

**ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ**

**ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ & ΜΕΣΩΝ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Θέμα

«Δημοκρατία και Αγορά: Η δεσμευτική λειτουργία του κυρίαρχου οικονομικού παραδείγματος και οι μεταλλάξεις του εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.»

**Υποβληθείσα από τον Υποψήφιο Διδάκτορα
Σταύρο Πρωτόπαπα (Α.Μ. 3202)**

ΑΘΗΝΑ

2021

Επιβλέπων τη διατριβή

Δημήτριος Χαραλάμπης

Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης, Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής
Ενημέρωσης, Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Εθνικό και
Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Γεώργιος Πλειός

Καθηγητής Κοινωνικής και Πολιτικής Ανάλυσης της Επικοινωνίας, Τμήμα
Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών
Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ανάργυρος Πασσάς

Καθηγητής Κρατικής Διοίκησης και Ευρωπαϊκής Ενοποίησης, Τμήμα Διεθνών
Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και
Πολιτικών Επιστημών

Περιεχόμενα

Προλογικό Σημείωμα..... (1)

Εισαγωγή: Προβληματική και αντικείμενο της έρευνας.....(10)

A. Περιγραφή ερευνητικών στόχων και θεωρητικού πλαισίου.

B. Κεντρική υπόθεση εργασίας, σπουδαιότητα και επιστημονική πρωτοτυπία.

Γ. Επιλεγμένη μέθοδος και μεθοδολογία.

Δ. Ζητήματα επιστημολογίας.

Πρώτο μέρος: Οι δύο κυρίαρχες προσεγγίσεις της οικονομικής ύφεσης: Μια ανεπιθύμητη, μα αναπόφευκτη σύγκρουση..... (19)

Κεφάλαιο 1: Η οικονομική ύφεση ως καταλύτης αλλαγής του δημόσιου λόγου για το ενωσιακό εγχείρημα..... (21)

1.1. Η εξέλιξη του δημόσιου λόγου για το ενωσιακό εγχείρημα πριν τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση.....(23)

1.2. Η συμβολή της κοινής γνώμης στο δημόσιο λόγο στην μετά – Maastricht εποχή: Ένα ζεύγος αντίρροπων δυνάμεων.....(33)

1.3. Η μεταβολή του δημόσιου λόγου κατά την οικονομική κρίση το διάστημα 2010 – 2012: Η ρητορική της διαίρεσης.....(45)

Κεφάλαιο 2: Η Ευρωπαϊκή Οικονομική και Νομισματική Ένωση ως κρισιακό περιβάλλον.....(59)

2.1. Το Συμφώνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης ως απαρχή συγκρότησης της τεχνοκρατικής αντίληψης.....(60)

2.2. Θεωρητική και πολιτική διάσταση του ιστορικού πλαισίου της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης: Κοινό νόμισμα και διαδικασία ενοποίησης.....(66)

2.3. Ελλείψεις, ατέλειες, ασυμμετρίες και σφάλματα της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης.....(82)

Κεφάλαιο 3: Το προβάδισμα της τεχνοκρατικής προσέγγισης.....(91)

3.1. Διαρθρωτικές αλλαγές και βελτιωτικές τεχνικές ρυθμίσεις στην ενωσιακή οικονομική διακυβέρνηση.....(91)

3.2. Αξιολόγηση πολιτικών και αποτίμηση νέας κατάστασης.....(99)

3.3. Η σαθρή επικυριαρχία του οικονομικού και οι πρώτες ρηγματώσεις του

«νεοφιλελεύθερου» παραδείγματος.....(105)

Κεφάλαιο 4: Η ανάδυση της αμφισβήτησης της αυθεντίας της οικονομικής σκέψης και η καθυστερημένη ολιστική κριτική προσέγγιση της οικονομικής ύφεσης...(113)

4.1. Η συγκρότηση του ευρωπαϊκού δημοσίου διαλόγου με πολιτικούς όρους και το δίλημμα «Λιτότητα ή Ανάπτυξη» ως διορθωτικός φακός.....(113)

4.2. Η θεσμική οργανωτική, πολιτική και κοινωνική διάσταση του δημοκρατικού ελλείμματος στην Ένωση.....(120)

4.3. Η ενωσιακή έννομη τάξη: Το ζήτημα της εκνομίκευσης της πολιτικής εξουσίας και ο συνταγματικός εκπολιτισμός του εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.....(142)

Κεφάλαιο 5: Η Γερμανία ως ηγέτιδα δύναμη..... (160)

5.1. Η «ευρωπαϊκή» ιστορία της Γερμανίας¹: Από τον ασφαλή μεταπολεμικό «reflexive multilateralism», στην προιούσα ασυμμετρία της γαλλογερμανικής συνεργασίας και στο χρίσμα της ηγεμονικής οικονομικής δύναμης.....(164)

5.2. Η καγκελάρια Angela Merkel κατά την πρώτη και δεύτερη περίοδο διακυβέρνησης: Μια ισχυρή Ευρωπαϊά ηγέτιδα.....(179)

5.3. Πρώτη συστατική μομφή: Η αντίφαση του απρόθυμου αυταρχισμού.....(185)

5.4. Δεύτερη συστατική μομφή: Ο μηχανισμός της αναποφασιστικότητας.....(196)

5.5. Τρίτη συστατική μομφή: Το εθνικό συμφέρον ως κριτήριο διάκρισης των λειτουργικών και μη λειτουργικών στοιχείων του ενωσιακού εγχειρήματος.....(209)

5.6. Τέταρτη συστατική μομφή: Η σκιά του ορντολιμπεραλισμού.....(223)

Δεύτερο μέρος: Το κυρίαρχο οικονομικό παράδειγμα στην Ευρωπαϊκή Ένωση (2005-2018).....(259)

Κεφάλαιο 6: Η βλάβη της ευρωπαϊκής οικονομίας κατά την οικονομική κρίση(264)

6.1. Δείκτες του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος και μεθοδολογικά ζητήματα στη διαχρονική σύγκριση.....(264)

6.2. Η βλάβη της ευρωπαϊκής οικονομίας μέσα από το δείκτη του πραγματικού

¹ Διατύπωση εμπνευσμένη από το έργο του Winkler (2006) «Germany. The long road west 1933-1990».

(αποπληθωρισμένου) ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος.....	(270)
6.3. Η αποπροσανατολιστική εικόνα του κατά κεφαλήν ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος και η διαφωτιστική διατλαντική σύγκριση.....	(282)
6.4. Ο κοινός ενωσιακός τόπος και χρόνος ως η κατάληξη διαφορετικών εθνικών ιστοριών οικονομικής μεγέθυνσης.....	(287)
6.4.1. Τα «επεισόδια» επιβράδυνσης της Σουηδίας (1984-1995) και Ιταλίας (1993-2007).....	(288)
6.4.2. Το επεισόδιο επιτάχυνσης της Ιρλανδίας (1988-2004).....	(297)

Κεφάλαιο 7: Η γοητεία του μεγέθους της ανταγωνιστικότητας: Συνδέοντας τις δύο κυρίαρχες κατηγορίες ζήτησης με τον πόλο της εργασίας.....(304)

7.1. Η ανταγωνιστικότητα στο ευρωπαϊκό ενωσιακό εγχείρημα.....	(305)
7.2. Η σύσταση των εθνικών οικονομιών, το μέγεθος των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων και η καθυστερημένη στροφή προς την τεχνολογία της πληροφορίας.....	(312)
7.3. Διάψευση της σύγκλισης των αγορών και μια ανησυχητική αλήθεια: Πηγές χρηματοδότησης, φύση της σχέσης τους και ύψη δαπανών σε έρευνα και ανάπτυξη (R&D).....	(329)
7.4. Ο επιχειρηματικός ιδιωτικός τομέας, στάσιμος «αμυντικός»: Επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου.....	(339)
7.5. Πέρα από την ανισορροπία μεταξύ δύο μακροοικονομικών προτύπων μεγέθυνσης: Εθνικές επιδόσεις στο ενδοκοινοτικό και διεθνές εμπόριο, εμπορικά ισοζύγια και ασυμμετρίες.....	(351)

Κεφάλαιο 8: Η γοητεία του μεγέθους της ανταγωνιστικότητας: Ο πόλος της εργασίας.....(383)

8.1. Το κόστος εργασίας ως σύνθεση συνιστωσών στους κλάδους της βιομηχανίας και των υπηρεσιών.....	(384)
8.2. Το κρίσιμο μέγεθος των τιμών: Το κόστος εργασίας ως αιτία ολίσθησης συγκεκριμένων χωρών σε καθεστώς δανειολήπτη, η εμβόλιμη συζήτηση περί δομικών μεταρρυθμίσεων και η αποτυχία του μηχανισμού εσωτερικής υποτίμησης.....	(394)
8.3. Η ανεργία στην Ευρωπαϊκή Ένωση.....	(405)
8.4. Αναζητώντας τα αίτια της ανεργίας: Τιθασεύοντας την εννοιολογική και υπολογιστική ρευστότητα της ανεργίας στην οικονομική επιστήμη.....	(415)
8.5. Η καμπύλη Beveridge στις χώρες της Ένωσης κατά την κρίση.....	(421)
8.6. Ο ανακριβής δείκτης NAIRU και η καμπύλη Phillips ως πεδίο διαμάχης των οικονομικών σχολών.....	(425)

8.7. Μεταξύ μισθολογικών πολιτικών και πλήρους απασχόλησης: Η λειτουργία των θεσμών της αγοράς και το ζήτημα της μισθολογικής ακαμψίας.....(431)

Κεφάλαιο 9: Στο πεδίο της ανισότητας.....(448)

9.1. Μια αποφασιστική στροφή στο δημόσιο λόγο και τις πολιτικές στοχοθεσίες.....(450)

9.2. Διακρατική και ενδοκρατική ανισότητα.....(454)

9.3. Τα εισοδήματα εργασίας και η ιδιοκτησία κεφαλαίου ως διακριτοί μηχανισμοί αναπαραγωγής της ανισότητας.....(471)

9.4. Ανισότητα ευκαιριών και κοινωνική κινητικότητα.....(480)

9.5. Μετρώντας τους φτωχούς στη Δύση της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Δείκτης πληθυσμού σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, δείκτης σοβαρής υλικής στέρησης, δείκτης χαμηλής έντασης εργασίας.....(487)

9.6. Ο πληθυσμός της εργασιακής επισφάλειας.....(496)

9.7. Η συρρίκνωση της μεσαίας τάξης, ο κατακερματισμός της κοινωνίας.....(512)

9.8. Αξιολογώντας την αναδιανεμητική λειτουργία των μηχανισμών φορολόγησης.....(523)

Κεφάλαιο 10: Ο δημόσιος τομέας.....(537)

10.1. Η κρατική παρέμβαση στις μεταπολεμικές ευρωπαϊκές οικονομίες.....(537)

10.2. Η πολιτική καινοτομία των ιδιωτικοποιήσεων: Εθνικές ιδιοσυγκρασίες και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.....(541)

10.3. Τα δημοσιονομικά μεγέθη: Χρέος και Έλλειμμα.....(549)

10.4. Στρεβλώσεις και παραλείψεις σε μια δημοσιονομική κρίση: Το κράτος ως ισχυρός νομιμοποιημένος επιζών.....(558)

Κεφάλαιο 11: Συμπεράσματα.....(564)

Αντί επιλόγου – Unterm Strich.....(634)

Βιβλιογραφικές Αναφορές.....(638)

Ελληνική βιβλιογραφία (Αναφορές).....(638)

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία (Αναφορές).....(650)

Λίστα διαγραμμάτων και πινάκων

Διάγραμμα 1	Αποπληθωρισμένο ΑΕΠ [12]
Διάγραμμα 2	Ετήσιο ποσοστό μεταβολής [12]
Διάγραμμα 3	Αποπληθωρισμένο ΑΕΠ Ελλάδας, Φιλανδίας, Πορτογαλίας
Διάγραμμα 4	Αποπληθωρισμένο ΑΕΠ Γερμανίας, Γαλλίας
Διάγραμμα 5	Αποπληθωρισμένο ΑΕΠ Ιταλίας, Ισπανίας
Διάγραμμα 6	Αποπληθωρισμένο ΑΕΠ Εντός Ε.Ε. εκτός Ευρωζώνης
Διάγραμμα 7	Αποπληθωρισμένο ΑΕΠ Δανίας, Πολωνίας, Σουηδίας
Διάγραμμα 8	Αποπληθωρισμένο ΑΕΠ Νορβηγίας, Ελβετίας
Διάγραμμα 9	Ετήσιο Ποσοστό μεταβολής
Διάγραμμα 10	Αποπληθωρισμένο ΑΕΠ χωρών που εντάχθηκαν στην Ευρωζώνη
Διάγραμμα 11	Αποπληθωρισμένο ΑΕΠ Ευρωζώνης 1980 - 2018
Διάγραμμα 12	Αποπληθωρισμένο ΑΕΠ ανά περίοδο
Διάγραμμα 13	Τάσεις ανά περίοδο
Διάγραμμα 14	Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Ε.Ε. [15] ως ποσοστό του ΑΕΠ των ΗΠΑ (1950-2012)
Διάγραμμα 15	Επεισόδια σημαντικής επιβράδυνσης της οικονομικής μεγέθυνσης
Διάγραμμα 16	Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Ιταλία ως ποσοστό του κατα κεφαλήν ΑΕΠ στις ΗΠΑ
Διάγραμμα 17	Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Ιταλία σε τιμές 2010 US\$
Διάγραμμα 18	Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Ιρλανδία ως ποσοστό του κατα κεφαλήν ΑΕΠ στις ΗΠΑ
Διάγραμμα 19	Η γεωργία ως % ποσοστό του GVA
Διάγραμμα 20	Η βιομηχανία ως % ποσοστό του GVA
Διάγραμμα 21	Οι υπηρεσίες και άλλοι τομείς της οικονομίας ως % ποσοστό του GVA
Διάγραμμα 22	Εργαζόμενοι στην γεωργία ως % ποσοστό των ατόμων εργάσιμης ηλικίας
Διάγραμμα 23	Εργαζόμενοι στη βιομηχανία ως % ποσοστό των ατόμων εργάσιμης ηλικίας
Διάγραμμα 24	Εργαζόμενοι στις υπηρεσίες ως % ποσοστό των ατόμων εργάσιμης ηλικίας
Διάγραμμα 25	Αναλογία μεσαίας κλίμακας επιχειρήσεων ανά 1000 κατοίκους
Διάγραμμα 26	Διασπορά επιχειρήσεων ανά κλίμακα και τομέα
Διάγραμμα 27	Δαπάνη σε Έρευνα και Ανάπτυξη ως ποσοστό του ΑΕΠ 2007-2016
Διάγραμμα 28	Δαπάνη σε Έρευνα και Ανάπτυξη (R&D) ως ποσοστό του ΑΕΠ για το έτος 2010
Διάγραμμα 29	Δαπάνη σε Έρευνα και Ανάπτυξη (R&D) ως ποσοστό του ΑΕΠ για το έτος 2016
Διάγραμμα 30	Ποσοστιαία % συμβολή των πηγών χρηματοδότησης στη δαπάνη σε Έρευνα και Ανάπτυξη (R&D) για το έτος 2010 (Eurostat)
Διάγραμμα 31	Ποσοστιαία % συμβολή των πηγών χρηματοδότησης στη δαπάνη σε Έρευνα και Ανάπτυξη (R&D) για το έτος 2016 (Eurostat)
Διάγραμμα 32	Δαπάνη σε επενδύσεις ως % ποσοστό του ΑΕΠ για τις ΗΠΑ, την Ε.Ε. και την Ευρωζώνη τα έτη 2005-2018
Διάγραμμα 33	Δαπάνη σε επενδύσεις ως % ποσοστό του ΑΕΠ για χώρες της Ε.Ε. τα έτη 2005-2018
Διάγραμμα 34	Δαπάνη επιχειρηματικού ιδιωτικού τομέα σε επενδύσεις ως % ποσοστό του ΑΕΠ για χώρες της Ε.Ε. τα έτη 2005-2018 (Business investment / GFCF, private sector - Eurostat)
Διάγραμμα 35	Συμβολή του επιχειρηματικού ιδιωτικού τομέα σε επενδύσεις ως % ποσοστό του ΑΕΠ για την Γερμανία τα έτη 2005-2018 (Business investment / GFCF, private sector - Eurostat)
Διάγραμμα 36	Συμβολή του επιχειρηματικού ιδιωτικού τομέα σε επενδύσεις ως % ποσοστό του ΑΕΠ για την Σουηδία τα έτη 2005-2018 (Business investment / GFCF, private sector - Eurostat)
Διάγραμμα 37	Συμβολή του επιχειρηματικού ιδιωτικού τομέα σε επενδύσεις ως % ποσοστό του ΑΕΠ για την Ιταλία τα έτη 2005-2018 (Business investment / GFCF, private sector - Eurostat)
Διάγραμμα 38	Συμβολή του επιχειρηματικού ιδιωτικού τομέα σε επενδύσεις ως % ποσοστό του ΑΕΠ για την Πορτογαλία τα έτη 2005-2018 (Business investment / GFCF,

	private sector - Eurostat)
Διάγραμμα 39	Συμβολή του επιχειρηματικού ιδιωτικού τομέα σε επενδύσεις ως % ποσοστό του ΑΕΠ για την Ιρλανδία τα έτη 2005-2018 (Business investment / GFCF, private sector - Eurostat)
Διάγραμμα 40	Συμβολή του επιχειρηματικού ιδιωτικού τομέα σε επενδύσεις ως % ποσοστό του ΑΕΠ για την Ελλάδα τα έτη 2005-2018 (Business investment / GFCF, private sector - Eurostat)
Διάγραμμα 41	Διαφορά δαπανών επενδύσεων ως % ποσοστών του ΑΕΠ, μεταξύ της Γερμανίας, του μέσου όρου της Ευρωζώνης των 19 και του μέσου όρου της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 28 κρατών μελών τα έτη 2005-2018
Διάγραμμα 42	Συμβολή του τομέα των νοικοκυριών σε επενδύσεις ως % ποσοστό του ΑΕΠ, για τη Γερμανία, την Ιταλία, την Πορτογαλία, την Ιρλανδία και την Ελλάδα τα έτη 2005-2018 (Eurostat)
Διάγραμμα 43	Συμβολή του δημόσιου τομέα σε επενδύσεις ως % ποσοστό του ΑΕΠ, για τη Σουηδία, την Ολλανδία, τη Γερμανία, την Ιταλία, την Πορτογαλία, την Ιρλανδία και την Ελλάδα τα έτη 2005-2018 (Eurostat)
Διάγραμμα 44	Συμβολή του εμπορίου στο παγκόσμιο ΑΕΠ ως % ποσοστό (Παγκόσμια Τράπεζα)
Διάγραμμα 45	Γραφική απεικόνιση της αξίας των συνολικών εξαγωγών ανά χώρα το 2018
Διάγραμμα 46	Συμβολή των ενδοκοινοτικών καθαρών εξαγωγών κάθε χώρας ως % ποσοστό της αξίας των συνολικών ενδοκοινοτικών εισαγωγών για το ίδιο έτος, τα έτη 2005-2018
Διάγραμμα 47	Συμβολή των καθαρών εξαγωγών εκτός Ένωσης κάθε χώρας ως % ποσοστό της αξίας των συνολικών εξωκοινοτικών εξαγωγών για το ίδιο έτος, τα έτη 2005-2018
Διάγραμμα 48	Εξωκοινοτικό εμπορικό ισοζύγιο των χωρών της Ε.Ε. – 28 σε εκατομμύρια ευρώ τα έτη 2005-2018
Διάγραμμα 49	Ενδοκοινοτικό και εξωκοινοτικό εμπορικό ισοζύγιο δεκατριών χωρών της Ε.Ε. – 28 σε εκατομμύρια ευρώ τα έτη 2005-2018
Διάγραμμα 50	Ενδοκοινοτικό εμπορικό ισοζύγιο Ιταλίας, Ισπανίας και Πολωνίας σε εκατομμύρια ευρώ τα έτη 2005-2018 (Eurostat).
Διάγραμμα 51	Εξωκοινοτικό εμπορικό ισοζύγιο Ελλάδας και Πορτογαλίας σε εκατομμύρια ευρώ τα έτη 2005-2018 (Eurostat).
Διάγραμμα 52	Ενδοκοινοτικό εμπορικό ισοζύγιο κάθε χώρας ως ποσοστωση ΑΕΠ τα έτη 2005-2018.
Διάγραμμα 53	Εξωκοινοτικό εμπορικό ισοζύγιο κάθε χώρας ως ποσοστωση ΑΕΠ τα έτη 2005-2018.
Διάγραμμα 54.	Εμπορικό ισοζύγιο των υπό εξέταση πλεονασματικών χωρών ως ποσοστωση του ΑΕΠ για τα έτη 2005-2018
Διάγραμμα 55	Πλήθος εμπορικών συμφωνιών 1951-2015 (Hofmann et al., 2016 σε IMF, The World Bank & WTO, 2017, σελ.16)
Διάγραμμα 56	Κόστος εργασίας (labour cost) στη βιομηχανία με εξαίρεση τον τομέα των κατασκευών την περίοδο 2004-2018 (Eurostat).
Διάγραμμα 57	Κόστος εργασίας (labour cost) στις υπηρεσίες την περίοδο 2004-2018 (Eurostat).
Διάγραμμα 58	Κατανομή ωριαίου κόστους εργασίας (labour cost) στη βιομηχανία την περίοδο 2004-2018 (Eurostat).
Διάγραμμα 59	Κατανομή ωριαίου κόστους εργασίας (labour cost) στις υπηρεσίες την περίοδο 2004-2018 (Eurostat).
Διάγραμμα 60	Ποσοστωση υπόλοιπου ωριαίου - εκτός ωρομισθίου - κόστους εργασίας (labour cost) στη βιομηχανία την περίοδο 2004-2018 (Eurostat).

Διάγραμμα 61	Ποσόστωση υπόλοιπου ωριαίου - εκτός ωρομισθίου - κόστους εργασίας (labour cost) στις υπηρεσίες την περίοδο 2004-2018 (Eurostat).
Διάγραμμα 62	Πληθυσμός ανέργων σε χιλιάδες ανά χώρα την περίοδο 2005-2018 (Eurostat)
Διάγραμμα 63	Πληθυσμός ανέργων σε χιλιάδες στην Ευρωπαϊκή Ένωση [28] και στην Ευρωζώνη [19] την περίοδο 2005-2018.
Διάγραμμα 64	Άνεργοι ως % ποσοστό του ενεργού πληθυσμού την περίοδο 2005-2018
Διάγραμμα 65	Καμπύλες Beveridge για την νομισματική ένωση την περίοδο 2004-2018
Διάγραμμα 66	Ακαμψία ονομαστικών και πραγματικών μισθών με τη μεθοδολογία του International Wage Flexibility Project (IWFP) (WDN σε European Central Bank, 2009, σελ.40).
Διάγραμμα 67	Συντελεστής Gini για προ φόρων και μεταβιβάσεων και μετά αυτών εισοδηματική ανισότητα σε ΗΠΑ και Ευρωπαϊκή Ένωση των 28 κρατών μελών την περίοδο 1960-2014 (Darvas & Wolff, 2016, σελ.25)
Διάγραμμα 68	Συντελεστής Gini με βάση το «καθαρό» διαθέσιμο εισόδημα (disposable income – equivalised ppp-adjusted income distributions) για την εισοδηματική ανισότητα στις ΗΠΑ, στην Ευρωπαϊκή Ένωση των εικοσιοκτώ κρατών μελών και στην Ευρωζώνη των δεκαεννιά την περίοδο 2006-2014 (Filauro, 2018, σελ. 8-10/13)
Διάγραμμα 69	Συμβολή της διακρατικής ανισότητας με βάση το «καθαρό» διαθέσιμο εισόδημα (disposable income – equivalised ppp-adjusted income distributions) στην αθροιστική εισοδηματική ανισότητα (contribution to Theil index) στην Ευρωπαϊκή Ένωση των εικοσιοκτώ κρατών μελών και στην Ευρωζώνη των δεκαεννιά την περίοδο 2006-2014 (Filauro, 2018, σελ. 16).
Διάγραμμα 70	Κατανομή «καθαρού» διαθέσιμου εισοδήματος (disposable income – equivalised ppp-adjusted income distributions) σε ποσόστωση ανά (εισοδηματικό) δεκατημόριο πληθυσμού στην Ευρωζώνη τα έτη 2006, 2010 και 2013 (Filauro, 2018, σελ. 14).
Διάγραμμα 71	Μεταβολή στην κατανομή του αθροιστικού εισοδήματος ανά (εισοδηματικό) δεκατημόριο πληθυσμού κατά τα έτη 2005, 2015 (Bubbico & Freytag (European Investment Bank), 2018, σελ.6)
Διάγραμμα 72	Ρυθμός αύξησης εισοδήματος ανά εισοδηματικό δεκατημόριο πληθυσμού την περίοδο 1980-2017 (Blanchet et al., 2019, σελ.37).
Διάγραμμα 73	Συντελεστής Gini για το «καθαρό» διαθέσιμο εισόδημα στην ΕΕ ανά χώρα για την περίοδο 2000-2014 (Darvas & Wolff, 2016, σελ.27).
Διάγραμμα 74	Συντελεστής Gini για την εισοδηματική ανισότητα στην ΕΕ ανά χώρα για το έτος 2005 (Cecchi, Peragine & Serlenga, 2010, σελ. 22)
Διάγραμμα 75	Συντελεστής Gini για την ανισότητα των εισοδημάτων εργασίας στην ΕΕ ανά χώρα για το έτος 2015 (Bubbico & Freytag, (European Investment Bank), 2018, σελ. 28-29).
Διάγραμμα 76	Εισοδήματα του πλουσιότερου δεκατημορίου και του φτωχότερου μισού ως ποσοστώσεις (%) των εθνικών εισοδημάτων ανά ομάδα κρατών για την περίοδο 1980-2017 (Blanchet et al., 2019, σελ.30).
Διάγραμμα 77	Αθροιστική μεταβολή του δείκτη Gini (πριν και μετά μεταβιβάσεων) κατά την περίοδο 2007-2015 (Bubbico & Freytag (European Investment Bank), 2018, σελ.30).
Διάγραμμα 78	Εκατοστιαία (%) αθροιστική μεταβολή του μερίδιου του κάθε εικοστημορίου στο εθνικό εισόδημα ανά χώρα για την περίοδο 2007 - 2015 (Bubbico & Freytag, 2018, σελ. 31).

Διάγραμμα 79	Συμβολή των εισοδημάτων εργασίας στην ανισότητα (των νοικοκυριών) εντός των χωρών για το έτος 2014 (Inchauste & Karver, 2019, σελ.9)
Διάγραμμα 80	Η μεταβολή του εισοδηματικού μεριδίου του πλουσιότερου 1% κατά την περίοδο 1980-2010 σε επτά ανεπτυγμένες οικονομίες (Franzini & Piata, 2016, σελ.51).
Διάγραμμα 81	Δείκτης Gini για την κατανομή της ιδιοκτησίας κεφαλαίου την περίοδο 2010-2015 (Bogliacino & Maestri, 2016, σελ.65).
Διάγραμμα 82	Συμβολή της ανισότητας ευκαιριών στην ανισότητα των «καθαρών» εισοδημάτων εργασίας ανά χώρα για τα έτη 2005 και 2011 (Cecchi et al., 2015).
Διάγραμμα 83	Συμβολή των κοινωνικών μεταβιβάσεων στην μετακίνηση πληθυσμού πάνω από την γραμμή φτώχειας (Bubbico & Freytag, 2018, σελ.32)
Διάγραμμα 84	Ποσοστό (%) πληθυσμού που αντιμετωπίζει σοβαρή υλική στέρηση κατά την περίοδο 2005-2018
Διάγραμμα 85	Ποσοστό (%) πληθυσμού που ζει σε νοικοκυριά χαμηλής έντασης εργασίας κατά την περίοδο 2005-2018
Διάγραμμα 86	Χιλιάδες πληθυσμού στην ζώνη του κοινού νομίσματος και στην Ευρωπαϊκή Ένωση, που εργάζονται με προσωρινά συμβόλαια ή σε καθεστώς ημιαπασχόλησης κατά την περίοδο 2005-2018
Διάγραμμα 87	Μεταβολή (%) μεγέθους της μεσαίας τάξης κατά τα διαστήματα 2004-2008 και 2008-2013 και αποσύνθεση της μεταβολής κατά το διάστημα 2008-2013 ανάλογα με την εισοδηματική ομάδα προορισμού των φυγόντων (Vacas-Soriano & Fernández-Macias, 2017).
Διάγραμμα 88	Μεταβολή φορολογικής βαθμίδας ανώτατων εισοδημάτων κατά την περίοδο 1980-2010
Διάγραμμα 89	Κέρδη ιδιωτικοποιήσεων (σε εκατομμύρια \$) αθροιστικά στην Ε.Ε την περίοδο 1981-2002 (Clifton, 2006, σελ.742).
Διάγραμμα 90	Μεταβολή δημόσιου χρέους ως ποσοστώς του προς ΑΕΠ για την περίοδο 1995-2018
Διάγραμμα 91	Μεταβολή δημόσιου ελλείμματος για την περίοδο 1995-2018
Πίνακας 1	Ερμηνείες και ισοδύναμα του ΑΕΠ.
Πίνακας 2	Πίνακας αθροιστικής μεταβολής κατά κεφαλήν ΑΕΠ
Πίνακας 3	Μέσοι ετήσιοι ρυθμοί μεγέθυνσης του πραγματικού ΑΕΠ
Πίνακας 4	Πληθωρισμός κόστους εργασίας και τιμών την περίοδο 1999-2008 (Hörner & Lutter (2014, σελ.12).
Πίνακας 5	Δομή (%) φορολογικών εσόδων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το έτος 2009 (Liapis et al, 2013)
Πίνακας 6	Ποσοστό (%) φορολογικών εσόδων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς το ΑΕΠ για τα έτη 2009, 2012 και 2015.

Προλογικό Σημείωμα

Η θέληση ενός ατόμου να κατανοήσει τον σύγχρονο κόσμο και να αντιληφθεί τη λειτουργία του, το ωθεί στην αναζήτηση γνώσης. Όσο περισσότερο επιδερμική και αποσπασματική είναι η γνώση που εκείνο αποκτά, τόσο περισσότερο επισφαλή, ελλιπή και «φθαρτά» στο πέρασμα του χρόνου τείνουν να αποδεικνύονται τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει.

Τα ακαδημαϊκά εγχειρήματα, εξ' ορισμού απόπειρες εκτόνωσης της παραπάνω θέλησης, αποτελούν προσπάθειες συγκρότησης ιδιαίτερης γνώσης, με συγκεκριμένα ποιοτικά χαρακτηριστικά. Η γνώση η οποία παράγεται κατά την εκπόνησή τους και ορίζεται επιστημονική, βασίζεται σε πρότερη γνώση ή αλλιώς θεωρία, «ανιχνεύεται» από υποθέσεις εργασίας, «θρέφεται» από την επεξεργασία εμπειρικών δεδομένων, «διυλίζεται» από τον Ορθό Λόγο, «εχθρεύεται» προδιαγεγραμμένες κανονιστικές θεωρήσεις και τελικά επιδεικνύει τρομερή συνοχή και διάρκεια. Αφορά ακριβές ζήτημα χωρίς απαραίτητα να περιορίζεται σε συνθήκες και συγκυρίες, είναι προϊόν σχεδιασμού, οργανωμένη και λεπτομερή. Επαληθεύεται, διαψεύεται και κάποιες φορές σχετικοποιείται ή μεταβάλλεται. Η παρούσα διατριβή αποσκοπεί στη συγκρότηση μιας τέτοιας γνώσης και στηρίζεται σε μια θεώρηση με πρωτίστως αξιακή διάσταση, μια απορρέουσα από αυτή και επιτακτική από το προσωπικό βίωμα ανάγκη και την παρατήρηση των μεταβολών στη μηχανική της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Σε ένα περιβάλλον όπου οι δημοκρατικοί θεσμοί απειλούνται και σταδιακά υποσκάπτονται¹ και κατ' επέκταση οι ανελαστικές ανάγκες του πολίτη για ελευθερία² και ευμάρεια³ καλύπτονται ολοένα και λιγότερο, ολοένα και πιο δύσκολα, η

¹ Βλ. μεταξύ άλλων Levitsky & Ziblatt (2018), Cage (2020), Applebaum (2020), Lind (2020), Therborn (2020).

² Βλ. το απόσπασμα της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων της Virginia του George Mason το Μάιο του 1776, απόσπασμα το οποίο επέλεξε και επεξεργάστηκε ο Thomas Jefferson κατά τη συγγραφή της δεύτερης παραγράφου της Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής (Maier, 1999, σελ. 878). Βλ. επιπλέον την έννοια της γενικής βούλησης η οποία αναφέρεται στις αξίες της ελευθερίας και της ισότητας ως συγκροτησιακές αξίες του κοινωνικού συμβολαίου (Rousseau, 2019, σελ.24-30). Για την ίδια την έννοια της ελευθερίας ως πολιτικό όρο και τις νοηματοδοτήσεις της βλ. το έργο της De Dijn (2020).

³ Βλ. τη «νέα διαμάχη» του Cambridge το 2007 μεταξύ των Glaeser και Acemoglu. Ο πρώτος υποστήριζε πως η οικονομική ανάπτυξη οδηγεί εντέλει στη δημοκρατία για ένα και μόνο λόγο και

Ευρωπαϊκή Ένωση συγκροτεί – πέρα από οποιεσδήποτε γόνιμες προσπάθειες αποδόμησης της ιδέας της Ευρώπης⁴ - τον τόπο ενός συγκεκριμένου τρόπου ζωής, ενός συγκεκριμένου κοινωνικοοικονομικού παραδείγματος⁵. Η ζώνη του κοινού νομίσματος, η οποία αποτελεί πια τον πυρήνα του ενωσιακού εγχειρήματος⁶, αποτελεί το κέντρο αυτού του τόπου και το στοίχημα της «ηθικής αποτοξίνωσης» που εντόπιζε άλλοτε ο Zweig (1932/2017, σελ.32)⁷, του οικουμενισμού⁸, της διατήρησης της πρωτοκαθεδρίας του ορθού λόγου και της βιωσιμότητας των νεωτερικών κελυσμάτων του «ριζοσπαστικού διαφωτισμού»⁹ εξελίσσεται εντός αυτής. Η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, εκτιμώμενη ως εγχείρημα μοναδικής ιστορικής αξίας¹⁰, τοποθετείται στο κέντρο της παρούσας διατριβής.

συγκεκριμένα επειδή προυποθέτει μακροπρόθεσμα εκπαίδευση, ενώ ισχυριζόταν πως η δημοκρατία δεν ευνοεί πάντοτε την ανάπτυξη. Ο δεύτερος επισήμαινε πως οι πλουσιότερες χώρες είναι πιο δημοκρατικές και η δημοκρατία προσφέρει καλύτερο έδαφος για ανάπτυξη αφού μειώνει τα προνόμια και υποβοηθά την καινοτομία. Βλ. επιπλέον Acemoglu & Robinson (2013). Εν γένει κρίνεται πως η εκτίμηση της ορθής σχέσης μεταξύ δημοκρατίας και οικονομικής ανάπτυξης προυποθέτει τη γνώση δύο ακόμη παραμέτρων και συγκεκριμένα της ποιότητας της δημοκρατίας και των υποκειμένων που ευνοούνται από την οικονομική ανάπτυξη. Υπό την οπτική αυτή θα μπορούσε αναμφισβήτητα να ισχυριστεί κανείς πως όσο πιο στέρεοι είναι οι δημοκρατικοί θεσμοί, τόσο μεγαλύτερη είναι η ευμάρεια που διαμοιράζεται σε όλο το κοινωνικό σύνολο.

⁴ Βλ. ενδεικτικά το έργο του Delanty (1995/2016) και του Μαρκή (2000).

⁵ Για την έννοια του παραδείγματος βλ. Kuhn (1981/2008). Βλ. επιπλέον την επιπόλαιη, υπεραπλουστευμένη προσέγγιση του δυτικού πολιτισμού από τον Ferguson (2011) σύμφωνα με τον οποίο η διαφοροποίηση και η υπεροχή της Δύσης οφείλεται σε έξι κύριες παράμετρους: τον ανταγωνισμό, το δικαίωμα στην ιδιοκτησία, την ιατρική πρόοδο, την επιστημονική καινοτομία, την καταναλωτική κοινωνία και το ήθος της εργασίας, ιστορικά συνδεδεμένο με τη βιομηχανική επανάσταση και την σχετική κριτική από Χαραλάμπη (2011, σελ.189-190).

⁶ Βλ. Beck (2013, σελ.82-84) και <https://www.spiegel.de/spiegel/print/d-81302966.html>

⁷ Ο Τσβάιχ (1932/2017) έχοντας την εμπειρία του Μεγάλου Πολέμου και απηχώντας την αγωνία αρκετών διανοούμενων όπως του αυστριακού Musil, απεύθυνε λίγο πριν το Β' παγκόσμιο πόλεμο έκκληση στους Ευρωπαίους να αντιμετωπίσουν τον εθνικισμό, την ανασφάλεια, την αμοιβαία καχυποψία και την εχθρότητα «που βαραίνει τη Δύση ταυτοχρόνως με την οικονομική ύφεση». Στην ιστορία των πολέμων αντιπρότεινε την ιστορία του πολιτισμού, τη βιοματική εμπειρία του πολιτισμού από την νεολαία και την έκδοση μιας κοινής ευρωπαϊκής εφημερίδας. Πρωτίστως όμως πρότεινε τη συντονισμένη πολιτική δράση που θα έπρεπε να μιμηθεί την τέχνη του εθνικισμού να σκηνοθετεί τον εαυτό του όπως αυτό καταγράφηκε ενδεικτικά με το λόγο του Hitler τη πρωτομαγιά του 1933 στο αεροδρόμιο του Tempelhof στο νότιο Βερολίνο.

⁸ Βλ. Χαραλάμπης (1998, σελ. 231-298), την κριτική του στο έργο του Huntington (1996/2017) και την επίπλαστη σύγκρουση που κατασκευάζει ο Wallerstein (2010) μεταξύ «ευρωπαϊκού οικουμενισμού» και «οικουμενικού οικουμενισμού».

⁹ Βλ. πρωτίστως το έργο του ιστορικού Jonathan Israel και την μη πειστική υπεράσπιση του διαφωτισμού από τον φιλόσοφο Ernst Cassirer. Μεταξύ άλλων βλ. Robertson (2015).

¹⁰ Η τοποθέτηση αυτή φαίνεται να απέχει από τη μονομερή θεώρηση πολλών μελετητών όπως του Moravcsik (1998) σύμφωνα με την οποία η οικονομία και τα οικονομικά συμφέροντα συγκροτούν την

Η αναγκαιότητα που καταγράφεται δεν είναι άλλη από τον τερματισμό της οικονομικής κρίσης, τον οποίο η πανδημική κρίση πλέον μεταθέτει χρονικά ακόμη μακρύτερα. Αναμφισβήτητα η οικονομική κρίση δεν εμφανίστηκε ομοιότυπη σε όλες τις χώρες του κοινού νομίσματος και δεν έχει πλήξει με την ίδια ένταση όλες τις εθνικές οικονομίες. Επιπλέον δεν έχει βιωθεί στον ίδιο βαθμό από όλα τα κοινωνικά στρώματα. Το τέλος της ωστόσο, δηλαδή η εξάλειψη των ενδείξεων και εκδηλώσεων της και η αντιστροφή των αρνητικών – στο ευμενές σενάριο βραχυπρόθεσμων - συνεπειών διαχείρισής της δε φαίνεται να έχει επισυμβεί. Με τα λόγια του Krugman (2012) στις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας, «οι δυνατότητές μας για ευημερία» συνεχίζουν σε ένα σημαντικό βαθμό να σπαταλούνται, ενώ η συνοχή του κοινωνικού ιστού βρίσκεται υπό την αμείωτη σε ένταση απειλή της έλλειψης πλήρους απασχόλησης και της άνισης κατανομής πλούτου και εισοδημάτων (Smeeding, 2005; Piketty, 2007/2014; Toussaint, 2012).

Τέλος, η γενεσιουργός παρατήρηση αφορά τις εξελίξεις και συγκεκριμένα την πολυεπίπεδη προϊούσα μεταβολή στο πεδίο της ευρωπαϊκής ενωσιακής πολιτικής διαδικασίας. Στο κρισιακό περιβάλλον και κυρίως κατά την περίοδο 2009-2015, η Ευρωπαϊκή Ένωση και ειδικότερα η Ευρωζώνη ανέπτυξε έντονη δράση. Τα υπερεθνικά θεσμικά όργανα σε συνεργασία με τις εθνικές κυβερνήσεις λάμβαναν καθοριστικές αποφάσεις με μακροχρόνιες συνέπειες, κατάστρωναν και υλοποιούσαν στρατηγικές ανάπτυξης, αντιδρούσαν και προσπαθούσαν να αναχαιτίσουν την ύφεση. Καινούριοι θεσμοί και μηχανισμοί συγκροτούνταν, αρμοδιότητες επανακατανέμονταν, νέα εγχειρίδια κανονισμών συντάσσονταν, καθιερωμένες πρακτικές και πρωτόκολλα τροποποιούνταν. Στην κινητοποίηση και ανανέωση συμμετείχαν επιπροσθέτως πολιτικοί, φιλόσοφοι και ακαδημαϊκοί καθώς ανήγαν την οικονομική κρίση σε μια βαθύτερη, υπαρξιακή κρίση της Ευρώπης, και επιχειρούσαν την καθολική επανανοηματοδότηση του ενωσιακού εγχειρήματος. Η πεποίθηση πως

κινητήρια δύναμη και κατ' επέκταση τον πυρήνα του ενωσιακού εγχειρήματος, ιδίως έπειτα από τη Συνθήκη του Maastricht. Και πράγματι απέχει. Ακόμη και εάν μετά τη Συνθήκη του Maastricht, το εγχείρημα θεωρηθεί αποκλειστικά οικονομικό - μια τέτοια εκτίμηση είναι λανθασμένη αφού η πολιτισμική διάσταση του εγχειρήματος τις τελευταίες δύο δεκαετίες καθίσταται διαρκώς εντονότερη (χωρίς αυτή η ένταση να ωθεί πάντοτε στην καθιέρωση μιας κοινής ταυτότητας) -, δεν μπορεί να αποκόπτεται περίοδο της ιστορικής του εξέλιξης και να εξετάζεται ως πραγματικότητα σε κενό ιστορικού χρόνου.

τα προβλήματα της εποχής απαιτούν συλλογική αντιμετώπιση ενδυναμώνονταν¹¹ και τα κέντρα λήψης αποφάσεων στις Βρυξέλλες, δίχως να παραβιάζουν τυπικά τουλάχιστον τη θεμελιώδη αρχή της επικουρικότητας, μεταρρυθμίζονταν, δραστηριοποιούνταν αισθητά και ενισχύονταν. Αυτή η ενδεχομένως αργή ή γεμάτη αντιθέσεις για έναν εξωτερικό παρατηρητή, μα σε κάθε περίπτωση σταθερή, ανάπτυξη δυναμικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης εντοπίζονταν και εντοπίζεται ακόμη σε πολλαπλά επίπεδα.

Στο πλαίσιο λοιπόν το οποίο ορίζεται από την προϊούσα σύνθετη αλλαγή που συντελείται στο ιστορικά μοναδικό και κρίσιμο για τον τρόπο ζωής όπως τον γνωρίζουμε ευρωπαϊκό ενωσιακό εγχείρημα με σκοποθεσία την υπέρβαση της οικονομικής κρίσης, προβάλλει το θέμα της συγκεκριμένης διατριβής. Η κυρίαρχη ερμηνεία της κρίσης ως κρίση δημοσιονομικών παραμέτρων και οι πολιτικές διαχείρισής της φαίνεται να καθόρισαν, να δέσμευσαν τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης σε μια συγκεκριμένη τροχιά εξέλιξης. Η δέσμευση αυτή αποτελεί το αντικείμενο της παρούσας μελέτης. Η μορφή, η ένταση και οι συνέπειές της, ο μηχανισμός της, οι σχετικές αντιστάσεις και οι προοπτικές που επιτρέπει, διερευνώνται στα ακόλουθα έντεκα κεφάλαια.

Εκτός από την εισαγωγή και το τελευταίο κεφάλαιο, η διατριβή έχει οργανωθεί σε δύο ενότητες. Η πρώτη ενότητα, η οποία περιλαμβάνει πέντε κεφάλαια (Κεφ. 1^ο – Κεφ. 5^ο), εστιάζει στις δύο κυρίαρχες προσεγγίσεις της οικονομικής κρίσης. Περιγράφει την σχεδόν «αντανακλαστική» τεχνοκρατική προσέγγιση των υπερεθνικών θεσμικών οργάνων και ορισμένων εθνικών κυβερνήσεων και αντιπαραβάλλει την εδραίωσή της στην καθυστερημένη συγκρότηση της αναθεωρητικής, ολιστικής, κριτικής προσέγγισης, προσέγγιση κατά την οποία η αυθεντία της οικονομικής σκέψης αμφισβητήθηκε. Αναλύει το περιεχόμενό τους, αποσαφηνίζει την αναμεταξύ τους αντιπαράθεση και παρατηρεί την τελική έκβαση αυτής εστιάζοντας στον καθοριστικό ρόλο της γερμανικής πολιτικής ηγεσίας. Με αφετηρία τις ενδείξεις συμμόρφωσης της τεχνοκρατικής προσέγγισης στο

¹¹ Πριν από το δημοψήφισμα στη Μεγάλη Βρετανία για τη συμμετοχή της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ή τη ρητορική που ανέπτυξε ο αμερικανός πρόεδρος Donald Trump, φαινόταν να γίνεται ευρέως αποδεκτό πως ζητήματα όπως η διαχείριση των προσφυγικών ροών, η κλιματική αλλαγή και ο έλεγχος του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος απαιτούν συλλογική δράση.

κοινωνικοοικονομικό παράδειγμα των απολυτοποιημένων αγορών με αυτορρυθμιστική ικανότητα και αυτοαναφερόμενους μηχανισμούς αξιολόγησης, η δεύτερη ενότητα, η οποία αποτελείται από τα πέντε επόμενα κεφάλαια (Κεφ. 6^ο – Κεφ. 10^ο), εξετάζει την οικονομία των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά την περίοδο 2005-2018 και αξιολογεί την αποτελεσματικότητα των εφαρμοσμένων κατά την κρίση πολιτικών. Ελέγχοντας το αποτύπωμα των τελευταίων, τόσο στις οφειλέτριες, όσο και στις πιστώτριες χώρες της ζώνης του κοινού νομίσματος, επιβεβαιώνεται η επικράτηση του προαναφερθέντος κοινωνικοοικονομικού παραδείγματος ως υποδείγματος προσδιορισμού, άρθρωσης, λειτουργίας και αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων και παρατηρείται η εκ νέου εναπόθεση βεβαιοτήτων και προσδοκιών σε αυτό. Αποδεικνύεται και στοιχειοθετείται πως αντίθετα από οποιαδήποτε υπόσχεση του για υποτιθέμενη ευμάρεια, το συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό παράδειγμα δεν προωθεί την οικονομική ανάπτυξη για την κοινωνία και αρθρώνεται γύρω από έναν ιδιότυπο μετασχηματισμό του πολιτικού, το οποίο πλέον οργανώνει την οικονομία προς την απόλυτη εξουσία της οικονομικής ελευθερίας του ιδιώτη και τη διασφάλιση της αναπαραγωγής αυτής, ωθώντας παράλληλα την κοινωνία προς τον κατακερματισμό της και την προνεωτερική κανονικοποίηση και αποδοχή της όξυνσης των ανισοτήτων.

Ειδικότερα, στην εισαγωγή αναλύονται η προβληματική και το αντικείμενο της έρευνας. Διατυπώνεται η κεντρική υπόθεση εργασίας της διατριβής, εξηγείται η επιστημονική πρωτοτυπία της μελέτης, περιγράφονται η μέθοδος και η μεθοδολογία που ακολουθούνται και δηλώνεται η επιστημολογική θέση του μελετητή.

Στο πρώτο κεφάλαιο μελετάται η μεταβολή του δημόσιου λόγου για το ευρωπαϊκό ενωσιακό εγχείρημα η οποία συντελείται εξαιτίας της οικονομικής ύφεσης και κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής. Η συγκεκριμένη αλλαγή, εξίσου σημαντική σε όρους μορφής και περιεχομένου, σηματοδοτεί ένα καινούριο πλαίσιο ενδοκοινοτικής πόλωσης στο οποίο είναι ορατή πλέον η απειλή της διάλυσης του πυρήνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι απαραίτητες ιστορικές συνδέσεις εξασφαλίζονται, καθώς εξετάζεται επιπροσθέτως η διαχρονική εξέλιξη του δημόσιου λόγου για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, ξεκινώντας από τις πρώτες κιόλας μεταπολεμικές προσπάθειες εγκαθίδρυσης της ειρήνης και ενοποίησης της ηπείρου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζεται η Ευρωπαϊκή Οικονομική και Νομισματική Ένωση ως κρισιακό περιβάλλον. Με επίκεντρο τη Συνθήκη του Maastricht και το αξιοσημείωτα μεταγενέστερο ¹² Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης, και διανύοντας την ιστορική διαδρομή της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης υπό το πρίσμα του κοινού νομίσματος αυτή τη φορά, εντοπίζονται οι ελλείψεις, οι ατέλειες, οι ασυμμετρίες και τα σφάλματα στο σχηματισμό και τη λειτουργία της Ευρωζώνης. Στο τρίτο κεφάλαιο αναλύεται πραγματολογικά η τεχνοκρατική προσέγγιση και αξιολογούνται οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν στο πλαίσιο της. Περιγράφονται με σαφήνεια οι διαρθρωτικές αλλαγές και οι βελτιωτικές τεχνικές ρυθμίσεις στην ενωσιακή οικονομική διακυβέρνηση που έλαβαν χώρα κατά τα πρώτα έτη της κρίσης, καθώς και οι καινούριοι μηχανισμοί που συγκροτήθηκαν. Στη συνέχεια αποτιμώνται οι νέες συνθήκες που διαμορφώθηκαν, ενώ παράλληλα, εστιάζοντας στην αυθεντία της οικονομικής σκέψης που διαπνέει την τεχνοκρατική προσέγγιση, η έρευνα στρέφεται στον διατλαντικό εταίρο της Ένωσης, τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, όπου παράλληλα καταγράφονταν οι πρώτες ρηγματώσεις του «νεοφιλελεύθερου» παραδείγματος και επανεξετάζονταν η εύθραστη σχέση μεταξύ οικονομικής και πολιτικής ελευθερίας και γενικότερα η θεμελιώδη σημασία της οικονομικής οργάνωσης στην προαγωγή μιας ελεύθερης κοινωνίας.

Στο τέταρτο κεφάλαιο αναλύεται διεξοδικά η αναθεωρητική, ολιστική, κριτική προσέγγιση στη διαχείριση της κρίσης. Εξηγώντας την καθυστερημένη συγκρότησή της, καθώς η συγκρότηση του ευρωπαϊκού δημόσιου διαλόγου με πολιτικούς και όχι μονοδιάστατα με οικονομικούς όρους, επήλθε αργοπορημένα και πρωτίστως μέσα από το δίλημμα «λιτότητα ή ανάπτυξη», μελετάται το περιεχόμενό της. Ειδικότερα, το υφιστάμενο θεσμικό οργανωτικό και πολιτικό έλλειμμα της Ένωσης σε όρους δημοκρατίας και η ελλιπής, έπειτα από την απόρριψη της Συνταγματικής Συνθήκης, ενωσιακή έννομη τάξη εξετάζονται ως θεμέλιες λίθους της, στοιχεία που αποτέλεσαν τη βάση εδραίωσής της. Συμπληρωματικά, εξετάζεται η άρθρωσή της γύρω από την

¹² Η μεταγενέστερη επικύρωση του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης ως διάδοχου του Προγράμματος Σύγκλισης της Συνθήκης του Maastricht και η ενσωμάτωσή του στη Συνθήκη του Άμστερνταμ, αποδεικνύει μερικώς πως η Συνθήκη του Maastricht δεν αποτέλεσε μεμονωμένο σταθμό στην ιστορία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά αφετηρία χάραξης και εφαρμογής πολιτικών συγκεκριμένων προτεραιοτήτων.

κριτική που ασκήθηκε στην υλοποιούσα τεχνοκρατική προσέγγιση και τις επιπρόσθετες στρεβλώσεις που εκείνη προκαλούσε.

Το πέμπτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στη Γερμανία και τον προβληματισμό για την επικράτησή της ως μόνη ηγέτιδα δύναμη στο ενωσιακό εγχείρημα. Εστιάζοντας πρωτίστως στην πρακτική διάσταση και προεκτάσεις αυτής της ενδεχόμενης ηγεμονίας, η «ευρωπαϊκή» ιστορία της Γερμανίας επανεξετάζεται υπό πρίσμα παρόμοιο με εκείνο στο έργο του Winkler (2007) και μελετάται η αρχική πορεία της καγκελάρια Angela Merkel κατά τις δύο πρώτες περιόδους διακυβέρνησης της. Στη συνέχεια, η ασαφής κατηγορία περί γερμανικής ηγεμονίας αποδομείται σε τέσσερις συγκεκριμένες και αληθείς επιμέρους μομφές, οι οποίες στοιχειοθετούν τη βαρύτητα και την καθοριστική δράση των γερμανικών κυβερνητικών συνασπισμών υπό την καγκελάρια ως πολιτικού υποκειμένου την περίοδο της κρίσης.

Στο έκτο κεφάλαιο διερευνάται η αρνητική πορεία των ευρωπαϊκών εθνικών οικονομιών κατά την κρίση αντλώντας αριθμητικά δεδομένα για την περίοδο 2005-2018. Αφού διαπιστώνονται η σημαντική σωρευτική απώλεια και οι αργοί ρυθμοί ανάκαμψης πρωτίστως στη ζώνη του κοινού νομίσματος, μια διατλαντική διαχρονική σύγκριση και παλαιότερες, διαφορετικές εθνικές ιστορίες οικονομικής μεγέθυνσης συμβάλλουν στην ευρύτερη κατανόηση της ευρωπαϊκής οικονομίας.

Το έβδομο και όγδοο κεφάλαιο εστιάζουν στην μοναδικά πολλών και πολλαπλών συναρμογών έννοια της ανταγωνιστικότητας, έννοια κεντρική στην τεχνοκρατική προσέγγιση αφού η βελτίωσή της αποτελούσε τον πρωταρχικό στόχο των ακολουθούμενων πολιτικών. Η ανταγωνιστικότητα ως μέγεθος επιτρέπει την παράλληλη μελέτη του πόλου της εργασίας και των δύο κυρίαρχων κατηγοριών ζήτησης, αυτών των εμπορικών εξαγωγών και των επενδύσεων του ιδιωτικού τομέα. Οι επιδόσεις και οι αποκλίσεις που παρουσίαζαν κατά την υπό εξέταση περίοδο οι χώρες της Ένωσης στον τομέα του εμπορίου, σε επενδύσεις σε έρευνα και ανάπτυξη ή σε εκείνες πάγιου κεφαλαίου, μα και παράλληλα, στα ημερομίσθια, στις πολιτικές μισθών και την ανεργία μελετούνται, καταγράφονται και συνθέτουν το αποτέλεσμα της υλοποιούσας τεχνοκρατικής προσέγγισης.

Το ένατο κεφάλαιο εστιάζει στο μέγεθος της ανισότητας ως το δεύτερο όρο μετά την ανταγωνιστικότητα, ενός δισδιάστατου συστήματος αναφοράς για τον τόπο της οικονομικής δραστηριότητας και μελετά την μεταβολή της στο κρισιακό περιβάλλον.

Η διακύμανση της έκτασης της, οι μετασχηματισμοί στη δομή της και οι επαναθεμελιώσεις της δικαιολόγησής της διερευνούνται καθώς προσεγγίζονται οι δύο συνιστώσες – αναπαραγωγικοί μηχανισμοί της, εκείνη του εισοδήματος εργασίας και εκείνη της ιδιοκτησίας κεφαλαίου. Στη συνέχεια, η ανισότητα σε επίπεδο συνολικού πλούτου μελετάται παράλληλα με την ανισότητα σε επίπεδο ευκαιριών. Εξετάζονται η διακρατική και ενδοκρατική ανισότητα στο εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και ελέγχονται η φτώχεια, η συγκρότηση μιας πληθυσμιακής ομάδας επισφαλούς χαμηλόμισθης απασχόλησης και η συρρίκνωση της μεσαίας τάξης ως εκδηλώσεις πρωτοφανούς ασυνέχειας στην κατανομή του πλούτου. Στο πλαίσιο αυτό αξιολογούνται τέλος η αναδιανεμητική λειτουργία και οι λανθάνουσες συλλογιστικές των εθνικών μηχανισμών φορολόγησης.

Στο δέκατο κεφάλαιο μελετάται ο δημόσιος τομέας, ο οποίος σύμφωνα με ευρέως αποδεκτές, μονομερείς και συχνά αντιφατικές ερμηνείες, θεωρείται υπαίτιος για την οικονομική κρίση. Αφού αναλύονται οι διαστάσεις της μεταπολεμικής κρατικής παρέμβασης στις ευρωπαϊκές οικονομίες και η παράλληλη κοινωνική ρύθμιση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, εξετάζεται η πολιτική «καινοτομία» των ιδιωτικοποιήσεων η οποία εισήχθη κατά τη Συνθήκη του Maastricht και υλοποιήθηκε ασυντόνιστα και ετερόρυθμα στα διάφορα κράτη μέλη της Ένωσης κατά τη δεκαετία πριν την κυκλοφορία του κοινού νομίσματος. Στη συνέχεια εξετάζονται διαχρονικά τα δημοσιονομικά μεγέθη του χρέους και του ελλείμματος και έπειτα από μια πλειάδα παρατηρήσεων ασκείται κριτική στο νέο καθεστώς εποπτείας της διαχείρισης των δημόσιων οικονομικών και αναπόφευκτα αξιολογείται η νέα δυναμική του κράτους.

Στο ενδέκατο κεφάλαιο αναλύονται εκτενώς τα έξι συμπεράσματα της παρούσας μελέτης. Συμπληρωματικά διατυπώνονται οι επιπτώσεις της έρευνας στη χάραξη της ευρωπαϊκής ενωσιακής πολιτικής και παρατίθενται συναφείς, συμπληρωματικές θεματικές για μελλοντική έρευνα.

Η μελέτη αυτή δεν θα μπορούσε να είχε υλοποιηθεί δίχως τη βοήθεια αρκετών ανθρώπων. Θα ήθελα κατ' αρχάς να ευχαριστήσω τους αδερφούς μου, Λευτέρη και Γιαννούλη, για την αδιάκοπη συμπαράστασή τους στην πολυετή προσπάθεια μου. Ιδιαίτερα ευγνώμων είμαι επιπλέον απέναντι στους φίλους μου - αδύνατον να τους μνημονεύσω όλους - για το ποικιλόμορφο ενδιαφέρον τους και την αμέριστη

ενθάρρυνσή τους, μα πρωτίστως για την υπομονή τους. Τους ευχαριστώ βαθιά για την μόνιμη κατανόησή τους στην συχνή απουσία μου. Ειδικότερα, η αποπεράτωση της παρούσας διατριβής αποτέλεσε σιωπηρή δέσμευση προς τον φίλο μου συνθέτη, Ορέστη Γούμενο. Το τελικό προϊόν ελπίζω να φέρει λίγο από το πάθος, το σθένος και το ρομαντισμό των απίθανων συζητήσεων μας στην Ουτρέχτη και αργότερα στο Βερολίνο και την Αθήνα. Θέλω ακόμη να πιστεύω πως στάθηκα αντάξιος των προσδοκιών ενός ανθρώπου που δεν βρίσκεται πλέον και σχεδόν από την αρχή του έργου εν ζωή, του Νίκου Μάργαρη, Καθηγητή Οικολογίας στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου και διευθυντή της ελληνικής έκδοσης του National Geographic Magazine για πολλά έτη. Με την φιλομάθεια, την εργατικότητα και το χιούμορ του αποτέλεσε φανταστικό συνομιλητή μου στις πιο δύσκολες ώρες του συγκεκριμένου εγχειρήματος. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω από καρδιάς τον επιβλέποντα Καθηγητή μου Δημήτρη Χαραλάμπη, όχι μόνο για την ακαδημαϊκή καθοδήγησή, την έμπνευση και τις πάντοτε γόνιμες συμβουλές που απλόχερα μου πρόσφερε όλα αυτά τα χρόνια, μα για την μύησή μου στην επιδίωξη, κατανόηση και αξιοποίηση της βαθύτερης, ακριβέστερης και συγκροτημένης γνώσης. Συνομιλώντας μαζί του ολοένα και περισσότερο, κατέστησε -ανεπίγνωστα ίσως- την περιπλάνηση αυτή πολύ πιο δύσκολη, μα συνάμα σπουδαία, μοναδική, ουσιαστική και ειλικρινή. Τον ευχαριστώ θερμά.

Η παρούσα διατριβή, πολυετές έργο αμέτρητων, ως επί το πλείστον νυχτερινών ή αρκετά πρωινών ωρών αφιερώνεται δίχως κανένα ενδοιασμό στο αναφαίρετο δικαίωμα της επιλογής και της αυτοδιάθεσης. Εξαιτίας της θεματολογίας της, δεν ήταν λίγες οι φορές που ξέφυγε από το πλαίσιο του αυστηρού ακαδημαϊκού εγχειρήματος και η ολοκλήρωσή της αποτέλεσε προσωπική υπόθεση. Αυτή η επιμονή ήταν το μόνο απομεινάρι ενός θυμού για μια ιστορική συγκυρία, νεοαναδυόμενες, γρήγορα εξελιγμένες σε κοινωνική νόρμα συμπεριφορές και κάποιους απρόσωπους αγνώστους που θα έθεταν περιορισμό στις δυνατότητες μου και φραγμό στα μελλοντικά μου σχέδια εγκλωβίζοντάς με στην αγωνία της επιβίωσης. Επειδή ο θυμός καμιά φορά ξεθυμαίνει και σβήνει, είχα αποφασίσει να κάμω την οργή τούτη γνώση στέρεη, ακαδημαϊκή. Προφανώς η ευθύνη για οποιεσδήποτε ατέλειες, λάθη και παραλείψεις βαραίνει αποκλειστικά εμένα.

Εισαγωγή: Προβληματική και αντικείμενο της έρευνας

Στην παρούσα εισαγωγική ενότητα παρουσιάζονται η προβληματική και το αντικείμενο της έρευνας. Περιγράφονται οι ερευνητικοί στόχοι, διατυπώνεται η κεντρική υπόθεση εργασίας και εξηγείται η επιστημονική πρωτοτυπία της μελέτης. Στη συνέχεια παρατίθενται η μέθοδος και η μεθοδολογία που ακολουθούνται και δηλώνεται η επιστημολογική θέση του μελετητή.

A. Περιγραφή ερευνητικών στόχων και θεωρητικού πλαισίου

Η παρούσα διατριβή αποτελεί μια μελέτη μεταβολής του υποδείγματος οργάνωσης της κοινωνίας και της οικονομίας. Εξετάζεται δηλαδή η συγκρότηση, θέσμιση και δυναμική εκείνων των νομιμοποιητικών όρων ενός κοινωνικοοικονομικού Παραδείγματος που παύουν να θέτουν σε αμφισβήτηση την κατεύθυνση και την κοινή γλώσσα τις οποίες η συχνά αναπόφευκτα ολοκληρωτική «στράτευση» σε αυτό εδραιώνει, έπειτα πάντοτε από μια ρευστή κατάσταση, κατάσταση ανωμαλιών και κρίσης σύμφωνα με την ορολογία του Kuhn (1981/2008). Επεκτείνοντας στην «ιδιόρρυθμη» κοινωνική και πολιτική επιστήμη, τον θεμελιωμένο πρωτίστως στην φυσιολογική επιστήμη συλλογισμό του Kuhn, και διατηρώντας σιωπηρά το διαχωρισμό μεταξύ της σφαιρικής έννοιας του Παραδείγματος («disciplinary matrix») και της συμπληρωματικής της («exemplar»)¹³, η παρούσα εργασία διερευνά την ύπαρξη ενός κοινωνικοοικονομικού Παραδείγματος και τον αυστηρό ορισμό της κοινωνικής οργάνωσης που αυτό - στο βαθμό που πράγματι υφίσταται - επιβάλλει. Ως περιβάλλον, περίπτωση μελέτης ορίζεται η Ευρωπαϊκή Ένωση και ειδικότερα η ζώνη του κοινού νομίσματος. Ως υπό εξέταση περίοδο ορίζεται η περίοδος της κρίσης και συγκεκριμένα το ευρύτερο χρονικό διάστημα 2005-2018. Η έρευνα σε έτη πριν

¹³ Η έννοια του «disciplinary matrix» αφορά το σύνολο των πεποιθήσεων, των μεθόδων ή ακόμη και των τεχνικών που ασπάζεται μια επιστημονική κοινότητα, ενώ η έννοια του «exemplar» στοχεύει τις παραδειγματικές λύσεις συγκεκριμένων προβλημάτων που χρησιμοποιούνται ως πρότυπα από την εκάστοτε κοινότητα. Αυτά τα πρότυπα δημιουργούν «ορισμένες θεμελιώδεις σχέσεις αναλογίας, που εντυπώνονται στην σκέψη και την πρακτική των επιστημόνων» (Kuhn, 1981/2008, σελ.30-34).

την έναρξη της κρίσης στη ζώνη του κοινού νομίσματος, πριν δηλαδή το 2010 και την τρίτη φάση της παγκόσμιας ύφεσης κατά τον Jean – Claude Trichet, πρώην πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (Schuman Report, 2012), επέτρεψε την καταγραφή των ιδιαίτερων γνωρισμάτων της οικονομίας κάθε κράτους μέλους και κατ' επέκταση τον εντοπισμό και την ακριβέστερη κατανόηση μεταβολών κατά τη διάρκεια της, ενώ η έρευνα σε χρόνια έπειτα από το 2015 εξασφάλισε τη διερεύνηση της ποιότητας του αναπόφευκτα απροσδιόριστου χρονικά τερματισμού της.

Στο αναλυτικό επίκεντρο τίθεται ο σχεσιακός και δυναμικός χαρακτήρας της ίδιας της κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης, ώστε η παρούσα μελέτη να αποτελέσει τον αντίποδα σχετικών «στατικών» αναλύσεων, όπου η εδραίωση ενός υποδείγματος κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης, ο μετασχηματισμός πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών δομών αποτελεί μια οριοθετημένη και γραμμική διαδικασία, συχνά εξαρτώμενη ντετερμινιστικά από μια σειρά προαπαιτούμενων. Εμπνευσμένη μερικώς από την «σχεσιακή οντολογία», την υιοθέτηση της οποίας εισηγούνται στην μελέτη της συγκρουσιακής πολιτικής («contentious politics») οι McAdam, Tarrow και Tilly (2001), η συγκεκριμένη έρευνα προσεγγίζει τη διαδικασία σταθεροποίησης, ενίσχυσης ή αποδυνάμωσης ενός προτύπου κοινωνικής οργάνωσης ως μια δυναμική διεργασία που περιλαμβάνει ένα μεταβαλλόμενο πλέγμα αλληλεπιδράσεων και εκτυλίσσεται καθ'όλη την έκταση όχι ενός «συγκρουσιακού επεισοδίου» (Tilly & Tarrow, 2007, σελ.36-38), αλλά ενός γεγονότος που περιγράφεται από το δίπολο το οποίο συγκροτούν οι, όχι πάντοτε αντιθετικές¹⁴, μα οργανικά συνδεδεμένες έννοιες της συνέχειας και της τομής (Χαραλάμπης, 1985, σελ.9-13), ενός γεγονότος δηλαδή όπως της οικονομικής κρίσης. Η εστίαση αυτή δε σημαίνει ότι ο ρόλος του ιστορικού ή του κοινωνικού πλαισίου στα οποία αυτή η διεργασία εντάσσεται, αγνοείται ή απορρίπτεται. Η «συμβατική» αφήγηση και εξιστόρηση ώστε να αποτυπωθούν τα χαρακτηριστικά του ευρύτερου πλαισίου (Demetriou, 2009) παραμένει στοχοθεσία του έργου και τμήμα της δοθείσας εξήγησης.

Σαφή απόσταση στην παρούσα μελέτη λαμβάνεται από οποιοδήποτε σχετικισμό υπαγορεύεται από την εξελικτικότητα της ουσίας του ενωσιακού φαινομένου και από

¹⁴ Συχνά η έννοια της τομής αναφέρεται σε ποιοτικές οργανωτικές ή θεσμικές μεταβολές με συγκεκριμένο αντικείμενο τη διατήρηση της συνέχειας των κοινωνικών σχέσεων.

την -έστω- αναγκαία ανανοηματοδότηση του εκάστοτε -hic et nunc- περιεχομένου των εννοιών της ευρωπαϊκότητας και των ενωσιακών αξιών. Κατανοώντας τη βαρύτητα χαρακτηρισμών όπως εκείνου του «unidentified political object» του Jacques Delors στα μέσα της δεκαετίας του 1980 ή του πιο πρόσφατου «non-imperial empire» του Jose-Manuel Barroso, προσεγγίσεις πολιτειολογίας του μορφώματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης βρίσκονται εκτός της σκοποθεσίας της συγκεκριμένης διατριβής.

Δύο καίριες επιλογές καθορίζουν το θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο η έρευνα βασίζεται. Πρώτον, το ζήτημα της μεταβολής του υποδείγματος οργάνωσης της κοινωνίας προσεγγίζεται μέσα από τις συνδέσεις του με τη βιβλιογραφία της πολιτικής οικονομίας. Η επιστράτευση των συνδέσεων αυτών ευνοείται, καθώς οι ίδιες έχουν μελετηθεί πολλαπλώς και καταστεί αρκετά σημαντικές στο γνωστικό πεδίο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, ενώ ταυτόχρονα αφορούν την πρωταρχική διάσταση της προϊούσας κρίσης, την οικονομική. Δεύτερον, στην παρούσα έρευνα υιοθετούνται αναλυτικοί όροι και κατ' επέκταση ερμηνευτικές οπτικές από τη βιβλιογραφία της θεωρίας της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Έτσι το θεωρητικό πλαίσιο αποτελεί τον συγκερασμό τριών επιμέρους βιβλιογραφιών: της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, της θεωρίας της δημοκρατίας και της -διεθνούς και συγκριτικής- πολιτικής οικονομίας.

B. Κεντρική υπόθεση εργασίας, σπουδαιότητα και επιστημονική πρωτοτυπία.

Η παρούσα διατριβή εστιάζει στο εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και συγκεκριμένα στην κρίση της ζώνης του κοινού νομίσματος. Η κρίση προσεγγίζεται ως εκείνος ο ιστορικός όρος της νεοφιλελεύθερης στροφής (Charalambis, 2019) που θα καθορίσει εφ' εξής το βαθμό επικράτησης του κοινωνικοοικονομικού παραδείγματος της ακραίας εκδοχής της αγοράς. Ταυτόχρονα, αναπόδραστα, αποτελεί το ορόσημο, το χρονικό σημείο επιλογής σαφέστερης στοχοθεσίας της εξέλιξης του ενωσιακού εγχειρήματος. Κατά την εξέλιξή της εξετάζεται και αναλύεται η ειδική σχέση του πολιτικού με το οικονομικό, όπως αυτή αρθρώνεται στον υπερεθνικό σχηματισμό.

Ειδικότερα, η κυρίαρχη ερμηνεία της κρίσης στη ζώνη του κοινού νομίσματος ως κρίση δημοσιονομικών παραμέτρων και οι πολιτικές διαχείρισής της φαίνεται να δέσμευσαν τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης σε μια συγκεκριμένη τροχιά εξέλιξης, υπαγορεύοντας έναν συγκεκριμένο τρόπο κοινωνικής οργάνωσης. Το ερευνητικό ενδιαφέρον συγκεντρώνεται ακριβώς σε αυτή τη δέσμευση. Το περιεχόμενο, η μορφή και η ένταση της, όπως επίσης οι συνέπειες της και οι προοπτικές που η ίδια επιτρέπει, εντοπίζονται, αναδεικνύονται και ερμηνεύονται στην ανά χείρας μελέτη.

Η κεντρική υπόθεση εργασίας υπό τη μορφή ερωτήματος διατυπώνεται ως εξής:

«Πώς η νοηματοδότηση της κρίσης στη ζώνη του κοινού νομίσματος και η εναρμονισμένη σε αυτή διαχείριση της δέσμευσαν την εξέλιξη του εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης;»

Καθώς η σχετική με την οικονομική κρίση βιβλιογραφία είναι πλέον αχανής, οποιοσδήποτε προβληματισμός για την ανάγκη εκπόνησης και τη δυνητική συνεισφορά μιας ακόμη συναφούς μελέτης προβάλλει δικαιολογημένος. Παρόλα αυτά, η παρούσα μελέτη συμπληρώνει την υφιστάμενη βιβλιογραφία με ορισμένους, πολύ συγκεκριμένους τρόπους.

Αρχικά η παρούσα διατριβή, όπως και το πρόσφατο έργο των Walter, Ray & Redeker (2020), εστιάζει εξίσου στις οφειλέτριες και πιστώτριες χώρες της Ευρωζώνης, μελετώντας καθολικά στον υπερεθνικό σχηματισμό τις συνέπειες της διαχείρισης της κρίσης. Αποφεύγει έτσι την αναπαραγωγή οποιασδήποτε διαιρετικής τομής όπως εκείνης μεταξύ του ευρωπαϊκού Βορρά και Νότου και απομακρύνεται από τη διεξαγωγή και την ερμηνευτική κυριαρχία απλουστευμένων ή μερικώς αποπροσανατολιστικών συμπερασμάτων όπως λ.χ. εκείνου της «μάχης» ή της «ανισορροπίας» μεταξύ των δύο μακροοικονομικών προτύπων μεγέθυνσης που παρατηρούνται στη νομισματική ένωση (Streeck, 2015; Regan, 2016).

Στη συνέχεια, αφού αναγνωρίζει δίπλα στις ακολουθείσες πολιτικές διαχείρισης της κρίσης στις οφειλέτριες χώρες και ειδικότερα δίπλα σε εκείνες του μηχανισμού της εσωτερικής υποτίμησης και τόνωσης της ανταγωνιστικότητας στο διεθνές εμπόριο άλλες εναλλακτικές επιλογές όπως λ.χ. την ποσοτική χαλάρωση ή την έκδοση ευρωομολόγων, εξετάζει τις πολιτικές που εφαρμόστηκαν, αποκαλύπτει τις παραδοχές υπό τις οποίες αυτές θεωρήθηκαν αποτελεσματικές, εντοπίζει τους

συμβιβασμούς και τα αντισταθμίσιμα (trade-offs) που αντιστοίχως απαιτούσαν ή περιλάμβαναν και συμπεραίνει τους λόγους αστοχίας τους. Πρόκειται για μια ουσιαστική και κριτική, μα όχι a priori και αφηρημένα τεκμηριωμένη αρνητική, αξιολόγηση των επιλεχθέντων πολιτικών, προσεγγίζοντας και κατανοώντας πρωτίστως τον υπερεθνικό σχηματισμό της Ευρωζώνης ως κρισιακό περιβάλλον.

Επιπρόσθετα, η συγκεκριμένη μελέτη συνδέει την πολιτική πράξη με την πολιτική θεωρία. Χωρίς να αναλώνεται στην λεπτομερή περιγραφή τεχνικών παραμέτρων των μηχανισμών και των πολιτικών που υιοθετήθηκαν κατά την κρίση και γνωρίζοντας τη «συνύπαρξη» δομών (θεσμών) και δρώντων, εξετάζει σφαιρικά τις πολιτικές διαχείρισης επιδιώκοντας να αποφανθεί για την ενδεχόμενη μετάλλαξη του εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και να αποδώσει μια ολοκληρωμένη περιγραφή αυτής όπου θα αναδεικνύεται το κυρίαρχο κοινωνικοοικονομικό παράδειγμα και θα τεκμηριώνονται οι διάφορες εκφάνσεις του ως τέτοιες.

Η σημαντικότερη όμως διαφοροποίηση της εν λόγω εργασίας από άλλες που εστιάζουν στην κρίση έγκειται στο γεγονός πως δεν εναντιώνεται κατ' αρχήν στον νεοφιλελευθερισμό όπως ενδεικτικά το έργο που επιμελούνται οι Schmidt & Thatcher (2013), αλλά επιστρατεύοντας το δικό του λεξιλόγιο και αξιολογώντας τις συνέπειες της διαχείρισης της κρίσης, καταλήγει στην απόρριψή του.

Τέλος, χρειάζεται να αποσαφηνιστεί πως εάν και η οικονομική διάσταση της κρίσης εξετάζεται εκτενώς στην παρούσα εργασία, η τελευταία δεν ακολουθεί και δεν υιοθετεί τον οικονομικό ντετερμινισμό, αλλά μελετά τη σφαίρα της οικονομικής δραστηριότητας εντός της πολιτικά οργανωμένης κοινωνίας.

Γ. Επιλεγμένη μέθοδος και μεθοδολογία

Η παρούσα εργασία αποτελεί ποιοτική έρευνα (qualitative research) η οποία αποσκοπεί να ερμηνεύσει την οικονομική κρίση στην Ευρωζώνη ως εκείνο τον ιστορικό όρο που θα καθορίσει το βαθμό επικράτησης του κοινωνικοοικονομικού παραδείγματος της ακραίας εκδοχής της αγοράς στην εξέλιξη του εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η επιδίωξη της επανερμήνευσης του «ατυπικού», μη κανονικού γεγονότος (Dumont, 1970) της κρίσης πηγάζει ακριβώς από την

ιδιαιτερότητά του ως τέτοιο και από τις επιπτώσεις που φαίνεται να έχει όχι μόνο στην τωρινή δομή και λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μα και στη διάρθρωση των κοινωνιών των κρατών μελών. Υπό αυτό το πρίσμα η ανά χείρας μελέτη «υπακούει» στον τέταρτο κατά Ragin (1994, σελ. 39-41/81-85) στόχο της κοινωνικής έρευνας.

Εξετάζοντας την αιτιακή σχέση μεταξύ συγκρότησης συγκεκριμένων νομιμοποιητικών όρων και της μεταβολής του υποδείγματος οργάνωσης της κοινωνίας και της οικονομίας, η παρούσα μελέτη αποτελεί ολοκληρωμένη εργασία στο πεδίο της πολιτικής επιστήμης. Με σαφή την «null hypothesis», ανεξάρτητες μεταβλητές τη νοηματοδότηση της κρίσης και τις πολιτικές διαχείρισης της και εξαρτημένη μεταβλητή το βαθμό επικράτησης του κοινωνικοοικονομικού παραδείγματος της ακραίας εκδοχής της αγοράς, επιδιώκεται η επιστημονική γνώση η οποία στηρίζεται σε εμπειρικά δεδομένα («evidence based on observing the real world») και αποφεύγει προδιαγεγραμμένες κανονιστικές θεωρήσεις (Kellstedt & Whitten, 2013, σελ. 1-50).

Δύο παρατηρήσεις συμπληρώνουν την συζήτηση για την μέθοδο της παρούσας εργασίας. Στο δεύτερο μέρος της, όπου εξετάζονται οι εθνικές οικονομίες κατά την κρίση εφαρμόζεται η συγκριτική έρευνα περιπτώσεων. Επιδιώκοντας την διερεύνηση της ποικιλομορφίας (diversity) ως μελέτης υποδειγμάτων (patterns) ομοιότητας και διαφοράς (Ragin, 1994, σελ. 105-130), η δειγματοληψία (sampling) και το δείγμα των αντιπροσωπευτικών χωρών υπακούει στους σχετικούς κανόνες των κοινωνικών ερευνών και οι χρονικοί ορίζοντες των διαφόρων συγκρίσεων, πάντοτε δέσμιοι των διαθέσιμων δεδομένων, εναρμονίζονται ώστε να εξασφαλιστεί συνοχή στην μελέτη και κάλυψη μιας συγκεκριμένης περιόδου, της περιόδου 2005-2018.

Επιπρόσθετα, ιδιαίτερα στο κεφάλαιο που αφορά τη Γερμανία ως ηγέτιδα δύναμη, όπου αποσπάσματα λόγου της καγκελάριας Merkel, γερμανών πολιτικών και αξιωματούχων των ενωσιακών θεσμικών οργάνων καθώς και πλήθος δημοσιευμάτων σε έντυπα μέσα και ιστότοπους εξετάζονται, υιοθετείται σε μεγάλο βαθμό η critical discourse theory (Bryman, 2012, σελ. 536-538).

Αναφορικά με τη μεθοδολογία που ακολουθείται στην παρούσα εργασία, γίνεται αρχικά μια διπλή ιστορική αναδρομή: μια στην εξέλιξη του δημόσιου λόγου για το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και μια στη διαδικασία νομισματικής ενοποίησης. Η πρώτη, αν και απαιτεί την αναφορά ορισμένων δεδομένων, γνωστών

στοιχείων ή ακόμη και κοινοτοπιών, υπενθυμίζει πως αυτά επιτεύχθηκαν για πρώτη φορά στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Δεν πρόκειται για μια απλή εξιστόρηση της εξέλιξης του υπερεθνικού σχηματισμού, αλλά εντοπίζει τη διαλεκτική σχέση μεταξύ των παράλληλων διαδικασιών ενοποίησης, περιγράφει την πραγματικότητα και τις συνθήκες που τις γεννούν, την υποχώρηση της πολιτικής ενοποίησης και τις δυσκολίες της οικονομικής ενοποίησης και ακόμη τις αλλαγές που επέρχονται με την κύρωση της Συνθήκης του Maastricht. Καταλήγει τέλος στην αντιστροφή του δημόσιου λόγου για το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης η οποία προκύπτει κατά την οικονομική ύφεση. Η δεύτερη αναδρομή με ανορθόδοξη χρονικά αφετηρία το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης συμβάλλει στην κατανόηση των παθογενειών της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης και στην αξιολόγησή της ως κριακού περιβάλλοντος. Έτσι ενδεικτικά στο πλαίσιο αυτής της εξιστορησης δεν ενδιαφέρει την παρούσα εργασία αυτή καθ' εαυτή η περιγραφή της θεωρίας των άριστων νομισματικών περιοχών, αλλά η συγκεκριμένη μεταπολεμική προσπάθεια για την συγκρότηση μιας τέτοιας επιστημονικής θεωρίας.

Σε συνέχεια των δύο παραπάνω αναδρομών αναλύονται και αξιολογούνται οι δύο κυρίαρχες προσεγγίσεις στη διαχείριση της κρίσης, η τεχνοκρατική και η αναθεωρητική, ολιστική, κριτική προσέγγιση. Εξηγείται η δυναμική τους και παρατηρείται ο εκτοπισμός της δεύτερης από την πρώτη στο πεδίο της πολιτικής διαδικασίας.

Το δίπολο που σχηματίζουν οι δύο προσεγγίσεις επιτρέπει ευκρινέστερα την κατανόηση και αξιολόγηση της συμβολής της Γερμανίας ως ηγέτιδας δύναμης της Ενωμένης Ευρώπης και καθοριστικά της Ευρωζώνης.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας υιοθετείται ένα δισδιάστατο σύστημα αξιολόγησης των εθνικών οικονομιών και συγκεκριμένα εκείνο που συγκροτούν οι έννοιες της ανταγωνιστικότητας και της ανισότητας. Επιλέγοντας τα δύο αυτά μεγέθη και καθιστώντας μετρήσιμη την ανταγωνιστικότητα («operationalization of a concept») αφού αναχθούν τα κελεύσματα της τεχνοκρατικής προσέγγισης και συγκεκριμένα οι επιδόσεις στις δύο κυρίαρχες κατηγορίες ζήτησης σε επιμέρους μεταβλητές, η μελέτη εστιάζει στην ουσία των κοινωνικοοικονομικών παραδειγμάτων και δύναται να καταλήξει σε πολυσύνθετα, συνολικά συμπεράσματα που δεν αφορούν επιμέρους

και αποκλειστικά την οικονομική δραστηριότητα ή την άρθρωση, τη λειτουργία και την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων.

Όπως έχει ήδη προαναφερθεί ως υπό εξέταση περίοδος ορίζεται το διάστημα 2005-2018, διάστημα για το οποίο υπάρχουν διαθέσιμα δεδομένα και καλύπτει επαρκώς τις μεταβολές που επέφερε η οικονομική κρίση.

Δ. Ζητήματα επιστημολογίας

Όπως διατείνονται οι Denzin & Lincoln (1998, σελ.23) ο ερευνητής (πρέπει να) προσεγγίζει τα κοινωνικά φαινόμενα με «ένα σύνολο ιδεών, ένα πλαίσιο (θεωρία, οντολογία) το οποίο καθορίζει μια τάξη ερωτήσεων (επιστημολογία), τα οποία στη συνέχεια εξετάζονται) με συγκεκριμένο τρόπο (μεθοδολογία, ανάλυση)». Η επιστημολογική θέση που υιοθετείται στην παρούσα μελέτη και αφορά το ερώτημα τι μπορεί να γίνει γνωστό για την παρατηρηθείσα πραγματικότητα και κατ' επέκταση ποια είναι τα όρια της επιστημονικής γνώσης εντοπίζεται στον ερμηνευτικό πόλο του παρακάτω διαγράμματος, απομακρύνεται από τον θετικισμό όπου οι σχετικές εξηγήσεις συνίστανται στην ανακάλυψη κανονικοτήτων (regularities) και στη διατύπωση νόμων και αξιωμάτων, εναντιώνεται στην ανιστορικότητα, στείρα υποκειμενικότητα και ατομικότητα της ερμηνευτικής σχολής και πλησιάζει τον συγγενέστερο κονστρουκτιβισμό, όπου επιτρέπει τον προσανατολισμό προς πιο ιστορικιστικές αναλύσεις, αφού αποδέχεται πως η «κατασκευή» δεν γίνεται εκ του μηδενός. Αναφορικά με την ισχύ δομών και δρώντων, η παρούσα εργασία θέτει το εκκρεμές σε θέση πλήρους ισορροπίας και αναγνωρίζει και τις δύο πηγές. Αναπόφευκτα, η μελέτη της οικονομικής κρίσης στη ζώνη του κοινού νομίσματος δεν μπορεί να είναι αποκλειστικά ιστορία μεμονωμένων προσώπων αφού οι οποιοσδήποτε δράσεις τους ή πρωτοβουλίες περιορίζονται και ζυμώνονται σε ένα συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο.

Explanation (positivist)	Understanding (interpretative)	
SYSTEMS	GAMES	Holism
AGENTS	ACTORS	Individualism

Πηγή: Hollis (2004)

Πρώτο Μέρος:

Οι δύο κυρίαρχες προσεγγίσεις της οικονομικής ύφεσης: Μια ανεπιθύμητη, μα αναπόφευκτη σύγκρουση.

Στα πέντε επόμενα κεφάλαια που ακολουθούν μελετώνται οι δυο κυρίαρχες προσεγγίσεις στην οικονομική ύφεση. Αυτές συμπληρώνουν καθ' όλη τη διάρκεια της κρίσης την προαναφερθείσα, αυστηρή ρητορική της διαίρεσης μεταξύ «υγιών» πιστώτριων χωρών και «ασθενών» δανειοληπτών, πολώνουν ακόμη περισσότερο τα δρώντα υποκείμενα και εντείνουν την απειλή της διάλυσης της Ευρωζώνης και κατ' επέκταση της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η πρώτη προσέγγιση υιοθετείται κυρίως από τα ενωσιακά θεσμικά όργανα και ορισμένες εθνικές κυβερνήσεις. Καθώς αυτές προσπαθούν να αναχαιτίσουν την ύφεση έστω και «με μια μέρα καθυστέρηση, με ένα δολλάριο λιγότερο», εστιάζουν στα «κατασκευαστικά» λάθη του ευρωπαϊκού οικοδομήματος. Το πλαίσιο συντονισμού των εθνικών οικονομικών και δημοσιονομικών πολιτικών που προέβλεπε η Συνθήκη της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης ήταν ιδιαίτερα χαλαρό και η χάραξή τους σε συμφωνία με τη νομισματική πολιτική της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας ανύπαρκτη. Επιπλέον, ο ολοένα διογκούμενος και πιο περίπλοκος χρηματοπιστωτικός τομέας λειτουργούσε σε μια διευρυμένη διακρατική αγορά και η εποπτεία του παρέμενε παράδοξα κατακερματισμένη στα κράτη μέλη. Στο πλαίσιο της προσέγγισης αυτής, καινούριοι θεσμοί και μηχανισμοί δημιουργούνται, αρμοδιότητες επανακατανέμονται, νέα εγχειρίδια κανονισμών συντάσσονται, πρακτικές και πρωτόκολλα καθιερώνονται. Και ενώ οι τρόποι αντιμετώπισης του δημόσιου χρέους, της νομισματικής και τραπεζικής κρίσης αποτελούν τον κύριο προβληματισμό, η ενδεχόμενη συμβολή της πολιτικής, νομικής και θεσμικής διάστασης του ενωσιακού εγχειρήματος στην όξυνση της κρίσης αγνοείται.

Πολιτικοί, φιλόσοφοι, ακαδημαϊκοί επισημαίνουν την παράλειψη και ανάγουν την οικονομική κρίση σε μια βαθύτερη, υπαρξιακή κρίση της Ευρώπης επιχειρώντας να επαναπροσδιορίσουν τη σημασία του ενωσιακού εγχειρήματος (Τσούκαλης, 2016 κ 2014; Cohn-Bendit & Verhofstadt, 2013; Habermas, 2012). Εστιάζοντας ακόμη περισσότερο στις αδυναμίες της οργανωτικής διάστασης και τις θεσμικές

ιδιαιτερότητες της Ένωσης, υπενθυμίζουν το πολιτικό της έλλειμμα σε όρους δημοκρατίας το οποίο αξιοπρόσεκτα αναφέρεται στην πρώτη προσέγγιση με μειωμένη βαρύτητα και ερμηνευόμενο κυρίως ως επικοινωνιακή αδυναμία των ίδιων των θεσμικών οργάνων, και το επανεντοπίζουν στο κρισιϊκό περιβάλλον. Τονίζουν το νομικό κενό στο οποίο συντελείται η διαχείριση της κρίσης και αναστοχαζόμενοι την αποτυχία επικύρωσης της Συνταγματικής Συνθήκης, επαναφέρουν το ζήτημα της εκνομίκευσης της άσκησης πολιτικής εξουσίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Τέλος διαπιστώνουν την ιεραρχική εξάρτηση που προωθεί – ακόμη και αθέλητα - η απρόθυμη γερμανική ηγεμονία ως μοντέλο συνεργασίας και επανεκκινούν τη συζήτηση για τον τελικό θεσμικό στόχο του ενωσιακού εγχειρήματος.

Οι δύο προσεγγίσεις, διατυπωμένες από διαφορετικά υποκείμενα, χωρίς να ενέχουν κάποιο εμφανές σφάλμα, αντιπαρατίθενται πολώνοντας το δημόσιο διάλογο. Η σύγκρουση πραγματώνεται ουσιαστικά μεταξύ μιας τεχνοκρατικής αντίληψης που καταναλώνεται στις τεχνικές διαστάσεις της οικοδόμησης της ενωσιακής οικονομίας και μιας ανάλυσης που επιχειρεί να επαναφέρει τη σημασία της πολιτικής επιλογής και της πολιτικής γενικότερα στο ευρύτερο πεδίο της οικονομίας. Με άλλα λόγια πρόκειται για την καθυστερημένη αλλά αναμενόμενη ανάδειξη των ορίων του νεολειτουργισμού. Το οικονομικό όραμα της ολοκλήρωσης της Ευρώπης το οποίο υπαγορεύεται σε συμφωνία με επιστημονικές θεωρίες, αντιτάσσεται στην πολιτική συζήτηση για το «κοινό αγαθό» με τέτοια σφοδρότητα ιδιαίτερα στην αρχή της κρίσης, ώστε να υποκρύπτεται η κρίσιμη σχέση των δύο.

Κεφάλαιο 1^ο: Η οικονομική ύφεση ως καταλύτης αλλαγής του δημόσιου λόγου για το ενωσιακό εγχείρημα.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί, μελετάται η μεταβολή του δημόσιου λόγου για την Ευρωπαϊκή Ένωση που συντελείται εξαιτίας της οικονομικής ύφεσης και κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής. Για την πληρέστερη ερμηνεία της εξετάζονται τόσο τα θεσμικά όργανα και οι εθνικές κυβερνήσεις ως κατ' εξοχή φορείς δημόσιου λόγου, όσο και η συχνά παραμελημένη στο πεδίο της πολιτικής επιστήμης κοινή γνώμη, στην οποία αποτυπώνεται η υποστήριξη ή μη των πολιτών προς το ενωσιακό εγχείρημα. Αναγκαία διερευνάται και η εξέλιξη του δημόσιου λόγου ιστορικά, ξεκινώντας από τις πρώτες κίολας μεταπολεμικές προσπάθειες εγκαθίδρυσης της ειρήνης και ενοποίησης της ηπείρου, ώστε να εξασφαλιστούν οι απαραίτητες ιστορικές συνδέσεις της παρατηρούμενης μεταβολής.

Αποδεικνύεται πως κατά τις πρώτες δεκαετίες της Κοινότητας, η κοινή προσπάθεια εξελίσσεται κυρίως από συχνά αντικρουόμενες πρωτοβουλίες των πολιτικών ελίτ και με τη διάχυτη, μη συνειδητοποιημένη συναίνεση των πολιτών. Κατά τη Συνθήκη του Maastricht όμως, η κοινή γνώμη επαναπροσδιορίζεται ως φορέας άσκησης πολιτικής πίεσης και έκτοτε αποτελεί καθοριστική δύναμη της εμβάθυνσης της ενοποίησης με εναλλασσόμενη φορά. Με την απαρχή της οικονομικής κρίσης ο δημόσιος λόγος για την Ευρωπαϊκή Ένωση αποκτά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και αλλάζει εξίσου όσον αφορά τη μορφή, τη διατύπωση και το περιεχόμενο. Η αλλαγή αυτή, καθώς η ύφεση στην περιφέρεια της Ένωσης οξύνει και η πιθανότητα της εξόδου της χώρας της Ελλάδας από την Ευρωζώνη αυξάνεται, γίνεται πιο έντονη. Αν και από τη Συνθήκη του Maastricht και έπειτα ενδυναμώνεται σταδιακά ο ευρωσκεπτικισμός που αξιοσημείωτα διατρέχει τόσο τις πολιτικές ελίτ όσο και τους πολίτες, με την οικονομική κρίση ο δημόσιος λόγος για την Ένωση γίνεται πρωτόγνωρα αυστηρός, μονοδιάστατος και εσωστρεφής. Αποβάλλει το χαρακτηριστικό της αισιοδοξίας και «αυτο - ακρωτηριάζεται» αφού κάθε αναφορά στην κοινή ευρωπαϊκή πατρίδα χρήζεται κοινότοπη και απλοϊκή και κάθε στόχος που δεν σχετίζεται με την οικονομία δευτερεύων. Ο λόγος αυτός κυριαρχείται από οικονομικούς όρους, εστιάζει αποκλειστικά στις οικονομικές επιδιώξεις του ενωσιακού εγχειρήματος και διατρέχεται από την ωφελιμιστική λογική έτσι όπως αυτή εκφράζεται στο χώρο του

οικονομικού. Η ταυτότητα του Ευρωπαίου πολίτη αντικαθίσταται από την ταυτότητα του πολίτη του έθνους κράτους που ζημιώνεται ή ωφελείται οικονομικά από τη συμμετοχή της χώρας του στην Ένωση. Όχι σε λίγες περιπτώσεις, η ρητορική της διαίρεσης σε Βορρά και Νότο, σε «υγιείς» πιστωτές και «ασθενείς» δανειολήπτες, λαμβάνει εκφάνσεις που θίγουν την αξιοπρέπεια λαών και πολιτών. Αυτός λοιπόν ο δημόσιος λόγος για την Ένωση συνιστά ένα καινούριο πλαίσιο στο οποίο είναι ορατή πλέον η απειλή της διάλυσης της ή τουλάχιστον καθίστανται ευκρινώς θεατά τα βασικά εμπόδια στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

1.1. Η εξέλιξη του δημόσιου λόγου για το ενωσιακό εγχείρημα πριν τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Αναμφίβολα, η σύλληψη της ιδέας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η πραγμάτωση της ξεκίνησε ως πρωτοβουλία των πολιτικών της εποχής. Και πως αλλιώς θα μπορούσε να ήταν σε μια ήπειρο όπου όλα ήταν πολύ λίγα, όπως διατεινόταν ο Armstrong Hamilton Fish διευθυντής του περιοδικού Foreign Affairs τον Ιούλιο του 1947 (Judt, 2012, σελ.89) και ούτε καν η επιβίωση δεν ήταν δεδομένη. Το «Κίνημα για την Ευρωπαϊκή Ενότητα» που ιδρύθηκε το ίδιο έτος και επέφερε δύο χρόνια μετά το «Συμβούλιο της Ευρώπης», αποτέλεσε πρωτοβουλία του βρετανού πρωθυπουργού Winston Churchill. Η τελωνειακή ένωση του Βελγίου, του Λουξεμβούργου και της Ολλανδίας, η λεγόμενη «Συμφωνία της Μπενελούξ» επικυρώθηκε αρχικά πριν τη λήξη του πολέμου από τις εξόριστες στο Λονδίνο κυβερνήσεις των χωρών αυτών. Ο Οργανισμός Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας, πρόδρομος του σημερινού Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ), και «άξονας γύρω από τον οποίο θα οικοδομούταν η στενότερη οικονομική συνοχή της Δυτικής Ευρώπης» (James σε Blanning, 2010, σελ.271), όπως άλλωστε και η Ευρωπαϊκή Ένωση Πληρωμών (European Payments Union), δημιουργήθηκαν τη διετία 1948-1949 ως μέρος του αμερικανικού Σχεδίου Marshall. Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα (Montan Union), σαφώς διαφορετική από το Σύμφωνο Χάλυβα που υπέγραψαν το 1926 διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, μα στοιχειοθετημένη από την ίδια ιστορική ανάγκη για διασφάλιση της εταιρικής σχέσης ανάμεσα στη Γαλλία και στη Γερμανία, προέκυψε από πρόταση του υπουργού εξωτερικών της Γαλλίας Robert Schuman υπό την καθοδήγηση του συμβούλου του Jean Monnet.

Παρατηρώντας ιδίως κανείς εκείνους που υπέγραψαν την συνθήκη της ΕΚΑΧ, διαπιστώνει πως πρόκειται για ανθρώπους συγκεκριμένων βιωμάτων και πεποιθήσεων. Όπως επισημαίνει ο Judt (2012, σελ. 157), και οι έξι υπουργοί Εξωτερικών ήταν μέλη χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων, ενώ οι πρωτοπόροι ηγέτες είχαν ανατραφεί στην «κοσμοπολίτικη» Ευρώπη. Ο Ιταλός Alcide de Gasperi, ο Γάλλος Robert Schuman και ο Γερμανός Konrad Adenauer διέθεταν πολλαπλές «ταυτότητες» καθώς κατάγονταν από μεθοριακές περιοχές των χωρών τους και δεν είχαν κανένα πρόβλημα επικοινωνίας αφού όλοι παραδόξως ήταν φυσικοί ομιλητές της ίδιας

γλώσσας, της γερμανικής. Με έντονη την ανάμνηση του πολέμου και γαλουχημένοι με την αντίληψη της συλλογικής ευθύνης ως χριστιανοδημοκράτες, μόνο ως απειλή δεν αξιολογούσαν την πιθανή συγχώνευση της εθνικής κυριαρχίας των ευρωπαϊκών χωρών.

Αντιδιαμετρικές ωστόσο ήταν οι πεποιθήσεις των πολιτικών στο Ηνωμένο Βασίλειο και στις σκανδιναβικές χώρες. Μπορεί ο γερμανός καγκελάριος Adenauer να έσπευδε να επικύρωσε πρώτος το σχέδιο Schuman καθώς θεωρούσε πως η ΕΚΑΧ προσέφερε την αναγκαία «διέξοδο» για την χώρα του¹⁵, όμως ο βρετανός υπουργός εξωτερικών Ernest Bevin του Εργατικού Κόμματος ήταν εντελώς απρόθυμος για την οποιαδήποτε εκχώρηση εξουσίας και ελέγχου σε ένα διεθνή οργανισμό. Καμιά οικονομική ανάγκη και κανένας ψυχολογικός λόγος δεν φαινόταν να υπήρχε ώστε η Βρετανία να επιθυμεί να αναλάβει το ρίσκο συμμετοχής σε μια ενδεχόμενη «μαύρη (χριστιανοδημοκρατική) Διεθνή» και να προσδέσει έτσι τη μοίρα της με αυτή της ηπειρωτικής Ευρώπης. Οξύμωρα, το αίσθημα της υπερηφάνειας και της ανωτερότητας ήταν διάχυτο σε ένα υπερχρεωμένο κράτος που είχε ήδη χάσει το ένα τέταρτο του εθνικού του πλούτου στον Πόλεμο και τα βασικά είδη διατροφής χορηγούνταν πλέον με δελτίο.

Απογοητευμένοι για την προσωρινή - όπως θα αποδεικνυόταν στη συνέχεια - απώλεια των χωρών του Βορρά, οι υπόλοιποι ευρωπαίοι ηγέτες δεν σταμάτησαν το ενωσιακό εγχείρημα σε έναν από κοινού έλεγχο της παραγωγής άνθρακα και χάλυβα. Εγκλωβισμένοι πάντοτε στις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες, προβληματισμένοι για τον τελικό στόχο της ενοποιητικής διαδικασίας και αμφιταλαντευόμενοι μεταξύ διαφόρων μεθόδων επίτευξης του, έμαθαν να διαφωνούν, να συναποφασίζουν και να εφαρμόζουν κοινές πολιτικές.

Η αποτυχημένη απόπειρα δημιουργίας της Ευρωπαϊκής Αμυντικής Κοινότητας το 1954, την οποία παρόλο που είχε εμπνευστεί ο Monnet και στηρίξει ο γάλλος πρωθυπουργός René Pleven, απορρίφθηκε από το ίδιο το γαλλικό Κοινοβούλιο, ανέκοψε προσωρινά την πολιτική ολοκλήρωση της Ευρώπης¹⁶. Επέφερε στο

¹⁵ «Das ist unser Durchbruch» δήλωσε ο γερμανός καγκελάριος στους συνεργάτες του για τη πρόταση Schuman (Judt, 2012, σελ.157)

¹⁶ Η ανάγκη για τη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Αμυντικής Κοινότητας επισημάνθηκε από τους Γάλλους έπειτα από το ξέσπασμα του πολέμου στην Κορέα και το αίτημα των Ηνωμένων Πολιτειών

προσκήνιο όμως το αίτημα της διεύρυνσης της κοινής αγοράς και τον Ολλανδό υπουργό Johan Willem Beyen, υπέρμαχο της πλήρους περιφερειακής οικονομικής συνεργασίας. Οι προτάσεις του¹⁷ εμπλουτισμένες με ένα γαλλικό σχέδιο για τη δημιουργία κοινότητας ατομικής ενέργειας, υπό την καθοδήγηση του Βέλγου υπουργού Paul-Henri Spaak, αποτέλεσαν τη βάση για τις συνθήκες της Ρώμης το 1957. Έτσι, η αποτυχία για το σχηματισμό ενός πανευρωπαϊκού στρατού αντισταθμίστηκε από την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ) και της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας (ΕΥΡΑΤΟΜ).

Καθώς η Δυτική Γερμανία μετατρέποταν σε «ατμομηχανή ανάπτυξης για τους έξι» προμηθεύοντας ήδη το 1960 τη διεθνή αγορά με το ένα πέμπτο (1/5) των βιομηχανικών προϊόντων (Reynolds σε Blanning, 2010, σελ. 396) αποδεικνύοταν η πολιτική διάσταση της φαινομενικά αμιγούς οικονομικής Συνθήκης της ΕΟΚ. Όπως η ΕΚΑΧ είχε αποτελέσει ένα «πολιτικό όχημα με οικονομική μεταμφίεση» για την υπέρβαση της γαλλογερμανικής εχθρότητας (Judt, 2012, σελ.158), έτσι και η συνθήκη της ΕΟΚ, που απείχε από οποιαδήποτε ρύθμιση για πολιτική συνεργασία, καθιέρωνε τον αμετάκλητο, μη αναστρέψιμο και δυναμικό χαρακτήρα της ενοποιητικής διαδικασίας αφού ίσχυε επ' άπειρον¹⁸ και στόχευε σε μια επιτηδευμένα μη προσδιορισμένη «ολοένα στενότερη ένωση» (Ιωακειμίδης, 1995, σελ. 54). Επιπλέον, στο πλαίσιο της συνθήκης εδραιωνόταν ένα νέο θεσμικό σύστημα με έμφαση στην υπερεθνική διάσταση: η Ευρωπαϊκή Επιτροπή με το «αποκλειστικό δικαίωμα πρωτοβουλίας», το ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το ευρωπαϊκό Δικαστήριο.

Στη συνέχεια, κατά την ανεπιτυχή κατάληξη των σχεδίων του πρέσβη Christian Fouchet και την εξάμηνη κρίση της «κενής καρέκλας»¹⁹, διαφάνηκαν όλες οι

της Αμερικής προς τη Γερμανία να συμβάλλει στρατιωτικά στο ΝΑΤΟ (1949). Ο τότε γενικός γραμματέας του Κινήματος για την Ευρωπαϊκή Ενότητα, Altiero Spinelli, έλεγε πως ο λόγος αποτυχίας της δημιουργίας της ΕΑΚ ήταν ο θάνατος του Joseph Stalin, και η πεποίθηση ότι οι διάδοχοί του φαίνονταν να μην ήθελαν να συνεχίσουν τη σκληρή στρατηγική του ψυχρού πολέμου (Spinelli, 1957, σελ.61).

¹⁷ Για το σχέδιο του Ολλανδού υπουργού Εξωτερικών, εμπνευσμένο από τη Συνθήκη του Ouchy (Ελβετία) του 1932, βλ. https://www.cvce.eu/content/publication/2007/3/5/197af558-d77d-40aa-b517-ba468d61919e/publishable_en.pdf

¹⁸ Η Συνθήκη των Παρισίων για την ΕΚΑΧ είχε πεντηκοταετή περίοδο ισχύος (1952-2002).

¹⁹ Τον Ιούνιο του 1965 ο πρόεδρος De Gaulle απέσυρε τον υπουργό Εξωτερικών Maurice Couve de Murville από τις διαπραγματεύσεις για τις προτάσεις του προέδρου της Επιτροπής Walter Hallstein οι οποίες εστίαζαν στην ανάπτυξη των ιδίων πόρων της Κοινότητας, την ενίσχυση του ρόλου του

αντικρουόμενες προσεγγίσεις και προοπτικές του ενωσιακού εγχειρήματος. Η «Ευρώπη των Πατρίδων» του γάλλου προέδρου Charles de Gaulle αντιμάχονταν την «Ευρωπαϊκή Ένωση» που οι υπόλοιπες πέντε χώρες συνασπιζόμενες προέβαλαν για πρώτη φορά σε ένα αντισχέδιο συνθήκης το 1962^{20,21}. Αν και σχεδόν όλοι θεωρούσαν πως οι αρχές της διακυβερνητικής συνεργασίας ήταν η μόνη εφικτή επιλογή, ορισμένοι την αντιμετώπιζαν ως το τελικό στάδιο της Ένωσης και κάποιοι άλλοι ως μια παροδική επιλογή με στόχο τη μελλοντική ομοσπονδίαση της Ευρώπης. Οι διαφωνίες αυτές εγγράφηκαν στο θεσμικό γεννητικό υλικό της Ένωσης, καθώς η αντικατάσταση της ομοφωνίας με το σύστημα της ειδικής πλειοψηφίας για την λήψη αποφάσεων στο Συμβούλιο Υπουργών έγινε μόνο με την κατοχύρωση του δικαιώματος της αρνησικυρίας κατά το γνωστό Συμβιβασμό του Λουξεμβούργου το 1966.

Έπειτα από την απομάκρυνση του De Gaulle από την πολιτική σκηνή και με την επιτυχή ολοκλήρωση της τελωνειακής ένωσης νωρίτερα και από την ημερομηνία που προέβλεπε η αρχική συνθήκη, οι ευρωπαίοι ηγέτες ανέλαβαν ακόμη δυναμικότερες πρωτοβουλίες, αναγνωρίζοντας πλέον το διεθνή ρόλο της Κοινότητας και αναλαμβάνοντας τη σχετική ευθύνη. Η Σύνοδος Κορυφής της Χάγης το Δεκέμβριο 1969, οδήγησε αφ' ενός στο συντονισμό της εξωτερικής πολιτικής των χωρών και αφ' ετέρου σε δέσμευση για την επίτευξη της νομισματικής ενοποίησης μέχρι το 1980. Οι υπέρμαχοι της πολιτικής ενοποίησης δικαιώνονταν καθώς ο σκοπός της διάσκεψης διατυπωνόταν επίσημα ως:

κοινοβουλίου και τις ρυθμίσεις της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής, και συνέπιπταν με το τέλος της προβλεπόμενης μεταβατικής περιόδου για την ίδρυση της κοινής αγοράς και την εισαγωγή της αρχής της πλειοψηφίας στο Συμβούλιο Υπουργών.

²⁰ Το κείμενο του σχεδίου διαθέσιμο στον τόμο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, Συλλογή Θεσμικών Κειμένων της Κοινότητας, σελ. 135-143.

²¹ Το 1960 ιδρύονταν η European Free Trade Association (EFTA) υπό την πρωτοβουλία του Ηνωμένου Βασιλείου. Καθώς η ομάδα των επτά χωρών (Αυστρία, Δανία, Νορβηγία, Πορτογαλία, Σουηδία, Ελβετία και Ηνωμένο Βασίλειο) εναντιώνονταν στους έξι της Ένωσης, ο De Gaulle επιδίωκε τη γρήγορη πολιτική ένωση της Ευρώπης σε διακυβερνητικό θεσμικό σχήμα και στο σχέδιο του εναντιώνονταν η Ολλανδία που επιθυμούσε ως ασφαλιστική δικλείδα τη συμμετοχή του Ηνωμένου βασιλείου στις διαπραγματεύσεις, αφού και το ίδιο είχε δηλώσει τέτοια πρόθεση από το 1961. Αυτή η διαφωνία σε συνδυασμό με την «κρίση της κενής καρέκλας» (βλ. υποσημείωση [20]) οδήγησαν στο Συμβιβασμό του Λουξεμβούργου, στην έννοια του ζωτικού συμφέροντος και στο περίφημο «agree to disagree».

«[...] να προετοιμάσει το δρόμο για μια ενωμένη Ευρώπη ικανή να αναλάβει τις ευθύνες της στον κόσμο του αύριο και να πραγματοποιήσει μια συμβολή ανάλογη με τις παραδόσεις της και την αποστολή της[...]»²².

Η ακόλουθη Έκθεση Davignon που θεμελιώνει την Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία επιτάχυνε την ενοποιητική διαδικασία και η πρώτη διεύρυνση της Ένωσης με τη συμμετοχή της Δανίας, της Ιρλανδίας και της Αγγλίας το 1973 ενίσχυε το ενωσιακό όραμα. Ταυτόχρονα η Κοινότητα ενδυνάμωνε και θεσμικά καθώς με πρωτοβουλία του γάλλου διάδοχου πρόεδρου του De Gaulle, Valéry Giscard d'Estaing, και με τη σύμφωνη γνώμη του Γερμανού Καγκελάρου Helmut Schmidt που είχε διαδεχθεί τον Willy Brandt, καθιερωνόταν το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο και αποφασιζόταν η απ' ευθείας εκλογή των μελών του Κοινοβουλίου με καθολική ψηφοφορία.

Ωστόσο η τρομερή μεταπολεμική οικονομική ανάπτυξη έδειχνε τα πρώτα σημάδια επιβράδυνσης και οι προσδοκίες για συνεχή άνοδο του βιοτικού επιπέδου άρχισαν να διαψεύδονται²³. Η απειλή της στασιμότητας και της απώλειας της πρόσφατα αποκτηθείσας ευμάρειας προκάλεσε κινήματα διαμαρτυρίας. Χαρακτηριστικά το 1968 τα δυο τρίτα των γάλλων εργαζόμενων έλαβαν μέρος σε απεργίες, ενώ στη Γερμανία απήργησαν ένα εκατομμύριο εργάτες και στην Ιταλία τέσσερα (James σε Blanning, 2010, σελ. 285). Στις συνθήκες αυτές οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις αντέδρασαν ενεργά, υιοθετώντας σε διαφορετικό βαθμό η κάθε μια βασικές αρχές της μακροοικονομικής διαχείρισης του κευνσιανισμού. Λίγο αργότερα όμως, το διεθνές νομισματικό σύστημα σταθερών ισοτιμιών Bretton Woods κατέρρε οριστικά προκαλώντας νομισματική αναρχία και άνοδο του πληθωρισμού, ο Αραβοισραηλινός πόλεμος οδηγούσε σε «ενεργειακή» κρίση και νέες οικονομικές δυνάμεις, όπως η Ιαπωνία, αναδύονταν στην Ασία. Η ανησυχία ολοένα αυξανόταν καθώς οι ευρωπαίοι ηγέτες διέβλεπαν πως η οικονομική κρίση μπορούσε εύκολα να ανατρέψει την εύθραυστη πολιτική σταθερότητα. Ο γερμανός καγκελάριος Schmidt και ο γάλλος πρόεδρος d'Estaing αντέδρασαν συντονισμένα και επιδιώκοντας τη δημιουργία μιας ζώνης νομισματικής σταθερότητας στην Ευρώπη, εγκαινίασαν την εφαρμογή του

²² Το κείμενο της δήλωσης της διαθέσιμο στον τόμο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, Συλλογή Θεσμικών Κειμένων της Κοινότητας, σελ. 158-161.

²³ Η ίδια διάψευση προκαλούταν και στην ανατολική Ευρώπη. Βλ. Mazower (2013, σελ.347).

Ευρωπαϊκού Νομισματικού Συστήματος το Μάρτιο 1979. Οι αμφιβολίες και η αβεβαιότητα που προκάλεσε η δεύτερη πετρελαϊκή κρίση, αποτέλεσμα των ανακατατάξεων της επανάστασης στο Ιράν²⁴, αντισταθμίστηκαν από την αποφασιστικότητα του επόμενου γάλλου Προέδρου François Mitterrand που αντί για την εφαρμογή της σοσιαλιστικής οικονομίας στην χώρα του, εισήγαγε την πολιτική λιτότητας και επέλεξε την αντιπληθωριστική σύγκλιση της γαλλικής οικονομίας με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές²⁵.

Έπειτα από τη διεύρυνση της Ένωσης το 1973, και συνειδητοποιώντας πως η «χρυσή εποχή» για την ευρωπαϊκή ήπειρο είχε τερματιστεί²⁶, οι πολιτικοί ηγέτες βρέθηκαν αντιμέτωποι με την οικονομική ύφεση και επικεντρώθηκαν στην αποφυγή των κρίσεων. Εξαιτίας αυτής της γενικευμένης αμυντικής στάσης, ο υπερεθνικός χαρακτήρας της Ένωσης εξασθενούσε και αντίθετα ενδυναμώνονταν η λογική της τεχνοκρατικής διακυβέρνησης. Τόσο η Έκθεση του βέλγου πρωθυπουργού Tindemans το 1976, που απέκλεινε εμφανώς προς το «ομοσπονδιακό πρότυπο», όσο και η πρωτοβουλία των υπουργών εξωτερικών της Γερμανίας και της Ιταλίας Genscher και Colombo το 1981 για την προώθηση της πολιτικής ενοποίησης απέτυχαν και δεν υπήρξε συνέχειά τους (Ιωακειμίδης, 1995, σελ 71-78). Η εκλογή της Margaret Thatcher στο Ηνωμένο Βασίλειο το 1979 αποπροσανατόλισε ακόμη περισσότερο τους υπόλοιπους ηγέτες. Η νέα πρωθυπουργός έκρινε ως μόνιμη προτεραιότητα συζήτησης το μέγεθος της βρετανικής συνεισφοράς στον προϋπολογισμό της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Σύμφωνα με τον Jacques Delors, κάθε φορά που εκείνη φώναζε «θέλω τις επιταγές μου», ο Mitterrand έπαιρνε τον λόγο, «ανακεφαλαίωνε τα κυριότερα σημεία της συνάντησης, υπενθύμιζε τους λόγους της

²⁴ Τον Ιανουάριο του 1979, έπειτα από τη «Μαύρη Παρασκευή» του Σεπτεμβρίου, ο Σάχης Mohammad Reza Pahlavi εγκατέλειπε την χώρα και την εξουσία αναλάμβανε ο θρησκευτικός ηγέτης Αγιατολάχ Ruhollah Khomeini, εξόριστος από το 1964, εδραιώνοντας τη σύνδεση της θρησκείας του Ισλάμ με την πολιτική.

²⁵ Το 1981 ο Mitterrand προσπαθούσε να τονώσει τη ζήτηση, υποτιμώντας το φράγκο και αυξάνοντας το εμπορικό έλλειμμα. Μέχρι τις αρχές του 1983 όμως εγκατάλειψε αυτή την πολιτική, γνωστή ως «αλβανική» επιλογή, και στη συνέχεια εφάρμοσε πολιτικές λιτότητας (Mazower, 2013, σελ.341).

²⁶ Το ποσοστό ανεργίας στη Δυτική Ευρώπη ήταν μόλις 3% στη δεκαετία του 1950 και έφθασε κάτω από το 2% στη δεκαετία του 1960 (Bale, 2011, σελ.60).

επιλογής να ζούμε ενωμένοι και ζητούσε να παρθούν αποφάσεις προσαρμοσμένες στις καταστάσεις» (Le Nouvel Observateur, No. 1953, σελ. 16-17)²⁷.

Σε αυτό το κλίμα, ο Ιταλός Altiero Spinelli από τη θέση του ευρωβουλευτή κατάφερε να επαναπροωθήσει την πολιτική διάσταση της ενοποίησης και μαζί το όραμα μιας ομοσπονδιακής Ευρώπης. Ο ένας από τους δύο συντάκτες του Μανιφέστο του Ventotene και ιδρυτής της νεότερης Λέσχης του Crocodile κατέθεσε το «σχέδιο συνθήκης για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Ένωσης» και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο το υπερψήφισε στις 14 Φεβρουαρίου 1984. Χωρίς να γίνεται καμμία αναφορά στον όρο «ομοσπονδία», το κείμενο κάλυπτε τις πολιτικές και οικονομικές πτυχές της ενοποίησης, την οποία όριζε ως μια εξελικτική διαδικασία ενός πρωτόγνωρου πολιτικού συστήματος. Τα κράτη μέλη παρέμεναν κυριάρχα, αφού με την αρχή «του ζωτικού εθνικού συμφέροντος» μπορούσαν να προστατευτούν από τη λήψη αποφάσεων με ειδική πλειοψηφία. Ταυτόχρονα όμως, με τη θέσπιση της αρχής της επικουρικότητας αναγνωρίζονταν σιωπηρά η αδυναμία ή η αναποτελεσματικότητα μεμονωμένης δράσης τους σε ποικίλα ζητήματα. Καθώς το κείμενο προήλθε από ένα εκλεγμένο κοινοβουλευτικό σώμα, το πρώτο άμεσα εκλεγμένο κοινοβούλιο, προέβλεπε και την ενίσχυση του δημοκρατικού χαρακτήρα της Ένωσης. Έτσι στο ήδη υφιστάμενο κοινοτικό σύστημα προστίθονταν το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, εξουσίες μετατίθονταν από το Συμβούλιο στο Κοινοβούλιο και αξιοσημείωτα, σύμφωνα με το Άρθρο 82, οι κυβερνήσεις των μελών κρατών που θα είχαν επικυρώσει τη Συνθήκη θα συναποφάσιζαν την ημερομηνία έναρξης ισχύος του σχεδίου μόλις αποτελούσαν «την πλειοψηφία των κρατών μελών των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, των οποίων ο πληθυσμός ανέρχεται στα δύο τρίτα του συνολικού πληθυσμού των Κοινοτήτων». Αν και το σχέδιο του Spinelli δεν εγκρίθηκε από τα εθνικά κοινοβούλια - με αποτέλεσμα να μην ισχύσει ποτέ -, συνέβαλε καθοριστικά στην πορεία της Ένωσης δημιουργώντας πίεση για αναθεώρηση και εμπλουτισμό των υφιστάμενων Συνθηκών η οποία επέφερε τη θέσπιση της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης το 1987.

Η σύγκληση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου για την ψήφιση της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Η επιμονή των παλαιότερων μελών και των ίδιων

²⁷ Ενδεικτικό απότοκο των πιέσεων της βρετανίδας πρωθυπουργού είναι η καθιέρωση του βρετανικού rebate, μιας κυμαινόμενης μείωσης στην εισφορά της χώρας στον κοινοτικό προϋπολογισμό, κατά το ευρωπαϊκό συμβούλιο του Fontainebleau το 1984.

των θεσμικών οργάνων για διακυβερνητική διάσκεψη με θεματική τις προτάσεις Dooge, προσέκρουε στις αρνήσεις των νεότερων, της Βρετανίας, της Δανίας και της Ελλάδας. Οι τελευταίες αντιδρούσαν έντονα στον περιορισμό της ομοφωνίας στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Η ίδια η Πράξη εστίαζε στην διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής της «ειδικής πλειοψηφίας», στη θεσμοποίηση της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Συνεργασίας και κυρίως στις ρυθμίσεις εκείνες που θα επέτρεπαν την εγκαθίδρυση της εσωτερικής ενιαίας αγοράς μέχρι το 1992 (Λευκή Βίβλος). Η επικύρωσή της σήμανε την έναρξη της διαδικασίας για την πλήρη οικονομική και νομισματική ένωση (ΟΝΕ).

Το χρονικό διάστημα μεταξύ της πρωτοβουλίας του επακόλουθου πρώτου «Πακέτου Delors»²⁸ και της Συνθήκης του Maastricht υπήρξε ιδιαίτερα καθοριστικό για την ενοποίηση της Ευρώπης. Πριν τη λήξη της δεκαετίας, η κατάσταση στην ήπειρο άλλαζε σημαντικά. Η σοβιετική απόπειρα για πολιτική φιλελευθεροποίηση, («γκλασνοστ/glasnost»), και η προσπάθεια αναδιάρθρωσης του καθεστώτος, η λεγόμενη «περεστρόικα/perestroika», αποτύγχαναν, ο Ψυχρός Πόλεμος τερματιζόταν και το τείχος του Βερολίνου γκρεμίζοταν το Νοέμβριο του 1989. Η διαιρεμένη Γερμανία, οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, στις οποίες συγκαταλέγονταν κράτη τόσο διαφορετικά όπως η Βουλγαρία και η Ουγγαρία, και η φαινομενική «εξαφάνιση» της Κεντρικής Ευρώπης από την ένταση του διπόλου Δύση – Ανατολή προκαλούσαν αμηχανία και δισταγμό στους ηγέτες της Ένωσης, ταυτόχρονα με μια αδήριτη ανάγκη για επιτάχυνση της ενοποιητικής διαδικασίας. «Καθώς η ιστορία επιταχύνει τα βήματά της, η Ευρώπη θα πρέπει επίσης να επιταχύνει την ενοποίησή της» διατείνονταν ο φεντεραλιστής πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Delors στη Βόννη το 1990, ενώ λίγα χρόνια αργότερα το 1994, ο ρεαλιστής πρόεδρος Mitterand απαντούσε στην ερώτηση ενός Γάλλου δημοσιογράφου για το «εάν οι ευρωπαϊκοί θεσμοί που αφήνει κληρονομιά προφυλάσσουν τα έθνη και απομακρύνουν οριστικά τους ακραίους εθνικισμούς»:

«Δεν μπορούμε ποτέ να πούμε οριστικά, γιατί η Ιστορία είναι από τη φύση της ασταθής. Αλλά πιστεύω στη δύναμη των θεσμών. (...) Οι νέες γενιές δεν θα αποδώσουν σε αυτούς την ίδια σημασία με εμάς, γιατί οι ευρωπαϊκοί θεσμοί δεν θα αποκρίνονται πλέον σε γεγονότα που έζησαν. Αλλά θα έχουν

²⁸ Με το πακέτο Delors πραγματοποιήθηκε χρηματοδοτική στήριξη των λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών ώστε να ανταπεξέλθουν στην επικείμενη δημιουργία της εσωτερικής αγοράς.

συνηθίσει να θεωρούν αυτούς τους θεσμούς σαν φυσιολογικούς, και πριν σκεφτούν να τους καταργήσουν, θα χρειαστούν γεγονότα, εξελίξεις που δεν μπορώ να προβλέψω. Όπως και να 'ναι, όλα με οδηγούν να πω «ας βιαστούμε».» (L'Express, No. 1722, σελ.44).

Ο φόβος της επανένωσης της Γερμανίας και η ανησυχία μήπως η χώρα έστρεφε το ενδιαφέρον της στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, οδήγησε τα κράτη – μέλη της Κοινότητας, με εξαίρεση τη Βρετανία, να προωθήσουν συντονισμένα τη γερμανική ενοποίηση στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής Κοινότητας με ασφαλιστική δικλείδα την ενδυνάμωση της τελευταίας και την εξέλιξή της σε πολιτική ένωση²⁹. Στην κατεύθυνση αυτή, και ανταποκρινόμενοι στο επαναλαμβανόμενο αίτημα πολιτικών ελίτ και διανοούμενων για μια «νέα ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική», για μια «νέα Ευρώπη», ο πρόεδρος Mitterand παρουσίασε την πρόταση για την οικοδόμηση της «πανευρωπαϊκής συνομοσπονδίας», στη συνέχεια ο μόνιμος αντιπρόσωπος του Βελγίου στην Κοινότητα υπέβαλε ένα υπόμνημα με τίτλο «Συμβολή στον κοινό προβληματισμό πάνω στην προοπτική της πολιτικής ένωσης» και λίγο αργότερα ο πρόεδρος Mitterand και ο Καγκελάριος Kohl, με διαφορετικά κίνητρα ο καθένας, κατέθεσαν κοινή επιστολή στον πρόεδρο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου για την «ανάγκη της επιτάχυνσης της πολιτικής οικοδόμησης της Ευρώπης και μετασχηματισμού των σχέσεων σε Ευρωπαϊκή Ένωση» (Ιωακειμίδης, 1995, σελ.119). Τα αποτελέσματα των παραπάνω πρωτοβουλιών αποτυπώθηκαν έπειτα από σχεδόν δύο χρόνια συνεχούς επεξεργασίας και σκληρών διαπραγματεύσεων στη Συνθήκη του Maastricht για εκείνη την πολιτική οντότητα πλέον που θα αποκαλούνταν εφεξής Ευρωπαϊκή Ένωση³⁰.

Στη Διάσκεψη του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στο Maastricht δόθηκε φανερά προτεραιότητα στην προώθηση της οικονομικής και νομισματικής ένωσης (ONE). Έπρεπε, πρώτα από όλα, να γίνουν οι απαραίτητες διευθετήσεις και ρυθμίσεις για τη μετάβαση στο τρίτο στάδιο της Έκθεσης Delors (1988), δηλαδή την θέσπιση του

²⁹ Για την καθυστέρηση της Thatcher επί δέκα μήνες, από το Μάιο του 1989 έως το Φεβρουάριο του 1990, να σχολιάσει την επικείμενη γερμανική ενοποίηση και για την αντίθετη στάση του προέδρου George H.W. Bush των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και τη στάση του γάλλου προέδρου Mitterand βλ. Mitterand (2000, σελ.46-53).

³⁰ Αξιοσημείωτα, η προπαρασκευαστική περίοδο για την επικύρωση της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης είχε διαρκέσει μόλις έξι μήνες.

ενιαίου νομίσματος. Οι αντισταθμιστικές απαιτήσεις της Γερμανίας για την εγκατάλειψη του «εθνικού» μάρκου που διατυπώθηκαν στην ανένδοτη θέση της για τη ρύθμιση του νέου νομίσματος και κατ' επέκταση η οικονομική φύση των προϋποθέσεων ένταξης μιας χώρας στην νεοσύστατη Ευρωπαϊκή Ένωση³¹ και στην ζώνη του ευρώ αποτέλεσαν το κύριο θέμα συζήτησης κατά την προπαρασκευαστική περίοδο και σχεδόν μονοπώλησαν την προσοχή του τύπου και των πολιτών. Αναφορικά με την επίτευξη της πολιτικής Ένωσης, υπήρξαν συμφωνίες και αποφάσεις για την κοινωνική πολιτική, την κοινή άμυνα και τη συνεργασία στους τομείς «της δικαιοσύνης και εσωτερικών». Ωστόσο, με την κατοχύρωση του δικαιώματος της αυτο-εξαίρεσης (opting-out) του Ηνωμένου Βασιλείου στην εφαρμογή του κοινού νομίσματος και την «καινοτόμο» προσάρτηση των ρυθμίσεων για την κοινωνική πολιτική σε ειδικό πρωτόκολλο, ώστε ταυτόχρονα να παρακαμφθεί η βρετανική αντίσταση και να ικανοποιηθεί το ισπανικό αίτημα για ενίσχυση της κοινοτικής συνοχής (Ιωακειμίδης, 1995, σελ.297-300), υιοθετήθηκε ουσιαστικά ένα παρακοινοτικό σύστημα που επέτρεπε τη διαμόρφωση της Ένωσης «δύο ταχυτήτων» (Νικολακοπούλου-Στεφάνου σε Χριστοδουλίδη, 1993, σελ.219). Επιπρόσθετα, έπειτα από αίτημα της Βρετανίας, απορρίφθηκε κάθε αναφορά στον ομοσπονδιακό χαρακτήρα της Κοινότητας.

³¹ Οι χώρες που ήθελαν να ενταχθούν στην Ευρωζώνη θα έπρεπε να έχουν δημόσιο χρέος μικρότερο από το 60% του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος και το έλλειμμα του προϋπολογισμού τους να μην υπερβαίνει το 3% του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος.

1.2. Η συμβολή της κοινής γνώμης στο δημόσιο λόγο στην μετά – Maastricht εποχή: Ένα ζεύγος αντίρροπων δυνάμεων.

Εξαιτίας του κρίσιμου περιεχόμενου της Συνθήκης, κατά τη διαδικασία της επικύρωσής της από τα δώδεκα κράτη μέλη είτε με τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος είτε με τη διεξαγωγή ψηφοφορίας στα εθνικά κοινοβούλια, υπήρξε πρωτοφανής δημόσιος διάλογος για το ενωσιακό εγχείρημα. Η γρήγορη απόρριψη της Συνθήκης από το εκλογικό σώμα της Δανίας, η άμεση αντίδραση της Κοινότητας ώστε να διασφαλίσει τη συνέχεια της επικυρωτικής διαδικασίας, η τρομακτικά οριακή θετική ετυμηγορία του γαλλικού λαού (13.162.992 ψηφοφόροι υπέρ έναντι 12.623.582 κατά) και οι έντονες αμφισβητήσεις από την κεντρική τράπεζα της Γερμανίας για το χρονοδιάγραμμα της έναρξης της πλήρους νομισματικής ένωσης, πυροδότησαν ποικίλες συζητήσεις πλέον μεταξύ των πολιτών τόσο για τις επιμέρους θεσμικές, οικονομικές και κοινωνικές πτυχές της Ένωσης, όσο και για την ίδια την αξία της. Έτσι, τερματιζόταν μια περίοδο τεσσάρων δεκαετιών όπου κινητήρια δύναμη για το ενωσιακό εγχείρημα αποτελούσαν αποκλειστικά οι πρωτοβουλίες των πολιτικών ελίτ.

Κατά τις τέσσερις εκείνες δεκαετίες το ενωσιακό εγχείρημα αναπτύχθηκε από την εκάστοτε συνισταμένη δύναμη δύο διαφορετικών και μάλλον συμπληρωματικών παρά αντικρουόμενων αντιλήψεων της ενοποίησης: της αντίληψης του λειτουργισμού που εστίαζε σε ζητήματα διαδικασίας, και της θεωρίας της συνταγματοποίησης που έδινε έμφαση στην τελική κατάσταση της ενοποίησης (Pinder 1996; De Bruyn 2009). Η αντίληψη του λειτουργισμού, θεμελιωμένη στη διαπίστωση του Mitranu πως «δεν θα μπορέσουμε να διασφαλίσουμε την ειρήνη αν οργανώσουμε τον κόσμο βάσει των διαφορών του» (Mitranu, 1966, σελ.68), επικεντρωνόταν στην τεχνοκρατική διακυβέρνηση και προωθήθηκε κυρίως από τον Μονέ με τη μορφή του «λειτουργικού ομοσπονδισμού». (Τσινισιζέλης και Χρυσόχου σε Μαραβέγια και Τσινισιζέλη, 2007, σελ.104). Καθώς εξελίχθηκε στην θεωρία του νεολειτουργισμού, δηλαδή σε ένα μίγμα διοίκησης και πολιτικής, «που όμως διατηρεί μια διοικητική γεύση της πολιτικής» (Pentland, 1973, σελ. 108), επικράτησε και οδήγησε στην εφαρμογή της μεθόδου της «γραφειοκρατικής αλληλοδιείσδυσης» (engrenage). Σύμφωνα με την τελευταία, η ενοποίηση

συντελείται σταδιακά μέσα από τη λογική της λειτουργικής σύνδεσης (spill-over) διαφόρων τομέων πολιτικής. Οι εθνικές πολιτικές ηγεσίες συνεργάζονται σε ολόενα και περισσότερους τομείς δια της μεσολάβησης υπερεθνικών θεσμών, αφού ένας αρχικός κοινός στόχος μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την ανάληψη δράσεων που οδηγούν σε ισχυρότερη σύγκλιση. Η θεώρηση αυτή λανθάνει ακόμη και σήμερα στην γνωστή «κοινοτική μέθοδο», η εφαρμογή της οποίας εξελίσσει καθοριστικά το ενωσιακό εγχείρημα (Costa, 2011, σελ. 60). Αντίθετα, η θεωρία της συνταγματοποίησης προωθήθηκε κυρίως από το έργο του Spinellic και πρωτοδιατυπώθηκε στο Μανιφέστο του Ventotene όπου η τελική Ένωση θα αποτελούσε ένα φιλελεύθερο χειραφετημένο πολιτικό σύστημα με Σύνταγμα (Radaelli & Dossi, 2011). Η συνιστώσα αυτής της θεωρίας ενισχύθηκε έπειτα από τη Συνθήκη του Maastricht και αφού πλήθαιναν οι διαμαρτυρίες για το δημοκρατικό έλλειμμα στον τρόπο λήψης αποφάσεων της Ένωσης. Ωστόσο, εξαιτίας ενδεχομένως των αργών αντανεκλαστικών των κοινοτικών θεσμών, καθόρισε με τρόπο απρόσμενο τη συνέχεια του ενωσιακού εγχειρήματος. Σε κάθε περίπτωση, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο Delors, το αρχιτεκτόνημα της Οικονομικής Νομισματικής Ένωσης, αποτέλεσε την τελευταία πράξη της μεθόδου του Monnet σύμφωνα με την οποία η οικονομία ήταν ουσιαστικά ο εμβρυουλκός της πολιτικής (Αφεντούλη, 1997, σελ.33). Μέχρι τη Συνθήκη του Maastricht, η σημασία της ασχημάτιστης ως επί το πλείστον κοινής γνώμης για την εξέλιξη της Κοινότητας ήταν περιορισμένη και η πλειοψηφία των μελετητών όχι αδικαιολόγητα υιοθετούσε την προοπτική των ελίτ στις αναλύσεις της. Όπως ισχυρίζεται ο Haas (1958, σελ. 17):

«The emphasis on elites in the study of integration derives its justification from the bureaucratized nature of European organizations of long standing, in which basic decisions are made by the leadership, sometimes over the opposition and usually over the indifference of the general membership.»

Επιπλέον, η κοινή γνώμη έδειχνε να υποστηρίζει το ενωσιακό εγχείρημα παρέχοντας «επιτρεπτική συναίνεση»³² στις πολιτικές ελίτ (Lindberg και Scheingold, 1970; Inglehart, 1971; Moravcsic, 1991) και δίδοντάς τους το περιθώριο να αναπτύξουν την

³² Ο αντίστοιχος αγγλικός όρος είναι «permissive consensus».

ανάλογη δράση. Αυτή η πολιτική υποστήριξη μπορεί να πήγαζε από μια λογική ανάλυση οφέλους και κόστους ή από συγκινησιακές αιτίες (Lindberg και Scheingold, 1970) και ακόμη να ήταν συγκεκριμένη ή διάχυτη (Gabel, 1998c)³³. Κατά τη διάρκεια της επικυρωτικής διαδικασίας όμως της Συνθήκης του Maastricht, έληξε η σιωπηρή δημόσια συναίνεση για το ενωσιακό εγχείρημα. Καθώς οι Ευρωπαίοι πολίτες συνειδητοποιούσαν την αλληλεξάρτησή τους, οι αρμοδιότητες και η λειτουργία μιας άλλοτε μακρινής γραφειοκρατείας αποτέλεσαν θέμα στοχασμού, προβληματισμού και πόλωσης. Η εναντίωση προς τη Συνθήκη ήταν ιδιαίτερα συνήθης και διαδεδομένη και έτσι το ζήτημα της «Ευρώπης» εντάχθηκε αναπόφευκτα στην ατζέντα των εθνικών κομμάτων και εισχώρησε στην εσωτερική πολιτική σκηνή των μελών κρατών, για πρώτη ίσως φορά σε ορισμένες περιπτώσεις. Όπως απέδειξαν αρκετές μελέτες στη συνέχεια, η τοποθέτηση των εθνικών κομμάτων για την Ευρωπαϊκή Ένωση άρχισε να επηρεάζει το ποσοστό τους στο εγχώριο εκλογικό αποτέλεσμα. (π.χ. Evans 1999; Carruba 2001; Evans & Butt 2007; Kriesi 2007; Tillman 2004). Στο πλαίσιο αυτό, η αξία της κοινής γνώμης ως φορέα άσκησης πολιτικής πίεσης επαναπροσδιόριστηκε και οι ίδιες οι αντιλήψεις των πολιτών για την Ευρωπαϊκή Ένωση προσεγγιζόμενες είτε με την παλαιότερη έννοια της πολιτικής υποστήριξης, είτε με την έννοια του ευρωσκεπτικισμού αποτέλεσαν πλέον κεντρικό και αναγκαίο θέμα αρκετών μελετών (Gabel, 1998c; De Vries & Edwards, 2009; Hobolt, 2012; Hooghe et al., 2002; Kriesi et al., 2006; Steenbergen et al., 2007; Van der Eijk & Franklin, 2004; Van Spanje & de Vreese, 2011). Ο ευρωσκεπτικισμός, εδραιωμένος στην αντίληψη πως η συμμετοχή στην Ένωση δεν είναι επωφελής (Gabel and Palmer, 1995) ή στην κυριαρχία της εθνικής ταυτότητας έναντι της ευρωπαϊκής και στην εκτίμηση πως η δεύτερη αποτελεί απειλή για την πρώτη (Deflem and Pampel 1996; De Master and Le Roy, 2000), αυξήθηκε από την είσοδο του ευρωνομίσματος το 2002, τη διεύρυνση της Ένωσης το 2004 και την οικονομική κρίση το 2008. Σε τέσσερα συνεχόμενα δημοψηφίσματα για την επικύρωση Συνθηκών, οι ευρωπαίοι πολίτες ψηφίσαν αρνητικά. Συγκεκριμένα οι Ιρλανδοί για τη Συνθήκη της Νίκαιας το 2001, οι Γάλλοι

³³ Στην ίδια κατεύθυνση μα αποδίδοντας περισσότερη σημασία στις μάζες, ο Milward (1997) ισχυριζόταν πως η Ευρωπαϊκή ενοποίηση λάμβανε χώρα εξαιτίας της υποστήριξης των εθνικών μεσαίων τάξεων των ίδιων τάξεων που καθόριζαν μεταπολεμικά τα εθνικά εκλογικά αποτελέσματα και διασφάλιζαν την ομαλή λειτουργία των κρατικών οργανισμών.

και οι Ολλανδοί για την Συνθήκη του Ευρωσυντάγματος το 2005, και ξανά οι Ιρλανδοί για την συνθήκη της Λισαβόνας το 2008. Ιδίως το ολλανδικό «nee» προκάλεσε έκπληξη και απογοήτευση διότι στην εν λόγω χώρα παρατηρούνταν πάντοτε τα υψηλότερα ποσοστά υπέρ του ενωσιακού εγχειρήματος και της εμβάθυνσης της ενοποίησης (Eichenberg & Dalton, 1993; Deflem & Pampel, 1996; Díez Medrano, 2003). Η «επιτρεπτική συναίνεση» λοιπόν αντικαταστάθηκε σταδιακά από την «περιοριστική διαφωνία»³⁴ (Hooghe & Marks, 2008, σελ.5). Από 71% την άνοιξη του 1991, το ποσοστό των πολιτών που θεωρούσαν την συμμετοχή τους στην Ένωση «καλό πράγμα» μειώθηκε στο ιστορικά χαμηλότερο 46% την άνοιξη του 1997 και μια δεκαετία αργότερα οι Ευρωπαίοι πολίτες εξακολουθούσαν να είναι πιο διχασμένοι από ποτέ για τα κέρδη της Ένωσης (Eichenberg & Dalton, 2007; Down & Wilson, 2008). Αν και η θέσπιση του κοινού νομίσματος αποτέλεσε εκείνο το ζήτημα που προσέλκυσε αρχικά το ενδιαφέρον των πολιτών και επισκίασε άλλες πτυχές της Συνθήκης, συγκεκριμένες, άμεσα κατανοητές ρυθμίσεις της πολιτικής διάστασης της τελευταίας προβληματίσαν και περιέπλεξαν το δίλημμα της υποστήριξης ή της εναντίωσης προς την Ευρωπαϊκή Ένωση. Ενδεικτικά, με το άρθρο 8 στον Τίτλο II35 θεσπίστηκε η ιθαγένεια της Ένωσης και ορίστηκε το καθεστώς του πολίτη σε αυτή. Τούτο προκάλεσε τον γάλλο πολιτικό Jean-Marie Le Pen, πρόεδρο του Εθνικού Μετώπου που απέσπασε 17% των ψήφων στις γαλλικές προεδρικές εκλογές το 2002 κατακτώντας τη δεύτερη θέση και αποκλείοντας από το δεύτερο γύρο των εκλογών τον σοσιαλιστή πρωθυπουργό Lionel Jospin, να παρομοιάσει τη συνθήκη με εκείνη της Τρουά (Troyes) (Mudde, 2007, σελ:160), κατά την οποία στις αρχές του 15ου αιώνα ο βασιλιάς της Αγγλίας Ερρίκος ο Ε΄ απέκτησε παράδοξο δικαίωμα διαδοχής του Καρόλου του ΣΤ΄ στο γαλλικό θρόνο. Συνάμα ωστόσο ώθησε μεγάλη μερίδα των Ευρωπαίων να αυτοπροσδιοριστούν ως πολίτες μιας Κοινότητας με σαφή δικαιώματα και υποχρεώσεις. Όσο «περιοριστικές» συγκριτικά με τις προτεινόμενες και να θεωρηθούν οι διατάξεις για την ιθαγένεια (Ιωακειμίδης, 1995, σελ.368), αναντίρρητα ενισχύσαν το αίσθημα του «συνανήκειν» σε μια ένωση «λαών και κυρίαρχων κρατών» (Τσάτσος, 2001). Ήδη από τη Συνθήκη Schengen (1985), υπήρχε

³⁴ Ο αντίστοιχος αγγλικός όρος είναι «constraining dissensus».

³⁵ Το κείμενο της Συνθήκης διαρθρώνεται σε επτά Τίτλους.

κατάργηση ελέγχων στα εσωτερικά σύνορα και ελεύθερη κυκλοφορία ανθρώπων στο γεωγραφικό χώρο της Γερμανίας, της Γαλλίας και των χωρών της Μπενελούξ. Η αναφορά λοιπόν του δικαιώματος να κυκλοφορεί κανείς ελεύθερα ή να διαμένει στο έδαφος όλων των κρατών-μελών της Ένωσης και αργότερα η θέσπιση αυτού του δικαιώματος όχι στο πλαίσιο μιας συνεργασίας σε απλά διακυβερνητικό επίπεδο, μα στο ίδιο το θεσμικό πλαίσιο της Ένωσης με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ, προκάλεσε πρωτοφανή ενθουσιασμό. Ομοίως άλλωστε και η απρόσκοπτη διακίνηση κεφαλαίων και εργαζομένων και η ελευθερία παροχής υπηρεσιών εντός της Ένωσης.

Οι παραπάνω ελευθερίες δεν εφαρμόστηκαν παρά μόνο με την ταυτόχρονη δέσμευση για σεβασμό των ανθρώπινων δικαιωμάτων και με την ανάληψη της υποχρέωσης της διασφάλισης και της προώθησης των δημοκρατικών θεσμών. Στο πλαίσιο αυτό, Ευρωπαίοι πολίτες επαναδιεκδίκησαν την κοινή τους ιστορία και ταυτότητα (ενδεικτικά: Cipolla, 1981; Berstein & Milza, 1997) και η απλουστευμένη, αφαιρετική αφήγηση της ανεπτυγμένης, δημοκρατικής, ουμανιστικής Ευρώπης που τόσο δύσκολα δύναται, μα σε καμμία περίπτωση δεν πρέπει αυθαίρετα (Τσάτσος, 2007, σελ.88) να οριστεί, διαδόθηκε. Τα κριτήρια της Κοπεγχάγης το 1993 για την εισδοχή νέων χωρών στην Ευρωπαϊκή Ένωση, τα οποία καθιερώθηκαν με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ το 1997, φαίνεται να ανταποκρίθηκαν, και με αυτόν τον τρόπο να διασφάλισαν τη συνέχεια της αφήγησης, στα στοιχεία της ευρωπαϊκής ταυτότητας που διαπίστωνε ο κοινωνικός ιστορικός Kaelble (1987) στην προσπάθειά του να ξεχωρίσει τον ευρωπαϊκό από το μη ευρωπαϊκό χώρο. Η ύπαρξη της δομής της οικογένειας, ο ρόλος των γυναικών, το κράτος πρόνοιας, η εκπαίδευση, οι μορφές των ανισοτήτων, οι αλλαγές στα μοντέλα παραγωγής και στα συστήματα οικονομίας ήταν μόνο μερικά από εκείνα τα σημεία στα οποία είχε εστιάσει ο Kaelbe και διατείνονταν ότι συνιστούσαν τη διαφορετικότητα της Ευρώπης. Η διαφορετικότητα αυτή φαινόταν να διασφαλίζεται με την εφαρμογή των κριτηρίων της Κοπεγχάγης αφού σύμφωνα με αυτά η υποψήφια χώρα:

«[...] Απαιτείται [...] να έχει επιτύχει τη σταθερότητα των θεσμών που εγγυώνται τη δημοκρατία, το κράτος δικαίου, τα ανθρώπινα δικαιώματα και το σεβασμό και την προστασία των μειονοτήτων, τη λειτουργία οικονομίας της αγοράς καθώς και την ικανότητα αντιμετώπισης της ανταγωνιστικής πίεσης και των δυνάμεων της αγοράς στα πλαίσια της Ένωσης. Η συμμετοχή προϋποθέτει την ικανότητα των

υποψηφίων να αναλάβουν τις υποχρεώσεις του μέλους μεταξύ των οποίων και την υιοθέτηση των στόχων της πολιτικής, οικονομικής και νομισματικής ένωσης.» (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, 1993, σελ.13)³⁶.

Όσο και αν η ιστορικότητα του ευρωπαϊκού χώρου θεωρηθεί ζήτημα ερμηνείας καθώς ο ίδιος ο χώρος δεν μπορεί να προσδιοριστεί άμεσα γεωγραφικά ή θρησκευτικά (Τσάτσος, 2007, σελ.80-93), αρκετοί πολίτες υποστήριξαν το ενωσιακό εγχείρημα αφότου τοποθετούνταν στον πυρήνα του η διασφάλιση της θεμελιακής αρχής της «μη διάκρισης» με βάση την εθνικότητα, το κράτος δικαίου, ο χάρτης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ο οποίος αξιοσημείωτα παρόλο που υπήρξε επίμονο αίτημα του Ευρωκοινοβουλίου υιοθετήθηκε μόλις με την μορφή πολιτικής διακήρυξης στη διάσκεψη κορυφής της Νίκαιας το 2000, και η κοινωνική πολιτική στο βαθμό βέβαια που οδηγούσε σε νομικά δεσμευτικές πράξεις.

Επιπλέον, υπήρξαν σαφή πλεονεκτήματα από την αστυνομική, δικαστική και τελωνειακή συνεργασία, από το σύστημα πληροφόρησης Schengen και από την κοινή πολιτική της χορήγησης αδειών εισόδου και διαμονής στους πολίτες τρίτων κρατών. Συγκροτούταν σταδιακά ένας χώρος «Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης» όπου παρατηρούταν κινητικότητα, εξωστρέφεια, ανεκτικότητα και πολυπολιτισμικότητα. Οδικά και σιδηροδρομικά σύγχρονα δίκτυα καθιστούσαν την μετακίνηση ευκολότερη από ποτέ. Γέφυρες, τούνελ, δρόμοι και τρένα έδιναν τη δυνατότητα στους Ευρωπαίους να ταξιδέψουν και να γνωριστούν περισσότερο από ποτέ. Ιδίως οι διεργασίες στον χώρο του πολιτισμού, η εκμάθηση, η συνύπαρξη και η ζύμωση των ιδιαίτερων εθνικών πολιτισμικών στοιχείων και προτύπων, λειτουργούσαν ως κεντρομόλος δύναμη στο σύστημα των σωμάτων – χωρών, κάτι που άλλωστε φαίνεται να μην είχε διαφύγει και από τον πρωτεργάτη της κοινοτικής Ευρώπης Jean Monnet που δήλωνε πως «Αν ήταν να ξαναρχίζαμε, αντί να αρχίσουμε από την οικονομική Ευρώπη, εγώ θα άρχιζα από τον πολιτισμό» (Mitterrand, 2000, σελ.235). Στον χώρο της έρευνας, τη δημιουργία κοινών κέντρων έρευνας όπως του CERN και του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Διαστήματος (ESA), διαδέχονταν τα σπουδαία Προγράμματα Πλαίσια. Με τη σχετική κοινοτική δαπάνη τόσο ως απόλυτος αριθμός, όσο και ως ποσοστό του προϋπολογισμού της Ένωσης, διαρκώς να αυξάνει, οι

³⁶ Διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.consilium.europa.eu/media/21220/72928.pdf>

υποτροφίες εξασφάλιζαν την κινητικότητα των ερευνητών και η συνεργασία ερευνητικών ομάδων από περισσότερες της μιας χώρες συνιστούσε έναν νέο άτυπο κανόνα. Από το 2000 συγκεκριμένα, τα κοινοτικά ερευνητικά προγράμματα έπαψαν να λειτουργούν ως επιπρόσθετα των αυτόνομων και συχνά ασυντόνιστων εθνικών δράσεων, και προωθήθηκε ο ενιαίος «Ευρωπαϊκός Χώρος Έρευνας», όπου τα αποτελέσματα της έρευνας διακινούνταν ελεύθερα σε ευρωπαϊκό επίπεδο και τα εθνικά προγράμματα συντονίζονταν διακρατικά ώστε να αποφευχθεί «ο κατακερματισμός της προσπάθειας».

Οι κοινές πολιτικές των χωρών για τα κρίσιμα ζητήματα στον χώρο της υγείας και του περιβάλλοντος δημιούργησαν επιπρόσθετη υποστήριξη για την Ένωση και καλλιέργησαν κλίμα γενικευμένης ασφάλειας. Αν και ορισμένα κράτη υλοποίησαν τις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις γρηγορότερα από κάποια άλλα επιτυγχάνοντας την αποτελεσματικότητα και μακροβιωσιμότητα του εθνικού τους συστήματος υγείας και την πρόσβαση όλου του πληθυσμού τους σε υψηλού επιπέδου υπηρεσίες υγείας (Υφαντόπουλος, 2003), η υγεία παρέμεινε γενικά δημόσιο αγαθό με τον ιδιωτικό τομέα να λειτουργεί, με μοναδική εξαίρεση την περίπτωση της Ελλάδας³⁷, συμπληρωματικά προς τον δημόσιο. Αναφορικά με το περιβάλλον, παρατηρήθηκε εκθετική αύξηση των κοινοτικών οδηγιών τις τρεις τελευταίες δεκαετίες. Παρά την πλημμυρή εφαρμογή τους από τα κράτη-μέλη και την πλημμυρή ενσωμάτωση της περιβαλλοντικής διάστασης σε σχετιζόμενες πολιτικές όπως αυτές της ενέργειας και των μεταφορών, οι ευρωπαϊκοί θεσμοί κατάφεραν να διαχωρίσουν την περιβαλλοντική πολιτική από την πολιτική του ανταγωνισμού και να θέσουν όρια στην ελεύθερη αγορά για την επίτευξη της αειφορίας και την προστασία του περιβάλλοντος. Την έκθεση Brundtland (1987), με την οποία εισήχθη η έννοια της αειφορίας, διαδέχτηκαν τα τρία τελευταία Προγράμματα δράσης με άμεσες προτεραιότητες τη διατήρηση της ατμοσφαιρικής ρύπανσης σε ελεγχόμενα επίπεδα, την προστασία της βιοποικιλότητας, τη βελτίωση της ποιότητας των γλυκών νερών και των θαλασσών, την υποχρεωτική μείωση των αερίων θερμοκηπίου κ.α. (Τσαντίλης & Χατζημπίρος σε Μαραβέγια & Τσινισιζέλη, 2007, σελ. 634-640).

³⁷ Παρόλο που η Ελλάδα συγκαταλέγεται στις χώρες που διαθέτουν υψηλό ποσοστό του ΑΕΠ τους στις δαπάνες υγείας, η ύπαρξη του υπερδιογκωμένου ιδιωτικού τομέα είναι δεδομένη (Υφαντόπουλος σε Μαραβέγια & Τσινισιζέλη, 2007, σελ. 691).

Τέλος, πέρα από την ελευθερία μετακινήσεων, την εξουσία του νόμου, τη δημοκρατία και την ασφάλεια, οι Ευρωπαίοι φαίνονταν να απολαμβάνουν το ιδιαίτερο «ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο»³⁸, που αξιοσημείωτα κανένα σύγχρονο ριζοσπαστικό κόμμα που τοποθετείται κατά της ευρωπαϊκής ενοποίησης δεν έχει τολμήσει να αξιολογήσει αρνητικά ή να αμφισβητήσει ευθέως τη σημασία του (Judt, 2012, σελ.748). Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός άλλωστε πως η βρετανή πρωθυπουργός Thatcher, όπως και ο διάδοχός της John Major, έχασαν την υποστήριξη πολλών άλλοτε ψηφοφόρων τους όταν υπαινίχθηκαν και μόνο ότι θα ιδιωτικοποιούσαν το εθνικό σύστημα υγείας ή θα επέβαλαν δίδακτρα στα δημόσια σχολεία (Judt, 2012, σελ.544). Ο «Κοινοτικός Χάρτης των Θεμελιωδών Κοινωνικών Δικαιωμάτων των Εργαζόμενων» (1989), τον οποίο αρνήθηκε να ψηφίσει μόνο η Σιδηρά Κυρία θεωρώντας πως η κατοχύρωση κοινωνικών δικαιωμάτων θα αύξανε επιπλέον το κόστος εργασίας πλήττοντας κατ' επέκταση την ανταγωνιστικότητα των τελικών προϊόντων, αποτέλεσε τη βάση για τη λειτουργία των ευρωπαϊκών κοινωνικών θεσμών και κατοχύρωσε μεταξύ άλλων το δικαίωμα στην απασχόληση και την αμοιβή, στην επαγγελματική κατάρτιση και την κοινωνική προστασία. Στις προηγούμενες δύο δεκαετίες, οι κοινωνικές κοινοτικές δαπάνες υποκαθιστούσαν επιτυχώς τα εθνικά σοσιαλδημοκρατικά προγράμματα της προηγούμενης γενιάς. Με τη στρατηγική της Λισαβόνας το 2000, η ορθότερη διάρθρωση των κοινωνικών δαπανών, η αύξηση της απασχόλησης και η ανάπτυξη της έρευνας και της καινοτομίας συνδυασμένες με οικονομικές μεταρρυθμίσεις για την επίτευξη της αποτελεσματικότητας και την περαιτέρω ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς φαίνονταν να αποτελούν τις μεγαλύτερες κοινές επιδιώξεις των Ευρωπαίων πολιτών. Στην υποστήριξη του ενωσιακού εγχειρήματος συντελούσε επιπλέον και η αναγνωριστικότητα που αποκτούσε η Ένωση με τη σημαία, το κοινό νόμισμα, τα νέα διαβατήρια, τα νέα διπλώματα οδήγησης, ακόμη και την Ενάτη Μαΐου. Οι γενιές που ενηλικιώνονταν από τα μέσα της δεκαετίας 1980-1990 και έπειτα, υποστήριζαν αρκετά περισσότερο το ενωσιακό εγχείρημα από τις αμέσως προγενέστερες τους (Ian Down & Carole Wilson σε EJP, 2013, σελ. 449). Καθώς η ηλικία του ατόμου θεωρείται

³⁸ Βλ. μεταξύ άλλων τις αναφορές στο «ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο» του Tony Blair, του Κώστα Σημίτη, του Massimo D' Alema και του Lionel Jospin σε Αφεντούλη (1997) και βλ. επίσης Mazower (2013, σελ.286-290).

σε ορισμένες μελέτες θετικός παράγοντας (Brinegar & Jolly, 2005; Fligstein, 2008; McLaren, 2006; Rohrschneider, 2002) και σε κάποιες άλλες αρνητικός (Anderson & Reichert, 1995; Gabel, 1998a, 1998b) για την εναντίωση στην εμβάθυνση της ευρωπαϊκής ενοποίησης, η αναλύση των Down και Wilson (2013) με επιπρόσθετο κριτήριο τη γενιά δεν επιτρέπει καμμία αμφιβολία: Οι άνθρωποι που γεννήθηκαν λίγο πριν το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και αυτοί που γεννήθηκαν κατά τη δεκαετία 1970 – 1980 και έπειτα υποστήριζαν και υποστηρίζουν την Ευρωπαϊκή Ένωση περισσότερο από εκείνους που γεννήθηκαν στο μεσοδιάστημα.

Θεσμικά έπειτα από τη συνθήκη του Maastricht, οι χώρες έδειχναν πρόθυμες να ενσωματώσουν το κοινοτικό κεκτημένο (*acquis communautaire*) στο σύστημα διακυβέρνησής τους. Η αρχή της επικουρικότητας, αν και δεν είχε την ίδια σημασία σε κάθε χώρα (Judt, 2012, σελ.716), προστάτευε από την ανεξέλεγκτη συγκέντρωση εξουσιών στα ευρωπαϊκά όργανα. Ο ρόλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, του πλέον δημοκρατικού κοινοτικού θεσμού, στη διαδικασία διαμόρφωσης πολιτικής φαινόταν να ενδυναμώνεται με τη θέσπιση της διαδικασίας της συναπόφασης. Και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο πλέον, ανεπτυγμένο με αρμοδιότητες πέρα από το αρχικό του καθήκον να εξασφαλίζει τη σωστή ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου, αποτελούσε χώρο αναθεώρησης αποφάσεων κατώτερων δικαστηρίων και επιλύσης διαφορών μεταξύ οποιοδήποτε πολιτών και οργανισμών ή εθνικών κυβερνήσεων.

Για ορισμένους παρατηρητές ωστόσο, οι αυστηρές οικονομικές προϋποθέσεις που όριζε η Συνθήκη του Maastricht για την ένταξη μιας χώρας στη ζώνη του κοινού νομίσματος, και οι οποίες αξιοσημείωτα μια δεκαετία αργότερα δεν μπόρεσαν να τηρηθούν ούτε από την Γαλλία και την Γερμανία, οριοθετούσαν την ενωσιακή ρητορική και συνιστούσαν ουσιαστικά μια γραμμή αποκλεισμού πολλών και κατά κανόνα φτωχών χωρών. Επιπλέον η διαρκής εξέλιξη των περίπλοκων κοινοτικών πρακτικών και οι τεμνόμενες λειτουργίες των διάφορων θεσμικών οργάνων, συνιστούσαν μια «γραφειοκρατική» ζώνη αποκλεισμού. Υπό την ερμηνεία αυτή, ήταν αναμενόμενο η υποστήριξη των πολιτών για το ενωσιακό εγχείρημα να μειώνεται. Οι πολίτες των κρατών της Ανατολικής Ευρώπης έχαναν σταδιακά το ενδιαφέρον τους για την Ένωση, καθώς ενώ η ένταξη των χωρών τους στην Ένωση είχε μπει στην ημερήσια διάταξη στις Βρυξέλλες, αυτοί έπρεπε να περιμένουν υπομονετικά ορισμένους διστακτικούς πολιτικούς ηγέτες να συνειδητοποιήσουν τους

γενικευμένους κινδύνους που εγκυμονούσε η μεταψυχροπολεμική περίοδος και ανέδειξε ο πόλεμος στα Βαλκάνια. Από την άλλη πλευρά, οι πολίτες των κρατών μελών της Ένωσης, συνειδητοποιούσαν την πραγματική εξουσία που κατείχαν πλέον τα ευρωπαϊκά θεσμικά όργανα και ταυτόχρονα διαπίστωναν το δημοκρατικό έλλειμμα στη λειτουργία τους. Η αδιαφορία μετατρεπόταν έτσι σε εχθρότητα σε ένα γενικότερο κλίμα απογοήτευσης, αφού η αρρυθμιστή μετάβαση της οικονομίας από το επίπεδο κράτους στην παγκόσμια κλίμακα τη δεκαετία του 1990, το επακόλουθο κύμα των ιδιωτικοποιήσεων, η αλόγιστη, τρομερή αύξηση του διεθνούς τραπεζικού δανεισμού και η ανεξέλεγκτη ροή κεφαλαίων με μοναδικό κριτήριο την μεγιστοποίηση κερδών καθιστούσαν μια δυσάρεστη παύση στην περίοδο ευημερίας. Οι ανισότητες εντεινόταν, η ανεργία αυξανόταν και υπήρχε διάχυτος ο φόβος ότι η Δυτική Ευρώπη θα κατακλυζόταν από οικονομικούς πρόσφυγες. Με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ πλήθυναν οι διαμαρτυρίες για το δημοκρατικό έλλειμμα και κατ' επέκταση ενισχύθηκε η μερική -εάν όχι γενική- απαξίωση του ενωσιακού εγχειρήματος. Κατά μια ερμηνεία της Συνθήκης, κατοχυρωνόταν πλέον μια Ένωση πολλαπλών ταχυτήτων όπου κάποιες χώρες θα συνάπταν διαφορετικές σχέσεις υπό τον παραπλανητικό τίτλο «ενισχυμένη συνεργασία» (Τσάτσος, 2001, σελ.93). Ο ρυθμός διάδοσης του ευρωσκεπτικισμού δεν μπόρεσε να μειωθεί ούτε και με την προσεγμένη διατύπωση της αδυναμίας πραγματοποίησης μιας ουσιαστικής μεταρρύθμισης της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη Δήλωση 23 της διακυβερνητικής διάσκεψης στην Νίκαια, ούτε και με την ειλικρινή δήλωση του Laeken όπου το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο διαπίστωνε την επιτακτική ανάγκη να καταστεί η Ένωση πιο δημοκρατική, πιο διαφανής, πιο αποτελεσματική. Ακόμη χειρότερα, την εναντίωση στην Ευρωπαϊκή Ένωση δεν μπόρεσε να περιορίσει ούτε η ελπιδοφόρα διεύρυνση το 2004, ούτε η προπαρασκευή και η απόπειρα θέσπισης ενός Συντάγματος για την Ένωση, παρόλο που το κείμενο του d' Estaing παρείχε βελτιωμένες προτάσεις για την πρακτική διαχείριση των υποθέσεων της Ένωσης. Ήταν φανερό ότι σημαντική μερίδα των Ευρωπαίων πολιτών αδιαφορούσε για την Ένωση ανεξάρτητα από τους πόρους που η τελευταία αφιέρωνε για να διαδώσει το έργο της και να εξηγήσει την σύνθετη και πολυεπίπεδη λειτουργία της. Η συμμετοχή των ψηφοφόρων στις ευρωεκλογές, με εξαίρεση τις περιπτώσεις που αυτές συνέπιπταν χρονικά με εθνικές εκλογές, μειωνόταν συνεχώς. Στη Γαλλία από 60% το 1979, μόνο το 43% του εκλογικού

σώματος ψήφισε για την εκπροσώπησή του στο Ευρωκοινοβούλιο το 2004. Στη Γερμανία στο ίδιο διάστημα η πτώση σημειώθηκε από 66% σε 43% και στην Ολλανδία από 58% σε 39% (Judt, 2012, σελ.730).

Στο μεσοδιάστημα λοιπόν από την Συνθήκη του Maastricht μέχρι την παγκόσμια οικονομική κρίση το 2007, και συγκεκριμένα την τρίτη φάση της η οποία ξεκίνησε στις αρχές του 2010 με επίκεντρο την Ευρωζώνη (Jean – Claude Trichet σε Schuman Report, 2012), παρατηρούνταν τρεις αντιλήψεις προς το ενωσιακό εγχείρημα. Η πρώτη τεκμηριωνόταν από τα ποικίλα επιτεύγματα της Ένωσης και την απτή βελτίωση της ζωής των πολιτών. Συνυφασμένη με την εκτίμηση πως στον πυρήνα της κοινής προσπάθειας βρίσκεται η διασφάλιση της ασφάλειας και της ευμάρειας και κατ' επέκταση της ειρήνης, του κράτους δικαίου, του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου, η αντίληψη αυτή έφερε θετικό πρόσημο για το εγχείρημα. Και πρέπει να διευκρινιστεί πως φορείς της ήταν άνθρωποι που ενδεχομένως υποστήριζαν και επιδίωκαν διαφορετικό βαθμό εμβάθυνσης της ενοποίησης. Μπορεί να ήταν Ευρωπαίοι που υποστήριζαν την χάραξη κοινών πολιτικών σε μεμονωμένους τομείς και κατ' επέκταση την αναμφισβήτητη κυριαρχία των εθνικών κρατών, όπως και άνθρωποι που οραματίζονταν μια πλήρη Ένωση υπό την μορφή ομοσπονδίας. Στην αντίθετη πλευρά υπήρχαν πολιτικοί και πολίτες που θεωρούσαν ότι μια δαπανηρή ελίτ κυρίως τεχνοκρατών απασχολούταν και προωθούσε τους κοινοτικούς θεσμούς. Καθώς αντιλαμβάνονταν τις εξουσίες που εκείνη σταδιακά αποκτούσε, επεσήμαιναν το δημοκρατικό έλλειμμα στον τρόπο λειτουργίας της και απαιτούσαν ενίσχυση της διαφάνειας και της συμμετοχής στη λήψη πολιτικών αποφάσεων. Παρέμεναν υπέρ του ενωσιακού εγχειρήματος, μα θεωρούσαν την Ένωση αρκετά γραφειοκρατική, κοστοβόρα ή ισχυρή. Έκαναν λόγο για κρίση αντιπροσώπευσης (Hayward, 1995), κρίση νομιμότητας ή κρίση αλληλεγγύης (Delanty, 2008), υιοθετώντας πάντοτε μια μετριοπαθή ρητορική. Λίγο πιο ακραία, μια μικρή μερίδα ανθρώπων που είχε απωλέσει την εμπιστοσύνη της στους κοινοτικούς θεσμούς, υποστήριζε την κατάλυση του ενωσιακού εγχειρήματος και θεωρούσε πως η μη συμμετοχή στην Ένωση αποτελούσε την καλύτερη λύση για την χώρα τους. Οι δυο πρώτες αντιλήψεις βρίσκονταν σε μια δυναμική ισορροπία (Hix, 2008, σελ.52) και κοινή τους παραδοχή ήταν ότι η εθνική και ευρωπαϊκή ταυτότητα δεν είναι αλληλοαποκλειόμενες (Diez Medrano & Gutierrez, 2001). Η τρίτη άποψη εξασθενούσε κάθε φορά που

αντιπαραβάλλονταν στην ευμάρεια και την ασφάλεια τις οποίες το ενωσιακό εγχείρημα είχε εξασφαλίσει.

1.3. Η μεταβολή του δημόσιου λόγου κατά την οικονομική κρίση το διάστημα 2010-2012: Η ρητορική της διαίρεσης.

Κατά την οικονομική κρίση και μέχρι τουλάχιστον τη Σύνοδο Κορυφής τον Ιούνιο του 2012 και την ακόλουθη υπόσχεση του Mario Draghi ως διευθυντή της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας να παράσχει «απεριόριστη αλλά υπό όρους» υποστήριξη στις χώρες που δέχονταν πιέσεις από τις αγορές, ο ευρωσκεπτικισμός ενδυναμώθηκε σημαντικά. Την άνοιξη του 2007 32% των Ευρωπαίων δήλωναν πως δεν εμπιστευόνταν την Ένωση. Τέσσερα χρόνια αργότερα το ίδιο ποσοστό είχε αυξηθεί σε 47%. Η αύξηση αυτή οφειλόταν κυρίως στην μεταστροφή των πληθυσμών των χωρών που είχε πλήξει περισσότερο η κρίση. Χαρακτηριστικά στην Ελλάδα, το ποσοστό των πολιτών που δεν εμπιστεύονταν την Ένωση αυξήθηκε από 37% την άνοιξη του 2005, σε 67% έξι χρόνια αργότερα. Επιπρόσθετα, είχαν ξαναμειωθεί οι Ευρωπαίοι που θεωρούσαν πως η συμμετοχή της χώρας τους στην Ένωση είναι εν γένει «καλό πράγμα». Από 58% το φθινόπωρο του 2007, το ποσοστό είχε πέσει στο 47% των πολιτών την άνοιξη του 2011, λίγο υψηλότερα από το ιστορικά χαμηλό 46% το 1997. Η μείωση αυτή εμφανιζόταν ακόμη πιο έντονη στις περιπτώσεις της Ισπανίας και της Ελλάδας όπου το αντίστοιχο ποσοστό έπεσε από 73% σε 47% και από 55% σε 34% μεταξύ του 2007 και 2013. Βέβαια αυτές οι παρατηρήσεις στατιστικής ανάλυσης δεν αποδεικνύουν την αιτιακή σχέση μεταξύ της οικονομικής κρίσης και της ανόδου του ευρωσκεπτικισμού. Λαμβάνοντας κανείς επιπρόσθετα υπ' όψιν τη διαφορετικότητα των ευρωπαϊκών χωρών, ενδεικτικά στη Σουηδία και στη Μάλτα το ποσοστό των πολιτών που θεωρούσαν τη συμμετοχή της χώρας τους στην Ένωση «καλό πράγμα» αυξήθηκε κατά δεκατέσσερις (14) ποσοστιαίες μονάδες μεταξύ 2007 και 2013, οποιοδήποτε σχετικό συμπέρασμα είναι επισφαλές.

Προτού αναλυθούν οι μηχανισμοί με τους οποίους η οικονομική κρίση επηρέασε την υποστήριξη προς το ενωσιακό εγχείρημα, μια γενικότερη παρατήρηση φαίνεται αναπόφευκτη. Οι ευρωπαίοι πολίτες απογοητεύονταν ολοένα και περισσότερο από τους δημοκρατικούς θεσμούς στις χώρες τους και εμπιστεύονταν ολοένα και λιγότερο τις πολιτικές τους ελίτ. Ταυτόχρονα απέρριπταν τη γραφειοκρατία της Ένωσης και έθεταν σε αμφισβήτηση συνολικά το ενωσιακό εγχείρημα. Το χρονικό διάστημα μεταξύ του Φεβρουάριου 2010 - όταν η Ελλάδα αντιμετώπιζε για πρώτη

φορά τον κίνδυνο χρεοκοπίας και ο νεολογισμός της «κοινής ευθύνης» αντιστάθμιζε τη «ρήτρα μη διάσωσης» - και του Ιουνίου 2012 έλαβαν χώρα κινήματα διαμαρτυρίας τα οποία εξέφραζαν την εντεινόμενη δυσαρέσκεια μεγάλων ομάδων πολιτών για την επιβεβλημένη πολιτική της λιτότητας, τις αντιλαμβανόμενες ως διεφθαρμένες οικονομικές ελίτ και την ποιότητα της εγκαθιδρυμένης δημοκρατίας. Η δυσαρέσκεια αυτή αναμενόμενα γενικευόταν και στρεφόταν προς την Ευρωζώνη, την Ευρωπαϊκή Ένωση και κατ' επέκταση την υφιστάμενη κατάσταση ενοποίησης και τις απορρέουσες σχέσεις αλληλεξάρτησης. Στην Πορτογαλία η «Geração à Rasca», η γενιά της ένδειας, διοργανώνει τον Μάρτιο του 2011 μια «μη κομματική, κοσμική και ειρηνική διαμαρτυρία που έχει ως στόχο να ενδυναμώσει τη συμμετοχική δημοκρατία στην χώρα» (Global Voices, 2012, σελ.12). Η ανεργία στους νέους, η υποαπασχόληση και οι ανασφαλείς εργασιακές συνθήκες στη χώρα δεν επέτρεπαν καμμία αξιοπρεπή διέξοδο σε μια ολόκληρη γενιά «καλύτερα προετοιμασμένη από την προηγούμενη». Η υποβάθμιση της αγοράς εργασίας οδηγούσε σε απραξία καθιστώντας τη διαμαρτυρία μοναδική επιλογή. Στην Ισπανία, στις 15 Μαΐου 2011, το κίνημα των *acampadas* με έδρα την πλατεία «Puerta del Sol» και χρησιμοποιώντας μέσα κοινωνικής δικτύωσης, υπενθύμιζε λίγο πριν τις εθνικές εκλογές πως η αμφίδρομη επικοινωνία μεταξύ των πολιτών και των κυβερνήσεων, δηλαδή η κοινωνία των πολιτών, αποτελεί συστατικό στοιχείο δημοκρατίας. Συγχρόνως, το συμπορευόμενο κίνημα 15M ή *indignados*, οργανωμένο σε οριζόντια δίκτυα, στρεφόταν κατά των μέτρων της πολιτικής της λιτότητας. Με τον ίδιο στόχο, στην χώρα της μεγαλύτερης κρίσης δημόσιου χρέους, την Ελλάδα, οι «αγανακτισμένοι» συγκεντρώνονταν στην πλατεία Συντάγματος, εκεί όπου λίγους μήνες αργότερα, τον Απρίλιο του 2012 αυτοπυροβολήθηκε ο εβδομηνταεπτάχρονος Δημήτρης Χριστούλας συγκρίνοντας την μεταβατική κυβέρνηση του πρωθυπουργού Λουκά Παπαδήμου με εκείνη του Τσολάκογλου κατά τη γερμανική κατοχή της χώρας. Κατά το τέλος του 2011, οι επικείμενες συνταγματικές αλλαγές σε Ισπανία και Ιταλία ώστε να περικοπούν δημόσιες δαπάνες και να εξασφαλιστεί η δημοσιονομική σταθερότητα ενίσχυσαν εκ νέου τις διαμαρτυρίες οι οποίες πλέον εστίαζαν στην καταστροφική πολιτική της λιτότητας και είχαν αρχίσει να αποκτούν παγκόσμια διάσταση. Οι Ισλανδοί, οι οποίοι κατέβηκαν στις κάλπες, σε μια έμπρακτη άσκηση άμεσης δημοκρατίας, για να απορρίψουν τη συμμετοχή των φορολογουμένων στη

συμφωνία «Icesave» για τη διάσωση των τραπεζών, αποτελούσαν το εναλλακτικό παράδειγμα «στην εξάπλωση της φτώχειας και την παρακμή των δημοκρατικών θεσμών που παρατηρούνται στην Ευρωζώνη ως μέρος μιας παγκόσμιας συστημικής κρίσης». Τον Μάιο του 2012, το γερμανικό κίνημα Blockupy, προσπαθούσε να επανακατοχυρώσει το συνταγματικό δικαίωμα στην ειρηνική συγκέντρωση και να αποκλείσει σε μια συμβολική κίνηση το κτίριο της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας στην Φρανκφούρτη, ενώ ο γερμανός υπουργός οικονομικών Wolfgang Schäuble βραβεύοταν στο Aachen με το βραβείο Καρλομάγνου για τη σημαντική συμβολή του «to the stabilisation of the monetary union and the deepening of the integration process»³⁹ και κατ' επέκταση για την προσπάθειά του να προσδιορίσει πρακτικά τις πολιτικές λιτότητας για τα κράτη της ευρωπαϊκής περιφέρειας. Χιλιάδες ακτιβιστές του δικτύου Occupy, αλληλέγγυοι και εναντιωμένοι στην παγκοσμιοποίηση ή στον καπιταλισμό, επιχειρούσαν να ρυθμίσουν εκ νέου την πολιτική ισορροπία όχι εντός στενών εθνικών συνόρων μα σχεδόν σε μια ολόκληρη ήπειρο. Η αφήγηση των παραπάνω αφανών φορέων της πολιτικής (subterranean politics) για την κρίση βρίσκεται σε σύγκρουση με τους τρόπους που οι πολιτικοί αρχηγοί και τα θεσμικά όργανα της Ένωσης ερμήνευαν την οικονομική κρίση (Kaldor & Selchow, 2012) και επικοινωνούσαν τις εκτιμήσεις τους αναπτύσσοντας λόγο προς τρεις κατευθύνσεις: έναν μεταξύ τους, έναν προς τους επενδυτές και τη διεθνή αγορά και έναν προς τα εθνικά ακροατήρια (Schmidt σε Critical Policy Studies, 2013, σελ. 455-462).

Αν και σχεδόν κάθε πολιτικός, τεχνοκράτης, τραπεζίτης έχει καταλήξει σε μια διαφορετική επεξήγηση της κρίσης (Froud et al., 2012), φαίνεται πως δύο συγκρουόμενες αφηγήσεις (rival narratives) κυριαρχούν καθορίζοντας την κατανόηση των γεγονότων (Roe, 1994; Bal, 2009). Η σύγκρουση πραγματώνεται τόσο

³⁹ <https://www.politico.eu/article/a-premature-prize/>. Με το ίδιο βραβείο είχε βραβευτεί το 2008 η καγκελάρια Merkel και το 2011 ο τότε πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας Jean-Claude Trichet. Ο τελευταίος είχε προτείνει στο λόγο του το διορισμό ενός κοινού υπουργού Οικονομικών για τις χώρες της Ευρωζώνης, ενώ ο Schäuble στο δικό του πρότεινε το θεσμό του «SpitzenKandidat» τονίζοντας πως «We must create a **political union** in Europe now, because we did not manage to do it in the '90s. [...] And that is why I am proposing the election of a single European president by direct popular vote across the European Union. This would then be the **political pinnacle** of a European executive to be developed out of the European Commission. Europe's political unity must have a face and that face must represent a legitimate power». Βλ. <https://www.karlspreis.de/en/laureates/wolfgang-schaeuble-2012/speech-extract-by-wolfgang-schaeuble>

σε γνωστικό επίπεδο, όπου αναφορές σε διαφορετικές επιστημονικές αρχές και ερμηνείες καθιστούν αναγκαίες διαφορετικές πολιτικές (Hall, 1993; Muller 1995), όσο και σε κανονιστικό επίπεδο όπου από διαφορετικές αξίες νομιμοποιούνται διαφορετικές ιδέες και προκύπτουν διαφορετικές δράσεις (Finnemore, 1996; Schmidt, 2002). Σύμφωνα με την πρώτη αφήγηση, η κρίση οφείλεται στο υπέρογκο χρέος του ιδιωτικού τομέα και στην γενικότερη απορρύθμιση της παγκόσμιας αγοράς οπότε η αντιμετώπισή της απαιτεί την αύξηση των δημόσιων επενδύσεων. Αντίθετα στη δεύτερη αφήγηση η κρίση οφείλεται στην αποτυχία κάποιων κρατών να ασκήσουν οικονομική πολιτική και στην ανεξέλεγκτη διόγκωση του δημόσιου χρέους τους. Ως εκ τούτου χρειάζονται επιτακτικά μέτρα λιτότητας και δομικές μεταρρυθμίσεις. Και ενώ με την απαρχή της κρίσης το 2008, ο βρετανός πρωθυπουργός Gordon Brown και ο γάλλος πρόεδρος Nicolas Sarkozy σχεδόν «παρασύρουν» την επιφυλακτική γερμανίδα καγκελάρια Angela Merkel στην υιοθέτηση της πρώτης αφήγησης, δυο χρόνια αργότερα οι ευρωπαίοι ηγέτες στρέφονται στη δεύτερη με την εφαρμογή της ορντολιμπεραλιστικής πολιτικής λιτότητας η οποία εμπλουτίζεται με ψήγματα κενσιανής πολιτικής έπειτα από την ίδρυση του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας (ΕΜΣ).

Στην απαρχή της κρίσης ο γάλλος πρόεδρος Sarkozy κατεύνασε τις γενικευμένες ανησυχίες, επισημαίνοντας τον διαχρονικά ηγετικό ρόλο της χώρας του στην εμβάθυνση της ενοποίησης και προωθώντας το μοντέλο της ενδεχόμενα επιτυχημένης μακροπρόθεσμα «gouvernance économique». Ταυτόχρονα αποσιωπούσε οποιοδήποτε νεοφιλελεύθερο συστατικό στοιχείο της τελευταίας καθώς και την προυποθετική της εκχώρηση τμήματος κυριαρχίας του εθνικού κράτους (Crespy & Schmidt, 2012) στο «ευρωπαϊκό τέρας των Βρυξελλών». Στη συνέχεια και σταδιακά έπαψε να τονίζει την αξία της αλληλεγγύης και φαίνεται πως καθώς αποδεχόταν αναπόφευκτα τη θέση της γερμανίδας καγκελάριας αφού είχε καταφέρει την ίδρυση του ΕΦΜΣ, υπενθύμιζε την αναγκαιότητα της σταθερότητας. Επαναφέροντας το αίτημα για ανάπτυξη και δημόσιες επενδύσεις, ο François Hollande κατάφερε να γίνει ο επόμενος γάλλος πρόεδρος τον Μάιο του 2012, μα σύντομα και αυτός κατέληξε στη περιοριστική ρητορική της σταθερότητας (Busch et al., 2013, σελ. 27) ώστε να αποκαταστήσει την αξιοπιστία της χώρας του στη διεθνή αγορά και απέναντι σε έναν βασικό εταίρο της, τη Γερμανία.

Στη Γερμανία, η κρίση παρουσιαζόταν ως το άθροισμα κρίσεων δημόσιου χρέους ορισμένων χωρών. Η τοποθέτηση αυτή ως «το Σύμφωνο Βρυξελλών-Φρανκφούρτης» υιοθετούταν από μια ευρύτερη συμμαχία της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, της παραδόξως αδύναμης Επιτροπής, της Γερμανίας και ορισμένων βορείων κρατών μελών (Jones, 2013). Παρήγαγε ευρέως αποδεκτές εξηγήσεις και προέτρεπε σε συγκεκριμένες πολιτικές. Αν και η γερμανίδα Καγκελάρια, σε αντίθεση με τον Sarkozy, επιδίωκε την ανάπτυξη συλλογικής δράσης (Crespy & Schmidt, 2012), η ίδια αποκτούσε κεντρικό ρόλο. Και αυτό για δύο λόγους. Η χώρα της είχε καταφέρει να μειώσει στο ελάχιστο επίπεδο την ανεργία και οι πολίτες να είναι οικονομικά «μετριοπαθώς αισιόδοξοι». Ταυτόχρονα η Γερμανία εμφανιζόταν ως η χώρα που κερδίζει περισσότερο από την κρίση (Reuters Institute, 2014). Αυτός ο κεντρικός ρόλος της Merkel, που αξιοσημείωτα διατηρήθηκε ακόμη και μετά την καθησυχαστική ανακοίνωση του Draghi, διαμόρφωσε το γερμανικό λόγο για την κρίση ως εθνικό λόγο, ενώ σε άλλες χώρες της Ευρωζώνης οι αναπόφευκτες αναφορές σε γερμανούς πολιτικούς προκάλεσαν έναν πιο «ευρωπαϊκό» διάλογο (Kriesi & Grande, 2014). Αρχικά στο γερμανικό τύπο η ευρωπαϊκή κρίση παρουσιάστηκε ως ελληνική κρίση δημοσίου χρέους η οποία μάλιστα οφειλόταν σε ιδιαίτερα αρνητικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου λαού. Στερεότυπα όπως αυτά των «σπάταλων» και «τεμπέληδων» Ελλήνων⁴⁰ επιστρατεύονταν ευρέως σε απλοϊκές ερμηνείες της κρίσης και αντιπαραβάλλονταν σε άλλα όπως εκείνα των «εργατικών» και «συνετών» γερμανών φορολογούμενων. Η υιοθέτηση αυτού του λόγου από τους ίδιους τους πολιτικούς, τροφοδότησε μια υπεροψία σε εθνικό επίπεδο η οποία δεν άφηγε κανένα περιθώριο για την εφαρμογή πολιτικών αλληλεγγύης, για την αναδιάρθρωση του ελληνικού δημοσίου χρέους ή ακόμη περισσότερο για την εμβάθυνση της ενοποίησης. Οποιαδήποτε από τις παραπάνω κινήσεις θα ενείχε ηθικούς κινδύνους και θα δημιουργούσε λανθασμένες εντυπώσεις καθιστώντας εφ' εξής τις συνεπείς χώρες υπεύθυνες για το χρέος των ανεύθυνων χωρών. Η ίδια η καγκελάρια, με την αυθαίρετη παραδοχή πως η Ελλάδα θα μπορούσε σχεδόν μόνη της σε σύντομο χρονικό διάστημα να εξυγιάνει την

⁴⁰ Βλ. ενδεικτικά τη σχετική αρθρογραφία της tabloid Bild εκείνη την περίοδο. <https://www.theguardian.com/business/2010/mar/05/bild-open-letter-greece-papandreou>

οικονομία της, και αναμένοντας τις σημαντικές εκλογές στο κρατίδιο της Βόρειας Ρηνανίας – Βεστφαλίας τον Μάιο του 2010 (Mahnkopf, 2012, σελ.480) έδειξε απρόθυμη να αναλάβει επιπρόσθετη πολιτική δράση. Στη συνέχεια ωστόσο οι μεμονωμένες αποφάσεις για την οικονομική διάσωση μιας χώρας αποδεικνύονταν ανεπαρκείς να κατευνάσουν τις εντάσεις στη διεθνή αγορά. Η ανάγκη για μια ευρύτερη προσέγγιση των χρηματοπιστωτικών διαταράξεων στην Ευρωζώνη γινόταν αντιληπτή και επιτακτική. Στις 10 Μαΐου, η ίδια η Merkel φαινόταν αναξιόπιστη πλέον καθώς, λαμβάνοντας υπ' όψη πως διαφορετικά ακροατήρια απαιτούν διαφορετική επικοινωνία⁴¹, έπρεπε να δικαιολογηθεί στους πολίτες για την ίδρυση των EFSM και EFSF και την πρωτοφανή αγορά των κρατικών ομολόγων στις δευτερογενείς αγορές από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα. Η καινούρια ρητορική πως η αποτυχία του κοινού νομίσματος θα σήμαινε και την καταστροφή του ενωσιακού εγχειρήματος («Scheitert der Euro, dann scheitert Europa») βρισκόταν σε ασυμφωνία με την κυρίαρχη έως τότε άποψη πως οι Έλληνες ευθύνονταν για την ενδεχόμενη πτώχευση της χώρας τους. Η ασυμφωνία πήγαζε από τη σιωπηρή παραδοχή στην νέα τοποθέτηση πως η πτώχευση μιας χώρας της Ευρωζώνης επηρεάζε αναπόφευκτα το σύνολο των χωρών αυτής και επομένως δεν ήταν ούτε πολιτικά ούτε οικονομικά αποδεκτή (McNally, 2011, σελ.43). Η περιορισμένη αλλαγή της Συνθήκης της Ένωσης που υπέγραψαν όλοι οι ηγέτες τον Δεκέμβριο του 2010, το νέο δημοσιονομικό Σύμφωνο, το «εξάπτυχο» και η αδιαπραγμάτευτη εφαρμογή της πολιτικής της λιτότητας (Verde, 2011, σελ. 146) αποτέλεσαν μια συντονισμένη προσπάθεια αναμφίβολα διαβεβαίωσης της διεθνούς αγοράς για την αξιοπιστία της Ευρωζώνης μα και επανάκτησης της εμπιστοσύνης του γερμανικού λαού ώστε να πειστούν οι πολίτες πως το νόμισμα του ευρώ θα συνέχιζε να είναι τόσο γερμανικό όπως ήταν πριν την κρίση. Η νέα ρητορική εστίασε σε μια παραδοσιακή συναίνεση για το ενωσιακό εγχείρημα και εξαιτίας αυτής έγινε αποδεκτή από τους γερμανούς πολίτες με μόνη προϋπόθεση την επιβολή της λιτότητας. Η γερμανίδα καγκελάρια κατάφερε έτσι να αποσιωπήσει οποιαδήποτε διαφωνία και να περιορίσει το δημόσιο

⁴¹ Η πολιτική δήλωση της Καγκελάριας πως διακυβεύεται το μέλλον του κοινού νομίσματος με την οποία προσπάθησε να εξηγήσει στο εθνικό της ακροατήριο την αναγκαιότητα του πρώτου πακέτου διάσωσης για την Ελλάδα, ερμηνεύτηκε στον τύπο ως «Merkel questions survival of Euro» κάτι που στη συνέχεια πανικόβαλε τις αγορές (Asmussen, 2012).

διάλογο σε εκείνο που οι ανταγωνιστικές θεωρίες δημοκρατίας θα ορίζαν μεταπολιτικό (Mouffe, 2005). Ο δημόσιος διάλογος στις εθνικές εκλογές το 2013 αποτέλεσε χαρακτηριστικό παράδειγμα. Η «Mutti» αποφεύγοντας κάθε πολιτικό ζήτημα έδινε αόριστες υποσχέσεις για συνέχεια και σταθερότητα. Η ευρωπαϊκή κρίση ήταν ένα αρκετά σύνθετο και δυνητικά διχαστικό ζήτημα για το κόμμα της και ταυτόχρονα το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα δεν είχε κανένα όφελος να το αναδείξει. Πέρα από το γεγονός πως το ίδιο το SPD είχε ψηφίσει οποιαδήποτε προτεινόμενα μέτρα στα πλαίσια της συμμαχίας με τους χριστιανοδημοκράτες, μια δημοσκόπηση τον Απρίλιο του 2013 έδειχνε πως το 70% του πληθυσμού έκρινε καλή ή πολύ καλή τη διαχείριση της κρίσης από την καγκελάριο.

Στην Ελλάδα, η κρίση αρχικά παρουσιάστηκε ως αναμενόμενη αφού η χώρα δεν είχε καταφέρει να εκσυγχρονιστεί παρά την πολυετή συμμετοχή της στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η κληρονομιά μιας πολιτικής κουλτούρας πελατειακών σχέσεων και θεσμικής διαφθοράς καθιστούσαν τόσο το πολιτικό σύστημα όσο και τους Έλληνες πολίτες υπεύθυνους για την κατάσταση. Η συλλογική ευθύνη για την έλλειψη αξιοκρατίας και τη διατήρηση προμοντέρνων πρακτικών διαφάνηκε χαρακτηριστικά στην απάντηση του πρώην υπουργού του σοσιαλιστικού κόμματος, Θεόδωρου Πάγκαλου όταν κατηγορούμενος για διαφθορά αποκρίθηκε πως «Μαζί τα φάγαμε». Στο πλαίσιο αυτό, η κρίση θεωρήθηκε ευκαιρία για την ανάπτυξη πολιτικού ήθους και τον εξορθολογισμό της απασχόλησης μέσω της εφαρμογής αυστηρών δημοσιονομικών πολιτικών. Ωστόσο λίγο αργότερα η κρίση έπληττε και άλλες χώρες του ευρωπαϊκού Νότου αποκαλύπτοντας τις λανθασμένες παραδοχές και ασυνέχειες της παραπάνω αφήγησης αφού αυτά τα κράτη δεν παρουσίαζαν τις δομικές ή πολιτιστικές ιδιαιτερότητες της Ελλάδας. Επιπλέον η επιλογή της πολιτικής της λιτότητας είχε αρχίσει να αμφισβητείται έντονα καθώς γίνονταν ορατά τα πρώτα καταστροφικά αποτελέσματα. Κατά τις εκλογές τον Μάιο του 2012, οι πολιτικές ελίτ και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης επιχειρούσαν να παρουσιάσουν τις επιβαλλόμενες πολιτικές και μνημόνια ως μονόδρομο και να περιορίσουν κάθε κριτική ή εναντίωση σε αυτά. Η προσπάθεια στηριζόταν στην κεφαλαιοποίηση του φόβου, της ανασφάλειας και της απόγνωσης των πολιτών και τελικά απέτυχε. Η αντιμνημονιακή ρητορική ανέδειξε δυο νέους νικητές: Το αριστερό κόμμα ΣΥΡΙΖΑ, υπερασπιζόμενο σταθερά τα κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα και συσπειρώνοντας γύρω από την αρχή αυτή

ανθρώπους με συχνά αντιφατικές ερμηνείες της κρίσης, έλαβε 27% των ψήφων του εκλογικού σώματος από 4,7% στις εκλογές του 2009 και έγινε αξιωματική αντιπολίτευση. Επιπλέον το ακροδεξιό κόμμα της Χρυσής Αυγής υπενθυμίζοντας την μοναδική συμβολή της χώρας στην παγκόσμια ιστορία και το ένδοξο παρελθόν της και προωθώντας έναν εθνικιστικό ναρκισσμό κατόρθωσε να εισέλθει ως τρίτη δύναμη στο κοινοβούλιο. Σε αυτούς τους νέους συσχετισμούς, η αφήγηση της κρίσης ως ευκαιρία υποχώρησε και το στερεότυπο των «εγωιστών» γερμανών που ενώ κερδίζουν τα περισσότερα από την κρίση αρνούνται να πράξουν το σωστό, διαδίδοταν όσο περισσότερο επιβάλλονταν τα μέτρα λιτότητας και παρά την διαρκή αναγνώριση της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης για το δυσανάλογο τίμημα που πλήρωναν οι Έλληνες πολίτες.

Στην Ουγγαρία, η οποία είχε εισέλθει στην Ευρωπαϊκή Ένωση μόλις το 2004 και δεν αποτελεί μέλος της Ευρωζώνης, η ευρωπαϊκή κρίση δεν επηρέασε το δημόσιο λόγο για το ενωσιακό εγχείρημα. Καθώς μακροσκοπικά η χώρα αναπτυσσόταν οικονομικά έχοντας ξεπληρώσει πρόσφατα τα δάνεια από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (Eder, 2013), ο δημόσιος διάλογος για την Ένωση παρέμενε πολωμένος, αμετάβλητος και στάσιμος. Στον διαιρετικό άξονα δεξιάς αριστεράς στην εθνική πολιτική σκηνή υπήρχαν δυο πόλοι και ο καθένας εξέφραζε από μια κυρίαρχη απόψη. Η κυβέρνηση του συντηρητικού κόμματος Fidesz με τη συμβολή του ακροδεξιού κόμματος Jobbik προσπαθούσε να παγιώσει την ιδέα πως η Ουγγαρία βρίσκεται υπό την επίθεση εξωτερικών καταπιεστικών δυνάμεων που, ιδίως μετά τις εκλογές του 2010, εντοπίζονταν κυρίως στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η αφήγηση αυτή γινόταν ιδιαίτερα κατανοητή και αποδεκτή αφού εξασφάλιζε ιστορική συνέχεια και επιβεβαίωση στη διαδεδομένη αντίληψη πως η χώρα πάντοτε προσπαθούσε να αμυνθεί σε τυραννικές εξωτερικές δυνάμεις. Η κρατικοποίηση των διάφορων πηγών πετρελαίου και αερίου, η αύξηση των εκτελεστικών αρμοδιοτήτων της κυβέρνησης και η ανησυχητική επαναφορά της θρησκείας και ορισμένων αξιών εθνικιστικού περιεχομένου στο νέο Σύνταγμα το 2012 αποτέλεσαν πολιτικές στα πλαίσια της παραπάνω αφήγησης. Ομοίως η χρήση της τρίχρωμης σημαίας και αρχαίων συμβόλων όπως του Turul, και μεταξύ των πιο ακροδεξιών κύκλων της κόκκινης και λευκής ριγωτής σημαίας Agrad, και του χάρτη της Μεγάλης Ουγγαρίας που δείχνει τα σύνορα της χώρας πριν τη Συνθήκη του Τριανόν το 1920, ήταν λογική απόκριση στην «αόρατη» απειλή της

εθνικής ταυτότητας. Στον άλλο πόλο οι φιλελεύθεροι αριστεροί και τα κοινωνικά κινήματα υποστήριζαν πως η εθνικιστική ρητορική και οι πολιτικές του κυβερνώντος κόμματος υπονομεύουν τους δημοκρατικούς θεσμούς και γενικά τη μακροχρόνια διαδικασία «δυτικοποίησης» της χώρας που λαβάνει χώρα τα τελευταία εικοσιπέντε χρόνια. Εκφράζοντας γενικευμένη ανησυχία για τις εμπορικές συμφωνίες της Ουγγαρίας με την Κίνα και την Ρωσία αναζητούσαν συμμάχους τόσο στο εξωτερικό όσο και εγχώρια. Αφού το σοσιαλιστικό κόμμα είχε αποδυναμωθεί καθώς παρουσιαζόταν από την κυβέρνηση ως συγκαλυμμένη δύναμη επιστροφής στον κομμουνισμό, αντικυβερνητικά κινήματα όπως το Milla και το Szolidaritás ιδρύονταν το 2010 και 2011 και οργάνωναν διαμαρτυρίες ευρείας συμμετοχής κατά του Fidesz. Στην Ισπανία η υποστήριξη προς το ενωσιακό εγχείρημα μειώθηκε σημαντικά κατά την οικονομική κρίση. Στην Ιβηρική χερσόνησο μόνο, οι «άδικες» πολιτικές λιτότητας που επιβλήθηκαν από τη Βόρεια Ευρώπη μείωσαν την υποστήριξη των νέων Ισπανών (18-29 ετών) στην Ένωση από 88% το 2007 σε 46% το 2013. Αναγνωρίζοντας ως κύρια προβλήματα την ανεργία και τη διόγκωση των ανισοτήτων μεταξύ πλούσιων και φτωχών τα τελευταία χρόνια και διαπιστώνοντας την αδυναμία των πολιτικών τους που εμπιστεύονταν ολοένα και λιγότερο, οι Ισπανοί δεν έπαυαν να στηλιτεύουν την καθυστέρηση των Βρυξελλών και το δημοκρατικό έλλειμμα των κοινοτικών θεσμών (Kirby, 2013; Urayen, 2014) όπως επίσης και την αντιλαμβανόμενη ως ηγεμονία των Γερμανών στην Ένωση (Torreblanca, 2013). Στην Ιταλία, στην χώρα που το συναίσθημα της διαρκούς τελμάτωσης και εξασθένησης κυριαρχεί (Censis, 2013; Anunziata, 2013), οι πολίτες επεδείκνυαν αξιοσημείωτη αδιαφορία για τα πολιτικά ζητήματα (56% σε σχέση με το 28% των γάλλων). Στο πλαίσιο αυτό η απώλεια εμπιστοσύνης προς τις εθνικές πολιτικές ελίτ συνοδεύτηκε και από απώλεια εμπιστοσύνης προς την Ευρωπαϊκή Ένωση. Η οικονομική κρίση αποκάλυψε τις αδυναμίες με τις οποίες η χώρα εισήχθει στην Ευρωζώνη και οι ίδιοι οι Ιταλοί συνειδητοποίησαν πως από πνευματικοί πατέρες του ενωσιακού εγχειρήματος μετατράπηκαν σε συμμετέχοντες μιας γερμανικής ηγεμονίας (Censis, 2013; Fubini, 2013). Παραδόξως η διαπίστωση αυτή δεν τους κατέστησε λιγότερο αισιόδοξους για τα μακροπρόθεσμα οφέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Στην έδρα των θεσμικών οργάνων της Ένωσης, στο ιδιαίτερο Βέλγιο των δύο εθνών, η οικονομική κρίση επισκιάστηκε από την παράλληλη πολιτική κρίση στην χώρα όπου

τερματίστηκε με το σχηματισμό κυβέρνησης συνασπισμού καθοδηγούμενης από τον Elio Di Rupo το Δεκέμβριο του 2011. Σε αντίθεση με τον αδιάκοπο και φορτισμένο συναισθηματικά δημόσιο διάλογο για τις εσωτερικές υποθέσεις, η ευρωπαϊκή κρίση αντιμετωπίστηκε ως ένα απόμακρο ζήτημα που δεν αφορά άμεσα την καθημερινή ζωή των Βέλγων και απαιτεί ορθολογική επίλυση. Στο πλαίσιο αυτό, τα πακέτα διάσωσης, όπου αξιολογούμενα θεωρούταν πως προέκυπταν κυρίως από χρήματα της Γερμανίας, δεν ήταν παρά ένα οικονομικό εργαλείο για να σταθεροποιηθούν οι αδύναμες χώρες. Ταυτόχρονα όμως ο σχετικός δημόσιος διάλογος παρέμενε περιορισμένος καθώς τόσο οι γενεσιουργές αιτίες όσο και η υποχρέωση επίλυσης του προβλήματος κρινόταν υπόθεση «άλλων». Η καθαρή διάκριση μεταξύ των εθνικών και των ευρωπαϊκών θεμάτων, κυρίαρχη στο Βέλγιο, εδραιωνόταν στην νοοτροπία σύμφωνα με την οποία κάθε κράτος – μέλος της Ευρωζώνης προκαλούσε τα προβλήματά του και ευθυνόταν για αυτά. Χωρίς η χώρα να προσποιείται ότι αποτελεί καθοριστική δύναμη ισοδύναμη με τη Γερμανία ή τη Γαλλία, μα με μια αναμφισβήτητη οικονομική αυτάρκεια και ένα μοναδικό πολιτικό σύστημα, αυτοκατατάσσονταν σε μια ξεχωριστή ομάδα βορείων κρατών η οποία είχε διαφορετική πορεία από τα υπόλοιπα μέλη κράτη της Ένωσης. Οι αναφορές στη χώρα τους με όρους εκείνους που χρησιμοποιούσαν και για τις γείτονες χώρες, ερχόταν σε σύγκρουση με τις αναφορές στην Ισπανία, στην Ελλάδα ή στην Ιταλία. Τα κράτη αυτά κατηγοριοποιούνταν είτε γεωγραφικά ως νότιες χώρες, είτε οικονομικά ως χώρες που βρίσκονταν σε κρίση και έπρεπε να λάβουν οικονομική βοήθεια. Συχνή αναφορά γινόταν στις «αδυναμίες» τους, ενώ οι πολίτες αυτών των χωρών παρουσιάζονταν ότι κάνουν «θυσίες» για να διορθώσουν τα λάθη τους.

Στην Ολλανδία, η οικονομική κρίση ενέτεινε την απογοήτευση για το ενωσιακό εγχείρημα. Η χώρα είχε καταστεί ήδη από «ιδρυτικό πατέρα» σε «χαμένο υιό» καθώς οι πολίτες είχαν καταψηφίσει την Συνταγματική Συνθήκη το 2005 καταστρέφοντας την παραδοσιακή εικόνα της χώρας ως πιστού υποστηρικτή της εμβάθυνσης της ενοποίησης. Η κρίση επέφερε τη νοσταλγία για την αγοραστική ισχύ του guilder που απωλέσθηκε με την είσοδο της χώρας στην Ευρωζώνη, την αίσθηση απειλής της ανάμειξης της Ένωσης στην χάραξη εθνικών πολιτικών όπως αυτή διατυπώνονταν στο προεκλογικό σλόγκαν του PVV «Οι δικές τους Βρυξέλλες, η δική μας Ολλανδία», και το φόβο συρρίκνωσης του κράτους πρόνοιας εξαιτίας της μαζικής μετανάστευσης και

των ευρωπαϊκών κανονισμών. Η αύξηση της ανεργίας και η μείωση των κρατικών δαπανών, αντιλαμβανόμενες απώλειες εξαιτίας της Ένωσης, οδηγούσαν σε μια ιδιαίτερη στάση ευρωσκεπτικισμού. Ωστόσο ο τελευταίος ενδυναμώνονταν από τον απροσδιόριστο πλέον ρόλο της χώρας έπειτα από τις δύο διευρύνσεις του 2004 και 2007 και κυρίως από το φόβο απώλειας της εθνικής ταυτότητας, έναν φόβο που είχε εκφραστεί ως κριτική στην πολυπολιτισμικότητα από τον δολοφονηθέντα Pim Fortuyn, και τώρα ενισχύοταν από την σταδιακή εκχώρηση εξουσιών σε ένα ευρωπαϊκό υπερκράτος. Στο πλαίσιο αυτό, σημαντικό ζήτημα στην Ολλανδία αποτέλεσε ο καταλογισμός των ευθυνών. Και ενώ δεν ήταν λίγες οι σχετικές κατηγορίες προς τις νότιες χώρες και κυρίως την Ελλάδα, οι εθνικές πολιτικές ελίτ και οι ελίτ των Βρυξελλών οι οποίες υποστήριζαν το ενωσιακό εγχείρημα κρίνονταν συχνά ένοχες για την κατάσταση επειδή ήταν «μη ρεαλιστές, μη δημοκράτες και δεν έπαιρναν υπόψη τη γνώμη των κανονικών πολιτών».

Από την παραπάνω εξέταση των αντιδράσεων των πολιτικών και των πολιτών σε διάφορες χώρες, διαπιστώνεται γενικά πως η κρίση παρουσιάστηκε σε ένα αφαιρετικό, αν όχι απλοϊκό, επίπεδο κυρίως ως αναπόφευκτη κρίση δημόσιου χρέους «συγκεκριμένων κρατών και ανθρώπων» (Hall, 2012, σελ.360). Καθώς σύντομα ακολούθησαν την Ελλάδα, η Ιρλανδία τον Νοέμβριο 2010, η Πορτογαλία τον Μάιο 2011 και η Ισπανία τον Ιούνιο 2012, η αφήγηση της κρίσης διανθίστηκε με το ακρωνύμιο PIGS που εύλογα προκάλεσε την οργισμένη αντίδραση του πορτογάλου υπουργού Οικονομικών. Στο πλαίσιο αυτό, η απορρύθμιση της χρηματοπιστωτικής διεθνούς αγοράς αποσιωπήθηκε και οι αντιθέσεις των οικονομιών των χωρών της Ευρωζώνης ως αιτίες της κρίσης αποπολιτικοποιήθηκαν και φυσικοποιήθηκαν (Mylonas, 2012, σελ.657). Για την κρίση ευθυνόταν η έλλειψη πολιτικής θέλησης (Hall, 2012, σελ.357), η χαμηλή παραγωγικότητα που συνοδευόταν με υψηλές αμοιβές, η λανθασμένη χρήση των κοινοτικών κονδυλίων και η ανυπαρξία σωστών εθνικών οικονομικών πολιτικών (Guardian, 2010)⁴². Ο Βορράς κατηγορούσε τις κυβερνήσεις και τους λαούς του Νότου για δημοσιονομική ανευθυνότητα και αλόγιστη σπατάλη (Hall, 2012, σελ.355). Πάνω και πέρα από όλα, το υπέρογκο

⁴² Έτσι η κρίση θεωρήθηκε μια κρίση ασύμμετρων πολιτικών και όχι ασύμμετρων οικονομιών.

δημόσιο χρέος χωρών ήταν εκείνο που είχε πυροδοτήσει την κρίση στην Ευρωζώνη και δεν προκάλεσε η ίδια η κρίση το χρέος (Busch et al., 2013, σελ.5).

Στην αφήγηση αυτή, τα «άτακτα» κράτη έπρεπε να τιμωρηθούν, να πειθαρχήσουν σε οργανισμούς όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (Schmidt, 2011, σελ. 72) και να εφαρμόσουν πολιτικές λιτότητας (McNally, 2011, σελ. 46). Χαρακτηριστική ήταν η διατύπωση της γερμανίδας καγκελάριας ότι ορισμένα μέλη κράτη έπρεπε να εργαστούν αρκετά χρόνια ώστε «να εξιλεωθούν για παλιές αμαρτίες» (Hall, 2012, σελ. 368). Στην ίδια κατεύθυνση ήταν και η δήλωση της Christine Lagarde σε μια συνέντευξη που παραχώρησε στον Guardian τον Μάιο του 2012 ότι η Νότια Ευρώπη «είχε μια καλή εποχή» και «τώρα ήταν πια καιρός να ανταποδώσει». Σε διάφορες βόρειες χώρες πολίτες αρνούσαν να πληρώσουν «έστω και ένα σεντ» για τον Νότο (Verde, 2011, σελ. 157). Ιδίως στη Γερμανία, η οποία κατάφερε έπειτα από δυο δεκαετίες επιδοτήσεων στην άλλοτε Ανατολική Γερμανία να εξαλείψει τις αρνητικές επιπτώσεις της επανένωσης και να προβεί στη συνέχεια σε μια σειρά σκληρών μεταρρυθμίσεων ώστε να επαναποκτήσει την χαμένη ανταγωνιστικότητά της, μεγάλη μερίδα ανθρώπων με την ανησυχία πως τώρα έπρεπε να επιδοτούν τις χώρες του Νότου εναντιώνονταν σε οποιαδήποτε κατανομή του φορτίου του χρέους (Hall, 2012, σελ. 368; Young/Semmler, 2011, σελ. 7).

Αντίστοιχα οι χώρες της Νότιας Ευρώπης, φαίνονταν να παραχωρούν κυριαρχικά τους δικαιώματα στις Βρυξέλλες και στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο καθώς έπρεπε να διασωθούν οικονομικά. Μη εκλεγμένες τεχνοκρατικές κυβερνήσεις σχηματίζονταν στην Ιταλία και στην Ελλάδα, δημοψηφίσματα για τα μέτρα λιτότητας ακυρώνονταν υπό τη διεθνή πίεση, αυστηροί όροι που συχνά αποδίδονταν στην Τρόικα συνόδευαν τα μνημόνια συμφωνίας (Mylonas, 2012, σελ. 651). Στις συνθήκες αυτές, οι χώρες που είχαν πληγεί από την κρίση αντιμετώπιζαν εχθρικά την Τρόικα, τη Γερμανία και τη Γαλλία (Habermas, 2010, σελ. 84; Mahnkopf, 2012, σελ. 479). Διαδηλωτές έκαιγαν γερμανικές σημαίες και ακραία σε ορισμένα μέσα ενημέρωσης η γερμανική κυβέρνηση απεικονίζονταν σαν Ναζί (Delanty, 2012, σελ. 453; Flock, 2012). Όπως υπογράμμισε ο ιταλός οικονομολόγος Mario Pianta (2011), οι ομοιότητες με το 1930 ήταν πάρα πολλές.

Η κλιμακούμενη σε ένταση διαίρεση της Ευρωζώνης ήταν ορατή και η κατάλυση ολόκληρου του ενωσιακού εγχειρήματος κρινόταν πιθανή. Στις χώρες που

χρειάστηκαν οικονομική βοήθεια, η αύξηση του ευρωσκεπτικισμού οφείλονται στις σκληρές πολιτικές λιτότητας που εφαρμόζονταν. Οι προσδοκίες των ανθρώπων ματαιώθηκαν και η διάχυτη «συγκινησιακή υποστήριξη» προς την Ένωση, όπως αυτή ορίζεται σε αντιπαράθεση με την εστιασμένη «ωφελιμιστική υποστήριξη» στη θεωρία υποστήριξης ενός πολιτικού συστήματος του Easton (1975, σελ. 444), μειώθηκε σημαντικά. Επιπλέον, στις ίδιες χώρες η κρίση αποδυνάμωνε φανερά την εμπιστοσύνη των ανθρώπων στα εθνικά πολιτικά όργανα. Σύμφωνα με τη θεωρία των γνωστικών συντομεύσεων, όπου οι άνθρωποι χρησιμοποιούν σήματα ώστε να απλοποιήσουν τον κόσμο γύρω τους και να διευκολύνονται στην λήψη αποφάσεων, οι πολίτες, ιδίως εκείνοι που δεν ήταν καλά ενημερωμένοι για τη λειτουργία της Ένωσης, στηρίζονταν σε τέτοιες αξιολογήσεις της εγχώριας πολιτικής σκηνής ώστε να τοποθετηθούν για την Ένωση. Και καθώς εμπιστεύονταν όλο και λιγότερο τις εθνικές κυβερνήσεις, τόσο ο ευρωσκεπτικισμός ενισχύοταν. Εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης πλέον δημιουργούνταν ομάδες πολιτικών υποκειμένων - κρατών που αποκρύπτοντας η κάθε μία συγκεκριμένες αιτίες της κρίσης διέρυγναν οποιαδήποτε αίσθηση πανευρωπαϊκής ενότητας υπήρχε (Hall, 2012, σελ.368). Ήταν η ανάδειξη εκείνου του εσωτερικού «άλλου» που έφερνε στο προσκήνιο την επαναδιεκδίκηση εθνικών συμφερόντων και ταυτοτήτων (Galpin, 2012, σελ.6). Η μικροπολιτική της κατηγορίας ή όπως συχνά λέγεται το παιχνίδι της ευθύνης (Kutlay, 2011; Wee, 2012; Weeks, 2011), έφερε ζωτική σημασία για να δημιουργηθεί δημόσια απήχηση για τέτοιες αφηγήσεις (Hay, 2013, σελ. 23). «Εθνικοί ήρωες παρατάσσονταν εναντίον των «άλλων» που κατηγορούνταν για οτιδήποτε επιβεβλημένο ή απαιτούμενο από το τέρας των Βρυξελλών» (Habermas, 2010, σελ.84). Και επιπρόσθετα ο διαχωρισμός μεταξύ «εκείνων» και των «άλλων» επιχειρούταν να τεκμηριωθεί από μια αμφισβητούμενη πολιτισμική ασυμφωνία μεταξύ του προτεσταντικού Βορρά και της πειθαρχημένης Γερμανίας στην μια πλευρά και της ομάδας της Μεσογείου και της υπερβολικής, χαρούμενης και τυχερής Ιταλίας από την άλλη (Joffe, 2011; Greenspan, 2011). Τόσο τα θεσμικά όργανα της Ένωσης όσο και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο υιοθέτησαν άμεσα την αν όχι λανθασμένη, μονοδιάστατη αναμφίβολα, θεώρηση πως αυτές οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες του Νότου προκάλεσαν την κρίση (Knight, 2013).

Επιπλέον, η κατάσταση διαμορφωνόταν ως μια μόνιμη περίπτωση έκτακτης ανάγκης για την οικονομία⁴³ (Zizek, 2010, σελ. 86) καθώς ο φόβος για το ποια χώρα θα είναι η επόμενη «Ελλάδα», γενικευόταν και επεκτείνονταν ακόμη και σε κράτη όπως τη Γαλλία ή το Βέλγιο. Στην απειλή αυτή που συνιστά μια «γενική συνθήκη κρίσης» (Hay, 1996, σελ. 254) οι περικοπές στις δημόσιες δαπάνες εμφανίζονταν ως η συνετή λύση. Αυτό βέβαια σήμαινε τη σημαντική συρρίκνωση του ξεχωριστού ευρωπαϊκού κράτους πρόνοιας, στοιχείου διάκρισης της Ευρώπης από τον καπιταλισμό της ελεύθερης αγοράς της Αμερικής (Busch et al., 2013; Offe, 2003, σελ.453). Έτσι η κρίση δεν επέφερε μόνο τη διαίρεση της Ευρωζώνης και κατ' επέκταση της Ένωσης σε ομάδες κρατών, μα και την συρρίκνωση κοινών σημείων αναφοράς των Ευρωπαίων.

⁴³ Ο αγγλικός όρος είναι «permanent economic emergency».

Κεφάλαιο 2^ο: Η Ευρωπαϊκή Οικονομική και Νομισματική Ένωση ως κρισιϊκό περιβάλλον.

Η μεταβολή του δημόσιου λόγου για το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης κατά την τρίτη φάση της οικονομικής παγκόσμιας κρίσης (Jean – Claude Trichet σε Schuman Report, 2012) και οι κίνδυνοι που αυτή εγκυμονεί καθιστούν αναγκαία την εξέταση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης ως κρισιϊκού περιβάλλοντος. Η λανθάνουσα λογική στο Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης, όπως και στην αναθεώρησή του το 2005, συνέβαλε στην συγκρότηση μιας συγκεκριμένης ερμηνείας της κρίσης σύμφωνα με την οποία στην Ευρωζώνη καταγράφοταν πλέον ένα «κατασκευαστικό λάθος». Το τελευταίο αναλύεται αφού πρώτα με επίκεντρο τη Συνθήκη του Maastricht, διανύεται η ιστορική διαδρομή της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης υπό το πρίσμα του κοινού νομίσματος αυτή τη φορά. Η κατανόηση της θεωρητικής και πολιτικής διάστασης του ιστορικού πλαισίου της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης επιτρέπει τον ευκρινέστερο εντοπισμό και την ανάδειξη των ατελειών, των ελλείψεων, των σφαλμάτων και των ασυμμετριών στο σχηματισμό και τη λειτουργία της Κοινότητας.

2.1. Το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης ως απαρχή συγκρότησης της τεχνοκρατικής αντίληψης.

Πέμπτη 11 Φεβρουαρίου 2010. Η Ευρώπη εισερχόταν σε «θύελλα» καθώς ο νέος πρωθυπουργός της Ελλάδας Γεώργιος Παπανδρέου, «έπειτα από εντυπωσιακές αποκαλύψεις για ψευδή στατιστικά στοιχεία κατά το παρελθόν» (Van Rompuy, 2014, σελ.12) και με το επίσημο δημόσιο έλλειμμα της χώρας να αγγίζει σχεδόν το 15%, ενημερώνε τους εταίρους στη σύνοδο κορυφής του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου πως η Ελλάδα βρισκόταν στα πρόθυρα χρεοκοπίας. Η επακόλουθη κοινή δήλωση, προϊόν διαπραγματεύσεων και συμβιβασμών κυρίως μεταξύ «κεντρικών παικτών» (Rompuy, 2014, σελ.14-16), ήταν δύσκολα επιτεύξιμη σύμφωνα με τον πρόεδρο Herman Van Rompuy και σηματοδοτούσε την αρχή πλήρωσης μιας παράδοξα ετεροχρονισμένης αναγκαιότητας, η οποία έδειχνε να καταλήγει σε ανεπιθύμητη περιπέτεια κατανόησης και επαναπροσδιορισμού των σχέσεων αλληλεξάρτησης των κρατών μελών στην Ευρωζώνη. Η προσθήκη της τελευταίας πρότασης στο κείμενο, πως δηλαδή η ελληνική κυβέρνηση δεν ζητούσε καμμία χρηματο-οικονομική βοήθεια, μαρτυρούσε την ύστατη προσπάθεια ανάνηψης της λεγόμενης ρήτρας μη διάσωσης. Συνάμα ωστόσο, αποδείκνυε την αμηχανία που προκαλούσε η διαπίστωση πως η άλλοτε θεμελιώδη αρχή της νομισματικής ένωσης ήταν πλέον ουσιαστικά ανεδαφική.

Αντιμέτωποι με τον νεολογισμό της «κοινής ευθύνης» για την χρηματοπιστωτική σταθερότητα στην Ευρωζώνη, και συνειδητοποιώντας σταδιακά μέχρι την άνοιξη του 2012, όταν ο ισπανικός πια τραπεζικός τομέας εμφάνιζε έντονα σημάδια ενδεχόμενης κατάρρευσης, πως πρόκειται περί μιας συστημικής κρίσης (Van Rompuy, 2014, σελ.22; Cohn-Bendit & Verhofstadt, 2012, σελ.118-121), επικεφαλής των ενωσιακών θεσμικών οργάνων και πολιτικοί αρχηγοί των διαφόρων μελών κρατών θεώρησαν αναγκαία την αλλαγή του συστήματος οικονομικής διακυβέρνησης. Αν και μια τέτοια μεταρρύθμιση θα είχε αναπόφευκτα επιπτώσεις στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το αδιέξοδο στο οποίο είχε περιέλθει η κοινότητα του ευρώ δεν επέτρεπε περιθώρια αναστολής δράσης. Σε μια νομισματική ένωση που ήταν δευτερευόντως αν όχι κατ' όνομα μόνο και οικονομική,

διαπιστωνόταν ένα «κατασκευαστικό λάθος»⁴⁴. Το πλαίσιο συντονισμού των εθνικών οικονομικών και δημοσιονομικών πολιτικών που προέβλεπε η Συνθήκη ήταν ιδιαίτερα χαλαρό και η χάραξή τους σε συμφωνία με τη νομισματική πολιτική της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας ανύπαρκτη. Έτσι είχαν συντηρηθεί σημαντικές χρόνιες αποκλίσεις ανάμεσα στα κράτη μέλη σε όρους ανάπτυξης, παραγωγής, απασχόλησης και δημοσιονομικών επιδόσεων. «Φθηνός δανεισμός» για περίπου μια δεκαετία είχε αποκρύψει την ανομοιομορφία αυτή και σε κάποιες περιπτώσεις ακόμη και τη συσσώρευση υπέρογκου χρέους, προκαλώντας αντίθετα τεχνητή ανάπτυξη και επίπλαστη ευημερία (Van Rompuy, 2014, σελ. 35-36). Η πραγματικότητα τώρα, ήταν εντελώς διαφορετική από το προσδοκόμενο ή αντιλαμβανόμενο μέχρι πρόσφατα περιβάλλον. Τα υφιστάμενα εγχειρίδια κανονισμών αποδεικνύονταν ανεπαρκή και η εργαλειοθήκη την οποία συνιστούσαν οι διάφορες Συνθήκες ελλιπούς.

Ήδη από τον Ιούνιο του 1997 και μετά, στο πλαίσιο της επερχόμενης τρίτης και τελευταίας φάσης της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης (ONE)⁴⁵, τα κράτη μέλη

⁴⁴ Αυτό το κατασκευαστικό λάθος φαινόταν να αποδέχεται και ο Olli Rhen, Ευρωπαίος Επίτροπος για τις οικονομικές και νομισματικές υποθέσεις όταν δήλωνε στο European Policy Center, Brussels, 15 April 2010, «[...]Therefore, M is much stronger than E in the EMU. It is high time to fill the E with life [...]».

⁴⁵ Σε συμφωνία με την καθοριστική «Έκθεση Delors», η Οικονομική και Νομισματική Ένωση υλοποιήθηκε σε τρία στάδια. Το πρώτο διήρκεσε από την 1^η Ιουλίου 1990 έως τις 31 Δεκεμβρίου 1993. Το διάστημα αυτό, καταργήθηκαν όλοι οι περιορισμοί στην ροή κεφαλαίων ανάμεσα στα κράτη μέλη, ενισχύθηκαν οι αρμοδιότητες της Επιτροπής των διοικητών των κεντρικών τραπεζών των χωρών της Ένωσης και νομοθετήθηκαν πρωτόκολλα για το Καταστατικό του Ευρωπαϊκού Συστήματος Κεντρικών Τραπεζών και της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και για το καταστατικό του Ευρωπαϊκού Νομισματικού Ιδρύματος.

Το δεύτερο στάδιο έληξε στις 31 Δεκεμβρίου 1998. Στις αρχές του 1994 ιδρύθηκε το Ευρωπαϊκό Νομισματικό Ίδρυμα στην Φρανκφούρτη ώστε να εκτελέσει όλες τις προπαρασκευαστικές εργασίες μέχρι τη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας. Η τελευταία δημιουργήθηκε τον Ιούνιο του 1998 με την ταυτόχρονη διάλυση της επιτροπής των διοικητών. Στο μεσοδιάστημα, οι κεντρικές τράπεζες των χωρών ανεξαρτητοποιήθηκαν παύοντας να παρέχουν τη δυνατότητα υπεραναλήψεων ή να χορηγούν δάνεια στις κυβερνήσεις όπως επίσης και να αγοράζουν απευθείας από τον εκδότη τους τίτλους δημοσίου. Το Δεκέμβριο του 1995 το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο συμφώνησε να ονομάσει «ευρώ» το ECU, την άλλοτε Ευρωπαϊκή Νομισματική Μονάδα. Επιπλέον τον Ιούνιο 1997, παράλληλα με την έγκριση του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης ιδρύθηκε ο νέος μηχανισμός συναλλαγματικών ισοτιμιών (ΜΣΙ ΙΙ).

Στην αρχή του τρίτου και τελευταίου σταδίου της ONE καθορίστηκαν αμετάκλητα οι συναλλαγματικές ισοτιμίες των νομισμάτων των έντεκα κρατών μελών και ιδρύθηκε η Οικονομική και Δημοσιονομική Επιτροπή με σκοπό την τακτική ενημέρωση του Συμβουλίου και της Επιτροπής για την οικονομική και χρηματοπιστωτική κατάσταση των κρατών μελών, όπως και για τις χρηματοπιστωτικές σχέσεις της Ένωσης με τρίτες χώρες και διεθνείς οργανισμούς. Τον Ιανουάριο του 2002, έπειτα από μια

της μελλοντικής ζώνης του ευρώ, αναμένοντας προοδευτική επιτάχυνση του μέσου ρυθμού αύξησης του ΑΕΠ και με ένα άνευ προηγουμένου χαμηλό επίπεδο πληθωρισμού (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1997, IP/97/331, σελ. 1-2), υποχρεώνονταν να εφαρμόσουν το λεγόμενο Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης (Σ.Σ.Α.). Το Σύμφωνο αυτό, μέρος της Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Ένωσης αφότου ενσωματώθηκε στην Συνθήκη του Άμστερνταμ, είχε ουσιαστικά αντικαταστήσει το παλαιότερο Πρόγραμμα Σύγκλισης της Συνθήκης του Maastricht με το οποίο ορίζονταν οι προϋποθέσεις ένταξης ενός κράτους μέλους στην ΟΝΕ σχετικές λ.χ. με τη διακύμανση του εθνικού του νομίσματος στις συναλλαγματικές ισοτιμίες, τον πληθωρισμό ή τα μακροπρόθεσμα ονομαστικά επιτόκια. Η εφαρμογή του νομοθετήματος θα διασφάλιζε την πρόληψη αρνητικών συνεπειών λανθασμένων εθνικών δημοσιονομικών πολιτικών και την ταχύτερη διόρθωση ενδεχόμενων υψηλών επιπέδων δημοσίου χρέους ή υπερβολικών ελλειμμάτων. Θέτοντας ως προτεραιότητα την επίτευξη πλεονασματικών ή τουλάχιστον ισοσκελισμένων προϋπολογισμών μεσοπρόθεσμα, οι διατάξεις του περιλαμβάνονταν σε δυο κανονισμούς, ο ένας εκ των οποίων αφορούσε την προληπτική εποπτεία των δημόσιων οικονομικών (Κανονισμός 1466 / 1997) και ο άλλος την καταστολή και διόρθωση τυχόν υπερβολικών ελλειμμάτων εντός συγκεκριμένου χρονικού ορίου (Κανονισμός 1467 / 1997). Τόσο τα κράτη μέλη που συμμετείχαν στην Ευρωζώνη, όσο και εκείνα που συμμετείχαν στην Ένωση, έπρεπε να καταθέτουν στο τέλος κάθε χρόνου προγράμματα σταθερότητας και σύγκλισης αντίστοιχα, μεσοπρόθεσμες δημοσιονομικές εκθέσεις δηλαδή, οι οποίες αξιολογούνταν διαδοχικά από την Επιτροπή και το Συμβούλιο. Η διαδικασία αυτή κατέληγε σε συστάσεις προς τα κράτη ή στην περίπτωση υπερβολικών ελλειμμάτων σε επιβολή προστίμων υπό την μορφή άτοκων καταθέσεων στην Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα ⁴⁶ και σε σταδιακή

μεταβατική περίοδο οκτώ περίπου εβδομάδων, τα εθνικά νομίσματα έπαψαν να ισχύουν και οι πληρωμές γίνονταν σε ευρώ. Η Ελλάδα εισήχθη στο τρίτο στάδιο της ΟΝΕ μόλις την 1^η Ιανουαρίου του 2001, ενώ η Σλοβενία έγινε το 13^ο μέλος της ευρωζώνης την 1^η Ιανουαρίου 2007. Οι διοικήσεις των κεντρικών τραπεζών των κρατών μελών της Ένωσης τα οποία δεν ανήκουν στην Ευρωζώνη θεωρούνταν απλά μέλη του Γενικού Συμβουλίου της ΕΚΤ.

⁴⁶ Το Συμβούλιο μπορούσε να απευθύνει σύσταση σε ένα μέλος κράτος ενεργώντας με ειδική πλειοψηφία. Ως υπερβάλλοντα ελλείμματα καθορίστηκαν αυτά που υπερβαίνουν το 3% του ΑΕΠ, ενώ τα πρόστιμα τα οποία επιβάλλονταν έπειτα από αρκετά μεγάλο διάστημα μη συμμόρφωσης, μπορεί να έφθαναν μέχρι το 0,5 % του ΑΕΠ της χώρας. Πρόστιμο μπορούσε να μην πληρωθεί σε περίπτωση

συμμόρφωση. Το Σύμφωνο θεμελιωνόταν πολιτικά επιπλέον με το Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου του Άμστερνταμ της 17ης Ιουλίου 1997 το οποίο έθετε συγκεκριμένους πολιτικούς προσανατολισμούς στα θεσμικά όργανα και τα ίδια τα κράτη μέλη. Τα τελευταία δεσμεύονταν να τηρήσουν δημοσιονομική πειθαρχία ώστε το δημόσιο έλλειμμα να παρέμενε χαμηλότερο ή ίσο του 3% του ΑΕΠ τους και η ποσόστωσή του δημόσιου χρέους τους προς το ΑΕΠ να μην υπέρβαινε την τιμή αναφοράς 60%. Στην προσπάθεια επίτευξης των στόχων του προγράμματος της, η κάθε χώρα αναλάμβανε την κατά την κρίση της αναγκαία διαρθρωτική δημοσιονομική δράση και δημοσίευε οικειοθελώς τις συστάσεις του Συμβουλίου. Αξιοσημείωτα το Συμβούλιο υποχρεωνόταν να επιβάλλει κυρώσεις όταν ένα κράτος μέλος δεν λάμβανε τα απαραίτητα μέτρα για μείωση και τερματισμό του υπερβολικού δημοσιονομικού ελλείματος του, όπως επίσης και να αιτιολογεί γραπτώς την απόφαση του στις περιπτώσεις που δεν θεωρούσε αναγκαίες τέτοιες ποινές.

Η εγκυρότητα του Συμφώνου μειώθηκε σημαντικά το 2003, όταν μετά την Πορτογαλία, η Γαλλία και η Γερμανία δεν μπόρεσαν να τηρήσουν τους κανόνες του (Judt, 2012, σελ.727). Η έκδοση προειδοποίησης από την Επιτροπή για το υπερβολικό έλλειμμα της Γερμανίας ακυρώθηκε με Απόφαση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου και όταν επανεκκινήθηκε η διαδικασία υπερβολικού ελλείματος για τις δύο χώρες λίγο αργότερα το 2003, το Συμβούλιο Υπουργών Οικονομικών, σε μια πρωτοφανή διαδικασία και έπειτα από ψηφοφορία, αποφάσισε για άλλη μια φορά να την αναστείλει. Με τα λόγια του Pedro Solbes Mira, τότε επιτρόπου των οικονομικών:

«[...] στο δεύτερο εξάμηνο του τρέχοντος έτους, κατέστη εμφανές ότι τα μέτρα που υιοθετήθηκαν και από τις δύο χώρες δεν θα ήταν επαρκή για να διορθωθούν τα υψηλά ελλείμματα το 2004. Κατά συνέπεια, η Επιτροπή εφάρμοσε τις διαδικασίες που προβλέπονται στη Συνθήκη, υποβάλλοντας νέες συστάσεις [...]. Όπως γνωρίζετε, μικρός αριθμός κρατών μελών απέρριψε τις προτάσεις της Επιτροπής στο Συμβούλιο και, σε μια κίνηση χωρίς προηγούμενο, επιτεύχθηκε μια συμφωνία κατά πλειοψηφία

εξαιρετικής ανάγκης, όταν η υπέρβαση θεωρούταν έκτακτη και προσωρινή και το έλλειμμα προερχόταν από ασυνήθιστο γεγονός εκτός ελέγχου των εθνικών αρχών ή όταν ο λόγος ελλείματος προς ΑΕΠ μειωνόταν περισσότερο από 2% ετησίως. Γενικότερα, στο ψήφισμα της 17^{ης} Ιουλίου 1997, τα κράτη μέλη δεσμεύονταν να μην επικαλούνται τον έκτακτο χαρακτήρα ελλείματος που συνδέεται με την μείωση του ΑΕΠ παρά μόνο σε περίπτωση σοβαρής ύφεσης.

στο περιθώριο της Συνθήκης. Αυτή η συμφωνία, με τη μορφή «συμπερασμάτων του Συμβουλίου», έχει πολύ εκτεταμένες επιπτώσεις, οι οποίες προχωρούν πολύ πιο μακριά από την απλή εφαρμογή του Συμφώνου στη Γαλλία και στη Γερμανία. Η Επιτροπή λυπάται πραγματικά που το Συμβούλιο δεν ακολούθησε ούτε το πνεύμα ούτε το γράμμα της Συνθήκης και του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης, τα οποία έχουν εγκριθεί ομόφωνα. [...]. Η πολιτική συμφωνία που επιτεύχθηκε στο Συμβούλιο προϋποθέτει την εφαρμογή διακυβερνητικών συμφωνιών για τη διαχείριση του νομίσματός μας και καθιερώνει ένα επικίνδυνο προηγούμενο για το μέλλον. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο θα πρέπει πιθανότατα να διευκρινίσει αν οι κυβερνήσεις των κρατών μελών έχουν την εξουσία να δημιουργούν νέες διαδικασίες οι οποίες αντικαθιστούν ουσιαστικά υπάρχουσες κοινοτικές δομές που θεσπίζονται στη Συνθήκη για ορισμένες πτυχές της οικονομικής πολιτικής.[...]».⁴⁷

Αφού οι διαδικασίες ελέγχου και καταστολής αποδεικνύονταν αναποτελεσματικές, οι κυρώσεις δεν εφαρμόζονταν και οι Συνθήκες αποκτούσαν «περιθώριο», το Σύμφωνο αναπόφευκτα αναθεωρήθηκε το 2005. Σε μια προσπάθεια βελτίωσης και ανάκτησης της αξιοπιστίας του, τροποποιήθηκαν τόσο το προληπτικό όσο και το κατασταλτικό του σκέλος, επιτρέποντας κυρίως ευελιξία στις χώρες που παρουσίαζαν υπερβολικό έλλειμμα, ενισχύοντας τον ρόλο των εθνικών οργάνων στη δημοσιονομική εποπτεία και διασφαλίζοντας, φαινομενικά τουλάχιστον, την ανεξαρτησία και την ακεραιότητα των εθνικών στατιστικών υπηρεσιών και της Eurostat. Αυτή η αναθεωρημένη εκδοχή του Συμφώνου λοιπόν, σε συνδυασμό με τη Στρατηγική της Λισαβόνας και τους Γενικούς Προσανατολισμούς Οικονομικής Πολιτικής που δημοσίευε η Ευρωπαϊκή Επιτροπή το 2000 και διέπονταν από τις αρχές της μονεταριστικής πολιτικής⁴⁸, διαμόρφωναν το πλαίσιο άσκησης οικονομικής διακυβέρνησης κατά τις απαρχές της κρίσης το 2008 στην Ευρωζώνη και κατ' επέκταση την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Όπως αποδείχθηκε στη συνέχεια, οι διάφορες ελλείψεις τόσο του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης, όσο και της μεταγενέστερης τροποποίησής του, κατέστησαν αναγκαία την εισαγωγή μιας σειράς νέων νομοθετημάτων για την

⁴⁷ Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+CRE+20031203+ITEM-007+DOC+XML+V0//EL>

⁴⁸ Βασικό εργαλείο της νομισματικής πολιτικής είναι τα επιτόκια της Κεντρικής Τράπεζας. Αυτά μειώνονται σε περιόδους ύφεσης (επεκτατική νομισματική πολιτική), ενώ αυξάνονται σε περιόδους που η οικονομία «υπερθερμαίνεται». Η νομισματική πολιτική έχει αποδείξει τα όρια της στην εξασφάλιση της ρευστότητας αφού δεν μπορεί να αντιμετωπίσει επιτυχώς καταστάσεις όπως λ.χ. αυτή της κευσιανής παγίδας ρευστότητας.

αντιμετώπιση της κρίσης. Οι καινούριοι κανόνες κυρίως αποσκοπούσαν στη βελτίωση του συντονισμού και της εποπτείας των εθνικών οικονομικών πολιτικών και χαρακτηρίζονταν από την ενίσχυση μη εθνικών παράγοντων στην άσκηση των δημοσιονομικών πολιτικών. Επιπλέον, όπως διαπιστώνεται στην καθοριστική Έκθεση «Προς μια γνήσια Οικονομική και Νομισματική Ένωση» των τεσσάρων προέδρων στις 26 Ιουνίου 2012⁴⁹, εστίαζαν για πρώτη φορά και επιδίωκαν να καλύψουν την ανάγκη ρύθμισης του πεδίου των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων και ειδικότερα την ανάγκη ύπαρξης μηχανισμών εξασφάλισης των καταθέσεων των ευρωπαϊών πολιτών. Η κατανόηση, ο εντοπισμός των ενδεχόμενων νεωτερικών στοιχείων και η συνολική αξιολόγηση των νέων ρυθμίσεων απαιτεί αναμφίβολα την ανάλυση της θεωρητικής και πολιτικής διάστασης του ιστορικού πλαισίου ανάδυσης της ΟΝΕ.

⁴⁹ Η Έκθεση τιτλοφορείται «Towards a genuine economic and monetary Union» και έχει συνταχθεί από τον Πρόεδρο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου Herman Van Rompuy, τον Πρόεδρο της Επιτροπής Jose Manuel Barroso, τον Πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας Mario Draghi και τον Πρόεδρο του Eurogroup Jean-Claude Juncker. Αποτέλεσε τη βάση της διαπραγμάτευσης κατά τη κρίσιμη Σύνοδο Κορυφής στις 28 και 29 Ιουνίου 2012 (Van Rompuy, 2014, σελ.24-25). Διαθέσιμη στον ιστότοπο <https://www.consilium.europa.eu/media/33785/131201.pdf>. Βλ. επιπλέον https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/134069.pdf

2.2. Θεωρητική και πολιτική διάσταση του ιστορικού πλαισίου της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης.

Αν και η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη του 1987, τροποποιώντας την Συνθήκη της Ρώμης, λειτούργησε ως καταλύτης για την εγκαθίδρυση της Ενιαίας Αγοράς και κατ' επέκταση της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης, οι προσπάθειες για την κοινή οικονομική διακυβέρνηση στην Κοινότητα είχαν ξεκινήσει πολύ νωρίτερα. Ήδη την 1η Ιουλίου 1968 είχαν καταργηθεί όλοι οι δασμοί και περιορισμοί ανάμεσα στα έξι ιδρυτικά κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και μάλιστα δεκαοκτώ μήνες νωρίτερα από ότι προβλεπόταν στη Συνθήκη της Ρώμης το 1957. Το Φεβρουάριο του ίδιου χρόνου, η Επιτροπή καθοδηγούμενη από τον μετέπειτα Γάλλο πρωθυπουργό και τότε αντιπρόεδρο και επίτροπο Οικονομίας και Οικονομικών Raymond Barre, σε απόλυτη σύμπτωση με τις προειδοποιήσεις του Λουξεμβούργιου πρωθυπουργού Pierre Werner από το φθινόπωρο του 1967 για τις επικίνδυνες απότομες διακυμάνσεις αξίας και κατ' επέκταση μεταβολές αντιστοιχίας των νομισμάτων της Ένωσης και για την επιτακτικότητα της ανάγκης δημιουργίας ενός υποστηρικτικού δικτύου έναντι κερδοσκοπικών απόπειρων, κατέθετε Πρόταση «για τη δράση της Ένωσης στο νομισματικό πεδίο»⁵⁰. Ο Barre είχε επηρεαστεί από παλαιότερη πρόταση της Επιτροπής, γνωστή και ως Marjolin Memorandum (24 Οκτωβρίου 1962), σύμφωνα με την οποία έως το 1970 η τελωνειακή Ένωση θα μετατραπόταν σε μια οικονομική Ένωση με σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες⁵¹. Στο έγγραφο του πραγματιστή Επιτρόπου δεν προτεινόταν ακόμη βέβαια κανένα ενιαίο νόμισμα, μα απλά στενότερη συνεργασία των μελών κρατών και οριστικοποίηση των συναλλαγματικών ισοτιμιών ύστερα από αμοιβαία συμφωνία των χωρών. Οι αξιωματούχοι των κεντρικών τραπεζών, η Γερμανία και η Ολλανδία, αντιλαμβανόμενοι την Ένωση κυρίως ως τελωνειακή και υποστηρίζοντας πως η γεωγραφική επικράτεια της Κοινότητας ήταν ακόμη μικρή, απέρριψαν την πρόταση.

⁵⁰ Όπως αναφέρεται στην αγγλική: Memorandum on Community Action in the monetary field.

⁵¹ Καμμία δράση δεν έγινε προς την υλοποίηση της συγκεκριμένης πρότασης εκτός από την εγκαθίδρυση της Επιτροπής των Διοικητών των Εθνικών Τραπεζών το 1964, που ήταν άλλωστε σε συμφωνία με το Άρθρο 105(2) της Συνθήκης της Ρώμης. Η Επιτροπή αν και αρχικά είχε λίγες αρμοδιότητες, σταδιακά ενδυναμώθηκε και αργότερα καθόρισε τη νομισματική συνεργασία των χωρών της Ένωσης.

Στις αρχές του επόμενου χρόνου ωστόσο, καθώς το διεθνές σύστημα οικονομίας κλυδωνιζόταν και η Ευρωπαϊκή Κοινότητα παρέμενε απροστάτευτη στον κλιμακούμενο πληθωρισμό και στις απρόβλεπτες διακυμάνσεις του αμερικάνικου δολλαρίου προκαλώντας τη διαρκή ανησυχία της Γαλλίας (Τσούκαλης σε Μαραβέγιας & Τσινισιζέλης, 2007, σελ.291; Eichengreen, 2013, σελ.211), οι Υπουργοί Οικονομικών των μελών κρατών άρχισαν να συνειδητοποιούν την αξία της σύγκλισης των οικονομικών πολιτικών τους και της νομισματικής συνεργασίας. Έτσι, τον Φεβρουάριο του 1969 κατατιθέταν επίσημα το πρώτο Σχέδιο Barre, σαφώς λιγότερο φιλόδοξο από πριν ένα χρόνο⁵² και δέσμιο της υφιστάμενης πολιτικής θέλησης και των δεδομένων ανομοιοτήτων των εθνικών οικονομιών. Το Σχέδιο αντιμετώπιζε την Ένωση ως «an original and complex economic entity», εστίαζε στον περιορισμό της διακύμανσης των συναλλαγματικών ισοτιμιών και υπογράμμιζε την αποτυχία ύπαρξης ενός μηχανισμού αμοιβαίας βοήθειας. Συμπερασματικά επισήμαινε την αξία συντονισμού βραχυπρόθεσμων οικονομικών πολιτικών και σύγκλισης μεσοπρόθεσμων οικονομικών στρατηγικών σε όρους παραγωγής, απασχόλησης και μισθών, και πρότεινε την εγκαθίδρυση μηχανισμών έγκαιρης προειδοποίησης για λανθασμένες πολιτικές που θα οδηγούσαν τα κράτη μέλη σε μεγαλύτερη απόκλιση. Η πρόταση χαρακτηριζόταν από τη σύζευξη παραδοσιακών γαλλικών και γερμανικών αντιλήψεων για την πραγμάτωση μιας οικονομικής ένωσης. Μια γαλλο-εμπνευσμένη μεσοπρόθεσμη ανάλυση συνοπτικά φαινόταν να εφαρμόζεται στη γερμανική ιδέα της οικονομικής σύγκλισης.

Αν και η πρόταση επικυρώθηκε από το Συμβούλιο των Υπουργών στις 17 Ιουλίου 1969, δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Οι αναταράξεις του γαλλικού φράγκου και του γερμανικού μάρκου δεν επέτρεψαν την υλοποίησή της⁵³. Παρόλο αυτά, στη διαδικασία και στο σχετικό διάλογο είχαν προλάβει να αναδυθούν δυο κυρίαρχες συγκρουόμενες θέσεις οι οποίες θα επανέρχονταν και θα αντιπαρατίθενταν έντονα

⁵² Τον Οκτώβριο του 1968, ο Barre ισχυριζόταν πως τελικά η νομισματική ένωση θα προκύψει ως αποκορύφωμα της οικονομικής ένωσης έπειτα από αποτελεσματικό συντονισμό των οικονομικών πολιτικών. Για την επιτυχία αυτού του νέου εγχειρήματος θεώρησε απαραίτητη την ύπαρξη μιας ευρωπαϊκής πολιτικής οντότητας.

⁵³ Στις 8 Αυγούστου 1969 η γαλλική κυβέρνηση υποτίμησε το φράγκο κατά 11,1%. Στις 24 Οκτωβρίου το μάρκο ενισχύθηκε κατά 9,3% και πλέον ήταν ορατός ο κίνδυνος αποσταθεροποίησης της κοινής αγροτικής πολιτικής αφού το εισόδημα των γερμανών αγροτών δεν ήταν συμβατό με τις τιμές αγροτικών προϊόντων στη γαλλική αγορά.

κατά την συγγραφή της επικείμενης Έκθεσης Werner. Σημείο διαφωνίας αποτελούσε η σημασία του κοινού νομίσματος ως πρωταρχικού στοιχείου της ενοποιητικής διαδικασίας. Για τις χώρες που διέθεταν «ισχυρό» νόμισμα, όπως τη Γερμανία και την Ολλανδία, προείχε ο συντονισμός και η σύγκλιση των εθνικών οικονομικών πολιτικών και κατ' επέκταση οικονομιών. Το ενιαίο νόμισμα και οι διάφοροι κοινοτικοί θεσμοί θα προέκυπταν ως το φυσικό αποτέλεσμα αυτής της σύγκλισης. Για τις άλλες χώρες ωστόσο με πιο αδύναμα νομίσματα, όπως τη Γαλλία και το Βέλγιο, προτεραιότητα ήταν η νομισματική ενοποίηση. Και τούτη απαιτούσε τη γρήγορη εγκαθίδρυση σχετικών θεσμικών οργάνων, τον προσδιορισμό των επιθυμητών στόχων και συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα επίτευξής τους. Με το επιχείρημα πως η οικονομία ακολουθεί τη νομισματική πολιτική, η σύγκλιση των οικονομιών στη συλλογιστική τους δεν συνιστούσε την προϋπόθεση αλλά τη συνέπεια.

Σε διεθνές κλίμα ανασφάλειας, στο κρίσιμο συνέδριο της Χάγης, οι έξι χώρες σε μια από τις πρώτες γαλλογερμανικές πρωτοβουλίες δεσμεύτηκαν να δώσουν προτεραιότητα στην νομισματική ενοποίηση. Η πρόταση του νέου Γάλλου Προέδρου Georges Pompidou που εστίαζε τόσο στην ολοκλήρωση και εμβάθυνση μα ευτυχώς όσο και στη διεύρυνση της Ένωσης με τέσσερα νέα μέλη⁵⁴, συνδυαζόταν με και αύξανε την προδιάθεση του γερμανού Καγκελάρου Willy Brandt για συνεργασία μεταξύ των δύο χωρών. Στις συνθήκες αυτές διαμορφώνονταν περιθώρια για συμφωνία και κοινή δράση. Δυο μήνες αργότερα τρεις κυβερνήσεις και συγκεκριμένα η γερμανική, η βελγική και η κυβέρνηση του Λουξεμβούργου κατέθεταν προτάσεις για την εφαρμογή της οικονομικής και νομισματικής Ένωσης. Ονοματοδοτημένες από τους αντίστοιχους υπουργούς οικονομικών, το Σχέδιο Schiller (Karl Schiller), το σχέδιο Snoy (Jean-Charles Snoy et d'Orpueurs) και το Πρώτο Σχέδιο Werner (Pierre Werner) αντίστοιχα, παρουσιάστηκαν και αναλύθηκαν στο Συμβούλιο Υπουργών Οικονομικών στο Παρίσι στις 24 Φεβρουαρίου 1970 με τον Valéry Giscard d' Estaing στη θέση του Προέδρου. Μια ακόμη πρόταση, αυτή της

⁵⁴ Τα τέσσερα νέα υποψήφια μέλη κράτη ήταν η Ιρλανδία, η Δανία, η Νορβηγία και το Ηνωμένο Βασίλειο. Ο γερμανός καγκελάριος θεωρούσε την νομισματική συνεργασία και οικονομική ενοποίηση λιγότερο σημαντικά ζητήματα από τη διεύρυνση. Wilkens, Andreas, 'L'Allemagne et le projet d'union économique et monétaire (1969–1972)', in Bossuat, Gérard; Wilkens, Andreas (Ed), Jean Monnet, L'Europe et les chemins de la paix, Publications de la Sorbonne, Paris, 1999, 540 p., p. 468

Επιτροπής που αποτέλεσε το δεύτερο Σχέδιο Barre, κατατέθηκε λίγες μέρες αργότερα. Αξιοσημείωτα, σε αυτή την τελευταία πρόταση η οικονομική συνεργασία και η νομισματική αλληλουποστήριξη εμφανίζονταν άρρηκτα συνδεδεμένες και οριζόταν ένα δεκαετές χρονοδιάγραμμα ολοκλήρωσης της οικονομικής και νομισματικής ένωσης. Προβλεπόταν πως οι δράσεις έπρεπε να αποφασίζονται σύμφωνα με το κοινό συμφέρον το οποίο δεν προέκυπτε από την απλή πρόσθεση των εθνικών συμφερόντων και ταυτόχρονα δηλωνόταν η αδυναμία εγκαθίδρυσης μόνιμων οργάνων για την εφαρμογή κοινών πολιτικών⁵⁵.

Μια επιτροπή ειδικών, η επιτροπή του Pierre Werner, που η σύσταση της παρουσίαζε τρομερό ενδιαφέρον⁵⁶ καθώς Ευρωπαίοι οι οποίοι διεύθυναν διάφορα συμβούλια (committees) της Επιτροπής και είχαν εργαστεί στις χώρες τους σε υψηλές κυβερνητικές θέσεις συγκεντρώνονταν για πρώτη φορά και αναλάμβαναν ρόλο κριτή εγκαινιάζοντας μια τακτική συνήθη και ενδεχομένως επιλήψιμη ως και σήμερα στην Ένωση⁵⁷, ανέλαβε να αξιολογήσει τις τέσσερις προτάσεις. Ύστερα από έντονη διαπραγμάτευση επτά μηνών και δεκατέσσερις επίσημες συναντήσεις, η Αναφορά της Επιτροπής Werner δημοσιοποιήθηκε στις 8 Οκτωβρίου 1970 και προέβλεπε τη δημιουργία της ΟΝΕ μέχρι το 1980. Η διαμόρφωση μιας επικράτειας όπου «goods,

⁵⁵ ...[the plan] attempts to offset the imbalances created by separate action by Governments and to make for some degree of coordination, but does not yet supply the permanent instruments for a common policy Dell'Amore, Giordano, Rector of Milan's Bocconi University, 'Pour un système monétaire européen'. In *Europe*, Agence Europe, 12 March 1970, No 568, p. 1. (Document consulted on 10 October 2018.)

⁵⁶ Την Επιτροπή Werner την συνιστούσαν ο πρόεδρος της Νομισματικής Επιτροπής (Committee) Bernard Clappier που ήταν ταυτόχρονα και αναπληρωτής διευθυντής της τράπεζας της Γαλλίας, ο πρόεδρος της Επιτροπής των διοικητών των εθνικών κεντρικών τραπεζών Hubert Ansiaux που ήταν ταυτόχρονα και διοικητής της εθνικής τράπεζας του Βελγίου, ο πρόεδρος της Επιτροπής Μεσοπρόθεσμης Οικονομικής Πολιτικής (Medium-Term Economic Policy Committee) Johann Baptist Schöllhorn που ήταν επίσης γραμματέας του γερμανικού υπουργείου Οικονομικών, ο πρόεδρος της Conjunctural Policy Committee Gerard Brouwers που ήταν επίσης γενικός γραμματέας του Υπουργείου Οικονομικών της Ολλανδίας, και ο πρόεδρος της Budgetary Committee Gaetano Stammati που ήταν υπουργός Οικονομίας (Ministry of Treasury) της Ιταλίας και ο Pierre Werner, πρωθυπουργός και υπουργός Οικονομικών του Λουξεμβούργου.

⁵⁷ Όπως αποκάλυψε ο Pierre Werner στα απομνημονεύματά του, «although the group's members were appointed for their roles in the Community, their viewpoints increasingly reflected the concerns of their governments». Werner, Pierre, *Itinéraires luxembourgeois et européens. Évolutions et souvenirs: 1945–1985*, 2 volumes, Éditions Saint-Paul, Luxembourg, 1992, Volume 2, σελ. 124. Πέρα από το γεγονός αυτό, η τακτική κρίνεται συχνά επιλήψιμη αφού θεωρείται πως συμβάλλει σε ένα καθεστώς αδιαφάνειας στη διαδικασία λήψης πολιτικών αποφάσεων.

services, people and capital would move freely while monetary transactions carried out by businesses would not be hindered in any way or exposed to exchange-rate risks»⁵⁸ θα πραγματοποιούνταν σε στάδια - κάτι τέτοιο προτεινόταν άλλωστε σε όλα τα Σχέδια - και ο στόχος θα επιτυγχανόταν με συντονισμένες ή ακόμη και κοινές οικονομικές πολιτικές με τις οποίες θα εδραιωνόταν ένα πλαίσιο σταθερότητας, μοιρασμένου και συνεπώς μειωμένου ρίσκου και κοινής αλληλεγγύης. Η οικονομική και η νομισματική ενοποιητική διαδικασία θα κινούνταν παράλληλα, με την υιοθέτηση ενός κοινού νομίσματος ως τελικό αλλά όχι ακόμη διακριτό στόχο. Καθώς επίσης η μεταφορά αρμοδιοτήτων και λήψης αποφάσεων από εθνικό σε κοινοτικό επίπεδο αποδεικνυόταν αναγκαία και αυτή η ανάγκη θα πραγματώνονταν με εντονότερη πολιτική συνεργασία, παρατηρούταν εμφατικά πως η οικονομική και νομισματική ένωση θα λειτουργούσαν ως εμβρυουλκός της πολιτικής ένωσης⁵⁹. Σε θεσμικό επίπεδο, η Αναφορά έκρινε απαραίτητη την ύπαρξη ενός κέντρου λήψης αποφάσεων για το σχεδιασμό της οικονομικής πολιτικής της Κοινότητας, το οποίο αρχικά με την αρωγή των υπόλοιπων οργάνων θα συντόνιζε τις εθνικές οικονομικές στρατηγικές και τους σχετικούς τομείς πολιτικής όπως εκείνους της φορολόγησης, των επενδύσεων και της αγοράς αγαθών και θα εναρμόνιζε σε συνεργασία με τις αντίστοιχες εθνικές αρχές τα μεγέθη, τις προελεύσεις και τις χρήσεις όλων των προϋπολογισμών. Σταδιακά και προς το τέλος της διαδικασίας θα δημιουργούνταν επιπλέον μια κοινοτική δομή που θα συντόνιζε τις εθνικές κεντρικές τράπεζες ακολουθώντας το μοντέλο των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής. Η συγκεκριμένη αρχή θα επέτρεπε επίσης επενδύσεις σε κράτη μέλη που αντιμετώπιζαν οικονομικές δυσκολίες και θα λειτουργούσε ένα σύστημα δημοσιονομικών μεταβιβάσεων για την αντιμετώπιση «ασύμμετρων» διαταραχών όπως αυτές ορίζονταν στην οικονομική θεωρία των άριστων νομισματικών περιοχών.

Η Έκθεση Werner επανέφερε στο προσκήνιο τη διαμάχη για τις προτεραιότητες και

⁵⁸ Draft minutes of the first meeting of the ad hoc 'plan by stages' group, 20 March 1970, European Communities, secretariat of the 'plan by stages' group, Brussels, 31 March 1970, ORII/22/70-F. In the Pierre Werner family archives, ref. PW 048. (Document consulted on 10 October 2012.)

⁵⁹ «[...] thus appears as a leaven for the development of political union, which in the long run it cannot do without» 'Report to the Council and the Commission on the realisation by stages of economic and monetary union in the Community (Werner Report)', Luxembourg, 8 October 1970, Bulletin Supplement 11/1970, p. 12. Source: www.cvce.eu. (Document consulted on 10 October 2012.)

τον τρόπο υλοποίησης της ενοποιητικής διαδικασίας. Οι Γάλλοι επιδίωκαν την ασφάλεια μιας νομισματικής ένωσης διατηρώντας όμως την εθνική κυριαρχία στην οικονομική και δημοσιονομική πολιτική. Η εξαναγκασμένη εναρμόνιση οικονομιών που ισχυρίζονταν ότι επέρχεται με την νομισματική ένωση άφηνε ωστόσο αδιάφορες τις χώρες που παρουσίαζαν οικονομική σταθερότητα όπως τη Γερμανία. Ιδίως η τελευταία θεωρούσε πως χώρες με προβληματικό εμπορικό ισοζύγιο, υποστήριζαν την επιλογή του ενιαίου νομίσματος ώστε να επιλύσουν το πρόβλημα αποφεύγοντας τις διαρθρωτικές αλλαγές στην οικονομία τους. Με την πεποίθηση αυτή, η ύπαρξη ενός κοινοτικού κέντρου που θα συντόνιζε τις εθνικές οικονομίες και θα εξελισσόταν σε μια κεντρική τράπεζα κρίνονταν απαραίτητη προϋπόθεση για την εξέλιξη του ενωσιακού εγχειρήματος. Επιφυλακτικά και επιδιώκοντας ταυτόχρονα να διατηρήσει την αυτονομία της ως κεντρική τράπεζα, η Bundesbank, η οποία αναμενόταν να λειτουργήσει ως μοντέλο για την μελλοντική Ευρωπαϊκή Τράπεζα, επέβαλε το υφιστάμενο συμβούλιο των κεντρικών τραπεζών να είναι εξαρχής υπεύθυνο για τις κατευθυντήριες γραμμές της νομισματικής πολιτικής και να λειτουργεί ανεξάρτητα από το Συμβούλιο των Υπουργών. Και στη συνέχεια ο καγκελάριος Brandt υποδέχτηκε την Αναφορά Werner ως την καινούρια «Magna Carta» της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αν και στις 22 Μαρτίου 1971 το Συμβούλιο επικύρωσε το Σχέδιο για της ίδρυση της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης, οποιαδήποτε δράση γρήγορα ματαιώθηκε. Το διεθνές νομισματικό σύστημα σταθερών ισοτιμιών με επίκεντρο το δολλάριο, γνωστότερο και ως σύστημα Bretton Woods, κατέρρευσε στις 15 Αυγούστου έπειτα από αναπόφευκτη υποτίμηση του νομίσματος εξαιτίας του κόστους του πολέμου στο Βιετνάμ.

Τα επόμενα χρόνια η προσπάθεια διαμόρφωσης ενός ευρωπαϊκού νομισματικού μπλοκ περιοριζόταν σε ένα σύστημα διμερών συναλλαγματικών ισοτιμιών, το λεγόμενο «φίδι». Τα κράτη μέλη είχαν αποφασίσει να αποτρέψουν μεταξύ των νομισμάτων τους τις διακυμάνσεις των ισοτιμιών του συναλλάγματος σε ποσοστό μεγαλύτερο του 2,25%, και για τον λόγο αυτό, οι εθνικές κεντρικές τράπεζες εφάρμοζαν, όποτε κρινόταν αναγκαίο, αντισταθμιστικές παρεμβάσεις στις αγορές συναλλάγματος. Με την ίδρυση του Ευρωπαϊκού Νομισματικού Συστήματος (ΕΝΣ) το 1979, μιας ακόμη γαλλογερμανικής πρωτοβουλίας στα συνέδρια της Βρέμης και των Βρυξελλών του προηγούμενου έτους, καθιερώθηκε ένας νέος μηχανισμός σταθερών

αλλά αναπροσαρμοζόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών με ακόμη ομαλότερη λειτουργία, πιο αλληλέγγυος που καταστόυσε ευκολότερη την προσθήκη καινούριων μελών (Μούσης, 2015, σελ.130). Με την ίδια ανοχή για τις διακυμάνσεις στην αντιστοιχία των νομισμάτων, αλλά με διαφορετικό τρόπο υπολογισμού τους από ότι στο «φίδι»⁶⁰, ο καινούριος μηχανισμός συναλλαγματικών ισοτιμιών (Μ.Σ.Ι) όριζε την κεντρική ισοτιμία κάθε νομίσματος σε σχέση με ένα θεωρητικό νόμισμα αναφοράς, το ECU, το οποίο ενείχε το ρόλο του «καλαθιού» για όλα τα εθνικά νομίσματα. Για δύο οποιαδήποτε νομίσματα, ο λόγος των κεντρικών ισοτιμιών τους προς το ECU όριζε τη διμερή κεντρική ισοτιμία τους και το σύνολο των διμερών κεντρικών ισοτιμιών όριζε το «πλέγμα» ισοτιμιών του συστήματος (parity grid). Όταν μια διμερή ισοτιμία άγγιζε το επιτρεπόμενο όριο, οι εθνικές κεντρικές τράπεζες παρέμβαιναν και αυτή της χώρας του ισχυρότερου νομίσματος παρείχε σε εκείνη του ασθενέστερου πιστώσεις χωρίς όρια, ενώ η δεύτερη χρησιμοποιούσε όλα τα συναλλαγματικά της διαθέσιμα. Ουσιαστικά με τον τρόπο αυτό συντελούνταν η πρόσδεση όλων των νομισμάτων με το γερμανικό μάρκο, το οποίο είχε την μεγαλύτερη παρουσία στη διεθνή αγορά.

Το ΕΝΣ εστίαζε στο μέγεθος του πληθωρισμού, δηλαδή στο ρυθμό αύξησης των μέσων τιμών, και εδραιώνοντας ως κανόνα την περιοριστική νομισματική πολιτική της Γερμανίας, δηλ. την σταθερότητα αν όχι την αύξηση των επιτοκίων της εκάστοτε κεντρικής τράπεζας, κατάφερε σχετική απουσία διακυμάνσεων στις ισοτιμίες με τη ταυτόχρονη βαθμιαία σύγκλιση των δεικτών του πληθωρισμού προς τα κάτω. Γενικά, οι χώρες με υψηλό πληθωρισμό χρησιμοποιούσαν ως εγγύηση την αντιπληθωριστική φήμη της Bundesbank και ωφελούνταν αφού κατέληγαν με χαμηλό πληθωρισμό, και η Γερμανία, καθώς εμφάνιζε χαμηλότερο πληθωρισμό από τους υπόλοιπους, «κέρδιζε» σταδιακά σε όρους ανταγωνιστικότητας.

Η διαδικασία αυτή εμφάνιζε αρκετές ασυμμετρίες. Η ευρυθμία της αρκετά συχνά προυπέθετε και επέβαλε προσαρμογές διαφορετικής έκτασης και σπουδαιότητας στα κράτη μέλη και έτσι η συμμετοχή μιας χώρας στο ΕΝΣ αποδεικνύοταν ένας «εξωτερικός δεσμευτικός παράγοντας» τουλάχιστον για τη νομισματική πολιτική της

⁶⁰ Στο ΕΝΣ, οι αγοραίες ισοτιμίες ενός νομίσματος που μετείχε στο ΜΣΙ έναντι ενός άλλου που επίσης μετείχε στο ΜΣΙ, έπρεπε να διατηρούνται στο $+ - 2,25\%$ της διμερής κεντρικής τους ισοτιμίας. Για ορισμένα νομίσματα επιτρεπόνταν όρια στο $+ - 6\%$.

(Τσούκαλης σε Μαραβέγια & Τσινισιζέλη, 2007, σελ 291-292). Το ΕΝΣ επιπρόσθετα αποτελούσε έναν αμυντικό μηχανισμό απέναντι στις απρόβλεπτες διακυμάνσεις του δολλαρίου. Διαταραχές ωστόσο της ισοτιμίας του δολαρίου ή του γιεν στις διεθνείς χρηματαγορές, οι οποίες σταδιακά κατά τη δεκαετία του 1970 καθίστανταν ανεξέλεγκτες (Mazower, 2013, σελ.341), προκαλούσαν μεγαλύτερες μεταβολές στη ζήτηση και την προσφορά μάρκων από εκείνες στη ζήτηση και την προσφορά των υπόλοιπων ευρωπαϊκών νομισμάτων. Αποτέλεσμα αυτών των έμμεσων αναταράξεων ήταν συχνά η αναπόφευκτη εφαρμογή πιεστικών πολιτικών και περιορισμών σε χώρες που τύγχαναν ευάλωτες εξαιτίας λ.χ. ελλειμμάτων στον εθνικό τους προϋπολογισμό όπως η Γαλλία το 1983. Η ασυμμετρία του συστήματος, αποδεικνυόταν τέλος και σε περιπτώσεις όπου οι προτεραιότητες και οι οικονομικές επιδιώξεις της Γερμανίας δεν συνέπιπταν με εκείνες των άλλων εταίρων. Χαρακτηριστικά, κατά την ενοποίηση της χώρας, η Bundesbank για να αντιμετωπίσει τα μεγάλα δημοσιονομικά ελλείματα που προέκυπταν, επέλεγε την τακτική των υψηλών επιτοκίων με αποτέλεσμα την άνοδο του μάρκου. Ταυτόχρονα η ύφεση έπληττε τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές οικονομίες. Η Βρετανία την περίοδο εκείνη ήταν το κράτος με τον μεγαλύτερο πληθωρισμό και θα έπρεπε ή να υποτιμήσει το νόμισμά της ή να αυξήσει τα επιτόκια δανεισμού. Η δεύτερη λύση ήταν ανέφικτη καθώς αναμενόταν πως θα επιδείνωνε την υπάρχουσα ενδημική ανεργία. Άλλωστε το επιτόκιο της κεντρικής τράπεζας της χώρας ήταν ήδη 10%. Η πρώτη λύση, η υποτίμηση της στερλίνας, θα έθιγε το συναίσθημα της εθνικής υπερηφάνειας στο Ηνωμένο Βασίλειο. Αντιλαμβανόμενος το υφιστάμενο αδιέξοδο και εκμεταλλευόμενος την αδράνεια της κυβέρνησης του John Major, ο Ούγγρος επενδυτής George Soros κερδοσκοπήσε με επιτυχία αποκομίζοντας κέρδος άνω του ενός δισεκατομμυρίου δολλαρίων, και το ΕΝΣ απορρυθμίστηκε με τις ισοτιμίες μεταξύ των νομισμάτων να διακυμαίνονται κατά 15%.⁶¹

⁶¹ Ο μηχανισμός που χρησιμοποίησε ο αμερικανός επενδυτής για να κερδοσκοπήσει επί των νομισμάτων είναι αρκετά απλός. Δανειζόταν το νόμισμα που ήταν υπερτιμημένο, την στερλίνα, και το μετέτρεπε σε νομίσματα που ήταν υποτιμημένα τη χρονιά εκείνη, δηλ. σε γερμανικό μάρκο και γαλλικό φράγκο. Μόλις η στερλίνα θα «έπεφτε» αρκετά, θα την ξαναγόραζε για να αποπληρώσει το δάνειο. Αντιμέτωπη με μια τέτοια κερδοσκοπία, η Τράπεζα της Αγγλίας δαπάνησε 50 δισ. στερλίνες για να στηρίξει το νόμισμά της, αλλά η «Μαύρη Τετάρτη» στις 16 Σεπτεμβρίου 1992 ήταν αναπόφευκτη. Η λιρέτα (ύστερα από κρίση εμπιστοσύνης και κερδοσκοπικές πιέσεις εξαιτίας των

Στο παραπάνω πλαίσιο αλληλεξάρτησης λοιπόν και με μια «εσωτερική ενοποιητική δυναμική» (Ιωακειμίδης, 1995, σελ. 94) που προέκυπτε από τη βαθμιαία υλοποίηση των ρυθμίσεων της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης, και κυρίως της εγκαθίδρυσης της ενιαίας εσωτερικής αγοράς μέχρι το τέλος του 1992⁶², εμφανιζόταν αδήριτη η ανάγκη και εφικτή η πραγμάτωση μιας οικονομικής και νομισματικής ένωσης. Λίγους μήνες μετά την οδηγία για την απελευθέρωση της κίνησης κεφαλαίων, λαμβάνοταν όχι τυχαία η απόφαση σύστασης ομάδας για την μελέτη της ΟΝΕ (Τσούκαλης, 1998, σελ.249). Στην κατεύθυνση αυτή, η Επιτροπή υπό την προεδρία του Jacques Delors το 1989, πρότεινε τη δημιουργία μιας δομής οικονομικής διακυβέρνησης σε κοινοτικό επίπεδο, και τη θεσμική ενίσχυση του Συμβουλίου ώστε να θέτει προσανατολισμούς και προτεραιότητες οικονομικής πολιτικής. Έθετε την ΟΝΕ ως τελικό στόχο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, και αξιοποιώντας την εμπειρία της λειτουργίας του ΕΝΣ, έδινε έμφαση στη σημασία του οικονομικού συντονισμού και της σύγκλισης των επιμέρους οικονομιών ως προαπαιτούμενων για τη νομισματική ένωση. Ένθερμοι υποστηρικτές του σχεδίου ήταν ο ίδιος ο πρόεδρος Jacques Delors και η γαλλική κυβέρνηση με τον τότε Υπουργό Οικονομικών Pierre Bergeonoy. Αξιοσημείωτα ο τελευταίος, επινοητής και εισηγητής της έννοιας της «οικονομικής διακυβέρνησης» στην επερχόμενη διαπραγμάτευση, ήταν από τους πρώτους που υπογράμμισε την ανάγκη δημιουργίας ενός συμπληρωματικού πολιτικού πόλου ο οποίος θα αντιστάθμιζε τον «ανεξάρτητο» νομισματικό. Κεντρική θέση της έκθεσης που παρουσίασε στη διακυβερνητική διάσκεψη στις 5 Δεκεμβρίου του 1990, συνιστούσε η δημιουργία δομών δημοκρατικής νομιμοποίησης, αλλά και δομών διαχείρισης του ρίσκου που θα προέρχονταν από πιθανή απόκλιση των στόχων της νομισματικής πολιτικής από εκείνους της δημοσιονομικής πολιτικής (Featherstone, 2012, σελ. 24).

Η Έκθεση φαινόταν να έχει λάβει υπόψιν το συστατικό στοιχείο της σχετικής γερμανικής θέσης πριν από δυο δεκαετίες. Ο συντονισμός των εθνικών οικονομιών

μεγάλων δημοσιονομικών ελλειμμάτων και την αύξηση του δημόσιου χρέους της Ιταλίας) και η στερλίνα έπαψαν να μετέχουν στο ΜΣΙ.

⁶² Η ΕΟΚ θεωρούταν ότι μειονεκτούσε σε σχέση με τις μεγάλες οικονομίες των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και της Ιαπωνίας εξαιτίας του κατακερματισμού της σε εθνικές αγορές. Η παραδοχή αυτή αποτυπώνεται τόσο στην Λευκή Βίβλο (1985), όσο και στην Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη.

από ένα υπερεθνικό κέντρο λήψης αποφάσεων θεωρούταν διακριτό μέγεθος από τη νομισματική συνεργασία και απαραίτητη προϋπόθεση μιας Κοινότητας ενιαίου νομίσματος. Η Γερμανία όμως δεν είχε πλέον κανένα λόγο να εγκαταλείψει το ΕΝΣ και το εθνικό της νόμισμα. Ο ρόλος της ήταν δεδομένα κυρίαρχος και με την περιφερειακή νομισματική ρύθμιση των συναλλαγματικών ισοτιμιών αποφευγόταν η υπερτίμηση του μάρκου. Στις παρούσες συνθήκες, το προτεινόμενο σχέδιο αντιτίθεται στη διαχρονική γερμανική αντίληψη περί «υγειούς χρήματος»⁶³, η οποία συνετίθεται από τη νομισματική σταθερότητα, την συγκράτηση του πληθωρισμού, τη δημοσιονομική πειθαρχία, και την αναγνώριση της αξιοπιστίας των εφαρμοζόμενων οικονομικών πολιτικών στις χρηματαγορές. Οι αντιστάσεις για την ίδρυση της οικονομικής και νομισματικής ένωσης κάμφθηκαν τελικά ωστόσο εξαιτίας ενός πολιτικού λόγου. Και με την υιοθέτηση στην ουσία ενός «γερμανικού σχεδίου» ως απότοκο της διακρατικής διαπραγμάτευσης (Moravcsik, 1998, σελ 379-472). Η πρόσφατη επανένωση της χώρας με την υποστήριξη των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, είχε ανησυχήσει τους εταίρους και ο νέος Καγκελάριος Helmut Kohl έπρεπε να καθησυχάσει και να επιβεβαιώσει την προσήλωση της Γερμανίας στην Ευρώπη⁶⁴. Έτσι αναφέρθηκε στην ΟΝΕ ως ζήτημα «πολέμου ή ειρήνης στον 21^ο αιώνα» (Τσούκαλης σε Μαραβέγια & Τσινισιζέλη, 2007, σελ.295; Feldstein, 1997a, σ.25), δεσμεύτηκε στον Γάλλο πρόεδρο Mitterand για την μη αναστρέψιμη, συγκεκριμένη και οριστική ημερομηνία έναρξης της τρίτης φάσης της νομισματικής ένωσης (Dyson, 1999, σελ.29) και οι εταίροι, σχεδόν ανταποδοτικά, αποδέχθηκαν την ατύπως επιβαλλόμενη από τη Γερμανία πρωτοκαθεδρία της νομισματικής πολιτικής και του

⁶³ Πρόκειται για την αντίληψη του «sound money», την οποία οι Schmidt & Thatcher (2013, σελ.28) παραθέτουν ως χαρακτηριστικό παράδειγμα νεοφιλελεύθερης ιδέας η οποία αποφεύγοντας τον έλεγχο ορθότητας σε παρελθοντικές εφαρμογές της, επανέρχεται διαρκώς «μεταμορφωμένη» σε νέους όρους. Οι δύο μελετητές ορίζουν ως «metamorphosis» τον συγκεκριμένο μηχανισμό με τον οποίο -μεταξύ άλλων- η γενικότητα και η αοριστία του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος συμβάλλουν στην πρωτοφανή αντοχή του.

⁶⁴ Αυτή η ανάγκη αποδεικνύεται ξεκάθαρα από και αποτυπώνεται στους φόβους της Margaret Thatcher όπως αυτή τους διατύπωσε στον Francois Mitterand: «Έβγαλα από την τσάντα μου έναν χάρτη ο οποίος έδειχνε τα ποικίλα σύνορα της Γερμανίας στο παρελθόν που δεν ήταν καθόλου καθησυχαστικά για το μέλλον...[Ο Μιτεράν] είπε ότι σε στιγμές μεγάλου κινδύνου στο παρελθόν η Γαλλία είχε συνάψει πάντα ειδικές σχέσεις με τη Βρετανία και θεωρούσε ότι μια τέτοια στιγμή είχε έρθει και πάλι. Θεώρησα πως, μολονότι δεν είχαμε ανακαλύψει τα μέσα, τουλάχιστον είχαμε και οι δυο τη θέληση να αναχαιτίσουμε το γερμανικό juggernaut. Ήταν μια αρχή.» (Judt, 2012, σελ 639)

στόχου της σταθερότητας των τιμών στο νέο ενωσιακό εγχείρημα.

Ένας συμβιβασμός, πολύ διαφορετικός από αυτόν που ενδεχομένως θα υλοποιούταν πριν δυο δεκαετίες, είχε μόλις επιτευχθεί. Ο Delors είχε καταστήσει την απόφαση για συμμετοχή στο πρώτο στάδιο της ONE, «απόφαση απόδυσης» σε μια μη αναστρέψιμη διαδικασία με άγνωστη δυναμική. Από την άλλη πλευρά, ο διοικητής της Bundesbank Karl Otto Pöhl, επιδιώκοντας να διασφαλίσει πως το ενιαίο νόμισμα θα είχε χαρακτηριστικά σταθερού νομίσματος όπως εκείνα του γερμανικού μάρκου, είχε δεσμεύσει τους εταίρους στις δημοσιονομικές αρχές του χαμηλού πληθωρισμού και των ελαχίστων δημόσιων ελλειμμάτων και είχε «συνιδρύσει» μια απολύτως ανεξάρτητη κεντρική τράπεζα που θα ρύθμιζε το νέο νόμισμα όπως ακριβώς συνέβαινε και με το μάρκο (Hix, 2009; Τσούκαλης, 2014, σελ.37; Pisani-Ferry, 2012, σελ.41)⁶⁵.

Η συνθήκη του Maastricht έθετε σε εφαρμογή τις προτάσεις της Έκθεσης Delors και όριζε τέσσερα κριτήρια σύγκλισης για τη συμμετοχή μιας χώρας στην ONE ⁶⁶. Κατά τη διαδικασία επικύρωσής της, υπήρξαν έντονοι προβληματισμοί και επιφυλάξεις από τους Ευρωπαίους πολίτες και ταυτόχρονα, όπως προαναφέρθηκε, σημειώθηκε αναταραχή στις αγορές συναλλάγματος. Σε μια συγκυριακή και απροσδιόριστης

⁶⁵ Σύμφωνα με το Άρθρο 7 της Συνθήκης του Maastricht: 'When exercising the powers and carrying out the tasks and duties conferred upon them by this Treaty and the Statute of the ESCB, neither the ECB, nor a national central bank, nor any member of their decision-making bodies shall seek or take instructions from Community institutions or bodies, from any Government of a Member States or from any other body. The Community institutions and bodies and the governments of the Member States undertake to respect this principle and not to seek to influence the members of the decision-making bodies of the ECB or of the national central banks in the performance of their tasks.'

⁶⁶ Τα κριτήρια της Συνθήκης του Maastricht ήταν τα παρακάτω τέσσερα:

1. Ο πληθωρισμός με τον έλεγχο του οποίου επιδιωκόταν η σταθερότητα των τιμών και η συνοχή της Ένωσης. Αποδεκτό γινόταν ένα μέσο ποσοστό πληθωρισμού το οποίο δεν θα υπέρβαινε κατά 1,5% τον μέσο όρο των ποσοστών πληθωρισμού των τριών κρατών μελών με τις καλύτερες επιδόσεις.
2. Τα μέσα ονομαστικά μακροπρόθεσμα επιτόκια ως απόδειξη αξιοπιστίας της εκάστοτε εθνικής οικονομικής πολιτικής στην αγορά. Αποδεκτό γινόταν ένα επιτόκιο που να μην είχε απόκλιση μεγαλύτερη της τάξης του 2% σε σχέση με το μέσο όρο των επιτοκίων των τριών κρατών μελών με τις καλύτερες επιδόσεις (με τα χαμηλότερα επιτόκια).
3. Η δημοσιονομική κατάσταση του κράτους. Αποδεκτά γίνονταν ένα ετήσιο έλλειμμα ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών που να μην υπερβαίνει το 3% του ΑΕΠ και ακαθάριστο δημόσιο χρέος που να μην υπερβαίνει το 60% του ΑΕΠ.
4. Η νομισματική σταθερότητα, δηλαδή η συμμετοχή του εθνικού νομίσματος στον μηχανισμό διακύμανσης συναλλαγματικών ισοτιμιών, με διακύμανση μικρότερη του 2,5% της κεντρικής τιμής, για τουλάχιστον δύο χρόνια, χωρίς υποτίμηση του.

σημασίας μέχρι σήμερα, σχέση κυκλικής ανατροφοδότησης, το περιθώριο διακύμανσης ισοτιμιών διευρύνθηκε τρομερά και η ανησυχία των πολιτών για την Ένωση, πρωτόγνωρη στην μεταπολεμική ευρωπαϊκή ιστορία, κατέστησε δραματική τη διαδικασία επικύρωσης. Παρόλα αυτά στη συνέχεια, οι μακροπρόθεσμες οικονομικές στρατηγικές των κρατών μελών προσαρμόζονταν στα κριτήρια σύγκλισης και οι ίδιες οι χώρες, αν και δεν διακρίνονταν από το ίδιο επίπεδο ανάπτυξης, ούτε βρίσκονταν στο ίδιο σημείο του οικονομικού τους κύκλου, πειθαρχημένες, έδειχναν αξιοσημείωτη προσήλωση στον στόχο της ΟΝΕ (Judt, 2012, σελ.726). Αν και οι εθνικές μακροοικονομικές επιδόσεις κατά τη δεκαετία του 1990 ήταν απογοητευτικές και οι ρυθμοί ανάπτυξης ιδιαίτερα χαμηλοί, οι ισοτιμίες «πάγωσαν» και την 1^η Ιανουαρίου 2002 διανεμήθηκαν και εισήχθησαν σε όλα τα κράτη μέλη της Ευρωζώνης, από την Ιρλανδία έως την Ελλάδα, 600.000.000.000 ευρώ. Οι Ευρωπαίοι είχαν μόλις δημιουργήσει «κάτι που δεν είχε ξαναγίνει ποτέ' ένα νόμισμα που δεν στηρίζεται σε κράτος» (Pisani-Ferry, 2012, σελ.31).

Η ιδέα και κατ' επέκταση η ανάγκη της νομισματικής συνεργασίας δεν παρουσιάστηκε ποτέ ως αξίωμα. Η συνεχής προσπάθεια πραγμάτωσής της θεμελιωνόταν στη συνειδητοποίηση των οφελών της σταθερότητας στις συναλλαγματικές ισοτιμίες και στην ανασφάλεια που προκαλούταν και ενισχύονταν από τον κίνδυνο ενδεχόμενων κερδοσκοπικών ενεργειών στις ολοένα και περισσότερο διευρυνόμενες και κατ' επέκταση ανεξέλεγκτες κεφαλαιαγορές. Ιδιαίτερα μετά την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, η εύρυθμη λειτουργία μιας κοινής ευρωπαϊκής αγοράς⁶⁷ και οι δεδομένες ελευθερίες της συνθήκης του Schengen (1985), οδηγούσαν τα κράτη - μέλη στην υιοθέτηση ενός ενιαίου νομίσματος (Judt, 2012, σελ 529; Κουτσιαράς, 2013, σελ.117). Τα οφέλη της νομισματικής Ένωσης φαινόταν να υπερβαίνουν κατά πολύ το κόστος ακόμη και των ισοτιμιών που κυμαίνονταν ελάχιστα. Η εξασφάλιση χαμηλότερου κόστους συναλλαγών στις εμπορικές δραστηριότητες, η εγκαθίδρυση μιας αγοράς όπου ευλόγως αναμενόταν

⁶⁷ Μια από τις αρχικές επιδιώξεις της κοινής αγοράς ήταν η αύξηση του ανταγωνισμού. Η ύπαρξη διαφορετικών νομισμάτων καθιστούσε περίπλοκες τις συγκρίσεις των τιμών μειώνοντας την ένταση του ανταγωνισμού (Eichengreen, 2013, σελ.368). Στην ίδια συλλογιστική η κοινή αγορά απαιτούσε τον αυστηρότερο συντονισμό στις μακροοικονομικές στρατηγικές, εξαιτίας της αυξημένης αλληλεξάρτησης και της μετάδοσης των κυκλικών διακυμάνσεων (Μούσης, 2015, σελ.127).

η μείωση των διαφοροποιήσεων στις τιμές και ο περιορισμός του πληροφοριακού κόστους, η ύπαρξη μεγαλύτερης οικονομικής βεβαιότητας σε όρους τιμών και εσόδων και η εξοικονόμηση πόρων, ήταν μόνο κάποια από αυτά. Ομοίως ως κέρδη αποτιμώνταν και η αναμενόμενη συμπίεση του επιπέδου των επιτοκίων σε μια μεγαλύτερη από τις εθνικές οικονομία, λιγότερο εκτεθειμένη σε εμπόριο με ξένο νόμισμα, καθώς και η επίτευξη υψηλότερης οικονομικής ανάπτυξης ως αποτελέσματος ολοκληρωμένων οικονομιών με υψηλότερη παραγωγικότητα, περισσότερες οικονομίες κλίμακας και χαμηλότερα επιτόκια (De Grauwe, 2007; Krugman & Obstfeld, 2011).

Ωστόσο με το κοινό νόμισμα τα κράτη παραιτούνταν από την εργαλειακή χρήση της εθνικής νομισματικής πολιτικής για την αντιμετώπιση οικονομικών υφέσεων και μάλιστα παραχωρούσαν την ίδια την χάραξη της νομισματικής πολιτικής σε έναν υπερεθνικό θεσμό. Πριν την ενοποίηση οι χώρες οι οποίες θα βρίσκονταν σε διαφορετικές φάσεις του οικονομικού τους κύκλου θα εφάρμοζαν διαφορετικές οικονομικές πολιτικές. Για παράδειγμα μια χώρα σε ύφεση θα επέλεγε να εφαρμόσει επεκτατική νομισματική πολιτική⁶⁸ δηλαδή μείωση των επιτοκίων, ενώ ένα κράτος στη φάση της ανάπτυξης θα επέλεγε την εφαρμογή μέτρων περιοριστικής πολιτικής, δηλαδή αύξηση των επιτοκίων και ισοσκέλιση του δημοσιονομικού της ισοζυγίου. Κάτι τέτοιο ήταν όμως αδύνατο σε μια οικονομική και νομισματική ένωση όπου οι τιμές του συναλλάγματος παρέμεναν σταθερές και η πολιτική των επιτοκίων ακολουθούσε την αρχή «ένα μέγεθος για όλους».

Ήδη από τη δεκαετία του 1950, αμέσως μετά τη λήξη του Β' παγκόσμιου πολέμου, οικονομολόγοι όπως ο Jacob Viner, James Meade και Jan Tinberger, προβληματίζονταν για τα όρια, τις προϋποθέσεις και τις επιπτώσεις των τελωνειακών ενώσεων. Εντόπιζαν ως επιδίωξη σε μια οικονομική ένωση όχι μόνο το ελεύθερο εμπόριο αγαθών, αλλά και την ελεύθερη κίνηση των συντελεστών παραγωγής, απέδιδαν στις δυνάμεις της αγοράς την ικανότητα μακροπρόθεσμης εναρμόνισης των εθνικών οικονομιών και κυρίως υποστήριζαν την αντίληψη πως οι κυβερνήσεις μπορούν και οφείλουν να διασφαλίζουν το συλλογικό συμφέρον παρεμβαίνοντας

⁶⁸ - και ενδεχομένως και επεκτατική δημοσιονομική πολιτική με αντίστοιχη αύξηση του δημοσιονομικού ελλείματος -

στο πεδίο της οικονομίας (Maes, 2002, σελ. 3-11). Στη συνέχεια, η οικονομική επιστήμη, σε απόλυτη συμφωνία με την εποχή, συνέκρινε το καθεστώς των κυμαινόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών με εκείνο των σταθερών και επιδίωκε να εντοπίσει τα όρια και το κατάλληλο πεδίο εγκαθίδρυσης μιας νομισματικής ζώνης στην οποία επιτυγχάνονταν πλήρη απασχόληση, σταθερότητα τιμών και ισορροπία με τις υπόλοιπες εξωγενείς οικονομίες (Maes, 2002, σελ.15-19). Αν και αυτή η νομισματική ζώνη οριζόταν σαφώς στην προκύπτουσα θεωρία των άριστων νομισματικών περιοχών ως περιοχή σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών, συχνά ερμηνευόταν ως ή εξισωνόταν με – αξιολογούμενα ακόμη και στο έργο του ίδιου του Mundell, επινοητή του όρου - μια περιοχή ενιαίου νομίσματος⁶⁹. Στα πλαίσια της συγκεκριμένης θεωρίας, θεμελιώδους για το ευρωπαϊκό ενωσιακό εγχείρημα, η ένταξη ενός κράτους σε μια νομισματική ζώνη προσεγγίζονταν και αναλυόταν με όρους οφέλους και κόστους. Διαπιστώνονταν έτσι πως για να καρπωθούν τις θετικές συνέπειες δημιουργίας μιας νομισματικής περιοχής και να ελαχιστοποιήσουν τις αρνητικές, τα υποψήφια κράτη έπρεπε να εμφανίζουν απαραίτητα ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά. Πρώτα από όλα, έπρεπε να διαθέτουν όμοιες οικονομικές δομές και να έχουν καταφέρει σχεδόν ίδιο ρυθμό πληθωρισμού. Το κέρδος ένταξης θα μεγιστοποιούταν επιπλέον εάν οι επιμέρους οικονομίες ήταν εξωστρεφείς με υψηλό βαθμό ανοίγματος στο διεθνές εμπόριο (McKinnon, 1963) ή εάν διέθεταν μεγάλη ποικιλία στα προϊόντα εξαγωγής τους (Kenen, 1967). Ταυτόχρονα απαιτούνταν εσωκοινωνικά υψηλός αριθμός διασυνοριακών συναλλαγών, ελεύθερες ροές κεφαλαίων και αυξημένη κινητικότητα των συντελεστών παραγωγής, δηλ. ολοκλήρωση της αγοράς εργασίας (Mundell, 1961; Feenstra & Taylor, 2007).

⁶⁹ Παρά την σύγχυση στην σχετική βιβλιογραφία ο Mundell τονίζει τη διαφορά στους μηχανισμούς προσαρμογής της οικονομίας μεταξύ μιας περιοχής με ένα νόμισμα και μιας περιοχής με πολλά νομίσματα και σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες. Επισημαίνει πως αλλαγές ζήτησης από μια χώρα σε μια άλλη, θα προκαλέσει ανεργία στην πρώτη και πληθωριστικές πιέσεις στη δεύτερη. Αν η δεύτερη επιδιώξει να συγκρατήσει τις τιμές ακολουθώντας αυστηρή νομισματική πολιτική, η πίεση της προσαρμογής θα βαρύνει εξ' ολοκλήρου την πρώτη. Και ενώ αυτό συμβαίνει σε μια περιοχή με πολλά νομίσματα και σταθερές ισοτιμίες συναλλάγματος, σε μια περιοχή ενιαίου νομίσματος, «ο πληθωρισμός ορίζεται από την θέληση των κεντρικών αρχών να επιτρέψουν την ανεργία σε χώρες με έλλειμμα» (Mundell, 1961). Αυτό εξηγεί την προκατάληψη αποπληθωριστικού κινδύνου στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση και την επιμονή της γερμανικής τράπεζας σε μια ανεξάρτητη Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα που θα δεσμεύεται για τη σταθερότητα των τιμών (Giavazzi and Giovannini, 1988; Pohl, 1990)

Όπως γίνεται εύκολα κατανοητό, οι παραπάνω παράμετροι, προϋποθέσεις μιας άριστης νομισματικής περιοχής, δύνονταν να λειτουργήσουν στην ουσία ως αναστολείς ή έστω ως εφέδρανα στους κραδασμούς της από «ασύμμετρες διαταραχές», δηλαδή από διαφορετικές, ανισοβαρείς πιέσεις που ενδεχομένως προέκυπταν συγκυριακά στις επιμέρους οικονομίες. Η υψηλή διακρατική κινητικότητα της εργασίας – αν και έχει επικριθεί αρκετές φορές εξαιτίας του ενδεχόμενου κοινωνικού της κόστους (Corden, 1972) - θα επέτρεπε στους ανέργους στο υπό ύφεση κράτος να μετακινηθούν στο κράτος που παρουσίαζε υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης και απασχόλησης. Ομοίως, η ευελιξία των μισθών σε συνδυασμό με την ελεύθερη κινητικότητα του κεφαλαίου θα έδινε τη δυνατότητα στην χώρα που πλήττονταν να προσαρμόσει τους μισθούς σε ανταγωνιστικότερα επίπεδα, ώστε να προσελκύσει κατ' επέκταση κεφάλαια από το κράτος όπου σημειωνόταν υψηλή ζήτηση. Τέλος η διενέργεια δημοσιονομικών μεταβιβάσεων, δηλαδή η μεταφορά φορολογικών εσόδων προς τα κράτη μέλη που βρίσκονταν σε ύφεση, ή η ανοχή ελλείμματος στον προϋπολογισμό τους και η ταυτόχρονη αύξηση των δημοσίων δαπανών θα είχε παρόμοιες ανακουφιστικές επιπτώσεις. Στη συλλογιστική αυτή και εστιάζοντας κυρίως στην επίτευξη της πλήρους απασχόλησης, ο Robert Mundell (Mundell et al., 2005) υποστήριζε ότι μια χώρα που αντιμετωπίζει ασύμμετρες διαταραχές θα έπρεπε τελικά να αξιολογήσει τις συνέπειες δύο πιθανών στρατηγικών: Τα κέρδη από τη διενέργεια υποτίμησης του εθνικού νομίσματος και τα οφέλη από τη συμμετοχή σε ένα ενιαίο νόμισμα σε συνδυασμό όμως με περικοπές μισθών και κινητικότητα της εργασίας. Ο ίδιος κατέληγε στο συμπέρασμα πως αν τα οικονομικά και κοινωνικά κόστη της δεύτερης στρατηγικής ήταν υψηλότερα από εκείνα της πρώτης, τότε ένα κράτος δεν θα έπρεπε να συμμετέχει σε μία νομισματική ένωση.

Όπως προαναφέρθηκε και αποδείχθηκε ιστορικά, η Οικονομική και Νομισματική Ένωση ιδρύθηκε ως η λογική κατάληξη μιας σειράς γαλλογερμανικών αποκρίσεων στις ιστορικές συγκυρίες με σκοπό τη διασφάλιση εύρωστων οικονομιών. Η Συνθήκη του Maastricht με θύνοντες τους Helmut Kohl και François Mitterrand βρισκόταν σε πλήρη αντιστοιχία με την ίδρυση του Ευρωπαϊκού Νομισματικού Συστήματος από τους Helmut Schmidt και Giscard d'Estaing και την καθιέρωση του «φιδιού» από τους Willy Brandt και Georges Pompidou. Όπως παρατηρεί ο Judt (2012, σελ.529), η

καθιέρωση ενός ενιαίου ευρωπαϊκού νομίσματος δεν ήταν αποτέλεσμα μιας σταθερής, διαχρονικής στρατηγικής προς ένα προκαθορισμένο στόχο, αλλά διαδοχικών πραγματιστικών λύσεων στα οικονομικά προβλήματα και αδιέξοδα της κάθε εποχής. Στο πλαίσιο αυτό, ήταν αναμενόμενο η εκδήλωση της κρίσης και η ανθεκτικότητά της να προκαλέσει επαναπροσδιορισμό των δοθέντων λύσεων, δηλαδή της υφιστάμενης οικονομικής και νομισματικής Ένωσης. Άλλωστε οι ατέλειες της τελευταίας είχαν διατυπωθεί από καιρό στη σχετική βιβλιογραφία (Τσούκαλης σε Μαραβέγια & Τσινισιζέλη, 2007, σελ. 298-307; Μαρκής, 2000; Baily & Kirkegaard, 2004; Feldstein, 1997b, σελ.61).

2.3. Ελλείψεις, ατέλειες, ασυμμετρίες και σφάλματα της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης.

Η Συνθήκη του Maastricht διαμόρφωσε ένα ανταγωνιστικό σύστημα ανάμεσα στα κράτη μέλη όπου κανένας μηχανισμός διακρατικής υποστήριξης ή δανειστής εσχάτης προσφυγής δεν αντιστάθμιζε την απώλεια της δυνατότητας άσκησης εθνικής νομισματικής πολιτικής. Η περίφημη ρήτρα μη διάσωσης (no bail out clause), γερμανική απαίτηση που σε περιόδους σταθερότητας θα περιόριζε τον «ηθικό κίνδυνο» και θα ωθούσε τα κράτη μέλη σε δημοσιονομική πειθαρχία, θεμελιώνει και ενίσχυε μια «νομισματική ένωση ατομικής ευθύνης» (Μαραβέγιας & Κατσίικας, 2016^α, σελ.179). Έτσι, σε απευκαταίες περιπτώσεις κρίσεων ή ασύμμετρων διαταραχών που θεωρούνταν λανθασμένα σχεδόν απίθανες, οι χώρες αναγκαστικά θα περιορίζονταν και εγκλωβίζονταν στην εφαρμογή οδυνηρών εθνικών πολιτικών όπως λ.χ. της εσωτερικής υποτίμησης, δηλαδή της αργής πτώσης και συμπίεσης των μισθών ακόμη και υπό συνθήκες μαζικής ανεργίας⁷⁰ ή των σχετικών με τη διακρατική κινητικότητα της εργασίας.

Επιπλέον, τα δημοσιονομικά κριτήρια που ορίζονταν με τη Συνθήκη του Maastricht και εφαρμόζονταν με το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης ήταν τελείως ανελαστικά και αυθαίρετα. Ο σκοπός της θεσμοθέτησης και τήρησής τους ήταν προφανώς η προβλεψιμότητα του οικονομικού πεδίου, η προφύλαξη της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας από ανεπιθύμητες εκπλήξεις που θα προέκυπταν από ανεύθυνες εθνικές δημοσιονομικές πολιτικές και ο περιορισμός του κινδύνου ο δημόσιος τομέας να αποτελέσει πηγή μακροοικονομικών ανισορροπιών τόσο για το απείθαρχο κράτος, όσο και για τους εταίρους του. Όπως όμως συμπέρανε ο Ιταλός Romano Prodi σε συνέντευξή του στη Le Monde στις 17/10/2002 λίγο πριν τη παραβίαση του Συμφώνου από τη Γερμανία και την Γαλλία, «Le pacte de stabilité est

⁷⁰ Για το γενικό επιχείρημα υπέρ των ευέλικτων συναλλαγματικών ισοτιμιών – που προϋποθέτουν την ύπαρξη διαφορετικών νομισμάτων - και κατά της συμπίεσης των μισθών βλ. Friedman, «The case for flexible exchange rates». Κατά την κρίση, η σύγκριση μεταξύ Ισλανδίας και Ισπανίας αποδεικνύει χαρακτηριστικά την αποτελεσματικότητα της μεθόδου της υποτίμησης ενός εθνικού νομίσματος σε σχέση με τα υπόλοιπα, έναντι εκείνης της εσωτερικής υποτίμησης κατά την οποία οι μισθοί συμπιέζονται αργά στη διάρκεια μιας μεγάλης περιόδου υψηλής ανεργίας. Παραβλέποντας το γεγονός πως η Ισλανδία επιπλέον δεν ανέλαβε καμιά ευθύνη για τα χρέη των ασύδοτων τραπεζιτών της, προσαρμόστηκε και ανάκτησε πολύ πιο γρήγορα την ανταγωνιστικότητά της από την Ισπανία.

stupide, comme toutes les décisions qui sont rigides». Λίγο νωρίτερα, στη Λιέγη το Σεπτέμβριο του 2001, ο Γερμανός Υπουργός Οικονομίας Hans Eichel προηγείτο, όχι τυχαία, από την επίσημη ανακοίνωση του Συμβουλίου των Υπουργών Οικονομικών της Ένωσης (ECOFIN) και επιδιώκοντας να αποτιμήσει σύνολη, πέρα από τις επιπτώσεις των γεγονότων της 11^{ης} Σεπτεμβρίου, την ενωσιακή οικονομική διακυβέρνηση, ισχυρίζοταν πως τα κράτη μέλη θα έπρεπε να διαφοροποιήσουν τους στόχους του Συμφώνου και να εστιάσουν όχι στο ύψος των δημοσιονομικών ελλείμματος που εξαρτώνται από το ρυθμό της οικονομικής ανάπτυξης, αλλά στο μέγεθος των αμιγώς καταναλωτικών δαπανών του προϋπολογισμού τους (Feenstra & Taylor, 2007). Μια τέτοια στροφή, μολονότι θα συνεπάγοταν την ταυτόχρονη αναπόφευκτη αύξηση του συνολικού δημοσιονομικού ελλείμματος στο οποίο συνυπολογίζονται οι καταναλωτικές δαπάνες, οι δαπάνες των δημοσιονομικών επενδύσεων και τα τοκοχρεολύσια για την αποπληρωμή του δημόσιου χρέους, θα επέτρεπε την αύξηση των επενδύσεων του δημόσιου τομέα και θα είχε ως αποτέλεσμα την επιτάχυνση του ρυθμού οικονομικής ανάπτυξης. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή όμως, χωρίς να λαμβάνει υπ' όψιν άλλα μεγέθη όπως λ.χ το ύψος του ιδιωτικού χρέους των νοικοκυριών, δεν αποδεχόταν καμμία αύξηση των επενδυτικών δαπανών πέρα μόνον από τις χώρες που παρουσίαζαν σχεδόν ισοσκελισμένους προϋπολογισμούς. Κατανοώντας απλά πως κάποια κράτη μέλη πλήττονταν περισσότερο από την τότε μη ευνοϊκή οικονομική συγκυρία και θεωρώντας πως η τήρηση του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης είχε άλλες επιπτώσεις στις οικονομίες που βρίσκονταν σε πορεία ανάπτυξης και άλλες στις οικονομίες που βρίσκονταν σε στασιμότητα, επέτρεψε κατά το 2001 και 2002 ελλείμματα υψηλότερα του θεσμικά προβλεφθέντος. Η συντηρητική αυτή στάση, που διακρίθηκε από έλλειψη αποφασιστικότητας και κυρίως σαφήνειας, προκάλεσε λίγο αργότερα την απαξίωση του Συμφώνου καθώς οι διαδικασίες ελέγχου και καταστολής αποδεικνύονταν ανεφάρμοστες.

Προβληματική ήταν και η ίδια η διαδικασία του υπερβολικού ελλείμματος (ΔΥΕ). Πρώτα από όλα ήταν υπερβολικά αργή. Τη γνωστοποίηση των δημοσιονομικών στοιχείων στην Eurostat, διαδέχονταν Εκθέσεις της Επιτροπής, διαπίστωση από το Συμβούλιο Υπουργών Οικονομικών (ECOFIN) ύπαρξης του υπερβολικού ελλείμματος, λήψη μέτρων από την συγκεκριμένη χώρα, αξιολόγηση αυτών, λήψη «πρόσθετων»

μέτρων, επαναξιολόγηση, και σε περίπτωση που κρίνονταν ανεπαρκή τα πρόσθετα προτεινόμενα μέτρα, επιβολή κυρώσεων. Χαρακτηριστική περίπτωση όπου αποδείχθηκε το πόσο χρονοβόρα και αναποτελεσματική διαδικασία ήταν η ΔΥΕ, αποτέλεσε η Ελλάδα κατά την πενταετία 2004-2009. Η χώρα μας καθυστέρησε να πάρει μέτρα την χρονιά των ολυμπιακών αγώνων και έλαβε μέτρα το 2005. Το 2007 εξήλθε από την ΔΥΕ, ωστόσο το έλλειμμα εξαιτίας του προσωρινού χαρακτήρα των μέτρων που είχαν ληφθεί, υπερέβη και πάλι την τιμή αναφοράς. Από το τέλος του 2008 αναμενόταν η υπαγωγή της Ελλάδας εκ νέου στη διαδικασία, η οποία καθυστέρησε με ενέργειες της χώρας μας και τελικά πραγματοποιήθηκε στις 27 Απριλίου 2009. Η προθεσμία που δόθηκε για τη λήψη νέων μέτρων ήταν έξι μήνες, υπήρξε τελικά καθυστέρηση ενός χρόνου και τα μέτρα δεν ελήφθησαν ποτέ εξαιτίας των εκλογών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το γεγονός πως θεσμικά τουλάχιστον η εν λόγω διαδικασία ήταν δυνατόν να εφαρμοσθεί για ένα κράτος – μέλος τόσο στην περίπτωση υπερβολικού ελλείμματος, όσο και εξαιτίας υπερβολικού χρέους. Αξιοσημείωτα έως το 2013, η διαδικασία είχε εφαρμοσθεί μόνο στην περίπτωση υπερβολικών ελλειμμάτων και ουδέποτε λόγω υπερβολικού χρέους. Πέρα ακόμη και από την ανυπαρξία ενός ισχυρού μηχανισμού επιβολής, δεν υπήρχε ουδέποτε και ένας ενιαίος συγκεκριμένος τρόπος υπολογισμού και τήρησης των μακροοικονομικών και δημοσιονομικών στοιχείων των κρατών μελών. Τούτη η απροσδιοριστία, «παρερμηνευμένη» από ορισμένα κράτη μέλη, τους παρείχε τη δυνατότητα να αποκρύπτουν την πραγματική δημοσιονομική κατάστασή τους. Όταν στην συνέχεια, κοινοτικές αρχές όπως η Eurostat ζητούσαν να διενεργήσουν επιτόπιο έλεγχο ενδεχόμενης παραποίησης οικονομικών στοιχείων, τα κράτη αρνούσαν «φοβούμενα ότι αυτές οι εξουσίες θα μπορούσαν μια μέρα να χρησιμοποιηθούν εναντίον τους» (Pisani-Ferry, 2012, σελ.95).

Η παραδοχή της μονεταριστικής θεωρίας πως η χρήση του ενιαίου νομίσματος θα επέφερε σύγκλιση σε όρους ανάπτυξης, παραγωγικότητας, ανταγωνιστικότητας και απασχόλησης, η οποία θα δημιουργούσε αυξημένο βαθμό αλληλεξάρτησης και θα περιόριζε σημαντικά τις ασύμμετρες διαταραχές, αποδεικνυόταν σταδιακά επιπλέον εσφαλμένη. Ήδη από το 2001 είχε γίνει αντιληπτή η παρουσία ουσιαστικών διαφορών διαρθρωτικού χαρακτήρα μεταξύ των κρατών που απαρτίζαν την ΟΝΕ (Krugman & Obstfeld, 2011). Αυτές όμως αγνοήθηκαν εξαιτίας της αυτοπεποίθησης

που πήγαζε από την εκπλήρωση του τρίτου σταδίου και καθώς ο χαμηλός πληθωρισμός επέτρεπε την αλλαγή προτεραιοτήτων και την έμφαση στην ανάπτυξη και την απασχόληση, το Μάρτιο του 2000 οι αρχηγοί των κρατών μελών της ΕΕ διακήρυτταν ότι επιθυμούν να καταστήσουν την ΕΕ την «πιο ανταγωνιστική και δυναμική, βασισμένη στη γνώση οικονομία στον κόσμο, ικανή για αειφόρο οικονομική ανάπτυξη με περισσότερες και καλύτερες θέσεις εργασίας και μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή». Έξι χρόνια αργότερα, οι διαφοροποιήσεις στη σύνδεση των αυξήσεων των μισθών και της παραγωγικότητας των εργαζομένων, και κατ' επέκταση η εμφάνιση σημαντικών αποκλίσεων στην ανταγωνιστικότητα των κρατών μελών (Μαραβέγιας & Κάτσικας, 2016β, σελ.300), παρέμεναν μη αντιληπτές ή τουλάχιστον μη «ενοχλητικές». Διαθέτοντας πλέον το ίδιο νόμισμα, ο Ευρωπαϊκός Βορράς συγκέντρωνε εμπορικό πλεόνασμα, καθώς οι χώρες στον Νότο εισήγαγαν αγαθά που είχαν παραχθεί εκεί, αυξάνοντας το δημόσιο ή ιδιωτικό τους χρέος (Bellofiore et al., 2010; Lapavitsas et al., 2012). Έτσι, οι στόχοι της Στρατηγικής της Λισαβόνας το 2006⁷¹ αναθεωρήθηκαν πάλι προς λανθασμένη κατεύθυνση. Όπως διαφαίνεται στον τίτλο I της ΣΛΕΕ, η νομισματική πολιτική καθιερωνόταν στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο ως αποκλειστική αρμοδιότητα της Ένωσης και ως τέτοια εκχωρούταν στην Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, ενώ η οικονομική πολιτική χωρίς να εντάσσεται στην κλασική τριμερή τυπολογία αρμοδιοτήτων - αποκλειστική, συντρέχουσα ή υποστηρικτική - παρέμενε ειδική αρμοδιότητα υπό την Ανοιχτή Μέθοδο Συντονισμού, ασκούμενη κυριαρχικά από τα κράτη μέλη εντός του πλαισίου αμοιβαίας εποπτείας που προέβλεπε η Συνθήκη (Ντούρας κ.α., 2015). Ο ευρωπαϊκός νεο-μερκαντελισμός (Bellofiore et al, 2010; Overbeek, 2012) και πολλές αυθαίρετες παραδοχές για τη λειτουργία των αγορών και για την πειθαρχία που θα επέβαλαν στα κράτη καθιστούσαν τη μινιμαλιστική δομή της ΟΝΕ να μοιάζει βιώσιμη (Hall, 2014, σελ.1225).

Αναφορικά με το οικονομικό σκέλος της ΟΝΕ, είχε λανθασμένα περιοριστεί στο χαλαρό συντονισμό των εθνικών οικονομικών πολιτικών. Το άρθρο 121 της Συνθήκης είχε αντικαταστήσει το άρθρο 103 της Συνθήκης της Ρώμης ώστε να καθιερώσει μια

⁷¹ Presidency Conclusions: Brussels European Council 23 and 24 March 2006 http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/89013.pdf

«ελάχιστη διαδικασία» συντονισμού και εποπτείας των οικονομικών πολιτικών μέσω των ΓΠΟΠ και του ΣΣΑ. Ωστόσο, η Ανοιχτή Μέθοδος Συντονισμού, ιδιαίτερα στο πεδίο της δημοσιονομικής πολιτικής, αποδεικνυόταν αρκετά «χαλαρή» και οι στόχοι της αρκετά «μετριοπαθείς» (Degryse, 2012, σελ.17). Και αυτό παρά το γεγονός πως η εξάλειψη των εθνικών νομισμάτων προσέδιδε στις εθνικές δημοσιονομικές πολιτικές ιδιαίτερη βαρύτητα καθιστώντας τις μέσο – «εργαλείο» αντικυκλικής μακροοικονομικής στρατηγικής (Wyplosz, 1997; Gali & Monacelli, 2008). Σταδιακά προέκυπτε μια σημαντική ανισορροπία μεταξύ μιας ισχυρής νομισματικής ένωσης που λειτουργούσε με ενιαία νομισματική πολιτική υπό την αποκλειστική αρμοδιότητα της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και μιας ασθενούς οικονομικής ένωσης, οι οικονομικές και δημοσιονομικές πολιτικές της οποίας ήταν συνισταμένη συντονισμένων μα αποκεντρωμένων επιμέρους πολιτικών που παρεméναν στην εθνική αρμοδιότητα. Η δυσαρμονία αυτή που διαρκώς μεγεθύνονταν δεν ήταν εντελώς απρόβλεπτη, αφού όπως εξηγούσε ο Jacques Delors σε μια συνέντευξή του το 2011:

“[...] [The report’s] economic part was much more significant than the monetary part. But it wasn’t listened to. In consequence, when we prepared the Treaty of Maastricht, it was in vain that I recalled the necessary balance between the two ‘legs’, so to speak, the monetary leg and the economic leg. [After leaving the Commission] I sent to the French leadership my proposal, because it was question of a Stability Pact which corresponded to the monetary part, so I proposed a pact to coordinate economic policies. No-one supported it. So don’t be surprised if it turned out that way! [...]”⁷².

Επιπλέον στην ΟΝΕ, ακόμη και μετά την υιοθέτηση του κοινού νομίσματος, ο χρηματοπιστωτικός τομέας λειτουργούσε ουσιαστικά εντός των ορίων της Δεύτερης Τραπεζικής Οδηγίας της 15^{ης} Δεκεμβρίου 1989 (ΕΟΚ, 1989). Καθώς το ζήτημα της εποπτείας του ήταν ένα από τα πλέον ακανθώδη του ενωσιακού εγχειρήματος, η ελάχιστη εναρμόνιση των εθνικών κανόνων ελέγχου των πιστωτικών ιδρυμάτων και η αμοιβαία αναγνώρισή τους από τα κράτη μέλη αποτέλεσαν το περιοριστικό πλαίσιο κοινής δράσης. Έτσι την εποπτεία των τραπεζών αναλάμβαναν οι χώρες καταγωγής

⁷² στο Euroactiv. Βλ <http://www.euractiv.com/sections/euro-finance/hollande-pays-tribute-delors-calls-euro-vanguard-316441>

τους και σε ενωσιακό επίπεδο η κυριότερη ρύθμιση αφορούσε τις υποχρεώσεις για κεφαλαιακή επάρκεια. Πριν την υιοθέτηση του ευρώ και παρόλο που όλα τα κράτη μέλη δεν ασκούσαν την εποπτεία με την ίδια ένταση και επιμέλεια, η διολίσθηση της συναλλαγματικής ισοτιμίας παρείχε τη δυνατότητα σχεδόν αυτόματης διόρθωσης των εμπορικών ελλειμμάτων και λειτουργούσε ανασχετικά στην κίνηση κεφαλαίων και κατ' επέκταση στην αποδιοργάνωση του τραπεζικού συστήματος. Με την υιοθέτηση του κοινού νομίσματος όμως, οι διασυνοριακές επεκτάσεις και συγχωνεύσεις των ιδρυμάτων επιταχύνθηκαν και σε ορισμένες περιπτώσεις δημιουργήθηκαν πολύ μεγάλες τράπεζες. Επιπρόσθετα, καθώς η ενιαία νομισματική πολιτική καθιστούσε αναγκαία την ύπαρξη ενός πλαισίου οργάνωσης πληρωμών και έγκαιρης, ασφαλούς διενέργειας πράξεων της μεταξύ των εθνικών κεντρικών τραπεζών και των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων, τα συστήματα διατραπεζικών πληρωμών ενοποιήθηκαν με την εισαγωγή του διευρωπαϊκού αυτοματοποιημένου συστήματος ταχείας μεταφοράς κεφαλαίων σε συνεχή χρόνο (TARGET: Trans – european Automated Real-time Gross Settlement Express Transfer System)⁷³ και η αγορά κρατικών ομολόγων έγινε «πανευρωπαϊκή» αποκτώντας αυξημένη εμπορευσιμότητα. Στις διαφοροποιημένες αυτές συνθήκες η εποπτεία του χρηματοπιστωτικού τομέα παρέμενε παράδοξα σε εθνικό επίπεδο και ο κοινοτικός συντονισμός αποδεικνυόταν προβληματικός για ποικίλους λόγους. Σε ορισμένες χώρες η ενιαία νομισματική πολιτική ερμηνεύοταν ως σχετικά περιοριστική, ενώ σε άλλες ως εξαιρετικά χαλαρή και επεκτατική. Το γεγονός αυτό δημιουργούσε συνθήκες ανακύκλωσης πλεονασμάτων όπως εκείνες των «πετροδολλαρίων» του 1970. Μεγάλα εμπορικά πλεονάσματα χωρών επενδύονταν σε κράτη που υπήρχε μεγάλη ζήτηση για ρευστότητα αυξάνοντας κατακόρυφα το δανεισμό τους. Επιπλέον, τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα επαφίσταν σε συνεχώς μεγαλύτερο βαθμό στην ενοποιημένη πλέον διατραπεζική αγορά. Σε χώρες όπως στην Ιρλανδία και στην Ισπανία, οι τράπεζες δανείζονταν από τη διατραπεζική αγορά με χαμηλό κόστος και διοχέτευαν τα χρήματα στους πελάτες τους, ενώ σε χώρες όπως η Ελλάδα ο δημόσιος τομέας «δανείζοταν» από την αγορά ομολόγων με εξίσου χαμηλό κόστος. Κατά την κρίση, η έλλειψη ρευστότητας στη ζώνη του ευρώ επέφερε άμεση διακοπή του

⁷³ Βλ. τις αποφάσεις ΕΚΤ/1999/NP3 και ΕΚΤ/2003/NP2.

διατραπεζικού δανεισμού προς συγκεκριμένες τράπεζες και επανεθνοποίηση των τραπεζικών συστημάτων όπως λ.χ. της Dexia που διασπάστηκε σε γαλλικό, βέλγικο και ολλανδικό τμήμα ωστέ να διασωθεί, αποκαλύπτωντας προβλήματα που ήταν συγκαλυμμένα κατά την προηγούμενη περίοδο ευφορίας και φέρνοντας στο προσκήνιο τις ατέλειες ενοποίησης του χρηματοπιστωτικού τομέα.

Τέλος, η ONE αναμφίβολα δεν συνιστούσε άριστη νομισματική περιοχή (De Grauwe, 1994). Είχαν αναπτυχθεί διαφορετικά μοντέλα καπιταλισμού στον Ευρωπαϊκό Βορρά και Νότο. Στον Βορρά υπήρχαν συντονισμένες οικονομίες βασισμένες στις εξαγωγές και με υψηλό συντονισμό μισθών, ενώ στο Νότο αναπτύσσονταν οικονομίες βασισμένες στην εσωτερική ζήτηση, με έλλειψη συντονισμού στη διαμόρφωση των μισθών και συχνά χαμηλή επαγγελματική κατάρτιση (Hall, 2014, σελ.1226). Οι μισθοί και οι τιμές κάθε κράτους ακολουθούσαν ανεξάρτητη πορεία και κατ' επέκταση αυξάνονταν οι αποκλίσεις στην ανταγωνιστικότητα, στα επίπεδα ιδιωτικού χρέους, στη σταθερότητα χρηματοπιστωτικών συστημάτων κ.α. (Μαραβέγιας και Κατσιάκας, 2016β, σελ.295). Σίγουρα επιπλέον σημειωνόταν μικρή κινητικότητα συντελεστών παραγωγής. Μόνο το 1,5% των Ευρωπαίων πολιτών πριν την κρίση ζούσε και εργαζόταν σε μια ξένη ευρωπαϊκή χώρα (Τσούκαλης, 2015, σελ.191). Ακολουθώντας την συλλογιστική του Kenen (1967) πως κατάλληλες χώρες για τη δημιουργία μιας νομισματικής ένωσης είναι εκείνες που διαφοροποιούνται σε μεγάλο βαθμό στον τομέα της παραγωγικής δραστηριότητας και σε αντίθεση με την εκτίμηση πως μεγαλύτερη εξειδίκευση των χωρών αυξάνει τον κίνδυνο της ασυμμετρίας, ο κρίσιμος λόγος διακοινοτικού εμπορίου προς το ΑΕΠ της Ευρωπαϊκής Ένωσης ήταν διαχρονικά αρκετά μικρός. Σύμφωνα με τους Krugman & Obstfeld (2011), το εμπόριο ανάμεσα στις χώρες της Ε.Ε. κατά τη δεκαετία 1986-1996 κυμαινόταν μόλις από 10% - 20% του ΑΕΠ της ΕΕ. Ακόμη και μετά το 1992, με την εξάλειψη των διάφορων εμποδίων στο διακοινοτικό εμπόριο, οι συναλλαγές παρέμεναν περιορισμένες και σημειωνόταν μικρή σύγκλιση των τιμών των διαφόρων ειδών αγαθών. Επιπλέον η ONE δεν διέθετε κανένα μηχανισμό διαχείρισης κρίσεων σε επίπεδο εκτελεστικής εξουσίας (Γκαργκάνας, 2013, σελ.9) και ακόμη σημαντικότερα δεν διέθετε τον ισχυρότερο διορθωτικό μηχανισμό για να αντιμετωπίσει τις ανισορροπίες που οφείλονταν στους ασύμπτωτους οικονομικούς κύκλους των κρατών μελών: έναν κοινό και επαρκή προϋπολογισμό (Μαραβέγιας & Κατσιάκας, 2016β, σελ.297; Cohn-Bendit &

Verhofstadt, 2012, σελ.165-171). Ακόμη όμως και ο υφιστάμενος προϋπολογισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποτελούσε ένα «ιστορικό λείψανο» (Judt, 2012, σελ.723). Καθώς οι επιδιώξεις του ενωσιακού εγχειρήματος επεκτάθηκαν πέρα από εκείνες μιας απλής τελωνειακής ένωσης, το απαιτούμενο κόστος για την εξέλιξη του και την εύρυθμη λειτουργία των κοινοτικών δομών αυξήθηκαν. Ωστόσο η Ευρωπαϊκή Ένωση σε αντίθεση με μια συμβατική κυβέρνηση, είχε πάντοτε λίγες δυνατότητες να συγκεντρώνει έσοδα. Τα έσοδά της προέρχονταν από καθορισμένα ποσοστά των τελωνειακών δασμών, αντισταθμιστικές εισφορές επί των αγροτικών προϊόντων, τον Φόρο Προστιθέμενης Αξίας και κυρίως – κατά περίπου 70% ή 103 δισεκατομμυρια ευρώ ενδεικτικά το 2018⁷⁴ - από τα κράτη μέλη τα οποία συνεισφέραν μέχρι το 1,24% του ΑΕΠ τους. Έτσι, το μεγαλύτερο τμήμα των εσόδων της Ε.Ε. βρισκόταν ευάλωτο σε εθνικές πολιτικές πιέσεις και δεν ελέγχονταν από την ίδια. Επιπλέον, εγκλωβισμένη από τα κράτη χορηγούς όσο και από τα κράτη αποδέκτες των κονδυλίων της, υποχρεωμένη να εξασφαλίζει τη συναίνεση όλων των συστατικών μερών, δαπανούσε τον προϋπολογισμό της στα διαρθρωτικά ταμεία, στην στήριξη των τιμών και στο κόστος διαχείρισης χωρίς αυτός να μπορέσει να επιτελέσει ικανοποιητικά τόσο το σταθεροποιητικό όσο και τον αναδιανεμητικό του ρόλο (Τσούκαλης, 1998, σελ.275). Αξιοσημείωτα, ο προϋπολογισμός της ήταν μικρότερος από τους αντίστοιχους της Αυστρίας ή του Βελγίου και αποτελούσε μόνο το 2% του αθροίσματος όλων των εθνικών προϋπολογισμών των κρατών μελών ή ακόμη καλύτερα, λιγότερο από το 1% του αθροίσματος των ΑΕΠ τους⁷⁵.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν όλες τις παραπάνω αδυναμίες και αστοχίες της οικονομικής διακυβέρνησης δεν είναι τυχαίο πως η αδράνεια της Ένωσης απέναντι στην κρίση τερματίστηκε καθυστερημένα σε μια Συνόδο Κορυφής για τη ζώνη του Ευρώ στις 25 Μαρτίου 2010⁷⁶. Στην κοινή δήλωση της συνόδου εκείνης υπογραμμίζονταν η

⁷⁴ https://ec.europa.eu/info/about-european-commission/eu-budget/revenue/own-resources/national-contributions_en

⁷⁵ Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί πως σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία που δημοσιοποιεί η Επιτροπή, καταρρίπτεται ο μύθος όπου το εδραιωμένο κοινοτικό σύστημα γραφειοκρατίας αποσπά το μεγαλύτερο μέρος των εσόδων Ένωσης. Μόνο το 7% του ετήσιου προϋπολογισμού δαπανάται στη διοίκηση.

⁷⁶ Οι Σύνοδοι Κορυφής για τη ζώνη του Ευρώ, αν και έλαβαν επίσημο θεσμικό χαρακτήρα τον Μάρτιο του 2012, πραγματοποιούνταν μόλις από τον Οκτώβριο του 2008 ύστερα από προτροπή του Γάλλου Προέδρου Nicolas Sarkozy. Οι τακτικές συνεδριάσεις των αρχηγών κρατών και κυβερνήσεων της ζώνης

ετοιμότητα των κρατών μελών για συμμετοχή τους σε πρόγραμμα διμερών δανείων με την παράλληλη συμμετοχή του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, και η δέσμευση τους για οικονομική σταθερότητα, ενίσχυση των διαδικασιών συντονισμού των εθνικών οικονομικών πολιτικών και ενίσχυση του ρόλου των ενωσιακών θεσμικών οργάνων στον καθορισμό μιας αναπτυξιακής στρατηγικής για την ΕΕ. Επιπρόσθετα επισημαίνονταν η ανάγκη ενισχυμένης εποπτείας των δημοσιονομικών κινδύνων που διατρέχαν τα κράτη μέλη, καθώς και της ύπαρξης ισχυρότερων μηχανισμών για την αποτροπή τους με την επέκταση της Διαδικασίας Υπερβολικού Ελλείμματος⁷⁷. Οι παρατηρήσεις αυτές επέδρασαν καθοριστικά στη διαμόρφωση του νέου πλαισίου δημοσιονομικής και εν γένει οικονομικής διακυβέρνησης της Ένωσης, όπως αυτό εκδηλώθηκε μέσω αρχικά της Συνθήκης ίδρυσης του ΕΜΣ, του Δημοσιονομικού Συμφώνου και της δεύτερης αναθεώρησης του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης με το περίφημο «Εξάπτυχο» και λίγο αργότερα το «Δίπτυχο».

του ευρώ που γίνονται καθ' ομοίωση των συνόδων του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου και με την παρουσία του προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, δε συμβάλλουν μόνο στον στρατηγικό προσανατολισμό και συντονισμό των εθνικών οικονομικών πολιτικών, αλλά επιπλέον στη συνοχή και κατ' επέκταση στην αυτονομία της Ευρωζώνης.

⁷⁷Η δήλωση είναι προσβάσιμη <https://www.consilium.europa.eu/media/21429/20100325-statement-of-the-heads-of-state-or-government-of-the-euro-area-en.pdf>

Κεφάλαιο 3^ο: Το προβάδισμα της τεχνοκρατικής προσέγγισης

3.1. Διαρθρωτικές αλλαγές και βελτιωτικές τεχνικές ρυθμίσεις στην ενωσιακή οικονομική διακυβέρνηση.

Μία από τις μεγαλύτερες ακόλουθες διαρθρωτικές αλλαγές στην Ένωση και στην Ευρωζώνη αποτέλεσαν η ίδρυση του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (European Financial Stabilisation Mechanism - EFSM), και του Ευρωπαϊκού Ταμείου Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (European Financial Stability Facility - EFSF) το Μάιο του 2010. Ο πρώτος επέτρεψε στην Επιτροπή να δανείζεται έως και 60 δισεκατομμύρια ευρώ από τις χρηματαγορές με εγγύηση τον προϋπολογισμό της Ε.Ε. και στη συνέχεια να χορηγεί δάνεια σε οποιαδήποτε χώρα της Ε.Ε. αντιμετωπίζει προβλήματα, ενώ το δεύτερο, το οποίο αντικαταστάθηκε από τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας (European Stability Mechanism - ESM) τον Ιούνιο του 2013⁷⁸, αποτέλεσε ένα ταμείο έκτακτης ανάγκης για τις χώρες της ευρωζώνης με αρχική δανειοδοτική ικανότητα ύψους 440 δισεκατομμύρια ευρώ. Ο ESM πλέον έχει την πρωτοφανή, σπουδαία ιδιότητα να δανείζει απευθείας στις κυβερνήσεις, να αγοράζει κρατικά ομόλογα είτε κατά την έκδοσή τους είτε στη δευτερογενή αγορά, και να υποστηρίζει άμεσα τις τράπεζες κυρίως με τη μορφή της «ανακεφαλαιοποίησης», παρέχοντας δηλαδή χρήματα με αντάλλαγμα τη συμμετοχή του στην μετοχική σύνθεση⁷⁹. Ο EFSM έχει ήδη χρηματοδοτήσει την Πορτογαλία (24,3

⁷⁸ Οι δύο μηχανισμοί συνλειτουργήσαν από τον Οκτώβριο του 2012 μέχρι τον Ιούνιο του 2013. Το ταμείο Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας θα παύσει όταν εξοφληθούν τα δάνεια τα οποία έχει χορηγήσει.

⁷⁹ Η λήψη αποφάσεων στον ESM γίνεται ομόφωνα από τα κράτη μετόχους, εκτός των περιπτώσεων έκτακτης ανάγκης, που επιτρέπεται να περάσει απόφαση με το 85% της πλειοψηφίας των μεριδιούχων. Το ποσοστό συμμετοχής της Ελλάδας στον ESM είναι 2,79%. Ενδεικτικά της Φινλανδίας (1,78%), της Αυστρίας (2,76%), της Κύπρου (0,19%), της Εσθονίας (0,18%), της Ιρλανδίας (1,59%), του Λουξεμβούργου (0,24%), της Πορτογαλίας (2,49%), της Σλοβενίας (0,42%). Κράτη με υψηλότερη συμμετοχή από τη χώρα μας είναι το Βέλγιο (3,45%), η Ολλανδία (5,6%), η Ισπανία (11,8%), η Ιταλία (17,8%) η Γαλλία (20,2%) και η Γερμανία (26,9%),

δισεκατομμύρια ευρώ⁸⁰) και την Ιρλανδία (22,5 δισεκατομμύρια ευρώ⁸¹) κατά το διάστημα 2011-2014 όπως και την Ελλάδα το 2015 (7,16 δισεκατομμύρια ευρώ), ενώ ο ESM την Ισπανία κατά το διάστημα 2012-2013 (41,3 δισεκατομμύρια ευρώ), την Κύπρο κατά την τριετία 2013-2016 (7,3 δισεκατομμύρια ευρώ⁸²) και την Ελλάδα κατά το διάστημα 2015 – 2018 (max. 86 δισεκατομμύρια ευρώ).

Η προσπάθεια χάραξης ενιαίας δημοσιονομικής και οικονομικής πολιτικής δεν περιορίστηκε μόνο στην σύσταση και στη λειτουργία των παραπάνω μηχανισμών οικονομικής στήριξης. Το Σύμφωνο για το Ευρώ (Euro-Plus Pact) τον Μάρτιο του 2011 προσχεδιάστηκε από τη Γαλλία και τη Γερμανία. Παρ'όλο που δεν κατάφερε να ωθήσει τα μέλη-κράτη σε δομικές μεταρρυθμίσεις, ανέδειξε το ζήτημα της ανταγωνιστικότητας του κόστους και τις ανισορροπίες της αγοράς εργασίας στην Ευρωζώνη και επέτρεψε τη διασύνδεση της οικονομικής και δημοσιονομικής πολιτικής με την πολιτική σε τομείς που εμπίπτουν κυρίως στην αρμοδιότητα των ίδιων των κρατών και είναι εγγύτεροι στην καθημερινή οικονομική δραστηριότητα.

Λίγους μήνες αργότερα, το Δεκέμβριο του 2011, το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης (Stability and Growth Pact) των προηγούμενων δεκαετιών ενισχύθηκε τόσο στο προληπτικό, όσο και στο διορθωτικό του σκέλος με το «Ευρωπαϊκό Εξάμηνο» και μια νομοθετική δέσμη, το γνωστό «Εξάπτυχο». Αφού διαπιστώθηκε και στην πράξη πως ήταν απαραίτητη η στενότερη εποπτεία των εθνικών δημοσιονομικών πολιτικών και πως η τακτική «one size fits all» ήταν λανθασμένη, τα κράτη μέλη πλέον, κατά το πρώτο εξάμηνο κάθε χρόνου, δηλαδή το «Ευρωπαϊκό Εξάμηνο», ενημερώνονται και λαμβάνουν συμβουλές από την Ε.Ε. και στη συνέχεια υποβάλλουν όχι μόνο τα παλαιότερα προγράμματα σταθερότητας ή σύγκλισης, αλλά και τα εθνικά προγράμματα μεταρρυθμίσεων για την προαγωγή της ανάπτυξης και της απασχόλησης. Στη συνέχεια δέχονται συστάσεις συντασσόμενες από την Επιτροπή και επικυρωμένες από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο και το Συμβούλιο της Ε.Ε⁸³.

⁸⁰Στη διάρκεια των τριών χρόνων η Πορτογαλία έλαβε συνολικά 78 δις. ευρώ. Το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (IMF) συμμετείχε κατά 26,5 δις. ευρώ.

⁸¹Στη διάρκεια των τριών χρόνων η Ιρλανδία έλαβε συνολικά 67,5 δις. ευρώ. Το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (IMF) συμμετείχε κατά 19,5 δις. ευρώ και η ίδια η Ιρλανδία (Treasury and National Pension Reserve Fund) κατά 17,5 δις. ευρώ.

⁸² Το ένα εκατομμύριο ευρώ προήρθε από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (IMF)

⁸³ Συγκεκριμένα κάθε Οκτώβριο τα κράτη μέλη της ζώνης του ευρώ υποβάλλουν σχέδια προϋπολογισμού στην Επιτροπή τα οποία θα πρέπει να ευθυγραμμίζονται με τους Μεσοπρόθεσμους

Όσο για το «Εξάπτυχο», που αποτελείται από πέντε κανονισμούς (regulations) και μια οδηγία (directive), συστηματοποίησε το παραπάνω πλαίσιο συντονισμού και πολυμερούς εποπτείας και καθιέρωσε τη διαδικασία μακροοικονομικών ανισορροπιών. Σύμφωνα με την οδηγία, τα κράτη μέλη υποχρεώνονται να καταρτίζουν μεσοπρόθεσμο δημοσιονομικό σχέδιο (Μ.Δ.Σ.) με πρόβλεψη τριετούς διάρκειας, «ούτως ώστε να διασφαλίζεται ότι ο εθνικός δημοσιονομικός σχεδιασμός εντάσσεται σε μια προοπτική πολυετούς δημοσιονομικού σχεδιασμού». Οι προβλέψεις εσόδων και δαπανών και οι προτεραιότητες που καθορίζονται στο μεσοπρόθεσμο δημοσιονομικό πλαίσιο αποτελούν τη βάση για την κατάρτιση του ετήσιου προϋπολογισμού. Περαιτέρω, το μεσοπρόθεσμο σχέδιο πρέπει να είναι συμβατό με τους Γενικούς Προσανατολισμούς Οικονομικών Πολιτικών του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, ενώ προβλέπεται η δυνατότητα επικαιροποίησής του⁸⁴. Κατά τη διαδικασία των μακροοικονομικών ανισορροπιών, μεταβολές σε έντεκα οικονομικούς δείκτες, όπως στο κόστος εργασίας, στις τιμές ακινήτων και τα μερίδια εξαγωγικών αγορών, καταγράφονται και βοηθούν στην έγκαιρη προειδοποίηση για μακροοικονομικές ανισορροπίες της εκάστοτε χώρας.

Αναφορικά με το διορθωτικό σκέλος του ΣΣΑ, το εξάπτυχο μέσω των κανονισμών 1177/2011 και 1173/2011 ενίσχυσε τη διαδικασία υπερβολικού ελλείμματος, όρισε εντατικότερη εποπτεία και διασαφηνίζοντας αυστηρότερες ποινές, περιόρισε μέσω

Δημοσιονομικούς Στόχους όπως αυτοί καθορίζονται στα προγράμματα σταθερότητας και σύγκλισης. Τον Νοέμβριο η Επιτροπή γνωμοδοτεί και αξιολογεί κατά πόσο τα σχέδια πληρούν τις απαιτήσεις του ΣΣΑ και εκδίδεται η ετήσια επισκόπηση για την Ανάπτυξη (ΕΕΑ). Το Δεκέμβριο τα κράτη μέλη εγκρίνουν τους ετήσιους προϋπολογισμούς και τους επόμενους τρεις μήνες το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και οι αρμόδιοι υπουργοί συνέρχονται και αναλύουν την ΕΕΑ. Η Επιτροπή δημοσιεύει τις χειμερινές οικονομικές προβλέψεις και επισκοπήσεις των κρατών μελών με δυνητικές ανισορροπίες ενώ το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο ορίζει οικονομικές προτεραιότητες. Τον Απρίλιο τα κράτη μέλη υποβάλλουν προγράμματα σταθερότητας ή σύγκλισης και εθνικά προγράμματα μεταρρυθμίσεων, ενώ η Eurostat επαληθεύει και δημοσιεύει στοιχεία του προηγούμενου έτους ώστε να ελεγχθεί εάν τα κράτη μέλη εκπληρώνουν τους δημοσιονομικούς τους στόχους. Τον Μάιο η Επιτροπή προτείνει Ειδικές ανά χώρα συστάσεις οι οποίες τους επόμενους δύο μήνες εγκρίνονται από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο.

⁸⁴ Για ένα κράτος μέλος της ΟΝΕ, ο ΜΔΣ θα πρέπει να βρίσκεται μεταξύ του -1% του ΑΕΠ και του ισοσκελισμού ή της ύπαρξης πλεονάσματος λαμβάνοντας υπόψη τις κυκλικές διακυμάνσεις και την εφαρμογή προσωρινών και εφάπαξ μέτρων προσαρμογής. Τα κράτη μέλη της ΟΝΕ που έχουν υπογράψει το ΣΣΣΔ, έχουν δεσμευτεί να εφαρμόζουν ΜΔΣ με κατώτατο όριο ισοζυγίου -0,5% του ΑΕΠ, εκτός αν ο λόγος Χρέος/ΑΕΠ υπολείπεται σημαντικά του 60% του ΑΕΠ και δεν υφίστανται κίνδυνοι αποσταθεροποίησης της δημοσιονομικής τους κατάστασης.

του Κανονισμού 1176/2011 τη δυνατότητα αναστολής κυρώσεων ύστερα από απόφαση του Συμβουλίου. Λίγο αργότερα, στις 30 Μαΐου 2013, η δημοσιονομική εποπτεία της ΟΝΕ ενισχύθηκε με την εισαγωγή του «Δίπτυχου». Συγκεκριμένα οι δύο νέοι Κανονισμοί συμπλήρωσαν εκείνους του «Εξάπτυχου» και επιδίωξαν την ενίσχυση της συνεργασίας μεταξύ των κρατών μελών της Ευρωζώνης με στόχο την αύξηση της διαφάνειας, τη βελτίωση του συντονισμού των οικονομικών πολιτικών και την αναγνώριση των ειδικών αναγκών των κρατών μελών της ζώνης του ευρώ που υφίστανται σοβαρή χρηματοπιστωτική πίεση. Ειδικότερα, ο κανονισμός 472/2013 ορίζει τις συνθήκες ενισχυμένης εποπτείας, όπως λ.χ. την εντατικότερη παρακολούθηση της λειτουργίας του εθνικού χρηματοπιστωτικού τομέα και τη διενέργεια αποστολών επιθεώρησης, για κάποιο κράτος που αντιμετωπίζει ή απειλείται με χρηματοοικονομική αστάθεια ή ακόμη ζητά ή λαμβάνει χρηματοδοτική συνδρομή από ένα ή περισσότερα κράτη μέλη ή άλλο σχετικό διεθνές χρηματοπιστωτικό οργανισμό όπως το ΔΝΤ. Σύμφωνα με το δεύτερο κανονισμό 473/2013, τα κράτη μέλη υποχρεώνονται να καταρτίζουν ετήσια σχέδια δημοσιονομικών προγραμμάτων για τη διασφάλιση της συμβατότητας των εθνικών προϋπολογισμών με «την καθοδήγηση των οικονομικών πολιτικών που εκδίδονται στο πλαίσιο του ΣΣΑ και του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου» και επιπλέον θεσπίζεται, συμπληρωματικά του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου, χρονοδιάγραμμα για τον συντονισμό των δημοσιονομικών πολιτικών. Για τα δε κράτη με υπερβολικά ελλείμματα προβλέπεται η κατάρτιση προγραμμάτων οικονομικής εταιρικής σχέσης, στα οποία θα περιλαμβάνονται οι ειδικότερες μεταρρυθμίσεις για τη διόρθωση των ελλειμμάτων τους.

Επιπρόσθετα τον Μάρτιο του 2012, με τη γνωστή Συνθήκη για τη σταθερότητα, τον συντονισμό και τη διακυβέρνηση στην οικονομική και νομισματική ένωση (ΣΣΣΔ - Treaty on Stability, Coordination and Governance in the EMU), θεσμοθετήθηκε η υποχρέωση κοινού δημοσιονομικού στόχου να ενσωματωθούν στα εθνικά δίκαια όπως π.χ. ο «χρυσός κανόνας» του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού, με χαμηλότερο περιθώριο του διαρθρωτικού ελλείμματος το 0,5% του ΑΕΠ⁸⁵. Ενώ ουσιαστικά

⁸⁵ Εάν το δημόσιο χρέος είναι χαμηλότερο από το 60% του ΑΕΠ, αυτό το κατώτατο όριο ανέρχεται στο 1% του ΑΕΠ

πρόκειται για μια διακυβερνητική συμφωνία ανάμεσα στα κράτη μέλη της ΕΕ, με την εξαίρεση της Τσεχίας και της Μεγάλης Βρετανίας, όλες οι διατάξεις του Συμφώνου αυτού επεκτείνουν τους υφιστάμενους κανονισμούς της ΕΕ και χρησιμοποιούν τις ίδιες διαδικασίες και οργανωτικές δομές που έχουν ήδη δημιουργηθεί από το Ευρωπαϊκό Δίκαιο. Ενδεικτικά, στον τίτλο III του Δημοσιονομικού Συμφώνου εντείνεται η δημοσιονομική πειθαρχία που επιβάλλεται από το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης, στον τίτλο IV επεκτείνεται ο συντονισμός των οικονομικών πολιτικών και στο τίτλο V αναλύεται η διακυβέρνηση εντός της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης.

Αναφορικά με τον τραπεζικό τομέα, ήδη από τις 9 Αυγούστου 2007, επίσημη εναρκτήρια μέρα της ύφεσης, της οποίας διανύουμε πλέον την τρίτη φάση⁸⁶ (Jean – Claude Trichet in Schuman Report, 2012), η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και η κεντρική τράπεζα των ΗΠΑ, η γνωστή Fed, αναγνώρισαν την ύπαρξη συστημικού κινδύνου και ρευστοποίησαν τις αγορές αρχικά με 94,8 δισεκατομμύρια ευρώ η πρώτη και 24 δισεκατομμύρια δολάρια η δεύτερη. Έναν χρόνο αργότερα, στις 13 Οκτωβρίου 2008, τα μεγάλα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης προέβλεπαν το ποσό των 1700 δισεκατομμυρίων ευρώ⁸⁷ ως το απαραίτητο ποσό χρηματοδότησης ή εγγύησης χρηματοδοτήσεων του τραπεζικού συστήματος και ο υπουργός Οικονομικών της Γερμανίας Peer Steinbrück, σε συνεννόηση με τη γαλλίδα ομόλογό του Christine Lagarde, τον πρόεδρο του Eurogroup Jean-Claude Juncker και τον πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας Jean-Claude Trichet, προσπαθούσε να καθησυχάσει τους διάφορους επενδυτές διαβεβαιώνοντας ότι ολόκληρη η Ευρωζώνη θα ήταν αλληλέγγυα με όποια από τα κράτη μέλη της δέχονταν πιέσεις από τις αγορές.

⁸⁶ Ο πρώην πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας διακρίνει τρεις φάσεις στην ανάπτυξη της παγκόσμιας κρίσης. Η πρώτη φάση διήρκησε από τον Αύγουστο του 2007 έως τα μέσα Σεπτεμβρίου 2008 και εξελίχθηκε με επίκεντρο τις ΗΠΑ. Η δεύτερη φάση διήρκησε από τα μέσα Σεπτεμβρίου 2008 έως το τέλος του 2009. Κατά το διάστημα αυτό, η κρίση μεταδόθηκε και έπληξε όλες τις ανεπτυγμένες χώρες. Σχεδόν όλοι οι ιδιωτικοί χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί απειλήθηκαν με χρεοκοπία ή παρατεταμένη ύφεση. Η τρίτη φάση ξεκίνησε στις αρχές του 2010 και εξελίσσεται έως σήμερα. Έχει ως επίκεντρο την Ευρώπη και συγκεκριμένα την Ευρωζώνη. Οι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί σταδιακά σταθεροποιούνται και οι οικονομίες συνέρχονται, ενώ αναδύονται «sovereign risks», κίνδυνοι δηλαδή εκτίναξης δημόσιου χρέους.

⁸⁷ Την τετραετία 2008-2012, οι κυβερνήσεις της Ε.Ε. παρείχαν σε τράπεζες χρηματοδοτική στήριξη, κυρίως με την μορφή εγγυήσεων και κεφαλαιακών ενισχύσεων. Το ανώτατο ύψος του ποσού αυτού ήταν 1540 δις ευρώ (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2013).

Εφαρμόζοντας η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και το Ευρωσύστημα τη μη συμβατική «πολιτική ενισχυμένης πιστωτικής στήριξης» (enhanced credit support), δηλαδή την χορήγηση ρευστότητας μέσω δημοπρασιών σταθερού επιτοκίου, οι τράπεζες λάμβαναν για πρώτη φορά την απαραίτητη ρευστότητα ή μακροπρόθεσμη αναχρηματοδότηση με τον όρο να παράξουν αρκετές εξασφαλίσεις με την μορφή αποδεκτών τίτλων. Ταυτόχρονα αυξανόταν το σύνολο των αποδεκτών από το Ευρωσύστημα εξασφαλίσεων. Τον Μάιο του 2010 και έπειτα από μια σύντομη περίοδο ομαλοποίησης, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα επιχειρώντας να αντιμετωπίσει την τρομερή δημοσιονομική κατάσταση της Ελλάδας η οποία μόλις είχε γνωστοποιηθεί στους εταίρους, έλαβε μια ιδιαίτερα σημαντική απόφαση. Οι διάφορες ευρωπαϊκές τράπεζες αποκτούσαν χρηματοδότηση έναντι χρεογράφων τα οποία είχε εκδώσει ή εγγυηθεί το Ελληνικό Δημόσιο, ανεξάρτητα από την πιστωτική διαβάθμιση την οποία απέδιδαν στα εν λόγω χρεόγραφα οι περίφημοι οίκοι αξιολόγησης πιστοληπτικής ικανότητας. Προς την ίδια κατεύθυνση και ίσως ακόμη πιο σημαντική ήταν η έναρξη ενός προγράμματος παρεμβάσεων στη δευτερογενή αγορά κρατικών ομολόγων, του Προγράμματος για τις Αγορές Τίτλων (Securities Market Programme). Καθώς η ένταση επιδεινωνόταν κατά το δεύτερο εξάμηνο του 2011 και έπειτα από την ένταξη της Πορτογαλίας σε πρόγραμμα στήριξης, αποφασίστηκε για πρώτη φορά η διενέργεια δύο πράξεων μεσοπρόθεσμης χρηματοδότησης τραπεζών διάρκειας 36 μηνών. Με τις δύο αυτές πράξεις, το Δεκέμβριο 2011 και τον Μάρτιο 2012, δόθηκε συνολική ρευστότητα ύψους ενός δισεκατομμυρίου ευρώ στα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα της ευρωζώνης. Στη κρίσιμη Σύνοδο Κορυφής στις 28-29 Ιουνίου 2012 συντελέστηκε μια ιστορική τομή. Είχε γίνει από καιρό αντιληπτή η σχέση μεταξύ αδύναμων τραπεζών και αδύναμων εθνικών οικονομιών. Κάθε φορά που μια τράπεζα πτώχευε, το δημόσιο χρέος διογκωνόταν και οι φορολογούμενοι έπρεπε να καλύψουν την απώλεια. Όταν σε μεταγενέστερη χρονική στιγμή, η ικανότητα των εθνικών κυβερνήσεων να αποπληρώσουν τα χρέη τους αμφισβητούνταν, κλυδωνιζόταν με τη σειρά του όλο το τραπεζικό σύστημα της χώρας. Η Ιρλανδία ήταν η πιο χαρακτηριστική περίπτωση αυτής της αλληλουχίας, ωστόσο η Ισπανία ήταν εκείνη τη στιγμή της Συνόδου το κράτος που κινδύνευε περισσότερο. Με εφαλτήριο την Έκθεση «Προς μια γνήσια Οικονομική και Νομισματική Ένωση» της οποίας οι τρεις θεματικοί πυλώνες ήταν η ενοποίηση του

τραπεζικού τομέα, η δημοσιονομική ένωση για την εναρμόνιση ελλειμάτων και χρεών και η κοινή οικονομική πολιτική, αποφασίστηκε η δημιουργία ενός ενιαίου συστήματος εποπτείας για όλες τις τράπεζες της ευρωζώνης, η δυνατότητα των χρεοκοπημένων τραπεζών να παίρνουν χρήματα άμεσα από τα ταμεία διάσωσης και η εγκαθίδρυση ενός ενιαίου συστήματος εγγύησης καταθέσεων⁸⁸. «Ήταν ένα «ναι» και στην ευθύνη και στην αλληλεγγύη» (Herman Van Rompuy, 2014). Έκτοτε ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας αναβαθμίστηκε ώστε στις 6 Σεπτεμβρίου 2012, ο Mario Draghi από την θέση του ως διευθυντής του Οργανισμού υποσχέθηκε να παράσχει «απεριόριστη αλλά υπό όρους» υποστήριξη στις χώρες που δέχονταν πιέσεις από τις αγορές και ανακοίνωσε την έναρξη οριστικών αγορών κρατικών ομολόγων (Outright Monetary Transactions – Οριστικές Νομισματικές Συναλλαγές). Για πολλούς ερευνητές, ήταν αυτός ο ακτιβιστικός ρόλος της ΕΚΤ που ουσιαστικά διέσωσε την Ευρωζώνη (Collignon & Diessner, 2016, σελ 1297). Στις 12 Σεπτεμβρίου η ύπαρξη ενός μόνιμου εγγυητή και επόπτη στην Ευρωζώνη επικυρώθηκε από το πανίσχυρο γερμανικό δικαστήριο της Καρλσρούης ως συνταγματικά αποδεκτή. Το αρχικό στάδιο εποπτείας ολοκληρώθηκε στα τέλη του 2013 με τον διορισμό της Danièle Nouy στη θέση της Προέδρου του Ενιαίου Εποπτικού Μηχανισμού, ενώ η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, ως νέος επόπτης ⁸⁹, ξεκινούσε ασκήσεις

⁸⁸ Υπήρξαν τρεις βασικοί άξονες προς την ολοκλήρωση της τραπεζικής ένωσης:

α) η θέσπιση και άσκηση ενιαίων κανόνων προληπτικής εποπτείας για όλη τη ζώνη του ευρώ από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα,

β) η θέσπιση και άσκηση ενιαίων κανόνων για την εκκαθάριση και εξυγίανση προβληματικών τραπεζών, και

γ) η εγκαθίδρυση ενός ενιαίου συστήματος εγγύησης καταθέσεων.

Η συγκεκριμένη συλλογιστική αποτελούσε συνέχεια της Έκθεσης της ομάδας του Jacques de Larosiere και των ρυθμίσεων που απέρρεαν από αυτή, δηλ. του Κανονισμού ΕΕ/1092/2010 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 24/11/2010 σχετικά με τη μακροπροληπτική εποπτεία και τη σύσταση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου Συστημικού Κινδύνου, και του Κανονισμού ΕΕ/ 1096/ 2010 του Συμβουλίου της 17/11/2010 για την ανάθεση καθηκόντων στην ΕΚΤ σχετικά με τη λειτουργία του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου Συστημικού Κινδύνου που άρχισε να λειτουργεί τον Ιανουάριο του 2012. Τα πρώτα αυτά νομοθετήματα επαναξιολογήθηκαν στις αρχές του 2012 και υπό το πρίσμα της ενδεχόμενης εξόδου της Ελλάδας από το ευρώ, του τεράστιου δημόσιου χρέους της Ιταλίας, της αθέτησης των υποχρεώσεων των ισλανδικών τραπεζών προς τους καταθέτες τους και της κυπριακής κρίσης.

⁸⁹ Για την ανάληψη του ρόλου του υπερεθνικού φορέα εποπτείας υπήρχαν δύο επιλογές: η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα ή η Ευρωπαϊκή Τραπεζική Αρχή (European Banking Authority). Καθώς η τελευταία έδρευε στο Λονδίνο, απορρίφθηκε, και σύμφωνα με την ιδρυτική οδηγία του ενιαίου φορέα εποπτείας

προσομοίωσης ακραίων καταστάσεων, τα περίφημα «stress tests» όλων⁹⁰ των τραπεζών.

(Οδηγία 1024/2013), η ΕΚΤ αποφασίστηκε να λειτουργεί ως ενιαία εποπτική αρχή εντός ενός ενιαίου πλαισίου που καθοριζόταν από την ΕΒΑ.

⁹⁰ Σημαντικό ζήτημα αποτέλεσε το εάν στην εποπτεία της ΕΚΤ θα υπάγονταν μόνο οι συστημικά σημαντικές τράπεζες που εδρεύουν στην ευρωζώνη όπως αυτές ορίζονταν σύμφωνα με διάφορα κριτήρια όπως λ.χ. το ύψος του ενεργητικού τους ή οι διασυννοριακές δραστηριότητες τους. Εντέλει, εκατόν τριάντα περίπου τράπεζες, που αντιπροσωπεύουν το 85% του συνολικού τραπεζικού ενεργητικού, εποπτεύονται από την ΕΚΤ από το Νοέμβριο του 2014. Μαζί με την άσκηση προσομοίωσης ακραίων καταστάσεων, πραγματοποιείται αξιολόγηση των κινδύνων που ενέχουν οι ισολογισμοί των τραπεζών (supervisory risk assessment) και έλεγχος της ποιότητας των στοιχείων του ενεργητικού τους (asset quality review).

3.2. Αξιολόγηση πολιτικών και αποτίμηση νέας κατάστασης.

Το πλαίσιο που διαμορφώνεται από την εγκαθίδρυση των παραπάνω μηχανισμών και την εισαγωγή νέων κανονισμών και νομοθετημάτων αναπόφευκτα αξιολογείται υπό το πρίσμα των καταδεδειγμένων αδυναμιών του προηγούμενου συστήματος οικονομικής διακυβέρνησης της Ένωσης και των ανισοροπιών που εκείνο ανηπαρήγαγε. Γενικά διαπιστώνεται πως οι νέες ρυθμίσεις ενισχύουν τους δύο βραχίονες του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης και στοχοθετώντας για ακόμη μια φορά τον συντονισμό των εθνικών οικονομιών, καθιστούν συστηματική την παρακολούθηση και την ανάλυση των μακροοικονομικών εξελίξεων στα κράτη μέλη. Πλέον, έπειτα από τις περιπτώσεις της Ιρλανδίας και της Ισπανίας, χωρών με χαμηλά επίπεδα δημοσίου χρέους και ελλείμματος πριν την κρίση, η Ευρωζώνη έχει αναγνωρίσει πως οι ισορροπημένοι προϋπολογισμοί δεν εγγυούνται από μόνοι τους οικονομική ανάπτυξη ή σταθερότητα (Van Rompuy, 2014, σελ.60). Επίσης, όπως μαρτυρά και η εφαρμογή της διαδικασίας υπερβολικών ανισοροπιών, δημοσιονομικές ανισοροπίες υποκρύπτουν συχνά βαθύτερα προβλήματα και λανθασμένες μακροοικονομικές πολιτικές. Έτσι, στο πεδίο της δημοσιονομικής διακυβέρνησης, το πλέγμα των νέων κανόνων, διαδικασιών και πρακτικών εξασφαλίζει ένα πολύπλοκο, αλλά ολοκληρωμένο και πιο αυστηρό καθεστώς εποπτείας και επιτήρησης με ενισχυμένο το ρόλο της Επιτροπής. Η τελευταία, αν και η αξιοποίηση των νέων αρμοδιοτήτων της εκκρεμεί να αποδειχθεί στην πράξη, ενδυναμώνεται ως προς τον έγκαιρο εντοπισμό δημοσιονομικών προβλημάτων, ως προς τη διατύπωση προτάσεων επίλυσής τους και ως προς την επιβολή κυρώσεων. Συνολικά, η ενωσιακή διαδικασία λήψης αποφάσεων διατηρεί τόσο τα διακυβερνητικά της χαρακτηριστικά, όπως λ.χ. αποδεικνύει η εισαγωγή της διαδικασίας αντίστροφης πλειοψηφίας για την επιβολή κυρώσεων στο πλαίσιο της διαδικασίας υπερβολικού ελλείμματος, όσο και τις αναφορές στην κοινοτική μέθοδο όπως χαρακτηριστικά επαληθεύει η εισαγωγή του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου. Σε μια προσεκτικότερη ανάλυση όμως, και έπειτα από το «θεσμικό πείραμα» των ελληνικών προγραμμάτων διάσωσης (Boskonits, 2015), μια διάκριση φαίνεται να λανθάνει. Παρατηρείται πως σε διακυβερνητικό πλαίσιο λειτουργεί κυρίως το σύστημα ενισχυμένης εποπτείας για τα κράτη μέλη που αντιμετωπίζουν σημαντικά

προβλήματα χρηματοδότησης, ενώ για τα υπόλοιπα κράτη με «υγιή» οικονομία η κοινοτική μέθοδος παραμένει ο κύριος τρόπος υπό τον οποίο συνυπάρχουν, συνενώνονται και συναποφασίζουν. Με άλλα λόγια, στο νέο σύστημα οικονομικής διακυβέρνησης, οι νομικές και οι πολιτικές υποχρεώσεις του κάθε κράτους μέλους φαίνεται να διαφοροποιούνται ανάλογα με τη δημοσιονομική του θέση (Dawson, 2015). Έτσι λ.χ. τα κράτη που υπόκεινται στη διαδικασία υπερβολικού ελλείμματος θα πρέπει να συμφωνούν με την Επιτροπή «πρόγραμμα δημοσιονομικής και οικονομικής εταιρικής σχέσης» και σύμφωνα επιπλέον με το άρθρο 5 του Κανονισμού 473/2013 του «Δίπτυχου», ο κρατικός προϋπολογισμός θα πρέπει να ελέγχεται από «ανεξάρτητες εθνικές αρχές» οι οποίες κατά τη διεθνή πρακτική ονομάζονται «δημοσιονομικά συμβούλια» και «ειδικά γραφεία προϋπολογισμού» και υπάγονται στα εθνικά κοινοβούλια και όχι στην εκτελεστική εξουσία. Στην ίδια συλλογιστική της επίτευξης «στενότερης» ένωσης αλλά όχι δημοσιονομικής, επιδιώκεται παράλληλα η ενίσχυση της λογικής και του ίδιου του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης αλλά όχι η υπέρβασή του. Ακολουθείται η προσέγγιση του ορντολιμπεραλισμού και της ατομικής ευθύνης των εθνικών κυβερνήσεων. Σε αυτή την κατεύθυνση, βρίσκεται η σημαντικότερη καινοτομία που εισάγει το Δημοσιονομικό Σύμφωνο με σκοπό τον περιορισμό των διαρθρωτικών ελλειμμάτων. Κάθε κράτος μέλος θεσμοθετεί και τηρεί τον κανόνα του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού, ενσωματώνοντας τον σε κανόνες αυξημένης συνταγματικής νομοθετικής ισχύος⁹¹. Ενα πλαίσιο κοινής δημοσιονομικής διακυβέρνησης αναπτύσσεται θέτοντας δεσμεύσεις, η τήρηση των οποίων εξαρχής προϋποθέτει την εναρμόνιση των υφιστάμενων αποκλίνουσων επιμέρους οικονομιών. Συμπερασματικά η απειλή των κυρώσεων ενδέχεται να μη λειτουργήσει αποτρεπτικά ιδίως εάν αντισταθμιστεί από το ενδεχόμενο αντίστοιχο πολιτικό κόστος της εφαρμογής περιοριστικών δημοσιονομικών κανόνων (Μαντζούφας, 2013)⁹². Τέλος, εστιάζοντας στην ίδια την ιδρυτική συνθήκη του ΕΜΣ, συμπεραίνεται η απροθυμία των κρατών μελών για επέκταση του κοινοτικού κεκτημένου. Η πολιτική επιλογή της Ένωσης για την ανάπτυξη του κατάλληλου χρηματοδοτικού οργάνου και την

⁹¹ Αξίζει να επισημανθεί πως ουδέποτε στη δημόσια σφαίρα δεν έλαβε χώρα η συζήτηση για το εάν η εισαγωγή του χρυσού κανόνα αποτελεί στην ουσία αναθεώρηση της ελληνικής συνταγματικής τάξης.

⁹² <https://www.constitutionalism.gr/o-χρυσός-δημοσιονομικός-κανόνας-στ-2/Ξ>

οικονομική διακυβέρνηση της ευρωζώνης δεν ήταν η ανάπτυξη κοινοτικών οργάνων αλλά η καταφυγή στο διεθνές δίκαιο⁹³.

Αναφορικά με το χρηματοπιστωτικό τομέα, η ΕΚΤ μπορεί να αποκατέστησε τη ρευστότητα και μάλιστα χωρίς να χρηματοδοτήσει άμεσα τα κράτη-μέλη, ωστόσο με την πολιτική της δημιουργήθηκαν σημαντικά ελλείμματα σε ορισμένες εθνικές κεντρικές τράπεζες, τα οποία διακρατούν άλλες κεντρικές τράπεζες του ευρωσυστήματος. Χαρακτηριστικά, ενώ στο τέλος του 2006 η Bundesbank είχε απαιτήσεις έναντι των άλλων κεντρικών τραπεζών ύψους 5 δις ευρώ, στο τέλος του 2010 αυτές έφθασαν τα 326 δις ευρώ και αφορούσαν εξ ολοκλήρου υποχρεώσεις της Ελλάδας, Ιρλανδίας, Πορτογαλίας και Ισπανίας. Εκτιμάται πως στα τέλη του 2008, η συνολική έκθεση γερμανικών, γαλλικών, βέλγικων και ολλανδικών τραπεζών σε ιδιωτικό και δημόσιο χρέος της Ελλάδας, της Ιταλίας, της Ιρλανδίας, της Πορτογαλίας και της Ισπανίας ισούταν με περισσότερο από 120% του μετοχικού τους κεφαλαίου (Leblond, 2012, σελ.60). Επιπρόσθετα, στον χώρο της Ευρωζώνης, το πλαίσιο εγγύησης των καταθέσεων αποτέλεσε διακριτό ζήτημα από εκείνο της εξυγίανσης των τραπεζών. Παρόλο που και οι δυο διαδικασίες στοχοθετούν την προστασία των καταθετών και την αποτροπή του πανικού, αρχές όπως ο αμερικάνικος κρατικός μηχανισμός FDIC, θεωρήθηκαν πως δεν αντιμετωπίζουν επαρκώς προβλήματα που προκύπτουν από την αλληλεξάρτηση εθνικών προϋπολογισμών και τραπεζών (sovereign-banking nexus). Έτσι για την εξυγίανση των τραπεζών, διατηρούνται προσωρινά οι εθνικές αρχές, αφού στον νέο φορέα που έχει ιδρυθεί, έχει δοθεί δεκαετή περίοδο προσαρμογής για την άντληση των αναγκαίων κεφαλαίων. Ομοίως διατηρούνται τα εθνικά σχήματα εγγύησης καταθέσεων καθώς θεωρείται πως ένας ενιαίος οργανισμός που θα κάλυπτε όλες τις καταθέσεις πανευρωπαϊκά, θα οδηγούσε σε αμοιβαιοποίηση των κινδύνων.

⁹³ Υπενθυμίζεται πως το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, κάνοντας χρήση της απλοποιημένης διαδικασίας τροποποίησης των Συνθηκών της παραγράφου 6 του άρθρου 48 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΣΕΕ), εξέδωσε στις 25 Μαρτίου 2011 την Απόφαση 2011/199/ΕΕ για την τροποποίηση του άρθρου 136 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ). Η τροποποίηση αφορούσε την προσθήκη της νέας παραγράφου 3 και όριζε τη δυνατότητα θέσπισης ενός μηχανισμού σταθερότητας και χρηματοπιστωτικής συνδρομής. Η διαδοχική διακρατική συμφωνία για την ίδρυση του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας (ΕΜΣ) υπεγράφη, μεταξύ των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης με νόμισμα το ευρώ στις 2 Φεβρουαρίου του 2012.

Παρά το μέγεθος λοιπόν και τη σπουδαιότητα των νέων ρυθμίσεων, η πλήρης δημοσιονομική και τραπεζική ενοποίηση στη ζώνη του ευρώ δεν έχει επιτευχθεί. Ειδικότερα στο δημοσιονομικό πεδίο η κρίση επέφερε ενίσχυση των υφιστάμενων δομών διακυβέρνησης, ενώ δεν σηματοδότησε κάποια αλλαγή προσανατολισμού προς την εγκαθίδρυση δημοσιονομικής ένωσης ή την εναρμόνιση των οικονομικών πολιτικών των κρατών μελών. Αν ανατρέξει κάποιος στην κοινή έκθεση των πέντε Προέδρων το 2015⁹⁴ για το μέλλον της ΟΝΕ και τη συγκρίνει με την αντίστοιχη Έκθεση των τεσσάρων Προέδρων το 2012, διαπιστώνει ότι η επιλογή της ποιοτικής τομής για μια ολοκληρωμένη δημοσιονομική ενοποίηση με χαρακτηριστικά όπως τη δημιουργία ενός κοινού υπουργείου Οικονομικών (Treasury Office) για την ζώνη του Ευρώ ολοένα εξασθενεί. Στο συγκεκριμένο κείμενο και πάντα σε αντίθεση με την Έκθεση του 2012, αν και εξακολουθεί να γίνεται η κύρια παραδοχή πως έπειτα από την «καταιγίδα» και τα επείγοντα μέτρα που ελήφθησαν για να μην καταρρεύσει το ενωσιακό οικοδόμημα, πρέπει η Ένωση να επαναθεμελιωθεί, δεν υφίσταται καμιά αναφορά σε νέες αρμοδιότητες δημοσιονομικού χαρακτήρα και σε θέματα αμοιβαιοποίησης του δημόσιου χρέους. Αντ' αυτού, η έμφαση δίνεται στη δημιουργία «θεσμών για τη δημοσιονομική σταθεροποίηση» όπως του συμβουλευτικού «European Fiscal Board» με σκοπό την συμμόρφωση των κρατών μελών με τους υφιστάμενους δημοσιονομικούς κανόνες. Ακόμη πιο πρόσφατα, η Έκθεση των πέντε προέδρων το 2017, αναλώνεται σε πέντε πιθανά σενάρια εξέλιξης της ενωσιακής διαδικασίας σε κανένα εκ των οποίων δεν προβλέπεται ή έστω αναφέρεται η δημοσιονομική ένωση. Κεντρικό συστατικό στοιχείο τέλος, μιας πλήρους «δημοσιονομικής ένωσης», πέρα από την έκδοση κοινού χρέους, θα θεωρούταν η ύπαρξη κοινού προϋπολογισμού για τη ζώνη του ευρώ και η δυνατότητα μεταβιβαστικών πληρωμών. Ενώ ο Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Στήριξης (ΕΜΣ) αφορά την αντιμετώπιση κρίσεων, ο κοινός προϋπολογισμός εκτιμάται πως θα αποτελούσε εργαλείο αποφυγής τους και θα βοηθούσε στην αντιμετώπιση ασύμμετρων ή μακροοικονομικών διαταραχών με τη μεταφορά κεφαλαίων στο

⁹⁴ Οι πέντε πρόεδροι είναι οι πρόεδροι του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, της Ευρωμάδας και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Το έγγραφο είναι διαθέσιμο: https://ec.europa.eu/commission/publications/five-presidents-report-completing-europes-economic-and-monetary-union_en

κράτος μέλος που βρίσκεται σε ύφεση. Υιοθετώντας τη λογική αρχή της Έκθεσης των πέντε προέδρων το 2015, αλλά και τον άλλοτε φόβο των πλεονασματικών χωρών (Γκαργκάνας, 2013, σελ.6-7), πως μια τέτοια λειτουργία δεν θα μπορεί να ισοδυναμεί με μόνιμες ροές κεφαλαίων προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση ή χώρα, και δεν θα αποσκοπεί στην έμμεση εξίσωση των εισοδημάτων κοινοτικά, μόλις το Νοέμβριο του 2018, έπειτα από συνεχείς πιέσεις του Γάλλου Προέδρου Emmanuel Macron, τη συγκατάθεση της γερμανίδας Καγκελαρίου Angela Merkel και τις έντονες επιφυλάξεις των Ολλανδών, οι υπουργοί Οικονομικών Bruno Le Maire και Olaf Scholz παρουσίασαν σε συνεδρίαση του Eurogroup το περίγραμμα ενός ειδικού για τη ζώνη του ευρώ προϋπολογισμού. Ο προϋπολογισμός αυτός, ο οποίος προτείνεται να είναι τμήμα του προϋπολογισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και θα οριστεί το 2021, θα αποσκοπεί στην συγχρηματοδότηση επενδυτικών σχεδίων με σκοπό τη σύγκλιση των επιπέδων ευημερίας και ανταγωνιστικότητας .

Γενικά, διαπιστώνεται πως το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης «προχωράει» μέσω κρίσεων (Μαραβέγιας και Κατσίκας, 2016^a, σελ.186). Αν και χρονικά είναι αρκετά νωρίς για να αξιολογηθεί η συμβολή τους, οι παραπάνω ρυθμίσεις και μηχανισμοί, παρά τις ενδεχόμενες ατέλειες ή καθυστερήσεις εφαρμογής τους, μείωσαν την ένταση της κρίσης και επέφεραν καλύτερο συντονισμό των εθνικών οικονομικών πολιτικών, προσδίδοντας επιπλέον εν γένει περισσότερη συνοχή στο ενωσιακό οικοδόμημα. Πολλές από τις αστοχίες της «ανήλικης» Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης πράγματι διορθώθηκαν. Κοινή αφετηρία σύλληψης των νέων κανόνων αποτέλεσε η παραδοχή πως η Ένωση ενείχε κυρίως κατασκευαστικά λάθη στο πεδίο της οικονομίας, τα οποία μπορούσαν να αρθούν με τεχνικές, βελτιωτικές ρυθμίσεις στον τρόπο οικονομικής διακυβέρνησης. Φορείς της παραδοχής αυτής, τα ενωσιακά θεσμικά όργανα και οι εθνικές κυβερνήσεις των πιστών χωρών κυρίως, υποστήριξαν και εισήγαγαν τις προαναφερθείσες μεταρρυθμίσεις περιορίζοντας το δημόσιο διάλογο στον χρόνο και τη σειρά εφαρμογής τους και υιοθετώντας συχνά την μεροληπτική αφήγηση πως η κρίση αποτέλεσε κρίση δημόσιου χρέους ορισμένων χωρών. Ωστόσο πολιτικοί, φιλόσοφοι και ακαδημαϊκοί ανήγαγαν την οικονομική κρίση σε μια βαθύτερη, υπαρξιακή κρίση της Ευρώπης και επιδίωξαν να επαναπροσδιορίσουν τη αξία του ενωσιακού εγχειρήματος (Τσούκαλης, 2016 κ 2014; Cohn-Bendit και Verhofstadt, 2013; Habermas, 2011). Το

πολιτικό έλλειμμα της Ένωσης σε όρους δημοκρατίας διερευνήθηκε υπό το πρίσμα της πρόσφατης εμπειρίας άρνησης επικύρωσης του Ευρωσυντάγματος και της απρόθυμης γερμανικής ηγεμονίας και αποκαλύφθηκαν οι διάφορες παραδοξότητες της Ένωσης στο πεδίο της πολιτικής, ενώ αναζητήθηκε ένα «νέο κοινωνικό συμβόλαιο», μια «νέα μεγάλη συμφωνία». (Τσούκαλης, 2014; Beck, 2013).

3.3. Η σαθρή επικυριαρχία του οικονομικού και οι πρώτες ρηγματώσεις του «νεοφιλελεύθερου» παραδείγματος.

Η διαιρετική τομή που σχηματίζουν οι δύο αυτές προσεγγίσεις, οι οποίες όταν απαλλαγούν από εμμονικές πεποιθήσεις, η μεν πρώτη από την αυθεντία της οικονομικής σκέψης, η δε δεύτερη από την ομοσπονδίωση της Ευρώπης ως αποκλειστική τελική σκοποθεσία του ενωσιακού εγχειρήματος, μπορούν να λειτουργήσουν συμπληρωματικά, συναντά και τέμνει τη διαιρετική τομή του διλήμματος μεταξύ ανάπτυξης και λιτότητας το οποίο εμφανίστηκε στον ευρωπαϊκό δημόσιο διάλογο κυρίως τη διετία 2011 – 2012⁹⁵. Έτσι η υφιστάμενη πόλωση εντείνεται και ο κίνδυνος διάλυσης της Ευρωζώνης και κατ' επέκταση της Ένωσης αυξάνεται σημαντικά. Καθώς μάλιστα η δημοσιονομική και τραπεζική κρίση «στριμώχονται» αφαιρετικά σε ένα δίλημμα μεταξύ εφαρμογής μέτρων λιτότητας ή ανάπτυξης διατυπωμένο με μανιχαιοτικούς όρους «άσπρου / μαύρου», οι ευρωπαίοι πολίτες, «η Ευρώπη από τα κάτω», εμπλέκονται και παίρνουν θέση σχηματίζοντας κινήματα διαμαρτυρίας⁹⁶. Παραμερίζουν τον αρχικό τους φόβο και την έντονη ανασφάλεια, συναισθήματα που έως τις αρχές του 2011 φαινόταν να τους εγκλωβίζουν στη διατύπωση και αναπαραγωγή της φράσης «δεν καταλαβαίνω λέξη». Όπως εύστοχα διερωτόταν τον Αύγουστο του 2011 ο δημοσιογράφος Holder Gertz, «Μπορεί κανείς να διαδηλώσει κατά του πολέμου, κατά της πυρηνικής ενέργειας, κατά [...]. Αλλά κατά της δημοσιονομικής κρίσης;», και στη συνέχεια παρέθετε την αμηχανία μιας γερμανίδας πολιτικού του κόμματος της Αριστεράς «Τι θα γράφουν τα πανό; Κρίση άντε και...;» (Beck, 2013, σελ.31).

Στην προσέγγιση των ενωσιακών θεσμικών οργάνων και των εθνικών κυβερνήσεων των κρατών – υγείων πιστωτών, που όπως προαναφέρθηκε εστίαζε στο πεδίο της οικονομίας και στις βελτιωτικές τεχνικές ρυθμίσεις της οικονομικής διακυβέρνησης, ανέκυπτε αρκετά συχνά η κυριαρχία της αυθεντίας της οικονομικής σκέψης. Το 2003

⁹⁵ Την δημοσιονομική λιτότητα ως τρόπο προσαρμογής στην κρίση φαίνεται να παρουσιάζει για πρώτη φορά και να προτείνει στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής την άνοιξη του 2010 ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ). Λίγο αργότερα και άλλοι διεθνείς οργανισμοί όπως η Τράπεζα Διεθνών Διακανονισμών στη Βασιλεία, οικονομολόγοι και επιχειρηματίες θα υποστήριζαν τη θέση αυτή (Krugman, 2012, σελ. 216-217).

⁹⁶ Βλ. Ενότητα 2.3..

ο νομπελίστας οικονομολόγος Robert Lucas, στην προεδρική ομιλία του στην American Economic Association, ισχυριζόταν πως η μακροοικονομία ως γνώση που θα απέτρεπε την επανάληψη μιας παρόμοιας με τη μεγάλη ύφεση οικονομικής καταστροφής είχε επιτύχει και πως το κεντρικό της ζήτημα, η αποτροπή οικονομικών κρίσεων, είχε πλέον επιλυθεί. Έναν χρόνο αργότερα, ο Ben Bernanke, μέλος του Συμβουλίου της κεντρικής τράπεζας των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής (Federal Reserve System), γιόρταζε την περίοδο της «Great Moderation», δύο δεκαετιών δηλαδή οικονομικής σταθερότητας με χαμηλό πληθωρισμό, θετική οικονομική ανάπτυξη και σημαντική μείωση αβεβαιότητας. Παρά τις κριτικές άλλων οικονομολόγων όπως του Stiglitz (2003), του Schiller (2006) και του Krugman (2008) και την νωπή ακόμη εμπειρία της χρηματοπιστωτικής κρίσης της διετίας 1997-1998 στην νοτιοανατολική Ασία, φαινόταν πως η οικονομική επιστήμη διέθετε όλα τα απαραίτητα εργαλεία ώστε να μπορεί να προβλέπει και ακόμη σημαντικότερα να αντιμετωπίζει τις υφέσεις. Σε ένα γενικευμένο κλίμα ευημερίας, ο Alan Greenspan, δήλωνε λίγο πριν την αποχώρησή του από το αξίωμα του προέδρου της κεντρικής τράπεζας των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, θέση που αξιοσημείωτα διατηρούσε από το 1987 έως το 2006, την εμπιστοσύνη του στα σύγχρονα «σύνθετα χρηματοπιστωτικά εργαλεία» και στις αναπόφευκτες «πρόσφατες μεταρρυθμίσεις του κανονιστικού πλαισίου» του χρηματοπιστωτικού τομέα, διαβεβαιώνοντας τη διαμόρφωση και λειτουργία πλέον ενός ευέλικτου, αποτελεσματικού και ανθεκτικού συστήματος. Ο ίδιος (2007)⁹⁷ ισχυριζόταν πως «[...] η προφανής σταθερότητα του παγκόσμιου εμπορίου και του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος δεν αποτελεί παρά επαναβεβαίωση της απλής, και δοκιμασμένης στον χρόνο, αρχής που διακήρυξε ο Adam Smith το 1776: τα άτομα που εμπορεύονται μεταξύ τους ελεύθερα και σύμφωνα με το ατομικό τους συμφέρον οδηγούν σε μια αναπτυσσόμενη, σταθερή οικονομία.»

Στο πλαίσιο αυτό, η αμηχανία και η αδράνεια των οικονομολόγων ιδίως στις απαρχές της κρίσης ήταν απρόσμενη. Όπως άλλωστε και η ίδια η κρίση. Καθώς η τελευταία μετατοπιζόταν στην ευρωπαϊκή ήπειρο και οι ΗΠΑ εισέρχονταν σε περίοδο αργής ανάκαμψης, όπου όμως η συνοχή του κοινωνικού ιστού βρίσκοταν υπό την απειλή

⁹⁷ Στο βιβλίο του «Η εποχή των αναταράξεων: Περιπέτειες σε ένα νέο κόσμο», κεφ. 19

της έλλειψης πλήρους απασχόλησης και της άνισης κατανομής πλούτου και εισοδημάτων (Smeeding, 2005; Piketty, 2007/2014; Toussaint, 2012; Stiglitz, 2011) και οι δυνατότητες των ανθρώπων για ευημερία ενδεχομένως θα σπαταλούνταν για μεγάλο διάστημα (Keynes σε Krugman, 2012), οικονομολόγοι όπως ο Alan Kirman (2010) αναζήτησαν νέα μοντέλα προσομοίωσης της οικονομικής δραστηριότητας στο πεδίο της μακροοικονομίας, αποκαλύπτοντας τις λανθασμένες παραδοχές των κυρίαρχων υφιστάμενων μοντέλων όπως του Dynamic Stochastic General Equilibrium (DGSE) και εστιάζοντας σε έννοιες όπως εκείνες της μετάδοσης (contagion) κινδύνου στην παγκόσμια αγορά ή της αλληλεξάρτησης, της αλληλεπίδρασης και της εμπιστοσύνης των *hominum economici*. Διακεκριμένοι επιστήμονες όπως ο Stein (2010) άρχισαν να εξετάζουν τον ρόλο διεθνών οργανισμών όπως της Παγκόσμιας Τράπεζας στην οικονομική παγκοσμιοποίηση⁹⁸ και την ανεμπόδιστη μεταφορά κεφαλαίων και να αξιολογούν λεπτομερώς και εκτενώς εφαρμοσμένες πολιτικές τους όπως αυτή της εξαγοράς εγχώριων τραπεζών από ξένους επενδυτές. Άλλοι όπως οι Reinhart & Rogoff (2008) συνέκριναν την κρίση στις ΗΠΑ με άλλες δεκαοκτώ «τραπεζοκεντρικές» κρίσεις⁹⁹ και απεδείκνυαν πως πριν την πλειοψηφία των οικονομικών κρίσεων προηγούταν πάντα ένας βαθμός οικονομικής φιλελευθεροποίησης, ενώ οι Arestis & Caner (2010), διερευνούσαν σε αναπτυσσόμενες χώρες τη σχέση της φιλελευθεροποίησης των κεφαλαίων και της φτώχειας και διαπίστωναν την ελάχιστη συμβολή της πρώτης στην εξάλειψη της δεύτερης. Καθώς επιπλέον άνθρωποι καιροσκόποι σαν τον Bernard Madoff, τον τέως πρόεδρο του αμερικάνικου χρηματιστηρίου NASDAQ που ως σύγχρονος Charles Ponzi είχε επιφέρει χρηματικές απώλειες της τάξης των πενήντα δισεκατομμυρίων δολλαρίων, συλλαμβάνονταν¹⁰⁰, μια δημόσια συζήτηση, πρωτίστως μεταξύ οικονομολόγων, επανακκινούταν με

⁹⁸ (financial globalization)

⁹⁹ Δεδομένα για την έρευνα αυτή αντλήθηκαν από τους Kaminsky & Reinhart (1999) και Caprio et al (2005). Οι πέντε μεγάλες κρίσεις με τις οποίες συγκρίθηκε αυτή του 2007 ήταν της Ισπανίας (1977), της Νορβηγίας (1987), της Φιλανδίας και της Σουηδίας (1991) και τέλος της Ιαπωνίας (1992).

¹⁰⁰ Ο Charles Ponzi ήταν κερδοσκόπος ιταλικής καταγωγής που εφάρμοσε την χρηματιστική πυραμίδα κατά τη δεκαετία του 1920 στις ΗΠΑ. Αντίστοιχη παράνομη πρακτική ακολούθησε και ο Bernard Madoff, ο οποίος καταδικάστηκε τον Ιούνιο του 2009. Κατά την χρηματιστική πυραμίδα, ο διαχειριστής χρησιμοποιεί το χρήμα των νέων μελών ώστε να τηρήσει τις δεσμεύσεις του απέναντι στα παλιά μέλη.

γενική θεματική την συνολικότερη αξιολόγηση της οικονομικής σκέψης και ειδικότερα του κυρίαρχου «νεοφιλελεύθερου» παραδείγματος.

Στο παράδειγμα αυτό, τη λογική του οποίου φαίνεται να ακολουθεί η πλειοψηφία των επιστημόνων οικονομικής ανάλυσης¹⁰¹, η αγορά απολυτοποιείται ως μοναδικός αυτορρυθμιζόμενος, αυτοποιούμενος και αυτοαναφερόμενος μηχανισμός «ο οποίος μέσω της απόλυτης πρωτοκαθεδρίας του ιδιωτικού έναντι του δημόσιου συμφέροντος υποτίθεται ότι εκφράζει την ισχύ του ορθού λόγου στο πεδίο της οικονομίας, της κοινωνίας και της πολιτικής» (Χαραλάμπης, 2013). Με άλλα λόγια και ίσως χωρίς αρνητικό πρόσημο, ο όχι και τόσο επιστημονικός όρος του «νεοφιλελευθερισμού» αποτελεί συνέχεια ενός άλλου όρου που έχει υποστεί παραφθορές, του φιλελευθερισμού, έτσι όπως αυτός αναπτύχθηκε στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και στον οποίο δίνονταν έμφαση «στην ελευθερία ως έσχατο στόχο και στο άτομο ως έσχατη οντότητα της κοινωνίας» (Friedman, 2012, σελ. 28). Θεμελιωμένο σε διδαχές και συμπεράσματα οικονομολόγων όπως του Adam Smith και του David Ricardo και συχνά χωρίς καμμία διεξοδική αναφορά στο ιστορικό πλαίσιο των έργων των στοχαστών αυτών¹⁰², το νεοφιλελεύθερο παράδειγμα στηρίζεται σε ένα επιλεκτικό σώμα έργων που περιλαμβάνει νεοκλασικές αντιλήψεις στο πεδίο της οικονομίας όπως τη ποσοτική θεωρία του χρήματος¹⁰³, το νόμο του Say¹⁰⁴ ή τη θεωρία συγκριτικών πλεονεκτημάτων. Παραβλέποντας για παράδειγμα την αντίδραση του Smith για κάθε μονοπωλιακή δύναμη των επιχειρήσεων, καθώς και την υποστήριξή του για κρατική παρέμβαση

¹⁰¹ <http://nymag.com/nymag/rss/all/paul-krugman-2011-5/index6.html>

¹⁰² Ο οικονομικός φιλελευθερισμός του Adam Smith προέκυψε ως απάντηση στον μερκαντισμό, σε πολιτικές προστατευτισμού και σε νόμους όπως οι «Νόμοι περί Ναυσιπλοΐας» που ψηφίστηκαν από το αγγλικό κοινοβούλιο το 1660 και απαγόρευαν την εισαγωγή εμπορευμάτων που δεν μεταφέρονταν με βρετανικά πλοία, και στα εικοσιδύο χρόνια κρατικού παρεμβατισμού του γάλλου υπουργού οικονομικών Jean-Baptiste Colbert (1619-1683).

¹⁰³ Η θεωρία αυτή εξηγεί τη διακύμανση των τιμών με βάση την ποσότητα του χρήματος σε κυκλοφορία.

¹⁰⁴ Η αλλιώς «Treasury view». Αυτή η θέση, που παρουσιάστηκε και εφαρμόστηκε από το βρετανικό υπουργείο Οικονομικών (και τον Winston Churchill ως υπουργό Οικονομικών) κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας 1920 και ενώ το ποσοστό ανεργίας στην χώρα αυξάνονταν διαρκώς, υποστήριζε πως τα δημόσιες δαπάνες δεν μπορούν να καταπολεμήσουν την ανεργία, καθώς έπρεπε οπωσδήποτε να χρηματοδοτηθούν από ιδιωτικές πηγές, μέσω φορολόγησης ή μέσω δανεισμού, αποσπώντας κεφάλαια από τις ιδιωτικές επιχειρήσεις και κατ'επέκταση μειώνοντας την απασχόληση στον ιδιωτικό τομέα κατά το ποσό που θα αυξάνονταν η απασχόληση στον δημόσιο τομέα.

στην παραγωγή δημοσίων αγαθών όπως της βασικής εκπαίδευσης, της εθνικής άμυνας και έργων και υποδομών κοινής ωφέλειας (Smith, 1991; Backhouse, 1994), εστιάζει στις θέσεις του Ricardo πως η οικονομία δεν μπορεί να πληγεί από ανεπαρκή ζήτηση και πως ο εργατικός μισθός, «σαν όλα τα άλλα συμβόλαια», θα πρέπει να αφήνεται στον έντιμο και ελεύθερο ανταγωνισμό της αγοράς και δεν θα πρέπει ποτέ να ελέγχεται με την ανάμειξη της νομοθετικής εξουσίας (Ricardo, 1817), ο νεοφιλελευθερισμός αναπαράγει τη θέση του von Mises για την υπεροχή του καπιταλισμού και την αδυναμία του σοσιαλισμού, αφού χωρίς μια ελεύθερη αγορά δεν υπάρχει σύστημα τιμών το οποίο είναι απαραίτητο για την κατανομή των περιορισμένων κεφαλαίων προς την πλέον κερδοφόρα και αποτελεσματική χρήση (von Mises, 1922), και υποστηρίζει τη θέση του Hayek πως η οικονομική κρίση είναι μια απαραίτητη και υγιής αναπροσαρμογή που προκαλείται κυρίως από κρατική παρέμβαση και οφείλεται στο κυβερνητικό μονοπώλιο της έκδοσης χρήματος (von Hayek, 1931). Γενικά, το φιλελεύθερο παράδειγμα προτείνει πως η ευημερία μπορεί καλύτερα να επιτευχθεί απελευθερώνοντας τις επιχειρηματικές ικανότητες των ατόμων εντός ενός θεσμικού πλαισίου που χαρακτηρίζεται από «ισχυρό» δικαίωμα ιδιοκτησίας, ελεύθερες αγορές και ελεύθερο εμπόριο (Harvey, 2005, σελ.2). Στο πλαίσιο αυτό, κύρια λειτουργία του νεοφιλελεύθερου κράτους είναι η προσέλκυση επενδύσεων, η διευκόλυνση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων και η συγκέντρωση πλούτου. Κατ'επέκταση το κράτος δεν επιδιώκει πρωτίστως το συλλογικό αγαθό, αλλά δημιουργεί και εξυπηρετεί ιδιωτικούς στόχους των ατόμων στο πεδίο της αγοράς (Lang, 2011).

Κατά την κριτική του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος, χρήσιμες μα παραγκωνισμένες ιδέες οικονομολόγων όπως αυτές των John Hicks και Irving Fischer μελετώνταν πάλι¹⁰⁵, ενώ έργα και θεωρητικές αρχές των Milton Friedman και Friedrich von Hayek επανεμφανίζονταν. Οικονομολόγοι όπως ο Krugman (2012) και ο Stiglitz (2010) υπογράμμιζαν την «κευνσιανοφοβία» των τελευταίων δεκαετιών και

¹⁰⁵ Η θεωρία χρέους-αποπληθωρισμού των μεγάλων κρίσεων του Irving Fischer εξηγεί πώς οι ταυτόχρονες προσπάθειες μείωσης του ατομικού χρέους σε περιόδους κρίσεων οδηγούν την οικονομία σε μια αυτοτροφοδοτούμενη καθοδική σπείρα. Ο Hyman Minsky εξηγεί πως η μόχλευση, η αύξηση του χρέους, οδηγεί μακροπρόθεσμα και αναμφίβολα με μια τυχαία αφορμή σε οικονομική κρίση.

περιέγραφαν την εκδικητική μανία με την οποία επέστρεψε η φιλελεύθερη - όπως αυτή νοηματοδοτείται κυρίως στην ευρωπαϊκή ήπειρο και όχι στην παράδοση αμερικανών στοχαστών όπως λ.χ. του John Dewey - ιδεολογία κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και τροφοδοτήθηκε από τις κρίσεις χρέους στις χώρες του τρίτου κόσμου στις αρχές του 1980 και λίγο αργότερα, από την κατάρρευση των καθεστώτων στην Ανατολική Ευρώπη. Αποδεικνυαν τις σκιώδεις κερδοσκοπικές λειτουργίες του απορρυθμισμένου¹⁰⁶ και δαιδαλώδους χρηματοπιστωτικού συστήματος και την διαρκώς διευρυνόμενη απόσταση αυτού από την πραγματική οικονομία, αφού ενδεικτικά το 2001 το παγκόσμιο εισόδημα ήταν 49 τρισεκατομμύρια δολάρια και τα παράγωγα προϊόντα του χρηματοπιστωτικού τομέα κυμαίνονταν στα 85 τρισεκατομμύρια δολάρια, ενώ το 2007 το παγκόσμιο εισόδημα είχε σχεδόν διπλασιάσει και φτάσει 85 τρισεκατομμύρια δολάρια και η «αξία» των παραγώγων είχε εκτιναχθεί στα 670 τρισεκατομμύρια δολάρια (INE, 2011β, σελ.25). Διαχώριζαν τέλος, έννοιες ή διέκριναν διαδικασίες όπως την ελεύθερη διακίνηση των κεφαλαίων από την ελεύθερη διακίνηση των αγαθών (financial liberalisation vs. trade liberalisation), προκαλώντας «ορθόδοξες» οικονομικές θεωρίες όπως του Stanley Fischer (1997) και του Larry Summers (2000) πως η απελευθέρωση κεφαλαίων θα οδηγήσει σε σταθερότητα, σε αύξηση της παραγωγής και σε εξασφάλιση της κοινωνικής ευημερίας.

Σταδιακά, ο δημόσιος διάλογος «αποοικονομικοποιούταν» ή ακόμη καλύτερα απαλλασσόταν από περίπλοκους οικονομικοτεχνικούς όρους και μετατοπιζόταν αποκαλύπτοντας την εύθραστη σχέση μεταξύ οικονομικής και πολιτικής ελευθερίας και τη θεμελιώδη σημασία της οικονομικής οργάνωσης στην προαγωγή μιας ελεύθερης κοινωνίας. Η διάσημη πλέον αλληγορία του «αόρατου χεριού», που αξιολογείται αναπαράγεται ακόμη και στην επιστημονική βιβλιογραφία αρκετά

¹⁰⁶ Σύμφωνα με μια συνήθη αφήγηση (Mankiw and Taylor, 2010β; Βαρουφάκης 2011) η κρίση – ή σημαντικό μερίδιο αυτής - μπορεί να αποδοθεί στη λεγόμενη «απορρύθμιση» του χρηματοπιστωτικού συστήματος που άρχισε τη δεκαετία του 1980 στη Μεγάλη Βρετανία, ή με τη ψήφιση του νόμου Garn-St. Germain από τον Reagan το 1982, ο οποίος μείωνε τους περιορισμούς στα είδη δανείων που μπορούσαν να χορηγήσουν οι τράπεζες, και συνεχίστηκε και στη δεκαετία του 1990 με αποκορύφωμα το νόμο Gramm-Leach-Bliley του 1999 που κατήργησε τις διαφορές μεταξύ εμπορικών και κτηματικών τραπεζών και τη θέσπιση του Σύμφωνου Κεφαλαιακής Επάρκειας (Βασιλεία II) τον Ιούνιο του 2006 που «opened an arbitrage opportunity for banks that caused them to accelerate off-balance-sheet activity» (Blundell-Wignall, Atkinson & Lee, 2008, σελ.3).

συχνά σημαντικά αλλοιωμένη¹⁰⁷, επαναξιολογούταν. Φαινόμενα όπως η ανισότητα, το κράτος πρόνοιας, η συγκέντρωση πλούτου, η αναδιανομή πόρων ή η ανεργία «επέστρεφαν» ως κυρίαρχα ζητήματα που χρειάζονταν επιτακτικά να μελετηθούν (Piketty, 2014/2017) και «αντικαθιστούσαν» ή «ερμήνευαν» όρους οικονομικής πολιτικής όπως αυτούς της «ποσοτικής χαλάρωσης» ή της «εσωτερικής υποτίμησης». Χαρακτηριστικά, σε μια συνάντηση του προέδρου Obama με έξι οικονομολόγους στο οβάλ γραφείο το Δεκέμβριο του 2010, «κατά την οποία υπήρχε μια υπέροχη υψηλή αναλογία γενιάδων μεταξύ των παρευρισκομένων»¹⁰⁸, πέντε εξ' αυτών και συγκεκριμένα οι Krugman, Stiglitz, Robert Reich, Alan Blinder και Larry Mishel αναγνώρισαν την ανεργία ως το επιτακτικό οικονομικό ζήτημα το οποίο έπρεπε να επιλυθεί, επισημαίνοντας πως ήταν τόσο υψηλή, ώστε ενδεχομένως να μην μπορέσει να υπάρξει οικονομική ανάκαμψη. Όλοι συμφωνούσαν πως δεν ήταν καιρός για επιβολή λιτότητας αλλά έπρεπε γρήγορα να εφαρμοστεί μια πολιτική με στόχο τη δημιουργία θέσεων εργασίας. Ο έκτος οικονομολόγος, ο Jeffrey Sachs, πιο επιφυλακτικός, τόνισε την αξία των μακροπρόθεσμων πολιτικών.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής η αποοικονομικοποίηση του δημόσιου διαλόγου ίσως να μην ήταν τόσο σημαντική. Η αντιπαράθεση μεταξύ της κυβέρνησης του Barack Obama και του συντηρητικού χώρου των Ρεπουμπλικάνων των

¹⁰⁷ Ο Adam Smith, διατύπωσε την αλληγορία του «αόρατου χεριού» αναφερόμενος στους περιορισμούς εισαγωγής από ξένες χώρες αγαθών που θα μπορούσαν να παραχθούν εγχώρια. «Επομένως, καθώς κάθε άτομο προσπαθεί, όσο του είναι δυνατόν, να χρησιμοποιήσει το κεφάλαιό του για τη στήριξη της εγχώριας βιομηχανίας, και να κατευθύνει αυτή τη βιομηχανία έτσι ώστε η παραγωγή της να έχει τη μέγιστη δυνατή αξία, κάθε άτομο εργάζεται κατ' ανάγκη για να καταστήσει το ετήσιο εισόδημα της κοινωνίας όσο το δυνατόν μεγαλύτερο. Μάλιστα, γενικά, ούτε προτίθεται να προωθήσει το δημόσιο συμφέρον, ούτε γνωρίζει σε ποιο βαθμό το προωθεί. Προτιμώντας να στηρίξει την εγχώρια και όχι την ξένη βιομηχανία, στοχεύει μόνο στην δική του ασφάλεια. Και κατευθύνοντας αυτή τη βιομηχανία κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μεγιστοποιείται η αξία της παραγωγής της, στοχεύει μόνο στο δικό του κέρδος, και για το σκοπό αυτό, όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, καθοδηγείται από ένα αόρατο χέρι στο να προωθεί ένα στόχο που δεν αποτελεί μέρος των προθέσεών του. Ούτε είναι πάντα κακό για την κοινωνία το ότι αυτό δεν αποτελεί μέρος των προθέσεών του. Ακολουθώντας το δικό του συμφέρον, προωθεί συχνά αυτό της κοινωνίας αποτελεσματικότερα από ότι αν πραγματικά προτίθεται να το προωθήσει. Δεν γνωρίζω να έχουν γίνει πολλά καλά από αυτούς που είναι διαθετεμένοι να εμπορευθούν για το κοινό καλό. Είναι μια προδιάθεση, καθόλου κοινή ανάμεσα στους εμπόρους, και δεν χρειάζονται πολλά λόγια για να την αφήσουν κατά μέρος.» (πρωτοτ. Smith, 1991, σελ.351 – μεταφρ. Toussaint, 2012, σελ 28)

¹⁰⁸ <http://nymag.com/news/politics/paul-krugman-2011-5/>

περίφημων Tea Parties¹⁰⁹, αρθρώθηκε καθ'όλη τη διάρκειά της με πολιτικούς όρους γύρω από το κομβικό σημείο της συγκρότησης της Δημοκρατίας επαναφέροντας στο προσκήνιο την συχνά ερμηνευόμενη σαν συγκρουσιακή σχέση των δύο ιδιοτήτων του ανθρώπου της νεωτερικότητας, της ελευθερίας «της ατομικής ιδιοποίησης και [...] της απρόσκοπτης αναζήτησης της πραγμάτωσης του οικονομικού ιδιωτικού συμφέροντος», και της ισότητας όπως εκείνη ορίζεται για τους πολίτες και τους προσδιορίζει ως φορείς δικαιωμάτων, παραγωγούς και αποδέκτες του Δικαίου (Χαραλάμπης, 2012, σελ.160). Η έντονη διαμάχη των δύο πλευρών νοηματοδοτήθηκε ως διαμάχη ιδεολογιών και πεποιθήσεων μεταξύ εκείνων που επιθυμούσαν την κρατική παρέμβαση με στόχο «την τιθάσευση της βίας της αγοράς» (Χαραλάμπης, 2013), και εκείνων, των απόγονων ή μαθητευόμενων της σχολής του Mont Pelerin¹¹⁰ και του Πανεπιστημίου του Σικάγο, που υποστήριζαν πως ο συγκεντρωτικός έλεγχος της οικονομικής δραστηριότητας θα αποδεικνυόταν ο δρόμος προς τη δουλεία, όπως άλλοτε τιτλοφορούταν το γνωστό έργο του Hayek (2016).

Στην Ευρώπη ωστόσο, η κατάσταση διαμορφώθηκε εντελώς διαφορετικά.

¹⁰⁹ Ο επίπλαστος πληθυντικός του όρου αποδεικνύει τη φαινομενική έλλειψη κεντρικής οργάνωσης. Τα Tea Parties αποτελούν κίνημα αμερικανών πολιτών που αντιτίθενται σε κάθε κρατική παρέμβαση, με ιδρυτές τους μεγιστάνες David και Ed Koch, που αξιοπρόσεκτα παρέμεναν στην αφάνεια κατά τις δυο τελευταίες δεκαετίες, 1990-2010 (Βαρουφάκης, 2011,σελ.141-145).

¹¹⁰ Η εταιρεία του Mont Pelerin ιδρύθηκε τον Απρίλιο του 1947 από τον Hayek, τον von Mises, τον Haberler και τριανταέξι ακόμη επιστήμονες, οι οποίοι αντί να εστιάσουν στην ήττα του ναζισμού και του φασισμού, επικεντρώθηκαν σε «ανεπίλυτες» απειλές κατά του πολιτισμού. Μεταξύ των πιο δραστήριων μελών της συγκαταλέγονταν οι Maurice Allais, ο Milton Friedman και ο Karl Popper. Για το περιβάλλον συγκρότησής της και τη δράση της βλ. Wasserman (2019), για τη διάδοση και εξέλιξη της νεοφιλελεύθερης σκέψης, Mirowski & Plehwe (2015).

Κεφάλαιο 4^ο: Η ανάδυση της αμφισβήτησης της αυθεντίας της οικονομικής σκέψης ως δεύτερης κυρίαρχης προσέγγισης για την αντιμετώπιση της οικονομικής ύφεσης.

4.1. Η συγκρότηση του ευρωπαϊκού δημοσίου διαλόγου με πολιτικούς όρους και το δίλημμα «Λιτότητα ή Ανάπτυξη» ως διορθωτικός φακός.

Πρώτα από όλα οι αρχικές συνθήκες ήταν διαφορετικές. Δεν είχε υπάρξει καμμία προγενέστερη σύγκρουση όπως αυτή που περιγράφει ο Krugman στις ΗΠΑ (2012, σελ.123-127) μεταξύ «θαλασσινών» οικονομολόγων που προωθούσαν κενυσιανές πολιτικές και «στεργιανών» που υποστήριζαν άκριτα το αμιγές «laissez-faire». Η ιδεολογική διαφορά μεταξύ σοσιαλφιλελεύθερων και συντηρητικών κυβερνήσεων είχε επιπλέον ελαχιστοποιηθεί καθώς λ.χ. κυβερνήσεις εργατικών, όπως αυτές του Tony Blair ή του Gordon Brown, κέρδιζαν την εκτίμηση του Greenspan διότι παραδόξως είχαν αποδεχθεί τις δομικές αλλαγές της Thatcher, πιστής μαθήτριας του Hayek¹¹¹, και εφάρμοζαν τη επιλογή των ελεύθερων αγορών (Greenspan, 2007). Και μόλις η κρίση κλυδωνίσε την ζώνη του ευρώ, κανένας δεν ανέτρεξε στα τραγικά οικονομικά πειράματα στη Χιλή του δικτάτορα Pinochet το 1973 υπό την καθοδήγηση του Friedman ή τη νεοφιλελεύθερη πολιτική που εφάρμοσε ο Ronald Reagan, εντελώς αντίθετη από τη συχνά υπερεκτιμημένη αλλά αναμφίβολα αποτελεσματική «New Deal» του Franklin D. Roosevelt. Οι επιτυχείς προτάσεις για μεγάλες δημόσιες επενδύσεις, για αντι-κυκλικές ενέσεις δημοσίου χρήματος όπως εκείνες του Hjalmar Schacht στη Γερμανία της Βαιμάρης το 1933 με ανεργία έξι εκατομμυρίων¹¹², ή η

¹¹¹ «Μόνο στα μέσα της δεκαετίας του '70, όταν τα έργα του Hayek ξεχώρισαν στα αναγνώσματα που μου έδωσε ο Κιθ Τζόζεφ συνέλαβα στην ουσία τις ιδέες του. Μόνο τότε αντιλήφθηκα τα επιχειρήματά του για ένα κράτος προσφιλές στους Συντηρητικούς (μια περιορισμένη κυβέρνηση βασισμένη στην εφαρμογή του νόμου) σε αντίθεση με την αντίληψη του κράτους που πρέπει να αποφευχθεί (ένα σοσιαλιστικό κράτος όπου οι γραφειοκράτες κυριαρχούν ανεξέλεγκτοι)». Απόσπασμα από τη βιογραφία της Thatcher (1995), το οποίο αποτελεί την εισαγωγική παράγραφο στο άρθρο του Udry (1997) και η ελληνική του μετάφραση όπως παρατίθεται στον Toussaint (2012, σελ. 56).

¹¹² 'Η αλλιώς του 33% της εργατικής δύναμης. Βλ. την ειδική αναφορά του Berend (2009, σελ. 171-172) στον Schacht εκτιμώντας πως « [...] Θα μπορούσε να είναι ο τραπεζίτης του Προέδρου Ρούζβελτ και

περίφημη διαμάχη των Keynes και Hayek για την Ύφεση του 1929¹¹³ ήταν στην δική μας ήπειρο του «δυτικού» κόσμου απόηχοι πλέον της Ιστορίας. Στο πλαίσιο αυτό, τα ενωσιακά θεσμικά όργανα και οι κυβερνήσεις των πιστών χωρών, αδύναμες ή απρόθυμες να αξιολογήσουν τη λειτουργία του παγκοσμιοποιημένου χρηματοπιστωτικού συστήματος και των οικονομικών πρακτικών και δέσμιες υφιστάμενων Συνθηκών, προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν τον δραματοποιημένο «Ευρωγεδδών» (Reuters, 2012), όπως ένας εμπειρικός τεχνίτης που φέρει περιορισμένη τεχνογνωσία, που είναι απρόθυμος να διαβάσει σχετικές αναφορές ή να αγοράσει καινούρια συναφή εργαλεία και που επιδιώκει απλά κάτι να λειτουργεί χωρίς να αντιλαμβάνεται την αξία της ορθής λειτουργίας αυτού, θα αντιμετώπιζε ένα πρόβλημα το οποίο συναντά για πρώτη φορά. Η επιπόλαιη εστίαση στην υπέρβαση της κρίσης και όχι στην ίδια την κρίση, αντίδραση ενδεχομένως η οποία προήλθε από την νοηματοδότηση της Ένωσης όχι ως σταθερού σχηματισμένου κράτους όπως λ.χ. οι ΗΠΑ, αλλά στην καλύτερη των περιπτώσεων ως ενός πρωτοποριακού ειρηνικού εγχειρήματος, μιας «αένας εκκρεμότητας», σε συνδυασμό με τη τέχνη της στοχευμένης αναποφασιστικότητας ως τακτική τιθάσευσης από την γερμανίδα καγκελάρια Merkel (Beck, 2013, σελ.91-96) που οδήγησε σε μετατοπίσεις εξουσίας στην Ένωση, περιόρισε τα ευρωπαϊκά υποκείμενα δράσης στην «Μεγάλη Αυταπάτη» (Krugman, 2012, σελ.204) και κατέστησε κυρίαρχη την αφήγηση της κρίσης ως κρίσης του δημόσιου χρέους των «ανήθικων» νότιων ευρωπαίων. Αν και οικονομολόγοι όπως ο Philip Lane (2012) επιχείρησαν λίγο επιπόλαια¹¹⁴, και ευτυχώς χωρίς την ανάμειξη της ηθικής και αναφέροντας έστω ακροθιγώς την λανθασμένη πολιτική αντίδραση της Ένωσης, να υποστηρίξουν πως η οικονομική κρίση εξελίχθηκε σε κρίση

διαχειριστής του New Deal. Έτυχε να εργαστεί για τον Χίτλερ και να διαχειριστεί την πολεμική του προετοιμασία.»

¹¹³ Ενώ ο Keynes πίστευε ότι η μεγάλη ύφεση προκλήθηκε από την κατάρρευση των επενδύσεων, ο Hayek θεωρούσε ως αιτία την υπερεπένδυση που βασιζόταν σε χαλαρές δημοσιονομικές πολιτικές. Για τον Keynes η κατανάλωση και οι επενδύσεις έπρεπε να ενεργοποιηθούν μέσω δυναμικής κρατικής παρέμβασης, για τον Hayek η κρατική παρέμβαση στερούσε πόρους από τις διωτικές επενδύσεις. Για τον Keynes οι μισθοί έπρεπε να αυξηθούν για να υπάρξει κατανάλωση, για τον Hayek έπρεπε να μειωθούν ώστε να υπάρξει εκ νέου πλήρης απασχόληση. Βλ. επιπλέον Warshott (2011).

¹¹⁴ Ο Philip Lane αποφεύγει να διευκρινήσει τη σχέση αίτιου – αιτιατού μεταξύ της κρίσης και του δημοσιονομικού χρέους. Δεν εξηγεί εάν η κρίση προκάλεσε το δημοσιονομικό χρέος ή το αντίστροφο.

δημοσίου χρέους¹¹⁵, επισημαίνοντας τις ασύμμετρες επιπτώσεις της παγκόσμιας ύφεσης στις επιμέρους χώρες της ευρωζώνης και υπογραμμίζοντας την αδυναμία ορισμένων εθνικών κυβερνήσεων να εφαρμόσουν σκληρή δημοσιονομική πολιτική κατά το διάστημα 2003-2007, περίοδο που ο ιδιωτικός τομέας αναλάμβανε περισσότερο ρίσκο, μια τέτοια αφήγηση επαληθευόταν σε μεγάλο βαθμό για την περίπτωση της Ελλάδας, αλλά αναμφίβολα όχι για τις υπόλοιπες χώρες όπως την Ισπανία, την Ιρλανδία ή την Ιταλία. Η παραπλανητική «ελληνοποίηση» της κρίσης (Krugman, 2012, σελ.204), η θεωρία δηλαδή της δημοσιονομικής ανευθυνότητας, και η άκριτη αναπαραγωγή της πεποίθησης πως τα κράτη και όχι οι αγορές αποτελούσαν το πρόβλημα (Schmidt, 2011, σελ.71f; De Ville & Orbie, 2014, σελ. 150) δεν συνέβαλαν στην κατανόηση της κρίσης στην ζώνη του Ευρώ ως κρίσης του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος (Hay, 2010, σελ.466), και δεν προκάλεσαν αμφισβήτηση της αυθεντίας της οικονομικής σκέψης ούτε κανένα δημόσιο διάλογο για την οικονομική οργάνωση μιας ευημερούσας κοινωνίας. Αντίθετα, παραβλέποντας χρόνιες ασυμμετρίες ανταγωνιστικότητας και ενωσιακή θεσμική ανεπάρκεια, «ένδυσαν» τις ευθύνες της οικονομικής ύφεσης με όρους ηθικής και απάλλαξαν απ' αυτές τον απορρυθμισμένο χρηματοπιστωτικό τομέα. Πειθαρχημένες νοικοκυρές από τη Σουηβία που διήγαγαν λιτό βίο – η συχνή αναπαράσταση της Γερμανίας από την καγκελάρια Merkel (Young/Semmler, 2011, σελ.7,17)- αντιμετώπιζαν ξαφνικά παλιές αμαρτίες του «ανήθικου» «κλαμπ» της Μεσογείου. Καθώς ωστόσο οι αρχικά νομιμοποιημένες πολιτικές λιτότητας προκαλούσαν λαϊκά κινήματα διαμαρτυρίας κατά τη διετία 2011-2012 και μέχρι λίγο πριν το Σεπτέμβριο του τελευταίου έτους όταν ο διοικητής της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας Draghi υποσχέθηκε να παράσχει «απεριόριστη, αλλά υπό όρους υποστήριξη» στα κράτη του ευρώ που δέχονταν πιέσεις από τις αγορές, υπερβαίνοντας την επικρατούσα δαιμονοποίηση του πληθωρισμού και τον καταστατικά οριζόμενο αντιπληθωριστικό ρόλο του οργανισμού, ένα δίλημμα σχηματιζόταν, επαναφέροντας βασικά ζητήματα οικονομίας και πολιτικής και πολώνοντας ακόμη περισσότερο πολίτες, πολιτικούς και επιστήμονες. Η συνέχιση της περικοπής των δαπανών, της αύξησης των επιτοκίων

¹¹⁵ Για την εξέλιξη της κρίσης ως κρίση δημόσιου χρέους στην Ευρώπη ενδεικτικά Aizenman et al. (2013); De Grauwe & Ji (2012); Beirne & Fratzcher (2013) και κεφ.1.

και της φορολογίας, αντιτάσσονταν σε κενυσιανές πολιτικές επενδύσεων και ανάπτυξης. Για τους υποστηρικτές της πρώτης θέσης, η αποκατάσταση της εμπιστοσύνης στις αγορές ήταν ζήτημα κομβικής σημασίας, απαραίτητη και επέβαλε ευελιξία εργασιακών σχέσεων και συμπίεση των μισθών. Αντιλήψεις όπως εκείνες της δομικής ανεργίας - παραβλέπεται η προκλητική πεποίθηση για την ανυπαρξία ακούσιας ανεργίας - και της μοιρολατρικής προειδοποίησης του Schumpeter για τους κινδύνους που ελλοχεύουν σε κάθε απόπειρα διόρθωσης και αντιμετώπισης των υφέσεων καθώς θα εμποδιζόταν η επίτευξη του σημαντικού τους έργου ¹¹⁶, συμπλήρωναν την εκτίμηση της κατάστασης και σηματοδοτούσαν τον επιθυμητό τρόπο προσαρμογής στην κρίση και τελικής υπέρβασης της. Στην απέναντι πλευρά, διαπιστωνόταν μια άδικη «κοινωνικοποίηση των ζημιών» (Χαραλάμπης, 2012, σελ.151) που είχαν προκληθεί από μια κουλτούρα αυξημένου ρίσκου η οποία είχε καταλάβει τον χρηματοπιστωτικό τομέα (Diamond & Rajan, 2009, σελ.5), το πρόσχημα μιας ανίκανης να αντιμετωπίσει τον άμεσο υφεσιακό αντίκτυπο εμπιστοσύνης (Krugman, 2012, σελ 222-227) και μια ισχυρή πίεση να λάβει η κοινωνία την επικίνδυνη μορφή κλεψύδρας εξαιτίας της αναπόφευκτης συρρίκνωσης της μεσαίας τάξης (Münkler, 2011). Στο στρατόπεδο αυτό, οι απροσδιόριστες αγορές προσωποποιούνταν ως εκείνοι που «ιδιωτικοποιούνταν το κέρδος»¹¹⁷ και οι οίκοι αξιολόγησης απομυθοποιούνταν ως αν όχι κερδοσκοπικοί, τουλάχιστον ιδιωτικοί οργανισμοί που διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στην αποσταθεροποίηση της οικονομίας, τότε σε περιόδους προηγούμενης ευφορίας όταν αποτύγχαναν να προειδοποιήσουν για την ύπαρξη αληθινών κινδύνων, και τότε σε περιόδους κρίσης, όπως της παρούσας, που προειδοποιούσαν διαρκώς για υποτιθέμενους κινδύνους (De Grauwe, 2010). Χαρακτηριστικές αποδείξεις αυτής της τουλάχιστον ανεύθυνης στάσης ήταν η σταθερή απόκριση της αγοράς όταν ο οίκος Standard & Poor's

¹¹⁶ Σύμφωνα με τον Joseph Schumpeter, οι υφέσεις επιτελούν συγκεκριμένο σημαντικό έργο που δεν πρέπει να παρεμποδιστεί με τεχνητούς τρόπους. Η ανάκαμψη προκύπτει αυτόματα μόνη της και μάλιστα τότε μόνο είναι βιώσιμη. Με τη περιέργη αυτή θέση διαφωνούσε ο Friedman, αλλά συμφωνούσε ο Hayek.

¹¹⁷ Πρόκειται για το περίφημο 1%, τους επιχειρηματίες με υψηλά εισοδήματα, φοροαπαλλαγές και έντονη διαπραγματευτική ισχύ, που σε ένα κενυσιανό σενάριο προσαρμογής στην κρίση, χωρίς να επιθυμούν, μέσω του κρατικού δανεισμού θα παρείχαν την «περίσσια προσφορά αποταμιεύσεων τους» και θα αντιμετώπιζόταν η ανεπάρκεια της συνολικής ζήτησης ώσπου να πάψει η παγίδα ρευστότητας.

υποβάθμισε τη δανειοληπτική ικανότητα των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής τον Αύγουστο του 2011, αφαιρώντας την αξιολόγηση AAA, ή παλαιότερα η καθυστερημένη υποβάθμιση των ομολόγων του Dubai, όταν πια εκείνο είχε αθετήσει τις πληρωμές τους¹¹⁸.

Έτσι, όσο και αν προσπαθεί εκ των υστέρων ο Van Rompuy (2014, σελ.57-59) να παρουσιάσει το δίλημμα μεταξύ εφαρμογής μέτρων λιτότητας ή ανάπτυξης ως ψευδοδίλημμα, αφού «κανείς δεν είναι ενάντια στην οικονομική ανάπτυξη (ή τέλος πάντων, σχεδόν κανείς)», είναι ευρέως κατανοητό πως υπάρχουν πάμπολλοι τρόποι προσαρμογής των χωρών σε μια οικονομική κρίση και αρκετοί συνδυασμοί πολιτικών και στρατηγικών με διαφορετικά σε κάθε περίπτωση αποτελέσματα. Ακόμη σημαντικότερα και όπως αποδεικνύεται στο επόμενο κεφάλαιο, ο τρόπος διαχείρισης μιας οικονομικής κρίσης δύναται να επιφέρει ανάπτυξη για και κέρδος σε «συγκεκριμένα κράτη και ανθρώπους»¹¹⁹.

Η παραπάνω σύγκρουση που εστίασε γύρω από θεμελιώδεις έννοιες όπως αυτές της ανάπτυξης και της ανεργίας, χωρίς να αντιπαραθέτει ειδικούς και κοινωνικές δυνάμεις απέναντι σε πολιτικούς ή τεχνοκράτες που διακυβερνούν, παρά θέτοντας μια ισχνή διαχωριστική γραμμή μεταξύ λίγων, συγκεντρωμένων κυρίως σε διάφορες πολιτικές, ακαδημαϊκές ή επιχειρηματικές ελίτ και πολλών, αναμφίβολα απογοητευμένων, διάσπαρτων κυρίως στις χαμηλότερες οικονομικές τάξεις, επανακατεύθυνε το δημόσιο διάλογο στην αυθεντία της οικονομικής σκέψης και την αμφισβήτησή της. Και ήταν σε εκείνη την πορεία, όπου καθώς η κυριαρχία του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος πλαισιωνόταν από το φαινόμενο των ανισοτήτων (Piketty, 2014), πολιτικές ιδιαιτερότητες και παραδοξότητες του ενωσιακού εγχειρήματος ανέκυπταν, θέτοντας επιτακτικά την ανάγκη για μια «νέα μεγάλη συμφωνία» (Τσούκαλης, 2014). Αρκετοί στοχαστές και πολιτικοί εξαναγκάστηκαν να παρατηρήσουν και να αναλύσουν το χρόνιο πολιτικό ελλείμμα και τις θεσμικές

¹¹⁸ Όπως δήλωνε ο διευθύνων σύμβουλος του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου Dominique Strauss-Kahn στις αρχές του 2010 δεν είναι ξεκάθαρο αν οι οίκοι αξιολόγησης αντιδρούν στις αγορές ή το αντίστροφο. Σε κάθε περίπτωση «you shouldn't believe too much what they say even if it may be useful» in <https://lanle.wordpress.com/2010/04/30/april-28-2010-contagion-fear-hits-spain-cut-to-credit-rating-opens-new-phase-in-crisis-as-cost-of-greece-bailout-debated/>

¹¹⁹ Παραφράζοντας τον Hall που κατακρίνει τον τρόπο παρουσίασης της κρίσης ως αναπόφευκτη κρίση δημόσιου χρέους «συγκεκριμένων κρατών και ανθρώπων»(Hall, 2012, σελ.360).

αδυναμίες της Ένωσης, επαναφέροντας στο διάλογο το ζήτημα της εκνομίκευσης της άσκησης πολιτικής εξουσίας (Habermas, 2011) και υπενθυμίζοντας πως στο πεδίο της οικονομίας, το οποίο συστήνεται σε κοινωνίες ανθρώπων, ενυπάρχουν ποικίλα ζητήματα πολιτικής.

Ο πολιτικός και νομικός «αναλφαβητισμός» των οικονομολόγων αποδεικνυόταν περίτρανα το 2012 στην ερώτηση που έθετε η επιτροπή διαγωνισμού για το βραβείο Wolfson, το δεύτερο μεγαλύτερο στο πεδίο της οικονομίας μετά το βραβείο Νόμπελ. Η ερώτηση διερευνούσε την αόριστα ασφαλή «αποσυναρμο-λόγηση» της Ένωσης και διατυπωνόταν ως εξής:

«If member states leave the economic and monetary union, what is the best way for the economic process to be managed to provide the soundest foundation for the future growth and prosperity of the current membership?»

Όπως πολύ σωστά επισήμαινε ο συντάκτης των Financial Times Wolfgang Münchau¹²⁰, και αναπαρήγαγε ο Beck (2013, σελ.38-42), οι οικονομολόγοι παρατηρούσαν και επεξηγούσαν τον κόσμο πάντοτε μέσα από κάποιο μοντέλο που στηριζόταν σε συγκεκριμένες παραδοχές και έφερε υπολογίσιμα στατιστικά λάθη. Όταν δεν διέθεταν μοντέλο ή το μοντέλο που δημιουργούσαν απείχε σημαντικά από την πραγματικότητα, όπως συμβαίνει χαρακτηριστικά στην περίπτωση της ζώνης του ευρώ όπου αυτή προσομοιάζεται είτε με ένα «loose fixed-exchange-rate» σύστημα είτε με μια περιοχή (δηλ. κράτος) κοινού νομίσματος¹²¹, οι ίδιοι αγνοούσαν την πολυπλοκότητα της κατάστασης, δεν επανεξετάζαν τις αρχικές θεωρήσεις τους και παρήγαγαν αποτελέσματα τα οποία προκαλούσαν γενικότερη σύγχυση. Φαινόταν να εμμένουν σε έναν παραλογισμό της νεοφιλελεύθερης σκέψης για τις

¹²⁰ <https://www.ft.com/content/48d37a50-7da4-11e1-bfa5-00144feab49a>

¹²¹ Απόσπασμα από το παραπάνω άρθρο: «Macroeconomists conveniently tend to confuse a monetary union, for which they have no model, with a loose fixed-exchange-rate system or a single-currency area, for which they do. A monetary union is a hard thing to grasp, because it is neither a state nor a loose arrangement in which everyone retains full sovereignty. Membership in the monetary union is not a contract, but enshrined in the European treaties, which say that the currency of the European Union is the euro. There is some wiggle room about entry, especially for countries that have opted out such as the UK and Denmark. There is no wiggle room about exit.»

«ιμπεριαλιστικές» επεκτάσεις της οικονομίας (Stigler, 1984) σύμφωνα με τον οποίο «επειδή οι αναλυτικές κατηγορίες (μας) - έλλειψη, κόστος, προτίμηση, ευκαιρία - έχουν πραγματικά οικουμενική εφαρμογή, [...] οι οικονομικές επιστήμες γίνονται η οικουμενική γραμματική των κοινωνικών επιστημών» (Hirschleifer, 1985, σελ.53). Αυτή η στάση των ειδικών του κεφαλαίου δεν προσέφερε τίποτα στην σμιτιανή «διεθνική εξαιρετική κατάσταση» (Beck, 2013, σελ.61) που προκάλεσε η κρίση. Και οι αναγκαίες τεχνοκρατικές αποκρίσεις, που αποφασίζονταν γρήγορα υπό την απειλή της διάλυσης της Ευρωζώνης, αναδείκνυαν ποικιλοτρόπως τη σχέση έντασης που υπάρχει μεταξύ της λογικής της διακινδύνευσης, δηλαδή της ρητορικής της επαπειλούμενης καταστροφής, και της λογικής της δημοκρατίας. Μια διαρκή διακυβερνητική υποβάθμιση της τελευταίας και το μέλλον της Ένωσης που επανέρχονταν ανορθόδοξα ως ζήτημα στην αντζέντα μέσω προτάσεων όπου λάνθθαναν μονομερείς, τεχνοκρατικές, προσεγγίσεις, όπως λ.χ. εκείνης του Trichet για το κοινό υπουργείο οικονομικών της Ευρωζώνης, ώθησε κοινωνικούς επιστήμονες να αναρωτώνται τους λόγους του πανικού και της ακαμψίας της πολιτικής να επαναπροσδιοριστεί πέρα από τις εθνοκεντρικές αρχές (Habermas, 2012, σελ.64), και να γίνει «μεγάλη», με την οποία οι κανόνες αλλάζουν, για να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά η κρίση του ευρώ και παγκοσμιοποιημένοι κίνδυνοι όπως αυτοί της κλιματικής αλλαγής ή του ανεξέλεγκτου χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού (Beck, 2013, σελ.45). Προέκυπταν καθολικοί αναστοχασμοί και πρώτα από όλα ανέκυπτε, ελέγχονταν και επαναξιολογούταν το διαχρονικό έλλειμμα του ενωσιακού εγχειρήματος σε όρους δημοκρατίας, τόσο στην οργανωτική θεσμική, όσο και στην πολιτική, κοινωνική διάσταση του.

4.2. Η θεσμική οργανωτική, πολιτική και κοινωνική διάσταση του δημοκρατικού ελλείμματος στην Ένωση.

Το ζήτημα του «δημοκρατικού ελλείμματος», το οποίο γενικά προκύπτει γύρω από την αξιολόγηση της πολιτικής διαδικασίας με κριτήρια της δημοκρατικής θεωρίας (Harlow, 2002, σελ. 6; Rittberger, 2003, σελ.4), δεν ερμηνεύεται μονοσήμαντα στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Crombez, 2003, σελ 103; Follesdal & Hix, 2006, σελ.534; Jensen, 2009, σελ.1). Γενικά, απορρέει τόσο από την ελλιπή συμμετοχή ή εκπροσώπηση των πολιτών στη διακυβέρνηση, όσο και από την ασυμφωνία μεταξύ της κοινής συλλογικής βούλησης και των παραγόμενων από τα θεσμικά όργανα πολιτικών. Σε πολλές προσεγγίσεις εντοπίζεται στην ανεπιθύμητη ή ανεξέλεγκτη μεταβίβαση εξουσιών από το εθνικό στο κοινοτικό επίπεδο (Hooghe & Marks, 1997, 2003), και σε άλλες στις περιορισμένες αρμοδιότητες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και στην ανυπαρξία αντιστοιχίας στο διεθνικό πάντοτε επίπεδο, του εθνικού κοινοβουλευτικού ελέγχου (Hix, 2009). Σύμφωνα με διάφορους μελετητές οφείλεται στον αδιαφανή ρόλο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου κατά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων και στην απουσία σαφούς διάκρισης της νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας (Beetham & Lord, 1998a; Decker 2002), ενώ για ορισμένους προκαλείται εξαιτίας της έλλειψης «πραγματικών» ευρωπαϊκών εκλογών ή της υπολειτουργίας των υφιστάμενων ευρωπαϊκών κομματικών σχηματισμών (Reif & Schmitt, 1980; Marsh, 1998; Heritier 1999; Greven 2000). Σε αυτό το περιβάλλον, εύστοχα οι Weiler et al. (1995), εξέτασαν τις διάφορες συλλογιστικές εκείνων που συμπέραιναν την ύπαρξή του και συγκέντρωσαν τις ερμηνείες του όρου συνιστώντας την καθιερωμένη εκδοχή του («standard version»). Και ενώ θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως το δημοκρατικό έλλειμμα αναφέρεται γενικά στο κενό που παρατηρείται ανάμεσα στη θεωρία και στην εφαρμογή της δημοκρατικής πρακτικής (Zweifel, 2002, p.2), μια τέτοια ερμηνεία φαίνεται να περιορίζει τη δημοκρατία σε μια τεχνική της διακυβέρνησης που μάλιστα εκλαμβάνεται πρόχειρα ως απλή εκτελεστική εξουσία (Agamben, 2013, σελ.11-15). Σε κάθε περίπτωση, η πλέον ευδιάκριτη εκδήλωσή του όρου αφορά τη «χαμηλή και μειωμένη υποστήριξη της ευρωπαϊκής ενοποίησης και των θεσμών από τους ευρωπαίους πολίτες» (Ιωακειμίδης, 2008, σελ.94).

Ιδιότυπα, το ζήτημα της δημοκρατικότητας της Ένωσης δεν ανέκυψε από την αδιαφορία των πολιτικών ελίτ σε κάποια διασάλευση της σιωπηρής «επιτρεπτικής συναίνεσης» των πολιτών, αλλά από την έντονη ανησυχία των εθνικών κυβερνήσεων κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1960, όταν το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο ως επόπτης των κοινοτικών κανόνων και σε μια αρχική απόπειρα άτυπης «συνταγματοποίησης», διακήρυξε την αμεσότητα εφαρμογής («direct effect»)¹²² και την ανωτερότητα («supremacy»)¹²³ των ενωσιακών νόμων έναντι των εθνικών δικαίων (Anbeilj, 2009, σελ.1). Το γεγονός αυτό σηματοδότησε την απαρχή μιας σχέσης έντασης και ανταγωνισμού μεταξύ των κρατών μελών και των υπερεθνικών θεσμικών οργάνων, όπου τα πρώτα, «φορείς και υποκείμενα της ενοποιητικής διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης» (Πασσάς, 2012, σελ.26) βρίσκονταν υπό διαρκή πίεση οργανωτικής και λειτουργικής αναδιάταξης και αντιμέτωπα με μια μόνιμη υπαρκτή ή ερμηνευόμενη ως τέτοια, απειλή απώλειας δύναμης. Αυτή η σχέση, που παρατηρείται καθ'όλη την εξέλιξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης¹²⁴ και με αρκετά σαφή τρόπο έχει αποτυπωθεί σε αποφάσεις του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου¹²⁵, «υποχώρησε» και μάλιστα προσωρινά, μόνο έπειτα

¹²² Case 26/62, *NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos v Netherlands Inland Revenue Administration*, 1963 E.C.R 1, [1963] 2 C.M.L.R. 105 (1963). Η υπόθεση αφορούσε την νομιμότητα της επιβολής δασμού 8% επί των εισαγωγών ουρίας-φορμαλδεύδης, προέλευσης της τότε Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας στις Κάτω Χώρες. Ουσιαστικά διερευνόταν η ισχύς του άρθρου 12 της Συνθήκης της ΕΟΚ ή ακόμη καλύτερα η ερμηνεία του περιεχομένου του «στο πλαίσιο του κοινοτικού δικαίου και από την άποψη των επιπτώσεών του στους ιδιώτες».

¹²³ Case 6/64, *Costa v. Enel*, 1964 E.C.R. 585, [1964] 3 C.M.L.R. 425 (1964).

¹²⁴ Τόσο, η ίδια η αύξηση των αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως αυτή που συντελέστηκε με τη Συνθήκη του Maastricht, όσο και θεσμικές αλλαγές όπως η επέκταση των πεδίων άσκησης πολιτικής για τα οποία το Συμβούλιο των Υπουργών δύναταν να αποφασίσει με ειδική πλειοψηφία και δεν απαιτούνταν ομοφωνία στην Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη ή αργότερα στη Συνθήκη της Νίκαιας, ερμηνεύονται σε μια εθνοκεντρική συλλογιστική ως απώλεια ισχύος.

¹²⁵ Οι αποφάσεις του γερμανικού ομοσπονδιακού συνταγματικού δικαστηρίου (Bundesverfassungsgericht - BVerfG) για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση είναι δεσμευτικές για τα υπόλοιπα γερμανικά θεσμικά όργανα. Τόσο στην απόφασή του τον Οκτώβριο του 1993 με την οποία απέρριψε καταγγελία τεσσάρων γερμανών ευρωβουλευτών ότι ο νόμος που ενσωμάτωνε η Συνθήκη του Maastricht στο εθνικό δίκαιο παρέβαινε τον θεμελιώδη νόμο (Υπόθεση 2134 / 1992 – Brunner vs. The European Union Treaty ή αλλιώς Maastricht Urteil), όσο και στην απόφασή του τον Ιούνιο του 2009 περί της συνταγματικότητας του νόμου κύρωσης της Συνθήκης της Λισαβόνας, το ΟΣΔ θεώρησε συνοπτικά πως τα εθνικά κράτη παραμένουν «κυρίαρχοι των Συνθηκών» (Κονιτσιώτη, 2011, σελ. 11-20; Charalambis, 2019). Βλ. επιπλέον την απόφαση του γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου, η οποία δημοσιεύτηκε στις 5 Μαΐου 2020 για το πρόγραμμα αγοράς στοιχείων του ενεργητικού του δημοσίου τομέα στις δευτερογενείς αγορές (PSPP), δηλαδή το πρόγραμμα ποσοτικής χαλάρωσης της

από την θεσμοθέτηση των αρχών της δοτής αρμοδιότητας, της αναλογικότητας και της επικουρικότητας¹²⁶ κατά τη Συνθήκη του Maastricht και κυρίως έπειτα από την άρση της συναίνεσης των πολιτών κατά τη διαδικασία της επικύρωσης της Συνθήκης, όταν το περιεχόμενο του δημοκρατικού ελλείμματος επαναπροσδιορίστηκε προς το αμφιλεγόμενο, κρίσιμο και ευαίσθητο ζήτημα της λαϊκής κυριαρχίας (Ηφαιστος σε Στεφάνου κ.ά., 2006:169-171), αποκαλύπτώντας μια δεύτερη και ίσως σημαντικότερη σχέση έντασης, εκείνη μεταξύ των πολιτών και των ποικίλων κέντρων λήψης αποφάσεων.

Στη θεσμική διάσταση του ενωσιακού εγχειρήματος, ο περιορισμός του δημοκρατικού ελλείμματος μέσω της ενίσχυσης των αρμοδιοτήτων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου αποτέλεσε σταθερή στοχοθεσία των εθνικών και κυρίως των υπερεθνικών φορέων που εμπλέκονται στην πολιτική διαδικασία πολύ πριν τη κρίση. Αντλώντας σιωπηρά τα κριτήρια δημοκρατικότητας από τη «φιλελεύθερη» δημοκρατία (Heywood, 2006, σελ.118), ο ρόλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, θεμελιώδης για τη λειτουργία της Ένωσης όπως αυτός ρητά επισημαίνεται στο Άρθρο 10 της ΣΕΕ, μα υποτυπώδης κατά τις πρώτες δεκαετίες της ενοποιητικής διαδικασίας (Τσάτσος, 2007, σελ.398-399), ενδυναμώθηκε έπειτα από σχετικές μεταρρυθμίσεις σε κάθε καινούρια Συνθήκη. Όπως ισχυριζόταν ο Marquand (Glencross, 2015, σελ.416) «ήταν ο μόνος τρόπος για να υπάρξει πρόοδος, δεδομένου ότι αυτό είναι το μόνο θεσμικό όργανο που εκπροσωπεί τις πολιτικές προτιμήσεις των ευρωπαϊκών λαών»¹²⁷ και θα μπορούσε εν δυνάμει να αντισταθμίσει την ισχύ των εθνικών κυβερνήσεων στο Συμβούλιο και στην Επιτροπή (Williams, 1991; Lodge, 1994). Έτσι, κατά την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη θεσπίστηκαν η νέα «διαδικασία συνεργασίας» και η «διαδικασία σύμφωνης γνώμης». Σύμφωνα με την πρώτη, οι αναγνώσεις των

ΕΚΤ σύμφωνα με την απόφαση 2015/774 της 4^{ης} Μαΐου 2015. Σε αυτή την απόφαση το Δικαστήριο της Καρλσρούης έλεγε το ενδεχόμενο υπέρβασης εξουσίας (*ultra vires*) στην απόφαση Weiss του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

¹²⁶ Σύμφωνα με την αρχή της δοτής αρμοδιότητας, η Ένωση ενεργεί εντός των αρμοδιοτήτων που της δίδονται με τις Συνθήκες. Σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας, η δράση των ενωσιακών θεσμικών οργάνων δεν υπερβαίνει τα απαιτούμενα όρια για την επίτευξη των στόχων των συνθηκών. Σύμφωνα με την αρχή της επικουρικότητας, η Ένωση παρεμβαίνει σε τομείς που δεν υπάγονται στην αποκλειστική της αρμοδιότητα, μόνο όταν η ενδεχόμενη δράση της κρίνεται αποτελεσματικότερη από τη μεμονωμένη δράση σε εθνικό επίπεδο.

¹²⁷ Βλ. επιπλέον David Marquand (1979, σελ. 64). «The resulting 'democratic deficit' would not be acceptable in a Community committed to democratic principles.»

νομοθετικών προτάσεων στο πλαίσιο της καθιερωμένης διαβούλευσης μεταξύ του Συμβουλίου και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου αυξήθηκαν σε δύο, ενώ με τη δεύτερη διαδικασία θεσμοθετήθηκε απαραίτητη η απόλυτη πλειοψηφία των μελών του Κοινοβουλίου για την αποδοχή νέων κρατών στην Κοινότητα, καθώς και για τη σύναψη συμφωνιών μεταξύ αυτής και τρίτων χωρών. Με τη Συνθήκη του Maastricht¹²⁸, καθώς οι κοινοτικές αρμοδιότητες επεκτάθηκαν, το Κοινοβούλιο ανέλαβε το διορισμό του Ευρωπαϊκού Διαμεσολαβητή και ο νομοθετικός του ρόλος ενισχύθηκε με τη θεσμοθέτηση της «διαδικασίας συναπόφασης» (Nugent, 2012, σελ.103). Η εφαρμογή της τελευταίας προβλέποταν σε θέματα όπως λ.χ. εκείνα της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων, του δικαιώματος εγκατάστασης, της εσωτερικής αγοράς και των διευρωπαϊκών δικτύων, και περιλάμβανε μια, δύο ή τρεις αναγνώσεις, αυξάνοντας την τριβή μεταξύ του περίφημου «θεσμικού τριγώνου», δηλαδή του Κοινοβουλίου, του Συμβουλίου και της Επιτροπής (Ιωακειμίδης, 2008, σελ.85). Στο πλαίσιο της «διαδικασίας συναπόφασης» και στις σπάνιες όπως αποδείχθηκε περιπτώσεις που τα δύο νομοθετικά όργανα δεν συμφωνούσαν κατά τη δεύτερη ανάγνωση της προτεινόμενης πράξης, συγκλίνονταν επιτροπή συνδιαλλαγής από ίσο αριθμό εκπροσώπων του κάθε σώματος και προβλέποταν τρίτη ανάγνωση κατά την οποία το Κοινοβούλιο σε ρόλο ισότιμου συνομοθέτη, είχε το δικαίωμα να ασκήσει αρνησικυρία. Αργότερα, κατά τη Συνθήκη του Άμστερνταμ, το Κοινοβούλιο ανέλαβε να εγκρίνει πλέον τον διορισμό του προέδρου της Επιτροπής (Στεφάνου κ.ά., 2006, σελ. 99) και η “διαδικασία της συναπόφασης”, η οποία απλουστεύτηκε ώστε να καταστεί αποτελεσματικότερη και ταχύτερη, επεκτάθηκε σε εικοσιτρείς νέους τομείς (Nugent, 2012, σελ. 112), περιλαμβάνοντας αξιοσημείωτα όλα τα πεδία στα οποία οι νομοθετικές πράξεις δύνονταν να κυρωθούν με ειδική πλειοψηφία στο Συμβούλιο. Στη Συνθήκη της Νίκαιας η ειδική πλειοψηφία διευρύνθηκε ακόμη περισσότερο αντί της ομοφωνίας, καταργώντας το δικαίωμα της αρνησικυρίας σε τριάντα από τα πενήντα κεφάλαια και πολλαπλασιάζοντας με τον τρόπο αυτό έμμεσα τις αρμοδιότητες του Κοινοβουλίου. Με τη Συνθήκη της Λισαβόνας τέλος, η οποία

¹²⁸ Αξιοσημείωτα για πολλούς αναλυτές, το σύστημα πυλώνων και η ταυτόχρονη υιοθέτηση δύο αντικρουόμενων μοντέλων, ενός που παραπέμπει στην ολοκλήρωση και ενός που προωθεί την απλή συνεργασία των κρατών μελών περιέπλεξε τη δομή της Ένωσης καθιστώντας προβληματική την μετεξέλιξή της. Βλ. ενδεικτικά Newman (1997).

υποκατέστησε την προτεινόμενη Συνταγματική Συνθήκη και περιέλαβε τις περισσότερες από τις θεσμικές της καινοτομίες (Nugent, 2012, σελ.132), ορίστηκε η νέα σύνθεση του Κοινοβουλίου ¹²⁹ και η «διαδικασία της συναπόφασης» καθιερώθηκε ως η βασική νομοθετική διαδικασία (Στεφάνου και Καταπόδης, 2008, σελ.31; Ιωακειμίδης, 2008, σελ. 85). Με την επέκταση της εφαρμογής της ειδικής πλειοψηφίας και της διαδικασίας της συναπόφασης σε ζητήματα όπως εκείνα της ασφάλειας και της δικαιοσύνης, της μεταναστευτικής πολιτικής και της κοινής αγροτικής πολιτικής, το Κοινοβούλιο έγινε πλέον συννομοθέτης με το Συμβούλιο «στο 80% των νομοθετικών πράξεων» (Ιωακειμίδης, 2008, σελ.85). Πέρα από την ενίσχυση των νομοθετικών αρμοδιοτήτων του, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο σύμφωνα με το Άρθρο 314 ΣΛΕΕ, απέκτησε τη δυνατότητα να καθορίζει, να τροποποιεί και να εγκρίνει τον προϋπολογισμό της Ένωσης στο σύνολο των δαπανών και όχι μόνο στις «μη-υποχρεωτικές» δαπάνες, στο πλαίσιο ωστόσο πάντοτε του εγκεκριμένου πολυετούς δημοσιονομικού πλαισίου που έχει ως στόχο να εξασφαλίζει την εναρμόνιση των δαπανών της Ένωσης στα όρια των πόρων της. Επιπλέον, διατήρησε τις αρμοδιότητές του στη σύναψη διεθνών συμφωνιών και τη δυνατότητά του να προσφεύγει στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο για έλεγχο της συμβατότητας της εκάστοτε προτεινόμενης συμφωνίας με τις υφιστάμενες Συνθήκες. Ενδυναμώθηκε η συμμετοχή του στην αναθεώρηση των Συνθηκών τόσο στην συνήθη διαδικασία αναθεώρησης, όσο και στις απλοποιημένες διαδικασίες αναθεώρησης (Άρθρο 48 - Παρ.6-7, ΣΕΕ) και η συγκατάθεσή του ορίστηκε αναγκαία ακόμη και σε περιπτώσεις που το Συμβούλιο αποφασίζει με ομοφωνία σε ζητήματα που εμπίπτουν σε ειδική πλειοψηφία, ή με ειδική πλειοψηφία σε ζητήματα της συνήθους νομοθετικής διαδικασίας. Τέλος, το Κοινοβούλιο συνέχισε να εγκρίνει τον προτεινόμενο από το Συμβούλιο Πρόεδρο της Επιτροπής, ο οποίος όμως πρέπει πλέον να ανήκει στον πολιτικό κομματικό σχηματισμό που πλειοψήφησε στις ευρωπαϊκές εκλογές¹³⁰. Η νέα

¹²⁹ Οι αντιπρόσωποι των πολιτών της Ένωσης (Άρθρο 9Α ΣΕΕ) στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ορίστηκαν συνυπολογίζοντας τον Πρόεδρο του Σώματος σε 751, από 785. Η κατανομή αντιπροσώπων ανάμεσα στα κράτη μέλη εξαρτάται από τους πληθυσμούς των τελευταίων και γίνεται με ένα σύστημα «φθίνουσας αναλογικότητας». Ο ελάχιστος αριθμός βουλευτών ανά χώρα είναι έξι.

¹³⁰ Σύμφωνα με τη διαδικασία των «κορυφαίων υποψήφιων» (Spitzenkandidaten process), πρόεδρος της Επιτροπής ορίζεται ο προτεινόμενος υποψήφιος του ευρωπαϊκού κόμματος που έχει πλειοψηφήσει στις εκλογές και εφόσον ο ίδιος έχει εξασφαλίσει την υποστήριξη της πλειοψηφίας του Κοινοβουλίου, δηλαδή τουλάχιστον 376 ψήφους, και την υποστήριξη 21 εκ των 28 κρατών μελών, δηλ.

αυτή υποχρέωση του Συμβουλίου να λαμβάνει υπόψιν τα αποτελέσματα των εκλογών, αν και ασαφώς διατυπωμένη στο άρθρο 17 της Συνθήκης, εκτιμάται πως θα διαμορφώσει μια σημαντική θεσμική αλληλεξάρτηση και θα προκαλέσει μια καινοφανή πολιτική δυναμική με ενισχυμένο τον θεσμό της αντιπροσώπευσης στο ενωσιακό εγχείρημα (Ιωακειμίδης, 2008, σελ.86-87).

Συγκριτικά με τη διαρκή από το 1979 θεσμική αναβάθμιση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, υπήρξε μια καθυστερημένη μα εξίσου αδιάλλειπτη προσπάθεια επίτευξης ολοένα και μεγαλύτερης συμβολής των εθνικών κοινοβουλίων στην ενοποιητική διαδικασία ¹³¹. Η λανθασμένη ανταγωνιστική θεωρία μεταξύ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και των αντίστοιχων εθνικών, σύμφωνα με την οποία η αύξηση αρμοδιοτήτων του πρώτου συνεπάγοταν μείωση της δύναμης των δεύτερων (Holland, 1980) εγκαταλείφθηκε νωρίς καθώς η δύναμη συγκεντρώνονταν ασύμμετρα στους φορείς εκτελεστικής εξουσίας. Η ενίσχυση του ρόλου των εθνικών κοινοβουλίων στις υποθέσεις του ενωσιακού εγχειρήματος και η αναβάθμισή τους από «θύματα» σε «δρώντες» (Ο' Brennan & Raunio, 2007, σελ.8) κρίθηκε αναγκαία ώστε να αντισταθμιστεί ο ενδεχόμενος κίνδυνος πλήρους έλλειψης λογοδοσίας και ελέγχου των κυβερνήσεων ¹³². Εμπειρογνώμονες και υψηλόβαθμοι υπάλληλοι διορισμένοι από τις κυβερνήσεις στην επιτροπή μόνιμων αντιπροσώπων EMA/Coreper ή στις ποικίλες ομάδες εργασίας και επιτροπές - πρωτίστως σε εκείνες γύρω από το Συμβούλιο - επιδίδονταν σε άτυπες διαδικασίες άσκησης επιρροής

αρχηγών κρατών και κυβερνήσεων στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο. Η διαδικασία αυτή εφαρμόστηκε στις Ευρωεκλογές του 2014 και ο Juncker από το ΕΛΚ εξελέγη πρόεδρος της Επιτροπής με 422 ψήφους υπέρ και την υποστήριξη 26 κρατών-μελών. Στις ευρωεκλογές του 2019 ωστόσο, διαμορφώθηκε μια διαφορετική κατάσταση καθώς το ΕΛΚ είχε μεν αναδειχθεί πρώτο κόμμα αλλά ιδιαίτερα αποδυναμωμένο με μόλις 179 έδρες, και ο υποψήφιος του Manfred Weber συγκέντρωνε περιορισμένη υποστήριξη. Στο πλαίσιο αυτό, εγείροταν για πρώτη φορά, ιδιαίτερα ενδιαφέρον και έντονα, ζήτημα συμμαχίας των κομματικών σχηματισμών στο ευρωπαϊκό κοινοβούλιο.

¹³¹ Βλ. A. Maurer, National Parliaments after Amsterdam: Adaptation, Re-Calibration and Europeanisation by process in: Paper for Working Group Meeting, XXIVth COSAC. Στη Συνθήκη του Maastricht ο ρόλος των εθνικών κοινοβουλίων στο ενωσιακό εγχείρημα οριζόταν στην μη δεσμευτική Δήλωση Νο 13, ενώ στη Συνθήκη του Άμστερνταμ υπήρξε ξεχωριστό πρωτόκολο.

¹³² Στο σημείο αυτό λανθάνει η παραδοχή πως οι κυβερνήσεις αποτελούν ενιαίο πόλο (unitary-actor) στην πολιτική διαδικασία. Όπως όμως πολύ σωστά υποστηρίζει και αποδεικνύει αναλυτικά ο Πασσάς (2012, σελ 36 - 42) το κράτος μέλος συμμετέχει στο ενωσιακό σύστημα λήψης αποφάσεων «λιγότερο ως μονάδα – state as a unit- και περισσότερο ως επιμέρους διοικητικά κλιμάκια» με έντονο το πρόβλημα εσωτερικού συντονισμού και με τάσεις αυτονόμησης μεμονωμένων φορέων εθνικής διοίκησης στην ανάπτυξη κάθετων ή οριζόντιων δεσμών .

(lobbying) και εισέρχονταν σε πεδία διαβούλευσης και επίλυσης συγκρούσεων συναποφασίζοντας πολιτικές, υπουργοί στο Συμβούλιο διαπραγματεύονταν και ψήφιζαν, και επίτροποι ουσιαστικά «χρησμένοι» από τις εθνικές πολιτικές ηγεσίες ρύθμιζαν διαύλους επιρροής και όριζαν θεματολογίες. Η πιθανή αποδυνάμωσή του εθνικού κοινοβουλευτικού ελέγχου και η ταυτόχρονη ενδυνάμωση των φορέων εκτελεστικής εξουσίας, έκφανση του δημοκρατικού ελλείμματος (Hix, 2009, σελ.230-231), αποφεύχθηκε μέσω του Πρωτόκολλου αρ.13 στη Συνθήκη του Άμστερνταμ (Ιωακειμίδης, 2008, σελ.89) και τελευταία μέσω των Πρωτόκολλων I και II στη Συνθήκη της Λισαβόνας (Πασσάς, 2012, σελ.154-158). Τα εθνικά κοινοβούλια ανέλαβαν έναν δεσμευτικό πολυσχιδή ρόλο συνλειτουργού με το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στο πλαίσιο της Διάσκεψης των Επιτροπών Ευρωπαϊκών Υποθέσεων (COSAC), αξιολογητή των ενωσιακών πολιτικών στο πεδίο της Ασφάλειας και της Δικαιοσύνης και προασπιστή της κρίσιμης αρχής της επικουρικότητας «οκτώ εβδομάδων»¹³³ μέσω κίτρινης¹³⁴ και πορτοκαλί κάρτας ή προσφυγής στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Πλέον, ενημερώνονται υποχρεωτικά και άμεσα - όχι έμμεσα από τις κυβερνήσεις - από όλα τα θεσμικά όργανα της Ένωσης, και συμμετέχουν τόσο στη διαδικασία διεύρυνσης της Ένωσης όσο και στη διαδικασία αναθεώρησης των Συνθηκών¹³⁵. Ακόμη σημαντικότερα, ελέγχουν την ενωσιακή νομοθετική διαδικασία συνδιαλεγόμενα «πολιτικά» με την Επιτροπή (Πασσάς, 2012, σελ.160 – 163) και φέρουν δικαίωμα αρνησικυρίας έναντι του Συμβουλίου όταν το τελευταίο αυθαίρετα

¹³³ Οκτώ εβδομάδες προβλέπεται το χρονικό διάστημα μεταξύ της αποστολής των σχεδίων νομοθετικής πράξης στα Εθνικά κοινοβούλια και στην εγγραφή αυτών των προτάσεων στην προσωρινή ημερήσια διάταξη του Συμβουλίου.

¹³⁴ Η διαδικασία της κίτρινης κάρτας, κατά την οποία αρκεί ένα τρίτο του συνόλου των ψήφων που έχουν τα εθνικά κοινοβούλια για να επανεξεταστεί η συμβατότητα ενός σχεδίου νομοθετικής πράξης με την αρχή της επικουρικότητας, αποτέλεσε απαίτηση των Ολλανδών κατά τη διαπραγμάτευση στη Συνθήκη της Λισαβόνας (Πασσάς, 2012, σελ.97). Κάθε εθνικό κοινοβούλιο φέρει δύο ψήφους. Όταν εκείνο αποτελείται από δύο σώματα, κάθε σώμα έχει μια ψήφο. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση των 27 κρατών μελών – συμπεριλαμβανομένου του Ηνωμένου Βασιλείου-, υπάρχει σύστημα δύο Βουλών σε δεκατρείς χώρες.

¹³⁵ Στο σημείο αυτό χρειάζεται να επισημανθεί πως στην πραγματικότητα, αναμενόμενα, το κάθε εθνικό κοινοβούλιο ελέγχει και επηρεάζει σε διαφορετικό βαθμό την πολιτική και διαπραγματευτική τακτική της κυβέρνησης στα ευρωπαϊκά θέματα. Για παράδειγμα, το κοινοβούλιο στην Ελλάδα συχνά περιορίζεται σε μια εκ των υστέρων πληροφόρηση, ενώ τα κοινοβούλια της Αυστρίας και της Δανίας δύνανται έως και να σχηματίσουν δεσμευτική εντολή προς τις κυβερνήσεις τους κατά την εκπροσώπηση των χωρών τους στο Συμβούλιο (βλ. Πασσάς, 2012, σελ.149-150).

μεταφέρει ζητήματα από το πεδίο λήψης αποφάσεων με ομοφωνία στο πεδίο της ειδικής πλειοψηφίας ή από την «ειδική» στη συνήθη νομοθετική διαδικασία (Ιωακειμίδης, 2008, σελ.92).

Η ενίσχυση του κοινοβουλευτικού ελέγχου τόσο σε ενωσιακό όσο και σε εθνικό επίπεδο, σε συνδυασμό με την εφαρμογή δημοψηφισμάτων¹³⁶ ή την θέσπιση διαδικασιών όπως της Πρωτοβουλίας των Ευρωπαίων πολιτών¹³⁷, επιδίωξαν τον εκδημοκρατισμό της Ένωσης και αύξησαν τη νομιμοποίηση της στο βαθμό βέβαια που οι παραπάνω θεσμικές μεταβολές συνεπάγονται πράγματι ουσιαστικότερη και περισσότερη συμμετοχή πολιτών¹³⁸. Ως δυνάμεις ωστόσο δεν μπόρεσαν να εξισορροπήσουν τη συγκέντρωση ισχύος στο κατά Wallace (2002) «θεσμικό χαμαιλέοντα», το Συμβούλιο, ούτε να περιορίσουν την εξουσία του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, του «συνδικάτου των εθνικών συμφερόντων» (Cohn-Bendit & Verhofstadt, 2012, σελ.38). Δεν μπόρεσαν δηλαδή να παρεμποδίσουν την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας σε πόρους και επιρροή¹³⁹ (Andersen & Burns, 1996; Raunio, 1999 σε Hix, 2009), και να αντισταθμίσουν τις θεσμικές παραδοξότητες του διορισμού και λειτουργίας της Επιτροπής. Η τελευταία, ως ένα σκέλος της τριαδικής πλέον εκτελεστικής εξουσίας¹⁴⁰ με ένα ιδιόμορφο μονοπώλιο νομοθετικής

¹³⁶ Αξιοσημείωτη παραμένει η άρνηση αρκετών κυβερνήσεων να διεξάγουν δημοψηφίσματα σε ζητήματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και να προτιμούν την εσωστρεφή οδό της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, καθώς υπάρχει ο φόβος πως οι πολίτες - σε αντίθεση με το αντιπροσωπευτικό σώμα - θα έδιναν «εσφαλμένη» απάντηση (Nugent, 2012, σελ. 381-382) υπό την πειθώ οργανωμένων ομάδων συμφερόντων.

¹³⁷ Το δικαίωμα της αίτησης για κατάθεση πρωτοβουλίας ξεκίνησε να υπάρχει από την 1η Απριλίου 2012. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η πρωτοβουλία «Right2Water» η οποία, υπογεγραμμένη από περισσότερους από ενάμιση εκατομμύριο πολίτες, καλεί την Επιτροπή «να προτείνει νομοθεσία για την εφαρμογή του ανθρωπίνου δικαιώματος στο νερό και την αποχέτευση, όπως αναγνωρίζεται από τα Ηνωμένα Έθνη, καθώς και για την προώθηση της παροχής νερού και αποχέτευσης ως βασικών δημόσιων υπηρεσιών για όλους.». Διαθέσιμες πληροφορίες στον ιστότοπο: <http://ec.europa.eu/citizens-initiative/public/initiatives/successful/details/follow-up/2012/000003/en>

¹³⁸ Δεν είναι λίγοι εκείνοι που υποστηρίζουν πως το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο εξακολουθεί να βρίσκεται μακριά από τους πολίτες.

¹³⁹ Ενώ στα περισσότερα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι κυβερνήσεις παραμένουν υπόλογες στους πολίτες μέσω της λειτουργίας του κοινοβουλίου και η εκτελεστική εξουσία ελέγχεται από και λογοδοτεί στο κοινοβούλιο, στο ενωσιακό επίπεδο, κυριαρχούν δρώντες εκτελεστικής εξουσίας: οι υπουργοί στο Συμβούλιο και οι διορισθέντες από τις κυβερνήσεις στην Επιτροπή.

¹⁴⁰ Η Επιτροπή αναφέρεται ως το εκτελεστικό όργανο της Ένωσης ή ως εκείνο το σκέλος της δυαδικής εκτελεστικής εξουσίας που διαχειρίζεται τα άμεσα θέματα μέσα από μηχανισμούς ελέγχου της εξουσίας του (Hix & Høyland, 2011, σελ.34). Ωστόσο όπως παρατηρεί ο Πασσάς (2012, σελ.51), με τη

πρωτοβουλίας που δεν επαληθεύεται στην πράξη (Πασσάς, 2012, σελ.53-56), εξακολουθεί να διορίζεται μέσω μιας συγκεχυμένης, αδιαφανούς διαπραγματευτικής διαδικασίας από τις κυβερνήσεις των κρατών μελών με την σύμπραξη του Κοινοβουλίου. Και βέβαια, αποδυναμωμένη με 5% μόλις νέες πρωτοβουλίες (Rasmussen, 2007, 248)¹⁴¹ και «επίτροπους «ευαίσθητους» προς τις εθνικές ή κοινωνικοεπαγγελματικές απόψεις και ανησυχίες των κοινωνιών και των χωρών προέλευσής τους» (Πασσάς, 2012, σελ.64), απέχει πολύ από μια πραγματική ευρωπαϊκή κυβέρνηση με ευρωπαίους υπουργούς, την ανάγκη της οποίας επισημαίνουν οι Cohn Bendit και Verhofstadt, υποστηρίζοντας βεβαίως την ομοσπονδιακή εξέλιξη του ενωσιακού εγχειρήματος (Cohn-Bendit & Verhofstadt, 2012, σελ.37). Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, το οποίο αυτονομήθηκε με τη Συνθήκη της Λισαβόνας, είναι το μοναδικό σώμα σε δημοκρατικό καθεστώς, το οποίο λαμβάνει αποφάσεις με απόλυτη μυστικότητα και πλήρη ανεξαρτησία, διαμορφώνοντας καθοριστικά την ατζέντα και τους στόχους του ενωσιακού εγχειρήματος. Με την αναβάθμισή του κατά τη Συνθήκη της Λισαβόνας και την προεδροποίησή του, απομακρύνεται αναμφίβολα από τον ρόλο του «εφετείου» και την εκτροπή του προς μια αλλοπρόσαλλη, ταυτόχρονη και παράλληλη ανώτερη εκδοχή του Συμβουλίου, εγείρει ωστόσο σημαντικούς προβληματισμούς για σχετική αλλοίωση της θεσμικής ισορροπίας και διακυβερνητική εκτροπή του ενωσιακού εγχειρήματος (Πασσάς, 2012, σελ.95). Κατά την λειτουργία του Συμβουλίου, η Γενική Γραμματεία, η Επιτροπή Μόνιμων Αντιπροσώπων, οι ομάδες εργασίας και οι συμβουλευτικές επιτροπές, ο χώρος όπου πραγματώνεται η σύζευξη του πολιτικού με το τεχνικό και δομείται η απόφαση, συνθέτουν πάμπολλες μεταβαλλόμενες ροές της διαδικασίας λήψης απόφασης, περιπλέκοντας την απάντηση στην ερώτηση «ποιος τελικά παίρνει τις αποφάσεις» (Πασσάς, 2012, σελ.100-111). Καθώς οι δρώντες στη διαμόρφωση,

Συνθήκη της Λισαβόνας όπου το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο έγινε πλήρες, αυτόνομο, θεσμικό όργανο, «η Ενωσιακή εκτελεστική εξουσία, στην πολιτική και διοικητική της διάσταση, διαχέεται και τυπικά, πλέον, σε τουλάχιστον τρεις ενωσιακούς θεσμούς, την Επιτροπή, το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο.»

¹⁴¹ Η ίδια υπολογίζει τις πρωτοβουλίες της Επιτροπής ύστερα από αιτήματα άλλων οργάνων στο 17%, από τις διεθνείς υποχρεώσεις στο 31%, από υποχρεώσεις που προκύπτουν από τις ίδιες τις Συνθήκες στο 12% και από την προσαρμογή του «κοινοτικού κεκτημένου» στις νέες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες στο 35%.

απόφαση και υλοποίηση πολιτικών ¹⁴² αυξάνονται, επιπρόσθετες συνήθειες κατηγορίες πως κορυφαίες θέσεις στην εκτελεστική και στην νομοθετική εξουσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης στελεχώνονται με τρόπο αδιαφανή (Magnetite 2001, σε Hix, 2009) και σημαντικά θεσμικά όργανα όπως η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα δεν λογοδοτούν (Schmidt, 2004, σελ.485) εμπλουτίζονται. Στη «πολυεπίπεδη διακυβέρνηση» ¹⁴³, που εγκαινιάστηκε με την εισαγωγή της «ανοικτής μεθόδου συντονισμού» κατά τη στρατηγική της Λισαβόνας το 2000, τα κράτη μέλη μπορεί να υπονομεύονται ή αντίθετα να διασώζονται και να ενισχύονται μοναδικά (Moravcsik, 1994), η διαδρομή λήψης αποφάσεων όμως αναμφίβολα καθίσταται σε κάθε περίπτωση εξαιρετικά πολύπλοκη. Και παρά τη διακηρυκτική προσήλωση στις πέντε αρχές της χρηστής διακυβέρνησης και διαβούλευσης που προσδιορίστηκαν στη Λευκή Βίβλο της Επιτροπής το 2001¹⁴⁴, η διαδρομή αυτή συχνά δεν γίνεται δημοσίως γνωστή και η λογοδοσία και ο έλεγχος των διάφορων δρώντων και δικτύων παραμένει αρκετά περιορισμένος¹⁴⁵. Ενδεικτικά, το δημόσιο ηλεκτρονικό μητρώο το οποίο δημιούργησε η Επιτροπή του Barroso το 2005, υπό τον πιεστικό κοινοβουλευτικό έλεγχο, με τη δημοσιοποίηση όλων των ομάδων εμπειρογνομώνων, θεσμοθετημένων, άτυπων, μόνιμων ή προσωρινών, που η ίδια επιχειρεί και αργότερα το 2010 η αναθεώρηση των οριζόντιων κανόνων λειτουργίας αυτών των ομάδων δεν μπόρεσαν τελικά να επιτύχουν την απαραίτητη τυποποίηση «που θα διευκόλυνε τη διαφάνεια και το δημόσιο και δημοκρατικό έλεγχο της δράσης τους» (Πασσάς, 2012, σελ.78). Στις συνθήκες αυτές, επιπλέον ατέλειες των υλοποιημένων θεσμικών μεταρρυθμίσεων, όπως ο συσχετισμός του ελάχιστου ικανού αριθμού

¹⁴² Πρόκειται για την απλοποιημένη μορφή της πολιτικής διαδικασίας κατά το πρότυπο των σταδίων (stages/ist approach) όπου τη διαμόρφωση της πολιτικής (agenda setting, policy initiation, policy formulation) διαδέχεται η λήψη της απόφασης (deliberation, decision) και τέλος η υλοποίηση (policy implementation) (Πασσάς, 2012, σελ.44-46).

¹⁴³ Η «πολυεπίπεδη διακυβέρνηση» αποτελεί μια νέα θεωρία οργάνωσης και λειτουργίας κρατών ή επιχειρημάτων όπως της Ε.Ε.. Υιοθετώντας τις αρχές του νέου δημόσιου management και την κουλτούρα της αποτελεσματικότητας και της παραγωγικότητας (Μιχαλόπουλος, 2003, σελ.53), πολλοί και ετερόκλητοι φορείς διαπραγματεύονται και αλληλεπιδρούν κατά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων.

¹⁴⁴ Η Επιτροπή όρισε τη διαφάνεια, τη συμμετοχή, τη λογοδότηση, την αποτελεσματικότητα και τη συνοχή ως τις πέντε αρχές της χρηστής διακυβέρνησης. Βλ. COM/2001/0428 τελικό, ΕΕ 2001 C 287/01.

¹⁴⁵ Χαρακτηριστικά ο Bovens (1998) μιλά για το παράδοξο «της διαμοιρασμένης ευθύνης». Βλ. Bovens (1998) στο Paradopoulos (2004, σελ.5)

κρατών μελών που μπορεί να συγκροτήσει ειδική πλειοψηφία με την εκπροσώπηση κατ' ελάχιστο του 62% του πληθυσμού της Ένωσης και όχι με μια απλή πλειοψηφία κρατών, σύμφωνα με τη Συνθήκη της Νίκαιας, ή το σύστημα της διπλής πλειοψηφίας που θεσπίστηκε αργότερα με τη Συνθήκη της Λισαβόνας - 55% των κρατών μελών που αντιστοιχούν στο 65% του συνολικού πληθυσμού - θέτουν συγκεκριμένες χώρες σε προνομιακή θέση ρυθμιστών της διαδικασίας λήψης αποφάσεων¹⁴⁶.

Όπως διευκρινίστηκε παραπάνω, η ενίσχυση του κοινοβουλευτικού ελέγχου δε βελτιώνει την ενδογενή ποιότητα της αντιπροσώπευσης των πολιτών και δεν συνεπάγεται αυτόματα αύξηση της συμμετοχής τους. Επιφέρει μόνο ισόποση εξασθένιση του θεσμικού αποκλεισμού των αντιπροσωπευτικών τους οργάνων – του ευρωπαϊκού κοινοβουλίου και των αντίστοιχων εθνικών - από τη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Παρομοίως, η αρχή της εγγύτητας, η υποχρέωση δηλαδή της λήψης των αποφάσεων στο κοντινότερο προς τον πολίτη επίπεδο, η συμπληρωματική αρχή της «ανοικτότητας» και η συμμετοχικότητα που έχουν θεσμοθετηθεί με τη Συνθήκη της Λισαβόνας σε επίπεδο πρωτογενούς δικαίου¹⁴⁷ και ορίζουν για πρώτη φορά ως κύριο φορέα νομιμοποίησης ολόκληρου του ενωσιακού εγχειρήματος τον πολίτη (Παπαδοπούλου, 2012, σελ.7), συνιστούν μια, ασκούμενη από τα υπερεθνικά όργανα, ελκτική δύναμη στο ιδιόρρυθμο δίπολο πολιτών και Ένωσης, η οποία προσπαθεί να αντισταθμίσει την χρόνια άγνοια και αδιαφορία των πρώτων (Τσάτσος, 2001, σελ.125) για τη «θεσμική μηχανική» και για κείμενα περίπλοκα και δυσανάγνωστα που συνοδεύονται από μεγάλο αριθμό πρωτοκόλλων και δηλώσεων όπως λ.χ. η ίδια η Μεταρρυθμιστική Συνθήκη (Ιωακειμίδης, 2008). Η δύναμη αυτή περιορίζεται αφού ασάφειες και ερμηνευτικές δυσχέρειες, ενδεχομένως αναπόφευκτες εξαιτίας του καινοτόμου περιεχομένου¹⁴⁸, υποσκάπτουν την

¹⁴⁶ Βλ. Στεφάνου κ.α. (2006, σ.σ.107-112).

¹⁴⁷ Βλ. Άρθρο 10-11 της Συνθήκης Ευρωπαϊκής Ένωσης. https://www.constitutionalism.gr/wp-content/uploads/2014/03/2012_Papadopoulou_SEE_arthra_10-11-12_europaiki-dimokratia.pdf. Οι συγκεκριμένες αρχές ερμηνευόμενες υπό το πρίσμα της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης είχαν αποτελέσει προτάσεις της Επιτροπής στη Λευκή Βίβλο το 2001.

¹⁴⁸ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζει η παρ. 4 του Άρθ. 11 της ΣΕΕ όπου κατοχυρώνεται το δικαίωμα νομοθετικής πρωτοβουλίας των πολιτών σε ενωσιακό επίπεδο. «Πολίτες της Ένωσης, εφόσον συγκεντρωθεί αριθμός τουλάχιστον ενός εκατομμυρίου, υπήκοοι σημαντικού αριθμού κρατών μελών, μπορούν να λαμβάνουν την πρωτοβουλία να καλούν την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων της, να υποβάλλει κατάλληλες προτάσεις επί θεμάτων στα οποία οι εν λόγω πολίτες θεωρούν ότι απαιτείται νομική πράξη της Ένωσης για την εφαρμογή των Συνθηκών.

κανονιστική φύση των συγκεκριμένων διατάξεων (Mendes, 2011, σελ.1854). Όμως αναμφίβολα επιδιώκει να αντιστρέψει τη διαχρονική θεώρηση των ευρωπαίων πολιτών πως η Ένωση αποτελεί ταυτόχρονα απόμακρη και έντονα «διδυμική» αρχή (Commission, 2001, σελ.3) για την οποία οι πολίτες δεν έχουν λόγο στα ζητήματα της (Commission, 2006, σελ.5). Κατά την κρίση, τα μετριοπαθή αρνητικά συναισθήματα οξύνθηκαν και μετεξελίχθηκαν σε δυσπιστία και απογοήτευση (Van Rompuy, 2014, σελ.69-73). Καθώς η Ευρωπαϊκή Ένωση μεταβλήθηκε από ευγενές όραμα σε «εμπειρική πραγματικότητα» και οι πολίτες συνειδητοποίησαν ταυτόχρονα με τις πολιτικές ελίτ τις υφιστάμενες από καιρό, μα «σιωπηρές» σχέσεις αλληλεξάρτησης μεταξύ των μελών κρατών, η δημοτικότητα του ενωσιακού εγχειρήματος και η εμπιστοσύνη των πολιτών προς αυτό μειώθηκαν και μάλιστα συχνά στο πλαίσιο μιας «άδικης» συγκριτικής ανάλυσης μεταξύ υπερεθνικών και εθνικών θεσμών. Η ξαφνική διάψευση των προσδοκιών, σε μια Ενωμένη Ευρώπη, ερμηνευόμενη πρωτίστως ως χώρος ευκαιριών και όχι ως τόπος πατρίδας, αποτέλεσε την γενεσιουργό αιτία της πτώσης της θεμελιώδους και δυσαναπλήρωτης διάχυτης «συγκινησιακής» κατά Easton υποστήριξης στο ενωσιακό εγχείρημα (Armingeon & Ceka, 2014, σελ. 84-85)¹⁴⁹ και της εμπιστοσύνης που λειτουργεί ως «the glue that keeps the system together and [. . .] the oil that lubricates the policy machine» (Van der Meer, 2010, σελ. 76). Στις συνθήκες αυτές η απώλεια της νομιμοποίησης¹⁵⁰ του ενωσιακού εγχειρήματος, ήταν αναπόφευκτη.

Οι ασθενείς ευρωπαϊκοί κομματικοί σχηματισμοί, που μαρτυρούν μια διαχρονική έλλειψη διαμόρφωσης και συντονισμένης μεταφοράς πολιτικής βούλησης σε

Οι διαδικασίες και προϋποθέσεις που απαιτούνται για τη διατύπωση της εν λόγω πρωτοβουλίας καθορίζονται σύμφωνα με το άρθρο 24, πρώτο εδάφιο της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης.».

¹⁴⁹ Όπως επισημαίνει ο Easton (1975, σελ. 445) 'there may be instances, not so rare as they might seem, in which the sudden frustration of expectations can so jolt the deeper loyalties of the members of a system that their diffuse support falls into a precipitous decline', και η «διάχυτη» υποστήριξη είναι (1975, σελ.437) «fundamental in character because [it is] directed to basic aspects of the system»

¹⁵⁰ Η τελευταία, έννοια διακριτή από τη νομιμότητα (Schoutheete, 2000), που αναφέρεται στην αξιακή θεμελίωση της εξουσίας, κεντρική για τη λειτουργία της δημοκρατίας και συνεχής ως μεταβλητή έρευνας (Gurr, 1970, σελ.186; Beetham, 1991, σελ. 19-20; Gilley, 2009, σελ. 11), αρθρώνεται κυρίως στην αντίληψη της πολιτικής διαδικασίας ως διαδικασίας προερχόμενης από τους ανθρώπους που πραγματώνεται για αυτούς. Πέρα από το κλασικό διαχωρισμό της input και output νομιμοποίησης, η νομιμοποίηση της Ένωσης είναι διφυής καθώς αυτή λαμβάνεται τόσο από από τις δημοκρατικά εκλεγμένες εθνικές κυβερνήσεις, όσο και από τους ίδιους τους Ευρωπαίους πολίτες.

πανευρωπαϊκό επίπεδο, δεν μπόρεσαν να «υπερασπιστούν» την εμπλοκή του πολίτη στη διαδικασία λήψης αποφάσεων¹⁵¹. Έχοντας ήδη κριθεί δεύτερης τάξης πολιτικά κόμματα - *second-order parties* - (Heidar, 2003, σελ.266) τα οποία εμφανίζουν ρευστότητα και εσωτερικές διαιρέσεις για ιδεολογικούς αλλά και εθνικούς λόγους, αδυνατούν διαχρονικά να επιτελέσουν τις βασικές τους λειτουργίες ως θεσμοί πολιτικής εκπροσώπησης. Με τη θεσμική τους κατοχύρωση ως αδήριτη δημοκρατική νομιμοποιητική ανάγκη, «δημιουργήματα της ιστορικής συνείδησης του ενωσιακού νομοθέτη» και όχι της ιστορίας, που συμπληρώνουν πλέον δυόμιση δεκαετίες¹⁵² την οριοθετημένη ενωσιακή λειτουργία των εθνικών κομμάτων και τη διαμόρφωση ενός κοινού ευρωπαϊκού θεσμικού πολιτισμού (Τσάτσος, 2007, σελ.397-409), αδυνατούν να καλλιεργήσουν μια «ευρωπαϊκή συνείδηση», να καταστήσουν δυνατή την πολιτική έκφραση των ευρωπαίων πολιτών και ακόμη σημαντικότερα να τους ενεργοποιήσουν. Η έντονη «απουσία κομματικής διακυβέρνησης», ανεξάρτητα από το εάν αυτή οφείλεται στην απουσία ενός «αδιαμφισβήτητου ηγετικού θεσμού» (Μοσχονάς, 2008 α, σελ.80-83) ή στην περιοριστική λογική των παραχωρήσεων και συμβιβασμών εξουσιών που διέπει το κοινοτικό κερκτημένο (κοινοτική μέθοδο), υποβαθμίζει τον κρίσιμο θεσμό των ευρωεκλογών¹⁵³ και στην συνέχεια μεγεθύνεται από αυτή την έκπτωση. Οι ευρωεκλογές, που πραγματοποιούνται ταυτόχρονα σε όλα τα κράτη μέλη, προβάλλονται σαν εθνικές αναμετρήσεις στα μέσα της κοινοβουλευτικής περιόδου (Ιωακειμίδης, 2009) όπου κινητοποιούνται κυρίως εθνικοί δρώντες και τα αποτελέσματα ερμηνεύονται συχνά ως δείκτες διαμαρτυρίας ή επιβράβευσης των κυβερνητικών πολιτικών. Η χαμηλή συμμετοχή κατά την ψηφοφορία και η διαπίστωση πως η εν λόγω αποχή οφείλεται κυρίως στην λανθασμένη εκτίμηση ανυπαρξίας άμεσου διακυβεύματος (Costa, 2009), καθιστά σε συνέχεια της κανονιστικής απαίτησης «της οριζόντιας ενσωμάτωσης των εθνικών δημόσιων σφαιρών» (Habermas, 1998), ιδιαίτερα επιτακτική την ανάδυση ενός

¹⁵¹ Για τον χαμηλό βαθμό εμπλοκής των πολιτών στην ενωσιακή πολιτική διαδικασία, την υποβάθμιση των εκλογών και την αδυναμία των κομματικών σχηματισμών βλ. επιπλέον Beetham and Lord 1998a, 1998b; Greven 2000; Héritier 1999; Lord 1998; Scharpf 1999.

¹⁵² Τα ευρωπαϊκά πολιτικά κόμματα, αναγνωρίζονται για πρώτη φορά και κατοχυρώνονται στο Άρθρο 138Α της Συνθήκης του Maastricht.

¹⁵³ Στην ιστορία των αμερικάνικων και ευρωπαϊκών δημοκρατιών η αντικατάσταση της τοπικής ταυτοτητας από την εθνική συντελέστηκε μέσα από τη διαδικασία των μαζικών εκλογών και της πολιτικής αντιπαράθεσης των κομμάτων (Key, 1961; Lipset & Rokkan, 1967).

κοινού ευρωπαϊκού δημόσιου λόγου και μιας αίσθησης πως οι πολίτες ανήκουν σε μια κοινή κοινότητα (Eriksen, 2004; Peters *et al.*, 2005; Peters and Wessler, 2006). Καθώς περισσότεροι από χίλιοι διαπιστευμένοι δημοσιογράφοι – περισσότεροι από εκείνους στο Λευκό Οίκο ή στα Ηνωμένα Έθνη (Meyer, 2003, σελ.240) - βρίσκονται στις Βρυξέλλες (Bastin, 2004, σελ.18), η επίμονη απουσία ενός δημόσιου διαλόγου εστιασμένου σε ευρωπαϊκά ζητήματα κρίνεται οξύμωρη. Από την πλευρά των πολιτών και σε ένα γενικότερο μακροσκοπικό επίπεδο ανάλυσης, το σημαντικό έλλειμμα γνώσης που προκαλείται εξαιτίας της απουσίας ενός ευρωπαϊκού δημόσιου λόγου, και βρίσκεται σε ανατροφοδοτική σχέση με έλλειμμα πληροφόρησης, συμπληρώνεται από μια ανορθόδοξη, εμπειρικά αποδεδειγμένη, συλλογιστική. Η προβολή της αξιολόγησης της εγχώριας πολιτικής πραγματικότητας στο ενωσιακό επίπεδο¹⁵⁴ (Anderson, 1998; Hobolt, 2007, 2012; Rohrschneider, 2002) που στηρίζεται σε ένα παράλογο, «πανίσχυρο» «σύνδρομο θεσμικής εμπιστοσύνης» και δεν φαίνεται να συνδέεται αιτιακά με έλλειψη ενημέρωσης (Harteveld *et al.*, 2013, σελ.561; Armingeon & Ceka, 2014, σελ. 104), ρυθμίζει και συχνά διαταρράσει την υποστήριξη των πρώτων για το ενωσιακό εγχείρημα, προκαλώντας «σιωπηρή» δυσμορφία στο ιδιόρρυθμο δίπολο πολιτών και Ευρωπαϊκής Ένωσης¹⁵⁵. Στην κατεύθυνση όχι τόσο της διάκρισης της ενωσιακής δημόσιας διοίκησης από τις αντίστοιχες εθνικές¹⁵⁶, αλλά της ενδυνάμωσης της αίσθησης του συνανήκειν σε μια ευρωπαϊκή κοινότητα και σε μια προσπάθεια επαναπροσδιορισμού του ρόλου των ευρωπαϊκών κομμάτων, τα τελευταία για πρώτη φορά στις εκλογές το 2014 έθεσαν μέλη τους υποψήφιους για πρόεδρους της Επιτροπής, οι οποίοι διεκδικούσαν ταυτόχρονα την εκλογική νίκη για τον κομματικό σχηματισμό τους και

¹⁵⁴ Αξιοσημείωτα, για την πλειοψηφία των μελετητών, υψηλή εμπιστοσύνη σε εθνικούς φορείς εξουσίας προκαλεί υψηλή υποστήριξη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (Munoz *et al.*, 2011; Leconte, 2010), ενώ ορισμένοι αποδεικνύουν πως πολίτες κρατών με αναξιόπιστους θεσμούς τείνουν να εμπιστεύονται περισσότερο τα ενωσιακά θεσμικά όργανα (Sanchez-Cuenca, 2000).

¹⁵⁵ Στην κατεύθυνση αυτή, πρέπει να επαναξιολογηθούν πλήθος μελετών που προσεγγίζουν ολιστικά την εμπιστοσύνη σε πολιτικούς θεσμούς και συσχετίζουν τις διακυμάνσεις της με παράγοντες όπως το εισόδημα, την ηλικία, τις πολιτικές αξίες, τα αντιλαμβανόμενα οικονομικά οφέλη και το κόστος (Handley, 1981; Hewstone, 1986; Inglehart, Rabier & Reif 1991; Gabel & Palmer, 1995; Gabel, 1998; Tillman, 2004; Kriesi *et al.*, 2006; De Vries & Edwards 2009; Hix & Høyland, 2011; Hobolt, 2012)

¹⁵⁶ Μια τέτοια διάκριση θα ήταν ανεπίκαιρη αν όχι αδύνατη λαμβάνοντας υπ' όψιν την θέση των Hofmann & Türk (2006) για τη λειτουργική αλληλεξάρτηση της ενωσιακής διοίκησης και των αντίστοιχων εθνικών.

αντιπαραβάλλαν τα πολιτικά τους προγράμματα.

Αλληλοσυμπληρούμενες οι παραπάνω εξελίξεις και αδυναμίες παρέχουν μια πλήρη περιγραφή και ανάλυση του δημοκρατικού ελλείμματος. Σε κάθε περίπτωση, το ζήτημα του δημοκρατικού ελλείμματος προκύπτει όταν η Ευρωπαϊκή Ένωση συγκρίνεται με ένα παραδοσιακό κράτος όπου οι εξουσίες του φαίνονται να είναι πολύ περισσότερο νομιμοποιημένες στους πολίτες. Εάν όμως η Ένωση συγκριθεί με έναν υπερεθνικό θεσμό, οποιασδήποτε μορφής, διαπιστώνεται πως διαθέτει περίσσειμα δημοκρατικών θεσμών (Παπαγιάννης, 2016, σελ. 95). Άλλωστε σε κάθε περίπτωση η εξέλιξη του ενωσιακού εγχειρήματος διαμορφώνεται μέσα από συνθήκες τις οποίες εκπρόσωποι δημοκρατικά νομιμοποιημένων κυβερνήσεων με τη συμφωνία των εθνικών κοινοβουλίων εγκρίνουν με σύννομο τρόπο (Schmidt, 2004, σελ.479). Αναπτύσσοντας την συλλογιστική αυτή διακεκριμένοι μελετητές όπως οι Majone (2000, 1998) και Moravcsik (2008, 2002) αρνούνται την ύπαρξη δημοκρατικού ελλείμματος και διατείνονται πως η Ένωση είναι τόσο δημοκρατική όσο θα μπορούσε και ενδεχομένως όσο θα έπρεπε. Περιορίζοντας την Ένωση σε μια αρένα διαβουλεύσεων όπου επιδιώκονται ρυθμίσεις συνύπαρξης και αλληλεπίδρασης των κρατών μελών σε συγκεκριμένα πεδία με τη χάραξη και υλοποίηση πολιτικών αποδοτικών κατά Pareto, ο Majone (1998) υποστηρίζει πως η επιπόλαια αναγωγή της τήρησης της αρχής της πλειοψηφίας και της συμμετοχής των πολιτών σε αποκλειστικές πηγές δημοκρατικής νομιμοποίησης του ενωσιακού εγχειρήματος είναι τουλάχιστον παραπλανητική. Προσεγγίζοντας το ενωσιακό οικοδόμημα με τη θεωρία του ρυθμιστικού κράτους, υπενθυμίζοντας την αξία «non-majoritarian» κανόνων ιδίως σε ομοσπονδίες, και εστιάζοντας στις εφικτές αρμονικές συνυφάνσεις της ανεξαρτησίας και της λογοδοσίας όπως αυτές πραγματώνονται στο «τέταρτο» σκέλος της κυβέρνησης στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής ή στη λειτουργία των ανεξάρτητων αρχών σε διάφορα ευρωπαϊκά κράτη, αποδομεί την κατηγορία του «δημοκρατικού ελλείμματος». Επισημαίνει πως η πολιτικοποίηση (politicization) της χάραξης ρυθμιστικών πολιτικών θα συνεπάγοταν αναδιανεμητικές πολιτικές οι οποίες, αν και συνήθως επιθυμητές από εκείνους που επιδιώκουν την ομοσπονδίωση, ξεφεύγουν των στόχων του ενωσιακού εγχειρήματος. Εύστοχα ισχυρίζεται πως η αποπολιτικοποίηση των ενωσιακών πολιτικών είναι το αναπόφευκτο τίμημα της περιφρούρησης και της διατήρησης της εθνικής κυριαρχίας

των κρατών μελών, αδιάψευστης επιλογής των ψηφοφόρων¹⁵⁷. Στην ανάλυσή του, πρόβλημα δεν αποτελεί η έλλειψη νομιμοποίησης αλλά η κρίση αξιοπιστίας και οι λύσεις που θα πρέπει να εφαρμοστούν αφορούν τις διαδικασίες, επιδιώκοντας περισσότερη διαφάνεια και έλεγχο κατά τη λήψη αποφάσεων, παρά την ίδια τη δομή του ενωσιακού εγχειρήματος. Στην ίδια κατεύθυνση απουσίας δημοκρατικού ελλείμματος, ο Moravcsik (2002, 2004, 2008) υποστηρίζει πως οι διαδικασίες στο ενωσιακό επίπεδο είναι περισσότερο διαφανείς από τις διαδικασίες στο εσωτερικό αρκετών κρατών μελών και ακολουθώντας την εύστοχη παρατήρηση του Τσάτσου πως το έλλειμμα σε ενωσιακό επίπεδο “εισχωρεί” στη θεσμική συγκρότηση των κρατών - μελών, αλλά και αντιστρόφως, το εθνικό δημοκρατικό έλλειμμα, αν υπάρχει, εισχωρεί στη θεσμική λειτουργία της ενωσιακής τάξης (Τσάτσος, 1997, σελ. 53), επισημαίνει πως εάν υπάρχει κρίση δημοκρατικής νομιμοποίησης στην ΕΕ αυτή είναι απόρροια της κρίσης του κοινοβουλευτισμού στο εσωτερικό των ίδιων των κρατών μελών (Moravcsik, 2008, σελ.331-340). Με άλλα λόγια πρόκειται για ένα τουλάχιστο «δημοκρατικά νομιμοποιημένο δημοκρατικό έλλειμμα» (Schmidt, 2004, σελ.481). Καταρρίπτοντας τους μύθους όπου η ενωσιακή τάξη εξισώνεται με αυθαίρετη τεχνοκρατία ή με κυρίαρχο υπερκράτος (superstate) εστιάζει στο πολύπλοκο και ανεπτυγμένο σύστημα «ελέγχου και ισορροπιών» που διέπει τη λήψη αποφάσεων στο ενωσιακό οικοδόμημα. Υποστηρίζει πως η ενωσιακή εκτελεστική εξουσία έχει περιοριστεί ικανοποιητικά από το ενδυναμωμένο πλέον Ευρωπαϊκό κοινοβούλιο, όπως λ.χ. αποδεικνύει η άσκηση αρνησικυρίας του στις πρώτες προτάσεις της Επιτροπής Barroso τον Οκτώβριο του 2004 ή όταν κατά τη διαδικασία της συναπόφασης η επικύρωση προτεινόμενων νομοθεσιών απαιτεί ταυτόχρονη πλειοψηφία στο Συμβούλιο και στο ίδιο το Κοινοβούλιο. Απευθυνόμενος σε εκείνους που επικεντρώνονται στην απάθεια των ευρωπαίων πολιτών και συγχέουν το

¹⁵⁷ Όπως ο ίδιος (Majone, 1998, σελ.7) υποστηρίζει: «The process of European integration is [...] non-majoritarian not because the founding fathers distrusted democracy. Rather, they understood more clearly than today's leaders that economic integration without political integration is feasible only if politics and economics are kept as separate as possible.[...]. As long as the majority of the citizens of the Member States oppose the idea of a European super-state, while supporting far-reaching economic integration, we cannot expect democratic politics to flourish at the European level. These being the preferences of the national electorates, we are forced to conclude that, paradoxically, Europe's 'democratic deficit,' as the expression is usually understood, is democratically justified.»

δημοκρατικό έλλειμμα ερμηνεύοντάς το ως ενδεχόμενη κρίση νομιμοποίησης του ενωσιακού εγχειρήματος, υποστηρίζει πως κάθε θεσμική μεταρρύθμιση που θα επιδίωκε την αύξηση της συμμετοχής των πολιτών είναι άσκοπη¹⁵⁸. Εκτιμά πως για τη πλειοψηφία των κρίσιμων θεμάτων οι αποφάσεις λαμβάνονται εθνικά και ερμηνεύοντας ποιοτικά την αρνητική ψήφο στο δημοψήφισμα της Ιρλανδίας το 2008 ή στα δημοψηφίσματα των Γάλλων και των Ολλανδών το 2005, δεν εντοπίζει απογοήτευση των πολιτών προς τα ενωσιακά θεσμικά όργανα. Τέλος και ευλόγως επισημαίνει πως η αύξηση της συμμετοχής των πολιτών στη λήψη αποφάσεων σε καμμία περίπτωση δεν συνεπάγεται αύξηση της δημοφιλίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και εμπιστοσύνης προς αυτή.

Οι παραπάνω θέσεις, διατυπωμένες πριν την οικονομική κρίση, πακτώνονται σε τρεις ευρέως διαδεδομένες, ομόρροπες πεποιθήσεις. Η Ένωση, ως πεδίο όπου οι αποφάσεις λαμβάνονται ομόφωνα, δεν απαιτείται να είναι δημοκρατική, ή είναι τόσο δημοκρατική όσο χρειάζεται, ή τέλος, εάν γίνει περισσότερη δημοκρατική είναι ανεπιθύμητη. Κοινό στοιχείο των τοποθετήσεων αυτών είναι ο εφησυχασμός που ενέχουν σχετικά με την ποιότητα της δημοκρατίας στο ενωσιακό εγχείρημα (Lord, 2008, σελ.317). Αρκετά προσεκτικοί λοιπόν, οι Follesdal & Hix (2006) αντιδρούν και εξηγούν τους λόγους για τους οποίους υπάρχει δημοκρατικό έλλειμμα στην Ένωση. Επισημαίνουν τις αναδιανεμητικές επιπτώσεις των ενωσιακών «ρυθμιστικών» πολιτικών και την αξία της δημοκρατικής αμφισβήτησης και αντιπαράθεσης. Συγκρίνοντας ένα καθεστώς «πεφωτισμένων» τεχνοκρατών με ένα δημοκρατικό, υπογραμμίζουν τη συμβολή της πολιτικής διαδικασίας στη διαμόρφωση απόψεων, επανακυρώνουν το συμπέρασμα του Schattschneider (1960, σελ.68) πως «the definition of the alternatives is the supreme instrument of power» και υπενθυμίζουν το ρόλο των θεσμών, όχι μόνο ως παραγωγών επιθυμητών πολιτικών, αλλά και ως εγγυητών της αντιστοιχίας των προτιμήσεων των πολιτών και των εφαρμοσμένων πολιτικών. Στην ίδια κατεύθυνση ο Scharpf (1997, 1998), ερμηνεύοντας την ουδέτερη

¹⁵⁸ Όπως ο ίδιος (2002, σελ.622) ισχυρίζεται, «as long as political procedures are consistent with existing national democratic practice and have a *prima facie* normative justification» δεν υπάρχει κανένας λόγος για αρνητική αξιολόγηση της νομιμοποίησης της Ένωσης εξαιτίας των μη συμμετοχικών της θεσμών.

κατά Majone αποπολιτικοποίηση των ενωσιακών πολιτικών ως μια διαδικασία αρνητικής ενσωμάτωσης (negative integration) που εστιάζει αποκλειστικά στη δημιουργία και ομαλή λειτουργία της κοινής αγοράς και στην χάραξη κοινών οικονομικών πολιτικών παραβλέποντας την ανάγκη άλλων δεσμεύσεων όπως λ.χ. της δέσμευσης για τη προστασία του κράτους κοινωνικής πρόνοιας, επισημαίνει έλλειμμα επίδοσης (performance deficit) του ευρωπαϊκού πολιτικού συστήματος. Το δημοκρατικό έλλειμμα διογκώνεται επιπρόσθετα και από τη σχέση έντασης μεταξύ διεύρυνσης και εμβάθυνσης. Η πρώτη συχνά συμπιέζει τη δεύτερη, δημιουργώντας νέες ανάγκες σύγκλισης που πρέπει να εξυπηρετηθούν όσο το εφικτό γρηγορότερα. Καθώς η συμμόρφωση των υποψήφιων προς ένταξη χωρών με τα κριτήρια που ορίζει η Ένωση, συχνά πραγματοποιείται τυπικά (Βοσκόπουλος, 2009), η ενσωμάτωση - και όχι απορρόφηση - των νέων μελών συντελείται έπειτα από τη διεύρυνση, διαταράσσοντας, αν δεν μειώνει, τη συνοχή του ενωσιακού οικοδομήματος και μεταφέροντας δυνητικά τη διαμόρφωση πολιτικής και λήψη αποφάσεων σε εξωθεσμικά αδιαφανή πλαίσια με τη συμμετοχή συγκεκριμένων κρατών μελών. Αντίθετα η εμβάθυνση καθιστά δυσκολότερη την προσχώρηση νέων κρατών στην Ένωση (Nugent, 2003, σελ.661). Κρίνεται ωστόσο απαραίτητη καθώς αποτελεί ιδιότυπο μηχανισμό εναρμόνισης της διεύρυνσης με τη δημοκρατία και την αποτελεσματικότητα. Με άλλα λόγια, τα θεσμικά όργανα αναπροσαρμόζουν τη λειτουργία τους κατά τη διεύρυνση ώστε να αντιμετωπίσουν τους διαφορετικούς βαθμούς ανάπτυξης που εμφανίζουν τα μέλη κράτη όπως και την πολιτισμική και γλωσσική ποικιλομορφία, και αναπόφευκτα ισχυροποιούνται κατά την εμβάθυνση ώστε να μπορέσουν να επιτελέσουν την ενωσιακή πολιτική διαδικασία σε ένα πολυπλοκότερο περιβάλλον. Κατά τη συλλογιστική αυτή και με στόχους τον περιορισμό των δυνάμεων κατακερματισμού από τη διεύρυνση της περιόδου 2004-2007 και την καταπολέμηση του δημοκρατικού ελλείμματος, η προάσπιση των δημοκρατικών αρχών ενσωματώθηκε ως ο ελάχιστος παρανομαστής συνύπαρξης και συλλογικής δράσης στην ενωσιακή έννομη τάξη με τη συνθήκη της Λισαβόνας και έπειτα από την αποτυχημένη προσπάθεια θέσπισης Ευρωπαϊκού Συντάγματος¹⁵⁹. Το

¹⁵⁹ Στις ιδρυτικές Συνθήκες δεν υπάρχει αναφορά στη δημοκρατική αρχή πιθανότατα επειδή η νομιμοποίηση του μηχανισμού πήγαζε από τα δημοκρατικά συστήματα των μελών κρατών (de Burca, 1996, σελ. 352-353). Κατά τη Συνθήκη του Maastricht η δημοκρατική αρχή επιβεβαιώνεται και

προοίμιο της ΣΕΕ ακολουθούν το άρθρο 2 όπου κατοχυρώνονται οι αξίες που καθιστούν την Ένωση, «ένωση κρατών με παγκόσμιες αξίες» (Χίου-Μανιατοπούλου, 2008, σελ.23) και το ξεχωριστό κεφάλαιο υπό τον Τίτλο II όπου οι αρχές της δημοκρατικής ισότητας, της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και της συμμετοχικής δημοκρατίας ανάγονται σε θεμελιώδεις αρχές που ρυθμίζουν τη λειτουργία της Ένωσης (Ιωακειμίδης, 2008, σελ.93-96). Η αναγνώριση της νομικής δεσμευτικότητας του Χάρτη των θεμελιωδών δικαιωμάτων ύστερα από την πίεση των Γερμανών, Ισπανών και Ιταλών και το σχετικό ειδικό πρωτόκολλο για την Πολωνία και την Μεγάλη Βρετανία ώστε να καμφθούν οι ενστάσεις των χωρών αυτών, λειτούργησε προς την ίδια κατεύθυνση. Γενικότερα, οι δημοκρατικές αξίες ως θεμελιώδεις συστατικό της ευρωπαϊκής ταυτότητας (European Commission, 2001¹⁶⁰), θεσμοθετούνται και προωθούνται από τα ενωσιακά θεσμικά όργανα (McCormick, 2010; Schimmelfennig, 2010; Kennedy, 2013) ακόμη και σε υπό ένταξη χώρες ως πολιτευματικές προδιαγραφές (Τσάτσος, 2007, σελ.91; Dixon, 2008). Αυτή η θεσμική υπεράσπιση και προώθηση της δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, βρίσκεται σε πλήρη αντιστοιχία με τη θέση των Eriksen & Fossum (2000b, σελ. 15-22) πως η διαβούλευση (deliberation) σε ένα κοινό πλαίσιο δημοκρατικών αξιών προάγει τη νομιμοποίηση του ενωσιακού εγχειρήματος διαμορφώνοντας ταυτόχρονα κοινή ταυτότητα και επιδιώξεις. Καθώς επιπλέον οι Oshri et al. (2016, σελ.114-137) επαληθεύουν το θετικό συσχετισμό της υποστήριξης δημοκρατικών αξιών από τους πολίτες ενός κράτους και του χρόνου συμμετοχής αυτού του κράτους στο ενωσιακό εγχείρημα, η συγκεκριμένη προσπάθεια ενδεχομένως αποτελεί μια επιτυχημένη ενωσιακή στρατηγική για την αύξηση της νομιμοποίησης των υπερεθνικών θεσμών - άρα και τη μείωση μιας έκφανσης του δημοκρατικού ελλείμματος - επιτρέποντας τη συνύπαρξη των ποικίλων πολιτισμικών ταυτοτήτων και επιδιώκοντας την συνένωση των Ευρωπαίων πολιτών υπό το κανονιστικό περιεχόμενο της δημοκρατικής θεωρίας¹⁶¹.

Ωστόσο δεν είναι λίγοι οι ερευνητές, που παρά την ύπαρξη οργανωμένων ομάδων

τυποποιείται στο τρίτο και πέμπτο εδάφιο του προοιμίου, ενώ κατά τη Συνθήκη του Άμστερνταμ κρίνεται ως βασική οργανωτική αρχή.

¹⁶⁰ European Commission (2001) European governance: A White Paper, COM 428.

¹⁶¹ Στο σημείο αυτό αξίζει κανείς να υπενθυμίσει το σύνθημα της Ένωσης «United in diversity».

συμφερόντων, όπως της Bussiness Europe, της Etuc και της CPE¹⁶² και τη συμμετοχή τους στη λήψη αποφάσεων, συνεχίζουν να επισημαίνουν την απουσία ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας, ταυτότητας και πολιτικής κοινότητας ως τη σημαντικότερη πτυχή του δημοκρατικού ελλείμματος (Schmidt, 2004, σελ.487). Παραμένοντας περιέργως διφορούμενη - αν λάβει κανείς υπ' όψιν τις θετικές ιστορικές καταβολές του όρου¹⁶³ - η λειτουργία της υφιστάμενης¹⁶⁴ κοινωνίας των πολιτών για τη δημοκρατική νομιμοποίηση της Ένωσης (Greenwood, 2007, σελ.354-357) και τη κοινοβουλευτική διαβούλευση, και εκκρεμώντας ακόμη η εμπειρική απόδειξη της σχέσης μιας κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας και της εμπιστοσύνης στην διακυβέρνηση της Ένωσης (Harteveld et al., 2013, σελ.561), η σημασία της παραπάνω παρατήρησης φαίνεται να περιορίζεται. Ο προβληματισμός του Habermas (2001, σελ.15-16), ο οποίος κατανοώντας την ιστορική συνεξέλιξη της δημοκρατίας και του έθνους – κράτους, και επιδιώκοντας τον σχηματισμό μιας κοινής, συλλογικής βούλησης, πρότεινε την απόπειρα σύνθεσης ενός ευρωπαϊκού «δήμου» με κυρίαρχη επιδίωξη την αλληλεγγύη, όπου οι παλαιότεροι εθνικοί δεσμοί θα έχουν αντικατασταθεί από άλλους που θα βασίζονται σε μια κοινή πολιτική σύλληψη της υπηκοότητας (citizenship), ή η προαναφερθείσα θέση των Eriksen και Fossum (2000b, σελ. 15-22) πως η διαβούλευση (deliberation) θα μπορούσε να προκαλέσει τη διαμόρφωση κοινής βούλησης προκαλώντας εξάλειψη του δημοκρατικού ελλείμματος, ενέχουν ενδεχομένως μειωμένη πρακτική αξία. Ωστόσο, καθώς επιχειρούν να εντοπίσουν τα

¹⁶² Για το μοντέλο των ομάδων εκπροσώπησης συμφερόντων στο ενωσιακό επίπεδο και τη διαφορετική τους πρόσβαση στη λήψη πολιτικής απόφασης βλ. Coen & Richardson (2009), Hix (2009) και Μαυρογορδάτος (2001). Οι πρώτοι (2009, σελ.347-348) διαπιστώνουν έναν «χαμαιλέοντιο» πλουραλισμό (chameleon pluralism), ο οποίος μπορεί και μεταλλάσσεται σε κάθε σημείο της πολιτικής διαδικασίας και ανάλογα με το εκάστοτε ζήτημα, ο Hix (2009, σελ. 302) αναφέρεται σε έναν πρωτόγονο πλουραλισμό, κορπορατισμό ή νεοπλουραλισμό όπου κυριαρχούν τα επιχειρηματικά συμφέροντα και «δεν υπάρχει σπουδαία αντισταθμιστική δύναμη για να εμποδίσει την χειραγώγηση της πολιτικής διαδικασίας από τους ιδιοκτήτες του κεφαλαίου» και ο Μαυρογορδάτος (2001, σελ. 269) επισημαίνει εύστοχα την αστοχία της χρήσης του όρου πλουραλισμός καθώς αυτός στην συγκεκριμένη περίπτωση προωθείται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και είναι σαν να κατασκευάζεται από την εξουσία.

¹⁶³ Για τις ιστορικές καταβολές του όρου «κοινωνία των πολιτών» βλ. De Tocqueville (2003), Madison, Hamilton & Jay (1987), Dahl (1990).

¹⁶⁴ Σύμφωνα με τον Φερώνα (2009, σελ.50) ο αριθμός των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών έχουν αυξηθεί από 174 το 1960 σε περίπου 3500 σήμερα.

στοιχεία που θα εξασφαλίσουν τη σύσταση και συνοχή ενός ευρωπαϊκού δήμου, δεν αγνοούν την *suí generis* «μη κρατική» φύση του ενωσιακού εγχειρήματος, αλλά αναδεικνύουν έμμεσα - και χωρίς να το επιδιώκουν - την κανονιστική θεμελίωση της δημοκρατικής θεωρίας στην εθνική κυριαρχία. Σε αυτό το σημείο, ο Goodhart (2007), ακολουθώντας το συμπέρασμα του Schmitter (1998, σελ.28) πως η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι ένα «post-sovereign, poly-centric, incongruent, neo-medieval» οικοδόμημα, τη θέση του Christiansen (1998, σελ.102) πως «there is a need to reformulate democratic theory . . . if we are to make normative sense of European integration.» και την ανησυχία των Bellamy και Castiglione (2000, σελ.68) πως οι βασικές αρχές της δημοκρατίας χρειάζεται να επαναπροσδιοριστούν σε μεταεθνικές και παγκόσμιες συνθήκες, υπογραμμίζει τις επιπτώσεις στο κανονιστικό περιεχόμενο της ίδιας της δημοκρατίας μιας ενδεχόμενης αποσύνδεσής της τελευταίας από την χωρική της θεμελίωση στο κυρίαρχο κράτος. Αποδεικνύει ιστορικά πως η σχέση της κυριαρχίας σε μια δεδομένη επικράτεια με τη δημοκρατική θεωρία δεν είναι απλά συμπτωματική, εφιστά την προσοχή των μελετητών σε ενδεχόμενη ροπή προς «μεθοδολογικό εθνικισμό» (Beck, 2004; Sbragia, 2003) και καταλήγει πως δεν αποτελεί πρόβλημα η δημοκρατία για την Ευρωπαϊκή Ένωση αλλά η Ένωση θέτει καίριους προβληματισμούς για τη δημοκρατική θεωρία καθώς η ύπαρξή και εξέλιξή του ενωσιακού εγχειρήματος αναδεικνύει «the spatial, historical, and normative limitations of our present understandings of democracy» (Goodhart, 2007, σελ.578). Στην κατεύθυνση αυτή τελικά, και λαμβάνοντας κανείς επιπρόσθετα υπ' όψιν τη θέση του Τσάτσου (2007, σελ.51) πως η δημοκρατία, αποτελεί οιονεί «πολιτευματικό στοιχείο» της ενωσιακής τάξης και απορροφά κατά την εφαρμογή της τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του διαρκώς μεταβαλλόμενου εξελισσόμενου ιστορικοπολιτικού χώρου, και την προειδοποίηση του ίδιου του Goodhart (2007, σελ. 578) πως η περίπτωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης μπορεί να υπό- ή υπερ-εκτιμηθεί για το αδιέξοδο της δημοκρατικής θεωρίας στο σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, θα αντικαταστάσει το δημοκρατικό έλλειμμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης με ένα «μεταβαστάσιο έλλειμμα οικουμενισμού» της δημοκρατικής θεωρίας.

4.3. Η ενωσιακή έννομη τάξη: Το ζήτημα της εκνομίκευσης της πολιτικής εξουσίας και ο συνταγματικός εκπολιτισμός του εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Το πεδίο που συνθέτουν οι παραπάνω υφιστάμενες ετερόκεντρες προσεγγίσεις του ενωσιακού πολιτικού ελλείμματος σε όρους δημοκρατίας αποτέλεσε για πολλούς στοχαστές και πολιτικούς τη βάση της νοηματοδότησης της κρίσης και εντέλει της αρνητικής κριτικής για τις πολιτικές διαχείρισης αυτής από τις εθνικές ηγεσίες και τα ενωσιακά θεσμικά όργανα. Οι νέες δομές διακυβέρνησης που προέκυψαν, αρχικά στο πλαίσιο της νομισματικής Ένωσης και κατ' έπεκταση σε ολόκληρο το ενωσιακό οικοδόμημα, προσεγγίστηκαν και αναλύθηκαν υπό το παραδοσιακό έλλειμμα λογοδοσίας των ευρωπαϊκών θεσμικών οργάνων το οποίο μαρτυράται σε περιπτώσεις όπως λ.χ. το αποτυχημένο Συνέδριο της Κοπεγχάγης για την κλιματική αλλαγή ή το ανεπικύρωτο Ευρωπαϊκό Σύνταγμα - περιπτώσεις που σε εθνικό επίπεδο θα κατέληγαν σε παραίτηση φορέων πολιτικής εξουσίας - , την υποχώρηση ή ανυπαρξία της αρχής της αντιπροσώπευσης¹⁶⁵ και το περίφημο πολιτικό έλλειμμα κατά Dehousse (σε Hayward, 1995, σελ.124) καθώς η πολιτική φόρτιση των ενωσιακών ζητημάτων περιορίζεται ως επί το πλείστον στην ανταγωνιστική σχέση κρατών μελών και θεσμικών οργάνων.

Καθώς η εν μέρει μόνο αληθής αφήγηση της κρίσης ως κρίσης δημόσιου χρέους και δημοσιονομικής ανευθυνότητας ορισμένων χωρών γενικεύοταν και γίνονταν κυρίαρχη, και η δέσμευση για τη διάσωση του ευρώ γινόταν καθολική ανάμεσα στις πιστώτριες χώρες, οικονομικοί πόροι που προέρχονταν από πλεονάσματα τραπεζών και εμμέσως και μερικώς από αποταμιεύσεις πολιτών τους, παρέχονταν στις χώρες-δανειολήπτριες υπό αυστηρούς όρους. Οι όροι αυτοί προδιαγράφονταν από την απαρέγκλιτη εφαρμογή δομικών μεταρρυθμίσεων και δημοσιονομικής λιτότητας, δηλ. περικοπών δημόσιων δαπανών και αύξησης φόρων, και η τήρησή τους ελέγχονταν από την Τρόικα, μια ομάδα αξιωματούχων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου.

Ήδη οι προτάσεις της Έκθεσης «Intra-Euro-Area Competitiveness and Imbalances» της

¹⁶⁵ Βλ. μεταξύ άλλων Przeworski et al. (1999), Schmitter & Karl (1991) και Mair (2005).

Επιτροπής το 2010, εντελώς διαφορετικές από εκείνες της Έκθεσης «One-Market-One-Money» της Επιτροπής το 1990, είχαν αναπόφευκτα εστιάσει στα κράτη ως καθοριστικούς δρώντες. Αφού οι άλλοτε νοηματοδοτημένες δυνάμεις ως δυνάμεις της αγοράς δεν είχαν καταφέρει να ανταποκριθούν στις αρχικές προσδοκίες και να εξασφαλίσουν την οικονομική σύγκλιση στις χώρες της Ευρωζώνης, και η ίδια η Επιτροπή δεν έδειχνε – και θεσμικά δεν δύνονταν - να αμφιβάλει για την ορθότητα των περιορισμών της Νομισματικής Ένωσης και κυρίως για τη συμβολή τους στη δημιουργία και διατήρηση των οικονομικών ανισορροπιών ανάμεσα στα κράτη μέλη, τα τελευταία ήταν εκείνα που έπρεπε πλέον να δράσουν και να

«put in place an ambitious and comprehensive policy response geared at speeding up and improving intra-area adjustment mechanisms [...] The policy response [...] should cover measures in four key areas: fiscal policies, credit markets, labour markets, and product and service markets.» (Commission 2010, σελ. 3).

Επιπλέον, όπως παρατηρεί ο Weiler (2012, σελ.249-256), η Ένωση στο περιβάλλον της κρίσης στερούταν κοινωνικής νομιμοποίησης (social legitimacy) αφού είχε καταρρεύσει ως οικοδόμημα «πολιτικού μεσσιανισμού» και πάψει να παρέχει ευμάρεια, σταθερότητα και ασφάλεια¹⁶⁶. Έτσι, δεν είχε άλλη επιλογή παρά να στραφεί στις πηγές νομιμοποίησης των ίδιων των κρατών μελών. Φανερά το εκρεμμές είχε μετατοπιστεί και πλέον σε πλήρη αναστροφή από την παλαιότερη τοποθέτηση του Milward (2000), το έθνος κράτος, αποδιοπομπαίος τράγος αλλά ταυτόχρονα και «μοναδικός νομιμοποιημένος επιζών», έπρεπε να «διασώσει» την Ένωση.

Στο πλαίσιο αυτό, η μετάλλαξη των μη δεσμευτικών συστάσεων (soft recommendations) και του γενικού προσανατολισμού των μεταρρυθμίσεων σε λεπτομερή Μνημόνια Συμφωνίας (Memorandum of Understanding) και περιοδικές Εκθέσεις Συμμόρφωσης συνέστησε ένα νέο καθεστώς διακυβέρνησης αρχικά στη ζώνη του ευρώ και αναπόφευκτα κατ' επέκταση στην Ένωση, το οποίο διαφέρει σημαντικά τόσο από την απλή διακυβερνητική συνεργασία όσο και από τη γνωστή

¹⁶⁶ Για την output legitimacy βλ. μεταξύ άλλων Featherstone (1994). Για μια γενικότερη συζήτηση επί της κρίσης της νομιμοποίησης της Ένωσης βλ. Schmidt (2020).

κοινοτική μέθοδο που διαρκώς υποχωρεί¹⁶⁷. Το νέο πολιτικό καθεστώς, στο οποίο δεν έχουν επανακαταταξιωθεί θεσμικά αρμοδιότητες μεταξύ των κρατών και των ενωσιακών οργάνων – κάτι τέτοιο θα απαιτούσε άλλωστε μια νέα Συνθήκη -, εστιάζει στην τήρηση των διαδικασιών, στηρίζεται στον κανονιστικό καταναγκασμό και διακρίνεται από την εκμηδένιση της απόστασης μεταξύ της τεχνοκρατικής αξιολόγησης και της πολιτικής απόφασης (Bevir, 2010). Παρατηρείται επιλεκτική χρησιμοποίηση του πρωτογενούς και δευτερογενούς ενωσιακού δικαίου (Χατζησταύρου, 2018, σελ 73) και κατάχρηση της διακυβερνητικής προσέγγισης ώστε αυστηρότεροι κανόνες δημοσιονομικής εξυγίανσης με ανακριβές περιεχόμενο και σκληρότεροι μηχανισμοί επιβολής να αντικαταστήσουν πρότερα εργαλεία «ήπιου» δικαίου (Terpan, 2015, σελ.35-36)¹⁶⁸ όπως λ.χ. το αναθεωρημένο Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης, και να νομιμοποιηθούν διακυβερνητικά και υπό συνθήκες ασύμμετρης πίεσης προς τα κράτη μέλη (Schimmelfennig, 2015, σελ.184-188). Ο συχνός ισχυρισμός πως το καθεστώς τούτο ισχύει μόνο για τις χώρες που χρειάστηκαν οικονομική υποστήριξη όπως την Ελλάδα, την Κύπρο ή την Πορτογαλία, καταρρίφθηκε γρήγορα καθώς τα νέα νομοθετήματα, το Εξάπτυχο, το Δίπτυχο, το Ευρωπαϊκό Εξάμηνο και το Δημοσιονομικό Σύμφωνο έχουν θεσμοθετηθεί πλέον για όλα τα κράτη¹⁶⁹ της Ένωσης επεκτείνοντας κεντρικές αρμοδιότητες - ενός πόλου δρώντων που ενδεχομένως διαφέρει από το σύνολο των χωρών της Ένωσης - πέρα των υφιστάμενων κανόνων και ικανοποιώντας από την οπτική των ενωσιακών θεσμικών οργάνων την ανάγκη «[...] for a stronger framework, and reinforced governance, including financial disincentives, to ensure that recommendations are appropriately taken into account at national level” (Commission 2012b). Ιδιαίτερα το Δημοσιονομικό Σύμφωνο, το οποίο καθορίζει αυστηρά το εθνικό ετήσιο διαρθρωτικό

¹⁶⁷ Υπενθυμίζεται πως σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λισαβόνας, ο συντονισμός των εθνικών οικονομικών πολιτικών και κατ’ επέκταση των κοινωνικών πολιτικών και των πολιτικών απασχόλησης παρέμεναν ζητήματα «ειδικής αρμοδιότητας» καθιστώντας αδύνατη τη νομοθέτηση δεσμευτικών πράξεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

¹⁶⁸ Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Terpan (2015, σελ.36) «Due to these new hard enforcement mechanisms, fiscal surveillance has entered the realm of hard law [...]. One limit of this evolution is the lack of preciseness of the rules. In spite of the efforts to define notions such as ‘significant deviations from the medium-term budgetary objectives’, the rules are still outlined in a quite vague manner, in contradiction with the principle of legal certainty.»

¹⁶⁹ Υπενθυμίζεται πως το Δημοσιονομικό Σύμφωνο δεν υπέγραψαν το Ηνωμένο Βασίλειο και η Τσεχία.

έλλειμμα και απαιτεί την ενσωμάτωση του χρυσού κανόνα, του περίφημου «Schuldenbremse» στο επιμέρους δίκαιο κάθε κράτους, διαρρηγνύει καταφανώς τη λογική της ενωσιακής έννομης τάξης και των συνδέσεών της με τις αντίστοιχες εθνικές, αφού επικυρωμένο στα νομικά όρια του διακυβερνητισμού παραβιάζει με τη σιωπηλή συναίνεση των χωρών και χωρίς την επικύρωση νέας Συνθήκης, την ελευθερία αυτών να επιλέξουν τα μέσα για την υλοποίηση των δεσμεύσεών τους σε διεθνές επίπεδο (Intergovernmentalism and Its Limits: Assessing the European Union's Answer to the Euro Crisis¹⁷⁰, Sergio Fabbrini, 2013).

Στο καθεστώς αυτό, το προαναφερθέν ενωσιακό πολιτικό έλλειμμα σε όρους δημοκρατίας διατηρείται, μετεξελλίσεται και διογκώνεται, «μεταφορτώνεται» σε νέους δρώντες και εισχωρεί σε καινούριες διαδικασίες. Οι ειδήμονες τεχνοκράτες φαίνεται να απολλύουν την επαγγελματική τους αυτονομία και ανεξαρτησία και πλέον να μην παράγουν συμβουλευτικό έργο σε δομές διακυβέρνησης, αλλά να προβαίνουν οι ίδιοι στη λήψη των πολιτικών αποφάσεων, επιχειρώντας να μονοπωλήσουν τον προσανατολισμό της ορθολογικής δράσης αφού πρώτα απαλλάσσουν την επιστημονική γνώση από ανταγωνιστικές θεωρίες (Χατζησταύρου, 2018, σελ.83-86). Έτσι η σφαίρα της δημόσιας συζήτησης περιορίζεται, η οριοθέτηση των διαθέσιμων, ρεαλιστικών και πιθανόν αντιθετικών επιλογών αποφεύγεται¹⁷⁰ και σιωπηλά αναπαράγεται η λανθάνουσα λογική στην αγαπημένη φράση της άλλοτε Βρετανής Πρωθυπουργού Thatcher «there is no alternative». Ταυτόχρονα η αυτοματοποίηση της πολιτικής μέσω διαδικασιών, παρά τη δυνατότητά της να λειτουργήσει συμπληρωματικά της δημοκρατικής διαδικασίας ενισχύοντας τη διαφάνεια, τη συμμετοχή, τη λογοδοσία και την προσβασιμότητα (Schmidt, 2013b), έχει προκαλέσει αναπάντεχα διάχυση της ευθύνης της πολιτικής απόφασης. Πλέον οι σχετικοί προβληματισμοί δεν περιορίζονται στην αποφόρτιση των διαδικασιών από το κρίσιμο πολιτικό περιεχόμενο, αλλά επεκτείνονται στις δαιδαλώδεις, μη γραμμικές διαδρομές των διάφορων γραφειοκρατιών και στις περιπλεγμένες

¹⁷⁰ Ανεξάρτητα από την ενδεχόμενη αποτελεσματικότητά τους, το ρίσκο που ενέχουν ή τις αντιπαραγωγικές τους «παρενέργειες», κευνσιανές προτάσεις όπως λ.χ. ο πανευρωπαϊκός συντονισμός των μισθών (wage coordination) που θα αντιμετώπιζε τις αποκλίνουσες αυξήσεις του κόστους εργασίας ανά μονάδα ή το ταμείο κυκλικής προσαρμογής (cyclical adjustment insurance fund) της Έκθεσης της Tommaso Padoa – Schioppa Group, γρήγορα απαξιώνονται ως «γραφικές».

αρμοδιότητες τους.

Η άνοδος της τεχνογραφειοκρατίας δεν αποτυπώνεται μόνο στην «τεχνοκρατική στροφή» της Ευρώπης κατά Brunclik (2015) όπου επαγγελματίες οικονομολόγοι ανέλαβαν υπουργικά καθήκοντα και ειδήμονες τεχνοκράτες χρήστηκαν πρωθυπουργοί όπως ο Παπαδήμος στην Ελλάδα (2011-2012), ο Rusnok στην Τσέχικη Δημοκρατία (2013-2014), ο Monti στην Ιταλία (2011-2013) και οι Raykon και Oresharski στη Βουλγαρία (2013-2014). Πρώτα από όλα, τεχνοκρατικές αξιολογήσεις και κρίσεις που παράγονται σε προπαρασκευαστικούς φορείς υπό συνθήκες κατεπείγοντος και σύνδρομα όπως εκείνο του «group think»¹⁷¹ δεσμεύουν το πολιτικό πεδίο καθ'όλη τη διαδρομή λήψης της πολιτικής απόφασης. Για παράδειγμα, η ομάδα εργασίας της Ευρωμάδας (EuroWorking Group) που συγκροτείται από εθνικούς εμπειρογνώμονες - εκπροσώπους των υπουργείων Οικονομικών με διαρκή και μακρόχρονη παρουσία στην ενωσιακή πολιτική διαδικασία, σε απόλυτο συγχρωτισμό με τις αρμόδιες υπηρεσίες της Επιτροπής, του ΕΜΣ και των άλλων ρυθμιστικών αρχών, παράγει τεχνική γνώμη και καθιστά την Ευρωμάδα, η οποία αποτελείται από τους ίδιους τους Υπουργούς Οικονομικών¹⁷², σχεδόν παρένθετο θεσμό που μπορεί να παράξει δηλώσεις ή να προωθήσει ζητήματα και εκκρεμή σημεία διαπραγμάτευσης στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (Χατζησταύρου, 2018, σελ.90-92). Η γνωστή Τρόικα, καθώς αναλαμβάνει να εξάγει δημοσιονομική και οικονομική «μηχανική» την οποία δεν φαίνεται να διαθέτουν οι χώρες σε πρόγραμμα προσαρμογής, συμμετέχει στον νομοθετικό σχεδιασμό των εθνικών διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων σε πεδία όπως λ.χ. της υγείας, της εκπαίδευσης και της εργασίας και ασκεί πρακτικά πολιτική στο περιθώριο της δημοκρατικής νομιμότητας (Κιο,

¹⁷¹ «Το σύνδρομο του group think εμφανίζεται όταν το συμφέρον της ομάδας να διατηρήσει την εσωτερική της αρμονία, υπερισχύει του κίνητρου της να αξιολογήσει ρεαλιστικά τους εναλλακτικούς τρόπους δράσης.» (Χατζησταύρου, 2018, σελ. 98). Σύμφωνα με σχετική έκθεση της υπηρεσίας αξιολόγησης του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (IMF, 2016) η συνολική προσέγγιση της κρίσης στην Ευρωζώνη χαρακτηρίστηκε από το σύνδρομο αυτό. Η αυτοκριτική της τεχνοκρατίας φαίνεται να διατυπώνεται σε ίδιους αυστηρούς και «ρηχούς» όρους όπως οι γνωμοδοτήσεις της. Ο όρος «group think» στερείται σημαντικού περιεχομένου καθώς αλλοιώνεται επιλεκτικά. Για τον ορισμό βλ. Janis, I. (1991). Groupthink. In E. Griffin (Ed.) A First Look at Communication Theory (pp. 235 - 246). New York: McGrawHill.

¹⁷² Σύμφωνα με το άρθρο 13 του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας η Ευρωμάδα αποτελεί το διοικητικό του Συμβουλίου και λαμβάνει αποφάσεις για τη χορήγηση χρηματοδοτικής βοήθειας προς τα κράτη μέλη της ζώνης του Ευρώ.

2014, σελ.96), υποβαθμίζοντας ταυτόχρονα τα εθνικά κοινοβούλια. Αξιοσημείωτα, στην ίδια την Επιτροπή, οι νομικοί υπάλληλοι έχουν «υποβαθμιστεί» με ολοένα και λιγότερους να αναλαμβάνουν θέσεις γενικών διοικητών, ενώ η ανοδική επιρροή των εμπειρογνομόνων οικονομολόγων συνοδεύεται από την χρόνια και σταθερή περίπλεξη της διοίκησης και της πολιτικής καθώς ενδεικτικά οι περισσότερες θέσεις που δημιουργήθηκαν κατά το χρονικό διάστημα 2000-2010 αφορούσαν διαχειριστικές λειτουργίες (Georgakakis, 2013b, 2014).

Σε ένα περιβάλλον όπου κυριαρχεί η «τεχνογραφειοκρατία», τα ενωσιακά θεσμικά όργανα αποκτούν νέες αρμοδιότητες, δρουν «στο νεκρό σημείο του πολιτικού ελέγχου» (Hennette et al., 2017, σελ.11) και χωρίς να υποστηρίζονται από αντίστοιχους μηχανισμούς πρωτογενούς δημοκρατικής νομιμοποίησης (input legitimacy). Η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, αφού εξασφάλισε τη δέσμευση των ηγετών για τη δημιουργία ενός ενιαίου συστήματος εποπτείας των τραπεζών της ευρωζώνης την 29 Ιουνίου 2012¹⁷³, απαλλάχθηκε από τους θεσμικούς περιορισμούς¹⁷⁴ και ανέλαβε να επιβάλλει δεσμευτικές πολιτικές σε συγκεκριμένα κράτη μέλη παραμελώντας τις ενδεχομένως άνισες διανεμητικές επιπτώσεις τους. Ο νέος αυτός ρόλος του οργανισμού, του οποίου η αυτονομία έχει θεσμοθετηθεί πιο αυστηρά και από εκείνης της γερμανικής Bundesbank¹⁷⁵ (Hayo & Hefeker, 2002, σελ.654), μπορεί να θεωρήθηκε αναγκαίος για την αντιμετώπιση της κρίσης σύμφωνα με αρκετούς μελετητές, δεν παύει ωστόσο να σχηματίζεται σε ένα εξωθεσμικό επίπεδο και να μην περιέχει το καίριο συστατικό της λογοδοσίας. Όπως εύστοχα υπογραμμίζει ο Scharpf (2013, σελ.23), αν και δεν έχει προκύψει ακόμη

¹⁷³ Όπως αναφέρει ο Wolfgang Proissl στο άρθρο «Die EZB als Brunnenbauer der Euro-Zone» στην Financial Times Deutschland (12 Ιουνίου 2012, σελ.24) και αναπαράγει ο Beck (2013, σελ.70) ο Πρόεδρος της Κεντρικής Τράπεζας Mario Draghi αναρωτιόταν στις αρχές Μαΐου «Πρέπει να καθορίσουμε από κοινού το δρόμο για το ευρώ [...] Αν θέλουμε να έχουμε μια φορολογική ένωση, θα πρέπει να δεχτούμε να μεταβιβάσουμε φορολογική κυριαρχία από τις εθνικές κυβερνήσεις σε έναν ευρωπαϊκό θεσμό. Πώς φτάνουμε ως εκεί;»

¹⁷⁴ Όπως αναφέρει ο Van Rompuy (2014, σελ.28-29): «Δύο ώρες αργότερα, το πρωί της Παρασκευής, [...] ο Πρόεδρος της Κεντρικής Τράπεζας Μάριο Ντράγκι ήλθε στο γραφείο μου. [...]. Τώρα έμοιαζε ανακουφισμένος. «Χέρμαν», μου είπε, «συνειδητοποιείς τι κάνατε όλοι σας χτες τη νύχτα; Αυτόν τον μπαλαντέρ χρειαζόμασταν.»»

¹⁷⁵ Για την Bundesbank και το Συμβούλιο της Γερμανικής Κεντρικής Τράπεζας, βλ. Goodman (1992). Η θεσμοθέτηση της ανεξαρτησίας των κεντρικών εθνικών τραπεζών δεν είναι αναγκαία ούτε επαρκής για νομισματική σταθερότητα. Η ίδια η αυτονομία τους αποτελεί ένα εργαλείο σχεδιασμού νομισματικής πολιτικής (Hayo & Hefeker, 2002).

καμμία σημαντική ανησυχία για τον ανεξέλεγκτο, αναβαθμισμένο ρόλο της Κεντρικής Τράπεζας στο νέο καθεστώς, το περίφημο «what it takes to save the euro» καθώς η κρίση αμβλύνεται, αποτελεί δυνητικό εφιαλτήριο για ασαφείς και αμφιλεγόμενες πολιτικές και διαφέρει από την προηγούμενη σαφή θεσμική εντολή του οργανισμού για τη διασφάλιση ενός αδιάψευστου συλλογικού αγαθού, της σταθερότητας των τιμών, από την εκπλήρωση της οποίας αντλούσε την απαραίτητη νομιμοποίηση.

Η Επιτροπή στην απαρχή της κρίσης, αντιμέτωπη με χρόνια σταδιακή εξασθένηση και αναζητώντας ουσιαστικά ρόλο αφού η εμπλοκή της ως διαμεσολαβητής μεταξύ των κρατών μελών υπό την προεδρία του Jose Manuel Barroso αποδυναμώθηκε έπειτα από τη δημιουργία της θέσης του προέδρου του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, συνέτασσε «ακίνδυνες» πράσινες βίβλους όπως αυτή περί της αμοιβαιοποίησης του χρέους και της σκοπιμότητας εισαγωγής ομολόγων σταθερότητας, δηλ. των ευρωομολόγων¹⁷⁶. Η ίδια αδυνατώντας να δημιουργήσει πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ των εθνικών κυβερνήσεων από την μία και αυτής και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου από την άλλη, αδρανούσε δέσμια συγκεκριμένων κρατών (Cohn-Bendit & Verhofstadt, 2012, σελ.139-141). Στη συνέχεια και συμμετέχουσα στην Τρόικα, απέβαλε όποιο στοιχείο συνδέοταν έστω και αδρά με τον ιστορικό της ρόλο ως ανεξάρτητος και ουδέτερος προασπιστής του ευρωπαϊκού συλλογικού συμφέροντος, περιορίζει αρμοδιότητες των εθνικών κοινοβουλίων όπως λ.χ. τις σχετικές με τους εθνικούς προϋπολογισμούς και προτείνει τρομερά παρεμβατικές πολιτικές για συγκεκριμένα κράτη μέλη προσπαθώντας να αντλήσει αμφιλεγόμενη δημοκρατική νομιμοποίηση αποκλειστικά από τα επιχειρήματα περί αναγκαιότητας υλοποίησης τέτοιων πολιτικών για την υπέρβαση της κρίσης και την σταθεροποίηση της νομισματικής ένωσης (Scharpf, 2013, σελ.23).

Παρομοίως, το Συμβούλιο της Ευρωζώνης λειτουργεί σε γκρίζα ζώνη νομιμότητας καθώς υπουργοί, πρόεδροι ή πρωθυπουργοί αναμφίβολα μεν νομιμοποιημένοι από τους πολίτες της χώρας τους καλούνται δε να αποφασίσουν όχι για το κράτος τους ή για κοινές δεσμευτικές πολιτικές στα πλαίσια της νομισματικής Ένωσης, αλλά για τις υποχρεωτικές ρυθμίσεις που θα εφαρμόσει ένα άλλο κράτος ώστε να «εξυγιανθεί» δημοσιονομικά. Έτσι, το ζήτημα που ανακύπτει δεν αφορά μόνο τις πιθανότητες

¹⁷⁶ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?qid=1560609069466&uri=CELEX:52011DC0818>

επαναπροσδιορισμού των προτεινόμενων από την Επιτροπή πολιτικών που μειώνονται εξαιτίας της νέας μεθόδου της αντεστραμμένης ειδικής πλειοψηφίας (reverse-QMV rule). Αφορά κυρίως το θεμελιώδες αρχικό ερώτημα του Beck (2013) από πότε μια δημοκρατία θέτει μια άλλη υπό κηδεμονία.

Τέλος το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, παρά τη μοναδική του δυνατότητα να αποτελέσει δημοκρατικό αντίβαρο στο νέο καθεστώς και τη χρόνια αύξηση των αρμοδιοτήτων του, παραμένει αξιοσημείωτα στο περιθώριο της διαχείρισης της κρίσης (Weiler, 2012, σελ.254), όπως άλλωστε και τα εθνικά κοινοβούλια (Crum, 2013, σελ.622). Υπερψήφισε το «Εξάπτυχο» και τη διαδικασία υπερβολικού ελλείμματος, χωρίς ωστόσο να μπορέσει να διαδραματίσει ουσιαστικό ρόλο στα κριτήρια και στον τρόπο εφαρμογής τους. Συναίνεσε με άλλα λόγια σε μια δομή διακυβέρνησης που δεν το εμπλέκει και συμπερασματικά εμμέσως το εξασθενεί.

Η δημοκρατική μαύρη τρύπα στην οποία αναπτύσσεται η κυβέρνηση της ζώνης του ευρώ (Hennette et al., 2017) γίνεται ιδιαίτερα ανησυχητική καθώς προκαλεί μείωση της συμμετοχής των διάφορων υποκειμένων στη λήψη αποφάσεων και απειλεί την πρωτογενή νομιμοποίηση (input legitimacy) της Ένωσης η οποία σε περιβάλλον κρίσης αντιμετωπίζει ήδη μείωση της νομιμοποίησής της εκ του αποτελέσματος (output legitimacy) (Scharpf, 2013, σελ.2; Schmidt, 2020). Θεωρώντας πως η Ενωμένη Ευρώπη δεν είναι ιδεολογικό ζήτημα, αλλά είτε ζήτημα επιβίωσης στην εποχή της παγκοσμιοποίησης αφού «ο συσχετισμός δυνάμεων θα παίζεται εφεξής σε επίπεδο υποηπείρων ή ηπείρων» (Cohn-Bendit & Verhofstadt, 2012, σελ.111), είτε «αποφασιστικό βήμα προς μια πολιτικά συντεταγμένη παγκόσμια κοινωνία» (Habermas, 2011, σελ.58), οι Hennette et al. (2017) προτείνουν μια συνθήκη εκδημοκρατισμού της διακυβέρνησης της ζώνης του Ευρώ και μάλιστα αξιοποιώντας νομικά τη συλλογιστική που ακολούθησε το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο στην υπόθεση του Thomas Pringle κατά της κυβέρνησης της Ιρλανδίας, όταν επέτρεψε την εγκαθίδρυση του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας αφού αυτή δεν αντιτίθετο στις υποχρεώσεις των κρατών μελών που απορρέουν από τις συνθήκες της Ευρωπαϊκής Ένωσης¹⁷⁷. Αναδεικνύοντας την ιδιότυπη λανθάνουσα λογική στις

¹⁷⁷ Για την απόφαση του Δικαστηρίου βλ. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A62012CJ0370>. Σύμφωνα με την ίδια συλλογιστική υπογράφηκε λίγο αργότερα το Μάρτιο του 2012 το Δημοσιονομικό Σύμφωνο.

διακυβερνητικές συμφωνίες που παρήγαγαν νέους μηχανισμούς επιβολής και διάσωσης και καινούριες δομές εξουσίας, σύμφωνα με την οποία η νομιμότητα μπορεί υπό προϋποθέσεις (Hennette et al., 2017, σελ.19-29) να αντλείται από την αποτροπή του κινδύνου χωρίς να θεμελιώνεται στις Συνθήκες, υποστηρίζουν την επέκταση και χρήση της σε ένα πεδίο διαφορετικό από αυτό της οικονομίας, στο πολιτικό. Η σκοποθεσία τους, η θεσμοθέτηση μιας κοινοβουλευτικής συνέλευσης της Ευρωζώνης, βρίσκεται στην ίδια κατεύθυνση με το όραμα της «μεταεθνικής ομοσπονδίας» των Cohn-Bendit & Verhofstadt (2012). Ενώ όμως οι δεύτεροι επισημαίνουν ρητά την ανάγκη μιας νέας Συνθήκης ομοσπονδίου, μιας ευρωπαϊκής «Φιλαδέλφειας» του 1785, οι πρώτοι επιδιώκοντας να διατηρήσουν την εξελικτικότητα του ενωσιακού φαινομένου κατά Τσάτσο (2007, σελ. 52) - ή να αποφύγουν πιθανότατα την κατηγορία της ιδεολογικής αγκύλωσης – προτείνουν την επαναχρησιμοποίηση του ίδιου στρεβλού μοντέλου δράσης με το «αντίπαλο σύστημα» αφού «κανείς πλέον δεν εξετάζει την προοπτική να αναληφθεί και πάλι το ηράκλειο εγχείρημα της αναθεώρησης των ευρωπαϊκών συνθηκών από τους 27» (Hennette et al., 2017, σελ.28). Στο πλαίσιο αυτό εύκολα θαυμάζει κανείς την ενδεχομένως όχι τόσο αθώα επιμονή της γερμανίδας Καγκελάριας Merkel, ανεξάρτητα αν αυτή καμφθηκε από τη γενικότερη άρνηση των άλλων ηγετών - η Συνθήκη της Λισαβόνας ήταν την εποχή εκείνη πολύ πρόσφατη -, για αναθεώρηση των Συνθηκών ώστε οποιοσδήποτε νέος μηχανισμός διάσωσης το 2010 ή το Δημοσιονομικό Σύμφωνο στα τέλη του 2011¹⁷⁸ να περιλαμβάνονταν σε αυτές (Van Rompuy, 2012, σελ. 46,56).

Και μπορεί ο φόβος του Udo Di Fabio για «στρεβλό πραγματισμό» και παρατηρούμενη τάση αποσύνδεσης της πολιτικής από το δίκαιο (Beck, 2013, σελ.71) ή η ερώτηση του Winfried Hassemer «πόση χρονική πίεση αντέχει το δίκαιο;» (Frankfurter Allgemeine Zeitung, 28.06.2012, σελ.33) να μην ενέχουν σωστή

¹⁷⁸ Αξιοσημείωτα στην περίπτωση του Δημοσιονομικού Συμφώνου όταν η Γερμανίδα καγκελάρια απαιτούσε αλλαγή της Συνθήκης, ο βρετανός πρωθυπουργός David Cameron απειλούσε να χρησιμοποιήσει το δικαίωμα της αρνησικυρίας εκτός και εάν η χώρα του έπαιρνε ως αντάλλαγμα εξαίρεση από τους νέους τραπεζικούς κανόνες για το City του Λονδίνου. Τελικά και παρά τη μορφή της οικειοθελούς διακυβερνητικής Συνθήκης, το Ηνωμένο Βασίλειο δεν υπέγραψε το Δημοσιονομικό Σύμφωνο.

αξιολόγηση του κινδύνου που απειλεί την Ευρώπη¹⁷⁹, αλλά οι αντι-συνταγματικές διαστάσεις του νέου καθεστώτος διακυβέρνησης της ζώνης του Ευρώ και κατ' επέκταση της Ένωσης, είναι τόσο έντονες που δικαιολογημένα προκαλούν ανησυχία. Αν η ανεξέλεγκτη διακινδύνευση «Ευρώπη» (Beck, 2013, σελ.56), υπό το πρίσμα της πολιτικής θεωρίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης οδηγεί οξύμωρα στην κατάσταση «Alles ganz normal!» (Genschel & Jachtenfuchs, 2013, σελ.75-88)¹⁸⁰, μια κατάσταση όπου ο υπερεθνικός τρόπος δράσης ισορροπεί με το διακυβερνητικό, η ένταση διοχετεύεται σε συνήθη, τυπικά θεσμικά κανάλια και η Ένωση, επιδιώκοντας μια σταδιακά αυξανόμενη ολοκλήρωση (incrementalism), αντιμετωπίζει την κρίση διατηρώντας ως στρατηγική λήψης αποφάσεων την αποφυγή ή ελαχιστοποίηση των συγκρούσεων, δεν παύει στο πεδίο του δικαίου, του δέοντος και του κανονιστικού, να προκαλεί αμφιλεγόμενες αντιδράσεις με συγκεχυμένη και θολή αιτιολόγηση και κατ' επέκταση ρηξικέλευθες καθολικές κριτικές όπως τον επιτακτικό συνταγματικό εκπολιτισμό του ενωσιακού εγχειρήματος.

Η ενωσιακή έννομη τάξη, με αφετηρία το διεθνές δίκαιο και συνεξελλισόμενη με τις ολοένα διευρυνόμενες κοινοτικές αρμοδιότητες, δεσμεύει τα κράτη μέλη και τους ευρωπαίους πολίτες και αποτελείται από το πρωτογενές δίκαιο, από τους κανόνες δηλαδή που περιέχονται στις Συνθήκες και από το παράγωγο που συνθέτουν οι διάφοροι κανονισμοί, οδηγίες και αποφάσεις¹⁸¹. Καθώς η Κοινότητα μετασχηματιζόταν, το ενωσιακό δίκαιο διεκδικούσε και αποκτούσε την αυτοτέλειά του έναντι του διεθνούς. Ταυτόχρονα, προσεκτικά και αυστηρά, διαμορφώνονταν η ιδιότυπη συναρμογή του με τις εθνικές έννομες τάξεις και αναδεικνύονταν τα δύο ισοβαρή υποκείμενά του, τα μέλη κράτη και οι πολίτες τους. Έτσι την κρίσιμη

¹⁷⁹ Ο Winfried Hassemer είναι πρώην αντιπρόεδρος του γερμανικού ομοσπονδιακού συνταγματικού δικαστηρίου και ο Udo di Fabio πρώην δικαστής του.

¹⁸⁰ <https://www.nomos-elibrary.de/10.5771/0946-7165-2013-1-75/alles-ganz-normal-eine-institutionelle-analyse-der-euro-krise-jahrgang-20-2013-heft-1>

¹⁸¹ Οι κανονισμοί, οδηγίες και αποφάσεις είναι νομικά δεσμευτικές πράξεις σε αντίθεση με τις συστάσεις και τις γνώμες. Οι κανονισμοί έχουν άμεση ισχύ και οι αυτεκτελέσιμες διατάξεις τους, εκείνες που δεν εξαρτώνται από την πλήρωση αιρέσεων ή από τη συνδρομή προϋποθέσεων, έχουν άμεσα αποτελέσματα. Οι οδηγίες, παρά το συχνές λεπτομερές περιεχόμενό τους, δεσμεύουν τα κράτη μέλη «ως προς το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα» αλλά επιτρέπουν στις εθνικές αρχές «την επιλογή του τύπου και των μέσων» για την επίτευξη του αποτελέσματος». Οι αποφάσεις είναι δεσμευτικές ως προς όλα τα μέρη τους για τους εκάστοτε αποδέκτες όπως αυτοί ορίζονται (Ταγαράς, σε Μαραβέγια και Τσινισιζέλη, 2004, σελ.97-106)

απόφαση στην υπόθεση van Gend & Loos (1963)¹⁸², την ακολούθησαν ενδεικτικά οι καθοριστικές Συμβάσεις των Βρυξελλών (1968) και Ρώμης (1980)¹⁸³, η περίφημη απόφαση για το Cassis της γαλλικής Dijon (1979) το οποίο δεν ικανοποιούσε το ελάχιστο ποσοστό αλκοόλ που προδιέγραφε η αρμόδια γερμανική ομοσπονδιακή διοίκηση, και η απόφαση στην υπόθεση Francovich, Bonifaci κ.α. εναντίον της Ιταλικής Δημοκρατίας (1991)¹⁸⁴. Κατά την εξελικτική αυτή διαδικασία, το ενωσιακό δίκαιο και σε αρμονία πάντοτε με την διεθνοδικαική του καταβολή, απέκτησε «μερική συνταγματική ποιότητα» (Τσάτσος, 2007, σελ.233-285)¹⁸⁵. Ως εκ τούτου, το πλαίσιο ερμηνείας του προκαθορίζεται αναπόφευκτα τόσο στη διάσταση των αξιακών αρχών, όσο και στη διάσταση των συμβαλλόμενων μερών, και η δυνατότητα αναθεώρησής του θεμελιώνεται μοναδικά τόσο στον μόνιμο περιορισμό της από το «κοινό ευρωπαϊκό πολιτιστικό και δικαϊκό κεκτημένο», όσο και στον αναγνωρισμένο δυισμό του ευρωπαϊκού ιστορικού χώρου, δηλαδή στην διττή ερμηνεία του ενωσιακού εγχειρήματος ως ένωση ευρωπαίων πολιτών οργανωμένων σε λαούς και συνάμα ως ένωση κρατών.

¹⁸² Σύμφωνα με την οποία, «[...] η κοινότητα αποτελεί νέα έννομη τάξη διεθνούς δικαίου υπέρ της οποίας τα κράτη περιόρισαν τα κυριαρχικά τους δικαιώματα, σε περιορισμένους έστω τομείς, και [...] όπως το κοινοτικό δίκαιο, που είναι ανεξάρτητο από τη νομοθεσία των κρατών μελών, δημιουργεί υποχρεώσεις στους ιδιώτες, πρέπει επίσης να γεννά και δικαιώματα υπέρ αυτών.»

¹⁸³ Η Σύμβαση των Βρυξελλών αφορούσε την πλειοψηφία των αστικών και εμπορικών υποθέσεων. Περιείχε κοινούς κανόνες προσδιορισμού του δικαστηρίου που ήταν αρμόδιο να δικάσει την εκάστοτε υπόθεση και επιτάχυνε τη διαδικασία αναγνώρισης και εκτέλεσης των αποφάσεων που εκδίδονταν στις συμβαλλόμενες χώρες. Συμπληρωματικά, η Σύμβαση της Ρώμης διασφάλιζε πως οποιοδήποτε από τα δικαστήρια και να εκδίκασε μια υπόθεση, θα κατέληγε ουσιαστικά στο ίδιο εφαρμοστέο δίκαιο αποτρέποντας πρακτικές «forum shopping»..

¹⁸⁴ Η υπόθεση αφορούσε την μη καταβολή δεδουλευμένων αποδοχών σε εργαζομένους από τους εργοδότες τους και κατ' επέκταση τη διεκδίκηση αποζημιώσεων εναντίον του ιταλικού δημοσίου. Σύμφωνα με την εν λόγω απόφαση, και σε συνέχεια της απόφασης στην περίπτωση του ιταλού εμπόρου σιτηρών Russo (1976), η από πλευράς ενός κράτους παραβίαση του κοινοτικού δικαίου – μη συμμόρφωση του κράτους σε μια κοινοτική οδηγία - ενεργοποιεί την έναντι των ιδιωτών ευθύνη του και η ευθύνη αυτή δεν υπάγεται ως ζήτημα αποκλειστικά στο εθνικό δίκαιο.

¹⁸⁵ Πολύ προσεκτικός και επιδιώκοντας την επιστημονική ακρίβεια, ο Τσάτσος υπενθυμίζει το ιστορικό, κρατικογενές περιεχόμενο του όρου «Σύνταγμα». Αμφιβάλλοντας τόσο για τη δυνατότητα της ενωσιακής τάξης να μετασηματιστεί ώστε κάποτε να πληροί «όλους τους ιστορικά διαμορφωμένους όρους της έννοιας του Συντάγματος» όπως λ.χ. την εδραίωση της απαραίτητης συνοχής των λαών της Ένωσης ώστε αυτοί να αποτελέσουν φορέα συντακτικής εξουσίας, όσο και για μια «μεταπολιτειολογική ανανοηματοδότηση» του όρου «Σύνταγμα», ο ίδιος αντιστέκεται στον σχετικισμό, αναγνωρίζοντας τη μερική συνταγματική υφή της ενωσιακής έννομης τάξης. Ακολουθώντας επιπλέον την ίδια συλλογιστική, επιλέγει να χρησιμοποιεί τον όρο «Συνταγματική Συνθήκη» αντί για Σύνταγμα .

Κατά τη Διάσκεψη Κορυφής της Νίκαιας το 2000, η εκπόνηση του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και η υιοθέτησή του, ακόμη και υπό τη μορφή πολιτικής διακήρυξης, λειτούργησε καταλυτικά και ώθησε αδέξια μα σχεδόν βίαια¹⁸⁶ τον ευρωπαϊκό νομικό πολιτισμό προς στην «συνταγματοποίησή» του, δηλ. στο σχηματισμό και στην σταθεροποίηση του πυρήνα του, με τη μορφή του Κοινού Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου κατά Häberle (1991) («gemeineuropäisches Verfassungsrecht»). Στην ίδια κατεύθυνση, η «Συνέλευση για το μέλλον της Ευρώπης», ένα καινοφανές «κοινοβουλιοποιημένο προπαρασκευαστικό σώμα» (Oppermann, 2003, σελ.1165) το οποίο συγκλήθηκε έπειτα από απόφαση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στο Λάακεν το 2001, επιφορτίζοταν τη δημιουργία του «Σχεδίου Συνθήκης για τη θέσπιση ενός Συντάγματος για την Ευρώπη». Η συγκρότηση της Συνέλευσης αποτέλεσε ευθεία αμφισβήτηση της πρωτοκαθεδρίας του διακυβερνητισμού στην αναθώρηση της ευρωπαϊκής έννομης τάξης, «σημαντικό βήμα προς τη φιλοσοφία της Ευρώπης των πολιτών» και πλέον «δημοκρατικό κεκτημένο» (Τσάτσος, 2007, σελ.313)¹⁸⁷. Κατέληξε αξιοσημείωτα χωρίς ψηφοφορία στο Σχέδιο, το οποίο έπειτα από τρεις διακυβερνητικές διασκέψεις¹⁸⁸, εγκρίθηκε υπό την ιρλανδική προεδρία στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο των Βρυξελλών τον Ιούνιο του 2004, αλλά η διαδικασία επικύρωσής του γρήγορα

¹⁸⁶ Στο σημείο αυτό ο χαρακτηρισμός «αδέξια» συγκρούεται με εκείνον του «βίαια». Η αμφιταλάντευση που κατέληξε σε απόρριψη ένταξης του Χάρτη στη Συνθήκη του ισχύοντος δικαίου και ταυτόχρονα σε υιοθέτησή του υπό τη μορφή πολιτικής διακήρυξης περιγράφεται με τον όρο «αδέξια». Η ανάδειξη θεμελιωδών δικαιωμάτων και η λειτουργία τους να υποτάξουν και μάλιστα με νομική δεσμευτικότητα την ενωσιακή δράση προκύπτουν ως αναμφισβήτητη ιστορική ή στρατηγική αναγκαιότητα και υπό αυτή την -μη αξιακή- οπτική «βίαια». Για πολλούς, όπως τον Mancini (2000, σελ.81-85), το Δικαστήριο ανέπτυξε τη νομολογία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως αντίβαρο του ελλείμματος δημοκρατίας και της αυξανόμενης δημοκρατικής απονομιμοποίησης της Ένωσης έπειτα από τις Συνθήκες του Maastricht και του Άμστερνταμ, καθώς δηλαδή η ενωσιακή αρμοδιότητα αποκτούσε «όλο και περισσότερο το χαρακτήρα μιας αυτοτελούς πολιτικής έννομης εξουσιαστικής τάξης, που αξιώνει πια ορατό και τυποποιημένο σύστημα νομιμοποίησης αλλά και προστασίας των πολιτών έναντί της» (Τσάτσος, 2007, σελ.238).

¹⁸⁷ Πρόκειται για μια Συνέλευση που της αποδόθηκε συντακτικός χαρακτήρας, ενώ η συγκρότησή της απείχε από την ιστορικά κατοχυρωμένη έννοια της Συντακτικής Συνέλευσης. Για τη σύνθεση και σπουδαιότητά της βλ. Τσάτσος, 2007, σελ.305-316.

¹⁸⁸ Παρόλο που στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Θεσσαλονίκης τον Ιούνιο 2003, υπό ελληνική προεδρία, το Σχέδιο θεωρήθηκε ως κατάλληλη βάση για τις διαπραγματεύσεις της επόμενης διακυβερνητικής διάσκεψης, οι ακόλουθες διακυβερνητικές διασκέψεις της Ρώμης τον Οκτώβριο και το Δεκέμβριο του ίδιου έτους δεν κατέληξαν σε απόφαση εξαιτίας της άρνησης της Ισπανίας και της Πολωνίας να υπερψηφίσουν το Σχέδιο.

αναστάθηκε - και ουσιαστικά έπαψε με την επικύρωση της Συνθήκης της Λισαβόνας - έπειτα από τα αρνητικά δημοψηφίσματα στη Γαλλία και στην Ολλανδία και την επ' αόριστον αναστολή διεξαγωγής του βρετανικού δημοψηφίσματος. Παρά το γεγονός ότι εξέφραζε το μέγιστο βαθμό εφικτής συναίνεσης των τότε εικοσιπέντε κρατών (Τσάτσος, 2007, σελ.315/335), η Συνταγματική Συνθήκη, με τις θετικές της ρυθμίσεις και τις προβληματικές της καινοτομίες, ισορροπώντας μεταξύ δημοκρατικών διασφαλίσεων και φιλελεύθερων στοιχείων, αξιολογούμενη άλλοτε σε πειθαρχημένα κοινοβούλια και άλλοτε από ενδεχομένως ελλιπώς ενημερωμένους πολίτες, δεν μπόρεσε να αποτελέσει τμήμα του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου. Την πλήρωση του κενού αυτής της απώλειας που για λόγους προφανείς δεν κατάφερε η Μεταρρυθμιστική Συνθήκη, προτείνει ο Habermas (2012) ως ιστορικά ορθολογική [αντί]-δράση στην πίεση της ευρωπαϊκής κρίσης. Και υπό το πρίσμα αυτό, «το επαναστατικό κύτταρο» που διαπιστώνει ο Beck στις Βρυξέλλες (Beck, 2013, σελ.77) και στο οποίο περιλαμβάνονται ο Juncker, ο Draghi, ο Barroso, δεν δρα τόσο «επαναστατικά» και βέβαια δεν επιδιώκει μια νέα ισορροπία που ενδεχομένως θα έθετε σε αμφιβολία ή θα απομείωνε την εξουσιαστική δύναμη των ρόλων τους. Παρά το γεγονός πως έχουν παρέλθει δύο δεκαετίες, η άλλοτε προειδοποίηση του Joerges (1996) να ληφθεί σοβαρά ο νόμος στο ενωσιακό εγχείρημα αντηχεί ακόμη έγκαιρη και έγκυρη. Η ταυτόχρονη επίκληση προς τους νομικούς να εξετάζουν και να αξιολογούν τις νομολογίες στο πλαίσιο των μηχανισμών ενοποίησης και διακυβερνητικής διαπραγματεύσης (contextual jurisprudence) και προς τους πολιτικούς επιστήμονες να μην εστιάζουν αποκλειστικά στην εργαλειακή λειτουργία του νόμου για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, να μην αφαιρούν δηλαδή το κανονιστικό του περιεχόμενο και τη διακριτή εξουσία του, αποβλέπει στην απαραίτητη επανεφεύρεση της συνταγματικής ισορροπίας της Ενωμένης Ευρώπης, καθώς αυτή για πρώτη φορά προωθεί και εμπλέκεται σε αναδιανεμητικές πολιτικές αμφισβητώντας το πεδίο αρμοδιοτήτων των κυρίαρχων κρατών, επανακατανέμοντας ρόλους στα θεσμικά της όργανα με κριτήριο μια μάλλον πρόχειρη ερμηνευτική προσέγγιση της έννοιας της αποτελεσματικότητας και επαναπροσδιορίζοντας την έννοια της ισότητας μεταξύ των χωρών μελών (Dawson & de Witte, 2016, σελ.206-209). Στο κρισιακό περιβάλλον επιπλέον αναδείχθηκαν οι αρνητικές επιπτώσεις μιας καθιερωμένης τακτικής. Η αρχική, καινοτόμα και σοφή επιλογή να διαδραματίσει το

Ευρωπαϊκό Δικαστήριο καθοριστικό υποστηρικτικό ρόλο για την ολοκλήρωση και να εξελιχθεί σε εκείνο το θεσμικό φορέα που επεμβαίνει και επιλύει προβλήματα ουσιαστικά πολιτικής φύσης που δεν θα μπορούσαν να επιλυθούν αλλιώς, μα σε κάθε περίπτωση εξωγενή προς αυτό, δεν επαναξιολογήθηκε ποτέ. Παρέμεινε ως αξίωμα καθ' όλη την πορεία του ενωσιακού εγχειρήματος – όπως αποδεικνύεται λ.χ. στις προαναφερόμενες αποφάσεις - και έτσι ο κανόνας δικαίου (rule of law), θεμελιώδες πλεονέκτημα μιας δημοκρατίας, συχνά ερμηνευόταν υπό το πρίσμα της συγκεκριμένης πολιτικής διαδικασίας με τις εκάστοτε ερμηνείες του να αποτελούν αποκρίσεις στα μη λειτουργικά της στοιχεία και στις αδιέξοδες φάσεις της. Ο Weiler (2012, σελ.263-267), διασαφηνίζοντας πως η κριτική του απέναντι στο ενωσιακό νομικό σύστημα δεν έγκειται στην απουσία νομιμοποίησης του δικαστηρίου ή στην εκτίμηση ότι το ίδιο αποτελεί ένα είδος «gouvernement des juges» (Rasmussen, 1986, σελ.154), αποδίδει ευθύνες στο δικαστήριο πως παρέλειψε να εδραιώσει τον κανόνα δικαίου σε μια δημοκρατική νομοθετική διαδικασία - όχι όμως και στα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα - αποτελώντας έτσι, ενάντια στις συνήθεις θεωρήσεις, τμήμα του προβλήματος και συνυπαίτιο δρώντα στην κρίση της δημοκρατικής νομιμοποίησης της Ένωσης. Αντλώντας την αρχική του νομιμοποίηση από την ευγένεια του στόχου του ενωσιακού εγχειρήματος (Pescatore, 1983, σελ. 155-157) και υιοθετώντας στη συνέχεια την «αποτελεσματική»¹⁸⁹ τακτική των προδικαστικών παραπομπών και αποφάσεων (preliminary references and rulings), δεν επιχείρησε ποτέ να αντιμετωπίσει την προβληματική του σχέση με την πολιτική διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Κατά τη διαχείριση της κρίσης, οι επικίνδυνες αποκλίσεις από την ευρωπαϊκή νομική κανονικότητα (Joerges, 2014b, σελ.34; White, 2015b, σελ.302-303) ώστε να επέλθει ακόμη και προσωρινή ισορροπία «μεταξύ των προσταγμάτων των αγορών και της ρυθμιστικής ισχύος της πολιτικής» (Habermas, 2012, σελ.62) αποκάλυψαν το

¹⁸⁹ Η συγκεκριμένη διαδικασία αποτελεί «ευφυή» μηχανισμό ελέγχου της συμμόρφωσης των κρατών μελών προς τις υποχρεώσεις τους όπως αυτές απορρέουν από τις συνθήκες. Και είναι ευφυής για δύο λόγους. Πρώτον αντιπαρατάσσει πολίτες στα κράτη μέλη και χρήζει τους πρώτους επιτηρητές των κοινοτικών υποχρεώσεων των δεύτερων (private Attorney General Model). Επιπλέον εμπλέκει τα εθνικά δικαστήρια ως προασπιστές του ενωσιακού δικαίου. Και οι δύο λόγοι, όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο Weiler (2012, σελ.266) σε συνέχεια του Webr (1994, σελ.303-305), ελαχιστοποιούν το κενό μεταξύ του ισχυρού εθνικού κανόνα δικαίου και του πραγματιστικά ανίσχυρου διεθνούς κανόνα δικαίου. («the gap between the rule of law and the rule of international law is narrowed, even closed»)

διαχρονικά ατροφικό ενωσιακό δίκαιο. Στη διαπίστωση αυτή και υπό τους διάφορους και διαρκείς καταναγκασμούς μιας ολοένα και περισσότερο αλληλοεξαρτημένης παγκόσμιας κοινότητας, ο Habermas επανέρχεται στον πιο αφαιρετικό ορισμό της δημοκρατικής αυτοδιάθεσης¹⁹⁰ και, πιστός στα εκπολιτιστικά της οφέλη, αναζητά τον τρόπο εκνομίκευσης της άσκησης της πολιτικής εξουσίας, επιδιώκοντας στον ευρωπαϊκό χώρο «τη διεθνοποίηση της λαϊκής κυριαρχίας με τη μορφή δημοκρατικής ομοσπονδίας εθνικών κρατών» (Habermas, 2012, σελ.69). Αφού αποσαφηνίζει τη σπουδαιότητα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και των θεμελιωδών δικαιωμάτων, προτείνει και αναλύει την ιδιότυπη προτεραιότητα εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου έναντι των εθνικών και την υπέρβαση της αδυναμίας της Κοινότητας να διατηρεί τη «δεσμευτικότητα» του χωρίς να κατέχει το μονοπώλιο της εξουσίας, και την αρμοδιότητα για συνταγματική αναθεώρηση μέσω του εξίσου πρωτότυπου μερισμού της συνταγματικής εξουσίας στους πολίτες ως πολίτες των λαών των κρατών μελών και ως πολίτες της Ένωσης. Στη συνέχεια και ακολουθώντας την ασφαλέστερη¹⁹¹ αναγωγή του von Bogdandy (2009) στο άτομο ως μοναδικό υποκείμενο νομιμοποίησης και απέχοντας από οποιοδήποτε κοινοτιστικό εκτροχιασμό και βίαιη – ακούσια – κατάλυση των κρατών ως ιστορικών εγγυητών του δικαίου και της ελευθερίας, εστιάζει στην αναγκαιότητα αλληλεγγύης μεταξύ των πολιτών ως το κατάλληλο υλικό πύκνωσης και συνοχής του κοινού τους χώρου και ως προϋπόθεση διαμόρφωσης κοινής βούλησης.

Στην ίδια κατεύθυνση στρέφεται και ο Beck (2013, σελ.123/129) κρίνοντας ως ζητούμενο του νέου κοινωνικού συμβολαίου στην Ευρώπη την αμοιβαία αναγνώριση και κατανόηση, την «ικανότητα να βλέπεις τον κόσμο με τα μάτια των άλλων». Θεωρεί απαραίτητη «μια εκστρατεία κοσμοπολιτισμού για αρχάριους». Στο πλαίσιο

¹⁹⁰ Σύμφωνα με τον Habermas (2012, σελ.73) «Δημοκρατική αυτοδιάθεση σημαίνει ότι οι αποδέκτες του αναγκαστικού δικαίου είναι ταυτοχρόνως και οι νομοθέτες του». Το ίδιο επίπεδο αφαίρεσης χαρακτηρίζει και την απαρχή του συλλογισμού των Dawson και de Witte (2016) καθώς εστιάζουν στη δέσμευση της αυτοδιάθεσης (commitment to self-determination) και την αναγάγουν στο βασικότερο πλέον στόχο του ενωσιακού εγχειρήματος.

¹⁹¹ Η διχοτόμηση του υποκειμένου θέσπισης συντάγματος σε «πολίτες» και «κράτη» λειτουργεί παραπλανητικά, αφού τα τελευταία δεν νοούνται αλλιώς στη συγκεκριμένη διαδικασία παρά ως συλλογικότητες πολιτών οργανωμένες σε λαούς. Ομοίως η αναγωγή στο άτομο δε συνεπάγεται κανένα αξιακό προβάδισμα κάποιου εκ των δύο ρόλων του υποκειμένου ως πολίτης κράτους ή Ένωσης αντίστοιχα.

αυτό, η κρίση και κυρίως η διαχείρισή της φαίνεται να έχει μετατοπίσει και μετασχηματίσει σημαντικά τη συζήτηση για την μελέτη διάφορων παραγόντων και την αξιολόγηση της συμβολής τους στη σύσταση και προώθηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Παλαιότερες έρευνες του ευρωβαρόμετρου που λ.χ. αναφέρονται στο δίκαιο, τη γεωγραφία ή το κοινό νόμισμα ως στοιχεία - βάσεις σύνθεσης της ευρωπαϊκής ταυτότητας και διαπιστώσεις όπως η ανυπαρξία κοινού ιστορικού μύθου παρόμοιου με την αμερικάνικη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας, την Άλωση της Βασίλης ή τη βρετανική Ένδοξη Επανάσταση¹⁹² στο τέλος του 17^{ου} είναι μάλλον κοινότυπες ή αποπροσανατολιστικές. Ο διάλογος έχει επικεντρωθεί στους τρόπους διασφάλισης των κοινών συστατικών στοιχείων των επιμέρους ταυτοτήτων στην Ενωμένη Ευρώπη υπό τις πιέσεις της συστημικής ανάπτυξης μιας πολυπολιτισμικής παγκόσμιας κοινότητας και της διαδικασίας παγκόσμιου συγχρονισμού που αυτή επιβάλλει, πιέσεις που δεν δύνανται πλέον να διαχειριστούν τα κράτη μεμονωμένα. Υπό την οπτική αυτή που για ορισμένους ομοσπονδιστές θα μπορούσε να ερμηνευτεί και ως απογοητευτική υποχώρηση για το ενωσιακό εγχείρημα, η δημοκρατία στην πλέον αφηρημένη της σύλληψη, σε εκείνη της ιδέας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και της αναγνώρισης όλων των ανθρώπων ως φορέων ίσων και αναπαλλοτρίωτων δικαιωμάτων, προκύπτει ως το πλέον κοινό συστατικό στοιχείο. Η απαλλαγή από την επίπονη και αποπροσανατολιστική διερεύνηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας ή της διάρθρωσής της με τις επιμέρους εθνικές και η αποδοχή της δημοκρατικής αρχής ως κοινού διεθνικού γνωρίσματος¹⁹³, επιτρέπει την αντικατάσταση της αδιέξοδης γνωστής θέσης «no demos» που απορρέει από μια κρατικογενή, «εγκλωβισμένη προοπτική» στον 19^ο αιώνα, από όρους που υποστηρίζουν τη δημοκρατική νομιμοποίηση της Ευρωπαϊκής «Συμπολιτείας» όπως αυτόν της «demoicracy» (Nicolaidis, 2013).

Η διαμόρφωση της ομοσπονδιακής δυναμικής κατά τη διάρκεια μιας οικονομικής κρίσης δεν φαίνεται να ακολουθεί κανένα κανόνα. Οι Braun & Trein (2014) μελετώντας τις επιπτώσεις της παρούσας κρίσης στις ομοσπονδιακές σχέσεις σε

¹⁹² Σχετικά με την Ένδοξη Επανάσταση του 1688-1689 και τη σπουδαιότητά της βλ. το έργο του Pincus (2009).

¹⁹³ Σε αυτή την παραδοχή στηρίζεται και η ιδέα του Habermas για «συνταγματικό πατριωτισμό».

έντεκα περιπτώσεις¹⁹⁴ και ελέγχοντας τρία ζητήματα συγχρονισμού ως πιθανές πηγές έντασης, συγκεκριμένα την αποφυγή της χρήσης επιχορηγήσεων από την ομοσπονδιακή κυβέρνηση, την υπερχρέωση και υπερσπατάλη των ομόσπονδων και την αναζήτηση πληρωμών από το αποθεματικό εξισορρόπησης, δεν μπόρεσαν να καταλήξουν σε κανένα γενικό, καθολικό συμπέρασμα. Το ενωσιακό εγχείρημα κατά τη διαχείριση της κρίσης, αντιμέτωπο με το γνωστό τρίλημμα του Rodrik (2011) όπου η δημοκρατία, η εθνική κυριαρχία και η συμμετοχή στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία μπορούν και επιδιώκονται μόνο ανά ζεύγη, εγκλωβίζεται σε έναν ιδιόμορφο «εκτελεστικό φεντεραλισμό» (executive federalism - Habermas, 2012) ή σε έναν «εκτελεστικό – διευθυντικό καθεστώς» (executive managerialism – Joerges & Weimer, 2013). Κοινή βάση αυτών των προσδιορισμών – και καθοριστική διαφορά τους από την περιγραφική, δίχως πολιτική φόρτιση, έννοια του «συνεργατικού ομοσπονδισμού» (cooperative federalism)¹⁹⁵ - είναι η δημοκρατική έκπτωση μιας μετα - πολιτειακής οντότητας, η οποία πλέον απέχει από το ρυθμιστικό κράτος του Majone (1998) αφού αποφασίζει και υλοποιεί αναδιανεμητικές πολιτικές, και η διακυβέρνησή της από την προαναφερόμενη αυτοεξουσιοδοτημένη τεχνογραφειοκρατία. Ο παραλληλισμός του Kuo (2014) των εξουσιών σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης στις Ηνωμένες Πολιτείες και της διακυβέρνησης της ζώνης του Ευρώ κατά την κρίση, ή το συμπέρασμα των Kreuder-Sonnen & Zangl (2015) πως η δεύτερη περιείχε αρκετά χαρακτηριστικά ενός απολυταρχικού καθεστώτος, δικαιολογημένα μεταφέρουν το ενδιαφέρον πέρα από την τυπική ερώτηση ποια από τις γνωστές θεωρίες ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ενεργοποίησε η διαχείριση της κρίσης. Η υποχώρηση της δημοκρατικής αρχής κατά τη διαχείριση της κρίσης αποκαλύπτεται, τοποθετείται στο επίκεντρο του προβληματισμού και προκαλεί παραμόρφωση του ενωσιακού εγχειρήματος. Την αυθαίρετη λειτουργία και εξουσία νέων υπερεθνικών και υφιστάμενων ενωσιακών θεσμικών οργάνων σε νομικό κενό, συμπληρώνουν η ασάφεια και εντέλει η έλλειψη οράματος των πολιτικών ηγεσιών όπως αυτή αποδεικνύεται στην εσωτερική ασυμβατότητα της «διακυβερνητικής

¹⁹⁴ Οι ερευνητές μελετούν τις περιπτώσεις της Αργεντινής, της Αυστραλίας, της Αυστρίας, του Βελγίου, του Καναδά, της Γερμανίας, της Ινδίας, της Νοτίου Αφρικής, της Ισπανίας, της Ελβετίας και των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής κατά τη διάρκεια 2007-2012.

¹⁹⁵ Για τον όρο βλ. Σκανδάμη (1990,1994,2006), Borzel & Hosli (2003), Benson & Jordan (2011)

ομοσπονδίας» που υποστήριζε ο Sarkozy κατά τη διάρκεια της προεκλογικής του εκστρατείας για τις γαλλικές προεδρικές εκλογές το 2012 (Cohn-Bendit & Verhofstadt, 2012, σελ.129-130) και η ανησυχητική τάση μιας διακυβερνητικής κυριαρχίας που θα μετασχημάτιζε το ενωσιακό εγχείρημα σε διευθετήσεις άσκησης «μεταδημοκρατικής» γραφειοκρατικής εξουσίας, όπως αυτή διαφάνηκε στον «ασαφή και αινιγματικό συμβιβασμό μεταξύ γερμανικού οικονομικού φιλελευθερισμού και γαλλικού κρατισμού» στις 22 Ιουλίου 2011 (Habermas, 2012, σελ.119) ή ακόμη στην διαπιστωμένη ανακούφιση των μικρότερων κρατών που «ήταν κάτι σαν απελευθέρωση, με το τέλος του Μερκοζύ, το να μπορούν και πάλι να λένε αυτό που θέλουν» (Suddeutsche Zeitung, 25.05.2012, σελ.7). Μάλιστα οι εν λόγω παραμόρφώσεις λαμβάνουν χώρα σε ένα ήδη θολό και περίπλοκο πλαίσιο καθώς η υφιστάμενη διαιρετική τομή μεταξύ των χωρών της ζώνης του Ευρώ και των υπόλοιπων κρατών της Ενωμένης Ευρώπης ορίζει ήδη έναν πυρήνα δρώντων. Στην πορεία αυτή πολλοί ανησυχούν για μια «γερμανική» πλέον Ευρώπη (Paterson, 2011; Crome, 2012; Macmillan, 2014; Streeck, 2015; Schoeller, 2017).

Κεφάλαιο 5^ο: Η Γερμανία ως ηγέτιδα δύναμη.

Κατά την κρίση, η αναποτελεσματικότητα των υφιστάμενων κανόνων και μεθόδων διαβούλευσης οδήγησε σε νέες διαδικασίες διαπραγμάτευσης, σε μετασχηματισμό των σχέσεων εξουσίας και εν γένει στην αναμόρφωση της πολιτικής υπόστασης της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ιστορικά η ενωσιακή πολιτική διαδικασία έχει εξελιχθεί ρευστή και απρόβλεπτη (Richardson, 2001). Η εξουσία υπόκειται κάθε φορά κατά περίπτωση σε νέα εξισορρόπηση και συγκεκριμένοι μηχανισμοί αποφυγής και διευθέτησης συγκρούσεων έχουν αναπτυχθεί. Όταν οι τελευταίοι έπαψαν να λειτουργούν και κάθε σημαντική ευρωπαϊκή απόφαση επηρεαζόταν καθοριστικά από τη γερμανική θέση (Fratzscher, 2018, σελ.132; Streeck, 2015; Paterson, 2011), προέκυπτε αναπόφευκτα ο προβληματισμός για την επικράτηση της Γερμανίας ως μόνης ηγέτιδας δύναμης και μάλιστα «απρόθυμης». Κατά συνέπεια η συζήτηση για την τελεολογία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης αναθερμαίνονταν και το προηγούμενο, απλό σχετικιστικό συμπέρασμα πως η Ένωση, όσο εμβάθυνση και αν συντελούταν, θα παρέμενε ένα ιστορικό και πολιτικό *aliud* έναντι του κράτους (Τσάτσος, 2007, σελ.135) που άλλοτε εφησύχαζε, αποτιμόταν πλέον ανεπαρκές και φαινόταν να αποπροσανατολίζει από τον αναγκαίο ορθολογικό προβληματισμό για την οραματική κατάληξη του μεταπολιτειακού εγχειρήματος.

Η Γερμανία κατάφερε την προηγούμενη από την κρίση περίοδο να μειώσει δραστικά την ανεργία, να αναπτύξει ανταγωνιστική και τρομερά έντονη εξαγωγική δραστηριότητα και να εξυγιάνει τα δημόσια οικονομικά της επιτυγχάνοντας ολοένα αυξανόμενα δημοσιονομικά πλεονάσματα και συνεχώς μικρότερο δημόσιο χρέος (Fratzscher, 2018, σελ.15-16). Στα τέλη της δεκαετίας του 1990 και στις αρχές της επόμενης όμως, η γερμανική οικονομία βρισκόταν σε πρωτοφανές τέλμα εξαιτίας του κόστους της πρόσφατης την εποχή εκείνη ενοποίησης της χώρας και των

πολιτικών που είχαν επιλεχθεί και εφαρμοστεί¹⁹⁶. Στον απόηχο της ανησυχίας του χριστιανοδημοκράτη προέδρου Roman Herzog για τον φόβο μιας κοινωνίας αντιμέτωπης με την αδήριτη ανάγκη να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες¹⁹⁷, η Katinka Barysch, επικεφαλής οικονομολόγος στο CER (Centre for European Reform), διατείνονταν χαρακτηριστικά πως:

«The shock of absorbing an economy with 16 million people, thousands of outdated smokestack factories and a 50-year legacy of central planning would have brought any economy to its knees.»¹⁹⁸.

Στον ισχυρισμό της, ο καθηγητής Hans-Werner Sinn, διευθυντής στο IFO Institute, οξυδερκής προσέθετε και εξηγούσε:

«The economic reunification of Germany has been a disastrous failure. A fateful mixture of economic policy naivety and selfish abuse of power by the unions and employers' organisations has heavily mortgaged Germany's economic future.»¹⁹⁹.

Συνολικά εκτιμάται πως περίπου εννιακόσια δισεκατομμύρια ευρώ μεταβιβάστηκαν («net transfer») από την πρώην Δυτική Γερμανία στην Ανατολική κατά την περίοδο 1991-2003 (SVR, 2004, σελ.644). Και ήταν μόλις το 2003 όταν, ενώ παρατηρητές της οικονομικής επίδοσης της χώρας προβληματίζονταν εάν η Γερμανία ακολουθούσε πορεία παρόμοια με εκείνη της Ιαπωνίας σε μια δεκαετή ύφεση ή ακόμη και με εκείνη της Αργεντινής (The Economist, 2004), η δεύτερη κυβέρνηση υπό τον Gerhard Schröder ξεκινούσε να εφαρμόσει την Αντζέντα 2010 και να υλοποιήσει τις μεταρρυθμιστικές προτάσεις της επιτροπής του Peter Hartz. Αν και ο βαθμός θετικής συμβολής των πολιτικών αυτών παραμένει αμφισβητήσιμος (Dustmann et al., 2014,

¹⁹⁶ Όπως εκμυστηρευόταν σε μια συνάντησή τους ο Kohl στον Βρετανό πρωθυπουργό John Major: «Είχαμε μια οικονομική κατάρρευση στην πρώην Ανατολική Γερμανία που ήταν χειρότερη από όσο αναμενόταν. Περιμέναμε ότι η ανατολική οικονομία θα συνέβαλε τριάντα δισεκατομμύρια γερμανικά μάρκα σε έσοδα εξαγωγών και τώρα το νούμερο αυτό συγκλίνει προς το μηδέν» (Qvortrup, 2019, σελ.175)

¹⁹⁷ Ο λόγος του Herzog είναι διαθέσιμος στην ιστοσελίδα: http://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=3946

¹⁹⁸https://www.cer.eu/sites/default/files/publications/attachments/pdf/2012/policybrief_germany_man_kb-5422.pdf

¹⁹⁹https://www.cer.eu/sites/default/files/publications/attachments/pdf/2012/policybrief_germany_man_kb-5422.pdf

σελ.184; Streeck in Eurozine, 2015, σελ.2), η Γερμανία, διαθέτοντας ένα ιδιότυπο σύστημα θεσμικών οργάνων στην αγορά εργασίας που κατέστησε εφικτό την ελεγχόμενη ειδική ανά περιοχή ή εταιρεία προσαρμογή των μισθών (Dustmann et al., 2014), μετατράπηκε σε λίγα χρόνια από τον «ασθενή» της Ένωσης (The Economist, 1999; The Economist, 2004; Gow, 2007; Romei, 2017)²⁰⁰ σε οικονομική υπερδύναμη της Ευρώπης. Την περίοδο 2005-2008, οι εξαγωγές της αυξήθηκαν από 1,08 τρισεκατομμύρια US \$ σε 1,63 τρισεκατομμύρια US \$²⁰¹, το κατά κεφαλήν εισόδημα (GDP per capita) από 34.696 σε 45.699 US \$²⁰² και το ποσοστό ανεργίας μειώθηκε από 11,17% (περίπου πέντε εκατομμύρια άτομα) σε 7,52%²⁰³.

Η παγκόσμια κρίση προκάλεσε μόνο παροδική πτώση στην εξωστρεφή οικονομία της χώρας και δεν επέφερε καμμία μακρόχρονη παύση ή αντιστροφή της ανοδικής της πορείας. Η εντυπωσιακά γρήγορη ανάκαμψη και η αδιάκοπη στη συνέχεια βελτίωση κατά τη διάρκεια της κρίσης αποτέλεσαν για πολλούς σχολιαστές το δεύτερο γερμανικό «οικονομικό θαύμα» (Fratzscher, 2018, σελ.20) έπειτα από εκείνο που είχε συντελεστεί κατά τις δυο πρώτες δεκαετίες μετά το δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Και αυτό το οικονομικό θαύμα, σύμφωνα με τον αυτοαποκαλούμενο «φιλόσοφο - κερδοσκόπο» και πάντοτε ρεαλιστή Soros είναι ο λόγος για τον οποίο η Γερμανία βρέθηκε στο επίκεντρο των εξελίξεων. «Μοναδική που μπορεί να παρέχει τις απαραίτητες εγγυήσεις» σε περίοδο δημοσιονομικής κρίσης (Soros, 2014, σελ.90), κλήθηκε στην «κεντρική» σκηνή ήδη από τον Μάιο του 2010 καθώς εγγυούταν το 27,13% των επτακοσίων πενήντα δισεκατομμυρίων ευρώ που θα αποτελούσαν το αρχικό δίκτυ ασφαλείας του EFSF (Paterson, 2011, σελ.69).

Σε αυτό το κάλεσμα ανάληψης απροσδιόριστου - αφού στο αίτημα για αλληλεγγύη των πληγέντων από την κρίση χωρών δεν διευκρινίζοταν ούτε η ύπαρξη ιεραρχικής

²⁰⁰ <https://www.economist.com/special/1999/06/03/the-sick-man-of-the-euro>,
<https://www.economist.com/news/2004/11/17/germany-on-the-mend>
<https://www.theguardian.com/business/2007/apr/04/davidgowoneurope.europe>
<https://www.ft.com/content/bd4c856e-6de7-11e7-b9c7-15af748b60d0>

²⁰¹ <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.CD?end=2018&locations=DE&start=2003&view=chart>

²⁰² <https://data.oecd.org/gdp/gross-domestic-product-gdp.htm#indicator-chart>,
<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?end=2008&locations=PL-GR-PT-DE-EU&start=2003>

²⁰³ https://www.theglobaleconomy.com/Germany/Unemployment_rate/

εξάρτησης μεταξύ των μελών κρατών, ούτε η ένταση μιας τέτοιας σχέσης - μα σε κάθε περίπτωση βαρυσήμαντου ρόλου, η απόκριση δεν ήταν τυχαία. Μια αργόσυρτη, σταδιακή μετάλλαξη στη ψυχολογία των γερμανικών πολιτικών ηγεσιών κατά τη διαδοχή της μίας από την άλλη και καθ' όλη την εξέλιξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εγκιβώτιζε την προϊούσα ασυμμετρία και τη νέα εκπορευόμενη από το ασταθές οικονομικό κρισιακό περιβάλλον ένταση στον καθιερωμένο κινητήριο για το ενωσιακό εγχείρημα ιμάντα της γαλλο-γερμανικής συνεργασίας, κατευθύνοντας τη Γερμανία στην άσκηση μιας ακούσιας και ανεπιθύμητης ηγεμονικής εξουσίας που δεν θα έπρεπε να θέσει εγχώρια σε κίνδυνο την υποστήριξη της πλειοψηφίας του εκλογικού σώματος προς την κυβέρνηση, και της οποίας οι «κληρονομικές» ιδιοτυπίες λαξεύονταν από και αναπτύσσονταν εντός των θεσμικών περιορισμών και του καθεστώτος διακυβέρνησης του ενωσιακού οικοδομήματος.

5.1. Η «ευρωπαϊκή» ιστορία της Γερμανίας: Από τον ασφαλή μεταπολεμικό «reflexive multilateralism», στην προιούσα ασυμμετρία της γαλλογερμανικής συνεργασίας και στο χρίσμα της ηγεμονικής οικονομικής δύναμης

Στη νεοσύστατη μεταπολεμική Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας το «Rhineland vision» του προέδρου Adenauer (Paterson σε Clemens & Paterson, 1998, σελ.20) ισορροπούσε με την στρατηγική σκοποθεσία του υπουργού Εξωτερικών Ludwig Erhard και πραγματώνονταν μέσω της προσπάθειας επίτευξης της. Ο πρώτος επιδίωκε - και κατάφερε - να επανακατασκευάσει την εθνική ταυτότητα των Γερμανών, καθιστώντας πυρηνικό συστατικό στοιχείο της την αφοσίωση στην Ευρώπη. Ταυτόχρονα, ακολουθώντας εξωτερική πολιτική που έθετε και επιδίωκε «milieu goals» κατά Wolfers (Wolfers, 1962, σελ.67-80)²⁰⁴, καταστούσε εφικτή τη γαλλο-γερμανική συμφιλίωση, τη γενική αποδοχή των Γερμανών από τους δυτικούς γείτονες και την επανεμφάνιση της χώρας του στο πεδίο των διεθνών σχέσεων²⁰⁵. Ο δεύτερος, πιστός στις αρχές του «ορντολιμπεραλισμού», προσεγγίζοντας και ερμηνεύοντας την Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ) και αργότερα την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) των έξι κρατών μελών ως ιδανικό πλαίσιο ανάπτυξης και μεγιστοποίησης της γερμανικής εξαγωγικής δραστηριότητας, επανεκκινούσε τη γερμανική οικονομία παρέχοντας πρακτικά τη δυνατότητα για την παραπάνω διαδικασία επαναυτοπροσδιορισμού και μετάβασης. Αξιοσημείωτα, η επεκτατική οικονομική πολιτική υποβοηθούσε την υλοποίηση του πολιτικού οράματος, και ανάστροφα, η σύγκλιση οράματος και πραγματικότητας νομιμοποιούσε, ενίσχυε και διασφάλιζε την εξωστρέφεια της εθνικής οικονομίας, αφού χωρίς την Ενωμένη (Δυτική) Ευρώπη ως πεδίο πολιτικών συνεργασιών και τη συμμετοχή της χώρας σε αυτό, η τελευταία θα ερμηνεύονταν ως απειλή (Bulmer &

²⁰⁴ <https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/pol116/wolfers.htm>. Το 1962, ο Wolfers διέκρινε τους στόχους της εξωτερικής πολιτικής μιας χώρας σε «possession goals» και «milieu goals». Συνοπτικά, οι πρώτοι αναφέρονταν στη βελτίωση ή διατήρηση χαρακτηριστικών και αγαθών που ήδη κατέχει το κράτος και η προσπάθεια επίτευξής τους έθετε τις χώρες σε μια ανταγωνιστική σχέση μεταξύ τους, ενώ οι δεύτεροι επιδιώκονταν όταν τα κράτη «[...] are out not to defend or increase possessions they hold to the exclusion of others, but aim instead at shaping conditions beyond their national boundaries».

²⁰⁵ Η χώρα υπογράφει τη Συνθήκη της ΕΚΑΧ στις 18 Απριλίου 1951 και γίνεται μέλος του NATO στις 9 Μαΐου του 1955.

Paterson, 1987, σελ.7).

Υπό το βάρος ωστόσο της ιστορικής ενοχής και της διαίρεσης, έχοντας εναποθέσει την άμυνά της στις συμμαχικές νατοϊκές δυνάμεις και με νωπή την εμπειρία της μερικής εθνικής κυριαρχίας²⁰⁶, η Δυτική Γερμανία ανέπτυξε στην εξωτερική της πολιτική ένα επιπρόσθετο σύνδρομο αντανακλαστικής αποφυγής ανάληψης ηγετικού ρόλου (Bulmer & Paterson, 2013, σελ.1396)²⁰⁷. Η αυθόρμητη αντίδραση για πολύπλευρη προσέγγιση των ζητημάτων με τη συμμετοχή πολλών δρώντων, ο «reflexive multilateralism» (Paterson, 2011, σελ.58) που επιδείκνυε η πολιτική ηγεσία στη διεθνή σκηνή, «επισκιάζοταν» από την επιμέλεια με την οποία η ίδια συνύφαινε το εθνικό με το συλλογικό ευρωπαϊκό συμφέρον και επιπλέον από τη τρομερή βελτίωση της γερμανικής οικονομίας, το περίφημο «Wirtschaftswunder». Η χώρα εξελισσόταν έτσι σε έναν «οικονομικό γίγαντα και πολιτικό νάνο» (Grunberger σε New York Times, 24.10.1971, dig.²⁰⁸; Paterson σε Smith et al., 1992, σελ.137) κατά τη γνωστή κριτική αλληγορία του Willy Brandt και η παρομοίωση αυτή θα στοίχειωνε την εικόνα της μέχρι και την ενοποίησή της. Αναμφίβολα, η μετέπειτα OstPolitik, η οποία «διέγραψε» την εθνική αμηχανία και αδράνεια κατά τη κατασκευή του τείχους το 1961 και επέφερε τη συμφιλίωση με την Σοβιετική Ένωση, η πολιτική σταθερότητα που εγγύονταν τα τρία πλέον πολιτικά κόμματα (CDU/CSU, SPD & FDP), η ολοένα και εντονότερη συμμετοχή της χώρας στον οργανισμό του NATO ή στους μηχανισμούς του ΟΟΣΑ, η αυξανόμενη αξιοπιστία της ως η χώρα που πληρώνει το ποσό που της αναλογεί σε κάθε κοινό εγχείρημα, το βελτιωμένο σύστημα κοινωνικής πρόνοιας, το δάνειο των πέντε δισεκατομμυρίων γερμανικών μάρκων προς την Ιταλία το 1974

²⁰⁶ Η Δυτική Γερμανία απέκτησε ουσιαστικά πλήρη εθνική κυριαρχία στις 5 Μαΐου του 1955 έπειτα από τη Συμφωνία του Παρισιού τον Οκτώβριο του προηγούμενου έτους. Είχαν περάσει έξι χρόνια από την ίδρυσή της (10 Απριλίου 1949), όταν οι περιοχές που βρίσκονταν υπό αμερικάνικη, βρετανική και γαλλική κατοχή ενώνονταν σύμφωνα με το Occupation Statute. Για την εθνική κυριαρχία βλ. επίσης τη Συμφωνία «Two plus four Agreement» το 1990 και για την κοινή γνώμη των Δυτικών Γερμανών κατά τους 56 μήνες του καθεστώτος «semi sovereignty» βλ. Merritt (1980).

²⁰⁷ Στην ίδια λογική ο Paterson (2011, σελ.58) παρομοιάζει την εξωτερική πολιτική της Δυτικής Γερμανίας στην ΕΚΑΧ ως πρακτική ενός ασκούμενου στον «reflexive multilateralism». Βέβαια η ίδια η (ΕΚΑΧ) έγινε εφικτή, επειδή ο καγκελάριος Adenauer προτιμούσε να αποδεχθεί διεθνή έλεγχο για ορισμένες γερμανικές βιομηχανίες και να αποφύγει την κατοχή του βιομηχανικού κέντρου Σάαρ ως de facto γαλλικό προτεκτοράτο και τη διάλυση της γερμανικής χαλυβουργίας Thyssen (Berend, 2009, σελ.287-288).

²⁰⁸ <https://www.nytimes.com/1971/10/24/archives/germany-in-our-time-a-political-history-of-the-postwar-years-by.html>

ώστε εκείνη να αποπληρώσει τις εισαγωγές της, το αποθεματικό των 35 δισεκατομμυρίων δολλαρίων, το μεγαλύτερο στο κόσμο, κατά τα μισά της ίδιας δεκαετίας, παρείχαν αυτοπεποίθηση στις διαδοχικές πολιτικές ηγεσίες και η ετερόκλητη διεθνής κοινότητα προβληματιζόταν για την ανάδυση μιας ενδεχόμενης νέας υπερδύναμης (Livingston, 1976). Η Δυτική Γερμανία πλέον αψηφώντας τις ΗΠΑ και διαφωνώντας με το γάλλο Giscard d'Estaing τοποθετούνταν υπέρ της οικονομικής βοήθειας στην Πορτογαλία για τη μετάβαση της χώρας της Ιβηρικής χερσονήσου σε κοινοβουλευτική δημοκρατία (Cunha σε Cahiers de la Mediterranee, 2015, σελ.50-52)²⁰⁹, χρηματοδοτούσε την Ευρωπαϊκή Κοινότητα για την έρευνα στο πεδίο της ατομικής ενέργειας και πρωτοστατούσε στις αντιδράσεις των Ευρωπαίων προς την απαίτηση των Ηνωμένων Πολιτειών να οριστεί μια υψηλότερη ελάχιστη τιμή για το πετρέλαιο που εισάγονταν στις δυτικές χώρες οι οποίες διέθεταν βιομηχανία. Παρόλα αυτά, η μόνιμη και αδιάσειστη προσήλωση των καγκελάριων Helmut Schmidt (1974-1982) και Helmut Kohl (1982-1998) στην Ενωμένη Ευρώπη λειτουργούσε ως ισχυρό αντίβαρο και περιορισμό στο νέο γερμανικό «ακτιβισμό» (Livingston, 1976). Σε καμμία περίπτωση όμως δεν μπορούσε να εμποδίσει τη βαθμιαία θετική μεταβολή στο ηθικό και στην ψυχολογία ενός διαιρεμένου λαού. Παρά τις αντίθετες προγνώσεις (Wallace, 1991, σελ.169-170), η υφέρπουσα αυτή ανάταση και ενίσχυση της αυτοπεποίθησης παρέμεινε τιθασειυμένη στον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας και έπειτα από την ενοποίηση της. Καθώς η πολύ παλαιότερη διαβεβαίωση του Brandt, που συχνά και λανθασμένα αναπαράγεται ως φράση του ιστορικού του λόγου από το μπαλκόνι του δημαρχείου του Schöneberg κατά την πτώση του τείχους στις 10 Νοεμβρίου 1989²¹⁰, πως «μια μέρα όσα ανήκουν μαζί, θα μεγαλώσουν μαζί» γινόταν πραγματικότητα, ο «der Dicke», όπως ήταν γνωστός στους πολιτικούς κύκλους ο μεγαλόσωμος καγκελάριος Kohl (Qvortrup, 2019, σελ.176), υποστήριζε σθεναρά πως «Η Γερμανία είναι η πατρίδα μας, η Ευρώπη το μέλλον μας» και όριζε εθνική προτεραιότητα την πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης (Beck, 2013, σελ.109). Σε πλήρη συμφωνία με την αγωνία του καγκελάριου να

²⁰⁹ <https://journals.openedition.org/cdlm/7879>

²¹⁰ Βλ. τον ιστορικό λόγο του Brandt στο <https://www.willy-brandt-biography.com/historical-sources/significant-speeches/page/3/> και επιπλέον την ιστοσελίδα της Deutsche Welle <https://www.dw.com/en/willy-brandt-now-what-belongs-together-will-grow-together/a-16446577-0>

ενσωματώσει τη Γερμανία σε μια ισχυρή Ευρωπαϊκή Ένωση με ομοσπονδιακή κατεύθυνση βρισκόταν η έντονη ανησυχία του προκάτοχου του Schmidt, πως η μνήμη φύσει φθείρεται και η νέα γενιά πολιτικών, απαλλαγμένη από το βίωμα του πολέμου, θα ήταν επιρρεπής στην «αλαζονεία» (Αφεντούλη, 1997, σελ.26). Έτσι, παράλληλα με την σπουδαία τροποποίηση του Άρθρου 23 του «Grundgesetz»²¹¹ που ανακούφιζε και καθησύχαζε μια ολόκληρη γενιά πολιτικών ηγετών, ο τελευταίος εξηγούσε πως:

«Μετά την ενοποίηση, ο πληθυσμός της Γερμανίας είναι μιάμιση φορά μεγαλύτερος από το πληθυσμό της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Αγγλίας, δυο φορές μεγαλύτερος από αυτόν της Πολωνίας, πέντε φορές μεγαλύτερος από τον ολλανδικό και δεκαπέντε φορές μεγαλύτερος του πληθυσμού της Δανίας. Έτσι αναδύονται και πάλι σε ορισμένους γείτονές μας πολλαπλές κακές αναμνήσεις από το κοντινό παρελθόν. [...] Επομένως τίποτε δεν είναι σπουδαιότερο από τη γερή πρόσδεση του κράτους μας στο ευρωπαϊκό σύστημα και η εσωτερική αποδοχή αυτής της πρόσδεσης από ολόκληρο το έθνος. Για μας τους Γερμανούς η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν είναι μόνο μια μεγάλη ιδέα, είναι ένα από τα πραγματικά μακροπρόθεσμα εθνικά μας συμφέροντα. Κανείς από τους λαούς που ζουν στην ήπειρό μας δεν έχει περισσότερο ανάγκη την πολιτική και οικονομική ένωση της Ευρώπης απ'όσο εμείς οι Γερμανοί» (Σμιτ, 1997, σελ.263)²¹²

Οι πρώτες αμφιβολίες για την ορθότητα του συμπεράσματος του Goetz πως ο «ευρωπαϊσμός» και η υποστήριξη για «πολύπλευρη ολοκλήρωση» (multilateral integration) έχει πλέον εγγραφεί στο γενετικό υλικό των γερμανικών ελίτ (Goetz, 1996, σελ.24) προέκυψαν από τον καγκελάριο Schröder και μάλιστα αμέσως έπειτα από την εκλογή του, όταν ξεκινούσε να κάνει την καθημερινότητα των Γερμανών «όχι διαφορετική, μα καλύτερη»²¹³ από ότι ο προκάτοχός του. Ο καγκελάριος της πρώτης

²¹¹ Πρόκειται για το Βασικό Νόμο, το Σύνταγμα της Βόννης το οποίο επικυρώθηκε τον Μάιο του 1949 έπειτα από εννέα μήνες συζήτησης σε ολομέλεια εξηνταπέντε (65) Γερμανών ειδικών και δημόσιων υπαλλήλων και θα ίσχυε έως την επανένωση της χώρας. Ο Βασικός Νόμος σε αντίθεση με τα περισσότερα συντάγματα ευρωπαϊκών χωρών δεν δίνει προτεραιότητα στη λαϊκή κυριαρχία (popular sovereignty), αλλά στον κανόνα δικαίου (rule of law).

²¹² Η Γερμανία μετά τον Ψυχρό Πόλεμο και η Ευρώπη, εκδ. Ι. Σιδέρης

²¹³ Το σλόγκαν της καμπάνιας του κόμματος SPD κατά τις εκλογές το 1998 ήταν «Wir wollen nicht alles anders, aber besser machen» .

(http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=3792&language=german)

κοκκινο-πράσινης κυβέρνησης²¹⁴ και του «Neue Mitte» διευκρίνιζε, κάπως ασεβώς προς τους προκάτοχούς του, πως:

«My generation and those following are Europeans because we want to be not because we have to be. That makes us freer in dealing with others. [...]. I am convinced that our European partners want to have a self-confident German partner which is more calculable than a German partner with an inferiority complex. Germany standing up for its national interests will be just as natural as France or Britain standing up for theirs.» (Germany: Annual Country Review, Financial Times, 10 Νοεμβρίου 1998, σελ.6)

Ωθώντας τον Oskar Lafontaine, τον «πιο επικίνδυνο άντρα της Ευρώπης» (Handl & Jeffery, 2001, σελ.61) και πρόεδρο του SPD, σε παραίτηση από τον κυβερνητικό συνασπισμό και απροσδόκητα και από το βουλευτικό του αξίωμα, επιδίωκε υπό την επιρροή του Egon Bahr, του άλλοτε συμβούλου του Brandt, την «κανονικοποίηση» της Γερμανίας, την επιστροφή της χώρας δηλαδή στην κανονικότητα, όπου όπως κάθε «κανονική» χώρα, έτσι και αυτή, θα υπολόγιζε και θα υπερασπιζόταν το εθνικό της συμφέρον²¹⁵. Στο πλαίσιο αυτό και παρά την πίεση της απόφασης για τη συμμετοχή των γερμανικών στρατευμάτων στις δυνάμεις του NATO κατά τον πόλεμο στο Κόσοβο εναντίον της Σερβίας²¹⁶, ο «πράσινος» Joschka Fischer, αντικαγκελάριος και υπουργός εξωτερικών, παρέμενε ο τελευταίος θεματοφύλακας της εξωτερικής ευρωπαϊκής πολιτικής του Kohl και όλων των καγκελάριων από τον Adenauer και έπειτα, καθώς τον Μάιο του 2000 στο Πανεπιστήμιο Humboldt του Βερολίνου αποδυσόταν τον μανδύα του μέλους της γερμανικής κυβέρνησης και καταπιάνοταν δημόσια με την εξέλιξη του ενωσιακού εγχειρήματος και του κινητήριου πολιτικού οράματος, προτείνοντας τη σύναψη και επικύρωση μιας ευρωπαϊκής συνταγματικής

²¹⁴ Τον κυβερνητικό συνασπισμό έπειτα από τις εκλογές του 1998 αποτελούσαν το SPD με 40,9% και οι Πράσινοι (Alliance 90/ The Greens) με 6,7%. Κανένα από τα δύο κόμματα του προηγούμενου κυβερνητικού συνασπισμού – ούτε το CDU/CSU, ούτε το FDP- δεν συμμετείχε στη νέα κυβέρνηση.

²¹⁵ Για την έννοια της «κανονικοποίησης» βλ. ενδεικτικά Gordon (1994), Bahr (1998; 2003) και Grant (2005). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εναντίωση του Bahr στον καγκελάριο Schroder όταν το 1997 το SPD αποδεχόταν το NATO ως εγγυητή της ευρωπαϊκής ασφάλειας.

²¹⁶ Κατά τον πόλεμο στο Κόσοβο η Γερμανία καλούταν να διαδραματίσει ηγετικό διπλωματικό ρόλο καθώς το πρώτο εξάμηνο του 1999 η χώρα κατείχε την εκ περιτροπής προεδρία του Συμβουλίου της Ένωσης. Έτσι δεν προκαλεί έκπληξη η αγανάκτηση του Fischer «Why, just at this particular moment, do we have to be in government?» (Die Zeit, 12.5.1999, σελ.18).

συνθήκης και την ομοσπονδιακή κατάληξη της Ενωμένης Ευρώπης²¹⁷. Η φωνή του όμως αποδυναμωνόταν διαρκώς - ή για την ακρίβεια καλύπτοταν από εκείνη του Schröder. Ήδη ο καγκελάριος επιχειρώντας ουσιαστικά να αφήσει το προσωπικό του στίγμα στο SPD (Handl & Jeffery, 2001, σελ.63), συνέγραφε μανιφέστο μαζί με τον Βρετανό Tony Blair²¹⁸ και όριζε τη νέα σοσιαλδημοκρατία στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Με τη φόρα του εκσυγχρονιστή²¹⁹ και πέρα από την επίσημη υποστήριξη και δέσμευση της χώρας για την ευρωπαϊκή διεύρυνση²²⁰, διεκδικούσε έντονα με μια «αφελή – εθνικιστική» πολιτική (naïve-nationalist style) όπως τη χαρακτήριζε η αντιπολίτευση του CDU²²¹, να καθορίσει τον μεταρρυθμιστικό χαρακτήρα της Αντζέντας 2000 και την τελική συμφωνία επ’ αυτής και ουσιαστικά να επαναπροσδιορίσει την οικονομική συμμετοχή της χώρας τόσο στον ευρωπαϊκό προϋπολογισμό, όσο και στο κόστος της επικείμενης ένταξης των ανατολικών χωρών:

«Representing national German interests, properly conceived, that does not mean being in conflict with Europe – quite to the contrary. We are entitled to do so just like the others.[...] And for this position there is – and I say this in all friendliness – a quite simple explanation, and that is that the Germans pay more than half the contributions which are frittered away in Europe. (Handl & Jeffery, 2001, σελ. 68)²²²

Με μια «γκρίνια» παρόμοια με εκείνη της Thatcher για τις επιταγές της (Le Nouvel Observateur, 18 Μαΐου 1995, No. 1953, σελ.16), ο καγκελάριος εγκαινίαζε μια αντιδιαμετρική από εκείνη του Kohl εθνική πολιτική και τόνιζε πως «We neither can

²¹⁷ http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=3745

²¹⁸ Το κείμενο τιτλοφορείται στα αγγλικά ως «Europe: The third way/Die Neue Mitte», διαθέσιμο στο <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/suedafrika/02828.pdf>

²¹⁹ Στο παραπάνω κείμενο «Fairness and social justice, liberty and equality of opportunity, solidarity and responsibility to others – these values are timeless. Social democracy will never sacrifice them. To make these values relevant to today’s world requires realistic and forward-looking policies capable of meeting the challenges of the 21st century. **Modernisation** is about adapting to conditions that have objectively changed, and not reacting to polls. Similarly, we need to apply our politics within a new economic framework, **modernised** for today. [...]With this appeal, we invite other European social democratic governments who share our **modernising** aims to join us in this enterprise.

²²⁰ «The enlargement of the European Union gives us the chance to use its benefits to increase our prosperity, to enhance our freedom and to reconcile our interests by peaceful means» (Programme of the German Presidency, Europe’s Path into the 21st Century, 1999 in Handl & Jeffery, 2001, σελ. 65)

²²¹ W. Schäuble & K. Lamers, Überlegungen zur europäischen Politik II – zum Fortgang des europäischen Einigungsprozesses, Bonn, 3 Μαΐου 1999.

²²² Βλ. επίσης Eckart Lohse, Ministerpräsidenten wollen Steuerreform zustimmen, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 9 Δεκεμβρίου 1998.

nor will solve Europe's problems with a German cheque-book»²²³. Εργαλειοποιώντας την ένταξη των ανατολικών χωρών στην Ένωση, εφάρμοξε τη πολιτική «Keine EU Erweiterung ohne Finanzreform»²²⁴ και απέφευγε να ορίσει συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα ένταξης των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης στην Ένωση. Εκμεταλλεύοταν τη σκωπτική στάση πολλών Γερμανών πολιτών όπως των κατοίκων στο κρατίδιο της Νότιας Σαξονίας που ήταν άλλοτε τοπικός πρωθυπουργός (Minister President), απέναντι στη διεύρυνση και τόνιζε την προτεραιότητα επικύρωσης του Συμφώνου για την Εργασία (Employment Pact) και επίτευξης ευρύτερης συναίνεσης στις προτεινόμενες τροποποιήσεις στα πλαίσια της Αντζέντας 2000. Χαρακτηριστικά όπως δήλωνε:

«The sooner the European Union gets to grips with the necessary reforms, the more quickly and smoothly the enlargement process will move on. If we now concentrate our efforts on Agenda 2000 above all else, then this will be our best service to enlargement.»²²⁵

Όταν όμως ανέλαβε την προεδρία του Συμβουλίου της Ένωσης και υπό την πίεση της συλλογικής παραίτησης της Επιτροπής του προέδρου Jacques Santer τον Μάρτιο του 1999²²⁶, ο Schröder βρέθηκε αντιμέτωπος με τη σύνηθη διχογνωμία στην πολυσύνθετη ενωσιακή πολιτική διαδικασία. Διαδραματίζοντας πρωτίστως, όπως επιβάλλοταν θεσμικά, το ρόλο του διαμεσολαβητή (broker) και δευτερευόντως εκείνον του συμβαλλόμενου μέρους, έδωσε προτεραιότητα στην εξεύρεση συμφωνίας μεταξύ των μελών κρατών και όχι στην προάσπιση των εθνικών συμφερόντων της Γερμανίας. Έτσι, στο πεδίο της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής, ο υπουργός γεωργίας Karl-Heinz Funke δεν κατάφερε να μειώσει τις τιμές προμήθειας των γεωργικών προϊόντων, πρόταση που αξιοσημείωτα ο γάλλος πρόεδρος Jacques

²²³ Φράση του Schröder ως παράθεση στο «The Guardian», 02.01.1999, <https://www.theguardian.com/world/1999/jan/02/martinwalker>

²²⁴ «Bundesregierung: Keine EU Erweiterung ohne Finanzreform», *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 3 Δεκεμβρίου 1998. Η πολιτική αυτή προκάλεσε ποικίλες και διαφορετικές αντιδράσεις στα κράτη υπό ένταξη. Ενδεικτικά στην Πολωνία αύξησε τις αμφιβολίες των πολιτών για τη διάθεση της γείτονας χώρας, ενώ η Τσεχία δέχθηκε τα συγκεκριμένα επιχειρήματα ως λογικά.

²²⁵ «A careful and complete adoption and implementation of the acquis by the accession states has priority over a quick accession» Verheugen (1999, σελ.6).

²²⁶ Βλ. σχετικά Judge & Earnshaw (2002). *The European Parliament and the Commission Crisis: A new Assertiveness?* στο *Governance* Vol.15, No.3, σελ.345-374.

Chirac ερμήνευσε ως ευθεία επίθεση στο συμφέρον της Γαλλίας²²⁷. Ομοίως, η Βρετανία διατήρησε το προνομιακό της «rebate», η οικονομική συμβολή της Γερμανίας στον ενωσιακό προϋπολογισμό μειώθηκε μόνο κατά τριακόσια εκατομμύρια ευρώ και δεν έγινε καμμία ουσιαστική μεταρρύθμιση στο ευρωπαϊκό Ταμείο Συνοχής²²⁸. Στο ίδιο συνέδριο του Βερολίνου τον Μάρτιο²²⁹, ο Schröder μπόρεσε μόνο να επιτύχει συναίνεση στην ενωσιακή οικονομική πολιτική για το διάστημα 2000-2006 και την επικείμενη διεύρυνση. Στο πλαίσιο αυτό, η εκλογή του πρώην Ιταλού πρωθυπουργού Romano Prodi ως προέδρου της Επιτροπής και η κατ' επέκταση μονολιθική παρουσία της Ένωσης στο πόλεμο του Κοσόβου ωθούσε έναν από τους δύο γερμανούς επίτροπους, τον Gunther Verheugen, υπεύθυνο για τη διεύρυνση της Ένωσης, να δηλώνει πως «the overriding national interest of Germany is always to keep the dynamic of European integration process in motion»²³⁰.

Λίγο αργότερα όμως, ο Crawford (2007), εξετάζοντας την εξωτερική πολιτική της Γερμανίας σε τρεις περιπτώσεις και συγκεκριμένα την παρέμβαση της χώρας στα Βαλκάνια, την στάση της κατά τη παραβίαση του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης το 2002/3 και την πρωτοβουλία της για έλεγχο της εξαγωγής υψηλής στρατιωτικής τεχνολογίας (WMD technology) από την Ένωση, συμπέρανε πως η Γερμανία αποτελεί πλέον έναν ένθετο ηγεμόνα («embedded hegemon») στην Ευρώπη. Η γαλλο-γερμανική «συνεργατική ηγεμονία» («co-operative hegemony») που διαπίστωνε άλλοτε ο Pedersen (1998), είχε αρχίσει να μοιάζει με την αγγλο-αμερικάνικη «ειδική» σχέση, αφού η Γαλλία θεωρούσε και αξιοποιούσε την ίδια τη συχνή αναφορά της δίπλα ή αμέσως ύστερα από τη Γερμανία, ως πηγή δύναμης και εξουσίας (Paterson, 2011, σελ.72-73).

Από τη σύναψη της Συνθήκης των Ηλυσίων το 1963 και κυρίως από την ουσιαστική εφαρμογή της με απαρχή τη συνεργασία μεταξύ των Schmidt και d' Estaing, η παρατήρηση της Wallace πως

«if a Franco-German deal could be stitched together even on issues difficult for one or both, the other

²²⁷ "Teure Wahrheit", *Der Spiegel*, 22 Φεβρουαρίου 1999; "Mit mir nich", *Der Spiegel*, 8 Μαρτίου 1999.

²²⁸ http://www.europarl.europa.eu/summits/ber1_en.htm

²²⁹ https://www.europarl.europa.eu/summits/ber2_en.htm#partIV

²³⁰ Günther Verheugen, "Europa Wohin? Die Zukunft der Europäischen Union", *Bayerische Landesvertretung*, Bonn, 4 May 1999.

participants in the negotiations would generally fall into line.» (Wallace, 1986, σελ. 162),

αποκτούσε σταδιακά αξιωματικό χαρακτήρα. Οι δύο χώρες διέθεταν διαφορετικό όραμα η κάθε μία για το ενωσιακό εγχείρημα που εκτεινόταν όμως πέρα από την εγκαθίδρυση της κοινής αγοράς και τους διέκρινε σαφώς από την Μεγάλη Βρετανία η οποία μονίμως αντιτάσσεται στην εμβάθυνση της Ένωσης (Cole, 2001, 4th Chapter). Συνεργάζονταν εξίσου σημαντικά στο υπερεθνικό και στο διακυβερνητικό σκέλος της ενοποιητικής διαδικασίας (Krotz and Schild, 2013), διαμορφώνοντας μια «σχέση οικειότητας άνευ προηγουμένου» (Boyer, 1996, σελ.241) και σχεδόν θεσμοποιώντας τη συχνή επικοινωνία αναμεταξύ τους σε όλα τα επίπεδα διοίκησης. Ενδεικτικά, φημολογείται πως κατά τη δεκαετία από το 1982 έως το 1992 οι συναντήσεις του γερμανού καγκελάρου και του γάλλου προέδρου αριθμήσαν τις εκατόν δεκαπέντε (Boyer, 1996, σελ.243). Η συνεργασία τους ερμηνευόταν συστηματικά ως πράξη πολιτικής θέλησης και επιλογή η οποία βασιζόταν στην αμοιβαία κατανόηση των πολιτικών ηγεσιών πως «both their states had much to lose if things were not resolved according to their preferences» (Middlemas, 1995, σελ.324).

Η προβληματική εξέλιξη της σχέσης ωστόσο και η προϊούσα ανισορροπία διαφάνηκε ήδη από την εποχή της Συνθήκης του Maastricht. Όπως όρθα επισημαίνουν οι Bulmer & Paterson (2013) επιστρατεύοντας τη θεωρία της σταθερότητας του ηγεμόνα και εξετάζοντας μέσω αυτής τη δράση της Γερμανίας κατά την περίοδο της κρίσης²³¹, καθώς το ενωσιακό εγχείρημα επεκτείνονταν για πρώτη φορά πέρα από την οικονομική και νομισματική Ένωση σε τομείς που δεν σχετίζονταν με τη δημιουργία μιας κοινής αγοράς, όπως εκείνους της κοινής εξωτερικής πολιτικής και ασφάλειας (ΚΕΠΠΑ) ή της δικαιοσύνης και εσωτερικών υποθέσεων (ΣΔΕ)²³², οι απαιτούμενοι πόροι για την παροχή και διασφάλιση των ζητούμενων αγαθών αυξάνονταν θέτοντας

²³¹ Πρόκειται για την «Hegemonic Stability Theory» (HST) (Kindleberger, 1973; Keohane, 1980; Gilpin 1987) η οποία εστιάζει στον ρόλο του ηγεμόνα ως πάροχο και προασπιστή κοινών αγαθών. Ο ίδιος ο ηγεμόνας με τη συναίνεση των υπόλοιπων εξαρτώμενων μελών και την υποταγή τους σε αυτόν, ελέγχει μονοπωλιακά τις πηγές πλούτου και διαθέτει στρατιωτική δύναμη ώστε να υπερασπιστεί τα συμφέροντά της ηγεμονίας.

²³² Η Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας συνιστά το δεύτερο πυλώνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και δεν αποτελεί τμήμα της Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, αλλά ξεχωριστό κεφάλαιο της Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Ένωσης (τίτλος V). Ομοίως, η συνεργασία στους τομείς Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων συνιστά τον τρίτο πυλώνα (τίτλος VI).

νέες προκλήσεις και, σε τελευταία ανάλυση διακινδυνεύσεις, για τις δύο χώρες (Blumer & Paterson, 2013, σελ. 1394). Της αλλαγής αυτής είχαν προηγηθεί μια σημαντική διαφωνία και μια καινοφανή «μεταφόρτωση» ενός εθνικού αιτήματος στο ενωσιακό επίπεδο. Στο γενικό πλαίσιο η Γερμανία και η Γαλλία είχαν ενταχθεί σε εκείνη την ομάδα κρατών που υποστήριζε την ομοσπονδιακή εξέλιξη της ενωσιακής διαδικασίας και καλούνταν να κάμψουν τις αντιστάσεις χωρών όπως της Βρετανίας, της Πορτογαλίας και της Δανίας (Ιωακειμίδης, 1995, σελ.141-143). Σε μια ειδικότερη όμως ανάλυση και πάντοτε χωρίς να παραγνωρίζεται το γεγονός πως αρκετές προτάσεις των δύο χωρών που υλοποιούνταν στη συνέχεια, αποτελούσαν κοινή τους πρωτοβουλία²³³, οι πολιτικές ηγεσίες τους παρουσίαζαν αντιδιαμετρικές θέσεις. Ο καγκελάριος Kohl και ο υπουργός Εξωτερικών Hans Dietrich Genscher υποστήριζαν την υπερεθνική διάσταση της ενοποίησης και στο τέλος, απέμειναν οι μόνοι που διεκδικούσαν τη δημιουργία των «Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης» (Financial Times «Kohl calls for United States of Europe», 21 Μαΐου 1991), ενώ η Γαλλία «προσέγγισε την ενοποιητική διαδικασία μέσα από τη λογική και το στόχο της ανάδειξης διακυβερνητικών πολιτικών θεσμικών οργάνων [...] με παράλληλη υποβάθμιση των υπερεθνικών θεσμών όπως του Κοινοβουλίου και της Επιτροπής» (Ιωακειμίδης, 1995, σελ.150)²³⁴. Η ύπαρξη διαφορετικών προσεγγίσεων και η ώσμωνσή τους που δημιούργησε τελικά ένα διττό τρόπο διακυβέρνησης - μια ιδιόμορφη πολιτική διαδικασία σύζευξης υπερεθνικών και διακυβερνητικών οργάνων - είχαν ιδιαίτερη σημασία όπως άλλωστε αποδεικνύεται στο έργο και στην ριζοσπαστική πρόταση του Fabbrini (2019) για την αντιμετώπιση της σύγχρονης

²³³ Η Γαλλία και η Γερμανία παρουσίασαν τέσσερις κοινές προτάσεις για την προώθηση της πολιτικής ενοποίησης και συγκεκριμένα:

«α) η κοινή επιστολή Mitterrand – Kohl πριν από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Δουβλίνου τον Απρίλιο 1990 η οποία οδήγησε στην απόφαση για τη σύγκληση της διακυβερνητικής διάσκεψης, β) το κοινό μήνυμα Mitterrand – Kohl πριν από την έναρξη της διακυβερνητικής διάσκεψης το Δεκέμβριο 1990, γ) η κοινή πρόταση για την ανάπτυξη της πολιτικής για την ασφάλεια και άμυνα στα πλαίσια της κοινής εξωτερικής πολιτικής που με την μορφή non-paper υποβλήθηκε στη διακυβερνητική το Φεβρουάριο 1991, δ) η κοινή επιστολή των Mitterrand – Kohl με προτάσεις για την ανάπτυξη της κοινής εξωτερικής πολιτικής, ασφάλειας και άμυνας που εστάλη στα κράτη-μέλη την Οκτώβριο 1991.» (Ιωακειμίδης, 1995, σελ.156/7)

²³⁴ Από αυτή τη σημαντική διαφορά προσεγγίσης εκπορεύεται η στερεοτυπική αντίληψη που απαντάται συχνά, πως η Γερμανία επιδίωκε την ενοποίηση για να αποκρύψει την δύναμή της, ενώ η Γαλλία για να αυξήσει την ισχύ της.

κρίσης της Ένωσης. Ο Ιταλός καθηγητής προτείνει την αναγκαία αποσύνδεση της οικονομικής και πολιτικής διάστασης του ενωσιακού εγχειρήματος, αφού «The choice made in Maastricht thus came to a head with the crises that followed in the second decade of the twenty-first century.» (Fabbrini, 2019, σελ.7). Κατά τη Συνθήκη του Maastricht επιπλέον, όπως έχει ήδη αναλυθεί, ένα «εθνικό»²³⁵ αίτημα της Γερμανίας, η κατασκευή του επικείμενου ευρώ καθ' ομοίωση του μάρκου και η επιτήρηση της κοινής νομισματικής πολιτικής από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα με τις ίδιες αρχές όπως εκείνη του άλλοτε εθνικού νομίσματος από την Bundesbank, «μεταφορτώθηκε» για πρώτη φορά στο ευρωπαϊκό επίπεδο, αποτελώντας απαράβατο και καθοριστικό όρο για την μετεξέλιξη του ενωσιακού εγχειρήματος. Οι πρώτες αυτές διαταράξεις της ισοτιμίας στη σχέση των δύο χωρών εξαιτίας των διαφορετικών προσεγγίσεων και πολιτικών που ακολούθησαν στα πλαίσια της Ένωσης, των προϋποθετικών όρων της Γερμανίας για τη δημιουργία της ζώνης του ευρώ και των νέων πτυχών και κατ' επέκταση των νέων απαιτήσεων του ενωσιακού εγχειρήματος, εντάθηκαν κατά τη διεύρυνση της Ένωσης προς την Ανατολή. Το κόστος εφαρμογής πολιτικών μεγεθύνονταν αφού αρκετά κράτη που είχαν μόλις ενταχθεί ήταν φτωχότερα και μικρότερα. Η Γερμανία, όπως είχε ήδη διαφανεί κατά την περίοδο του Schröder, και υπό τις διαρκείς απαιτήσεις των νέων κρατών που ανέπτυσαν μεγάλη επιρροή στο Συμβούλιο της Ευρώπης (Thomson, 2010), υπερασπιζόταν εντονότερα το οικονομικό της συμφέρον (Paterson, 2011, σελ.60-61) και συνάμα, με μια πλήρη αναστροφή των θέσεων της από εκείνες στη Συνθήκη του Maastricht, προωθούσε το διακρατικό τρόπο διακυβέρνησης και την ενδυνάμωση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου. Όσο επιπρόσθετα εμφανίζονταν κύκλοι διαφοροποιημένης και διαβαθμισμένης ενσωμάτωσης όπως ο χώρος Schengen ή η ζώνη του ευρώ και το ενωσιακό εγχείρημα γινόταν περιπλοκότερο, τόσο η ασυμμετρία στην σχέση των δύο παραδοσιακά ηγεμονικών κρατών γινόταν εντονότερη.

Στην ακόλουθη ενωσιακή θεσμική κρίση η οποία προκλήθηκε από την απόρριψη του Συντάγματος στη Γαλλία και στην Ολλανδία και υπό την πασιδίηλη έλλειψη ενός νέου

²³⁵ Όπως έχει αναλυθεί παραπάνω, η συγκεκριμένη απαίτηση τίθεται από την πλειοψηφία του ίδιου του γερμανικού λαού ώστε να μην διαταραχθεί η οικονομική σταθερότητα (βλ. επιπλέον *stability culture*) που με αρκετή προσπάθεια είχαν επιτύχει.

στόχου για το ενωσιακό εγχείρημα (Ash in the Guardian, 22.03.2007)²³⁶ την οποία επιχείρησε να κάλυψει αναποτελεσματικά η δήλωση του Βερολίνου στην 50η επέτειο της υπογραφής των Συνθηκών της Ρώμης²³⁷, η γερμανική προεδρία στο Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά το πρώτο εξάμηνο του 2007 ανακούφιζε και καθυσύχαζε τις πολιτικές ηγεσίες όλων σχεδόν των χωρών εκτός της Πολωνίας και της Βρετανίας²³⁸. Υπό την καθοδήγηση και μεσολάβησή της, η επικύρωση μιας τροποποιητικής Συνθήκης η οποία θα απέφευγε στοιχεία και ρυθμίσεις που θα δύνονταν να ερμηνευτούν ως προσπάθειες ομοσπονδίωσης της Ένωσης, ήταν εφικτή. Η σημαντική συμβολή της Merkel στην επίτευξη προηγούμενου συμβιβασμού για την ενωσιακή «δημοσιονομική πολιτική 2007-2013» το Δεκέμβριο του 2005 και παράλληλα η εκτίμηση πως η διεξαγωγή νέου δημοψηφίσματος στη Γαλλία θα ήταν καταστροφική για την «προώθηση οποιασδήποτε νέας «θεσμικής διευθέτησης» με βάση το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα» (Ιωακειμίδης, 2008, σελ.19/20) οδηγούσαν πολλά κράτη μέλη να αποζητήσουν τη γερμανική πρωτοβουλία και να θεωρήσουν τη καγκελάρια φέρελτι και ικανή για την υπέρβαση της εν λόγω θεσμικής κρίσης (Bulmer and Paterson, 2013, σελ. 1394; Ιωακειμίδης, 2008, σελ.19-30). Η εν

²³⁶ Σε μια συνηθισμένη, μονομερή «top-down» προσέγγιση ο Timothy Garton Ash (2007) κατέληγε στο «εύκολο» εν μέρει συμπέρασμα πως «So the European Union at 50 does not merely need a better story to tell. It also needs to work out who, in what language, through what media, will tell it», διαθέσιμο άρθρο στο <https://www.theguardian.com/commentisfree/2007/mar/22/comment.eu>

²³⁷ Η βέλγικη εφημερίδα Le Soir επισήμαινε πως «Η διακήρυξη υπεγράφη μόνον από τρεις εκπροσώπους και όχι από τους 27 εκπροσώπους των χωρών-μελών: από την Γερμανίδα καγκελάρια ως προεδρεύουσα, από τον πρόεδρο της Ευρωβουλής Hans-Gert Pöttering και τον πρόεδρο της Επιτροπής Jose Manuel Barroso. Πρόκειται λοιπόν για μια διακήρυξη χωρίς δεσμευτικό περιεχόμενο», ενώ η Frankfurter Allgemeine Zeitung τόνιζε πως «Η καγκελάρια θέλει να βγάλει την ΕΕ από την κρίση» και η Berliner Zeitung ερμήνευε την πρόταση της Merkel πως η ΕΕ «δεν πρέπει επ' ουδενί να διασπαστεί, ούτε να αφήσει να την διασπάσουν» ως προειδοποίηση προς τις ΗΠΑ και τις δυο χώρες - μέλη, Τσεχία και Πολωνία. <https://www.dw.com/el/η-διακήρυξη-του-βερολίνου/a-2603253>.

²³⁸ Η Βρετανία δεν εναντιωνόταν στη γερμανική προεδρία αλλά στην εφαρμογή του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και των ρυθμίσεων στο τομέα της Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων, διεκδικώντας και κερδίζοντας καθεστώς εξαιρέσεως (opting – out) με σχετικά πρωτόκολλα. Οι αδερφοί Kaczynski στην Πολωνία διατηρώντας ιδιαίτερες επιφυλάξεις για την γερμανική προεδρία και κάνοντας αιχμηρή αναφορά ακόμη και στη μείωση του πληθυσμού της Πολωνίας κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (Jones in Telegraph, 22.06.2007), ζητούσαν επίμονα την κατάργηση της «διπλής πλειοψηφίας», αίτημα το οποίο δεν υποστηρίχτηκε από κανένα κράτος μέλος. Με τα λόγια του ίδιου του Jaroslaw Kaczynski «We are only demanding that we get back what was taken from us [...] If Poland had not had to live through the years of 1939-45, Poland would be today looking at the demographics of a country of 66 million.». Για τη σημασία της γερμανικής προεδρίας γενικότερα βλ (Ιωακειμίδης, 2008, σελ.19-30).

μέρει πατρότητα των θέσεων της γερμανικής προεδρίας σε εκείνη την πρώτη δέσμη προτάσεων του Sarkozy όταν αυτός ήταν ακόμη υπουργός Εσωτερικών και η αλλαγή στην προεδρία της Γαλλίας δεν μπορούσαν να αντιστρέψουν το προβάδισμα που αποκτούσε πλέον η Γερμανία στην εξέλιξη του ενωσιακού εγχειρήματος και να αποκαταστήσουν κατ' επέκταση τη δυσαρμονία στην άλλοτε «συνεργατική ηγεμονία».

Στη συνέχεια, κατά την κρίση στην ζώνη του Ευρώ, η γαλλογερμανική σχέση αποσταθεροποιήθηκε εντελώς και ο γαλλικός «πόλος» υποχώρησε αφήνοντας στο προσκήνιο μόνη τη Γερμανία (Streeck, 2015; Crome, 2013; Beck, 2013). Η οικονομία της Γαλλίας ολοένα χειρότερη – τόσο σε απόλυτους αριθμούς όσο και σε σύγκριση με εκείνη της Γερμανίας (European Commission, 2012a) - και δεν υπήρχε κανένας συγχρονισμός μεταξύ των δύο χωρών καθώς εκείνες καλούνταν να ανταποκριθούν στις πρωτοφανείς και διαρκείς προκλήσεις του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού και οικονομικού συστήματος και των ποικίλων οργανισμών του (Krotz, 2010; Bohn & de Jong, 2011, σελ.8-10). Ιδιαίτερη ασυμφωνία παρατηρήθηκε έπειτα από την εκλογή του προέδρου Hollande «που αγαπούσε τους ανθρώπους περισσότερο από το χρήμα» (Hollande, 2012, σελ.26), αφού βασικές και συγκεκριμένες αρχές του γερμανικού ορντολιμπεραλισμού δεν μπορούσαν να συμβαδίζουν με αόριστες σοσιαλδημοκρατικές προτάσεις οικονομικής ανάπτυξης και γενικές καταγγελίες της «αυτοκρατορίας του χρήματος» (Hollande, 2012, σελ.54).

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί πως οι ηγεμονίες έχουν συνήθως δεδομένη επικράτεια και εκείνες οι οποίες διαφυλάσσουν την αυτονομία των συμβαλλόμενων μερών και δεν βασίζονται στον εξαναγκασμό, στηρίζονται στην εξασφάλιση και παροχή συγκεκριμένων αγαθών από τον ηγεμόνα (Lentner, 2005, σελ.735-752)²³⁹. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο και επιβεβαιώνοντας το πρότυπο του Keohane (1984, σελ 136) όπου η οικονομική δύναμη του ηγεμόνα διαδραματίζει πρωταρχικό ρόλο για την ανάδειξή του, η Γερμανία τοποθετήθηκε αθέμιτα στην κορυφή των νέων σχέσεων ιεραρχικής εξάρτησης μεταξύ των κρατών μελών (Beck, 2013, σελ.114). Η ίδια, δίνοντας αναδρομικά την απάντηση στην απορία των Markovits και Reich (1997, σελ.

²³⁹ « [...] the hegemon provides public goods such as a stable currency, capital investment finance, coordination of macroeconomic policies among the leading powers, lending during crises and – more controversially – security.» (Lentner, 2005, σελ.736).

204) για τον καταλληλότερο τρόπο ανάπτυξης της δύναμης της χώρας στο διεθνές πεδίο μετά την επανένωση της, κατάφερε να αποτελέσει οικονομική υπερδύναμη και ταυτόχρονα να αυτοπεριορίσει την ισχύ και τη δράση της μόνο στο συγκεκριμένο πεδίο. Η διαφαίνουσα γερμανική ηγεμονία πλέον, παρόμοια με την βρετανική κατά το 19^ο αιώνα (από το 1815 έως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο) και αυτή των Ηνωμένων Πολιτειών από το 1945 και έκτοτε όπως ερμηνεύονται από τον Nye, είναι λοιπόν «regional and issue-specific rather than general» (Nye, 1990, σελ.40)²⁴⁰. «Γεω-οικονομική» δύναμη όπως την περιέγραψε ο Kundnani (2011)²⁴¹, η χώρα, η οποία έπειτα από τη διεύρυνση της Ένωσης κατέχει κεντρική γεωγραφική θέση με έκταση σχεδόν τριπλάσια της Ελλάδας, απέχει έπειτα από το πόλεμο του Κοσόβου, από οποιαδήποτε συμβολή σε στρατιωτική παρέμβαση. Χαρακτηριστική ήταν η αντιπάθεια του Schröder προς τον πρόεδρο George W. Bush - αντιπάθεια που ενδυνάμωνε τη φιλία του με τον Chirac - και η εναντίωσή του για τον πόλεμο στο Ιράκ²⁴², η άρνηση της Merkel να στηρίξει την επέμβαση της Ένωσης για την πτώση του καθεστώτος του συνταγματάρχη Gaddafi στην Λιβύη ²⁴³ και ακόμη

²⁴⁰ Ο ίδιος ο Nye το 1990, αναρωτώμενος πως η ηγεμονία των ΗΠΑ μπορεί να αυτοπροσδιοριστεί σε έναν κόσμο όπου δεν υφίσταται πλέον η σοβιετική απειλή, συγκρίνοντας την Ιαπωνία, την Ευρωπαϊκή Ένωση, τις ΗΠΑ, τη Ρωσία και τη Κίνα και βέβαιος για τη διαρκή αυξανόμενη αλληλεξάρτηση των χωρών, εξηγεί πως η ικανότητα άσκησης εξουσίας είναι συνδεδεμένη με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά όπως πληθυσμιακή ή τεχνολογική υπεροχή, οικονομική ή στρατιωτική ισχύς, πολιτική σταθερότητα, κατοχή φυσικών πόρων και μεγάλη γεωγραφική έκταση. Αποδεικνύοντας την παρωχημένη δύναμη της στρατιωτικής ισχύος, επισημαίνει πως τριάντα πολυεθνικές εταιρείες εμφανίζουν - η κάθε μια - ετήσιες πωλήσεις μεγαλύτερες από το ΑΕΠ ενενήντα χωρών (Nye, 1990, σελ. 157) και ορίζει την «co-optive» ή «soft» «power» ως τον νέο εναλλακτικό τρόπο ώστε «one country gets other countries to want what it wants [...] in contrast with the hard or command power of ordering others to do what it wants» (Nye, 1990, σελ. 166).

Soft Power, Joseph S. Nye, Jr. in *Foreign Policy* No. 80, Twentieth Anniversary (Autumn, 1990), pp. 153-171. https://www.jstor.org/stable/1148580?read-now=1&seq=19#metadata_info_tab_contents

²⁴¹ Hans Kundnani: Paradoxon Deutschland. Eine geökonomische Macht in der Zwickmühle, in: *Internationale Politik*, Berlin, Heft 6/2012, σελ. 62

²⁴² Αξιοσημείωτα στο συγκεκριμένο ζήτημα η Γερμανία και η Γαλλία συμμαχούσαν με τη Ρωσία, ενώ χώρες όπως η Ισπανία, η Ιταλία, η Πολωνία και φυσικά το Ηνωμένο Βασίλειο, αποτελώντας τον «συνασπισμό των προθύμων» υποστήριξαν την στρατιωτική επέμβαση στο πλευρό των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής για την παύση του καθεστώτος του Saddam Hussein. Στο <http://gerhard-schroeder.de/en/war-peace/iraq-war/>

²⁴³ Η συγκεκριμένη απόφαση είναι σημαντική για έναν ακόμη λόγο. Παραδοσιακά η εξωτερική πολιτική της Γερμανίας εναρμονίζοταν είτε με εκείνη των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής είτε με εκείνη της Γαλλίας. Καθώς όμως η χώρα απείχε από την Απόφαση του Συμβουλίου Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών στις 17 Μαρτίου 2011 (Resolution 1973) για την στρατιωτική επέμβαση στη Λιβύη, συντάσσονταν για πρώτη φορά με τις Βραζιλία, Κίνα, Ινδία και Ρωσία, οι οποίες επίσης απείχαν (10

σημαντικότερα, η απουσία ουσιαστικής αντίδρασης στον πρόσφατο πόλεμο στην περιοχή του Donbass και της προσάρτησης της Κριμαίας στη Ρωσία. Έχοντας διασφαλίσει την οικονομία της καθώς διατηρεί το τρομερό πλεόνασμά της από την εξαγωγική δραστηριότητα - παρατήρηση που οδηγεί τους Bulmer and Paterson (2013, σελ.1397) να διαπιστώσουν τον εντέλει αποσταθεροποιητικό ρόλο της Γερμανίας στην Ένωση και επιστρατεύοντας τις παραδοχές στη θεωρία του Kindleberger (1973) να αμφισβητήσουν την ηγεμονία της χώρας - ο άλλοτε «ασθενής» της Ευρώπης, έγινε αρκετά ισχυρός ώστε να διεκδικεί ένα ρόλο «μεγάλης Ελβετίας» στο πεδίο της παγκόσμιας πολιτικής, ένα ρόλο «κατά προτίμηση οικονομικό, σπανίως εξωτερικής πολιτικής και ποτέ στρατιωτικό» (Gujer στην Neue Zürcher Zeitung, 21.07.2012)²⁴⁴.

ψήφοι υπέρ, καμμία κατά, πέντε αποχές). Βλ. Crome, 2013, Policy Paper 03/2013, σελ.2 και <https://www.un.org/press/en/2011/sc10200.doc.htm>.

²⁴⁴ Κατά λέξη στο άρθρο «Die Mehrheit der Bevölkerung wünscht sich vielmehr für ihr Land eine Rolle als grosse Schweiz im Herrgottswinkel der Weltpolitik. Das amerikanische Angebot einer «partnership in leadership» empfanden die Deutschen stets als Zumutung. Führung übt Berlin nur widerwillig aus – am ehesten wirtschaftlich, selten aussenpolitisch und nie militärisch.». Ο Eric Gujer σωστά επισημαίνει πως η ευρωπαϊκή πολιτική της Γερμανίας κατά την κρίση - και η επιμονή στις πολιτικές λιτότητας - είναι κυρίως αμυντική και όποιοι επιδιώκουν να την ερμηνεύσουν ορίζοντας ως παραδοχή την ηγεμονική προδιάθεση και τάση του Βερολίνου στο ενωσιακό εγχείρημα θα καταλήξουν σε λανθασμένα συμπεράσματα. Το άρθρο είναι διαθέσιμο: <https://www.nzz.ch/meinung/kommentare/die-neue-deutsche-frage-1.17383545>.

Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει κανείς μελετώντας και το παλαιότερο έγγραφο των Schäuble και Lamers (1994, σελ.2) όπου ισχυρίζονται ότι : «Die militärische, politische und moralische Katastrophe 1945 als Folge des letzten dieser Versuche ließ Deutschland nicht nur erkennen, daß seine Kräfte hierzu nicht ausreichen, sie führte vor allem zu der Überzeugung, daß Sicherheit nur durch eine grundlegende Änderung des europäischen Staatensystems gewonnen werden kann, in dem Hegemonie weder möglich noch erstrebenswert erscheint.»

5.2. Η καγκελάρια Angela Merkel κατά την πρώτη και δεύτερη περίοδο διακυβέρνησης: Μια ισχυρή Ευρωπαϊά ηγέτιδα.

Αυτός ο ρόλος διαταράχθηκε καθώς η επιφανειακά οικονομική κρίση ξέσπασε, το επιεικώς ατελές και συχνά κερδοσκοπικό - όπως έχει προαναφερθεί - παγκοσμιοποιημένο χρηματοπιστωτικό σύστημα πίεζε, η Γαλλία «άσθμαινε» και η Γερμανία με ένα νεοεκπαιδευθέν στο εθνικό συμφέρον εκλογικό σώμα που μόλις είχε απορροφήσει τους κραδασμούς της ενοποίησης της χώρας, βρισκόταν εγκλωβισμένη πολιτικά στο ενωσιακό οικοδόμημα και σε πυκνές σχέσεις οικονομικής τουλάχιστον αλληλεξάρτησης. Η καγκελάρια Merkel καλούταν να διαδραματίσει ένα νέο πρωταγωνιστικό ρόλο, ακαθόριστο μα επιβεβλημένο από την ιστορική συγκυρία και εναρμονισμένο με την προαναλυθείσα σταδιακά μεταβαλλόμενη εξωτερική πολιτική της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και τις ακλόνητες διαχρονικές δεσμεύσεις της πολιτικής ηγεσίας προς τους ίδιους τους Γερμανούς.

Κατά την αρχή της πρώτης περιόδου διακυβέρνησης του συνασπισμού των δύο μεγάλων γερμανικών κομμάτων το 2005, η Merkel «επέτρεψε» αρκετά επιδέξια στον υπουργό οικονομικών Peer Steinbrück, βουλευτή του SPD, να χειριστεί και να διευθετήσει το ζήτημα της οικονομικής μεταρρύθμισης της χώρας, ενώ ταυτόχρονα η ίδια διεκδικούσε την αποδοχή των υπόλοιπων ευρωπαϊών ηγετών και διαμόρφωνε τη διεθνή της εικόνα ως η νέα καγκελάρια της Γερμανίας. Επισκεπτόμενη τον Chirac μόλις τη δεύτερη ημέρα της στο αξίωμα και καταφέροντας να στρέψει το ενδιαφέρον του προβληματισμένου γάλλου προέδρου από την ήττα στο πρόσφατο δημοψήφισμα στον προϋπολογισμό της Ένωσης (Qvortrup, 2019, σελ. 279-280), φαινόταν να επιζητεί από την αρχή το ρόλο της «ήρεμης δύναμης». Επιστράτευσε στρατηγικά τον Christoph Heusgen, έμπειρο επικεφαλής της ομάδας του Javier Solana, ώστε να καλύψει το κενό του υπουργού εξωτερικών Frank-Walter Steinmeier, ο οποίος είχε περιοριστεί εξαιτίας της δημοσιοποίησης ενδεχόμενης εμπλοκής του σε προγράμματα δράσης και κατασκοπίας της CIA²⁴⁵. Αιφνιδίασε τον Blair τις τελευταίες

²⁴⁵ Βλ. σχετικά την υπόθεση του Khaled al Masri, γερμανού υπήκοου λιβανέζικης καταγωγής ο οποίος απήχθη από την αστυνομία στη Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας το 2003 και στη συνέχεια παραδόθηκε στην CIA, μεταφέρθηκε στο Αφγανιστάν σε μυστική φυλακή και βασανίστηκε έως την απελευθέρωσή του. Η υπόθεση έφερε στο προσκήνιο το δίκτυο μυστικών φυλακών που συντηρεί η

μέρες της προεδρίας του στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο το Δεκέμβριο του 2005, αφού ουσιαστικά διαπραγματεύτηκε εκ μέρους του με τον εντυπωσιασμένο από τον επαγγελματισμό της Chirac και κατέθεσαν από κοινού το κατ' επίφαση γαλλογερμανικό σχέδιο (Qvortrup, 2019, σελ. 281-284) που στη συνέχεια επικυρώθηκε και με το οποίο οι συνεισφορές των χωρών στην Ένωση περιορίζονταν στο 1,045% του ΑΕΠ, η Βρετανία εγκατέλειπε σταδιακά μέρος της έκπτωσης που είχε άλλοτε διαπραγματευτεί η Thatcher και η χρηματοδότηση προς την Κοινή Αγροτική Πολιτική μειωνόταν ²⁴⁶. Τέλος, ολοκληρώνοντας τον Ιούλιο του επόμενου έτους τη συνταγματική μεταρρύθμιση στην χώρα της που προέβλεπε περισσότερη αυτονομία στα γερμανικά κρατίδια στη λειτουργία των δημόσιων υπηρεσιών όπως λ.χ. στον τομέα της παιδείας - χρόνιο αίτημα των κυβερνήσεων των νότιων κρατιδίων - και ταυτόχρονα περιορισμό των νομοσχεδίων όπου απαιτούνταν η έγκριση της Γερουσίας (Bundesrat)²⁴⁷, το περιοδικό Forbes την παρουσίαζε ως την ισχυρότερη

CIA από την 11^η Σεπτεμβρίου σε χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και την ανεπίσημη ή μυστική χρήση των αεροδρομίων των χωρών της Ένωσης από την αμερικανική υπηρεσία ως ενδιάμεσων σταθμών στις πτήσεις μεταφοράς «υπόπτων κρατουμένων». Βλ. μεταξύ άλλων τα άρθρα: <https://www.nytimes.com/2005/12/15/world/europe/germany-denies-collusion-in-cia-detention.html>, <https://www.theguardian.com/world/2005/nov/29/germany.eu>.

²⁴⁶ Για το σχέδιο «Δημοσιονομικές προοπτικές 2007-2013» βλ. Doc. 15915/05 https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/about_the_european_commission/eu_budget/financial-framework_2005_en_0.pdf. Για τον γενικό απολογισμό της βρετανικής προεδρίας βλ. https://www.esiweb.org/pdf/macedonia_Council%20conclusions-2005-12-Brussels.pdf

²⁴⁷ Η Γερουσία ή αλλιώς Άνω Βουλή του γερμανικού ομοσπονδιακού κοινοβουλίου αποτελείται από αντιπρόσωπους των κυβερνήσεων των κρατιδίων και πριν τη συνταγματική μεταρρύθμιση του 2006 ήταν πανίσχυρη. Μέσω αυτής ο Schröder, ως αρχηγός αντιπολίτευσης το 1997, είχε καταφέρει να εμποδίσει τη φορολογική μεταρρύθμιση του Kohl και ομοίως η CDU/CSU να ωθήσει το 2005 το SPD σε πρόωρες εκλογές. Στην εν λόγω συνταγματική μεταρρύθμιση κομβικός υπήρξε ο διορισμός του Günther Oettinger ως συν-προέδρου της Επιτροπής (μαζί με τον Peter Struck από το SPD). Με την κίνηση αυτή η καγκελάριος αποδυνάμωσε τρεις «ανταγωνιστές» της, κυβερνήτες κρατιδίων, και συγκεκριμένα τους Roland Koch, Christian Wulff και Jürgen Rüttgers. Αξιοσημείωτα, ο ίδιος ο Günther Oettinger προκαλώντας μια καυστική γελοιογραφία της Le Monde, δήλωνε τον Μάιο του 2018 από τη θέση του ευρωπαϊκού επίτροπου υπεύθυνου για τον προϋπολογισμό πως οι αγορές «θα μάθουν στους Ιταλούς να ψηφίζουν σωστά» και πιο αναλυτικά πως «My concern and expectation is that the coming weeks will show that the development of the markets, government bonds and the economy of Italy will be so far-reaching that this will be a possible signal to voters not to vote for populists on the right or left». Βλ. https://www.lemonde.fr/europe/article/2018/05/29/la-gaffe-du-commissaire-allemand-gunther-oettinger-qui-enflamme-l-italie_5306622_3214.html, <https://www.euractiv.com/section/economy-jobs/news/oettinger-markets-will-show-the-way-to-shun-populists-in-italy/>

γυναίκα στον κόσμο υποβιβάζοντας την Condoleezza Rice στη δεύτερη θέση²⁴⁸. Λίγο αργότερα το 2007, η καγκελάρια «κέρδιζε δόξα» - «won kudos» - (Economist, 2009)²⁴⁹ κατέχοντας την προεδρία του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου και διαδραματίζοντας το ρόλο της οικοδέσποινας στην ετήσια συνάντηση των G8. Από την πρώτη θέση καταπιάνοταν με το ζήτημα της ενέργειας και της κλιματικής αλλαγής και επανακκινούσε τη συζήτηση για τη Συνταγματική Συνθήκη η οποία κατέληξε στην υπογραφή της Μεταρρυθμιστικής Συνθήκης της Λισαβόνας. Από τη δεύτερη επιχειρούσε να στρέψει αξιοπερίεργα το ενδιαφέρον των ηγετών στην παγκόσμια ανάπτυξη και ευθύνη²⁵⁰.

Κατά την αρχή της δεύτερης θητείας της ως καγκελάρια τον χειμώνα του 2009 η Merkel εμφανιζόταν ως η ισχυρότερη και πιο αξιόλογη από τους Ευρωπαίους ηγέτες. Ο Sarkozy, έπειτα από την προεδρία του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου το δεύτερο εξάμηνο του 2008 και το ρόλο του ως ειρηνοποιού στην κρίση της Γεωργίας που έσπευδε να διαπραγματευτεί με τον ρώσο ομόλογό του Dmitry Medvedev ώστε να αποτρέψει την κλιμάκωση των εχθροπραξιών στην περιοχή της Νότιας Οσετίας και Αμπχαζίας, έχανε διαρκώς εγχώρια και διεθνή υποστήριξη. Με ένα πρότυπο ηγέτη αρκετά διαφορετικό από εκείνο της γερμανίδας καγκελάριας (Bohn και Jong, 2011, σελ. 11-12), «[...] in its thundering pace and reckless disregard for the rules» σχολίαζε ο συντηρητικός The Economist,

«He forged a hasty (and flawed) peace deal in Georgia without a formal mandate – sidelining the EU’s foreign policy chief, Javier Solana. At an EU-Russia summit, he went far beyond his remit by criticising the notion of American missile defences in Poland and the Czech Republic»²⁵¹.

Την ίδια περίοδο στη Μεγάλη Βρετανία, στον απόηχο των δημοτικών εκλογών του Μαΐου το 2008 οπότε το κόμμα των Εργατικών είχε έρθει για πρώτη φορά τρίτο, ο πρωθυπουργός Gordon Brown εμφανιζόταν αρκετά αποδυναμωμένος και το θέμα της αντικατάστασής του ως επικεφαλούς της παράταξης του τίθεται συνεχώς και

²⁴⁸ <https://www.theguardian.com/world/2006/sep/01/germany.hillaryclinton>

²⁴⁹ <https://www.economist.com/leaders/2009/06/25/the-mystery-of-mrs-merkel>

²⁵⁰ «Growth and responsibility» στην παγκόσμια οικονομία ήταν οι προτεραιότητες της γερμανικής προεδρίας. <http://www.g-8.de/Webs/G8/EN/Agenda/agenda.html>

²⁵¹ <https://www.economist.com/europe/2008/12/18/the-magnificence-of-nicolas-sarkozy>

έντονα. Ο άλλοτε επιτυχημένος ηγέτης που είχε κατορθώσει να απομακρυνθεί από το πρωθυπουργικοκεντρικό, με ισχυρούς μη εκλεγμένους συμβούλους, μοντέλο διακυβέρνησης (Rentoul, 2001, σελ.552) και να αποκαταστήσει ουσιαστικά την αξία και το ρόλο του υπουργικού συμβουλίου, δεν φαινόταν να διέθετε κανένα όραμα για την χώρα του σε τέτοιο βαθμό, ώστε με την απομάκρυνσή του να προσομοιάζοταν με χαρακτήρα από το μυθιστόρημα «Η Αλίκη στη χώρα των θαυμάτων» και τελικά να «έφυγε, σαν να μην έχει υπάρξει ποτέ» (The Guardian, 16 Μαΐου 2010)²⁵². Τέλος, ο Ιταλός πρωθυπουργός Silvio Berlusconi αποδοκιμάζοταν δημοσίως ως «κλόουν» («buffoon»), προτείνοντας τον Απρίλιο του 2009 στους επιζώντες του σεισμού στην L'Aquila να αντιμετωπίσουν την κατάσταση ως ένα Σαββατοκύριακο σε κατασκήνωση²⁵³ και προκαλώντας το οργισμένο χτύπημα ενός από τους διαδηλωτές στο πρόσωπό του κατά την ομιλία του στο Μιλάνο το Δεκέμβριο του ίδιου έτους²⁵⁴, ενώ βρισκόταν κατηγορούμενος για διαφθορά και η δικαστική του ασυλία είχε αρθεί²⁵⁵. Στο πλαίσιο αυτό, η Merkel παρέμενε ιδιαίτερα δημοφιλής και

«Unlike other European leaders, she is neither charismatic, nor flashily intellectual, nor domineering. Yet nobody could deny that she is highly effective politician. [...] [...] she is cautious by temperament. The opposite of France's Nicolas Sarkozy, she is more of a methodical scientist than a mercurial revolutionary.» (The Economist, 25 Ιουνίου 2009)²⁵⁶

Η αξία του ευρώ μειωνόταν όμως διαρκώς²⁵⁷ και η Ελλάδα διαπιστώνοταν πως βρίσκεται αντιμέτωπη με την χρεοκοπία καθώς ο επίτροπος Joaquín Almunia πάθαινε

²⁵² <https://www.theguardian.com/politics/2010/may/16/gordon-brown-leader-legacy>

²⁵³ <https://www.theguardian.com/world/2009/apr/08/italy-earthquake-berlusconi>

²⁵⁴ <https://www.theguardian.com/world/2009/dec/13/silvio-berlusconi-punched-face>

²⁵⁵ Ένα χρόνο αργότερα ξέσπασε η διαμάχη του Berlusconi με τον στενό του συνεργάτη και πρόεδρο της Βουλής Gianfranco Fini - τα κόμματα των δύο είχαν συνενωθεί το 2009 σχηματίζοντας το Pdl (Λαός της Ελευθερίας) - και το σκάνδαλο «Rubagate» με την παρουσία ανήλικης μαροκινής χορεύτριας σε πάρτι του Cavaliere. Το συντηρητικό περιοδικό «The Economist» τον απεικόνιζε στο εξώφυλλό του στις 11 Ιουνίου το 2011 και τον χαρακτήριζε ως «The man who screwed an entire country». <https://www.nytimes.com/2011/01/23/weekinreview/23donadio.html?mtrref=www.google.gr&gwh=BCDE5A71350CD97379D568F49757379F&gwt=pay&assetType=REGIWALL> και <https://shop.economist.com/products/june-11th-2011>

²⁵⁶ <https://www.economist.com/leaders/2009/06/25/the-mystery-of-mrs-merkel>

²⁵⁷ Τον Ιούνιο του επόμενου έτους το ευρώ άγγιξε την χαμηλότερη τιμή των τεσσάρων τελευταίων χρόνων και η ισοτιμία του νομίσματος με το δολλάριο «έπεσε» σε 1€ : 1,20\$.

déjà vu²⁵⁸ ενώ άκουγε τον Οκτώβριο στο Λουξεμβούργο τον έλληνα υπουργό οικονομικών Γιώργο Παπακωνσταντίνου να εκτιμά το εθνικό έλλειμμα της χώρας του το 2009 στο 12,7% του ΑΕΠ και να ενημερώνει τους ομόλογους του πως το αντίστοιχο έλλειμμα το 2008 ήταν 7,7% και όχι 5% όπως είχε αρχικά υπολογιστεί και ανακοινωθεί (Reuters, 2009). Λίγες ημέρες αργότερα ο οίκος αξιολόγησης Fitch μείωνε τη δανειοληπτική ικανότητα της χώρας από A σε A⁻ και το Δεκέμβριο του ίδιου έτους από A⁻ σε BBB⁺. Η στάση της γερμανίδας καγκελάριας υπό την πίεση του παραδοσιακά ευρωσκεπτικιστικού αδερφού κόμματος CSU και του νέου της κυβερνητικού εταίρου FDP, διαφοροποιήθηκε εντός μόλις μιας εβδομάδας στα μέσα Δεκεμβρίου (Mody, 2018, σελ.236-238) και η ρητορική της «κοινής ευθύνης»²⁵⁹ αντικαταστάθηκε από την αυστηρή ερμηνεία της «εξεθικευμένης» «Verantwortung». Η έννοια της ατομικής - εθνικής ευθύνης σε μια ένωση κρατών είχε εμφανιστεί στο δημόσιο διάλογο μαζί με το πρότυπο της «Swabian housewife» έναν χρόνο νωρίτερα στην Στουτγκάρδη²⁶⁰, όταν η Μέρκελ σχολίαζε αρνητικά την οποιαδήποτε κοινή στρατηγική για να αντιμετωπιστεί η παγκόσμια ύφεση με επενδύσεις και αύξηση των δημοσιονομικών δαπανών, και έκτοτε θα επαναλαμβανόταν συχνά από τον γερμανό υπουργό Οικονομικών Wolfgang Schäuble σε διάφορες εκδοχές με χαρακτηριστικότερη εκείνη ως επανάληψη της ρήσης του Goethe «Let everyone sweep in front of his own door, and the whole world will be clean»²⁶¹.

Τα τρία χρόνια που ακολούθησαν, η γερμανίδα καγκελάρια αντιμετώπισε τη συστημική κρίση στη ζώνη του ευρώ. Οι θέσεις, οι αποφάσεις και οι ενέργειες της προκάλεσαν έντονη κριτική ώστε η χώρα της να παρουσιαστεί ως αναμφισβήτητη και απρόθυμη ηγεμόνας του ενωσιακού εγχειρήματος (Proissl, 2010; Paterson, 2011; Bulmer, 2014; Schoeller, 2017; Otero-Iglesias, 2017) και η ίδια ως δαιμόνια ηγέτης

²⁵⁸ Τον Δεκέμβριο του 2004 όταν έγινε γνωστό πως η Ελλάδα χρησιμοποίησε ψευδή στατιστικά ώστε να εισέλθει στο ευρώ, ο επίτροπος Οικονομικών και Δημοσιονομικών Υποθέσεων Almunia δήλωνε «We had a very sad experience in the case of Greece and we don't want this repeated in the future.» (Pattanaik, S. (2004) σε Reuters News, 22 Δεκεμβρίου 2004)

²⁵⁹ Reuters News, 2009b, Greece 's Fate is Joint Eurozone Responsibility, 10 Δεκεμβρίου

²⁶⁰ Για τη σημασία του προτύπου της «Swabian house wife», της «νοικοκυράς από την Σουηβία» βλ. <https://www.economist.com/europe/2014/02/01/hail-the-swabian-housewife>

²⁶¹ <https://www.spiegel.de/international/europe/merkel-and-the-euro-is-germany-s-finance-minister-going-rogue-a-789661.html>

που «συνδυάζοντας τη fortuna με τη μερκιαβελλική virtu κατάφερε να εκμεταλλευτεί την ιστορική ευκαιρία και να επωφεληθεί από αυτήν τόσο στο πεδίο της εξωτερικής όσο και της εσωτερικής πολιτικής» (Beck, 2013, σελ.101). Στο σημείο αυτό κρίνεται απαραίτητη η αποσύνθεση της γενικευμένης και εντέλει ασαφούς κατηγορίας περί γερμανικής ηγεμονίας στις επιμέρους επικρίσεις που τη συγκροτούν. Η έκπτωση της δημοκρατικής αρχής και η αντισυνταγματικότητα του τρόπου διακυβέρνησης της ζώνης του ευρώ κατά τη διαχείριση της κρίσης, συνδεδεμένες αντίστοιχα με το χρόνιο έλλειμμα δημοκρατίας του ενωσιακού εγχειρήματος και την ιδιόμορφη, δίχως σύνταγμα, ενωσιακή έννομη τάξη έχουν ήδη αναλυθεί ως διακριτές, ξεχωριστές επικρίσεις. Με τις παραδοχές επιπλέον ότι κανείς δεν θα μπορούσε να κατηγορήσει έναν ηγέτη επειδή είναι απλά απρόθυμος να ηγηθεί άλλων ηγετών και μιας κοινότητας κρατών ή επειδή επιδιώκει την υποστήριξη του εκλογικού του σώματος, η κατηγορία περί γερμανικής ηγεμονίας διασπάται προσεκτικά σε τέσσερις συστατικές μορφές, οι οποίες αξιοπρόσεκτα εστιάζουν όχι στην εδραίωση της ηγεμονίας αυτής καθ' αυτής, αλλά σε ποιοτικά χαρακτηριστικά της.

5.3. Πρώτη συστατική μομφή: Η αντίφαση του απρόθυμου αυταρχισμού.

Η πρώτη συστατική μομφή αφορά την αντιφατική θέση της χώρας, έτσι όπως αρχικά και με έναν μοναδικά «βίαιο»²⁶² τρόπο που θεμελιώνεται στην αντιστοιχία δράσης και (ανάλογης) ευθύνης, έχει επισημανθεί από τον Soros (2014). Η Γερμανία και η καγκελάρια ήταν απρόθυμες να ηγηθούν της Ένωσης, αλλά ταυτόχρονα επιδίωκαν να καθορίσουν τη διαχείριση της κρίσης αντί και εκ μέρους αυτής. Με άλλα λόγια ανέπτυσαν περισσότερη και ισχυρότερη δράση, αλλά χωρίς να αναλαμβάνουν την ευθύνη που συνόδευε αυτή.

Όπως προειδοποιούσε ο Barroso ως πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σε συνέντευξη του στην Frankfurter Allgemeine Zeitung τον Μάιο του 2010, «Our community needs Germany in a leading role. Otherwise we have a problem.»²⁶³ Ομοίως έναν μήνα νωρίτερα, ο πρόεδρος της ΕΚΤ Trichet και ο διευθύνων σύμβουλος²⁶⁴ του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου Dominique Strauss-Kahn εξηγούσαν στους προβληματισμένους βουλευτές της Bundestag την αναγκαιότητα της συμμετοχής της χώρας τους στο επικείμενο πακέτο διάσωσης της Ελλάδας (Proissl, 2010, σελ.8), ενώ ακόμη και ενάμισυ χρόνο αργότερα, τον Νοέμβριο του 2011, οι Matthijs και Blyth (2011) τιτλοφορούσαν άρθρο τους στο Foreign Affairs «Why Only Germany can fix the euro»²⁶⁵. Την ίδια περίοδο ο πολωνός υπουργός Εξωτερικών Radoslaw Sirocki δήλωνε:

«I demand of Germany that, for its own sake and for ours, it help the eurozone survive and prosper.»

²⁶² Αν και η αντιστοιχία δράσης και ευθύνης δύναται να αποτελεί ηθική επιταγή, στη συγκεκριμένη περίπτωση νοηματοδοτείται ως λανθάνουσα προϋπόθεση επιτυχίας στην ελεύθερη αγορά και κατ' επέκταση προϋπόθεση ομαλής λειτουργίας της ίδιας της ελεύθερης αγοράς.

²⁶³ Frankfurter Allgemeine Zeitung, 25 May 2010 in Proissl, 2010, σελ.11. και διαθέσιμη η συνέντευξη <https://www.faz.net/aktuell/wirtschaft/konjunktur/im-gespraech-jose-manuel-barroso-manchmal-haben-krisen-auch-ihr-gutes-1980525.html>

²⁶⁴ Ο Οργανισμός διοικείται από τον managing director ο οποίος ταυτόχρονα είναι και πρόεδρος του Executive Board. Η θητεία του είναι πενταετής.

²⁶⁵ <https://www.foreignaffairs.com/articles/germany/2011-11-17/why-only-germany-can-fix-euro>

Nobody else can do it. I will probably be the first Polish foreign minister in history to say this, but here it is: I fear German power less than I am beginning to fear its inactivity. You have become Europe's indispensable nation. You may not fail to lead: not dominate, but to lead in reform.»²⁶⁶

Η καγκελάρια είχε συνειδητοποιήσει από τις αρχές του 2010 το ευρωπαϊκό κάλεσμα για ηγεμονία της χώρας της στη διαχείριση της επικείμενης κρίσης. Κάτι τέτοιο αποδεικνύεται δίχως αμφιβολία, όταν υπό την απειλή της μετάδοσης (contagion) επιχειρούσε στις 5 Μαΐου αιφνιδιαστικά να προωθήσει και να επιτύχει εθνική συναίνεση για ένα ελληνικό «bailout» (Mody, 2018, σελ.255-258) και υπογράμμισε στην ομιλία της στην ομοσπονδιακή βουλή:

«The responsibility imposed on us becomes even clearer when we remember: Europe is looking at Germany today. Without us, against us there can not and will not be a decision. Without us, against us, there can not and will not be a decision that is economically viable and fully complies with the legal requirements both in terms of European law and national law.» (39 Sitzung - Deutscher Bundestag, 2010, σελ.3722)²⁶⁷

Ο στόχος δεν ήταν εύκολος καθώς η δημοφιλία της καγκελάριας είχε μειωθεί από σχεδόν 70% σε 48% σε διάστημα μόλις τριών μηνών (Paterson, 2010)²⁶⁸. Ωστόσο επετεύχθη. Χαρακτηριστική ένδειξη της υφιστάμενης έντασης και των ισχυρών αντιστάσεων αποτέλεσε η αποχώρηση του SPD από τη σχετική ψηφοφορία. Ανεξάρτητα αν οι λόγοι αποχής περιορίζονταν στην απώλεια «νικών» για την καγκελάρια (Mody, 2018, σελ.257) ή πράγματι σε διαφωνία για το ελληνικό «bailout», για πρώτη φορά ένα μεγάλο γερμανικό κόμμα δεν συναινεί σε μια αντιλαμβανόμενη ως φιλοευρωπαϊκή απόφαση (Paterson, 2011, σελ.70)²⁶⁹. Η tabloid

²⁶⁶ <https://www.ft.com/content/b753cb42-19b3-11e1-ba5d-00144feabdc0>

²⁶⁷ Το πρωτότυπο κείμενο στα γερμανικά: «Noch klarer wird die uns auferlegte Verantwortung, wenn wir uns vor Augen führen: Europa schaut heute auf Deutschland. Ohne uns, gegen uns kann und wird es keine Entscheidung geben. Ohne uns, gegen uns kann und wird es keine Entscheidung geben, die ökonomisch tragfähig ist und den rechtlichen Anforderungen sowohl mit Blick auf europäisches Recht als auch mit Blick auf nationales Recht in vollem Umfang Genüge tut.»

²⁶⁸ <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/merkel-woos-the-state-she-cannot-afford-to-lose-1965625.html> και <https://www.ft.com/content/d6b83c62-5a0a-11df-acdc-00144feab49a>

²⁶⁹ Η καγκελάρια ωστόσο κατάφερε να εξασφαλίσει την συναίνεση των Πρασίνων. Όπως δήλωσε η επικεφαλής τους Claudia Roth «there is no alternative to European solidarity...there must be support», <https://www.abc.net.au/news/2010-05-03/merkel-cabinet-approves-greek-aid/2691764>

εφημερίδα Bild, που στις αρχές Μαρτίου πρότεινε στους «απατεώνες» Έλληνες να πουλήσουν ακόμη και νησιά, τον Παρθενώνα ή την Ακρόπολη στην προσπάθειά τους να «ξεχρεώσουν»²⁷⁰, περιέγραφε τελικά τη γερμανική συμβολή των 22,4 δισεκατομμυρίων ευρώ ως το «fattest cheque written in history»²⁷¹.

Γνωρίζοντας την ιδιαίτερη ισχύ της χώρας της και συνειδητοποιώντας τη σχετική αδυναμία των υπόλοιπων κρατών - μελών, η καγκελάριος επέβαλε καθ' όλη την περίοδο της κρίσης τις απόψεις της σε όλα τα καίρια ζητήματα που ανέκυψαν και μάλιστα, ενώ αυτές μεταβάλλονταν σε αρκετές περιπτώσεις με την πάροδο του χρόνου, προκαλώντας ασυνέχειες και ανακολουθίες στον τρόπο διαχείρισης της ίδιας της κρίσης. Η έκδοση ευρωομολόγων ως ενδεχόμενο μέτρο αλληλεγγύης και άμβλυνσης της πίεσης στην Ευρωζώνη προσφέρει ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα επιβολής των θέσεων της καγκελάριος στους εταίρους της. Η ιδέα των ευρωομολόγων, αρκετά απλή, προτάθηκε στις αρχές Δεκεμβρίου του 2010 από τον πρωθυπουργό του Λουξεμβούργου και τότε πρόεδρο του Eurogroup Juncker και τον ιταλό υπουργό Οικονομικών Giulio Tremonti²⁷². Εγγυώμενο το κάθε κράτος – μέλος πως θα πληρώσει το χρέος του άλλου, τα ομόλογα αυτά θα θεωρούνταν σχεδόν ακίνδυνα και η έκδοση τους θα απέφερε έσοδα με τα οποία θα μπορούσαν χώρες σαν την Ελλάδα να «καλύψουν» με ευνοικά πλέον επιτόκια χρέη ύψους έως 40% - ή 60% σύμφωνα με την μεταγενέστερη πρόταση των Jacques Delpla και Jakob von Weizsäcker - του ΑΕΠ τους. Σχεδόν αμέσως οι Steinmeier και Steinbrück, σε ένα κοινό τους άρθρο στους Financial Times όπου καλούσαν τη Γερμανία να ηγηθεί και να τερματίσει την υπάρχουσα κατάσταση αβεβαιότητας, υποστήριξαν την περιορισμένη

²⁷⁰ Το γερμανικό περιοδικό Focus τοποθετούσε στο εξώφυλλό του την Αφροδίτη της Μύλου να επιδεικνύει το μεσαίο της δάχτυλο στον αναγνώστη με την επεξηγηματική λεζάντα «Betrüger in der Eurofamilie». Βλ. <https://dealbook.nytimes.com/2010/03/04/german-politicians-to-greece-sell-some-islands/?mtrref=www.google.gr&gwh=2014149F744E71F93BFCEEE6EF38A7CB&gwt=pay&assetType=REGIWALL> και <https://www.theguardian.com/business/2010/mar/04/greece-sell-islands-german-mps>

²⁷¹ <https://www.abc.net.au/news/2010-05-03/merkel-cabinet-approves-greek-aid/2691764>

²⁷² Για το ζήτημα των ευρωομολόγων βλ. <http://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201103/20110316ATT15710/20110316ATT15710EN.pdf>. Την πρόταση των Juncker / Tremonti διαδέχτηκε η λεπτομερέστερη πρόταση των Jacques Delpla και Jakob von Weizsäcker των μπλέ και κόκκινων ομολόγων, η οποία δεν εστίαζε τόσο στην αποφυγή κρίσεων χρέους, αλλά στη βελτίωση της πειθάρχησης των χωρών εντός επιτρεπτών ορίων χρέους. Βλ. σχετικά <http://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201103/20110321ATT15948/20110321ATT15948EN.pdf>

για αρχή έκδοση τέτοιων κοινών ομολόγων ως απαραίτητο μέτρο μαζί με την ανάγκη αναδιάρθρωσης του χρέους των οφειλέτριων χωρών, εξασφάλισης εχέγγυων για τις πιστώτριες χώρες και εναρμόνισης των εθνικών δημοσιονομικών πολιτικών.²⁷³ Ο γερμανός υπουργός οικονομικών Schäuble δεν ήταν επίσης αρνητικός προς μια τέτοια ρηξικέλευθη δράση αφού σε συνάντησή του με τον Juncker και θεωρώντας ως προϋπόθεση για την έκδοση ευρωομολόγων την παραχώρηση στα ενωσιακά θεσμικά όργανα περισσότερων δυνατοτήτων παρέμβασης στους εθνικούς προϋπολογισμούς των κρατών μελών της ευρωζώνης, δήλωνε «If you give us a few months to work on it, I think it stands a choice.»²⁷⁴. Τέλος, θετική στάση τηρούσαν τόσο ο Sarkozy, όσο και αργότερα ο Hollande²⁷⁵, αφού οι δύο γάλλοι πρόεδροι θεωρούσαν πως με την έκδοση ευρωομολόγων θα επιτυγχάνοταν αμοιβαιοποίηση των υποχρεώσεων των χωρών της ευρωζώνης και ταυτόχρονα κερδοφόρα προσέλκυση των διεθνών επενδυτών που θα αντιμετώπιζαν τα εκδιδόμενα επενδυτικά προϊόντα ως αντιστοίχως σταθερά και προσοδοφόρα με εκείνα των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής (Otero-Iglesias, 2017, σελ.359/360).

Η καγκελάρια ωστόσο είχε αντίθετη γνώμη. Αποφεύγοντας την κλιμάκωση στην δριμεία κριτική του λουξεμβούργιου πρωθυπουργού, ο οποίος την κατηγόρησε για απλοϊκό τρόπο σκέψης - «Deutschland denkt da ein bisschen simpel» - , για άρνηση της πρότασης χωρίς καν να μελετηθεί - «Man lehnt unseren Vorschlag ab, bevor man ihn studiert hat» - , για δημιουργία θεμάτων «ταμπού» στο ενωσιακό εγχείρημα και για περιφρόνηση των ιδεών των εταίρων - «[...] in Europa Tabuzonen zu errichten und sich gar nicht mit den Ideen anderen zu beschäftigen» - , και τέλος για αντιευρωπαϊσμό - «eine uneuropäische Art, europäische Geschäfte zu erledigen»²⁷⁶, η Merkel απέρριπτε την έκδοση ευρωομολόγων και έλεγε στον σουηδό

²⁷³ Το άρθρο τιτλοφορούταν «Germany must lead fightback» με υπότιτλο «Much depends on German chancellor». Διαθέσιμο <https://www.ft.com/content/effa001c-07ba-11e0-a568-00144feabdc0>

²⁷⁴ <https://www.spiegel.de/international/germany/waning-influence-in-brussels-euro-crisis-leaves-germany-increasingly-isolated-a-734285-2.html>

²⁷⁵ Έπειτα από την άρνηση της Merkel, ο Sarkozy υποστήριζε «Eurobonds can be imagined one day, but at the end of the European integration process not at the beginning.» <http://www.euinside.eu/en/analyses/sarkozy-eurobonds-are-the-end-of-the-european-integration-but-not-the-beginning> . Σχετικά με την αντιπαράθεση Hollande και της καγκελάριας για το ζήτημα βλ. <https://www.spiegel.de/international/europe/french-president-fran-ois-hollande-to-call-for-euro-bonds-at-eu-summit-a-834180.html> .

²⁷⁶ <https://www.zeit.de/wirtschaft/2010-12/Juncker-Euro-Bonds>.

πρωθυπουργό Fredrik Reinfeldt «The discussion does not help us»²⁷⁷. Ταυτόχρονα ο εκπρόσωπος της γερμανικής κυβέρνησης Steffen Seibert πρόσθετε πως «the markets are taking due note of this disunity»²⁷⁸. Τα επιχειρήματα της καγκελάρου για την απόρριψη των ευρωομολόγων δεν εστίαζαν όπως ήταν αναμενόμενο στην χαμηλή αξία των πιθανών διαβεβαιώσεων χωρών όπως λ.χ. της Ελλάδας ή της Ιταλίας για την αποπληρωμή του γερμανικού χρέους (Mody, 2018, σελ.281), αλλά στην παραβίαση της Συνθήκης του Maastricht και στην εξάλειψη ενός «σημαντικού στοιχείου ανταγωνισμού»²⁷⁹ που θα προκαλούσε η έκδοσή τους.

Πέρα όμως από την περίπτωση των ευρωομολόγων, η αυταρχική διάθεση και δεσποτική συμπεριφορά της καγκελάρου διαφάνηκε χαρακτηριστικά και στο ζήτημα της συμμετοχής του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ) στη διαχείριση της κρίσης στην Ευρωζώνη. Αφού ομάδα ειδικών εμπειρογνομόνων του διεθνούς οργανισμού είχε δηλώσει την άφιξή της στην Αθήνα τον Ιανουάριο του 2010 ώστε να παράσχει τεχνική βοήθεια, σε συνέντευξη τύπου στις 22 Ιανουαρίου και σε σχετικό καταγισμό ερωτήσεων μεταξύ πληροφοριών για την κατάσταση στην Αιτή, την Τουρκία και την Ισλανδία, η Caroline Atkinson, διευθυντής του τμήματος εξωτερικών σχέσεων του ΔΝΤ, απαντούσε:

«On Greece, the mission has concluded. [...]. This was a technical mission with technical experts. [...] That does not concern financial assistance from the IMF. [...]. We don't expect a request for financial assistance from Greece.»²⁸⁰

²⁷⁷ <https://www.ft.com/content/32c08bdc-0306-11e0-bb1e-00144feabdc0>.

²⁷⁸ *ibid*

²⁷⁹ <https://www.spiegel.de/international/germany/waning-influence-in-brussels-euro-crisis-leaves-germany-increasingly-isolated-a-734285-2.html>. Η καγκελάρου ισχυριζόταν πως το ενιαίο επιτόκιο θα εξαλείψει μια σημαντική παράμετρο ανταγωνισμού, ενώ ο Juncker διασαφηνίζε στην κριτική του πως μόνο ένα τμήμα των εθνικών χρεών, το οποίο θα συναποφασιζόταν από τα κράτη μέλη, θα εξυπηρετούταν από τα ομόλογα του ευρώ και κατ' επέκταση με βάση το ενιαίο επιτόκιο. Άλλο ένα εύστοχο επιχείρημα υπέρ της έκδοσης των ευρωομολόγων διατυπωνόταν από τον Soros (2014, σελ.90). Ο Ούγγρος επενδυτής με την εβραϊκή καταγωγή διευκρίνιζε πως τα ευρωομόλογα είναι επενδυτικά προϊόντα που αντιπροσωπεύουν αξιόχρεα και ως τέτοια «συνιστούν ένα είδος εγγύησης [...] οι εγγυήσεις έχουν ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό: όσο πιο πειστικές είναι, τόσο πιο απίθανο να τις επικαλεστεί κανείς.»

²⁸⁰ Πρόκειται για τη συνέντευξη τύπου της Caroline Atkinson στις 22 Ιανουαρίου 2010. Transcript of a Press Briefing by Caroline Atkinson, External Relations Department International Monetary Fund. <https://www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/28/04/54/tr012110>

Σχεδόν ένα μήνα αργότερα, ξανά ο επικεφαλής του Eurogroup Juncker διατείνονταν πως «the financial markets are completely wrong if they think they can destroy Greece»²⁸¹ και έκρινε άσχετη με την υφιστάμενη δυσκολία και “fuelled by anglo-saxon voices»²⁸² την άποψη του σουηδού υπουργού Οικονομικών Anders Borg, του οποίου η χώρα δεν είναι μέλος της Ευρωζώνης, για εντονότερη παρακολούθηση και εποπτεία των κρατών του κοινού νομίσματος από το ΔΝΤ. Ο λουξεμβούργιος πρωθυπουργός, σε συμφωνία με το διευθύνων σύμβουλο του ίδιου του ΔΝΤ Strauss-Kahn²⁸³ και τον πρόεδρο Sarkozy (Bohn & Jong, 2011, σελ.8)²⁸⁴, ισχυρίζονταν πως οποιαδήποτε ενδεχόμενη έκτακτη δανειοδότηση της Ελλάδας σε περίπτωση αποκλεισμού της χώρας από τις αγορές θα έπρεπε να συμφωνηθεί και πραγματοποιηθεί εντός της Ένωσης αφού «If California had a refinancing problem, the United States wouldn't go to the IMF»²⁸⁵. Ο ιταλός οικονομολόγος Lorenzo Bini Smaghi, μέλος της εκτελεστικής επιτροπής της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, δε διαφωνούσε. Στα τέλη του μήνα έγραφε στην ιταλική εφημερίδα Corriere della Sera:

«To leave the IMF the job of resolving the Greek crisis signifies not only that the coordination mechanisms of economic policy that are the basis for Europe monetary union have not functioned in the past, but also renounces remedying this»²⁸⁶

Στις 4 Μαρτίου ο πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας Trichet

²⁸¹ Βλ. 17 Φεβρουαρίου, <https://www.eubusiness.com/news-eu/finance-economy.2q1> ή <https://nation.com.pk/17-Feb-2010/europe-turns-debt-screw-as-greece-faces-new-strikes>

²⁸² <https://www.eubusiness.com/news-eu/finance-economy.2q1> ή <https://nation.com.pk/17-Feb-2010/europe-turns-debt-screw-as-greece-faces-new-strikes>

²⁸³ Βλ. 3 Φεβρουαρίου - <https://www.reuters.com/article/idINIndia-45900420100204> και 8 Μαρτίου 2010 - <https://www.theguardian.com/business/2010/mar/08/greece-will-come-through-crisis-imf>. Ο Strauss-Kahn δήλωσε τον Φεβρουάριο «But I totally understand the Europeans who want to try and sort the problem out amongst themselves. [...] I have confidence that Prime Minister Papandreou will take the necessary measures» και έναν μήνα αργότερα επέμενε «The eurozone wants to deal with the problem itself, and I can understand that [...] I think they can do it ... and we're just here to help.», ενώ εκτιμώντας τον κίνδυνο πρόσθετε, «We have a problem with Greece. We don't have a problem with Spain to date. The eurozone has to deal with the Greek problem. They are doing this.»

²⁸⁴ 14 Ιανουαρίου 2010. <https://www.reuters.com/article/eu-juncker-greece/eurogroups-juncker-says-no-need-for-greece-imf-aid-idUSPAB00809520100114>

²⁸⁵ <https://www.eubusiness.com/news-eu/finance-economy.2q1>

²⁸⁶ 20 Φεβρουαρίου 2010. <https://www.reuters.com/article/us-greece/ecb-exec-defends-non-use-of-imf-for-greece-paper-idUSTRE61J16720100220>

συντάσσονταν επιπλέον με τον Juncker διευκρινίζοντας πως «I don't trust that it would be appropriate to have the introduction of the IMF as a supplier of help»²⁸⁷. Ομοίως στις 13 Μαρτίου η γαλλίδα υπουργός οικονομικών Christine Lagarde δηλώνοντας έκπληκτη για την επικύρωση νομοθετήματος περικοπών στις κρατικές δαπάνες στην Ελλάδα, η οποία «for once, overdelivered from what was expected»²⁸⁸, συμφωνούσε με την προσωρινή όπως θα αποδεικνυόταν στη συνέχεια άποψη της γερμανίδας καγκελάριας πως δεν υπήρχε καμμία ανάγκη για ελληνικό «bailout» και ακόμη σημαντικότερα με την σταθερή αρνητική θέση του Juncker για τη συμμετοχή του ΔΝΤ σε οικονομικές υποθέσεις της Ευρωζώνης. Τέλος, στις 15 Μαρτίου στη συνεδρίαση του Eurogroup στις Βρυξέλλες, τα κράτη-μέλη δεσμεύονταν πως θα παράσχουν συντονισμένη και υπό όρους βοήθεια στην Αθήνα εάν η χώρα εντέλει τη χρειαστεί. Στην κοινή τους δήλωση δεν γινόταν καμμία αναφορά στον διεθνή οικονομικό οργανισμό²⁸⁹. Και ξαφνικά δυο ημέρες αργότερα, ο αντιπρόεδρος και υπεύθυνος εκπρόσωπος τύπου οικονομικών (parliamentary finance spokesman) της κοινοβουλευτικής ομάδας των CDU/CSU, Michael Meister δήλωνε σε συνέντευξή του πως:

«We have to think about who has the instruments to push for Greece to restore its capital-markets access. [...]Nobody apart from the IMF has these instruments.»²⁹⁰.

Η γνώμη του βρισκόταν σε συμφωνία μόνο με μια πρόταση του ολλανδού πρωθυπουργού Jan-Peter Balkenende το Φεβρουάριο, η οποία είχε αγνοηθεί σε προηγούμενη συνεδρίαση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου²⁹¹, και την τοποθέτηση του οικονομολόγου Otmar Issing, πρώην διευθυντικού στελέχους της ΕΚΤ, ο οποίος σε συνέντευξή του την 1η Μαρτίου είχε υποστηρίξει ένα πρόγραμμα οικονομικής βοήθειας για την Ελλάδα αποκλειστικά από το ΔΝΤ και είχε επιχειρηματολογήσει ως

²⁸⁷ Bloomberg, 17 Μαρτίου 2010, Germany seeks IMF Role for Greece in Reversal

²⁸⁸ 13 Μαρτίου 2010: <https://www.wsj.com/articles/SB10001424052748704131404575117963361743800>

²⁸⁹ https://ec.europa.eu/economy_finance/economic_governance/sgp/pdf/30_edps/other_documents/2010-03-15__el__eurogroup_en.pdf

²⁹⁰ Bloomberg, 17 Μαρτίου 2010, Germany seeks IMF Role for Greece in Reversal

²⁹¹ <https://www.clingendael.org/publication/germanys-contested-hegemony>

εξής:

«The IMF would be suitable because it is meant for this. [...]. The fund has long experience with granting aid and attaching conditions. [...] By turning to the IMF, you avoid resentment building up between Greece and other individual countries, such as Germany.»²⁹²

Την ίδια μέρα 17 Μαρτίου και ενώ ο οίκος αξιολόγησης Standard & Poor's συνέχιζε να εκτιμά σταθερά - από τον Δεκέμβριο - τη δανειοληπτική ικανότητα της Ελλάδας σε BBB⁺²⁹³, η καγκελάριος προέβλεπε με αυστηρότητα στην Bundestag:

«In the future we need an entry in the treaty that would make it possible, as a last resort, to exclude a country from the euro zone if the conditions are not fulfilled again and again over the long term»²⁹⁴

Ταυτόχρονα, επικαλούμενη την Συνθήκη της Λισαβόνας, εξηγούσε πως η προσφιλής στον Schäuble δημιουργία ενός Ευρωπαϊκού Νομισματικού Ταμείου²⁹⁵ για την υποστήριξη όσων χωρών του ενιαίου νομίσματος αντιμετώπιζαν οικονομικά προβλήματα ήταν ανέφικτη λύση και έδινε έμμεση οριστική απάντηση για τον επικείμενο ρόλο του ΔΝΤ στην κρίση της Ευρωζώνης:

«Wolfgang Schaeuble has not made proposals for Greece. [...] Wolfgang Schaeuble has made proposals so that the IMF wouldn't need to be called in potential situations for which that might now have to be the way out.» (30 Sitzung - Deutscher Bundestag, 2010, σελ.2719)²⁹⁶

²⁹² 2 Μαρτίου 2010 – Greece should go to IMF, not EU. <https://in.reuters.com/article/economicNews/idINIndia-46575820100302>. Επιπλέον ο Βρετανός Matthew Lynn είχε γράψει ένα άρθρο στο Bloomberg News στις 9 Μαρτίου 2010 με τίτλο «Greek Bailout Needs IMF 'Bad Cop' to relieve Euro. Διαθέσιμο στο <https://www.bloomberg.com/news/articles/2010-03-08/greek-bailout-needs-imf-bad-cop-to-relieve-euro-matthew-lynn>

²⁹³ <https://tradingeconomics.com/greece/rating>

²⁹⁴ 18 Μαρτίου 2010, <https://www.euractiv.com/section/eu-priorities-2020/news/merkel-wants-scope-to-expel-eurozone-troublemakers/>

²⁹⁵ Για τις θέσεις του γερμανού υπουργού οικονομικών, βλ. άρθρο του στους Financial Times <https://www.ft.com/content/2a205b88-2d41-11df-9c5b-00144feabdc0>. Την ίδια περίοδο σε συνέντευξή της στους Financial Times η Lagarde δηλώνει για την ενδεχόμενη ίδρυση ενός Ευρωπαϊκού Νομισματικού Ταμείου: «It doesn't mean to say I'm against it. I just think that it is not in the scope of things we should focus on.» στο <https://www.ft.com/content/78648e1a-3019-11df-8734-00144feabdc0>

²⁹⁶ Όπως παραπάνω, <https://www.euractiv.com/section/eu-priorities-2020/news/merkel-wants->

Παρά τις έντονες ενστάσεις του ισχυρού υπουργού της²⁹⁷, στις 25 Μαρτίου η καγκελαρία και οι ηγέτες της Ευρωζώνης, στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου και υπό τον πρώτο του πρόεδρο Van Rompuy, συμφωνούσαν στη δημιουργία ενός μηχανισμού οικονομικής βοήθειας «ultima ratio» με τη σύμπραξη του ΔΝΤ²⁹⁸. Μία ημέρα αργότερα δημοσιευόταν στον Spiegel άρθρο με τίτλο «Merkel's Greece Deal «betrays the concept of Europe»»²⁹⁹. Η συντηρητική Die Welt έγραφε:

«To be sure, Greece has violated the letter of the Maastricht Treaty, thereby jeopardizing the euro. But Germany has also gone against the spirit of the treaty -- thus endangering Europe. The strong man strategy currently being pursued does not only block the road to further European integration, it also threatens to destroy decades of progress towards integration. [...]. There are surely better solutions than simply shoveling money from north to south. But Berlin is not even open to discussion -- instead it simply refuses to acknowledge that Germany itself is part of the problem too.»³⁰⁰,

ενώ ακόμη και η tabloid Bild παραδέχονταν πως «By taking on our chancellor, Europe has bit off more than it can chew»³⁰¹. Σε άλλο άρθρο στον Spiegel η ερώτηση

scope-to-expel-eurozone-troublemakers/ . Το πρωτότυπο κείμενο είναι: «Wir denken auch für die Zukunft; denn Europa ist unsere eigene Zukunft. Deshalb hat Wolfgang Schäuble nicht für Griechenland Vorschläge gemacht, aber Wolfgang Schäuble hat Vorschläge gemacht, damit man eventuell den IWF nicht in allen Situationen rufen muss – was jetzt vielleicht der Ausweg sein müsste, wenn man etwas täte.»

Χωρίς να έχει αντιληφθεί τη διάσταση των απόψεων και τη σημασία των διαφορών τους και θέλοντας πιθανόν να καθυστερήσει τους εταίρους ή να διαπραγματευτεί με αυτούς μέσω των αντιλαμβανόμενων ως επιλογών του, ο έλληνας πρωθυπουργός Παπανδρέου δήλωνε έπειτα από την συνάντησή του με τον πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Barroso πως η χώρα του βασιζόταν σε ένα πρόγραμμα βοήθειας της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή της Ευρωζώνης εάν αυτό κρινόταν απαραίτητο, αλλά κάτι τέτοιο δεν απέκλειε την αναζήτηση βοήθειας από το ΔΝΤ.

²⁹⁷ 19 Μαρτίου 2010 και 22 Μαρτίου 2010 «Berlin divided on Greece» <https://www.wsj.com/articles/SB10001424052748704207504575129022672073334>
<https://www.spiegel.de/international/germany/berlin-divided-on-greece-merkel-takes-on-the-eu-and-her-own-finance-minister-a-684968.html>

²⁹⁸ 25 Μαρτίου 2010 <https://www.reuters.com/article/us-eurozone/europe-agrees-on-greek-safety-net-with-imf-role-idUSTRE62N2WV20100325> . Η κοινή δήλωση των αρχηγών κρατών-μελών της Ευρωζώνης είναι διαθέσιμη <https://www.consilium.europa.eu/media/21429/20100325-statement-of-the-heads-of-state-or-government-of-the-euro-area-en.pdf>

²⁹⁹ <https://www.spiegel.de/international/europe/the-world-from-berlin-merkel-s-greece-deal-betrays-the-concept-of-europe-a-685840.html>

³⁰⁰ Όπως παραπάνω.

³⁰¹ <https://www.spiegel.de/international/europe/the-greek-bailout-plan-merkel-s-risky-hand-of-brussels-poker-a-685771.html>

διατυπωνόταν εθνοστρεφής και ξεκάθαρη «Did Merkel really do Germany a favor with her demonstration of power?»³⁰², και καθώς διευκρινίζοταν πως η συμμετοχή του ΔΝΤ στο μηχανισμό διάσωσης της Ελλάδας σήμαινε μόνο μια μικρή μείωση της συμμετοχής της Γερμανίας σε ένα ενδεχόμενο «bailout» - εκτιμώταν πως η χώρα θα συνέσφερε κατά 27% στη βοήθεια που θα παρείχε η Ευρώπη και κατά 6% στη βοήθεια που θα παρείχε το ΔΝΤ - ο αρθρογράφος εύστοχα κατέληγε στην παρατήρηση πως:

“Ever since Margaret Thatcher's day, British leaders in Brussels have continued insist on the "British Rebate," a UK kickback on their contribution to the EU budget. It is an issue that never fails to disgust the Germans.»³⁰³

Όπως αποτυπώνεται στα παραπάνω ενδεικτικά παραδείγματα, η καγκελάριος κατείχε και ασκούσε αδιαμφισβήτητη εξουσία στη διαχείριση της κρίσης στην Ευρωζώνη. Οι αποφάσεις της επιβάλλονταν σε όλα τα συμβαλλόμενα μέρη³⁰⁴. Ιδίως όμως κατά την κρίσιμη πρώτη τριετία 2010-2012³⁰⁵, η ίδια φαινόταν εντελώς απρόθυμη να αναλάβει περισσότερη ευθύνη από εκείνη που τυπικά και αναμφίβολα νομικά της αντιστοιχούσε ως αρχηγού ενός κράτους-μέλους στην νομισματική Ένωση. Και αυτή η άρνηση ανάληψης περισσότερης ευθύνης, ευθύνης αντίστοιχης με τη δεσμευτικότητα των αποφάσεών της, αποτελεί την πρώτη από τις τέσσερις συστατικές μομφές της γενικής κατηγορίας περί απρόθυμης γερμανικής ηγεμονίας³⁰⁶. Υπό το πρίσμα αυτό, η φαινομενικά παράδοξη εναλλακτική επιλογή της

³⁰² Όπως παραπάνω.

³⁰³ <https://www.spiegel.de/international/europe/the-greek-bailout-plan-merkel-s-risky-hand-of-brussels-poker-a-685771.html>

³⁰⁴ Το συμπέρασμα αυτό καθιστά άστοχη την επιλογή της πρώτης περίπτωσης στο άρθρο του Schoeller (2017) «Providing political leadership? Three case studies on Germany's ambiguous role in the eurozone crisis» και την αντιπαράθεσή της με τις υπόλοιπες δύο.

³⁰⁵ Όλη σχεδόν η βιβλιογραφία και αρθρογραφία που παρουσιάζει τη Γερμανία αρνητικά ως απρόθυμη – όχι ανεπιθύμητη – ηγέτιδα δύναμη δημιουργείται ή αφορά την περίοδο αυτή (Paterson, 2011; Habermas, 2011; Crome, 2012; Bulmer & Paterson, 2013).

³⁰⁶ Η μομφή είναι ιδιαίτερα «εύθραυστη». Αρκετά συχνά «επισκιάζεται» από την δεύτερη συστατική μομφή, εκείνη της καθυστέρησης που διακρίνει χαρακτηριστικά αρκετές αντιδράσεις της καγκελάριου και προκαλεί τον «Merkel's law of permanent disappointment» (Marsh, 2012), ή συγχέεται με την κατηγορία της έκπτωσης της δημοκρατικής αρχής στο ενωσιακό εγχείρημα εξαιτίας της προϊούσας γερμανικής ηγεμονίας.

Γερμανίας στο συμπέρασμα του Soros (2014, σελ. 63) δεν προβάλλει καθόλου αναιτιολόγητη. Αφού η Γερμανία δεν ήθελε να ηγηθεί της Ευρωζώνης και να διαδραματίσει το ρόλο του «αγαθού ηγεμόνα» όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής στη Δύση μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, έπρεπε να την εγκαταλείψει και να πάψει «να εμποδίζει οποιαδήποτε συστημική λύση» (Soros, 2014, σελ. 89-91). Ή έστω, όπως αποδεικνύεται παραπάνω, απλά να πάψει να επιβάλλεται στους υπόλοιπους εταίρους δίχως να αναλαμβάνει το «κόστος» της τελικής απόφασης.

5.4. Δεύτερη συστατική μομφή: Ο μηχανισμός της αναποφασιστικότητας.

Η δεύτερη συστατική μομφή που συγκροτεί την κατηγορία της γερμανικής ηγεμονίας αφορά την χαρακτηριστική καθυστέρηση στις αποφάσεις της καγκελάρου, καθυστέρηση που αρκετά συχνά ήταν υπερβολική και ισοδυναμούσε ουσιαστικά με απραξία. Πότε ως αναγκαία και κατ' επέκταση δικαιολογημένη αντίδραση για την εκτίμηση και ερμηνεία πολλαπλών μεταβλητών δεδομένων, και πότε ως τέχνη που επιστρατεύονταν όχι μόνο στοχευμένα όπως υπογραμμίζει ο Beck (2013, σελ.94) αλλά και επιλεκτικά όπως αποδεικνύεται παραπάνω, η βραδύτητα και αναποφασιστικότητα της Merkel ευθύνονται για πολλούς αποδεδειγμένα επιζήμιους για την Ένωση χειρισμούς της κρίσης (Fratzscher, 2018, σελ.134/135; Mody, 2018, σελ.239). Αδιαμφισβήτητα, είναι αδύνατο να προσδιορίσει κανείς με βεβαιότητα το χρονικό εκείνο σημείο οπότε η αιτιολογημένη αμφιταλάντευση της καγκελάρου έπαυε να είναι τέτοια και καθίστατο πλέον αδικαιολόγητη. Ομοίως αδύνατο είναι να διακρίνει κανείς τις περιπτώσεις εκείνες όπου η αιτιολογημένη αμφιταλάντευση δεν ενείχε πολιτικό ελιγμό, δεν εξισώθηκε δηλαδή με στρατηγική πειθάρχησης των εταίρων κρατών-μελών ή με τακτική εξοικονόμησης χρόνου εκτόνωσης για τη δυσαρέσκεια του γερμανικού εκλογικού σώματος. Παραμένει ωστόσο εφικτή η αξιολόγηση εκ του αποτελέσματος των αρνητικών συνεπειών της καθυστέρησης της καγκελάρου στη λήψη των εκάστοτε αποφάσεων. Και σίγουρα το γεγονός ότι η ίδια προειδοποίησε το γάλλο πρόεδρο Sarkozy ο οποίος προτιμούσε να ωθεί «his peers towards «less talk and much more action»» (The Economist, 2008)³⁰⁷, όταν τον πρωτοσυνάντησε πως «[...] you will have to get used to the fact that I am slow» (Proissl, 2010, σελ.25) δεν αποτελεί κανένα ελαφρυντικό για τη γερμανίδα ηγέτιδα³⁰⁸.

³⁰⁷ <https://www.economist.com/europe/2008/12/18/the-magnificence-of-nicolas-sarkozy>

³⁰⁸ Ο γάλλος πρόεδρος δεν θα αντιλαμβανόταν για πολύ καιρό τη βαρύτητα της δήλωσης αυτής και έτσι, ακόμη και αρκετά χρόνια αργότερα, το δίδυμο θα παρέμενε τόσο διαφορετικό που θα παρομοιαζόταν με εκείνο το κωμικό των Laurel και Hardy. Διαθέσιμο άρθρο στο (<https://www.theguardian.com/business/2011/jul/20/euro-crisis-angela-merkel-sarkozy>). Οι διαφορές των δύο ηγετών στις αντιδράσεις τους, πέρα από όποια ιδιοσυγκρασιακή αιτία, εκπορεύονταν βέβαια και ενισχύονταν σε μεγάλο βαθμό από τη διαφορά των πολιτικών συστημάτων των δύο χωρών. Στο γερμανικό ομοσπονδιακό σύστημα, οι αποφάσεις λαμβάνονται έπειτα από μακροσκελείς συζητήσεις και αντιπαραθέσεις όπου ο καγκελάριος συνήθως διαδραματίζει το ρόλο

Στις 16 Ιουνίου 2010, καθώς το κόστος διάσωσης της Ελλάδας είχε σχεδόν τετραπλασιαστεί από τις αρχές του χρόνου - από 35 δισεκατομμύρια ευρώ σε περίπου 140 - η πριν τρεις μήνες καθυσχαστική και γεμάτη αυτοπεποίθηση Lagarde ομολογούσε:

«If we had been able to address it right from the start, say in February, I think we would have been able to prevent it from snowballing the way that it did.»³⁰⁹

Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληγε και ο Jones (2010, σελ.33):

«By refusing to back Greece however, Merkel created uncertainty and scared off investors. She also made sure not only that Greece would fail but also that Germany would pay. More importantly, she helped nurture a wider crisis of confidence in both sovereign debt markets and in the euro itself. [...] it was a mistake.»

Εώς και τον Μάρτιο του 2010, η καγκελάριος επέμενε στην άμεση ανάγκη εφαρμογής μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα και στην άρνησή της να δοθεί οποιαδήποτε οικονομική βοήθεια στην χώρα, χωρίς η ίδια να εξετάζει τη βιωσιμότητα και κατ' επέκταση το ζήτημα αναδιάρθρωσης του ελληνικού χρέους (Jones, 2010, σελ.21). Αξιοποιώντας ρητορικά τις τιμωρητικές προτάσεις του Schäuble, αναδεικνύει τις ρεαλιστικές αστοχίες τους αφού

«Ein Land, das kein Geld hat, kann auch kein Geld an die Kommission zahlen, oder wir führen die Zahlungsunfähigkeit noch besonders beschleunigt herbei; das wäre ja schwachsinnig» (Sitzung 30, σελ.2719),

και «επανένδυε» λογικά την αυστηρότητα τους, προβληματιζόμενη για νέους μηχανισμούς «ultima ratio» οικονομικής βοήθειας και ενδεχόμενους αποκλεισμούς κρατών μελών από την Ένωση που θα αποτύγχαναν επανειλημμένως να

του διαμεσολαβητή. Όπως υπογραμμίζει ο Proissl (2010, σελ.25) «The lack of a central authority [...] and the resulting slowness and confusion are unimaginable in France's highly centralised presidential system.»

³⁰⁹ 16 Ιουνίου 2010 - <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2010/06/15/AR2010061505598.html>

ικανοποιήσουν τα από κοινού θεσμοθετημένα κριτήρια (Sitzung 30, σελ.2719). Εφεύρισκε έτσι, στρατηγικά ή ακούσια, μια νέα αφήγηση του ενωσιακού εγχειρήματος, πρωτίστως για το εθνικό κοινό, «αγκυρωμένη» στην έννοια της σταθερότητας, αφήγηση όχι ψευδής μα αδιαμφισβήτητα αποσπασματική, που θα δικαιολογούσε υπό συνθήκες την άρση μιας χρόνιας δέσμευσης των γερμανικών πολιτικών ηγεσιών όπως εκείνη διατυπώθηκε από τον Kohl και αφορούσε την ανέξοδη εγκατάλειψη του μάρκου, και θα της επέτρεπε να ελιχθεί όταν θα έκρινε πως η κρίση είχε οξυνθεί. Πάντοτε ωστόσο ως προς έναν εξωτερικό παρατηρητή που εστίαζε στην κρίση και όχι στην πολιτική σκηνή της Γερμανίας, η Merkel επεδείκνυε αυστηρότητα και αδράνεια οι οποίες ωστόσο δικαιολογούνταν εν μέρει από τον «ηθικό κίνδυνο», δηλαδή από το ενδεχόμενο άλλες χώρες να μιμηθούν την Ελλάδα και θεωρώντας δεδομένη την αλληλεγγύη στην Ευρωζώνη και χαμηλό το κόστος ενδοκοινοτικού δανεισμού να οδηγηθούν σε υπέρμετρη σπατάλη και μη διαχειρίσιμα επίπεδα χρέους.

Και πράγματι η συγκεκριμένη πολιτική σε συνδυασμό με «cheap talk», δηλαδή με λεκτικές διαβεβαιώσεις αόριστης αλληλεγγύης μεταξύ των χωρών της Ευρωζώνης στην υποθετική περίπτωση όξυνσης της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα οι οποίες δεν χρειαζόνταν να συνοδεύονται από καμμία δράση από τους εν δυνάμει αλληλλέγγυους ηγέτες και κατ' επέκταση δεν ενείχαν κανένα ουσιαστικό κίνδυνο ή παροντική δέσμευση γι' αυτούς, φαινόταν να αποδίδει. Όπως έγραφαν οι Mollenkamp και Bryan-Low στις αρχές Μαρτίου στην Wall Street Journal, έναν μήνα σχεδόν έπειτα από τη κοινή δήλωση της Συνόδου Κορυφής του Φεβρουαρίου,

«[...] The European's strategy for dealing with the Greek crisis by relying on rhetoric instead of direct intervention is working»³¹⁰.

Η πραγματική κατάσταση ωστόσο διέφερε τρομερά όπως αποδείχθηκε στην συνέχεια και η εικόνα της βελτίωσης της μεσογειακής χώρας ήταν πλασματική. Οι ελληνικές τράπεζες σε διάστημα τεσσάρων μηνών, από τον Νοέμβριο 2009 έως τον Φεβρουάριο του επόμενου έτους, είχαν λάβει δώδεκα δισεκατομμύρια ευρώ από

³¹⁰ <https://www.wsj.com/articles/SB10001424052748703502804575101912171794390>

την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα. Ήταν επομένως αρκετά «εύκολο» και κερδοφόρο³¹¹ να αγοράσουν με τα κεφάλαια αυτά τα ομόλογα αξίας πέντε δισεκατομμυρίων ευρώ του ελληνικού δημοσίου που εκδόθηκαν και κυκλοφόρησαν στις αρχές Μαρτίου και να διατηρήσουν για λίγο ακόμη την εντύπωση της ανάκαμψης (Mody, 2018, σελ. 243). Λίγο αργότερα λοιπόν, στις 28 Απριλίου και ενώ η Wall Street Journal και ο Schäuble αντιπαρατίθονταν δημόσια για την αναγκαιότητα αναδιάρθρωσης του ελληνικού χρέους (Mody, 2018, σελ.250-254), το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα επιχειρούσαν σε μια εξωθεσμική δραματική συνάντηση στο Βερολίνο να πείσουν την καγκελάρια να συμμετάσχει η Γερμανία σε ένα πακέτο οριστικής διάσωσης για την Ελλάδα. Ανάμεσα σε παρομοιώσεις της μετάδοσης της κρίσης με εκείνης του ιού Ebola³¹², ανεξήγητες διακυμάνσεις της τιμής των ασφάλιστρων κινδύνου (CDS) των ελληνικών πενταετών ομολόγων με απότομη αύξηση σε τέτοιο βαθμό ώστε η εξασφάλιση της αποπληρωμής του ελληνικού χρέους να κοστίζει περισσότερο από την εξασφάλιση αποπληρωμής χρέους οποιασδήποτε άλλης χώρας στην υφήλιο³¹³ και αναπάντεχη υποβάθμιση της δανειοληπτικής ικανότητας της Ισπανίας από AA⁺ σε AA (negative outlook) από τον οίκο αξιολόγησης Standard and Poor's που έθετε σε σημαντικό κίνδυνο το βρετανικό τραπεζικό τομέα³¹⁴, ο Strauss Kahn προειδοποιούσε

«Every day that is lost, the situation is getting worse and worse, [...]. Not only for Greece, but for the

³¹¹ Δεν υπάρχει αμφιβολία για την κερδοφορία αυτής της κίνησης, καθώς οι ελληνικές τράπεζες πλήρωναν 2% ή ακόμη μικρότερο επιτόκιο για τα κεφάλαια από την ΕΚΤ και κέρδιζαν 6% ή περισσότερο ως επιτόκιο από τα ομόλογα δημοσίου. Επιπλέον, δεν απαιτούνταν να δεσμεύσουν κεφάλαιο για αυτά ώστε να μπορέσουν να ανταπεξέλθουν στις απώλειες σε περίπτωση χρεοκοπίας της χώρας, αφού σύμφωνα με τους ευρωπαϊκούς κανονισμούς τα εθνικά ομόλογα θεωρούνται «risk-free» (Mody, 2018, σελ. 243).

³¹² Το σχόλιο έγινε από τον γενικό διευθυντή του ΟΟΣΑ Angel Gurría σε συνέντευξή του στο Bloomberg, ως εξής «It's not a question of the danger of contagion; contagion has already happened. [...]. This is like Ebola. When you realize you have it you have to cut your leg off in order to survive.» <https://www.bloomberg.com/news/articles/2010-04-28/greece-s-financial-crisis-is-spreading-like-ebola-oecd-head-gurria-says>

³¹³ Για μια αναλυτική περιγραφή των γεγονότων της ημέρας βλ. <https://www.theguardian.com/business/blog/2010/apr/28/greece-financial-crisis>

³¹⁴ Σύμφωνα με μελέτη της Credit Suisse η έκθεση των βρετανικών τραπεζών σε Ελλάδα και Πορτογαλία εκτιμώταν στα εικοσιπέντε δισεκατομμύρια λίρες αθροιστικά, ενώ στην Ισπανία στα εβδομηνταπέντε δισεκατομμύρια λίρες. Βλ. <https://ftalphaville.ft.com/2010/04/28/214661/whos-exposed-to-greece-iii/>

whole eurozone, and perhaps also for other regions.»³¹⁵

Μέχρι τα τέλη του επόμενου χρόνου είχαν μεσολαβήσει το δανειακό πακέτο διάσωσης εκατόν δέκα δισεκατομμυρίων ευρώ προς την Ελλάδα, η ίδρυση του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (EFSM) και του Ευρωπαϊκού Ταμείου Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (EFSF), η εξωθεσμική γαλλο-γερμανική συμφωνία στο Deauville, η οποία υπό τη πίεση του Trichet δεν εφαρμόστηκε ποτέ³¹⁶, και τέλος η επικύρωση του Συμφώνου ανταγωνιστικότητας για το Ευρώ. Παρόλ' αυτά, μέχρι τη σύνοδο των G20 τον Νοέμβριο του 2011, η κατάσταση στην Ευρωζώνη δεν είχε διαφοροποιηθεί. Είχε για την ακρίβεια χειροτερέψει. Δύο φορές, τον Απρίλιο και τον Ιούλιο «in one of the most misguided decisions in the history of monetary policy» (Tooze, 2018, σελ.378), η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, αδιαφορώντας για την πολιτική σημασία και ερμηνεία των κινήσεών της, ακολούθησε πολιτική εντελώς διαφορετική από εκείνη της ποσοτικής χαλάρωσης της Κεντρικής Τράπεζας των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής (Mody, 2018, σελ.290-293)³¹⁷ και αύξησε διαδοχικά τα βασικά επιτόκιά της κατά εικοσιπέντε μονάδες βάσης κάθε φορά, έπειτα από σχεδόν τρία χρόνια³¹⁸. Η κίνηση αυτή, αντί

³¹⁵ <https://www.dw.com/en/imf-and-european-central-bank-turn-the-screws-on-germany-to-help-greece/a-5516165>

³¹⁶ Η Συμφωνία που θα ίσχυε για προκληθέντα χρέη χωρών από το 2013 και έπειτα, προκάλεσε αμφιλεγόμενα αποτελέσματα στην όξυνση της κρίσης στην Ευρωζώνη. Ο γάλλος πρόεδρος της ΕΚΤ ήταν ένας από τους πιο δηκτικούς και επίμονους επικριτές της Συμφωνίας. <https://www.wsj.com/articles/SB10001424052748703566504576202660467897924>
<http://www.euinside.eu/en/news/disappointment-in-europe-from-the-deal-from-deauville>,
<https://www.economist.com/charlemagne/2011/12/05/behind-the-smiles> (The Economist, 2011).

³¹⁷ Όταν μια χώρα αντιμετωπίζει μακροχρόνια παγίδα ρευστότητας τότε μπορεί να εφαρμόσει επεκτατική δημοσιονομική πολιτική, δηλαδή να αυξήσει τις δημόσιες επενδύσεις, επεκτατική νομισματική πολιτική, δηλαδή να μειώσει η κεντρική τράπεζα τα επιτόκια δανεισμού, ή ακόμη ποσοτική χαλάρωση, δηλαδή να αγοράσει η κεντρική τράπεζα μετοχές επιχειρήσεων, ομόλογα και άλλους τίτλους από επιχειρήσεις και τράπεζες ώστε να στείλει ρευστότητα στους κατόχους, οι οποίοι με τη σειρά τους θα την εμφυσήσουν στην οικονομία. Τον Νοέμβριο 2010, η FOMC (Federal Open Market Committee) ανακοίνωσε ότι στα πλαίσια της ακολουθούμενης ποσοτικής χαλάρωσης η Fed θα αγόραζε μέχρι τα μέσα του 2011 μακροπρόθεσμους τίτλους αξίας εξακοσίων δισεκατομμυρίων δολλαρίων (Mody, 2018, σελ.291).

³¹⁸ Διαθέσιμη η ετήσια έκθεση της ΕΚΤ για την χρονιά 2011 στον ιστότοπο <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/annrep/ar2011el.pdf?3c9fab4bc589005a1f3e638af38f5441> (Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, 2011). Για την πρώτη αναπάντεχη αύξηση των βασικών επιτοκίων <https://www.ft.com/content/b7f5ae80-60fe-11e0-8899-00144feab49a>

όπως αναμενόταν να περιορίσει τις ανοδικές πληθωριστικές πιέσεις που είχαν ενταθεί σε περιβάλλον «ευνοϊκής υποκειμενικής αναπτυξιακής δυναμικής» και γίνονταν ιδιαίτερα εμφανείς σε χώρες όπως τη Γερμανία (ΕΚΤ, 2011, σελ.19-21), αύξησε πρωτίστως τις εντάσεις στις αγορές κρατικών ομολόγων επιταχύνοντας – αν όχι προκαλώντας - την ένταξη της Πορτογαλίας στις 17 Μαΐου στην ομάδα των οφειλέτριων Ελλάδα και Ιρλανδίας³¹⁹ και κατευθύνοντας τους οίκους αξιολόγησης Standard and Poor's και Moody's να αμφισβητήσουν τη δανειοληπτική ικανότητα της Ιταλίας³²⁰. Ένα μήνα αργότερα, ο Soros προειδοποιούσε για ακόμη μια φορά σε ένα συνέδριο στη Βιέννη με θεματική τη φιλελεύθερη δημοκρατία (liberal democracy) στη γηραιά ήπειρο:

«It's a kind of financial crisis that is really developing. It's foreseen. Most people realize it. It's still developing. The authorities are actually engaged in buying time. And yet time is working against them.»³²¹

Στο κομβικό συνέδριο των G20 στις Κάννες το Νοέμβριο, μια άτυπη βραδινή συγκέντρωση των ηγετών και αποστολών εκείνων των χωρών της Ευρωζώνης που συγκαταλέγονταν στο διεθνές φόρουμ (Γερμανία, Ιταλία, Γαλλία), του Van Rompuy, του Barroso και της Lagarde αποτέλεσε «[...] the point where clearly the eurozone as we know it could have exploded» (Spiegel, 2014)³²². Ο οικοδεσπότης γάλλος πρόεδρος είχε παραχωρήσει τη θέση του προεδρεύοντα και συντονιστή της συζήτησης απροσδόκητα στον πρόεδρο των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής³²³. Σε μια αντίστοιχη συνάντηση το πρωί χωρίς τον Obama - δίχως αμφιβολία όμως με τον Juncker και την ισπανική αποστολή ως «permanent guest» - ο έλληνας πρωθυπουργός είχε αντιμετωπίσει την «position commune sur la Grèce» και η πρόταση του για διεξαγωγή δημοψηφίσματος σχετικά με την προτεινόμενη από τους

³¹⁹ <https://www.imf.org/external/np/loi/2011/prt/051711.pdf>

³²⁰ <https://www.ft.com/content/97815d04-8483-11e0-afcb-00144feabdc0>

³²¹ <http://www.baltic-course.com/eng/analytics/?doc=42687> και η πρωτόλεια είδηση στο <https://www.bloomberg.com/news/articles/2011-06-26/soros-says-euro-member-exit-mechanism-is-probably-inevitable-amid-crisis>

³²² Βλ. άρθρα στο <https://www.ft.com/content/f6f4d6b4-ca2e-11e3-ac05-00144feabdc0>

και <https://www.theguardian.com/politics/2011/nov/04/g20-leaders-eurozone-crisis-live-coverage>

³²³ <https://www.theguardian.com/politics/2011/nov/04/g20-leaders-eurozone-crisis-live-coverage>

εταίρους αναδιάρθρωση του ελληνικού χρέους - και όχι με την παραμονή της χώρας στην ΟΝΕ και την Ευρωπαϊκή Ένωση - είχε απορριφθεί³²⁴. Παρασκηνακή και εξωθεσμική δράση του Barroso με τους Σαμαρά και Βενιζέλο είχε ουσιαστικά αποτρέψει τη διεξαγωγή οποιουδήποτε δημοψηφίσματος και προδιαγράψει το σχηματισμό της επόμενης ελληνικής κυβέρνησης³²⁵. Ακόμη σημαντικότερα και αφού Merkel, Sarkozy, Lagarde, Juncker, Barroso και Van Rompuy είχαν αντιληφθεί πως το ιταλικό χρέος των δύο τρισεκατομμυρίων ευρώ καθιστούσε την μεσογειακή χώρα «too big to bail», - ενδεικτικά το ελληνικό χρέος υπολογιζόταν σε 355 δισεκατομμύρια ευρώ, το χρέος της Πορτογαλίας σε 185 και το χρέος της Ιρλανδίας σε 116 -, η ίδια η ιταλική αποστολή είχε απορρίψει βοήθεια - όχι όμως και την εποπτεία - από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο καθώς κάτι τέτοιο θα δημιουργούσε την εντύπωση πως η χώρα δεν μπορεί να χειριστεί την κρίση. Άλλωστε το προτεινόμενο από την Lagarde ποσό των ογδόντα δισεκατομμυρίων ευρώ εκτιμώταν ως πολύ μικρό για να καλύψει περιπτώσεις αρνητικής εξέλιξης της οικονομίας της χώρας.

Ο αμερικανός πρόεδρος κατανοώντας τον κίνδυνο απορρύθμισης της παγκόσμιας

³²⁴ Η γερμανίδα καγκελάριος έπειτα από την ανάγνωση της πρότασης του δημοψηφίσματος από τον έλληνα πρωθυπουργό αποκρίθηκε «We either solve this among ourselves here, or we will fail in the eyes of the world. [...]. Either you want to stay in the euro or go out.» (Spiegel, 2014).

³²⁵ Πριν από οποιαδήποτε συνάντηση της ημέρας, ο Barroso είχε επικοινωνήσει τηλεφωνικά από το ξενοδοχείο του με τον Αντώνη Σαμαρά, πρόεδρο της Νέας Δημοκρατίας. Ο Σαμαράς δήλωσε στον πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής την εναντίωσή του σε οποιοδήποτε δημοψήφισμα και την πρόθεσή του να συμμετάσχει το πολιτικό του κόμμα σε «κυβέρνηση εθνικής ενότητας» με το ΠΑ.ΣΟ.Κ.. Χωρίς να αποκαλύψει την επικοινωνία αυτή στην Merkel ή στον Sarkozy, ο Barroso σε κάποιο διάλλειμμα προβληματισμού των συμμετεχόντων για πιθανούς τεχνοκράτες που θα μπορούσαν να σχηματίσουν στην Ελλάδα κυβέρνηση ευρείας αποδοχής εάν αυτό απαιτούταν, πρότεινε τον Λουκά Παπαδήμο. Κάποια στιγμή επιπλέον, έπειτα από τη λήξη της συνάντησης και καθώς η καταληκτική θέση των εταίρων ήταν πως εάν γίνει δημοψήφισμα αυτό θα αφορά την παραμονή της χώρας στην ΟΝΕ και την Ευρωπαϊκή Ένωση, ο Barroso προσέγγισε μόνο τον έλληνα υπουργό οικονομικών και του εξήγησε πως δεν πρέπει να πραγματοποιηθεί κανένα δημοψήφισμα. Ο Βενιζέλος ευθύς συμφώνησε και με την προσγείωση της πτήσης της ελληνικής αντιπροσωπείας πίσω στην Αθήνα ένα άρθρο δημοσιεύεται από τον ίδιο με πρώτες τις εξής δύο προτάσεις: «Greece's position within the euro area is a historic conquest of the country that cannot be put in doubt. This acquired by the Greek people cannot depend on a referendum.» Η αιτία της στάσης του Barroso παραμένει ανεξήγητη. Στην πιο φιλοενωσιακή εκδοχή της, συνίσταται στις καταστροφικές συνέπειες του χρόνου αναμονής για ένα τέτοιο δημοψήφισμα στα ήδη ευάλωτα ιταλικά ομόλογα και στο υπέρμετρο ιταλικό χρέος. Σε πολιτικές προτιμήσεις των αξιωματούχων της Τρόικας και κοινά συμφέροντα με συγκεκριμένες εγχώριες ελίτ αναφέρεται ο Stiglitz (2016, σελ.202-203).

<https://www.businessinsider.com/unreal-check-out-the-letter-that-the-greek-finance-minister-sent-opposing-the-referendum-2011-11> και <https://www.ft.com/content/f6f4d6b4-ca2e-11e3-ac05-00144feabdc0>

οικονομίας που εγκυμονούσε η παρατεταμένη κρίση στην ευρωζώνη και το συσχετισμό αυτού με την επικείμενη προσπάθεια επανεκλογής του, ασκούσε ήδη από το Μάιο κατά το συνέδριο των G8 πίεση στους ευρωπαίους ηγέτες για ανάληψη ικανής και επαρκούς δράσης άμεσης επιστροφής στην κανονικότητα. Όπως δήλωνε τότε, οι ευρωπαίοι ηγέτες θα έπρεπε να αναπτύξουν «a responsible approach to fiscal consolidation that is coupled with a strong growth agenda»³²⁶. Εκείνο το βράδυ όμως, ο Obama δεν εστίασε όπως αναμένονταν στον ρόλο της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας για τη δημιουργία ενός οικονομικού «firewall» τέτοιου ύψους ώστε οι αγορές θα έπαυαν να αναρρωτιούνται εάν η Ευρωζώνη διαθέτει αρκετά κεφάλαια ή τόσο ισχυρή πολιτική θέληση ώστε να εμποδίσει την χρεοκοπία κρατών μελών της. Ο αμερικανός πρόεδρος γνώριζε την εναντίωση της Γερμανίας σε οποιαδήποτε ανάμειξη της ευρωπαϊκής κεντρικής τράπεζας να χρηματοδοτηθούν κυβερνήσεις ή σε οποιαδήποτε αύξηση των διαθέσιμων πόρων για διάσωση κρατών μελών. Έτσι, ενώ εξηγούσε πως ο ίδιος θα προτιμούσε έναν πιο ενεργητικό ρόλο της EKT λέγοντας

«Our preference in the US is that the ECB should act a bit like the Federal Reserve did but that doesn't seem to be a viable option» (Spiegel, 2014)³²⁷,

πρότεινε τον καινοφανή «εξοπλισμό» του ταμείου διάσωσης της ευρωζώνης με 140 δισεκατομμύρια ευρώ σε SDRs (special drawing rights)³²⁸. Ο Sarkozy ενέκρινε αμέσως την πρόταση του αμερικανού ομολόγου του και όταν απευθύνθηκε στη γερμανίδα

³²⁶ <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/g8/9276838/G8-summit-world-leaders-step-up-pressure-on-Angela-Merkel.html>. Ένα μήνα αργότερα είχε φιλοξενήσει την γερμανίδα καγκελάρια στον Λευκό Οίκο, βραβεύοντάς την με το μετάλλιο της Ελευθερίας και χαρακτηρίζοντάς την ως «a good friend and one of my closest global partners» στον ιστότοπο <https://www.bbc.com/news/world-europe-38010066>

³²⁷ Άρθρο διαθέσιμο στο <https://www.ft.com/content/f6f4d6b4-ca2e-11e3-ac05-00144feabdc0>

³²⁸ Το SDR ή αλλιώς «paper gold» είναι ένας τίτλος που δημιουργήθηκε από το ΔΝΤ το 1969 και χρησιμοποιείται μόνο μεταξύ των κυβερνήσεων και του ΔΝΤ για τον διακανονισμό του ισοζυγίου πληρωμών. Είναι μια μονάδα μέτρησης των αποθεματικών περιουσιακών στοιχείων μιας χώρας στο ΔΝΤ και ενώ δεν είναι χρήματα, έχει ποικίλα χαρακτηριστικά χρήματος ως περιουσιακό στοιχείο, τίτλος αξίας και μέσο εξόφλησης του χρέους. Το 2009, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η παγκόσμια ύφεση, διανεμήθηκαν στις χώρες μέλη του ΔΝΤ 182,6 δισεκατομμύρια νέα SDRs και έτσι η ποσότητά τους έφθασε τα 204,2 δισεκατομμύρια. Για περισσότερα <https://www.imf.org/en/About/Factsheets/Sheets/2016/08/01/14/51/Special-Drawing-Right-SDR> και <https://www.youtube.com/watch?v=Dlvtd3kMCqC>

καγκελάριο περιμένοντας τη συγκατάθεσή της, εκείνη δικαιολόγησε την άρνησή της επισημαίνοντας πως η Bundesbank είναι υπεύθυνη για τα SDRs και ο πρόεδρος της Jens Weidmann είναι αντίθετος σε μια τέτοια κίνηση. Ο γάλλος πρόεδρος σε ρόλο μεσολαβητή πρότεινε μια μεικτή λύση την οποία ωστόσο ο Obama, που πιεστικά επιδίωκε να εξασφαλίσει μια αίσια έκβαση (Van Rompuy, 2014, σελ.50), γρήγορα απέρριψε:

«No. Germany has one-fourth of all [eurozone] SDR allocations. [...]. If you have all the EU countries together but not Germany...it starts losing credibility» (Spiegel, 2014)

Και τότε η γερμανίδα καγκελάρια, μόνη στην καταψήφιση μιας κοινής πρότασης, απομονωμένη, απέναντι σε συμμάχους της που δεν ήταν άλλοι από τους ηγέτες της Γαλλίας και των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, δεν άντεξε³²⁹. «Das ist nicht fair», έλεγε δακρύζοντας και εξηγούσε πως η Bundesbank είναι ανεξάρτητη και αυτό, αν είναι λάθος, είναι λάθος των ΗΠΑ αφού η συγκεκριμένη χώρα συνέγραψε το σύνταγμα της Γερμανίας. «I cannot decide in lieu of the Bundesbank. I cannot do that», και συνέχισε, «I'm not going to take such a big risk without getting anything from Italy», «Ich bringe mich nicht selbst um»³³⁰. Ο αμερικανός πρόεδρος ο οποίος καταλάβε πως είχε υπερβεί τα όρια του θεσμικού του ρόλου, σάστισε. Ο Sarkozy αμήχανος πρότεινε να διακόψουν την σύσκεψη. Βγαίνοντας από την αίθουσα, σε μια προσπάθεια συγκινησιακής αποφόρτισης και ένδειξης κατανόησης και συμπάραστασης, ο Obama αγάλιασε την ταραγμένη ηγέτιδα.

Δυο μήνες αργότερα, τέλη Ιανουαρίου 2012, και εφόσον οι κυβερνήσεις των Berlusconi και Παπανδρέου είχαν αντικατασταθεί από εκείνες των Mario Monti και Λουκά Παπαδήμου αντίστοιχα, η καγκελάρια σχολίαζε περήφανα το Δημοσιονομικό Σύμφωνο το οποίο μόλις είχαν υπογράψει οι δεκαεπτά χώρες της ζώνης του ευρώ και οκτώ κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης που δεν ανήκαν σε αυτή:

«The debt brakes will be binding and valid forever (...) Never will you be able to change them through

³²⁹ Βίντεο μαρτυρίας <https://www.express.co.uk/news/world/1084075/EU-news-Angela-Merkel-Barack-Obama-G20-eurozone-crisis-Greece>

³³⁰ Όπου το κείμενο ήταν διαθέσιμο στη γερμανική γλώσσα και όχι μόνο μεταφρασμένο, επιλέχθηκε στη γερμανική γλώσσα. <https://www.ft.com/content/f6f4d6b4-ca2e-11e3-ac05-00144feabdc0>

a parliamentary majority.»³³¹

Η δήλωσή της βρισκόταν σε πλήρη συμφωνία με τη θέση της περί προσαρμοσμένης στην αγορά δημοκρατίας (Χαραλάμπης, 2013), έτσι όπως η ίδια είχε διατυπώσει σε ραδιοφωνική συνέντευξη στο Deutschlandfunk radio στις 3 Σεπτεμβρίου 2011:

«Of course we live in a democracy and it is a parliamentary democracy, and therefore the right to set the budget is a core right of the Bundestag, so we shall find ways to shape parliamentary co-determination so that it nonetheless conforms to the markets.» (Pühlinger, 2013, σελ.7)

Το Σύμφωνο, όπως και η μετέπειτα αρχική εισήγηση των Lamers και Schäuble για έναν «budget commissioner with powers to reject national budgets if they do not correspond to the rules»³³², την οποία το 2016 επανέφεραν τροποποιημένη οι διοικητές των κεντρικών τραπεζών της Γερμανίας και της Γαλλίας³³³, ήταν πρωτίστως μια γερμανική πρωτοβουλία (Fratzcher, 2018, σελ.136). Όπως διαπιστώνει ο Beach (2013, σελ.113)

«Germany enjoyed substantial power in the negotiations and was able to dictate the terms of the agreement to other states».

Παραβλέποντας μάλιστα, τον καθοριστικό συσχετισμό της αποδοχής του Συμφώνου και πιο αυστηρών δημοσιονομικών κανόνων με την επιδιωκόμενη από τις οφειλέτριες κυρίως χώρες αντικατάσταση των προσωρινών μηχανισμών οικονομικής βοήθειας στην Ευρωζώνη³³⁴, η επικύρωση της συγκεκριμένης Συνθήκης θεωρείται

³³¹ <https://www.theguardian.com/business/2012/jan/30/eu-summit-eurozone-treaty-deal>

³³² Ήδη από το φθινόπωρο του 2011, ο Schäuble υιοθετεί τη θέση της ολλανδικής κυβέρνησης για ενδυνάμωση των αρμοδιοτήτων του Επιτρόπου Οικονομικών και Δημοσιονομικών Υποθέσεων. Την ίδια περίοδο ο Trichet προωθεί την ιδέα ενός Υπουργού Οικονομικών για τις χώρες της ζώνης του ευρώ. Βλ. συνέντευξη του γερμανού υπουργού Οικονομικών (31.10.2011) <https://www.spiegel.de/spiegel/print/d-81302967.html> και άρθρο των Lamers & Schäuble (2014) στο <https://www.ft.com/content/5565f134-2d48-11e4-8105-00144feabdc0?siteedition=intl>

³³³ Για την πρόταση των Jens Weidmann και Francois Villeroy de Galhau βλ. <https://www.euractiv.com/section/future-eu/news/german-french-central-bankers-call-for-eurozone-finance-ministry/>.

³³⁴ Διαφωτιστικός σε αυτό το σημείο ο Beach (2013, σελ.126) ο οποίος μελετά την εφαρμογή του Συμφώνου στην Αυστρία ως ένα μετα-δημοκρατικό φαινόμενο, επισημαίνει: «When leaders agreed to replace the ad hoc EFSF with the European Stability Mechanism (ESM), the new provisions were

περίπτωση επιτυχημένης ηγεμονικής δράσης της Γερμανίας (Schoeler, 2017, σελ.6). Αξιοσημείωτο παραμένει το γεγονός πως ο Van Rompuy (2014) δεν προβληματίζεται για την ανάδειξη του ζητήματος απευθείας σε επίπεδο Συνόδου Κορυφής και στην έλλειψη σχετικής συζήτησης στην Επιτροπή ή στο Ευρωκοινοβούλιο, αλλά αναφέρεται στην προσωπική του επιτυχία στην αίθουσα για μια «συμφωνία επί του περιεχομένου των νέων δημοσιονομικών κανόνων» αφού «ο στόχος ήταν απλός» (Van Rompuy, 2014, σελ.55).

Υπό το πρίσμα των παραπάνω γεγονότων, η μομφή για την αναποφασιστικότητα της καγκελάριας και για «την κλίση που έχει στο να μη δρα, να μη δράσει ακόμη, να δράσει αργότερα» (Beck, 2013, σελ.91) αποκτά αδιάψευστα τεκμήρια. Η στάση αναμονής που διατήρησε στις αρχές του 2010 για την κρίση στην Ελλάδα, δε διέφερε ούτε από την απραξία της στην τραπεζογενή κρίση της Ιρλανδίας, ούτε από τον εφησυχασμό της στη δημιουργία των προσωρινών μηχανισμών διάσωσης και την άρνηση ανάληψης επιπρόσθετης δράσης για την κρίση στην Πορτογαλία, την Ισπανία και την Ιταλία. Η αντίδρασή της κατά την άτυπη σύσκεψη στα πλαίσια της Συνόδου Κορυφής των G20, ενδεχομένως αιτιολογημένη αφού οι αρμοδιότητες του θεσμικού της ρόλου είναι συγκεκριμένες, δεν έπαυε να είναι για ακόμη μια φορά μια θέση αδράνειας. Και αυτή την αδράνεια έδειχνε να φοβάται τόσο ο πολωνός υπουργός Εξωτερικών Sikorski όταν δήλωνε «I fear Germany's power less than I do its inactivity». Γενικότερα, όπως σε συμφωνία με αρκετούς μελετητές (Jones, 2010; Beck, 2013; Habermas, 2012) υπογραμμίζει ο Mody (2018):

«her wait-and-see approach ensured serial delays and half measures. [...], she set the plodding pace at which Europe responded to its fast-moving crisis.» (Mody, 2018, σελ.239).

Όμως, η αυστηρή και δηκτική κριτική του Timothy Geithner στη γερμανίδα καγκελάρια στις 23 Ιουλίου 2012, όταν ο οίκος Moody's έκρινε την δανειοληπτική

originally planned to enter into force in 2013. However, while the negotiation of the Fiscal Compact was still underway, peripheral governments pressured Germany to accept that the ESM would enter into force one year earlier than planned. In return, it was agreed that countries that wanted to receive aid from the ESM must have signed the Fiscal Compact. However, peripheral governments were not successful in pressuring Merkel to accept an increase in the size of the funds available to the ESM»

ικανότητα πλέον του ίδιου του EFSF σε «negative watch»³³⁵, εστιάζε σε έναν κρισιμότερο συσχετισμό. Η Γαλλία και η Αυστρία είχαν υποβαθμιστεί ήδη από τον Φεβρουάριο, η Ισπανία είχε ζητήσει στις αρχές Ιουνίου «bailout» εκατό δισεκατομμυρίων ευρώ το οποίο εξελίσσεται σε «θρίλερ» δύο μηνών εξαιτίας της άρνησης των Φιλανδών να συμμετάσχουν σε αυτό (αξιοσημείωτα με το ποσό των δύο δισεκατομμυρίων)³³⁶ και ακόμη η ίδια η γερμανική οικονομία επιβραδύνεται τους τρεις τελευταίους μήνες. Στο πλαίσιο αυτό, ο αμερικανός υπουργός Οικονομικών δήλωσε σε συνέντευξή του:

«If you leave Europe on the edge of the abyss as your source of leverage, your strategy is unlikely to work because you are going to raise the ultimate cost of the crisis, much more expensive to fix»³³⁷

Με άλλα λόγια, η γερμανίδα καγκελάρια φαινόταν να παίζει ένα «πόκερ εξουσίας» απαντώντας διαρκώς με «ν-όχι» («j-ein») για την χορήγηση οικονομικής βοήθειας στις χώρες που βρίσκονταν σε κρίση (Beck, 2013, σελ.93), ώστε να πιέσει τις κυβερνήσεις τους για μεταρρυθμίσεις που η ίδια έκρινε απαραίτητες. Η υπόθεση αυτή της εργαλειοποίησης της συμμετοχής της χώρας στα προγράμματα και στους μηχανισμούς διάσωσης, που ουσιαστικά ισοδυναμούσε με εργαλειοποίηση των ίδιων των προγραμμάτων και μηχανισμών, δεν βρίσκεται σε αντίφαση με τη γερμανική πρωτοβουλία για το Δημοσιονομικό Σύμφωνο και με τη θέση της Merkel στις 5 Μαΐου 2010 όταν η ίδια η καγκελάρια υπογράμμιζε πως

³³⁵ Βλ. την ανακοίνωση του Moody's Deutschland GmbH (2012), στον ιστότοπο https://www.moody.com/research/Moodys-changes-outlook-on-the-EFSFs-PAaa-rating-to-negative-PR_251335. Στις 23 Ιουλίου, η δανειοληπτική ικανότητα της Γερμανίας, της Ολλανδίας και του Λουξεμβούργου υποβιβάστηκαν σε «negative outlook», διατηρώντας ωστόσο το τριπλό Α. Ως αποτέλεσμα της αξιολόγησης αυτής, υποβιβάστηκε επιπλέον η ικανότητα του EFSF δυο μέρες αργότερα. Η Γερμανία εξασφάλιζε ως εγγυήτρια το 29,1%, η Ολλανδία το 6,1% και το Λουξεμβούργο το 0,3%.

³³⁶ http://www.helsinkitimes.fi/helsinkitimes/2012jun/issue24-255/helsinki_times24-255.pdf και <https://www.euractiv.com/section/euro-finance/news/political-hurdles-cleared-in-spanish-bank-bailout/>

³³⁷ Η ερώτηση που θέτει ο δημοσιογράφος Charlie Rose στον Geithner καθώς αυτός εξηγεί τι προσπαθούν να κάνουν οι Ευρωπαίοι ώστε να ξεπεράσουν την κρίση είναι: «But some say that Chancellor Merkel believes that she can always come in and rescue at the last moment». Ο υπουργός απαντά «That's right» και ο δημοσιογράφος επανέρχεται «And that's her operative philosophy.» Διαθέσιμη απομαγνητοφωνισμένη η συνέντευξη στο <https://charlierose.com/videos/17697>.

«Ein guter Europäer ist nicht unbedingt der, der schnell hilft. Ein guter Europäer ist der, der die europäischen Verträge und das jeweilige nationale Recht achtet und so hilft, dass die Stabilität der Eurozone keinen Schaden nimmt.» (Sitzung 39- Deutscher Bundestag, 2010, σελ.3722).

Όπως προαναφέρθηκε παραπάνω κανένας δε μπορεί να γνωρίζει με βεβαιότητα τις περιπτώσεις όπου η αναποφασιστικότητα της γερμανίδας ηγέτιδας συγκάλυπτε την συγκεκριμένη πολιτική απαίτηση. Και ενώ, παραμερίζοντας τη συζήτηση για την ορθότητα της παραδοχής πως η σταθερότητα της Ευρωζώνης αποτελεί αυτοσκοπό του ενωσιακού εγχειρήματος, η απαίτηση αυτή καθ' αυτή θα μπορούσε ακόμη να δικαιολογηθεί εάν τίθονταν με «φανeroύς» όρους σε όλα τα συμβαλλόμενα μέρη - υποδηλώνοντας ταυτόχρονα βέβαια μια τρομερή αξιακή έκπτωση του ίδιου του ενωσιακού εγχειρήματος και καθολικό επαναπροσδιορισμό του -, η συγκάλυψη της και μάλιστα με το στοιχείο της αναποφασιστικότητας, τακτικισμός που οδήγησε στην όξυνση της κρίσης, συγκροτεί μαζί με όλες εκείνες τις περιπτώσεις της επιζήμιας καθυστέρησης και της απραξίας της Merkel τη δεύτερη συστατική μομφή της κατηγορίας περί απρόθυμης γερμανικής ηγεμονίας.

5.5. Τρίτη συστατική μομφή: Το εθνικό συμφέρον ως κριτήριο διάκρισης των λειτουργικών και μη λειτουργικών στοιχείων του ενωσιακού εγχειρήματος.

Η τρίτη συστατική επίκριση εστιάζει σε μια στενή και κοντόφθαλμη ερμηνεία του εθνικού συμφέροντος, στην προτεραιότητα εξυπηρέτησης και διασφάλισης του έναντι του ενωσιακού συλλογικού και στη συνακόλουθη διάκριση των «λειτουργικών» και «μη λειτουργικών» στοιχείων της νομισματικής ένωσης. Όπως γραφόταν τον Οκτώβριο του 2011 στον Spiegel:

«Die Bundeskanzlerin hat von Anfang an auf eine nationale Strategie gesetzt. Sie wollte nicht die Retterin Europas werden. Sie wollte deutsches Geld schützen, um Deutschlands Wettbewerbsfähigkeit auf den Weltmärkten zu erhalten, und nebenbei eventuell Europa retten.»³³⁸

Ως ηγέτιδα η Merkel επιδίωκε να διατηρήσει την εξουσία της σε εθνικό επίπεδο. Καλούταν έτσι να ανταποκριθεί στα αιτήματα του εκλογικού σώματος, να διατηρήσει την εύθραστη ισορροπία μεταξύ των πολιτικών κομμάτων και του κόμματός της που αποτελούσαν τον εκάστοτε κυβερνητικό συνασπισμό, να εξασφαλίσει τη συνοχή στον ίδιο τον κομματικό σχηματισμό των CDU/CSU και να περιορίσει την κοινοτική της δράση ώστε να αποφύγει ενδεχόμενες συγκρούσεις με το ισχυρό Συνταγματικό Δικαστήριο της Καρλσρούης. Έχοντας ήδη από το 2015 καταλάβει τη τρίτη θέση μακροβιότερου γερμανού καγκελάρου έπειτα από τον Kohl (5870 ημέρες) και τον Adenauer (5144 ημέρες), και διατηρώντας καθ' όλη τη πρώτη δεκαετία στο αξίωμα, εκτός από τα έτη 2010-2011, την υποστήριξη του εκλογικού σώματος σε ποσοστό άνω του 50%³³⁹, η γερμανίδα ηγέτιδα φαινόταν να έχει εφεύρει και να ακολουθεί μια αποτελεσματική – πάντοτε για τους ίδιους τους Γερμανούς - φόρμουλα διακυβέρνησης.

Έπειτα από τη συνθήκη της Λισαβόνας, η προϊούσα « κανονικοποίηση» της χώρας, θεμελιωμένη στη δέσμευση του Kohl για ανέξοδη εγκατάλειψη του μάρκου και αιτιολογημένη από τις αντιστάσεις των εταίρων για τη δημιουργία πολιτικής ένωσης,

³³⁸ <https://www.spiegel.de/spiegel/print/d-81302966.html>

³³⁹ <https://www.theguardian.com/news/datablog/2015/sep/18/angela-merkel-10-years-germany-chancellor-economy-cdu>

σε συνδυασμό με την εθνική άκαγη ανησυχία να μην καταλήξει η Γερμανία «the paymaster of european integration», «θωράκιζαν» την πρόσφατη οικονομική ανάκαμψη της χώρας με μια αποστασιοποίηση των ίδιων των Γερμανών από το ενωσιακό εγχείρημα (Petersen, 2011)³⁴⁰. Η γερμανίδα καγκελάρια, τόσο κατά την προεκλογική περίοδο το 2009, όσο και το 2013, απέφυγε οποιαδήποτε ουσιαστική συζήτηση για την Ευρώπη (Paterson, 2011, σελ.67; Χαραλάμπης, 2013, στην Αυλή των Θαυμάτων), τακτική ιδιαίτερα αξιοσημείωτη αφού η προβολή των ευρωπαϊκών ζητημάτων στην Bundestag δεν μειώθηκε καθόλου κατά την ίδια περίοδο (Rauh, 2015, σελ.128). Ιδίως στις εκλογές του 2013, με έναν λόγο απλουστευτικό, έχοντας υιοθετήσει την μητρική εικόνα της Mutti που άλλοτε χρησιμοποιούσαν οι επικριτές της στο CDU για να την «μειώσουν»³⁴¹, επιστρατεύοντας συνθήματα ρηχά όπως το «Sie kennen mich» που απομάκρυναν από οποιαδήποτε ανάλυση και αποτίμηση κυβερνητικού έργου, και εξοστρακίζοντας γενικότερα την πολιτική από το δημόσιο λόγο (Χαραλάμπης, 2013) κατάφερε να ξανακερδίσει την υποστήριξη των ψηφοφόρων και να διατηρήσει το αξίωμα της.

Καθ' όλη την περίοδο, ένας έντονος φόβος διακάτεχε τους γερμανούς πολίτες για μετάλλαξη της νομισματικής ένωσης σε μια ένωση αμοιβαιοποίησης των δεσμεύσεων εξόφλησης των χρεών των κρατών μελών, όπου οι ίδιοι θα εξαναγκάζονταν, έπειτα από το κόστος της ενοποίησης της χώρας τους, να πληρώσουν επιπρόσθετα το κόστος «ανεύθυνων» ή έστω αναποτελεσματικών εθνικών δημοσιονομικών πολιτικών άλλων χωρών³⁴². Διστακτικοί και καχύποπτοι απέναντι στους ευρωπαίους συμπολίτες τους, ερμήνευαν τις οποιεσδήποτε προτάσεις των ευρωπαίων εταίρων για τη διαχείριση της κρίσης πρωτίστως ως ύπουλες απόπειρες εγκαθίδρυσης μιας τέτοιας ένωσης (Frantzscher, 2018, σελ.136).

³⁴⁰ Το σχετικό άρθρο τιτλοφορείται «Gemeinsames Interesse an Europa in Gefahr» και βρίσκεται στην Frankfurter Allgemeine.

³⁴¹ Βλ. Packer (2014) στον ιστότοπο <https://www.newyorker.com/magazine/2014/12/01/quiet-german>

³⁴² Ο φόβος διατυπώνεται σαφώς στο άρθρο του προέδρου Richard von Weizsacker στην «Frankfurter Allgemeine Zeitung» τον Απρίλιο του 1992: «Zu diesem kritischen Bild gesellt sich eine beinahe traumatische Sorge: Die Wirtschafts- und Währungsunion, wie in Maastricht vereinbart, nehme uns die Deutsche Mark, beschere uns eine europäische Währung mit hohem Wertrisiko, raube uns auf Dauer unsere Ersparnisse und gefährde unsere Zukunft. Stimmt das?». Von Weizsacker (1992), διαθέσιμο https://www.cvce.eu/en/obj/richard_von_weizsacker_meilenstein_maastricht-de-5387ed12-5f1a-468f-8962-ad53ababcdd7.html

Κατά την έμμεση και σημαντική ήττα της στις εκλογές στο κρατίδιο της Βόρειας Ρηνανίας – Βεστφαλίας το Μάιο του 2010, που προκάλεσε την απώλεια της πλειοψηφίας για το κυβερνητικό συνασπισμό στην Άνω Βουλή (Bundesrat), η γερμανίδα καγκελάρια διαπίστωνε την αδυναμία να διαχειριστεί πολιτικά τις εθνικιστικές αγκυλώσεις που ενίσχυε η πεποίθηση αυτή και τις αρνητικές συνέπειες της λανθάνουσας υπεραπλούστευσης. Έχοντας όμως προηγουμένως αναπαράγει και ενδυναμώσει η ίδια το συγκεκριμένο φόβο, δεσμεύοταν πλέον από αυτόν και όφειλε διαρκώς να τον κατευνάζει ώστε να μην διακινδυνεύσει την υποστήριξη του εκλογικού σώματος. Η καθησύχηση του εθνικού ακροατηρίου που περιχαρακωνόταν αναπτύσσοντας έναν ιδιότυπο οικονομικό εθνικισμό, προυπέθετε σε ενωσιακό επίπεδο απώθηση των εταίρων – αντιπάλων και υπεράσπιση - διατήρηση του εγχώριου οικονομικού «θαύματος». Τη συμπεριφορά λοιπόν αυτή καυτηρίαζαν τόσο ο Fischer τον Απρίλιο του 2010 όταν κατέκρινε την καγκελάρια για τη στάση της απέναντι στην Ελλάδα και επισήμαινε πως αντί να διαδραματίσει ηγετικό ρόλο ως «Ms. Europe», αναλάμβανε το ρόλο της «Frau Germania» και απομόνωνε τη Γερμανία «into its shell» (Fischer, 2010)³⁴³, όσο και ο ισπανός πρωθυπουργός Jose Luis Rodriguez Zapatero το Φεβρουάριο του 2011 όταν δήλωνε πως «Wir wollen Deutschland nicht nur in der Defensive spielen sehen, sondern als Angreifer.», ενώ υπογράμμιζε πως όλες οι χώρες και η Ισπανία συγκεκριμένα κατά 12%, συμμετείχαν στη διάσωση της Ελλάδας και της Ιρλανδίας³⁴⁴.

Όμως η αμυντική στάση της καγκελάριας δεν διαφοροποιούταν. Ακόμη και το Δεκέμβριο του 2012 σε μια σύνοδο κορυφής του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, τέσσερις ημέρες αφότου ο Hollande έπαιρνε το χέρι της Merkel και σε μια κίνηση εορτασμού στο Όσλο, κατά την τελετή απονομής του βραβείου Νόμπελ Ειρήνης στην Ευρωπαϊκή Ένωση, το ύψωνε μαζί με το δικό του³⁴⁵, η γερμανίδα ηγέτιδα, έκτη ομιλήτρια μετά

³⁴³ <https://www.neweurope.eu/article/ms-europe-or-frau-germania/>

³⁴⁴ <https://www.welt.de/wirtschaft/article12418461/Zapatero-will-Deutschland-als-Angreifer-sehen.html> . Ο ίδιος ο Zapatero βέβαια δήλωνε λίγο παρακάτω «Wenn wir eine Germanisierung Europas sehen, haben wir damit kein Problem – so lange wir auch ein europäisches Deutschland sehen» αιτιολογώντας την κρίση στην χώρα του από την απότομη αύξηση των ασφάλιστρων κινδύνου για την οποία βέβαια ευθύνονταν οι κρίσεις σε άλλες χώρες.

³⁴⁵ Η απόφαση τόνιζε πως το βραβείο απονέμεται στην Ευρωπαϊκή Ένωση «for over six decades contributed to the advancement of peace and reconciliation, democracy and human rights in Europe». Γίνονταν επιπλέον ιδιαίτερη μνεία στη γαλλογερμανική φιλία και συνεργασία, καθώς και στη συμβολή

τον Van Rompuy³⁴⁶, εξετάζοντας την προτεινόμενη «shock-absorption function» (Van Rompuy et al., 2012, σελ.5) η οποία θα απαιτούσε ένα ταμείο περίπου μεταξύ ογδόντα και εκατό δισεκατομμυρίων ευρώ, έθετε την ερώτηση

«Where is this money supposed to come from? Can someone explain that to me? Should the EU be given the right to collect taxes directly?»³⁴⁷

Έπειτα από μια «εξέγερση» των ηγετών των βόρειων χωρών³⁴⁸ και κατά τη διάρκεια του δείπνου, εθιμοτυπική ώρα διαπραγματεύσεων³⁴⁹, το ήδη ανεπαρκές κατά Juncker³⁵⁰ κείμενο του Van Rompuy αποκτούσε μοναχά αρχαιακή αξία. Ύστερα από επαναδιατύπωση της εισαγωγής της κοινής δήλωσης ώστε να ικανοποιηθούν αμοιβαία οι Hollande και Merkel, η τελευταία αποδεχόταν στην παράγραφο (12d)

της Ένωσης στον εκδημοκρατισμό της ηπείρου και το τέλος της διαίρεσης μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βλ. <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/2012/press-release/> και <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/2012/award-video/>

³⁴⁶ Ο κάθε ηγέτης μιλά με τη σειρά που έχει προβλεφθεί στην αντζέντα της συνεδρίασης και η τοποθέτησή του διαρκεί τέσσερα λεπτά.

³⁴⁷ <https://www.spiegel.de/international/europe/eu-summit-reveals-a-paralyzed-continent-a-874359-3.html>

³⁴⁸ Ο Φιλανδός πρωθυπουργός Jyrki Katainen δήλωνε κατά την τοποθέτησή του «There are some ideas that go too far, like the creation of a fiscal capacity for the euro zone. We have to get rid of weaknesses in the monetary union, but we mustn't go too far.», ενώ ο Σουηδός Fredrik Reinfeldt κατέκρινε τον τρόπο εργασίας του Συμβουλίου, εναντιωνόταν στην δημιουργία νέων οργάνων και μηχανισμών και επεσήμαινε πως «My citizens are opposed to transnational responsibility when it comes to helping a bank that's gotten itself into trouble in another country.». Σε απόλυτη συμφωνία βρισκόταν και η Δανή πρωθυπουργός Helle Thorning Schmidt η οποία επαναλάμβανε πως «We should concentrate on the measures we have already approved. We mustn't let ourselves be distracted by new proposals.» Και υπογράμμισε την έντονη αντίθεσή της στο προτεινόμενο ταμείο της «shock-absorption function»

³⁴⁹ Κατά το δείπνο απουσιάζουν εκείνοι που γράφουν τα πρακτικά της συνεδρίασης και οι διπλωμάτες γνωστοί ως «antics», οι οποίοι είναι επιφορτισμένοι με την αποστολή αναφορών στα γραφεία των αποστολών τους κατά την τακτική ενημέρωσή τους από τους πρώτους,

³⁵⁰ Επτά ημέρες πριν από το τελικό κείμενο των δεκατεσσάρων σελίδων που κατέθεσε ο Van Rompuy, ο Barroso είχε καταθέσει πρόταση - κείμενο με τίτλο «A blueprint for a deep and genuine EMU – Launching a European Debate». Ο πρόεδρος της Επιτροπής σε ένα κείμενο που αριθμούσε πενήντα δύο σελίδες, διατύπωνε πολλές προτάσεις για την εξέλιξη του ενωσιακού εγχειρήματος. Αρκετές από αυτές – όχι όμως εκείνη για το κοινό υπουργείο οικονομικών – περιλαμβάνονταν στο κείμενο του προέδρου του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου. Το συγκεκριμένο γεγονός φαίνεται να αποτελεί περίπτωση θεσμικού ανταγωνισμού (Πασσάς, 2012, σελ.30/31), καθώς οι δύο πρόεδροι είχαν έρθει επιπλέον σε διένεξη για το ποιος θα αντιπροσωπεύσει την Ένωση στην τελετή απονομής του βραβείου Νόμπελ Ειρήνης στο Όσλο. Βλ. Van Rompuy et al. (2012) και European Commission (2012c), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52012DC0777>

τον όρο του πρώτου, «solidarity mechanism»³⁵¹, για την περιγραφή μιας ήπιας εκδοχής του προτεινόμενου μηχανισμού, η οποία ικανοποιώντας τη γερμανική και τη γαλλική θέση θα προωθούσε αντίστοιχα την ανταγωνιστικότητα («competitiveness») και την ανάπτυξη («growth»)³⁵², μα σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της καγκελάριας δε θα κόστιζε περισσότερο από είκοσι δισεκατομμύρια ευρώ. Χωρίς κανέναν από τους δύο ηγέτες να ψεύδεται, στις ατομικές τους ανακοινώσεις με χρονική διαφορά μόλις έξι λεπτών, ο γάλλος πρόεδρος υπογράμμισε την πρόοδο του ενωσιακού εγχειρήματος τους τελευταίους έξι μήνες και ανέφερε τον μηχανισμό αλληλεγγύης και η γερμανίδα καγκελάρια έδειχνε ευχαριστημένη δηλώνοντας πως δεν συζητήθηκαν καθόλου τροποποιήσεις των συνθηκών και διαβεβαιώνοντας πως οποιεσδήποτε αλλαγές δεν μπορούν να συνεπάγονται και δεν θα συνεπάγονται επιπρόσθετα έξοδα για τους φορολογούμενους³⁵³.

Δεν ήταν όμως μόνο ο φόβος της απογοήτευσης και κατ' επέκταση ενδεχομένως τη καταψήφισης των γερμανών φορολογούμενων που εξανάγκασε την ευρωπαϊά ηγέτιδα να υπερασπιστεί ένα εθνικά νοηματοδοτημένο οικονομικό συμφέρον και να το υπηρετήσει αποδίδοντάς του αδιαμφισβήτητη προτεραιότητά έναντι οποιουδήποτε ενωσιακού συλλογικού συμφέροντος. Το ομοσπονδιακό συνταγματικό δικαστήριο, όπως έχει αναφερθεί παραπάνω, εγγυητής της σύγχρονης Γερμανίας ως «Rechtstaat», ως κράτους δηλαδή που διέπεται από τον Κανόνα Δικαίου, είχε αναπτύξει σταδιακά ρόλο θεματοφύλακα της εθνικής κυριαρχίας η οποία συχνά θεωρούταν πως απειλείται από την εξέλιξη του ενωσιακού εγχειρήματος. Μόλις το 2009 είχε εξετάσει τη συνταγματικότητα της Συνθήκης της Λισαβόνας και είχε αποφανθεί πως η ίδια η Συνθήκη είναι συμβατή και δεν βρίσκεται σε σύγκρουση με το γερμανικό Βασικό Νόμο (Bundesverfassungsgericht, 2009). Έκτοτε, ύστερα από προσφυγές που προέρχονταν πρωτίστως από το συντηρητικό δεξιό ή ακροδεξιό χώρο του γερμανικού πολιτικού φάσματος, απαιτούσε και όριζε τη

³⁵¹ Βλ. παράγραφο 12d στην κοινή δήλωση (European Council, 2012) η οποία είναι διαθέσιμη https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/134353.pdf

³⁵² Αξιομνημόνευτα, ο όρος «growth» είχε αποτελέσει επίσης προσθήκη κατά την ονοματοδοσία του Σύμφωνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης ύστερα από γαλλική απαίτηση και χωρίς κάποια ουσιαστική αλλαγή στο εγχειρίδιο (Eichengreen και Wyplosz, 1998, σελ.67).

³⁵³ Spiegel (2012), στον ιστότοπο <https://www.spiegel.de/international/europe/eu-summit-reveals-a-paralyzed-continent-a-874359-4.html>

νομοθέτηση νέων αρμοδιοτήτων για τη Bundestag, καθιστώντας το συγκεκριμένο κοινοβούλιο ουσιαστικά επόπτη και καθοριστικό ρυθμιστή μεταφοράς εθνικών εξουσιών σε υπερεθνικό επίπεδο³⁵⁴. Ενδεικτικά το 2012 το Δικαστήριο έκρινε τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας (ESM) συμβατό με το Βασικό Νόμο, αλλά ταυτόχρονα νομοθέτησε απαραίτητη την ρητή έγκριση της Βουλής για οποιαδήποτε αύξηση των διαθέσιμων κεφαλαίων του (Bundesverfassungsgericht, 2012). Στο πλαίσιο αυτό η γερμανίδα καγκελάρια δεν αναγκάζοταν μόνο να διαχειριστεί την προφανή βαρύτητα των γνωμοδοτήσεων του Δικαστηρίου. Καλούταν ταυτόχρονα εμμέσως, να εξηγήσει και να διαπραγματευτεί την ευρωπαϊκή εξωτερική πολιτική και τις σχετικές θέσεις του εκάστοτε κυβερνητικού συνασπισμού με εγχώριους πολιτικούς όρους (Bulmer, 2013, σελ.1399-1400). Αυτή η «πολιτικοποίηση», της οποίας η ένταση βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με τις στρατηγικές εκτιμήσεις των μεμονωμένων κομμάτων και αυξομειώνονταν ανάλογα με την ένταση του ανταγωνισμού μεταξύ τους (Kriesi et al., 2006; Kriesi, 2007; Hutter & Grande, 2014) δεν σήμαινε απαραίτητα αύξηση των εναλλακτικών απόψεων, ούτε ωρίμανση των κριτηρίων αναφοράς που χρησιμοποιούσαν οι βουλευτές προκειμένου να αξιολογήσουν την κοινοτική δράση της χώρας τους. Σε μια χώρα όπου σε 1393 συζητήσεις στην Ολομέλεια, από τον Μάρτιο του 1991 έως τον Σεπτέμβριο του 2013, καθένα από τα δύο μεγάλα κόμματα είχε αναφερθεί περίπου σαρανταπέντε χιλιάδες φορές σε ευρωπαϊκά ζητήματα³⁵⁵, η διαχείριση της κρίσης αποκτούσε πολιτικό πρόσημο που αναπάντεχα δε διέκρινε παρατάξεις, αλλά αποκάλυπτε κυρίως μια εύθραυστη εσωκομματική ισορροπία. Κατά την περίοδο των δεκατεσσάρων ψηφοφοριών³⁵⁶, η αγανάκτηση για τα προγράμματα οικονομικής βοήθειας προς

³⁵⁴ https://www.bundestag.de/en/europe/european_policy/mitwirk01_neu .

³⁵⁵ Σύμφωνα με μελέτη του Rauh (2015) σε 1393 συζητήσεις στην Bundestag μεταξύ 12 Μαρτίου 1991 και 3 Σεπτεμβρίου 2013, οι βουλευτές του CDU/CSU είχαν κάνει 48,792 δηλώσεις για ενωσιακά ζητήματα, οι βουλευτές του SPD 43,337 δηλώσεις, οι φιλελεύθεροι του FDP 22,562, το κόμμα των πρασίνων 19,822 και η Die Linke (PDS/Linke) 14,356 (Rauh, 2015, σελ.124).

³⁵⁶ Οι ψηφοφορίες που πραγματοποιήθηκαν στην Bundestag έως τον Αύγουστο του 2015 ήταν η ψηφοφορία για την ίδρυση του EFSF (21 Μαΐου 2010) και για την αύξηση των διαθέσιμων πόρων του (29 Σεπτεμβρίου 2011), οι ψηφοφορίες για τα τρία προγράμματα οικονομικής βοήθειας προς την Ελλάδα (7 Μαΐου 2010, 27 Φεβρουαρίου 2012, 19 Αυγούστου 2015), η ψηφοφορία για το ιρλανδικό «bailout» (1 Δεκεμβρίου 2010), οι ψηφοφορίες για το «bail-out» της Πορτογαλίας (12 Μαΐου 2011), της Ισπανίας (19 Ιουλίου 2012) και της Κύπρου (18 Απριλίου 2013), η ψηφοφορία για τον ESM και το Δημοσιονομικό Σύμφωνο (29 Ιουνίου 2012) και τρεις ψηφοφορίες για την χρονική επέκταση

κράτη-μέλη της Ευρωζώνης και για τους μηχανισμούς διάσωσης αυξάνοταν σημαντικά εντός του πάντοτε κυβερνώντος CDU/CSU, αφού τους δώδεκα βουλευτές που εναντιώνονταν σε αύξηση των δυνατοτήτων και των κεφαλαίων του EFSF το Σεπτέμβριο του 2011³⁵⁷, τους διαδέχονταν εξήντα που καταψήφισαν την έναρξη διαπραγματεύσεων για τη παράταση ενός νέου «bail-out» προγράμματος για την Ελλάδα τον Ιούλιο του 2015 (Wagstyl, 2015)³⁵⁸.

Ομοίως ασταθής ήταν ο κυβερνητικός συνασπισμός του κόμματος της καγκελάρου με το FDP κατά την περίοδο 2009-2013. Ο μεγάλος συνασπισμός με τους σοσιαλδημοκράτες την περίοδο 2013-2017 περιλάμβανε τα δύο μεγάλα κόμματα και εξασφάλιζε στην Merkel μια συντριπτική πλειοψηφία 504 βουλευτών από τους 631 του γερμανικού κοινοβουλίου. Σε αυτές τις συνθήκες οι διενέξεις που υπήρξαν μεταξύ των CDU/CSU και SPD και αφορούσαν κυρίως την προώθηση των πολιτικών λιτότητας στην ευρωζώνη, δεν αποτελούσαν εστία προβληματισμού. Με δεδομένα το μέγεθος της αντιπολίτευσης και τη θεσμοθετημένη δυνατότητα της πλειοψηφίας της Bundestag να αναιρεί ψηφίσματα και αποφάσεις της Bundesrat για μια πλειάδα ζητημάτων σε διάφορους τομείς (Winnwa, 2014)³⁵⁹, εύστοχα κανείς αναρωτιόταν για την ποιότητα της γερμανικής δημοκρατίας. Ωστόσο ο κυβερνητικός συνασπισμός με το FDP κατά την πρώτη προαναφερθείσα τετραετία εμφάνιζε ιδιαίτερα προβλήματα συγχρονισμού και συμπόρευσης. Ενδεικτικά, μόλις μερικούς μήνες έπειτα από την

προγραμμάτων διάσωσης της Ελλάδας και για την έναρξη διαπραγματεύσεων ενός τρίτου ελληνικού «bail-out» (18 Δεκεμβρίου 2014, 27 Φεβρουαρίου 2015, 17 Ιουλίου 2015). Στις ψηφοφορίες αυτές όπως υπογραμμίζει ο Wendler (Jančić, 2017, σελ. 180), το SPD εκτός από την αποχή στις ψηφοφορίες για το πρώτο ελληνικό «bail-out» και την ίδρυση του EFSF, ψήφισε θετικά με ελάχιστους αποστάτες ενώ η Die Linke ψήφισε κατά όλες τις φορές εκτός από την ψηφοφορία για την παράταση του οικονομικού προγράμματος βοήθειας για την Ελλάδα το Φεβρουάριο του 2015. Τόσο το SPD όσο και το κόμμα των πρασίνων συχνά κατέγγειλαν την πολιτική λιτότητας.

³⁵⁷ <https://www.reuters.com/article/idUSL5E7K60NY20110906> και έπειτα από τη ψηφοφορία <https://www.bbc.com/news/world-europe-15107538>

³⁵⁸ Βλ. <https://www.ft.com/content/0c909836-2c72-11e5-8613-e7aedbb7bdb7>

³⁵⁹ Βλ. Winnwa (2014), στον ιστότοπο <http://www.nouvelle-europe.eu/en/german-grand-coalition-governing-without-opposition>

Ο μεγάλος συνασπισμός διέθετε 27 από τις 69 ψήφους στην Bundesrat. Για οποιαδήποτε απόφαση απαιτούνται 35 ψήφοι. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως έπειτα από κάθε συνασπισμό με το CDU/CSU, το SPD αποδυναμώνεται. Το 2009 το εκλογικό ποσοστό του SPD μειώθηκε κατά 11,2 % και το 2017 κατά 5,2%. Βλ. Bremer (2017), στον ιστότοπο <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2017/09/28/the-crisis-of-the-spd-where-now-for-germanys-social-democrats/>

εκλογική αναμέτρηση και ενώ το κυβερνητικό έργο αποτιμώταν σχεδόν μηδενικό, η Die Tageszeitung έγραφε:

«From the outset, Merkel has remained true to her style of governing. She operates by lying in wait. She does not act but rather avoids action. She hardly makes mistakes -- so she can pounce on the mistakes of others. It would be wrong to call this style of government 'presidential.' Merkel does not rise above conflict, rather she uses it to her own advantage. This is not simply a calculated move: She does not have the power to end conflicts by putting her foot down. Both the CSU and the FDP seek confrontation»³⁶⁰

και η συντηρητική Die Welt σχολίαζε την προτεινόμενη πολιτική:

«In other words, there is a clear emphasis on personal responsibility, rationality and solidarity in many policy areas. If the government can now teach this tune to Foreign Minister Guido Westerwelle, [...] Merkel's coalition would take a big leap forward»³⁶¹

Η ακόλουθη τακτική του FDP να υιοθετήσει αυστηρή και άκαμπτη στάση για τα κράτη-μέλη της Ευρωζώνης που χρειάζονταν οικονομική βοήθεια ή βρίσκονταν σε ανησυχητική ύφεση και να ασκήσει από τη θέση αυτή κριτική στο κόμμα της καγκελάρου³⁶², τέτοια που ωθούσε τον Juncker να σχολιάσει πως:

«I am appalled by how some German liberals are compromising their European political heritage. [...]. It is deeply painful for me to see that some in the FDP are now flirting with a populist course regarding Europe»³⁶³,

απέτυχε και η ιστορική παράταξη έμεινε εκτός της επόμενης βουλής³⁶⁴.

Στις 15 Νοεμβρίου 2011, στο 24ο συνέδριο του CDU στη Λειψία με το σύνθημα «Für

³⁶⁰ <https://www.spiegel.de/international/germany/the-world-from-berlin-merkel-s-coalition-remains-in-stand-by-mode-a-684340.html>

³⁶¹ <https://www.spiegel.de/international/germany/the-world-from-berlin-merkel-s-coalition-remains-in-stand-by-mode-a-684340.html>

³⁶² <https://www.spiegel.de/international/europe/new-policy-paper-ahead-of-elections-germany-s-fdp-trying-to-boost-popularity-with-tough-line-on-euro-a-741325.html>

³⁶³ <https://www.spiegel.de/international/europe/a-warning-from-an-upset-neighbor-euro-group-leader-exhorts-germany-to-expand-rescue-fund-a-741068.html>

³⁶⁴ <https://www.spiegel.de/international/germany/german-free-democrats-fail-to-enter-parliament-a-923816.html>

Deutschland, für Europa»³⁶⁵, ο αρχηγός της κοινοβουλευτικής ομάδας του κόμματος Volker Kauder στηλίτευε τη βρετανική άρνηση για την επιβολή φόρου στις χρηματοπιστωτικές συναλλαγές. Παραβλέποντας την εναντίωση της καγκελάριας σε αρκετές έως τότε προτεινόμενες λύσεις για την κρίση στην Ευρωζώνη, κατέκρινε τους Βρετανούς πως:

«I can understand that the British don't want that [a transactions tax] when they generate almost 30% of their gross domestic product from financial-market business in the City of London. Only going after their own benefit and refusing to contribute is not the message we're letting the British get away with.»³⁶⁶

και δήλωνε περήφανος αφού η Ένωση πλέον, μερικές εβδομάδες πριν την επικύρωση του Δημοσιονομικού Συμφώνου, υιοθετούσε τη θέση της Γερμανίας για αυστηρότερη δημοσιονομική πειθαρχία στα χρεωμένα κράτη - μέλη:

«Now all of a sudden, Europe is speaking German. [...]. Not as a language, but in its acceptance of the instruments for which Angela Merkel has fought so hard, and with success in the end.»³⁶⁷

Λίγους μήνες αργότερα η Ulrike Guérot, επικεφαλής του γραφείου της think tank ECFR (European Council on Foreign Relations) στο Βερολίνο, αξιολογώντας τις μεταρρυθμιστικές προτάσεις του Schäuble τις οποίες ο γερμανός υπουργός είχε διατυπώσει κατά τον λόγο του στη βράβειυσή του με το βραβείο Καρλομάγνου, συμπέρανε:

«Dann wird deutlich: Europa wird deutscher, Deutschland wird Hegemon Europas. Das muss nicht schlecht sein. Aber eine Hegemonie braucht ein sichtbares Konzept» (Guérot, 2012)³⁶⁸

³⁶⁵ Κυρίαρχη ενότητα του συνεδρίου αποτελούσε η ενότητα «Starkes Europa – Gute Zukunft Für Deutschland». Τα αρχεία του συνεδρίου διαθέσιμα στο <https://www.cdu.de/artikel/24-parteitag-leipzig-2011>

³⁶⁶ <https://www.theguardian.com/business/2011/nov/15/eurozone-crisis-britain-germany-tension>

³⁶⁷ <https://www.theguardian.com/business/2011/nov/15/eurozone-crisis-britain-germany-tension>

³⁶⁸ https://www.deutschlandfunkkultur.de/europa-braucht-grosszuegigkeit-nicht-haerte.1005.de.html?dram:article_id=208522

και υπογραμμίζοντας το πολιτικό περιεχόμενο του εγχειρήματος του κοινού νομίσματος, κατέληγε στην αναγκαιότητα συγκρότησης, διάδοσης και υλοποίησης ενός ευρωπαϊκού οράματος:

«Und vor allem müsste Deutschland verstehen – und zwar bald! –, dass Geld, und damit auch der Euro, politisch ist. Europa kann nicht von der Europäischen Zentralbank regiert werden. Deutschland muss nun Weitsicht und strategische Führungsqualitäten beweisen.» (Guérot, 2012)

Το ίδιο συμπέρασμα συνήγε ο καθηγητής δικαίου Schönberger καθώς εξηγούσε τι απαιτείται από τη Γερμανία κατά τον ηγεμονικό της ρόλο:

«Die Hegemonie in der Europäischen Union fordert von den deutschen Eliten und der deutschen Öffentlichkeit etwas, das Deutschlands Lage in der Mitte Europas von ihnen schon immer verlangt hat: den Verzicht auf nationale Introvertiertheit; die aufmerksame Kenntnis, Beobachtung und Beeinflussung der europäischen Nachbarn; die Definition der eigenen Interessen unter Einbeziehung der Interessenlage der Partner; das Voraus- und Mitdenken für Europa insgesamt.» (Schönberger, 2012, σελ.8).

Η γερμανίδα καγκελάρια δεν φαινόταν να διαθέτει κάποιο όραμα για το ενωσιακό εγχείρημα. Χωρίς η έλλειψη αυτή να εμποδίζει ή να περιορίζει τη δράση της ηγέτιδας στο ευρωπαϊκό επίπεδο και δίχως η πλήρωσή της να εξισώνεται με αναγκαία προϋπόθεση εκλογικής επικράτησης στην εγχώρια πολιτική σκηνή, η Merkel στερούταν μόνο ένα δυνητικό πλεονέκτημα κοινωνικής κινητοποίησης και υποστήριξης της (Paterson, 2011, σελ.66). Λίγους μήνες αφότου είχε ανέλθει για πρώτη φορά στο αξίωμα, το Μάιο του 2006, η ίδια επισημαίνοντας πως όλες οι τροπές προόδου στη γερμανική μεταπολεμική ιστορία είναι συνυφασμένες με την Ευρωπαϊκή Ένωση, υπογράμμισε την απώλεια της δυναμικής του ενωσιακού εγχειρήματος ύστερα από τον «grosse Siegeszug der Freiheit» ως της καλύτερης επιλογής («bessere Antwort») έναντι στο σιδηρούν παραπέτασμα και παρότρυνε την επανομηματοδότησή του, λέγοντας:

«Ich will die Dinge nicht dramatisieren, aber ich glaube, eine Neubegründung ist notwendiger denn je. [...] Europa muss sich aus sich selbst heraus begründen und zeigen, dass es in einer Welt größeren Wettbewerbs, in einer global transparenten Welt Politik nach seinen Wertvorstellungen gestalten

kann. Das ist die große Aufgabe, vor der wir stehen.» (Merkel σε Bundesregierung, 2006, σελ.4)³⁶⁹

Παρόλ' αυτά, στον ίδιο λόγο, η Merkel δεν κατέληγε παρά σε έναν διατυμπανισμό αυτοπεποίθησης τον οποίο νομιμοποιούσε με έναν επιστημονικοφανή θετικό απολογισμό του ενωσιακού οικοδομήματος και αθώα ή ακίνδυνη αναφορά στους πρωτεργάτες του:

«Menschen wie Schuman, de Gaulle, Adenauer und viele andere standen damals vor unglaublich großen Trümmern; aber sie hatten Visionen. Wir haben ein starkes Fundament, auf dem wir aufbauen können. Wir haben eine jahrzehntelange Erfolgsgeschichte. Heute gibt es neue Bedrohungen, neue Herausforderungen und mehr Wettbewerb. Aber mit unserer Geschichte und unserem Selbstbewusstsein, das wir einbringen, können wir es schaffen, aus Europa auch im 21. Jahrhundert eine Erfolgsgeschichte zu machen.»³⁷⁰

Έπειτα από τη Συνθήκη της Λισαβόνας, η γερμανίδα καγκελάρια αποσύροταν από την κοινοτική δράση δίχως να προτείνει νέους στόχους ή να αναπτύξει μια συγκεκριμένη στρατηγική. Χωρίς να δηλώνει κάποια προτίμηση για τις νεοσύστατες

³⁶⁹ Ο συγκεκριμένος λόγος της καγκελάριας κρίνεται αρκετά σημαντικός. Η Merkel επιστρατεύοντας έναν «ρηχό» ρεαλισμό, εξηγεί απροσδόκητα την πρωτοκαθεδρία της οικονομίας έναντι του πολιτικού. Επιπλέον, ενώ τίθεται υπέρ της Συνταγματικής Συνθήκης, δεν κάνει καμμία αναφορά στην ευγενή αξία της ενωσιακής δυναμικής αυτής καθ' αυτής. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, η ελευθερία λόγου, τα κοινωνικά και ατομικά δικαιώματα υποβαθμίζονται και εντέλει παραλείπονται σε μια συζήτηση για τα πρακτικά οικονομικά οφέλη της Ένωσης στην καθημερινή ζωή ενός ευρωπαίου πολίτη. Ενδεικτικά αποσπάσματα:

«Die Beschwörung der Werte und der Ursprungsidee des europäischen Einigungsprozesses reicht heute nicht mehr aus; damit ist es nicht getan. [...] Deshalb ist dies auch nicht die Stunde einer historischen Reminiszenz, sondern es ist die Stunde einer Regierungserklärung. [...] Wir müssen – davon bin ich zutiefst überzeugt – den Stand des Projekts Europa kritisch überprüfen. Wir müssen den Bürger in den Mittelpunkt stellen und seine Fragen beantworten: Was bedeutet das für meinen Arbeitsplatz, für meinen Wohlstand und für meine soziale Sicherheit bei Krankheit und im Alter? [...]. Mit 450 Millionen Menschen in der Europäischen Union können wir natürlich die Regeln des Welthandels beeinflussen. [...] Da stellt sich aus meiner Sicht zunächst die Frage der wirtschaftlichen Dynamik, der sozialen Verantwortung, die wir für die Menschen wahrnehmen, und der Arbeitsplätze. [...]. Deshalb müssen wir auch wirtschaftlich stark sein. Wenn wir Politik gestalten wollen – die Angst der Menschen ist, dass Politik nicht mehr die gestaltende Kraft hat –, dann müssen wir das durchsetzen und dürfen wir uns nicht drücken.»

Ο λόγος είναι διαθέσιμος στην ιστοσελίδα: <https://www.bundesregierung.de/breg-de/service/bulletin/regierungserklaerung-von-bundestkanzlerin-dr-angela-merkel-793764>

³⁷⁰ Βλ. Bundesregierung (2006), διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.bundesregierung.de/breg-de/service/bulletin/regierungserklaerung-von-bundestkanzlerin-dr-angela-merkel-793764>

θέσεις των προέδρων του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου και της Ευρωομάδας, επιδίωκε μόνο το διορισμό του Axel Weber ως προέδρου της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και του Uwe Corserius, πρώην επικεφαλής του τμήματος ευρωπαϊκής πολιτικής της καγκελαρίας, ως γενικού γραμματέα του Συμβουλίου των Υπουργών³⁷¹.

Στην ετήσια συνέντευξη τύπου τον Ιούλιο του 2011, μία ημέρα μετά την έγκριση του δεύτερου πακέτου διάσωσης για την Ελλάδα, η Merkel αναστοχαζόμενη την πρόοδο της γερμανικής οικονομίας και την αύξηση των ημερομισθίων, διαπίστωνε πως

«Deutschland geht es so gut wie lange nicht mehr. [...] Das müssen wir auch in Europa schaffen. Ich will, dass Europa stärker aus der Krise herauskommt, als es hineingegangen ist.» (Fischer, 2011)³⁷²

και ερμηνεύοντας την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων ως εκπλήρωση του «ιστορικού» καθήκοντος να προστατευτεί το ευρώ, δήλωνε ευτυχής για την επιτυχή σταυροφορία της:

«Das ist das, was mich antreibt. Deswegen kämpfe ich an der Stelle auch sehr hart, muss ich sagen. Ganz Europa hat begonnen, Reformen zu machen» (Fischer, 2011)³⁷³

Όταν ωστόσο κάποιος δημοσιογράφος τη ρώτησε τι θα αποκρίνοταν σε εκείνους που της ασκούν κριτική για έλλειψη «πάθους» («Leidenschaft») για την Ευρωπαϊκή Ένωση, η καγκελάριας έπειτα από παύση και συνοφρυωμένη, απαντούσε:

«Ach so, Leidenschaft, ja, genau. [...] Wenn ich für alles so viel Leidenschaft hätte wie für Europa, dann könnte ich meinen Tag mit 48 Stunden füllen» (Fischer, 2011; Peel & Chaffin, 2011)³⁷⁴

³⁷¹ Το γεγονός είναι αξιοπερίεργο και πιθανότατα φανερώνει μια στρατηγική εκτίμηση της Merkel για τις θέσεις επιρροής στη διακυβέρνηση της Ευρωζώνης και κατ' επέκταση της Ένωσης. Ο ίδιος ο Weber αποσύρθηκε το Φεβρουάριο 2011. Βλ. <https://www.spiegel.de/international/germany/merkel-ecb-candidate-german-central-bank-head-axel-weber-resigns-a-745083.html>, <https://register.consilium.europa.eu/doc/srv?!=EN&f=ST%2017603%202009%20INIT>

³⁷² Άρθρο διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/merkel-macht-urlaub-tschuess-krise-a-775984.html>

³⁷³ Βλ. <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/merkel-macht-urlaub-tschuess-krise-a-775984.html> και επίσης <https://www.bundeskanzlerin.de/bkin-en/news/-we-must-never-lose-sight-of-the-big-picture-when-we-make-decisions--476908>

³⁷⁴ Βλ. <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/merkel-macht-urlaub-tschuess-krise-a-775984.html> και αγγλικά <https://www.ft.com/content/f71b769e-b47d-11e0-a21d-00144feabdc0>

Επιχειρώντας να γίνει πιο συγκεκριμένη, επαναλάμβανε ουσιαστικά πως «όραμά» της είναι ακριβώς εκείνες οι κοινωνικο-οικονομικές μεταρρυθμίσεις με τις οποίες η Ευρώπη θα διατηρηθεί ανταγωνιστική, και σχεδόν με χλευασμό ενός εμμονικού θετικιστή επιστήμονα διατεινόταν:

«So, also, das ist meine Leidenschaft. [...] Merkelsche Art der Leidenschaft. Und die ist ziemlich intensiv. [...]Ich bewege mich in der Ist-Zeit und löse Probleme und beschäftige mich nicht jeden Tag mit der Nachbetrachtung »^{375, 376}

Η απογύμνωση του ευρωπαϊκού οράματος από την κινητήρια προσδοκία μιας ιδανικής μελλοντικής κατάστασης και η έκπτωσή του στη διατήρηση της ανταγωνιστικότητας της Ένωσης στην παγκόσμια αγορά, δηλαδή στη διατήρηση ενός οικονομικού μεγέθους, δεν βρίσκονταν σε ασυμφωνία ούτε με την υπεράσπιση του γερμανικού συμφέροντος έτσι όπως εκείνο είχε νοηματοδοτηθεί στο αυστηρό

³⁷⁵ <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/merkel-macht-urlaub-tschuess-krise-a-775984.html>

³⁷⁶ Ωστόσο έναν χρόνο μετά και εφόσον η Ισπανία αντιμετώπιζε το ενδεχόμενο χρεοκοπίας, η γερμανίδα καγκελάρια αποκάλυπτε για πρώτη και τελευταία φορά ένα ουσιαστικότερο όραμα για το ενωσιακό εγχείρημα. Όπως υποστήριζε στο ARD:

«We need more Europe, we need not only a monetary union, but we also need a so-called fiscal union, in other words more joint budget policy. And we need most of all a political union – that means we need to gradually give competencies to Europe and give Europe control.» (στο <https://www.euractiv.com/section/eu-priorities-2020/news/merkel-calls-for-political-union-to-save-the-euro/>). Αυτή η μοναδική αναφορά, η οποία δεν συνοδεύτηκε από καμία ενέργεια ή από καμία δημόσια συζήτηση, γρήγορα επισκιάστηκε από την καθυστερημένη δήλωση του Draghi για τη διάσωση του ευρώ και εγκαταλείφθηκε ακόμη και σε ρητορικό επίπεδο για ποικίλους λόγους (Otero-Iglesias, 2017). Οι τελευταίοι συνοψίζονται στην ικανότητα της Γερμανίας να επιτυγχάνει τους εθνικούς της στόχους εξίσου καλά και σε διακυβερνητικό επίπεδο, στην αρνητική αντίδραση του εθνικού εκλογικού σώματος - δεν είναι σύμπτωση πως το κόμμα Alternative für Deutschland των αντιευρωπαϊστών αναδύθηκε ως εκλογική δύναμη το 2013 - που λανθασμένα εξίσωσε την προτεινόμενη τραπεζική ένωση με αθέμιτη δημοσιονομική που θα δημιουργούταν από τους εταίρους και τέλος στη γαλλική αντίδραση. Για τους Γάλλους, η έννοια του ομοσπονδισμού είναι «ξένη» αφού είναι ασύμβατη με την έννοια της egalite και το ενωσιακό εγχείρημα χαρακτηρίζεται πρωτίστως από την gouvernement économique. Σε αυτή την μοναδική της αναφορά η καγκελάρια υποστηρίζονταν τόσο από τον Weidmann, όσο και από τον γερμανό υπουργό οικονομικών που όταν βραβεύονταν με το βραβείο Καρλομαγνού, δήλωνε «Europe has always emerged strengthened from every crisis. It'll be the same this time. [...] In ten years we will have a structure that will be much closer to what one calls a political union.» στο <https://www.dw.com/en/schäuble-receives-charlemagne-prize/a-15950762> και για την τοποθέτηση του Weidmann βλ. <https://www.handelsblatt.com/politik/konjunktur/bundesbank-chef-weidmann-europa-braucht-eine-richtungsentscheidung/6752170.html?ticket=ST-15711957-7Pml2ebvsvTz6WpigmMpc-ap4>

πλαίσιο της εθνικής οικονομίας, ούτε με την «πολιτική των μικρών βημάτων»³⁷⁷ που εφάρμοζε η καγκελάρια από την αρχή της θητείας της στην εγχώρια πολιτική σκηνή και αργότερα στη διαχείριση της κρίσης στη ζώνη του ευρώ. Για την ακρίβεια, η γερμανίδα ηγέτιδα δεν εφάρμοζε δυο διαφορετικές τακτικές μια στο εσωτερικό της χώρας και μια στο εξωτερικό όπως ισχυρίζεται ο Beck στην «μερκιαβελλική» ανάλυση του (Beck, 2013, σελ.97). Κατά τη κρίση στην ευρωζώνη η Merkel πρόβαλλε το εθνικό συμφέρον έτσι όπως το αντιλαμβάνονταν, στο ενωσιακό περιβάλλον και με την ίδια τακτική που εφάρμοζε στην χώρα της επιχειρούσε την υπεράσπιση του πλέον ως συλλογικού. Αυτή η ιδιότυπη αναγωγή γεμάτη από παραβλέψεις, παρερμηνείες και αστοχίες ³⁷⁸, συνοδεύονταν από την επιλογή ανάληψης του ρόλου της «Frau Germania»³⁷⁹ και την προτεραιότητα υπεράσπισης του εθνικού συμφέροντος έναντι του κοινοτικού, και μαζί αποτελούν την τρίτη συστατική μομφή της κατηγορίας περί γερμανικής ηγεμονίας. Σε αυτές τις συνθήκες, όπως εύστοχα σημειώνει ο Marsh (2012), η καγκελάρια βρισκόταν μονίμως εγκλωβισμένη στο αποτέλεσμα μιας διεκυστίνδας το οποίο θα ισοδυναμεί πάντοτε με ήττα της. Όπως ο ίδιος ο αναλυτής εξηγεί τον «Merkel's law of permanent disappointment»:

«The German chancellor will always do more than she originally promised to help out errant states, but the funds committed will always be less than necessary to solve the euro's problems once and for all. So people on both sides of the argument, whether conservative German voters or the financial markets or the hard-up states themselves, will always be disappointed — for equal and opposite reasons.»³⁸⁰

³⁷⁷ Βλ. σχετική συνέντευξη της καγκελάριας Merkel τον Ιανουάριο 2006, διαθέσιμη στον ιστότοπο <https://www.spiegel.de/international/spiegel/interview-merkel-pledges-to-revamp-germany-in-small-steps-a-394188.html>

³⁷⁸ Η καγκελάρια παρέβλεπε πως η ανταγωνιστικότητα ενός κράτους μέλους αυξάνεται σε έκπτωση εκείνης κάποιου άλλου, παρερμήνευε το ενωσιακό εγχείρημα και την αξία του και αστοχούσε ως προς την τακτική που ακολουθούσε καθώς το παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα επιτάχυνε την όξυνση της κρίσης και περιέπλεξε τις συνέπειές της σε ρυθμούς και με τρόπους που δεν μπορούν να παρομοιαστούν με εκείνους μιας εγχώριας οικονομικής κρίσης.

³⁷⁹ <https://www.neweurope.eu/article/ms-europe-or-frau-germania/>

³⁸⁰ <https://www.marketwatch.com/story/the-calm-before-the-eu-storm-2012-04-02>

5.6. Τέταρτη συστατική μομφή: Η σκιά του ορντολιμπεραλισμού.

Τέλος, η τέταρτη συστατική μομφή της κατηγορίας περί γερμανικής ηγεμονίας συνίσταται στην εμμονική προσκόλληση της καγκελάρου στις πολιτικές λιτότητας και σε ένα σύνολο συγκεκριμένων υποστηρικτικών ή συμπληρωματικών πεποιθήσεων, ως μοναδική μέθοδο άμβλυνσης και τελικά υπέρβασης της κρίσης. Με την υποστήριξη ορισμένων βόρειων κρατών όπως της Φιλανδίας, της Αυστρίας και της Ολλανδίας, κρατών δηλαδή με πλεόνασμα τρέχουσων συναλλαγών, η Γερμανία και η καγκελάρου επέβαλαν στις χρεωμένες και οφειλέτριες χώρες της Ευρωζώνης προγράμματα μακροοικονομίας που είχαν στο επίκεντρό τους τη λιτότητα και την αυστηρότερη δημοσιονομική πειθαρχία (Fratzscher, 2018, σελ.132; Stiglitz, 2016, σελ.202-206; Dullien & Guérot, 2012, σελ.1; Beck, 2013, σελ.97). Δίχως έστω να λαμβάνεται υπ' όψιν η προφανής ανομοιογένεια των οικονομιών των κρατών μελών της Ευρωζώνης, αυτά τα προγράμματα διαμορφώνονταν υπό το πρίσμα ορισμένων πεποιθήσεων που είτε αποτελούσαν κυρίαρχες θέσεις, είτε, ακόμη ισχυρότερες, φέροντας κύρος αξιώματος, είχαν «εγγραφεί» ως κανόνες στο ίδιο το ενωσιακό εγχείρημα. Τέτοιες ήταν η ανεξαρτησία της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και η υπεράσπισή της, η καταστατική εντολή του οργανισμού για διασφάλιση της νομισματικής σταθερότητας στην κοινότητα και η εκπλήρωση αυτής ως κύρια, πρωταρχική προτεραιότητα του και η θεώρηση της ανταγωνιστικότητας ως το βασικό μέγεθος αξιολόγησης των εθνικών οικονομιών.

Η πολιτική της λιτότητας, διακριτή από εκείνη της δημοσιονομικής σύνεσης³⁸¹, ερμηνεύονταν ως προσπάθεια συρρίκνωσης των κρατικών δαπανών και αύξησης των εσόδων και θεμελιωνόταν στην λανθασμένη³⁸² παραδοχή ότι η κρίση είχε προκληθεί

³⁸¹ Οι δύο πολιτικές παρουσιάζονται συχνά λανθασμένα ταυτόσημες. Ωστόσο η δημοσιονομική σύνεση και η λιτότητα διαφέρουν σημαντικά και δεν συμβαδίζουν πάντοτε. Για παράδειγμα, οι σκανδιναβικές χώρες αποφεύγουν το ελλείμμα στον προϋπολογισμό τους, απόδειξη της δέσμευσής τους για δημοσιονομική σύνεση, και ταυτόχρονα παρουσιάζουν υψηλό επίπεδο κοινωνικών δαπανών, τακτική καθ' όλα αντιδιαμετρική από τη λιτότητα (Roche et al., 2017, σελ.24-27). Σε περίοδο ύφεσης προφανώς, η απαίτηση για δημοσιονομική σύνεση σε κράτη με διαχρονικό έλλειμμα και μάλιστα σε βραχύ χρονικό διάστημα, μπορεί να ικανοποιηθεί μέσω πολιτικών λιτότητας. (Roche et al., 2017)

³⁸² Η παραδοχή είναι καταφανώς ψευδή στην περίπτωση της Ισπανίας, όπου η κρίση προέκυψε από τον τραπεζικό τομέα και πριν από αυτή η χώρα εμφάνιζε πλεόνασμα. Στην περίπτωση της Ελλάδας είναι αληθής, όχι όμως και πλήρης ως εξήγηση της κρίσης, καθώς παραλείπονται οι κατασκευαστικές ατέλειες της νομισματικής ένωσης και η αδιαφανής, πολύπλοκη λειτουργία του παγκόσμιου

αποκλειστικά από αυξημένα εθνικά δημοσιονομικά ελλείματα. Η αιτιολόγηση της ορθότητάς της επιλογής της από την πλευρά των πιστωτών ήταν αφοπλιστικά απλή: Μειώνοντας τις δαπάνες και αυξάνοντας τα έσοδα, δηλαδή πρωτίστως τους φόρους, το δημόσιο έλλειμμα θα μειωνόταν και η ανάγκη του κράτους για εξωτερικό δανεισμό θα έπαυε. Η εφαρμογή των συγκεκριμένων προγραμμάτων ωστόσο και των μεταρρυθμίσεων που εκείνα προέβλεπαν, προκάλεσαν όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, μαζικές διαμαρτυρίες πολιτών στις οφειλέτριες χώρες και η αποτελεσματικότητά τους αμφισβητήθηκε έντονα όχι μόνο από κυβερνήσεις και ειδικούς των κοινωνικών επιστημών, αλλά και από αρκετούς οικονομολόγους.

Τον Μάιο του 2012, ο πρώην καγκελάριος της Γερμανίας, Schröder, τιτλοφορούσε άρθρο του στους New York Times με το πόρισμα «Austerity is strangling Europe»³⁸³ και ένα χρόνο αργότερα ο Blyth (2013) αναφερόταν στην πολιτική της δημοσιονομικής λιτότητας ως μια «επικίνδυνη ιδέα», η οποία σχεδόν ποτέ δεν συνέβαλε στην οικονομική ανάπτυξη. Σε μια προσπάθεια ποσοτικοποίησης των αρνητικών αποτελεσμάτων της λιτότητας, οι De Grauwe και Ji (2013, σελ.3) υπολόγισαν πως βελτίωση της ισορροπίας του κρατικού προϋπολογισμού των χρεωμένων χωρών μέσω των μέτρων λιτότητας κατά 1%, επέφερε μείωση του ΑΕΠ τους κατά 2,8%. Ομοίως οι Blanchard και Leigh (IMF, 2012, σελ.41-42)³⁸⁴, επικεφαλής οικονομολόγοι του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, υπολογίζοντας το σχετικό δημοσιονομικό πολλαπλασιαστή, κατέληγαν στις τρομερές τιμές που αυτός μπορεί να λάβει σε μια υφεσιακή οικονομία. Προειδοποιούσαν πως σε αυτές τις περιπτώσεις η πολιτική λιτότητας πρέπει να ασκείται με φειδώ και σε καμμία περίπτωση πολύ

χρηματοπιστωτικού συστήματος, παράγοντες που συνέβαλαν καθοριστικά στην όξυνση της κρίσης στην χώρα. Υπενθυμίζεται τέλος, πως προς το τέλος της διακυβέρνησης Κωνσταντίνου Καραμανλή δόθηκαν 28 δισεκατομμύρια ευρώ για κάλυψη των ελλειμμάτων των εγχώριων τραπεζών. Ο ίδιος ο πρωθυπουργός τόνιζε: «Η συμμετοχή στο σχέδιο ενίσχυσης της ρευστότητας είναι εθελοντική, τονίζω όμως ότι όλοι πρέπει να συμμετάσχουν προς όφελος της οικονομίας. ». Βλ. σχετικά <https://m.naftemporiki.gr/story/189424> και <https://www.kathimerini.gr/economy/business/341674/oles-oi-megales-trapezes-sto-schedio-ton-28-dis-gia-enischysi-tis-reystotitas/>.

³⁸³ <https://www.nytimes.com/2012/05/04/opinion/austerity-is-strangling-europe.html?mtrref=www.google.gr&gwh=9A63FE62B72A217F6FA2A04D12D34E45&gwt=pay&assetType=REGIWALL&module=ArrowsNav&contentCollection=Opinion&action=keypress®ion=FixedLeft&pgtype=article>

³⁸⁴ <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2016/12/31/Coping-with-High-Debt-and-Sluggish-Growth>

γρήγορα, καθώς μπορεί να εγκλωβίσει τη δημοσιονομική θέση και την οικονομία εν γένει της χώρας σε καθοδική αυτοτροφοδοτούμενη σπείρα όπου συνεχής λιτότητα οδηγεί σε διαρκή κάμψη της οικονομικής δραστηριότητας, επιφέρει μείωση των εσόδων, αύξηση της ανεργίας και των κοινωνικών δαπανών όπως λ.χ. των διάφορων επιδομάτων και εντέλει παράδοξα αυστηρότερες πολιτικές λιτότητας. Οι δύο επιστήμονες υπολόγισαν πως σε μια χώρα σε ύφεση, περικοπή των δημόσιων δαπανών κατά ένα ευρώ σήμαινε πτώση του ΑΕΠ της σχεδόν κατά δύο ευρώ, προκαλώντας έτσι απροσδόκητη αύξηση του κρίσιμου λόγου χρέους προς ΑΕΠ. Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληγαν στη μελέτη τους για τους δημοσιονομικούς πολλαπλασιαστές και οι Baum et al. (2012) υποστηρίζοντας πως:

«An important policy implication of the found asymmetries is that if financing allows, gradual fiscal adjustment may in some cases be preferable to a more frontloaded approach. For example, when the output gap is negative, at the time the fiscal shock is implemented, a gradual spending adjustment will have a smaller negative impact on output in the short term than an up-front reduction.» (Baum et al στο IMF - WP/12/286, 2012, σελ. 18)³⁸⁵

Με την ετυμηγορία κατά της μονομερούς λιτότητας συντάσσεται επίσης ο Stiglitz (2014b) καθώς εξηγούσε πως η ανάκαμψη στην Ευρωζώνη - μερική και προσωρινή - , δεν ισοδυναμούσε με επιτυχία της επιβαλλόμενης λιτότητας αφού ο χρόνος ο οποίος είχε χαθεί ήταν πολύς και οι άμεσοι υφεσιακοί αντίκτυποι είχαν προκαλέσει εκτεταμένη ζημιά. Τέλος, ο Krugman (2012, σελ.215-227) ανέλυε την πλάνη των θιασωτών της «επεκτατικής» λιτότητας, αποκαλύπτωντας «το παραμύθι της εμπιστοσύνης» και τους λανθασμένους συσχετισμούς στα «ισχυρά εμπειρικά στοιχεία» σύμφωνα με τα οποία η συγκεκριμένη πολιτική είχε συμβάλει σε προηγούμενες περιπτώσεις στην οικονομική ανάπτυξη και στην υπέρβαση υφέσεων³⁸⁶.

³⁸⁵ <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/31/Fiscal-Multipliers-and-the-State-of-the-Economy-40146>

³⁸⁶ Ο Krugman (2012, σελ.224-227) καταφέρεται κατά του έργου των Alesina και Ardagna (2010, 1998) εντοπίζοντας τους λανθασμένους συσχετισμούς και τις παραβλέψεις στα παραδείγματά τους όπως λ.χ. την επίδραση της «φούσκας» της τεχνολογίας στην μετακίνηση των ΗΠΑ κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1990 από δημοσιονομικό έλλειμμα σε πλεόνασμα, και επισημαίνοντας πως σε αντίθεση προς ένα συνηθισμένο διάστημα ύφεσης μιας τυπικής οικονομίας, η δημοσιονομική πολιτική στην

Παρόλ' αυτά, ο γερμανός υπουργός οικονομικών το Σεπτέμβριο του 2013 παρομοιάζοντας την Ευρωζώνη με τη Γερμανία κατά την πρώτη δεκαετία του αιώνα, συνηγορούσε υπέρ της αυστηρής λιτότητας μετανομάζοντάς την σε «fiscal and structural repair work» και παρατηρούσε πως πλέον η Ευρώπη «is being fixed» (Schäuble, 2013)³⁸⁷. Την ίδια θέση υιοθετούσε ο Trichet τέσσερις μήνες νωρίτερα, τονίζοντας την «τεράστια πρόοδο» που έχει συντελεστεί στην ήπειρο όπου σύμφωνα με τον οξυδερκή Ο' Rourke (2012) «good times are always just around the corner»³⁸⁸, και συνιστούσε την αποφυγή της χρήσης του όρου «λιτότητα» ως ακατάλληλου για τον επιθετικό προσδιορισμό των εφαρμοσμένων πολιτικών³⁸⁹. Αδιαμφιβήτητα η

παρούσα κρίση είναι ο «μοναδικός καθοριστικός παράγοντας». Οι Alesina και Ardagna (Brown, 2010, σελ.35-68) επιχειρούν να απαντήσουν στο ερώτημα εάν οι φορολογικές μειώσεις είναι πιο «επεκτατικές» από την αύξηση των δημόσιων δαπανών. Αναγνωρίζοντας την πολιτική φόρτιση του ερωτήματος και της απόφασης εάν κανείς πρέπει να δράσει στον χώρο των δημόσιων δαπανών ή των εσόδων, επιδέξια το αντιστρέφουν και το διατυπώνουν «[...] is raising taxes or cutting spending more likely to result in a stable fiscal outlook?». Καταλήγουν σε δύο συμπεράσματα εκ των οποίων το ένα και συγκεκριμένα «[...] that tax cuts are more expansionary than spending increases in the cases of a fiscal stimulus» σταδιακά «υποβιβάζεται». Έτσι ως καίριο συμπέρασμα αναδεικνύεται το παρακάτω «μπερδεμένο»: «For fiscal adjustments we show that spending cuts are much more effective than tax increases in stabilizing the debt and avoiding economic downturns. In fact, we uncover several episodes in which spending cuts adopted to reduce deficits have been associated with economic expansions rather than recessions.». Αν και ο έλεγχος της επιστημονικής ορθότητας των συμπερασμάτων τους αναφορικά λ.χ με τη ακολουθείσα στατιστική ανάλυση ή τη διαλογή των παραγόντων, καθίσταται αδύνατος στα πλαίσια της παρούσας διατριβής, γίνεται προφανές πως ο έλεγχος του ουσιαστικού μεγέθους της οικονομικής ανισότητας σε κάθε περίπτωση, όπως και της λανθάνουσας λογικής στο εκάστοτε φορολογικό σύστημα, εκλείπουν από την παραπάνω ανάλυση. Ακόμη σημαντικότερα, η σημασία τέτοιων «ποιοτικών» συνιστωσών δεν αναφέρεται ούτε ως περιοριστικό πλαίσιο της ορθότητας των εξαγόμενων συμπερασμάτων, παρόλο που η συγκεκριμένη μελέτη αποβλέπει αδιαμφισβήτητα σε διαμόρφωση και εφαρμογή πολιτικής. Τέλος, επισημαίνεται πως η συγκριτική διάσταση μεταξύ της αύξησης των φορολογικών εσόδων και της μείωσης των δημόσιων δαπανών αποσιωπήθηκε στην ευρωπαϊκή ήπειρο – τουλάχιστον στην περίπτωση της Ελλάδας - και το πόρισμα της συγκεκριμένης μελέτης επιστρατεύτηκε μάλλον αποσπασματικά χωρίς καμμία αναφορά στο πλαίσιο προβληματισμού και εξαγωγής του.

³⁸⁷ <https://www.ft.com/content/e88c842a-1c67-11e3-a8a3-00144feab7de>

³⁸⁸ <http://www.irishconomy.ie/index.php/2012/12/10/notes-from-the-continent-where-good-times-are-always-just-around-the-corner/>

³⁸⁹ <https://www.euronews.com/2013/05/23/trichet-call-it-austerity-or-danger-control>. Έπειτα από τα κινήματα διαμαρτυρίας της διετίας 2011-2012, διαπιστώνεται μια συστηματική προσπάθεια διάφορων ευρωπαίων πολιτικών και αξιωματούχων να αποφεύγουν τη χρήση της λέξης λιτότητας στο δημόσιο λόγο τους. Όπως τονίζει στη συγκεκριμένη συνέντευξη ο Trichet (2013): «I believe that words count. We talk about austerity as much in the United States as in England, or even in Japan, in a country with a very big current account payment deficit, like Greece or other countries which are in excess. The term [austerity], I think, is inappropriate. There is a need for wise, healthy management, when one is spending more than one is earning.». Η αναμενόμενη ερώτηση που ακολούθησε την παραπάνω

λιτότητα είχε πολλούς «ορκισμένους» υποστηρικτές στη γηραιά ήπειρο. Ήδη από το 2010, οι χώρες της Ευρωζώνης, είτε ήταν χώρες με αρκετά χαμηλό λόγο δημόσιου χρέους προς ΑΕΠ όπως η Ολλανδία, είτε χώρες με αρκετά υψηλό όπως η Ιταλία, εφάρμοζαν τις πολιτικές λιτότητας με το ίδιο σθένος και σε βαθμό πολύ μεγαλύτερο από ό,τι οι χώρες εκτός της νομισματικής ένωσης (Mazzolini & Mody, 2014). Τον Ιανουάριο του 2011, ο Trichet, σε συνέντευξή του στην Wall Street Journal «αμύνονταν» υπέρ της συγκεκριμένης μεθόδου, ανησυχούσε μήπως χαθεί το «momentum» για αναγκαίες δομικές μεταρρυθμίσεις αφού πλέον «βιώνονταν» η οικονομική ανάκαμψη και στην ερώτηση εάν οι Ηνωμένες Πολιτείες αντιδρούσαν λανθασμένα καθώς εισήγαγαν και ενίσχυαν δημοσιονομικά κίνητρα («fiscal stimulus») διευκρίνιζε - διατηρώντας στο λόγο του ένα «στιβαρό» και συνάμα απενοχοποιητικό πρώτο πληθυντικό πρόσωπο - πως

«It's not for me to give a lecture to other advanced economies. We have our own responsibilities. In our own case we strongly believe that fiscal soundness is confidence-enhancing and therefore part of a growth-enhancing strategy»³⁹⁰

Ενδεικτική απόδειξη αυτής της πίστης - και ακλόνητο έμμεσο αντεπιχείρημα στην ευρέως και συχνά αναπαραγόμενη αντίληψη που αναφέρει ο Fratzscher (2018) και σύμφωνα με την οποία η Γερμανία στάθηκε ο αποδιοπομπαίος τράγος για τις δομικές μεταρρυθμίσεις στις χρεωμένες χώρες της Ευρωζώνης, αφού η λεγόμενη Τρόικα επέβαλε τις πολιτικές λιτότητας (Fratzcher, 2018, σελ.133) - αποτέλεσε η οργισμένη επιστολή του Olli Rehn (2013) στους ευρωπαϊούς υπουργούς οικονομικών κατά την οποία ο επίτροπος δεν έκρινε μόνο λανθασμένη την προαναφερθείσα έρευνα των Blanchard και Leigh αλλά συμπέραινε πως οι οικονομολόγοι του ΔΝΤ, προβληματιζόμενοι δημοσίως για τις συνέπειες των πολιτικών λιτότητας, υπονόμευαν «the confidence that we have painstakingly built up over the past years

δήλωση αποκάλυπτε τον ελιγμό του πρώην προέδρου της ΕΚΤ στη λογικοφανή απάντησή του και διατυπωνόταν ως εξής: «But we get the impression that, on the world chess board, Europe seems to stand alone with its obsession for public accounts.».

³⁹⁰ <https://www.bis.org/review/r110124b.pdf>

in numerous late-night meetings»³⁹¹. Η στάση του ήταν τόσο δηκτική, όχι μόνο απέναντι στα ευρήματα της μελέτης αλλά αξιοπερίεργα ακόμη και στην ίδια τη θεματική της, που δικαιολογημένα προκάλεσε την εύστοχη, καυστική κριτική του καθηγητή Portes (2013) με τίτλο «No debate please, we're Europeans»³⁹².

Η ενωσιακή ροπή προς τις πολιτικές λιτότητας και την αυστηρότερη δημοσιονομική πειθαρχία ώστε να επιτευχθεί ανάκαμψη της οικονομίας και ανάπτυξη, φαινόταν να προκαλείται και να ενισχύεται από την πολιτικο-οικονομική παράδοση του ορντολιμπεραλισμού στη Γερμανία (Biebricher, 2014; Dullien & Guérot, 2012; Nedergaard και Snaith, 2015; Ryner, 2015, σελ. 282; The Economist, 2015³⁹³). Με ελάχιστες εξαιρέσεις³⁹⁴ - αξιοσημείωτα από το 2015 και έπειτα -, τόσο οι υποστηρικτές της λιτότητας, όσο και εκείνοι που ασκούσαν δριμεία κριτική για την επιβολή της, αναγνώριζαν τη σύνδεση μεταξύ της γνωστής γερμανικής οικονομικής θεωρίας, της συμβατής κυρίαρχης εξήγησης της κρίσης που περιλάμβανε ως αιτίες της τη συγκέντρωση υπέρμετρου δημόσιου χρέους, την παραβίαση κανόνων και την απώλεια ανταγωνιστικότητας (Blyth, 2013, σελ.141) και τέλος της επιλογής και της εφαρμογής των συγκεκριμένων στρατηγικών οικονομικής ανάκαμψης της Ευρωζώνης.

Οι αρχές του ορντολιμπεραλισμού, αποτιμώμενες ως ορθές και αποτελεσματικές κυρίως έπειτα από τη νοητή σχέση αίτιου – αιτιατού με την τρομερή μεταπολεμική οικονομική ανάπτυξη της Γερμανίας, έχουν διαποτίσει όλους τους φορείς της χώρας (Abelshausen, 2009). Το υπουργείο οικονομικών, η Bundesbank, η ομοσπονδιακή

³⁹¹ Ο ίδιος βέβαια λίγο αργότερα – και σε αντίθεση με άρθρο του στους Financial Times μόλις το Δεκέμβριο του 2012 - προσπαθώντας να απενδουθεί τον ρόλο του «Mr. Austerity», δήλωνε πως είναι «doctrinaire agnostic in terms of economic policy» και «If there were a silver bullet, we would have used it already. There is no single silver bullet.» στο <https://www.nytimes.com/2013/05/18/world/europe/europe-economist-rehn-rejects-austerity-label.html>. Το άρθρο του Επίτροπου το Δεκέμβριο του 2012 τιτλοφορούταν «Europe must stay the austerity course», έφερε υπότιτλο «Confidence is returning as structural reforms help rebalance the economy», δεν περιείχε ούτε μια φορά – πέρα από τον τίτλο - την λέξη «austerity» και ο ίδιος ο τίτλος, όχι έκπληκτα, αποτελούσε φράση από παλαιότερο άρθρο του δημοσιευμένο σχεδόν πριν δύο χρόνια («New reforms can break Europe's debt cycle», 11 Ιανουαρίου 2011). Το άρθρο διαθέσιμο στο <https://www.ft.com/content/35b77c12-42d6-11e2-a3d2-00144feabdc0> και η κριτική του ξανά από τον Portes (2012) στο <https://www.niesr.ac.uk/blog/ubi-solitudinem-faciunt-pacem-appellant>

³⁹² <https://www.niesr.ac.uk/blog/no-debate-please-were-europeans>

³⁹³ <https://www.economist.com/europe/2015/05/09/of-rules-and-order>

³⁹⁴ Χαρακτηριστική τέτοια περίπτωση αποτελεί η μελέτη των Feld et al. (2015).

ένωση γερμανών εργοδοτών (BDA – Bundesvereinigung der Deutschen Arbeitgeberverbände) και ο σύνδεσμος γερμανικών βιομηχανιών (BDI – Bundesverband der Deutschen Industrie) αξιοπρόσεκτα συνυπηρετούν και ενδυναμώνουν - τουλάχιστον θεωρητικά³⁹⁵ - αυτό το «ideological edifice behind German orthodoxy», το οποίο χρειάζεται πρωτίστως να κατανοήσουν και ενδεχομένως να αποδεχθούν οι ευρωπαίοι εταίροι (Dullien & Guérot, 2012, σελ.2). Ενδεικτικά, ο BDA αναφέρει στην ιστοσελίδα του ως αποστολή του τη συλλογική διαμόρφωση και υπεράσπιση της «φωνής» των εργοδοτών στην περίφημη «social market economy» και ο BDI θέτει ως άμεση προτεραιότητα την ανταγωνιστικότητα της Ευρώπης και διευκρινίζει πως «Europe has to speak with one voice to not lose touch in the worsening international competition»³⁹⁶. Παρομοίως με αυτούς τους φορείς, όλα τα γερμανικά πολιτικά κόμματα φαίνονται να συντάσσονται πίσω από ορντολιμπεραστικές αρχές όπως την ανεξαρτησία της αγοράς, την αναγκαιότητα της σταθερότητας των τιμών και την βελτίωση της ανταγωνιστικότητας για την άμβλυση της κρίσης. Υπό το πρίσμα της συγκεκριμένης οικονομικής θεωρίας, η πρωτοφανής κριτική της Merkel για την πρωτοβουλία των κεντρικών τραπεζών τον Ιούνιο του 2009 να ξεκινήσουν ένα «πρόγραμμα αγοράς περιουσιακών στοιχείων» (asset purchase programme) ώστε να ανακάμψει η παγκόσμια οικονομία, η οποία συνοψίζοταν στην εξής δήλωση:

«What other central banks have been doing must be reversed. I am very sceptical about the extent of the Fed's actions and the way the Bank of England has carved its own little line in Europe. [...] We must return to independent and sensible monetary policies, otherwise we will be back to where we are now in 10 years' time.»³⁹⁷,

³⁹⁵ Η διευκρίνιση κρίνεται αναγκαία και οφείλεται σε συμπέρασμα που διατυπώνεται λίγο παρακάτω και σχετίζεται με το πραγματικό, εξελισσόμενο περιεχόμενο του ορντολιμπεραλισμού και τη φύση των εφαρμοσμένων πολιτικών λιτότητας.

³⁹⁶ Αυτολεξεί για το BDA «Unser Leitbild: Die Stimme der Arbeitgeber für die Soziale Marktwirtschaft» διαθέσιμο στο https://www.arbeitgeber.de/www/arbeitgeber.nsf/id/de_unser-leitbild και για το BDA <https://english.bdi.eu>.

³⁹⁷ Η καγκελάρια υπερβαίνοντας μια διαχρονική διακριτικότητα – ή με άλλα λόγια ένα ταμπού - των γερμανικών ηγεσιών και διακινδυνεύοντας να θεωρηθεί πως παραβιάζει την ανεξαρτησία των κεντρικών τραπεζών, κατέκρινε την τακτική της Fed, της Κεντρικής τράπεζας της Αγγλίας και της ΕΚΤ η οποία «[...] has somewhat bowed to international pressure with its purchase of covered bonds.» Η ΕΚΤ είχε μόλις συμφωνήσει στην αγορά «καλυμμένων ομολόγων» (covered bonds) εξήντα δισεκατομμυρίων ευρώ, ενώ το αρχικό προτεινόμενο πρόγραμμα ήταν «πρόγραμμα αγοράς

βρίσκεται σε απόλυτη συμφωνία με την κοινά αποδεκτή αναφορά της λέξης «ανταγωνιστικότητα» (Wettbewerb) και εκείνη της σχετικής ικανότητας (Wettbewerbsfähigkeit) πενήντατέσσερις φορές στο έγγραφο των 185 σελίδων της συμφωνίας συνασπισμού των δύο κυρίαρχων κομμάτων SPD και CDU/CSU το Νοέμβριο του 2013 (Koalitionsvertrag, 2013)³⁹⁸.

Ήδη κατά τις διαπραγματεύσεις για το κοινό νόμισμα στο Maastricht το 1991, ο Delors είχε αρκετές φορές διαμαρτυρηθεί για τις προδιαγραφές δημοσιονομικής πειθαρχίας που επιδίωκε και όριζε η γερμανική αποστολή (Delors, 2004, σελ.429; Mody, 2018, σελ.84-93). Και ενώ το κρίσιμο όριο του 3% για το δημόσιο έλλειμμα ήταν μια αυθαίρετη σύλληψη του Mitterrand³⁹⁹, του οποίου η θεσμοποίηση

περιουσιακών στοιχείων» αξίας 125 δισεκατομμυρίων ευρώ. Βλ. Benoit & Atkins (2009), άρθρο διαθέσιμο στο <https://www.ft.com/content/846fd756-4f90-11de-a692-00144feabdc0>

³⁹⁸ Η καταμέτρηση αναφέρεται στο άρθρο της Young (2014, σελ.278).

³⁹⁹ Ποτέ δεν υπήρξε μια αξιόπιστη και ενδελεχή μελέτη για τον προσδιορισμό του ορίου του δημοσιονομικού ελλείμματος στο 3%. Βλ. Mody (2018, σελ.87/89), Aeschmann και Riche (1996, σελ.92-93). Όπως δήλωνε ο γερμανός πρόεδρος Richard von Weizsäcker τον Απρίλιο του 1992: «In Maastricht wurden strenge Kriterien vereinbart, die erfüllt sein müssen, ehe ein Mitgliedstaat sich für die Endstufe der Wirtschafts- und Währungsunion qualifiziert. Gegenwärtig werden diese Eintrittskriterien nicht einmal von den Deutschen erfüllt.» συνέντευξη στην Frankfurter Allgemeinen Zeitung (13.04.1992) διαθέσιμη στο https://www.cvce.eu/en/obj/richard_von_weizsacker_meilenstein_maastricht-de-5387ed12-5f1a-468f-8962-ad53ababcdd7.html. Αξιοσημείωτα η Γαλλία, για να ικανοποιήσει το συγκεκριμένο αριθμητικό όριο 3.0%, του οποίου το δεκαδικό μηδενικό ψηφίο επεσήμαινε αυστηρά στον καγκελάριο Kohl ο πρωθυπουργός της Βαυαρίας Edmund Stoiber αντιπροτείνοντάς του «ελεγχόμενη καθυστέρηση» της νομισματικής ένωσης – θέση που υποστήριζαν αρκετοί όπως λ.χ. οι υπουργοί εξωτερικών της Ισπανίας Carlos Westendorp και της Γερμανίας Theo Waigel -, μεταξύ άλλων χρόνιων μεταρρυθμίσεων, ιδιωτικοποίησε το 1998 την France Telecom (πλέον Orange, η διοίκηση της οποίας κατηγορείται για συστηματικά «ηθικά βασανιστήρια» από την αναδιάρθρωση της εταιρείας το 2006 και έπειτα και φέρεται ως υπεύθυνη για την αυτοκτονία τουλάχιστον δεκαεννιά εργαζομένων της) – όχι όμως και την Air France – κερδίζοντας περίπου τέσσερα δισεκατομμύρια δολάρια εκείνον τον χρόνο. (<https://www.nytimes.com/1997/09/06/business/no-to-air-france-yes-to-france-telecom-on-privatization.html> και για την πρόσφατη δίκη <https://www.theguardian.com/world/2019/may/06/former-executives-at-france-telecom-go-on-trial-over-staff-suicides-orange> και <https://www.reuters.com/article/us-france-justice-orange/offers-to-compensate-victims-in-trial-over-workers-suicides-idUSKCN1U62MP>). Ομοίως το 1996, έναν χρόνο πριν την αποτυχημένη προσπάθεια του Waigel να επανεκτιμήσει τα αποθέματα χρυσού της Bundesbank ώστε η χώρα του να εμφανίσει ακόμη μικρότερο δημοσιονομικό έλλειμμα (Mondy, 2018, σελ.112), η Γερμανία είχε πουλήσει ιδιαίτερα ακριβά ορισμένα μερίδια της Deutsche Telecom AG (το IPO – initial public offering είχε φθάσει το αστρονομικό ποσό των είκοσι δισεκατομμυρίων μάρκων) με την μεσολάβηση και μεσιτεία της Goldman Sachs (<https://www.goldmansachs.com/our-firm/history/moments/1996-deutsche-telekom-privatization.html>).

ικανοποιούσε την αυστηρότητα των γερμανών εταίρων και ταυτόχρονα καθιστούσε το γάλλο πρόεδρο αφού επέτρεπε την εκτιμώμενη απαραίτητη ευελιξία για την οικονομική κατάσταση της χώρας του, η γνωστή ρήτρα μη διάσωσης («no bailout rule»)⁴⁰⁰, η δημοσιονομική σταθερότητα των κρατών μελών που περιλάμβανε τον ασαφή «χρυσό κανόνα»⁴⁰¹ και την πρόβλεψη διαδικασίας διόρθωσης δημοσιονομικών ελλειμμάτων, και η δημιουργία μιας ανεξάρτητης κεντρικής τράπεζας αφοσιωμένης στη σταθερότητα των τιμών αποτελούσαν απαραίτους όρους της ομάδας του Horst Köhler, γενικού γραμματέα του γερμανικού υπουργείου οικονομικών, και αδιάλλακτες προϋποθέσεις για τη μεταστροφή του Kohl ο οποίος εγκατέλειπε ως προτεραιότητα την πολιτική ενοποίηση και τιθάσευε επιτυχώς - υλοποιώντας την - τη γαλλική επιδίωξη της νομισματικής ένωσης⁴⁰².

Ως ιστορική επανάληψη αδιαπραγμάτευτης αποδοχής τέτοιων ελλειπώς τεκμηριωμένων⁴⁰³ και υπερβολικά αυστηρών απαιτήσεων και θεσμοποίησής τους σε κανόνες ερμηνεύεται αρκετά συχνά η διαδικασία διαμόρφωσης της νέας οικονομικής διακυβέρνησης στο ενωσιακό εγχείρημα (The Economist, 2015)⁴⁰⁴. Ο Biebricher (2014) εξετάζει την υπόθεση «ορντολιμπεραλιστικής αναγέννησης» στην Ευρώπη, οι Dullien και Guérot (2012) σχολιάζουν την πυκνή και μεγάλη σκιά του

⁴⁰⁰ Στη θεσμοποίηση της ρήτρας μη διάσωσης οι Ολλανδοί ήταν οι σημαντικότεροι σύμμαχοι των Γερμανών. Ο Marius Holtrop, διοικητής της ολλανδικής κεντρικής τράπεζας από το 1946 έως το 1967, απαξίωσε τα συμπεράσματα του Keynes για την πολιτική των δημόσιων δαπανών, ανέπτυξε τον διαγνωστικό μηχανισμό «της κανονιστικής ανάλυσης παλμών» («normative impulse analysis») για την τράπεζα και διαμόρφωσε τον «ολλανδικό μονεταρισμό» (Maas, 2014, σελ.153). Χαρακτήριζε τη Γερμανία ως «συνετό μυρμήγκι» και τη Γαλλία ως «ανεύθυνο τρυζόνι» και θεμελιώνοντας στερεότυπα τα οποία «καλύφθηκαν» από την ακόλουθη ανάπτυξη και ευμάρεια και εμφανίστηκαν ξανά κατά την κρίση, διερωτόταν «why should the thrifty ant share its resources with the profligate cricket?» στο http://eh.net/book_reviews/britain-and-european-monetary-cooperation-1964-1979/

⁴⁰¹ Πρόκειται για τον προτεινόμενο κανόνα της γερμανικής αποστολής σύμφωνα με τον οποίο τα κράτη-μέλη επιτρέπονταν να παρουσιάζουν έλλειμμα μόνο όταν επένδυαν σε μακροπρόθεσμα περιουσιακά στοιχεία όπως υποδομές. Οι επενδύσεις αυτές δεν ορίζονταν συγκεκριμένα και κατ' επέκταση ο κανόνας παρέμενε ασαφής.

⁴⁰² Υπενθυμίζεται το υπόμνημα του γάλλου υπουργού Οικονομικών Ballandour «La construction monétaire Européenne» ήδη από τον Ιανουάριο του 1988.

⁴⁰³ Πέρα από την ex post διαπίστωση της ελλιπούς τεκμηρίωσης και της αδυναμίας των όρων αυτών κατά την περίοδο της κρίσης, έντονη κριτική είχε ήδη ασκηθεί από την περίοδο της Συνθήκης του Maastricht. Χαρακτηριστικά η ανεξαρτησία της ΕΚΤ που ερμηνευόταν ως πλήρη απουσία πολιτικής λογοδοσίας του οργανισμού είχε προκαλέσει ακόμη και την κριτική του άλλοτε προέδρου της Fed Volcker, ο οποίος υπογράμμισε πως μια κεντρική τράπεζα τουλάχιστον «must be able to justify its policies to the general public and to political leaders» (Volcker, 1997, σελ.256).

⁴⁰⁴ Βλ. The Economist (2015), <https://www.economist.com/europe/2015/05/09/of-rules-and-order>

ορντολιμπεραλισμού («long shadow of ordoliberalism») υπό την οποία διαμορφώνεται η προσέγγιση της Γερμανίας στην κρίση της Ευρωζώνης, ο Kundhapani (2012) κατακρίνει κυρίως τη γερμανική εμμονή στη διατήρηση της σταθερότητας των τιμών, επιζήμια κληρονομιά για τον ίδιο του ορντολιμπεραλισμού, και μιλά για τον «οικονομικό ναρκισσισμό» της χώρας⁴⁰⁵ και ο Münchau (2014) αποκηρύσσει συλλήβδην την συγκεκριμένη θεωρία ως «the wacky economics of Germany's parallel universe»⁴⁰⁶. Λιγότερο επικριτικά, ο Ryner (2015) σε ένα πολυπαραγοντικό πλαίσιο εδραίωσης συγκεκριμένων τρόπων συσσώρευσης πλούτου και παγκοσμιοποίησης του καπιταλισμού ως διαδικασίας παραγωγής, παρατηρεί τον εγκλωβισμό της Ένωσης σε ένα «ordoliberal iron cage», ενώ οι Ojala και Harjuniemi (2016) διερευνούν την ορντολιμπεραλιστική πλαίσιωση (ordoliberal framing) των αποφάσεων πολιτικής στο δημόσιο λόγο μελετώντας ειδήσεις σε οκτώ χώρες κατά τη διετία 2010-2012.

Σε αυτή την κατεύθυνση προβληματισμού, θέσεις του ορντολιμπεραλισμού προβάλλονται επιλεκτικά και αποσπασματικά, ενώ άλλες παρερμηνεύονται ή αγνοούνται. Ακόμη χειρότερα, στο νεφέλωμα της ασάφειας που πυκνώνει από την έλλειψη μετάφρασης των σχετικών έργων σε άλλες γλώσσες εκτός από τη γερμανική (Sally, 1996, σελ. 233; Watrin σε Zweig, 1980, σελ.5), ξένες προς την συγκεκριμένη θεωρία τοποθετήσεις προστίθενται και παρουσιάζονται ως πυρηνικές της ιδέες, παρόλο που όπως διαβεβαιώνει ο Vanberg (2011, σελ.6) «[...] ordoliberalism appears to be an essentially original German «invention» for which no significant direct influences from other sources can be discerned.» Ο επικοινωνιακός διάλογος των Berghahn & Young (2013) με τον Bonefeld (2012) για την ορθότητα της, εκούσιας ή ακούσιας, σιωπηλής παραδοχής του δεύτερου για τη διαχρονικότητα της έννοιας του «ισχυρού κράτους» («strong state authority»), αποτελεί ένδειξη πολλαπλών εστιάσεων και κατανοήσεων και μαζί με ένα σύνολο απλών ερωτήσεων όπως λ.χ. «Why do they [Germans] insist on fiscal austerity in countries where demand is collapsing? And why are they obsessed with rules for their own sake, as opposed to their practical effects?»⁴⁰⁷, συνθέτουν την επιτακτική ανάγκη πρωτίστως της

⁴⁰⁵ <https://www.theguardian.com/commentisfree/2012/jan/06/eurozone-germany-ordoliberalism>

⁴⁰⁶ <https://www.ft.com/content/e257ed96-6b2c-11e4-be68-00144feabdc0>

⁴⁰⁷ Βλ. The Economist (2015), <https://www.economist.com/europe/2015/05/09/of-rules-and-order>

επεξήγησης της κληρονομιάς της οικονομικής σχολής του Freiburg πέρα από την απλή, κοινότυπη αναπαραγωγή της σημασίας του «Ordo», και έπειτα της διερεύνησης της συμβολής της στη διαχείριση της παρούσας κρίσης. Όπως επισημαίνει ο Karl von Wogau (Vanberg, 2017, Foreword), πρώην γερμανός ευρωβουλευτής για τριάντα χρόνια, ήδη από την εποχή πριν την κυκλοφορία του ευρώ:

«[...]our notions of Ordnungspolitik and Social Market Economy were systematically misunderstood by our friends and allies of other Member Countries. Only few like Mario Monti and André Fourcans had been in contact with these ideas».

Η θεωρία του ορντολιμπεραλισμού ή αλλιώς ο γερμανικός νεολιμπεραλισμός⁴⁰⁸, άρχισε να σχηματίζεται τη δεκαετία του 1930. Στον απόηχο της μεγάλης ύφεσης, λαμβάνοντας αποστάσεις από τον φιλελευθερισμό του «laissez-faire» και διαβλέποντας τον κίνδυνο της εδραίωσης ολοκληρωτικών καθεστώτων, ο οικονομολόγος Walter Eucken και οι νομικοί, συνάδελφοί του Franz Böhm και Hans Grossmann-Doerth συνειδητοποιούσαν πως η αγορά ως αυτοποιούμενο και αυτορρυθμιζόμενο σύστημα δεν διακρίνεται από κάποια φυσική ισορροπία και έτσι αναζητούσαν το βέλτιστο τρόπο διασφάλισης και ομαλής λειτουργίας μιας «competitive market order» όπου το πρόβλημα της έλλειψης («scarcity») κρίνεται διαχειρίσιμο και η «καντιανή» ελευθερία του ατόμου στην οικονομική σφαίρα εγγυώμενη μέσω της «Leistungswettbewerb»⁴⁰⁹, δηλαδή μέσω του ανταγωνισμού έτσι όπως εκείνος ρυθμίζονταν από τα κατορθώματα του κάθε ανθρώπου και την ποιότητα των υπηρεσιών ή αγαθών που εκείνος αντίστοιχα παρείχε ή εμπορευόταν. Καθώς ενδιαφέρονταν για την συνολική λειτουργία της οικονομίας την οποία επιδίωκαν να ερμηνεύσουν μέσω της οικονομικής δραστηριότητας των ατόμων,

⁴⁰⁸ Ο Hayek (1992) προσέγγιζε το θεωρητικό έργο των πρώτων ορντολιμπεραλιστών ως «restrained liberalism».

⁴⁰⁹ Η έννοια αντιπαράκειται σε εκείνη της «Behinderungswettbewerb» που ερμηνεύεται ως ο αθέμιτος ανταγωνισμός ο οποίος καθιερώνεται σε περιβάλλον μονοπωλίων, χειραγώγησης τιμών, επιλεκτικών κρατικών επιδοτήσεων, στοχευμένων μπουκοτάζ κ.α.. Σε αυτές τις συνθήκες ουσιαστικά ο ανταγωνισμός ως εγγύηση της ελευθερίας του ανθρώπου εκλείπει, και ακολούθως η ίδια η ελευθερία ως πυρηνικό συστατικό του «κανόνα δικαίου» (Rule of Law) παύει, αποκενώνοντας το Rechtstaat από το περιεχόμενό του. (Sally, 1996, σελ. 236-238)

κατέληγαν στην ανάγκη σύνταξης ενός «οικονομικού συντάγματος» («economic constitution»), ενός σύνολου συγκεκριμένων, ρυθμιστικών καταστατικών κανόνων που θα επέβαλε το κράτος και, υποστηρικτικά προς το «αόρατο χέρι» του Adam Smith, θα καθοδηγούσε τις ατομικές προσπάθειες σε κοινωνικά επικερδείς κατευθύνσεις. Υπογραμμίζοντας την αντίθεσή τους σε κάθε ευθεία παρέμβαση του κράτους στο πεδίο της οικονομίας, όριζαν ως Ordnungspolitik την ανάληψη και εκπλήρωση της προαναφερθείσας υποχρέωσης από το κράτος και με πλήρη αποδοχή της αλληλεξάρτησης των διαφορετικών πεδίων, της οικονομίας, των νόμων, του πολιτικού και της κοινωνίας, διευκρίνιζαν πως «The economic constitution must be understood as a general political decision as to how the economic life of the nation is to be structured.» (Eucken et al. στο Peacock και Willgerodt, eds, 1989, σελ.24) .

Αφού ο Eucken επιχείρησε την υπέρβαση της «μεγάλης αντινομίας» στο πεδίο της οικονομίας μεταξύ θεωρίας και εμπειρισμού και κατέληξε στο συμπέρασμα πως αναζητά μια «ordre positif» και όχι «ordre naturel» για την οικονομία⁴¹⁰, διατύπωσε επτά βασικές αρχές της οικονομικής πολιτικής εκ των οποίων η πρώτη αφορούσε την εδραίωση ενός λειτουργικού συστήματος τιμών («functioning price system»), η δεύτερη τη διασφάλιση της σταθερότητας της αξίας του χρήματος («primacy of currency policy») και η έκτη την ευθύνη της οφειλής («principle of liability») (Eucken, 1952/2004, σελ.254-291; Peukert σε Koslowski, 2010, σελ.122; Van Suntum et al., 2011)⁴¹¹. Για την εφαρμογή και τήρηση των αρχών αυτών, απαιτούταν ένα «ισχυρό» κράτος, το οποίο ωστόσο θα αυτοπεριοριζόταν στην εν λόγω λειτουργία του ως

⁴¹⁰ Πρόκειται για το έργο «Grundlagen der Nationalökonomie» («The foundation of Economics») το οποίο ολοκληρώθηκε το 1940. Σε αυτό ο γερμανός οικονομολόγος χρησιμοποιεί την «economic order» ως μονάδα ανάλυσής του και μελετά δυο διαφορετικές «economic orders», συνθέσεις και παραλλαγές τους. Ο ίδιος ο Eucken, αν και μαθήτευσε στην τότε κυρίαρχη προσέγγιση της οικονομίας που αναπαράγονταν από την Ιστορική Σχολή του Gustav von Schmoller και διακρίνονταν από έμφαση στην χωροχρονική εμπειρική έρευνα, γρήγορα στράφηκε προς την νεοκλασική θεωρητική προσέγγιση. Βλ. Sally, 1996, σελ.234-236.

⁴¹¹ Πρόκειται για το έργο «Grundsätze der Wirtschaftspolitik» («Principles of Economic policies») που η ολοκλήρωσή του διακόπηκε από το πρόωπο θάνατό του Eucken το 1950. Εκεί, αναφέρει επτά συστατικές και τέσσερις συμπληρωματικές κανονιστικές αρχές για την εγκαθίδρυση και λειτουργία μιας μοναδικής ελεύθερης, ανταγωνιστικής και συντονισμένης Ordo (Peukert in Koslowski, 2010, σελ.122/124). Άλλες αρχές εκτός από αυτές που αναφέρονται είναι η ιδιωτική περιουσία («private property»), η ελευθερία του συμβολαίου («freedom of contract») και η συνέχεια της οικονομικής πολιτικής («continuity/constancy of economic policy») ώστε να αποφευχθούν «policy experiments» (Eucken, 1990, σελ.285-291)

«Hüter der Wettbewerbsordnung», είτε εξαιτίας της ανθρώπινης ευφυΐας, γνώσης και ικανότητας, είτε εξαιτίας ενός συστήματος «ιδιωτικού δικαίου» («private law society») που θα εφαρμοζόταν παντού και αμερόληπτα και θα εγγυούταν τις πολιτικές ελευθερίες και την αυτονομία του ατόμου ως υποκείμενου οικονομικής δραστηριότητας⁴¹².

Το έργο του Eucken ανέπτυξαν, εμπλούτισαν και σε αρκετά σημεία αναθεώρησαν δύο μαθητές του. Ο Friedrich Lutz, επηρεασμένος από το αντίστοιχο ερευνητικό πρόγραμμα στο Σικάγο ⁴¹³, καταπιάστηκε με την τραπεζική μεταρρύθμιση και επισήμανε πως οι κεντρικές τράπεζες πρέπει να είναι οι μοναδικοί οργανισμοί που ελέγχουν την παροχή χρημάτων («money supply»). Η θέση του αυτή ενείχε ρητά μια καθοριστική προϋπόθεση που στην εποχή μας, εξαιτίας της γιγάντωσης και της απορρύθμισης του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού τομέα, αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα. Όπως αυτή αναφέρεται στον Simons (1934/1948, σελ.62):

«[...]all institutions which maintain deposit liabilities and/or provide checking facilities (or any substitute) shall maintain reserves of 100 percent in cash and deposits with the Federal Reserve banks».

Η πρόταση - και ο συμπληρωματικός όρος - του Lutz για τη διασφάλιση σταθερότητας στην παροχή χρημάτων, αντικαθιστούσε την ιδέα του Eucken για ένα «commodity reserve currency» και τερμάτιζε τον προβληματισμό του δασκάλου του στην εύρεση ενός «rational automatism» (Eucken, 1952/2004, σελ.261-264) που θα λειτουργούσε στη βάση συμφωνημένων κανόνων και στον οποίο θα εδραιώνονταν η σταθερή παροχή χρημάτων.

Ο δεύτερος φοιτητής του Eucken, Leonhard Miksch, απομακρυνόταν σημαντικά από τον καθηγητή του αλλά και από τον Lutz. Κλίνοντας φανερά προς τον Hayek, υποστήριζε πως τόσο οι κεντρικές τράπεζες όσο και τα υπόλοιπα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα θα πρέπει σε μια ανταγωνιστική σχέση μεταξύ τους να συμμετέχουν στη

⁴¹² Ο Eucken πίστευε στην ευφυΐα και στις αρετές του ανθρώπου και «συμπλήρωνε» τις αδυναμίες τους με την ισχυρή λειτουργία μιας ανεξάρτητης αντιμονοπωλιακής αρχής, ενώ ο Böhm, από μια περισσότερο νομική, θεσμική οπτική, υποστήριζε τον απαραίτητο μετασχηματισμό της κοινωνίας σε μια Privatrechtsgesellschaft.

⁴¹³ Για τις ομοιότητες μεταξύ των δύο προγραμμάτων στο Σικάγο και στο Freiburg κατά τη δεκαετία του 1930 βλ. Köhler & Kolev (2013).

διαδικασία «παραγωγής» χρημάτων (Miksch, 1949a). Κατά τη διαδικασία αυτή, οι εμπορικές τράπεζες θα έπρεπε απλά να συμμορφώνονται με ένα όριο που θα έθετε η κεντρική τράπεζα και αξιοσημείωτα, για τον έλεγχο της υπέρβασης αυτού του ορίου θα συνυπολογίζονταν όχι μόνο τα διάφορα αποθέματα όπως λ.χ. εκείνα του χρυσού αλλά και τα διάφορα αξιόχρεα έγγραφα. Ο Miksch (1949b) ήταν επιπλέον ο μόνος από τους ορντολιμπεραλιστές, που αναφερόταν στην και υπογράμμισε τη σπουδαιότητα της ανεξαρτησίας και της απουσίας λογοδοσίας της κεντρικής τράπεζας, μια κρίσιμη τοποθέτηση η οποία συχνά λανθασμένα αποδίδεται στον Eucken (Starbatty, 1994, σελ.248).

Έπειτα από τον τερματισμό του πολέμου και για διάστημα περίπου τριών δεκαετιών, έως την κατάρρευση του συστήματος Bretton Woods, οι ορντολιμπεραλιστικές αρχές ζυμώνονταν διαρκώς διαμορφώνοντας την οικονομική πολιτική της χώρας. Η Civitas Humana του Wilhelm Rörke (1948), και η ανησυχία του οικονομολόγου στοχαστή για τις κοινωνικές προϋποθετικές συνθήκες μιας επιτυχημένης οικονομικής μεταρρύθμισης (Sally, 1996, σελ.244-247)⁴¹⁴, συγκεράζονταν με τα ριζοσπαστικά αιτήματα του Alexander Rüstow για επιδοτήσεις «προσαρμογής» και επιβολή φόρου κληρονομιάς ώστε να υπάρξουν ίσες ευκαιρίες και «just initial conditions for all» (Rüstow σε Rörke, 1942, σελ.281-282) και συγκροτούσαν ένα πλαίσιο όπου, υπό τη πίεση του Alfred Müller-Armack, επαναδυόταν η περίφημη «Soziale Frage» του τέλους του 19^{ου} αιώνα⁴¹⁵ και ο προπολεμικός πρώιμος ορντολιμπεραλισμός εμπλουτιζόταν με την κοινωνική συνιστώσα. Αναζητώντας την ύπαρξη ενός κοινωνικού δικτύου προστασίας σε συνθήκες αδιαμφισβήτητης ελευθερίας στην

⁴¹⁴ Ο Rörke κατά τα χρόνια του πολέμου είχε εγκατασταθεί στην Ελβετία και καταπιάνοταν με την μελλοντική αναγέννηση της Γερμανίας και της Ευρώπης (Johnson in Peacock & Willgerodt, 1989). Υποστήριζε μεταξύ άλλων πως η επιστήμη μόνο στρατευμένη αποκτά νόημα, αναπαράγοντας τη φράση του Rabelais «science sans conscience n'est que mine de l'ame». (Rörke, 1963, σελ.199), θεωρούσε πως οποιαδήποτε οικονομική τάξη είναι προϊόν πολιτισμού και δεν συνιστά ηθική τάξη (Rörke, 1942, σελ.67-69), και νοσταλγούσε τις μικρότερες κοινωνίες του 18ου αιώνα.

⁴¹⁵ Πρόκειται για την ερώτηση με την οποία καταπιάστηκε η ομάδα των «Katheder-sozialisten» του Adolph Wagner και του Gustav von Schmoller και αφορούσε την αναγκαία προάσπιση της κοινωνικής πολιτικής μέσω της επέκτασης και της παρέμβασης του κράτους στην οικονομική διαδικασία. Η θέση τους καταγράφεται ίσως καλύτερα από οπουδήποτε αλλού στον πρόλογο του Νόμου του 1881: «The reflection that this law introduces an element of socialism must not prevent this path towards social improvement. It is nothing entirely new, but the furtherance of the modern idea of the state grown out of Christian culture to serve the well-being of the community and in particular the poor and the sick.» (Zweig, 1980, σελ.12-14).

αγορά, το έργο των Eucken και Böhm ωρίμαζε στη θεωρία της «soziale Marktwirtschaft». Όπως εύγλωττα διατύπωνε ο Rüstow:

«The Social Market Economy must be the servant of humanity and of trans-economic values. All social, ethical, cultural and human values are more important than the economy, yet the economy must prepare the ground for their fullest development. For this reason the economy must not take on forms which are incompatible with these trans-economic values. Hence, we are opposed to a planned or interventionist economy, because such an economy ends in collectivism. Only a socially orientated market economy yields personal freedom and the opportunity for the realisation of the transcendental values. The constitution of the market economy must never overlook these moral considerations and the fact that man is in the centre of things.» (Zweig, 1980, σελ.9).

Στην κατεύθυνση αυτή, διαθέτοντας ελάχιστες υποδομές και λιγοστό εξειδικευμένο ανθρώπινο κεφάλαιο, και με συνεχή, έντονο προβληματισμό για τα όρια της θεμιτής παρέμβασης του κράτους στο πεδίο της αγοράς⁴¹⁶, ο Erhard δήλωνε τον Ιούνιο του 1948 στο διζωνικό οικονομικό συμβούλιο⁴¹⁷:

"We must find our way back to a market organisation free from controls. In place of interventionism, we must insist on personal responsibility and performance. The market is not a diabolic invention to subdue particular classes. On the contrary, it is the only organisation of economic life which creates a just and optimal distribution, a function which no collectivist authorities can replace... we must eliminate uneconomic enterprises and cannot carry lame ducks indefinitely. Individual risk bearing must be rewarded, yet the penalties of mistakes cannot be shouldered by the community.... Profitability must be restored in order to steer capital into the appropriate channels.... Inflation must be squeezed out through strict monetary disciplines making the individual to run after money and not after goods. Only such policies will raise the National Product and enable us to carry out our social

⁴¹⁶ Ο προβληματισμός είχε ήδη διατυπωθεί «κρυστάλλινος» στο κρυφό υπόμνημα που είχε κυκλοφορήσει ο Erhard κατά τα χρόνια του πολέμου. Βλ. Zweig, 1980, σελ.15-16.

⁴¹⁷ Είχε προηγηθεί το συνέδριο του «Wissenschaftlicher Beirats bei der Verwaltung für Wirtschaft des Vereinigten Wirtschaftsgebietes» στο Königstein τον Ιανουάριο του ίδιου έτους όπου συμμετείχαν όλοι οι γνωστοί οικονομολόγοι της εποχής σε μια προσπάθεια να διαμορφώσουν το οικονομικό μέλλον της Γερμανίας και να εκλέξουν τον νέο πρόεδρο της Bizone Economic Administrative Authority (Nicholls, 1994, σελ.185). Εκεί οι ορντολιμπεραλιστές, υποστήριξαν την πολιτική που συνοψίζονταν στο «Sprung ins kalte Wasser» («άλμα σε κρύο νερό») και η οποία περιλάμβανε την άμεση νομισματική μεταρρύθμιση, την παύση όλων των ελέγχων τιμών/παραγωγής και τον έλεγχο των μονοπωλιακών δυνάμεων. Αναδείχθηκαν κυρίαρχοι και ο Erhard αντικατέστησε τον «ασαθή», διπλωματικό Johannes Semler (Rittersshausen, 2007, σελ.22-24).

responsibilities» (Zweig, 1980, σελ.17)⁴¹⁸,

Ως υπουργός Οικονομικών έναν χρόνο αργότερα, ξεκινούσε να υλοποιεί τη θεωρία της «social market economy» και αξιοποιώντας το ποσό των περίπου 1,3 δισεκατομμυρίων δολλαρίων που προέβλεπε το σχέδιο Marshall για την χώρα⁴¹⁹, να διαμορφώνει τις συνθήκες⁴²⁰ για το γερμανικό Wirtschaftswunder. Καθώς οι γερμανοί σοσιαλιστές και σοσιαλδημοκράτες παρέμεναν στην αντιπολίτευση, ο «quasi economic dictator» Erhard (Watrin, 1998, σελ.24) κέρδιζε και ενισχύοταν από τη δημόσια υποστήριξη του καγκελάρου Adenauer⁴²¹, «έτρεφε» την εθνική περηφάνια και προκαλούσε τις συμμαχικές δυνάμεις προβαίνοντας σε μονομερείς αποφάσεις και εφαρμογή οικονομικών μεταρρυθμιστικών πολιτικών⁴²² και πραγμάτωνε την ιδέα της «social market economy» σε «full shop windows and improvement in prosperity for all those who had a job, but not full employment and price stability» (Grosser, 1988, σελ.84)⁴²³. Με την αντιστροφή της ανοδικής κατά τα

⁴¹⁸ Για τον ρόλο του Erhard στη νομισματική μεταρρύθμιση της Δυτικής Γερμανίας βλ. επίσης Kindleberger & Ostrander στο Flandreau et al. (2003, σελ. 169-196).

⁴¹⁹ Το συγκεκριμένο ποσό αποτελούσε το 11% των συνολικών πόρων του αμερικανικού σχεδίου βοήθειας και αντιστοιχεί στο σημερινό ποσό των περίπου 6,5 δισεκατομμυρίων δολλαρίων. Το μεγαλύτερο μέρος του ξοδεύτηκε για την αγορά πρώτων υλών και βασικών εμπορευμάτων από τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής.

⁴²⁰ Στην οικονομική ανάκαμψη της μεταπολεμικής Γερμανίας συνέβαλε επιπλέον αδιαμφισβήτητα και καθοριστικά η Συμφωνία Χρέους του Λονδίνου το 1953, κατά την οποία διαγράφηκε το 50% του συνολικού δημόσιου χρέους της χώρας προς εξωτερικούς πιστωτές. Η διαγραφή των οφειλών των περίπου τριάντα δισεκατομμυρίων μάρκων, «ξεχνιέται» συχνά όπως επισημαίνει η Young (2014, σελ. 282) στις διάφορες αναλύσεις του μεταπολεμικού γερμανικού οικονομικού θαύματος και παραβλέπεται συστηματικά ως αιτία του.

⁴²¹ Οι δύο προσωπικότητες ήταν αρκετά διαφορετικές. Ο Adenauer ήταν καθολικός, γαλλόφωνος, προσανατολισμένος προς την Κεντρική Ευρώπη και τις εξίσου καθολικές Ιταλία, Ισπανία και Γαλλία. Ο Erhard ήταν προτεστάντης ευαγγελικός, αγγλόφιλος και αμερικανόφιλος από τη Βαυαρία. Υπό τις διαφορές αυτές πρέπει να αξιολογηθεί το σχόλιο του καγκελάρου μετά από την ομιλία του Erhard στις 28 Αυγούστου 1948: «ausgezeichnete Rede. [...] die Prinzipien die uns Herr Erhard dargelegt hat [...] wirklich gute Prinzipien sind.» στο Hohmann (1997, σελ. 13).

⁴²² Έμεινε γνωστή η φράση του «Ich habe die Vorschriften nicht geändert (was ihm nur mit Alliiertes Genehmigung erlaubt war), ich habe sie außer Kraft gesetzt (was nicht ausdrücklich geregelt war).» στο Hohmann (1997, σελ. 10).

⁴²³ Ο τρόπος με τον οποίο αντικαταστάθηκαν τα μάρκα της ναζιστικής Γερμανίας με τα νέα είναι αρκετά ενδιαφέρον. Η αναλογία της μετατροπής ήταν κυμαινόμενη και εξαρτώταν από το είδος των χρεών. Έτσι ήταν 6,5% (100RM = 6,5DM) για τραπεζικές καταθέσεις, 10% για υποθήκες και ιδιωτικά χρέη, και 1:1 για τα πρώτα σαράντα νέα μάρκα κατά κεφαλήν (Hardach, 1980, σελ.107). Κάθε επιχείρηση επιπλέον λάμβανε το ποσό των 60 νέων μάρκων για κάθε εργαζόμενο. Έτσι, όπως περιγράφει ο Laquer (1992, σελ.82): «Almost overnight, shops were again full of goods that had not

πρώτα μεταπολεμικά χρόνια πορείας του μεγέθους της ανεργίας και την ταχύτατη μείωσή του από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, ο Erhard εστίασε «αμυντικά» στην ορντολιμπεραλιστική αρχή της νομισματικής σταθερότητας και «επιθετικά» στο θετικό εμπορικό ισοζύγιο, δηλαδή στη διαρκή αύξηση εξαγωγών αξιόπιστων προϊόντων⁴²⁴ τα οποία παράγονταν, διανέμονταν και συντηρούνταν σε μια πλήρως ενοποιημένη - σε αντίθεση με την παγκοσμιοποιημένη πλέον, επιμεριστική και διάσπαρτη στο χωροχρόνο - διαδικασία. Ο νόμος κατά των μονοπωλίων και η ίδρυση της Bundesbank το 1957 σημάδεψαν μια δεκαετία κατά την οποία ο ρυθμός ανάπτυξης του γερμανικού κατά κεφαλήν εισοδήματος ήταν διπλάσιος από τον ρυθμό ανάπτυξης για τη συνολική περίοδο 1800-1950 (Kremer, 1993, Schaubild 1). Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 όμως, σε μια κοινωνία όπου το βιοτικό επίπεδο είχε σημαντικά βελτιωθεί και οι διάφοροι τομείς της οικονομίας διαμορφώνονταν ετεροβαρείς, συμβάλλοντας επιπρόσθετα με διαφορετικό τρόπο στην εθνική οικονομία όπως λ.χ. καταδείκνυε η καθοριστική συμβολή των μισθών στον τομέα της βιομηχανίας στο εθνικό εισόδημα, σε αντίθεση με τη σημαντική συμβολή των κερδών από τις «λοιπές» υπηρεσίες (Kremer, 1993, Schaubild 6/7), η συντήρηση του ρυθμού οικονομικής ανάπτυξης επέβαλε «επεκτατικές» διεξόδους και έναρξη εξαγωγών σε έως εκείνη τη στιγμή αποκλεισμένες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης όπως τη Ρουμανία, η ζήτηση γινόταν δυσανάλογα μεγαλύτερη από την προσφορά⁴²⁵ και τα πρώτα αιτήματα για αύξηση των μισθών, κυριώς των δύσκολα αντικαταστάσιμων

been seen for years; production rose by 50 percent within six months, and in the following year it increased by an additional 25 percent.» ή με άλλα λόγια, η καταναλωτική ζήτηση οδήγησε σε μαζική αύξηση της παραγωγής και σε δημιουργία θέσεων εργασίας.

⁴²⁴ Χαρακτηριστικό παραμένει το ταξίδι του διάρκειας πέντε εβδομάδων στην Ασία, παράλληλα με την οικονομική άνθηση της Νότιας Κορέας. Αυτή η κρατικογενής προώθηση οικονομικών ενδιαφερόντων περιγράφεται στην εβδομαδιαία αναφορά της 28ης Μαΐου του 1959 της CIA για τον γερμανό υπουργό: «Over the past year, he has been won over to an increased German role in foreign economic activities. As a result of an extensive tour throughout the Far East, India, and the Middle East, Erhard has promoted the idea of increased government guarantees for private German investment abroad. On his most recent trip abroad --to Iran—he negotiated German credits for over 100.000.000\$ for Iranian pipeline construction and building of a steel foundry.» διαθέσιμο στο https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/ERHART,%20LUDWIG%20VOL.%202_0059.pdf

⁴²⁵ Από την μια πλευρά, το βιοτικό επίπεδο διαρκώς βελτιωνόταν και ενισχύονταν η τάση για κατανάλωση. Από την άλλη, έπειτα από την κατασκευή του τείχους, το εξειδικευμένο γερμανικό εργατικό δυναμικό δεν μπορούσε να μεταγκατασταθεί πλέον στη χώρα και το κενό πληρώθηκε αναγκαστικά από εργατικό δυναμικό χωρών που δεν διέθεταν βιομηχανία όπως η Τουρκία.

εξειδικευμένων εργατών, εμφανίζονταν. Σε ένα ασταθές διεθνές περιβάλλον, ο ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ της χώρας καταγράφοταν το 1966 για πρώτη φορά αρνητικός. Το αντίβαρο της Budget Security Act μόλις το Δεκέμβριο του 1965 δεν μπόρεσε να εξισορροπήσει τις ανεδαφικές προεκλογικές υποσχέσεις του Erhard ως καγκελάρου κατά την ίδια χρονιά, ούτε τις συχνά άστοχα χαρακτηρισμένες ως «κευνσιανές», προηγηθείσες επιτόλαιες μειώσεις των φόρων (Grosser, 1988, σελ.92-98). Έτσι, κατά τη σύντομη θητεία του Kurt Georg Kiesinger, ο νέος σοσιαλ-δημοκράτης υπουργός Οικονομικών Karl Schiller και ο «κευνσιανός» Franz Josef Strauss από το CSU⁴²⁶ «αραιώναν» τον λανθάνοντα ορντολιμπεραλισμό της «social market economy», αναγνωρίζοντας την επιτακτική ανάγκη της χάραξης μακροοικονομικής πολιτικής και της επίλυσης του νεοεμφανιζόμενου προβλήματος της ανεργίας. Οι άνεργοι είχαν αυξηθεί από 161,000 το 1966 σε περισσότερους από 600,000 την επόμενη χρονιά (Kremer, 1993, σελ.60/66). Αντιμέτωπος με τις διεθνείς αναταραχές ο Schiller κατέληγε πως:

«The optimal arrangements of global steering consists of a combination of the principle of self-steering of the micro-relations and global steering via the Concerted Action of the macro-relations». (Zweig, 1980, σελ.39)

και εφάρμοζε την πολιτική της «Globalsteuerung» ή αλλιώς του κευνσιανού μακροοικονομικού παρεμβατισμού («macroeconomic dirigisme»). Στα πλαίσιά της επιχειρούσε να μειώσει την ανεργία μέσω επενδύσεων χρηματοδοτημένων από το προϋπολογισμό του κράτους (Grosser, 1988, σελ.54), υλοποιούσε την ιδέα της «Konzertierte Aktion / Concerted action», των τακτικών δηλαδή συναντήσεων μεταξύ της κυβέρνησης, των εργοδοτών, των συνδικάτων και της κεντρικής τράπεζας ως «a short cut between the principal institutions of the economy in their autonomous wage and price decisions, and the government, which must co-ordinate the aggregate

⁴²⁶ Η συγκεκριμένη συνεργασία αποκτά ιδιαίτερη σημασία καθώς αποδεικνύει πως την περίοδο εκείνη τουλάχιστον, η «κευνσιανή» θεώρηση της οικονομίας δε διαχώριζε αυστηρά τα πολιτικά κόμματα. Επικεφαλής της CDU κατά το διάστημα 1967-1971 ήταν ο Kiesinger και κατά τη διετία 1971-1973 ο Rainer Barzel. Επιπλέον βλ. διαφορές CDU και CSU.

economic elements» (Otto Schlecht στο Zweig, 1980, σελ.41)⁴²⁷, και εισήγαγε, τροποποιώντας αντίθετες διατάξεις του Βασιικού Νόμου, το Νόμο περί Σταθερότητας και Ανάπτυξης (1967) όπου όριζε την μακροοικονομική πολιτική της χώρας⁴²⁸. Στον νόμο αυτό επαναπροσδιόριζε ουσιαστικά την «social market economy» σε μια κευσιανή προσπάθεια επίτευξης συγκεκριμένων και ποσοτικά προσδιορισμένων συλλογικών οικονομικών στόχων, ή όπως αρκετοί λ.χ. ο Horpmann (1971) ή ο Watrin (1979) κατέκριναν, στην καθοδήγηση της οικονομικής δραστηριότητας «from above, into ex ante preset directions» (Zweig, 1980, σελ.42; Wohlgemuth στο Labrousse & Weisz, 2001, σελ.220-221). Καθ' όλη την περίοδο των διαδοχικών καγκελάρων Brandt και Schmidt, οι ορντολιμπεραλιστικές αρχές οι οποίες είχαν εμπλουτιστεί με την κοινωνική συνιστώσα, συνέχισαν να αναμειγνύονται με την κευσιανή οικονομική διαχείριση που τοποθετεί στο κέντρο της τη ζήτηση, δημιουργώντας ένα ιδιότυπο κράμα το οποίο ακολουθούταν και είτε προστατεύοταν ως η στρατηγική της οικονομικής ανάπτυξης, είτε κατηγορούταν ως μέθοδος συγκαλυμένου ολοκληρωτισμού, αποκύημα κοινωνικού ρασιοναλιστικού κονστρακτιβισμού⁴²⁹.

Η κατάσταση γίνονταν ακόμη πολυπλοκότερη καθώς ο μονεταρισμός και η υποστηρικτική ποσοτική θεωρία του χρήματος διαδίδονταν και προσέλκυαν με τα αντίστοιχα επιχειρήματα πιστούς σε παγκόσμια κλίμακα⁴³⁰. Η ορντολιμπεραλιστική αρχή του Eucken για ένα λειτουργικό σύστημα τιμών⁴³¹, δυστυχώς στο απίθανο καθεστώς «τέλειου» ανταγωνισμού⁴³², αντικαθιστούταν χειρουργικά από την

⁴²⁷ Ο στόχος της «Konzertierte Aktion / Concerted Action» ήταν η προσαρμογή του πληθωρισμού στην οικονομική δραστηριότητα μέσω συμφωνημένων από όλα τα συμβαλλόμενα μέρη αμοιβαίων οδηγιών για την αύξηση των δημόσιων δαπανών (με άλλα λόγια για τη δημοσιονομική πολιτική), την ρευστότητα των τραπεζών (δηλ. για την νομισματική πολιτική) και το ρυθμό αύξησης των μισθών.

⁴²⁸ Ταυτόχρονα με το νόμο αυτό τροποποιούσε τις παραγράφους 3 και 4 του Άρθρου 109 του Βασιικού Νόμου ώστε να υπάρξει δυνατότητα εφαρμογής μιας πιο ευέλικτης και αντικυκλικής πολιτικής (Giersch et al., 1992, σελ.147).

⁴²⁹ Βλ. Hayek, (1964) και Hayek (1964) “Kinds of rationalism” στο (Hayek, 1967).

⁴³⁰ Βλ. οικονομολόγους όπως τους Friedman, Karl Brunner, Hans Monissen, Manfred Neumann.

⁴³¹ Ο Eucken είχε παρατηρήσει πως το ναζιστικό καθεστώς μπόρεσε και έλεγξε την οικονομία από το 1936 απλώς «παγώνοντας» τις τιμές. Στο Eucken (1948), translated by T.W. Hutchison «On the Theory of the Centrally Administered Economy: An Analysis of the German Experiment.»

⁴³² Βλ. Sally (1996, σελ.240-241). Η ανεξάρτητη αντιμονοπωλιακή αρχή του Eucken – την οποία δικαίως ο Hayek έκρινε μη ρεαλιστική - θα έπρεπε να έχει τέτοιο νομικό έρεισμα ώστε να ορίζει τις τιμές για τα εναπομείναντα μονοπώλια και να τα αναγκάζει να δρουν σαν να («as if») υπάρχει πλήρης ανταγωνισμός. Βλ. επιπλέον την πρόταση του Rörke να αντικατασταθεί το θεωρητικό κατασκεύασμα του «τέλειου ανταγωνισμού» με την πρακτική αρχή του «ενεργού ανταγωνισμού» όπου τα άτομα

απαρέγκλιτη αρχή της σταθερότητας των τιμών του Friedman (1968, σελ.14-17), η διασφάλιση της οποίας θα αποτελούσε πρωταρχικό καθήκον των – μη υπόλογων και όχι απλά ανεξάρτητων⁴³³ - κεντρικών τραπεζών. Η ποσότητα του χρήματος θεωρούταν καθοριστικός δείκτης για την νομισματική πολιτική και σε ένα λογικό άλμα κρίνονταν ως αποκλειστικός δείκτης της πολυπόθητης ορντολιμπεραλιστικής σταθερότητας της αξίας των χρημάτων. Κάθετι άλλο όπως η ανάπτυξη ή η απασχόληση ήταν άσχετο μέγεθος αφού όπως έγραφε ο Woll (1971):

«An incomes policy stands and falls with the analytical consistency and empirical relevance of a non-monetary theory of inflation. Should the monetary quantities be the most important and at the same time independent operational variables, then an incomes policy is redundant nor promising of success.[...] a lasting wage push is inconceivable without alimantation by monetary expansion» (Zweig, 1980, σελ.43)

Στις συνθήκες αυτές και κατά την κατάρρευση του συστήματος του Bretton Woods η Bundesbank ανασχεδίασε την νομισματική της πολιτική ακολουθώντας πλήρως τον μονεταρισμό (Richter, 1999, σελ.78) και ανακοίνωσε για πρώτη φορά έναν συγκεκριμένο στόχο παροχής χρημάτων («money supply»)⁴³⁴. Όπως σχολίαζαν οι «πέντε σοφοί άντρες» (SVR – German Council of Economic Experts) το 1974, των οποίων η θεσμοποίηση το 1963 είχε αξιοπρόσεκτα θεωρηθεί για αρκετούς μελετητές⁴³⁵ ως η πρώτη ένδειξη κενυσιανής στροφής στην οικονομική

παρά τις συνθήκες μονοπωλίων πρέπει να συνεχίζουν να επιδιώκουν την προσέλκυση των πελατών. Βλ. Rörke (1962) και Rörke (1994, σελ. 213/217). Βλ. επιπλέον κριτική του Bohm για τον αναποτελεσματικό «Law on Restraints on Competition» του 1958 (76th Session of the Bundestag, 24 Μαρτίου 1955).

⁴³³ Η διαφορά προβάλλει οξύμωρη – αφού ανεξαρτησία και απουσία ελέγχου είναι ταυτόσημες έννοιες -, μα είναι ουσιαστική και καθοριστική. Το επιχείρημα εστιάζει πρωτίστως στη νοηματοδότηση της ανεξαρτησίας σε ένα δημοκρατικό καθεστώς. Αρκετά συνοπτικά, στο πλαίσιο της δημοκρατίας η ανεξαρτησία οποιουδήποτε θεσμού περιορίζεται όχι μόνο από ένα αυστηρό καταστατικό, νομικό προϊόν πολιτικής άρα θεωρητικά και κοινωνικής συναίνεσης, μα από τη θέση του ίδιου του θεσμού στο θεσμικό πλέγμα, δηλ. από την ανεξαρτησία άλλων αρχών, από τον κανόνα δικαίου, από μηχανισμούς «ελέγχου και ισορροπιών» κ.α.. Σε κάθε περίπτωση, σε ένα καθεστώς δημοκρατίας η έλλειψη λογοδοσίας δεν προβλέπεται πουθενά.

⁴³⁴ Μάλιστα, τόσο ισχυρή ήταν η επίδραση του Μονεταρισμού στη γερμανική κεντρική τράπεζα, που εκείνη συνέχισε να ακολουθεί έναν ορισμένο στόχο παροχής χρημάτων ακόμη και την δεκαετία του 1990, όταν οι υπόλοιπες κεντρικές τράπεζες έθεταν στόχους πληθωρισμού και χάραζαν νομισματικές πολιτικές σύμφωνα με αυτούς (Feld et. al., 2015, σελ.9).

⁴³⁵ Βλ. για παράδειγμα Heilemann et al., 2003, σελ.90.

διακυβέρνηση της χώρας:

«By restricting the money supply in conformity with stabilisation aims, the competitive market system regains its ability to function properly. The Bundesbank actions since 1973 transcend widely in general significance the stabilisation effects alone. They are of equal importance and fundamental consequence as the original Social Market Order principles, and the basic economic decisions taken after the war, and ought to be regarded as lessons to other countries, especially to those which still pin their faith upon large-scale interventionism and widespread controls by the state» (Zweig, 1980, σελ.43; Annual report 73/74, 1973, σελ.68-69)⁴³⁶

Ο Jäckel (1984, σελ. 380-386) περιγράφει διεξοδικά στη μελέτη του για τις ετήσιες αναφορές του Συμβουλίου (S.V.R.) από το 1964 έως το 1983, τη στροφή από τη διαχείριση των συναλλαγματικών ισοτιμιών και το κάλεσμα για «controlled expansion», ζητήματα που εναλλάσσονταν μεταξύ τους κατά την περίοδο 1965-1970, προς την έντονη ανησυχία για τον πληθωρισμό, ο οποίος για πρώτη φορά ξεπερνούσε το 5% το 1971 προκαλώντας σύγκρουση του αιτήματος για ανάπτυξη και πλήρη εργασία με εκείνη την ανάγκη της σταθερότητας των τιμών. Σε αυτές τις συνθήκες, η νομισματική πολιτική ήρθε στο προσκήνιο και επιφορτίστηκε με το καθήκον της σταθερότητας του γερμανικού μάρκου. Καθώς οι τιμές αυξάνονταν κατά 4% σε διάστημα ενός χρόνου και λίγων μηνών κατά τη διετία 1973-1974 (Grosser, 1988, σελ.102), η δημοσιονομική πολιτική εκτιμώταν πως έπρεπε να περιοριστεί από την αρχή της ευθύνης (liability) όπως έμμεσα διατυπωνόταν στο 5^ο κεφάλαιο της ετήσιας αναφοράς του Συμβουλίου το 1974:

«It is true that many conflicts of interests are unresolvable. But a set of rules of the game must be found which make it most likely that everybody experiences the consequences of his actions promptly; only then he can make reasonable decisions» (Jäckel, 1984, σελ.383)

⁴³⁶ Βλ. επιπλέον τις πρωτότυπες ετήσιες αναφορές του S.V.R. κατά τα έτη 1973/1974 και 1974/1975: Sachverständigenrat zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung (1973): Mut zur Stabilisierung. Jahresgutachten 1973/74, Jahresgutachten, No. 1973/74, Kohlhammer, Stuttgart. Sachverständigenrat zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung (1974): Vollbeschäftigung für morgen. Jahresgutachten 1974/75, Jahresgutachten, No. 1974/75, Kohlhammer, Stuttgart.

Ίσως για πρώτη φορά, στις αρχές της δεκαετίας του 1970, η εφαρμοσμένη πολιτική ερχόταν σε μερική⁴³⁷ σύγκρουση με την στρατηγική της γερμανικής κεντρικής τράπεζας και τις προτάσεις του Συμβουλίου (S.V.R.), συνθέτοντας μια περίεργη συνισταμένη. Μόλις το 1975, ο πληθωρισμός της χώρας, έπειτα από την αυστηρή μονεταριστική πολιτική της Bundesbank, υπολογίζοταν στο 7%, από τους χαμηλότερους μεταξύ εκείνων των ευρωπαϊκών κρατών, ενώ στον απόηχο της πρώτης πετρελαϊκής κρίσης, και σε μια κενυσιανή διαχείριση των περισσότερο από ενός εκατομμυρίου ανέργων η ομοσπονδία, τα κρατίδια και οι κοινότητες δανείζονταν, εκτοξεύοντας το δημόσιο χρέος αλλά διατηρώντας μια κυμαινόμενη αύξηση του ΑΕΠ (Muresan, 2014, σελ.256-258) και τις περισσότερες μεταρρυθμίσεις που είχαν υλοποιηθεί κατά τη θητεία του Brandt. Η κρίση του στασιμοπληθωρισμού (stagflation - ταυτόχρονη φαινομενικά οξύμωρη αύξηση της ανεργίας και του πληθωρισμού που αψηφά την «Phillips curve») προκαλούσε το εξώφυλλο του Der Spiegel το Φεβρουάριο εκείνου του έτους με το ερώτημα «1,3 Millionen Arbeitslose. Ist die Bundesbank schuld?» και ένα μακροσκελές άρθρο με τίτλο: «Arbeitslose: Stürzt knappes Geld die SPD?»⁴³⁸. Έπειτα από τη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση, σε συνθήκες εκτόξευσης της ανεργίας και τρομερής πτώσης των επενδύσεων, το περίφημο έγγραφο του φιλελεύθερου υπουργού Οικονομικών Otto von Lambsdorff με τη συμβολή του μετέπειτα προέδρου της Bundesbank Hans Tietmeyer όπου γινόταν ειδική αναφορά στο υπέρμετρο δημόσιο χρέος ως αναλογία προς το ΑΕΠ της χώρας, σήμανε τη διάλυση του κυβερνητικού συνασπισμού υπό τον καγκελάριο Schmidt (Leaman, 2009, σελ.25).

Τον Οκτώβριο του 1982 και ενώ η γερμανική οικονομία ήταν στάσιμη, ο νέος καγκελάριος Kohl περιέγραφε την οικονομική πολιτική που θα ακολουθούσε:

⁴³⁷ Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί η παραίτηση του Schiller τον Ιούλιο του 1972 και η συστράτευση του Brandt με την πρόταση του Karl Klagen, τότε προέδρου της Bundesbank, για αυστηρότερο έλεγχο των συναλλαγών και αδειοδότηση ξένων αγορών τίτλων σε γερμανικά μάρκα - αντί για απλά υψηλότερες ελάχιστες εγγυήσεις ξένων δανείων που υποστήριζε ο Schiller - ώστε να ρυθμιστεί και να αποφευχθεί η ροή «άστεγου» κεφαλαίου από το δολάριο και τη στερλίνα στο γερμανικό μάρκο. Καθ'όλη τη δεκαετία, η δημοσιονομική πολιτική παρέμενε «κενυσιανή», ενώ η νομισματική πολιτική ρυθμιζόταν από μονεταριστικές αρχές. Ομοίως διαμάχη υπήρξε μεταξύ της Bundesbank και της κυβέρνησης Schmidt το διάστημα 1980-1982. Ο Marsh (1992, σελ.174) την περιγράφει ως «three year battle of attrition».

⁴³⁸ <https://www.spiegel.de/spiegel/print/index-1975-8.html>

«[...] historischen Neuanfang [...] Weg von mehr Staat, hin zu mehr Markt; weg von kollektiven Lasten, hin zur persönlichen Leistung; weg von verkrusteten Strukturen, hin zu mehr Beweglichkeit, Eigeninitiative und verstärkter Wettbewerbsfähigkeit» (Kohl, 1982, σελ.1/12).

Λίγο αργότερα τον Μάιο του 1984, στο συνέδριο του κυβερνώντος κόμματος στην Στουτγκάρδη και σε μια απόπειρα ενίσχυσης της κομματικής συνοχής, η θεμελιώδης ιδέα της «social market economy» επιστρατεύεται. Η υπενθύμιση ωστόσο κοινών καταβολών και διαβεβαίωση ιστορικής συνέπειας του CDU, δεν συνοδεύεται με μια προσπάθεια «κάθαρσης» της έννοιας, επιστροφής της στις ορντολιμπεραλιστικές αρχές του Düsseldorf⁴³⁹ και απαλλαγής της από την κευσιανή σοσιαλδημοκρατική προσθήκη, αλλά με μια προσπάθεια επαναπροσδιορισμού της και προσεκτικού κατ' επιλογή «ξεχειλώματος»:

The Social Market Economy is a programme of economic and societal policy for all, because it reconciles performance with social justice, competition with solidarity and self-responsibility with social security. The Social Market Economy has its intellectual foundation in the idea of freedom with responsibility which is part of the Christian's image of human beings.

The CDU, the great people's party of the Federal Republic of Germany, was responsible for the political realisation of the Social Market Economy. This was the precondition for the successful economic reconstruction of Germany. It brought us a high standard of living and social security, [...]. New economic and social conditions are making new demands on the adaptability and efficiency of the Social Market Economy. We encounter these demands in societal, economic and technological change as well as in the change of international conditions of competition. (CDU, 1984a).

Χωρίς καμιά αναφορά στον έλεγχο των μονοπωλίων ή στην πολιτική ανταγωνισμού ως θεμελιώδους συστατικού της «social market economy»⁴⁴⁰, τα άλλοτε

⁴³⁹ Πρόκειται για τις αρχές της «social market economy» έτσι όπως αυτές διατυπώθηκαν από το «απαλλαγμένο» από την χριστιανοσοσιαλιστική του συνιστώσα, CDU στο Düsseldorf στις 15 Ιουλίου 1949. Βλ. http://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=3094.

⁴⁴⁰ Είναι κρίσιμο να αντιπαραβληθεί το κείμενο της Στουτγκάρδης με εκείνο του Düsseldorf το 1949 και συγκεκριμένα με τα εξής αποσπάσματα « [...] The «social market economy» also stands in contrast to the so-called «free economy» of a liberalistic kind. In order to avoid a relapse into the «free economy», the independent control of monopolies is necessary to secure competition according to performance competition (Leistungswettbewerb). [...]. Because we wish to avoid the a-social distortions of this kind of “free” economy, because we see in it a falsified market economy, we demand monopoly control as well as competition based on performance. Only an effective monopoly control

προγράμματα ανοικοδόμησης ή επανανάπτυξης της γεωργίας αντικαταστάθηκαν με την ανάγκη διατήρησης της θέσης των μεγάλων εξαγωγικών βιομηχανιών της χώρας στην παγκόσμια αγορά και η αφηρημένη αξία του ανταγωνισμού ως εγγύηση της ελευθερίας του ατόμου και «moral backbone of a free profit-based market» (Böhm, 1960, σελ.22) μετασχηματίζονταν σε προτεραιότητα ανταγωνιστικότητας σε ένα διεθνές μεταβαλλόμενο περιβάλλον τεχνολογικών εξελίξεων, εμπορίου και συναλλαγών (Leaman, 2009, σελ.36-37). Ακόμη σημαντικότερα, υπό την αποπροσανατολιστική, απλοική εξήγηση των «λανθασμένων εξελίξεων κατά τη δεκαετία του 1970» (CDU, 1984b, σελ.9ff) - οπότε αξιοσημείωτα έλαβαν χώρα μια νομισματική κρίση και δύο πετρελαϊκές με αποτέλεσμα εισαγόμενη ύφεση και πληθωρισμό -, και καθώς το πρόγραμμα παρουσίαζε μια σειρά προτεινόμενων πολιτικών ώστε να αυξηθεί η «preparedness to work and to take risks» (CDU, 1984a, σελ.3) και να βελτιωθούν οι συνθήκες «for the formation of risk capital» (CDU, 1984a, σελ.10), επαναπροσδιορίζονταν ουσιαστικά η μακροοικονομική αναδιανομή των πόρων. Το κράτος θα περιόριζε εφ' εξής το μερίδιό του, το εργατικό δυναμικό δεν θα αμείβονταν σε ορισμένη αναλογία των κερδών της παραγωγικότητας και οι εταιρείες θα αποκτούσαν μεγαλύτερα κέρδη και την ευελιξία να διατηρούν κεφάλαιο και να το διοχετεύουν σύμφωνα με ατομικές προτιμήσεις και όχι «συνταγή δημοσίου». Οι τέσσερις κατηγορίες της ζήτησης ουσιαστικά ανακατατάσσονταν και την προτεραιότητα αποκτούσαν η εξαγωγική ζήτηση και οι ιδιωτικές επενδύσεις (export demand and private investments) έναντι της ατομικής και κρατικής κατανάλωσης (private and state consumption) (Leaman, 2009, σελ.37-40).

Αρκετά χρόνια αργότερα η ρητορική του Kohl για την «social market economy» επαναλαμβάνονταν και μάλιστα ακόμη πιο επιθετικά. Όπως επισήμαινε η καγκελάρια Merkel την πρωτοχρονιά του 2009:

«Only if we identify the causes, can we lead the world out of the crisis. To this end, we need clear principles: the state is the guardian of economic and social order. Competition needs a sense of proportion and social responsibility. These are the principles of the social market economy. They apply

prevents private individuals and private associations taking over controlling tasks in the economy. Only monopoly control leads to a situation where the consumer determines indirectly the nature and extent of production and thus become master of the economy.» (CDU, 1949, σελ.431/433). Για τις αρχές του Düsseldorf βλ. επιπλέον http://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=3094

to us, but that is not sufficient. These principles must be followed worldwide.»⁴⁴¹

Η δήλωση της γερμανίδας ηγέτιδας προσομοίαζε στη δήλωση του προέδρου της Bundesbank Helmut Schlesinger το 1992: «There is a Kultur of stability in Germany that is what we need in Europe as well.» (Marsh, 1992, σελ.252) και σε συμφωνία με τη διαπίστωση του άλλοτε γερμανού προέδρου Richard von Weizsäcker, δεκαεπτά χρόνια νωρίτερα σε ένα άρθρο του στην Frankfurter Allgemeinen Zeitung πως:

«Doch eben in dieser Richtung liegen die Stärken der Maastrichter Verträge. [...]. Die Wirtschafts- und Währungsunion wird nach Prinzipien funktionieren, die ohnehin für uns selbst maßgebend bleiben müssen: Unabhängigkeit der Zentralbank, Geldwertstabilität, Haushaltsdisziplin. Es ist keine Übertreibung zu sagen, daß unser Währungskonzept zur europäischen Verfassung, unsere Soziale Marktwirtschaft nun zum europäischen wirtschaftspolitischen Grundgesetz gemacht wird.»⁴⁴²

στηρίζοταν σε ένα σχεδόν ενήλικο πλέον εξευρωπαϊσμένο «οικονομικό σύνταγμα» («economic constitution»), το οποίο ωστόσο μόνο μερικώς, αν όχι κατ' επίφαση, συνδέεται με τον ορντολιμπεραλισμό και τις σημαντικές αρχές της γερμανικής κοινωνικοοικονομικής θεωρίας.

Συνοψίζοντας, ο μετασηματισμός του ορντολιμπεραλισμού των Eucken και Böhm με το τέλος του πολέμου και για περισσότερο από τρεις δεκαετίες ήταν αδιάλειπτος. Η «συνταγματική» διάσταση του φιλελεύθερου παραδείγματος με τη μορφή των «κανόνων του παιχνιδιού» («Spielregeln - rules of the game» - Eucken, 1989, σελ.240; Böhm, 1937, σελ.120), προϊόν ανθρώπινου σχεδιασμού και πολιτικής επιλογής των ατόμων με όρους σχετικής ελκυστικότητας (Vanberg, 2004, σελ.5/7) ⁴⁴³ , εμπλουτίζοταν αρχικά κοινωνικά με τις παρεμβάσεις των Rüstow, Rörke και Müller-Armack ύστερα από σιωπηλή καθοριστική αναθεώρηση της βασικής

⁴⁴¹ Bundesregierung (2008). Neujahrsansprache 2009 von Bundeskanzlerin Dr. Angela Merkel am 31. Dezember 2008, Berlin, December 31, 2008. Κείμενο διαθέσιμο στον ιστότοπο <http://www.bundesregierung.de/Content/DE/Bulletin/2009/01/01-1-bk-neujahr.html>

⁴⁴² Βλ. von Weizsäcker (1992), στον ιστότοπο https://www.cvce.eu/en/obj/richard_von_weizsacker_meilenstein_maastricht-de-5387ed12-5f1a-468f-8962-ad53ababcdd7.html.

⁴⁴³ Στο σημείο αυτό ο ορντολιμπεραλισμός εμφανίζει τομή με το έργο του James Buchanan για τις συνταγματικές θεσμικές προδιαγραφές ενός οικονομικού συστήματος.

ορντολιμπεραλιστικής αντίληψης για την «competitive market order»⁴⁴⁴. Στη συνέχεια αναμειγνύοταν στρατηγικά ως «social market economy» με «κευσιανές» αρχές και αντίστοιχες πολιτικές, μα γρήγορα η νέα ισορροπία διαταράσσεται από την κατάρρευση του συστήματος Bretton Woods και τον πληθωρισμό. Υπό τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης, καθώς οι οικονομικές σχέσεις γίνονταν πολυπλοκότερες, πύκνωναν και διεθνοποιούνταν και η μακροοικονομία αποκτούσε «εκτόπισμα», ο ορντολιμπεραλισμός εμβαπτιζόταν στον μονεταρισμό και σταδιακά κατέληγε σε ένα μόρφωμα ιδεών με στέρεο περίβλημα την ανάγκη θεσμοθέτησης κανόνων και περιεχόμενο εμμέσως αντιφατικό και ρευστό τη διασφάλιση (εθνικής) ανταγωνιστικότητας στην αναπόφευκτα παγκοσμιοποιημένη και ανεξέλεγκτη αγορά όπου κράτη και κεντρικές τράπεζες αναζητούν πλέον σήμερα εκ νέου ρόλους και πολιτικές (The Economist, 2019, σελ.13).

Επειτα από τη δεκαετία του 1970, εξαιτίας και παράλληλα με το μετασχηματισμό τούτο μια περίεργη απρόσμενη σύγκλιση λαμβάνει χώρα. Η θεωρία του ορντολιμπεραλισμού και η μεταγενέστερη έννοια της «social market economy», ερμηνευόμενες συχνά τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες σαν ιστορικά συνεχείς και αμετάβλητες, μυθοποιημένες σε μια επιλεκτική αφήγηση διαχρονικής προόδου της γερμανικής κοινωνίας και επιτυχίας της εθνικής οικονομίας της χώρας, πλησιάζουν και αγκαλιάζουν οξύμωρα το περιεχόμενο του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος έτσι όπως αυτό έχει αναπτυχθεί παραπάνω. Υποθέτωντας ακόμη και πως συγκροτούν πραγματικό και καθολικό και όχι φαντασικό ή μερικό μοντέλο επιτυχίας για ένα κράτος, η εφαρμογή του μοντέλου αυτού προωθείται αντιφατικά σε μεγαλύτερους σχηματισμούς στην νομισματική Ένωση, την Ευρωπαϊκή Ένωση, την σύνολη παγκόσμια οικονομία. Όμως, ο ορντολιμπεραλισμός, «at heart a microeconomic model»⁴⁴⁵, που προσεγγίζει όλα τα υποκείμενα της οικονομικής δραστηριότητας ως

⁴⁴⁴ Όπως έχει ήδη αναφερθεί σε προηγούμενη υποσημείωση για τον Rörke, παρομοίως ο Müller-Armack δεν απέδιδε στις «market orders» εγγενείς ηθικές ποιότητες. Έτσι, σε αντίθεση με τους Böhm και Eucken που αντιλαμβάνονταν μια χωρίς διακρίσεις, ελεύθερη προνομίων, «competitive market order» πρωτίστως ως ηθική τάξη, ο Müller-Armack την αντιλαμβανόταν ως ένα τεχνικό μέσο το οποίο θα χρησιμοποιούσε η κοινωνία ώστε να παράγει πλούτο και το οποίο θα χρειαζόταν να συνοδεύεται από κοινωνικές πολιτικές ώστε η χρήση του να καθίσταται ηθική (Vanberg, 2004, σελ.2).

⁴⁴⁵ Πρόκειται για την τοποθέτηση του αμερικανού καθηγητή Burda στο πανεπιστήμιο Humboldt που προσθέτει «Ordoliberalism is not very practical, it's religion».

ανεξάρτητα νοικοκυριά, αποτυγχάνει να κάνει «the aggregation step»⁴⁴⁶ και σταδιακά «απογυμνώνεται» και εκπίπτει σε μια στοχευμένη, κανονιστική λαγνεία, συχνά ακόμη συγκεκριμένων υποκειμένων⁴⁴⁷. Η αρχική απόσταση του Eucken από την ασαφή φανταστική κατασκευή της «unhindered market economy» του von Mises (1949, σελ.238f), καταγγεγραμμένη από τον Rörke κατά τη συνάντηση της εταιρείας του Mont Pelerin το 1949 (Vanberg, 2004, σελ 3-5; Rörke, 1961, σελ. 10f)⁴⁴⁸ μικραίνει, και η έντονη διαφωνία του γερμανού οικονομολόγου με τον Hayek για την απλουστευμένη - αν όχι σκεπτικιστική, τερματική κάθε προβληματισμού και εντέλει άνευ σημασίας⁴⁴⁹ - πλαισίωση της αγοράς ως «game of catallaxy» (1976, κεφ.10) απορροφάται στο απορρυθμισμένο, πλέον, παγκοσμιοποιημένο χρηματοπιστωτικό σύστημα. Η θέση για τη σύσταση μιας λειτουργικής και ανθρώπινης «economic order» σύμφωνα με την οποία:

«The problem will not solve itself simply by our letting economic systems grow up spontaneously. The history of the last century has shown this plainly enough. The economic system has to be consciously shaped. The detailed problems of economic policy, trade policy, credit, monopoly, or tax policy, or of company or bankruptcy law, are part of the great problem of how the whole economy, national and international, and its rules, are to be shaped.» (Eucken, 1992, σελ.314),

Βλ. The Economist (2015), στον ιστότοπο <https://www.economist.com/europe/2015/05/09/of-rules-and-order>

⁴⁴⁶ Όπως παραπάνω.

⁴⁴⁷ Οι σύγχρονοι «ορντολιμπεραλιστικοί» κανόνες δεν αφορούν τη σύνολη οικονομική δραστηριότητα αλλά συγκεκριμένα ζητήματα αυτής όπως λ.χ. τις δημόσιες «επεκτατικές» δαπάνες και όχι την φορολογία. Επιπλέον επιβάλλονται όχι από κάποιο σχηματισμό παρόμοιο του κράτους, αλλά από συγκεκριμένα μεμονωμένα υποκείμενα και ομάδες.

⁴⁴⁸ Όπως παραθέτει ο Vanberg (2004, σελ.3) το απόσπασμα από την αναφορά του Rörke (1961, σελ. 10f) στην αντιπαράθεση: «Es kam zu Zusammenstößen, unter denen derjenige besonders schwer und eindrucksvoll war, der sich zwischen Walter Eucken und Ludwig v. Mises ereignete. Auf den von dem letzteren erhobenen Anspruch, in seiner Person den allein maßgeblichen Liberalismus zu repräsentieren, war Eucken die Antwort nicht schuldig geblieben., und so wäre es denn nicht leicht gewesen, einen halbwegs versöhnlichen Ausgang zu erreichen, wenn nicht Ludwig v. Mises mit seiner Ritterlichkeit eingelenkt hätte. Jene Diskussion, in der es vor allem um das Monopolproblem und um die dem Staat und der Rechtsordnung dadurch zufallende Aufgabe ging, ist symbolisch für einen Richtungsstreit im liberalen Lager geblieben, der innerhalb der Mont-Pèlerin-Gesellschaft immer wieder hervortrat.»

⁴⁴⁹ Βλ. επιπλέον Charalambis (2019) για τη σχέση μετανεωτερικότητας, ανορθολογισμού και νεοφιλελεύθερου παραδείγματος.

προβάλλει ανεδαφική σε συνθήκες αδυναμίας συμφωνίας και επιβολής οικουμενικών κανόνων διεξαγωγής της οικονομικής δραστηριότητας, μιας αδυναμίας καθοριστικής που σπανίως επισύρει την προσοχή αφού γίνεται συνήθως αποδεκτή ως φυσική και αναπόφευκτη. Στο πλαίσιο αυτό ο ανταγωνισμός, θεμελιώδης έννοια του ορντολιμπεραλισμού αποστερείται τη λειτουργία του και το περιεχόμενό του ως «an instrument for the deprivation of power (Entmachtungsinstrument) [...] the most magnificent and most ingenious instrument of deprivation of power in history» (Böhm, 1960, σελ.22) και αντικαθίσταται από την διασφάλιση της αμυντικά νοηματοδοτημένης ανταγωνιστικότητας σε ένα φοβικό περιβάλλον όπου όχι μόνο τα υποκείμενα της οικονομικής δραστηριότητας δεν είναι συγκεκριμένα και ποικίλουν από ιδιώτες έως ολόκληρα κράτη, αλλά και το περιεχόμενο της ίδιας της οικονομικής δραστηριότητας παραμένει αρκετά θολό⁴⁵⁰. Ομοίως η αδιαμφισβήτητη προτεραιότητα της σχολής του Freiburg στην εξουδετέρωση της αρκετά πιθανής και σε περίπτωση πραγμάτωσης ιδιαίτερα ζημιογόνου απειλής σχηματισμού μονοπωλίων, διατυπωμένη ρητά πρωτίστως στην άρνηση της ενσωμάτωσης οποιουδήποτε «self-produced law of the business community / selbstgeschaffene Recht der Wirtschaft» (Großmann-Doerth 1933; Eucken 1989, σελ. 56)⁴⁵¹ στην συμφωνημένη νομική τάξη και λίγο γενικότερα, στην ισχύ της ελευθερίας του συμβολαίου («freedom of contract») σε όλες τις περιπτώσεις εκτός από εκείνες όπου η χρήση της αφορά «contracts which restrict or eliminate the freedom of contract» (Eucken, 1982, σελ.125)⁴⁵², παραγκωνίζεται εντελώς και η καταγεγραμμένη όξυνση των ανισοτήτων (Piketty, 2014), εκλαμβάνομενη σαν να πραγματώνεται σε ένα δίκαιο, μη μονοπωλιακό, απελευθερωμένο προνομίων περιβάλλον ανόθευτης και διαφανούς αγοράς προϊόντων και υπηρεσιών, αδυνατεί

⁴⁵⁰ Στο σημείο αυτό τίθεται το ερώτημα κατά πόσο η δημιουργία και η αγοραπωλησία χρηματοπιστωτικών παραγώγων όπως λ.χ. CDOs, CDO-squared και ασφαλίσεων CDS και όχι μόνο τοξικών όπως των ομολόγων Abacus 2007- AC1 CDO που δημιούργησε η Goldman Sachs με το επενδυτικό σχήμα Paulson & Co το 2007, συνιστούν οικονομική δραστηριότητα.

⁴⁵¹ Όπως υπογραμμίζει ο Eucken (1989, σελ.32): «It must be asked whether the rules and regulations made by economic power groups to control activity among themselves in fact are tending to take the place of statute law. How far has such 'self-made' law transformed the legal order? The question is of great importance in the modern industrialised world.»

⁴⁵² «Freedom to contract may serve not only to promote but also to destroy competition.» (Eucken, 1982, σελ.124)

να την επαναφέρει στο προσκήνιο. Όσο για την περίφημη ορντολιμπεραλιστική αρχή της ευθύνης (liability) που συνοψίζεται στη θεώρηση του Eucken «whoever stands to benefit [from an action] should bear the damage» (Eucken, 1952/2004, σελ.279) και στην πεποίθησή του πως εάν η ευθύνη («Haftung») διαχωριστεί από την πράξη («Lenkungsbefugnis»), η απουσία της πρώτης θα επιφέρει αδιάφορο και επιπόλαιο σχεδιασμό της δεύτερης αφού κόστος και διακινδυνεύσεις θα εκτιμηθούν διαφορετικά (Eucken, 1952/2004, σελ.280-282), ενεργοποιείται και εφαρμόζεται επιλεκτικά σε χρεωμένα κράτη όπως λ.χ. της Ιρλανδίας⁴⁵³, ή συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες⁴⁵⁴, σπανίως ωστόσο σε χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς, στελέχη τους ή μεγαλοεπενδυτές ιδιωτικού κεφαλαίου⁴⁵⁵. Με άλλα λόγια και επιστρατεύοντας λίγο περιπαικτικά τη διάκριση των δύο κύριων ειδών οικονομικής τάξης του Hayek (1973, κεφ.2), ο ορντολιμπεραλισμός μέσω του μετασχηματισμού του καταλήγει να συμβάλλει στη διαμόρφωση της κανονιστικής διάστασης μιας τρίτης «semi-spontaneous order of not centralised subordination».

⁴⁵³ Η Ελλάδα αποτελεί προβληματικό παράδειγμα για τον συγκεκριμένο ισχυρισμό για δύο λόγους. Πρώτον, για χρόνια οι πολιτικές ηγεσίες του κράτους γνωστοποιούσαν στους εταίρους τους και στο ΔΝΤ παραποιημένα στατιστικά στοιχεία. Χαρακτηριστικός παραμένει ο διάλογος μεταξύ του σουηδού εκτελεστικού διευθυντή («executive director») του ΔΝΤ Jens Henriksson και του επικεφαλούς οικονομολόγου για την Ελλάδα Bob Traa σε μια «κλειστή» συνάντηση τον Ιούλιο 2009 (Mody, 2018, σελ.234). Ο δεύτερος λόγος είναι το ενδεχόμενο πολύπλοκο ζήτημα κατανομής ευθύνης μεταξύ δύο υποκειμένων, όταν το ένα εξαπατά καταθέτοντας ψευδή στοιχεία και το άλλο παρά το γεγονός πως γνωρίζει ότι πρόκειται για εξαπάτηση, προτιμά και αποδέχεται τα στοιχεία ως αληθή.

⁴⁵⁴ Χαρακτηριστικό είναι το σχόλιο του Paul Thomsen, ο οποίος έπειτα από τη μεταρρύθμιση στο συνταξιοδοτικό σύστημα στην Ελλάδα τον Αύγουστο του 2010, την οποία χαρακτήρισε «sweeping change in one step», διευκρίνιζε «wealthy will have to pay their share, after pensioners and workers did their bit», διαθέσιμο στο <https://blogs.wsj.com/source/2010/08/09/imf-pushes-blue-sky-view-of-greek-achievements/>

⁴⁵⁵ Έπειτα από τη συνάντησή τους στο Deauville τον Οκτώβριο του 2010, η γερμανίδα καγκελάρια και ο γάλλος πρόεδρος συμφώνησαν στην θεώρηση πως επίσημοι και ιδιώτες πιστωτές θα αποζημιώνονται ως «senior» και «junior» αντίστοιχα για χρέη των κρατών μελών προκληθέντα από το 2013 και έπειτα, αποδεχόμενοι το γεγονός πως για την ενεργοποίηση των υποστηρικτικών κοινοτικών οικονομικών μηχανισμών - άρα και για την εξόφληση των πιστωτών -, το χρέος θα υπόκειτο σε αναδιάρθρωση. Η θέση αυτή διατυπωνόταν σε όρους ορντολιμπεραλιστικής ευθύνης από την Lagarde «All stakeholders must participate in the gains and losses of any particular situation», και από την Merkel: «We can't constantly explain to our voters that taxpayers have to be on the hook for certain risks, rather than those who make a lot of money taking those risks». Ο Trichet ήταν εκείνος που εναντιώθηκε και μάλιστα με επιτυχία στην θεσμοθέτηση μιας τέτοιας αντίληψης. Βλ. <https://www.spiegel.de/international/europe/dublin-s-merkel-problem-irish-debt-causing-new-jitters-across-europe-a-728582.html> και <https://www.wsj.com/articles/SB10001424052748703814804576035682984688312>

Το παραπάνω συμπέρασμα για το μετασχηματισμό και την κατάληξη του ορντολιμπεραλισμού, το οποίο δικαιολογεί την προσεκτικά οριοθετημένη - τόσο χρονολογικά, όσο και σε όρους περιεχομένου - ανάλυση της γερμανικής οικονομικής θεωρίας από τον Vanberg (2017) στην προσπάθειά του να εξηγήσει τη σημασία των κανόνων στην πολιτική και να υπερασπιστεί εύκολα, αναμενόμενα και απροβλημάτιστα την κατά Berghahn & Young (2013, σελ774) «rule-based legal approach» της χώρας του στην κρίση της Ευρωζώνης, προστίθεται στην ευθεία ασυμβατότητα των θέσεων των Eucken και Keynes πρωτίστως για ζητήματα μακροοικονομίας (Riese, 1972, σελ.45). Όπως αναφέρει ο Hutchison (1979, σελ. 434), ο Eucken «[...] was critical of Keynesian ideas and of full employment as a policy objective, though not dogmatically [...]», αφού ο ίδιος είχε υποστηρίξει το σχέδιο «Lautenbach», μια πρόταση δημοσιονομικής επεκτατικής πολιτικής, δηλ. κευσιανής στρατηγικής, για την αποφυγή διαφαινόμενης παγίδας ρευστότητας το 1931. Ο Bofinger (2016) ωστόσο, εξετάζοντας αναλυτικότερα τη συλλογιστική του γερμανού οικονομολόγου του μεσοπολέμου για την αξιολόγηση της πολιτικής της πλήρους απασχόλησης, διαπιστώνει τα λανθάνοντα άλματα λογικής και ξεδιαλύνει, αποσαφηνίζει τα εκ διαμέτρου αντίθετα προς εκείνα του Keynes, συμπεράσματα μακροοικονομίας του. Στο ίδιο άρθρο ο Bofinger (2016) επεξηγώντας τους πραγματικούς λόγους επιτυχίας της σημερινής μακροοικονομικής πολιτικής της Γερμανίας, ανησυχεί για την εμμονική αναπαραγωγή και υπεράσπιση της κληρονομιάς της σχολής του Freiburg ως θέσφατου στη σημερινή μακροοικονομική πολιτική της χώρας του και για τα αρνητικά αποτελέσματα προώθησής της, αν όχι επιβολής της, στην μακροοικονομική πολιτική των υπόλοιπων χωρών της Ευρωζώνης. Παρά τη ζύμωση του ορντολιμπεραλισμού με τις κευσιανές αρχές κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και καθ' όλη τη δεκαετία του 1970, ο ίδιος ο Eucken είχε εξ' αρχής καταλήξει σε ορισμένη αλληλουχία ισχυρών συμπερασμάτων μακροοικονομίας που αντιτάσσονταν σε πορίσματα του Keynes. Η αντιπαράθεση αυτή, πραγματική, αν και συχνά παρουσιάζεται λανθασμένα απλουστευμένη ή καθολική⁴⁵⁶, αφορά πρωτίστως

⁴⁵⁶ Η αντιπαράθεση είναι «έμμεση», δηλ. προϊόν ανάγνωσης, κατανόησης, ερμηνείας και συχνά επιλεκτικής σύγκρισης. Στις μελέτες του γερμανού οικονομολόγου υπήρξε ολοκληρωτική απουσία ευθέως σχολίων ή αναφορών στο έργο των σύγχρονων του Keynes ή Hayek, ενδεχομένως ή μερικώς εξαιτίας του απομονωτισμού και της εσωστρέφειας των γερμανών διανοούμενων κατά το ναζιστικό

την αιτιακή συσχέτιση της πολιτικής πλήρους απασχόλησης με την κατάργηση της «competitive market order» και την εγκαθίδρυση μιας κεντρικής, απολυταρχικής οργάνωσης. Ο Eucken ερμηνεύοντας τη γερμανική εμπειρία και την ανάληψη της εξουσίας από το ναζιστικό κόμμα υποστηρίζει πως:

“Thus the policy of full employment, like the corporative structure of the labour market, resulted in a marked tendency towards central control of the economy. The one, like the other, was conducive to an unstable economic system with a tendency to move in the direction of central control. So there were two strong historical forces impelling German economic policy along the path to central control: firstly, the formation of comprehensive economic and social pressure groups, and secondly, the policy of full employment.” (Eucken 1952a, p. 60).

Διαμόρφωνε έτσι ένα δίλημμα όπου αντιπαράβαλε σε όρους κόστους τη μαζική ανεργία σε μια λειτουργική αγορά, στην εφαρμογή της πολιτικής πλήρους απασχόλησης, την αύξηση του πληθωρισμού, την κατάρρευση του συστήματος τιμών και τελικά την έκπτωση της αγοράς σε ένα ανελεύθερο καθεστώς κεντρικού σχεδιασμού (Eucken 1952a, p. 66-73). Ο ίδιος, ερμηνεύοντας την εμπειρία του αποπληθωρισμού της περιόδου 1929-1933 ως αποτέλεσμα μη ευέλικτων τιμών και ημερομισθίων⁴⁵⁷ και διαβλέποντας αυτοτροφοδοτούμενη καθοδική σπείρα μεταξύ της πτώσης των τιμών και της αξίας του νομίσματος⁴⁵⁸, «πλησίαζε» τον νεότερο του Friedman και κατέληγε:

καθεστώς και τον πόλεμο (Bofinger, 2016). Λανθασμένη απλουστευμένη ανάλυση - και όχι μερική - της αντιπαράθεσης αυτής παρουσιάζει λ.χ. η Van Esch (2014) ως «σημείο εισόδου» («entry point») στην μελέτη της για την αντίληψη της οικονομίας των γάλλων και γερμανών ηγετών κατά τη διάρκεια της κρίσης στην Ευρωζώνη. Μελετώντας υπό το διαιρετικό άξονα ορντολιμπεραλισμού – κευνσιανισμού την ευελιξία και τη σύγκλιση των γαλλικών και γερμανικών πολιτικών ηγεσιών στις στις θεωρήσεις τους για την οικονομία κατά τη διάρκεια της κρίσης και χρησιμοποιώντας την τεχνική του «comparative cognitive mapping» η van Esch (2014) συμπεραίνει πως ο Weber είναι ένα «ordoliberal hawk», η Merkel, σταθερότερη από τους Sarkozy και Noyer, υιοθετεί σταδιακά μια λιγότερο αυστηρή ορντολιμπεραλιστική στάση που επιτρέπει την εφαρμογή κευνσιανών μέτρων όπως τα διάφορα προγράμματα οικονομικής βοήθειας και την υπό όρους παρέμβαση της ΕΚΤ και ο Sarkozy στρέφεται από τον «χαμηλό» κευνσιανισμό στον μετριοπαθή ορντολιμπεραλισμό εκτός από το πεδίο της νομισματικής πολιτικής.

⁴⁵⁷ «In the crisis year, 1931, Berlin builders, for instance, had to reckon with relatively firm prices of materials, such as iron and cement, which were fixed by syndicates, and also with relatively fixed wages, where housing prices were dropping rapidly.» (Eucken 1952a, p. 78)

⁴⁵⁸ «When price fell, money contracted further, and so on indefinitely, the fall in prices causing contraction of money and a further fall in prices.» (Eucken 1952a, p. 67)

“It can be firmly established that unstable market forms and monetary systems are bound to lead to cumulative depression and mass unemployment. This being so, economic policy should concentrate on developing systems conducive to market equilibrium, and in this respect the configuration of the monetary system is particularly important.” (Eucken 1952a, p. 67)

Οι παραπάνω θέσεις για τον πληθωρισμό, τα συνδικάτα και την πολιτική πλήρους απασχόλησης ή σε σαφέστερους, «κευνσιανούς» πλέον όρους τη δημοσιονομική επεκτατική πολιτική, δεν συνοδεύονταν από στατιστική ή άλλη μαθηματική ανάλυση και αδιαμφισβήτητα δεν επαληθεύονται ιστορικά σε πλήθος περιπτώσεων⁴⁵⁹. Υπό το πρίσμα τους ωστόσο μπορεί κανείς να εξετάσει τη μακροοικονομική πολιτική της Γερμανίας (Bofinger, 2016). Η αποστροφή του Eucken για την πολιτική πλήρους απασχόλησης, η αρνητική του στάση για τα συνδικάτα και ο φόβος του για τον πληθωρισμό, διαφαίνονται⁴⁶⁰ αντίστοιχα στην άρνηση της Γερμανίας για επεκτατική δημοσιονομική πολιτική, στην υποστήριξη της χώρας για τις προτεινόμενες «δομικές μεταρρυθμίσεις» στις οφειλέτριες χώρες της Ευρωζώνης αφού οι μεταρρυθμίσεις αυτές, μεταξύ άλλων, μειώνουν τη διαπραγματευτική ισχύ των συνδικάτων και τέλος στη φειδωλή στάση για τη νομισματική πολιτική, στάση η οποία συνεπικουρείται ιδιαίτερα από τον εστερνισμό του μονεταρισμού και της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος.

Η γερμανική πίστη στις παραπάνω θέσεις μακροοικονομίας του Eucken και στις υποτιθέμενες αμετάβλητες αρχές του ορντολιμπεραλισμού επισκιάζει φανερά πλέον την αναθεώρηση της οικονομικής διακυβέρνησης στην νομισματική ένωση και συγκρούεται με την πραγματικότητα και την ανάγκη πραγματιστικής προσέγγισης (Feld et al., 2015; Young, 2014). Η σύγκρουση αυτή, η οποία αποτελεί τον πυρήνα της τέταρτης συστατικής μομφής της κατηγορίας περί γερμανικής ηγεμονίας, δεν αποτυπώνεται πουθενά περισσότερο από τη σφοδρή διαμάχη το 2012 μεταξύ των ίδιων των γερμανών οικονομολόγων για την πολιτική που προωθούσε η χώρα τους

⁴⁵⁹ Ο Jewkes (1952) για παράδειγμα, αναφέρει στην εισαγωγή του για το έργο του Eucken τις επιτυχημένες πολιτικές πλήρους απασχόλησης που ακολούθησαν οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και το Ηνωμένο Βασίλειο και οι οποίες προφανώς δεν κατέστησαν την οικονομία, οικονομία «central planning».

⁴⁶⁰ Η σχέση μπορεί να μην είναι αποκλειστικά αιτιακή όπως ισχυρίζεται ο Bofinger (2016), αλλά οπωσδήποτε δεν είναι συγκρουσιακή.

στη κρίση της Ευρωζώνης.

Τον Ιούλιο του 2012, σχεδόν έναν χρόνο αργότερα από τότε που ο Jürgen Stark αποχωρούσε από το συμβούλιο της ΕΚΤ ως ένδειξη διαμαρτυρίας προς το προτεινόμενο πρόγραμμα αγοράς ομολόγων, η Frankfurter Allgemeine Zeitung δημοσίευε μια επιστολή την οποία είχαν συνγράψει ο καθηγητής οικονομικής-κοινωνικής στατιστικής Walter Krämer και ο διευθυντής του ιδρύματος IFO Hans-Werner Sinn, και συνυπέγραφαν ακόμη 170 γερμανοί οικονομολόγοι. Σε αυτή⁴⁶¹ τεκμηριωνόταν η πλήρη εναντίωση των υπογραφόντων στην προτεινόμενη τραπεζική ενοποίηση καθώς η τελευταία θα συνεπάγοταν πρωτίστως μεταφορά του χρέους των τραπεζών από τους πιστωτές τους στην κοινωνία, δηλ. μια «sozialisierung der Schulden», μια άδικη συλλογική ευθύνη («kollektive Haftung»). Επιπλέον, καθώς τα χρέη των τραπεζών πέντε πληγέντων χωρών από την κρίση υπολογίζονταν περίπου σε εννιά τρισεκατομμύρια ευρώ, δηλαδή σχεδόν τρεις φορές το δημόσιο χρέος της χώρας, και ταυτόχρονα αναμένονταν επιπρόσθετες απώλειες από την αντιμετώπιση πληθωριστικών φουσκών στις νότιες χώρες, η ανάληψη μιας τέτοιας ευθύνης καθίσταντο ουσιαστικά καταστροφική. Ο συλλογισμός κατέληγε στην εναντίωση οποιασδήποτε κοινής προσπάθειας διάσωσης και διασαφηνίζε πως οι αποφάσεις του πρόσφατου Συμβουλίου «zu denen sich die Kanzlerin ...gezwungen sah» ευνοούσαν αποκλειστικά τους επενδυτές στα αγγλοσαξωνικά οικονομικά κέντρα και τους πιστωτές ασθενών εγχώριων και διεθνών τραπεζών.

Ευθύς οι οικονομολόγοι Michael Burda, Frank Heinemann και Martin Hellwig περάσαν στην αντεπίθεση⁴⁶² υποστηρίζοντας την τραπεζική ενοποίηση αφού στόχος της ορίζονταν η διάρρηξη του φαύλου κύκλου μεταξύ αδύναμων τραπεζών και αδύναμων δημόσιων οικονομικών. Έθεταν απλά ως απαραίτητη προϋπόθεση επιτυχίας της την εγκαθίδρυση ενός αποτελεσματικού εποπτικού μηχανισμού. Μια ακόμη τρίτη επιστολή με τίτλο «Keine Schreckgespenster»⁴⁶³ (μτφ. «κανένα

⁴⁶¹ Βλ. Plickert (2012), στον ιστότοπο <https://www.faz.net/aktuell/wirtschaft/protestauf-ruf-der-wirtschaftsprofessoren-wir-sehen-die-bankenunion-mit-grosser-sorge-11810620.html>

⁴⁶² Ο Burda είναι αμερικανός καθηγητής μακροοικονομίας στο Πανεπιστήμιο Humboldt. Το μανιφέστο είναι διαθέσιμο στο <https://voxeu.org/article/manifesto-banking-union-economists-germany-austria-and-switzerland>

⁴⁶³ <https://www.handelsblatt.com/politik/international/gegenposition-im-wortlaut-keine-schreckgespenster/6846830.html?ticket=ST-52652175-gEaGcashN9aD5RMofhCF-ap1>

μαρτύριο») δημοσιεύονταν στην Handelsblatt υπογεγραμμένη από τον Peter Bofinger, τον Bert Rürup, τον Gustav Horn και άλλους, όπου το κείμενο των Krämer – Sinn επικρίνονταν με δριμύτητα πως υποδαύλιζε απλά το φόβο και την ανασφάλεια αναπαράγοντας κλισέ και αμφισβητήσιμα επιχειρήματα και όχι μόνο προκαλούσε ζημιά σε οποιαδήποτε σχετική πολιτική διαδικασία μα πρωτίστως στη φήμη των γερμανών οικονομολόγων. Καθώς εννιά οικονομολόγοι υπέγραφαν αντιφατικά τη δήλωση των Krämer – Sinn μα και εκείνη των Burda et al., οι «πέντε σοφοί» στρατεύονταν και συνέτασσαν μια πραγματογνωμοσύνη υπέρ της τραπεζικής ενοποίησης με τίτλο «Nach dem EU-Gipfel: Zeit für eine langfristige Lösung nutzen». Σε αυτή⁴⁶⁴ προέβλεπαν τη λειτουργία ενός μηχανισμού - προσωρινού ταμείου όπου θα «κατατίθενταν» το ποσό του εθνικού χρέους άνω του 60% του ΑΕΠ κάθε χώρας της νομισματικής ένωσης και θα δύνονταν να διατηρείται για περίοδο εικοσιπέντε ετών ενώ την αποπληρωμή του θα εγγυούταν συνολικά η Ευρωζώνη. Οι Bofinger και Feld επιστούσαν επιπρόσθετα την προσοχή, προειδοποιώντας από το μη κερδοσκοπικό οργανισμό INET⁴⁶⁵ πως η Ευρώπη, όπως το 1914 (Clark, 2012), «[...] steuert schlafwandelnd auf eine Katastrophe von unabsehbaren Ausmaßen zu.»⁴⁶⁶ Ο Sinn ωστόσο πρόσδιδε συνέχεια στην αντιπαράθεση. Παίρνοντας το λόγο έπειτα από μια συνεδρίαση σχεδόν επτά ωρών του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Καρσλρούης στις 10 Ιουλίου όπου ενάγοντες νομικοί όπως ο Karl Schachtschneider προτείναν τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος για την αποδοχή του ESM, αποκαλούσε υπό την μορφή τεχνικής γνωμοδότησης τον προτεινόμενο μηχανισμό διάσωσης «a bottomless pit» και «machinery of asset destruction» προκαλώντας τον Spiegel να αναρωτηθεί «Is German economist exacerbating Euro crisis?»⁴⁶⁷. Η Κύπρος και η

⁴⁶⁴ <https://www.sachverstaendigenrat-wirtschaft.de/presse/details/pressemitteilung-zum-sondergutachten-1743.html?returnUrl=%2Fpresse%2Fy%2F2012.html&cHash=f26cb5a737757156f0c6bb32a697242d>

⁴⁶⁵ Ο ιστότοπος του INET: <http://www.ineteconomics.org>

⁴⁶⁶ <https://www.sueddeutsche.de/wirtschaft/schuldenkrise-schlafwandelnd-in-die-katastrophe-1.1421631>

⁴⁶⁷ <https://www.spiegel.de/international/business/hans-werner-sinn-s-simplistic-euro-crisis-theories-divide-german-economists-a-844590.html>. Ο Sinn έχει κερδίσει δημοσιότητα και αναγνώριση προωθώντας επανειλημμένα σενάρια επικείμενης καταστροφής και αντίστοιχες αυστηρές θέσεις αποφυγής. Όπως διατείνεται ο αρθρογράφος, ο οικονομολόγος φέρει «a history of bold theories».

Ισπανία είχαν αιτηθεί βοήθεια μόλις δεκαπέντε ημέρες νωρίτερα^{468, 469}.

Αδιαμφισβήτητα οι πραγματιστικές λύσεις σε περίοδο κρίσης στην νομισματική ένωση του πρώτου νομίσματος που όπως τόνιζε ο πρώτος πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας Wim Duisenberg «has not only severed its link to gold, but also its link to the nation state» (Blankenburg et al., 2013, σελ.463), δεν είναι εύκολες. Η ορντολιμπεραλιστική αρχή της διάκρισης της ευθύνης όμως, η οποία δικαιολογεί την ανυποχώρητη άρνηση της Merkel στο ζήτημα των Ευρωομολόγων και την έντονη αμφιταλάντευση της πριν από οποιοδήποτε bailout στις οφειλέτριες χώρες, και ομοίως τεκμηριώνει την κριτική του Weidmann (2011) στην ίδρυση του ESM, αφού ο νεοσύστατος μηχανισμός αποτελεί ένα «major step in the direction of joint liability» που ωστόσο δεν συνοδεύεται από μια αντίστοιχη μεταφορά εξουσίας δημοσιονομικών ρυθμίσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο, χρησιμοποιείται ως κύριο νομιμοποιητικό όχημα προώθησης των πολιτικών λιτότητας και αποτροπής της ενωσιακής εμβάθυνσης. Στον απόηχο ενός άλλοτε τεκμηριωμένου ορντολιμπεραλιστικού αιτήματος ύπαρξης μιας Συνθήκης ως «objectification of the money supply» (Feld et al., 2015, σελ.12)⁴⁷⁰, η αρχή της διάκρισης της ευθύνης σε ένα

⁴⁶⁸ Βλ. επιπλέον European Stability Mechanism (2019) και ειδικότερα <https://www.esm.europa.eu/publications/safeguarding-euro/esm-trial-green-light-germany>

⁴⁶⁹ Αξιοσημείωτο παραμένει το γεγονός πως οικονομολόγοι και καθηγητές όπως ο Bernd Lucke, με αφετηρία «ορντολιμπεραλιστικές» θέσεις συστρατεύτηκαν στο «Professorenpartei» AfD. Όπως αστεειεύταν ο Hans Olaf Henkel σε συνέδριο του κόμματος το 2014 «If Professor was a name, it would be the most common first name in the AfD». Η στράτευση αυτή «επιβάλλοταν» όπως τόνιζε ο Lucke στο Plenum der Ökonomen το 2010: «We are united in the knowledge that the crisis of the last weeks was only able to come about because political decision makers ignored visible warning signs. We are united in the worry that politicians are driven by events and that they do not have sufficient time to evaluate the consequences of their actions and we are united in the self-criticism that economists did not make themselves heard in Germany in recent years.» (Plenum der Ökonomen, 2010 / Grimm, 2015, σελ. 271). Βλ. επιπλέον <https://voxeu.org/article/plenum-german-economists-european-debt-crisis>.

⁴⁷⁰ Ο Olaf Sievert (1993), πρώην επικεφαλής του SVR, διαπίστωνε πως η ιστορία των νομισματικών συστημάτων «is primarily a varied history of the abuse of the right to create money» (1993, σελ.14). Αναφερόταν σε δύο τρόπους καταχρήσης των κυβερνήσεων, εκείνον να ξοδεύουν εκδίδοντας χρήματα χωρίς πραγματικό αντίκρισμα επιβαρύνοντας λ.χ. τους πολίτες και εκείνον να απαξιώνουν το χρέος μέσω του πληθωρισμού ζημιώνοντας λ.χ. τους πιστωτές. Κατέληγε πως ο περιορισμός αυτών των καταχρήσεων είχε επιτευχθεί με την εδραίωση του κανόνα του χρυσού. Ως αντικαταστάτη του τελευταίου αξιολογούσε τη Συνθήκη του Maastricht και την αυστηρότητα στη δημοσιονομική πολιτική, αφού το νόμισμα του «απεθνικοποιημένου» ευρώ αφορούσε χρήματα τα οποία οι κυβερνήσεις δεν μπορούσαν να δημιουργήσουν και ταυτόχρονα απέρριπτε εξ' ορισμού οποιαδήποτε μεμονωμένη νομισματική πολιτική από τα μέλη-κράτη. Για την ορθότητα του «gold standard» και το διπλο αντιφατικό του μηχανισμό βλ. επιπλέον Polanyi (1944[2001]) The great transformation.

ατελές θεσμικό περιβάλλον απουσίας δημοσιονομικής ενοποίησης και ισχύος της ρήτρας μη διάσωσης και σε πραγματικές συνθήκες οικονομικής αλληλεξάρτησης - όχι όμως και πολιτικής ενοποίησης -, υπό την - άγνωστη στον ορντολιμπεραλισμό - απειλή της μετάδοσης, δεν συνοδεύεται από την απαραίτητη επανανοηματοδότησή της.

Η προώθηση της επιλεκτικής εφαρμογής της, της προαναφερθείσας κανονιστικής λαγνείας και των συνυφασμένων πολιτικών λιτότητας προωθημένων ως πολιτικών δημοσιονομικής σύνεσης, συνδυασμένη με την a priori απόρριψη κενσιανών στρατηγικών, συγκροτούν την τέταρτη συστατική μομφή για την κατηγορία περί γερμανικής ηγεμονίας. Και η μομφή αυτή ενδυναμώνεται από την επιλεκτική λήθη της ίδιας της γερμανικής ηγεσίας. Κατά τη συμφωνία του Λονδίνου το Σεπτέμβριο του 1953 ο επικεφαλής της γερμανικής αποστολής Herman – Josef Abs υπέγραφε έναν διακανονισμό για το σύνολο του εξωτερικού χρέους της χώρας του ώστε να εξασφαλιστεί μια νέα αρχή, διασφαλιζόταν με έξι διαιτητικούς μηχανισμούς επίλυσης διαφωνιών μεταξύ των συμβαλλόμενων μερών και προχωρούσε σε «explicit rejection of Anglo-Saxon austerity», συμφωνώντας πως η Γερμανία έπρεπε να πληρώσει το χρέος της αποκλειστικά από το τρέχον εμπορικό πλεόνασμα και όχι προσφεύγοντας σε νέο χρέος ή στα αποθεματικά της (Kaiser, 2013, σελ.18). Πενήντα χρόνια αργότερα κατά τη διάρκεια των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων Hartz, η Γερμανία προσπαθούσε μεν να διατηρήσει την ανταγωνιστικότητά της κρατώντας αξιοσημείωτα σταθερούς τους μισθούς, αλλά ταυτόχρονα, επιδιώκοντας να απαλύνει τις επιπτώσεις της λιτότητας, παραβίαζε το όριο 3% του δημοσιονομικού ελλείμματος που προβλέποταν στο θεσμοθετημένο Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης.

Δεύτερο Μέρος: Το κυρίαρχο οικονομικό παράδειγμα στην Ευρωπαϊκή Ένωση (2005-2018).

Για πρώτη φορά το 2014, έπειτα από εκατόν σαράντα χρόνια⁴⁷¹, οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής έπαψαν να κατέχουν τη θέση της μεγαλύτερης οικονομίας στον κόσμο. Η Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας εμφάνισε τη χρονιά εκείνη ΑΕΠ (GDP) υπολογισμένο σε ισοτιμία αγοραστικής δύναμης (ppp - purchasing power parity) 17,63 τρισεκατομμύρια δολλάρια, ενώ η Ευρωπαϊκή Ένωση 17,61 και οι Ηνωμένες Πολιτείες 17,46. Η συνολική παγκόσμια οικονομία υπολογίζοταν στα 107,5 τρισεκατομμύρια δολλάρια και τέταρτη οικονομική δύναμη αναδεικνύοταν η Ινδία, πολύ μικρότερη από τις τρεις πρώτες, με 7,27 τρισεκατομμύρια δολλάρια (CIA, World Factbook, 2015)⁴⁷². Αν και πράγματι η νέα κινεζική ισχύς είναι πασίδηλη και η μετατόπιση της οικονομικής δραστηριότητας από τη Νέα Υόρκη και τη λονδρέζικη Canary Wharf στη Σανγκάη και στην Pudong αδιαμφισβήτητη, οι παραπάνω υπολογισμοί στηρίζονται σε μια αφελή παραδοχή, ενέχουν μια καθοριστικά διαβρωτική «μεθοδολογική» ατέλεια και υποκρύπτουν μια σημαντική αλήθεια.

Η αφελής παραδοχή συνίσταται στην αποδοχή του κινεζικού ΑΕΠ ως αξιόπιστου μεγέθους που ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Όπως υπογράμμιζε η Hsu στον ιστότοπο του Forbes τον Ιανουάριο του 2017⁴⁷³, τα στοιχεία οικονομικής ανάπτυξης των κινεζικών βορειοανατολικών περιφερειών Liaoning, Jilin και Heilongjiang, παραποιοούνταν συστηματικά κατά την περίοδο 2011-2015 και η παραποίηση αυτή αποκαλύπτοταν εκ των υστέρων από την πραγματική, δραματική πτώση των τοπικών οικονομιών⁴⁷⁴. Το βαθμό αλλοίωσης και το ειδικό του βάρος, μαρτυρούν εκτός από

⁴⁷¹ Οι Η.Π.Α. αποτελούσαν αδιάλειπτα τη μεγαλύτερη οικονομία παγκοσμίως από το 1872, όταν εκθρόνισαν το Ηνωμένο Βασίλειο. <https://www.ft.com/content/d79ffff8-cfb7-11e3-9b2b-00144feabdc0?siteedition=uk>.

⁴⁷² Τα μεγέθη βρίσκονται διαθέσιμα στην ιστοσελίδα <https://www.cia.gov/library/publications/download/download-2015/index.html>. Σύμφωνα με αυτά η Γερμανία, η μεγαλύτερη ευρωπαϊκή οικονομία, παρήγαγε την χρονιά εκείνη 3,62 τρισεκατομμύρια δολλάρια.

⁴⁷³ <https://www.forbes.com/sites/sarahsu/2017/01/23/chinas-gdp-numbers-can-we-trust-the-data/#16b13e546577>.

⁴⁷⁴ Η Hsu επισημαίνει το γεγονός πως οι δείκτες των τοπικών οικονομιών αναφέρονται από ανώτερους δημόσιους υπαλλήλους. Έτσι δεν αποκλείει το ενδεχόμενο οι «πρόθυμοι» αυτοί υπάλληλοι, επιζητώντας συχνά την προαγωγή τους και βέβαια ανταγωνιζόμενοι για την προσέλκυση τοπικών

διάφορες αναφορές του εθνικού γραφείου ελέγχου (National Audit Office), ο υπολογισμός του ανώτερου υπαλλήλου Guan Yingmin της περιφέρειας Heilongjiang, σύμφωνα με τον οποίο οι τοπικές επενδύσεις μόνο στην περιφέρεια του είχαν πλασματικά διογκωθεί τουλάχιστον κατά 20%, δηλαδή τουλάχιστον κατά το ποσό των 15,7 δισεκατομμυρίων δολλαρίων περίπου, ποσό που αντιστοιχούσε στο 8% του ΑΕΠ της Ελλάδας το 2015⁴⁷⁵. Η αποδεδειγμένη παραποίηση του ΑΕΠ σε επίπεδο περιφέρειας προστίθεται στη δημοσιοποιημένη πλέον άτυπη τοποθέτηση του νυν επικεφαλής της κυβέρνησης Li Keqiang, το 2007 όταν ο ίδιος ήταν γραμματέας του κόμματος («party committee Secretary») στο Liaoning. Σύμφωνα με τη δήλωση του, την οποία διέρρευσε το Wikileaks το 2010, «GDP figures are «man-made» and therefore unreliable [...]», «for reference only»⁴⁷⁶. Ο Keqiang είχε ανεπίσημα προτείνει αντί της χρήσης αυτών των δεικτών, την παρακολούθηση μεταβλητών όπως της ηλεκτρικής κατανάλωσης, του όγκου των σιδηροδρομικών φορτίων και του όγκου των χορηγούμενων δανείων.

Η αναξιπιστία των κινεζικών δεικτών όμως δεν είναι η μοναδική προβληματική παράμετρος στους προαναφερθέντες υπολογισμούς. Στους τελευταίους υπεισέρχεται ένα καθοριστικό, «μεθοδολογικό» σφάλμα το οποίο συνίσταται στον επαναυπολογισμό του δηλωθέντος ΑΕΠ σε ισοτιμία αγοραστικής δύναμης. Συνοπτικά, εάν το ΑΕΠ μιας χώρας και το κόστος διαβίωσης σε αυτή είναι διπλάσια

επενδύσεων, να «φουσκώνουν» σκόπιμα την οικονομική ανάπτυξη της εκάστοτε περιφέρειας. Σε συμφωνία με το ειδησεογραφικό πρακτορείο Xinhua, ο Yangpeng παρέθετε στον ενημερωτικό ιστότοπο ChinaDaily στον τομέα Business / Economy το Δεκέμβριο του 2015: «If the past data had not been inflated, the current growth figures would not show such a precipitous fall.» http://www.chinadaily.com.cn/business/2015-12/14/content_22705255.htm. Το γεγονός σχολίαζε επιπλέον ο Matthew Crabbe δηλώνοντας το Δεκέμβριο του 2014 πως «Year on year the GDP figures for each province grew faster than the national total, which logically and mathematically could not be». <https://www.bbc.com/news/magazine-30483762>.

⁴⁷⁵ Το ΑΕΠ της Ελλάδας χρησιμοποιείται ενδεικτικά για την ακριβέστερη κατανόηση του μεγέθους. Κατά το 2015, το ΑΕΠ της Ελλάδας υπολογίζονταν σε 196,6 δισεκατομμύρια ευρώ. Επομένως η συγκεκριμένη αλλοίωση στην εν λόγω επαρχία της Κίνας είναι απρόσμενα ισοδύναμη με την πλασματική αύξηση του ΑΕΠ της Ελλάδας κατά περίπου 8%. Βλ. GDP (current US\$) στο <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?end=2015&start=2015&view=map&year=2015> και για τα στοιχεία που παρατίθενται στο κείμενο http://www.chinadaily.com.cn/business/2015-12/14/content_22705255.htm

⁴⁷⁶ <https://ftalphaville.ft.com/2010/12/06/428061/something-else-made-in-china-chinese-gdp/> και <https://www.reuters.com/article/us-china-economy-wikileaks/chinas-gdp-is-man-made-unreliable-top-leader-idUSTRE6B527D20101206>

από εκείνα μιας άλλης, τότε τα δύο κράτη εμφανίζουν το ίδιο ΑΕΠ σε ισοτιμία αγοραστικής δύναμης. Η θεωρία της ισοτιμίας των αγοραστικών δυνάμεων, που αναπτύχθηκε από τον Cassel (1922)⁴⁷⁷ και βασίζεται στο «νόμο της μίας τιμής»⁴⁷⁸, προτείνει πως η συναλλαγματική ισοτιμία μεταξύ των νομισμάτων των χωρών εξαρτάται από το επίπεδο των τιμών σε αυτές (Mankiw & Taylor, 2010β, σελ.352-359)⁴⁷⁹. Η έμμεση εφαρμογή της στο δείκτη του ΑΕΠ στο πλαίσιο του International Comparison Program (ICP)⁴⁸⁰ θεωρείται συχνά ως το καλύτερο εφικτό εργαλείο για τη δύσκολη (Stiglitz, 2014)⁴⁸¹ σύγκριση των σχετικών μεγεθών των οικονομιών⁴⁸², αφού ο υπολογισμός του ΑΕΠ περιλαμβάνει τη μεγαλύτερη ποικιλία εμπορεύσιμων και μη αγαθών - όχι όμως και την παραοικονομία (Burda & Wyrlosz, 2008, σελ.64) - και η αναγωγή του σε ισοτιμία αγοραστικής δύναμης προϋποθέτει την αναγνώριση,

⁴⁷⁷ Βλ. επιπλέον τους ισπανούς μαθητές της Σχολής της Σαλαμάνκα κατά το 16^ο αιώνα και τους άγγλους bullionist. Για την ιστορία της ΘΙΑΔ βλ. Einzig (1970).

⁴⁷⁸ Σύμφωνα με το νόμο της μίας τιμής, ένα αγαθό θα πρέπει να έχει την ίδια τιμή παντού. Σε διαφορετική περίπτωση θα προκύπτουν ευκαιρίες για κέρδος και ο μηχανισμός του αρμπιτράζ (arbitrage), η διαδικασία δηλαδή της κερδοφόρας εκμετάλλευσης των διαφορετικών τιμών σε διαφορετικές αγορές, μακροπρόθεσμα ή όχι, θα λειτουργήσει «εξισοροπητικά», ώστε να επέλθει τελικά η εξίσωση των τιμών και να επαληθευτεί ο εν λόγω νόμος.

⁴⁷⁹ Η θεωρία της ισοτιμίας των αγοραστικών δυνάμεων, τόσο στην απόλυτη εκδοχή της (όπου η διμερής συναλλαγματική ισοτιμία ισορροπίας ισούται με το λόγο των επιπέδων των τιμών των δύο χωρών) όσο και στην σχετική παραλλαγή της (όπου η ποσοστιαία μεταβολή της συναλλαγματικής ισοτιμίας ισούται με τη διαφορά των πληθωρισμών των δύο χωρών), υποθέτει την ύπαρξη μιας παγκόσμιας τέλει αγοράς όπου δεν υπάρχουν φόροι, δασμοί, ατελής ανταγωνισμός, ασύμμετρη πληροφόρηση και κόστος συναλλαγών ή μεταφοράς. Από τον εμπειρικό έλεγχο της θεωρίας έχουν προκύψει αλληλοαντικρουόμενα συμπεράσματα και ποικίλλα προβλήματα όπως ο διαχωρισμός των αγαθών σε εμπορεύσιμα και μη, ή το ζήτημα της επιλογής του κατάλληλου δείκτη τιμών. Κάποιοι μελετητές υποστηρίζουν πως η μακροχρόνια σχέση στην ισοτιμία της αγοραστικής δύναμης δεν υφίσταται (Kim, 1990; Narayan, 2007), ενώ άλλοι (MacDonald, 1993) το ακριβώς αντίθετο. Βλ. Δριτσάκης (2011). Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινιστεί ότι η πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία υπολογίζεται ως το γινόμενο της ονομαστικής ισοτιμίας με το λόγο των τιμών ενός συνόλου αγαθών. Για παράδειγμα, εάν η ονομαστική ισοτιμία μεταξύ λίρας και ευρώ είναι 1:1,2 και ένα σύνολο αγαθών κοστίζει στην Μεγάλη Βρετανία 150 λίρες και σε μια χώρα της Ευρωζώνης 100 ευρώ, η πραγματική ισοτιμία είναι $(1/1,2) \times (100/150)$, δηλαδή 1:1,8. Με άλλα λόγια ένα βρετανικό αγαθό ανταλλάσσεται με 1,8 ίδιο, πανομοιότυπο αγαθό της ευρωζώνης.

⁴⁸⁰ Το International Comparison Program συγκέντρωσε συναλλαγματικές ισοτιμίες αγοραστικής δύναμης (βλ. υποσημείωση 12) το 1993/1995, το 2005 και το 2011. Για την ακολουθούμενη μεθοδολογία και την απρόσμενη διαφορά μεταξύ των PPPs του 2011 και των τιμών τους που προέκυπταν από την προβολή των PPPs του 2005 στο 2011 βλ. Deaton & Aten, 2015. Γενικά για το International Comparison Program βλ. <https://www.worldbank.org/en/programs/icp>

⁴⁸¹ <https://www.vanityfair.com/news/2015/01/china-worlds-largest-economy>

⁴⁸² Βλ. λ.χ. <https://www.ft.com/content/d79ffff8-cfb7-11e3-9b2b-00144feabdc0?siteedition=uk>.

εκτίμηση και συμπερίληψη του πραγματικού κόστους διαβίωσης⁴⁸³ καθιστώντας την ίδια τη σύγκριση ουσιαστικότερη. Ταυτόχρονα ωστόσο, η πρωταρχική εστίαση στην ποσότητα του αγαθού που μπορούν οι άνθρωποι να αγοράσουν, λειτουργεί απλουστευτικά και αποπροσανατολιστικά, η σύγκριση γίνεται «ισοπεδωτική» δίχως να λαμβάνεται υπ' όψιν η διαφορά της συμβολής των συστατικών τομέων στο εκάστοτε ΑΕΠ⁴⁸⁴ και οι ίδιες οι συναλλαγματικές ισοτιμίες αγοραστικής δύναμης υπόκεινται σε σημαντική αβεβαιότητα σε έναν κόσμο όπου οι τιμές των προϊόντων και τα πρότυπα και αγαθά κατανάλωσης διαφέρουν αρκετά μεταξύ των κρατών (Deaton & Aten, 2015, σελ. 17-18). Το «μεθοδολογικό» σφάλμα της αρχικής σύγκρισης γίνεται γρήγορα αντιληπτό, εάν κανείς εξετάσει παράλληλα το δείκτη GDP (current US\$) των χωρών από την βάση δεδομένων της Παγκόσμιας Τράπεζας για το έτος 2014 ⁴⁸⁵ . Διαπιστώνεται τότε πως το παγκόσμιο ΑΕΠ ήταν 79,30 τρισεκατομμύρια δολάρια, το ΑΕΠ των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής 17,52 , της Ευρωπαϊκής Ένωσης 18,67 και της Κίνας 10,44 ⁴⁸⁶.

Τέλος, η «χαμένη» αλήθεια της αρχικής σύγκρισης αποκαλύπτεται αν κανείς επιστρατεύσει ακόμη έναν οικονομικό δείκτη. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Matthew Crabbe, το κατά κεφαλήν εισόδημα στην Κίνα, ακόμη και εάν προσαρμοστεί σε ισοτιμία αγοραστικής δύναμης, είναι μόλις 11,868\$, χίλια δολάρια δηλαδή

⁴⁸³ Οι συναλλαγματικές ισοτιμίες αγοραστικής δύναμης (purchasing power parity exchange rates) είναι ουσιαστικά ευρετήρια τιμών που συγκεντρώνουν τις τιμές σε κάθε χώρα και τις αντιπαραθέτουν σε εκείνες μιας χώρας με αριθμητικά στοιχεία, τυπικά σε εκείνες των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής.

⁴⁸⁴ Όπως αποδεικνύεται στο υπόδειγμα Balassa – Samuelson, κατά τη σύγκριση δύο χωρών με κύριες παραδοχές α) στον τομέα των εμπορεύσιμων αγαθών η παραγωγικότητα της πλουσιότερης χώρας να είναι υψηλότερη από εκείνη της φτωχότερης, β) στον τομέα των μη εμπορεύσιμων αγαθών η παραγωγικότητα να είναι η ίδια και για τις δύο χώρες και γ) το επίπεδο των μισθών να είναι ίδιο και για τους δύο τομείς σε κάθε χώρα, προκύπτει ότι ο λόγος των τιμών των μη εμπορεύσιμων προς των εμπορεύσιμων αγαθών στην πλουσιότερη χώρα είναι μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο λόγο στην φτωχότερη χώρα, δηλ. ότι τα μη εμπορεύσιμα αγαθά κοστίζουν εν γένει περισσότερο, τόσο απόλυτα όσο και σχετικά, στις πλούσιες χώρες.

⁴⁸⁵ <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?end=2014&start=2014&view=bar&year=2014>.

⁴⁸⁶ Από την βάση δεδομένων της Παγκόσμιας Τράπεζας - και όχι από εκείνη της CIA - η αρχική σύγκριση για το έτος 2014 λαμβάνοντας υπ' όψιν το δείκτη GDP, PPP (current international \$) έχει ως εξής: παγκόσμιο ΑΕΠ 111,25 τρις., κινεζικό ΑΕΠ 18,35 τρις, ΑΕΠ της Ένωσης 19,09 τρις. και ΑΕΠ των ΗΠΑ 17,52 τρις.. Η κατάταξη παραμένει ίδια με μικρές διαφοροποιήσεις των επιμέρους ποσών, αν κανείς εξετάσει το δείκτη GDP, PPP (constant 2011 international \$). <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.PP.KD?end=2014&start=2014&view=bar&year=2014>.

μικρότερο από εκείνο του Τουρκμενιστάν που υπολογίζεται στα 12,863\$ και αρκετά μικρότερο από εκείνο στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής που εκτιμάται στις 53,001\$⁴⁸⁷. Στο πλαίσιο αυτό, η Κίνα, η οποία σε τελευταία ανάλυση με πληθυσμό 1,36 δισεκατομμύρια ανθρώπους, αναμένονταν να είναι η μεγαλύτερη οικονομία στον κόσμο, κρίνεται αρκετά «φτωχότερη» από τις Ηνωμένες Πολιτείες και η αρχική αριθμητική σύγκριση που θίγει το κύρος των Αμερικανών (Stiglitz, 2014) αποκτά μόνο στατιστικό ενδιαφέρον.

Γενικά τα αριθμητικά μεγέθη έχουν σημασία γιατί συχνά λειτουργούν ως επιχειρήματα εξαγωγής συμπερασμάτων και επιστρατεύονται ως τεκμήρια ορθότητας τοποθετήσεων. Παραμερίζοντας την απόσταση μεταξύ της «αμερικανικής» προσέγγισης στη μελέτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης που στοχεύει στην ανάπτυξη νέων γενικών θεωριών ή στην βελτίωση υφιστάμενων και της αντίστοιχης «ευρωπαϊκής» που επικεντρώνεται πρωτίστως στην μελέτη επιμέρους πτυχών της Ένωσης και πλαισιώνει το ευρωπαϊκό ενωσιακό εγχείρημα ως μια *suí generis* περίπτωση (Verdun, 2003, σελ. 85-88)⁴⁸⁸, η μελέτη των οικονομικών επιδόσεων των χωρών της Ένωσης και ιδιαίτερα της Ευρωζώνης είναι κρίσιμη τόσο για την κατανόηση του ιστορικού επεισοδίου της κρίσης και την αξιολόγηση της διαχείρισής της, όσο και για τη συγκρότηση μιας ανεξάρτητης μεταβλητής η οποία δύναται να προσφέρει έναν κοινό άξονα ταξινόμησης των κρατών, άμεση διερεύνηση της «πολυπόθητης»⁴⁸⁹ σύγκλισης των χωρών και έλεγχο ύπαρξης ομογενοποιημένων γεωγραφικών ομάδων κρατών («clustering») που παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά οικονομίας, όχι όμως και συμπληρωματικότητας⁴⁹⁰.

⁴⁸⁷ <https://www.bbc.com/news/magazine-30483762>

⁴⁸⁸ Οι επιθετικοί προσδιορισμοί «ευρωπαϊκή» και «αμερικανική» χρησιμοποιούνται πρωτίστως για να υποδηλώσουν τη διαφορά των δύο προσεγγίσεων. Αναμφίβολα υπάρχουν ευρωπαίοι μελετητές που ακολουθούν την «αμερικανική» προσέγγιση όπως οι Hix (2002) και Scharpf (1997) και Αμερικανοί που ερευνούν την Ένωση ως διακριτό εγχείρημα όπως λ.χ. οι Peterson (2001), Moravcsik (1998) και McNamara (1998).

⁴⁸⁹ Όπως αναφέρει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή: «The notion of the convergence is at the heart of Economic Union: convergence between member states towards the highest levels of prosperity; and convergence within European societies, to nurture our unique European model» (European Commission, 2015, σελ.7).

⁴⁹⁰ Η διευκρίνιση κρίνεται απαραίτητη για την οριοθέτηση των πτυχών της οικονομικής γεωγραφίας που εξετάζονται. Γενικά για το «cluster» ως μονάδα ανάλυσης βλ. Porter (1998a, 2000).

Κεφάλαιο 6^ο: Η βλάβη της Ευρωπαϊκής οικονομίας κατά την οικονομική κρίση.

6.1. Δείκτες του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος και μεθοδολογικά ζητήματα στη διαχρονική σύγκριση

Παρά τις συστάσεις για φειδωλή χρήση του ΑΕΠ ως δείκτη της οικονομικής δραστηριότητας και την πρόταση για στροφή από τη μέτρηση της παραγωγής προς την μέτρηση της ευημερίας των πολιτών και της διαγενεακής βιωσιμότητάς της (Stiglitz et al., 2010), συστάσεις που διατυπώθηκαν από τη διεθνή επιτροπή για τη μέτρηση της οικονομικής επίδοσης και της κοινωνικής προόδου την οποία συγκρότησε το 2008 ο γάλλος πρόεδρος Sarkozy⁴⁹¹, το ΑΕΠ συνεχίζει να αποτελεί το σύνθημα κριτήριο οικονομικής επίδοσης μιας χώρας. Όπως ορίζουν οι Mankiw & Taylor (2010β, σελ.113-116) «Το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν (ΑΕΠ) είναι η αγοραία αξία όλων των τελικών αγαθών και υπηρεσιών που παράγονται σε μια χώρα στη διάρκεια μιας ορισμένης χρονικής περιόδου». Το μέγεθος είναι πιο σύνθετο και πολυπλοκότερο από ότι κανείς υποθέτει αναγιγνώσκοντας τον παραπάνω ορισμό. Ειδικότερα, εκτός ως άθροισμα των αξιών των προϊόντων που παρήχθησαν, το ΑΕΠ μπορεί επιπλέον να υπολογιστεί είτε ως άθροισμα των εισοδημάτων των παραγωγικών συντελεστών που χρησιμοποιήθηκαν για την παραγωγή του (εξισώνοντάς το με την κατανάλωση και την συνολική πραγματοποιούμενη αποταμίευση και προστίθοντας την αξία των αποσβέσεων), είτε ως άθροισμα των δαπανών για τα εμπορεύματα, δηλαδή ως άθροισμα των δαπανών των νοικοκυριών σε καταναλωτικά εμπορεύματα και των ακαθάριστων πραγματικών επενδύσεων (Μηλιός et al., 2011, σελ.309-315; Powell, 2013, σελ. 5-12). Η μετατόπιση αυτή από

⁴⁹¹ Πρόκειται για την «Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress» στην οποία πρόεδρος είχε οριστεί ο Stiglitz, σύμβουλος ο Sen και συντονιστής ο Fitoussi. Η επιτροπή, η οποία αποτελούταν από οικονομολόγους και κοινωνικούς επιστήμονες με ειδίκευση από την χρηματοοικονομική ανάλυση έως την οικονομία της κλιματικής αλλαγής και από το κοινωνικό κεφάλαιο έως τη ψυχική υγεία, επισήμανε την ανάγκη πληρέστερων και καλύτερων μετρήσεων των εθνικών οικονομικών επιδόσεων σε ένα περίπλοκο περιβάλλον οικονομικής δραστηριότητας και την αδήριτη ανάγκη μετατόπισης της έμφασης από την οικονομική παραγωγή στην ποιότητα ζωής των πολιτών. Το εγχείρημα, στα ίχνη της συγκρότησης και χρήσης του δείκτη GPI (Genuine Progress Indicator), φαινόταν να συσπειρώνεται γύρω από την πεποίθηση του Sarkozy στον πρόλογο της έκθεσης: «We will not change our behavior unless we change the ways we measure our economic performance».

την οπτική γωνία της διαδικασίας παραγωγής των προϊόντων σε εκείνη της πρόσκτησης εισοδήματος και σε εκείνη της δαπάνης εμπλουτίζεται επιπλέον με το δημόσιο τομέα και τις εισαγωγές και εξαγωγές όταν το μοντέλο «ρεαλιστικοποιηθεί» και από κλειστή οικονομία προσομοιάσει τη σύνηθη κατάσταση των σύγχρονων οικονομιών δηλαδή την μορφή της ανοικτής οικονομίας με δημόσιο τομέα. Έτσι προκύπτει η παρακάτω ταυτότητα:

$$\text{ΑΕΠ} = C \text{ (κατανάλωση)} + I_{\text{GP}} \text{ (ακαθάριστη επένδυση ιδιωτικού τομέα)} + \\ + G \text{ (δαπάνες δημόσιου τομέα)} + NX \text{ (καθαρές εξαγωγές ή με άλλα λόγια η διαφορά εξαγωγών και εισαγωγών)}$$

όπου αναλυτικότερα ισχύει:

$$I_{\text{GP}} = I \text{ (εκούσια προγραμματισμένη επένδυση)} + I_u^{492} \text{ (μη προγραμματισμένη μεταβολή αποθεμάτων)} \\ + A \text{ (απόσβεση)}$$

και ο δημόσιος τομέας προσεγγίζεται από:

- α) τις δημόσιες δαπάνες όπως λ.χ. τους μισθούς των δημοσίων υπαλλήλων ή τις στρατιωτικές δαπάνες,
- β) τις επιδοτήσεις σε ιδιωτικές και δημόσιες επιχειρήσεις,
- γ) τις μεταβιβαστικές πληρωμές (TR_0) όπως λ.χ. τις συντάξεις και τα επιδόματα ανεργίας,
- δ) τους άμεσους (d.T) και έμμεσους⁴⁹³ (ind.T) φόρους και τέλος
- ε) τους τόκους του δημόσιου χρέους (pd.int.).

Οι μεταβιβαστικές πληρωμές και οι άμεσοι και έμμεσοι φόροι, δαπάνες και έσοδα αντίστοιχα για τον κρατικό μηχανισμό, δεν προκαλούν νέα εισοδήματα και απλά

⁴⁹² Εάν μια εταιρεία παράξει ένα προϊόν και αντί να το πουλήσει, το προσθέσει στο απόθεμά της, η λογιστική του εθνικού εισοδήματος αντιμετωπίζει το προϊόν αυτό ως τμήμα των επενδυτικών δαπανών της εν λόγω εταιρείας. Θεωρείται δηλαδή ότι η εταιρεία έχει αγοράσει το ίδιο της το προϊόν. Από μια ανορθόδοξη οπτική γωνία, αυτή η θεώρηση κρίνεται «παραμορφωτική» καθώς η εταιρεία «αγοράζει» αυτό το προϊόν χωρίς να καταβάλλει την τιμή αγοράς παρά μόνο το κόστος παραγωγής.

⁴⁹³ Οι έμμεσοι φόροι δεν αποτελούν εισόδημα, αλλά καταβάλλονται από τους παραγωγούς στο κράτος.

συγκροτούν την αναδιανεμητική λειτουργία της πολιτείας, δηλ. την ανακατανομή τμήματος του υπάρχοντος εισοδήματος (εάν θεωρηθεί πως υφίστανται αδιανέμητα κέρδη) από εκείνους που φορολογούνται προς εκείνους που επιδοτούνται (Μηλιός et al., 2011, σελ.315-323)⁴⁹⁴. Στην παραπάνω συλλογιστική, το ΑΕΠ αποτελεί μια τρομερά «ευέλικτη» μεταβλητή το οποίο μπορεί να μεταφραστεί ως το εκάστοτε άθροισμα ποικίλων και διαφορετικών όρων. Ο Πίνακας 3.1 είναι ενδεικτικός των ερμηνειών του.

Α.Εθν.Π	«Καθαρό» εισόδημα από το εξωτερικό					
	ΑΕΠ	Αποσβέσεις (A)				
		Έμμεσοι Φόροι (ind.T) – (βλ.υποσ.23)	Καθαρό εγχώριο προϊόν σε τιμές αγοράς εμπορευμάτων (δηλ. από την οπτική γωνία της δαπάνης)	Έμμεσοι Φόροι (ind. T) – Επιδοτήσεις	(TR ₀) + (pd.int)– (d.T.)– Αδιανέμητα Κέρδη	Αποταμίευση νοικοκυριών και επιχειρήσεων
		Δημόσια Δαπάνη (G)		Καθαρό εγχώριο προϊόν σε τιμές κόστους συντελεστών παραγωγής ή εθνικό εισόδημα (δηλ. από την οπτική γωνία του εισοδήματος)	Τόκοι	
		Καθαρές εξαγωγές (NX)			Πρόσοδοι	
Ακούσια μεταβολή		Κέρδη				

⁴⁹⁴ Στη συγκεκριμένη ενότητα, όπου αναλύονται οικονομικά μεγέθη αποφεύγονται οι υποσημειώσεις και προτιμάται η αναλυτική διατύπωση εντός του κειμένου ώστε αυτό να καταστεί ευκολότερα κατανοητό.

		αποθεμάτων (I _u)				
		Εκούσια Επένδυση (I)				
		Ιδιωτική Κατανάλωση (C)			Μισθοί	Ιδιωτική Κατανάλωση (C)

Πίνακας 1: Ερμηνείες και ισοδύναμα του ΑΕΠ (Εμπλουτισμένος πίνακας με βάση τον Πίνακα Ι σε Μηλιός et al., 2011, σελ.321 & Σχήμα 2.3 σε Burda & Wyplosz, 2008, σελ.75).

Στον συγκεκριμένο πίνακα με πράσινο χρώμα αναγράφονται τα μεγέθη που αφορούν τον κρατικό προϋπολογισμό και με κόκκινο χρώμα εκείνα που αφορούν το πλεόνασμα του ιδιωτικού τομέα, δηλ. το υπερβάλλον της αποταμίευσης ως προς την επένδυση. Χρησιμοποιώντας τους παραπάνω συμβολισμούς, το έλλειμμα του κρατικού προϋπολογισμού δίδεται από το άθροισμα των παρακάτω όρων:

$$\text{Δημόσια δαπάνη (G) + μεταβιβ. πληρωμές (TR}_0\text{) + τόκοι δημοσίου χρέους (pd.int) - άμεσοι φόροι (d.T.) - αδιανέμητα κέρδη - έμμεσοι φόροι (ind.T.) + επιδοτήσεις}$$

Όταν κανείς αρχίζει να μελετά τις μεταβολές του ΑΕΠ, γρήγορα αντιλαμβάνεται πως η αύξηση του μεγέθους - όπως και η μείωσή του - μπορεί να οφείλεται σε δύο διαφορετικές καταστάσεις. Ο όγκος της οικονομικής δραστηριότητας μπορεί πράγματι να αυξάνεται, δηλαδή να παράγονται περισσότερα αγαθά και υπηρεσίες, ή διαφορετικά τα αγαθά και οι υπηρεσίες που παράγονται ενδέχεται να μην διαφέρουν σε πλήθος αλλά να πωλούνται σε υψηλότερες τιμές. Η αναγκαία διάκριση των δύο καταστάσεων πραγματοποιείται με τη συγκρότηση του δείκτη του «πραγματικού» ΑΕΠ, δηλ. του αποπληθωρισμένου μεγέθους του ΑΕΠ. Κατά το τελευταίο, επιλέγεται ένα έτος βάσης και το ΑΕΠ κάθε νέας χρονιάς εκφράζεται πλέον με βάση την αξία του σε ευρώ ή δολάρια εκείνο το έτος, ώστε οι ενδεχόμενες

μεταβολές στις τιμές να μην επιδρούν στον υπολογισμό της συνολικής παραγωγής. Το πρόβλημα που προκύπτει σε αυτή τη συλλογιστική, όταν δεν εξετάζεται ο ρυθμός μεγέθυνσης και τα νούμερα χρησιμοποιούνται αποσπασματικά δίχως να εντάσσονται σε μια ελάχιστη χρονική περίοδο υπό μελέτη, δεν είναι άλλο από την επιλογή του έτους βάσης. Ενδεικτικά και αναμενόμενα, το πραγματικό ΑΕΠ της Ελλάδας για το 2016 με έτος αναφοράς το 2010 διαφέρει σημαντικά από εκείνο που υπολογίζεται εάν επιλεγθεί ως έτος αναφοράς το 2008.

Τέλος, στις διαχρονικές συγκρίσεις προκύπτουν ακόμη δύο τεχνικά ζητήματα. Το πρώτο αφορά την εξάρτηση του ποσοστού του πληθωρισμού από τις ενδεχόμενες αλλαγές στο «καλάθι» των προϊόντων. Το ποσοστό πληθωρισμού, διαφορετικό για την καθημερινότητα κάθε πολίτη αλλά απόλυτο και ενιαίο στη στατιστική ανάλυση και τη μελέτη της οικονομίας της κοινωνίας, υπολογίζεται από τις αυξομειώσεις των τιμών των αγαθών και των υπηρεσιών στο λεγόμενο «καλάθι». Όταν η σύσταση του «καλαθιού» αλλάζει, είναι πιθανόν να αλλάζει και το πολυπαραγοντικό ποσοστό πληθωρισμού. Το συγκεκριμένο πρόβλημα επιλύεται με την αλυσιδωτή στάθμιση του ΑΕΠ, δηλαδή με τη συνεχή αναπροσαρμογή του έτους βάσης και την κατά κάποιον τρόπο «επικαιροποίηση» του πραγματικού ΑΕΠ. Το δεύτερο τεχνικό ζήτημα που προκύπτει σχετίζεται με την χρονική καθυστέρηση της παραγωγής δεδομένων. Η Eurostat, η οποία ξεκίνησε τις προβλέψεις του ΑΕΠ σε τριμηνιαία βάση το 2003⁴⁹⁵, χρειαζόταν έως το 2016 σαρανταπέντε ημέρες μετά το τέλος κάθε τριμήνου για τη δημοσίευση των αντίστοιχων εκτιμήσεων, δηλαδή είκοσι επιπλέον ημέρες από ό,τι οι αντίστοιχες υπηρεσίες σε Μεγάλη Βρετανία και Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, και συνολικά περισσότερο από δεκαοκτώ εβδομάδες (Powell, 2013, σελ.12-15)⁴⁹⁶. Άλλες υπηρεσίες και οργανισμοί, όπως η Directorate-General for Economic and Financial Affairs (DG-ECFIN)⁴⁹⁷ της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, η INSEE της Γαλλίας ή ο

⁴⁹⁵ Στην αγγλική αναφέρονται ως «quarterly GDP flash estimates».

⁴⁹⁶ Η Eurostat δημοσιεύει συνολικά τρεις αναφορές για το ΑΕΠ. Οι δύο πρώτες συνοδεύονται από δελτίο τύπου, ενώ η τρίτη είναι απλά μια ενημερωμένη βάση δεδομένων. Σε όλες, τα δεδομένα παρουσιάζονται σε μορφή οικονομικής μεγέθυνσης (growth) κατά τη διάρκεια του προηγούμενου τριμήνου και επιπλέον κατά τη διάρκεια του προηγούμενου έτους. Η πρώτη αναφορά, σαρανταπέντε ημέρες μετά το πέρας του υπό εξέταση τριμήνου, ονομάζεται «flash estimate» και εστιάζει στο αποπληθωρισμένο ΑΕΠ. Η δεύτερη δημοσιεύεται είκοσι μέρες αργότερα και περιλαμβάνει ανάλυση των δαπανών, ενώ η τρίτη εκατό ημέρες μετά το πέρας του τριμήνου (Powell, 2013, σελ.12-15) .

⁴⁹⁷ https://ec.europa.eu/knowledge4policy/organisation/dg-ecfin-dg-economic-financial-affairs_en

ΟΟΣΑ, επιστράτευαν δείκτες που ήταν διαθέσιμοι πιο έγκαιρα με ωστόσο αμφισβητήσιμο αποτέλεσμα αφού «their forecasts cannot be easily replicated and their forecast failures are difficult to interpret» (Camacho & Perez-Quiros, 2010, σελ.664). Το πρόβλημα, γνωστό στους οικονομολόγους τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, αντιμετωπίζεται με μια αδιάκοπη προσπάθεια βελτίωσης των «bridge equations» ώστε να γίνει εφικτή η σύζευξη μηνιαίων και τριμηνιαίων πληροφοριών και δεικτών (Angelini et al., 2011; Giannone et al., 2008) και γενικότερα με τις συνεχείς απόπειρες δημιουργίας αξιόπιστων μοντέλων που στοχεύουν τη δυνατότητα συντομότερων προβλέψεων⁴⁹⁸. Στο πλαίσιο αυτό η ομάδα εργασίας της Eurostat «GDP flash estimates at t+30 days», δημοσίευε στο τέλος του 2015 τα επιτυχή αποτελέσματα της σχεδόν τριετούς προσπάθειάς της, τα οποία θα εφαρμόζε η ίδια η ευρωπαϊκή στατιστική υπηρεσία από την αρχή του 2016⁴⁹⁹. Στην εισαγωγή όμως του ενός από τα δύο δημοσιοποιημένα έγγραφα και συγκεκριμένα εκείνου το οποίο αφορά την ακολουθούμενη μεθοδολογία στο εγχείρημα, η Eurostat επισήμαινε εμμέσως την ατελή φύση της οικονομικής επιστήμης διευκρινίζοντας πως:

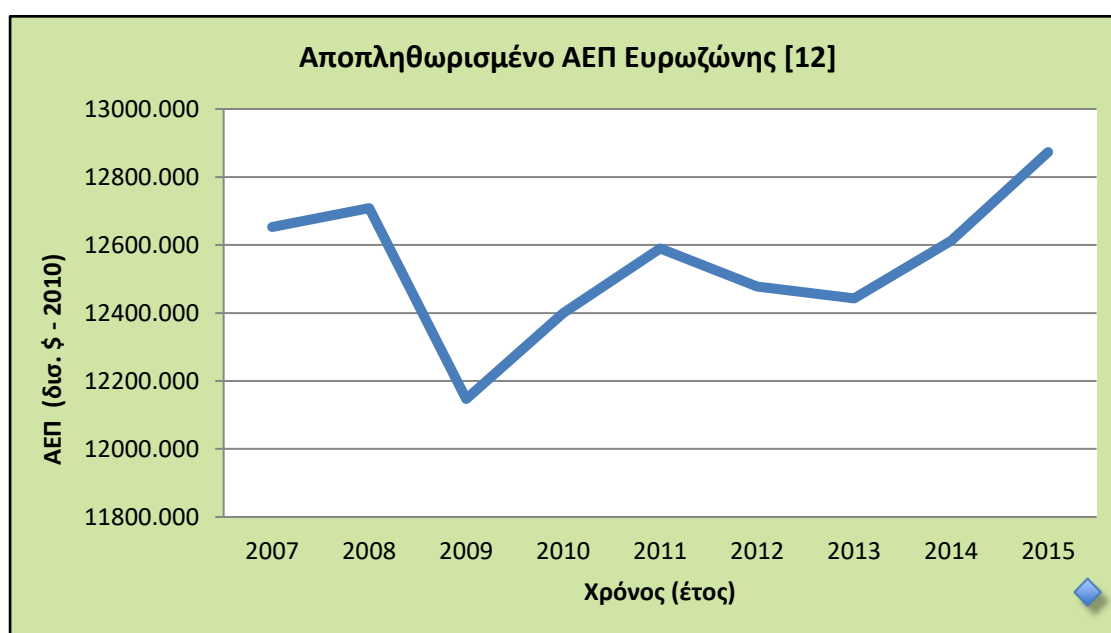
«The objective of publishing the main results of the project is twofold. First, in publishing all the information related to its GDP t+30 flash estimates for the euro area and the EU, Eurostat is respecting its commitment to being fully transparent vis-à-vis its users. Second, the information provided in this working paper includes background information that might be important for users when interpreting the GDP t+30 flash estimates.» (Eurostat, 2016)

⁴⁹⁸ Βλ. λ.χ. Camacho & Perez-Quiros (2010), ή Barhoumi et al. (2008).

⁴⁹⁹ Το εγχείρημα, το οποίο εστίαζε στη διερεύνηση της δυνατότητας υπολογισμού και δημοσίευσης μιας αξιόπιστης εκτίμησης του ΑΕΠ της ζώνης του Ευρώ και της Ένωσης με πληροφορίες διαθέσιμες σε τριάντα ημέρες μετά το πέρας του κάθε τριμήνου, ξεκίνησε τον Ιούνιο του 2013 και ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο του 2015. Στην ομάδα εργασίας συμμετείχαν επιπλέον η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, η Ελβετία και η Cambridge Econometrics. Βλ. Eurostat (2016).

6.2. Η ζημία της ευρωπαϊκής οικονομίας μέσα από το δείκτη του πραγματικού (αποπληθωρισμένου) ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος.

Διατηρώντας λοιπόν όλες τις παραπάνω επιφυλάξεις για το δείκτη του ΑΕΠ, διαπιστώνεται πως το αποπληθωρισμένο, πραγματικό ΑΕΠ της Ευρωζώνης των αρχικών δώδεκα μελών κρατών το 2015 έχει αυξηθεί μόλις κατά 1,74% από εκείνο του 2007⁵⁰⁰.

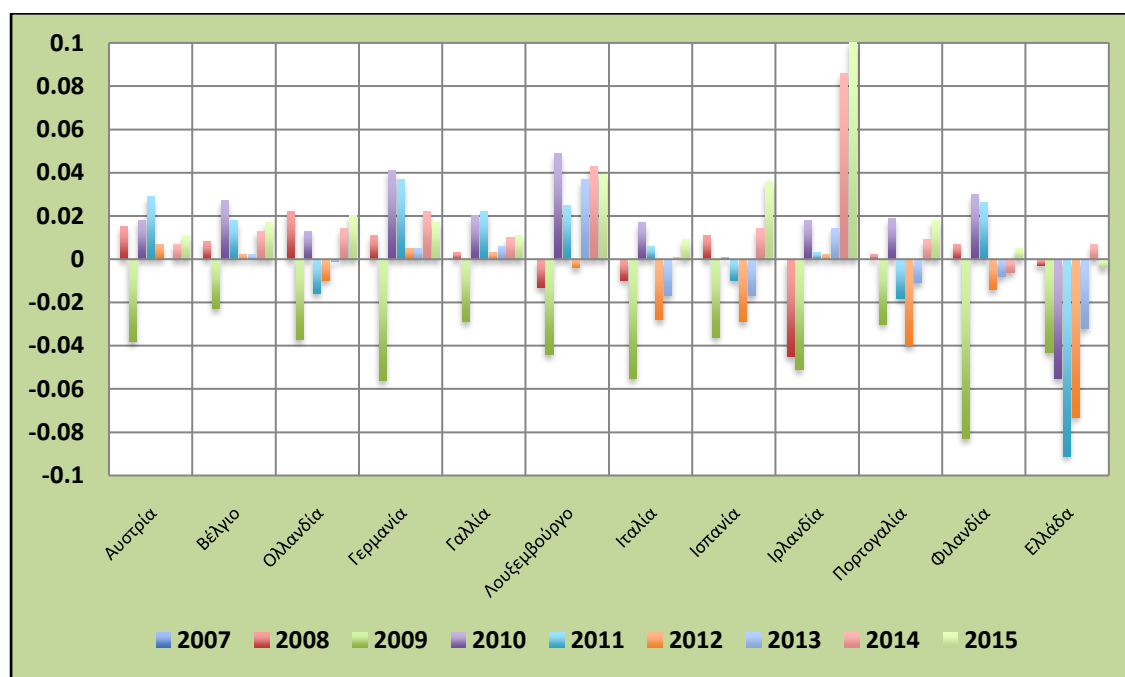
Διάγραμμα 1: Αποπληθωρισμένο (Πραγματικό) ΑΕΠ Ευρωζώνης [12] σε δις.\$2010 (Παγκόσμια Τράπεζα)⁵⁰¹

Αναλυτικότερα, συγκρίνοντας τις οικονομικές επιδόσεις των χωρών με συνθήκες πλήρους οικονομικής στασιμότητας, δηλ. με συνθήκες όπου το ΑΕΠ παραμένει στάσιμο ανά τα έτη, υπολογίζεται πως το Λουξεμβούργο, το Βέλγιο και η Γερμανία παρήγαγαν αντίστοιχα, αθροιστικά η κάθε χώρα κατά την υπό εξέταση οκταετή περίοδο, μόλις 23%, 22% και 20% επιπρόσθετο πραγματικό ΑΕΠ από εκείνο που είχαν παράξει το 2007. Έτσι, ο (αποπληθωρισμένος) θετικός μέσος ετήσιος ρυθμός τους

⁵⁰⁰ Ο Stiglitz (2016, σελ.89/384) υπολογίζει (σε τρις. ευρώ 2010) πως το αποπληθωρισμένο ΑΕΠ των 13 χωρών που χρησιμοποιούσαν το ευρώ την 1 Ιανουαρίου 2007, δηλαδή εκείνο των δώδεκα κρατών και της Σλοβενίας, ήταν μόλις 0,6% μεγαλύτερο το 2015 από το αντίστοιχο το 2007.

⁵⁰¹ Τα δεδομένα έχουν ληφθεί από την ιστοσελίδα της Παγκόσμιας Τράπεζας, διαθέσιμα στο <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD?view=map>

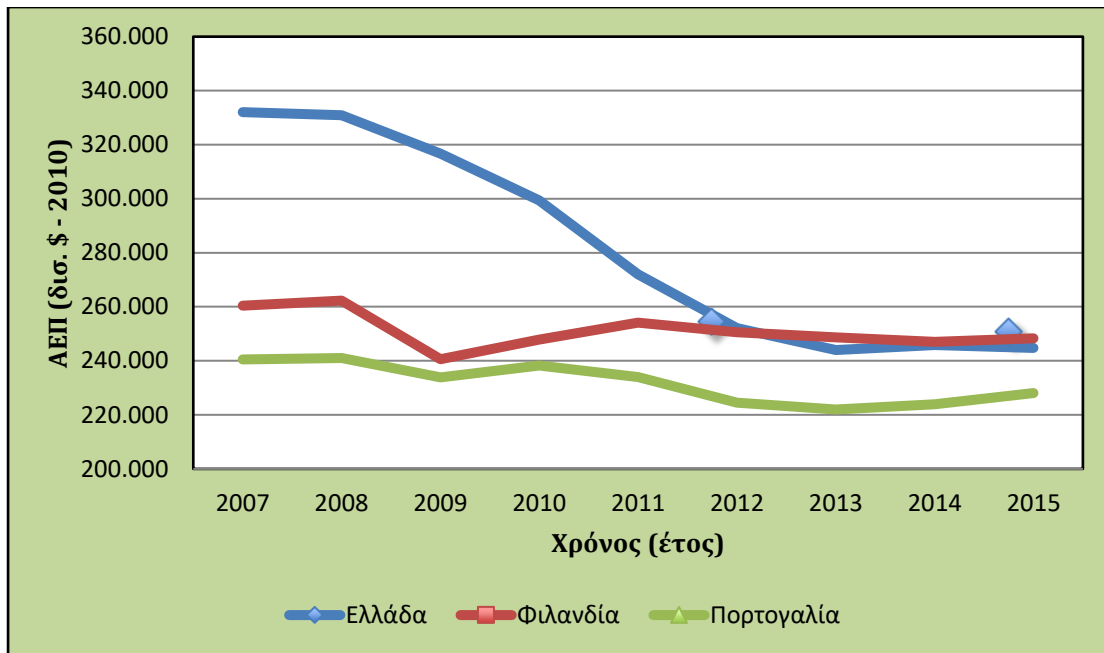
εκτιμάται σε 0,63%, 0,60% και 0,55% αντίστοιχα, δηλαδή ποσοστά περίπου ίδια με εκείνα της Ιαπωνίας για την περίοδο 2001-2010 (Stiglitz, 2016, σελ.101), ποσοστά που υπό «κανονικές» συνθήκες απουσίας κρίσης μαρτυρούν ουσιαστικά στασιμότητα. Αντίθετα η Ελλάδα, η Ιταλία και η Πορτογαλία⁵⁰² απώλεσαν αντίστοιχα, ομοίως αθροιστικά η κάθε χώρα κατά την υπό εξέταση οκταετή περίοδο, 136%, 49% και 33% του πραγματικού ΑΕΠ που είχαν παράξει το 2007. Ο (αποπληθωρισμένος) αρνητικός μέσος ετήσιος ρυθμός τους εκτιμάται σε 4,12%, 1,40% και 0,96% αντίστοιχα.

Διάγραμμα 2.: Ετήσιο ποσοστό μεταβολής αποπληθωρισμένου ΑΕΠ στις χώρες της Ευρωζώνης [12].

Η σύγχρονη ύφεση σε αυτή τη δεύτερη ομάδα χωρών είναι ανάλογη με ή ακόμη μεγαλύτερη από την παγκόσμια οικονομική ύφεση του 1929 (Stiglitz, 2016, σελ.90). Η πτώση του αποπληθωρισμένου ΑΕΠ της Ελλάδας και η απουσία προοπτικής ανάκαμψής του απεικονίζεται στο παρακάτω διάγραμμα μαζί με την πορεία του ΑΕΠ της Φιλανδίας και της Πορτογαλίας.

⁵⁰² Στην κατάταξη ακολουθούν η Φιλανδία και η Ισπανία. Η πρώτη εμφανίζει αθροιστική απώλεια κατά την υπό εξέταση οκταετία 32% του ΑΕΠ που παρήγαγε το 2007 και η δεύτερη 31%.

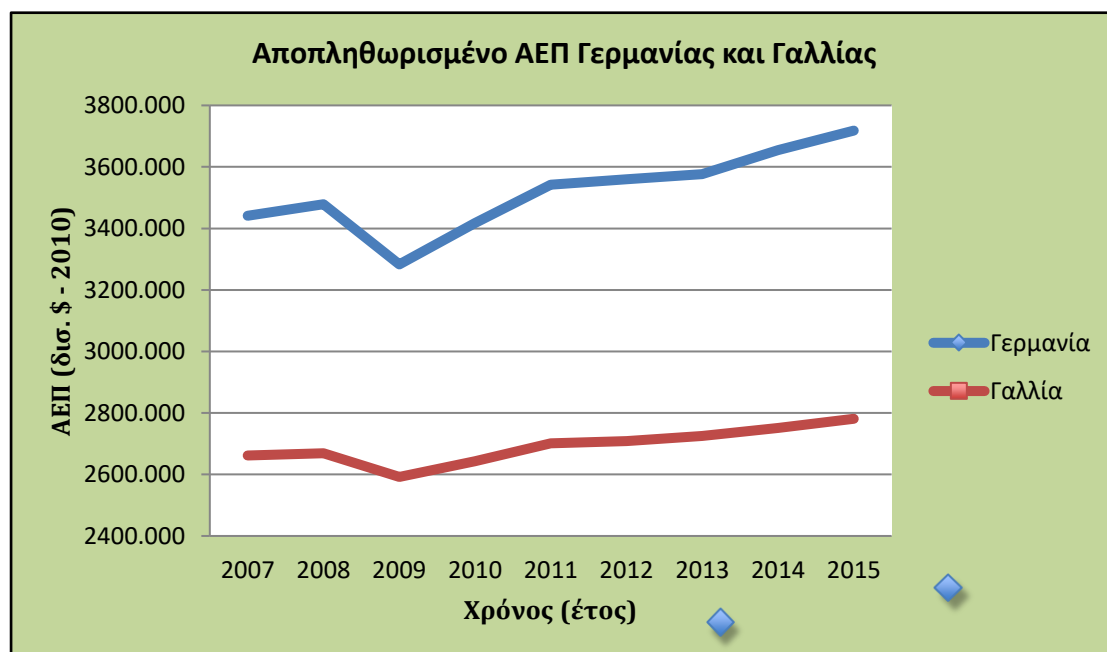

Διάγραμμα 3.: Αποπληθωρισμένο ΑΕΠ Ελλάδας, Φιλανδίας και Πορτογαλίας.

Επιπλέον, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο ακόμη συγκρίσεις. Η πρώτη, μεταξύ Γερμανίας και Γαλλίας, αποδεικνύει όχι μόνο τη διαφορά των οικονομιών των δύο χωρών σε απόλυτα μεγέθη αλλά και τη γρηγορότερη - παροδικά - ανάκαμψη της γερμανικής οικονομίας τη διετία 2010-2011. Η τελευταία, αποτέλεσμα εν μέρει εμπορικών συμφωνιών με την Κίνα⁵⁰³ και γενικότερης αύξησης των εξαγωγών της χώρας προς τις αναπτυσσόμενες χώρες (Fratzscher, 2018, σελ. 40), «αναγνωσμένη» ως «mini boom» (Modg, 2018, σελ. 297; Tooze, 2018, σελ. 377-378) και αποτιμώμενη επισήμως κατά το πρώτο τρίμηνο του 2011 ως «υψηλός τριμηνιαίος ρυθμός ανόδου του πραγματικού ΑΕΠ» για όλη την ζώνη του ευρώ (ΕΚΤ, 2011, σελ.19) αποτέλεσε πρωταρχική αιτία λήψης απόφασης, νομοποίησης και εφαρμογής της προαναφερθείσας αύξησης των επιτοκίων της ΕΚΤ τον Απρίλιο και τον Ιούνιο του 2011. Συνάμα κατ' επέκταση αποτέλεσε αιτία επανεμφάνισης και προοδευτικής εξάπλωσης της έντασης στις αγορές κρατικών ομολόγων το δεύτερο εξάμηνο του έτους και τελικά, οργής και αγανάκτησης του Sarkozy απέναντι στον Trichet όταν κατά την εορταστική εκδήλωση αποχαιρετισμού του τελευταίου ως προέδρου της

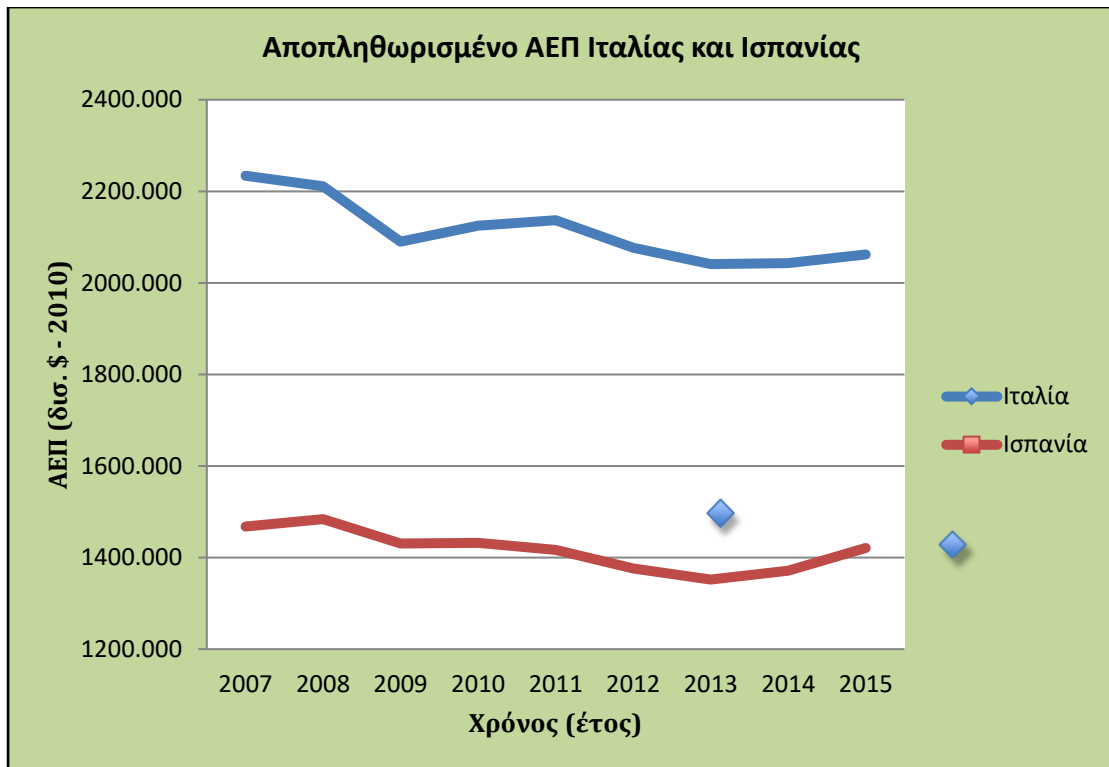
⁵⁰³ Ενδεικτικά, το πρώτο εξάμηνο του 2011 η Mercedes ανακοίνωσε το υψηλότερο ποσοστό διεθνών πωλήσεων στην 110ετή ιστορία της, εξαιτίας της υψηλής ζήτησης για τα προϊόντα της στη Κίνα. Η εισαγωγή υπερπολυτελών αυτοκινήτων στη συγκεκριμένη χώρα παρουσιάζοταν αυξημένη ήδη κατά 30% σε σχέση με εκείνη του προηγούμενου έτους. <https://www.tovima.gr/2011/07/12/world/kina-terastia-ayksisi-stin-agora-polytelwn-aytokinitwn/>.

ΕΚΤ, στο Alte Oper της Φρανκφούρτης στις 19 Οκτωβρίου, ο γάλλος πρόεδρος επέκρινε έντονα τον τραπεζίτη για την αδράνειά του να ενθαρρύνει την ανάπτυξη και η γερμανίδα καγκελάριας κατεύναζε τους τόνους, υπερασπιζόμενη τον Trichet ως «a friend of Germany»⁵⁰⁴. Η δεύτερη σύγκριση αφορά την Ιταλία και την Ισπανία, δηλαδή την τρίτη και τέταρτη μεγαλύτερη οικονομία της Ευρωζώνης.

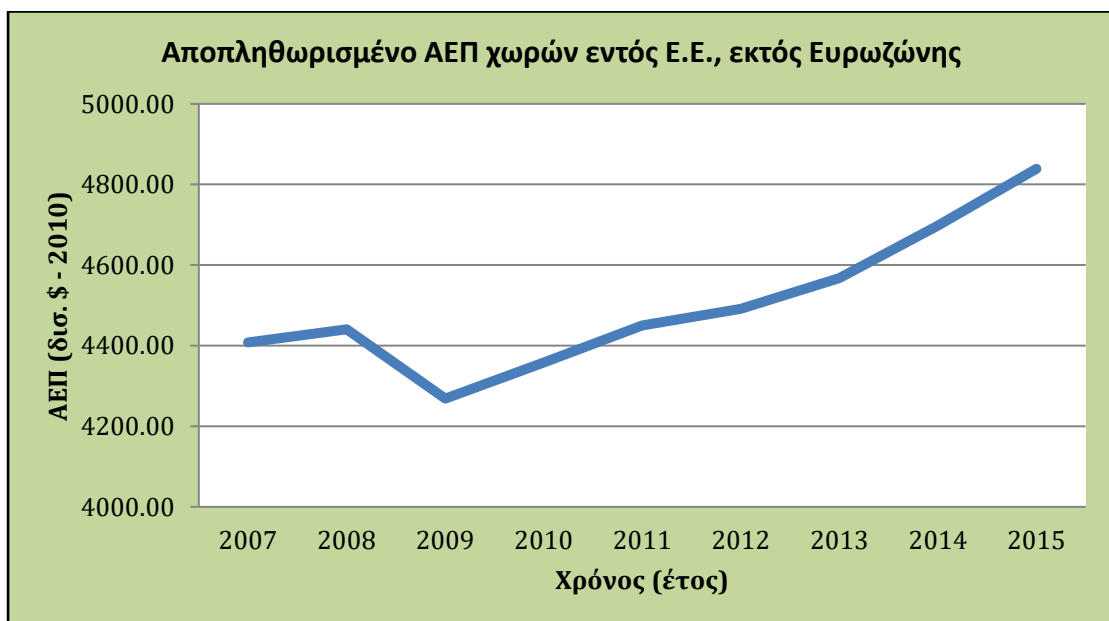
Διάγραμμα 4: Αποπληθωρισμένο ΑΕΠ Γερμανίας και Γαλλίας

⁵⁰⁴ <https://www.wsj.com/articles/SB10001424052970203391104577124480046463576> και <http://www.ruthfullyyours.com/2011/12/30/showdown-at-the-euro-coral/>

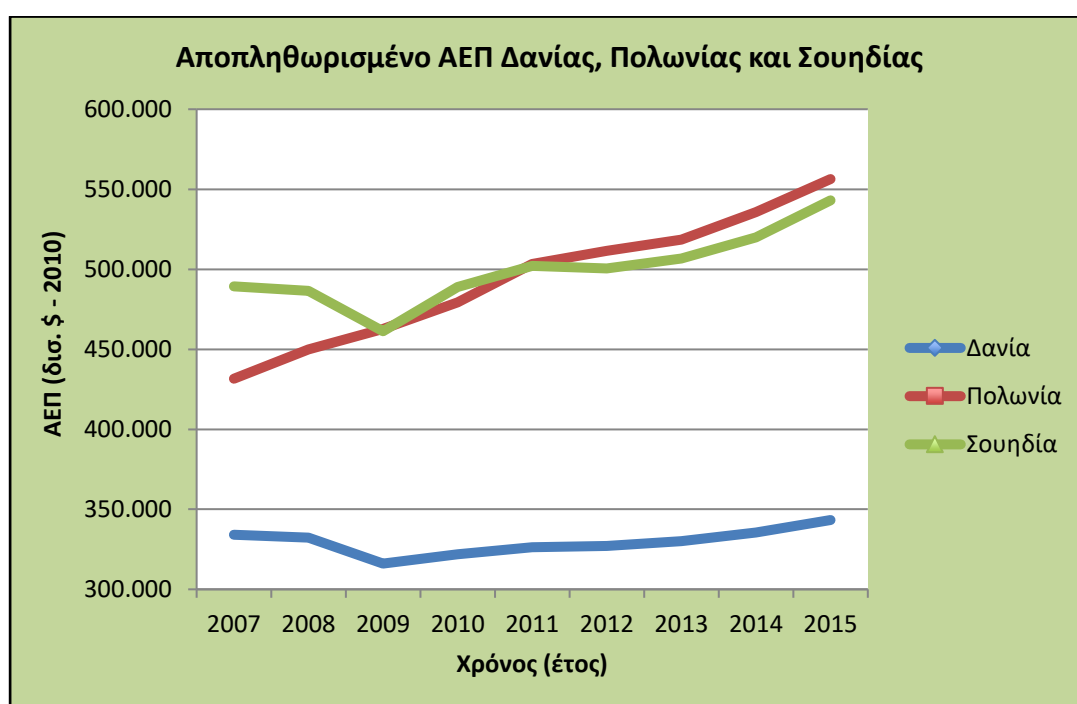
Διάγραμμα 5: Αποπληθωρισμένο ΑΕΠ Ιταλίας και Ισπανίας

Αναφορικά με τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης που δεν ανήκουν στην ζώνη του ευρώ, διαπιστώνεται πως το συνολικό αποπληθωρισμένο, πραγματικό ΑΕΠ τους το 2015 έχει αυξηθεί κατά 9,77% από εκείνο το 2007.

Διάγραμμα 6: Αποπληθωρισμένο (Πραγματικό) ΑΕΠ χωρών εντός Ε.Ε, εκτός Ευρωζώνης σε δισ.\$2010

Η συγκεκριμένη ομάδα «παρασέρνεται» σε μια αρκετά καλύτερη τροχιά αναπτυξιακής ανάκαμψης εξαιτίας πρωτίστως της Πολωνίας, της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας. Οι τρεις αυτές χώρες παρήγαγαν αντίστοιχα, αθροιστικά η κάθε χώρα κατά την υπό εξέταση οκταετή περίοδο, 131%, 49% και 49% επιπρόσθετο πραγματικό ΑΕΠ από εκείνα του 2007. Ο (αποπληθωρισμένος) μέσος ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης της Πολωνίας υπολογίζεται σε 3,36%, ενώ της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας σε 1,32%⁵⁰⁵. Στο πλαίσιο αυτό, η οικονομία της Πολωνίας καθίσταται ήδη από το 2011 η δεύτερη σε απόλυτους αριθμούς οικονομία στην ομάδα, προσπερνώντας εκείνη της Σουηδίας⁵⁰⁶ και παραμένοντας πίσω μόνο από τη βρετανική οικονομία.

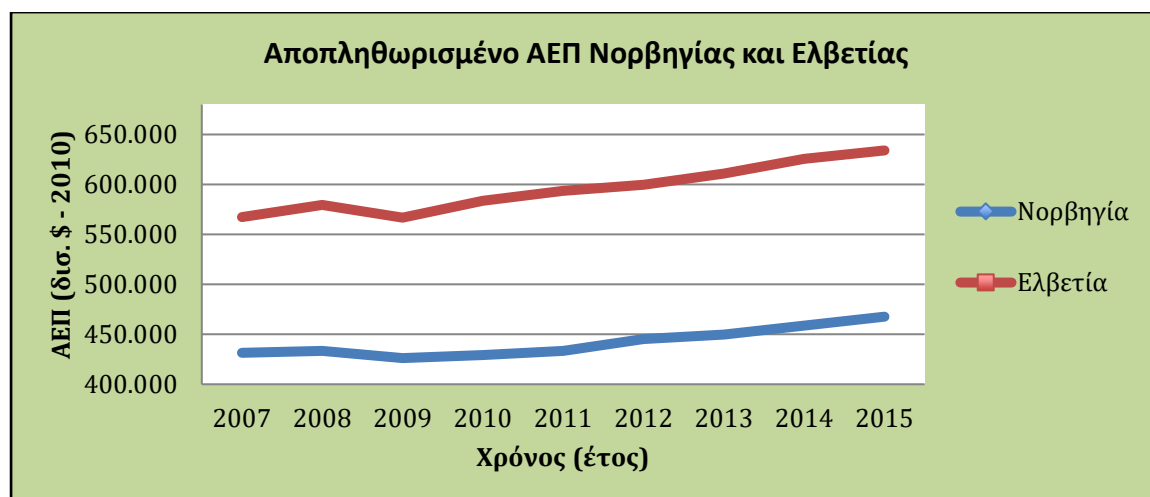
Διάγραμμα 7: Αποπληθωρισμένο (Πραγματικό) ΑΕΠ Δανίας, Πολωνίας και Σουηδίας

Τέλος, ιδιαίτερη αντίσταση στην ύφεση επιδεικνύουν οι δυο χώρες που βρίσκονται

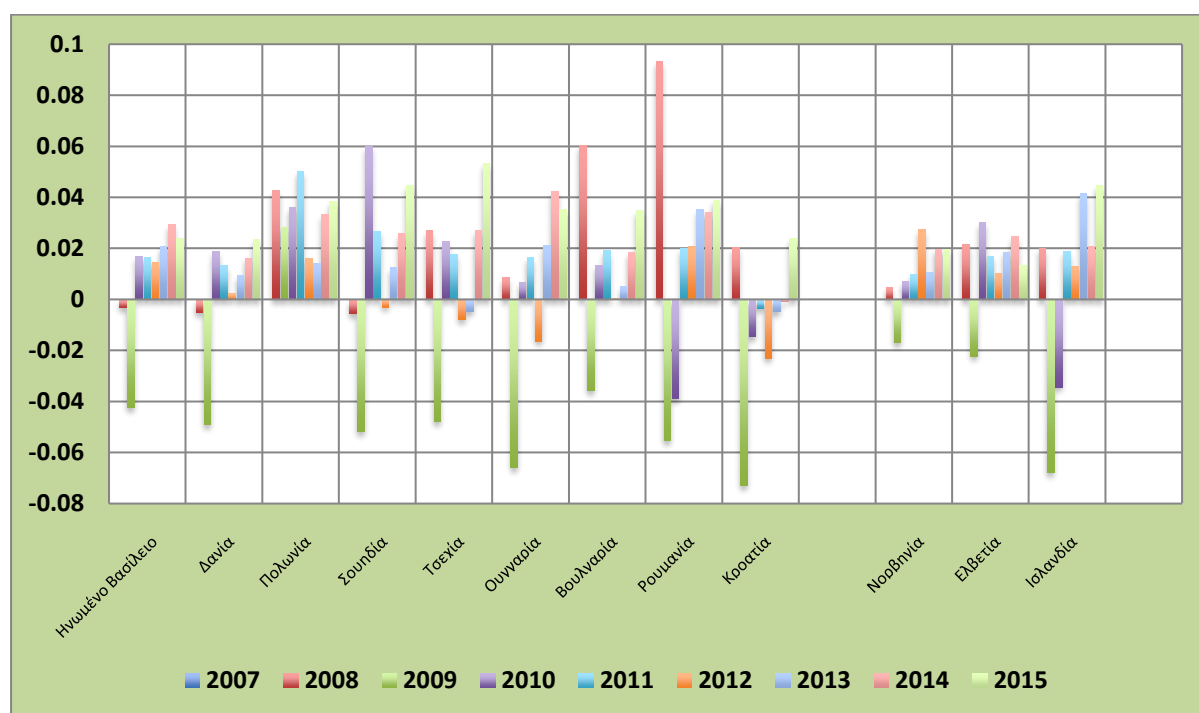
⁵⁰⁵ Αξιοσημείωτα, η Κροατία, η Ουγγαρία και η Δανία παρουσιάζουν αρνητικούς μέσους ρυθμούς ανάπτυξης κατά τη διάρκεια της οκταετίας αφού απώλεσαν αντίστοιχα, αθροιστικά η κάθε μία κατά την υπό εξέταση περίοδο, 54%, 17% και 12% του πραγματικού ΑΕΠ που είχαν παράξει το 2007. Η οικονομία της Μεγάλης Βρετανίας εμφανίζεται σχεδόν στάσιμη με μέσο ετήσιο ρυθμό ανάπτυξης μόλις 0,17%.

⁵⁰⁶ Η Πολωνία με αλματώδη ανάπτυξη εμφανίζει το 2011 πραγματικό ΑΕΠ 503.370 δισ. \$ και ξεπερνά για πρώτη φορά τη Σουηδία της οποίας το ΑΕΠ υπολογίζεται σε 502.008 δισ. \$. Το προβάδισμα διατηρείται καθ'όλη την υπό εξέταση περίοδο. Αξιοσημείωτα το 2007 η οικονομία της Σουηδίας υπερτερούσε εμφανώς από εκείνη της Πολωνίας καθώς η σκανδιναβική χώρα εμφάνιζε πραγματικό ΑΕΠ 489.276 δισ. \$ και η Πολωνία μόλις 431.603 δισ. \$. Οι τιμές έχουν ως έτος βάσης το 2010.

εκτός της ζώνης του Ευρώ και της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁵⁰⁷. Οι τιμές του πραγματικού ΑΕΠ της Νορβηγίας και της Ελβετίας το 2015 εμφανίζονται αυξημένες κατά 8,39% και 11,74% αντίστοιχα από εκείνες του 2007. Τα δυο κράτη παρήγαγαν, αθροιστικά το καθένα κατά την υπό εξέταση οκταετή περίοδο, 21% και 44,8% επιπρόσθετο πραγματικό ΑΕΠ από εκείνο που είχαν παράξει το 2007.

Διάγραμμα 8: Αποπληθωρισμένο (Πραγματικό) ΑΕΠ Νορβηγίας και Ελβετίας σε δις.\$2010

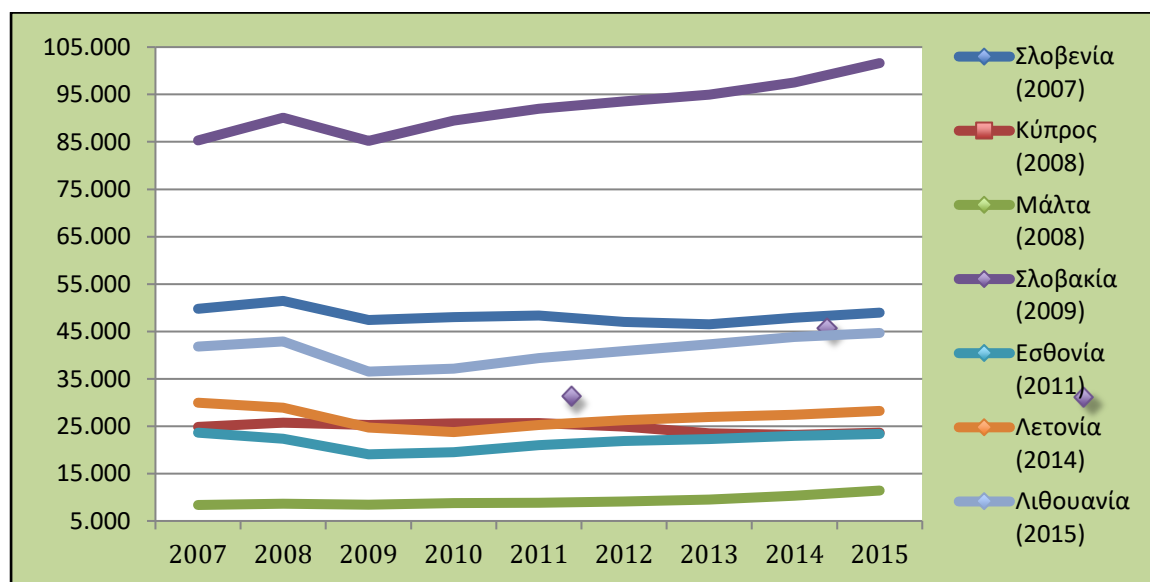

Διάγραμμα 9.: Ετήσιο ποσοστό μεταβολής αποπληθωρισμένου ΑΕΠ χωρών εκτός Ευρωζώνης και

⁵⁰⁷ Η Ισλανδία με πολύ μικρό ΑΕΠ σε απόλυτους αριθμούς, μόλις 14,9 δις. \$ το 2007, εμφανίζει σημαντική πτώση τη διετία 2009-2010, οπότε το ΑΕΠ φθάνει τα 13,68 δις. Η οικονομία της χώρας επανήλθε στα επίπεδα του 2007 μόλις στο τέλος του 2014.

χωρών εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης.

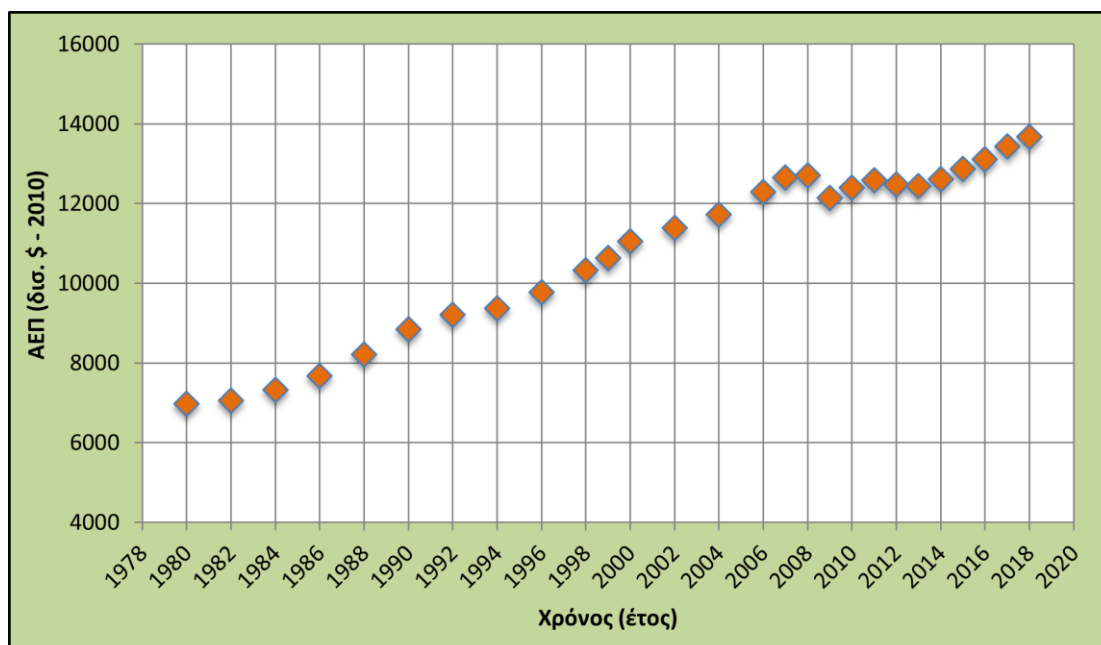
Μια ακόμη ομάδα, τη τελευταία, αποτελούν οι επτά χώρες με μικρές σε απόλυτα μεγέθη οικονομίες, που εντάχθηκαν στην Ευρωζώνη κατά την περίοδο 2007 – 2015. Σε αυτήν, η Μάλτα και η Σλοβακία, οι οποίες προσδέθηκαν στο εγχείρημα του κοινού νομίσματος το 2008 και το 2009 αντίστοιχα, αποτέλεσαν τις «σταθερές» οικονομίες. Οι δύο χώρες παρήγαγαν, αθροιστικά η κάθε μία κατά την υπό εξέταση οκταετή περίοδο, 96% και 73% αντίστοιχα επιπρόσθετο πραγματικό ΑΕΠ από εκείνα του 2007. Έτσι, ο (αποπληθωρισμένος) μέσος ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης της νησιωτικής χώρας υπολογίζεται σε 2,53%, ενώ της Σλοβακίας σε 1,94%. Αντίθετα η Λετονία, η οποία εντάχθηκε στην ζώνη του ευρώ μόλις το 2014, κλυδωνίστηκε περισσότερο από όλες τις υπόλοιπες χώρες παρουσιάζοντας σωρευτική απώλεια κατά την υπό εξέταση περίοδο 94% του ΑΕΠ που είχε παράξει το 2007, δηλ. έναν αρνητικό μέσο ετήσιο ρυθμό ανάπτυξης περίπου 2,8%. Στην αρνητική αυτή κατάταξη ακολουθεί η Εσθονία με σωρευτική απώλεια 71% και αρνητικό μέσο ετήσιο ρυθμό ανάπτυξης 2,06%.

Διάγραμμα 10: Αποπληθωρισμένο (Πραγματικό) ΑΕΠ χωρών που εντάχθηκαν στην Ευρωζώνη σε δις.\$2010

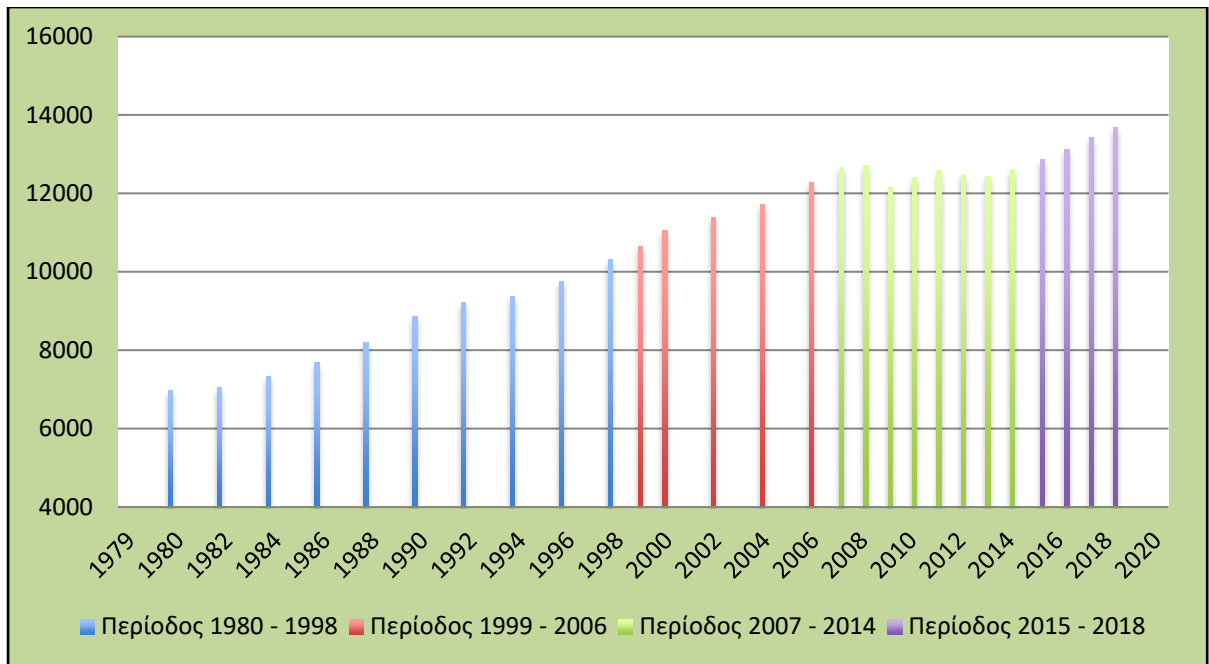
Λαμβάνοντας στο σημείο αυτό υπόψη πως το αποπληθωρισμένο ΑΕΠ των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής αυξήθηκε το υπό εξέταση διάστημα σχεδόν κατά 10% (Stiglitz, 2016, σελ. 91), δεν υπάρχει καμμία αμφιβολία πως κατά τη διάρκεια

της κρίσης, μιας περιόδου δηλαδή προσεγγιστικά οριοθετημένης από το 2007 έως το 2015, η οικονομική επίδοση της Ευρώπης ήταν, εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων όπως αυτής της Πολωνίας, τουλάχιστον μέτρια. Ιδιαίτερα οι χώρες της Ευρωζώνης παρουσίασαν ουσιαστικά στάσιμες ή πτωτικές οικονομίες. Τι γινόταν όμως πριν την κρίση; Επεκτείνοντας τον άξονα του χρόνου στο διάγραμμα 3.1. τόσο προς το παρελθόν όσο και προς το παρόν και επιδιώκοντας την κατανόηση της πορείας της οικονομίας της Ευρωζώνης και την ανίχνευση των προοπτικών της εξάγονται τρία σημαντικά συμπεράσματα.

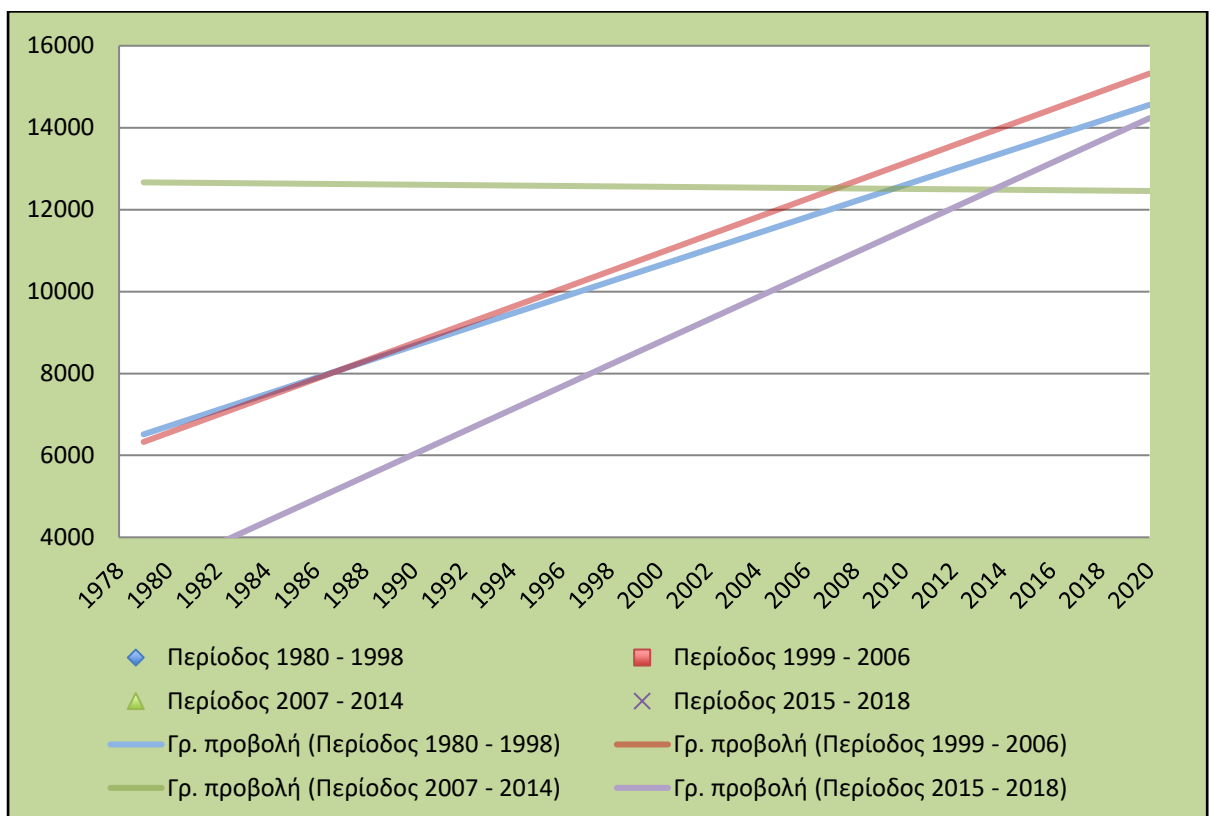

Διάγραμμα 11.: Αποπληθωρισμένο (Πραγματικό) ΑΕΠ Ευρωζώνης [12] σε δις.\$2010 την περίοδο 1980 - 2018 (World Bank)⁵⁰⁸

⁵⁰⁸ Τα δεδομένα έχουν ληφθεί από την ιστοσελίδα της Παγκόσμιας Τράπεζας, διαθέσιμα στο <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD?view=map>

Διάγραμμα 12.: Αποπληθωρισμένο (Πραγματικό) ΑΕΠ Ευρωζώνης [12] σε δις.\$2010 ανά περίοδο (World Bank)⁵⁰⁹

Διάγραμμα 13.: Χρονικές προβολές τάσης αποπληθωρισμένου (πραγματικού) ΑΕΠ Ευρωζώνης [12]

⁵⁰⁹ Τα δεδομένα έχουν ληφθεί από την ιστοσελίδα της Παγκόσμιας Τράπεζας, διαθέσιμα στο <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD?view=map>

σε δις.\$2010 ανά περίοδο (World Bank)⁵¹⁰

Πρώτα από όλα, όπως αποδεικνύεται από τις προβολές της τάσης του αποπληθωρισμένου ΑΕΠ των περιόδων 1980 - 1998 (μπλε ευθεία) και 1999 – 2006 (κόκκινη ευθεία), η δημιουργία της ζώνης του ευρώ δεν προκάλεσε κανένα αναπτυξιακό ξέσπασμα. Η προβληματική της διάρθρωση και το ελαττωματικό εκ γενετής κοινό νόμισμα, όπως εξεξηγήθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, μπορεί να διαμόρφωσαν συνθήκες που κατέστησαν αναπόφευκτη την ύφεση έπειτα από μια ασύμμετρη διαταραχή, ωστόσο ποτέ δεν επιτάχυναν την οικονομική μεγέθυνση των χωρών της Ευρωζώνης στο σύνολό της. Η μπλε και η κόκκινη ευθεία σχεδόν ταυτίζονται και παρουσιάζουν την ίδια κλίση⁵¹¹. Έπειτα, οι τιμές του πραγματικού ΑΕΠ της Ευρωζώνης κατά τις περιόδους 2007 – 2014 και 2015 – 2018, βρίσκονται αρκετά πιο κάτω από την προβολή της τάσης της περιόδου πριν την κρίση και ακόμη από εκείνη της τάσης της περιόδου πριν την ύπαρξη του ευρώ. Εάν προστεθούν οι επιμέρους ανά έτος διαφορές των παραχθέντων ΑΕΠ από τις αντίστοιχες τιμές που προβλέπονταν σύμφωνα με την τάση κατά την περίοδο 1999 - 2006, υπολογίζεται πως η σωρευτική απώλεια κατά το διάστημα 2007 - 2018 υπερέβη τα έντεκα τρισεκατομμύρια δολάρια (πάντοτε με έτος βάσης το 2010)⁵¹². Το τρίτο συμπέρασμα, αν και εν μέρει αισιόδοξο, επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό όχι της «χαμένης δεκαετίας» αλλά του «ακόμα χειρότερα» (Stiglitz, 2016, σελ.38). Έπειτα από το 2015, αντίθετα από την προσωπική απαισιόδοξη εκτίμηση του Stiglitz (2016,

⁵¹⁰ Τα δεδομένα έχουν ληφθεί από την ιστοσελίδα της Παγκόσμιας Τράπεζας, διαθέσιμα στο <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD?view=map>

⁵¹¹ Κάποιοι ωστόσο, ακολουθώντας τα γνωστά νοητικά πειράματα των οικονομολόγων, θα μπορούσε να ισχυριστεί πως η νομισματική ένωση διασφάλισε διαχρονικά τον ίδιο ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης και εάν δεν υπήρχε το κοινό νόμισμα η κατάσταση την περίοδο 1999-2006 θα ήταν χειρότερη από αυτή που βιώθηκε με άγνωστο το τι θα προέκυπτε μετά το 2007. Ο Stiglitz (2016) επιχειρεί να απορρίψει την τοποθέτηση αυτή επιστρατεύοντας επιχειρήματα οικονομίας και προτείνει στη συνέχεια - ορθούς ή λανθασμένους - τρόπους αναδιάρθρωσης της ζώνης του ευρώ κατανοώντας όμως την πολιτική σημασία του εγχειρήματος της νομισματικής ενοποίησης και την εγγενή αξία του ενωσιακού εγχειρήματος. Στην παρούσα εργασία η θέση που απορρέει από το νοητικό πείραμα απορρίπτεται όχι ως λανθασμένη, αλλά πρωτίστως ως άσχετη, αφού η ερώτηση δεν αφορά την μανιχαϊστική αξιολόγηση του ευρώ, και στη συνέχεια ως θέση που στερείται το κριτήριο της διαψευσιμότητας.

⁵¹² Ο Stiglitz (2016, σελ.96-97) ακολουθώντας την εκθετική -και όχι γραμμική- τάση με βάση το ΑΕΠ κατά την περίοδο 1980 – 1998, υπολογίζει την σωρευτική απώλεια μόνο κατά το διάστημα 2007 - 2015 στο ποσό των 12,1 τρισεκατομμυρίων δολλαρίων.

σελ.97), το ΑΕΠ της ζώνης του κοινού νομίσματος αυξάνει με ρυθμό παραπλήσιο εκείνων των δύο πρώτων περιόδων. Έχοντας ωστόσο μετατοπιστεί σχεδόν «οριζόντια» για την περίοδο 2007 – 2014, οι τιμές του συνεχίζουν να υπολείπονται σημαντικά από εκείνες που θα ήταν εάν δεν συνέβαινε η κρίση ή εάν υπήρχε ορθότερη διαχείρισή της. Με αυτόν τον ρυθμό ανάκαμψης λοιπόν, η προαναφερθείσα σωρευτική απώλεια θα αυξηθεί αρκετά το επόμενο χρονικό διάστημα.

6.3. Η αποπροσανατολιστική εικόνα του κατά κεφαλήν ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος και η διαφωτιστική διατλαντική σύγκριση.

Συνεχίζοντας την προσπάθεια προσδιορισμού της οικονομικής ευημερίας στις χώρες της ζώνης του ευρώ και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, επιστρατεύεται με επιφύλαξη⁵¹³ ο δείκτης κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Εάν εστιάσουμε ξανά στην παραπάνω υπό εξέταση περίοδο, διαπιστώνεται πως το πραγματικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ για τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής αυξήθηκε άνω του 3% και για την Ευρωπαϊκή Ένωση σχεδόν 1%. Για την ζώνη του ευρώ ωστόσο των 13 κρατών μελών, την ίδια περίοδο, το πραγματικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ μειώθηκε κατά 1,8% (Stiglitz, 2016, σελ.92). Η εικόνα των ευρωπαϊκών οικονομιών διαγράφεται καθαρότερη εάν μελετηθεί η συντομότερη περίοδος 2008 – 2013. Κατά το εν λόγω διάστημα εννιά ευρωπαϊκές χώρες ξεπέρασαν σε ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης (υπολογισμένο σε κατά κεφαλήν ΑΕΠ) τις Ηνωμένες Πολιτείες. Η Βουλγαρία και οι τρεις χώρες της Βαλτικής Θάλασσας, χώρες που επιδεινώθηκαν δημογραφικά εξαιτίας της μεγάλης μετανάστευσης των πληθυσμών τους, μαζί με την Πολωνία, τη Σουηδία, τη Γερμανία, τη Σλοβακία και τη Μάλτα εμφάνισαν τις μεγαλύτερες αθροιστικά μεταβολές στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ (Balcerowicz et al., 2013, σελ.28-29).

	2008 – 2013	2008 - trough	trough - 2013	Σχόλια
Πολωνία	12,5%	1,6%	10,8%	
Σλοβακία	5,2%	-5,1%	10,9%	
Λιθουανία	5,2%	-14,0%	22,2%	
Βουλγαρία	3,6%	-5,0%	9,0%	
Σουηδία	3,4%	-5,8%	9,8%	
Γερμανία	3,0%	-4,8%	8,2%	
Μάλτα	2,7%	-3,0%	5,9%	
Εσθονία	2,5%	-14,0%	19,3%	

⁵¹³ Το ΑΕΠ, όπως αποδεικνύει η σχετική βιβλιογραφία για την ανισότητα, δεν είναι ισόποσα κατανομημένο σε όλο τον πληθυσμό μιας χώρας. Για το λόγο αυτό υπογραμμίζεται η επιφύλαξη στην χρήση του συγκεκριμένου δείκτη και η ανισότητα αποτελεί ξεχωριστό υποκεφάλαιο.

Λετονία	1,6%	-16,4%	21,5%	
Η.Π.Α.	1,2%	-4,0%	5,4%	
Αυστρία	0,3%	-4,1%	4,6%	
Ρουμανία	-2,5%	-7,3%	5,2%	trough = 2010
Γαλλία	-2,6%	-3,7%	1,1%	
Ε.Ε. [27]	-2,6%	-4,6%	2,1%	
Βέλγιο	-2,7%	-3,5%	0,9%	
Τσεχία	-2,8%	-5,1%	2,4%	
Ευρωζώνη [17]	-3,5%	-4,7%	1,3%	
Ην. Βασίλειο	-4,1%	-4,6%	0,5%	

Πίνακας 2: Πίνακας αθροιστικής μεταβολής κατά κεφαλήν ΑΕΠ, όπου trough = 2009 (Balcerowicz et al., 2013, σελ.29)

Αξιοσημείωτα, εάν κανείς εξαιρέσει τη Γερμανία, την Πολωνία και τη Σουηδία, οι υπόλοιπες έξι από τις εννιά χώρες που το υπό εξέταση διάστημα ξεπέρασαν σε ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, έχουν σε απόλυτους αριθμούς αρκετά μικρές οικονομίες. Επιπλέον, πέντε εξ'αυτών εντάχθηκαν έως το 2015 στη ζώνη του ευρώ και το βουλγαρικό λέβ, αν και δεν συμμετέχει στον ΜΣΙ ΙΙ, έχει προσδεθεί στο ευρώ με σταθερή συναλλαγματική ισοτιμία στο πλαίσιο του καθεστώτος νομισματικού συμβουλίου (CBA) (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2018, σελ.7)⁵¹⁴. Με άλλα λόγια, οι μόνες χώρες που βρίσκονται υπό καθεστώς κυμαινόμενης συναλλαγματικής ισοτιμίας με το κοινό νόμισμα είναι η Πολωνία και η Σουηδία. Τέλος, όλα τα κράτη της συγκεκριμένης ομάδας εμφάνισαν την περίοδο 2008 - 2013 αύξηση των καθαρών εξαγωγών - και κατ' επέκταση μεγαλύτερη συμβολή του συγκεκριμένου παράγοντα στην προϊούσα ανάπτυξη - η οποία οφείλταν σχεδόν αποκλειστικά σε σημαντική αύξηση των εξαγωγών. Χαρακτηριστικά, η αύξηση των εξαγωγών με εξαίρεση τη Σουηδία, υπερέβη σε κάθε χώρα για το εν λόγω διάστημα το 5% του αντίστοιχου παραχθέντος ΑΕΠ το 2008 (Balcerowicz et al., 2013, σελ.30).

⁵¹⁴ Βλ. Έκθεση Σύγκλισης 2018 από την Επιτροπή προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο, διαθέσιμη στον ιστότοπο <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9245-2018-INIT/el/pdf>

Μακροσκοπικά, κατά την περίοδο της Ένδοξης Τριακονταετίας («les trente glorieuses»), όπως ονομάστηκαν στη Γαλλία οι τρεις πρώτες δεκαετίες μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ στα δεκαπέντε κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δηλαδή σε εκείνα πριν τη διεύρυνση του 2004, αυξήθηκε σημαντικά. Έτσι, αν και στις αρχές του 1950 αντιστοιχούσε μόλις σε λίγο παραπάνω από το 45% του κατά κεφαλήν ΑΕΠ στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, στις αρχές του 1980 ισοδυναμούσε περίπου με το 75% του (The Conference Board TED, 2013)⁵¹⁵. Στη συνέχεια ωστόσο, η πορεία σχετικής εξίσωσης ανακόπηκε. Οι παγκόσμιες μακροοικονομικές αναταράξεις της δεκαετίας του 1970, συνδυαστικά με τους υφιστάμενους σε κάθε ευρωπαϊκό κράτος, διαφορετικούς θεσμούς στην αγορά εργασίας προκάλεσαν πρωτοφανή και καθολική αύξηση της ανεργίας (Blanchard & Wolfers, 2000), ενώ λίγο αργότερα ⁵¹⁶, μια ολοένα μεγαλύτερη απόκλιση στις επενδύσεις και κατ' επέκταση στην παραγωγικότητα καταγράφηκαν μεταξύ των διατλαντικών εταίρων (van Ark et al., 2008)⁵¹⁷.

⁵¹⁵ <https://www.conference-board.org/data/economydatabase/index.cfm?id=27762>

⁵¹⁶ Ενώ μετά τις αρχές της δεκαετίας του 1980 το κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Ευρωπαϊκή Ένωση των 15 μειώνεται ως ποσοστό εκείνου στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και σταδιακά σταθεροποιείται, δεν ισχύει το ίδιο για τον εξ' ορισμού δείκτη της παραγωγικότητας, δηλ. το ΑΕΠ ανά άτομο εργάσιμης ηλικίας. Το ΑΕΠ ανά άτομο εργάσιμης ηλικίας στις 15 χώρες της Ένωσης το 1950 ισούταν περίπου με το 40% του αντίστοιχου στις ΗΠΑ, και στα τέλη του 2000, ακολουθώντας αυξητική πορεία, ισοδυναμούσε με το 80% (Maddison, 1995 στον Badinger 2005, σελ.71) .

⁵¹⁷ Σύμφωνα με μια θέση που μοιάζει εύστοχη, αλλά αναφέρει μόνο μεταξύ άλλων, συγκεχυμένα και χωρίς να την τεκμηριώνει ο Berend (2009, σελ.447), η γρηγορότερη αμερικανική μεγέθυνση κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα ήταν το αντισταθμιστικό όφελος της γρήγορης μεταπολεμικής ανάπτυξης στην Ευρώπη. Από τη θέση αυτή δεν παρατηρείται παύση της πορείας της σχετικής εξίσωσης αλλά αγωνιώδη πορεία διαρκούς αναρρίχησης με έναν επαναλαμβανόμενο κύκλο κινήσεων όπου όλοι αναρριχούνται σε σταθερή σειρά αφού ο «πάνω» στηρίζεται αρχικά στον «κάτω», σκαρφαλώνει υψηλότερα και μετά τον βοηθά να ανέλθει.

Διάγραμμα 14.: Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Ευρωπαϊκή Ένωση [15] ως ποσοστό του κατά κεφαλήν ΑΕΠ στις Η.Π.Α. κατά την περίοδο 1950 – 2012 (The Conference Board TED, 2013).

Η φιλελευθεροποίηση του παγκόσμιου εμπορίου μέσω των συμφωνιών GATT (General Agreement on Tariffs and Trade) και το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ενοποίησης κατέστησαν εφικτή την αύξηση του ευρωπαϊκού κατά κεφαλήν ΑΕΠ στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα. Ο Badinger (2005, σελ.50-52), διερευνώντας τις αντιθετικές επιπτώσεις του γενικού φαινομένου της ολοκλήρωσης στην οικονομική μεγέθυνση⁵¹⁸ και επιδιώκοντας την εμπειρική τεκμηρίωση των συμπερασμάτων του, υπολογίζει πως οι δύο προαναφερθείσες διαδικασίες συνέβαλαν καθοριστικά ώστε το κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Ευρωπαϊκή Ένωση των 15 χωρών να αυξηθεί σχεδόν κατά 1/4 στο διάστημα 1950 – 2000. Οι διαδοχικές πολυμερείς διαπραγματεύσεις και συμφωνίες κατά τους γύρους του Κένεντι (1964-1967), του Τόκυο (1973-1979) και της Ουρουγουάης (1986-1993)⁵¹⁹, συνεξελισσόμενες με τη δημιουργία της Κοινότητας των Έξι, της ΕΖΕΣ, των διαδοχικών διευρύνσεων του ενωσιακού εγχειρήματος, την εγκαθίδρυση της κοινής αγοράς και τον στρατηγικό προσανατολισμό προς την νομισματική ένωση, μείωσαν τη δασμολογική προστασία, βελτίωσαν το επίπεδο

⁵¹⁸ Βλ. ενδεικτικά Grossman & Helpman (1997), Lewer & Van den Berg (2003), Μαρτίνος σε Μαραβέγια & Τσινιτσιέλη (2004, σελ.221-285) και γενικότερα τη σύγκρουση μεταξύ των θεωριών εξωγενούς (Harrod, Salow) και ενδογενούς (Lucas, Romer) οικονομικής μεγέθυνσης όπως και τη σύγκρουση νέας κλασικής και νέας κευσιανής μακροοικονομικής. Βλ. επιπλέον υποσημείωση [50].

⁵¹⁹ Βλ. επιπλέον γύρο του Annecy, 1949 και γενικότερα Zeiler (1999) Free trade, free world: The advent of GATT. Ο γύρος του Κένεντι περιλάμβανε 74 χώρες, ο γύρος του Τόκυο 99 και ο γύρος της Ουρουγουάης 128. Μετά τον γύρο της Ουρουγουάης, την 1^η Ιανουαρίου 1995, σχηματίστηκε ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου (Π.Ο.Ε.), ο οποίος αποτέλεσε τον τρίτο υπερεθνικό φορέα της μεταπολεμικής οικονομικής τάξης έπειτα από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και την Παγκόσμια Τράπεζα. Ο Π.Ο.Ε. σε αντίθεση με την GATT, είναι διεθνής οργανισμός, δηλαδή αυτόνομη νομική οντότητα.

διαβίωσης και επιτάχυναν καθοριστικά την οικονομική ανάπτυξη των χωρών της Ένωσης ώστε οι τελευταίες να πλησιάσουν και «συμβαδίσουν» με τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής⁵²⁰.

	1913 – 1950	1950 – 1973	1973 – 2001
Βέλγιο	1,0	4,1	2,1
Γαλλία	1,2	5,1	2,2
Γερμανία	0,3	5,7	1,8
Ιταλία	1,5	5,6	2,3
Ολλανδία	2,4	4,7	2,5
Ην. Βασίλειο	1,2	2,9	2,1
Η.Π.Α.	2,8	3,9	2,9
Ιαπωνία	2,2	9,3	2,7
Νορβηγία	2,9	4,1	3,3

Πίνακας 3: Μέσοι ετήσιοι ρυθμοί μεγέθυνσης του πραγματικού ΑΕΠ 1913 -2001 (Burda & Wyplosz, 2008, σελ.91; Maddison, 2003)⁵²¹

⁵²⁰ Το ίδιο δεν φαίνεται να ισχύει για τις αναπτυσσόμενες χώρες οι οποίες όπως υπογραμμίζουν οι Ben-David & Papell (1995), δεν αντιμετώπισαν επιβράδυνση των οικονομιών τους αλλά «a meltdown». Ο Pritchett (1997, σελ.14) επισημαίνει πως: «If we calculate the growth rates in the Penn World Tables and allow the data to dictate one break in the growth rate over the whole 1960-1990 period, then of the 103 developing countries, 81 have seen a deceleration of growth over the period, and the average deceleration is over 3 percentage points. From 1980-1994, growth in per capita GDP averaged 1.5 percent in the advanced countries and .34 percent in the less developed countries. There has been no acceleration of growth in most poor countries, either absolutely or relatively, and there is no obvious reversal in divergence.». Βλ. επιπλέον για τα επιχειρήματα υπέρ και κατά του διεθνούς ελεύθερου εμπορίου, Irwin (2015) Free Trade under Fire και Rodrik (2019) Straight Talk on Trade, Ideas for a Sane World Economy.

⁵²¹ Οι Η.Π.Α. κατάφεραν εντυπωσιακή ανάπτυξη την περίοδο 1820 – 1870 με μέσο ετήσιο ρυθμό μεγέθυνσης του πραγματικού ΑΕΠ 4,2. Οι βάσεις ποσοτικών δεδομένων του Maddison και το «Maddison project» βρίσκονται διαθέσιμες στον ιστότοπο του Πανεπιστημίου του Groningen και συγκεκριμένα στο <https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-database-2010>

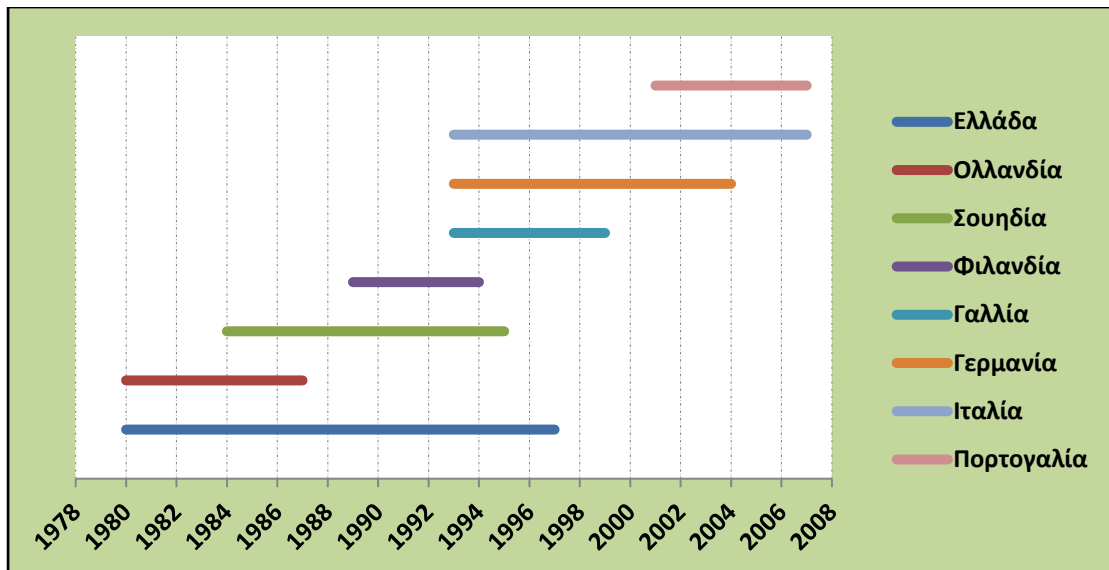
6.4. Ο κοινός ενωσιακός τόπος και χρόνος ως η κατάληξη διαφορετικών εθνικών ιστοριών οικονομικής μεγέθυνσης.

Επιστρέφοντας στο εγγύ παρελθόν και παρόν και εστιάζοντας στο διάστημα 1980 – 2007, μια σειρά διάσπαρτων στη συγκεκριμένη περίοδο «επεισοδίων» επιτάχυνσης ή επιβράδυνσης της οικονομικής μεγέθυνσης καθόρισαν τις οικονομίες των 15 κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και κατ' επέκταση την πραγμάτωση της επιθυμητής ενωσιακής σύγκλισης. Τα «επεισόδια» αυτά οφείλονταν σε διαφορετικές αιτίες και διακρίνονταν από διαφορετική ένταση σε κάθε χώρα. Σε μια προσπάθεια ομαδοποίησής τους και ακολουθώντας την μέθοδο των Balcerowicz et al. (2013, σελ. 10-12)⁵²², χαρακτηρίζονται ως περιπτώσεις σημαντικής επιβράδυνσης της οικονομικής μεγέθυνσης η Ελλάδα το διάστημα 1980-1997, η Ολλανδία (1980-1987), η Σουηδία (1984-1995), η Γαλλία (1993-1999), η Γερμανία (1993-2004), η Ιταλία (1993-2007) και η Πορτογαλία (2001-2007). Αντίθετα, ως «επεισόδια» εντυπωσιακής επιτάχυνσης καταγράφονται το Λουξεμβούργο (1985-2007), οι χώρες της Ιβηρικής χερσονήσου (1987-1991), η Ιρλανδία (1988-2004), η Φιλανδία και η Σουηδία (1997-2007), η Ελλάδα (2000-2006) και η Γερμανία (2005-2007⁵²³)⁵²⁴.

⁵²² Οι Balcerowicz et al. (2013, σελ. 10-12) ορίζουν ως «slowdowns» τις περιόδους που το κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε μια δεδομένη χώρα αυξάνεται κατά μόλις 1% ή ακόμη πιο αργά από το αντίστοιχο στις Η.Π.Α. για τουλάχιστον πέντε διαδοχικά έτη. Αντιθέτως, ορίζουν ως «accelerations» τα διαστήματα που το κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε μια δεδομένη χώρα αυξάνεται κατά 0,5% γρηγορότερα από εκείνο στις ΗΠΑ για τουλάχιστον πέντε διαδοχικά έτη.

⁵²³ Η περίοδος οριοθετείται με τον συγκεκριμένο τρόπο για λόγους συνοχής του κειμένου.

⁵²⁴ Επίσης σημαντική επιτάχυνση οικονομικής μεγέθυνσης σημείωσαν χώρες πρωτίστως κατά την περίοδο αναμονής ένταξης στην Ευρωπαϊκή Ένωση, όπως η Σλοβενία την περίοδο 1993-2004, η Εσθονία και η Λετονία το διάστημα 1996-2004 και η Βουλγαρία το διάστημα 2000-2007.

Διάγραμμα 15.: Επεισόδια σημαντικής επιβράδυνσης της οικονομικής μεγέθυνσης σε χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά την περίοδο 1980 - 2007.

6.4.1. Τα «επεισόδια» επιβράδυνσης της Σουηδίας (1984-1995) και Ιταλίας (1993-2007).

Η οικονομία της Σουηδίας φαινόταν ήδη να επιδεινώνεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Η πρώτη πετρελαϊκή κρίση και λίγο αργότερα η δεύτερη, σε συνδυασμό με τον ολοένα εντονότερο διεθνή ανταγωνισμό από την Ιαπωνία και τις τότε πρόσφατα βιομηχανοποιημένες χώρες (newly – industrialized countries)⁵²⁵ διαμόρφωναν σταδιακά συνθήκες ύφεσης. Σε μια αδιάκοπη προσπάθεια αντιμετώπισης αυτού του «εχθρικού» περιβάλλοντος και διασφάλισης της οικονομικής ανάπτυξης, για δέκα περίπου χρόνια η πολιτική εξουσία της χώρας προέβαινε σε διαδοχικές υποτιμήσεις του νομίσματος (Anxo & Niklasson, 2006, σελ.39). Οι ανακουφιστικές επιπτώσεις της συγκεκριμένης στρατηγικής ωστόσο αποδεικνύονταν βραχύβιες. Αυξήσεις σε ημερομίσθια και τιμές εξάλειφαν σύντομα έπειτα από κάθε υποτίμηση το κέρδος σε ανταγωνιστικότητα το οποίο εκείνη είχε αρχικά αποφέρει. Στα μέσα της δεκαετίας του 1980 η επιλογή της νομισματικής υποτίμησης εγκαταλείπεται και ο δανεισμός, ο οποίος πριμοδοτούταν από το φορολογικό σύστημα αλλά υλοποιούνταν σε μια απορρυθμισμένη εγχώρια αγορά πίστωσης, αποκομμένη από νομισματικές ή

⁵²⁵ Πρόκειται, την περίοδο εκείνη (1970-1990), για τις τέσσερις ασιατικές τίγρεις και συγκεκριμένα την Ταϊβάν, τη Σιγκαπούρη, το Χονγκ-Κονγκ και την νότια Κορέα.

δημοσιονομικές πολιτικές, άρχισε να γιγαντώνεται (Jonung et al., 2005, σελ. 7-9). Η πτώση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ επιταχύνθηκε, στην αρχή σιωπηρά⁵²⁶ και αργότερα εμφανώς και ραγδαία κατά την τραπεζική κρίση του 1991-1993 (Honkaroja, 2009). Το ίδιο το κατά κεφαλήν ΑΕΠ μειώθηκε από 79,9% του αντίστοιχου αμερικανικού το 1984 σε μόλις 71% το 1994 (Balcerowicz et al., 2013, σελ. 12). Ιδιαίτερα το 1990 η χώρα αντιμετώπισε για πρώτη φορά κρίση ανεργίας και όταν τον Νοέμβριο του 1992 η κεντρική τράπεζα επέτρεψε τελικά στη σουηδική Κρονα να διακυμανθεί, αυτή υποτιμήθηκε αμέσως κατά περίπου 20% (Anxo & Niklasson, 2006, σελ.40). Ο επαναπροσανατολισμός της νομισματικής και δημοσιονομικής πολιτικής που ξεκίνησε το 1993 προς την υιοθέτηση ενός συγκεκριμένου πληθωριστικού στόχου και η επανακατανομή των ρόλων στην κυβέρνηση και στην αυτόνομη πλέον κεντρική τράπεζα, θωράκισαν τελικά - ή μετέλλαξαν για άλλους - το παραδοσιακό σουηδικό μοντέλο⁵²⁷, μοντέλο που είχαν διαμορφώσει κατά τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες και ουσιαστικά στο μέσο μιας μακράς σοσιαλδημοκρατικής διακυβέρνησης (1932-1976)⁵²⁸ οι οικονομολόγοι Gösta Rehn και Rudolf Meidner, εργαζόμενοι στο «Swedish Confederation of blue collar workers (LO)» (Anxo & Niklasson, 2006). Η σχετική συζήτηση ωστόσο για τα ακριβή αίτια της παρελθούσας οικονομικής κρίσης – μερικώς σε αντίθεση με την περίπτωση της σύγχρονης κρίσης - παρέμενε έντονη και η ολοένα αυξανόμενη πόλωση οδηγούσε σε σφοδρές αντιπαραθέσεις μελετητών. Ορισμένοι (Lindbeck et al., 1994; Lindbeck, 1997)

⁵²⁶ Οι Jonung et al. (2005) περιγράφουν λεπτομερώς αυτόν τον σύντομο boom – bust cycle της σουηδικής οικονομίας κατά το διάστημα 1984-1995 και μαζί με εκείνον της φιλανδικής, τον οποίο προσεγγίζουν ως «δίδυμο», επιχειρούν να τους αναλύσουν εντάσσοντάς τους σε συγκριτική διάσταση με αντίστοιχα οικονομικά επεισόδια σε άλλες χώρες.

⁵²⁷ Διευκρινίζεται πως αυστηρή δημοσιονομική και νομισματική πολιτική με σκοπό την αποφυγή του πληθωρισμού προβλέποταν και στο παραδοσιακό σουηδικό μοντέλο «Rehn-Meidner». Αυτή ωστόσο εξισορροπούσαν από πολιτικές που θα εξασφάλιζαν τη πλήρη απασχόληση, μια κεντρική και συντονισμένη δομή διαπραγμάτευσης ημερομισθίων που θα διασφάλιζε τη δικαιοσύνη στην αγορά εργασίας (ίση πληρωμή για ίση εργασία) και τέλος την εφαρμογή των προγραμμάτων ALMP (active labor market policy) που ευνοούσε τη γεωγραφική και διεπαγγελματική κινητικότητα του εργατικού δυναμικού από τομείς που βρίσκονταν σε ύφεση σε άλλους αναπτυσσόμενους.

⁵²⁸ Οι σουηδοί πρωθυπουργοί κατά το διάστημα 1932-1976 ήταν τρεις σοσιαλδημοκράτες (Per Albin Hansson, Tage Erlander, Olof Palme). Έπειτα από ένα σύντομο διάστημα ασταθών κυβερνητικών συνασπισμών, το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα επανήλθε στην εξουσία το 1982, κέρδισε οριακά στην εκλογική διαδικασία το 1985 και 1988 και υπέστη ιστορική ήττα το Σεπτέμβριο του 1991 όταν για πρώτη φορά από το 1928 το ποσοστό υποστήριξης του έπεσε κάτω από 41%. Η ήττα αυτή έκανε πολλούς να αναρωτιούνται για το τέλος του «τρίτου δρόμου» (Pontusson, 1992).

επισημαίνοντας πως η Σουηδία βρισκόταν το 1970 στη τρίτη θέση στη σειρά κατάταξης μεταξύ των χωρών του ΟΟΣΑ ενώ το 1991 είχε πλέον κατρακυλήσει στη δέκατη τέταρτη θέση, συμπέραιναν πως το «cradle – to – grave» κράτος κοινωνικής πρόνοιας είχε επεκταθεί τρομερά και σκόπιμα και ήταν ιδιαίτερα κοστοβόρο (Lindbeck, 1997, σελ.1277-1280). Θεωρούσαν πως η σπατάλη του δημόσιου τομέα που αυτό συνεπάγεται, σε συνδυασμό με το σουηδικό κορπορατισμό και τις παρεμβατικές πολιτικές σταθεροποίησης της πλήρους απασχόλησης είχαν εμποδίσει την οικονομική ανάπτυξη της χώρας και είχαν προκαλέσει την περίφημη «eurosclerosis»⁵²⁹. Ο αντίλογος ήταν οξύς. Μελετητές όπως ο Korpi (1996), ερμήνευαν τη θέση αυτή ως «sclerosis of objectivity» και έκαναν λόγο για προκατειλημμένη επιλογή της υπό εξέταση περιόδου⁵³⁰. Υπογράμμιζαν τον προβληματικό χαρακτήρα των στατιστικών μετρήσεων και υπολογισμών και διατείνονταν πως το σουηδικό εισόδημα μειώνονταν μόνο σε σχετικούς όρους υπό το πρίσμα μιας ευρύτερης σύγκλισης εθνικών οικονομιών. Υπενθύμιζαν επιπλέον πως

⁵²⁹ Ο όρος χρησιμοποιείται ήδη από τη δεκαετία του 1970 και μπορεί να οριστεί από τον Giersch (1985, σελ.4) ως εξής:

«10. The diagnosis for Europe's disease can be called Eurosclerosis. It means two things:

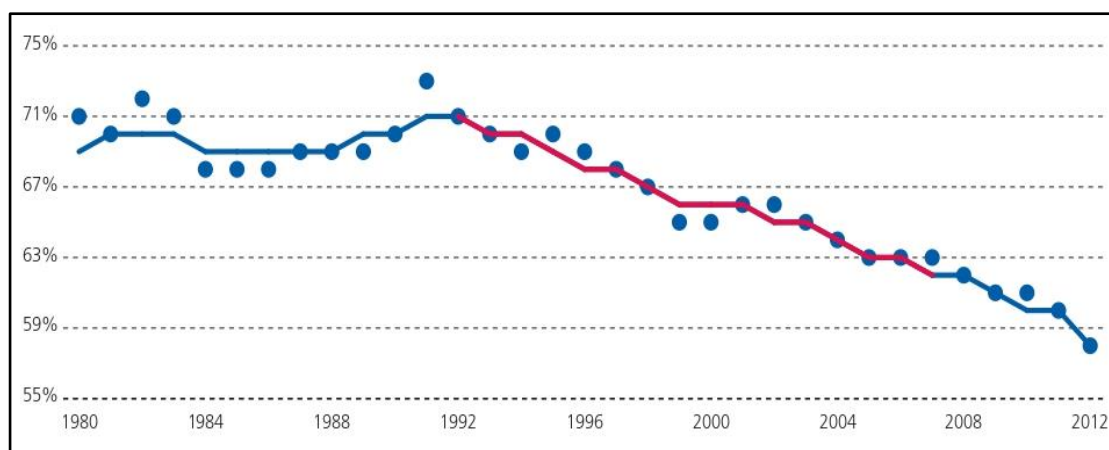
(i) Essential members of the body economic have become too rigid to permit a quick and painless adjustment. So they requested and obtained assistance. Instead of using it for regeneration, most of the beneficiaries took it as a protective device and asked for more of it. Measures that might have been justified along the lines of the infant industry argument for tariffs turned out to be devices for protecting senile industries. This kind of industrial policy is an almost necessary consequence of a full employment promise that has an inherent tendency to become gradually more specific, thus inducing economic agents in declining areas and industries to rely more and more on government aid, a phenomenon closely related to the well-known Samaritan's dilemma.

(ii) In the problem industries and problem areas, partly as a result of actual and expected government aid, the innovative and regenerative forces turned out to be too weak to overcome the rigidities, notably the rigidities in the labour market.

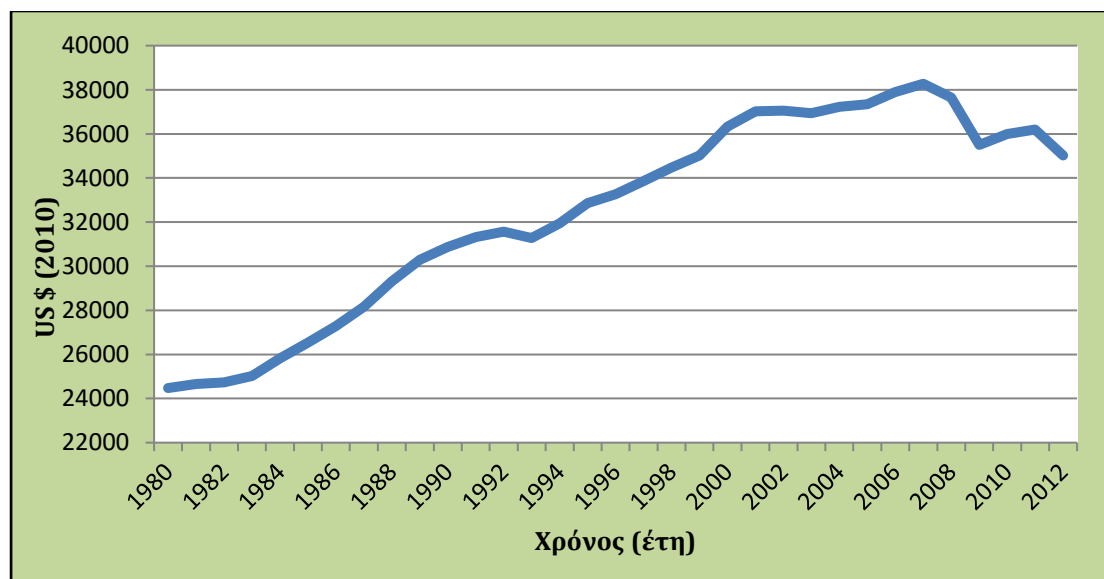
11. Historically, Eurosclerosis became more and more pronounced in the early 1970s when the European economy, having reached full speed on its march into the welfare state, was hit by shocks: a wage explosion, a sudden increase in the prices of energy and raw materials, and rising costs of pollution control. These shocks added up to a great cost push. Together with increasing competition from the NICs, this cost push inevitably depressed profit margins. Thus it impaired investment opportunities and capital formation in Europe and Europe's competitiveness in world capital markets.»

⁵³⁰ Ο Korpi (1996) λαμβάνει ως άκρα της υπό εξέταση περιόδου, αντί τα έτη 1970 και 1991, τα έτη 1973 και 1989. Επιχειρεί με επιτυχία έτσι να καταδείξει την λανθάνουσα προκατάληψη στην επιλογή της υπό εξέτασης περιόδου των Lindbeck et al. (1994). Το 1970 ήταν έτος κορύφωσης της οικονομικής δραστηριότητας, ενώ το 1973 εμφανίζονταν μια σχετική ύφεση. Το 1991 ήταν το έτος έναρξης της τραπεζικής κρίσης, ενώ το 1989 υπήρξε, όπως έχει προαναφερθεί, το μέσο μιας μη βιώσιμης ανάπτυξης.

σε αυτή τη σχετική μείωση συνέβαλαν καθοριστικά, πέρα και ανεξάρτητα από τις οποιοσδήποτε δαπάνες του δημόσιου τομέα, σημαντικοί παράγοντες όπως ο δημογραφικός και λάθη μακροοικονομικής που θα μπορούσαν να είχαν αποφευχθεί (Cerra & Saxena, 2005, σελ.7-10).

Διάγραμμα 16.: Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Ιταλία ως ποσοστό του κατά κεφαλήν ΑΕΠ στις Η.Π.Α. κατά την περίοδο 1980 – 2012 (The Conference Board TED, 2013).

Διάγραμμα 17.: Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Ιταλία κατά την περίοδο 1980 – 2012 (The Conference Board TED, 2013).

Στην Ιταλία, οι αρχές της δεκαετίας του 1990 αποτέλεσαν την έναρξη «μιας

μετάβασης που δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη» (Silveri, 2015, σελ.171). Η έρευνα «Mani Pulite» (Clean Hands) του Antonio Di Pietro το Φεβρουάριο του 1992 και το σκάνδαλο «Tangentopoli», η δολοφονία των δικαστών Giovanni Falcone και Paolo Borsellino από τη μαφία στη Σικελία το καλοκαίρι του ίδιου έτους και η αποπομπή του Bettino Craxi, προέδρου του ιταλικού σοσιαλιστικού κόμματος έναν περίπου χρόνο αργότερα, αποδείκνυαν συστημική διαφθορά στη δημόσια διοίκηση και στο πολιτικό προσωπικό της χώρας και κατ' επέκταση διαμόρφωναν περιβάλλον σφοδρής αμφισβήτησης της νομιμοποίησης των κυβερνώντων και σημαντικού κλυδωνισμού ολόκληρου του πολιτικού συστήματος⁵³¹. Εντός των επόμενων δύο χρόνων, έξι πρώην πρωθυπουργοί, περισσότεροι από πεντακόσιοι βουλευτές και αρκετές χιλιάδες δημόσιοι υπάλληλοι ερευνώταν ως ύποπτοι για δωροδοκία ή πράξεις διαφθοράς (Vannucci, 2009, σελ.233)⁵³². Η πρώτη απρόσμενη κυβέρνηση τεχνοκρατών στην Ιταλία ήδη από τον Απρίλιο του 1993, η κυβέρνηση του τραπεζίτη Carlo Azeglio Ciampi⁵³³, καλούταν να αντιμετωπίσει μόλις στην έναρξη της δεύτερης

⁵³¹ Υπό την πίεση του αιτήματος για πολιτικές άμεσης καταπολέμησης της διαφθοράς (Vannucci, 2009) και έχοντας υπερψηφίσει οι πολίτες σε δυο διαδοχικά δημοψηφίσματα το 1991 και 1993 νέους εκλογικούς νόμους, οι οποίοι γίνονταν αντιληπτοί ως εγγυήσεις σταθερότητας, στηρίζονταν περισσότερο στην πλειοψηφική ψήφο και στρέφονταν κατά της «partitocrazia», το ιταλικό πολιτικό σύστημα ουσιαστικά επανακινούταν. Η άλλοτε pentapartito των Craxi, Andreotti και Forlani ανασχηματιζόταν σε δίπολο. Την άνοδο της κεντροδεξιάς Northern League, την μερική αποριζοσπαστικοποίηση του άλλοτε φασιστικού MSI (Italian Social Movement) και την μετονομασία του σε National Alliance, τη διάλυση του σοσιαλιστικού PSI και την αποσύνθεση του DC (Christian Democratic Party) σε Italian Popular Party (PPI) και Christian Democratic Centre (CDC), διαδέχονταν το 1994 η Forza Italia με επικεφαλής τον Berlusconi και η κεντροαριστερά με κυρίαρχο το κόμμα PDS (Democratic Party of the Left), διάδοχο του κομμουνιστικού κόμματος (PCI) που διαλύθηκε το 1990. Οι δυο σχηματισμοί εναγκάζονταν τον εορτασμό της επετείου της Απελευθέρωσης στις 25 Απριλίου 1994, μόλις λίγες εβδομάδες αργότερα από την πρώτη εκλογική νίκη του Berlusconi. Βλ. Donovan (1995), επιπλέον Gilbert (2018).

⁵³² Παρόλ' αυτά, το αίτημα για την καταπολέμηση της διαφθοράς εξασθένησε γρήγορα καθώς η ανάγκη μεταρρυθμίσεων στο χώρο της δικαιοσύνης ανάχθηκε μόνο σε αναγνωριστικό σήμα του κόμματος «Italy of values», ενός κόμματος με πολύ μικρή εκλογική βάση και επικεφαλής τον ίδιο τον Di Pietro (Vannucci, 2009, σελ.234). Η διαφθορά θεωρείται ακόμη και σήμερα, τεράστιο πρόβλημα για την χώρα με το 84% των Ιταλών - και των Ελλήνων - να την αντιμετωπίζουν ως τμήμα της εθνικής τους «business culture» και το 88% - σε συμφωνία με το 91% των Ελλήνων - να την αντιλαμβάνονται ενδημική σε δημόσιους οργανισμούς (Special Eurobarometer 470, 2017, σελ. 40/50).

⁵³³ Η κυβέρνηση Ciampi, η οποία σχηματίστηκε μετά την παραίτηση του σοσιαλιστή Giuliano Amato, παρέμεινε στην εξουσία ως τον Ιανουάριο του 1994. Ο Ciampi ήταν ο διοικητής της κεντρικής τράπεζας της Ιταλίας από το 1979 έως το 1993 και μαζί με τον Nino Andreatta, υπουργό Οικονομικών το 1981 προχώρησαν στο περίφημο «διαζύγιο» μεταξύ του οργανισμού και του υπουργείου ώστε να καταπολεμηθεί ο πληθωρισμός που μόλις είχε προκαλέσει με τις κινήσεις του ως νέος πρόεδρος της

«ιταλικής δημοκρατίας»⁵³⁴, εκτός από την αναθεώρηση του εκλογικού νόμου και την ψήφιση του εθνικού προϋπολογισμού για το έτος 1994 (Donovan, 1995, σελ.56), τα αποτελέσματα του ιδιότυπου και τόσο διαφορετικού από τη γερμανική ή ιαπωνική μακροοικονομική πολιτική (Boltho, 2011, σελ.14) ιταλικού «frenetic activism» (Arcelli & Micossi, 1997, σελ. 280) των δύο προηγούμενων δεκαετιών. Επιδοτήσεις μη ανταγωνιστικών βιομηχανιών⁵³⁵, αυξήσεις ή πιο εύστοχα άρνηση μείωσης ημερομισθίων και συντάξεων⁵³⁶, μεγεθυνόμενο δημόσιο χρέος το οποίο δεν

Fed o Paul Volcker και ανέρχοταν στην Ιταλία στο 21,1% (Felice, 2015, statistical appendix, σελ.48). Βλ. επιπλέον υποσημείωση [67].

⁵³⁴ Βλ. για τη διάκριση και την ύπαρξη της δεύτερης ιταλικής δημοκρατίας <https://www.foreignaffairs.com/articles/europe/1992-06-01/second-italian-republic>

⁵³⁵ Αν και η Ιταλία «συμβάδισε» μεταπολεμικά με τη Γερμανία στο άνοιγμα της εθνικής οικονομίας και στην ολοένα μεγαλύτερη παρουσία στο διεθνές εμπόριο και μάλιστα σε τομείς που διέθετε συγκριτικό πλεονέκτημα, δεν μπόρεσε να εγγυηθεί εγχώρια την καθοριστική δράση της υγιούς και θεμιτής δύναμης του ανταγωνισμού. Προπολεμικά μονοπώλια ή ολιγοπώλια και εταιρείες με κύριο ή αποκλειστικό μέτοχο το δημόσιο όπως η κρατική IRI της φασιστικής Ιταλίας που κατείχε εντέλει για περισσότερο από μισό αιώνα την Alfa Romeo, επανεδραιώθηκαν κατά την εποχή της ανοικοδόμησης της χώρας. Από το 1963 όμως και έπειτα, επιχειρηματίες φοβούμενοι τις πολιτικές του νέου κεντρο-αριστερού κυβερνητικού συνασπισμού υπό τον Aldo Moro, απέσυραν καταθέσεις και κεφάλαια στο εξωτερικό προκαλώντας ανισορροπίες στο ισοζύγιο πληρωμών και πληθωριστικές πιέσεις. Έξι χρόνια περίπου αυστηρής νομισματικής πολιτικής και η παγκόσμια επιβράδυνση οικονομικής ανάπτυξης σηματοδοτούσαν την αποκλειστική στροφή της ιταλικής παραγωγής σε μικρής και μεσαίας κλίμακας επιχειρήσεις (Boltho, 2011, σελ. 16-17). Για μια δεκαετία, εωσότου οι επιπτώσεις της διαφθοράς από την εξωθεσμική συνύφανση οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων και οι συνέπειες στρατηγικών λαθών σε τομείς όπως εκείνους των ηλεκτρονικών ή της χημείας γίνουν αντιληπτές (Targetti-Lenti, 2014, σελ.188), οι νέες αυτές επιχειρήσεις αποτελούσαν την ραχοκοκαλιά της εθνικής οικονομίας και επικουρούμενες από τις διαδοχικές υποτιμήσεις της λίρας και την σιωπηρή αύξηση του δημόσιου χρέους διασφάλιζαν τη διεθνή ανταγωνιστικότητα της χώρας.

⁵³⁶ Αρκετά διαφορετικά από ό,τι στη Γερμανία όπου υπήρξε έντονη παρουσία και ανάμειξη των αμερικανικών δυνάμεων κατοχής και κατ' επέκταση ευρεία διάδοση και επιρροή των αρχών του «New Deal», στην Ιταλία επανεμφανίστηκε μεταπολεμικά και μάλιστα αρκετά εντονότερη, η προπολεμική πόλωση μεταξύ συντηρητικών επιχειρηματιών και «αριστερών» συνδικάτων (Magnani, 1997; Boltho, 2011, σελ.7-8). Είκοσι χρόνια αργότερα, στο τέλος της δεκαετίας του 1960, αν και η χώρα δεν είχε επιτύχει πλήρη απασχόληση εξαιτίας πρωτίστως της ανυποχώρητης διαφοράς δυναμικού μεταξύ γεωγραφικών περιοχών της, περισσότερες από εικοσιεννιά εκατομμύρια ημέρες απεργίας, έναντι μόλις 170 χιλιάδων ημερών απεργίας στη Γερμανία - τα μεγέθη αφορούν τη διετία 1969/1970 σύμφωνα με το διεθνή οργανισμό εργασίας των Ηνωμένων Εθνών (ILO) - επέφεραν δυσανάλογες αυξήσεις ημερομισθίων οι οποίες, αιτιολογημένες από το χαμηλό βιοτικό επίπεδο των εσωτερικών οικονομικών μεταναστών, κατοχυρώθηκαν στη συνέχεια θεσμικά (Targetti – Lenti, 2014, σελ. 188; Boltho, 2011, σελ.13). Αυτές οι αυξήσεις, όπως άλλωστε και το κράτος πρόνοιας, αντιληπτές γρήγορα ως επιπρόσθετη συνάρθρωση του πολιτικού συστήματος με την οικονομία των ιδιωτών, προσεγγίστηκαν σε μια κοντόφθαλμη συλλογιστική ως προαπαιτούμενα διασφάλισης της κοινωνικής συνοχής και δεν επέτρεψαν μακροπρόθεσμες δομικές μεταρρυθμίσεις κατά τις δύο επόμενες δεκαετίες του 1970 και 1980 (Targetti – Lenti, 2014, σελ.189).

αποτελούσε ακόμη σύνηθες αντικείμενο δημόσιας συζήτησης ή προβληματισμού (Gros, 2014, σελ.2) και νομισματικές υποτιμήσεις οι οποίες ωστόσο ενέτειναν την αποσύνδεση ονομαστικής και πραγματικής αξίας του νομίσματος⁵³⁷, παρόλο που αντισταθμίστηκαν εν μέρει από την μοναδική επεκτατική νομισματική πολιτική μετά τη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση, πολιτική η οποία επέτρεψε την παράταση υψηλών κερδών και στην συνέχεια την κάλυψη των επενδυτικών αναγκών που ανέκυψαν (Giavazzi & Spraventa, 1989), ή από το σταθερό προσανατολισμό των παραγωγικών δυνάμεων προς τις ευέλικτες μεσαίας ή μικρής κλίμακας επιχειρήσεις (Boltho, 2011, σελ.17-18), όριζαν ήδη μια μειονεκτική θέση έναρξης διαχείρισης των νέων προκλήσεων της παγκοσμιοποίησης για την χώρα. Στις προκλήσεις αυτές, είτε απορρέαν από την τεχνολογική επανάσταση στον τομέα της πληροφορικής, είτε από τη γήρανση του πληθυσμού (Schulz, 2014), είτε από τη μετατόπιση της βιομηχανικής παραγωγής προς τις αναπτυσσόμενες χώρες, η Ιταλία επιχείρησε να οχυρωθεί εφαρμόζοντας δομικές μεταρρυθμίσεις οι οποίες ωστόσο μέχρι σήμερα παραμένουν ημιτελείς. Η έξοδος της χώρας από το ΕΝΣ το Σεπτέμβριο του 1992⁵³⁸ και η ύφεση εξαιτίας της πτώσης της ζήτησης στην εγχώρια αγορά, δηλαδή της κατανάλωσης, που ξεκίνησε το τελευταίο τρίμηνο του 1992 και υποχώρησε το τελευταίο τρίμηνο του 1993 (Scobie et al., 1996, σελ.4-8), οδήγησαν την εγκλωβισμένη στο άλλοτε επιτυχημένο, ευέλικτο και πλέον αναποτελεσματικό μοντέλο των μικρών επιχειρήσεων Ιταλία, με τις ελάχιστες υποδομές⁵³⁹ και με την ανταγωνιστική - όχι

⁵³⁷ Η Ιταλία εισήχθη στο ΕΝΣ το 1979 και δύο χρόνια αργότερα, τον Ιούλιο του 1981 η κεντρική τράπεζα της χώρας αποκτούσε μεγαλύτερη ανεξαρτησία καθώς αποδεσμεύεται από την θεσμοθετημένη από το 1975 ετήσια υποχρέωση της να αγοράζει όλα τα απούλητα ομολόγα του υπουργείου οικονομικών (Talani, 2000/2018, σελ.23-67; Tabellini, 1987). Μεταξύ 1973 και 1992, ενώ η ονομαστική αξία της λίρας μειώθηκε κατά δύο τρίτα, η πραγματική αυξήθηκε κατά 20% (Boltho, 2011, σελ.15). Για τις δύο σχετικές επιστολές που αντάλλαξαν ο Andreatta και ο Ciampi ώστε να εφαρμόσουν το περίφημο «διαζύγιο» βλ. Aa. Vv. (2011, σελ.99-105)

⁵³⁸ Η λίρα, όπως και η στερλίνα, αποχώρησαν επίσημα [μόνο] από το ERM (Exchange Rate Mechanism), αφού τα κράτη μέλη του ΕΝΣ δεν συμφωνούσαν για την ανάγκη επαναπροσδιορισμού των συναλλαγματικών ισοτιμιών (Gros, 2014, σελ.2). Αφορμή για την ERM – κρίση αποτέλεσε η καταψήφιση της συνθήκης του Maastricht στο δανεζικό δημοψήφισμα το 1992 η οποία επανέφερε στο προσκήνιο τις συναλλαγματικές ισοτιμίες την περίοδο που η Γερμανία ενοποιούταν και επιδίωκε μια αυστηρή νομισματική πολιτική. Για την ιστορία και την εξέλιξη της ERM-κρίσης βλ. Maes (2002, σελ.155-167).

⁵³⁹ Εκτός από το οδικό δίκτυο, αποτέλεσμα της άλλοτε ισχυρής βιομηχανίας παραγωγής αυτοκινήτων, η χώρα υστερούσε διαχρονικά σε υποδομές.

συμπληρωματική - οικονομία προς εκείνες των αναπτυσσόμενων χωρών, στην κατάργηση της περίφημης «scala mobile»⁵⁴⁰, σε εισοδηματικές πολιτικές ως εργαλεία τιθάσευσης του πληθωρισμού, σε άρση των εργασιακών νόμων που προσεγγίζονταν ως τροχοπέδη της ανάπτυξης (Contini et al., 2009, σελ.384-386)⁵⁴¹ και σε ιδιωτικοποιήσεις εταιρειών που ανήκαν σε δημόσιες επιχειρήσεις όπως στην Enel, στην Eni ή στην Iri⁵⁴². Κατά την «post – ERM» κρίση του 1995 - και όχι κατά την έξοδο από το ΕΝΣ το 1992 όπως υποστηρίζεται λανθασμένα συνήθως - και τις διεργασίες προετοιμασίας ένταξης στην νομισματική ένωση και εκπλήρωσης των κριτηρίων του Maastricht, το προβληματικό δημοσιονομικό χρέος που ανέρχονταν σε 120% του ΑΕΠ ανέκυπτε ως κυρίαρχο ζήτημα (Gros, 2014, σελ.3/6) σε μια χώρα που ταυτόχρονα πλήττονταν από ιστορικό υψηλό ανεργίας (Contini et al., 2009, σελ.376). Έτσι, με τη λίρα να έχει υποτιμηθεί αρκετά ακόμη και σε σχέση με την αξία της το 1992 (Gros, 2014, σελ.3), οι ιδιωτικοποιήσεις ενταντικοποιούνταν και επιταχύνονταν καθιστώντας την Ιταλία τη δεύτερη μετά το Ηνωμένο Βασίλειο χώρα σε όγκο ιδιωτικοποιήσεων κατά την εικοσαετία 1979-1999 (Targenti-Lenti, 2014, σελ.195), ενώ η Iri αξιολογούσε το 61,3% της εταιρείας τηλεπικοινωνιών Stet σε 3,87 τρισεκατομμύρια λίρες αναβάλλοντας για μερικά χρόνια ακόμη την αναπόφευκτη ρευστοποίησή της⁵⁴³. Όμως η δρομολόγηση μεταρρυθμίσεων ατονούσε στη νέα δεκαετία. Σε έναν παράδοξο εξαιτίας της έντασής του αρνητικό συσχετισμό, ο

⁵⁴⁰ Η «scala mobile» ήταν ένα σύστημα τιμαριθμικής αναπροσαρμογής των ημερομισθίων το οποίο διαμορφώθηκε με το τέλος του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου και επικαιροποιήθηκε το 1975. Αν και οι διαπραγματεύσεις γίνονταν σε επίπεδο κλάδου βιομηχανίας και το αποτέλεσμα θεσπιζόταν νομικά δεσμεύοντας όλους τους εργαζόμενους στον εν λόγω κλάδο, συχνά διαπραγματεύσεις λάμβαναν χώρα και σε επίπεδο επιχείρησης. Ορισμένες από αυτές, κρατικές ή επιδοτούμενες από το κράτος συνέβαλαν σημαντικά στην απορρύθμιση της αγοράς (Scobie et. al., 1996, σελ.44-46).

⁵⁴¹ Ενδεικτικός της άρσης αυτής είναι ο εργασιακός νόμος περί απόλυσης του 1991 (Law of Redundancy) (Scobie et. al., 1996, σελ.30-31).

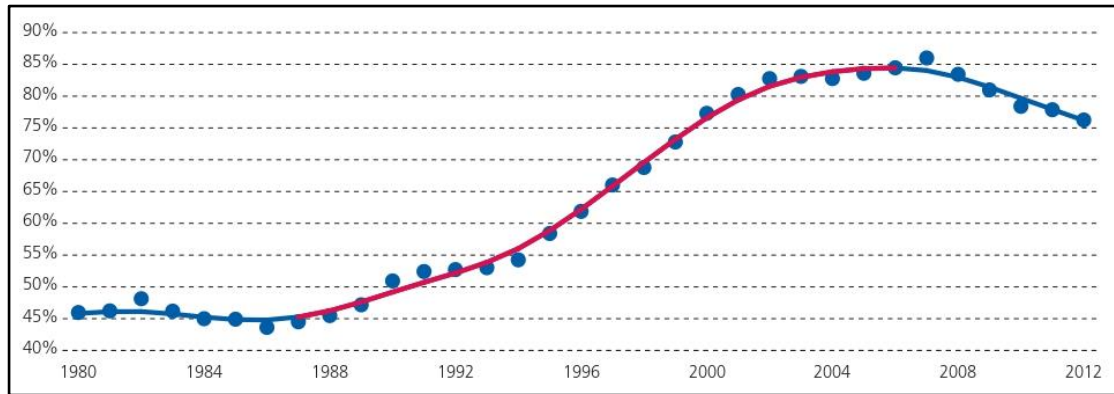
⁵⁴² Η Enel ήταν η δημόσια εταιρεία ηλεκτρισμού, η Eni δραστηριοποιούνταν στο τομέα της πετροχημείας και η Iri του 1933 (Saraceno, 1955), το Istituto per la Ricostruzione Industriale, εταιρεία δημόσιου χαρτοφυλακίου που ήλεγχε ακόμη και τραπεζικούς ομίλους. Ενδεικτικά τον Μάρτιο του 1993 η Eni πούλησε την Cognatex και την Matec στην Savio Group για 22 και 48 δισεκατομμύρια λίρες αντίστοιχα, το Νοέμβριο του ίδιου έτους η θυγατρική της Iri, Sme, πούλησε το 62% της Italgel στην Nestle για 437 δισεκατομμύρια λίρες και λίγους μήνες αργότερα, τον Φεβρουάριο του 1994 η Banca Commerciale Italiana (Comit) σχεδόν ιδιωτικοποιήθηκε (η Iri κράτησε μόνο το 3%) για 2891 δισεκατομμύρια λίρες (Scobie et. al., 1996, σελ.89-98).

⁵⁴³ <https://www.nytimes.com/1997/07/02/business/iri-of-italy-to-get-2.2-billion-credit.html> και <https://www.economist.com/business/2000/06/22/end-of-an-iri>

αριθμός των εργαζομένων αυξάνοταν με μεγαλύτερο ρυθμό από ό,τι το πραγματικό ΑΕΠ και η παραγωγικότητα άρχισε να μειώνεται (Targenti-Lenti, 2014, σελ.192). Οι μικρές ή μεσαίες επιχειρήσεις, κυρίως οικογενειακές, γίνονταν ολοένα πιο απρόθυμες να αναδιαρθρωθούν ή επεκταθούν, η αποβιομηχανοποίηση της χώρας και η στροφή των παραγωγικών δυνάμεων προς τις υπηρεσίες συνεχίζονταν, οι επενδύσεις σε έρευνα ή ανθρώπινο δυναμικό ελαττώνονταν και οι αποκλίσεις στις οικονομίες του βορρά και του υποβαθμισμένου Mezzogiorno διατηρούνταν (Boltho, 2011, σελ.18-24), ενώ οι μεσάζοντες «faccendieri» συνέχιζαν να διαμορφώνουν ή να αξιοποιούν «θεσμικές ευκαιρίες» και να συμβάλλουν καθοριστικά στην συστημική διαφθορά (Vannucci, 2009, σελ.248-249)⁵⁴⁴. Υπό τις συνθήκες αυτές, η κρίση της ζώνης του ευρώ επανέφερε στο προσκήνιο το ζήτημα των ημιτελών δομικών μεταρρυθμίσεων, όπως της προώθησης της ανταγωνιστικότητας και της απελευθέρωσης της αγοράς προϊόντων, οι οποίες ξεκίνησαν να υλοποιούνται μόλις το 2011 και 2012 και κατ' επέκταση η αντιφατικά γρήγορη αποτίμηση των μακροοικονομικών συνεπειών τους – η οποία λειτουργεί εν μέρει ως συγκαλυμμένη νομιμοποίησή τους⁵⁴⁵ - από τους Lusinyan και Muir (2013) σε κείμενο εργασίας του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου μπορεί να προσεγγιστεί και να αξιολογηθεί μόνο ως θεωρητική.

⁵⁴⁴ Όπως μαρτυρά ο Giampaolo Tarantini στην κατάθεσή του και αναπαράγει στα αγγλικά ο Vannucci (2009, σελ.248) από την Corriere della Sera: «I wanted to meet President Berlusconi and therefore I had to bear considerable expenses in order to get to be one of his intimate acquaintances. Being aware of his interest in women I introduced girls to him telling him they were my friends, concealing the fact that I sometimes paid them. I asked him to introduce me to the person responsible at national level for civil defense, Guido Bertolaso, since I wanted a friend of mine, with whom I had reached a collaboration agreement, to have an opportunity to illustrate to him the qualities of his industrial group, with the prospect of obtaining future contracts. One evening President Berlusconi introduced me to Bertolaso [...]. I want to state that the use of prostitutes and cocaine is related to my project of creating a network of connivance within the public administration, since at that time I believed that girls and cocaine were the key to success in high society.» Η πρωτότυπη δήλωση στα ιταλικά διαθέσιμη στον ιστότοπο: https://www.corriere.it/politica/09_settembre_09/Tarantini_il_premier_e_quelle_30_ragazze_Diciot_to_serate_e_1000_euro_a_chi_restava_fiorenza_sarzanini_885b4dc0-9cff-11de-9e0f-00144f02aabc.shtml?refresh_ce-cp

⁵⁴⁵ Η αντίφαση είναι προφανής, έντονη και δεν δικαιολογείται επιστημονικά. Το να επιχειρεί ένας οικονομολόγος να αξιολογήσει τις μακροοικονομικές συνέπειες των δομικών μεταρρυθμίσεων σε μια χώρα μόλις μερικούς μήνες αργότερα από την έναρξη της υλοποίησής τους είναι ισόποσα ανεδαφικό με το να επιχειρεί ένας πολιτικός επιστήμονας να αξιολογήσει τη δράση δημοκρατικών κομματικών σχηματισμών στο Ιράκ αμέσως μετά την πτώση του Saddam Hussein το 2003.

Διάγραμμα 18.: Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Ιρλανδία ως ποσοστό του κατά κεφαλήν ΑΕΠ στις Η.Π.Α. κατά την περίοδο 1980 – 2012 (The Conference Board TED, 2013).

6.4.2. Το επεισόδιο επιτάχυνσης της Ιρλανδίας (1988-2004).

Επανεστιάζοντας στο γεωγραφικό βορρά της ηπείρου και σε θετικά πλέον επεισόδια «επιτάχυνσης» της ανάπτυξης, η Ιρλανδία κατά την περίοδο 1988 – 2004 καταγράφεται ως η περίπτωση της πιο ραγδαίας οικονομικής μεγέθυνσης, γρηγορότερης και σωρευτικά μεγαλύτερης ακόμη και από εκείνη του Λουξεμβούργου το διάστημα 1985 – 2007. Το κατά κεφαλήν εισόδημα των Ιρλανδών αυξήθηκε από σχεδόν 45% του αντίστοιχου αμερικανικού στα τέλη της δεκαετίας του 1980 σε μόλις λίγο μικρότερο από 85% το 2004 (Balcerowicz et al, 2013, σελ.11 / The Conference Board TED, 2013), ή, με άλλα λόγια, από 63% του αντίστοιχου μέσου στην Ευρωπαϊκή Ένωση το 1987 (Breathnach, 1998, σελ.305) σε σχεδόν 133% το 2005, στο δεύτερο μεγαλύτερο εντός της κοινότητας έπειτα από εκείνο του Λουξεμβούργου (Dorgan, 2006, σελ.1). Με ανυποχώρητα διψήφια νούμερα πληθωρισμού⁵⁴⁶, αυξανόμενη ανασφάλεια σε ένα ασταθές διεθνές περιβάλλον, υποχώρηση της αισιοδοξίας και της κινητικότητας που είχε προκαλέσει αρχικά η ένταξη του κράτους στην ΕΟΚ⁵⁴⁷, αρκετά ζητήματα όπως λ.χ. τη διασφάλιση της παραγωγικότητας των ιρλανδικών εταιρειών υπό την πίεση των αντίστοιχων ξένων που είχαν εγκατασταθεί

⁵⁴⁶ Ο μέσος πληθωρισμός στη χώρα κατά τη δεκαετία του 1970 ανέρχεται στο 13,6% (Dorgan, 2006, σελ.6).

⁵⁴⁷ Η Ιρλανδία εντάχθηκε καθυστερημένα μαζί με τη Μεγάλη Βρετανία και τη Δανία στην ΕΟΚ το 1973.

και δραστηριοποιούνταν στην χώρα εκκρεμή⁵⁴⁸ και με διογκούμενο δημόσιο τομέα⁵⁴⁹, η Ιρλανδία εισέρχεται στη δεκαετία του 1980. Αναπόφευκτα και κατά τη διάρκεια μιας ιδιότυπης οικειοθελούς αργόσυρτης δημοσιονομικής προσαρμογής (Honohan, 1992)⁵⁵⁰, η ανεργία επανεμφανίζονται εντονότερη και καθώς προβλέπονταν πως «will continue for several years, and perhaps even indefinitely if policies cannot be implemented successfully» (Conniffe and Kennedy, 1984, σελ. 323) σημειώνει το 1987 ιστορικό υψηλό 18,06% (Παγκόσμια Τράπεζα)⁵⁵¹. Η μετανάστευση με την επιδίωξη μιας καλύτερης ζωής, μαζικότερη από ποτέ, αποστερούσε από την κοινωνία ανθρώπινο δυναμικό (Walsh, 2004, σελ.85-86) και το δημόσιο χρέος σε μια λανθασμένη προσπάθεια αντιστροφής του οικονομικού κλίματος διογκώνονταν από 87% του Α.Εθν.Π. το 1980 σε 120% το 1986 (Dorgan, 2006, σελ.6). Η ιρλανδική λίρα υποτιμούταν και έναν χρόνο αργότερα, το 1987, το Fianna Fáil, χρόνιος αντίπαλος του Fine Gael και κυβερνητικό κόμμα για δεκαετίες, κέρδιζε τις εκλογές και επανέρχεται στην εξουσία έπειτα από ένα διάλειμμα πέντε περίπου ετών⁵⁵². Απρόσμενες -

⁵⁴⁸ Το 1969, έπειτα από είκοσι χρόνια λειτουργίας, ο κρατικός IDA (Industrial Development Authority) αποκτούσε αυτονομία. Αν και θα συνέχιζε να επιδοτείται από το κράτος, θα αποτελούσε ανεξάρτητο, πρωτοπόρο παγκοσμίως (Dorgan, 2006, σελ.5-6), οργανισμό και θα εστίαζε στη προσέλκυση ξένων επενδύσεων στην αγγλόφωνη Ιρλανδία με το χαμηλό εργατικό κόστος και την εξαίρεση των κερδών των εξαγωγών από οποιοδήποτε εταιρικό φόρο. 350 αμερικανικές εταιρείες μεταξύ των οποίων ο φαρμακευτικός κολοσσός Pfizer είχαν ήδη εγκατασταθεί στη χώρα. Ενδεικτικά, το 1975 τα δύο τρίτα του ΑΕΠ στον τομέα της βιομηχανίας παράγονταν από ξένες εταιρείες. Η αποτελεσματικότητα αυτής της στρατηγικής, συχνό θέμα συζήτησης στην ιρλανδική δημόσια σφαίρα που ανά διαστήματα επανέρχεται, ερευνήθηκε εκτενώς από την NESC κατά το περίφημο «Telesis Report» το 1982. Βλ. <https://www.idaireland.com/about-ida>, Telesis Consultancy Group (1982), για κριτική στο Telesis Report Nolan (1983) και Kennedy (1984) και <https://www.irishtimes.com/culture/are-we-too-reliant-on-multinationals-1.271955>.

⁵⁴⁹ Οι απασχολούμενοι στο δημόσιο τομέα το 1980 αποτελούσαν το 1/3 του εργατικού δυναμικού της χώρας (Dorgan, 2006, σελ.6).

⁵⁵⁰ Το δημοσιονομικό έλλειμμα κατά το 1978 και 1979 αυξήθηκε απότομα και μάλιστα το 1979 έφθασε τη διπλάσια τιμή από εκείνο που είχε προβλεφθεί στον κρατικό προϋπολογισμό. Η ιδιότυπη ιρλανδική δημοσιονομική προσαρμογή εστίασε στην κάμψη του ελλείμματος και βασίστηκε αρχικά, σχεδόν αποκλειστικά και λανθασμένα στην αύξηση της φορολογίας. Οι φόροι ως αναλογία προς το ΑΕΘΠ αυξήθηκαν από 31% το 1979 σε περισσότερο από 41% το 1984. (Honohan, 1992, σελ.288-295).

⁵⁵¹ Στοιχεία διαθέσιμα στον ιστότοπο της Παγκόσμιας Τράπεζας: <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.NE.ZS?end=2019&start=1991&view=map&year=1987>.

⁵⁵² Το Fianna Fáil ιδρύθηκε από τον Éamon de Valera όταν ο ίδιος αποχώρησε από το Sinn Féin. Το κόμμα συντάσσεται ευρωπαϊκά με τον κομματικό σχηματισμό ALDE, ενώ το αντίπαλο Fine Gael με το EPP του προέδρου Tusk. Αποτελώντας μια ιδιαίτερη περίπτωση, η διαίρεση των δύο κυρίαρχων εθνικών κομμάτων δεν οφείλεται σε λόγους ιδεολογίας, αλλά εντοπίζεται ιστορικά στη διαφορετική

λαμβάνοντας κανείς υπόψιν τις αμέσως προηγούμενες περιόδους διακυβέρνησης του συγκεκριμένου κόμματος - περικοπές δημοσίων δαπανών και κατάργηση κυβερνητικών υπηρεσιών⁵⁵³, αντισταθμιστικές εξορθολογισμένες αυξήσεις μισθών, ευφυώς επιπρόσθετα διογκούμενες από τη μείωση άμεσων φόρων⁵⁵⁴ και επενδυτικοί στόχοι οι οποίοι υλοποιούνταν από την ισορροπημένη σύμπραξη ιδιωτικών δυνάμεων αγοράς και κράτους, όπως λ.χ. η δημιουργία του International Financial Services Centre στην περιοχή Docklands του Δουβλίνου, σηματοδοτούσαν την έναρξη μιας περιόδου πρωτοφανούς ανάπτυξης. Η ιδιωτική αεροπορική εταιρεία Ryanair, σε συνθήκες ελεύθερου ανταγωνισμού, μείωνε τις τιμές των εισιτηρίων και εξαπλώνονταν αμφισβητώντας το άλλοτε μονοπώλιο των κρατικών Aer Lingus και British Airways. Η απόφαση της Intel Corporation το 1989 να δημιουργήσει την πρώτη ευρωπαϊκή γραμμή παραγωγής στην Ιρλανδία «συμπαράσερνε» επενδύσεις αρκετών εταιρειών υψηλής τεχνολογίας όπως λ.χ. της Dell, της Hewlett-Packard και της IBM που αντιλαμβάνονταν την νησιωτική χώρα ως την πλέον κατάλληλη θέση για την εξυπηρέτηση της νεοσύστατης και αρκετά αποδοτικής κοινής ευρωπαϊκής αγοράς. Σε ένα γενικότερο ευνοϊκό περιβάλλον που διαμόρφωνε η ίδια η Ένωση⁵⁵⁵, το οποίο ωστόσο αδιαμφισβήτητα δεν αποτελούσε αποκλειστικό της Ιρλανδίας μα κοινό με εκείνο άλλων κρατών όπως της Πορτογαλίας ή της Ισπανίας (Breathnach, 1998, σελ. 311), μια ιδιαίτερη πραγματιστική⁵⁵⁶ στροφή της πολιτικής εξουσίας και

τοποθέτηση πολιτικών για την Ιρλανδοβρετανική Συνθήκη της Ανεξαρτησίας, διαφωνία η οποία κλιμακώθηκε σε εμφύλιο πόλεμο.

⁵⁵³ Οι υφεσιακοί αντίκτυποι αυτών των δημόσιων περικοπών μειώθηκαν εν μέρει από την προϊούσα ανάπτυξη της παγκόσμιας αγοράς και τα διεθνή μειωμένα επιτόκια την περίοδο εκείνη (Leddin and Walsh, 1997). Σύμφωνα με τους Bradley & Whelan (1997) παραμένει αμφίβολο εάν τελικά η ιρλανδική ανάπτυξη ήταν αποτέλεσμα αυστηρής δημοσιονομικής πολιτικής ή εξωτερικών παραγόντων.

⁵⁵⁴ Οι αυξήσεις σε μισθούς περιορίζονταν, αλλά ταυτόχρονα περιορίζονταν και οι άμεσοι φοροί που έπρεπε να πληρώνουν οι εργαζόμενοι. Έτσι η αύξηση των πραγματικών εισοδημάτων ήταν μεγαλύτερη από την αύξηση των μισθών που έπρεπε να καταβάλλουν οι εργοδότες.

⁵⁵⁵ Βλ. επιδοτήσεις και πακέτα Delors, οφέλη ενσωμάτωσης στην ενιαία αγορά.

⁵⁵⁶ Σε αντίθεση με ό,τι παρατηρούταν στην Μεγάλη Βρετανία της Thatcher ή τις Ηνωμένες Πολιτείες του Reagan, η ιδεολογία παρέμενε αφανής στην πολιτική σκηνή της χώρας. Η ισχυρή παράδοση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, ήδη από την προσάρτηση της Ιρλανδίας στη βρετανική αυτοκρατορία, η πρωτεύουσα σημασία του πολιτικού σε επίπεδο κοινότητας όπου δέσποζαν πελατειακές σχέσεις, έναντι της πολιτικής και των αντιπαραθέσεων των εθνικών κομμάτων, η κυριαρχία των όμορων, συντηρητικών (κεντροδεξιών) Fianna Fáil και Fine Gael που μετέτρεπε την εθνική εκλογική διαδικασία σε αναμέτρηση αποκλειστικά των δύο κομμάτων και κατ' επέκταση τις εναλλαγές στη διακυβέρνηση της χώρας σε αποτέλεσμα αυτής και τέλος οι καταστροφικές συνέπειες της εσωστρεφούς εθνικής

μια ευρεία κοινωνική συναίνεση μεταξύ πολιτών, επιχειρήσεων, κυβερνήσεων και θεσμών αξιοποιώντας τις ιστορικές ιδιαιτερότητες και χρόνιες στρατηγικές οι οποίες περιλάμβαναν την προώθηση της εκπαίδευσης⁵⁵⁷, τη σταθερότητα του φορολογικού συστήματος και την ελκυστικότητα του προς τις ξένες εταιρείες⁵⁵⁸ και την προσέλκυση ξένων επενδύσεων⁵⁵⁹, άρχιζε να αποδίδει και εξασφάλιζε προοπτικές ευημερίας. Μια εξαιρετική ιστορική συγκυρία σύμπτωσης εξειδικευμένου μορφωμένου ανθρώπινου δυναμικού και δημιουργίας θέσεων αγοράς αποσοβούσε το διαχρονικό δημογραφικό κίνδυνο της μετανάστευσης (Breathnach, 1998, σελ.307-

οικονομικής πολιτικής κατά τις τρεις πρώτες δεκαετίες του ανεξάρτητου κράτους, κατέστησαν κυρίαρχη την περιγραφή της συγκεκριμένης στροφής ως πραγματιστικής ή ευτυχούς ή στροφής κοινής λογικής περιθωριοποιώντας τις πραγματικές ή ενδεχόμενες συνυφάνσεις της με το νεοφιλελευθερισμό (Kitchin et al, 2012, σελ. 1305-1306).

⁵⁵⁷ Στην έκδοση της αναφοράς «Investment in Education» των δεκαέξι κεφαλαίων (Government, 1965), που συνέγραψε το υπουργείο Παιδείας το 1965, έπειτα από τρία χρόνια μελέτης επικουρούμενο από τον ΟΟΣΑ, το ιρλανδικό κράτος ανταποκρίθηκε αναλαμβάνοντας αρχής γενομένης το 1967 το συνολικό κόστος της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και της μεταφοράς των μαθητών στα σχολεία. Εντός 35 χρόνων, από το 1965 έως το 2000, το ποσοστό των Ιρλανδών που αποφοιτούσαν από την τριτοβάθμια εκπαίδευση σχεδόν εξαπλασιάστηκε. Κολλέγια και ινστιτούτα που παρείχαν επαγγελματική εκπαίδευση σε τεχνικούς κλάδους και πανεπιστήμια που εκπλήρωναν την ακαδημαϊκή αποστολή τους ανταποκρίνονταν και συν-κάλυπταν αρμονικά τις απαιτήσεις της αγοράς.

⁵⁵⁸ Για τον συσχετισμό φορολογικού συστήματος και ξένων επενδύσεων βλ. Barry (2003). Ενδεικτικά η πρώτη ζώνη duty-free στον κόσμο δημιουργήθηκε στην Shannon το 1947. Η φορολόγηση των κερδών των εταιριών αποτέλεσε συχνά ζήτημα διαπραγμάτευσης της χώρας με την Ευρωπαϊκή Ένωση. Το καθεστώς του 1956 σύμφωνα με το οποίο τα κέρδη των εξαγωγών εξαιρούνταν από οποιοδήποτε φόρο, διαφοροποιήθηκε το 1980 οπότε φόρος 10% επιβλήθηκε στα κέρδη στο κλάδο της βιομηχανίας και στην παροχή διεθνών υπηρεσιών και ξανά το 1997, με έναρξη εφαρμογής το 2003 και επιβολή φόρου 12,5% στα κέρδη όλων των εταιρικών συναλλαγών. Σε κάθε τροποποίηση η Ιρλανδία εξασφάλιζε στις εταιρείες μεγάλη περίοδο μετάβασης από το παλαιό φορολογικό καθεστώς στο νέο. Εταιρείες που υπόκεινταν στο καθεστώς του 1956 θα συνέχιζαν με τη μηδενική φορολόγηση μέχρι το 1990, ενώ βιομηχανίες που καταβάλλαν 10% φόρο μέχρι το 1997 θα συνέχιζαν να πληρώνουν την ίδια ποσόστωση έως το 2011.

⁵⁵⁹ Κατά τις πρώτες τρεις δεκαετίες έπειτα από την απελευθέρωσή της το 1922, η χώρα με πληθυσμό περίπου τρία εκατομμύρια αναζητούσε την αυτάρκεια. Μικρές μονάδες γεωργικής παραγωγής εξήγαγαν τρόφιμα στη Μεγάλη Βρετανία και η αποδυναμωμένη ήδη από τον 19ο αιώνα βιομηχανία - εξαιτίας του ελεύθερου εμπορίου μεταξύ της βιομηχανοποιημένης Βρετανίας και του υπόλοιπου Ηνωμένου Βασιλείου που προέβλεπε η Συμφωνία «Act of Union» του 1800 - περιοριζόταν στην κάλυψη της εγχώριας κατανάλωσης. Η μετανάστευση που επέφερε η εσωστρέφεια και ο προστατευτισμός οδήγησε σε μια διαρκή διαδικασία ανοίγματος της εθνικής οικονομίας. Την ρηξικέλευθη αναφορά του νέου Ken Whitaker, γραμματέα του υπουργείου Οικονομικών (1956-1969) και μετέπειτα προέδρου της Κεντρικής Τράπεζας της Ιρλανδίας (1969-1976), το 1958 που υποστήριζε το ελεύθερο εμπόριο και την προσέλκυση ξένων και παραγωγικών επενδύσεων (Government, 1958), διαδέχονταν η μείωση των δασμών και η General Agreement on Tariffs and Trade με τη Μεγάλη Βρετανία το 1967.

308). Εντός μιας δεκαετίας από το 1986 έως το 1996 και σε μια διαρκώς υπό μελέτη⁵⁶⁰ αναπτυξιακή πορεία, οι θέσεις εργασίας σε βιομηχανίες παραγωγής αυξάνονταν σχεδόν κατά 14% σε πλήρη αντίθεση με τη μείωσή τους κατά περίπου 17% στην Μεγάλη Βρετανία και κατά 30% στη Γερμανία. Ιδίως το 1996 η χώρα απολάμβανε μια ιστορική συμβολική νίκη. Για πρώτη φορά στα 74 χρόνια από την ανεξαρτησία της ξεπερνούσε σε κατά κεφαλήν εισόδημα το Ηνωμένο Βασίλειο, την συρρικνωμένη βρετανική αυτοκρατορία της οποίας κάποτε αποτελούσε έδαφος, και συγκρινόμενη με τις αναπτυσσόμενες οικονομίες της νοτιοανατολικής Ασίας κέρδιζε το προσωνύμιο «Celtic tiger». Τα ιδιαίτερα γνωρίσματα του διαθέσιμου ανθρώπινου δυναμικού, αποτέλεσμα της προαναφερθείσας χρόνιας και σταθερής επένδυσης στη μόρφωση, αποκαλύπτονταν σε συγκριτικές αναλύσεις και θωράκιζαν τον αποδοθέντα τίτλο. Ενδεικτικά, το 2000 σε χίλια άτομα πληθυσμού αντιστοιχούσαν δεκαέξι (16) ιρλανδοί απόφοιτοι μηχανικοί ή επιστήμονες, ενώ στη Γερμανία λιγότεροι από πέντε (5) (Dorgan, 2006, σελ.8-10). Αναμενόμενα, τις βιομηχανίες παραγωγής φαρμάκων και ιατρικών προϊόντων ακολουθούσαν πλέον οι εταιρείες λογισμικού, οι εταιρείες χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών και τελευταία όλες οι ηλεκτρονικές επιχειρήσεις όπως η Google, η Yahoo, η Amazon και η e-Bay. Εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό και ευνοϊκό φορολογικό καθεστώς με αμφιλεγόμενα ωστόσο ειδικά βάρη (Breathnach, 1998) συνέθεταν δελεαστικές ευκαιρίες επένδυσης οι οποίες διέφεραν πλέον ποιοτικά από εκείνες των προηγούμενων δεκαετιών. Όπως υπολόγιζε ο Murphy (1997), εξαγωγές από τους πέντε τομείς υψηλής τεχνολογίας και συγκεκριμένα αυτών των ηλεκτρονικών υπολογιστών, των λογισμικών, της χημείας, των φαρμακευτικών προϊόντων και των συμπυκνωμάτων ελαφριών ποτών, ευθύνονταν για το 60% της αύξησης του συνολικού ΑΕΠ από το 1990 έως το 1996. Δικαίως οι Castells & Hall (1994) ισχυρίζονταν πως η γεωγραφική συγκέντρωση των βιομηχανιών πληροφορικής στην χώρα αποτελούσε μια από τις πιο ισχυρές, αναδυόμενες «technopoles» στην παγκόσμια οικονομία και ο O' Riain (1997) προσέγγιζε την ίδια την Ιρλανδία και το Δουβλίνο ως μια «offshore Silicon Valley».

⁵⁶⁰ Χαρακτηριστική παραμένει η Αναφορά «Culliton» του 1992 η οποία εστιάζει στην αξία της εκπαίδευσης, των τεχνικών δεξιοτήτων και των υποδομών.

Το 2001 όμως η ιρλανδική οικονομία που είχε πλέον συγκλίνει με τις υπόλοιπες της Ένωσης, έπαυε να αναπτύσσεται από τη δραστηριοποίηση στον κλάδο των τεχνολογιών πληροφορικής (ICT) και το «dotcom crash» αντισταθμίζοταν με μια, εκλαμβανόμενη ως προσωρινή, αύξηση των δημοσίων δαπανών η οποία μεγεθύνονταν κατά τις εκλογές το 2002 (Gurdgiev et al., 2011, σελ.20-21). Διαδοχικές φορολογικές ελαφρύνσεις στον ευρύ τομέα των κατασκευών και του real-estate σε συνδυασμό με μειώσεις στο κυμαινόμενο επιτόκιο της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας προκαλούσαν μια καινοφανή διόγκωση της πίστωσης⁵⁶¹ και πρωτόγνωρη ποσότητα εγχώριων επενδύσεων σε ιδιοκτησία και γη (Kelly, 2009). Οι τιμές των ακινήτων αυξάνονταν εντός μόλις επτά ετών, από το 2000 έως το 2007, κατά μέσο όρο δύο φορές (Department of the Environment, Heritage and Local Government, 2019)⁵⁶². Οι αυξανόμενοι φόροι ιδιοκτησίας και οι μειωμένοι φόροι εισοδήματος διαμόρφωναν επιπρόσθετα μια ιδιαίτερη, προβληματική αναλογία και ποσόστωση στα συνολικά δημόσια έσοδα⁵⁶³ και όταν η δραστηριότητα στον κατασκευαστικό τομέα πλέον έφθινε το 2007, τα έσοδα συρρικνώνονταν. Η δημοσιονομική κρίση γινόταν δριμύτερη εξαιτίας ενός τραπεζικού τομέα στα όρια της κατάρρευσης (O’ Sullivan & Kennedy, 2010, σελ.19-26), ο οποίος είχε επιδοθεί σε πρωτοφανή χορήγηση δανείων, υπέρογκο διατραπεζικό δανεισμό και το συνολικό ενεργητικό του είχε αυξηθεί πολύ γρήγορα, με ρυθμό μεγαλύτερο από 20% ετησίως, τιμή που θεωρούταν διεθνώς ως σήμα κινδύνου (Gurdgiev et al., 2011, σελ.28). Η αγνόηση ή η υποτίμηση του τελευταίου επέφερε την κρατικοποίηση της Anglo Irish Bank στις αρχές του 2009, την αρχική μερική επανακεφαλαιοποίηση των δύο μεγαλύτερων

⁵⁶¹ Η συνολική πίστωση των ιρλανδικών νοικοκυριών τον Ιανουάριο του 2003 ανέρχονταν σε 56,95 δισεκατομμύρια ευρώ. Το Μάιο του 2008 το εν λόγω ποσό υπολογίζονταν σε 156,80 δισεκατομμύρια ευρώ (Gurdgiev et al., 2011, σελ. 22).

⁵⁶² Η μέση τιμή ενός νέου ακινήτου (σπιτιού) στην χώρα ήταν το 1997 εκατόν δύο χιλιάδες ευρώ, το 2000 εκατόν εξηνταέξι χιλιάδες και το 2007 τριακόσιες είκοσι χιλιάδες. Το 2012 η τιμή είχε επαναυποχωρήσει στις διακόσιες εικοσιτρεις χιλιάδες ευρώ. Διαθέσιμα στοιχεία στο <https://www.housing.gov.ie/housing/statistics/housing-statistics>. Βλ. Kelly (2009, σελ.9-14). Ιδιαίτερα ενδιαφέρον αποδεικνύεται ο συσχετισμός υποθηκών και τιμών ακινήτων. Εκτιμάται πως αύξηση των υποθηκών κατά ένα ευρώ αυξάνει τις τιμές των ακινήτων κατά 1,13 ευρώ. Επιπλέον βλ. O’ Sullivan & Kennedy (2010, σελ. 9-12).

⁵⁶³ Κατά το διάστημα 1995-2006, η συμβολή των φόρων ιδιοκτησίας στα δημόσια έσοδα αυξήθηκε από 4% σε 18%, ενώ η συμβολή των φόρων εισοδήματος μειώθηκε από περίπου 37% σε 27%. Το 2010, μόλις τέσσερα χρόνια αργότερα από το τέλος της συγκεκριμένης περιόδου, οι φόροι ιδιοκτησίας αποτελούσαν το 3% των συνολικών δημόσιων εσόδων (Gurdgiev et al., 2011, σελ. 23).

τραπεζών Allied Irish και Bank of Ireland και τέλος τη σύσταση από την κυβέρνηση μιας «κακής» τράπεζας, της NAMA (National Asset Management Agency)⁵⁶⁴ η οποία απόκτησε και κλήθηκε να διαχειριστεί 74 δισεκατομμύρια ευρώ χρέη ιδιοκτησιών (Kitchin et al., 2012, σελ. 1303).

⁵⁶⁴ <https://www.nama.ie/about-us>. Η ιρλανδική NAMA δεν έχει καμμία σχέση με το ελληνικό ΤΑΙΠΕΔ (<https://www.hrdf.com>).

Κεφάλαιο 7^ο: Η γοητεία του μεγέθους της ανταγωνιστικότητας: Συνδέοντας τις δύο κυρίαρχες κατηγορίες ζήτησης με τον πόλο της εργασίας.

Εξαντλώντας το ΑΕΠ και τις διάφορες εκδοχές του ως δείκτες της οικονομικής ανάπτυξης των κρατών μελών, το μέγεθος της ανταγωνιστικότητας προβάλλει στη συνέχεια ως καθοριστικό των εθνικών οικονομιών και απαιτεί προσεκτική ανάλυση. Πρωταρχική αιτία απόκλισης όταν εμφανίζει ασυμμετρίες και ζητούμενο αρκετών δομικών μεταρρυθμίσεων, συνυφασμένο με την παραγωγικότητα, την καινοτομία και την εξειδίκευση, ερμηνευόμενο στα πλαίσια της κοινής ευρωπαϊκής αγοράς ή του διεθνούς εμπορίου, προσεγγίζεται άλλοτε από την οπτική γωνία των επενδύσεων, της ιδιωτικής κατανάλωσης ή των καθαρών εξαγωγών και άλλοτε από εκείνη της εργασίας και του κόστους των ημερομισθίων.

7.1. Η ανταγωνιστικότητα στο ευρωπαϊκό ενωσιακό εγχείρημα.

Η ανταγωνιστικότητα⁵⁶⁵, όρος σπάνιος κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα, μετακύλησε αρχικά από το πεδίο της ψυχολογίας (Young, 1916, σελ.160) στο πεδίο της οικονομίας και καθώς συγκεκριμενοποιούταν από την «ability to compete in the international trade» (Wolfe, 1919, σελ.32-35) σε ένα συχνό μεταπολεμικά δείκτη αξιολόγησης των εξαγωγών των βιομηχανιών και των χωρών (Balassa, 1962; Hirsch, 1967), επεκτείνονταν και σε άλλους επιστημονικούς κλάδους όπως αυτόν της πολιτικής επιστήμης ή της βιολογίας. Από το 1980 και έπειτα, εξαιτίας της εντεινόμενης φιλελευθεροποίησης των διεθνών εμπορικών συναλλαγών η συναφή με το εμπόριο ερμηνεία του διαδίδονταν, εμπλουτίζονταν περιγράφοντας όχι μόνο το βαθμό επιτυχίας των εξαγωγών ή ισορροπίας των εμπορικών ισοζυγίων, αλλά και εκείνον της προσέλκυσης επενδύσεων, της βελτίωσης της εργασίας και της ποιότητας του βιοτικού επιπέδου⁵⁶⁶ και «αναβαθμιζονταν» σταδιακά από απλό περιγραφικό μέγεθος σε κρίσιμη μεταβλητή της οικονομικής ανάπτυξης εταιρειών, περιοχών ή κρατών, για τη βελτιστοποίηση της τιμής της οποίας απαιτούνταν η εφαρμογή συγκεκριμένων στρατηγικών (Chioccheti & Allemand, 2019, σελ.14-15).

Στο πλαίσιο αυτό, η αναφορά της βρετανικής Select Committee on Overseas Trade το 1985 υπό την προεδρία του Λόρδου Aldington υποστήριζε πως:

«[...] a firm is competitive if it can produce products and services of superior quality and lower costs than its domestic and international competitors. Competitiveness is synonymous with a firm's long-term profit performance and its ability to compensate its employees and provide superior returns to its owners.» (Aldington Report (1985) στο Henricsson et al., 2004, σελ. 338),

ενώ το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ (World Economic Forum), το οποίο είχε μόλις αρχίσει να προσδιορίζει ποσοτικά το μέγεθος σε επίπεδο χωρών, ερμήνευε την

⁵⁶⁵ Η παράγραφος αντλεί τις παραπομπές Young (1916), Wolfe (1919), Balassa (1962) και Hirsch (1967) για την έννοια της ανταγωνιστικότητας από το έργο των Chioccheti & Allemand (2019) και συγκεκριμένα από τμήμα του κεφ.2 το οποίο έχει συγγράψει ο Chioccheti (σελ. 14-22 / 14-40).

⁵⁶⁶ Ο Storper (1995) σε μια προσπάθεια επανεστίασης στα ελεύθερα υποκείμενα οικονομικής δραστηριότητας υποστηρίζει πως «competitiveness reflects the capability of an economy to attract and maintain firms with stable or rising shares in activity, while maintaining or increasing standards of living for those who participate in it.»

ανταγωνιστικότητα ως «the set of institutions, policies and factors that determine the level of productivity of a country»⁵⁶⁷. Την ίδια εποχή οι Scott και Lodge (1985) επικεντρώνονταν προσεκτικότερα στο διεθνές εμπόριο και κατέληξαν πως η ανταγωνιστικότητα αποτελεί «a country's ability to create, produce, distribute and/or service products in international trade while earning rising returns on its resources», ενώ λίγο αργότερα ο Porter (1990), με την παραδοχή πως η έννοια εν γένει συνιστά «one of the central preoccupations of government and industry in every nation» διαμόρφωσε το περίφημο στρατηγικό Diamond Model⁵⁶⁸ και ο Turner (2001) υπογράμμισε κυνικά την ιδιομορφία της, πως δηλαδή δεν υπάρχει αιτία ανησυχίας για την έλλειψη του ακριβούς ορισμού της, όσο το εκάστοτε παράγωγό της κρίνεται θετικό. Παρά την ασάφεια του όρου (Belkacem, 2002; Rubalcaba, 2017), την ποικιλότητα και προβληματική «μεταβλητοποίησή» του (operationalization) και τις αιτιολογημένες επιφυλάξεις για την καταλληλότητα και κατά συνέπεια επιστράτευση των διαφόρων δεικτών του για την περιγραφή της οικονομικής κατάστασης μιας χώρας⁵⁶⁹, ο Chiochetti διακρίνει τρεις διαφορετικές εννοιολογικές χρήσεις της ανταγωνιστικότητας: αυτή που εστιάζει στο βαθμό του ανταγωνισμού σε μια διαδικασία ή σε έναν τομέα και στην συμπεριφορά ενός υποκειμένου, αυτή που αναφέρεται στην επιτυχία ενός υποκειμένου ή ενός προϊόντος σε μια ανταγωνιστική διαδικασία και περιγράφει την σχετική επίδοσή του, δηλ. την επίδοσή του σε συγκριτική διάσταση με εκείνη κάποιου άλλου αντιλαμβανόμενου ως αντιπάλου και τέλος, σε αυτή που αναφέρεται στην πρόοδο της επίδοσης ενός υποκειμένου ή ενός

⁵⁶⁷ Το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ, το οποίο εδρεύει στη Γενεύη, Ελβετία, ιδρύθηκε το 1971 και μελετάει την ανταγωνιστικότητα μεταξύ των χωρών από το 1979. <https://www.weforum.org/agenda/2017/09/what-is-economic-competitiveness/>

⁵⁶⁸ Σύμφωνα με το Diamond Model και τη θεωρία του Porter (1990) για το εθνικό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα των βιομηχανιών, τέσσερις παράγοντες αλληλεπιδρούν και επεξηγούν τους λόγους για τους οποίους συγκεκριμένες βιομηχανίες καθίστανται και διατηρούνται διεθνώς ανταγωνιστικές σε συγκεκριμένες χώρες. Η δομή και η στρατηγική της εκάστοτε εταιρίας και η ένταση του ανταγωνισμού στο διεθνές πεδίο της αγοράς συνδιαμορφώνουν μια συνισταμένη με το μέγεθος της εγχώριας ζήτησης, την ποσότητα των διαθέσιμων πόρων και τέλος την ποιότητα και το βαθμό δραστηριοποίησης άλλων υποστηρικτικών βιομηχανιών στο εκάστοτε κράτος. Για σύνοψη του Diamond Model βλ. <https://www.isc.hbs.edu/competitiveness-economic-development/frameworks-and-key-concepts/pages/the-diamond-model.aspx>

⁵⁶⁹ Σε ορισμένες περιπτώσεις το εμπόριο ενδέχεται να συμβάλλει μόνο σε μικρό ποσοστό στην εθνική οικονομία ή ακόμη σημαντικότερα το διεθνές εμπόριο δεν αποτελεί τουλάχιστον θεωρητικά και αναμφίβολα πριν την προϊούσα δυναμική είσοδο της Κίνας σε αυτό, ένα «zero-sum game».

προϊόντος και περιγράφει την απόλυτη επίδοσή του, δηλ. την επίδοσή του σε συγκριτική διάσταση με εκείνη του ίδιου κατά το παρελθόν (Chioccheti & Allemand, 2019, σελ.20-22). Η πρώτη τείνει προς τη θεμελιώδη έννοια του ανταγωνισμού, ενώ η τρίτη προς την έννοια της ανάπτυξης και δύναται χαρακτηριστικά να παράγει για το ίδιο γεγονός ή την ίδια δράση αντίθετες αξιολογήσεις από εκείνες της δεύτερης⁵⁷⁰. Η ανταγωνιστικότητα είχε διεισδύσει στο ευρωπαϊκό εγχείρημα όχι ως ενδοκοινοτικός ανταγωνισμός αλλά ως διεθνή ανταγωνιστικότητα της κοινοτικής οικονομίας ήδη από την εποχή της Λευκής Βίβλου τον Ιούνιο του 1985⁵⁷¹ και την υπογραφή της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης το Φεβρουάριο του επόμενου έτους. Η κοινοτική εσωτερική αγορά, υποβοηθούμενη από τα διαρθρωτικά Ταμεία και τα Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης, εκτιμώταν πως θα αποτελούσε ένα «ποιοτικό άλμα» αντίστοιχο με εκείνο της τελωνειακής ένωσης και θα ενίσχυε το δυναμισμό της ευρωπαϊκής οικονομίας με την κατάργηση των φυσικών, φορολογικών και τεχνικών φραγμών και την ελεύθερη διακίνηση των εμπορευμάτων, των προσώπων, των υπηρεσιών και των κεφαλαίων (Καζάκος σε Μαραβέγια και Τσινισιζέλη, 2004, σελ.241-265)⁵⁷². Κατά τη Συνθήκη του Maastricht ο ελεύθερος ενδοκοινοτικός ανταγωνισμός και το κοινό δασμολόγιο προς τρίτες χώρες κατοχυρώθηκαν στο πρωτογενές δίκαιο και ρυθμίστηκαν αναλυτικά στο παράγωγο με τη μορφή μιας σειράς κανονισμών⁵⁷³ (Ηλιόπουλος σε Μαραβέγια & Τσινισιζέλη, 2007, σελ.540-583).

⁵⁷⁰ Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η οικονομική πολιτική των ΗΠΑ μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο για την ανοικοδόμηση της ευρωπαϊκής ηπείρου. Τα προσδοκώμενα κέρδη σε απόλυτους όρους υπερκερούσαν τη σχετική μείωση της ποσόστωσης του αμερικανικού ΑΕΠ προς το παγκόσμιο. Η ανταγωνιστικότητα της χώρας σύμφωνα με το δεύτερο ορισμό ελαττωνόταν, ενώ σύμφωνα με τον τρίτο αυξάνοταν, ιδιαίτερα μακροπρόθεσμα.

⁵⁷¹ Η συγκεκριμένη Λευκή Βίβλος προέβλεπε την ολοκλήρωση της ενδοκοινοτικής αγοράς έως το 1992. Διαθέσιμη: http://aei.pitt.edu/1113/1/internal_market_wp_COM_85_310.pdf

⁵⁷² Όπως αναφέρεται στην πρώτη παράγραφο της Λευκής Βίβλου του 1985: «Unifying this market (of 320 million) presupposes that Member States will agree on the abolition of barriers of all kinds, harmonisation of rules, approximation of legislation and tax structures, strengthening of monetary cooperation and the necessary flanking measures to encourage european firms to work together. It is a goal that is well within our reach provided we draw the lessons from the setbacks and delays of the past.»

⁵⁷³ Τα άρθρα 81-86 της Συνθήκης αποτελούν το σώμα του πρωτογενούς δικαίου κατά την παρεμπόδιση, τον περιορισμό ή τη νόθευση του ανταγωνισμού στην κοινοτική αγορά και οι κανονισμοί που εξέδωσε το Συμβούλιο, κλαδικοί ή γενικοί, αναλύουν τις περιπτώσεις όπου επιτρέπονται οριζόντιες ή κάθετες συμφωνίες μεταξύ επιχειρήσεων.

Στη συνέχεια η γνωστή Λευκή Βίβλος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής το Δεκέμβριο του 1993 με τίτλο «Growth, competitiveness, employment» και επεξηγηματικό υπότιτλο «The challenges and ways forward into the 21st century»⁵⁷⁴, τελευταίο κληροδότημα του Delors στο ενωσιακό εγχείρημα και κείμενο αρκετά πιο μετριοπαθές από εκείνο που είχε προώθησει ο ίδιος το 1985⁵⁷⁵, περιλάμβανε την αριστοτεχνική - και ενδεχομένως όχι συνειδητή - συνάρθρωση των τριών προαναφερθέντων ορισμών της ανταγωνιστικότητας. Με κύρια εάν όχι αποκλειστική φιλοδοξία την αποδοχή του κειμένου από τις δώδεκα χώρες που διαφωνούσαν για τους στόχους της ολοκλήρωσης (Delors, 1994b, σελ.297), ο «statesman of interdependence» (Dinan, 1994; Duchêne, 1994)⁵⁷⁶ αναμετρούταν με τη διάχυτη «κόπωση» από τη Συνθήκη του Maastricht και πιστός στην απόρριψη της *langue de bois* επί της αρχής, περιέγραφε τις πτωτικές εθνικές οικονομίες, αναγνώριζε τις τεχνολογικές προκλήσεις της εποχής και διέβλεπε πως:

«For the level of employment in the Community to improve, firms must achieve global competitiveness on open and competitive markets, both inside and outside.» (CEC, COM(93)700, 1993a, σελ.50),

συνηγορώντας υπέρ της εξειδίκευσης των ευρωπαϊκών χωρών στον ραγδαία αναπτυσσόμενο τομέα της πληροφορικής. Ο Delors επιχειρούσε δύσκολες ασκήσεις

⁵⁷⁴ Διαθέσιμη http://aei.pitt.edu/1139/1/growth_wp_COM_93_700_Parts_A_B.pdf

⁵⁷⁵ Για το σημαντικό έργο του Jacques Delors και τη σύγκριση μεταξύ των δύο λευκών βίβλων του 1985 και 1993 βλ. Drake (2000). Η Βίβλος του 1985 περιλάμβανε συγκεκριμένες προτάσεις και χρονοδιάγραμμα και κατοχύρωνε - ή αποδείκνυε - τη δυναμική της Επιτροπής να κατευθύνει το ενωσιακό εγχείρημα. Στο πλαίσιο της, ο Βρετανός επίτροπος Cockfield όριζε τα κριτήρια πληρότητας μιας Λευκής Βίβλου: «The White Paper should set out the philosophy or principles to be followed and the programme in detail. This must be a complete programme and it should be set in a time frame, every single proposal having its own time schedule and a completion time set for the whole project. In short, I proposed planning and executing the programme in precisely the same way as I had done in the past with an industrial project.» (Cockfield, 1994, σελ.31-32). Όμως η Βίβλος του 1993 διακρίνοταν από λόγο πρωτίστως συμβουλευτικό, δεν περιλάμβανε κανένα πρόγραμμα δράσης και σκιαγραφούσε εμμέσως τα όρια των αρμοδιοτήτων της Επιτροπής. Ο ίδιος ο Delors εντόπιζε την αξία του κειμένου στην προαγωγή του «*reflexion*» και της στρατηγικής σκέψης.

⁵⁷⁶ Τον χαρακτηρισμό μοιράζεται και ο προκάτοχος του Delors, Jean Monnet. Ενδεικτικό επεισόδιο του φιλοευρωπαϊσμού του Monnet αποτελεί η σχεδόν άγνωστη απόρριψη της θέσης του Προέδρου του Οργανισμού Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας, πρόδρομου του γνωστού ΟΟΣΑ. Όταν ο Paul-Henri Spaak πρότεινε στο γάλλο σύμβουλο τη θέση, εκείνος την απέρριψε εξηγώντας πως θα αναλάμβανε μόνο μια θέση που θα βοηθούσε στη δημιουργία μιας πραγματικής δυτικής ομοσπονδίας (Berend, 2009, σελ.289).

ισορροπίας. Τα κριτήρια σύγκλισης της Συνθήκης του Maastricht και η διατήρηση του πληθωρισμού σε συγκεκριμένες χαμηλές τιμές έπρεπε να συνοδευτούν με τη δημιουργία θέσεων εργασίας, οι πολιτικές απασχόλησης έπρεπε να συνδυαστούν με δημοσιονομικές ή κοινωνικές πολιτικές και η κενυσιανή οικονομική λογική να αναμιχθεί με μέτρα στην πλευρά της προσφοράς (Goetschy, 1999, σελ.120). Έτσι, ο ίδιος αναγνώριζε την ανεργία ως δομική, αναγνώριση η οποία φέρει την παραδοχή πως η ανεργία δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί με αύξηση της ζήτησης και κατ' επέκταση η καταπολέμησή της δεν είναι ζήτημα μακροοικονομίας (Smith, 1994, σελ.341), κατάφερε όμως ταυτόχρονα την έναρξη ενός δημόσιου διάλογου για την απασχόληση και την εργασία και την αναγωγή τους σε αυτοτελή θεματική⁵⁷⁷, ισοβαρή λ.χ. με εκείνη της δημοσιονομικής σταθερότητας. Υπογράμμιζε επιπλέον την αξία και την αποτελεσματικότητα της συλλογικής δράσης στα πλαίσια της κοινότητας και διατύπωνε εύγλωττα την ανάγκη υιοθέτησης ενός διαφορετικού προτύπου ανάπτυξης (Vignon, 2014, σελ.4-5; CEC, COM(93)700, 1993, σελ.145-150).

Παρά τη μονομερή τους παρατήρηση πως η συγκεκριμένη Βίβλος αποτέλεσε την έναρξη της θεσμικής στροφής προς τον νεοφιλελευθερισμό⁵⁷⁸, οι De Ville & Orbie (2014, σελ.152) παραθέτουν έκτοτε εύστοχα την πορεία της έννοιας της ανταγωνιστικότητας στο ενωσιακό εγχείρημα. Η τελευταία ανάγοταν σε πρώτη προτεραιότητα κατά την αντζέντα της Λισαβόνας το 2000 η οποία αποσκοπούσε να καταστήσει την Ένωση την «most competitive and dynamic knowledge based economy in the world» (European Council, 2000) και σε μια διαδικασία σταδιακής αποδοχής της απελευθέρωσης του διεθνούς εμπορίου, τον λόγο του σοσιαλιστή επιτρόπου Pascal Lamy (1999-2004) για «τιθάσωση της παγκοσμιοποίησης» («harnessing globalization») όπου καθρεπτιζοταν τα δεσμά της πολιτικής του «τρίτου δρόμου»⁵⁷⁹, διαδέχονταν ο λόγος του βρετανού «εργατικού» επιτρόπου Peter

⁵⁷⁷ Η Συνθήκη του Άμστερνταμ η οποία περιλαμβάνει ένα ξεχωριστό κεφάλαιο για την εργασία επικυρώνεται τέσσερα μόλις χρόνια αργότερα.

⁵⁷⁸ Μια τέτοια εκτίμηση, η οποία σε κάθε περίπτωση απέχει από τον ισχυρισμό πως ο Delors υποστήριξε ή προωθούσε στοχευμένα το νεοφιλελευθερισμό, μπορεί να θεμελιώνεται *ex post*, είναι ωστόσο μονομερής αφού παραβλέπει τόσο τις συνθήκες της εποχής (Endo, 1999, κεφ.10), όσο και την αρχική απόρριψη του εγγράφου από τους υπουργούς Οικονομικών ή τις αντιδράσεις στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (Goetschy, 1999, σελ.120; Vignon, 2014, σελ.4).

⁵⁷⁹ Αμέσως μετά το τέλος της θητείας του ως Επιτρόπου Εμπορίου στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ο Lamy διορίστηκε γενικός διευθυντής του Παγκοσμίου Οργανισμού Εμπορίου και διατήρησε τη θέση αυτή

Mandelson (2004-2008) όπως αυτός καταγράφοταν στην ομιλία του στο Αμστερνταμ τον Ιανουάριο του 2007:

«**We** have to keep **helping governments** down the road of economic reform. This is the **only way** for us to compete in the world. [...]. The Global Europe strategy that the Commission launched in October set out this reform agenda from a global perspective. It argued that we can no longer effectively draw a line between a strong economy at home and competitiveness in the world. We need external and internal policies that reinforce each other. **That means training and equipping a workforce for the flexibility and skill demands of the 21st century workplace. It means promoting adaptation and life long learning as the culture of the job for life disappears.** [...] we have to guard against the protectionist argument [...]. Abroad, we need to focus on opening markets and creating opportunities for trade for our companies and ensuring European companies are able to compete **fairly** in those markets. [...]. It means a new set of Free Trade Agreements that build on the Doha round. **European exports** are strong in countries where demand is static but tend to be less well placed than Japan and the US in rapidly growing markets, particularly in Asia. Global Europe launches a new generation of free trade agreements with India, South Korea, and ASEAN that **will help correct that balance.** It means a new approach to China that accepts tough competition while insisting that China meets its WTO obligations and **plays by the rules of international trade.** [...] If globalisation forces us to see problems **as Europeans** then [...]. [...] I believe profoundly that Europe's 21st century rationale is our response to globalisation: both at home and abroad. In projecting **Europe's collective interests** in a globalised world. And in **equipping Europeans** for the economic and social challenges it brings.»⁵⁸⁰

Το μέγεθος της ανταγωνιστικότητας προσφέρει μια ευκαιρία ιδιαίτερης προσέγγισης

για οκτώ χρόνια. Από τη δήλωσή του κατά την εκλογή του αξιοσημείωτο είναι το παρακάτω απόσπασμα που μαρτυρά την «επαγγελματική», σύνηθη και αποδεκτή στις ιδιωτικές επιχειρήσεις, αντιστροφή της σκοποθεσίας του και συμπεριφορά τόσο αντίθετη από εκείνη του Monnet που καταγράφεται στην υποσημείωση 106: «I believe that we have a crucial task ahead: to complete the Doha Development Agenda Round of trade talks. This will be my immediate first, second and third priority so as to ensure that trade opening continues to contribute to development and that we place the interests of developing countries at the centre of the world trading system. The Hong Kong WTO Ministerial in December will be an important stepping stone towards this goal.» Διαθέσιμο στο https://www.wto.org/english/news_e/news05_e/stat_lamy_26may05_e.htm.

Όπως ισχυρίζοταν ο Tony Blair: «Η δεξιά τη δεκαετία του '80 συνέλαβε την ανάγκη απελευθέρωσης των αγορών. Σήμερα υποχωρεί σε απομονωτιστικές θέσεις. Ανήκει στη νέα Κεντροαριστερά το καθήκον να δημιουργήσει συναίνεση σχετικά με το πως θα εξασφαλίσουμε ευημερία που να διαρκεί και να κερδίσουμε έτσι το στοίχημα σ' αυτόν το νέο κόσμο που ανοίγεται μπροστά μας. [...] Για την οικονομία η πρόκληση μπορεί να συνοψισθεί σε μία μόνο λέξη: «ανταγωνιστικότητα.»» (Μπλαϊρ, σε Αφεντούλη, 1997, σελ. 60-65)

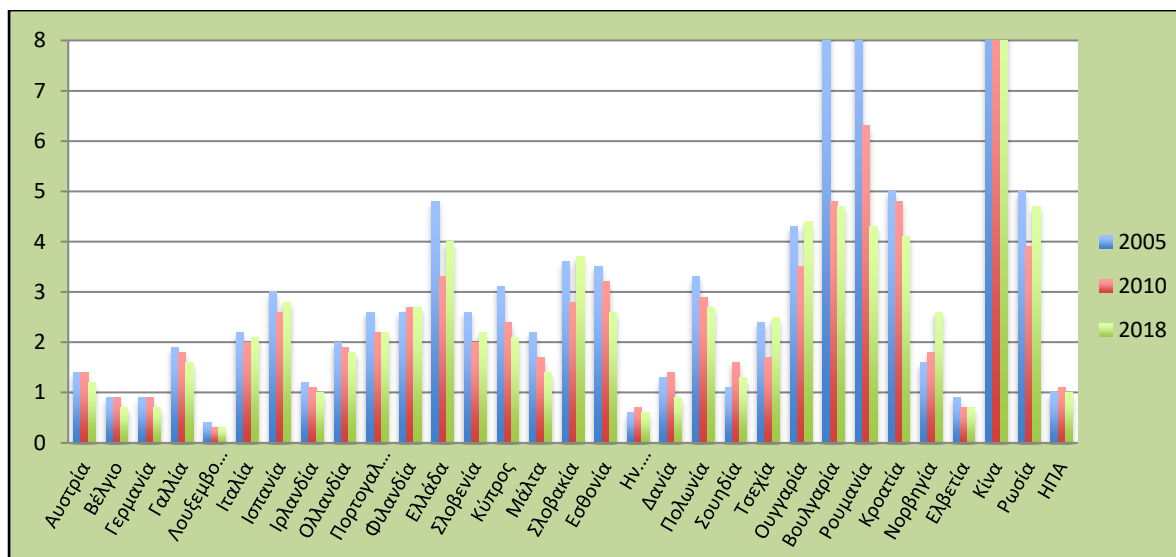
⁵⁸⁰ https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/SPEECH_07_27

και ανάλυσης της οικονομικής δραστηριότητας στο σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον: την αντιπαραβολή και έμμεση μελέτη των δύο κυρίαρχων ⁵⁸¹ κατηγοριών πώλησης - αυτών της ιδιωτικής επένδυσης και των εξαγωγών - και την σύνδεσή τους με τον πόλο της εργασίας. Χρησιμοποιώντας την έννοια της ανταγωνιστικότητας ως πλαίσιο ανάλυσης («analytic frame») (Ragin, 1994, σελ.60-66) μπορούν να μελετηθούν οι αποκλίσεις που παρουσιάζουν οι χώρες της Ένωσης στις ιδιωτικές επενδύσεις, στην έρευνα και στην ανάπτυξη, στην τεχνολογία, στα εμπορικά πλεονάσματα και ταυτόχρονα στην εργασία, στις πολιτικές μισθών και στην ανεργία.⁵⁸² Πριν όμως από την μελέτη αυτών των αποκλίσεων χρειάζεται πρωτίστως να εξηγηθεί η σύσταση των εθνικών οικονομιών.

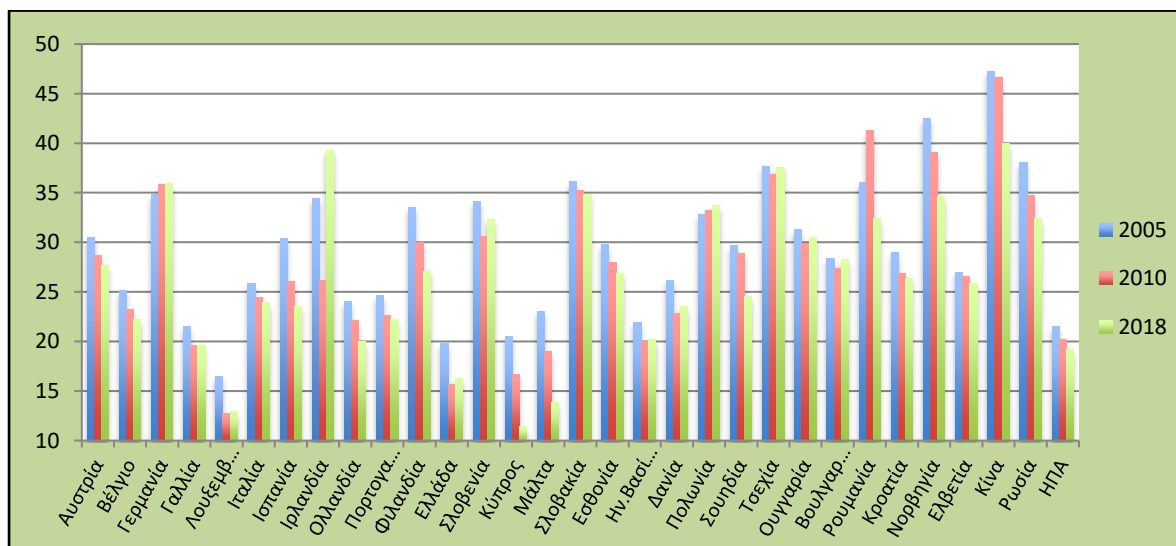
⁵⁸¹ Οι άλλες δύο κατηγορίες πώλησης που εμφανώς υποχωρούν στις σύγχρονες προσεγγίσεις της ανταγωνιστικότητας είναι η ιδιωτική κατανάλωση και η κρατική που αναλύεται σε δημόσιες επενδύσεις και σε δημόσιες δαπάνες όπως λ.χ. εκείνες για το κράτος πρόνοιας. Βλ. Burda & Wyplosz (2008, σελ.73). Στο κεφάλαιο 2, σε συμφωνία με τη βιβλιογραφική αναφορά (Leaman, 2009), έχουν χαρακτηριστεί ως τέσσερις κατηγορίες ζήτησης (demand) .

⁵⁸² Η έννοια επιτρέπει επιπλέον σε δεύτερο επίπεδο την λογική μετατόπιση του ενδιαφέροντος στη φορολόγηση και στις ιδιωτικοποιήσεις, αποκτώντας έτσι αντίστοιχες συναρμογές με το φαινόμενο της ανισότητας και τα οικονομικά του δημόσιου τομέα.

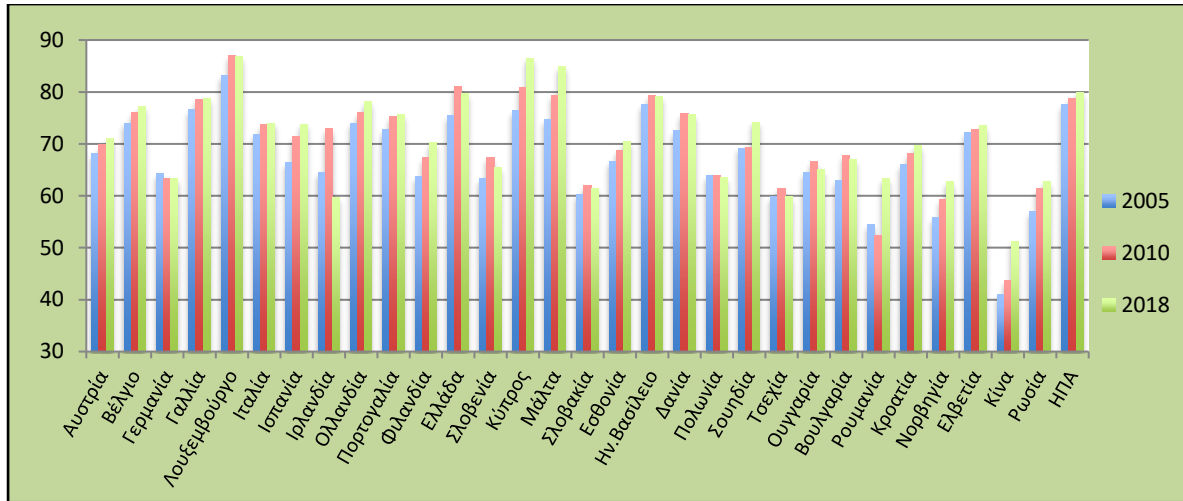
7.2. Η σύσταση των εθνικών οικονομιών, το μέγεθος των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων και η καθυστερημένη στροφή προς την τεχνολογία της πληροφορίας.

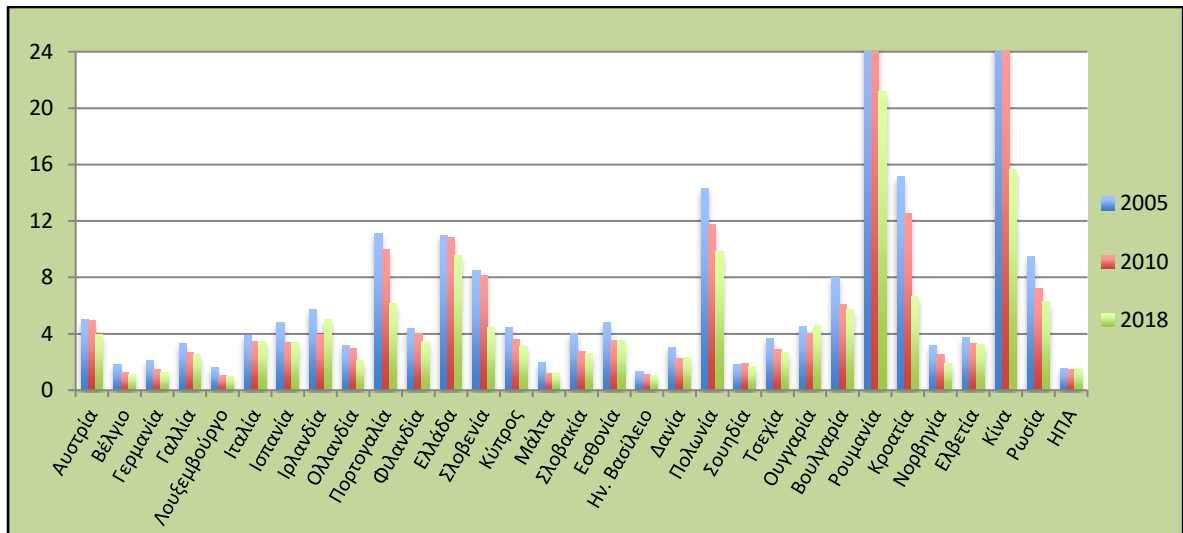
Διάγραμμα 19.: Η γεωργία (agriculture) ως % ποσοστό του GVA (UN, 2018).

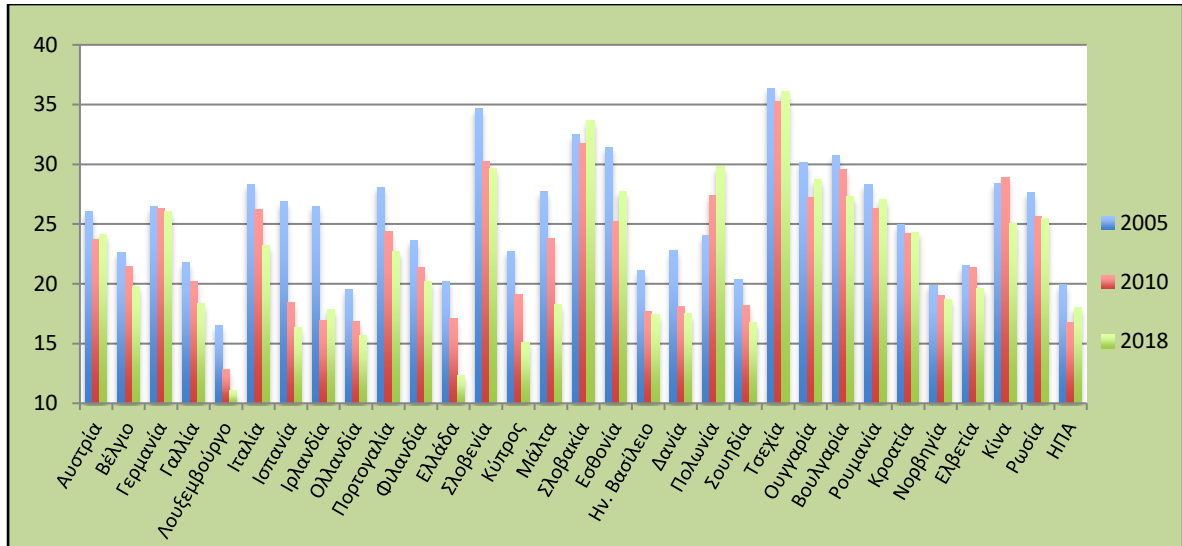
Διάγραμμα 20.: Η βιομηχανία (industry) ως % ποσοστό του GVA (UN, 2018).

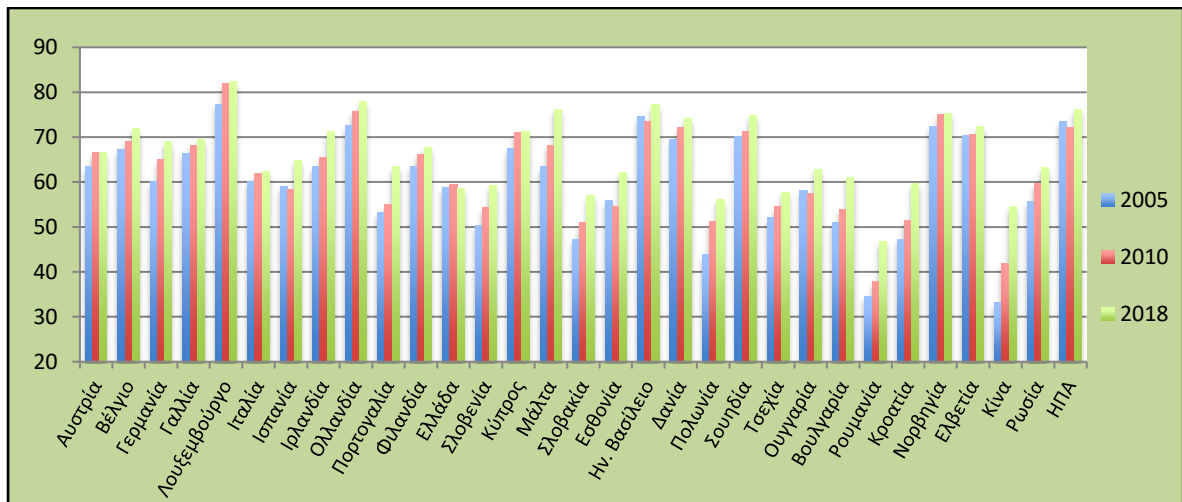
Διάγραμμα 21.: Οι υπηρεσίες και άλλοι τομείς οικονομίας (services and other sectors) ως % ποσοστό του GVA (UN, 2018).

Διάγραμμα 22.: Εργαζόμενοι στη γεωργία ως % ποσοστό των ατόμων εργάσιμης ηλικίας (UN, 2018).

Διάγραμμα 23.: Εργαζόμενοι στη βιομηχανία ως % ποσοστό των ατόμων εργάσιμης ηλικίας (UN, 2018).

Διάγραμμα 24.: Εργαζόμενοι στον τομέα των υπηρεσιών κ.α. ως % ποσοστό των ατόμων εργάσιμης ηλικίας (UN, 2018).

Τα τρία πρώτα διαγράμματα απεικονίζουν την συμβολή της γεωργίας (agriculture), της βιομηχανίας (industry) και των υπηρεσιών⁵⁸³ (services and other sectors) σε διάφορες εθνικές οικονομίες⁵⁸⁴ και ειδικότερα την % ποσοστιαία συμβολή τους στην

⁵⁸³ Στον τομέα των υπηρεσιών συμπεριλαμβάνονται επιπλέον όλοι οι υπόλοιποι τομείς που δεν εντάσσονται ούτε στη γεωργία, ούτε στη βιομηχανία.

⁵⁸⁴ Οι δώδεκα πρώτες χώρες έχουν επιλεγεί αφού είναι τα 12 πρώτα κράτη-μέλη της Ευρωζώνης. Οι επόμενες πέντε χώρες είναι τα κράτη που εντάχθηκαν στη ζώνη του Ευρώ κατά το διάστημα 2007-2011. Οι επόμενες εννιά χώρες είναι μέλη μόνο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ακολουθούν η Νορβηγία και η Ελβετία, δύο ευρωπαϊκά κράτη με χαρακτηριστική ευμάρεια τα οποία δεν είναι μέλη της Ένωσης. Τέλος η Κίνα, η Ρωσία και οι ΗΠΑ επιλέγονται ώστε τα αποτελέσματα να ερμηνευθούν σε συγκριτική υπερευρωπαϊκή διάσταση.

ετήσια ακαθάριστη προστιθέμενη αξία (Gross Value Added - GVA)⁵⁸⁵. Τρία έτη, 2005, 2010 και 2018, χρησιμοποιούνται ως έτη αναφοράς ώστε να καταγραφούν οι προϊούσες μεταβολές⁵⁸⁶. Στον τομέα της γεωργίας εκτός από την ίδια (agriculture) περιλαμβάνονται επιπλέον η θήρα (hunting), η αλιεία (fishing) και η δασοκομία (forestry), στον τομέα της βιομηχανίας εντάσσονται οι εξορύξεις (mining), τα λατομεία (quarrying), η μεταποίηση (manufacturing), οι κλάδοι ηλεκτρισμού, ύδρευσης και φυσικού αερίου (electricity, gas and water supply) και ο κλάδος των κατασκευών (construction) και τέλος στον τομέα των υπηρεσιών και λοιπών κλάδων, όλοι οι υπόλοιποι τομείς που περιγράφονται στην τέταρτη αναθεωρημένη έκδοση του οδηγού «International Standard Industrial Classification of All Economic Activities» (ISIC) του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών και δεν περιλαμβάνονται στις δύο άλλες κατηγορίες (UN, 2018, σελ. 266). Στα τρία τελευταία διαγράμματα απεικονίζονται για τα ίδια έτη και τις ίδιες χώρες τα ποσοστά απασχόλησης σε κάθε τομέα, επαναυπολογισμένα λαμβάνοντας υπ' όψιν το εκάστοτε κρίσιμο ποσοστό ανεργίας⁵⁸⁷. Η παραβολή τους κρίνεται αναγκαία καθώς εμπλουτίζουν ή διαφωτίζουν τα συμπεράσματα από τη διερεύνηση της μεταβολής της συμβολής των τριών τομέων⁵⁸⁸.

⁵⁸⁵ Η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία (GVA) ισούται με το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν (GDP) εάν προσθέσει κανείς τις κρατικές επιδοτήσεις και αφαιρέσει τους έμμεσους φόρους. Βλ. σχετικά <http://markets.ft.com/research/Lexicon/Term?term=gross-value-added-GVA>, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:Gross_value_added.

Η έννοια μπορεί να προσεγγιστεί είτε από την πλευρά της παραγωγής προϊόντων (output-side), είτε από την πλευρά των εισοδημάτων (input-side). Για την χρήση και τη δυσκολία εναλλακτικών στατιστικών μεγεθών βλ. επιπλέον ISIC, Revision 4 (UN, 2008, σελ.20-21).

⁵⁸⁶ Τα δεδομένα έχουν ληφθεί από το 2018 WorldStatistics Pocketbook του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών (UN, 2018) και εκεί δίδονται μόνο για τα τρία συγκεκριμένα έτη. Μάλιστα αρκετές από τις τιμές για το έτος 2018 – και στα έξι διαγράμματα – είναι τιμές που αναμένονται ή τιμές του έτους 2016. Σε κάθε περίπτωση τα συμπεράσματα που εξάγονται από τα διαγράμματα και διατυπώνονται στις παραγράφους που ακολουθούν, έχουν συστηματικά ελεγχθεί και επαληθευτεί επιπλέον από τιμές που δίδονται και σε άλλες βάσεις δεδομένων. Αυτές είναι οι βάσεις δεδομένων της Παγκόσμιας Τράπεζας, της Eurostat και της CIA.

⁵⁸⁷ Τα ποσοστά εργαζομένων ανά τομέα που δίδονται στη βάση δεδομένων του 2018 WorldStatistics Pocketbook του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών (UN, 2018) «ανήγονται» στο σύνολο του εργατικού δυναμικού πολλαπλασιάζοντάς τα με τη διαφορά της μονάδας (100%) από το εκάστοτε ποσοστό ανεργίας. Δεν λαμβάνεται υπ' όψιν η ποσοτική διαφοροποίηση του εργατικού δυναμικού κατά τα τρία έτη εξαιτίας της μετανάστευσης, παράγοντας ο οποίος δύναται να λειτουργεί προσαυξητικά ή απομειωτικά.

⁵⁸⁸ Για παράδειγμα, η συμβολή ενός τομέα στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία μπορεί να αυξάνει, αλλά ταυτόχρονα να μειώνονται οι απασχολούμενοι σε αυτόν σηματοδοτώντας αύξηση της

Η αναδιάρθρωση των κλάδων της οικονομικής δραστηριότητας και οι μεταβολές της κλαδικής απασχόλησης αδιαμφισβήτητα αποδίδουν με τον πιο ανάγλυφο τρόπο την εξέλιξη των σύγχρονων οικονομιών. Παρόλ' αυτά συγκροτούν ένα περίπλοκο ζήτημα και η μελέτη τους απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή, αφού ενδεικτικά προυποθέτει συγκεκριμένη ταξινόμηση των οικονομικών δραστηριοτήτων που ακολουθεί συγκεκριμένες παραδοχές⁵⁸⁹, αποσύνθεση πραγματικών οικονομικών δραστηριοτήτων σε επιμέρους δραστηριότητες και απόδοση στις τελευταίες ειδικών βαρών⁵⁹⁰, διαθεσιμότητα δεδομένων που συχνά μειώνεται όσο οι υπό εξέταση μονάδες συγκεκριμενοποιούνται και ομοιογενοποιούνται⁵⁹¹, διάκριση των υποκειμένων της οικονομικής δραστηριότητας⁵⁹² και ακόμη αντιμετώπιση προϊόντων και υπηρεσιών που δεν συνάδουν με τους αυστηρούς ορισμούς των δύο εννοιών (UN, 2008, σελ.3-19; INE, 2011, σελ. 23-25). Η συνθετότητα της κατηγοριοποίησης, η οποία ενδεικτικά στα συστήματα ISIC και NACE⁵⁹³ γίνεται σε τέσσερα επίπεδα και συγκεκριμένα - από το υψηλότερο προς το χαμηλότερο - σε τομείς (sections), συνομοταξίες (divisions), ομάδες (groups) και τάξεις (classes), μαρτυρά την περιπλοκότητα του εγχειρήματος και καθιστά εφικτούς διαφορετικούς βαθμούς εμβάθυνσης σε κάθε ανάλυση με μοναδικό περιορισμό την ύπαρξη αντίστοιχων δεδομένων. Αξιοσημείωτα, οι αναθεωρήσεις των συστημάτων ταξινόμησης φαίνεται να πυκνώνουν ξανά χρονικά ύστερα από μια μακρά περίοδο

παραγωγικότητας στο συγκεκριμένο κλάδο ή γενικότερη πτώση της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας.

⁵⁸⁹ Για παράδειγμα η ταξινόμηση μπορεί να γίνει είτε με βάση τον τύπο της οικονομικής δραστηριότητας και κατ' επέκταση τις ομοιότητες τους στη διαδικασία παραγωγής, είτε με βάση το παραγόμενο προϊόν.

⁵⁹⁰ Βλ. δραστηριότητες όπου διαφορετικά στάδια της παραγωγής πραγματώνονται διαδοχικά από το ίδιο υποκείμενο και το παραγόμενο αποτέλεσμα του ενός σταδίου αποτελεί την πρώτη ύλη για το επόμενο, ή δραστηριότητες που οδηγούν ταυτόχρονα σε δύο διαφορετικά παραγόμενα προϊόντα (UN, 2008, σελ.22-28).

⁵⁹¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η λειτουργία ενός πρατηρίου βενζίνης που διαθέτει και μικρό παντοπωλείο.

⁵⁹² Ένας ιδιαίτερος διαχωρισμός που ακολουθεί ο ISIC στην τέταρτη έκδοσή του, είναι αυτός μεταξύ επιχείρησης (enterprise) που δύναται λ.χ. να είναι εταιρεία ή μη κερδοσκοπικό ίδρυμα και παραγωγικής μονάδας (establishment) που δύναται να είναι ολόκληρη επιχείρηση ή τμήμα αυτής, αλλά ευρισκόμενη σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική θέση (UN, 2008, σελ.16-18).

⁵⁹³ Η NACE (Nomenclature statistique des activités économiques dans la Communauté européenne) είναι η στατιστική ταξινόμηση των οικονομικών δραστηριοτήτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Για τους κωδικούς της βλ. https://ec.europa.eu/competition/mergers/cases/index/nace_all.html.

σταθερότητας (1968 – 1990), αποκαλύπτωντας έτσι ένα ολοένα και πιο σύνθετο πεδίο αγοράς⁵⁹⁴.

Από τα διαγράμματα 3.19 και 3.22 προκύπτουν ποικίλα συμπεράσματα. Ξεκινώντας από τα πρωταρχικά κράτη-μέλη της ζώνης του ευρώ, η γεωργία για την Ελλάδα, την Ισπανία, τη Φιλανδία⁵⁹⁵ και την Πορτογαλία παραμένει διαχρονικά ιδιαίτερα σημαντικός τομέας που συμβάλλει παραπάνω από 2% στην ετήσια προστιθέμενη αξία. Έτσι οι οικονομικές δραστηριότητες στον τομέα απέδωσαν σε ονομαστικές τιμές⁵⁹⁶ στην Ισπανία 25,24 δισεκατομμύρια ευρώ το 2005, 25,25 το 2010 και 30,09 το 2016, ενώ στη Φιλανδία 3,75, 4,47 και 5,14 αντίστοιχα. Αξιοπρόσεκτα στην Ελλάδα ο τομέας συμβάλλει σταθερά περισσότερο από 3% και παρά την οικονομική κρίση που έπληξε την χώρα, δεν εμφανίστηκε καθ'όλη την υπό εξέταση περίοδο μετατόπιση του εργατικού δυναμικού προς άλλους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας. Η γεωργία συμβάλλει ελάχιστα στην οικονομία του Λουξεμβούργου και του Ηνωμένου Βασιλείου, σταθερά σε εκείνες των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, της Ιταλίας και της Ελβετίας και εμφανίζει μια μοναδικά αυξανόμενη βαρύτητα για την Νορβηγία από το 2010. Καθώς οι απασχολούμενοι στο συγκεκριμένο κλάδο μειώνονται στην σκανδιναβική χώρα, και γνωρίζοντας πως το ΑΕΠ δεν εμφάνισε καμμία σημαντική πτώση κατά το υπό εξέταση διάστημα, πρόκειται για αυξανόμενη παραγωγικότητα. Σταθερή τάση συρρίκνωσης του τομέα τόσο σε όρους συμβολής του στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία, όσο και σε όρους εργαζομένων, παρουσιάζουν η Κύπρος, η Μάλτα, η Εσθονία, η Πολωνία, η Βουλγαρία, η Ρουμανία, η Κροατία και η Κίνα. Παρόλ' αυτά, στις οικονομίες της Βουλγαρίας, της Ρουμανίας και της Κροατίας η γεωργία εξακολουθεί να συνεισφέρει πολύ περισσότερο από ό,τι σε εκείνες των υπόλοιπων χωρών της Ευρωπαϊκής

⁵⁹⁴ Το ISIC υιοθετήθηκε το 1948. Έκτοτε έχει αναθεωρηθεί τέσσερις φορές και συγκεκριμένα το 1958, το 1968, το 1990 και το 2008. Το 2002 ωστόσο εγκρίθηκε ενημέρωση της τρίτης αναθεωρημένης έκδοσής του η οποία εκδόθηκε το 2004 (UN, 2008, σελ. ix-x). Η NACE ακολούθησε από το 1970 οπότε εκδόθηκε για πρώτη φορά, τα ίδια στάδια. Αναθεωρήθηκε το 1990 (NACE, Rev.1), το 2002 ενημερώθηκε (NACE, Rev.1.1) και το 2006 αναθεωρήθηκε ξανά (NACE, Rev.2).Βλ.:

<https://ec.europa.eu/eurostat/statistics->

[explained/index.php/NACE_background#Historical_background_and_legal_context](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/NACE_background#Historical_background_and_legal_context).

⁵⁹⁵ Η δασοκομία αποτελεί κορυφαίο κλάδο δραστηριοποίησης στη χώρα (Stiglitz, 2016, σελ.103).

⁵⁹⁶ Οι συγκεκριμένες τιμές αφορούν μετρήσεις σε «current prices», δηλαδή μετρήσεις όπου δεν έχει γίνει καμμία αναπροσαρμογή για τον πληθωρισμό. Η βάση δεδομένων διαθέσιμη στο: <http://data.un.org/Data.aspx?d=SNAAMA&f=grID%3A201%3BcurrID%3ANCUC%3BpcFlag%3A0>

Ένωσης (περίπου 4%)⁵⁹⁷ και στη Ρουμανία ειδικότερα να απασχολεί ακόμη το 21% του εργατικού δυναμικού⁵⁹⁸ σε αντίθεση με το 10% στην Πολωνία και το σχεδόν σταθερό 3,5% στην Ιταλία. Αρκετά ενδιαφέρουσα προκύπτει η σύγκριση μεταξύ Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και Κίνας. Στον διατλαντικό εταίρο της Ένωσης, σταθερά 1,5% εργαζομένων αμερικανών παράγουν 1% της προστιθέμενης αξίας σε κάθε υπό εξέταση έτος. Στην ασιατική χώρα, όπου η γεωργία συνεχίζει να συμβάλλει με 8,9% στην προστιθέμενη αξία το 2018 (από 12% το 2005) και να απασχολεί το 15,6% του εργατικού δυναμικού της χώρας έναντι του 34,3 που απασχολούσε το 2005, η αύξηση της παραγωγικότητας σημειώνεται ραγδαία και η εθνική οικονομία παραμένει εξαιρετικά ιδιόμορφη. Τέλος καταγράφεται μια τρομερή πτώση στους εργαζόμενους στον τομέα έπειτα από το 2010 στην Πορτογαλία (από 10% το 2010 σε 6,18% το 2018), στη Σλοβενία (από 8,17% σε 4,48%) και στην Κροατία (από 12,55% σε 6,63%).

Εστιάζοντας στα διαγράμματα 3.20 και 3.23, σημαντική παρατηρείται η διαφορά μεταξύ Γερμανίας και Γαλλίας. Η βιομηχανία συνεισφέρει σταθερά στις δύο χώρες με διαφορά 15% περισσότερο στην Γερμανία. Στη Γαλλία συνεισφέρει κατά 20%, όπως ακριβώς στις ΗΠΑ, ενώ στη Γερμανία κατά 35%, όπως στη Ρωσία⁵⁹⁹. Σταθερή υψηλή συνεισφορά της βιομηχανίας, πάνω από 32,5% καταγράφεται επιπλέον στη Σλοβακία, στη Τσεχία και στην Πολωνία, ενώ ακολουθεί η Σλοβενία και η Ουγγαρία με κυμαινόμενες τιμές μεγαλύτερες από 30%. Σε αυτές τις χώρες, όπως άλλωστε και στη Γερμανία, απασχολούνται διαχρονικά σταθερές και σημαντικές ποσοστώσεις του εργατικού δυναμικού⁶⁰⁰. Ειδικότερα στην Πολωνία το εργατικό δυναμικό του τομέα αυξάνει μοναδικά από 24% το 2005, σε 27,39% το 2010 και σε 29,79% το 2018. Αντίθετα, αποβιομηχανοποίηση λαμβάνει χώρα στο Λουξεμβούργο, στην Ελλάδα, στην Κύπρο και στη Μάλτα με τη σταδιακή συρρίκνωση του τομέα τόσο σε όρους εργατικού δυναμικού, όσο και συμβολής του στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία.

⁵⁹⁷ Ακολουθούν η Ουγγαρία και όπως έχει προαναφερθεί η Ελλάδα.

⁵⁹⁸ Το συγκεκριμένο ποσοστό ήταν 30% το 2005 και 28,83% το 2010.

⁵⁹⁹ Η βιομηχανία απασχολεί σχεδόν σταθερά το 20% της εργατικής δύναμης στη Γαλλία, ενώ ομοίως σταθερά το 26% στη Γερμανία.

⁶⁰⁰ Η παρατήρηση δεν ισχύει για την Σλοβενία όπου το εργατικό δυναμικό μειώνεται (από 34,69% το 2005 σε 30,25% το 2010 και σε 29,67% το 2016). Στην Σλοβακία η ποσόστωση κυμαίνεται γύρω στο 32,5%, στη Τσεχία στο διεθνές υψηλότερο 36% και στην Ουγγαρία γύρω στο 28,5%.

Στην Κύπρο η τελευταία μειώθηκε από 20,5% το 2005 σε 16,7% το 2010 και 11,4% το 2018, ενώ στην Μάλτα από 23%, σε 19% και 13,8% αντίστοιχα. Μια ιδιότυπη, σταδιακή και σημαντική πτώση στη συνεισφορά του τομέα καταγράφεται στη Νορβηγία, η οποία δε συνοδεύεται από αντίστοιχη μείωση του εργατικού δυναμικού. Θα προσομοιάζε περίπτωση ύφεσης η οποία θα απαιτούσε δομική μεταρρύθμιση εάν η συνεισφορά του τομέα δεν παρέμενε σε τόσο υψηλή σχετική τιμή⁶⁰¹. Μια ιδιαίτερα έντονη επαναβιομηχανοποίηση της Ιρλανδίας παρατηρείται επιπλέον μετά το 2010, η οποία δε συνοδεύτηκε με αντίστοιχη μετακίνηση εργατικού δυναμικού και ερμηνεύεται ως αύξηση της παραγωγικότητας. Σε ονομαστικές τιμές ο τομέας συνείσφερε από 84,51 δισεκατομμύρια ευρώ το 2005, 71,61 το 2010 και 185,67 το 2016⁶⁰². Τέλος, η «κορυφή» που σημειώνεται το 2010 στη Ρουμανία ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα της πλασματικής μετακίνησης της έδρας πολλών εταιρειών στη χώρα, καθώς δε συνοδεύεται από αντίστοιχη μετακίνηση εργατικού δυναμικού και δεν μπορεί να εξηγηθεί ως αύξηση της παραγωγικότητας αφού η συμβολή του τομέα υπολογίστηκε το 2016 αρκετά χαμηλότερη από εκείνη του 2010, χαμηλότερη ακόμη και από εκείνη του 2005⁶⁰³.

Παρατηρώντας τέλος τα διαγράμματα 3.21 και 3.24, διαπιστώνει κανείς μια γενικευμένη τάση αύξησης της απασχόλησης στον τομέα των υπηρεσιών και υψηλή συμβολή του τελευταίου στην εκάστοτε ακαθάριστη προστιθέμενη αξία. Το συμπέρασμα συνάδει με τις γενικότερες μεταβολές που εμφανίζονται στην κατανομή του παγκόσμιου ΑΕΠ στους τομείς οικονομικής δραστηριότητας την τελευταία δεκαετία⁶⁰⁴. Σημαντική συνεχόμενη αύξηση των υπηρεσιών παρατηρείται στη

⁶⁰¹ Από 42,5 % το 2005 η συνεισφορά του τομέα μειώθηκε σε 39,1% το 2010 και 34,6% το 2018. Το εργατικό δυναμικό μειώθηκε από 19,88% το 2005 σε 19,01% το 2010 και σε 18,72% το 2018. Ενδεχομένως πρόκειται για «βιομηχανική οπισθοχώρηση», δηλ. περίπτωση όπου ο τομέας υπήρξε ανεπτυγμένος και ισχυρός και υποχωρεί υπό συγκεκριμένες συνθήκες (Martinussen, 2007, σελ.186-207).

⁶⁰² <http://data.un.org/Data.aspx?d=SNAAMA&f=grID%3A201%3BcurrID%3ANCUC%3BpcFlag%3A0> . Χαρακτηριστικά ο κλάδος manufacturing (ISIC D) διακυμάνθηκε από 33,3 δισεκατομμύρια ευρώ το 2005, σε 32,6 δις. το 2010 και σε 87,4 δις το 2016, ο κλάδος του construction (ISIC F) από 14,6 δις. το 2005 σε 2,3 δις. το 2010 και σε 6,24 δις. το 2016, και ο κλάδος του mining, manufacturing, utilities (ISIC C-E) από 36,6 δις. το 2005, σε 36,7 δις το 2010 και σε 92 δις το 2016.

⁶⁰³ Από 36% το 2005 η συμβολή του τομέα στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία έφθασε 41,3% το 2010 και 32,4 το 2016.

⁶⁰⁴ Το 2007 ο τομέας των υπηρεσιών συνείσφερε στο παγκόσμιο ΑΕΠ κατά 61,63%, ο τομέας της βιομηχανίας κατά 28,6% και η γεωργία κατά 3,76%. Το 2010 τα ποσοστά είχαν μεταβληθεί σε 63,21%,

Ρουμανία και στην Κίνα, όπως επίσης στην Κύπρο και στη Μάλτα. Στις δύο πρώτες τα πολύ χαμηλά αρχικά ποσοστά αυξάνουν και «κανονικοποιούνται», ενώ στις δύο επόμενες τα υψηλά αρχικά ποσοστά διογκώνονται περαιτέρω⁶⁰⁵. Στο Λουξεμβούργο, στη Γαλλία, στην Ελλάδα, στην Κύπρο, στην Μάλτα, στο Ηνωμένο Βασίλειο και στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής ο τομέας των υπηρεσιών συμβάλλει σημαντικά και σταθερά αυξητικά πάνω από 75%⁶⁰⁶. Ειδικότερα το Ηνωμένο Βασίλειο και οι ΗΠΑ εμφανίζουν περίπου τις ίδιες ποσοστώσεις εργατικού δυναμικού, ενώ λίγο χαμηλότερες παρουσιάζει η Γαλλία⁶⁰⁷. Η συμβολή του τομέα δεν διαφοροποιείται χρονικά στην Γερμανία, στη Σλοβακία, στην Πολωνία, στην Τσεχία και στην Ουγγαρία, ενώ ξανά η Γαλλία και η Γερμανία εμφανίζουν για ακόμη μια φορά σταθερή διαφορά 15%. Στη Γαλλία ο τομέας των υπηρεσιών συμβάλλει με τιμές κυμαινόμενες γύρω από το 78,5%, ενώ στη Γερμανία γύρω από το 63,5%⁶⁰⁸. Στις προαναφερθείσες Σλοβακία, Πολωνία, Τσεχία και Ουγγαρία, η ποσόστωση των εργαζομένων στον τομέα ακολουθεί την ίδια αυξητική πορεία και συγκλίνει σχεδόν στην ίδια τιμή (γύρω στο 57%)⁶⁰⁹, ενώ στην Πορτογαλία, ο τομέας απασχολεί ολοένα και περισσότερους εργαζόμενους σε σχετική ποσόστωση από το 2010 χωρίς ωστόσο η τάση αυτή να

27,22% και 3,64%, ενώ το 2016 σε 65,24%, 25,17% και 3,51%. Βλ. σχετικά: <https://www.statista.com/statistics/256563/share-of-economic-sectors-in-the-global-gross-domestic-product/>. Βλ. επιπλέον «βιομηχανοποίηση» των υπηρεσιών και «τριτογενοποίηση» του δευτερογενούς τομέα (INE, 2011α, σελ.17-18)

⁶⁰⁵ Η συμβολή του τομέα αυξήθηκε στη Ρουμανία από 54,5% το 2005 σε 63,3% το 2018, στην Κίνα από 40,9% σε 51,2%, στην Κύπρο από 76,4% σε 86,5% και στην Μάλτα από 74,7% σε 84,9%. Αντίστοιχα το ποσοστό των εργαζομένων στις υπηρεσίες αυξήθηκε κατά την ίδια περίοδο στη Ρουμανία από 34,61% σε 46,69%, στην Κίνα από 33,18% σε 54,51%, στην Κύπρο από 67,43% σε 71,24% και στην Μάλτα από 63,40% σε 76,26%.

⁶⁰⁶ Ακολουθεί το Βέλγιο, η Ολλανδία και η Δανία.

⁶⁰⁷ Στο Ην. Βασίλειο οι εργαζόμενοι στον τομέα υπηρεσιών κυμάνθηκαν από 74,64% το 2005, σε 73,39% το 2010 και σε 77,31% το 2018. Ομοίως στις ΗΠΑ από 73,45% το 2005, σε 72,23% το 2010 και σε 76,18% το 2018. Στο Λουξεμβούργο η ποσόστωση των εργαζομένων του τομέα είναι αναμενόμενα η υψηλότερη στην Ευρώπη και αυξήθηκε από 77,36% το 2005 σε 81,83% το 2010 και σε 82,41% το 2018.

⁶⁰⁸ Η συμβολή του τομέα στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία στη Γαλλία ήταν 76,6% το 2005, 78,6% το 2010 και 78,8% το 2016, ενώ στην Γερμανία 64,3% το 2005 και 63,4% τόσο το 2010 όσο και το 2016. Οι εργαζόμενοι στη Γαλλία κυμάνθηκαν από 66,43% του πληθυσμού του εργατικού δυναμικού το 2005, σε 68,14% το 2010 και 69,44% το 2016, ενώ στη Γερμανία τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 60,21%, 65,10% και 69,12%.

⁶⁰⁹ Στην Σλοβακία η ποσόστωση των εργαζομένων στον τομέα αλλάζει από 47,21% το 2005, σε 51,02 το 2010 και σε 56,95% το 2018. Στην Πολωνία οι αντίστοιχες τιμές είναι 43,89%, 51,17% και 56,14%, στην Τσεχία 52,04%, 54,60% και 57,71% και στην Ουγγαρία 58,19%, 57,54% και 62,78%.

συμβαδίζει με αύξηση της συμβολής των υπηρεσιών στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία. Τέλος, ομοιότητα τόσο στις μεταβολές των ποσοστώσεων όσο και στις τιμές τους η οποία επαληθεύεται για τους εργαζόμενους στον τομέα και για τη συμβολή του ίδιου του τομέα στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία παρατηρείται μεταξύ της Δανίας, της Σουηδίας, της Ελβετίας και της Νορβηγίας με την τελευταία μόνο να διαφοροποιείται σημαντικά – δέκα εκατοστιαίες μονάδες χαμηλότερα - στην συνεισφορά του τομέα⁶¹⁰.

Οι ευρωπαϊκές μικτές οικονομίες των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών με μέσο ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού τον ποικιλόμορφο⁶¹¹ κεντρικό σχεδιασμό που δεν ασκήθηκε μονομερώς στο κράτος ή στις ιδιωτικές επιχειρήσεις (Berend, 2009, σελ.317-321), υπό τη πίεση της δεκαετίας του 1970⁶¹² μετασχηματίστηκαν σταδιακά ώστε να ενσωματωθούν σε μια παγκοσμιοποιημένη αυτορρυθμιζόμενη αγορά καθώς η τιμή του πετρελαίου ευνοικά μειώνονταν από 36 δολλάρια το βαρέλι το 1981 σε 11 δολλάρια το 1986, οι κεφαλαιακοί έλεγχοι καταργούνταν έως το 1990⁶¹³ και το

⁶¹⁰ Στη Δανία η συμβολή του τομέα αυξάνει από 72,5% το 2005 σε 75,8% το 2010 και σε 75,6% το 2018. Στην Σουηδία τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 69,2%, 69,4% και 74,2%, στην Ελβετία 72,1%, 72,7% και 73,5% και στην Νορβηγία 55,9%, 59,2% και 62,8%. Οι ποσοστώσεις των εργαζομένων συγκλίνουν ακόμη περισσότερο. Στη Δανία απο 69,40% το 2005, 72,15% το 2010 και 74,15% το 2018, στη Σουηδία από 70,06% σε 71,29% και 74,83%, στην Ελβετία από 70,36%, 70,54% και 72,28% και στην Νορβηγία από 72,46% σε 75,08% και 75,36%.

⁶¹¹ Βλ. ενδεικτικά στη Γαλλία το σχέδιο Monnet (1946-1952) και το σχέδιο Hirsch (1954-1957), στην Ισπανία το Σχέδιο Σταθεροποίησης του 1959 και τα διαδοχικά σχέδια ανάπτυξης της «action concertada», στην Ιταλία το αναπτυξιακό ταμείο Cassa per il Mezzogiorno και το Σχέδιο για την ανάπτυξη της απασχόλησης και του εισοδήματος του Ezio Vanoni (1955-1964) και τέλος την εξαγγελία του βρετανικού οικονομικού σχεδιασμού από τον Wilson και το βρετανικό νόμο περί Επιστήμης και Τεχνολογίας το 1965.

⁶¹² Συνοπτικά, η επιβράδυνση της οικονομικής μεγέθυνσης κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1960 δε συνοδεύονταν από αντίστοιχη επιβράδυνση της αύξησης των τιμών. Οι τελευταίες αυξάνονταν περαιτέρω με την άνοδο της τιμής του πετρελαίου κατά την πρώτη πετρελαιική κρίση και ο ήδη καθυστερημένος υποχωρούμενος πληθωρισμός διογκωνόταν πάλι. Η πολιτική της συναθροιστικής ζήτησης στη συνέχεια, επιλογή αρκετών κυβερνήσεων, προκάλούσε την αντισταθμιστική αύξηση των μισθών και κατ'επέκταση ακόμη μεγαλύτερο και γρηγορότερα επιταχυνόμενο πληθωρισμό και όχι την σταθεροποίηση της παραγωγής (Eichengreen, 1996, σελ.61).

⁶¹³ Την πολιτική των αμερικανών προέδρων Nixon (1969-1974) και Reagan (1981-1989) και τη βράβευση του Friedman με το Νόμπελ οικονομίας το 1976, συμπλήρωναν η εκλογή της Thatcher (1979-1990) και η απορρύθμιση του χρηματιστηρίου αξιών του Λονδίνου το 1986, η δράση των γάλλων υπουργών οικονομικών Édouard Balladur (1986-1988) και Pierre Bérégovoy (1984-1986 & 1988-1982) κατά τη θητεία του οποίου το σκάνδαλο Triangle Industries – Pêcheiney έλαβε χώρα, η «geistig-moralische Wende» του καγκελάρου Kohl αφού «Superfluous statutes and laws hinder structural change and individual initiative in the economy and limit unnecessarily the freedom of the

χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο εισέρχεται στη θέση του οδηγού. Σε αυτή την πορεία που διαγράφεται ως σήμερα, οι ευρωπαϊκές οικονομίες εξελίχθηκαν και συνεχίζουν να εξελίσσονται με κύρια υποκείμενα τις μικρής και μεσαίας κλίμακας επιχειρήσεις (SMEs). Οι τελευταίες κατέληξαν να αποκτήσουν κοινό ορισμό στην Ένωση μόλις πρόσφατα το 2005⁶¹⁴, ύστερα από την απαραίτητη σύζευξη διαφορετικών απόψεων που αντικατόπτριζαν την ανομοιογένεια των εθνικών οικονομιών, ως επιχειρήσεις που απασχολούν λιγότερους από 250 εργαζόμενους και εμφανίζουν ετήσιο κύκλο εργασιών έως 50 εκατομμύρια ευρώ ή συνολικό ετήσιο ισολογισμό έως 43 εκατομμύρια ευρώ⁶¹⁵. Η κρίσιμη μάζα τους, καθώς ενδεικτικά το 2005 αποτελούσαν το 99,8% των επιχειρήσεων στα 27 κράτη μέλη του ενωσιακού εγχειρήματος, και η μέτρια επίδοσή τους αφού κατά το ίδιο έτος οι υφιστάμενες σχεδόν είκοσι εκατομμύρια τέτοιες επιχειρήσεις απασχολούσαν το 67,1% των εργαζόμενων και παρήγαγαν το 57,6% της προστιθέμενης αξίας (Schmiemann, 2008)⁶¹⁶, ωθούσαν την Ευρωπαϊκή Επιτροπή να διατυπώσει τον Ιανουάριο του 2008 την πρωτοβουλία

citizen. Thus further measures for the debureaucratisation of the economy and our conditions of life are essential» (CDU, 1984, σελ.11) και τέλος η κατάργηση των κεφαλαιακών ελέγχων στις μεσογειακές και σκανδιναβικές χώρες (Helleiner, 1994, σελ.168-170). Για την οικονομική πολιτική του Kohl που εστίαζε στην προσφορά βλ. Leaman (2009, σελ.43-136), για το σκάνδαλο της εξαγοράς της αμερικανικής Triangle από την κρατική γαλλική Pechiney βλ. <https://www.nytimes.com/1989/01/09/business/international-report-triangle-pechiney-insider-inquiry-widens.html> και <https://www.nytimes.com/1993/09/30/business/company-news-7-are-convicted-and-fined-in-french-insider-trading-case.html>.

⁶¹⁴ Η σχετική εισήγηση έγινε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή τον Μάιο του 2003.

⁶¹⁵ Όπως επεξηγεί ο Filippini (2014, σελ.237) ερευνώντας σε συγκριτική διάσταση τις μικρής και μεσαίας κλίμακας επιχειρήσεις σε Ιταλία και Ιαπωνία, η διάζευξη μεταξύ του ορίου του ετήσιου ισολογισμού και του ορίου του κύκλου εργασιών στον ευρωπαϊκό ορισμό αιτιολογείται αφού ο κύκλος εργασιών στις επιχειρήσεις εμπορίου και διανομής είναι σημαντικά μεγαλύτερος από εκείνον στις επιχειρήσεις μεταποίησης. Για τον ορισμό των SMEs βλέπε <https://ec.europa.eu/eurostat/web/structural-business-statistics/structural-business-statistics/sme>. και ESPON (2018, σελ.2). Ειδικότερα ως μικροεπιχειρήσεις (micro) ταξινομούνται οι επιχειρήσεις που απασχολούν λιγότερους από δέκα εργαζόμενους, ως μικρής κλίμακας (small sized) επιχειρήσεις εκείνες που απασχολούν από 10 έως 49 και ως μεσαίας κλίμακας (medium sized) επιχειρήσεις εκείνες που απασχολούν από 50 έως 249. Αθροιστικά οι επιχειρήσεις σε αυτές τις τρεις κατηγορίες αποτελούν τις SMEs και συγκρίνονται με τις μεγάλες επιχειρήσεις οι οποίες διαθέτουν εργατικό προσωπικό 250 ή περισσότερα άτομα.

⁶¹⁶ Τα ποσοστά υπολογίζονται προς όλους τους εργαζόμενους στους κατά NACE τομείς (sections) C έως I και K και την συνολική προστιθέμενη αξία των τομέων αυτών. Τα κράτη μέλη αριθμούνται καταχραστικά για το έτος 2005 σε 27, αφού ο Schmiemann (2008) έχει συνυπολογίσει στην συγκεκριμένη επεξηγηματική αναφορά της Eurostat τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία.

«Small Business Act» (SBA)⁶¹⁷ με το επιτακτικό σύνθημα «Think Small first» και ένα μήνα αργότερα να δημιουργήσει το «Enterprise Europe Network», ένα δίκτυο με περισσότερα από πεντακόσια σημεία επικοινωνίας που θα πρόσφερε υποστηρικτικές υπηρεσίες στις εν λόγω επιχειρήσεις ώστε αυτές να αναπτύξουν πλήρως το δυναμικό τους⁶¹⁸. Μόλις τον Φεβρουάριο του 2011, κατά τη διάρκεια της κρίσης στην Ευρωζώνη, μια αναθεωρημένη έκδοση του SBA δημοσιεύεται⁶¹⁹ και στη συνέχεια τον Νοέμβριο του ίδιου έτους η Επιτροπή εισηγούταν την ελαχιστοποίηση του κανονιστικού φόρτου για τις SMEs⁶²⁰.

Παρά αυτή τη θεσμική δράση, ενδοχώριες και διακρατικές διαφορές στην γεωγραφική κατανομή των επιχειρήσεων ανά μέγεθος και στις αντίστοιχες ποσοστώσεις των εργαζόμενων παραμένουν ανυποχώρητες και σε ένα δυναμικό περιβάλλον συνδιαλέγονται και συναθροίζονται με νέες τάσεις (ESPON, 2018, σελ.9-20). Παραμερίζοντας μεθοδολογικούς προβληματισμούς και κενά δεδομένων, και περιορίζοντας την συγκριτική διάσταση σε επίπεδο χωρών, συμπεραίνεται πως η Γερμανία, η Πολωνία και η Σουηδία εμφανίζουν ιδιαίτερα υψηλό αριθμό μεσαίας κλίμακας επιχειρήσεων, σε πλήρη αντίθεση με την Ελλάδα και την Πορτογαλία όπου οι μικροεπιχειρήσεις παραμένουν η κύρια κινητήρια δύναμη της οικονομίας. Ιδιαίτερα στην χώρα της Ιβηρικής χερσονήσου - όπως και στη νότια Ιταλία - παρατηρείται ενδοενωσιακά το μεγαλύτερο ποσοστό εργαζομένων σε μικροεπιχειρήσεις (ESPON, 2018, σελ.26). Επιπλέον, όπως απεικονίζεται στο διάγραμμα 3.26, σταθερή συγκέντρωση μεγάλων και ιδιαίτερα παραγωγικών επιχειρήσεων με εργαζόμενους άνω των 250 ατόμων εμφανίζεται στην κεντρική Ευρώπη. Όχι πολύ διαφορετικά από ό,τι το 2005 (Schmiemann, 2008, σελ.1-2), το

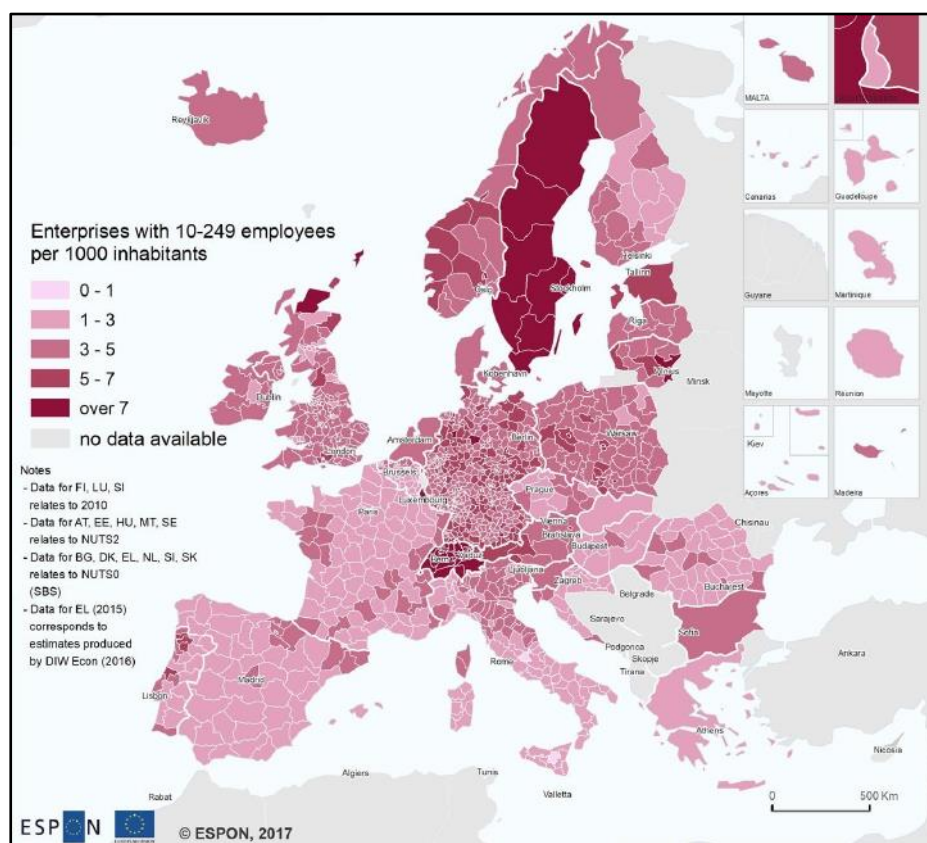
⁶¹⁷ Πρόκειται για την οδηγία COM (2008) 394, διαθέσιμη στο <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52008DC0394>. Σε αυτήν (COM 394, 2008, σελ.4) υπογραμμίζεται πως σκοπό της συγκεκριμένης πρωτοβουλίας αποτελεί: « [...] η βελτίωση της συνολικής προσέγγισης της πολιτικής όσον αφορά την επιχειρηματικότητα· η οριστική καθιέρωση της αρχής «Προτεραιότητα στις μικρές επιχειρήσεις» στη χάραξη πολιτικής, από τις νομοθετικές ρυθμίσεις έως τις δημόσιες υπηρεσίες· και η προώθηση της ανάπτυξης των ΜΜΕ μέσω της υποστήριξής τους για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που εξακολουθούν να εμποδίζουν την ανάπτυξή τους.»

⁶¹⁸ Για το Enterprise Europe Network, βλ. <https://een.ec.europa.eu>

⁶¹⁹ Πρόκειται για την Οδηγία COM (2011) 78, διαθέσιμη στο <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52011DC0078>

⁶²⁰ Πρόκειται για την Οδηγία COM (2011) 803, διαθέσιμη στο <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52011DC0803>

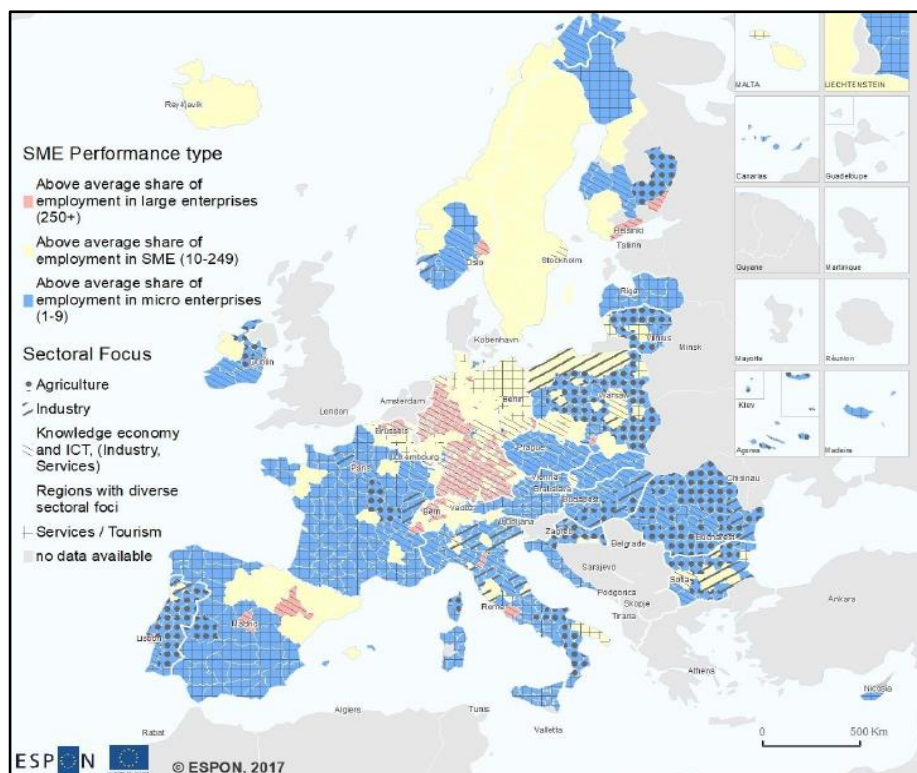
2012 οι επιχειρήσεις αυτής της κλίμακας παρήγαγαν το 42,4% της προστιθέμενης αξίας. Η παρουσία τους όμως δεν φαίνεται να απομειώνει την «κοινωνική» τουλάχιστον διαχρονική σπουδαιότητα των SMEs για την ευρωπαϊκή ήπειρο. Το ίδιο υπό εξέταση έτος, το 2012, στις 28 χώρες της Ένωσης⁶²¹, περισσότερες από εικοσιδύο εκατομμύρια μικρής και μεσαίας κλίμακας επιχειρήσεις απασχολούσαν περίπου ενενήντα εκατομμύρια άτομα, έναντι σχεδόν σαραντατεσσάρων χιλιάδων μεγάλων επιχειρήσεων που απασχολούσαν τους μισούς περίπου εργαζόμενους (Eurostat, 2016, σελ.4-5). Από αυτές τις επιχειρήσεις περισσότερες από έξι εκατομμύρια δραστηριοποιούνταν στο εμπόριο (distributive trades) και περισσότερες από τρία εκατομμύρια στον κατασκευαστικό τομέα (construction)⁶²².

⁶²¹ Στην συγκεκριμένη αναφορά που δημοσιεύεται το 2016 έχει προσμετρηθεί η Κροατία.

⁶²² Τα ακριβή μεγέθη είναι 6,2 και 3,3 εκατομμύρια αντίστοιχα. Στις πρώτες απασχολούνταν περίπου 23,3 εκατομμύρια εργαζόμενοι, ενώ στον τομέα των κατασκευών 11,2 εκατομμύρια εργαζόμενοι. (Eurostat, 2016, σελ.5).

Διάγραμμα 25.: Αναλογία μεσαίας κλίμακας επιχειρήσεων ανά 1000 κατοίκους (ESPON, 2018, σελ.12)⁶²³

Διάγραμμα 26.: Διασπορά επιχειρήσεων ανά κλίμακα και τομέα (ESPON, 2018, σελ.29)

Η Ευρώπη, η ήπειρος πλέον των πετυχημένων γερμανικών «Mittelstand» (Fratzcher, 2018, σελ.74-76) και των απρόθυμων όμως να επεκταθούν, σχεδόν 3,7 εκατομμυρίων ιταλικών, μικρομεσαίων επιχειρήσεων (Filippini, 2014, σελ.238) προσαρμόζοταν αργά πριν τέσσερις δεκαετίες στην καινοτόμο τεχνολογία. Επιτρέποντας στην ανανεωμένη οργανωτικά Ιαπωνία και στις αμυνόμενες «επιθετικά»⁶²⁴ Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής το προβάδισμα στο διεθνή ανταγωνισμό των παραγωγικών κλάδων υψηλής τεχνολογικής έντασης, στα μέσα της δεκαετίας του 1980 η Γερμανία, η Σουηδία και η Ελβετία διατηρούσαν και βελτιώναν την ανταγωνιστικότητά τους σε τομείς μεσαίας και χαμηλής έντασης έρευνας και ανάπτυξης όπως στην

⁶²³ Για την ορθή ερμηνεία του συγκεκριμένου διαγράμματος η ένταση του χρώματος δεν συνεπάγεται περισσότερες σε απόλυτο αριθμό μεσαίας κλίμακας επιχειρήσεις.

⁶²⁴ Η όξυνση του διεθνούς ανταγωνισμού και οι νέες τεχνολογίες προκάλεσαν προβλήματα στις παραδοσιακές βιομηχανίες των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και ταυτόχρονα αντανάκλαστικό επαναπροσανατολισμό της εθνικής οικονομίας προς νέες κατευθύνσεις και συγκεκριμένα προς δραστηριότητες υψηλής τεχνολογίας και μαζικής παραγωγικότητας (Jean Guinet, 1987, σελ.13).

εφαρμοσμένη μηχανική, στην χημεία⁶²⁵ και στην κατασκευή κινητήρων (Guinet, 1987, σελ.12-15; Maldwyn, 1987, σελ.4-7). Διαμόρφωναν με την τακτική αυτή, παρά την παράλληλη και όχι αιτιακά συσχετιζόμενη αποδυνάμωση της Γαλλίας, της Ιταλίας και του Ηνωμένου Βασιλείου, ένα διαχρονικό πλεονέκτημα για την αθροιστική οικονομία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας το οποίο δεν ήταν άλλο από τη συμβολή της τεχνολογίας σε συγκεκριμένους κλάδους βιομηχανικής παραγωγής και την υβριδιοποίηση των τελευταίων μέσα από την έρευνα και την ανάπτυξη. Το πλεονέκτημα αυτό επιχειρούταν να διασφαλιστεί με την εφαρμογή κοινοτικών προγραμμάτων όπως λ.χ. το ESPRIT⁶²⁶ και την στενότερη - κοινοτικά επιδοτούμενη ή μη - συνεργασία των ευρωπαϊκών πολυεθνικών εταιρειών όπως της AEG, της Philips και της Olivetti (Narula, 1999; Berend, 2009, σελ.396-398). Η ενδοευρωπαϊκή συνεργασία εντεινόταν κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980, έφθινε όμως σημαντικά κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και αντικαθιστούταν από στρατηγικές συμμαχίες στον χώρο της έρευνας και της ανάπτυξης μεταξύ επιχειρήσεων των κρατών μελών της Ένωσης και των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής ή της Ιαπωνίας (Narula, 1999, σελ.716)⁶²⁷. Παράλληλα, σε ένα γενικότερο πλαίσιο επανεκκίνησης του άλλοτε ηγετικού τομέα των κατασκευών⁶²⁸ και αύξησης των πωλήσεων των αυτοκινήτων πραγματοποιούταν η καθυστερημένη ευρωπαϊκή στροφή προς την τεχνολογία των πληροφοριών και επικοινωνιών. Η στροφή αυτή κάθε άλλο παρά ομοιόμορφη εξελίσσεται για τα κράτη – μέλη. Το 1998 η σουηδική

⁶²⁵ Μόνο κατά τη διετία 1985-1987, οι κορυφαίες γερμανικές, γαλλικές, βρετανικές, ιταλικές και ολλανδικές επιχειρήσεις χημείας αγόρασαν 116 εργαστήρια παραγωγής ιδιοσκευασμάτων σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες και 126 επιχειρήσεις στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (Martinelli, 1991, σελ.39).

⁶²⁶ Πρόκειται για το European Strategic Programme for Research and Development in Information Technology. Βλ. σχετικά Ο' Farrell (1984).

⁶²⁷ Ο Narula (1999, σελ.715-717) ακολουθώντας την βάση δεδομένων MERIT-CATI, διαπιστώνει πως το διάστημα 1985-1989 κυρώθηκαν 534 συμφωνίες συνεργασίας μεταξύ ευρωπαϊκών εταιρειών. Την αμέσως επόμενη περίοδο 1990-1994, ο αριθμός αυτών των συμφωνιών μειώθηκε σημαντικά, σχεδόν κατά το μισό. Σε αντίθεση, ο αριθμός συμμαχιών τεχνολογίας μεταξύ ιαπωνικών και ευρωπαϊκών εταιρειών παρέμεινε σχεδόν σταθερός και εκείνος μεταξύ αμερικανικών και ευρωπαϊκών αυξήθηκε για τις δύο μεγαλύτερες χώρες της Ένωσης, Γερμανία και Γαλλία, από 177 σε 263 (Για τη Γερμανία αυξήθηκαν από 108 σε 163 και για τη Γαλλία από 69 σε 100).

⁶²⁸ Έπειτα από τη στασιμότητα της περιόδου 1973-1990, η κατασκευή κατοικιών ενδεικτικά στη Γερμανία και στην Αυστρία αυξάνονταν πάλι κατά μέσο όρο 4% κάθε χρόνο κατά τη δεκαετία του 1990 (OECD, 2000, σελ.57).

Ericsson και η ανανεωμένη⁶²⁹ φιλανδική Nokia εγκαινιάζαν τμήματα και θυγατρικές πρωτίστως και εν αντιθέσει με τις σύγχρονες συνηθισμένες στρατηγικές/πρακτικές εταιρικής ανάπτυξης σε ανεπτυγμένες χώρες⁶³⁰, επένδυναν ολοένα και περισσότερο σε έρευνα και ανάπτυξη και διασφάλιζαν στις χώρες τους μια αντιστοιχία 60 κινητών τηλεφωνικών συσκευών ανά εκατό άτομα. Στη Γαλλία η αντιστοιχία υπολογίζοταν στις εικοσιδύο συσκευές ανά εκατό άτομα και στη Δανία μόλις στις δεκαεννιά. Παρόμοιες διαφορές εμφανίζονταν και στην χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών. Στην Ιρλανδία στους χώρους εργασίας ενενηντατρείς προσωπικοί υπολογιστές αντιστοιχούσαν σε εκατό εργαζόμενους. Στην Πορτογαλία όμως μόνον εικοσιεπτά (Berend, 2009, σελ.378-82/399). Απαλείφοντας σταδιακά τις διαφορές αυτές και ανάγοντας επιπόλαια τα οφέλη που παρατηρούνταν στον διατλαντικό εταίρο, από τις επενδύσεις στους κλάδους παραγωγής λογισμικών και εξαρτημάτων για τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές, σε οφέλη από γενικές επενδύσεις στις τεχνολογίες πληροφορικής, οι χώρες της Ένωσης προανάγγειλαν την μετάβαση της ενιαίας αγοράς σε «a knowledge-based economy and society by better policies for the information society and R&D» δίχως να προβληματίζονται εάν δεν είχαν επενδύσει αρκετά στην τεχνολογία ή εάν είχαν αποτύχει να καταστήσουν αποδοτική τη χρήση της τεχνολογίας στις διάφορες οικονομικές δραστηριότητες. Η μονομερής ανάγνωση της αιτιότητας της οικονομικής μεγέθυνσης των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και η διαχρονική επικράτηση της λανθασμένης εκτίμησης - η οποία επαληθεύεται μόνο έπειτα από αυστηρά οικονομική και μάλιστα βραχύχρονη ανάλυση – πως η Ευρώπη «has fallen back [in productivity] since 1995» (Atkinson, 2007) οδηγούσαν σε μια άκριτη αποδοχή στοιχείων που «strongly suggests that the key factor in engineering such a productivity turnaround will be the ubiquitous use of information and communication technologies (ICT) throughout the European economy and society» (Atkinson, 2007, σελ.1) και σε μια επιπόλαια Στρατηγική της Λισσαβόνας

⁶²⁹ Η εταιρεία επεκτάθηκε κερδοφόρα κατά τη δεκαετία του 1980 οπότε έγινε ο τρίτος μεγαλύτερος παραγωγός έγχρωμων τηλεοράσεων στην Ευρώπη. Ωστόσο στις αρχές του 1990 κατέρρεε υπό τον ανταγωνισμό ασιατικών επιχειρήσεων και τη συρρίκνωση των πωλήσεών της στις χώρες της άλλοτε σοβιετικής ένωσης (Berend, 2009, σελ.381).

⁶³⁰ Στις αρχές του 1990 η Ericsson Group είχε περισσότερους από 13000 εργαζόμενους στη Νορβηγία, τη Δανία, την Ολλανδία, τη Γαλλία και την Ιταλία και απασχολούσε μόνο 4500 άτομα στο Μεξικό και στις χώρες της Λατινικής Αμερικής (Jones & Schröter, 1993 στο Berend, 2009, σελ.378).

(Baily & Kirkegaard, 2004, σελ.131-138)⁶³¹. Η απερισκεψία συγκαλύπτοταν από το γεγονός πως κατά την περίοδο 1980-2000 οι σχετικές επενδύσεις στον τομέα της πληροφορικής στην Ένωση ως ποσόστωση προς τις συνολικές επενδύσεις κυμαίνονταν από το μισό έως τα 2/3 των αντίστοιχων τιμών στις ΗΠΑ (van Ark et al., 2003, σελ.3) και από πορίσματα μελετών, απλουστευμένα και εύπεπτα που συνάδουν με την κοινή λογική, όπως εκείνο μιας βρετανικής μελέτης που αποδεικνύει πως για κάθε 10% των εργαζόμενων που χρησιμοποιεί προσωπικό υπολογιστή, η παραγωγικότητα μιας εταιρείας αυξάνει κατά 2,2% (Clayton, 2005)⁶³². Αποδεικνύονταν όμως από την ακόλουθη κατάρρευση των επενδύσεων στις τεχνολογίες πληροφορικής στις Ηνωμένες Πολιτείες, την εύλογη κριτική για τον εξωγενή χαρακτήρα του παράγοντα της επένδυσης στις τεχνολογίες πληροφορικής, αφού αυτός μπορεί να είναι αιτία και συνάμα αποτέλεσμα της αυξανόμενης παραγωγικότητας και τέλος από το συμπέρασμα των Baily & Kirkegaard (2004, σελ.110-116) πως οι τεχνολογίες πληροφορικής και οι σχετικές επενδύσεις δεν επηρεάζουν γραμμικά και πάντοτε με τον ίδιο τρόπο την οικονομία. Όπως επισημαίνουν οι τελευταίοι, σε χώρες με διαφορετικό θεσμικό πλαίσιο, σε διαφορετικούς κλάδους οικονομικής δραστηριότητας ή ακόμη και σε διαφορετικές επιχειρήσεις του ίδιου κλάδου μπορούν να προκαλέσουν διαφορετικά αποτελέσματα και να συμβάλλουν με διαφορετικό τρόπο στην παραγωγικότητα.

⁶³¹ Για τη μελέτη συσχετισμού των επενδύσεων σε τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνίας (ICT investments) και της οικονομικής μεγέθυνσης (growth) στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά το διάστημα 1980 – 2000 βλ. επιπλέον van Ark et al. (2003), Greenan et al. (2001), Milana and Zeli (2002). Ο Atkinson (2007, σελ.4) αναφέρει τέσσερις ορθούς λόγους για τους οποίους η ICT επηρεάζει καθοριστικά και περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο κεφάλαιο την παραγωγικότητα. Η επιφύλαξη του ωστόσο η οποία εκφράζεται με τον επιθετικό προσδιορισμό «possible reasons» σιωπηρά υποχωρεί και η συζήτηση για τις συνθήκες υπό τις οποίες αυτοί οι πιθανοί λόγοι πραγματώνονται αντικαθίσταται από την επίκληση πλήθους μελετών οικονομολόγων που επιβεβαιώνουν την αρχική θέση.

⁶³² Βέβαια όπως δήλωνε ήδη «αφοπλιστικά» ο Robert Solow στις 12 Ιουλίου του 1987 στο New York Review of Books «You can see the computer age everywhere but in the productivity statistics». Ο οικονομολόγος έθετε έμμεσα την ερώτηση εάν τα τεχνολογικά επιτεύγματα ή η γνώση και το ανθρώπινο κεφάλαιο συμβάλλουν περισσότερο στην παραγωγικότητα. Για την συμβολή της τεχνολογίας της πληροφορίας στην παραγωγικότητα της εργασίας και στην μεγέθυνση βλ. Oliner & Sichel (2000). Βλ. υποσημειώσεις 161/170/171 και επιπλέον Triplett (1999), Hulten (2000).

7.3. Διάψευση της σύγκλισης των αγορών και μια ανησυχητική αλήθεια. Έρευνα και Ανάπτυξη: Ύψη δαπανών, πηγές χρηματοδότησης και φύση της σχέσης τους.

Πέρα από τα πεδία της πληροφορικής και επικοινωνίας, η νοητή αλυσίδα που φέρει ως διαδοχικούς κρίκους τις επενδύσεις στην έρευνα και την ανάπτυξη, τα τεχνολογικά επιτεύγματα, την καινοτομία, την οικονομική μεγέθυνση και την ευημερία διατρέχει όλες τις οικονομικές δραστηριότητες. Τα διαδοχικά κοινοτικά προγράμματα «Horizon 2020» και «Horizon Europe» επεκτείνονται από τις νανοτεχνολογίες, τη ρομποτική και τα μέσα μεταφοράς έως την βιοοικονομία, τις εναλλακτικές πηγές ενέργειας, τη διαχείριση των αποβλήτων και τη διασφάλιση της τροφής και θεμελιώνονται σε αυτή τη λογική αλληλουχία⁶³³. Η τελευταία ενδυναμώνεται καθώς η τεχνολογία «ενδογενοποιείται», η οικονομική μεγέθυνση θεμελιώνεται μικροοικονομικά⁶³⁴, η υπόθεση των σταθερών αποδόσεων κλίμακας όπως εκείνη που λανθάνει στη συνάρτηση Cobb-Douglas⁶³⁵ επεκτείνεται και σε εκείνη των πιθανών αύξουσων και οι φθίνουσες αποδόσεις των παραγωγικών συντελεστών όπως εκείνη του κεφαλαίου⁶³⁶ εγκαταλείπονται (Burda & Wyplosz, 2008, σελ.90-126/696-722). Περιπλέκεται όμως καθώς τα οικονομικά υποδείγματα επιχειρούν να ενσωματώσουν τον ατελή ανταγωνισμό⁶³⁷ και το ανθρώπινο κεφάλαιο

⁶³³ Για τα διαδοχικά κοινοτικά προγράμματα έρευνας και καινοτομίας «7th Framework Programme» (2007-2013), «Horizon 2020» (2014-2020), «Horizon Europe» βλ. αντίστοιχα https://wayback.archive-it.org/12090/20191127213419/https://ec.europa.eu/research/fp7/index_en.cfm, <https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/en/what-horizon-2020> και τέλος https://ec.europa.eu/info/horizon-europe-next-research-and-innovation-framework-programme_en#proposal

⁶³⁴ Με την μικροοικονομική θεμελίωση της θεωρίας της μεγέθυνσης, το κεφάλαιο έγινε ιδιωτικό φυσικό και ανθρώπινο, ενώ οι αποταμιεύσεις και η προσφορά εργασίας κατευθύνονται απο μια ορθολογική διαδικασία διαχρονικής βελτιστοποίησης. Βλ. υποσημείωση 1 σε Burda & Wyplosz (2008, σελ.696).

⁶³⁵ Για τη σημασία της συνάρτησης Cobb-Douglas βλ. Παράρτημα Πανεθυμιτάκη σε Burda & Wyplosz (2008, σελ.121-126).

⁶³⁶ Στο νεοκλασικό υπόδειγμα «Solow-Swan» (1956), ο παραγωγικός συντελεστής «κεφάλαιο» υπακούει σε φθίνουσες οριακές αποδόσεις. Με άλλα λόγια, οι επενδύσεις σε μία επιχείρηση, η αγορά λ.χ. νέων μηχανημάτων, επιφέρουν αρχικά αύξηση του παραγόμενου προϊόντος (αύξηση του λόγου K/L) η οποία ωστόσο σταδιακά φθίνει καθώς οι επενδύσεις συνεχίζονται και η εισροή της εργασίας παραμένει σταθερή (Burda & Wyplosz, 2008, σελ.96-99/696-699).

⁶³⁷ Βλ. Νέα Κευνσιανή Σχολή

«επιφορτίζεται» την μετατροπή των καινοτομιών σε παραγωγικές διαδικασίες. Σε κάθε περίπτωση υφίσταται ⁶³⁸ και παρά την περιπλοκότητα των καινοτόμων διαδικασιών και τη δυσκολία αναγνώρισης και αποτίμησης του αποτελέσματός τους, το «stock of knowledge» ως «R&D capital stock», το οποίο εκτός από το μέγεθος της επένδυσης εξαρτάται επιπλέον από την περιοδικότητα της και ενδεχομένως από τη γεωγραφική συγκέντρωσή της ⁶³⁹, μαρτυρά ανομοιογένειες παραγωγικότητας ⁶⁴⁰, μεταξύ των χωρών (Uppenberg, 2009, σελ.3-4). Γνωρίζοντας επιπλέον από τις εμπειρικές μελέτες στη βιβλιογραφία της οικονομικής μεγέθυνσης πως η αύξηση του παγίου κεφαλαίου, του ανθρώπινου κεφαλαίου και της προσφοράς εργατικού δυναμικού - δηλ. η αύξηση των εισροών κεφαλαίου και εργασίας - ευθύνονται μόνο για ένα ποσοστό μεταξύ του 50% και 66% της οικονομικής μεγέθυνσης (Burda & Wyplosz, 2008, σελ.116)⁶⁴¹, ο παραπάνω παράγοντας αποκτά ρεαλιστική, πρακτική βαρύτητα.

Η διαφορά δαπανών σε έρευνα και ανάπτυξη μεταξύ της Ευρωπαϊκής Ένωσης, των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και της Ιαπωνίας παραμένει διαχρονικά

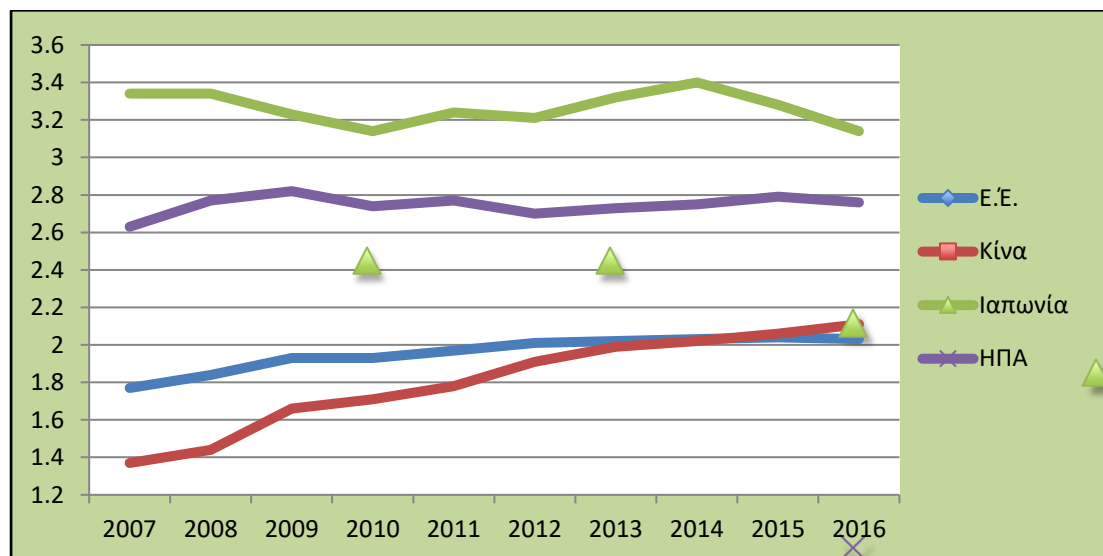
⁶³⁸ Η βιβλιογραφία είναι αχανής. Την παρατήρηση των Grossman και Helpman (1994, σελ.24) πως η τεχνολογία έχει αποτελέσει «the real force behind perpetually rising standards of living» εμπλουτίζουν εισάγοντας στην συλλογιστική τον κόμβο της έρευνας και της ανάπτυξης και τον κόμβο της οικονομικής μεγέθυνσης ενδεικτικά οι Trajtenberg (1990) και Romer (1990) και Lichtenberg (1992). Για τις επενδύσεις στο χώρο της έρευνας και της ανάπτυξης στην Ένωση, την γεωγραφική, κλαδική ή ανά μέγεθος επιχείρησης κατανομή τους βλ. τη μονογραφία του Uppenberg (2009) και το συλλογικό τόμο της Maad (2017). Για την αγοραία αξία αυτών των επενδύσεων βλ. τις εμπειρικές μελέτες των Griffith et al. (2004), Hall et al. (2007), Mc. Morrow και Röger (2009), van Ark et al. (2009).

⁶³⁹ Πρόκειται για το συμπέρασμα των Audretsch και Feldman (1996, σελ. 632) πως «accumulation of R&D activities would lead to the maximisation of knowledge spillovers and to higher growth». Το ζήτημα της βελτιστοποίησης της αποδοτικότητας των επενδύσεων σε έρευνα και ανάπτυξη είναι αδιαμφισβήτητο κρίσιμο. Συχνά όμως μαθηματικοποιούνται παράμετροι και δίχως να αμφισβητείται η κυριαρχία της εξασφάλισης της οικονομικής μεγέθυνσης ως πρωταρχικός ανθρώπινος στόχος ή χωρίς να μελετάται καμία ποιοτική διάσταση της ίδιας παρέχονται «επικίνδυνες» απαντήσεις σε λανθασμένες ερωτήσεις όπως αυτή που θέτουν οι Bilbao – Osorio και Rodriguez-Pose (2004) εάν οι περιφερειακές χώρες ή περιοχές πρέπει να επενδύουν σε έρευνα και ανάπτυξη. Συμπεράσματα ουσιαστικά ανορθολογικά, όπως αφού η επένδυση δεν αποδίδει [τόσο], δεν πρέπει να γίνει [καθόλου και ποτέ], ή αυτοαναφορικές παρατηρήσεις που προβάλλονται ως σημαντικά πορίσματα και λειτουργούν απενοχοποιητικά, όπως το γεγονός πως η έρευνα από τα πανεπιστημιακά ιδρύματα είναι σημαντικότερη για τις χώρες στην περιφέρεια αφού οι σχετικές επενδύσεις του ιδιωτικού τομέα είναι περιορισμένες, παράγονται και βρίσκονται αντιδιαμετρικά αντίθετα από γόνιμα συμπεράσματα που προκύπτουν από διερευνητικές ερωτήσεις όπως λ.χ. για το πλαίσιο εντός του οποίου η συγκεκριμένη επένδυση μπορεί να αποδώσει και μάλιστα με έναν αυξητικό τρόπο.

⁶⁴⁰ Βλ. επιπλέον τον δείκτη Total Factor Productivity (ή Multi-Factor Productivity).

⁶⁴¹ Πρόκειται για το γνωστό κατάλοιπο Solow (Solow residual).

σημαντική. Ενδεικτικά για το έτος 2017 η Ένωση ξόδεψε 317,1 δισεκατομμύρια ευρώ, δηλ. 2,06 % του ΑΕΠ της, οι Ηνωμένες Πολιτείες 2,78% και η Ιαπωνία 3,20%⁶⁴². Ακόμη μεγαλύτερες όμως καταγράφονται οι διαφορές μεταξύ των κρατών – μελών, παρά τον στόχο του 3% του ΑΕΠ – εκ των οποίων τα 2/3 προβλέπονταν να υλοποιούνται από ιδιωτικές επιχειρήσεις - που όριζε ως δαπάνη στο συγκεκριμένο τομέα η Στρατηγική της Λισσαβόνας (2000) και του Göteborg (2001).

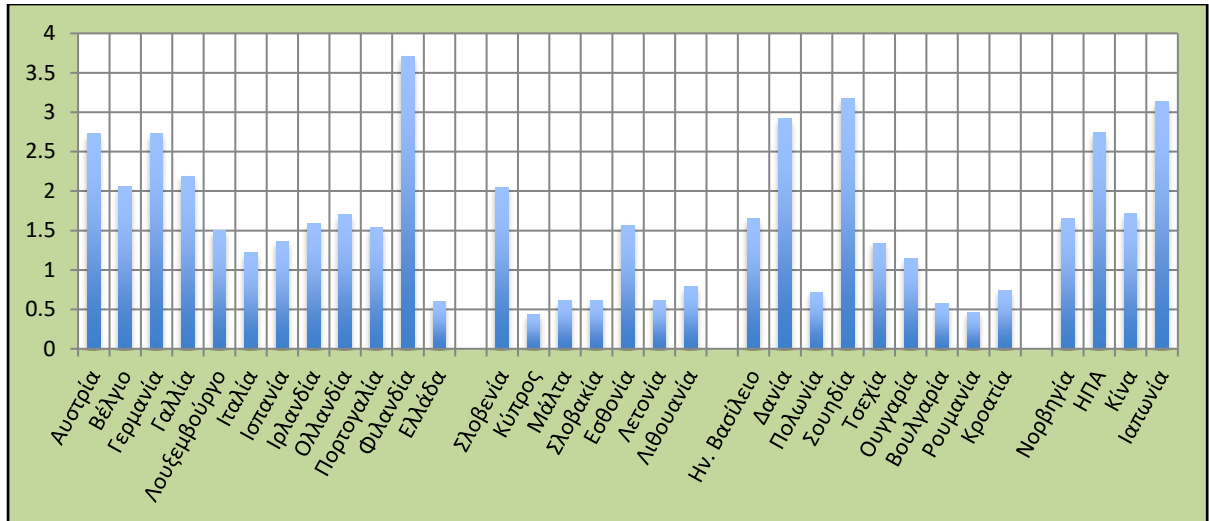
Διάγραμμα 27: Δαπάνη σε Έρευνα και Ανάπτυξη (R&D) ως ποσοστωση του ΑΕΠ (Eurostat)⁶⁴³

Τα διαγράμματα 28 και 29 απεικονίζουν τις ποσοστώσεις της δαπάνης σε έρευνα και ανάπτυξη προς το παραγόμενο ΑΕΠ για διάφορες χώρες. Ως έτη αναφοράς χρησιμοποιούνται το 2010 και το 2016. Τα διαγράμματα 30 και 31 απεικονίζουν τη συμβολή των διάφορων πηγών χρηματοδότησης στην προαναφερθείσα δαπάνη⁶⁴⁴.

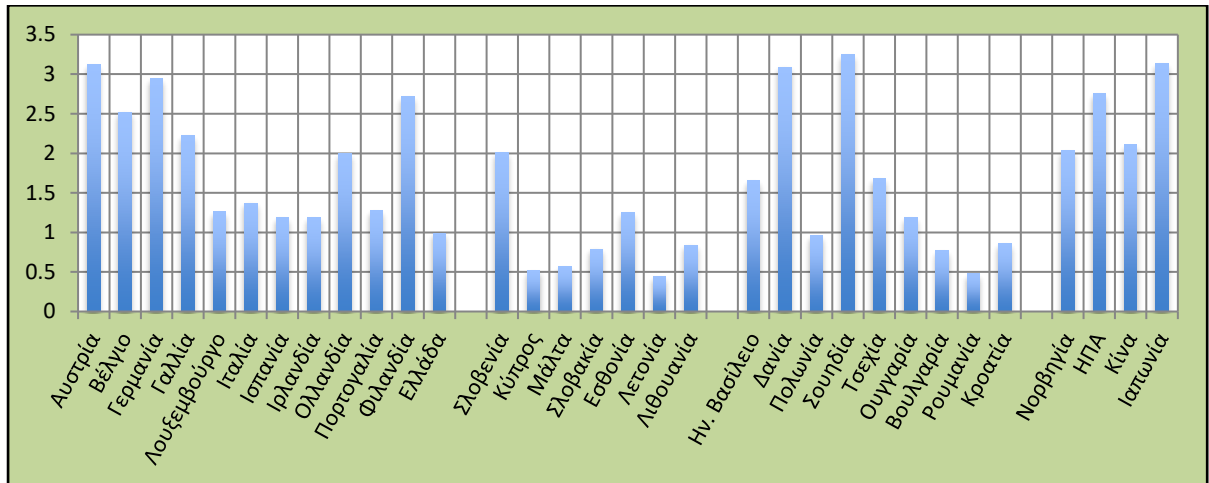
⁶⁴² Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η Νότια Κορέα, η οποία δαπάνησε σε έρευνα και ανάπτυξη το 2017 το 4,55% του ΑΕΠ. Διαθέσιμο στο https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/R_%26_D_expenditure

⁶⁴³ https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/R_%26_D_expenditure

⁶⁴⁴ Για τις ποσοστώσεις της δαπάνης σε έρευνα και ανάπτυξη έχει μελετηθεί επιπλέον το έτος 2007. Τα τρία έτη αναφοράς, τα οποία καλύπτουν μια δεκαετία, επέτρεψαν την καταγραφή και την επαλήθευση της γενικότερης τάσης στις επιλεγμένες χώρες, όπως επίσης και την καταγραφή των διαφορών μεταξύ τους. Η προέλευση ωστόσο της δαπάνης από τις διάφορες πηγές χρηματοδότησης ήταν εφικτή μόνο για τα έτη 2010 και 2016 αφού η σχετική βάση δεδομένων της Eurostat παρέχει τιμές από το έτος 2009 και έπειτα. Οι πηγές χρηματοδότησης διακρίνονται σε δημόσιο τομέα (government sector), σε ιδιωτικό τομέα (business enterprise sector), σε πηγές από το εξωτερικό (abroad) και σε υπόλοιπες όπου περιλαμβάνονται τα πανεπιστημιακά ιδρύματα (higher education sector) και οι ιδιωτικοί μη-κερδοσκοπικοί οργανισμοί (private non-profit sector)

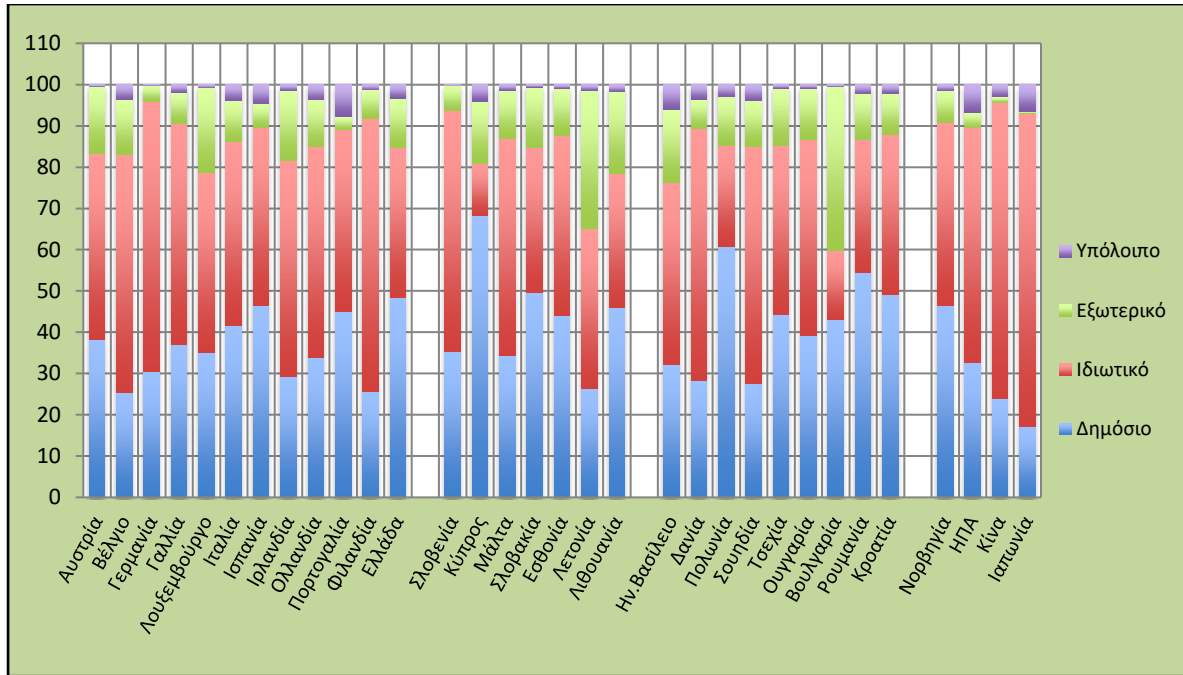

Διάγραμμα 28: Δαπάνη σε Έρευνα και Ανάπτυξη (R&D) ως ποσοστωση του ΑΕΠ για το έτος 2010 (Eurostat)⁶⁴⁵

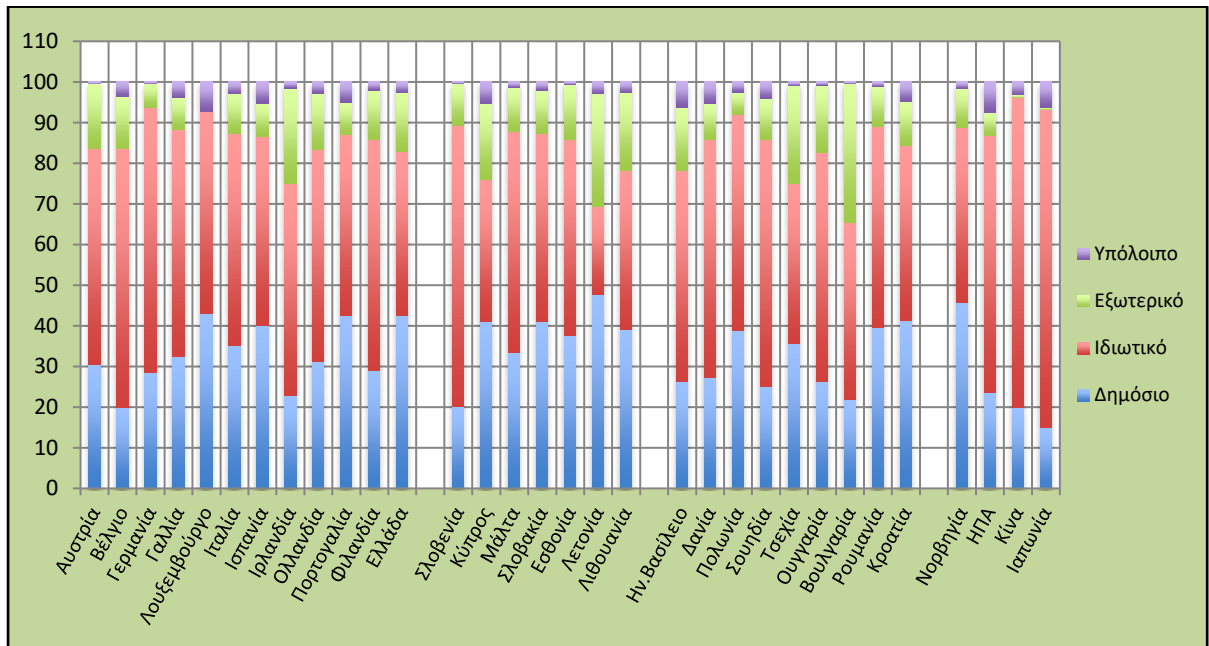

Διάγραμμα 29: Δαπάνη σε Έρευνα και Ανάπτυξη (R&D) ως ποσοστωση του ΑΕΠ για το έτος 2016 (Eurostat)

⁶⁴⁵ https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=t2020_20&plugin=1

Διάγραμμα 30: Ποσοστιαία % συμβολή των πηγών χρηματοδότησης στη δαπάνη σε Έρευνα και Ανάπτυξη (R&D) για το έτος 2010 (Eurostat)⁶⁴⁶

Διάγραμμα 3.31: Ποσοστιαία % συμβολή των πηγών χρηματοδότησης στη δαπάνη σε Έρευνα και Ανάπτυξη (R&D) για το έτος 2016 (Eurostat)⁶⁴⁷

⁶⁴⁶ https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=rd_e_fundgerd&lang=en

⁶⁴⁷ https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=rd_e_fundgerd&lang=en

Η Φιλανδία, η Σουηδία και η Δανία εμφανίζουν τις υψηλότερες δαπάνες σε έρευνα και ανάπτυξη στην Ευρώπη, λίγο μεγαλύτερες από εκείνες των ΗΠΑ και παρόμοιες με εκείνες της Ιαπωνίας⁶⁴⁸. Τις τρεις χώρες του ευρωπαϊκού βορρά ακολουθούν η Αυστρία και η Γερμανία με σταθερά αυξανόμενες επένδυσες – 3,12% και 2,94% αντίστοιχα το 2016 – και αρκετά πιο πίσω η Γαλλία και η Ολλανδία με βραδύτερα όμως μεγεθυνόμενες δαπάνες⁶⁴⁹. Η Ελλάδα εμφανίζει διαχρονικά την μικρότερη σχετική δαπάνη από τα πρώτα δώδεκα κράτη – μέλη της Ευρωζώνης. Ενδεικτικά το 2007, αν και η απόσταση έχει πλέον μειωθεί, η Ελλάδα επένδυε το 0,58% του ΑΕΠ της σε έρευνα και ανάπτυξη σε αντιδιαστολή ακόμη και με την Πορτογαλία, την Ιταλία ή την Ιρλανδία οι οποίες δαπανούσαν αντίστοιχα το 1,12%, 1,13% και 1,23 % του ΑΕΠ τους. Ιδιαίτερα χαμηλές επενδύσεις καταγράφονται επιπλέον στα κράτη που εντάχθηκαν στην ζώνη του κοινού νομίσματος κατά την περίοδο 2007-2015 με μοναδική εξαίρεση τη Σλοβενία⁶⁵⁰. Από τις υπόλοιπες χώρες του δείγματος, το Ηνωμένο Βασίλειο αφιερώνει ετησίως αμετάβλητα το 1,60% του ΑΕΠ του, ενώ η Τσεχία, η Ουγγαρία και η Πολωνία αυξάνουν διαρκώς τους σχετικούς πόρους, με τη τελευταία να επιτυγχάνει σχεδόν διπλασιασμό της δαπάνης στο χρονικό διάστημα της δεκαετίας⁶⁵¹.

Παρατηρώντας τα διαγράμματα 30 και 31, διαπιστώνει κανείς πως το 2010 εντός των δώδεκα πρώτων κρατών μελών της ζώνης του ευρώ, η συμβολή του δημόσιου τομέα στις επενδύσεις έρευνας και ανάπτυξης ήταν ιδιαίτερα υψηλή στην Ελλάδα (48,3%), στην Ισπανία (46,6%), στην Πορτογαλία (45,1%) και στην Ιταλία (41,6%). Το ίδιο υπό

⁶⁴⁸ Για τα έτη 2007, 2010 και 2016 οι δαπάνες στη Δανία ανέρχονταν αντίστοιχα στο 2,52%, 2,92% και 3,09% του (αντίστοιχου ετήσιου) ΑΕΠ, οι δαπάνες στη Σουηδία στο 3,26%, 3,17% και 3,25%, και οι δαπάνες στη Φιλανδία στο 3,34%, 3,71% και 2,72%. Για τα ίδια έτη, οι δαπάνες στις Ηνωμένες Πολιτείες υπολογίζονταν στο 2,63%, 2,74% και 2,76% του αντίστοιχου ετήσιου ΑΕΠ και στην Ιαπωνία στο 3,34%, 3,14% και 3,14%.

⁶⁴⁹ Οι δαπάνες στην Αυστρία ανέρχονταν στο 2,42% του ΑΕΠ το 2007, στο 2,73% το 2010 και στο 3,12% το 2016. Οι αντίστοιχες τιμές στη Γερμανία ήταν 2,46%, 2,73% και 2,94%, ενώ στη Γαλλία 2,02%, 2,18% και 2,22%. Για την σωστότερη ερμηνεία των τιμών πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν πως το ΑΕΠ των χωρών το 2010 ήταν αρκετά χαμηλότερο από εκείνο του 2007 ή του 2016.

⁶⁵⁰ Η Σλοβενία εμφανίζει σχετικές επενδύσεις 1,43% του ΑΕΠ το 2007, 2,05% το 2010 και 2,01% το 2016.

⁶⁵¹ Στο διάστημα 2007-2016, οι σχετικές επενδύσεις στη Τσεχία αυξάνονται από 1,3% σε 1,68%, στην Ουγγαρία από 0,96% σε 1,19% και τέλος, στην Πολωνία από 0,56% σε 0,96%.

εξέταση έτος, η συμβολή του δημόσιου τομέα στη Φιλανδία ανέρχεται σε 25,7% και στη Γερμανία σε 30,4%, ενώ στην Κίνα καταγράφεται ως 24%⁶⁵². Η χρηματοδότηση από το εξωτερικό εμφανίζονται το 2010 ιδιαίτερα σημαντική για την Ιρλανδία (17%), την Αυστρία (16,1%) και το Βέλγιο (13,3%) και σχεδόν ασήμαντη (3,9%) για τη Γερμανία. Στην χρονική συγκριτική διάσταση επισημαίνεται πως η συμβολή του δημόσιου τομέα μειώθηκε γενικά σε όλα τα κράτη και μάλιστα αρκετά στην πλειοψηφία αυτών. Διατηρήθηκε σχεδόν σταθερή μόνο στη Νορβηγία (46,5% - 45,7%) και στη Δανία (28,2% - 27,3%), ενώ αυξήθηκε κατά 3,2% στην Φιλανδία και κατά 21,3% στη Λετονία⁶⁵³. Η συμβολή του ιδιωτικού τομέα διογκώθηκε στα νέα μέλη της ζώνης του ευρώ και στις χώρες που είναι μόνο μέλη της Ένωσης. Στην Πολωνία παρατηρήθηκε μια μοναδική αύξηση κατά 30% και στην Ουγγαρία κατά 9%. Επιπρόσθετα η συνεισφορά στις επενδύσεις στην έρευνα και ανάπτυξη από το εξωτερικό αυξήθηκε τουλάχιστον κατά 2% στη Γερμανία, στην Ολλανδία, στην Ισπανία, στην Ελλάδα, στη Φιλανδία, στην Πορτογαλία, στην Ιρλανδία, στην Ουγγαρία και περισσότερο από 10% στην Τσεχία.

Οι παραπάνω τιμές φαίνεται αρχικά να επιβεβαιώνουν τις αποκλίσεις στην τεχνολογία γνώσης και στον ρυθμό αύξησής της μεταξύ των κρατών μελών της νομισματικής ένωσης, τις οποίες επισημαίνει ο Stiglitz (2016, σελ.158-159/240-241). Αυτές δεν εξαλείφονται κατά το υπό εξέταση διάστημα, διαψεύοντας την επαγγελλόμενη αυτοποιούμενη σύγκλιση των αγορών, επαληθεύοντας την «σκληρή» πεποίθηση πως τα πλεονεκτήματα γνώσης διατηρούνται⁶⁵⁴, και προκαλώντας το ερώτημα για την αναγκαιότητα μιας «βιομηχανικής πολιτικής». Επιπλέον, οι παραπάνω τιμές φαίνεται να αμφισβητούν μια ευρέως αναπαραγόμενη θέση που υιοθετεί μεταξύ άλλων και ο Fratzscher (2018, σελ.76)⁶⁵⁵, σύμφωνα με την οποία η

⁶⁵² Το ίδιο έτος ο δημόσιος τομέας στις ΗΠΑ συνεισφέρει κατά 32,6%.

⁶⁵³ Ουσιαστικά συρρικνώθηκε στη Σλοβενία κατά 15,1%, στην Κύπρο κατά 27,2%, στην Πολωνία κατά 22%, στη Βουλγαρία κατά 21,4%, στην Ουγγαρία κατά 13,1%, στη Ρουμανία κατά 14,8%, στη Τσεχία κατά 8,8%, στην Αυστρία κατά 7,9% και στην Ιταλία κατά 6,6%. Οι μειώσεις αυτές εξισορροπήθηκαν από αντίστοιχη μεγέθυνση της συμβολής του ιδιωτικού τομέα.

⁶⁵⁴ Βλ. μεταξύ άλλων World Development Report 1998-99: Knowledge for development.

⁶⁵⁵ Ο Fratzscher (2018, σελ.76-77), στην αμέσως επόμενη σελίδα, ισχυρίζεται πως οι επενδύσεις στη Γερμανία, συμπεριλαμβανομένων αυτών στον χώρο της έρευνας, έχουν μειωθεί σημαντικά κατά τις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες. Με τη διαπίστωση αυτή, εισάγει τον αναγνώστη στη συζήτηση για το γερμανικό «investment gap», αλλά δεν καταφέρνει να αποφύγει τη συγκεκριμένη αντίφαση.

αφοσίωση της γερμανικής οικονομίας στην έρευνα και ανάπτυξη αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της και συνέβαλε στην θωράκιση της χώρας έναντι της κρίσης. Η θέση αυτή, που συχνά συνυποστηρίζει ή καταλήγει στον μονομερή προσδιορισμό της κρίσης ως κρίση δημόσιου χρέους και δημοσιονομικής ανευθυνότητας, δεν επαληθεύεται για δύο λόγους. Η Γερμανία ακολουθεί στις σχετικές δαπάνες τις τρεις βόρειες χώρες και την Αυστρία και επιπλέον, οι οικονομικές επιδόσεις της Σουηδίας και πρωτίστως της Φιλανδίας κατά την περίοδο της κρίσης δεν μπορούν να θεωρηθούν υποδειγματικές, επιτρέποντας τον στοχασμό κατά πόσο οι επενδύσεις στην έρευνα δύνανται να αντισταθμίσουν άλλα στοιχεία μιας οικονομίας. Τα παραπάνω διαγράμματα επίσης φαίνεται να επιβεβαιώνουν τη γενική παρατήρηση του Coccia (2010) πως σε χώρες με υψηλό κατά κεφαλήν ΑΕΠ η ποσόστωση των ιδιωτικών επενδύσεων στην έρευνα εμφανίζεται μεγαλύτερη από εκείνη των δημόσιων. Καταγράφονται ωστόσο ως εξαιρέσεις η περίπτωση της Νορβηγίας τόσο για το 2010 (46,5% vs 44,2%) όσο και το 2016 (45,7% vs. 43,2%), η Αυστρία το 2010 και το Λουξεμβούργο το 2016 όπου η διαφορά μεταξύ των δύο ποσοστώσεων ιδιωτικού και δημόσιου τομέα είναι μόλις ίση ή λίγο μεγαλύτερη από 6,5% και τέλος, η Κίνα όπου ενώ το κατά κεφαλήν ΑΕΠ είναι αρκετά μικρό, η πληθώρα των επενδύσεων προέρχεται σύμφωνα με τις επίσημες πηγές από τον ιδιωτικό τομέα. Οι τάσεις όπως καταγράφονται από τα δύο υπό εξέταση έτη φαίνεται ακόμη να ακολουθούν την συμπερασματική οδηγία του ίδιου μελετητή (Coccia, 2010) πως οι δαπάνες του δημόσιου τομέα στην έρευνα και ανάπτυξη πρέπει να είναι χαμηλότερες από εκείνες του ιδιωτικού τομέα ώστε να συμβάλλουν θετικά στην αύξηση της παραγωγικότητας μιας χώρας. Η θεωρητική αυτή αρχή που αρκετά προσεκτικά δεν προσδιορίζει επιθυμητή οριακή διαφορά συμβολής των δύο πηγών χρηματοδότησης, ερμηνεύεται στην πράξη απλοικά ως, απαραίτητη για την επίτευξη μιας αόριστης βέλτιστης αποδοτικότητας, συρρίκνωση του δημόσιου τομέα. Προκαλεί ή συγκαλύπτει αποτελέσματα πολιτικών εντελώς διαφορετικά από εκείνα προς τα οποία ωθούσαν πριν σχεδόν τέσσερις δεκαετίες οι Levy και Terleckyj (1983) αφού κατέληγαν πως ένα επιπλέον δολλάριο «of public R&D contract has the effect of increasing private R&D investments by 27%»⁶⁵⁶. Συσκοτίζει την αδιάψευστη

⁶⁵⁶ βλ. επιπλέον Jaffe (1989) και Diamond (1999).

παρατήρηση του Griliches (1958) πως η κοινωνία «εισπράττει» επιτόκιο από κάθε επένδυση που αποδίδει κοινωνικά, ανακυκλώνει επιχειρήματα όπως εκείνα του Goolsbee (1998) πως «public funding raises the wages of scientists and engineers working in private labs, thus crowding out private R&D financing» και παραγκωνίζει την εξισορροπητική ιδιότητα του δημόσιου τομέα η οποία δεν επιτρέπει την επαλήθευση της παρατήρησης του Schumpeter (1942) πως διαρκείς επενδύσεις στην έρευνα από ιδιωτικές επιχειρήσεις δύνανται να μετατρέψουν προσωρινά μονοπώλια σε μόνιμα, αφού εφευρέσεις εντός μεγάλων εταιρειών αυξάνουν γεωμετρικά τις πιθανότητες καινοτομίας οι οποίες διαδοχικά θα οδηγήσουν σε νέες εφευρέσεις εξασφαλίζοντας στις εν λόγω επιχειρήσεις ένα τεχνολογικό μονοπώλιο. Ο προσδιορισμός της φύσης της σχέσης των δύο πηγών χρηματοδότησης, εάν δηλαδή αυτή είναι συμπληρωματική (complementarity) ή ανταγωνιστική με την έννοια της υποκατάστασης (substitution effect), τίθεται ως επιτακτική ανάγκη καθώς οι κινεζικές πολυεθνικές εταιρείες ακολουθώντας την κυβερνητική στρατηγική «Zouchuqi» («going out») από το 1999 επενδύουν στην έρευνα και χρηματοδοτούν σχετικές δραστηριότητες όχι μόνο σε αναπτυσσόμενες χώρες, αλλά και σε ανεπτυγμένες χώρες και ανταγωνιστικά περιβάλλοντα όπως αυτό της Ευρώπης. Οι Child και Rodrigues (2005) διαπιστώνουν τρεις πορείες «διεθνοποίησης» των κινεζικών επιχειρήσεων. Ο πρώτος αφορά τα κοινά εγχειρήματα όπου οι επιχειρήσεις της ασιατικής χώρας συνεργάζονται μέσω συμβάσεων και συμφωνιών με εταιρείες ανεπτυγμένων χωρών, αποκτώντας σταδιακά την επιθυμητή τεχνολογία ή τις επιδιωκόμενες ικανότητες. Ο δεύτερος, επιθετικός, είναι εκείνος της εξαγοράς και των συγχωνεύσεων, όπου εκτός από πρόσβαση στην τεχνολογία και σε ανθρώπινο κεφάλαιο, εξασφαλίζονται επιπλέον διεθνή εμπορικά σήματα και πρόσβαση σε αγορές. Και ο τρίτος είναι η οδός της «greenfield investment», όπου οι εν λόγω πολυεθνικές βελτιώνουν την ενσωμάτωσή τους στην παγκόσμια αγορά και αποκτούν πληρέστερο, αποτελεσματικότερο διοικητικό έλεγχο. Η σταδιακή μετατόπιση από το πρώτο μοντέλο δράσης στα άλλα δύο, δηλ. από την συν-εξερεύνηση της τεχνολογίας ή την μάθηση και τη μίμηση, στην εξαγορά και στην επέκταση, σε συνδυασμό με τη σταδιακή και αναμενόμενη απομείωση της σπουδαιότητας της εισόδου σε άλλες μικρότερες αγορές όπως εκείνες συνήθως των ανεπτυγμένων κρατών (Di Minin et al.,

2012, σελ.192/196-200)⁶⁵⁷ συνθέτει ένα εντελώς άγνωστο, νέο πλαίσιο άμεσων ξένων επενδύσεων (FDI), αντίθετο από εκείνο που συνήθως μελετάται και ορίζει τις επενδύσεις των ανεπτυγμένων χωρών στις αναπτυσσόμενες. Δηλώσεις όπως αυτή ενός εκπροσώπου της εταιρείας παραγωγής αυτοκινήτων Jac Motors «In order to teach our R&D employees, we send some of them to our partner companies to learn automotive development processes», ή ενός συνεντευξιαζόμενου από την Hisun Group μετά την εξαγορά μιας γερμανικής εταιρείας ηλεκτρονικών αργαλειών

«The German company had previously expanded into several markets such as Europe and South America. Particularly, 70% of the market share in Turkey was occupied by the German company. After the acquisition, our company stepped into the global market and followed up on the occupied market share. We mainly consolidate and exploit our existing markets including Germany and other European countries by producing machinery components and parts in China, and by cost reduction»⁶⁵⁸,

αποκαλύπτουν ενδεικτικά χαρακτηριστικά αυτού του νέου πλαισίου.

⁶⁵⁷ Η Κίνα, ή χώρες όπως η Ινδία και η Βραζιλία, αποτελούν εν δυνάμει πολύ μεγαλύτερες αγορές από ό,τι η Ευρωπαϊκή Ένωση εξαιτίας του πληθυσμού τους. Οι Di Minin et al. (2012) μελετούν ποιοτικά τις επενδύσεις πέντε κινεζικών πολυεθνικών εταιρειών στο εξωτερικό στην έρευνα και ανάπτυξη. Περιγράφουν τη διαδικασία ωρίμανσης της διεθνοποίησης των συγκεκριμένων επιχειρήσεων και καταλήγουν στο συμπέρασμα πως η «τεχνολογική εξερεύνηση» παραμένει προς το παρόν, ο πιο σημαντικός παράγοντας επέκτασης των δραστηριοτήτων τους σε ανεπτυγμένες χώρες.

⁶⁵⁸ Τα αποσπάσματα είναι από τις συνεντεύξεις που διεξήγαγαν οι Di Minin et al. (2012, σελ.198/200).

7.4. Ο επιχειρηματικός ιδιωτικός τομέας, στάσιμος «αμυντικός»: Επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου.

Πέρα από τις ειδικότερες επενδύσεις στον χώρο της έρευνας, υφίστανται οι επενδύσεις παγίου κεφαλαίου (Gross fixed capital formation - GFCF), οι οποίες αφορούν αγαθά που δεν προορίζονται για κατανάλωση. Επενδύσεις σε ιδιοκτησίες, κτίρια, μέσα μεταφοράς, εξοπλισμό και μηχανήματα όπως και επενδύσεις σε βελτιώσεις γης, υποδομές, λεωφορεία ή νοσοκομεία αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες της οικονομίας αφού «καθιστούν εφικτή την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών στο μέλλον» (Burda & Wyplosz, 2008, σελ.220). Το ιστορικό γεγονός της κρίσης έχει επαναφέρει στο προσκήνιο τον άμεσο συσχετισμό τους με τη συναθροιστική ζήτηση, την παραγωγικότητα του ιδιωτικού τομέα, την ανάπτυξη και την ευημερία. Ενδεικτικά οι Giavazzi και Tabellini (2014)⁶⁵⁹, καθώς προβληματίζονταν για τον τρόπο με τον οποίο θα επανεκκινούταν η οικονομία της Ευρωζώνης, παρατηρούσαν πως οι ιδιωτικές επενδύσεις στο τέλος του 2013 είχαν υποχωρήσει κατά 20% συγκριτικά με το 2007, οι Buti και Mohl (2014)⁶⁶⁰ εκτιμούσαν πως 5% μείωση στις επενδύσεις επιφέρει 0,5% μείωση στην ανάπτυξη και υπογράμμιζαν τη διαφορά της επενδυτικής συμπεριφοράς στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και στις χώρες του κοινού νομίσματος, ενώ η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προσπαθούσε να εκτιμήσει, ευθυγραμμιζόμενη με μεγάλο τμήμα της επιστημονικής βιβλιογραφίας⁶⁶¹, τη συμβολή της αβεβαιότητας στην καταγεγραμμένη πτωτική τάση (Commission, 2013a)⁶⁶² και να προτείνει τρόπους αντιστροφής της εξασφαλίζοντας χρηματοδότηση ακόμη και σε πτωχευμένες επιχειρήσεις (Commission, 2014c)⁶⁶³. Το διάγραμμα 3.32 απεικονίζει τη διαφορά και τη διακύμανση των επενδύσεων στις δύο όχθες του Ατλαντικού και το διάγραμμα 3.33 απεικονίζει τη διαφορετική επενδυτική συμπεριφορά σε επιλεγμένα κράτη μέλη της Ένωσης. Το διάγραμμα 3.34 αφορά τη δαπάνη του επιχειρηματικού ιδιωτικού τομέα σε επενδύσεις (business sector

⁶⁵⁹ <https://voxeu.org/article/how-jumpstart-eurozone-economy>

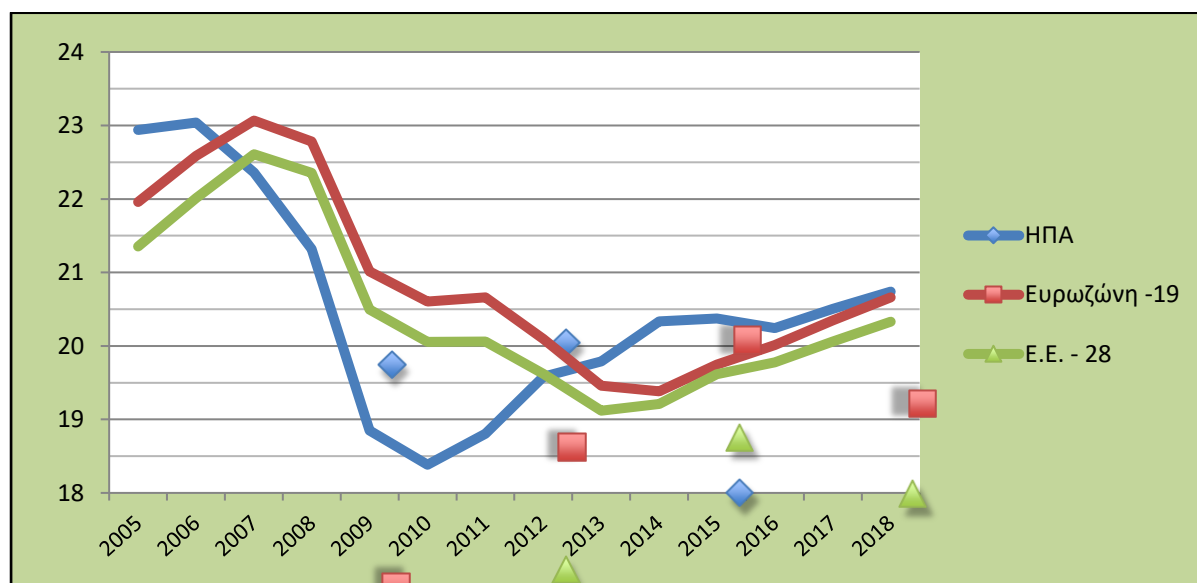
⁶⁶⁰ <https://voxeu.org/article/raising-investment-eurozone>

⁶⁶¹ Βλ. ενδεικτικά τις παραπομπές της συγκεκριμένης αναφοράς Kose & Terrones (2012), Baker, Bloom & Davis (2013).

⁶⁶² https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/qr_euro_area/2013/pdf/qrea2_en.pdf

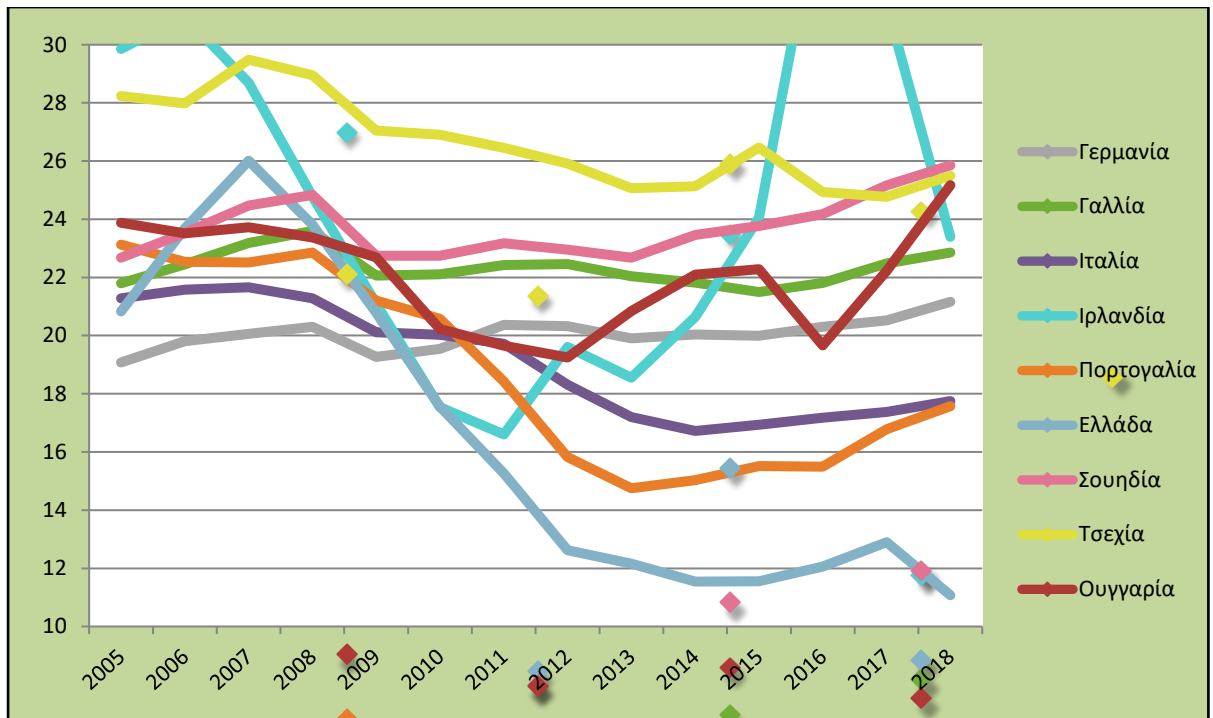
⁶⁶³ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32014H0135&from=FR>

investments) ως % ποσοστό του ΑΕΠ για τις συγκεκριμένες χώρες της Ε.Ε. τα έτη 2005-2018, ενώ τα διαγράμματα 3.35 έως 3.40, ένα για κάθε χώρα, αναπαριστούν τη συμβολή του επιχειρηματικού ιδιωτικού τομέα στις επενδύσεις την ίδια υπο εξέταση περίοδο, συνδέοντας ουσιαστικά τα διαγράμματα 3.33 και 3.34.

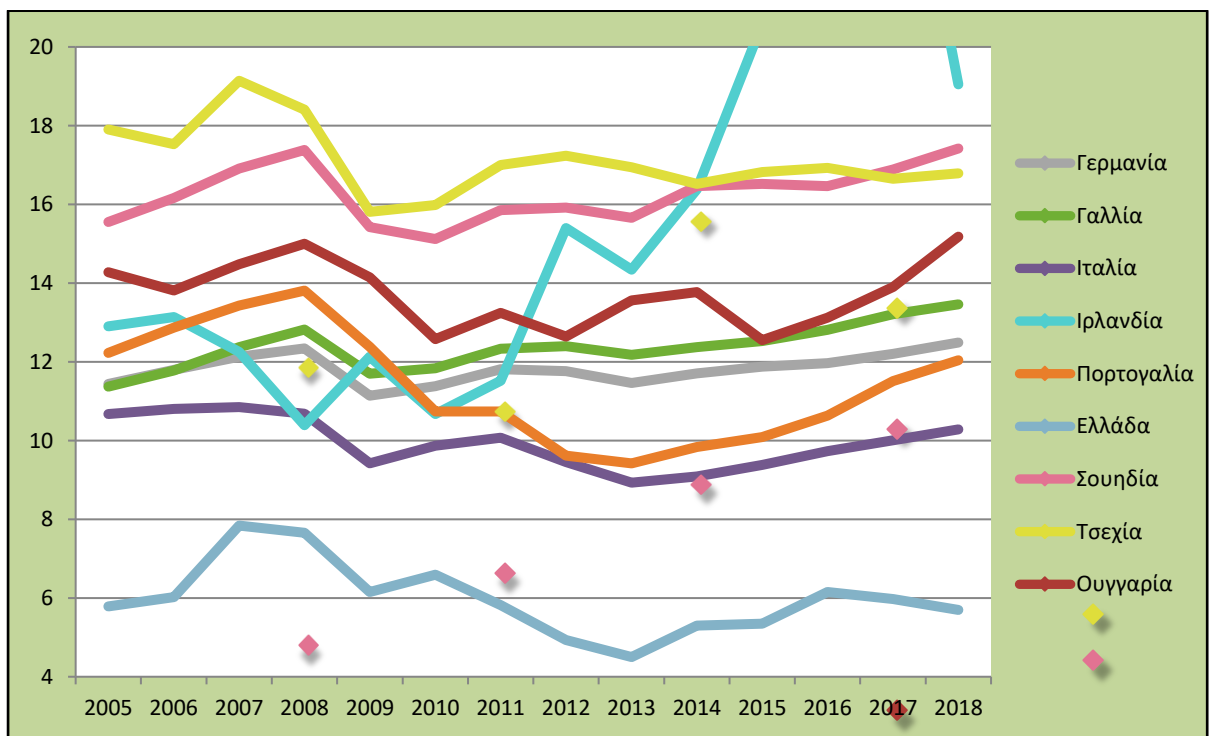

Διάγραμμα 32: Δαπάνη σε επενδύσεις ως % ποσοστό του ΑΕΠ για τις Η.Π.Α., την Ε.Ε. και την Ευρωζώνη τα έτη 2005-2018 (Gross fixed capital formation as % of GDP - World Bank)⁶⁶⁴

⁶⁶⁴ <https://data.worldbank.org/indicator/NE.GDI.FTOT.ZS>. Τα δεδομένα για την Ευρωζώνη και την Ευρωπαϊκή Ένωση έχουν επαληθευτεί από την βάση δεδομένων της Eurostat διαθέσιμη στο https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&rcode=sdg_08_11&language=en. Μικρές αποκλίσεις στις τιμές ενδέχεται να σχετίζονται με τη μέθοδο υπολογισμού της συγκεκριμένης μεταβλητής και σε καμία περίπτωση δεν διαφοροποιούν τα συμπεράσματα που ακολουθούν.

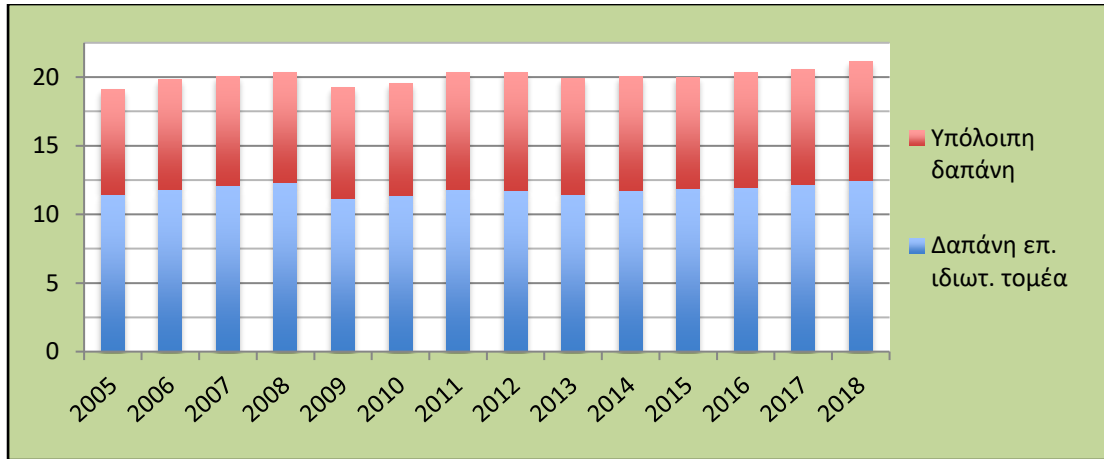

Διάγραμμα 33: Δαπάνη σε επενδύσεις ως % ποσοστό του ΑΕΠ για χώρες της Ε.Ε. τα έτη 2005-2018
(Gross fixed capital formation as % of GDP - World Bank)

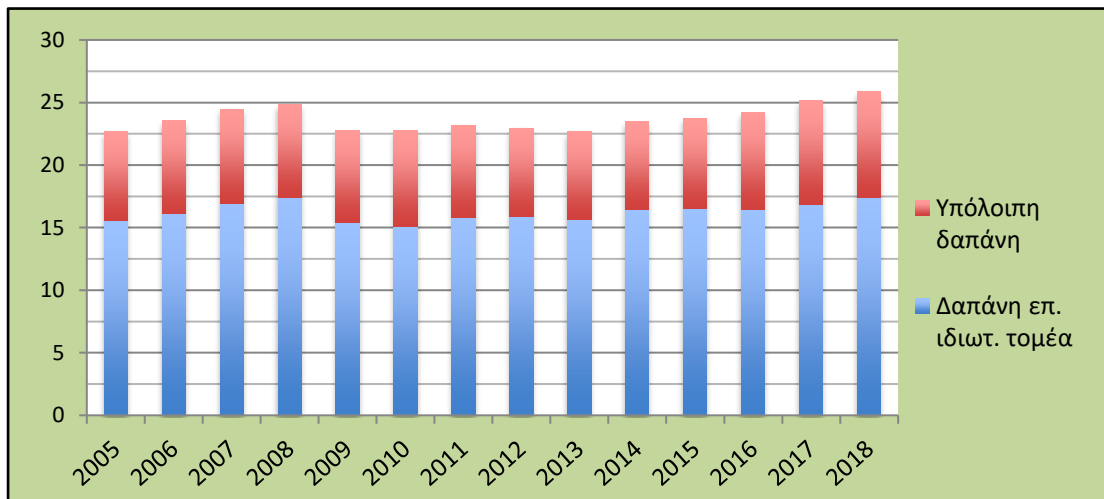

Διάγραμμα 34: Δαπάνη επιχειρηματικού ιδιωτικού τομέα σε επενδύσεις ως % ποσοστό του ΑΕΠ για χώρες της Ε.Ε. τα έτη 2005-2018 (Business investment / GFCF, private sector - Eurostat)⁶⁶⁵

⁶⁶⁵ Τα δεδομένα έχουν ληφθεί από τη βάση δεδομένων της Eurostat, αφού δεν είναι διαθέσιμα σε εκείνη της Παγκόσμιας Τράπεζας. Στη συγκεκριμένη βάση δεδομένων οι επενδύσεις κατανέμονται σε επενδύσεις επιχειρηματικού ιδιωτικού τομέα (business investment), δημόσιου τομέα (government

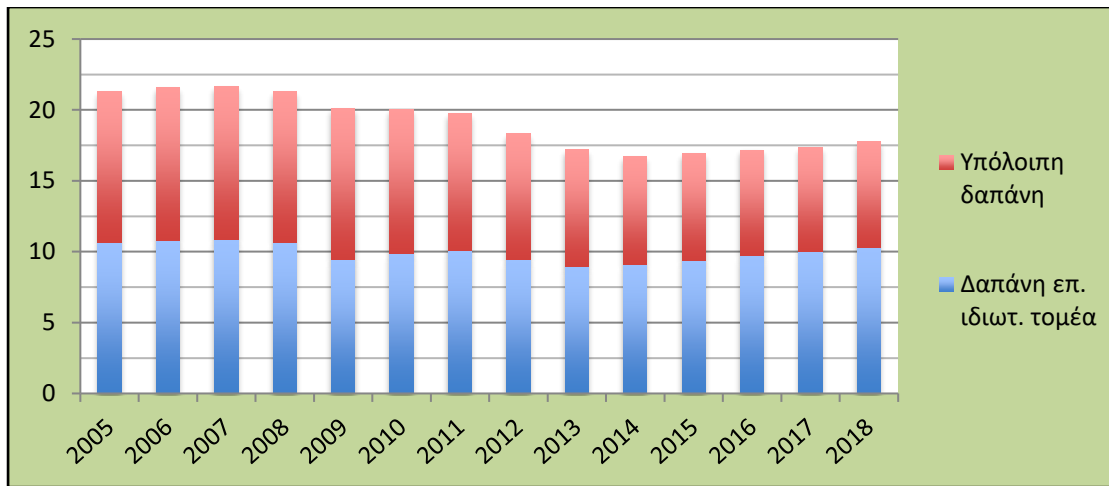

Διάγραμμα 35: Συμβολή του επιχειρηματικού ιδιωτικού τομέα σε επενδύσεις ως % ποσοστό του ΑΕΠ για τη Γερμανία τα έτη 2005-2018 (Business investment / GFCF, private sector - Eurostat)

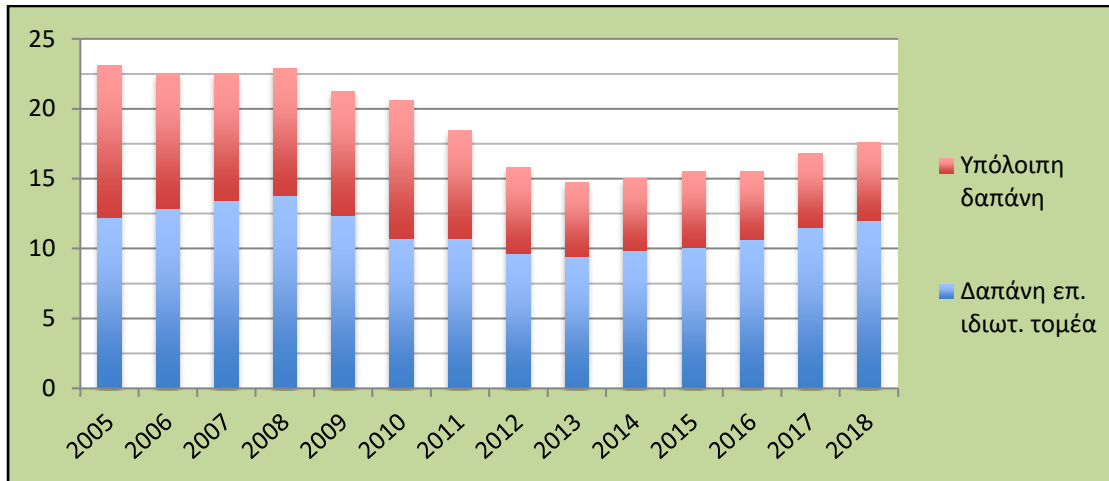

Διάγραμμα 36: Συμβολή του επιχειρηματικού ιδιωτικού τομέα σε επενδύσεις ως % ποσοστό του ΑΕΠ για την Σουηδία τα έτη 2005-2018 (Business investment / GFCF, private sector - Eurostat)

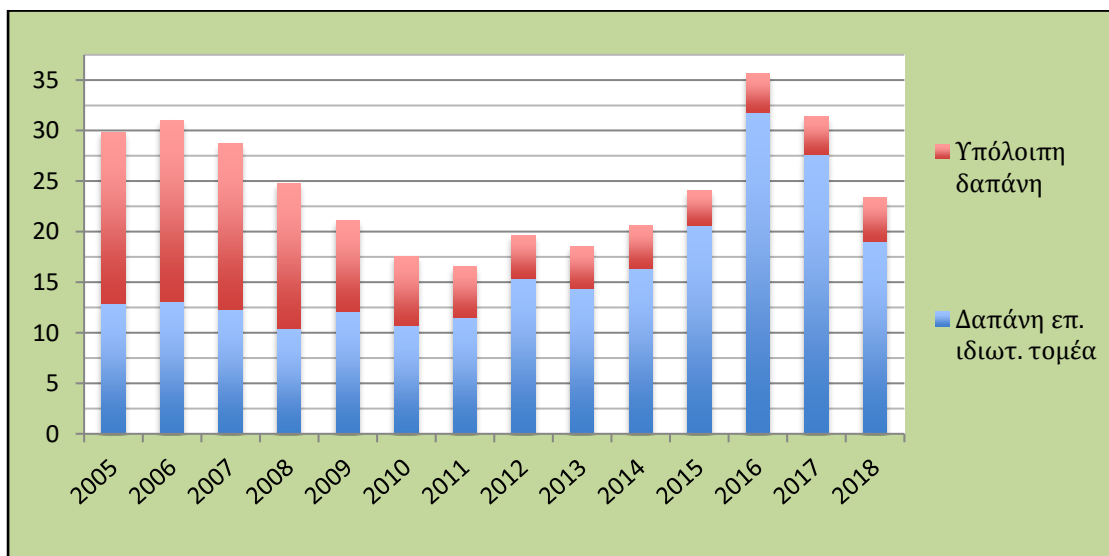
investment) και επενδύσεις νοικοκυριών (households investment). Οι τιμές για τη Γαλλία τα έτη 2017/2018, η τιμή για την Πορτογαλία το έτος 2018, και οι τιμές για την Ελλάδα από το 2011 και έπειτα είναι provisional, δηλ. προσωρινές. Η βάση δεδομένων είναι διαθέσιμη στο: https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=sdg_08_11&language=en.

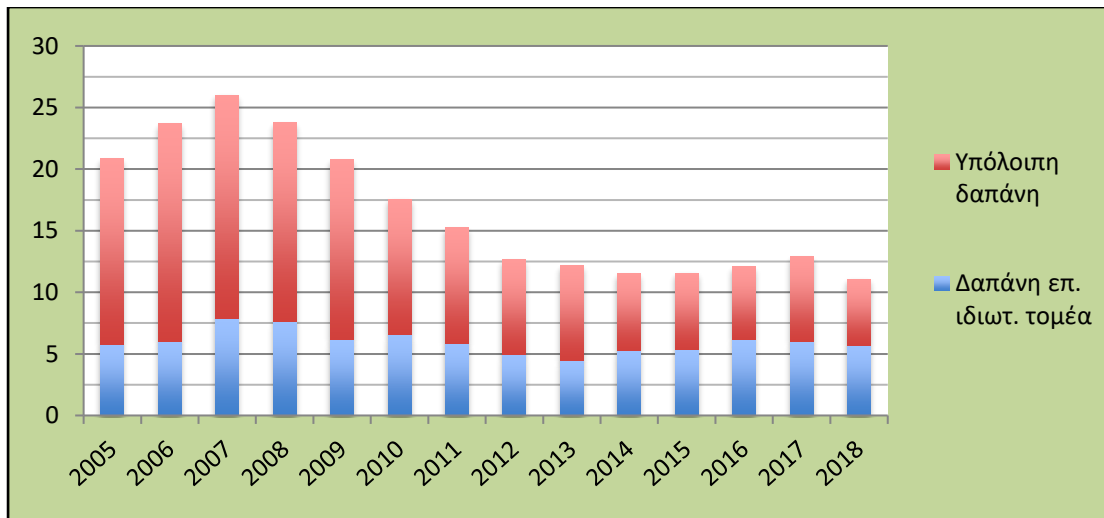
Διάγραμμα 37: Συμβολή του επιχειρηματικού ιδιωτικού τομέα σε επενδύσεις ως % ποσοστό του ΑΕΠ για την Ιταλία τα έτη 2005-2018 (Business investment / GFCF, private sector - Eurostat)

Διάγραμμα 38: Συμβολή του επιχειρηματικού ιδιωτικού τομέα σε επενδύσεις ως % ποσοστό του ΑΕΠ για την Πορτογαλία τα έτη 2005-2018 (Business investment / GFCF, private sector - Eurostat)

Διάγραμμα 39: Συμβολή του επιχειρηματικού ιδιωτικού τομέα σε επενδύσεις ως % ποσοστό του ΑΕΠ για την Ιρλανδία τα έτη 2005-2018 (Business investment / GFCF, private sector - Eurostat)

Διάγραμμα 40: Συμβολή του επιχειρηματικού ιδιωτικού τομέα σε επενδύσεις ως % ποσοστό του ΑΕΠ για την Ελλάδα τα έτη 2005-2018 (Business investment / GFCF, private sector - Eurostat)

Παραβλέποντας την τελεολογία της οικονομικής μεγέθυνσης⁶⁶⁶ και την εσωστρέφεια⁶⁶⁷ που διακρίνουν τον προβληματισμό του Fratzscher (2018, σελ.77-

⁶⁶⁶ Ο Fratzscher μελετά το «investment gap» το οποίο ορίζει ως «the difference between actual investment and required investment to achieve growth equal to that experienced during the prior three decades», στις βιομηχανοποιημένες χώρες. (Fratzcher, 2018, σελ.78). Η αξία του μεγέθους φαίνεται να περιορίζεται σημαντικά για δύο λόγους. Αρχικά, η οικονομική ανάπτυξη του κάθε έτους, της κάθε περιόδου, είναι σύνθετο ιστορικό αποτέλεσμα, μέγεθος το οποίο υπολογίζεται από οικονομικές μεταβλητές στις οποίες όμως υπεισέρχονται μη υπολογίσιμοι – και όχι απλά το μέγεθος της κυβέρνησης - κοινωνικοί και πολιτικοί όροι, προϊόντα συγκεκριμένων συνθηκών και διεργασιών. Στη συλλογιστική αυτή η οικονομική ανάπτυξη φέρει κάθε φορά εκτός από μοναδικό συνάθροισμα αιτιών, μοναδικά αποτελέσματα και μοναδικό ποιοτικό φορτίο, αξία που δεν μπορεί να υπαχθεί σε διαχρονικές συγκρίσεις. Είναι ανεδαφικό –αν όχι ανησυχητικό – και διαφέρει αρκετά από την επιστημονική καταγραφή των ρυθμών ανάπτυξης και ανάλυση της διακύμανσής τους, να επιζητά κανείς την οικονομική ανάπτυξη του 1980 (ή ακόμη χειρότερα του 1960) το 2020. Δεύτερον, η ανάπτυξη των τριών τελευταίων δεκαετιών συντελούταν κατά τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης. Οι θεωρίες της οικονομικής μεγέθυνσης και ανάπτυξης και οι σχετικοί υπολογισμοί οφείλουν να εστιάσουν πλέον εξίσου στις αναπτυσσόμενες και ανεπτυγμένες χώρες. Ο συγκεκριμένος διαχωρισμός ενδεχομένως να μην είναι καν αποδοτικός για την κατανόηση της σύγχρονης οικονομικής δραστηριότητας.

⁶⁶⁷ Εκτιμάται πως ο Fratzscher εκκινά την μελέτη του από μια ιδιαίτερα εσωστρεφή ερώτηση και συγκεκριμένα από την ερώτηση «Πόσες και ποιες επενδύσεις πρέπει να κάνει η Γερμανία ώστε να διατηρηθεί στα επίπεδα οικονομικής ανάπτυξης των τριών τελευταίων δεκαετιών;». Αυτή η εσωστρέφεια, η οποία δεν εκφράζεται μόνο απέναντι στις μη βιομηχανοποιημένες χώρες, ευθύνεται για μια θετικιστική, αποστασιοποιημένη πλαισίωση της κρίσης ως συστατικό, ανεξάρτητο επεισόδιο ενός δομικού σχήματος το οποίο φέρει θέση εξήγησης. Με άλλα λόγια, η ίδια η κρίση προβάλλεται ως ορθολογική αιτία μείωσης των επενδύσεων στις νότιες ευρωπαϊκές χώρες το - ιδιαίτερα σύντομο - διάστημα 2010-2012 σε ένα κατά τα άλλα μακροσκοπικό πλαίσιο οικονομικής ανάλυσης, μείωση η οποία φαίνεται να δικαιολογείται αποσπασματικά περαιτέρω από πλήθος αποτυχημένων

94), οι παραπάνω τιμές επιβεβαιώνουν την ανησυχία του. Η Γερμανία επενδύει λιγότερο από τη Γαλλία, τη Σουηδία, τη Τσεχία καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο, ενώ κατά το διάστημα 2005 - 2009, οι σχετικές δαπάνες ως ποσοστωση του ΑΕΠ είναι λιγότερες ακόμη και από εκείνες στην Ελλάδα, την Πορτογαλία, την Ιταλία, την Ιρλανδία και την Ουγγαρία. Όσο και αν η σπουδαιότητα της διαπίστωσης αυτής περιορίζεται όταν κανείς αναλογιστεί τα απόλυτα μεγέθη επένδυσης⁶⁶⁸ και τις μαθηματικές συναρτήσεις που διέπουν αυτή ως πολυπαραγοντική δια-χρονική απόφαση⁶⁶⁹, η χώρα του ορντολιμπεραλισμού εμφανίζει τουλάχιστον μέχρι το 2012 ένα σημαντικό σωρευτικό κενό επενδύσεων σε σύγκριση τόσο με τον μέσο όρο των δεκαεννιά χωρών της Ευρωζώνης, όσο και με εκείνον της Ένωσης των 28 κρατών μελών. Λαμβανόντας υπόψη τα αντίστοιχα διαγράμματα του Fratzscher, τα οποία σταματούν στο έτος 2012 (Fratzscher, 2018, Figure 6.1), το κενό προς την ζώνη του κοινού νομίσματος αρχίζει και σχηματίζεται πριν την υπό εξέταση περίοδο και τουλάχιστον από τη γένεση της νομισματικής ένωσης το 1999. Όπως επιπλέον

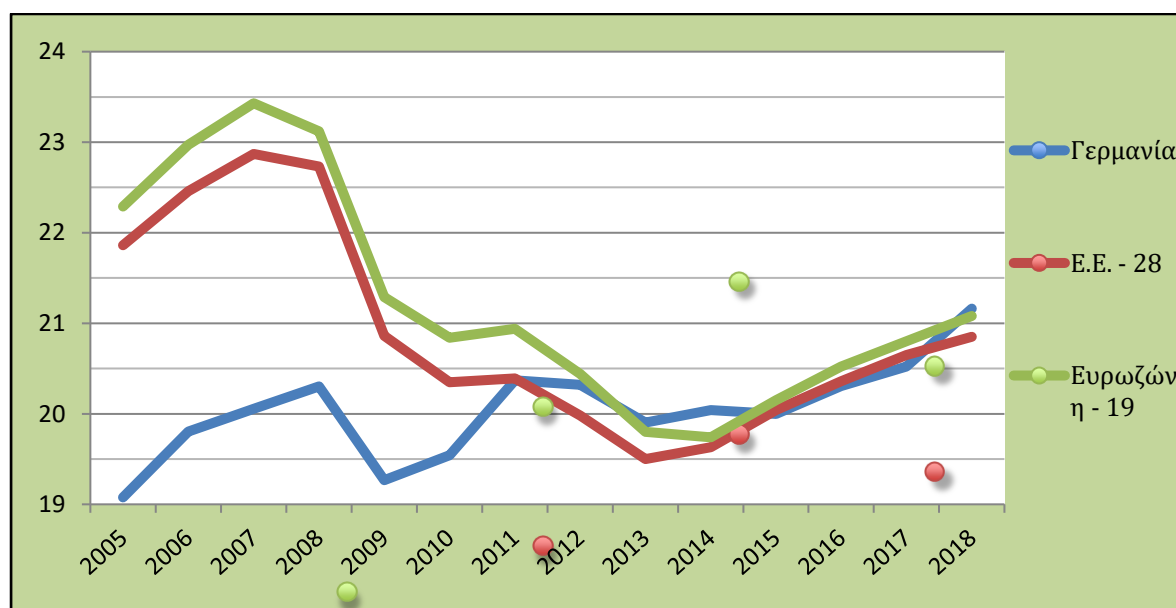
επενδύσεων ή επενδύσεων βραχούς ωφέλειας στις αρχές του 2000, εναρμονιζόμενη έτσι η συνολική εικόνα με την θεωρία των μακρών κυμάτων καινοτομίας του Schumpeter (Burda & Wyplosz, 2008, σελ.708-709), «ανηγμένη» στην επενδυτική συμπεριφορά. Σε αυτή την εξήγηση, η οποία αδιαμφισβήτητα ενέχει δόση αληθείας, λανθάνουν εκτός άλλων, παραδοχές μονομερούς αιτιότητας («η κρίση και η δυσκολία της πίστωσης προκάλεσαν αν όχι αποκλειστικά, σε μεγαλύτερο βαθμό από οποιαδήποτε άλλο παράγοντα ή προϊούσα διαδικασία τη μείωση επενδύσεων στις χώρες του Νότου» ή «οι ατυχείς επενδύσεις ευθύνονται - σε έναν ευτυχώς απροσδιόριστο βαθμό - για την παγκόσμια – στο σημείο αυτό - οικονομική κρίση»).

⁶⁶⁸ Ενδεικτικά το 2009, έτος με την μέγιστη σύγκλιση, η Τσεχία επένδυσε 40,22 δισεκατομμύρια ευρώ, η Ελλάδα 49,38, η Σουηδία 71,35, η Ιταλία 317,19, η Γαλλία 427,32 και η Γερμανία 471,23. Τα ποσά είναι υπολογισμένα σε μη αποπληθωρισμένες τιμές (current prices) και διαθέσιμα στη σχετική βάση δεδομένων της Eurostat:

<https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tec00011&language=en>

⁶⁶⁹ Η επένδυση, μια δαπάνη που πραγματοποιείται «σήμερα» (ή ενίοτε διαχέεται στον χρόνο) και αποδίδει «αύριο», αποβλέπει στην εξασφάλιση και διατήρηση του άριστου αποθέματος κεφαλαίου (optimal capital stock) το οποίο απειλείται από τη φυσική ή οικονομική απόσβεσή του. Στην επιδίωξη αυτή η επένδυση καθοδηγείται από το πραγματικό επιτόκιο (πτώση του τελευταίου ή βελτίωση της οριακής παραγωγικότητας του κεφαλαίου εξαιτίας της τεχνολογίας επιφέρουν αύξηση του άριστου κεφαλαίου), συνδέεται μέσω του μηχανισμού του επιταχυντή με τις μεταβολές του προϊόντος και μεταβάλλεται έντονα ανάλογα με τις επιχειρηματικές προσδοκίες. Μέσω του λόγου q του Tobin που ισούται με την αγοραία αξία του εγκατεστημένου κεφαλαίου προς το κόστος αντικατάστασης του εγκατεστημένου κεφαλαίου, η επένδυση αποκτά συναρμογή με τα χρηματιστήρια. (Ο λόγος χρησιμοποιείται ως μέσο πρόβλεψης των επενδυτικών δαπανών. Όταν είναι μεγαλύτερος από μονάδα, οι επιχειρήσεις θα προβούν ορθολογικά σε επενδύσεις). (Burda & Wyplosz, 2008, σελ.220 – 233).

μαρτυρά το διάγραμμα 3.41, η Γερμανία σε πλήρη αντίθεση με την ανοδική τάση που κατέγραφε τη διετία 2010 – 2011, μείωσε και συγκράτησε σταθερές τις επενδύσεις την περίοδο 2011 – 2017. Θα ισχυριζόταν κανείς σχηματικά και αρκετά απλουστευμένα, ότι η αρχική αβεβαιότητα της παγκόσμιας ύφεσης προκάλεσε πτώση γερμανικών επενδύσεων από το έτος 2008 στο έτος 2009, την οποία ακολούθησαν φειδωλά αύξουσες επιχειρηματικές προσδοκίες το 2010, ξέσπασμα επενδύσεων το 2011 και στη συνέχεια, σε ένα περιβάλλον έντασης και αβεβαιότητας, πλήρη αναχαίτιση οποιασδήποτε αυξητικής επενδυτικής κίνησης και διεκδίκηση μιας ασφαλούς σταθερότητας κατά το διάστημα 2011-2017. Η σύγκλιση του 2011 συντελείται αξιοσημείωτα προς τα κάτω, δηλ. η Γερμανία φέροντας ειδικό βάρος συμπαρέσυρε τις χώρες – μέλη των υπερεθνικών σχηματισμών σε ένα συγκεκριμένο επενδυτικό πρότυπο.

Διάγραμμα 41: Διαφορά δαπανών επενδύσεων ως % ποσοστών του ΑΕΠ, μεταξύ της Γερμανίας, του μέσου όρου της Ευρωζώνης των 19 και του μέσου όρου της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 28 κρατών μελών τα έτη 2005-2018 (Eurostat)⁶⁷⁰

⁶⁷⁰ Υπάρχουν δύο σχετικές βάσεις δεδομένων στην Eurostat: αυτή της «investment share of GDP by institutional sectors / Total investment» που καλύπτει τις τιμές από το 2005 έως το 2018 και αυτή της «Gross fixed capital formation (investments) / percentage of GDP» που καλύπτει τις τιμές μόνο από το 2008 και έπειτα. Ενώ οι δύο βάσεις φέρουν αναμενόμενα τις ίδιες τιμές για τη Γερμανία, διαφέρουν προς τις τιμές για την Ε.Ε-28 και την Ευρωζώνη – 19. Στο συγκεκριμένο διάγραμμα, για λόγους επέκτασης της χρονικής περιόδου, έχει χρησιμοποιηθεί η πρώτη βάση. Εάν λαμβάνονταν οι τιμές από την δεύτερη, η γενική εικόνα δεν θα άλλαζε. Το κενό θα εμφανίζοταν λίγο μικρότερο κατά τα έτη 2009

Αν και η παραπάνω εικόνα αφορά την συνολική δαπάνη της επένδυσης, αυτή δηλαδή που προέρχεται αθροιστικά από τον επιχειρησιακό ιδιωτικό τομέα (business sector), από το δημόσιο τομέα (government sector) και από τα νοικοκυριά (households sector), τα συμπεράσματα δεν διαφοροποιούνται πολύ όταν κανείς εστιάσει αποκλειστικά στον ιδιωτικό τομέα. Οι επιχειρήσεις της Γερμανίας φαίνεται να επενδύουν διαχρονικά περισσότερο μόνο από εκείνες της Ιταλίας και της Ελλάδας⁶⁷¹ και από το 2010 και έκτοτε από εκείνες της Πορτογαλίας. Το αντίστοιχο «investment gap» μεταξύ της Τσεχίας, της Σουηδίας ή της Ουγγαρίας από τη μία πλευρά και της Γερμανίας από την άλλη, εμφανίζεται δυσανάλογα μεγαλύτερο από εκείνο στην περίπτωση των συνολικών επενδύσεων, μαρτυρώντας πως ο ιδιωτικός τομέας στις χώρες αυτές έχει αρκετά δυναμικότερη συμβολή στις επενδύσεις από ό,τι στη Γερμανία.

Ιδιαίτερες περιπτώσεις αποτελούν η Ιρλανδία και η Ελλάδα. Στη νησιωτική χώρα του ευρωπαϊκού βορρά ο ιδιωτικός τομέας μετά το 2011, αντικατέστησε σταδιακά τις περικομμένες επενδύσεις από τους υπόλοιπους τομείς και έπειτα μάλιστα από το 2015, εκτόξευσε κυριολεκτικά τις συνολικές σχετικές δαπάνες σε επίπεδα μεγαλύτερα από εκείνα του 2008. Ενδεικτικά, οι συνολικές ιρλανδικές δαπάνες για επενδύσεις ανήλθαν το έτος 2014 σε 40,2 δισεκατομμύρια ευρώ έναντι 35,87 το 2009, το έτος 2015 σε 63,23 έναντι 46,52 το 2008 και το 2016 στο πρωτοφανές ποσό των 96,80 δισεκατομμυρίων ευρώ⁶⁷². Στην μεσογειακή χώρα αντίθετα, ο ιδιωτικός

και 2010 και η Γερμανία θα εμφανιζόταν σε πλεονεκτικότερη θέση (με περισσότερες επενδύσεις) κατά τα έτη 2016 και 2017. Οι δύο βάσεις είναι διαθέσιμες στο: https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&rcode=sdg_08_11&language=en και <https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&rcode=tec00011&language=en>

⁶⁷¹ Η επενδυτική συμβολή του ιδιωτικού τομέα στην Ελλάδα, όπως αποδεικνύεται, αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση.

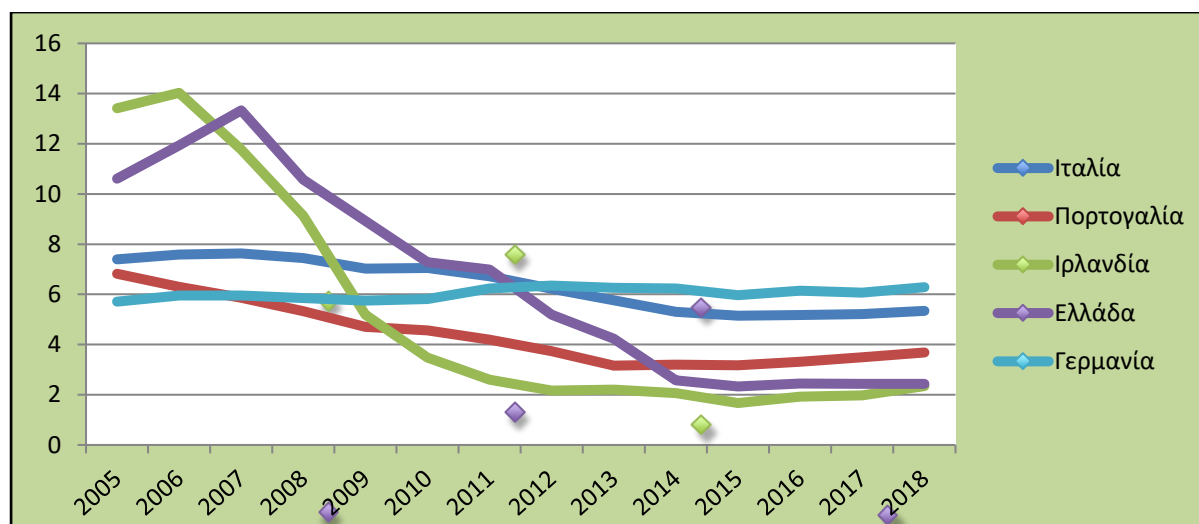
⁶⁷² Επειδή το συγκεκριμένο έτος φαίνεται να αποτελεί κορυφή, διευκρινίζεται πως το 2017 οι συνολικές επενδυτικές δαπάνες στην Ιρλανδία ανέρχονταν στο εξίσου υψηλό ποσό των 93,26 δισεκατομμυρίων ευρώ και το 2018 στο υψηλό σε μια χρονική συγκριτική διάσταση ποσό των 75,81. Όλες οι τιμές είναι υπολογισμένες σε «current prices», δηλαδή δεν έχει ληφθεί υπ'όψιν στον υπολογισμό τους το μέγεθος του πληθωρισμού, και είναι διαθέσιμες στο <https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&rcode=tec00011&language=en>

τομέας με τις διαχρονικά αναιμικές επιχειρηματικές προσδοκίες και την ελάχιστη σε μια ενωσιακή διακρατική σύγκριση, συμβολή του στις επενδύσεις δεν εμφάνισε καμιά πρωτοβουλία αύξησης των επενδύσεων και αντιστάθμισης των περικομμένων σχετικών δαπανών από άλλους τομείς. Ο επιχειρησιακός ιδιωτικός τομέας που επένδυσε το 2007 το εθνικά ιστορικά υψηλό 7,84 % του ΑΕΠ, το 2010 επένδυε μόλις το 6,59% του ΑΕΠ σε αντίθεση με την Πορτογαλία που δαπανούσε το 10,74%, την Ιρλανδία (10,67%) και την Ιταλία (9,87%)⁶⁷³. Τέλος, ένα ακόμη κρίσιμο συμπέρασμα εξάγεται από τα διαγράμματα 3.35 έως 3.40. Οι χώρες που αναγκάστηκαν να ζητήσουν οικονομική βοήθεια από τους εταίρους τους γνώρισαν μια συρρίκνωση του δημοσίου και των νοικοκυριών ως επενδυτών. Σε μια αντίστροφη ανάγνωση αυτής της παρατήρησης, ο δημόσιος τομέας μείωσε ραγδαία τις δαπάνες του και οι ιδιώτες πολίτες την επενδυτική κατανάλωση. Στην περίπτωση της Ελλάδας τα μεγέθη αυτά ήταν ιδιαίτερα αυξημένα και συνέβαλαν δυσανάλογα στο σύνολο των επενδύσεων συγκριτικά με τις υπόλοιπες χώρες. Για αυτή την αιτία ακριβώς ήταν και ζωτικής σημασίας. Οι συνέπειες της ραγδαίας μεταβολής τους πολλαπλασιάστηκαν άτυπα εξαιτίας της σπουδαιότητάς τους. Στην Ιταλία, στην Πορτογαλία και ιδιαίτερα στην Ιρλανδία η επενδυτική δράση των νοικοκυριών περιορίστηκε σημαντικά ώστε από το 2011 και έκτοτε να καταλήξουν όπως απεικονίζεται στο διάγραμμα 3.42 κάτω από τη «γερμανική οροφή». Παρόμοια εξελίχθηκε και η επενδυτική ικανότητα του δημοσίου τους παρά τα διαφορετικά υποδείγματα που προσφέρουν χώρες όπως η Σουηδία ή η πιο «μετριοπαθής» Ολλανδία⁶⁷⁴ και παρά τις επισημάνσεις της αναιμικότητας των επενδύσεων του γερμανικού δημοσίου και του θετικού συσχετισμού της με τη συρρίκνωση των επενδύσεων του επιχειρηματικού ιδιωτικού τομέα (Fratzscher, 2018, σελ.82-86; Butti & Mohl, 2014). Η εικόνα αυτή, η οποία θα εμπλουτιστεί στο ακόλουθο υποκεφάλαιο των οικονομικών του δημόσιου τομέα, φαίνεται να επιβεβαιώνει την παρατήρηση του Stiglitz (2016, σελ.206-7), η οποία έχει διαφορετική αφετηρία και συγκεκριμένα

⁶⁷³ Η ανάλυση εστιάζει στο υπό εξέταση έτος 2010, καθώς οι τιμές για τη συμβολή του ιδιωτικού τομέα στις επενδυτικές δαπάνες τα έτη 2011 -2018 είναι ανεπίσημες (provisional).

⁶⁷⁴ Η χώρα προστίθεται σταθμιστικά στο δείγμα για την πληρέστερη αποτύπωση της Ευρωζώνης. Στις Ουγγαρία και Τσεχία, χώρες που δεν είναι μέλη της ζώνης του ευρώ, ο δημόσιος τομέας εξακολουθεί να συμβάλλει επενδυτικά σε υψηλά επίπεδα, άνω του 4% .

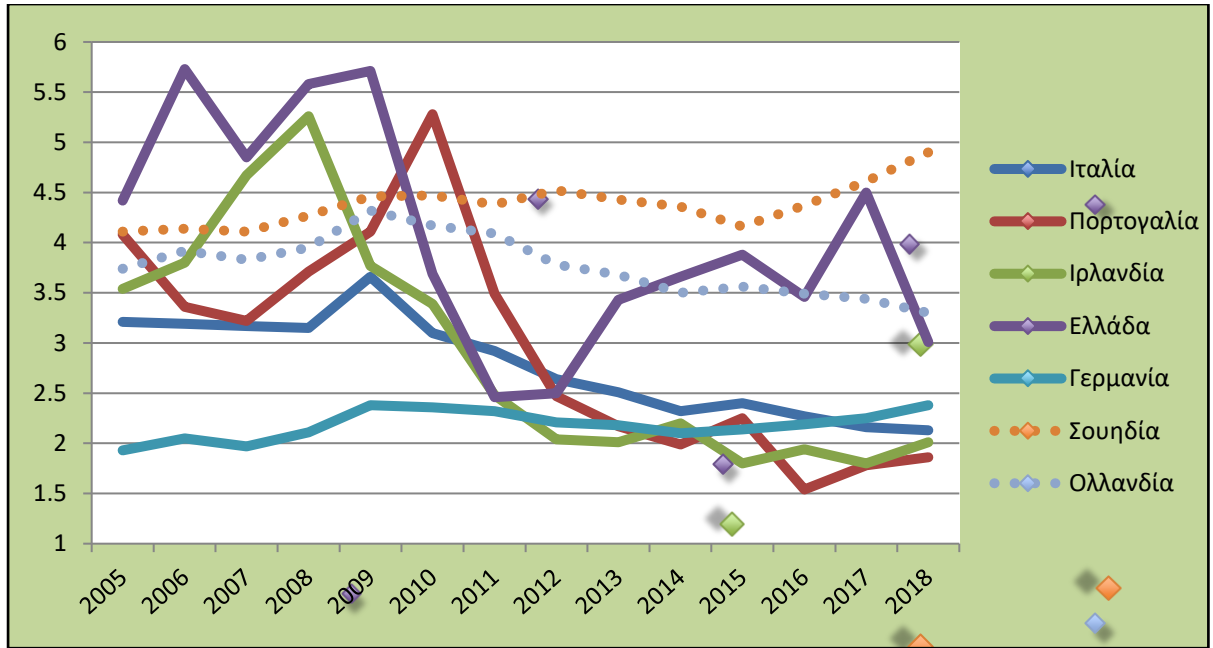
την έλλειψη διαλόγου περί πολλαπλασιαστή ισοσκελισμένου προϋπολογισμού⁶⁷⁵, πως τα προγράμματα της τρόικας αποσκοπούσαν «κρυφά» στην μείωση του μεγέθους του δημόσιου τομέα και στον περιορισμό του ρόλου του στην οικονομία, σκοπό τον οποίο επέτυχαν.

Διάγραμμα 42: Συμβολή του τομέα των νοικοκυριών σε επενδύσεις ως % ποσοστό του ΑΕΠ, για τη Γερμανία, την Ιταλία, την Πορτογαλία, την Ιρλανδία και την Ελλάδα τα έτη 2005-2018 (Eurostat)⁶⁷⁶

⁶⁷⁵ Υπάρχουν μέτρα δημοσιονομικής πολιτικής, τα οποία δεν αυξάνουν το εκάστοτε δημοσιονομικό έλλειμμα, μα δύνανται να τონώσουν μια συρρικνούμενη οικονομία. Αυτά θεμελιώνονται στην εφαρμογή της αρχής του πολλαπλασιαστή ισοσκελισμένου προϋπολογισμού. Ενδεικτικό παράδειγμα τέτοιων μέτρων είναι η επιβολή και είσπραξη ενός προσεκτικά επιλεγμένου φόρου και η μελετημένη εξ' ολοκλήρου δαπάνη του από το δημόσιο, η επεκτατική επίδραση της οποίας θα υπερκερά τη συστατική επίδραση του φόρου (Stiglitz, 2016, σελ.206-207).

⁶⁷⁶https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&rcode=sdg_08_11&language=en

Διάγραμμα 43: Συμβολή του δημόσιου τομέα σε επενδύσεις ως % ποσοστό του ΑΕΠ, για τη Σουηδία, την Ολλανδία, τη Γερμανία, την Ιταλία, την Πορτογαλία, την Ιρλανδία και την Ελλάδα τα έτη 2005-2018 (Eurostat)⁶⁷⁷

⁶⁷⁷https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=sdg_08_11&language=en

7.5. Πέρα από την ανισορροπία μεταξύ δύο μακροοικονομικών προτύπων μεγέθυνσης: Εθνικές επιδόσεις στο ενδοκοινοτικό και διεθνές εμπόριο, εμπορικά ισοζύγια και ασυμμετρίες.

Γνωρίζοντας πλέον τις επενδυτικές δαπάνες (Gross fixed capital formation) και κυρίως εκείνες του επιχειρηματικού ιδιωτικού τομέα στα κράτη μέλη του ενωσιακού εγχειρήματος, τις σχετικές αποκλίσεις και την μεταβολή αυτών κατά την κρίση, η κατανόηση των επιδόσεων στο διεθνές και ενδοκοινοτικό εμπόριο προβάλλει ως το επόμενο λογικό βήμα στην ανάγνωση του καθοριστικού μεγέθους της ανταγωνιστικότητας. Στην προσπάθεια αυτή εξετάζονται τα εμπορικά ισοζύγια των ευρωπαϊκών χωρών και αναπόφευκτα ελέγχεται η ορθότητα της κριτικής κατά της Γερμανίας ως «Exportweltmeister». Παραμερίζεται ωστόσο η αντίθεση, συχνά αναπαραγόμενη ως «μάχη» ή «ανισορροπία», μεταξύ των δύο μακροοικονομικών προτύπων μεγέθυνσης που παρατηρούνται στην νομισματική ένωση και συγκεκριμένα μεταξύ του μοντέλου της κυρίαρχης εσωτερικής κατανάλωσης και εκείνου των κυρίαρχων εξαγωγών (Guerrieri & Esposito, 2012; Streeck, 2015; Regan, 2016). Αν και η ίδια έχει αναζωπυρώσει την ευρύτερη κρίσιμη συζήτηση για τις διακριτές μορφές του καπιταλισμού και τη νεοδαρβινική λογική που φαίνεται να διέπει το σύγχρονο διεθνές εμπόριο (Cohen, 2013, σελ.158-160)⁶⁷⁸, η πρόταξη της και

⁶⁷⁸ Η αντίθεση μεταξύ των δύο μακροοικονομικών προτύπων μεγέθυνσης (domestic demand – led models vs. export-led models) έχει προκαλέσει και καταλήξει σε μια ευρύτερη συζήτηση για την εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής και τον μετασχηματισμό του διεθνούς εμπορίου. Για τη διάκριση μεταξύ «coordinated market economies» (CMEs) και «liberal market economies» (LMEs) βλ. Hall & Soskice (2001). Ενδεικτικά, για την σύγχρονη επαλήθευση συμβατών υποθέσεων με τη συγκεκριμένη τυπολογία βλ. Witt & Jackson (2016), για την προβληματική έννοια του «ύστερου καπιταλισμού» και την κριτική σε αυτή το έργο του Offe (1975, 2006), για την κεφαλαιοκρατική σχέση και την αντίφαση μεταξύ καπιταλισμού και δημοκρατίας Χαραλάμπης (1998, σελ. 53-62/137-155), για τους τρεις τύπους της κρατικής πρόνοιας σε ευρωπαϊκές κοινωνίες καπιταλισμού Esping-Andersen (1990) και για την κριτική στη συγκεκριμένη τυπολογία Scruggs & Allan (2006a), για την κρίση του δημοκρατικού καπιταλισμού Streeck (2016), για την περιπλοκή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής εξαιτίας της ανόδου της Κίνας ως οικονομικής δύναμης και του ιδιόμορφου, κινεζικού οικονομικού μοντέλου Milanovic (2019). Βλ. επιπλέον Gilpin (2009) και το ρικαρδιανό υπόδειγμα για το συγκριτικό πλεονέκτημα με το οποίο θεωρητικοποιούταν η βρετανική στρατηγική και η στροφή των άγγλων αγροτών προς τον τότε δυναμικό τομέα της βιομηχανίας. Γενικότερα για το δαρβινισμό της οικονομίας βλ. Frank (2011) και για την συσχέτιση της ετερογένειας (heterogeneity) και της αποδοτικότητας (efficiency) στο διεθνές εμπόριο βλ. μεταξύ άλλων Eaton and Kortum (2002, 2012), Melitz (2003), Melitz & Redding (2012), Eaton, Kortum & Kramarz (2011).

η εστίαση στην σύγκρουση των δύο εν λόγω συστημάτων παραγωγής, τα οποία διαθέτουν μεταξύ άλλων άγνωστες, αμφίβολες ή εύθραστες και σε κάθε περίπτωση όχι καθολικά μελετημένες και δεδομένες - όπως σιωπηρά ισχυρίζεται ο Streeck (2015) - συνυφάνσεις με την κοινωνική ειρήνη, θα περιόριζε την επιδιωκόμενη ανάλυση σε μια κοινότυπη, μα πρωτίστως επιπόλαια τεκμηριωμένη διαχωριστική γραμμή μεταξύ ευρωπαϊκού Νότου και Βορρά.

Ο σύγχρονος προβληματισμός για το διεθνές εμπόριο ως μέσο οικονομικής μεγέθυνσης και ανάπτυξης (Bertoldi & Mc Innes σε Paganetto, 2015, σελ.13-28; UN, 2016, σελ. 87-101; IMF, The World Bank & WTO, 2017) ανέκυψε καθώς η κατάρρευση του το 2009, αποτέλεσμα της προϊούσας παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, προκάλεσε την ανησυχία για μια νέα «σπείρα του Kindleberger»⁶⁷⁹ και φόβο για τη συρρίκνωση ενός παράγοντα που τα τελευταία πενήντα χρόνια αυξάνεται πολύ γρηγορότερα από το παγκόσμιο ΑΕΠ και συμβάλλει ολοένα και περισσότερο στην παραγωγή του. Ενδεικτικά, οι συνολικές εξαγωγές αγαθών που το 2000 υπολογίζονταν σε 6,5 τρισεκατομμύρια δολάρια, το 2018 ανέρχονταν σε 19,5⁶⁸⁰.

⁶⁷⁹ Η «σπείρα του Kindleberger» (Kindleberger, 1973) με τους δώδεκα μήνες ως άξονες περιγράφει την αυτοτροφοδοτούμενη, καθοδική σπείρα του διεθνούς εμπορίου κατά τα πρώτα χρόνια της Μεγάλης Ύφεσης και συγκεκριμένα από το 1929 έως το 1933, όταν η Μεγάλη Βρετανία αδυνατούσε και οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής ήταν απρόθυμες να αναλάβουν δράση και ευθύνη για τη σταθεροποίηση του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος.

⁶⁸⁰ Οι ακριβείς αξίες, υπολογισμένες σε δολάρια Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, είναι το 2000 6,454,826 εκατομμύρια και το 2018 19,450,625. Οι τιμές υπολογίζονται εφαρμόζοντας την τρίτη έκδοση του Standard International Trade Classification (βλ. Technical Notes) και είναι διαθέσιμες στον ιστότοπο του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου: <https://data.wto.org>. Η δημόσια συζήτηση για το διεθνές εμπόριο εντεινόταν στη συνέχεια καθώς κομβικές εμπορικές συμφωνίες όπως η διατλαντική TTIP (ΗΠΑ – ΕΕ), η TiSA (μεταξύ εικοσιτριών μελών του ΠΟΕ) ή η TTP (μεταξύ δώδεκα οικονομικών του Ειρηνικού) προτεινόταν, ενώ άλλες όπως η CETA (Καναδάς – ΕΕ) επικυρώνονταν.

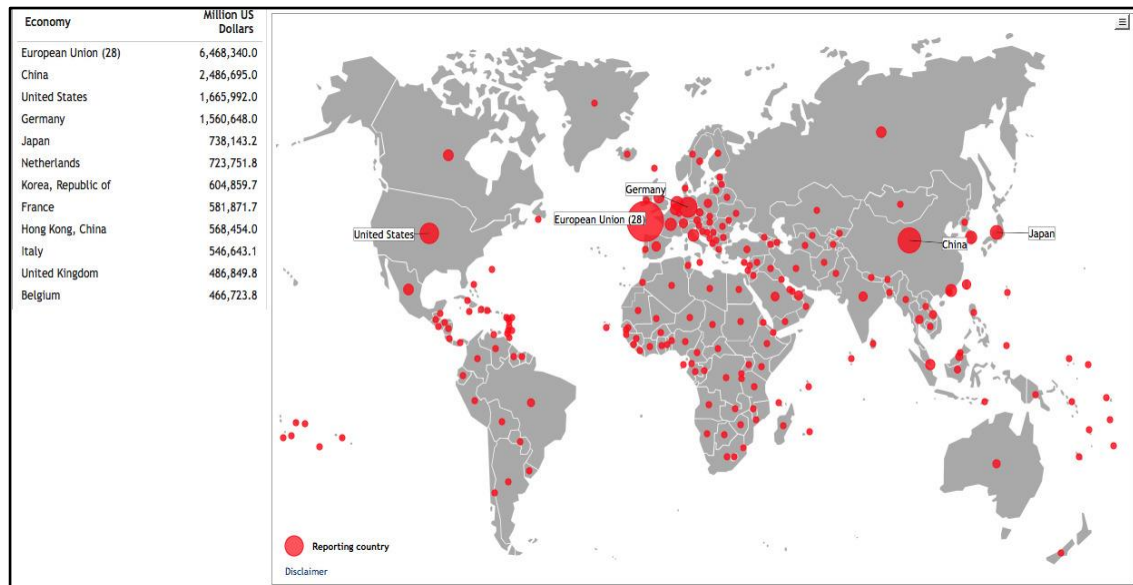
Διάγραμμα 44: Συμβολή του εμπορίου στο παγκόσμιο ΑΕΠ ως % ποσοστό (Παγκόσμια Τράπεζα)⁶⁸¹

Στην κρίση της Ευρωζώνης η μείωση του κόστους εργασίας και οι δομικές μεταρρυθμίσεις στις αγορές προϊόντων, δηλαδή επεμβάσεις στον χώρο της προσφοράς, συναρθρώθηκαν σε μια αφήγηση βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας η οποία θα είχε ως πρωταρχικό σκοπό την αύξηση των εξαγωγών⁶⁸². Η τελευταία συχνά εξισώνεται με τον πιο αποτελεσματικό και βιώσιμο τρόπο οικονομικής ανάκαμψης για τις οφειλέτριες χώρες (Dadush and Wynne, 2012⁶⁸³; Regan, 2016, σελ.970).

⁶⁸¹<https://data.worldbank.org/indicator/NE.TRD.GNFS.ZS>

⁶⁸² Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατέληγε χαρακτηριστικά στην αποτελεσματικότητα των δομικών μεταρρυθμίσεων ακόμη και στο σημείο του μηδενικού επιτοκίου (zero lower bound) παρά τις σχετικές επιφυλάξεις ή ενστάσεις στην επιστημονική βιβλιογραφία (Vogel, 2014, σελ.21-26), αναφορά διαθέσιμη στο https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/qr_euro_area/2014/pdf/qrea3_en.pdf. Βλ. επιπλέον Vogel (2012).

⁶⁸³ <https://voxeu.org/article/can-spain-and-italy-export-their-way-out-trouble>

Διάγραμμα 45: Γραφική απεικόνιση της αξίας των συνολικών εξαγωγών ανά χώρα το 2018⁶⁸⁴.

Όπως αποδεδειγμένα διατείνονταν ο επίτροπος De Gucht (2010f) το Σεπτέμβριο του 2010 στο εμπορικό επιμελητήριο του Βελγίου και του Λουξεμβούργου στην Ισπανία⁶⁸⁵, και εύστοχα παραθέτουν οι De Ville και Orbie (2014, σελ.159):

«[...]brought down to its essentials, we are confronted in the EU with a double economic challenge, which we need to tackle simultaneously. We have, on the one hand, to address our structural weaknesses on the supply side in order to increase our growth potential and, on the other hand...to consolidate our public finances...That is where trade and trade policy come in because trade is an engine of efficiency, and hence prosperity.»

Ή όπως ο ίδιος επίτροπος συνθεμελίωνε ήδη το Φεβρουάριο εκείνου του έτους την προβληματική, εξίσου θετική και επιθετική έννοια «smart growth»⁶⁸⁶, την οποία

⁶⁸⁴ https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/statis_bis_e.htm

⁶⁸⁵ Το συγκεκριμένο επιμελητήριο έχει ιδρυθεί από το 1971 και λειτουργεί ως πλατφόρμα δικτύωσης επιχειρηματιών και επαγγελματιών των τριών εθνικοτήτων. Ο σχετικός ιστότοπος: <http://www.ccble.com>. Είναι αντίστοιχο του γαλλικού εμπορικού επιμελητηρίου στην Ελλάδα το οποίο ιδρύθηκε το 1885 ή του γερμανικού εμπορικού και βιομηχανικού που ιδρύθηκε το 1924. Βλ. ιστότοπους: <https://www.ccfhel.org.gr/el.html> και <https://griechenland.ahk.de/gr/to-profil-mas>.

⁶⁸⁶ Η έννοια «smart growth» ορίζεται τον Μάρτιο του 2010 στις σελίδες 11-14 της πρότασης της επιτροπής «Europe 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth.» ως «smart growth means strengthening knowledge and innovation as drivers of our future growth» (European Commission, 2010a, σελ.11). Περιπλέκεται ωστόσο και ο όρος «smart» φαίνεται να επαναπροσδιορίζεται προς το εμπορικό δαιμόνιο σε μια αναμέτρηση νικητή – ηττημένου με την τελευταία φράση της παραγράφου «But, to succeed, this must be combined with entrepreneurship,

ταυτόχρονα επιχειρούσε να εμβαπτίσει σε ηθικές, επίπλαστες υποχρεώσεις αλλά και να αιτιολογήσει ως δήθεν αναπόφευκτη πραγματιστική επιλογή σε ένα φοβικό περιβάλλον διακινδύνευσης και ενδεχόμενης απώλειας κεκτημένων:

«External sources of growth will be crucial to EU economic recovery. I therefore concur with you that European industry should target the new and fast-growing emerging markets. Through our trade policy, we can help them to achieve this by further opening up these markets **and reducing all sorts of barriers to trade and investment**. [...] But trade policy is about more than just competitiveness and growth. It is also about projecting our values worldwide and it must also duly integrate the development dimension of trade. [...] As regards social issues, I agree that trade must contribute to helping those people in our societies who suffered most from the economic crisis, especially those who lost their jobs. In this respect, I believe that we will need trade – **and more trade** – to preserve our social system of protection in Europe.⁶⁸⁷

Η διάκριση του ενδοκοινοτικού και του διεθνούς εμπορίου που ακολουθείται στην παρούσα ανάλυση δεν επιτρέπει μόνο την λεπτομερέστερη κατανόηση των εμπορικών ισοζυγίων των διαφόρων χωρών. Ουσιαστικά επιβάλλεται για την ορθότερη αξιολόγηση των εμπορικών επιδόσεων και τη διεξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων για τη λειτουργία της Ένωσης ως ενιαίας εσωτερικής αγοράς. Αποτελεί μονόδρομο για την καταγραφή των εξαρτήσεων⁶⁸⁸, ασυμμετριών και συμπληρωματικοτήτων που προκύπτουν τόσο από την διακρατικά κυμαινόμενη συνεισφορά του συγκεκριμένου τομέα, όσο και από τη διαφορετική βαρύτητα που φέρει εκείνος για το εκάστοτε κράτος στα δύο πεδία. Η γενικότερη εικόνα των αθροιστικών καθαρών εξαγωγών ενδέχεται να υποκρύψει αντίρροπες δυνάμεις στα

finance, and a focus on user needs and market opportunities.». Πράγματι στην τελική πρόταση της Επιτροπής τον Νοέμβριο, τιτλοφορούμενη ως «Trade, Growth and World affairs», η έμφαση κατά την ανάλυση της έννοιας δίδεται μονομερώς στις ευκαιρίες της αγοράς, στην άρση των δασμών και στην αναγκαιότητα των free-trade agreements, όπως εκείνης της εμπορικής συμφωνίας που είχε συνάψει η Ένωση με τη Νότιο Κορέα, έναν μήνα νωρίτερα (European Commission, 2010b, σελ.5-7). Η συγκεκριμένη συμφωνία ήταν η πρώτη της Ένωσης με μια χώρα της Ασίας. Βλ. <https://www.ft.com/content/4f2c2260-eb8a-11df-bbb5-00144feab49a>

⁶⁸⁷ <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+CRE+20100210+ITEM-018+DOC+XML+V0//EN&language=EN>

⁶⁸⁸ Τα επίπεδα εφικτής ανάλυσης ποικίλλουν. Η συγκεκριμένη μελέτη δεν υιοθετεί ως μονάδα ανάλυσης το κάθε κράτος για να εντοπίσει τους βασικούς του εμπορικούς εταίρους, αλλά για να ελέγξει σε ποιο βαθμό αυτό επηρεάζεται από το διεθνές (εξωκοινοτικό) εμπόριο και σε ποιά από την κοινή εσωτερική αγορά.

υπό εξέταση κράτη, να παράξει στρεβλές κατατάξεις, να συσκοτίσει την ποιοτική διάσταση της ανάλυσης και να οδηγήσει σε λανθασμένες διαπιστώσεις που θα αποτελούσαν εφαλτήρια διαμόρφωσης και εφαρμογής ατυχών πολιτικών. Το διάγραμμα 3.46 αφορά τις καθαρές εξαγωγές εντός της Ένωσης για την περίοδο 2005-2018. Κάθε «ετήσια» στήλη μπορεί να προσεγγιστεί ως μια διελκυστίνδα κατά την οποία οι χώρες που βρίσκονται πάνω από τον οριζόντιο άξονα τελικά εξάγουν, ενώ οι χώρες που βρίσκονται κάτω από αυτόν εισάγουν⁶⁸⁹. Στο διάγραμμα 3.47 απεικονίζονται οι εξωκοινοτικές καθαρές εξαγωγές για την ίδια υπό εξέταση περίοδο⁶⁹⁰. Κάθε ετήσια στήλη στην περίπτωση αυτή υποδηλώνει τις διακριτές δυνάμεις που δέχεται η ίδια η Ένωση από τις επιλεγμένες χώρες. Όσα κράτη βρίσκονται πάνω από τον οριζόντιο άξονα ωθούν, σπρώχνουν την Ένωση σε ρόλο

⁶⁸⁹ Οι συγκεκριμένες τιμές είναι ποσοστά % της εκάστοτε ετήσιας αξίας των συνολικών ενδοκοινοτικών εισαγωγών. Για τον υπολογισμό τους, το ποσοστό με το οποίο συνέβαλε κάθε χώρα στις εισαγωγές αφαιρέθηκε από το ποσοστό με το οποίο συνέβαλε στις εξαγωγές. Ωστόσο επειδή η ετήσια αξία των συνολικών εισαγωγών διαφέρει από την ετήσια αξία των συνολικών εξαγωγών, το ποσοστό με το οποίο συνέβαλε κάθε χώρα στις εξαγωγές πολλαπλασιάστηκε αρχικά με τον λόγο της ετήσιας αξίας των συνολικών εξαγωγών προς εκείνη των συνολικών εισαγωγών και έπειτα έγινε η προαναφερθείσα αφαίρεση. Έστω λ.χ. ότι κατά το έτος 2010 μια χώρα συνέβαλε κατά 15% στις συνολικές ενδοκοινοτικές εξαγωγές οι οποίες υπολογίζονται στα 2,5 τρισεκατομμύρια ευρώ και κατά 10% στις συνολικές ενδοκοινοτικές εισαγωγές, οι οποίες υπολογίζονται στα 2,42 τρισεκατομμύρια ευρώ. Μια απευθείας αφαίρεση (15%-10%) δεν έχει καμμία αξία. Αντίθετα για την εύρεση των καθαρών εξαγωγών της χώρας πρέπει να ακολουθηθεί η παρακάτω πράξη:

$$\begin{aligned}
 & 15\% \times \text{Exports}_{2010} - 10\% \times \text{Imports}_{2010} = \\
 & 15\% \times (\text{Exports}_{2010}/\text{Imports}_{2010}) \times \text{Imports}_{2010} - 10\% \times \text{Imports}_{2010} = \\
 & \mathbf{(15\% \times \text{Exports}_{2010}/\text{Imports}_{2010} - 10\%) \times \text{Imports}_{2010} =} \\
 & (15\% \times 2,5/2,42 - 10\%) \times \text{Imports}_{2010} = \\
 & \mathbf{5,495\% \times \text{Imports}_{2010} = 5,495\% \times 2,42 = 0,133 \text{ τρισεκατομμύρια ευρώ}}
 \end{aligned}$$

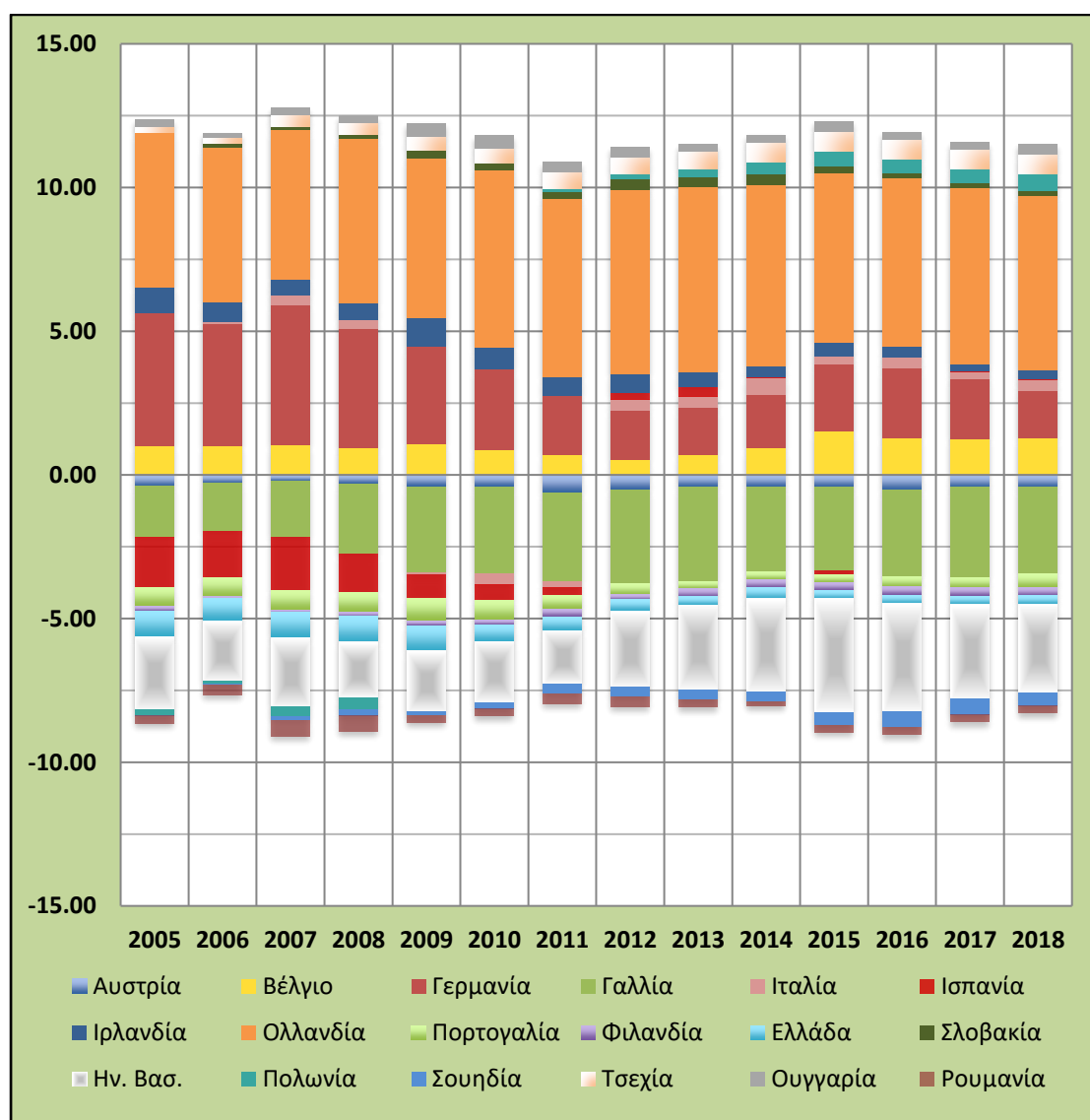
Το εκάστοτε ποσοστό του διαγράμματος 46 υπολογίζεται ως ο εκάστοτε όρος που βρίσκεται εντός της παρένθεσης με τα έντονα γράμματα και σε μια γενικότερη μορφή γράφεται:

$$\mathbf{[\text{Ποσ. συμμετοχής σε εξαγ.}_{20xx} \times (\text{αξία εξαγ.}_{20xx}/\text{αξία εισαγ.}_{20xx})] - \text{Ποσ. συμμετοχής σε εισαγ.}_{20xx}}$$

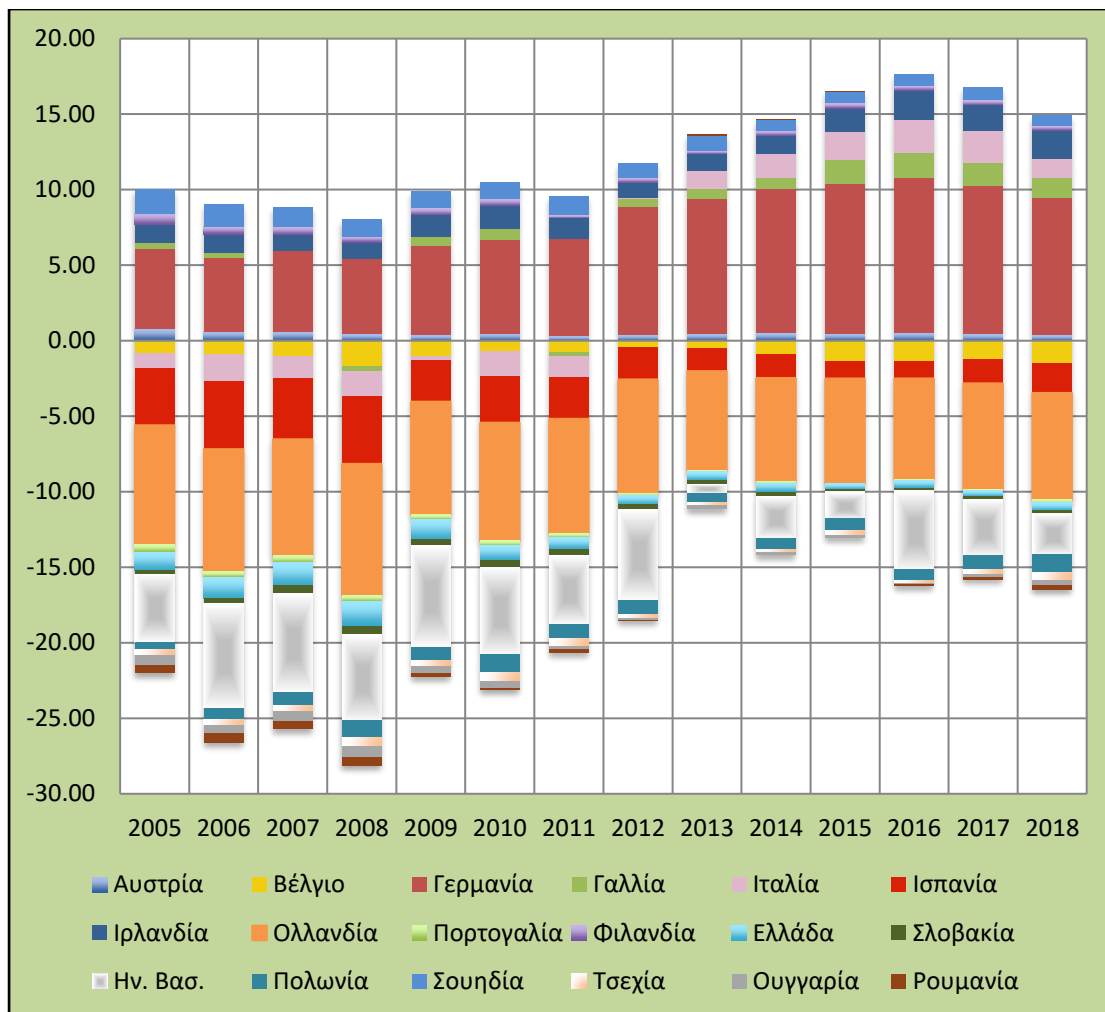
⁶⁹⁰ Οι συγκεκριμένες τιμές υπολογίζονται με την ίδια μέθοδο που αναφέρεται στην προηγούμενη υποσημείωση ως ποσοστά % της εκάστοτε ετήσιας αξίας των συνολικών εξαγωγών εκτός Κοινότητας. Στο διάγραμμα αυτό ο λόγος που χρησιμοποιείται είναι αντίστροφος, δηλ. εκείνος της ετήσιας αξίας των συνολικών εισαγωγών προς την ετήσια αξία των συνολικών εξαγωγών και πολλαπλασιάζεται με το ποσοστό που συμβάλλει κάθε χώρα στις εισαγωγές.

$$\mathbf{\text{Ποσ. συμμετοχής σε εξαγ.}_{20xx} - [\text{Ποσ. συμμετοχής σε εισαγ.}_{20xx} \times (\text{αξία εισαγ.}_{20xx}/\text{αξία εξαγ.}_{20xx})]}$$

παραγωγού στο διεθνές εμπόριο, ενώ όσα βρίσκονται κάτω από αυτόν την έλκουν, «τραβούν» σε ρόλο καταναλωτή. Το διάγραμμα 3.48 αφορά το ετήσιο ισοζύγιο των εξωκοινοτικών εμπορικών συναλλαγών της Ένωσης, ενώ το διάγραμμα 3.49 αποτελεί προϊόν σύζευξης των δύο αρχικών και αποτυπώνει αντιπαραβαλλόμενες τις επιδόσεις συγκεκριμένων από το δείγμα χωρών εντός και εκτός Κοινότητας σε αξία πλέον όμως εκατομμυρίων ευρώ, ώστε αυτές να γίνουν καλύτερα κατανοητές και να καταστεί εφικτή η σύγκριση αναμεταξύ τους.

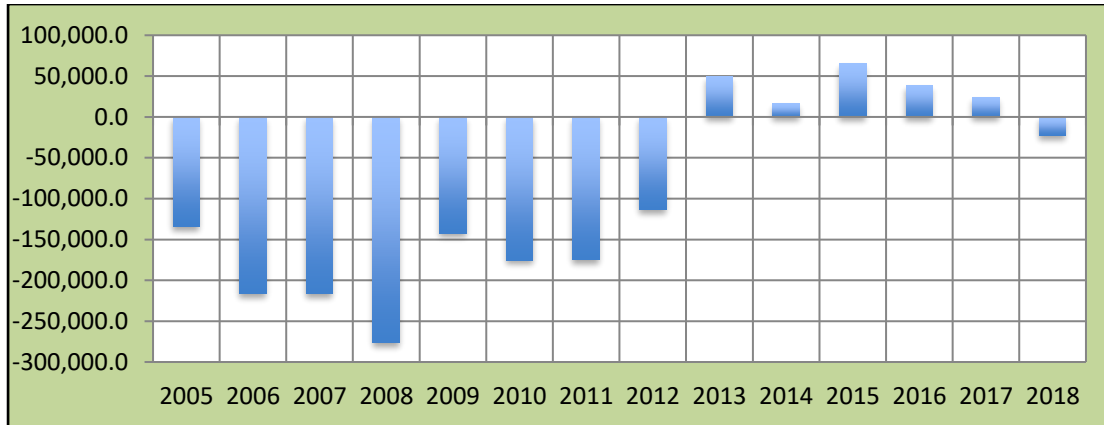

Διάγραμμα 46: Συμβολή των ενδοκοινοτικών καθαρών εξαγωγών κάθε χώρας ως % ποσοστό της αξίας των συνολικών ενδοκοινοτικών εισαγωγών για το ίδιο έτος, τα έτη 2005-2018 (Eurostat)

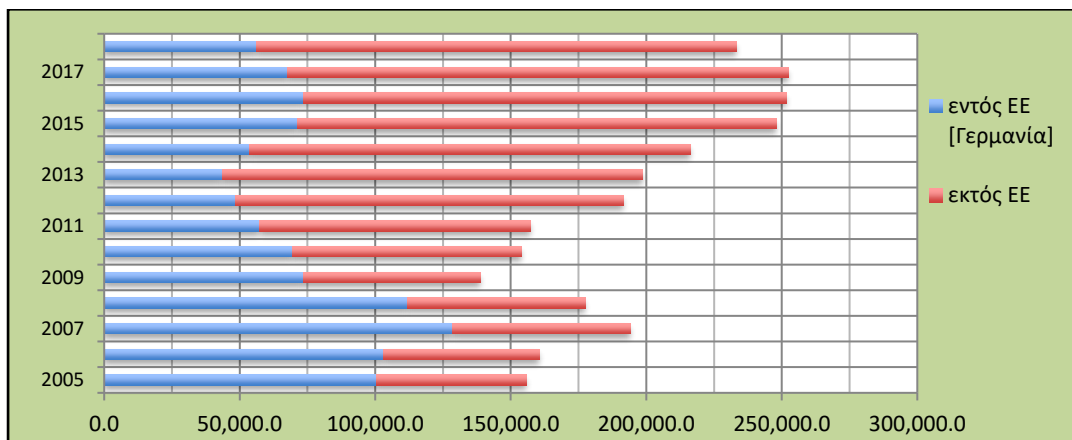

Διάγραμμα 47: Συμβολή των καθαρών εξαγωγών εκτός Ένωσης κάθε χώρας ως % ποσοστό της αξίας των συνολικών εξωκοινοτικών εξαγωγών για το ίδιο έτος, τα έτη 2005-2018 (Eurostat)⁶⁹¹

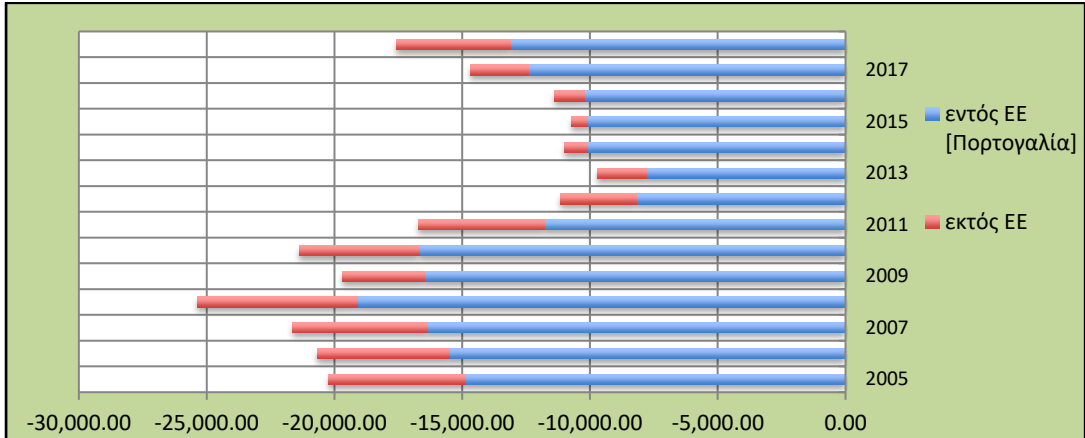
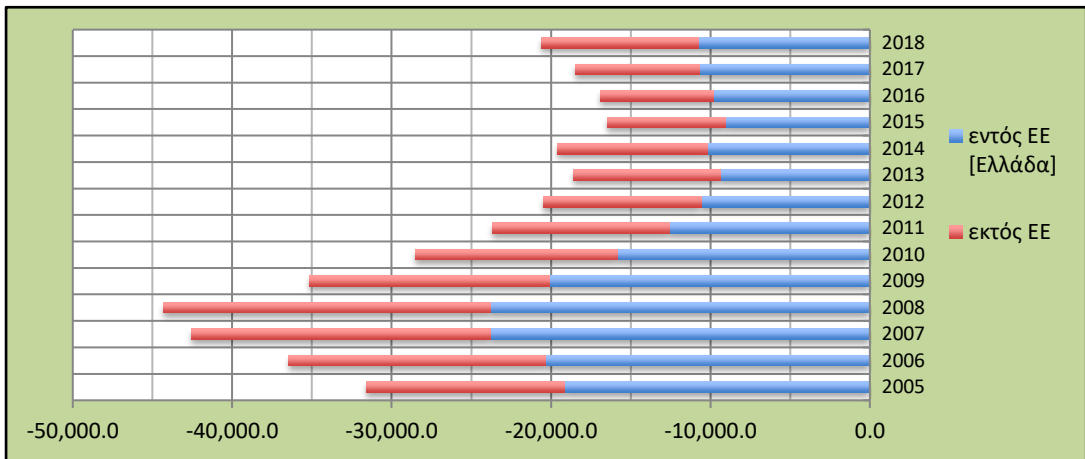
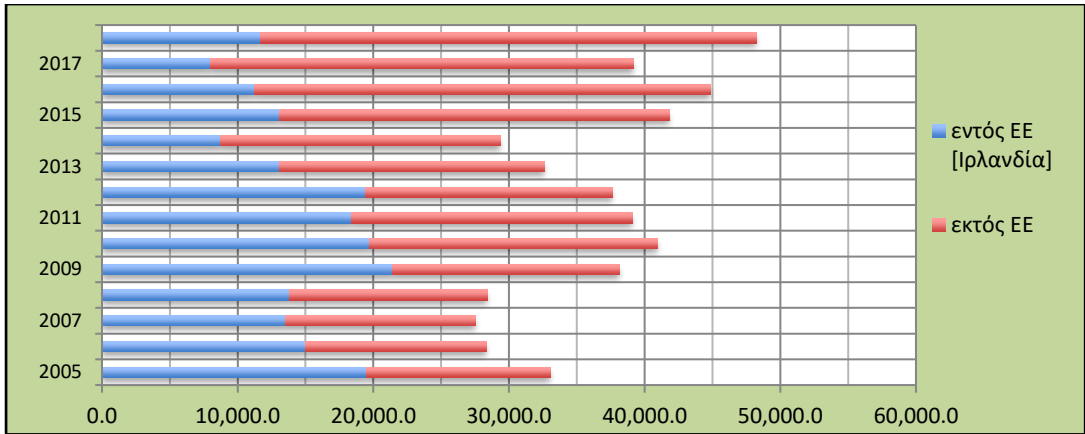
⁶⁹¹ Οι τιμές είναι διαθέσιμες στη βάση δεδομένων της Eurostat: <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

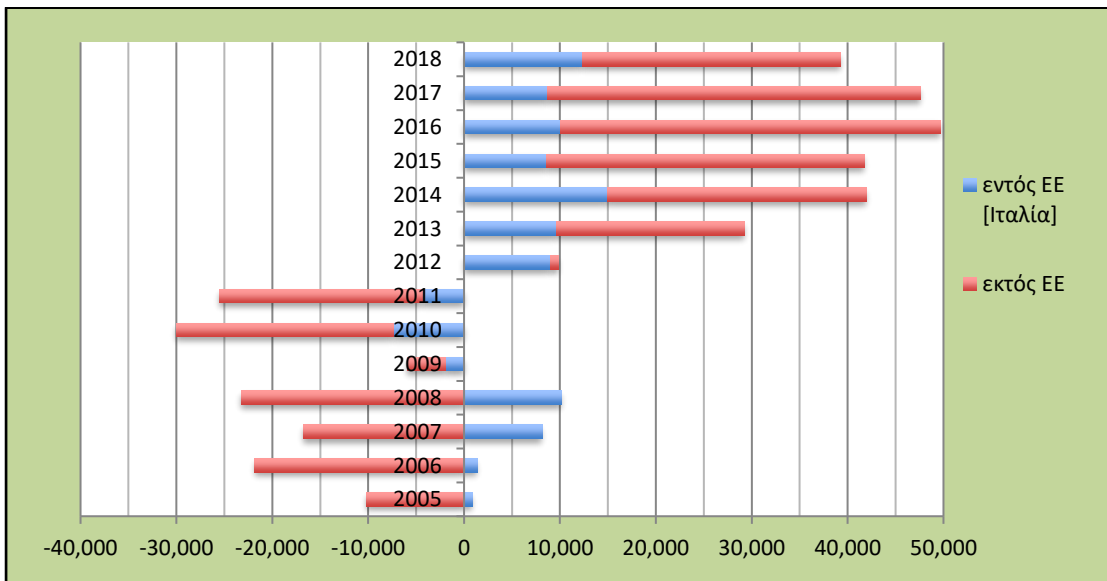
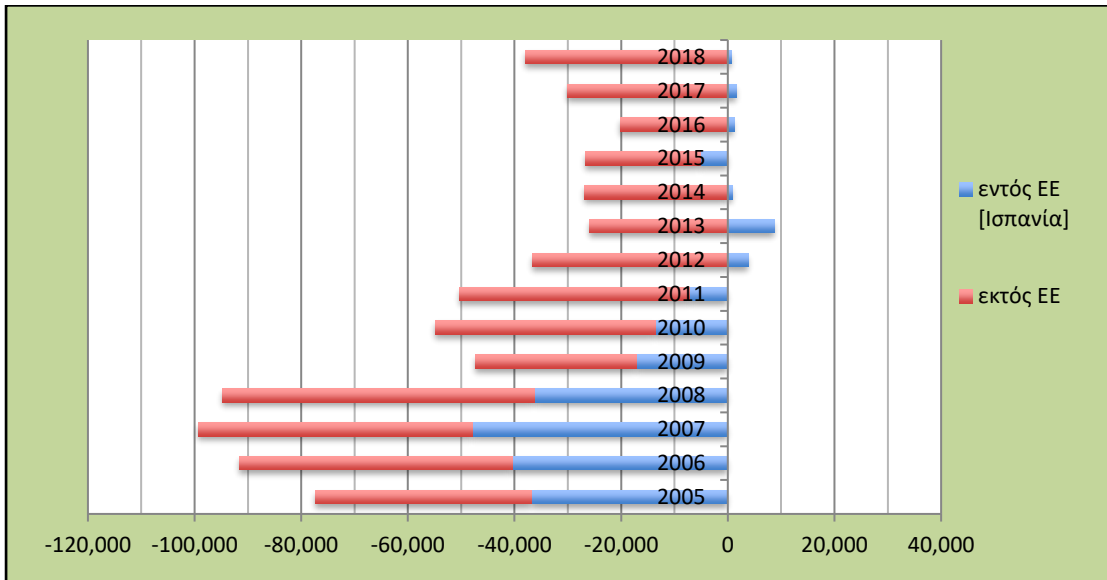
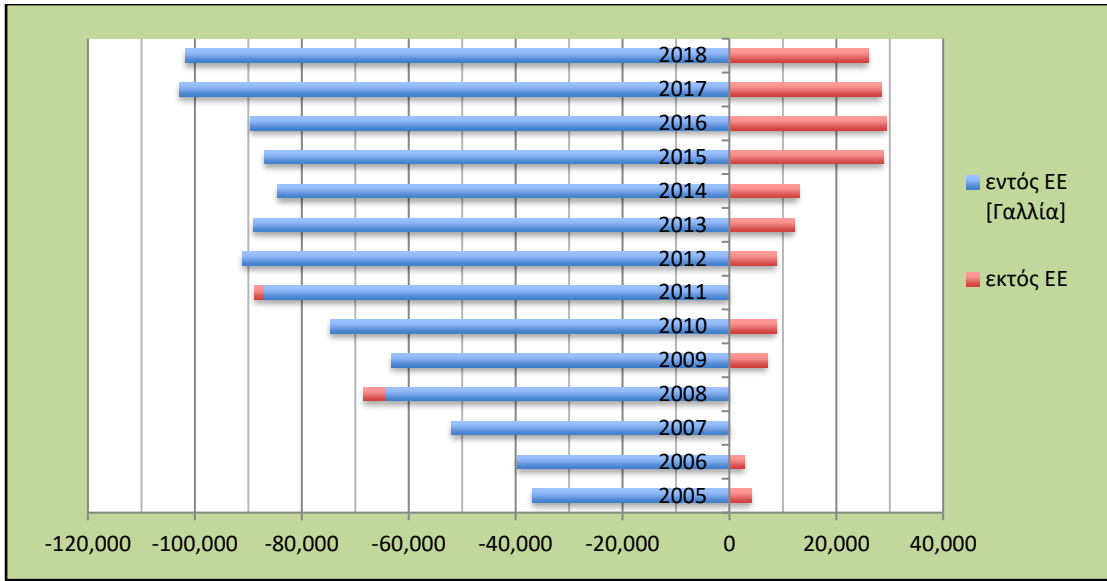

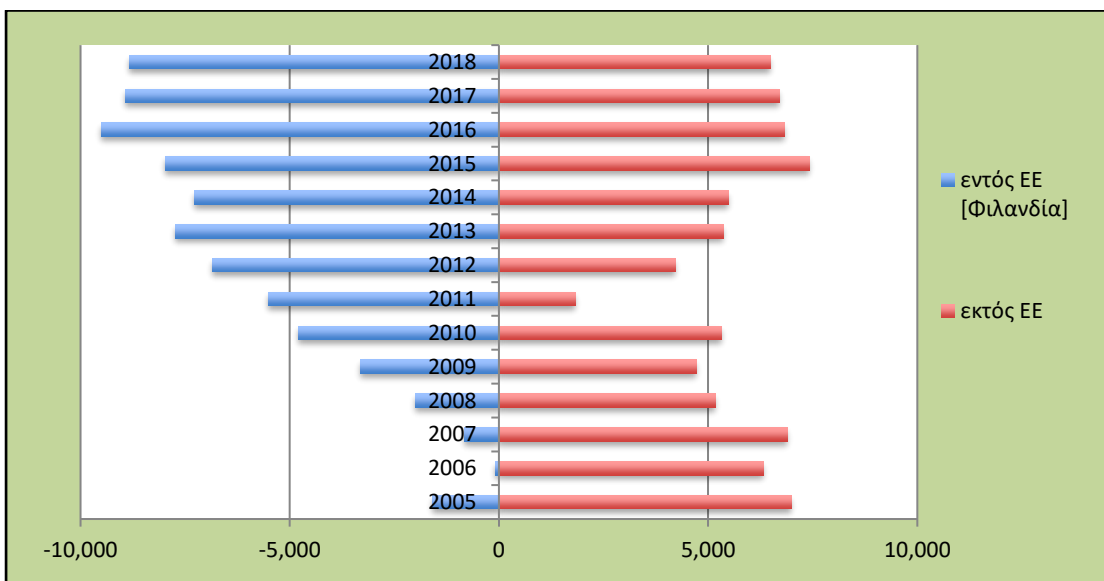
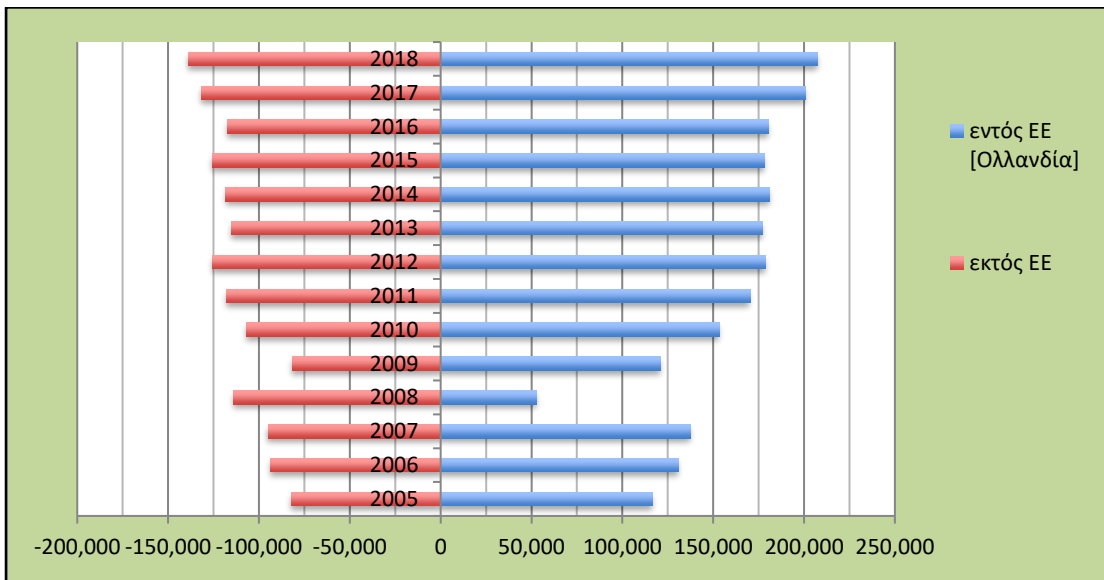
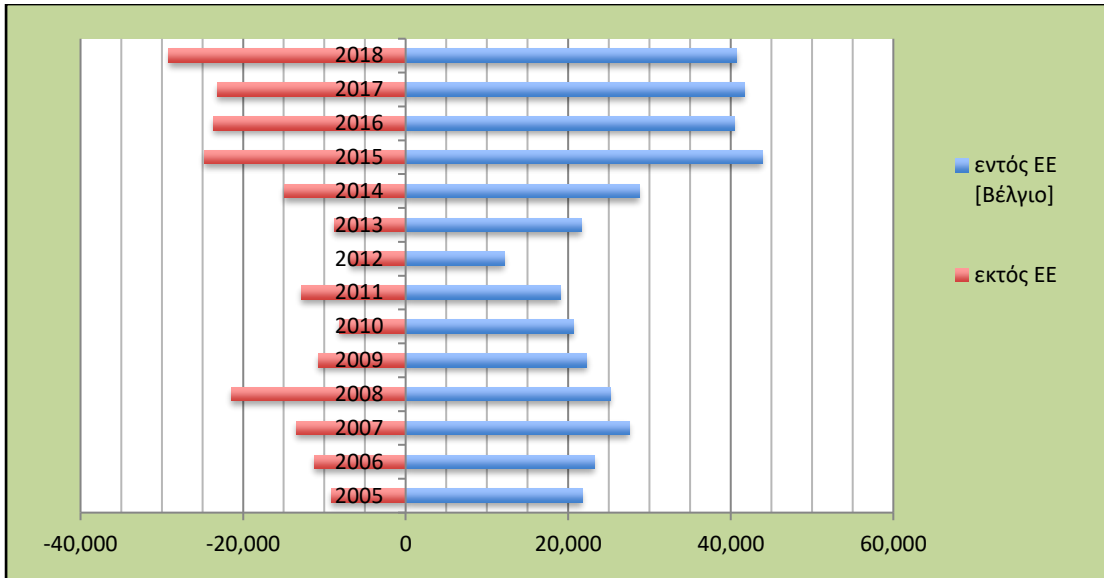
Διάγραμμα 48: Εξωκοινοτικό εμπορικό ισοζύγιο των χωρών της Ε.Ε. – 28 σε εκατομμύρια ευρώ τα έτη 2005-2018 (Eurostat) ⁶⁹²

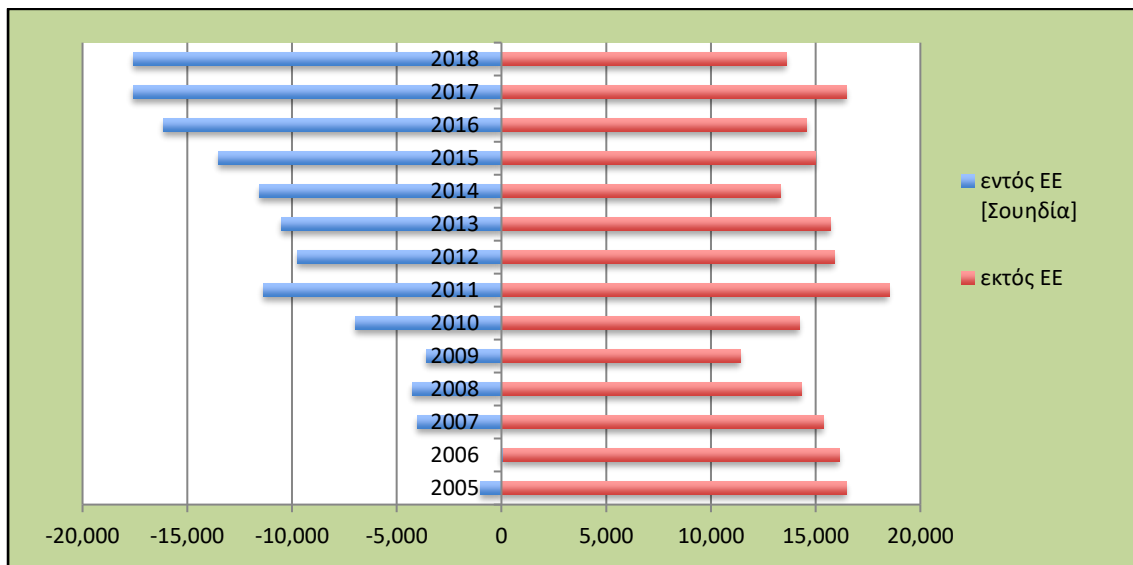
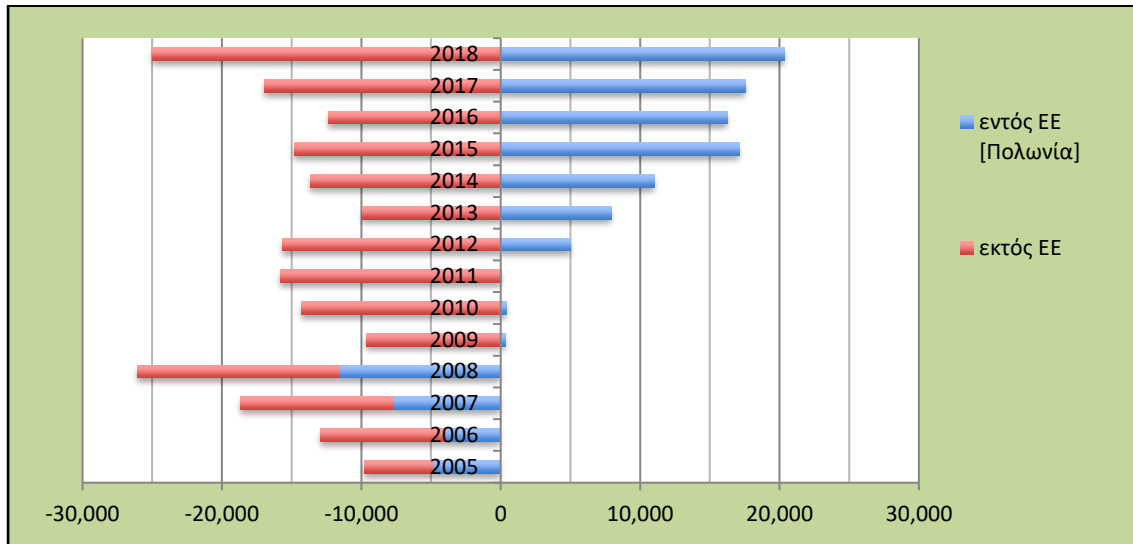
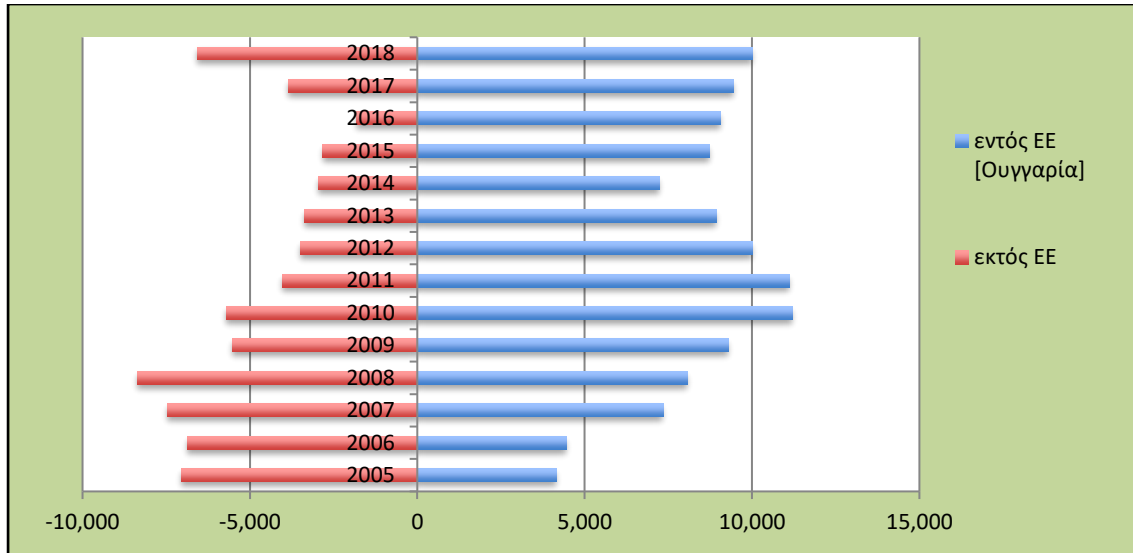

⁶⁹² Ομοίως <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

Διάγραμμα 49: Ενδοκοινοτικό και εξωκοινοτικό εμπορικό ισοζύγιο δεκατριών χωρών της Ε.Ε. – 28 σε εκατομμύρια ευρώ τα έτη 2005-2018 (Eurostat)

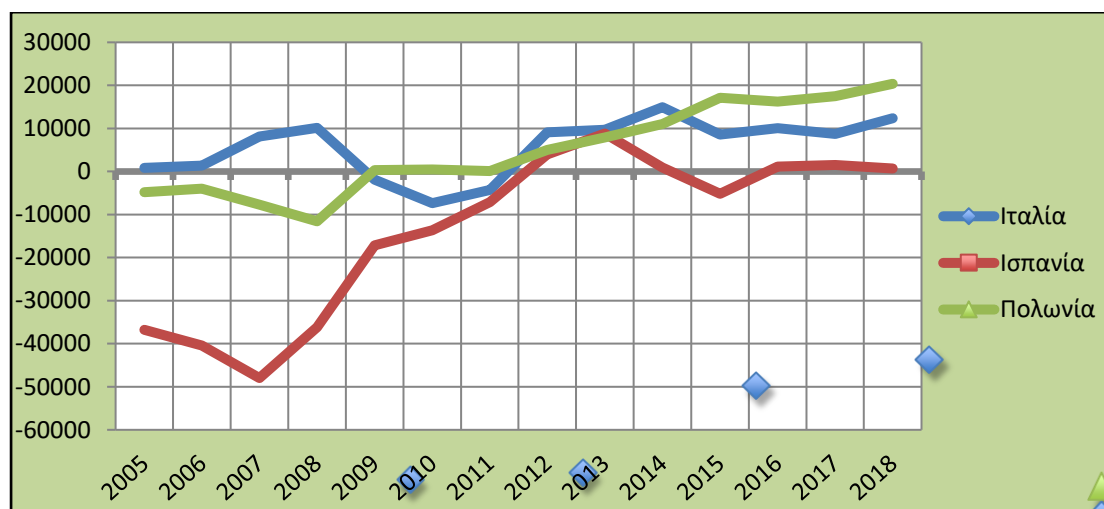
Εστιάζοντας στο ενδοκοινοτικό εμπόριο και στο διάγραμμα 3.46, διαπιστώνεται ότι η Ολλανδία και η Γερμανία εμφανίζουν διαχρονικά τα μεγαλύτερα θετικά εμπορικά ισοζύγια (πορτοκαλί και μπορντώ χρώμα αντίστοιχα). Μάλιστα, ενώ από το 2009 και έπειτα οι καθαρές εξαγωγές της Γερμανίας εντός της κοινότητας υποχωρούν αισθητά, εκείνες της Ολλανδίας αυξάνονται εξασφαλίζοντάς της τον τίτλο όχι μόνο του μεγαλύτερου αλλά και του κυρίαρχου τελικού παραγωγού⁶⁹³ εντός της Ένωσης. Επιπλέον ως μόνιμοι τελικοί εξαγωγείς, μα αρκετά μικρότεροι σε απόλυτες τιμές, κατατάσσονται το Βέλγιο και η Ιρλανδία. Στον αντίποδα βρίσκονται η Γαλλία, η Αυστρία, η Ελλάδα, η Πορτογαλία και η Φιλανδία. Η πρώτη εμφανίζει διαχρονικά το μεγαλύτερο αρνητικό εμπορικό ισοζύγιο, ενώ οι δύο άλλες μεσογειακές χώρες παρουσιάζουν παραπλήσια ελλείμματα που ακολουθούν την ίδια πορεία, μειώνονται μετά το 2009 και σταδιακά συγκλίνουν στο αρκετά χαμηλό επίπεδο εκείνου της Φιλανδίας. Εκτός της ζώνης του κοινού νομίσματος, το Ηνωμένο Βασίλειο, η Σουηδία και η Ρουμανία συντάσσονται με αυτή τη δεύτερη ομάδα κρατών. Ειδικότερα το Ηνωμένο Βασίλειο δημιουργεί διαχρονικά «καθαρή ζήτηση» στην ενδοκοινοτική αγορά ισοδύναμη με τη Γαλλία, ενώ η σκανδιναβική χώρα αυξάνει ομαλά το αρνητικό της εμπορικό ισοζύγιο, μεγεθύνοντάς το κατά τεσσερισήμισι φορές (450% αύξηση) εντός μόλις μιας δεκαετίας (2007-2017)⁶⁹⁴. Η Τσεχία με σταθερά αυξανόμενο θετικό εμπορικό ισοζύγιο⁶⁹⁵, θα μπορούσε να προσεγγιστεί ως το αντίβαρο της Σουηδίας, ενώ η Ουγγαρία συμμετέχει με σχεδόν αμετάβλητη συμβολή στις πλεονασματικές χώρες της Κοινότητας εξισορροπώντας επαρκώς τη Φιλανδία. Παρομοίως, η Σλοβακία από την αρχή της ένταξής της αξιοποιεί την ενιαία εσωτερική αγορά και ενώ από το 2015 και έπειτα το θετικό εμπορικό της ισοζύγιο περιορίζεται, κατά το διάστημα 2006-2014, σε μια σταθερή

⁶⁹³ Υπενθυμίζεται πως τα δεδομένα αφορούν καθαρές εξαγωγές. Οι τελευταίες ορίζονται ως η διαφορά μεταξύ εξαγωγών και εισαγωγών κατά την ίδια υπό εξέταση περίοδο και η αύξησή τους δύναται να προκαλείται είτε από αύξηση των εξαγωγών μεγαλύτερη συγκριτικά με εκείνη των εισαγωγών, είτε από μείωση των εισαγωγών μεγαλύτερη συγκριτικά με εκείνη των εξαγωγών. Ο επιθετικός προσδιορισμός «τελικός» στην συγκεκριμένη ενότητα συνοδευόμενος από τα ουσιαστικά παραγωγός ή καταναλωτής επιστρατεύεται ακριβώς για την περιγραφή του θετικού ή αρνητικού αντίστοιχα προσήμου των καθαρών εξαγωγών.

⁶⁹⁴ Από τέσσερα δισεκατομμύρια ευρώ το 2007, το ενδοκοινοτικό εμπορικό έλλειμμα της Σουηδίας «σκαρφαλώνει» στα 11,36 δισεκατομμύρια το 2011, στα 13,53 το 2015 και στα 17,59 δις. το 2017.

⁶⁹⁵ Ενδεικτικά το ενδοκοινοτικό εμπορικό πλεόνασμα της Τσεχίας αυξάνεται αδιάκοπα από 3,9 δις. ευρώ το 2005 σε 10 το 2009, 16 το 2011, 20 το 2015 και 24,76 το 2018.

πορεία εμπορικής βελτίωσης, η χώρα καταφέρει να το αυξήσει κατά τρεισήμισι φορές (350% αύξηση)⁶⁹⁶. Κατά την υπό εξέταση περίοδο τρεις οικονομίες διαφοροποιούν το πρόσημο του ενδοκοινοτικού εμπορικού ισοζυγίου τους και συγκεκριμένα η ισπανική, η ιταλική και η πολωνική. Η Ισπανία έπειτα από μια εξαετή μοναδική προσπάθεια κατόρθωσε να καταστήσει θετικό το ενδοκοινοτικό εμπορικό της ισοζύγιο και στη συνέχεια, μετά από μια μικρή διακύμανση, να το διατηρήσει ελάχιστα πάνω από το μηδέν. Αξιοσημείωτα η μεγαλύτερη βελτίωση καταγράφεται τη διετία 2008-2009, δηλαδή πριν την εφαρμογή των μέτρων λιτότητας και την παρεπόμενη συρρίκνωση της εσωτερικής κατανάλωσης. Η Ιταλία έπειτα από ένα τετραετές «αρνητικό» διάλειμμα (2008 – 2012), επανήλθε στην προηγούμενη πλεονασματική της απόδοση και έκτοτε προσπαθεί επιτυχώς να σταθεροποιηθεί, ενώ η Πολωνία αυξάνοντας από το 2009 τις ενδοκοινοτικές καθαρές εξαγωγές της, κέρδισε το 2015 - και κατέχει προσωρινά - το εμπορικό προβάδισμα έναντι των δύο άλλων χωρών.

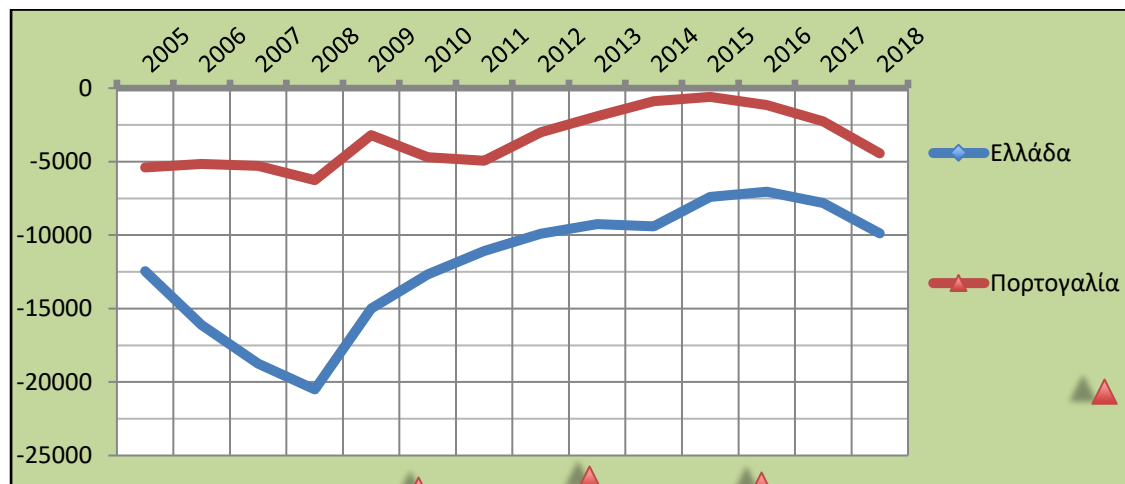
Διάγραμμα 50: Ενδοκοινοτικό εμπορικό ισοζύγιο Ιταλίας, Ισπανίας και Πολωνίας σε εκατομμύρια ευρώ τα έτη 2005-2018 (Eurostat).

⁶⁹⁶ Σε απόλυτες τιμές η Σλοβακία εμφανίζει το 2006 στις ενδοκοινοτικές της εμπορικές συναλλαγές πλεόνασμα 2,1 δισεκατομμύρια ευρώ, το 2012 το ιστορικό υψηλό των 8,32 δισεκατομμυρίων ευρώ και το 2015, αρχή της πτωτικής πορείας της χώρας, 6,15. Αξιοσημείωτα, ενώ το εμπορικό ισοζύγιο της χώρας σε εκατομμύρια ευρώ μειώνεται κατά το 2013 (7,74 δις.) και 2014 (7,78 δις.), ως ποσοστό παραμένει σταθερό. Η διαφορά αυτή ενδέχεται να σχετίζεται με τις τιμές των προϊόντων εισαγωγής ή εξαγωγής και τις σχετικές μεταβολές, καθώς και με την υφιστάμενη στρογγυλοποίηση στις τιμές της αντίστοιχης βάσης δεδομένων της Eurostat.

Εστιάζοντας στο εξωκοινοτικό εμπόριο, διαπιστώνεται πως η Ένωση κατάφερε από το 2011 και έπειτα να περιορίσει το αρνητικό της ισοζύγιο και δύο χρόνια αργότερα να το καταστήσει θετικό. Στο διάγραμμα 3.47 η ετήσια στήλη των χωρών του δείγματος «ανασηκώνεται» και το μεγαλύτερο εμπορικό πλεόνασμα της Ένωσης, 65 δισεκατομμύρια ευρώ, σχεδόν όσο ο μισός ετήσιος προϋπολογισμός της⁶⁹⁷, καταγράφεται το 2015. Το μεγαλύτερο έλλειμμα αξίας 276 δισεκατομμυρίων ευρώ επισυμβαίνει χαρακτηριστικά το 2008, έτος το οποίο εκτός από τη διάδοση της κρίσης από τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής στην Ευρωζώνη (Wyrlosz, 2010), φαίνεται επιπλέον να σηματοδοτεί το τέλος μιας φθίνουσας πορείας των ενωσιακών καθαρών εξαγωγών. Όπως και στην περίπτωση του ενδοκοινοτικού εμπορίου, η Γερμανία και η Ιρλανδία - παρά τη διαφορά σε απόλυτα μεγέθη - συμβάλλουν διαχρονικά θετικά στο ενωσιακό ισοζύγιο των διεθνών συναλλαγών. Παρατηρώντας τα τέσσερα πρώτα διαγράμματα 3.49, οι δύο χώρες βρίσκονται σε πλήρη αντίθεση με την Ελλάδα και την Πορτογαλία, αφού οι τελευταίες εμφανίζουν καθ'όλη την υπό εξέταση περίοδο καθαρό έλλειμμα και στις δύο αγορές. Η Αυστρία, η Φιλανδία και η Σουηδία, σε αντικατοπτρισμό του ενδοκοινοτικού τους ισοζυγίου, ενισχύουν διεθνώς τον ρόλο του παραγωγού για την Ένωση, ενώ από το 2011 η Γαλλία επιχειρεί προς την ίδια κατεύθυνση και παρουσιάζει συνεχώς αυξανόμενο, μα συγκριτικά με τις ενδοκοινοτικές της εισαγωγές μικρό πλεόνασμα. Το αντικαθρέπτισμα - με αντίστροφους όρους - επαληθεύεται επίσης για την Ολλανδία και το Βέλγιο αφού τα δύο κράτη εμφανίζουν έλλειμμα στις εξωενωσιακές τους συναλλαγές ανάλογο με το πλεόνασμα τους στην ενιαία εσωτερική αγορά. Αξιοσημείωτα το Ηνωμένο Βασίλειο βρίσκεται πάλι κάτω από τον άξονα και συμβάλλει σημαντικά στην ετήσια τελική κατανάλωση που σημειώνει η Ένωση. Παρατηρώντας τα μεσογειακά κράτη, μια επιπρόσθετη ποιοτική διαφορά καταγράφεται μεταξύ της Πορτογαλίας και της Ελλάδας. Αν και οι δύο χώρες μείωσαν -όπως και στην περίπτωση του ενδοκοινοτικού εμπορίου- τις καθαρές εισαγωγές τους από το 2010 και έπειτα, εμφανίζουν μια

⁶⁹⁷ Για τον προϋπολογισμό του 2010 βλ. https://ec.europa.eu/budget/figures/2010/2010_en.cfm, για τον προϋπολογισμό του 2011, στον οποίο κατέληξαν τα ενωσιακά θεσμικά όργανα ύστερα από διαφωνίες εφαρμόζοντας για πρώτη φορά το πρωτόκολλο που προβλέποταν στη Συνθήκη της Λισαβόνας βλ. https://ec.europa.eu/budget/figures/2011/2011_en.cfm, για τους προϋπολογισμούς 2014-2018 https://ec.europa.eu/budget/graphs/annual_life_cycle.html.

τρομερή απόκλιση κατά την τετραετία 2005-2009. Το ήδη αρνητικό ετήσιο εμπορικό ισοζύγιο της Ελλάδας την περίοδο αυτή επιδεινώθηκε από 12,5 δισεκατομμύρια ευρώ το 2005, στα 20,5 το 2008 και επανήλθε στα 12,7 μόλις το 2010.

Διάγραμμα 51: Εξωκοινοτικό εμπορικό ισοζύγιο Ελλάδας και Πορτογαλίας σε εκατομμύρια ευρώ τα έτη 2005-2018 (Eurostat).

Η Ισπανία και η Ιταλία ακολουθούν παρόμοιες πορείες. Από το 2009 και έκτοτε η χώρα της ιβηρικής χερσονήσου επιχειρεί να μειώσει τις καθαρές εξωενωσιακές εισαγωγές της. Έτσι ενώ αυτές έφεραν το 2008 την αξία των 58,5 δισεκατομμυρίων ευρώ, το 2013 μειώθηκαν σε 26 δισεκατομμύρια ευρώ και το 2016 αποτιμήθηκαν στο ιστορικό χαμηλό των 20,18. Η Ιταλία αποτελεί τη μοναδική χώρα που καταφέρει να αντιστρέψει το εξωκοινοτικό εμπορικό της ισοζύγιο και να το καταστήσει σταθερά και σε ιδιαίτερα υψηλή αξία πλεονασματικό. Με έτος αφετηρίας το 2012, πρώτο έτος διακυβέρνησης χωρίς την παρουσία του Berlusconi, η χώρα άρχισε να επιτυγχάνει θέση τελικού εξαγωγού όχι μόνο στο ενδοκοινοτικό αλλά και στο διεθνές εμπόριο. Το πλεόνασμα στις εξωενωσιακές εμπορικές συναλλαγές αυξήθηκε ραγδαία. Από μόλις 827,5 εκατομμύρια το 2012, ανήλθε σε 19,5 δισεκατομμύρια το επόμενο έτος, τιμή διπλάσια του αντίστοιχου ενδοκοινοτικού πλεονάσματος, και σε 39,5 δισεκατομμύρια το 2016, αξία σχεδόν τέσσερις φορές όσο εκείνη των καθαρών

ενδοκοινοτικών εξαγωγών κατά το ίδιο έτος⁶⁹⁸. Τέλος, εκτός της νομισματικής ένωσης, η Ουγγαρία και η Πολωνία εμφανίζουν καθ'όλη την υπό εξέταση περίοδο αρνητικό εξωκοινοτικό εμπορικό ισοζύγιο. Η πρώτη μείωνε σταθερά και σημαντικά τις καθαρές εισαγωγές της κατά το διάστημα 2010 – 2016. Κατά τα δύο επόμενα έτη όμως το έλλειμμά της αυξάνοταν και επέστρεφε σταδιακά στα πρότερα επίπεδα. Η τιμή του το 2018, 6,6 δισεκατομμύρια ευρώ, ήταν σχεδόν ίδια με εκείνη του 2006. Η Πολωνία, ακόμη χειρότερα, δεν κατάφερε ουδέποτε την εν λόγω περίοδο να μειώσει τις εξωκοινοτικές καθαρές εισαγωγές και έπειτα από κυκλικές αυξομειώσεις αυτές ανήλθαν το 2018 στη πρωτοφανή αξία των 25 δισεκατομμυρίων, εξουδετερώνοντας ουσιαστικά από μια ενωσιακή οπτική το πλεόνασμα της Γαλλίας ή της Ιταλίας.

Επανεστιάζοντας στο διάγραμμα 3.46 διαπιστώνεται πως οι θέσεις των χωρών στο ενδοκοινοτικό εμπόριο με εξαίρεση την Ισπανία, την Ιταλία και την Πολωνία είναι σχεδόν παγιωμένες στα δεκατέσσερα έτη. Η επιλογή της μεταβλητής των καθαρών εξαγωγών δεν επιτρέπει την εμβάθυνση στα ξεχωριστά πεδία των εξαγωγών και των εισαγωγών και τον εντοπισμό της πραγματικής αιτίας των αυξομειώσεών της. Σε κάθε περίπτωση η σημαντικότερη μεταβολή που καταγράφεται είναι αυτή της υποχώρησης των γερμανικών καθαρών εξαγωγών κατά την περίοδο 2007 – 2013. Η συγκεκριμένη αλλαγή αξιολογείται ως τέτοια επειδή αφορά σχετική συμβολή που κυριαρχεί, λαμβάνει χώρα σε σύντομο χρονικό διάστημα και ισοδυναμεί με τη μεγαλύτερη απόλυτη αξία⁶⁹⁹. Επιπλέον συντελείται σε χώρα του ενιαίου νομίσματος, συνθήκη που της προσδίδει περισσότερες και πιο περίπλοκες προεκτάσεις.

Η υποχώρηση των γερμανικών καθαρών εξαγωγών ενδοκοινοτικά αποδυναμώνει την αρκετά συχνά αναπαραγόμενη και αόριστη θέση πως η Γερμανία ευθύνεται για το εμπορικό έλλειμμα των υπόλοιπων κρατών μελών της ζώνης του Ευρώ. Εάν λάβει

⁶⁹⁸ Στο σημείο αυτό αναδύεται ο προβληματισμός για την εμπορική δυναμικότητα της ενιαίας εσωτερικής αγοράς και τα όρια των θετικών εμπορικών πλεονασμάτων που δύναται να παρατηρηθούν εντός της.

⁶⁹⁹ Η Γερμανία και η Ολλανδία στην πλευρά του πλεονάσματος και η Γαλλία και το Ηνωμένο Βασίλειο στην πλευρά του ελλείμματος κυριαρχούν, συμβάλλοντας αντίστοιχα με ποσοστά που κυμαίνονται από 2% έως 6,5%. Η συγκεκριμένη μεταβολή συντελείται μόλις σε διάστημα έξι ετών και αφορά μείωση καθαρών εξαγωγών κατά 85 δισεκατομμύρια ευρώ. Ισόποση αύξηση (84 δις.) στις καθαρές εισαγωγές επιτυγχάνει η Ολλανδία σε περίοδο δώδεκα ετών (2005-2017), ενώ η Γαλλία αυξάνει το εμπορικό της έλλειμμα κατά 66 δις. την ίδια περίοδο (2005-2017) και το Ηνωμένο Βασίλειο κατά 74,5 δις. το διάστημα 2009-2015.

κανείς επιπλέον υπ' όψιν το υπερβολικό θετικό εμπορικό πλεόνασμα της Ολλανδίας στις ενδοκοινοτικές συναλλαγές, διπλάσιο έως τετραπλάσιο σε απόλυτη τιμή από εκείνο της Γερμανίας κατά το διάστημα 2009-2018, ο ισχυρισμός αποδεικνύεται προκατειλημμένος και αβάσιμος. Και πράγματι δεν επαληθεύεται, εάν κανείς βέβαια αναφέρεται στην περίοδο της κρίσης, δηλαδή στην περίοδο από το 2007 και έπειτα. Το λογικό επιχείρημα πως τα πλεονάσματα και τα ελλείμματα στο ενδοκοινοτικό εμπόριο αλληλοσυμπληρώνονται και τα πρώτα προυποθέτουν και προκαλούν τα δεύτερα (Guerriri & Esposito, 2012, σελ.533) προβάλλεται κατά τη συνήθη παραπάνω μομφή ετεροχρονισμένα. Η επίκληση της Lagarde ως υπουργού οικονομικών της Γαλλίας τον Μάρτιο του 2010 προς τη Γερμανία «(Could) those with surpluses do a little something? It takes two to tango.», με την ιδιαίτερα «επιμελημένη» κριτική η οποία ωστόσο θρυμμάτιζε ένα χρόνιο ταμπού μεταξύ των δύο χωρών για τις υφιστάμενες μακροοικονομικές ανισορροπίες και διατυπωνόταν ως εξής

«Germany has done an awfully good job in the last 10 years or so, improving competitiveness, putting very high pressure on its labour costs. [...]. I'm not sure it is a sustainable model for the long term and for the whole of the group. Clearly we need better convergence»⁷⁰⁰

αποδεικνύεται απλά καθυστερημένη. Όταν το πρόβλημα δεν έχει εντοπιστεί και επιλυθεί κατά τη μεγέθυνσή του, δεν γίνεται αντιληπτό ως τέτοιο στην συρρίκνωσή του. Όπως υπολογίζουν οι Guerrieri & Esposito (2012, σελ.543-544), η συμβολή της Ευρωζώνης στις καθαρές εξαγωγές της Γερμανίας αυξήθηκε από 25% στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1990 σε περισσότερο από 40% το διάστημα 2002-2007. Χωρίς να παραθέτει νούμερα και συγκεκριμένες περιόδους ο Fratzscher (2018, σελ.46) επισημαίνει προς την ίδια κατεύθυνση πως τα 2/3 του πλεονάσματος των γερμανικών τρέχουσων συναλλαγών πριν την παγκόσμια ύφεση προέκυπταν από εμπόριο με χώρες εντός της Ευρωζώνης. Μια εμπορική ανισορροπία διαμορφώνονταν την περίοδο εκείνη. Οι γερμανικές εξαγωγικές εταιρείες, αδιαμφισβήτητα παραγωγικός και καινοτόμος τομέας, ενδογενώς ενισχυμένες από τις μεταρρυθμίσεις της Γερμανίας κατά τη δεκαετία του 2000 - με παραβίαση του

⁷⁰⁰ <https://www.ft.com/content/225bbcc4-2f82-11df-9153-00144feabdc0>

Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης το 2003 ⁷⁰¹, «αφανείς» σε περιβάλλον γαλλικής ανακούφισης, γενικευμένης προοπτικής της βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου και αισιοδοξίας που απέπνεε η νεαρή νομισματική ένωση⁷⁰², βρέθηκαν σε μια ανατροφοδοτούμενη σχέση με δομικές παθογένειες της τελευταίας και μέσω της εφικτής πλέον στα πλαίσια του νεοσύστατου σχηματισμού ακίνδυνης⁷⁰³ κερδοφόρας εκροής των κεφαλαίων από τη χώρα σε άλλα κράτη – μέλη, εκροή η οποία συντελούταν μέσα από το τραπεζικό σύστημα και σε συνδυασμό με τα χαμηλά πραγματικά επιτόκια ερμηνεύονταν από τα δεύτερα ως φθηνός δανεισμός⁷⁰⁴, γιγαντώθηκαν σε καθεστώς θεσμοθετημένου υφέρποντος μονοπωλίου, πολλαπλασίασαν τη συμβολή τους στο γερμανικό ΑΕΠ και αναζήτησαν νέες οδούς ανάπτυξης από το 2007 και έπειτα. Στη συλλογιστική αυτή, η Γερμανία με την άλλοτε «bazaar economy» δε μπορεί να φέρει ευθύνη ούτε για την προβληματική νομισματική Ένωση, ούτε για την κερδοφόρα φυγή των κεφαλαίων της προς άλλες χώρες, ούτε τέλος για την αντίληψη του φθηνού δανεισμού και τις ατυχείς στρατηγικές και πολιτικές των εταίρων της. Φέρει ωστόσο ευθύνη - και είναι ακριβώς η ευθύνη αυτή που δεν θίγει καθόλου ο Fratzscher (2018, σελ.46) όταν με απόλυτη σαφήνεια εξετάζει τη διττή φύση της κριτικής κατά του γερμανικού εμπορικού πλεονάσματος⁷⁰⁵ - για την παραγνώριση, αν όχι άρνηση, του προαναφερθέντος μηχανισμού. Η συμβολή της παραγωγικότητας και της υψηλής καινοτομίας των γερμανικών επιχειρήσεων δεν δύναται να αποτιμηθεί αντιπαραβαλλόμενη στη συμβολή όλων των υπόλοιπων παραγόντων που υπεισέρχονται στο παραπάνω

⁷⁰¹ Βλ. κεφάλαιο 2°

⁷⁰² Βλ. κεφάλαια 1° & 2°.

⁷⁰³ Στη ζώνη του κοινού νομίσματος δεν υπάρχει πλέον ο κίνδυνος μεταβολών της συναλλαγματικής ισοτιμίας.

⁷⁰⁴ Συνοπτικά η αντίληψη του φθηνού δανεισμού σε ένα εκτιμώμενο ως ασφαλές, ενωσιακό περιβάλλον προκάλεσε αύξηση των εξόδων στο πεδίο της κατανάλωσης ή της επένδυσης. Η τελευταία επέφερε άνοδο του πληθωρισμού και κατ' επέκταση αύξηση του κόστους εργασίας. Η αυτοτροφοδοτούμενη σχέση των δύο τούτων τάσεων και συμπληρωματικά η περιπτωσιακή εκτίναξη του δημόσιου ελλείμματος όπου ο κρατικός μηχανισμός μεσολάβησε ή έλαβε μέρος στην αξιοποίηση των εισερχόμενων κεφαλαίων κατέστησε συγκεκριμένες χώρες πιο ευάλωτες σε μια εξωγενή διαταραχή.

⁷⁰⁵ Ο Fratzscher (2018, σελ.46) αποσυνθέτει ορθά την κριτική κατά του εμπορικού πλεονάσματος της Γερμανίας χωρίς να ακολουθεί ωστόσο το διαχωρισμό του ενδοκοινοτικού και διεθνούς εμπορίου: «Hence, there are two criticisms of Germany's current account surplus: that it is harmful to its European neighbors and that it is detrimental to Germany itself. Let us examine each argument in turn.»

επεξηγηματικό σχήμα και οποιαδήποτε τέτοια προσπάθεια δεν βαστάζει σε τελευταία ανάλυση καμμία αξία για τη διόρθωση και ολοκλήρωση της ελαττωματικής και ατελούς νομισματικής ένωσης.

Πέρα από την παραγνώριση και τις συνέπειές της, μια μόνη ευθύνη καταλογίζεται δικαίως στη χώρα της καγκελάρου Merkel για τα ενδοκοινοτικά εμπορικά ελλείμματα των υπόλοιπων κρατών κατά την περίοδο της κρίσης. Αυτή προέρχεται από την πλευρά της κατανάλωσης και αφορά τη γερμανική εμμονή αποταμίευσης και τις σχετικά λίγες εισαγωγές της χώρας. Καυστικός ο Fratscher (2018, σελ. 48-53) απέναντι στους ομοεθνείς του εξηγεί πως η αποταμίευση δεν είναι αρετή και δεν αξιολογείται *per se* ως καλή ή κακή. Οι Burda & Wyplosz (2008, σελ.103-105), εξορθολογίζοντας εμμέσως την προτεσταντική ηθική και τον ασκητισμό του πουριτανισμού (Weber, 2010), υπενθυμίζουν πως «οι αποταμιεύσεις αντιπροσωπεύουν μια θυσία [...] είναι εισόδημα που μπαίνει στην άκρη για μελλοντική κατανάλωση» και υιοθετώντας την λογική παραδοχή πως «η κατανάλωση μας παρέχει ικανοποίηση», διευκρινίζουν πως η κίνηση της εξοικονόμησης έχει νόημα μόνο εάν έτσι επιτυγχάνεται υψηλότερη κατανάλωση. Όπως αποδεικνύει περίτρανα το άρθρο των Sweeney (1977) για την κρίση του συνεταιρισμού μπίμπι-σίτερ του Καπιτωλίου⁷⁰⁶, η αποταμίευση μπορεί να προκαλέσει επιδείνωση ενός ανεπαρκούς επιπέδου ζήτησης και κρίση μιας οικονομίας εξαιτίας αποτυχημένου συντονισμού και όχι ελλιπούς παραγωγικής δυναμικότητας. Αυτό το «παράδοξο της φειδούς», όπου οι καταναλωτές προσπαθώντας να εξοικονομήσουν περισσότερα ως άτομα, καταλήγουν να εξοικονομούν λιγότερα ως σύνολο, επιστρατεύει κινούμενος προς την ίδια κατεύθυνση ο Stiglitz (2016, σελ.139-141), ώστε η κριτική παρατήρηση του να επεκταθεί και να περιλάβει τα πλεονάσματα των τρέχουσων συναλλαγών των χωρών. Τον ίδιο κίνδυνο υπογραμμίζει ομοίως ο Krugman (2012, σελ.43/54) όταν επισημαίνει πως η δαπάνη του ενός είναι το εισόδημα του άλλου και ριζοσπαστικά συμβουλεύει πως πρέπει να ξοδεύουμε για να ευημερούμε⁷⁰⁷. Από την οπτική της

⁷⁰⁶ Τη συγκεκριμένη ιστορία επικαλείται επιπλέον ως χαρακτηριστική για την οικονομία της κρίσης ο Krugman (2012, σελ.42-48). Το άρθρο των Sweeney (1977) το οποίο αφορά την νομισματική πολιτική εκδόθηκε στο *Journal of Money, Credit and Banking* και είναι διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://www.jstor.org/stable/i334116>.

⁷⁰⁷ Ο Krugman (2012, σελ.54-56) αναφέρεται στις κρατικές δαπάνες όταν υποστηρίζει πως πρέπει να ξοδεύουμε για να ευημερούμε, εισάγωντας ουσιαστικά τον αναγνώστη στην αξία των

οικονομίας μιας νομισματικής ένωσης, η αποταμίευση με την εκδοχή της αδύναμης εγχώριας ζήτησης προκαλεί ακόμη ένα πρόβλημα. Η αύξηση της εγχώριας ζήτησης σε ένα κράτος μέλος της ζώνης του ευρώ προκαλεί αύξηση της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας (real exchange rate) που διέπει την οικονομία του και ενώ δε συνεπάγεται άμεση αύξηση των εισαγωγών από τους κοινοτικούς εταίρους ή γενικότερα αύξηση της εξαγωγικής δραστηριότητας των τελευταίων σε εξωκοινοτικό, διεθνές επίπεδο ⁷⁰⁸, καθιστά εμμέσως – αφού οι αποπληθωριστικές πιέσεις μειώνονται - πιο φθηνά και κατ' επέκταση πιο ανταγωνιστικά τα προϊόντα τους από όσο εκείνα θα ήταν εάν η εγχώρια ζήτηση στο συγκεκριμένο κράτος μέλος παρέμενε σε χαμηλά επίπεδα (Springford & Tilford, 2013) ⁷⁰⁹. Οι παραπάνω θέσεις δε συνηγορούν υπέρ ενός ανεξέλεγκτου επιπέδου κατανάλωσης και δαπανών. Όπως εύστοχα αποδεικνύει ο Wyplosz (2013), ορμώμενος από την κριτική του Walters (1990) και αποδομώντας την κλασική αφήγηση της απώλειας της ανταγωνιστικότητας ως αιτία της κρίσης και την παράλογη, εμμονική προτεραιότητα που έχει δοθεί στη μείωση των μισθών ως πολιτική τερματισμού της ⁷¹⁰, η υπερβολική κατανάλωση καθιστά τις οικονομίες προβληματικές και εμφωλεύει ως πρωταρχική αιτία για την δυσχερή κατάσταση οφειλέτη που έχουν ήδη περιπέσει κράτη μέλη της νομισματικής ένωσης. Το ερώτημα της αποταμίευσης αποκρυσταλλώνεται και η ανάγκη για απάντηση του γίνεται επιτακτικότερη κατά την ανάλυση του εξωκοινοτικού εμπορίου: Μέχρι ποιο συγκεκριμένο όριο η αποταμίευση και η

δημοσιονομικών ελλειμμάτων για την καταπολέμηση της ανεργίας και την επανεκκίνηση της οικονομίας σε περιβάλλον κρίσης. Ωστόσο και η αύξηση των ιδιωτικών δαπανών με την μορφή επενδύσεων θα μπορούσε να επιφέρει τα ίδια αποτελέσματα.

⁷⁰⁸ Στη φράση αυτή ο όρος κοινότητα αντιστοιχεί στη ζώνη του κοινού νομίσματος. Δεν είναι βέβαιο πως η αύξηση της εγχώριας ζήτησης σε ένα κράτος μέλος θα προκαλέσει περισσότερες εισαγωγές προϊόντων από τους κοινοτικούς εταίρους και όχι από εξωκοινοτικούς ή ότι οι κοινοτικοί εταίροι θα είναι σε θέση να αυξήσουν την εξαγωγική τους δραστηριότητα στο διεθνές εμπόριο.

⁷⁰⁹ Οι Springford & Tilford (2013) αποσαφηνίζουν τους δύο τρόπους με τους οποίους το εμπορικό πλεόνασμα της Γερμανίας δημιουργεί αποπληθωριστικές πιέσεις στην νομισματική ένωση καθιστώντας δυσκολότερη την οικονομική ανάκαμψη των οφειλέτριων χωρών.

Ο πρώτος σχετίζεται με την ανατίμηση του ευρώ. Το πλεόνασμα της Γερμανίας ως πλεόνασμα της ευρωζώνης δημιουργεί μια κοινοτική οικονομία με σχετικά ισχυρό νόμισμα του οποίου η ολόένα μεγεθυνόμενη αξία μειώνει τη ζήτηση για τα προϊόντα των χωρών της κοινότητας στη διεθνή αγορά και ειδικότερα για τα ακριβότερα αυτών, ενώ ταυτόχρονα «χαμηλώνει» τις τιμές των εισαγόμενων εξωκοινοτικών και ασκεί κατ'επέκταση καθοδική πίεση σε όλες τις τιμές. Ο δεύτερος τρόπος αφορά τον χαμηλό γερμανικό πληθωρισμό.

⁷¹⁰ Οι πολιτικές μισθών αναλύονται στην επόμενη υποενότητα.

συστολή δαπανών και επενδύσεων οδηγούν σε λογική και βιώσιμη οικονομική μεγέθυνση για όλα τα εμπλεκόμενα μέρη; Ή όπως αλλιώς το διατυπώνει ο Fratzscher (2018, σελ. 52) «What is reasonable and sustainable current-account position for Germany?».

Οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έχουν καταγγείλει ή επικρίνει αρκετές φορές τη Γερμανία για το θετικό εμπορικό ισοζύγιο το οποίο όχι μόνο διατηρεί, μα επιπλέον αυξάνει. Το 2015 το πλεόνασμα των τρέχουσων συναλλαγών στη χώρα άγγιξε το υψηλό ιστορικό των 249,1 δισεκατομμυρίων ευρώ⁷¹¹ ή αλλιώς το 8,5% του ονομαστικού ΑΕΠ, ξεπερνώντας το αντίστοιχο της Κίνας⁷¹². Ήδη από τα τέλη του 2013, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή υπόσχotan να ελέγξει το πλεόνασμα του συγκεκριμένου κράτους μέλους μέσω της διαδικασίας των μακροοικονομικών ανισορροπιών, ενώ το αμερικανικό υπουργείο Οικονομικών (Treasury Department) συμπέρανε πως «The net result has been a deflationary bias for the euro area, as well as for the world economy»⁷¹³. Παρομοίως τρία χρόνια αργότερα, το ίδιο υπουργείο υπό το γραμματέα Jack Lew, διάδοχο του Geithner, πρόσθετε την ευρωπαϊκή χώρα παρά το γεγονός πως δεν έχει δικό της νόμισμα, σε λίστα εποπτείας, όχι για ανάμειξη της σε άδικες νομισματικές πολιτικές όπως ισχυρίζονται οι den Haan et al. (2016) αλλά επειδή, όπως η Νότια Κορέα και η Ιαπωνία, διαθέτει «material account surpluses and significant bilateral trade surpluses with the United States». (US Treasury, 2016b, σελ.1)⁷¹⁴. Την ίδια

⁷¹¹ http://www.finfacts.ie/Irish_finance_news/articleDetail.php?Germany-s-record-trade-surplus-in-2015-US-UK-France-in-deficit-520

⁷¹² <https://www.ft.com/content/5f7542a3-8dcb-3de4-8832-9879d69b71ad>

⁷¹³ <https://www.spiegel.de/international/germany/germany-defends-trade-surplus-after-critical-us-treasury-report-a-931126.html>

⁷¹⁴ Η λεγόμενη «Monitoring List» συντάχθηκε για πρώτη φορά τον Απρίλιο του 2016 υπό την Trade Facilitation and Trade Enforcement Act of 2015 και ελέγξε αρχικά τους πέντε μεγαλύτερους εμπορικούς εταίρους των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής. Έτσι περιέλαβε την Κίνα, την Ιαπωνία, την Κορέα, την Ταϊβάν και τη Γερμανία. Τα τρία κριτήρια ελέγχου που έθετε το αμερικανικό υπουργείο Οικονομικών είναι τα παρακάτω:

«a) An economy has a significant trade surplus with the United States if its bilateral trade surplus is larger than \$20 billion (roughly 0.1 percent of U.S. GDP) which captures around 80 percent of the value of all trade surpluses with the United States last year.

b) An economy has a material current account surplus if its surplus is larger than 3.0 percent of that economy's GDP.

περίοδο το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο εκτιμούσε πως η πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία στη Γερμανία ήταν 15 έως 20% υποτιμημένη (IMF, 2016, σελ.7), ενώ η Ευρωπαϊκή Επιτροπή συνέχιζε να εκφράζει σχετικές ανησυχίες (European Commission, 2016).

Η διαφωνία για τις επιπτώσεις του εμπορικού πλεονάσματος της Γερμανίας καταγράφεται έντονη στο δημόσιο διάλογο (den Haan et al, 2016)⁷¹⁵. Παρά αυτή την ένταση, τόσο η αθωωτική, υποστηρικτική θέση όσο και η καταγγελτική θεμελιώνονται σε συλλογιστικές κατά την επιχειρηματολογία των οποίων εμπορικές επιδόσεις διαφορετικών υποκειμένων και περιόδων μπερδεύονται, συγκεκριμένες αλληλεξαρτήσεις επιλέγονται και προβάλλονται, ενώ άλλες τεχνηέντως υποβαθμίζονται και συχνά οι χαμένοι «γείτονες» -εκείνοι που ζημιώνονται μέσω της γνωστής πλέον «beggar-thy-neighbor» τακτικής- δεν προσδιορίζονται με σαφήνεια. Στο πλαίσιο αυτό ο Fratzscher (2018) καταβάλλει ειλικρινή και ισορροπημένη προσπάθεια. Αποφεύγει να αναλύσει ή σχολιάσει τις επιπτώσεις του γερμανικού πλεονάσματος στις τρίτες χώρες και εν γένει στο παγκόσμιο εμπόριο, πιθανόν γιατί οι συνέπειες εμφανίζονται πολύ πιο σημαντικές για τις χώρες της νομισματικής ένωσης ή επειδή μια τέτοια μελέτη θα κατέληγε αναπόφευκτα στη φιλοσοφία του διεθνούς εμπορίου (Rajan, 2011, σελ.46-67). Ο Stiglitz (2016, σελ.139-140) αναφέρεται στην αποδυνάμωση της συνολικής παγκόσμιας ζήτησης και εξηγεί πως

c) An economy has engaged in persistent one-sided intervention in the foreign exchange market if it has conducted repeated net purchases of foreign currency that amount to more than 2 percent of its GDP over the year.» (US Treasury, 2016a, σελ.1-2).

Τον Απρίλιο του 2016 μόνο η Ταϊβάν ικανοποιούσε το τρίτο κριτήριο ελέγχου ενώ τον Οκτώβριο του ίδιου έτους προστίθεται τόσο στην υπό εξέταση λίστα όσο και στις χώρες του τρίτου κριτηρίου η Ελβετία.

Ωστόσο σε όλο το εγχείρημα λανθάνει η αμυντική ανησυχία του πρωτοπόρου ρυθμιστή αφού πολύ προσεκτικά το συμπέρασμα της Αναφοράς του Οκτωβρίου διατυπώνεται: «Treasury has also concluded that no major trading partner of the United States met the standard of manipulating the rate of exchange between its currency and the United States dollar for purposes of preventing effective balance of payments adjustments or gaining unfair competitive advantage in international trade during the period covered in the Report.»

⁷¹⁵ Η δημοσκόπηση της συντονισμένης προσπάθειας του Centre for Macroeconomics (CFM) και του Centre for Economic Policy Research (CEPR) αφορά δύο καίρια ερωτήματα και συγκεκριμένα εάν το γερμανικό μεγάλο εμπορικό πλεόνασμα αποτελεί πηγή ανησυχίας και εάν η ανισορροπία των τρέχουσων συναλλαγών αποτελεί λόγο για τη κυβέρνηση να αυξήσει τις δημόσιες δαπάνες. Η δημοσκόπηση διαθέσιμη στον ιστότοπο: <https://voxeu.org/article/danger-germanys-current-account-surpluses-results-cfm-and-cepr-survey>

«είναι ευκολότερο για την πλεονασματική χώρα να αντιμετωπίσει το πλεόνασμά της παρά για την ελλειμματική να κάνει κάτι για το έλλειμμα της». Παρ'όλα αυτά συγχέει τις εξελίξεις στα δύο πεδία της αγοράς, το ενδοκοινοτικό και το διεθνές, και η κατηγορία κατά της Γερμανίας καθίσταται θολή. Τα δύο πεδία της αγοράς αδιαμφισβήτητα επικοινωνούν μέσω των πραγματικών συναλλαγματικών ισοτιμιών και ενώ κανείς - όπως ο Fratzscher (2018) - μπορεί να ισχυρίζεται ορθά πως από το 2007 και έπειτα το θετικό εμπορικό ισοζύγιο της Γερμανίας καταγράφεται πρωτίστως προς τρίτες οικονομίες, τούτο δεν σημαίνει πως το πλεόνασμα ενός κράτους μέλους, το οποίο δεν ξοδεύεται, δεν επηρεάζει την οικονομία των υπόλοιπων κρατών μελών της Ευρωζώνης. Η νομισματική ένωση λειτουργεί ως περιβάλλον «κατασκευής διακρατικών συνάψεων» όπου οποιοδήποτε πλεονάσμα ή έλλειμμα επικοινωνείται ως σήμα. Από την άλλη πλευρά, η αμυντική μονομερής σύνδεση του γερμανικού πλεονάσματος με την ανταγωνιστικότητα των προϊόντων της χώρας, κυρίαρχη στην απάντηση του γερμανικού υπουργείου οικονομικών τον Νοέμβριο του 2013 πως το πλεόνασμα είναι «a sign of the competitiveness of the German economy and global demand for quality products from Germany.»⁷¹⁶, και συχνά επικαλούμενη ως επιχείρημα κατά της σπουδαιότητας μιας ενδεχόμενης αύξησης της γερμανικής εγχώριας ζήτησης για τις υπόλοιπες οικονομίες της ευρωζώνης, αποτελεί ακόμη μια διαθλαστική αφετηριακή θέση. Δεν κρίνονται οι γερμανικές επιτυχείς εμπορικές επιδόσεις αλλά το συσσωρευμένο πλεόνασμα και σε κάθε περίπτωση η αύξηση της ζήτησης, όπως έχει προαναφερθεί, θα επέφερε όχι μόνο πτώση της γερμανικής ανταγωνιστικότητας αλλά και βελτίωση της σχετικής τιμής και της ανταγωνιστικότητας προϊόντων άλλων κρατών μελών και όχι αποκλειστικά εξαιτίας της ζήτησής τους από τη γερμανική κοινωνία αλλά εξαιτίας του ενισχυμένου γερμανικού πληθωρισμού. Γνωρίζοντας τον συσχετισμό αυτό, ο Weidmann (2014) επιχειρηματολογεί εσωστρεφώς υπέρ του πλεονάσματος προβάλλοντας τη γήρανση του γερμανικού πληθυσμού⁷¹⁷ και τη θεσμική ελευθερία στη ζώνη του ευρώ για

⁷¹⁶ <https://www.spiegel.de/international/germany/germany-defends-trade-surplus-after-critical-us-treasury-report-a-931126.html>

⁷¹⁷ Την ίδια θέση υιοθετεί αρκετά πιο κριτικά ο Fratzscher (2018, σελ.52) ισχυριζόμενος πως «Japan is most likely one or two decades ahead of Germany, and it is likely that sooner or later Germany will follow the same path as Japan.

βραδύτερη εξισορρόπηση των εμπορικών ισοζυγίων με σκοπό την άμβλυση της κρίσης. Πέρα από αυτή την εσωστρεφή τεκμηρίωση του πλεονάσματος και την αμφισβήτησή της αφού η γήρανση δεν είναι πρόβλημα που αντιμετωπίζει αποκλειστικά η Γερμανία⁷¹⁸ και οι αποφάσεις διαχείρισης της κρίσης είναι προϊόν συσχετισμού πολιτικών δυνάμεων, εύστοχα τέλος ο Fratzscher (2018, σελ.47) αντικρούει με εμπειρικά στοιχεία την κριτική των Springford & Tilford (2014) οι οποίοι υπογραμμίζουν πως το πλεόνασμα της χώρας του καθιστά δυνατό το νόμισμα του ευρώ και προκαλεί έτσι αποπληθωριστικές πιέσεις διαμορφώνοντας δυσκολότερες συνθήκες ανάκαμψης για τις οφειλέτριες χώρες. Η παρατήρηση των δύο μελών του Centre for European Reform (CER), η οποία αφορά πρωτίστως την περίοδο κατά τα πρώτα έτη της νομισματικής ένωσης, δεν φαίνεται να φέρει πλέον ιδιαίτερη βαρύτητα - όπως αποδεικνύουν οι μεταβολές του εμπορικού ισοζυγίου της Ιταλίας, της Ισπανίας και της Γαλλίας - στο πραγματικό πεδίο της διεθνούς αγοράς. Εκτός από την εμπειρική διάψευση, η δυνατότητα της λογικής αντιστροφής του επιχειρήματος πως δηλαδή η Γερμανία με την σημαντική εξαγωγική της δραστηριότητα και το πλεόνασμα συμβάλλει στην σταθερότητα του κοινού νομίσματος και επομένως στην αξιοπιστία της ευρωζώνης, αποδεικνύει τη λανθάνουσα σχετικότητα του και ανεπάρκεια. Σε κάθε περίπτωση η αντεστραμμένη ανάγνωση του συλλογισμού των δύο οικονομολόγων προβάλλει τη μείωση της εμπορικής δραστηριότητας μιας χώρας ως αίτημα με σκοπό την εργαλειακή στασιμότητα - αν όχι αποδυνάμωση - της αξίας του κοινού νομίσματος για την καλύτερη σύγκλιση στη ζώνη του ευρώ. Προσομοιάζει έτσι με αυθαίρετη, παράλογη απαίτηση, διακριτή - παρά τις ίδιες ενδεχομένως οικονομικές συνέπειες - από εκείνη της αύξησης της κατανάλωσης στη χώρα με το υπερβάλλον πλεόνασμα, ενώ η πλαισίωση της αξίας του κοινού νομίσματος προς τρίτους ως αιτία ενίσχυσης της προκληθείσας ενδοκοινοτικής απόκλισης αν και

⁷¹⁸ Η Γερμανία παρουσιάζει έναν από τους χαμηλότερους ρυθμούς αύξησης του πληθυσμού με ηλικία ίση ή άνω των 65 ετών μεταξύ της δεκαετίας 2008-2018. Ενώ κατά την εν λόγω δεκαετία οι ηλικιωμένοι αυξήθηκαν λ.χ. κατά 4,2% στην Ολλανδία, 3,3% στην Γαλλία και 2,4% στην Ιταλία, στην Γερμανία αυξήθηκαν κατά 1,3%. Στοιχεία διαθέσιμα στην αντίστοιχη βάση δεδομένων της Eurostat και συγκεκριμένα στον ιστότοπο:

https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Population_structure_and_ageing

θεωρητικά ευσταθεί, παραπέμπει σε ακανόνιστες χειραγωγήσεις για την προώπιση μιας αόριστης συνοχής και σύγκλισης σε έναν υπερεθνικό σχηματισμό⁷¹⁹.

Διατηρώντας λοιπόν κατά νου πως στόχο της κριτικής δεν αποτελούν οι επιτυχείς εμπορικές επιδόσεις⁷²⁰ αλλά τα εμπορικά πλεονάσματα μόνο όταν είναι αρκετά μεγάλα και δεν ξοδεύονται, παρατίθενται τα δύο παρακάτω διαγράμματα τα οποία απεικονίζουν το ενδοκοινοτικό και εξωκοινοτικό εμπορικό ισοζύγιο αντίστοιχα ως ποσόστωση του ΑΕΠ για τις υπό εξέταση χώρες. Απεικονίζουν με άλλα λόγια τη συμβολή της εμπορικής δραστηριότητας στο ΑΕΠ της κάθε χώρας και διαφωτίζουν τη θέση της Γερμανίας σε σύγκριση με εκείνη άλλων κρατών μελών. Εν γένει επιβεβαιώνονται τα παραπάνω συμπεράσματα, προστίθεται ακόμη μια παρατήρηση και αποσαφηνίζεται το περιεχόμενο του προβληματισμού καθώς αναδεικνύεται εμμέσως η καθοριστική γενεσιουργός αιτία του.

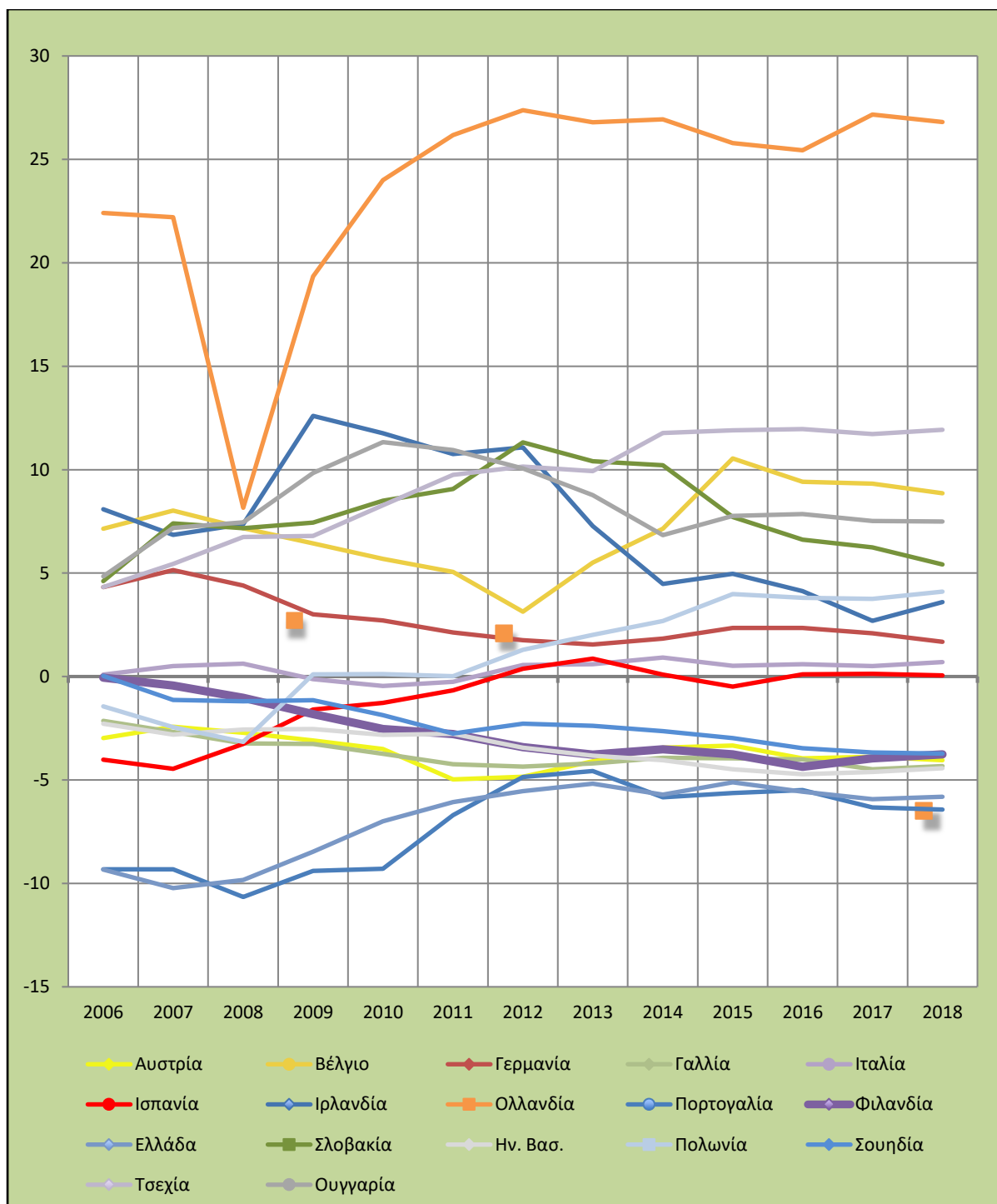
⁷¹⁹ Με άλλα λόγια τίθεται μια κανονιστική σύνθετη ερώτηση με αρκετά δυσαναπάντητα σκέλη:

α) Σε ποιες συνθήκες και από ποια τιμή και έπειτα το θετικό εμπορικό ισοζύγιο ενός κράτους μέλους συμβάλλει καθοριστικά στην ανατίμηση του ευρώ και γίνεται προβληματικό; Η αξία ενός κοινού νομίσματος καθορίζεται από διάφορους παράγοντες και η τιμή ώστε ένα θετικό εμπορικό ισοζύγιο να καταστεί προβληματικό εξαρτάται από ποικίλες συνθήκες.

β) Σε ποιες συνθήκες και από ποια τιμή και έπειτα, η μεγαλύτερη αξία του ευρώ προκαλεί περιορισμό της ανταγωνιστικότητας άλλων κρατών μελών στη διεθνή αγορά;

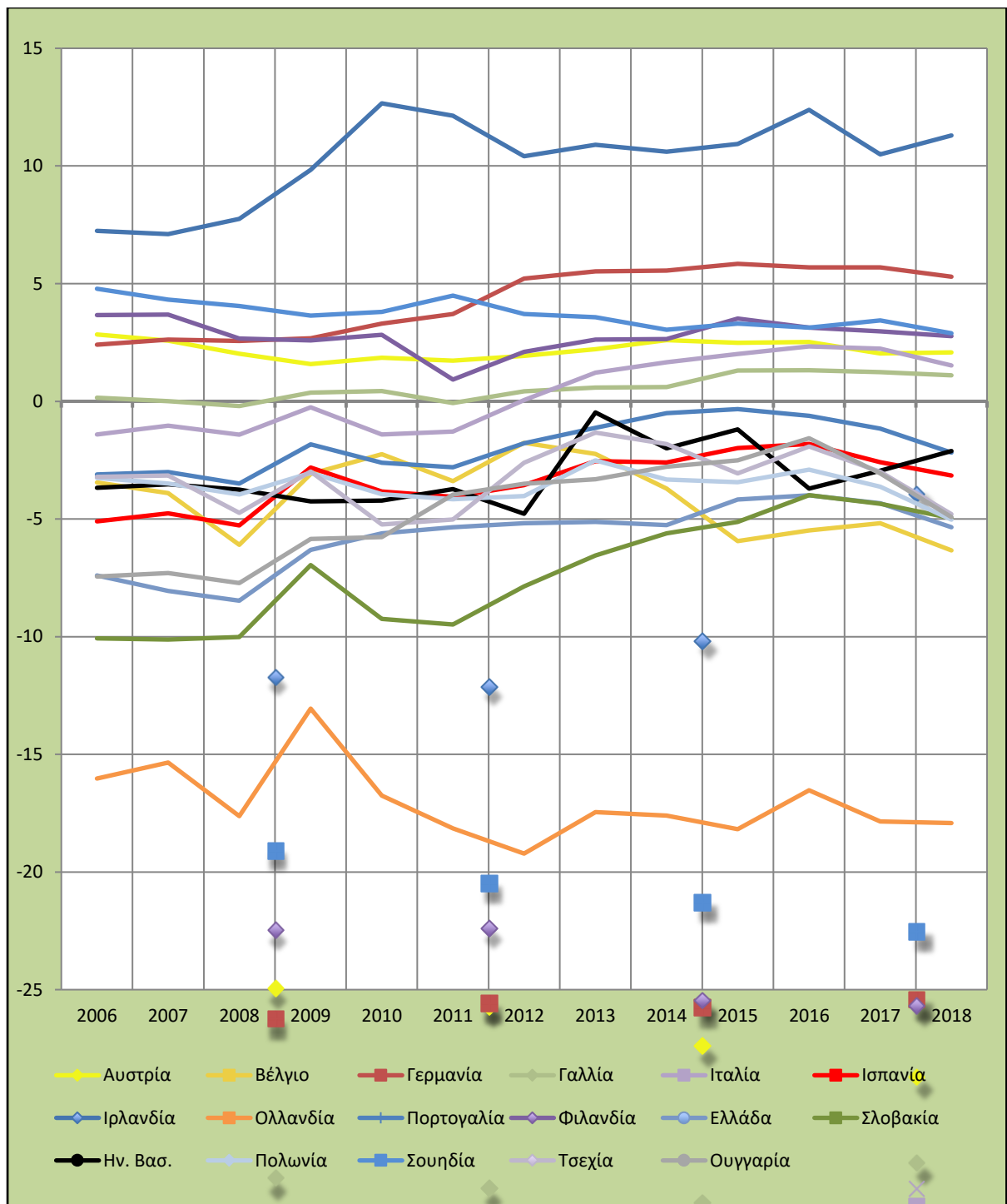
γ) Σε ποιες συνθήκες και από ποια δυσμενή τιμή του εμπορικού ισοζυγίου πόσων ή ποιων άλλων κρατών μελών θεωρείται πως η παραπάνω αιτιακή αλληλουχία βρίσκεται σε εφαρμογή;

⁷²⁰ Καμία υπερεθνική αρχή ή κανένα εμπλεκόμενο μέρος δεν εξουσιοδοτείται λογικά, νομικά ή ηθικά να υποχρεώσει κάποιο κράτος να περιορίσει την εμπορική του επιτυχία.

Διάγραμμα 52: Ενδοκοινοτικό εμπορικό ισοζύγιο κάθε χώρας ως ποσοστωση ΑΕΠ για τα έτη 2005-2018 (Eurostat)⁷²¹.

⁷²¹ Οι υπολογισμοί στα διαγράμματα 52, 53 και 54 έγιναν με τιμές από τις αντίστοιχες βάσεις δεδομένων της Eurostat.

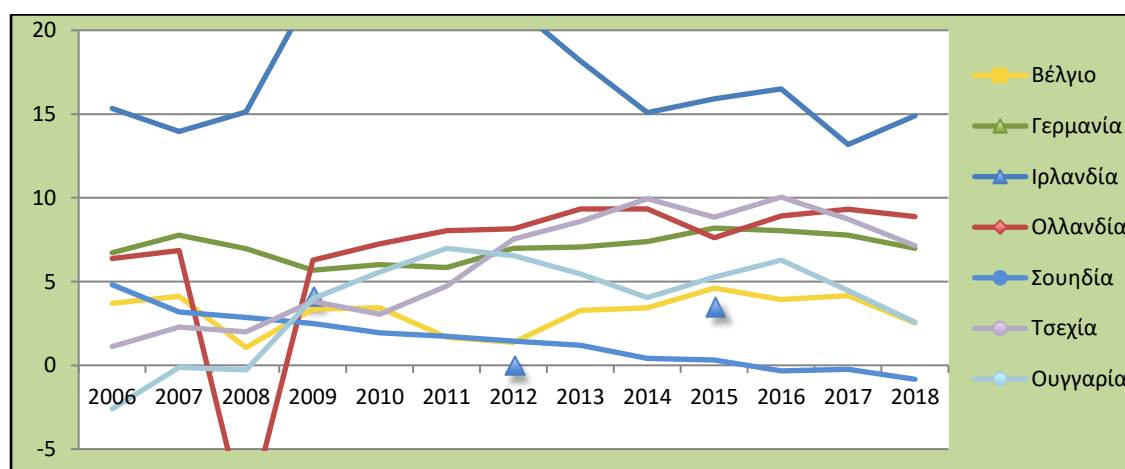

Διάγραμμα 53: Εξωκοινοτικό εμπορικό ισοζύγιο κάθε χώρας ως ποσοστώς ΑΕΠ για τα έτη 2005-2018 (Eurostat).

Παρατηρώντας το διάγραμμα 52 διαπιστώνεται πως το ενδοκοινοτικό εμπόριο είναι αρκετά σημαντικό για την Ολλανδία, την Ιρλανδία, την Τσεχία, το Βέλγιο, την Ουγγαρία και τη Σλοβακία. Η πρώτη κερδίζει σταθερά περισσότερο από 20% του ΑΕΠ της εξαιτίας της εξαγωγικής της δραστηριότητας στην Ένωση, ενώ η Τσεχία, το Βέλγιο

και η Ουγγαρία αποκομίζουν σταθερά πάνω από 11%, 8,5% και 7,5% του ΑΕΠ τους τα τελευταία τέσσερα έτη της υπό εξέταση περιόδου. Για όλα τα παραπάνω κράτη, όπως και για την Πολωνία από το 2013 και έπειτα, το ενδοκοινοτικό τους πλεόνασμα είναι σημαντικότερο από ότι για τη Γερμανία το αντίστοιχο θετικό εμπορικό της ισοζύγιο (βλ. μπορντώ γραμμή). Στην συλλογιστική αυτή, οποιαδήποτε σύγκλιση συντελούνταν στην ανταγωνιστικότητα και κατ' επέκταση στα ενδοκοινοτικά εμπορικά ισοζύγια, θα επηρέαζε πρωτίστως τις οικονομίες των παραπάνω χωρών. Καθώς δηλαδή οι διάφορες γραμμές θα έτειναν να ταυτιστούν με τον οριζόντιο άξονα στο σχεδιάγραμμα 3.52, οι χώρες αυτές θα κατέγραφαν τις περισσότερες σχετικές απώλειες ενδοκοινοτικά και θα καθίστανταν περισσότερο εκτεθειμένες στο διεθνές εμπόριο.

Εστιάζοντας στο σχεδιάγραμμα 3.53, το εξωκοινοτικό εμπορικό ισοζύγιο είναι αρκετά σημαντικό για την Ιρλανδία, τη Γερμανία και τη Σουηδία. Και ενώ για την σκανδιναβική χώρα το πλεόνασμα που σημειώνεται στο διεθνές εμπόριο αναπληρώνει το ενδοκοινοτικό έλλειμμα, για την Ιρλανδία το πλεόνασμα που επιτυγχάνεται ισούται σταθερά με περισσότερο από 10% του ΑΕΠ. Στο πλαίσιο αυτό, το ισοζύγιο των γερμανικών εξωκοινοτικών τρεχουσών συναλλαγών φαίνεται συγκριτικά ασήμαντο αφού αντιστοιχεί μόνο σε λίγο περισσότερο από 5% του ΑΕΠ της χώρας. Ομοίως, εάν κανείς αθροίσει τις τιμές των δύο διαγραμμάτων, συμπεραίνει πως το πλεόνασμα της Γερμανίας ως ποσόστωση του ΑΕΠ είναι χαμηλότερο από εκείνο της Ιρλανδίας, της Ολλανδίας (εκτός από τα έτη 2008 και 2015), της Τσεχίας από το 2012 και έπειτα και της Ουγγαρίας κατά το έτος 2011.

Διάγραμμα 54: Εμπορικό ισοζύγιο των υπό εξέταση πλεονασματικών χωρών ως ποσόστωση του ΑΕΠ για τα έτη 2005-2018.

Τι καθιστά λοιπόν τη Γερμανία στο επίκεντρο των συζητήσεων για τα εμπορικά ισοζύγια, αφού συγκριτικά με άλλες χώρες το πλεόνασμά της δεν συμβάλλει «εξίσου σημαντικά» στο ΑΕΠ της; Η απάντηση δεν είναι άλλη από το μέγεθός της. Είναι ακριβώς αυτή η παράμετρος την οποία η Γερμανία δείχνει να μην αντιλαμβάνεται στο σχετικό δημόσιο διάλογο. Το μέγεθος της και κατ' επέκταση η απόλυτη τιμή του πλεονάσματός της μεγεθύνει όλες τις αρνητικές συνέπειες της προσπάθειάς της να καταλάβει υψηλότερη θέση στο διάγραμμα 3.54. Παραβλέποντας τις επιβλαβείς συνέπειες της αποταμίευσης και του μοντέλου που ακολουθεί⁷²² για την ίδια (Fratzcher, 2018, κεφ.4/6), η χώρα φαίνεται να ισορροπεί επιτυχώς μεταξύ των δύο πεδίων αγοράς και εστιάζοντας έγκαιρα στο υποσχόμενο διεθνές, μπορεί να καταγράψει πλεόνασμα σε περιβάλλον κρίσης. Αυτοχρισμένη ως υπόδειγμα⁷²³, ωθεί λοιπόν μέσω της αφήγησης της καχύποπτα ακίνδυνης⁷²⁴ ανταγωνιστικότητας τις υπόλοιπες χώρες της νομισματικής ένωσης προς την πράγματι κερδοφόρα εξωκοινοτική εξαγωγική δραστηριότητα. Εξαιτίας του μεγέθους της όμως δεν μπορεί να αγνοεί την προϊούσα πολυπλοκότητα του διεθνούς εμπορίου, τη λανθάνουσα, ολοένα και πιο έντονη εξάρτηση στην επιτυχία της εξαγωγικής δραστηριότητας και τα όρια αυτής της πολιτικής οικονομικής μεγέθυνσης. Ήδη τον Αύγουστο του 2019, ο υπουργός Οικονομικών Altmaier χαρακτήριζε ως «a wake-up call and warning signal» την μείωση της παραγωγής της χώρας κατά 0,1% στο δεύτερο τρίμηνο του έτους⁷²⁵, απότοκο της επιβράδυνσης του διεθνούς εμπορίου και της μείωσης των επενδύσεων σε κατασκευές, ενώ η καγκελάρια Merkel παραδέχεται πως «it's true, we're heading into a difficult phase» και πιστή στην τακτική των «μικρών βημάτων» πρόσθετε «We

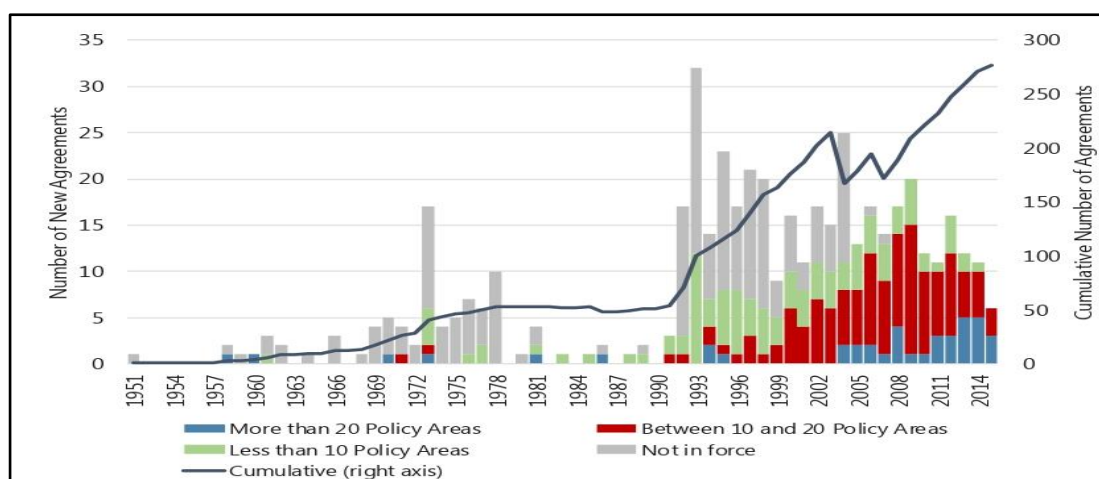
⁷²² Ο Fratzscher (2018, σελ.44) επισημαίνει τον κίνδυνο του μονομερούς ενδιαφέροντος στις εξαγωγικές επιχειρήσεις. Διαπιστώνει πως η οικονομία της Γερμανίας είναι διαιρεμένη και ο τομέας των μη εμπορικών δραστηριοτήτων και των υπηρεσιών έχει παραμείνει αναιμικός.

⁷²³ Κεφάλαιο 2, σελ....

⁷²⁴ Σε έναν ελαφρά καχύποπτο συλλογισμό και κάνοντας την απλοική μα προσφιλή στους οικονομολόγους παραδοχή «ceteris paribus», η Γερμανία δεν φαίνεται να απειλείται από μια τέτοια πορεία. Αύξηση της ανταγωνιστικότητας των υπόλοιπων χωρών θα μείωνε την επίδραση του διαγράμματος 52 στο διάγραμμα 53 και η Γερμανία, θα είχε ασφαλές προβάδισμα ώστε να αντιμετωπίσει οποιαδήποτε τάση «επικίνδυνης» ανακατάταξης, προϊόν της σύγκλισης της ανταγωνιστικότητας. Να το συζητήσω αν χρειάζεται να το αφήσω με τον καθηγητή.

⁷²⁵ Η μείωση αυτή καθιστούσε την ετήσια αύξηση της παραγωγής στο βραδύτερο ρυθμό των τελευταίων έξι ετών (Arnold & Buck, 2019).

will react depending on the situation»⁷²⁶. Το αυξανόμενο πλήθος των εμπορικών συμφωνιών και η εμπάθυνσή τους σε ολοένα και περισσότερα πεδία από το 1993 και έπειτα, αποτυπωμένα στο διάγραμμα 3.55, σε συνδυασμό με τη διαδικασία συγχρονισμού που σηματοδοτεί η αυξανόμενη συμβολή των αναπτυσσόμενων χωρών στο παγκόσμιο εμπόριο (UNCTAD, 2019a)⁷²⁷, χωρίς να μειώνουν την αποδεδειγμένη επιστημονικά αξία του ανοίγματος της αγοράς («trade openness») για την οικονομική μεγέθυνση και για την καταπολέμηση της χρηματοοικονομικής στασιμότητας («financial development»)⁷²⁸ δικαιολογούν τον προβληματισμό του Rajan (2011) που ορίζει ως δεύτερη «fault line» την επανάπαυση αρκετών χωρών μεταπολεμικά στην κατανάλωση κάπου αλλού εκτός των συνόρων τους και αυξάνει τις πιθανότητες του σφάλματος στο υπόδειγμα της Γερμανίας.

Διάγραμμα 55: Πλήθος εμπορικών συμφωνιών 1951-2015 (Hofmann et al., 2016 σε IMF, The World Bank & WTO, 2017, σελ.16).

⁷²⁶ <https://www.ft.com/content/4d84e028-be58-11e9-b350-db00d509634e>

⁷²⁷ Το 2012 το μερίδιο των αναπτυσσόμενων χωρών στις εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών παγκοσμίως ανέρχεται σε 41,5%, ενώ το 2000 σε μόλις 29,7%. <https://sdgpulse.unctad.org/developing-economies-in-international-trade/>

⁷²⁸ Για την σχέση του ανοίγματος της αγοράς και των ξένων επενδύσεων με την χρηματοοικονομική ανάπτυξη και την οικονομική μεγέθυνση στις χώρες της Ευρωζώνης και για την σχέση όλων αυτών των παραγόντων με τη βιώσιμη ευημερία βλ. Pradhan et al. (2017). Στο τελικό τους συμπέρασμα τονίζεται η λέξη careful: « [...] suggests that careful implementation of policies pertaining to trade liberalization, financial development, foreign direct investment, and economic growth are necessary for the sustained prosperity of the Eurozone region. These policies and strategies are especially important for countries in the Eurozone that are adversely impacted by lack of confidence in their financial system, and those who face economic uncertainty and sovereign debt crisis. The countries in this predicament include Greece, Portugal, Italy, Ireland, Spain, and Cyprus.»

Κεφάλαιο 8^ο: Η γοητεία του μεγέθους της ανταγωνιστικότητας: Ο πόλος της εργασίας.

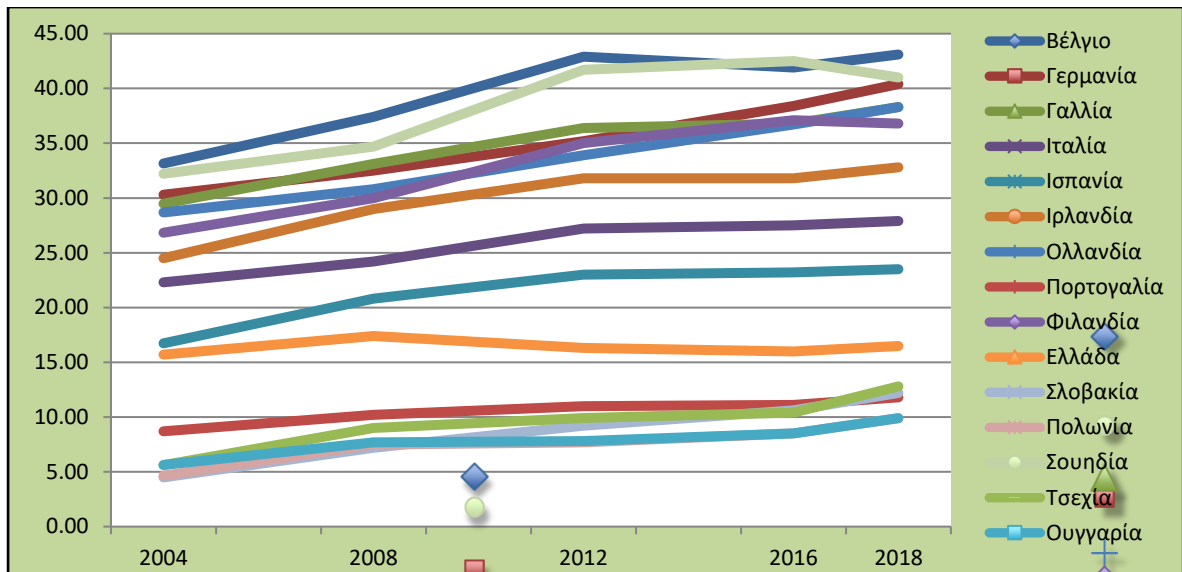
Συνεχίζοντας να εξετάζει κανείς την ευρωπαϊκή οικονομία και διατηρώντας πάντοτε την έννοια της ανταγωνιστικότητας ως πλαίσιο ανάλυσης («analytic frame») (Ragin, 1994, σελ.60-66), η μελέτη του πόλου εργασίας ανακύπτει ως επιτακτικό εγχείρημα. Έπειτα από τις ιδιωτικές επενδύσεις και τα εμπορικά ισοζύγια, το κόστος εργασίας, οι μισθοί και η ανεργία διερευνώνται κελουστικά στο συγκρουσιακό περιβάλλον που φαίνεται να διαμορφώνουν η θεσμοθετημένη κατά την πρώιμη μεταπολεμική περίοδο κοινωνική εταιρική ευθύνη και τα εφαρμοσμένα κατά την κρίση προγράμματα οικονομικής βοήθειας των οφειλέτριων χωρών. Ελέγχεται εμμέσως η ορθότητα της ανάδειξης του κόστους εργασίας ως πρωταρχικής αιτίας ολίσθησης συγκεκριμένων κρατών σε καθεστώς δανειολήπτη, μελετάται ο μηχανισμός της εσωτερικής υποτίμησης και οι παραδοχές της αποτελεσματικότητάς του, καταγράφονται τα σχετικά ποσοστά και οι ενδοκοινωνικές αποκλίσεις στην ανεργία και από την αξιολόγηση των προβαλλόμενων ως γενεσιουργών αιτιών της τελευταίας και την έννοια της ασφαλούς ευελιξίας (flexicurity) του εργατικού δυναμικού, διαπιστώνεται η ενωσιακή ετερογένεια στο σχηματισμό των ημερομισθίων και εκκινείται η ευρύτερη κρίσιμη συζήτηση επαναπροσδιορισμού της εργασίας ως αξίας.

8.1. Το κόστος εργασίας ως σύνθεση συνιστωσών στους κλάδους της βιομηχανίας και των υπηρεσιών.

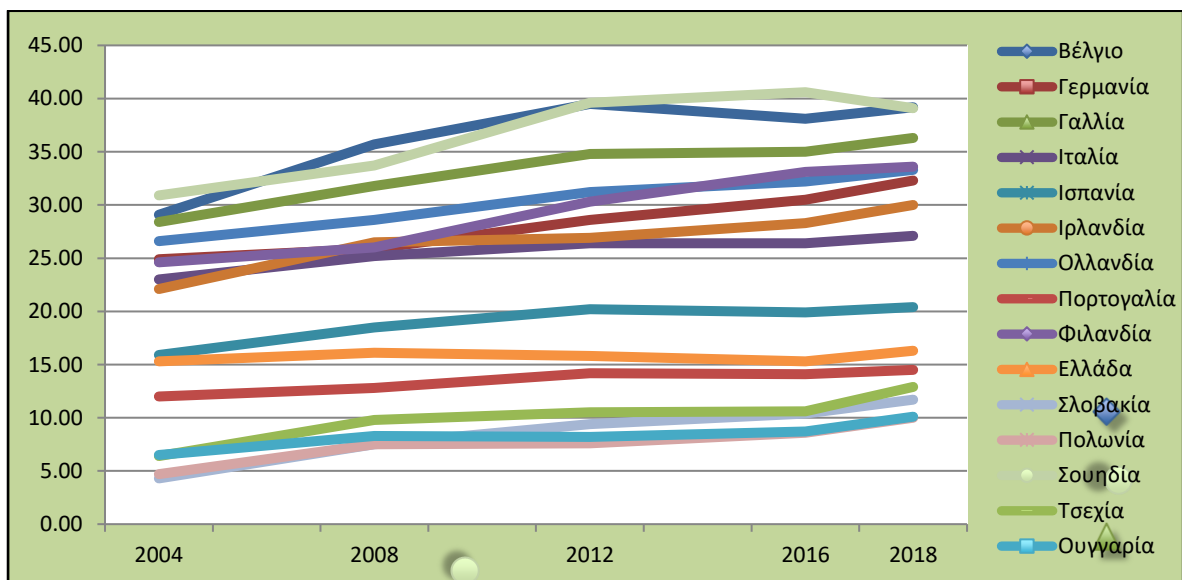
Στα διαγράμματα 3.56 και 3.57 αποτυπώνεται το κόστος εργασίας ανά ώρα (hourly labour cost) στη βιομηχανία και στις υπηρεσίες. Οι δύο κλάδοι μαζί καλύπτουν την πλειοψηφία των οικονομικών δραστηριοτήτων και η χωριστή μελέτη τους, εφικτή αφού αυτοί δίδονται ως αυτοτελείς, διακριτοί στο σύστημα της στατιστικής ταξινόμησης NACE Rev.2, επιλέγεται σε συμφωνία με την προηγηθείσα ανάλυση. Στη βιομηχανία δε περιλαμβάνεται ο τομέας των κατασκευών, ενώ στις υπηρεσίες εντάσσονται όλες οι υπηρεσίες της «business economy»⁷²⁹. Ως έτη αναφοράς επιλέγονται τα έτη για τα οποία δίδονται τιμές στην αντίστοιχη βάση δεδομένων της Eurostat και σχετίζονται με την ήδη υπό εξέταση περίοδο. Έτσι ελέγχονται το χρονικό διάστημα 2004-2016 με ένα έτος αναφοράς ανά τετραετία (2004, 2008, 2012, 2016) και το έτος 2018⁷³⁰.

⁷²⁹ Σύμφωνα με την αναθεωρημένη έκδοση της στατιστικής ταξινόμησης των οικονομικών δραστηριοτήτων NACE Rev.2, ο κλάδος της βιομηχανίας στο διάγραμμα 56 περιλαμβάνει τις δραστηριότητες με κωδικό από Β έως Ε και δεν περιλαμβάνει τον τομέα των κατασκευών (F). Ο τομέας των κατασκευών παραλείπεται στην εν λόγω ανάλυση γιατί εκτιμάται ως ο τομέας όπου σε αρκετές χώρες δημιουργήθηκαν «φούσκες» και έτσι ο συνυπολογισμός του θα αλλοίωνε την εικόνα της υπόλοιπης πραγματικής οικονομίας. Αντίστοιχα ο κλάδος των υπηρεσιών περιλαμβάνει όλες τις υπηρεσίες της «business economy», δηλαδή τις δραστηριότητες με κωδικό από G έως N. Δεν περιλαμβάνει τις δραστηριότητες P-S δηλ. τις υπηρεσίες «Education; human health and social work activities; arts, entertainment and recreation; other service activities».

⁷³⁰ Από το 2016 και έπειτα η Eurostat δημοσιεύει τιμές ετησίως αντί για κάθε τέσσερα χρόνια. Οι τιμές του έτους 2004 αντιστοιχούν αναπόφευκτα στους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας έτσι όπως αυτοί ορίζονται και δίδονται ως ξεχωριστοί σύμφωνα με την τότε χρησιμοποιούμενη έκδοση της στατιστικής ταξινόμησης των οικονομικών δραστηριοτήτων NACE Rev.1.1. Συγκεκριμένα οι τιμές για τον κλάδο της βιομηχανίας έχουν ληφθεί ορίζοντας ως υπό εξέταση δραστηριότητες την «Industry (except construction)» με κωδικούς C έως E, ενώ οι τιμές για τις υπηρεσίες επιλέγοντας την «ταμπέλα» «Services (except public administration and community services; activities of households and extra-territorial organizations)» με κωδικούς G έως K.

Διάγραμμα 56: Ωριαίο κόστος εργασίας (labour cost) στη βιομηχανία με εξαίρεση τον τομέα των κατασκευών την περίοδο 2004-2018 (Eurostat)⁷³¹.

Διάγραμμα 57: Ωριαίο κόστος εργασίας (labour cost) στις υπηρεσίες την περίοδο 2004-2018 (Eurostat).

Στον κλάδο της βιομηχανίας, οι επιλεγμένες χώρες φαίνεται να συσπειρώνονται κυρίως σε δύο ομάδες. Στην πρώτη όπου συγκαταλέγονται το Βέλγιο, η Σουηδία, η Γερμανία, η Γαλλία, η Ολλανδία και η Φιλανδία το ωριαίο κόστος εργασίας ανέρχεται διαχρονικά από το 2008 και έπειτα σε περισσότερο από τριάντα ευρώ, ενώ στη δεύτερη στην οποία περιλαμβάνονται η Πολωνία, η Ουγγαρία, η Σλοβακία, η Τσεχία

⁷³¹ <https://ec.europa.eu/eurostat/web/labour-market/labour-costs/database>

και η Πορτογαλία σε λιγότερο από 12,80€. Στο εκτενές, «αραιό» ενδιάμεσο διάστημα βρίσκονται η Ιρλανδία, η Ιταλία, η Ισπανία και η Ελλάδα. Οι τέσσερις χώρες «αιωρούνται» και ενώ η Ιρλανδία με το ακριβότερο συγκριτικά κόστος εργασίας απέχει ολοένα και περισσότερο από την πρώτη ομάδα, η Ελλάδα συγκλίνει σταδιακά προς τη δεύτερη. Εστιάζοντας ειδικότερα στο διάστημα 2012-2016, το κόστος εργασίας παρέμεινε σχεδόν στάσιμο ή εμφάνισε μέγιστη διακύμανση ενός ευρώ σε όλες τις χώρες της πρώτης ομάδας ή του ενδιάμεσου χώρου εκτός από τη Γερμανία (+3,20€), την Ολλανδία (+2,80€) και την Φιλανδία (+2,10€). Αντίθετα, αυξήθηκε σε όλες τις χώρες της δεύτερης ομάδας εκτός από την Πορτογαλία. Η συγκεκριμένη αύξηση βέβαια δεν υπερέβη σε καμία περίπτωση πέρα από τη Σλοβακία (+1,40€) τα εβδομήντα λεπτά του ευρώ. Επικεντρώνοντας την παρατήρηση σε αυτή την ποιοτική διάσταση της σύγκρισης των δύο ομάδων, οι θετικές μεταβολές κατά τη δεκαετία 2008-2018 υπολογίστηκαν μετριοπαθείς στη Φιλανδία (22,7%), στη Γερμανία και στην Ολλανδία (24,3%), και αρκετά υψηλότερες στην Πολωνία (32%), στη Τσεχία (42,2%) και στη Σλοβακία (69,4%). Η μεταβολή όμως στη Σλοβακία ισοδυνάμισε με μόλις πέντε ευρώ, εκείνες στη Τσεχία με 3,80€ και στην Πολωνία με 2,40€, ενώ η αύξηση στη Γερμανία αντιστοίχισε με 7,90€, στην Ολλανδία με 7,50€ και στην Φιλανδία με 6,80€⁷³². Κατά την τετραετία 2008 – 2012, το ολικό κόστος εργασίας μειώθηκε αποκλειστικά και πρωτοφανώς στην Ελλάδα (-1,10€ / -6,3%)⁷³³, ενώ κατά την ίδια περίοδο παρατηρήθηκαν οι διαχρονικά πιο ραγδαίες αυξήσεις, μεγαλύτερες των πέντε ευρώ, στις δύο σκανδιναβικές χώρες και στο Βέλγιο. Αξιοσημείωτα επιπλέον, το κόστος εργασίας αυξήθηκε ομαλά και αδιάκοπα κατά την υπό εξέταση δεκαπενταετή περίοδο και αθροιστικά κατά δέκα ευρώ στην Ολλανδία και στην Γερμανία⁷³⁴.

Στον κλάδο των υπηρεσιών η εικόνα δε διαφέρει πολύ. «Εγκλωβισμένες» στο μεσαίο χώρο φαίνεται να βρίσκονται πάλι η Ιταλία (+23,00€/ +27,10€), η Ισπανία

⁷³² Γίνονται προφανή τα λανθασμένα συμπεράσματα τα οποία δύνανται να τεκμηριώνουν οι μαθηματικοί δείκτες.

⁷³³ Η πορεία αυτή συνεχίστηκε και την επόμενη τετραετία με αρκετά μικρότερη πτώση (-0,30€).

⁷³⁴ Στο διάστημα των δεκαπέντε ετών το κόστος εργασίας αυξήθηκε επίσης αθροιστικά κατά δέκα ευρώ στο Βέλγιο (+33,15€/ +43,10€) και στη Φιλανδία (+26,83€/ +36,80€). Ενώ όμως στη Γερμανία και στην Ολλανδία η αύξηση καταγράφεται διαρκής και σταθερή, στο Βέλγιο το κόστος εργασίας υποχώρησε κατά ένα ευρώ τη τετραετία 2012-2016 και στη Φιλανδία κατά 0,30€ τη διετία 2016-2018.

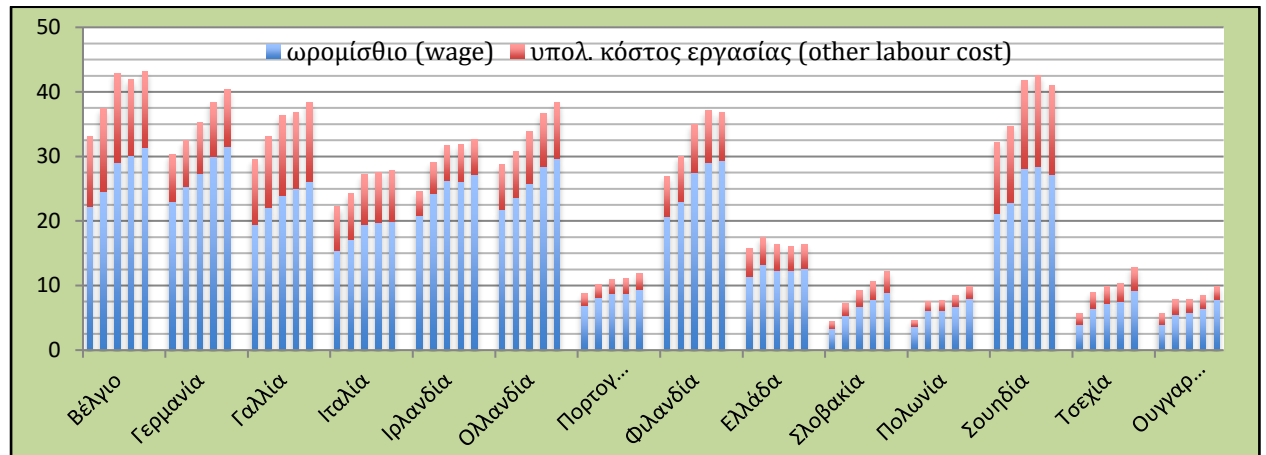
(+15,90€/ +20,40€) και η Ελλάδα(+15,30€/ +16,30€) με την Ιρλανδία να βρίσκεται εγγύτερα αυτή τη φορά στην πρώτη ομάδα και την Πορτογαλία να διατηρεί μεγαλύτερη απόσταση από τη δεύτερη. Ως αναμενόμενη αλλά με ιδιαίτερο ενδιαφέρον καταγράφεται η ανακατάταξη που παρατηρείται στην πρώτη ομάδα με την άνοδο της Γαλλίας στη τρίτη θέση και την πτώση της Γερμανίας στην έκτη. Κατά την τετραετία 2012-2016 το κόστος εργασίας παρέμεινε πάλι σταθερό ή εμφάνισε ελάχιστη διακύμανση στις περισσότερες χώρες όπως στη Γαλλία (+0,20€), την Πορτογαλία (-0,10€), την Ισπανία (-0,30€) ή την Ελλάδα (-0,50€). Παρόλα αυτά στο Βέλγιο καταγράφηκε σημαντική πτώση (-1,40€), ενώ αύξηση σημειώθηκε ξανά στη Φιλανδία (+2,80€), στη Γερμανία (+1,90€) και στην Ολλανδία (+1,00€)⁷³⁵. Όπως και στον κλάδο της βιομηχανίας, οι μεταβολές στις χώρες των δύο ομάδων κατά την περίοδο 2008-2018 υποκρύπτουν σημαντικές διαφορές σε απόλυτα μεγέθη, αφού λ.χ. στη Φιλανδία το κόστος αυξήθηκε αθροιστικά κατά 7,60€ (29,2%), στη Γερμανία κατά 6,40€ (24,7%) και στη Γαλλία κατά 4,50€ (14,1%), ενώ στη Σλοβακία κατά 4,20€ (56%), στην Πολωνία κατά 2,50€ (33,3%) και στην Ουγγαρία κατά 1,80€ (21,68%).

Αδιαμφισβήτητα, η παραπάνω καταγραφή του κόστους εργασίας και των μεταβολών του δεν επαρκεί για την κατανόηση των σχετικών ενδοκοινωνικών αποκλίσεων. Η επιλεγμένη μεταβλητή περιέχει εκτός από το κόστος του ωρομισθίου και το υπόλοιπο κόστος εργασίας, όπως λ.χ τις ασφαλιστικές εισφορές και την αντίστοιχη δαπάνη του εργοδότη προς το κράτος ή διάφορους φόρους απασχόλησης (employment taxes) όπως αυτόν για την καταπολέμηση της ανεργίας⁷³⁶. Τα διαγράμματα 3.58 και 3.59 όπου απεικονίζονται τα συστατικά μέρη και τα διαγράμματα 3.60 και 3.61 όπου αποτυπώνεται η % ποσόστωση του υπόλοιπου εκτός ωρομισθίου κόστους εργασίας

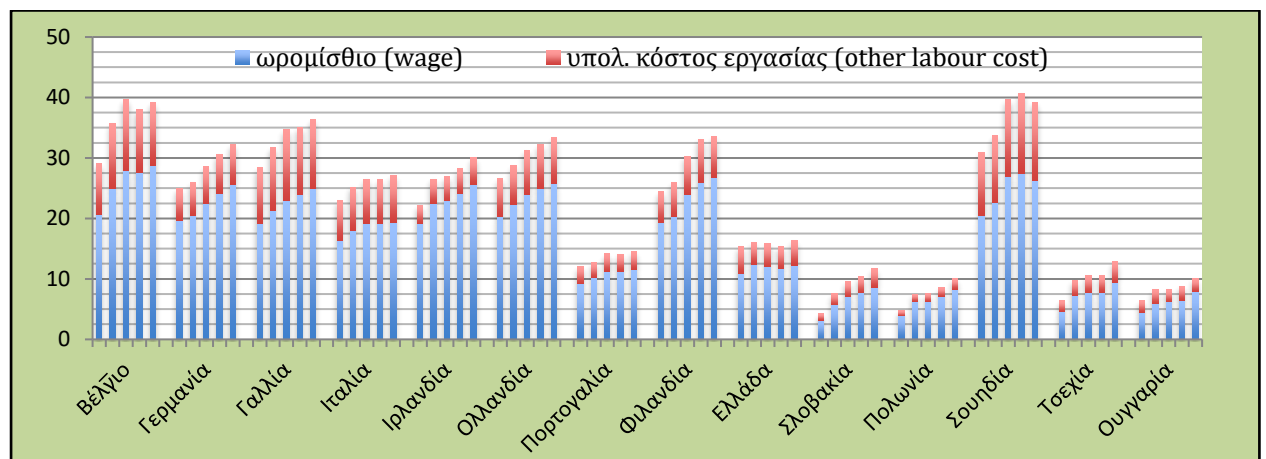
⁷³⁵ Αύξηση σημειώθηκε επιπλέον στην Ιρλανδία (+1,40€).

⁷³⁶ Όπως αναγράφεται στο επεξηγηματικό υπόμνημα της συγκεκριμένης μεταβλητής (Statistical concepts and definitions): «In the context of the Labour Cost Index, Labour Costs are defined as core expenditure borne by employers for the purpose of employing staff. They include employee compensation, with wages and salaries in cash and in kind, employers' social security contributions and employment taxes regarded as labour costs minus any subsidies received, but not vocational training costs or other expenditure such as recruitment costs and spending on working clothes (by contrast with multiannual and annual labour cost data). These labour cost components and their elements are defined in Commission Regulation (EC) No 1726/1999 of 27 July 1999 implementing Council Regulation (EC) No 530/1999 concerning structural statistics on earnings and labour costs as regards the definition and transmission of information on labour costs.». Υπόμνημα διαθέσιμο στον ιστότοπο https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/en/lc_lci_lev_esms.htm

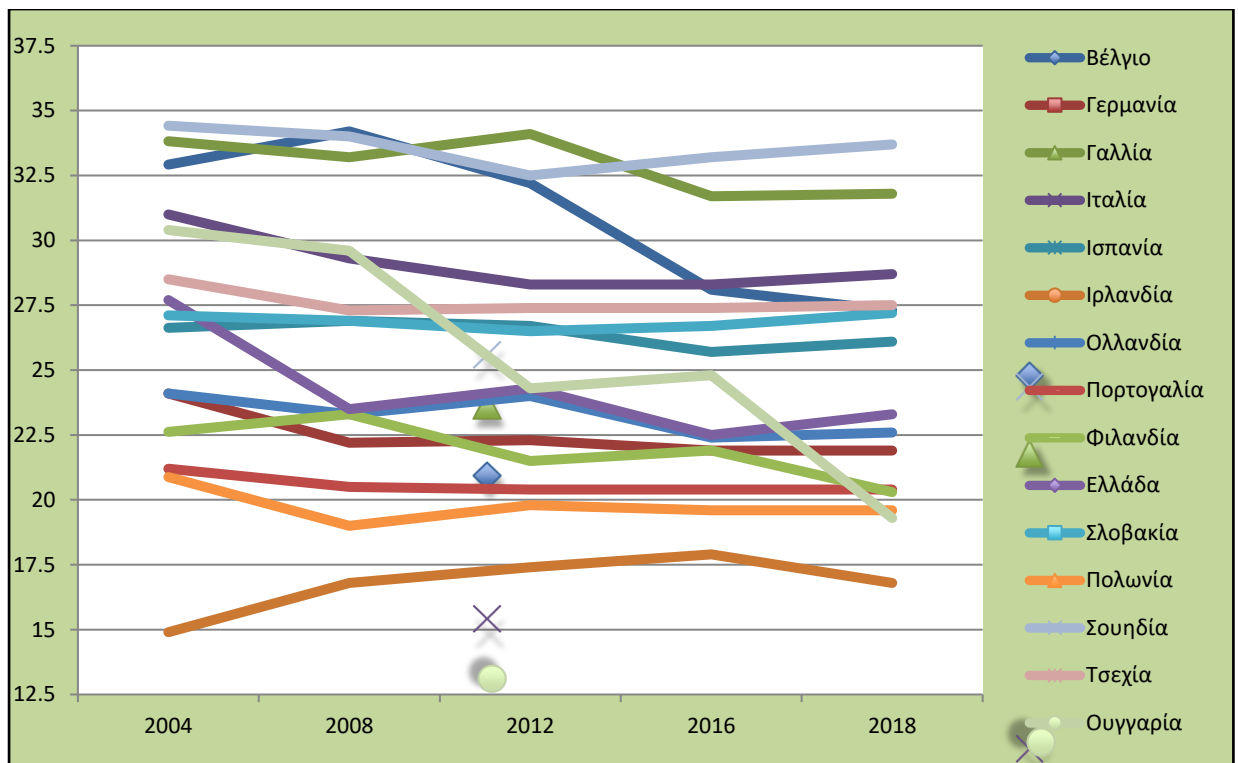
προς το ολικό κόστος εργασίας αποσαφηνίζουν τις παρατηρούμενες μεταβολές και διαφωτίζουν περισσότερο τις διαφορές στις «καθαρές» εργασιακές απολαβές και τις δαπάνες της εργασίας στα κράτη μέλη της Ένωσης.

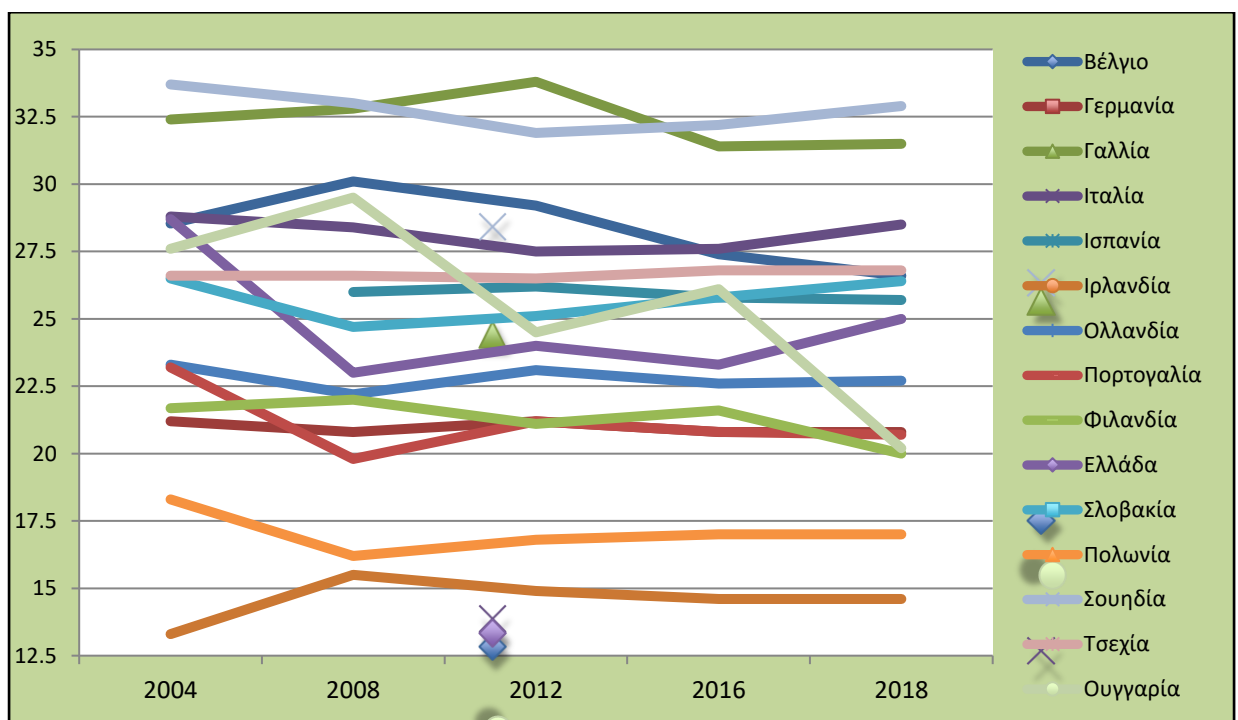
Διάγραμμα 58: Κατανομή ωριαίου κόστους εργασίας (labour cost) στη βιομηχανία την περίοδο 2004-2018 (Eurostat).

Διάγραμμα 59: Κατανομή ωριαίου κόστους εργασίας (labour cost) στις υπηρεσίες την περίοδο 2004-2018 (Eurostat).

Διάγραμμα 60: Ποσόστωση υπόλοιπου ωρικού - εκτός ωρομισθίου - κόστους εργασίας (other labour cost) στη βιομηχανία την περίοδο 2004-2018 (Eurostat).

Διάγραμμα 61: Ποσόστωση υπόλοιπου ωρικού - εκτός ωρομισθίου - κόστους εργασίας (other labour cost) στις υπηρεσίες την περίοδο 2004-2018 (Eurostat).

Τα παραπάνω διαγράμματα επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ενός ομογενούς πυρήνα κρατών όπου περιλαμβάνονται η Ολλανδία, η Γερμανία και η Φιλανδία. Τόσο οι καθαρές απολαβές, όσο οι μεταβολές τους στον χρόνο και η ποσόστωσή τους στο ωριαίο κόστος εργασίας εμφανίζονται παρεμφερείς στις τρεις χώρες. Η ομοιότητα μάλιστα καταγράφεται και στους δύο υπό εξέταση κλάδους, συγκροτώντας με τον τρόπο αυτό ένα μοντέλο υψηλών ωρομισθιών, σταθερών αυξήσεων τους και χαμηλού ποσοστιαία - γύρω στο 22% - υπόλοιπου κόστους εργασίας⁷³⁷. Από το υπόδειγμα αυτό αποκλίνουν το Βέλγιο, η Γαλλία και η Σουηδία. Οι τρεις χώρες κατατάσσονται σε ίδια ομάδα με κριτήριο τα υψηλά ημερομίσθια, την ανοδική τους πορεία και την υψηλή συμβολή του υπόλοιπου κόστους εργασίας. Η μεσογειακή χώρα με ελάχιστα χαμηλότερα ωρομίσθια από τη Σουηδία εναλλάσσεται με τη σκανδιναβική στις δύο πρώτες θέσεις στα διαγράμματα 3.60 και 3.61, ενώ το Βέλγιο με τα υψηλότερα στην σύγκριση των τριών κρατών ωρομίσθια, πρωτίστως στον κλάδο της βιομηχανίας, καταλαμβάνει την τρίτη θέση μέχρι το 2016 όπου εκτοπίζεται από την Ιταλία και δύο έτη αργότερα επιπλέον από την Τσεχία. Εστιάζοντας στους «καθαρούς» μισθούς, παρατηρείται πως κατά την υπό εξέταση δεκαπενταετή περίοδο αυτοί έχουν διπλασιαστεί στην Σλοβακία, στην Πολωνία, στην Τσεχία και στην Ουγγαρία⁷³⁸. Για παράδειγμα, το ωρομίσθιο στη Σλοβακία στον τομέα της βιομηχανίας έχει αυξηθεί από 3,27€ το 2004 σε 8,90€ το 2018, τιμή που ξεπερνά την αντίστοιχη της Πολωνίας κατά ενενήντα λεπτά του ευρώ, αλλά συνεχίζει και απέχει αρκετά από εκείνη της Ιταλίας στα 19,90€ ή εκείνη του Βέλγιου στα 31,40€. Παρομοίως το ωρομίσθιο στην Ουγγαρία έχει αυξηθεί από 3,92€ σε 7,90€ και της Τσεχίας από 4,01€ σε 9,30€. Οι μεταβολές των καθαρών απολαβών κατά τη δεκαετία 2008-2018 διαφωτίζουν ακόμη περισσότερο την ατελή διαδικασία του συγχρονισμού των εθνικών οικονομιών. Στον κλάδο της βιομηχανίας η Γαλλία, η Ιταλία, η Σουηδία και η Πορτογαλία συμβαδίζουν σημειώνοντας αθροιστική αύξηση η κάθε μία 16%

⁷³⁷ Τα ωρομίσθια στην Ολλανδία αυξάνονται από 23,60€ το 2008 σε 29,70€ το 2018 στον κλάδο της βιομηχανίας και από 22,30€ σε 25,80€ κατά το ίδιο διάστημα στον κλάδο των υπηρεσιών. Στη Φιλανδία μεταβάλλονται αντίστοιχα από 23,00€ σε 29,30€ για τον τομέα της βιομηχανίας και από 20,30€ σε 26,80€ για τις υπηρεσίες, και στην Γερμανία από 25,30€ σε 31,60€ και από 20,50€ σε 25,60€.

⁷³⁸ Ο διπλασιασμός δεν ισχύει για την Ουγγαρία στον κλάδο των υπηρεσιών. Το συγκεκριμένο ωρομίσθιο έχει αυξηθεί από 4,47€ το 2004 σε 7,90€ το 2018.

εώς 18%, σε πλήρη αντίθεση με τη Γερμανία, την Ολλανδία και την Φιλανδία όπου εμφανίζεται αύξηση από 25% έως 27%. Στον τομέα των υπηρεσιών οι μεταβολές συντελούνται ακόμη πιο ετερόρρυθμα. Στην βραδύτερη Ολλανδία των υπηρεσιών καταγράφεται αύξηση κατά 15,7%, παραπλήσια με εκείνη στη Σουηδία (+16,4%) ή στη Γαλλία (+17%), όμως στη Γερμανία οι μισθοί συνεχίζουν και αυξάνονται, πανομοιότυπα με τον κλάδο της βιομηχανίας, κατά 24,9% και στην Φιλανδία επιτυγχάνεται μοναδική θετική μεταβολή κατά 32%. Στην Πορτογαλία η αύξηση υπολογίζεται μικρότερη από την αντίστοιχη στον κλάδο της βιομηχανίας, κατά 12,7%, ενώ στην Ιταλία επιβραδύνεται ακόμη περισσότερο και αγγίζει μόλις το 7,8%. Στην Ελλάδα, περίπτωση *suis generis*, οι «καθαρές» απολαβές μειώνονται πρωτοφανώς κατά τη δεκαετία στους δύο κλάδους και πρωτίστως στη βιομηχανία (βιομ.: -5,2% / υπηρ.: - 0,8%). Αξιοσημείωτα για τη μεσογειακή χώρα δεν καταγράφεται σε κανέναν κλάδο καμμία ιδιαίτερη αύξηση κατά την τετραετία 2004-2008 (βιομ.:11,40-13,30€ / υπηρ.:10,90-12,40€) και η πτωτική πορεία των ωρομισθίων εκκινείται ήδη κατά την τετραετία 2008-2012 (βιομ.:13,30-12,40€ / υπηρ.:12,40-12,00€). Η Ελλάδα επιπλέον δεν φαίνεται να φέρει ιδιαίτερη υψηλή ποσόστωση λοιπών δαπανών στο κόστος εργασίας, αφού στα δύο σχετικά διαγράμματα κατατάσσεται διαχρονικά στο μέσο με τιμή γύρω από το 24%⁷³⁹. Συγκρίνοντας τέλος τις δύο μεγαλύτερες οικονομίες της Ευρωζώνης, προκύπτει ακόμη ένα σημαντικό συμπέρασμα. Ενώ στις υπηρεσίες το ωρομίσθιο είναι σχεδόν ίδιο και η διαφορά στο κόστος εργασίας οφείλεται στους υπόλοιπους παράγοντες, στη βιομηχανία η διαφορά του ωρομισθίου εμφανίζεται ολοένα μεγαλύτερη και οι απολαβές στην χώρα του ορντολιμπεραλισμού φαίνεται να αποκτούν επιπρόσθετο «περιθώριο μεγέθυνσης» εξαιτίας της χαμηλότερης ποσόστωσης του υπόλοιπου κόστους εργασίας.

Εστιάζοντας στην μεταβλητή του υπόλοιπου κόστους εργασίας, διαπιστώνεται πως αυτή σε απόλυτη τιμή είναι παρόμοια στην Ιταλία, στη Γερμανία και στην Ολλανδία παρά το γεγονός πως στη μεσογειακή χώρα οι καθαροί ωριαίοι μισθοί είναι χαμηλότεροι κατά πέντε έως έξι ευρώ στον κλάδο των υπηρεσιών ή οκτώ έως δέκα ευρώ στον κλάδο της βιομηχανίας. Η ίδια μεταβλητή παρέχει ακόμη μια έκφραση των

⁷³⁹ Η συγκεκριμένη παρατήρηση τερματίζει τον μύθο των υπερβολικών εργοδοτικών εισφορών στην Ελλάδα. Η αξιολόγηση της χρήσης αυτών, δηλαδή η αξιοποίησή τους, αποτελεί διακριτό ζήτημα και εκφεύγει των ορίων της ενότητας.

αποκλίσεων στην Ένωση και στη ζώνη του κοινού νομίσματος, αφού οι τιμές που λαμβάνει στην περίπτωση λ.χ. των τριών παραπάνω κρατών είναι αναπάντεχα ίσες με εκείνες των καθαρών ωρομισθίων στη Σλοβακία ή στην Πολωνία. Με άλλα λόγια, το υπόλοιπο κόστος εργασίας σε μερικές χώρες ισούται με το καθαρό αρκετά αυξημένο ημερομίσθιο σε ορισμένες άλλες. Γενικά, η Ιρλανδία (βιομ.: 17% / υπηρ.: 14,7%) και η Πολωνία (βιομ.: 19,7% / υπηρ.: 17%) κατέχουν διαχρονικά τα δύο χαμηλότερα ποσοστά συμβολής επιπρόσθετων – εκτός του ωρομισθίου - δαπανών στο κόστος εργασίας. Και ενώ σε όλες τις χώρες η συγκεκριμένη ποσόστωση εμφανίζει μικρή πτώση στο χρόνο, στο Βέλγιο και στην Ουγγαρία μειώνεται πρωτοφανώς κατά τη δεκαετία 2008-2018. Στην πρωτεύουσα χώρα του ενωσιακού εγχειρήματος συντελείται μείωση του εν λόγω ποσοστού στον κλάδο της βιομηχανίας κατά 5,9 μονάδες (από 34,2% το 2008 σε 27,3% το 2018) και στον κλάδο των υπηρεσιών κατά 3,5 (από 30,1% το 2008 σε 26,6% το 2018). Ακόμη δριμύτερη μεταβολή παρατηρείται στην Ουγγαρία καθώς η πτώση αφορά αντίστοιχα 10,3 (από 29,6% σε 19,3%) και 9,3 (από 29,5% σε 20,2%) μονάδες. Ωστόσο, καμμία άλλη σαφή τάση δε διαφαίνεται από τα διαγράμματα 3.60 και 3.61, καθώς δεν επαληθεύεται η ισχύς καμμίας διαιρετικής τομής. Δεν επαναλαμβάνεται ούτε η διάκριση των δύο αρχικών ομάδων κρατών με κριτήριο το ολικό κόστος εργασίας, ούτε παρατηρείται καμμία διαφορά μεταξύ των χωρών που εισήλθαν σε προγράμματα οικονομικής βοήθειας και εκείνων που δεν εισήλθαν. Τα ποσοστά που εμφανίζονται στην Τσεχία και στην Σλοβακία είναι μεγαλύτερα από εκείνα της Ελλάδας και της Πορτογαλίας, αλλά παραμένουν αρκετά υψηλότερα από εκείνα της Γερμανίας και της Ολλανδίας. Η Ιταλία εμφανίζει υψηλή σχετική ποσόστωση, μα αρκετά χαμηλότερη μέχρι το 2016 από εκείνη του Βελγίου και πάντοτε χαμηλότερη από την αντίστοιχη της Σουηδίας. Η παραπάνω ανάλυση δε φαίνεται να ανάγει τις μεταβλητές του κόστους εργασίας σε κρίσιμες για τη γένεση του επεισοδίου της κρίσης. Καμμία ιδιαίτερη μεταβολή, κανένα σημαντικό άλμα δε συντελέστηκε στην περιπτωσιακή διαχρονική συγκριτική διάσταση και καμμία ιδιαίτερη μεταβολή της απόστασης των ωρομισθίων δεν παρατηρήθηκε στη διακρατική συγκριτική διάσταση για τις χώρες εντός της ζώνης του κοινού νομίσματος κατά την τετραετία 2004-2008 ή την επόμενη αυτής, ώστε να υπάρξει διαδικασία φανεράς αποστοίχισης του κόστους εργασίας από την παραγωγικότητα. Αν συνέβη αποστοίχιση, θα συνέβη εξαιτίας μεταβολών της

παραγωγικότητας, εξίσου δύσκολα εντοπίσιμων με εκείνων της δεκαετίας 1973-1982 (Eichengreen, 2013, σελ.275-279), οι οποίες προέκυψαν μέσω των συνυφάνσεων της ως πολυπαραγοντικής μαθηματικής μεταβλητής με τη ζήτηση, την ανεργία, τις τιμές των αγαθών και υπηρεσιών και τις διακυμάνσεις των μεγεθών αυτών⁷⁴⁰. Κατά την περίοδο της κρίσης όμως, οι ενδοκοινοτικές αποκλίσεις ενισχύθηκαν και φαίνεται πλέον να παγιώνεται μια ιδιότυπη διαστρωμάτωση ωρομισθίων στις χώρες της Ένωσης, διαστρωμάτωση η οποία θα εμφανίζει εφ'εξής ολοένα μεγαλύτερα κενά. Σε αυτή την εικόνα δεν υπάρχει κανένας λόγος αισιοδοξίας για τη σύγκλιση και τη ραγδαία αύξηση των ημερομισθίων που σημειώνεται στη δεύτερη ομάδα των κρατών-μελών, αφού λ.χ. για να υπάρξει το ίδιο μικτό ωρομίσθιο στον κλάδο της βιομηχανίας στη Σλοβακία και στη Γερμανία θα απαιτηθούν τέσσερις δεκαετίες με αμετάβλητους τους τόσο διαφορετικούς ρυθμούς μεγέθυνσης που επέτυχαν οι δύο χώρες κατά τη δεκαετία 2008-2018 (Γερ. 24,3% - Σλοβ. 69,4%)⁷⁴¹. Το παράδοξο του Ζήνωνα με δρομείς τη χελώνα και τον Αχιλλέα ουσιαστικά επιβεβαιώνεται καθώς η αποκάλυψη της παραπλάνησης απαιτεί εφ'εξής πολιτικό χρόνο τόσο, όσος έχει περάσει από τη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση.

⁷⁴⁰ Η υπό εξέταση περίοδο δεν φαίνεται να περιλαμβάνει κάποια σημαντική τεχνολογική εξέλιξη οπότε η παραγωγικότητα προσεγγίζεται σχεδόν ως αμετάβλητη από την παράμετρο της τεχνολογικής προόδου. Αντίθετα αν λ.χ. η ανεργία παρέμεινε σταθερή κατά την τετραετία 2004-2008, οι τιμές των εγχώριων προϊόντων αυξήθηκαν, τα αποθέματά τους παρέμειναν σταθερά και η ζήτηση, σταθερή, εκπληρώθηκε μέσω αύξησης των εισαγωγών, η παραγωγικότητα προφανώς μειώθηκε αφού οι ίδιοι εργαζόμενοι παρήγαγαν μικρότερη ποσότητα τελικού προϊόντος. Τη θέση πως η μείωση της ανταγωνιστικότητας οφείλεται σε μεταβολή της παραγωγικότητας και όχι σε «wage militancy» υποστηρίζουν επιπλέον μεταξύ άλλων οι Armingeon & Baccaro (2012, σελ.259-260). Οι δύο μελετητές αναφέρουν πως η παραγωγικότητα στην Ισπανία μειώθηκε δραστικά εξαιτίας της ανάπτυξης του τομέα των κατασκευών και τον προσανατολισμό του εργατικού δυναμικού προς αυτόν, ο οποίος αποτελεί παραδοσιακά έναν τομέα οικονομικής δραστηριότητας χαμηλής παραγωγικότητας. Δύσκολη ωστόσο παραμένει η εξήγηση της πτώσης της παραγωγικότητας στην Ιταλία. Η επιβράδυνση της παραγωγικότητας κατά τη δεκαετία 1973-1982 δεν εξηγείται μόνο από τις επιπλοκές που προκάλεσαν οι πετρελαϊκές κρίσεις. Η αρνητική συμβολή αυτών μαζί με εκείνη των αυστηρότερων μέτρων των κεντρικών τραπεζών, αποτιμάται σύμφωνα με τους Helliwell, Sturm & Salou (1985) στο 20% της ολικής επιβράδυνσης της οικονομικής δραστηριότητας. Το υπόλοιπο 80% οφείλονταν σύμφωνα με τους ίδιους μελετητές στην απροσδόκητη υποχώρηση των πωλήσεων και στην αύξηση των αποθεμάτων, σε παράγοντες δηλαδή της πλευράς της ζήτησης (Eichengreen, 2013, σελ.275-279).

⁷⁴¹ Η Σλοβακία και ο κλάδος της βιομηχανίας επιλέγονται υπέρ του ευμενέστερου σεναρίου σύγκλισης επειδή η συγκεκριμένη χώρα στον συγκεκριμένο τομέα παρουσιάζει το γρηγορότερο ρυθμό αύξησης του κόστους εργασίας. Το σενάριο είναι αδιαμφισβήτητα φανταστικό. Διατηρώντας τους ίδιους ρυθμούς μεγέθυνσης που παρουσίασαν κατά τη δεκαετία 2008-2018, το 2058 το κόστος εργασίας στη Σλοβακία θα έχει ανέλθει στα 100,5 ευρώ, ενώ το κόστος στη Γερμανία στα 96,5 ευρώ.

8.2. Το κρίσιμο μέγεθος των τιμών: Το κόστος εργασίας ως αιτία ολίσθησης συγκεκριμένων χωρών σε καθεστώς δανειολήπτη, η εμβόλιμη συζήτηση περί δομικών μεταρρυθμίσεων και η αποτυχία του μηχανισμού εσωτερικής υποτίμησης.

Διαχωρίζοντας προσεκτικά και ορθά την ανταγωνιστικότητα από την παραγωγικότητα, ο Thimann (2015) μεταξύ άλλων μελετητών επιχειρεί να αναδείξει ως αιτία της κρίσης την αποσύνδεση των ημερομισθίων από την παραγωγικότητα σε συγκεκριμένες χώρες και να προσδιορίσει την αύξηση των πρώτων σαν καθοριστική αιτία μείωσης της ανταγωνιστικότητας. Αποδίδοντας κατεύθυνση στην αιτιότητα και αγνοώντας συστηματικά οποιαδήποτε φανερή ή αφανή αλληλεξάρτηση εκπορεύεται από το περιοριστικό πλαίσιο της νομισματικής ένωσης, διακρίνει τις χώρες σε πλεονασματικές και ελλειμματικές και αναρωτιέται γιατί στις δεύτερες αυξήθηκαν τα ημερομίσθια⁷⁴². Στη λογικοφανή συλλογιστική του, όπου η ανταγωνιστικότητα ενός κράτους αποτελεί απλά έναν δείκτη και μάλιστα αποκλειστικά ενδογενώς προσδιορισμένο, το κόστος εργασίας αποτελεί παράμετρο μιας μόνο μαθηματικής εξίσωσης⁷⁴³ δίχως ποιοτική διάσταση, η ανεργία ασυσχέτιστο εάν όχι άγνωστο μέγεθος, και η εσωτερική ζήτηση πρωτόγνωρα αδιάφορη παράμετρο⁷⁴⁴, το μέλος της εκτελεστικής επιτροπής της AXA Group εντοπίζει τρεις λόγους αύξησης των ημερομισθίων και μόλις ο τρίτος - έπειτα από την ψευδαίσθηση ανάπτυξης και την παράλογη απαίτηση των εργαζόμενων στο δημόσιο τομέα - σχετίζεται με τον πληθωρισμό και τις τιμές των αγαθών και των υπηρεσιών (Thimann, 2015, σελ.145-

⁷⁴² Η διατύπωση της ερώτησης φέρει βαρύνουσα σημασία για την ακόλουθη ανάλυση. Η ερώτηση «Γιατί αυξήθηκαν τα ημερομίσθια στις χώρες με έλλειμμα;» («Why did wages surge in the deficit countries?», Thimann, 2015, σελ.145) διαφέρει σαφώς από την ερώτηση «Γιατί μειώθηκε η παραγωγικότητα στις χώρες με έλλειμμα;» και ακόμη περισσότερο από την ερώτηση «Γιατί μειώθηκε η συγκεκριμένη έκφανση παραγωγικότητας στις χώρες με ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο;». Όπως αποδεικνύει η προηγηθείσα ανάλυση η δεύτερη (και ακόμη περισσότερο η τρίτη) ερώτηση είναι αρκετά πιο ορθή, εύστοχη και γόνιμη από την πρώτη.

⁷⁴³ Τα ημερομίσθια αποτελούν τόσο παραμέτρο κόστους όσο και πηγή ζήτησης. Η φύση τους ως τέτοια παραγνωρίζεται συστηματικά στην σχετική συζήτηση (Stockhammer, 2011, σελ.17) και στα διάφορα προγράμματα της Τρόικας όπου οι περικοπές σε μισθούς αποτελούσαν αδιαμφισβήτητη προϋπόθεση παροχής βοήθειας και πίστωσης.

⁷⁴⁴ Η ανεργία αναφέρεται στο άρθρο μόνο τέσσερις φορές: μια στην εισαγωγική παράγραφο, δύο στα τελικά συμπεράσματα και μια στην 17^η σελίδα σε μια αυτολεξεί παραπομπή των προτάσεων του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου για την Ισπανία τον Ιούνιο του 2014. Η ζήτηση αναφέρεται μια φορά.

146). Γρηγορότερα και αρκετά πιο εύστοχα ο Sinn (2014) εστιάζει στις τιμές των αγαθών και με μοναδικό σφάλμα μεροληψίας τη χρήση του αποπληθωριστή του ΑΕΠ και όχι τιμών συγκεκριμένων προϊόντων ⁷⁴⁵, συμπεραίνει πως «The countries in the southern and western periphery lost their competitiveness simply by becoming too expensive» (Sinn, 2014, σελ.3). Καθώς ο ίδιος εντοπίζει τις απαραίτητες εσωτερικές υποτιμήσεις που πρέπει να λάβουν χώρα και αξιολογεί όσες έχουν ήδη επιτευχθεί ⁷⁴⁶,

⁷⁴⁵ Ο αποπληθωριστής του ΑΕΠ, όπως έχει προαναφερθεί, υπολογίζεται ως το πηλίκο του ονομαστικού προς το πραγματικό ΑΕΠ. Αφορά έτσι την αύξηση των τιμών όλων των αγαθών και υπηρεσιών που παράγονται εγχώρια. Αντίθετα ο δείκτης τιμών καταναλωτή (CPI) αποδίδει «το κόστος της «αντιπροσωπευτικής» κατανάλωσης ενός ατόμου όπως αυτή καταγράφεται στο «καλάθι της νοικοκυράς»» (Burda & Wyplosz, 2008, σελ.64) και κατ' επέκταση ανεξάρτητα από τον τόπο παραγωγής των αγαθών. Σύμφωνα με το προσφιλές παράδειγμα του Mankiw (2012), ο αποπληθωριστής του ΑΕΠ στις ΗΠΑ θα περιλάμβανε την αυξομείωση της τιμής ενός αεροπλάνου κατασκευασμένου από την Boeing, παρά το γεγονός πως το συγκεκριμένο προϊόν αφήνει ανεπηρέαστο το δείκτη τιμών καταναλωτή. Αντίθετα, ο δείκτης τιμών καταναλωτή θα συνυπολόγιζε την μεταβολή της τιμής ενός αυτοκινήτου Mercedes κατασκευασμένου στη Γερμανία μα αγορασμένου στις ΗΠΑ, παρά το γεγονός πως αυτή παραβλέπεται στον υπολογισμό του αποπληθωριστή του ΑΕΠ. Η διαφορά είναι σημαντική αφού από τον αποπληθωριστή του ΑΕΠ εξαιρείται η τιμή πετρελαίου και εν γένει η τιμή εισαγόμενης ενέργειας. Όταν η τελευταία αυξάνεται, ο δείκτης τιμών καταναλωτή τείνει να αυξάνεται με ταχύτερο ρυθμό από τον αποπληθωριστή του ΑΕΠ και υπερεκτιμά το επίπεδο αύξησης των τιμών, δηλ. τον πληθωρισμό. Οι δύο δείκτες ωστόσο έχουν ακόμη μια διαφορά και σε αυτή έγκειται η μεροληψία του Sinn (2014). Ο αποπληθωριστής του ΑΕΠ δεν ενδείκνυται για διαχρονικές συγκρίσεις αφού συγκρίνοντας τις τιμές των παραγόμενων αγαθών και υπηρεσιών με εκείνες των παραγόμενων αγαθών και υπηρεσιών κατά το έτος βάσης, η τιμή του επηρεάζεται σιωπηλά από αλλαγές στη σύνθεση του ΑΕΠ. Αντίθετα ο δείκτης CPI δίδεται από ένα συγκεκριμένο καλάθι προϊόντων και υπηρεσιών το οποίο ανανεώνεται μόνο περιοδικά από τις εθνικές στατιστικές υπηρεσίες. Στο διάγραμμα που παραθέτει ο Sinn (2014, σελ.2) υπολογίζει την αύξηση του αποπληθωριστή για την μακρά περίοδο 1995-2008 και καταλήγει σε μια ταξινόμηση όπου η Ελλάδα (67%), η Ισπανία(56%), η Ιρλανδία (53%), η Κύπρος (51%) και η Πορτογαλία (47%) είναι στο ένα άκρο, ενώ η Φιλανδία (22%), η Αυστρία (17%) και η Γερμανία (9%) στο άλλο. Αγνοεί επεισόδια οικονομικής μεγέθυνσης και δεν εξηγεί γιατί λ.χ. η αύξηση του αποπληθωριστή του ΑΕΠ στην Ιταλία κατά 40%, ή στην Πορτογαλία κατά 47% ήταν καθοριστική για την επιδείνωση των εθνικών οικονομιών, ενώ η αύξηση του μεγέθους στο Λουξεμβούργο κατά 44% ή στην Ολλανδία κατά 37% ήταν «κανονική». Οι δύο δείκτες επιπλέον διαφέρουν στον χρόνο υπολογισμού τους καθώς ο αποπληθωριστής του ΑΕΠ δίδεται κάθε τρίμηνο, ενώ ο δείκτης τιμών καταναλωτή κάθε μήνα όπως ο αποπληθωριστής PCE της Fed. Σε κάθε περίπτωση και οι δυο δείκτες ως δείκτες πρόβλεψης του πληθωρισμού εμφανίζουν καθυστέρηση αφού καταγράφουν αυξήσεις τιμών που ήδη έχουν επέλθει. Βλ. Powell (2013, σελ.61-63), Burda & Wyplosz (2008, σελ.62-64), υποσημείωση 8 και πλαίσιο 2.3.

⁷⁴⁶ Όπως διαπιστώνει ο Sinn (2014, σελ.5) «From Q3/2007 to Q2/2012, the relative Spanish and Portuguese prices fell by 1.2 per cent. The Greek relative price level, by contrast, increased by 3.7 per cent, which is roughly the effect of indirect tax increases. Germany's relative price level declined by 2.1 per cent, while France's increased by 0.9 per cent, both moving in the wrong direction. Only the Irish relative price level changed to a significant degree. From Q3/2007, the first quarter after the interbank market first seized up, to Q2/2012, it declined by 14 per cent.»

επισημαίνει τον εργαλειακό υπό συνθήκες χαρακτήρα της μείωσης ημερομισθίων στην προσπάθεια επαναπόκτησης της ανταγωνιστικότητας και διασαφηνίζει πως μειώσεις στο κόστος εργασίας βελτιώνουν την ανταγωνιστικότητα μόνο εάν και στην έκταση όπου αυτές συνεπάγονται μειώσεις στις τιμές των αγαθών και υπηρεσιών. Στη συνέχεια όμως εξηγεί την «downward price stickiness» και επικαλούμενος τόσο τον Keynes (1936) όσο και τον Friedman (1962) υπογραμμίζει την πρακτική δυσκολία μιας πραγματικής υποτίμησης μέσω περικοπών μισθών και τιμών. Ο Stiglitz (2016, σελ.119-124) εξηγεί αναλυτικά τον μηχανισμό της εσωτερικής υποτίμησης, εναλλακτικό προς εκείνον της υποτίμησης της νομισματικής ισοτιμίας, στα πλαίσια μιας νομισματικής ένωσης. Σε περιβάλλον απουσίας ονομαστικών συναλλαγματικών ισοτιμιών, χώρες της ζώνης του κοινού νομίσματος που αντιμετωπίζουν ασύμμετρη διαταραχή δύναται να τονώσουν την οικονομία τους μεταβάλλοντας την πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία και μειώνοντας τις τιμές των παραγόμενων προϊόντων τους σε σχέση με τις τιμές των παραγόμενων προϊόντων άλλων κρατών μελών ώστε αυτά να καταστούν πιο ανταγωνιστικά. Ο βραβευμένος οικονομολόγος χωρίς να αρνείται πως οι πολιτικές λιτότητας μπορούν να διευκολύνουν τη λειτουργία του μηχανισμού εσωτερικής υποτίμησης, παρατηρεί πως ο ίδιος ο μηχανισμός δεν έχει φέρει αποτελέσματα και έχει ουσιαστικά αποτύχει ως μέσο διαχείρισης της κρίσης στη ζώνη του ευρώ. Όλες οι λανθάνουσες παραδοχές που αυτός φέρει, σε συνδυασμό με την υπόθεση πως η μεγέθυνση της ανεργίας στέκει αναπόφευκτα ως το πρώτο κομμάτι ενός επιτραπέζιου παιχνιδιού domino «εξυγίανσης» της οικονομίας δεν έχουν μελετηθεί ή αξιολογηθεί επαρκώς, εάν έστω ελήφθησαν υπόψιν, από τους φορείς λήψης αποφάσεων. Η συλλογιστική ενός υπέρμαχου των πολιτικών λιτότητας με ταυτόχρονη εμπιστοσύνη στον μηχανισμό εσωτερικής υποτίμησης για μια χώρα που αντιμετωπίζει ελλειμματικό ισοζύγιο και ανεργία διαγράφεται με σαφήνεια. Η ανεργία οδηγεί σε μείωση μισθών, η μείωση μισθών σε μείωση τιμών, οι εξαγωγές αυξάνονται και οι εισαγωγές που καθίστανται ολοένα ακριβότερες μειώνονται και σταδιακά επέρχεται η νέα ισορροπία όπου οι αυξανόμενες εξαγωγές αποκαθιστούν την πλήρη απασχόληση στην οικονομία. Αυτός ο γραμμικός συλλογισμός, διευκρινίζει ο Stiglitz (2016) είναι γεμάτος από αβεβαιότητες. Η μαζική ανεργία δεν

οδηγεί απαραίτητα σε μείωση μισθών, η μείωση των μισθών δεν οδηγεί απαραίτητα σε μείωση των τιμών, ή ειδικότερα σε μείωση των τιμών των εξαγωγίμων προϊόντων και η μείωση των τιμών των εξαγωγίμων προϊόντων δε συνεπάγεται αύξηση των εξαγωγών, ή ειδικότερα επαρκή αύξηση ώστε να αντιστραφεί το προβληματικό εμπορικό ισοζύγιο και να αποκατασταθεί η πλήρης απασχόληση, στραμμένη πια πρωτοφανώς προς τον κλάδο του εμπορίου και των εξαγωγίμων αγαθών και εκπληρούμενη σε ένα πλαίσιο νεομερκαντιλισμού.

Η απόδοση ειδικών βαρών στις παραδοχές που δεν έχουν ισχύσει δεν φέρει καμμία σημασία σε αντίθεση με τη γνώση ότι ο μηχανισμός, ανεξάρτητα από την έκβαση της λειτουργίας του, φέρει συγκεκριμένες αρνητικές επιπτώσεις και ακόμη πιο επικίνδυνα, δύναται σε ορισμένες περιπτώσεις να εμφανίζεται κατ' επίφαση αποτελεσματικός, ενώ λειτουργεί με ανωμαλίες. Ο μηχανισμός της εσωτερικής υποτίμησης μπορεί να φαίνεται πως λειτουργεί τονωτικά σε μια οικονομία εντεινόμενης ύφεσης εξαιτίας της άμεσης πτώσης των εισαγωγών και της διαδοχικής διόρθωσης του εμπορικού ισοζυγίου που απορρέουν από την πτώση των μισθών αλλά ουσιαστικά να εκτελείται αλλοιωμένος, χωρίς να περιλαμβάνει το καθοριστικό βήμα της μείωσης των τιμών. Είναι προφανές πως σε αυτή την περίπτωση δε λαμβάνει χώρα «επανευθυγράμμιση» της οικονομίας ή οικονομική ανάπτυξη, αλλά στραγγαλισμός της εναπομείνουσας φέρουσας ικανότητας της οικονομικής δραστηριότητας. Αυτός ο στραγγαλισμός ουσιαστικά επιτείνεται εξαιτίας όλων των αρνητικών συνεπειών του μηχανισμού της εσωτερικής υποτίμησης. Όπως διατείνονται οι Armington και Baccajo (2012, σελ.262-263), ο μηχανισμός οδηγεί συχνά – όπως και στην περίπτωση της κρίσης της ζώνης του ευρώ - σε συρρίκνωση της ονομαστικής οικονομικής μεγέθυνσης, μιας κρίσιμης μεταβλητής που εκτός των άλλων λαμβάνουν υπ' όψιν οι πιστωτές ώστε να αξιολογήσουν την φερεγγυότητα του δανειζόμενου. Καθώς η βραδεία βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου και τα σχετικά οφέλη βρίσκονται σε άτυπο χρονομετρημένο αγώνα διελκυστίνδας με τις απότομες περικοπές στις αγορές των εγχώριως παραγόμενων προϊόντων, την ουσιαστικά διογκούμενη μόχλευση των νοικοκυριών⁷⁴⁷ και τη συρρίκνωση της ζήτησης και της

⁷⁴⁷ Το χρέος ενός νοικοκυριού ουσιαστικά αυξάνεται μέσω του μηχανισμού της εσωτερικής υποτίμησης αφού το χρηματικό ποσό παραμένει σταθερό και με αυτό πλέον αγοράζονται περισσότερα προϊόντα. Έτσι εξελίσσεται μια διττή διαδικασία προς την κατεύθυνση της επιδείνωσης

παραγωγής στους τομείς των μη εμπορεύσιμων αγαθών, η οικονομία βρίσκεται πρωτίστως σε κατάσταση συστολής, αντιμέτωπη με έλλειψη ρευστότητας και δυστοκία δανεισμού. Ο De Grauwe (2011) συγκρίνοντας τη θεωρητική διαχείριση μιας ύφεσης στην Ισπανία και στη Μεγάλη Βρετανία, εξηγεί αναλυτικά πως η ρευστότητα «παγιδεύεται» επιτυχώς στη δεύτερη χώρα όπου η εθνική κεντρική τράπεζα μπορεί επιπλέον εάν χρειαστεί, να διαδραματίσει ρόλο ύστατου δανειστή⁷⁴⁸. Στην περίπτωση ύφεσης όμως σε ένα κράτος – μέλος μιας νομισματικής ένωσης, η ρευστότητα εκφράζεται στο κοινό νόμισμα και ενδέχεται να «μεταναστεύσει» ενδοκοινοτικά καθώς οι επενδυτές τείνουν να πωλήσουν τα δημόσια ομόλογα του συγκεκριμένου κράτους και να αγοράσουν εκείνα κάποιου άλλου με πιο σταθερή οικονομία. Αντιμέτωπο με την κατάσταση αυτή, χωρίς αυτόνομη τράπεζα - και πριν την ρηξικέλευθη απόφαση του Draghi τον Σεπτέμβριο του 2012 - , το κράτος μέλος στρέφεται αναγκαστικά για δανεισμό στον ιδιωτικό τομέα. Ο τελευταίος θέτει συνήθως υψηλά επιτόκια και το κράτος προκειμένου να «κατευνάσει» τις οποιεσδήποτε πραγματικές ή επίπλαστες ανησυχίες τείνει να εμπλακεί στον βρόχο της αρνητικής ανατροφοδότησης των πολιτικών λιτότητας, δηλαδή της αύξησης της φορολογίας και των περικοπών των δημόσιων δαπανών.

της οικονομίας: η συσσώρευση ουσιαστικού χρέους αυξάνει, ενώ ταυτόχρονα επιδιώκεται η απομόχλευση, δηλ. η μείωση του χρέους και η περικοπή των δαπανών. Το πλαίσιο διαμορφώνει η εξαιρετική δυσκολία δανεισμού και πρόσβασης σε κεφάλαιο.

⁷⁴⁸ Ο Krugman (2010) κάνει μια αντίστοιχη σύγκριση μεταξύ της Ισλανδίας και της Ιρλανδίας στην οποία καταλήγει δικαιολογημένα εν μέρει και εξίσου προκλητικά πως «heterodoxy is working a whole lot better than orthodoxy.». Κατακρίνοντας πρωτίστως την άκριτη ανάληψη αποπληρωμής χρέους και τις πολιτικές λιτότητας, αποφεύγει να σχολιάσει ευθέως την παράμετρο της συμμετοχή σε μια νομισματική ένωση στην περίπτωση της Ιρλανδίας και να προτείνει τρόπους διαχείρισης της αδυναμίας υποτίμησης της νομισματικής ισοτιμίας. Η αδυναμία υποτίμησης της ονομαστικής συναλλαγματικής ισοτιμίας είναι πραγματική συνθήκη σε μια νομισματική ένωση, η οποία αδιαμφισβήτητα θα έπρεπε να έχει αναλυθεί πληρέστερα στην προβληματική και ατελή ζώνη του ευρώ και δεν σχετίζεται με την ετερόδοξη ή ορθόδοξη οικονομική. Παρόλ' αυτά και οποιοδήποτε σχετικό αντεπιχείρημα για το είδος ή το μέγεθος των δύο οικονομιών, ο μηχανισμός υποτίμησης της νομισματικής ισοτιμίας απέδειξε την γρηγορότερη αποτελεσματικότητά του από τον μηχανισμό εσωτερικής υποτίμησης αφού το Δεκέμβριο του 2007 χίλιες ισλανδικές κορώνες αντιστοιχούσαν προσεγγιστικά σε έντεκα ευρώ, το Δεκέμβριο του επόμενου έτους σε τριεπίμιση ευρώ και μόλις το Δεκέμβριο του 2011 σε πεντέμιση ευρώ σημειώνοντας μέχρι το πρώτο τρίμηνο του 2018 ομαλή ανατίμηση. Το επίμαχο άρθρο του Krugman «Lands of Ice and Ire» είναι διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://krugman.blogs.nytimes.com/2010/11/24/lands-of-ice-and-ire/> και για την πορεία της ισλανδικής κορώνας βλ. τον ιστότοπο της ευρωπαϊκής κεντρικής τράπεζας https://www.ecb.europa.eu/stats/policy_and_exchange_rates/euro_reference_exchange_rates/html/eurofxref-graph-isk.en.html

Αποτέλεσμα της διαδικασίας δεν είναι άλλο παρά η κατάληξη της έλλειψης ρευστότητας σε αδιέξοδο χρέους. Ο μηχανισμός της εσωτερικής υποτίμησης χωρίς να αναγνωρίζει το κρίσιμο ζήτημα της ρευστότητας και του δανεισμού, λειτουργεί αποπροσανατολιστικά και εντείνει το πρόβλημα όταν λειτουργεί αλλοιωμένα παραβλέποντας την απαραίτητη μετακύλιση των πτώσεων των μισθών στις τιμές και εστιάζοντας αποκλειστικά στην μείωση του εργατικού κόστους εγκαινιάζοντας σχεδόν πάντοτε ταυτόχρονα τη γνωστή πια συζήτηση των «δομικών μεταρρυθμίσεων».

Οι «δομικές μεταρρυθμίσεις» έχουν ευρύ και ρευστό περιεχόμενο (Dias Da Silva, Givone & Sondermann, 2017, σελ.4-5) και συχνά ο επιθετικός προσδιορισμός του «δομικού» που προϋποθέτει βαθειά γνώση των εθνικών οικονομιών, αποτελεί προπέτασμα καπνού επιβολής ιδεοληπτικών αλλαγών ή αυθαίρετης ιεράρχησης αυτών (Crespy & Vanheuverzwijn, 2019; Sacchi, 2014). Δικαιολογημένος πάντοτε και ιδιαίτερα γόνιμος σε περιπτώσεις αρνητικών μεταβολών της παραγωγικότητας, ο σχετικός διάλογος αφορά ένα πλήθος παραγόντων μικροοικονομίας όπως την ποιότητα της σχέσης εργοδότη – εργαζόμενου, τις ενδεχόμενες αρνητικές συνέπειες της φορολογίας στα κίνητρα εργασίας ή επενδύσεων, τη δυσκολία πρόσβασης σε πίστωση και εύρεσης χρηματοδότησης, τη δυσκολία απόκτησης των απαραίτητων αδειών και τις πρακτικές πρόσληψης και απόλυσης⁷⁴⁹. Οι παράμετροι αυτές ουσιαστικά επιχειρούν να «εγκλωβίσουν» όλες τις αβεβαιότητες, τις δυσκολίες και το ενδεχόμενο κόστος που προκύπτουν από το θεσμικό, νομικό και γραφειοκρατικό περιβάλλον της εκάστοτε εθνικής οικονομίας, θεμελιωμένες στην πολυσχιδή οικονομική θεωρία και σε συγκεκριμένες παραδοχές, ευρισκόμενες σε μια διαρκή διαλεκτική σχέση με την πραγματικότητα και την επιστήμη. Η υπολογιστική τους αξία γίνεται ακόμη πιο ιδιότυπη αφού η εκάστοτε συνισταμένη τους δεν είναι απλά προϊόν της άθροισής τους αλλά προϊόν της σύζευξής τους και της δυναμικής αλληλεπίδρασής τους. Ακόμη σημαντικότερα για αρκετούς μελετητές, μεταξύ των οποίων και το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ το οποίο τις προσεγγίζει ως δείκτες ανταγωνιστικότητας και παράγει σχετικές κατατάξεις για περισσότερο από σαράντα

⁷⁴⁹ Βλ. μεταξύ άλλων World Economic Forum (2010, 2013, 2018), World Bank Doing Business Indicator (DBI), OECD Employment Protection Legislation Indicator.

χρόνια, οι ίδιες μεταβλητές επεκτείνονται και περιλαμβάνουν «μονομερώς»⁷⁵⁰ το κόστος εργασίας και την ευελιξία των πραγματικών ημερομισθίων⁷⁵¹. Υπό το πρίσμα αυτό η μελέτη τους απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή και οποιοδήποτε συμπέρασμα τουλάχιστον την τήρηση σχετικών επιφυλάξεων⁷⁵². Ο Thimann (2015, σελ.151-154), έχοντας ουσιαστικά εργαλειοποιήσει την παράμετρο του κόστους εργασίας⁷⁵³, τίθεται άκριτα υπέρ των δομικών μεταρρυθμίσεων, παρέχει συμβατικές εξηγήσεις για τις αντιστάσεις υλοποίησής τους⁷⁵⁴ και καταλήγει ανάμεσα στην αδυναμία για δραστική και συστηματική επέμβαση των υπερεθνικών θεσμικών οργάνων και την

⁷⁵⁰ Ο χαρακτηρισμός μονομερώς αναφέρεται στο πλαίσιο της κεφαλαιοκρατικής σχέσης η οποία αναλύεται στη συνέχεια.

⁷⁵¹ Στα Global Competitiveness Reports του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ για τα έτη 2010-2011 και 2013-2014 αναφέρεται ως δείκτης ανταγωνιστικότητας στον έβδομο πυλώνα («Labor market efficiency»), υπό τον τίτλο «flexibility of wage determination».

⁷⁵² Για παράδειγμα η κατάταξη της Ελλάδας στην 140^η θέση και της Ιταλίας στην 148^η για το δείκτη «adverse effects of taxation on incentives to work» (Thimann, 2015, σελ. 152) δεν είναι μονοσήμαντη. Μπορεί η φορολογία εισοδημάτων να είναι πράγματι υψηλή στις συγκεκριμένες χώρες ή δύναται τα έσοδα αυτής να αξιοποιούνται δίχως να καλύπτουν τις ανάγκες των πολιτών.

⁷⁵³ Ο Thimann (2015, σελ.149) συνοψολογίζει στις τιμές που δίδει για τους εργαζόμενους τη φορολογία εισοδήματος. Η φορολογία εισοδήματος είναι διακριτό ζήτημα από το κόστος εργασίας και φέρει ανταποδοτικό όφελος το οποίο εκτιμάται αναπόφευκτα υποκειμενικά. Επιπλέον, απομονώνοντας το κόστος εργασίας που επιφορτώνεται ο εργοδότης για έναν εργαζόμενο, καταλήγει όχι στον θεμιτό εντοπισμό των αποκλίσεων και στον σχετικό προβληματισμό, αλλά στην ενοχοποίηση του αυξημένου κόστους εργατικής δύναμης αφού αυτό υποτίθεται πως έχει καθοριστική αρνητική επίπτωση στην ανταγωνιστικότητα μιας επιχείρησης. Από το δείγμα λείπει η Σουηδία, ενώ επιτηδευμένα αποφεύγει να σχολιάσει τις τιμές του Βελγίου αφού η συμπερασματική του επίπληξη προς την Ιταλία και την Γαλλία θα βρισκόταν σε ασυμφωνία. Σύμφωνα με τα στοιχεία που ο ίδιος παραθέτει στις Βρυξέλλες ένας manager «κοστίζει» 143 χιλιάδες ευρώ και «αμοιβεται» με 52, ενώ στο Παρίσι «κοστίζει» 166 χιλιάδες ευρώ και «αμοιβεται» με 66. Με άλλα λόγια από τη διαπίστωση πως «for a single position with the median salary in the country, a firm in France has to pay €12,000 more per year, or almost €1,000 each month, than a company in neighboring Germany.», δεν προκύπτει κανένα συμπέρασμα, ούτε καν για τις ίδιες τις εταιρείες. Για τις τελευταίες, το κόστος ενός εργαζόμενου βρίσκεται σε αντισταθμιστική σχέση με μια πλειάδα άλλων παραγόντων όπως λ.χ. την ευκολία πρόσβασης σε πίστωση.

Από το συγκεκριμένο πίνακα ωστόσο διαπιστώνεται φανερά η ανισότητα των εισοδημάτων. Η αναλογία ενός μισθού υπαλλήλου (clerk) προς έναν μισθό διευθύνοντα συμβούλου (CEO) καταγράφεται ως 1:20 ή ακόμη μικρότερη και το αδικαιολόγητο χάσμα σε απόλυτες τιμές μεταξύ του κόστους εργασίας ενός «executive» και ενός «CEO» ισούται με το κόστος εργασίας δεκατεσσάρων υπαλλήλων στο Βέλγιο, δεκαέξι στην Γερμανία και δεκαοκτώ στην Ιταλία.

⁷⁵⁴ Πέρα από τη βιβλιογραφική αναφορά στις συμβατικές εξηγήσεις αθέτησης των δομικών μεταρρυθμίσεων, ο ίδιος ο Thimann (2015, σελ.156-160) επισημαίνει τρεις λόγους δυσκολίας υλοποίησής τους. Ο πρώτος αφορά την ετερογένεια των χωρών του ενωσιακού εγχειρήματος, ο δεύτερος το ανεπαρκές ευρωπαϊκό θεσμικό πλαίσιο και ο τρίτος, «ευάλωτος» σε επικίνδυνες ερμηνεύσεις, «The unintended consequences of a political overlay in European economic and monetary union.»

επιτακτικότητα της αντίστοιχης ανάγκης, στην κομβική ευθύνη των κρατών και των συμβαλλόμενων εθνικών οργάνων και στην σπουδαιότητα της σχετικής συζήτησης. Αν και πλαισιωμένο ως επιχείρημα υπέρ της αποτελεσματικότητας των δομικών μεταρρυθμίσεων, υπενθυμίζει πως οι παραπάνω ταξινομήσεις δύναται να αλλάζουν ραγδαία καθώς λ.χ. η Γαλλία ανήλθε από το 2008 και σε διάστημα δύο ετών τριάντα θέσεις στο «market efficiency index» ή η Πορτογαλία εμφάνισε παρόμοια πορεία σε ένα μόλις έτος, από το 2013 έως το 2014. Πέρα από το γεγονός πως η συγκεκριμένη παρατήρηση προκαλεί πρωτίστως εύλογη αμφισβήτηση της ποιότητας των κατατάξεων⁷⁵⁵, ο ίδιος ο Thimann εγκλωβίζεται σε ταυτολογία. Η υλοποίηση των δομικών μεταρρυθμίσεων είναι σημαντική γιατί βελτιώνει αποτελεσματικά την ανταγωνιστικότητα των κρατών, η οποία ορίζεται με παράμετρους αυτές τις ίδιες τις δομικές μεταρρυθμίσεις. Υπό αυτή την οπτική, οποιοδήποτε επιχείρημα υπέρ των δομικών μεταρρυθμίσεων αποτιμάται είτε περιττό, είτε επιζήμιο⁷⁵⁶. Φαίνεται περιττό καθώς η αξία των ανοικτών οικονομικών και πολιτικών θεσμών είναι αδιαφιλονίκητη (Acemoglu & Robinson, 2013) και η εξισορροπημένη κεφαλαιοκρατική σχέση, η εύκολη πρόσβαση σε πίστωση, η γυναικεία συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό, η ταχεία και σχετικά μη κοστοβόρα απόκτηση των απαραίτητων αδειών αποτελούν τα λογικά, αποοικονομικοποιημένα, αποπολιτικοποιημένα αιτήματα των δημοκρατιών της ευρωζώνης και του ενωσιακού εγχειρήματος. Λειτουργεί επιζήμια, όπως κάθε υποστήριξη ή εναντίωση σε ασαφή μέτρα βελτίωσης που φέρουν γενικό «τίτλο» και ιδίως όταν αυτά επεκτείνονται και αφορούν τα καθαρά ημερομίσθια. Όπως έχει ήδη προαναφερθεί, οι δομικές μεταρρυθμίσεις περιλαμβάνουν επιπλέον σύνθετα ζητήματα όπως τις επιπτώσεις της φορολόγησης στις επενδύσεις, τη διαδικασία πτώχευσης εταιρειών ή την ευελιξία των ημερομισθίων. Τα θέματα αυτά αποτελούν πεδία προστριβής στην

⁷⁵⁵ Η κριτική ερώτηση που απορρέει από την παρατήρηση σχετίζεται με την ποιοτική διάσταση και την ερμηνεία της ανέλιξης των τριάντα θέσεων.

⁷⁵⁶ Η διασφάλιση της δημοκρατικής ποιότητας στις υλοποιημένες μεταρρυθμίσεις αποτελεί το κύριο διακύβευμα και αντικείμενο προβληματισμού. Ακολουθούν η σειρά υλοποίησής τους και η μελέτη του χαρακτήρα των αποκομιζόμενων οφέλων. Ενδεικτικά για τα ζητήματα αυτά βλ. Blanchard & Giavazzi (2003), Fiori et al. (2007) και Varga & in't Veld (2014), Bouis et al. (2012) αντίστοιχα. Σε καμία περίπτωση δεν είναι περιττή η επισήμανση της εθνικής ευθύνης και της αδυναμίας των υπερεθνικών οργάνων για την υλοποίηση δομικών μεταρρυθμίσεων και από την οπτική αυτή το έργο του Thimann (2015) παραμένει ιδιαίτερα σημαντικό και γόνιμο.

οικονομική επιστήμη ή θέματα για τα οποία οποιαδήποτε σχετική τοποθέτηση θεμελιώνεται τελικά αναπόφευκτα σε υποκειμενικές εκτιμήσεις. Σε τούτες τις περιπτώσεις απαιτείται διαφάνεια, αναλυτικός προσδιορισμός και διαρκής προβληματισμός για τις παραδοχές του τελικού συσχετισμού της εν λόγω μεταβλητής με την ανταγωνιστικότητα. Η επιφύλαξη είναι συστατικό πυρηνικό στοιχείο της ορθολογικής διαχείρισής τους, θεμελιώνεται στη συνύφανση των αξιών και της πρακτικής και συστέλλεται μόνο από τη γνώση και την πληρότητα των περιπτώσιακών μελετών. Υπό αυτή την οπτική, προσομοιάζει σε δόγμα και αδιαμφισβήτητητα αποτελεί γενίκευση λ.χ. η θέση της συντακτικής ομάδας των «Global Competitiveness Reports» του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ η οποία αναφέρεται στον έκτο πυλώνα («Goods market efficiency») και διατυπώνεται ως:

«The best possible environment for the exchange of goods requires a minimum of impediments to business activity through government intervention» (World Economic Forum, 2010, σελ.5)⁷⁵⁷.

Η συγκεκριμένη φράση θα έμοιαζε ίσως αμερόληπτη εάν τελείωνε στο activity. Άλλωστε εμπόδια στην οικονομική δραστηριότητα πηγάζουν αδιαμφισβήτητα και από την υπερβολική ιδιωτική αποταμίευση κεφαλαίου⁷⁵⁸. Σε κάθε περίπτωση είναι ενδεικτική η αντιπαραβολή της αναφοράς των μεταρρυθμιστικών προτάσεων του Hartz τον Αύγουστο του 2002 που περιλάμβανε 350 σελίδες και της γενικής αναφοράς του αδιαμφισβήτητα αναρμόδιου ευρωπαϊκού συμβουλίου προς την Ισπανία ή την Ιταλία τον Ιούνιο του 2014 που αποτελούταν μόλις από δύο⁷⁵⁹.

Επιστρέφοντας στην αξιολόγηση του μηχανισμού της εσωτερικής υποτίμησης, οι Armingeon & Baccaro (2012, σελ.269-274) διευκρινίζουν πως υπάρχουν εναλλακτικές επιλογές για τη διαχείριση της κρίσης όπως η ποσοτική χαλάρωση, η έκδοση

⁷⁵⁷ Η ίδια φράση στο Global Competitiveness Report για το έτος 2013-2014 διατυπώνεται ως «The best possible environment for the exchange of goods requires a minimum of government intervention that impedes business activity.» (World Economic Forum, 2013, σελ.6)

⁷⁵⁸ Αυτή είναι η ιδιαιτερότητα της ανισότητας ως μεγέθους. Η υπερβολική αύξηση της, πέρα από οποιοδήποτε κοινωνικό αντίκτυπο, «φρενάρει» την οικονομική μεγέθυνση - και διεστραβλώνει επιπλέον τον ανταγωνισμό - πολύ περισσότερο από ότι η συρρίκνωση της ζήτησης που προκαλούν οι μειώσεις των ημερομισθίων. Η ανάλυση του μεγέθους ακολουθεί στην σχετική ενότητα.

⁷⁵⁹ Ο Thimann (2015, σελ.157) διατυπώνει εύστοχα τη συγκεκριμένη παρατήρηση για να καταδείξει την αναρμοδιότητα των υπερεθνικών οργάνων και κατ' έπεκταση την ανεπάρκεια του ενωσιακού θεσμικού πλαισίου.

ευρωομολόγων και η αναθεώρηση της θεσμοθετημένης εντολής της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας για την σταθερότητα των τιμών. Ο Sinn (2014), δύο έτη αργότερα, χωρίς να αναλύει τις μεθόδους αυτές ή να προβληματίζεται για την αποτελεσματικότητά τους, προτάσσει προκλητικά την επιλογή της εξόδου από την νομισματική ένωση για τα κράτη που αντιμετωπίζουν ασύμμετρη διαταραχή. Επιστρατεύει τη θεσμοθετημένη εντολή της ΕΚΤ για τον πληθωρισμό αρνούμενος να εξετάσει την αποτελεσματικότητα αυτής στο νέο οικονομικό περιβάλλον (The Economist, 2019, Special Report 12.10.2019) και απορρίπτει επιπλέον για την χώρα του την επιλογή της κενσιανής επεκτατικής δημοσιονομικής πολιτικής, αφού σε «κενό μνήμης» ελλοχεύει ο κίνδυνος παραβίασης της συνθήκης του Maastricht και του νέου δημοσιονομικού συμφώνου του 2012. Εκτιμά λογικά πως ο γερμανικός πληθυσμός θα αρνηθεί την υποτίμηση των αποταμιεύσεων του και την αύξηση του πληθωρισμού και διασαφηνίζει πως οποιαδήποτε εγχώρια αύξηση ημερομισθίων και τιμών πρέπει να δικαιολογείται από την πλευρά της ζήτησης, χωρίς ωστόσο να συμπληρώνει πως κάτι τέτοιο απαιτεί τελικά αύξηση της εγχώριας κατανάλωσης και των δαπανών. Καταλήγει έτσι, πως ο καλύτερος τρόπος επανευθυγράμμισης των εθνικών ισοζυγίων των τρέχουσων συναλλαγών «[...] is to simply let the market forces work.» με την λανθασμένη, χυδαία⁷⁶⁰ παραδοχή ανωτερότητας διατυπωμένη ως «After years of extensive and excessive capital exports to the southern countries, investors from the north now **have realised their mistake** and look more towards investment in the home harbour.» και συνάμα υποστηρίζει για τις οφειλέτριες χώρες πως «the dangers of an exit are minuscule compared with the horrors resulting from a non-exit.» (Sinn, 2014, σελ.9-11).

Είναι πλέον κατανοητό πως ο μηχανισμός εσωτερικής υποτίμησης αφορά την εργαλειακή υπό συνθήκες μείωση του κόστους εργασίας και είναι ένα από τα πολλά μέσα διαχείρισης της κρίσης. Φέρει πυρηνικό του στοιχείο τη μετακύλιση των μειώσεων των ημερομισθίων στις τιμές, έχει ορισμένες αρνητικές συστατικές επιπτώσεις και η επιτυχία του θεμελιώνεται σε συγκεκριμένες παραδοχές. Στο

⁷⁶⁰ Το πρόβλημα πλεονάσματος της γερμανικής οικονομίας και συσσώρευσης αποταμιεύσεων έχει αναλυθεί στην προηγούμενη υποενότητα και παραμένει επαρκώς επτά έτη αργότερα. Η παραδοχή γίνεται χυδαία αφού «the southern countries» προσεγγίζονται ως μη υποκείμενα, χωρίς δυνατότητα δράσης και εμπλοκής.

πλαίσιο αυτό, φέγγει την «υποτιμημένη» δύναμη στο δεσμό του κόστους εργασίας με το μέγεθος των τιμών, αυτή που δεν αφορά την κοινότοπη σχέση αμοιβαίας αύξησης μα ακριβώς την αντίστροφή της, εκείνη της πέδησης και μάλιστα όταν αυτή ασκείται από τον πρώτο πόλο, τον πόλο των ημερομισθίων, στο δεύτερο. Με την κατανόηση της διαδικασίας της αντίστροφης διάβρωσης της ανταγωνιστικότητας, στο επίκεντρο του προβληματισμού προβάλλει η πραγματική ισχύ της μεταβλητής των τιμών των αγαθών και υπηρεσιών⁷⁶¹.

⁷⁶¹ Το μέγεθος αναλύεται στην υποενότητα του πληθωρισμού.

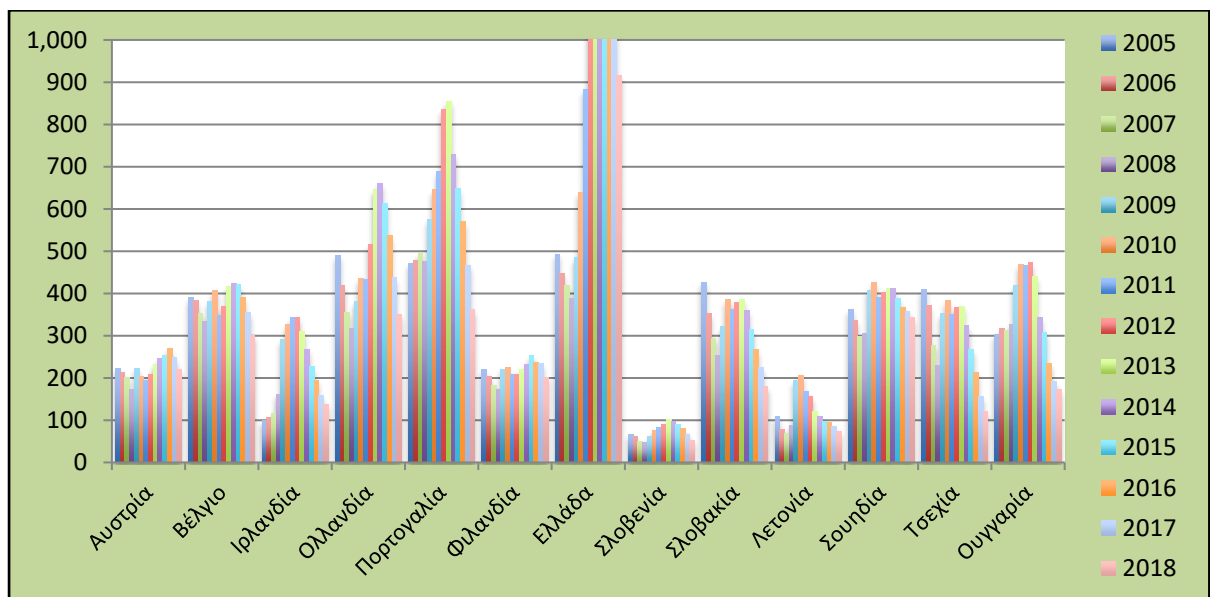
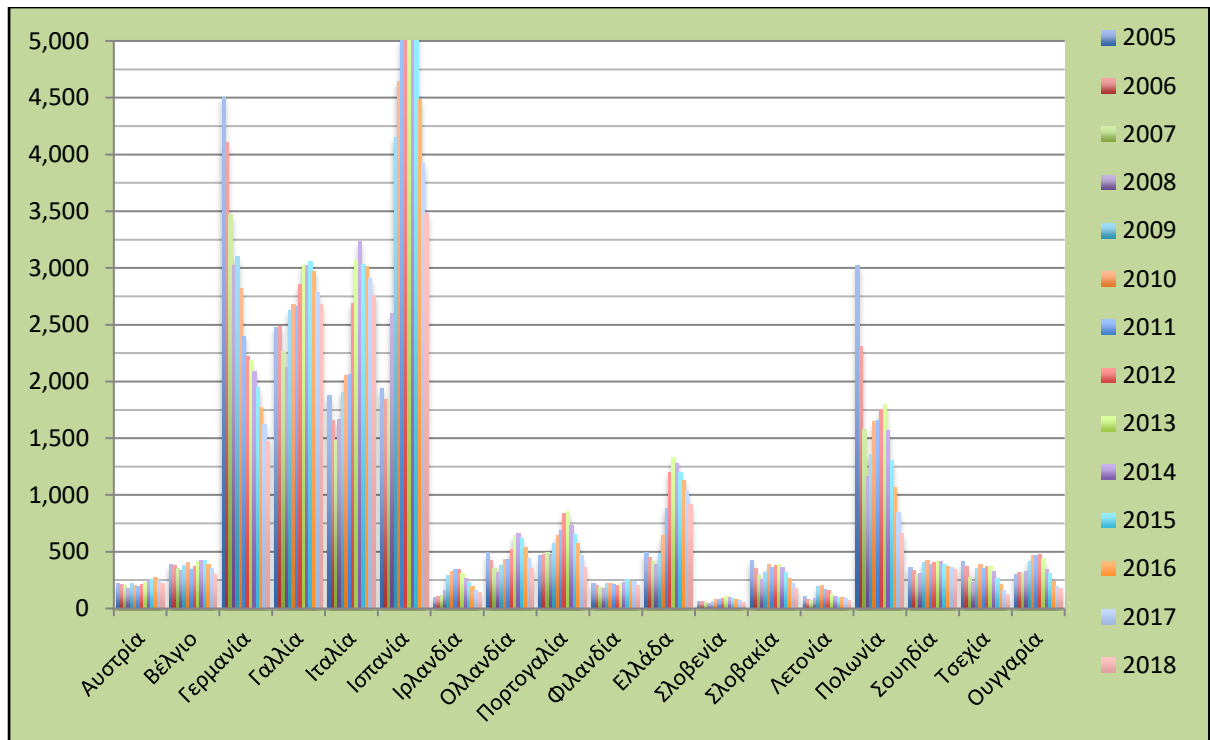
8.3. Η ανεργία στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Παραμένοντας στον πόλο της εργασίας και πάντοτε υπό το πρίσμα της ανταγωνιστικότητας, με γνώση των διαχρονικών μεταβολών του κόστους εργασίας στα κράτη - μέλη και της καίριας σημασίας του μεγέθους των τιμών, εμφανίζεται διαδοχικά το κρίσιμο μέγεθος της ανεργίας και η συνάρθρωση της μισθολογικής πολιτικής (wage policy) με την πλήρη απασχόληση. Τρία σχετικά διαγράμματα παράγονται για την περίοδο 2005-2018⁷⁶². Το διάγραμμα 62 απεικονίζει τον πληθυσμό των ανέργων⁷⁶³ σε χιλιάδες ανά χώρα και τις διακυμάνσεις αυτών. Καθώς εμφανίζονται σημαντικές ενδοκοινοτικές αποκλίσεις και η μεταβλητή φέρει ιδιαίτερο ποιοτικό φορτίο, η πληρέστερη απεικόνιση κρίνεται αναγκαία και υπό την ίδια λεζάντα απομονώνεται λεπτομέρεια του διαγράμματος όπου ο κατακόρυφος άξονας εκτείνεται έως την τιμή του ενός εκατομμυρίου ανέργων. Το διάγραμμα 63, προσανατολισμένο στην συνολική εικόνα, περιγράφει αθροιστικά τον πληθυσμό των ανέργων στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στην ζώνη του κοινού νομίσματος των δεκαεννιά κρατών μελών κατά την πάροδο του χρόνου και καθιστά έτσι εφικτή τη σύγκριση των μεταβολών της ανεργίας σε κάθε έναν από τους δύο υπερεθνικούς σχηματισμούς. Το διάγραμμα 64 τέλος, συμπληρώνοντας τις σχετικές με την πλήρη απασχόληση παρατηρήσεις, αφορά τις ποσοτώσεις ανέργων επί του ενεργού πληθυσμού⁷⁶⁴ και τις διαχρονικές μεταβολές αυτών. Οι υπό εξέταση χώρες διακρίνονται αναπόφευκτα σε τέσσερις ομάδες, κάθε μια εκ των οποίων αποτυπώνεται ξεχωριστά.

⁷⁶² Η περίοδος επιλέγεται με κριτήριο τη συνοχή της ανάλυσης. Η μελέτη της είναι εφικτή αφού δίδονται συστηματικά τιμές ανά έτος στην σχετική βάση δεδομένων της Eurostat. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/lfs/data/database>. Στην παρούσα ανάλυση η ανεργία προσεγγίζεται σε εθνικό επίπεδο και όχι σε περιφερειακό, όπως εκείνο των (από 1/01/2018) 281 περιοχών σε επίπεδο NUTS-2 ή των 1348 σε επίπεδο NUTS-3. Για την διαίρεση της Ένωσης σε περιφέρειες βλ. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/background>.

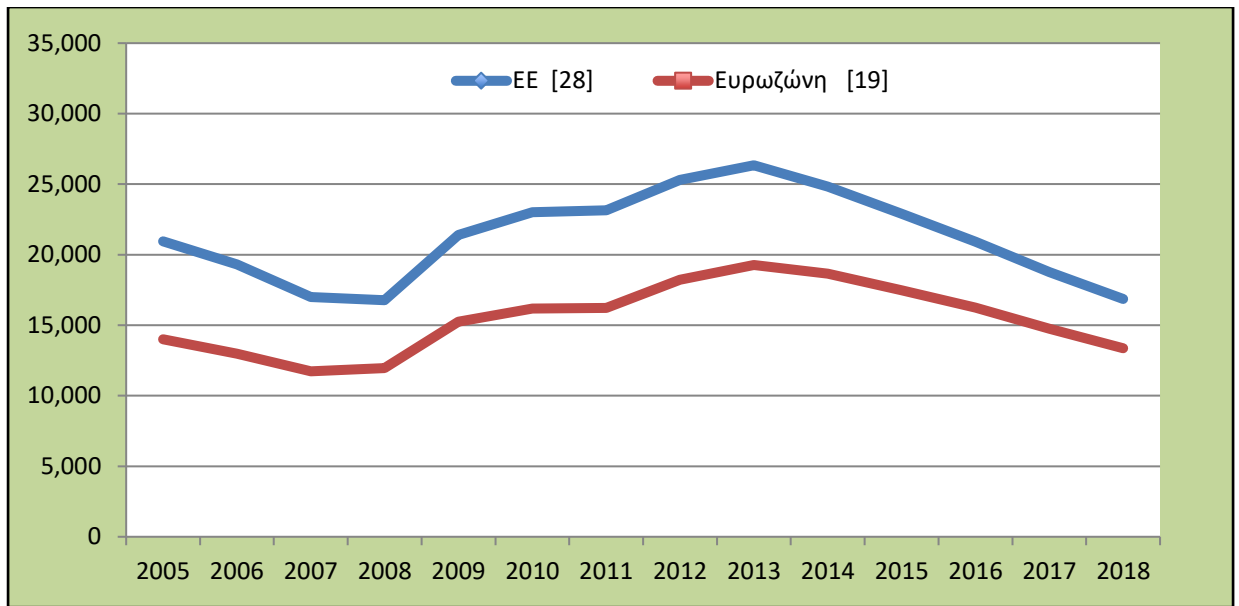
⁷⁶³ Σύμφωνα με τη βάση δεδομένων ως άνεργοι χαρακτηρίζονται «all persons 15 to 74 years of age (16 to 74 years in ES, IT and the UK) who were not employed during the reference week, had actively sought work during the past four weeks and were ready to begin working immediately or within two weeks». Βλ. https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/en/une_esms.htm

⁷⁶⁴ Ως ενεργός πληθυσμός («active population») ορίζεται το σύνολο του εργατικού δυναμικού («labour force»), δηλ. το σύνολο των ανθρώπων που βρίσκονται στο ηλικιακό φάσμα της υποσημείωσης [292].

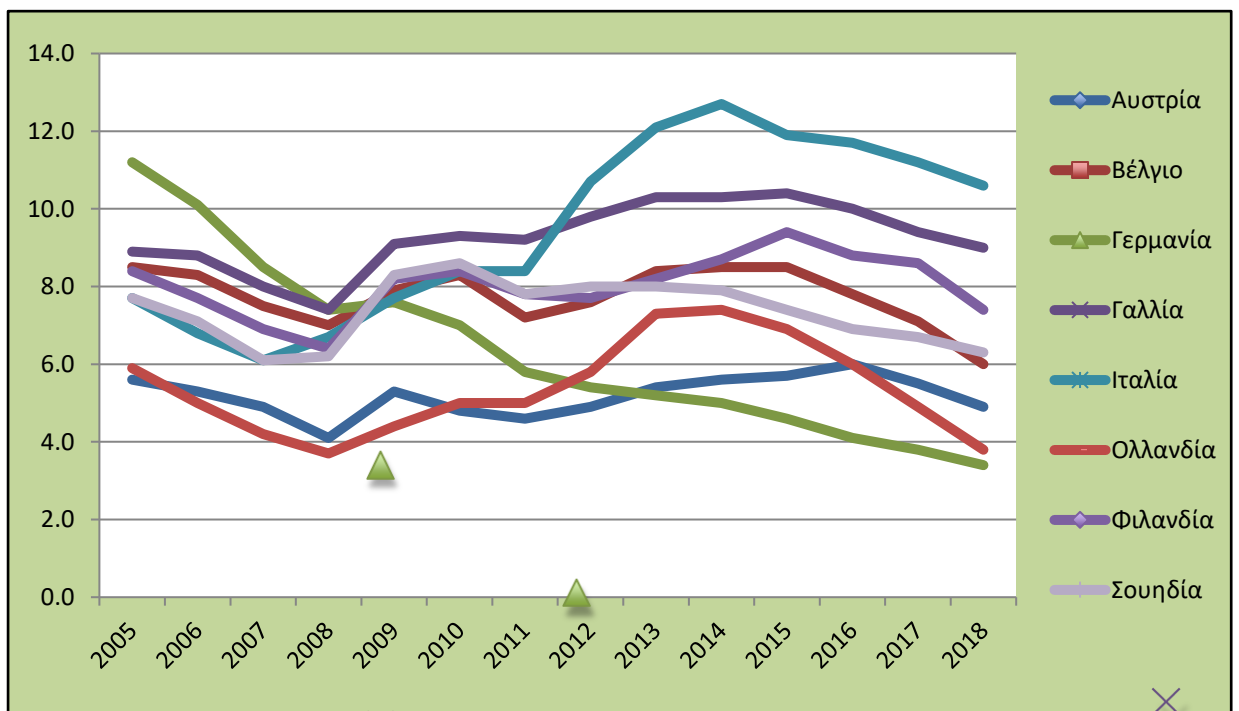

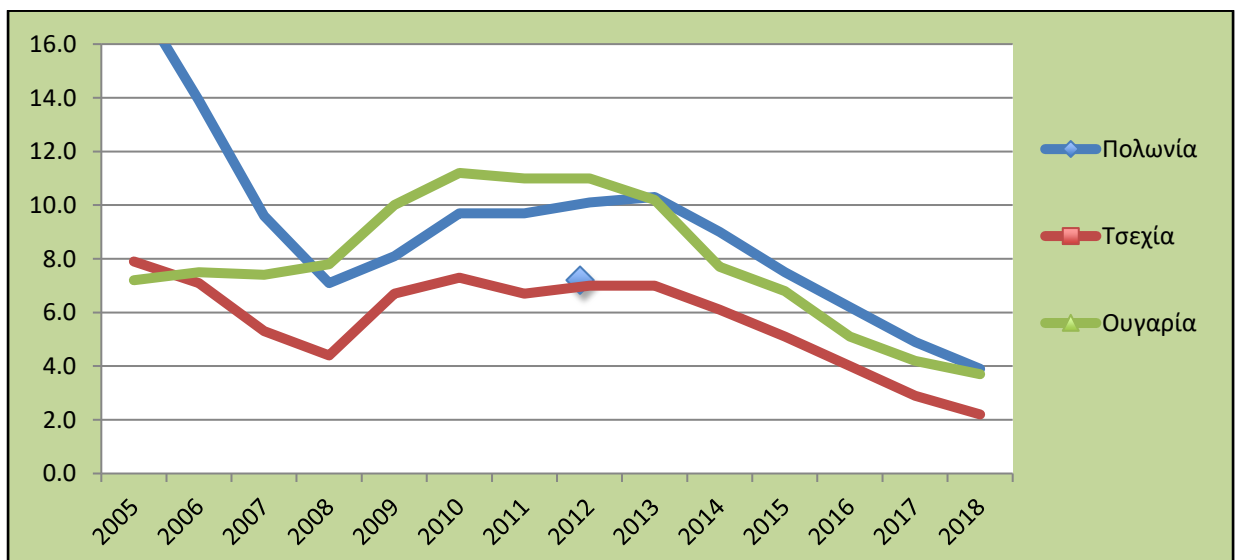
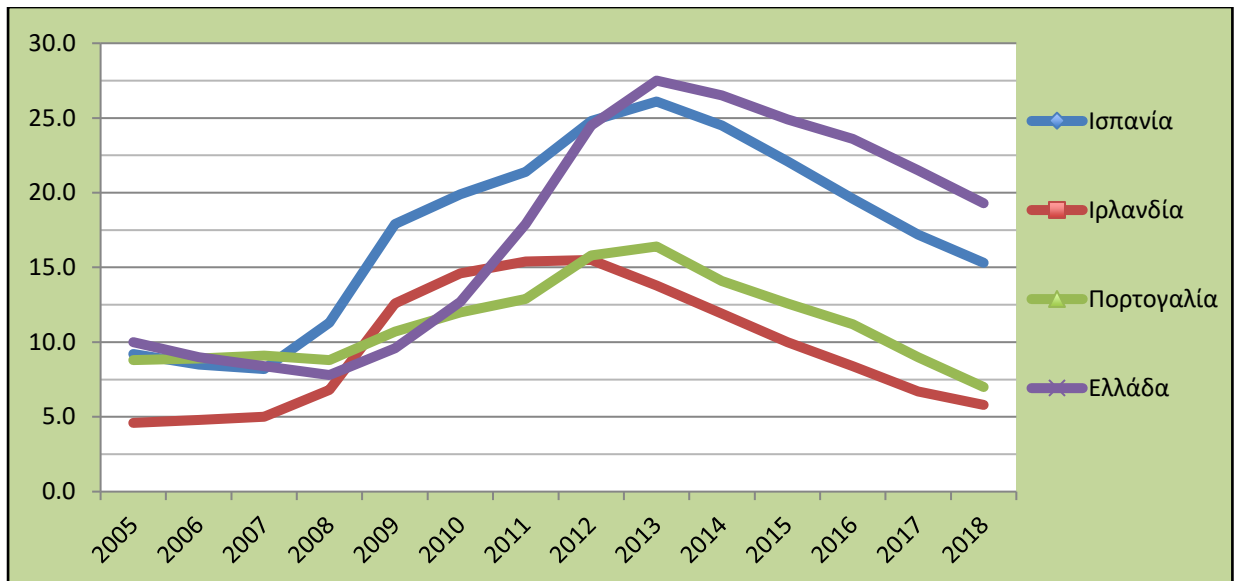
Διάγραμμα 62: Πληθυσμός ανέργων σε χιλιάδες ανά χώρα την περίοδο 2005-2018 (Eurostat)⁷⁶⁵.

⁷⁶⁵ Η σχετική βάση δεδομένων είναι διαθέσιμη στον ιστότοπο: https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/en/une_esms.htm

Διάγραμμα 63: Πληθυσμός ανέργων σε χιλιάδες στην Ευρωπαϊκή Ένωση [28] και στην Ευρωζώνη [19] την περίοδο 2005-2018.

Διάγραμμα 64: Άνεργοι ως % ποσοστό του ενεργού πληθυσμού την περίοδο 2005-2018⁷⁶⁶.

⁷⁶⁶ Η τιμή για την Πολωνία το 2005 είναι 17,9%.

Η Ισπανία, η Γερμανία, η Γαλλία, η Ιταλία και η Πολωνία εμφανίζουν διαχρονικά πολύ περισσότερους ανέργους από τα υπόλοιπα κράτη. Η παρατήρηση, αναμενόμενη εάν ληφθεί υπ' όψιν ο πληθυσμός αυτών των χωρών, δεν στερείται βαρύτητα όταν εξηγείται σε απόλυτες τιμές. Στη Γερμανία έως το 2009 οι άνεργοι υπολογίζονταν περισσότεροι από τρία εκατομμύρια. Τέτοιες τιμές στοίχειωναν την Γαλλία και την Ιταλία κατά την τετραετή περίοδο 2013-2016. Στην Πολωνία το 2012 μόλις λιγότεροι από ένα εκατομμύριο οχτακόσιες χιλιάδες δεν είχαν εργασία, ενώ στην Ισπανία το επόμενο έτος ο αντίστοιχος πληθυσμός άγγιζε το ιστορικό υψηλό των έξι εκατομμυρίων. Τις παραπάνω χώρες στη θλιβερή αυτή κατάταξη ακολουθεί η Ελλάδα. Στο κράτος των διαδοχικών μνημονίων, με πληθυσμό σχεδόν τέσσερις φορές μικρότερο από την Πολωνία και οκτώ από την Γερμανία, καταγράφονταν αδιάλλειπτα κατά το διάστημα 2012-2017 περισσότεροι από ένα εκατομμύριο άνεργοι. Η λεπτομέρεια του διαγράμματος 62 εξοστρακίζει την ερμηνεία της ανεργίας ως ένα ακόμη δείκτη αξιολόγησης των εθνικών οικονομιών και ουσιαστικά αποτυπώνει τα πλήγματα ενός κοινού εχθρού. Ενδεικτικά, στην Αυστρία και στο Βέλγιο οι άνεργοι εκτιμούνταν διαχρονικά σχεδόν σταθεροί κατά την υπό εξέταση περίοδο και αριθμούσαν διακόσιες και τετρακόσιες χιλιάδες αντίστοιχα. Στην προσανατολισμένη στη βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου Ολλανδία, οι άνεργοι ήταν περισσότεροι από μισό εκατομμύριο καθ' όλη την περίοδο 2013-2016, ενώ ακόμη και η σχετική τιμή για το έτος 2018 υπερέβενε την αντίστοιχη του 2008. Σταθερά περισσότεροι από είκοσι εκατομμύρια άνθρωποι στον ενεργό πληθυσμό της Ένωσης δεν απασχολούνταν κατά το διάστημα 2009-2016, και ουδέποτε στην δεκατετραετή υπό εξέταση περίοδο δεν καταγράφηκαν λιγότεροι από δεκαέξι εκατομμύρια. Το γρήγορο συμπέρασμα που εξάγεται από το διάγραμμα 63, πως δηλαδή ο κύριος όγκος των ανέργων βρίσκεται στην Ευρωζώνη, δεν προκαλεί έκπληξη και είναι εν μέρει απόρροια των πληθυσμών που προσμετρούνται στους δύο υπερεθνικούς σχηματισμούς. Παρόλα αυτά η αθροιστική τιμή που παρατηρείται στις χώρες που ανήκουν στην Ένωση μα δεν χρησιμοποιούν το κοινό νόμισμα παραμένει συγκρίσιμη με εκείνη που καταγράφεται αθροιστικά στη ζώνη του κοινού νομίσματος σε μια αναλογία που κυμαίνεται από

1:2 έως 1:4⁷⁶⁷. Η μελέτη των μεταβολών του πληθυσμού των ανέργων προσφέρει διαφωτιστικά συμπεράσματα. Κατά τα έτη 2006 και 2007 η ανεργία μειώθηκε και στις δύο κοινότητες και αξιοσημείωτα, ο ρυθμός μείωσης στις χώρες που δεν χρησιμοποιούν ευρώ διπλασιάστηκε κατά το 2007 και υπολογίστηκε στο ιστορικό υψηλό 16,8%. Καθώς όμως η κρίση μετατοπίστηκε στην ήπειρο, η ανεργία αυξήθηκε παντού και το 2009 σε μια ομόρρυθμη μεταβολή, η νομισματική ένωση απέκτησε 3,29 εκατομμύρια επιπλέον άνεργους (συν.: 15,258 / ρυθμ: 27,5%), ενώ οι υπόλοιπες χώρες 1,33 (συν.: 6,136 / ρυθμ: 27,7%). Οι τελευταίες επλήγησαν περισσότερο κατά τα δύο επόμενα έτη, ενώ η ανεργία στην Ευρωζώνη, σε φέρελπη εξέλιξη, σχεδόν σταθεροποιούταν το 2011⁷⁶⁸. Έκτοτε οι ρόλοι αντιστράφηκαν και το 2012 ο πληθυσμός των ανέργων στην Ευρωζώνη αυξάνοταν κατά 12,3%, δηλ. δύο εκατομμύρια πρώην εργαζόμενους, ενώ ο αντίστοιχος εκτός της ζώνης του κοινού νομίσματος μόλις κατά 2%. Ήδη το 2013 το 2% αντικαταστάθηκε από αρνητικές τιμές, ενώ το 2014 η ανεργία στην Τσεχία, στην Πολωνία και στην Ουγγαρία εισέρχεται σε τροχιά ραγδαίας συρρίκνωσης με σταθερό ρυθμό μεγαλύτερο του 12% (max. -13,91% / 2016), ρυθμό τον οποίο η ζώνη του κοινού νομίσματος δεν κατάφερε ουδέποτε στην υπό εξέταση περίοδο να επιτύχει⁷⁶⁹.

Όπως έχει προαναφερθεί, τέσσερα διαγράμματα υπό τον αριθμό 63 απεικονίζουν το ποσοστό των ανέργων στον ενεργό πληθυσμό κατά την υπό εξέταση περίοδο. Στο πρώτο αποτυπώνεται η μεταβολή της ποσοστώσης για τη Σουηδία και εκείνα τα κράτη μέλη της Ευρωζώνης τα οποία κατάφεραν να περιορίσουν τη διακύμανση της ανεργίας. Το δεύτερο το οποίο φέρει υψηλότερες τιμές στον κατάκορυφο άξονα αφορά τα τέσσερα κράτη μέλη της νομισματικής ένωσης που αντιμετώπισαν σημαντικές μεταβολές και εμφάνισαν τιμή μεταβλητής μεγαλύτερη από 15% τουλάχιστον για δύο συνεχόμενα έτη. Σε αυτό, η Ιρλανδία και η Πορτογαλία

⁷⁶⁷ Η αντίστοιχη αναλογία των πληθυσμών υπολογίζονταν για το έτος 2017 σε 170,8:340,5 δηλαδή σε 1:2. Στοιχεία πληθυσμού δίδονται αναλυτικά στην αντίστοιχη βάση δεδομένων της Eurostat <https://ec.europa.eu/eurostat/web/population-demography-migration-projections/data/database>.

⁷⁶⁸ Ο ρυθμός αύξησης της ανεργίας το έτος 2010 για την Ευρωζώνη υπολογίζονταν σε 6% και για τις χώρες εκτός αυτής σε 11,44%. Οι τιμές για το επόμενο έτος υπολογίζονταν σε 0,2% και 1,5% αντίστοιχα.

⁷⁶⁹ Ο μεγαλύτερος ρυθμός μείωσης της ανεργίας στην Ευρωζώνη καταγράφηκε το 2006, υπολογίστηκε στο 9,68% και ήταν παραπλήσιος με εκείνους που σημειώθηκαν το 2017 (-9,27%) και 2018 (-9,35%) .

«παραχωρούν» τις πρώτες θέσεις σε Ελλάδα και Ισπανία, όπου η ανεργία μοιάζει ανεξέλεγκτη. Στο τρίτο διάγραμμα απεικονίζονται τρεις χώρες που εντάχθηκαν στη ζώνη του κοινού νομίσματος μετά το 2006, η Σλοβενία (2007), η Σλοβακία (2009) και η Λετονία (2014)⁷⁷⁰, ενώ στο τέταρτο τρεις χώρες που παραμένουν εκτός αυτής και συγκεκριμένα η Πολωνία, η Τσεχία και η Ουγγαρία.

Είναι φανερό πως στις χώρες του πρώτου διαγράμματος η πτωτική τάση της ανεργίας αντιστράφηκε το 2009⁷⁷¹. Η καταγραφή όμως των ιστορικών υψηλών καθυστέρησε. Αυτά σημειώθηκαν μόλις κατά την τριετία 2013-2015 στο Βέλγιο, στη Γαλλία, στην Ιταλία και στην Ολλανδία, ενώ μετατοπισμένα κατά ένα έτος αργότερα (2014-2016) εμφανίστηκαν στην Αυστρία και στην Φιλανδία και κατά ένα έτος νωρίτερα στη Σουηδία (2012-2014). Η κοινή φθίνουσα πορεία των τριών τελευταίων ετών εγκαινιάζει μια διαδικασία αισιόδοξου συγχρονισμού και αντιμετώπισης της ανεργίας, μα αδιαμφισβήτητα χαρακτηρίζεται από σύγκλιση μικρότερη από εκείνη που είχε επιτευχθεί κατά τα έτη 2007-2008. Αξιοσημείωτη επιπλέον παραμένει η αρνητική απόσταση της Ιταλίας από την ομάδα έπειτα από το 2012, καθώς και το γερμανικό «θαύμα» (Fratzscher, 2018, σελ.21-24) που αντιστοιχεί, με εξαίρεση το έτος 2009, σε μοναδική συνεχή μείωση της ανεργίας καθ'όλη την υπό εξέταση περίοδο, από 11,2% το 2005 σε 3,4% το 2018. Στο δεύτερο διάγραμμα προκαλεί θλίψη τόσο ο ρυθμός μεγέθυνσης της ανεργίας, όσο και οι ίδιες οι τιμές της μεταβλητής. Μόλις σε διάστημα πέντε ετών από το 2008 έως το 2013, η ανεργία στην Πορτογαλία σχεδόν διπλασιάστηκε (2008:8,8% - 2013:16,4%), ενώ στην Ελλάδα αυξήθηκε κατά τριεμίση φορές (2008:7,8% - 2013:27,5%)⁷⁷². Στην Ιρλανδία και στην Ισπανία, χώρες που «υπέφεραν» από ραγδαία αύξηση της οικονομικής

⁷⁷⁰ Οι τρεις χώρες επιλέχθηκαν αφού η Σλοβακία φέρει τη μεγαλύτερη σε ΑΕΠ οικονομία, η Σλοβενία είναι η πρώτη χώρα από το δείγμα των επτά που εντάχθηκαν στον υπερεθνικό σχηματισμό και η Λετονία προβάλλοταν συχνά στο δημόσιο λόγο ως το οικονομικό θαύμα της Βαλτικής. Η επιλογή ικανοποιεί επιπλέον την ανάγκη χρονικής διασποράς του γεγονότος της ένταξης, βρίσκεται σε συμφωνία με τα συμπεράσματα από την μελέτη των τιμών της υπό εξέταση ποσοστώσεως στις επτά χώρες και εκτιμάται πως διασφαλίζει αντικειμενική εικόνα αυτών.

⁷⁷¹ Οι Marelli, Partuelli & Signorelli (2011, σελ.10) στην έγκαιρη τότε, μα άνευ σημασίας πλέον μελέτη τους για την ανεργία σε επίπεδο περιφέρειας, υποστηρίζουν πως το έτος 2009 διέκοψε μια συνεχή από το 2000 πτωτική πορεία της ανεργίας σε όλα τα κράτη μέλη της Ένωσης. Η παρατήρηση δεν ισχύει για την Ρουμανία καθώς η ανεργία στην χώρα αυξάνοταν σε έτη και κατά το διάστημα πριν το 2009.

⁷⁷² Εντός μόλις ενός έτους στην Ισπανία (2008-2009) και στην Ελλάδα (2011-2012) η ποσοστώση αυξήθηκε κατά 6,6 %.

δραστηριότητας στον τομέα των κατασκευών, η μεγέθυνση της ανεργίας ξεκίνησε ήδη ένα έτος νωρίτερα για να τριπλασιαστεί στην μεν πρώτη το 2012 (2007:5% - 2012:15,5%), στη δε δεύτερη ένα έτος αργότερα (2007:8,2% - 2013:26,1%). Επιπρόσθετα, σε μια διαπίστωση που μόνο ως τρομακτική μπορεί να χαρακτηριστεί, οι δύο χώρες οι οποίες έσπασαν το φράγμα του 20%, παρέμειναν εκεί για έξι διαδοχικά έτη ⁷⁷³, συγκροτώντας ενδεχομένως περιπτώσεις εκδήλωσης του αμφιλεγόμενου φαινομένου της «hysteresis». Στην ομάδα της Σλοβενίας, της Σλοβακίας και της Λετονίας εμφανίζεται σύγκλιση από το 2012 και έκτοτε, με τις τρεις χώρες να σημειώνουν στο τέλος της υπό εξέταση περιόδου ποσοστά παραπλήσια με εκείνα της Φιλανδίας και της Σουηδίας. Η προετοιμασία της ένταξης στη ζώνη του κοινού νομίσματος, όπως και η ίδια η ένταξη, φαίνεται να παρήγαγαν ανακουφιστικές επιπτώσεις στην αντιμετώπιση της ανεργίας, αφού από το 2010 και έπειτα η ποσόστωση των ανέργων στον ενεργό πληθυσμό συρρικνώθηκε σημαντικά στη Λετονία και συγκρατήθηκε στη Σλοβακία. Ιδιαίτερα η χώρα της Βαλτικής πέτυχε πρωτοφανή μείωση της μεταβλητής κατά το διάστημα 2010-2018, από 19,5% σε 7,4%. Στην τέταρτη και τελευταία ομάδα, οι ποσοστώσεις ανέργων εμφανίζουν παρόμοιες τιμές και μεταβολές με εκείνες των χωρών της πρώτης ομάδας. Αξιοσημείωτες είναι η μείωση της ανεργίας που επιτεύχθη στην Πολωνία κατά την τετραετία 2005 -2008, από 17,9% σε 7,1%⁷⁷⁴, όπως επίσης και οι τιμές με τις οποίες συγκλίνουν οι οικονομίες των τριών χωρών, τιμές μικρότερες του 4%. Σε αντίθεση με το 9% στη Γαλλία ή το 7,4% στη Φιλανδία, η μεταβλητή υπολογίζεται για το έτος 2018 σε 3,9% στην Πολωνία, 3,7% στην Ουγγαρία και 2,2% στην Τσεχία.

Στρατηγικά παραγκωνισμένο ή απλά αμελημένο κατά τη Συνθήκη του Maastricht, πρωτοεμφανιζόμενο στην Λευκή Βίβλο του Delors το 1993 και στα συμπεράσματα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στο Essen το 1994 ⁷⁷⁵, το μέγεθος της ανεργίας προσδιοριζόταν ως πρωταρχικό «πρόβλημα» κατά του οποίου έπρεπε να δοθεί «μάχη» («fight») από τον Jacques Santer το 1996. Ο Santer, ως πρόεδρος της

⁷⁷³ Στην Ισπανία το ποσοστό των ανέργων από 19,9% το 2010 ξανακαταγράφηκε μικρότερο του 20% μόλις το 2016 με τιμή 19,6%. Στην Ελλάδα από 24,5% το 2012, η τιμή της μεταβλητής υπολογίστηκε μικρότερη του 20% μόλις το 2018 (19,3%).

⁷⁷⁴ Η ανεργία στην χώρα είχε αυξηθεί από 11% το 1998, σε 20% το 2002 (CSO, 2002b).

⁷⁷⁵ Το έγγραφο των συμπερασμάτων του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στο Essen το 1994 είναι διαθέσιμο στον ιστότοπο: <http://aei.pitt.edu/1447/>

Επιτροπής, απευθυνόμενος στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο τον Ιανουάριο εκείνου του έτους, αναγνώριζε πως η ανυποχώρητη υψηλή ανεργία «is jeopardizing the cohesion of our society» και «undermining the foundations of our European model.» (Smith σε Banchoff & Smith, 1999, σελ.38) και παρουσιάζε την πρόταση για τη σύνταξη ενός σχετικού «Confidence Pact»⁷⁷⁶. Πέντε μήνες αργότερα, τον Ιούνιο, στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Φλωρεντίας και στον απόηχο της δεύτερης συμφωνίας μεταξύ της UNICE και της ETUC⁷⁷⁷, κράτη-μέλη καλούνταν να επιλέξουν περιοχές οι οποίες θα συμμετείχαν σε ενωσιακό πυλωτικό πρόγραμμα καταπολέμησης της ανεργίας, ενώ η πρώτη φράση των συμπερασμάτων έπειτα από την εισαγωγική παράγραφο περίληψης, διατυπώνονταν ως:

«The European Council considers that the level of unemployment is unacceptable and that the fight for employment must remain the top priority for the Union and its Member States.»⁷⁷⁸

Εύστοχα οι Straehle et al. (1999) εντοπίζοντας και περιγράφοντας αναλυτικά τον «λόγο» με τον οποίο πλαισιώνονταν η ανεργία από τα υπερεθνικά θεσμικά όργανα⁷⁷⁹, κατέληγαν στην κυρίαρχη μεταφορική χρήση της λέξης «αγώνας» («struggle»), όπου η ρητορική της συγκρότησης του «κοινού εχθρού» («Feindbild») επιστρατεύοντας μια φανταστική συναίνεση («Konsensfiction») στόχευε εκτός από μια καθολική ερμηνεία της πραγματικότητας («Weltbild»), την σταθεροποίηση και επικράτηση ενός συγκεκριμένου προσανατολισμού για την εν λόγω προβληματική

⁷⁷⁶ Βλ. επιπλέον European Trade Union Information Bulletin Issue 1/1996 διαθέσιμο στον ιστότοπο: <http://aei.pitt.edu/41314/1/A5357.pdf> . Το τελικό έγγραφο με τίτλο «Action for Employment in Europe: A Confidence Pact», φέρει ημερομηνία 05.06.1996 και είναι διαθέσιμο στον ιστότοπο <http://aei.pitt.edu/5139/1/5139.pdf> . Για τη σχετική αναφορά προόδου (Interim Report - 22 Οκτωβρίου 1996) βλ. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_96_946.

⁷⁷⁷ Η συμφωνία μεταξύ της Ευρωπαϊκής Συνομοσπονδίας Συνδικάτων (European Trade Union Confederation - ETUC) και της Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας Εργοδοτών (Union of Industrial and Employers' Confederations of Europe – UNICE/BusinessEurope) τον Μάιο του 1996 βελτίωνε τα δικαιώματα των εργαζομένων σε θέσεις ημιαπασχόλησης (part-time). Η πρώτη συμφωνία είχε συναφθεί το Δεκέμβριο του προηγούμενου έτους και αφορούσε τα ελάχιστα για τη γονική άδεια.

⁷⁷⁸ https://www.europarl.europa.eu/summits/fir1_en.htm

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_96_946

⁷⁷⁹ Οι συγγραφείς (Straehle et al.,1999, σελ.70/95) εξετάζουν συστηματικά έξι συμπερασματικές αναφορές της προεδρίας του ανεπίσημου, εξωθεσμικού την εποχή εκείνη Ευρωπαϊκού Συμβουλίου (από το Essen το 1994 έως το Amsterdam το 1997), τους δύο λόγους του SanTERS και έναν του Pádraig Flynn, επιτρόπου για την Directorate-General V (Employment, Industrial Relations and Social Affairs).

(«Orientierungsfunktion»). Η σταθεροποίηση αυτή ισχυρίζονταν οι συγγραφείς, διαπερνούσε μέσα από δύο πεδία ανταγωνισμού, εκείνο των θεσπισμένων αρμοδιοτήτων των υπερεθνικών και εθνικών οργάνων και το αντίστοιχο των δύο αντιμαχόμενων οικονομικών θεωριών, του νεοφιλελευθερισμού και του Κευνσιανισμού, επιβάλλοντας ουσιαστικά την υποχώρηση και διπλή εναρμονισμένη συστολή του ενεργού χαρακτήρα των προτεινόμενων μέτρων.

8.4. Αναζητώντας τα αίτια της ανεργίας: Τιθασεύοντας την εννοιολογική και υπολογιστική ρευστότητα της ανεργίας στην οικονομική επιστήμη.

Αρκετές έρευνες έχουν αναδείξει τον αρνητικό αντίκτυπο της ανεργίας στην υγεία και στη ψυχολογία του ατόμου ⁷⁸⁰. Οι περιπτωσιακές μελέτες ποικίλουν τόσο γεωγραφικά, όσο και ηλικιακά. Ο Drydakis (2015) εξετάζει τις συνέπειες της ανεργίας στην ψυχική υγεία και στην εκτίμηση που έχουν τα άτομα για την υγεία τους («self-reported health») στην Ελλάδα κατά την περίοδο 2008-2013. Οι Strandh, Winefield, Nilsson & Hammarström (2014) χρησιμοποιώντας την «Nothorn Swedish Cohort» (NoSCo)⁷⁸¹ ερευνούν τις επιπτώσεις της ανεργίας στην ψυχική υγεία μετρώντας την οξυθυμία, την κατάθλιψη και τα προβλήματα ύπνου. Αντίστοιχα, οι Koziel et al. (2010) συμπεραίνουν τον θετικό συσχετισμό της ανεργίας με την εμφάνιση καρδιαγγειακών παθήσεων σε ένα δείγμα 542 αντρών και 572 γυναικών μεταξύ ηλικίας 40 και 50 ετών στην πολωνική πόλη Wroclaw. Πέρα όμως από τις παραπάνω προσωπικές συνέπειες, το μέγεθος της ανεργίας εμφανίζει επιπτώσεις στην οικογενειακή ζωή και παρουσιάζει συναρθρώσεις με πλειάδα κοινωνικών φαινομένων. Έτσι, ο Marcus (2013) μελετώντας το κλείσιμο εργοστασίων στη Γερμανία, καταλήγει πως η ψυχική υγεία των συζύγων επηρεάζεται από την απόλυση των συντρόφων τους εξίσου αρνητικά με εκείνη των ίδιων, ενώ οι Rege, Telle & Votruba (2011) αποδεικνύουν πως η απώλεια πατρικής εργασίας μειώνει την μαθητική επίδοση των παιδιών. Άλλοι μελετητές συνδέουν την ανεργία - ιδιαίτερα στους νέους - με την εγκληματικότητα (Fougère, Kramarz & Pouget, 2006) ή πιο συγκεκριμένα με την παραβατικότητα και την κλοπή («property crimes») (Raphael & Winter-Ebmer, 2001; Edmark, 2005; Lin 2008).

⁷⁸⁰ Βλ. ενδεικτικά Buffel, Van de Velde & Bracke (2015), Paul & Moser (2009), Bambra & Eikemo (2009) Ahn et al., (2004), Creed & Watson (2003), Bartley & Owen (1996), Darity & Goldsmith (1996), Morrell et al. (1994), Feather (1990). Δύο από τις σημαντικότερες μελέτες για την ανεργία είναι αυτή της Jahoda (1982) και του Warr (1987). Η Jahoda (1982) συνέταξε τη θεωρία λανθάνουσας απώλειας (latent deprivation theory) για την κατάσταση της ανεργίας (βλ. υποσημείωση [322]) και ο Warr (1987) ανέλυσε χαρακτηριστικά εργασίας και ανεργίας τα οποία ενώ είναι επιζήμια στην μία κατάσταση, γίνονται ευεργετικά στην άλλη.

⁷⁸¹ Πρόκειται για μια διαχρονική μελέτη που ξεκίνησε το 1981 και συμμετέχουν 1083 άτομα τα οποία κατά το έτος εκείνο φοιτούσαν στην τελευταία τάξη του γυμνασίου στο δήμο Luleå στη Σουηδία.

Ο Βaxandall (2004) προσδίδει στο παραπάνω πλαίσιο τη δυναμικότητα και το πολιτικό φορτίο που απορρέει από την μεταβλητότητα της έννοιας της ανεργίας και τις διαφορετικές νοηματοδοτήσεις της στην πάροδο του χρόνου. Εστιάζοντας στην περίπτωση της Ουγγαρίας και συγκρίνοντας τις μεταβολές του περιεχομένου του όρου με εκείνες στην Μεγάλη Βρετανία, στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και στην Σοβιετική Ένωση διατείνεται πως:

«In different places and in different times «unemployment» has been a category that include different types of joblessness and excluded other. It has implied different kinds of commitments and accountability by the state.» (Baxandall, 2004, σελ.4)

Στην εννοιολογική ρευστότητα της ανεργίας ο Card (2011) προσθέτει την υπολογιστική, περιγράφοντας την μετάβαση στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής από το 1880 και τις πρώτες μετρήσεις εκείνων που είχαν «a gainful occupation», στην αποτυχημένη προσπάθεια του Herbert Hoover ως υπουργού εμπορίου («Secretary of Commerce») το 1920 να υπολογίσει το ποσοστό των ανέργων κατά τη διάρκεια της τότε υφιστάμενης ύφεσης⁷⁸², στην σχετικά αποτελεσματική, εγκεκριμένη από το Κογκρέσο απογραφή σε εικοσιμία πολιτείες το 1931, στην ρηξικέλευθη «εθελούσια εγγραφή» σε βάση δεδομένων και στην ακόλουθη πρώτη επιστημονική επαλήθευση αυτής της βάσης δεδομένων μέσω συνεντεύξεων κατά το «Enumerative Check Census» το 1937 και τέλος, στην συστηματική, μηνιαία αναφορά για το εργατικό δυναμικό («monthly report on the labor force») από τον Δεκέμβριο του 1939. Κατά την πορεία αυτή, όπου οι αστυνομικοί και οι υπεύθυνοι φορολόγησης («tax accessors»)⁷⁸³ αντικαταστάθηκαν ως συνεντευξιαστές από επιστήμονες στατιστικής, τα στοιχεία των ατόμων που είχαν βρεθεί αντιμέτωπα με την ανεργία εμπλουτίζονταν ⁷⁸⁴ και ακόμη σημαντικότερα, ο όρος εργατικό δυναμικό

⁷⁸² Οι υπολογισμοί εκτιμούσαν τον αριθμό των ανέργων από 3,5 έως 5,5 εκατομμύρια (van Kleeck, 1923).

⁷⁸³ Ο Card (2011, σελ.2), παραπέμποντας στον Closson (1895), αναφέρει πως το 1878 στην πολιτεία της Μασσαχουσέτης επιστρατεύτηκαν αστυνομικοί και υπεύθυνοι φορολόγησης ως συνεντευξιαστές σε μια πρώτη προσπάθεια υπολογισμού της ανεργίας. Οι επιστήμονες στατιστικής αναλαμβάνουν πρωταγωνιστικό ρόλο στο εγχείρημα της μέτρησης των ανέργων από τα τέλη της δεκαετίας του 1920.

⁷⁸⁴ Στην απογραφή του 1910 προστέθηκαν στοιχεία για τον κλάδο εργασίας («industry») και την «τάξη» των ανέργων (λ.χ. μισθωτός ή αυτοαπασχολούμενος) και στην απογραφή του 1930 προστέθηκε ερώτηση για την κατάσταση απασχόλησης την προηγούμενη ημέρα με επιπρόσθετα

επεκτείνονταν και περιλάμβανε όχι μόνο εκείνους που εργάζονταν, αλλά και εκείνους που αναζητούσαν εργασία⁷⁸⁵. Αυτή η νέα νοηματοδότηση, καθοριστική για την προσέγγιση και ανάλυση της αγοράς εργασίας, προκάλεσε αρκετές κριτικές. Όπως διαπίστωνε ο μετέπειτα αντιπρόσωπος των Δημοκρατικών στο Κογκρέσο Clarence Long:

«Like most practical devices, the «gainful worker» or «labor force» concept has grown up apart from economic theory. Used chiefly as a proxy for the labor supply and as means to figure unemployment it is bewildering to anyone trained to look at labor supply as a schedule for efficiency units of labor time coming on the market at each «economic level». [...]. Does not the number of persons **seeking work**, classed as unemployed and in the labor force, depend upon economic conditions and terms of employment? When a person is asked by the enumerator whether he is actively seeking work, is he asked also about his efficiency or the kind of job and the wage rate he is willing to accept? Is he asked whether he would take a job if the main wage earner of the family had gotten back his job or his normal income? Is a person not seeking work asked if, under certain attainable conditions, he would seek work after all? [...]. [...] «active» search for work may range from perfunctory to feverish.» (Long, 1944, σελ.7-8)⁷⁸⁶

Στην οικονομική επιστήμη, η ανεργία δύναται να πηγάζει τόσο από τους φορείς προσφοράς της εργασίας, όσο και από τους φορείς ζήτησης αυτής και καθορίζεται συχνά από τον συγχρονισμό μεταξύ των δύο συναθροιστικών υποκειμένων (Burda & Wyplosz, 2008, σελ.130-163). Οι άνθρωποι ενδέχεται να αντιμετωπίζουν καταστάσεις αθέλητης ανεργίας, περιπτώσεις δηλαδή όπου είτε βρίσκονται σε διαδικασία αναζήτησης κατάλληλων κενών θέσεων εργασίας, διαδικασία την οποία καθιστούν εξαιρετικά σύνθετη η ατελής πληροφόρηση και η ετερογένεια⁷⁸⁷, είτε, ενώ

διευκρινιστικά ερωτήματα για εκείνους που απαντούσαν αρνητικά σχετικά με την ικανότητα και την προσπάθεια εύρεσης εργασίας, τη διάρκεια και την αιτία μη απασχόλησης

⁷⁸⁵ «It is difficult to see why the «seeking work» concept has not been more extensively used in unemployment surveys; not as secondary sorter, but jointly with «working» as the best means of identifying the total labor supply. Like «working», «seeking work» is an activity that can be reported in terms of what the individual is doing at the time of inquiry.» (Webb,1939, p. 54).

⁷⁸⁶ Η αναφορά του Long είναι διαθέσιμη στον ιστότοπο του National Bureau of Economic Research (NBER) : <https://www.nber.org/chapters/c6298>

⁷⁸⁷ Η ατελής πληροφόρηση ανέργων και εργοδοτών για την ύπαρξη κενών θέσεων εργασίας και υποψήφιων εργαζομένων αντίστοιχα προστίθεται στην ετερογένεια των ατόμων που αναζητούν εργασία και στην ετερογένεια των θέσεων εργασίας ανάμεσα στις οποίες εκείνα καλούνται, τουλάχιστον θεωρητικά, να επιλέξουν καθιστώντας τη διαδικασία αναζήτησης ιδιαίτερα σύνθετη.

διεκδικούν κατάλληλες θέσεις εργασίας και είναι διαθετειμένοι να εργαστούν με το τρέχον ημερομίσθιο, δεν προσλαμβάνονται από τους εργοδότες. Η πρώτη περίπτωση συνιστά μια εκδοχή της ανεργίας τριβής, η δεύτερη την αδιαμφισβήτητη πλέον ακούσια ανεργία κατά Keynes ⁷⁸⁸. Επιπλέον, τα ίδια άτομα μπορούν να αντιμετωπίζουν ανεργία είτε γιατί δεν διαθέτουν τις κατάλληλες δεξιότητες, είτε γιατί είναι απρόθυμοι για κινητικότητα, είτε γιατί αρνούνται να προσαρμοστούν σε νέα ημερομίσθια. Η τελευταία περίπτωση, η ηθελημένη κατά Lucas ανεργία, εκκινεί την συζήτηση της εθελούσιας ανεργίας, των συνεπειών των επιδομάτων του κοινωνικού κράτους και της «παγίδας πρόνοιας» (Burda & Wyplosz, 2008, σελ.682-683). Από την πλευρά της ζήτησης της εργασίας, η ανεργία ως συρρίκνωσή της μπορεί να προέρχεται από αύξηση των αποθεμάτων, από τεχνολογική βελτίωση, από ατελή κινητικότητα των επιχειρήσεων ή από υπερβολική φορολόγηση της εργασίας. Η παραπάνω απλή ευρητηριακή ανάλυση ⁷⁸⁹, αποτυπώνοντας περιγραφικά την πολυπλοκότητα της αγοράς εργασίας, αποδεικνύει πως η ίδια η εργασία, πέρα από οποιοδήποτε κοινωνικό φορτίο φέρει ⁷⁹⁰, δεν είναι τυπικό εμπόρευμα. Δύναται να μεταλλάσσεται και να προσδιορίζεται κάθε φορά από τις μεμονωμένες προθέσεις και δυνατότητες των δύο συμβαλλόμενων μερών ή τη σύζευξη αυτών σε μια διαδικασία την οποία συνκαθορίζουν εξωτερικές δυνάμεις που δρουν σε διαφορετικά χωρικά πεδία. Με πολύ περισσότερους βαθμούς ελευθερίας μετασχηματισμού από μια ντομάτα, η ίδια διαμορφώνει μια ιδιότυπη σχέση συναλλαγής, τη σχέση

⁷⁸⁸ Αυτή η κατάσταση ανεργίας, διαφορετική από την ανεργία τριβής και την εθελούσια ανεργία, δεν υφίσταται για τους νεοκλασικούς και ο Keynes την προσδιορίζει ως «Οι άνθρωποι είναι ακουσίως άνεργοι αν για μικρή ανατίμηση των αγαθών που αγοράζουν οι μισθοσυντηρητοί (wage-goods) σε σχέση με τους ονομαστικούς μισθούς, η συνολική προσφορά και η συνολική ζήτηση εργαζομένων πρόθυμων να εργαστούν για τον τρέχοντα ονομαστικό μισθό είναι μεγαλύτερες από την υπάρχουσα ήδη απασχόληση.» (35, Keynes, 1973, σελ 15 σε Μηλιός et al., 2011, σελ.286-7). Βλ. επιπλέον Burda & Wyplosz (2008, σελ.141).

⁷⁸⁹ Σε αυτή την ανάλυση δεν περιλαμβάνονται τα άτομα που αδυνατούν να εργαστούν εξαιτίας λ.χ. κάποιας αναπηρίας, ή τα άτομα που δεν εργάζονται στην οικονομία της αγοράς όπως λ.χ. εκείνα που ασχολούνται αποκλειστικά με τις οικιακές εργασίες. Επιπλέον, δεν ταξινομούνται οι αιτίες της ανεργίας σύμφωνα με τις σχολές οικονομικής σκέψης οι οποίες εμφανίζουν πρωτοφανή για επιστημονικό χώρο έλλειψη συναίνεσης.

⁷⁹⁰ Βλ. την έννοια της «κοινωνίας της εργασίας» στην κλασική κοινωνιολογία και την κριτική κατά αυτής από τον Marx. Βλ. ακόμη την ευρύτερη προβληματική του Castel (2003) για τη διαδικασία της στέρησης και του διαχωρισμού («disaffiliation»), όπως αυτή εξελίσσεται πλέον μέσα από την συγκρότηση του πρεκαριάτου (Standing, 2016) και αναλύεται στη συνέχεια της παρούσας μελέτης.

απασχόλησης. Η τελευταία δεν συγκροτείται μεταξύ δύο υποκειμένων έπειτα από ασυμφωνία για την κίνηση σε έναν τουλάχιστον από αυτούς τους βαθμούς ελευθερίας, ή ακόμη έπειτα από ασυμφωνία για το τίμημα παροχής ή απολαβής του τελικού μετασχηματισμένου προϊόντος, ή τέλος έπειτα από καθοριστική δράση των προαναφερθέντων εξωτερικών δυνάμεων. Εξίσου σημαντικά, η σχέση αυτή εκτείνεται πέρα από το στιγμιαίο χρόνο, διαμορφώνοντας μια αφετηριακή / πρότερη κατάσταση και αποκτώντας μια διάρκεια, οι οποίες την καθιστούν δυναμική σε σύγκριση με απλές, στατικές συναλλαγές⁷⁹¹.

Αξιοπρόσεκτα, η αναγνώριση των αιτιών αύξησης της ανεργίας στην κρίση της Ευρωζώνης δεν αποτέλεσε αντικείμενο συστηματικού προβληματισμού και δομημένου δημόσιου διαλόγου, σε αντίθεση με τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (Arpaia, Kiss & Turrini, 2014, σελ.1) όπου αντίθετες κυρίαρχες συναινέσεις συγκροτήθηκαν αντίστοιχα για το κυκλικό και δομικό χαρακτήρα της παρατηρηθείσας αρνητικής μεταβολής⁷⁹². Η «δομική» ανεργία οφείλεται σε διαφορετικούς λόγους από την «κυκλική». Ενώ η τελευταία προκαλείται από συρρίκνωση της ζήτησης για αγαθά και υπηρεσίες και διαδοχική συστολή της εργοδοτικής προσφοράς, η πρώτη παρατηρείται όταν εκείνοι που αναζητούν απασχόληση δεν απορροφούνται στις υφιστάμενες κενές θέσεις εργασίας. Η μη απορρόφηση μπορεί να οφείλεται σε αδυναμία αντιστοίχισης αποκτημένων και

⁷⁹¹ Η δυναμικότητα αυτή δεν σχετίζεται με τη δυναμικότητα όλων των συναλλαγών που απορρέει από την μακροοικονομική ανάλυση.

⁷⁹² Ο Krugman (2012, σελ.51-54) καταφέρει με στοιχεία κατά της δομικής ανεργίας. Στο επιχείρημα του Charles Plosser, πρόεδρου της Κεντρικής Τράπεζας του Richmond πως «Ο ξυλουργός δεν γίνεται εύκολα νοσοκόμος, ούτε ο χρηματομεσίτης ειδικός στους υπολογιστές σε κάποιο εργοστάσιο.» αντιπαραθέτει πως μόνο το 8%, δηλ. 1,1 εκατομμύρια άνθρωποι από τα δεκατρία που καταγράφηκαν τον Οκτώβριο του 2011 ως άνεργοι, απασχολούνταν προηγουμένως στον κατασκευαστικό τομέα. Προς την ίδια κατεύθυνση, οι Lazear & Spletzer (2012) ερευνώντας την ανησυχητική αύξηση της μακροπρόθεσμης ανεργίας ως ένδειξης δομικής ανεργίας, ισχυρίζονται πως η μεγεθυνομένη ανεργία κατά την εντέκατη μεταπολεμική ύφεση της χώρας οφείλεται κυρίως σε κυκλικούς (προσωρινούς) παράγοντες. Ομοίως οι Chen, Kannan, Loungani & Trehan (2011) συμφωνούν, αφού υπολογίζουν πως το 75% της διακύμανσης σφάλματος πρόβλεψης για την ανεργία οφείλεται σε κυκλικούς παράγοντες, νομισματικές και δημοσιονομικές πολιτικές και συνέπειες αβεβαιότητας όπως επισημαίνονται από τον Bloom (2009), ενώ μόνο το 25% οφείλεται σε δομικές αιτίες. Τέλος, οι περισσότερες σχετικές μελέτες που εξετάζει η Levine (2013, σελ.12-17) καταλήγουν πως η δομική ανεργία έχει συμβάλλει κατά την παρούσα κρίση στην ολική ανεργία περισσότερο από ότι συνέβαλε σε προηγούμενες διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου μόνο κατά 5% (Δεκέμβριος 2007) έως 10% (Οκτώβριος 2009), προκαλώντας έτσι αύξηση στην συνολική ανεργία από 1% έως 1,75%.

απαιτούμενων δεξιοτήτων, σε γεωγραφική απόσταση ή τέλος σε χαρακτηριστικά των επιδομάτων ανεργίας όπως λ.χ. η διάρκεια και το «ύψος» αυτών που τα καθιστούν περισσότερο δελεαστικά από τον προτεινόμενο μισθό. Εκείνοι που συνήθως εγκλωβίζονται στη δομική ανεργία έχουν οριστικά απολυθεί από την προηγούμενη εργασία τους και παραμένουν μακροχρόνια άνεργοι (Levine, 2013, σελ.2-3). Κατανοώντας τις παραπάνω διαφορές, γίνεται αντιληπτό πως η κυκλική ανεργία ενδέχεται να μετασχηματιστεί σε δομική υπό ορισμένες συνθήκες. Ενδεικτικά, μια παρατεταμένη περίοδο ύφεσης ή αναιμικής ανάκαμψης προκαλεί εξασθένηση των δεξιοτήτων των πρώην εργαζομένων⁷⁹³ και αναπόφευκτα την επιφύλαξη των εργοδοτών για την πρόσληψη αυτού του πληθυσμού του εργατικού δυναμικού, όταν αργότερα η οικονομική μεγέθυνση επιταχύνεται.

⁷⁹³ Βλ. επιπλέον τη θεωρία της Jahoda (1982) για τη λανθάνουσα απώλεια (latent deprivation theory) στην κατάσταση ανεργίας που αφορά την απώλεια των πέντε εμπειριών που παρέχει η εργασία και συγκεκριμένα της δομής του χρόνου (time-structure), της κοινωνικής επαφής (social contact), του συλλογικού στόχου (collective purpose), του κύρους (status) και της δραστηριοποίησης (activity).

8.5. Η καμπύλη Beveridge στις χώρες της Ένωσης κατά την κρίση.

Η επιστήμη μελετά τη δυναμική της ανεργίας μέσω μιας καμπύλης και ενός δείκτη. Η καμπύλη Beveridge, που πήρε την ονομασία της από τον βρετανό οικονομολόγο William Beveridge τη δεκαετία του 1940, συσχετίζει τις διαθέσιμες θέσεις εργασίας με το καταγεγραμμένο ποσοστό ανεργίας⁷⁹⁴. Οι τιμές του πρώτου μεγέθους αναγράφονται στον κατακόρυφο άξονα, ενώ οι τιμές του δεύτερου στον οριζόντιο. Η κίνηση πάνω στην καμπύλη υποδηλώνει αλλαγή στον αριθμό των κενών θέσεων εργασίας ανά άνεργο (labour market tightness) και κατ' επέκταση τη φάση του οικονομικού κύκλου, ενώ η μετατόπιση της ίδιας της καμπύλης στο διάγραμμα απεικονίζει μεταβολή στο βαθμό επιτυχίας, στην αποτελεσματικότητα δηλαδή της «διαδικασίας συνταιριάσματος εργασίας» (job matching). Έτσι, σε περίοδο συρρίκνωσης της ζήτησης, δηλ. σε περίοδο κυκλικής ανεργίας, παρατηρείται αριστερόστροφη κίνηση στην προέκταση της υφιστάμενης καμπύλης με μείωση των κενών θέσεων εργασίας και με αύξηση του ποσοστού ανέργων. Η αντίθετη κίνηση διαγράφεται σε περίοδο οικονομικής ανάπτυξης. Αντίστοιχα, μετατόπιση της καμπύλης στο διάγραμμα προς την αρχή των αξόνων, δηλ. σε ελάχιστες κενές θέσεις και σε μικρά ποσοστά ανεργίας, ισοδυναμεί με βελτίωση της αποτελεσματικότητας της διαδικασίας συνταιριάσματος. Όσο πιο πάνω και δεξιά μεταφέρεται η καμπύλη, τόσο λιγότερο επιτυχής αξιολογείται η διαδικασία και περισσότερο πιθανή εκλαμβάνεται η αύξηση της δομικής ανεργίας. Σε κάθε περίπτωση τα συμπεράσματα που δύναται να εξαχθούν από το συγκεκριμένο σχήμα είναι περιορισμένα. Η καμπύλη Beveridge απαιτεί μακρές σειρές δεδομένων ώστε να μπορεί να σχηματιστεί και η μετατόπισή της συντελείται συχνά ενώ η ίδια είναι σχεδόν ασχημάτιστη⁷⁹⁵. Επιπρόσθετα η σωστή ερμηνεία και τεκμηρίωση της μετατόπισής της απαιτεί τη γνώση ή τουλάχιστον την εκτίμηση της παροδικότητας αυτής της μετατόπισης και τον αναλυτικότερο υπολογισμό της πλήρωσης των διαθέσιμων

⁷⁹⁴ Για την καμπύλη Beveridge βλ. Burda & Wyplosz (2008, σελ.674-679), για τις μετατοπίσεις αυτής Arpaia, Kiss & Turrini (2014), Consolo & Dias da Silva (ECB, 2019).

⁷⁹⁵ Σε έναν υποθετικά επαναλαμβανόμενο όμοιο οικονομικό κύκλο η καμπύλη Beveridge θα σχηματίζοταν ως μια σταθερή καμπύλη. Οι καμπύλες Beveridge όμως προσομοιάζουν σχήματα τα οποία αποτελούνται από ακανόνιστα τμήματα σπειρών με διαφορετική αρχή.

θέσεων εργασίας (job-matching) και της κατάργησής τους (job-separation). Οι δύο τούτες διαφορετικές διαδικασίες με το ίδιο αποτέλεσμα, τη μείωση των κενών θέσεων εργασίας, επηρεάζονται τόσο από κυκλικούς όσο και από δομικούς παράγοντες.

Παραπέμποντας σε μελέτη της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ECB, 2002) και παραθέτοντας τις υπολογισμένες καμπύλες Beveridge για την περίοδο 1983-2000, οι Burda & Wyplosz (2008, σελ.675-7) διαπιστώνουν την ετερογένεια αυτών και αναφέρουν πως τα τελευταία τριάντα χρόνια η καμπύλη Beveridge φαίνεται να έχει μετατοπιστεί προς τα έξω (δεξιά) σε διάφορες ευρωπαϊκές οικονομίες. Στη σχετική βιβλιογραφία, καταγράφεται μια ευρύτερη μετατόπιση προς το εσωτερικό του διαγράμματος κατά τα τέλη του 1990 και τις αρχές του 2000, ενώ διαδοχικά παρατηρείται μια σταθερή μεταβολή της αναλογίας ανεργίας και κενών θέσεων εργασίας καθ'όλο το διάστημα 2000-2008 (European Commission, 2011; ECB, 2012). Την σταθερή αυτή μεταβολή όπως και την ετερογένεια των καμπυλών των χωρών επιβεβαιώνουν οι Agraia, Kiss & Turrini (2014, σελ.30). Υπολογίζοντας τις καμπύλες Beveridge για τα 27 κράτη μέλη της Ένωσης⁷⁹⁶ από το 2000 έως το 2013 με έτος διαχωρισμού το 2008, οι ίδιοι καταλήγουν πως το βάθος της ύφεσης και η αναιμική ανάκαμψη της Ένωσης οδήγησαν στη δημιουργία λιγοστών θέσεων εργασίας από τα τέλη του 2009. Στο πλαίσιο αυτό, σε χώρες που αντιμετώπισαν μεγαλύτερη ύφεση και δρομολογήθηκαν περισσότερες δομικές μεταρρυθμίσεις και συγκεκριμένα στην Ισπανία, στην Πορτογαλία και σε μικρότερο βαθμό στην Ελλάδα και στην Ιρλανδία, η διαδικασία συνταιριάσματος έγινε λιγότερο αποτελεσματική και ο βαθμός κατάργησης θέσεων εργασίας καταγράφηκε επίμονα υψηλότερος⁷⁹⁷. Αυτή η ελλιπής, έμπρυσμη επανευθυγράμμιση των οικονομιών των συγκεκριμένων χωρών συνοδεύτηκε με κρίσιμη μεγέθυνση της ανακολουθίας μεταξύ αποκτημένων και ζητούμενων δεξιοτήτων, η οποία αξιοπερίεργα παρατηρήθηκε και στη Δανία.

⁷⁹⁶ Στο δείγμα δεν περιλαμβάνεται η Κροατία, η οποία ενταχθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση το 2013.

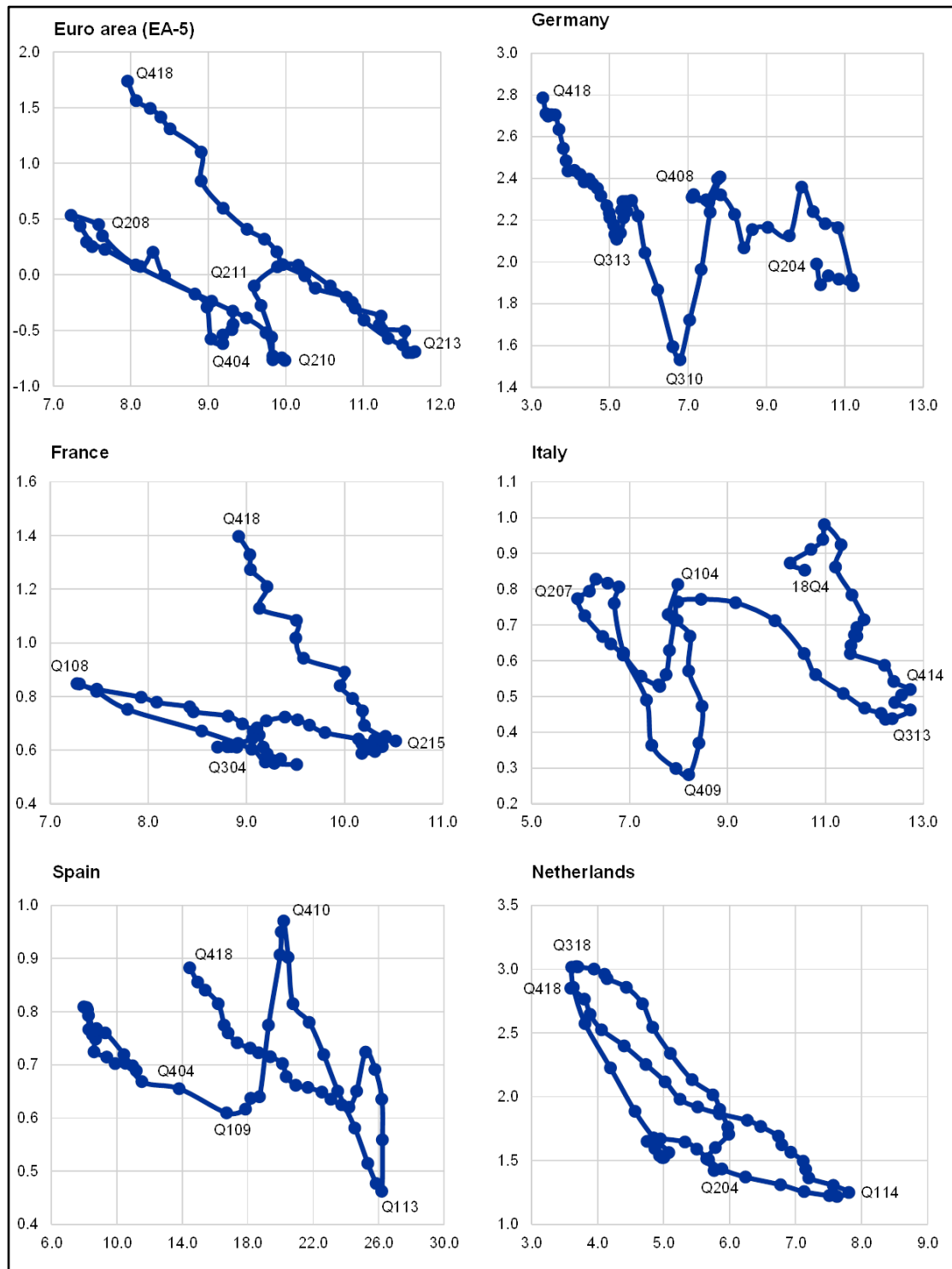
⁷⁹⁷ Οι συγγραφείς (Agraia et al., 2014, σελ.13), καταγράφουν μέτρια βελτίωση της αποτελεσματικότητας της διαδικασίας συνταιριάσματος σε Γερμανία, Σλοβακία και Τσεχία, ενώ υψηλή βελτίωση στην Πολωνία. Οι Consolo & Dias da Silva (2019) διαπιστώνουν κατά την κρίση την μετατόπιση της καμπύλης Beveridge προς τα έξω σε Γαλλία, Ιταλία, Ισπανία και Ολλανδία. Βλ. διάγραμμα 65. Για την καταστροφική κατάργηση θέσεων εργασίας εξαιτίας διάλυσης των εταιρειών ή δυσκολίας πρόσβασης αυτών σε πίστωση βλ. λ.χ. Carneiro, Portugal & Varejão (2014) για την περίπτωση της Πορτογαλίας.

Εστιάζοντας διαδοχικά στο βαθμό ασυμφωνίας μεταξύ κενών θέσεων και ανεργίας ανά τομέα, ανακολουθία η οποία δεν φέρει το ίδιο ειδικό βάρος για την αποτελεσματικότητα της διαδικασίας συνταιριάσματος με εκείνη των δεξιοτήτων⁷⁹⁸, οι Arpaia et al. (2014) παρατηρούν πως η πλειοψηφία των ανέργων προήλθε από τον κλάδο των υπηρεσιών⁷⁹⁹, ενώ η σημαντική αύξηση που προκάλεσαν οι άνεργοι από την συρρίκνωση της οικοδομικής δραστηριότητας κατά τη διετία 2007-2008 «εξουδετερώθηκε» γρήγορα, όπως άλλωστε και στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής⁸⁰⁰. Στην κατεύθυνση αυτή, επιβεβαιώνουν το συμπέρασμα των Lazear & Spletzer (2012) πως οι μεταβολές συμβολής των κλάδων στην ανεργία ήταν περισσότερο κυκλικό, παρά δομικό φαινόμενο και πραγματώθηκαν σε συνέχεια ορισμένων τάσεων που καταγράφονταν πριν το 2008.

⁷⁹⁸ Οι συγγραφείς (Arpaia et al., 2014, σελ.20-22) υπολογίζουν τη βαρύτητα των δεικτών λανθασμένου συνταιριάσματος (skill, industry, region indicators) στην αποτελεσματικότητα της διαδικασίας ταιριάσματος αντλώντας στοιχεία από δύο αναλύσεις παλιδρόμησης (Evidence from country-level univariate regressions / Evidence from panel multivariate regressions).

⁷⁹⁹ Σε χώρες όπως η Ουγγαρία, η Πολωνία και η Σλοβακία, μεγάλο πλήθος ανέργων προέκυψε από τον κλάδο της βιομηχανίας (Arpaia et al., 2014, σελ.16).

⁸⁰⁰ Οι Lazear & Spletzer (2012) αναφέρουν πως στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, οι πρώην εργαζόμενοι στο τομέα των κατασκευών συνέβαλαν μαζικά στην αύξηση της ανεργίας το 2009, αλλά η γρήγορη απορρόφησή τους επέφερε περισσότερο από 20% μείωση της ανεργίας μεταξύ του 2010 και του πρώτου εξαμήνου του 2012.

Διάγραμμα 65: Καμπύλες Beveridge για την νομισματική ένωση την περίοδο 2004-2018 (Consolo & Dias da Silva (2019) με στοιχεία από την Eurostat και υπολογισμούς από την ΕΚΤ)⁸⁰¹.

Σχόλιο: Όσο πιο απότομη γίνεται η καμπύλη, τόσο περισσότερες θέσεις εργασίας απαιτούνται ώστε να μειωθεί η ανεργία.

⁸⁰¹ Η μελέτη είναι διαθέσιμη στον ιστότοπο: https://www.ecb.europa.eu/pub/economic-bulletin/articles/2019/html/ecb.ebart201904_01~9070de27a0.en.html#toc3

8.6. Ο ανακριβής δείκτης NAIRU και η καμπύλη Phillips ως πεδίο διαμάχης των οικονομικών σχολών.

Ο δείκτης που επιστρατεύεται για τη μελέτη της ανεργίας είναι ο αμφιλεγόμενος NAIRU, αρκτικόλεξο του nonaccelerating inflation rate of unemployment. Καθώς αυτός υπολογίζεται χωρίς να λαμβάνονται υπόψιν οι διακυμάνσεις της συναθροιστικής ζήτησης, χρησιμοποιείται συχνά ως δείκτης μέτρησης της δομικής ανεργίας (Levine, 2013, σελ.3). Υπολογιστικό μέγεθος, το οποίο δεν είναι εμπειρικά παρατηρήσιμο, εισέβαλε στην γλώσσα της μακροοικονομίας στα μέσα της δεκαετίας του 1970 από τους Modigliani και Papademos (1975)⁸⁰² και στηρίζεται στην αρχή πως οποιαδήποτε νομισματική διακύμανση ωθεί τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα το ποσοστό ανεργίας και τον πληθωρισμό σε αντίθετες κατευθύνσεις. Ο δείκτης περιγράφει εκείνο το θεωρητικό ποσοστό ανεργίας κατά το οποίο ο πληθωρισμός παραμένει σταθερός. Εάν η πραγματική ανεργία βρεθεί χαμηλότερη από αυτό, ο πληθωρισμός τείνει να αυξηθεί. Στη συλλογιστική αυτή, οι Ball & Mankiw (2002, σελ.121) συνηγορώντας υπέρ της αξίας του δείκτη, διατείνονται πως ο NAIRU αποτελεί για τους ρυθμιστές της νομισματικής πολιτικής ένα χρήσιμο εργαλείο πρόβλεψης. Ωστόσο η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ECB, 2005, σελ.47) διευκρίνιζε το 2005:

«However, a number of empirical studies have indicated that the measurement of the NAIRU is rather imprecise and that the degree of uncertainty is particularly marked for real-time point estimates (i.e. current estimates for the ongoing period). As a result, the usefulness of NAIRU estimates for regular inflation analysis is relatively limited. Nevertheless, they can provide information regarding longer-term trends.»

για να καταλήξει έπειτα από μια υπενθύμιση της αύξησης του δείκτη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 έως τα μέσα της δεκαετίας του 1990 σε όλες τις χώρες εκτός από την Ολλανδία, στην ανάγκη περισσότερων μεταρρυθμίσεων στην αγορά

⁸⁰² Οι δυο οικονομολόγοι (Modigliani & Papademos, 1975, σελ.142) ορίζουν το NIRU (noninflationary rate of unemployment) ως το ποσοστό εκείνο για το οποίο «as long as unemployment is above it, inflation can be expected to decline – except perhaps from an initially low rate».

εργασίας⁸⁰³.

Ο NAIURU συγκροτεί ένα διαφωτιστικό παράδειγμα εξέλιξης της διαμάχης των οικονομικών σχολών σκέψης και των εκάστοτε υφέρποντων παραδοχών. Ο Νεοζηλανδός William Phillips (1958) καταγράφοντας τα ποσοστά ανεργίας και τον ρυθμό μεταβολής των ονομαστικών μισθών στην οικονομία της Μεγάλης Βρετανίας κατά την περίοδο 1861-1957, σχημάτισε μια κυρτή καμπύλη και παρατήρησε την αρνητική σχέση μεταξύ των δύο μεγεθών. Ο ίδιος τεκμηριώνοντας θεωρητικά το εμπειρικό συμπέρασμα εξηγούσε πως όσο λιγότερη ήταν η ανεργία, τόσο πιο υψηλή ζήτηση για εργασία καταγράφονταν από τους εργοδότες και μάλιστα σε ένα ολοένα και πιο ανταγωνιστικό περιβάλλον και κατ' επέκταση τόσο πιο γρήγορα αυξάνονταν οι μισθοί. Αντίθετα, όταν η ανεργία γίνονταν υψηλή και η προσφορά εργασίας καταγράφονταν μεγάλη, οι μισθοί συμπιέζονταν σε έναν ωστόσο βραδύτερο ρυθμό ο οποίος δικαιολογούταν από την σχετική αντίσταση και άρνηση των εργαζομένων (Phillips, 1958, σελ.283). Δύο επιπρόσθετες παρατηρήσεις πάνω στην καμπύλη οδηγούσαν σε αντίστοιχα συμπεράσματα. Υπήρχε ένα ποσοστό ανεργίας όπου οι μισθοί παρέμεναν στάσιμοι και ακόμη, σε ιδιαίτερα χαμηλά ποσοστά ανεργίας η καμπύλη μετασχηματιζόταν σχεδόν σε κάθετη υποδεικνύοντας πως οποιαδήποτε περαιτέρω απόπειρα μείωσης της ανεργίας θα επέφερε μεγάλες μισθολογικές αυξήσεις. Το 1960, όμως, οι Samuelson & Solow (1960)⁸⁰⁴ αντικατέστησαν τον ρυθμό μεταβολής των ονομαστικών μισθών με τον ρυθμό μεταβολής των τιμών, δηλαδή τον πληθωρισμό. Για να αιτιολογήσουν την ορθότητα της τροποποίησης επιστράτευαν την παραδοχή πως οι επιχειρηματίες ορίζουν τις τιμές των εμπορευμάτων και των υπηρεσιών ως το άθροισμα των ονομαστικών μισθών και μιας σταθερής προσαύξησης σε αυτούς, και κατ' επέκταση οι μεταβολές των ονομαστικών μισθών μπορούσαν να μεταφραστούν σε αντίστοιχες μεταβολές των τιμών. Η τροποποιημένη πλέον καμπύλη Phillips καθιέρωνε την ασυμβατότητα της πλήρους

⁸⁰³ Οι μελέτες ωστόσο για το NAIURU δεν έχουν εγκαταληφθεί. Ενδεικτικά, ο Orlandi (2012) επιχειρεί να εξετάσει πως ο συγγενής NAWRU (non-accelerating wage rate of unemployment) αλληλεπιδρά με τέσσερα δομικά στοιχεία και συγκεκριμένα με τη «σφήνα του φόρου εργασίας» («labour tax wedge»), την πυκνότητα των εργατικών συνδικάτων, τις δαπάνες για ενεργές πολιτικές της αγοράς εργασίας και το ποσοστό αναπλήρωσης εισοδήματος των παροχών ανεργίας, και τρία ακόμη μη δομικά στοιχεία σε ένα δείγμα δεκατριών χωρών της Ένωσης για το διάστημα 1985-2009.

⁸⁰⁴ Για κριτική της καμπύλης Phillips βλ. επιπλέον Lipsey (1960).

απασχόλησης και της σταθερότητας των τιμών, απέδιδε στην ανεργία αφανή εργαλειακή χρήση για τη διατήρηση μιας οικονομίας σε ισορροπία και απομακρύνονταν από οποιεσδήποτε διακυμάνσεις στην επιθυμητή κερδοφορία των εργοδοτών⁸⁰⁵. Ακόμη χειρότερα, επέτρεπε την απλουστευτική ερμηνεία πως υλοποιώντας νομισματικές ή δημοσιονομικές πολιτικές και στοχεύοντας συγκεκριμένες τιμές πληθωρισμού, η ζήτηση και τα ημερομίσθια θα αυξάνονταν και συνάμα η ανεργία θα συρρικνώνονταν. Την αφανή εργαλειακή χρήση της ανεργίας διαδέχονταν - η πρωτοφανής από νεοκλασικούς - αποδοχή της και ο ορισμός του φυσικού ποσοστού της⁸⁰⁶ έπειτα από τις κριτικές των Phelps (1967) και Friedman (1968) για την σταθερότητα της τροποποιημένης καμπύλης Phillips. Επιχειρώντας την ανάλυση σε μακροχρόνια περίοδο και «γεννώντας» το μέγεθος των «πληθωριστικών προσδοκιών», οι τελευταίοι κατέληγαν στη διαπίστωση πως η καμπύλη είναι μακροπρόθεσμα κάθετη. Στην συλλογιστική τους μια ενδεχόμενη αύξηση - εν γένει διαταραχή - της ζήτησης επέφερε αύξηση των τιμών προκαλούσε αύξηση της ζήτησης εργασίας και αρχική μείωση της ανεργίας. Στη συνέχεια όμως οι εργαζόμενοι αντιλαμβάνονταν αυτή την αύξηση τιμών και διεκδικούσαν μεγαλύτερους ονομαστικούς μισθούς ώστε να μην θιγούν οι πραγματικοί. Όταν η αύξηση των ονομαστικών μισθών υλοποιούνταν εξασφαλίζοντας τους προηγούμενους πραγματικούς μισθούς πριν την επόμενη αύξηση των τιμών, η ανεργία επανέρχονταν στο πρότερο επίπεδο. Σε μακροχρόνια πορεία λοιπόν, η οικονομία μετακινούταν σε μια ισορροπία με ένα σταθερό ποσοστό ανεργίας αλλά με πληθωρισμό που καθοριζόταν από προσδοκίες και ενσωμάτωνε ο εκάστοτε «κληρονομημένος» ρυθμός αύξησης των ονομαστικών ημερομισθίων. Επιπρόσθετα, η ταχύτητα επιστροφής σε αυτό το σταθερό ποσοστό ανεργίας - η ταχύτητα με την οποία κινούταν εντέλει η οικονομία πάνω στην βραχυχρόνια καμπύλη Phillips - εξαρτώταν από το βαθμό ευκαμψίας των ονομαστικών ημερομισθίων και το βαθμό προσαρμογής των επιτοκίων από τη νομισματική πολιτική ώστε να αποκατασταθεί η ζήτηση. Το υπόδειγμα στηριζόταν σε δύο παραδοχές εκ των οποίων η πρώτη

⁸⁰⁵ Το ποσό κάλυψης (mark-up), η σταθερή προσαύξηση δηλαδή στους ονομαστικούς μισθούς πρόκειται για «ορθολογική» μέθοδο τιμολογιακής πολιτικής σε περιβάλλον τέλειου ανταγωνισμού.

⁸⁰⁶ Η πραγματική ανεργία ταυτίζεται με το φυσικό ποσοστό της, όταν σε μια βραχύβια κατάσταση ο προσδωκόμενος πληθωρισμός επιβεβαιωθεί και γίνει πλέον παρατηρούμενος.

αφορούσε την πραγμάτωση της προσδοκώμενης αύξησης του πληθωρισμού. Η προσδοκώμενη αύξηση, ίδια για όλα τα υποκείμενα που εμπλέκονταν στην οικονομική δραστηριότητα, θεωρούταν πως επιφέρει ισόποση αύξηση του πραγματικού πληθωρισμού σε ένα μακρύ χρονικό διάστημα, «otherwise, forecasts are systematically biased» (Ball & Mankiw, 2002, σελ.118). Σύμφωνα με τη δεύτερη παραδοχή, οι εργαζόμενοι και οι άνεργοι είχαν προσαρμόσιμες ορθολογικές προσδοκίες, οι πρώτοι επιδίωκαν αποκλειστικά την σταθερότητα του πραγματικού μισθού, οι δεύτεροι δεν αντιμετώπιζαν τον βιοπορισμό και όλοι σε ένα περιβάλλον ατελούς πληροφόρησης και ετερογένειας στο οποίο οφείλονταν το φυσικό ποσοστό ανεργίας, ήταν σε θέση να διαχωρίσουν τις αυξήσεις στις τιμές των αγαθών και να πραγματοποιήσουν ορθολογικές επιλογές. Στο πλαίσιο αυτό, η νομισματική πολιτική δεν μπορούσε να επιφέρει αύξηση της απασχόλησης και τόνωση της ενεργούς ζήτησης αλλά αντίθετα κυφορούσε τον κίνδυνο ενός ολόένα αυξανόμενου πληθωρισμού και μάλιστα χωρίς να δύναται να μειώσει ποτέ την ανεργία κάτω από το φυσικό ποσοστό για το οποίο ευθύνονταν η έλλειψη ενημέρωσης, η αναντιστοιχία δεξιοτήτων, η απροθυμία επανακατάρτισης, οι ατεκμηρίωτες προσδοκίες μιας καλύτερης επαγγελματικής πρότασης και η ανεπιθύμητη γεωγραφική κινητικότητα. Στη συνέχεια ωστόσο, το φυσικό ποσοστό ανεργίας εμφανίζονταν διαχρονικά μεταβλητό εξαιτίας μόνιμων διαταραχών στην συνολική προσφορά⁸⁰⁷. Έτσι, λαμβάνοντας απόσταση από βαλρασιανές ισορροπίες (Tobin, 1997)⁸⁰⁸,

⁸⁰⁷ Η αύξηση της τιμής του πετρελαίου για παράδειγμα τη δεκαετία του 1970 επέφερε αύξηση της τιμής των προϊόντων, και πέρα από την αρχική ανοδική σπείρα ονομαστικών μισθών και πληθωρισμού, μείωση της προσφοράς χρήματος ώστε να περιοριστεί ο υψηλός πληθωρισμός, διαδοχικός περιορισμός της ζήτησης, μικρότερο ύψος παραγωγής και εκ νέου αύξηση της ανεργίας σε μια ωστόσο αρκετά υψηλή τιμή πληθωρισμού. Το γενικότερο πλαίσιο διαμορφωνόταν επιπλέον από την επιζήμια μετεγκατάσταση της παραγωγής σε τρίτες χώρες.

⁸⁰⁸ Ο γάλλος οικονομολόγος Leon Walras (1834-1910) με τον Νόμο του ρύθμιζε την ανταγωνιστική ισορροπία, εξισορροπούσε δηλαδή τη συνολική ζήτηση με τη συνολική προσφορά σε μια προσέγγιση της αγοράς που έμοιαζε περισσότερο με διαδικασία πλειστηριασμού ή δημοπρασίας όπου πριν την οποιαδήποτε ανταλλαγή είχαν υπολογιστεί οι τιμές ισορροπίας. Όπως παρατίθεται στον Tobin (1997, σελ. 6): «Friedman describes the natural rate of unemployment as «the level that would be ground out by the Walrasian system of general equilibrium equations, provided that there is embedded in them the actual structural characteristics of the labor and commodity markets, including market imperfections, stochastic variability in demand and supplies, the costs of getting information about job vacancies and labor availabilities, the costs of mobility, and so on.». By characterizing the natural rate as Walrasian equilibrium, Friedman endows it with the usual optimal properties. [...] Without the non-Walrasian elements listed the natural rate would be zero.»

«ουδετεροποιούταν» μέσω μαθηματικών σχέσεων και προσδιορίζοταν ως NAIRU. Αντιδρώντας και επαναδιεκδικώντας ουσιαστικά ένα θεωρητικό εργαλείο⁸⁰⁹, η νεοκευσιανή σχολή επέστρεφε πλέον στην αρχή της συγκρότησης του συσχετισμού και εμπλούτιζε την καμπύλη Phillips με τον ορισμό του δυνητικού προϊόντος και του χάσματος (output gap) μεταξύ αυτού και του παραγόμενου. Κατέληγε πως ο πληθωρισμός εξαρτάται θετικά από τον προηγούμενο πληθωρισμό ή από τις πληθωριστικές προσδοκίες, θετικά από το κόστος των εισροών στην παραγωγή και αρνητικά από το χάσμα προϊόντος. Διαμορφώνονταν έτσι μια νέα επιπεδοποιούμενη καμπύλη Phillips όπου η σχέση μεταξύ πληθωρισμού και ανεργίας επανέρχεται ουσιαστικά διαμεσολαβημένη από το χάσμα προϊόντος και επέτρεπε αυτή τη φορά επεκτατικές οικονομικές πολιτικές⁸¹⁰.

Στο πλαίσιο αυτό, ο NAIRU δεν μπόρεσε να εξασφαλίσει πρακτική χρήση. Έπειτα από την εμφανή αδυναμία να εξηγηθεί η πτώση του κατά το τέλος της δεκαετίας του 1990 στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής ενώ τα ημερομίσθια αυξάνονταν και η ανεργία μειώνονταν⁸¹¹, και πριν την προαναφερθείσα καταγεγραμμένη δυσπιστία της Ένωσης, οι Holden & Nygmoen (2002) εξέταζαν την ορθότητα των εκτιμήσεων σύμφωνα με τον συγγενή NAWRU (nonaccelerating wage rate unemployment), αντιπαραβάλλοντάς αυτές στην πραγματική εξέλιξη των ωρομισθίων στον τομέα της παραγωγής (manufacturing) σε τέσσερις χώρες και συγκεκριμένα στη Δανία, τη

και αναφέρει ο ίδιος (Tobin, 1997, σελ.8): «The NAIRU does not assume a Walrasian equilibrium, in which markets, in particular labor markets, are being cleared by existing prices and wages. Instead it assumes an economy in which at any time most markets are characterized by excess demand or excess supply at prevailing prices. Applied to labor markets, excess demand means a preponderance of job vacancies over unemployment, and excess supply means the opposite. The distribution of markets, weighted by the number of workers or jobs in them, depends systematically on the strength of aggregate demand relative to potential GDP. [...]. The NAIRU is the unemployment rate at which the inflation-increasing effects of the excess-demand markets just balances the inflation-decreasing impacts of the excess-supply markets. Unlike the natural rate, this is a balance among disequilibrium markets [...].»

⁸⁰⁹ Για τη συμβατότητα της αρχικής καμπύλης Phillips με το κευσιανισμό βλ. Δεδουσόπουλος (2000, σελ.297-300).

⁸¹⁰ Για μια μαρξιστική ανάλυση της καμπύλης Phillips βλ. το υπόδειγμα Rowthorn (1977) και το πληθωριστικό όριο που σηματοδοτεί το επίπεδο ανοχής των εργαζομένων. Βλ. επιπλέον την κλασική καμπύλη Phillips κατά Shaikh (2016) όπου στον κατακόρυφο άξονα τοποθετείται ο ρυθμός μεταβολής της συμβολής των μισθών στο ΑΕΠ.

⁸¹¹ Οι Ball & Mankiw (2002, σελ.121-132) επιχειρώντας να διασώσουν την αξιοπιστία του NAIRU επανεξετάζουν την περίοδο και τις δοθέντες εξηγήσεις στην επιστημονική βιβλιογραφία.

Φιλανδία, τη Νορβηγία και τη Σουηδία, για την περίοδο 1964-1994. Οι μελετητές κατέληγαν πως:

«The NAWRU indicator is, however, constructed by a very simplistic method. [...] is not a good measure even of the rate of unemployment at which money wage growth is stable. [...] is based on a too restrictive view of actual wage setting. Whether money wage growth increases depend on a host of other explanatory variables than the rate of unemployment. For example, if inflation expectations have gone down, money wage growth may also be reduced even if unemployment is low. Or if the wage share is low, money wage growth may increase even if unemployment is high.» (Holden & Nymoen, 2002, σελ.98-100)⁸¹².

Στην ίδια κατεύθυνση, τον Αύγουστο του 2014 ο Draghi στο ετήσιο συμπόσιο των κεντρικών τραπεζών στο Jackson Hall συνόψιζε τα συμπεράσματα της ομιλίας του για την ανεργία στην Ένωση με την εξής «ανατρεπτική» εισαγωγική πρόταση που υποδήλωνε εντέλει την αδυναμία υπολογισμού της δομικής ανεργίας σε πραγματικό χρόνο:

«There are nevertheless two important qualifications to make here. **The first is that estimates of structural unemployment are surrounded by considerable uncertainty**, in particular in real time. For example, research by the European Commission suggests that estimates of the Non-Accelerating Wage Rate of Unemployment (NAWRU) in the current situation are likely to overstate the magnitude of unemployment linked to structural factors, notably in the countries most severely hit by the crisis.»⁸¹³

⁸¹² Η ανεργία είχε αυξηθεί και στις τέσσερις χώρες κατά την υπό εξέταση περίοδο και οι εκτιμήσεις του NAWRU υποδείκνυαν πως οι αυξήσεις αυτές οφείλονταν σε αυξήσεις της δομικής ανεργίας και μάλιστα αλλαγές στην συμπεριφορά προσδιορισμού του ημερομισθίου. Για τη Δανία η υπό εξέταση περίοδο ήταν το διάστημα 1968-1994 (Holden & Nymoen, 2002, σελ.88-89).

⁸¹³ Ο λόγος είναι διαθέσιμος στον ιστότοπο <https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2014/html/sp140822.en.html> . Για την μελέτη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής βλ. European Commission, «Labour Market Developments in Europe 2013», European Economy 6/2013.

8.7. Μεταξύ μισθολογικών πολιτικών και πλήρους απασχόλησης: Η λειτουργία των θεσμών της αγοράς και το ζήτημα της μισθολογικής ακαμψίας.

Γνωρίζοντας τη διαμόρφωση της ανεργίας στα κράτη μέλη κατά την περίοδο της κρίσης, ομαδοποιώντας τις ποικίλες αιτίες εμφάνισης, αύξησης και διατήρησης της έντασής της και κατανοώντας τις προσεγγίσεις των οικονομικών σχολών σκέψης προς αυτή έτσι όπως εκείνες διαγράφονται στην ιδιότυπη απόπειρα συσχέτισής της με τον πληθωρισμό, η επανεστίαση στην ισορροπία μισθών και ανεργίας, στο συσχετισμό δηλαδή της μισθολογικής πολιτικής και της πλήρους απασχόλησης προβάλλει ως το τελευταίο στάδιο της παρούσας μελέτης για τον πόλο εργασίας. Όπως έχει ήδη διαπιστωθεί, η μεταβολή του κόστους εργασίας *per se* δεν αποτέλεσε γενεσιουργό αιτία ή αιτία όξυνσης της κρίσης και ο προτεινόμενος, μηχανισμός εσωτερικής υποτίμησης, ο πιο συναφής με την μείωση των ημερομισθίων μηχανισμός, δεν λειτούργησε αποτελεσματικά αναδεικνύοντας την σπουδαιότητα της ρευστότητας και του μεγέθους των τιμών. Παρ'όλα αυτά, δυο κυρίαρχες αιτίες της ανεργίας σύμφωνα με το υπόδειγμα της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας και συγκεκριμένα η ακαμψία των πραγματικών⁸¹⁴ μισθών όπως αυτή πρωτίστως διαμορφώνεται από την δράση των εργατικών συνδικάτων και τη θέσπιση των κατώτατων εθνικών ή κλαδικών μισθών⁸¹⁵ και η επιδοματική λειτουργία του κοινωνικού κράτους,

⁸¹⁴ Ο Keynes υπέθετε πως υπάρχει πρωτίστως ακαμψία των ονομαστικών μισθών αφού «Ήδη η πείρα μας διδάσκει ότι αναμφιβόλως η αξίωση των εργαζομένων να λάβουν έναν ορισμένο ονομαστικό μισθό και όχι έναν πραγματικό μισθό, δεν είναι απλώς μια δυνατότητα, αλλά ο κανών. Ενώ οι εργαζόμενοι αντιτάσσονται συνήθως εις μείωση των ονομαστικών μισθών, δε συνηθίζουν να διακόπτουν την εργασία των οσάκις υψούνται οι τιμές των αγαθών τα οποία συνήθως αγοράζουν.» (30, Keynes, 1973, σελ.9 σε Μηλιός et al., 2011, σελ.285). Ακόμη σημαντικότερα, δεν πίστευε πως ο πραγματικός μισθός είναι προϊόν διαπραγμάτευσης και καθορίζει την απασχόληση και το οριακό προϊόν, αλλά αντέστρεφε την αιτιότητα και κατέληγε πως ο πραγματικός μισθός «ο οποίος είναι ίσος με το οριακό προϊόν λόγω της συνθήκης μεγιστοποίησης του κέρδους του επιχειρηματία, είναι δεδομένος και εξαρτάται από την απασχόληση και το «ύψος» της παραγωγής», δηλ. από την ενεργό ζήτηση (Μηλιός et al., 2011, σελ.286).

⁸¹⁵ Η ακαμψία μπορεί να παρατηρείται λ.χ. και σε μισθούς αποδοτικότητας. Οι τελευταίοι είναι εξ' ορισμού άκαμπτοι και βρίσκονται πάνω από το επίπεδο εκκαθάρισης της αγοράς. Δεν αποτελούν ωστόσο προϊόν διαπραγμάτευσης, αλλά επιλογή του εργοδοτικού πόλου ώστε να διεκδικήσουν περισσότερους υποψήφιους, να βελτιώσουν την απόδοση των εργαζομένων και να τους αποτρέψουν από παραίτηση μειώνοντας έτσι τον κρίσιμο ρυθμό και κόστος αντικατάστασης του εργατικού δυναμικού. Βλ. Burda & Wyplosz (2008, σελ.154), Stiglitz (2016, σελ.122/390) και αναλυτικότερα Stiglitz (1974), Shapiro & Stiglitz (1984) για το μοντέλο της φυγοπονίας των εργαζομένων («shirking

καθοριστική για το μισθό επιφύλαξης⁸¹⁶, προσεγγίστηκαν συχνά εκτός ως αιτίες της παρατηρούμενης ανεργίας, ως υφιστάμενες συνθήκες ανεπιτυχούς προσαρμογής και ανάκαμψης από την ύφεση, παράμετροι δηλαδή που απαιτούσαν άμεση ρύθμιση και περιλαμβάνονταν στην προαναφερθείσα συζήτηση των δομικών μεταρρυθμίσεων, και επιπλέον ως σημαντικές αιτίες μακροοικονομικών αποκλίσεων στο περιβάλλον της ζώνης του κοινού νομίματος⁸¹⁷.

Η άρση της μισθολογικής ακαμψίας και του περιορισμού των επιδομάτων ανεργίας ως στοχοθεσία δομικών μεταρρυθμίσεων είναι προφανής, αφού οι δύο παράμετροι αφορούν τη λειτουργία των θεσμών της αγοράς εργασίας και ενδέχεται υπό συγκεκριμένες συνθήκες να συμβάλλουν συσταλτικά σε μια οικονομία και να προκαλέσουν ορισμένης έκτασης βλάβη⁸¹⁸. Η θεωρητική και εμπειρική αξιολόγηση

model»), Akerlof & Yellen (1986), Akerlof & Yellen (1990) για την εξίσωση της περικοπής των μισθών με τη μείωση της ευγνωμοσύνης και της αφοσίωσης των εργαζομένων προς την επιχείρηση.

⁸¹⁶ Ο μισθός επιφύλαξης (reservation wage) αποτελεί το κατώτατο μισθολογικό όριο αποδοχής μιας θέσης εργασίας.

⁸¹⁷ Βλ. αχανή βιβλιογραφία για δομικές μεταρρυθμίσεις και θεσμούς της αγοράς εργασίας. ενδεικτικά, βλ. για την ακαμψία των πραγματικών ημερομισθίων και τις επιπτώσεις τους στις διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου Blanchard & Gali (2007) και για την περίπτωση της Ένωσης και της Ευρωζώνης Babecký et al. (2009) και Schmitt-Grohé & Uribe (2013) αντίστοιχα.

⁸¹⁸ Τα εργατικά συνδικάτα σε ανταγωνιστική σχέση με τις ενώσεις των εργοδοτών για τη διανομή του παραγωγικού αποτελέσματος, επιφορτισμένα με τη διαρκή στάθμιση μεταξύ μισθών, χρόνου απασχόλησης, θέσεων εργασίας, εργασιακών συνθηκών και άλλων πλευρών της αγοράς εργασίας, με δράση προσδιορισμένη από τα αιτήματα των μελών τους (insiders) και από την αγανάκτηση των υπόλοιπων εργαζομένων (outsiders) βελτιώνουν την καμπύλη προσφοράς εργασίας και μέσω των συλλογικών διαπραγματεύσεων επιτυγχάνουν υψηλότερα ημερομίσθια ή περισσότερες θέσεις εργασίας. Όταν τα ημερομίσθια καθίστανται υψηλότερα από την οριακή παραγωγικότητα, τα συνδικάτα ασκούν ομόρροπες πιέσεις με εκείνες λ.χ. της συρρίκνωσης της ζήτησης και επιφέρουν μείωση της κερδοφορίας των εργοδοτών και αύξηση της ανεργίας. Ομοίως οι θεσπισμένοι κατώτατοι μισθοί, όπως ο SMIC (Salaire Minimum Interpersonnel de Croissance) στη Γαλλία, οι οποίοι εγγυώνται τον περιορισμό δυνατότητας των εργοδοτών με μεγάλη δύναμη αγοράς για επίπλαστη μείωση αμοιβών, την μη εκμετάλλευση των νέων εργαζομένων και των ανειδίκευτων, αλλά και τον παράλληλο εκτοπισμό τους αφού οι εταιρείες τείνουν να προσλαμβάνουν εργαζόμενους με «κανονικούς» μισθούς - όχι δηλαδή με χαμηλή οριακή παραγωγικότητα εργασίας - αποτελούν ακόμη ένα κατώτατο όριο κόστους εργασίας για τις επιχειρήσεις και ενδέχεται να προκαλούν την επιδείνωση του ασθενέστερου πληθυσμού του εργατικού δυναμικού. Επιπλέον οι μεταβιβαστικές πληρωμές του κοινωνικού κράτους με την μορφή των επιδομάτων ανεργίας και πρόνοιας, αντιπαραβαλλόμενες στο ύψος και στην φορολόγηση των ημερομισθίων ενδέχεται συχνά να μετατοπίζουν το εκκρεμές από την προτίμηση της (περισσότερης) εργασίας στην προτίμηση τηςσχόλης, στην έξοδο από το εργατικό δυναμικό και στην μείωση του συνολικού παραγόμενου προϊόντος της οικονομίας. Γενικά βλ. Burda & Wyplosz (2008, σελ.145-154). Ειδικότερα για την θεωρία των «insiders-outsiders» βλ. Lindbeck & Snower (1988), για τη διαπραγματευτική δύναμη των συνδικάτων Oswald (1986), για τη θέσπιση των κατώτατων μισθών και τις αντιθετικές επιπτώσεις βλ. ενδεικτικά Neumark & Wascher (1992) και Dube,

της βλάβης αυτής, η οποία καθορίζει σε ένα αναδιοργανωτικό, μεταρρυθμιστικό πλαίσιο τις προτεραιότητες και το βαθμό επέμβασης και (απορ)ρύθμισης, δεν ακολουθεί κάποιο συγκεκριμένο πρωτόκολλο, γίνεται με τη βοήθεια οικονομετρικών μοντέλων και ενέχει περιπτωσιακή ισχύ. Έτσι εκφεύγει από τα πλαίσια της παρούσας μελέτης. Σε κάθε περίπτωση όμως η πράξη (απορ)ρύθμισης των θεσμών οριοθετείται από το ποιοτικό τους φορτίο, όπως αυτό αποτυπώνεται τόσο στην ιστορική διάσταση της κοινωνικής εταιρικής σχέσης και του κράτους πρόνοιας, όσο και - στο βάθος βέβαια που αυτή πράγματι υφίσταται - στη σύγχρονη ορθολογική απαίτηση υποταγής της κεφαλαιοκρατικής αναπαραγωγικής σχέσης στη δημοκρατική αρχή. Ο θεσμός της Sozialpartnerschaft στην μεταπολεμική Ευρώπη⁸¹⁹ προήλθε από την κυρίαρχη αντίληψη της κοινωνικής αλληλεγγύης ως το θεμελιώδες πυρηνικό στοιχείο που διασφάλιζε την επιτυχία της νέας συλλογικής προσπάθειας⁸²⁰. Αποσκοπούσε στον έλεγχο της οικονομίας της αγοράς και στη διασφάλιση μιας συναίνεσης μακροοικονομίας η πραγμάτωση της οποίας προϋπέθετε και ενίσχυε την τριμερή συνύπαρξη, συνεργασία και ισότητα του κράτους, της εργοδοσίας και των εργατικών συνδικάτων, όπου κάθε εταίρος περιοριζόταν από τους άλλους δύο.

Με πρωτοφανή σύγκλιση των πολιτικών σχηματισμών ευοδώνονταν η πρωτοβουλία του συντηρητικού Julius Raab και σχηματιζόταν η υπεράνω ιδεολογιών Ομοσπονδία Συνδικαλιστικών Οργανώσεων (Österreichischer Gewerkschaftsbund - ÖGB) στην Αυστρία, θεσπιζόταν η Trade Union Act στην Μεγάλη Βρετανία, καθιερώνονταν οι

Lester & Reich (2010) για τις ΗΠΑ, Machin & Manning (1994) για τις επιπτώσεις των βρετανικών Wages Councils τη δεκαετία του 1980, Schulten (2012) για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Για τη βλάβη που ενδέχεται να προκαλέσει η μισθολογική ακαμψία βλ. επιπλέον Schmitt –Grohé & Uribe, (2013). Η συγκεκριμένη συλλογιστική αναπτύσσεται παρακάτω, στην σελ.169.

⁸¹⁹ Για την ιστορική διαδρομή του κορπορατισμού στις διάφορες χώρες πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο βλ. Therborn σε Pekkarinen, Pohjola & Rowthorn (1992, σελ. 24-43).

⁸²⁰ Η κοινωνική εταιρική σχέση απέχει αρκετά από την εταιρική κοινωνική ευθύνη. Η ανάληψη και η εκδήλωση της τελευταίας από τις απαρχές του εικοστού αιώνα στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής αποσκοπούσε στη φιλανθρωπία των εταιρειών και των εργοδοτών όπως λ.χ. εκείνες του Andrew Carnegie ή του Henry Ford (Lawrence & Weber, 2013, σελ.47), ή σε εκπλήρωση νομικών ή ηθικών ευθυνών προς το κοινωνικό σύνολο έτσι όπως λ.χ. ταξινομούνται στην γνωστή πυραμίδα του Carroll (1979, 1991). Ενώ η κοινωνική εταιρική ευθύνη βρίσκεται σε συμφωνία με την ιδέα της αυθεντίας των αυτοαναφερόμενων μηχανισμών της αγοράς, η κοινωνική εταιρική σχέση αντιβαίνει στο νεοφιλελεύθερο παράδειγμα. Σχετικά με την κοινωνική εταιρική σχέση στις ΗΠΑ βλ. την ψήφιση της Fair Labour Standard Act το 1938 με την οποία καθιερώνεται το οκτάωρο και θεσπίζεται εθνικός κατώτατος μισθός.

επιτροπές επιχειρήσεων στις γαλλικές εταιρείες με περισσότερους από πενήντα εργαζόμενους και επικυρώνονταν το Project d'Accord de Solidarité Sociale στο Βέλγιο. Στην Ολλανδία οι νεοκορπορατιστικοί θεσμοί με την θέσπιση του τριμερούς Κοινωνικού και Οικονομικού Συμβουλίου (Sociaal – Economische Raad) και του Σώματος Κυβερνητικών Μεσολαβητών εξασφάλιζαν γρήγορη και μακροχρόνια οικονομική ανάπτυξη και ύστερα από την υποτίμηση του 1949 καθιέρωναν την χώρα ως παραγωγό χαμηλού κόστους, ενώ στη Γερμανία και πριν την Konzertierte Aktion, η εταιρική συναπόφαση (Mitbestimmung) αντικαθίστατο από το επιχειρηματικό συμβούλιο (Betriebsräte) και συστηματικοποιούταν η συμμετοχή του προσωπικού στη διοίκηση των επιχειρήσεων (Berend, 2009, σελ.303-310; Eichengreen, 2013, 118-140). Στην πορεία αυτή η οικονομική ανάπτυξη δεν καταγράφηκε ομόρρυθμη για τα κράτη. Υπήρξαν βραδυπορούντες όπως το Βέλγιο και η Νορβηγία, θαύματα όπως το Ιταλικό τη δεκαετία του 1950, και περιπτώσεις ισχυρών οικονομιών με αργούς ωστόσο ρυθμούς ανάπτυξης όπως η Γαλλία της σχεδόν σταθερής εργατικής δύναμης⁸²¹, της Commissariat générale du Plan και των ιδιότυπων μεικτών επιχειρήσεων. Κάπου ο κορπορατισμός εξελίχθηκε σε οικονομικοκοινωνικά αποτελεσματικές κεντρικές δομές διαπραγμάτευσης ημερομισθίων και κρατικών οικονομικών πολιτικών⁸²², κάπου δεν ενισχύθηκε από το υφιστάμενο νομικό πλαίσιο και κάπου δεν κατόρθωσε να περιορίσει τις παρατηρούμενες μισθολογικές διαφορές. Αλλού επικεντρώθηκε στη θεσμοποίηση της διαχείρισης της προστριβής και αλλού, πιο συντηρητικά, στη θεσμοποίηση της πρακτικής της συναίνεσης (Pekkarinen, Pohjola & Rowthorn, 1992, σελ.1-23). Σε κάθε περίπτωση όμως καταγράφηκε εκείνη η συνεργατική δράση⁸²³ και εξασφαλίστηκαν εκείνοι οι όροι:

⁸²¹ Από το 1946 έως το 1962 ο ενεργός πληθυσμός στην χώρα αυξάνοταν μόλις κατά 0,1% ετησίως. Τα επόμενα δεκαπέντε έτη ο ρυθμός αύξησης εκτοξεύοταν στο 0,8% ετησίως αντανακλώντας τον επαναπατρισμό των Γάλλων από την Αλγερία και την ενηλικίωση της γενιάς που προέκυψε από την έκρηξη των γεννήσεων. Βλ. Sautter (1982) σε Eichengreen (2013, σελ.122).

⁸²² Βλ. τη διάκριση των χωρών σύμφωνα με τον Katzenstein (1985, σελ.129) σε κοινωνικές και φιλελεύθερες ανάλογα με το βαθμό συγκέντρωσης που εμφάνιζαν οι κορπορατιστικές δομές.

⁸²³ Ο Alexis de de Tocqueville διέκρινε την πρώιμη συνεργατική από την εντεταλμένη δράση το 1848, διαπιστώνοντας πως: «Everywhere, where at the head of a new enterprise in France you would find the government and in England a grand seigneur, count on seeing an association in the United States» (Tocqueville 1986: ii. 155) σε Therborn σε Pekkarinen, Pohjola & Rowthorn (1992, σελ. 27).

«[...] που επιτρέπουν στο άτομο, όποια και αν είναι η θέση του στον καταμερισμό της εργασίας, να μην χάσει την υλική εκείνη βάση, η οποία διαμορφώνει πλέον εμπράγματα την έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης και του επιτρέπει όχι μόνο την πολιτική συμμετοχή, αλλά και την, υπό όρους ίσης ασφάλειας, ενεργό συμμετοχή του στη σχέση ανταγωνιστικής συνεργασίας η οποία χαρακτηρίζει τον τρόπο της υλικής αναπαραγωγής.» (Χαραλάμπης, 1998, σελ.153).

Με την ανάδυση δηλαδή της εταιρικής κοινωνικής σχέσης, θεσμοθετήθηκαν εκείνες οι ισορροπίες που επέτρεψαν την εμπράγματα κατοχύρωση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, τη συγκρότηση της ελευθερίας και της ισότητας ως κοινωνικό κεκτημένο, και την πολιτική πραγμάτωση των ανθρώπινων δικαιωμάτων, δηλαδή την άρθρωση «που συναρμολογεί την ηθική του ίσου σεβασμού για τον καθένα με το θετικό δίκαιο και τη δημοκρατική νομοθετική διαδικασία» (Χάμπερμας, 2012, σελ.30).

Προς την ίδια κατεύθυνση, εδραζόμενο στην ίδια κυρίαρχη αντίληψη για την κοινωνική αλληλεγγύη διαμορφώνονταν το μεταπολεμικό κράτος πρόνοιας⁸²⁴. Τροφοδοτούμενο από πρωτοφανώς υψηλή αποδεκτή φορολογία, από εθελούσιες εισφορές σε συνάρτηση με τις αποδοχές όπως στη Γαλλία και στο Βέλγιο ή από σταθερό ποσοστό του συναθροιστικού φορολογικού εσόδου όπως στη Βρετανία, εκπλήρωνε τον νόμο του οικονομολόγου Adolph Wagner⁸²⁵, επεκτείνονταν στις ευρωπαϊκές χώρες και ανέπτυσε σοσιαλδημοκρατική, φιλελεύθερη ή συντηρητική - κορπορατιστική δράση (Esping-Andersen, 1990). Το ίδιο δεν αποτελούσε δημοκρατικό φαινόμενο. Οι ρίζες του εντοπίζονται στο υποχρεωτικό ασφαλιστικό σύστημα ασθένειας του Bismarck για όλους τους εργάτες βιομηχανίας στη Γερμανία τον Ιούνιο του 1883, στη δανεζική νομοθεσία της ασφάλισης υγείας, γήρατος και ανεργίας κατά την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα και την πρώτη του 20^{ου} και στο καντόνι του St. Gallen στην Ελβετία⁸²⁶. Η προνοιακή νομοθεσία, παρά την άμεση και έμμεση επιρροή των σοσιαλιστικών ιδεών όπως της «poverty line» στην μελέτη του

⁸²⁴ Η ενότητα αντλεί στοιχεία από το έργο του Berend (2009, σελ.321-334) και την κριτική ανάλυση του Mazower (2013, σελ.286-290).

⁸²⁵ Για την ισχυρή θετική σχέση μεταξύ των δημόσιων δαπανών και του κατά κεφαλήν ΑΕΠ και την ουσιαστική επαλήθευση του νόμου του Wagner βλ. την μελέτη των Lamartina & Zaghini (2011).

⁸²⁶ Η έννοια του κράτους πρόνοιας εμφανίζεται ήδη από τα μισά του 19ου αιώνα με ερμηνείες όπως εκείνη του Karl Nauwerck (1844), όπου το κράτος πρόνοιας («welfare state») βρίσκεται στον αντίποδα του κράτους δικαίου («rule of law» state). Για την ιστορική αναδρομή του όρου βλ. Petersen K., Petersen J., (2013): Confusion and divergence: Origins and meanings of the term 'welfare state' in Germany and Britain, 1840–1940. *Journal of European Social Policy*, February.

λονδρέζου επιχειρηματία Charles Booth (1901), δεν αποτέλεσε αποκλειστικό πεδίο δράσης κυβερνήσεων συγκεκριμένης ιδεολογίας. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Sassoon (1996, σελ.χ):

«Ακόμη και η ρωμαιοκαθολική εκκλησία μεταστράφηκε και, με την παπική εγκύκλιο του Λέοντος XIII, την *Rerum Novarum* (1891) έθεσε τα θεμέλια για αυτό που έμελλε να γίνει γνωστό ως «κοινωνικό» δόγμα της καθολικής εκκλησίας.»⁸²⁷

Ωστόσο το μεταπολεμικό κράτος πρόνοιας δρούσε σε ένα πολύ διαφορετικό περιβάλλον από το μεσοπολεμικό ή εκείνο πριν τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Σε αυτό το νέο περιβάλλον της σχετικής ειρήνης, της γοργής δημογραφικής αύξησης και της πλήρους απασχόλησης, συγκεκριμενοποιούταν από τη συστηματική προσέγγιση και τις συστάσεις του William Beveridge (1942) και επανεδράζοταν στην ιδέα των κοινωνικών δικαιωμάτων, την υπόσχεση της ισονομίας και τον εμπλουτισμό της ιδιότητας του πολίτη (Marshall, 1950, 1965). Επιπρόσθετα αποκτούσε πραγματική δύναμη καθώς οι κοινωνικές μεταβιβαστικές πληρωμές πολλαπλασιάζονταν. Οι τελευταίες αυξάνονταν μόλις κατά την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία δεκατέσσερις φορές στην Ιταλία, επτά φορές στη Γαλλία και έξι φορές στη Σουηδία, ή ακόμη πιο μακροπρόθεσμα, από 6-10% του ΑΕΠ των δυτικοευρωπαϊκών χωρών κατά μέσο όρο το 1950, σε 15% - 20% το 1975. Ανεξάρτητα το βαθμό στον οποίο το κράτος πρόνοιας κατάφερνε να ανακατανέμει τον πλούτο ή να διαδραματίζει το ρόλο του «κουμπάρ-γουρουνάκι» (piggy-bank) (Barr, 2001), να ευνοεί τα μεσαία κοινωνικά στρώματα ή τους φτωχούς, αποτελούσε ένα κράτος εντός της οικονομίας της αγοράς στο οποίο:

«[...] organized power is deliberately used (through politics and administration) in an effort to modify the play of market forces in at least three directions – first, by guaranteeing individuals and families a minimum income irrespective of the market value of their work or their property; second, by narrowing

⁸²⁷ Η μετάφραση παρατίθεται όπως στον Berend (2009, σελ.326). Ο υπότιτλος της εγκυκλίου ήταν «Rights and Duties of Capital and Labor» και υπό το βάρος των επαναστατικών αλλαγών της εποχής, «in the vast expansion of industrial pursuits and the marvellous discoveries of science; in the changed relations between masters and workmen; in the enormous fortunes of some few individuals, and the utter poverty of the masses; the increased self reliance and closer mutual combination of the working classes; as also, finally, in the prevailing moral degeneracy.» περιλάμβανε σε 64 παραγράφους οδηγίες για τους καθολικούς. Βλ. την εγκύκλιο στον ιστότοπο: http://www.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_rerum-novarum.html

the extent of insecurity by enabling individuals and families to meet certain «social contingencies» (for example, sickness, old age and unemployment) which lead otherwise to individual and family crises; and third, by ensuring that all citizens without distinction of status or class are offered the best standards available in relation to a certain agreed range of social services.» (Briggs, 1961, σελ.228)⁸²⁸

Από τις παραπάνω σύντομες ιστορικές αναδρομές των δύο θεσμών γίνεται κατανοητή η στοχευμένη συγκρότηση και η επιδιωκόμενη λειτουργία τους. Οι ίδιοι εγγυούνται την ένταξη και συμμετοχή του ατόμου-ιδιώτη στην κοινωνία και την απελευθέρωση των δύο, σε παράφραση του Rosanvallon (1981, σελ. 33), από την ανάγκη και τον κίνδυνο. Αυτή η διασφάλιση της συμπερίληψης και των υλικών προϋποθετικών της όρων οριοθετεί οποιαδήποτε μεταγενέστερη πράξη (απορ)ρύθμισης στο ευρύτερο πλαίσιο των δομικών μεταρρυθμίσεων, όχι μόνο ως ιστορικό φορτίο, αλλά ως αναγκαία θεμέλια αρχή συγκρότησης και αναπαραγωγής της κοινωνίας. Στο περιορισμένο πεδίο δράσης προστίθεται επιπλέον αναπόφευκτα η επιφύλαξη της σύνεσης. Οποιαδήποτε αλλαγή, ανεξάρτητα από την έκτασή της, φέρει μοναδική σημασία για την ευημερία αφού «οι ιστορικές διαδικασίες μέσω θεσμικών τροποποιήσεων προκαλούν μικρές διαφορές που θα διαδραματίσουν κεντρικό ρόλο κατά τη διάρκεια των κρίσιμων καμπών» (Acemoglu & Robinson, 2013, σελ.449).

Στο πλαίσιο αυτό, η καταγεγραμμένη εμμονή πρωτίστως για την μισθολογική ακαμψία, έτσι όπως αυτή εκδηλώνονταν στο πρώιμό της στάδιο με τη προβολή της στασιμότητας των μισθών ως τον ενδεδειγμένο τρόπο αντιμετώπισης του πληθωριστικού κινδύνου που διαφαίνονταν από την ανεξέλεγκτη αύξηση των τιμών, προκαλεί προβληματισμό και ανησυχία. Ήδη το Δεκέμβριο του 2006 ο Trichet σε συνέντευξη τύπου στην Φρανκφούρτη διατείνονταν για την αλληλουχία τιμών και μισθών:

«[...] it is a risk which we do consider to be on the upside. Again, there is no materialisation as yet of this risk at the level of the euro area as a whole. But our message today is particularly clear on that point because we think that **there are temptations which in our view would not be appropriate.** [...]

⁸²⁸ Βλ. επιπλέον Andersen, J.G. (2012): *Welfare States and Welfare State Theory*. Aalborg: Centre for Comparative Welfare.

as you know, once the risks have materialised, it is too late.»⁸²⁹

Δεκατρείς μήνες αργότερα, τον Ιανουάριο του 2008, ο ίδιος υπενθύμιζε τους κινδύνους που ελλοχεύουν σε μια ανοδική σπείρα ημερομισθίων και τιμών και κατέληγε πως «any indexation scheme of nominal wages to prices should be eliminated». Ταυτόχρονα η ETUC καλούσε την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα «να σταματήσει την σταυροφορία της εναντίον των δίκαιων μισθών»⁸³⁰ και εξηγούσε πως μόλις 2,6% αύξηση στα ωρομίσθια ενώ συνεχίζοταν η γενικότερη πτώση της συμβολής των μισθών στο ΑΕΠ, δε συνιστούσε απειλή για τον πληθωρισμό, αλλά αντίθετα επιτακτική ανάγκη και προϋπόθεση για οικονομική ανάπτυξη και δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Για ακόμη μια φορά, τρία χρόνια αργότερα, το Φεβρουάριο του 2011, ενώ στη Γερμανία ασκούνταν πάλι πιέσεις για αυξήσεις μισθών εξαιτίας πλέον της ανόδου της τιμής των καυσίμων και βασικών προϊόντων, ο Trichet ισχυρίζοταν φανερά πιο επιθετικά:

«It would be the stupidest thing to do. [...] We can't do anything about the current rise in fuel and commodity prices but we must do everything to avoid what we call second-round effects, the fact that other prices start moving and settle at a higher level than complies with our definition (of stability). [...] I am thinking of the whole range of other prices, including of course, salaries, and we say to employers and unions: remember that we are in a medium to long-term perspective, to maintain price stability.»⁸³¹

Σε μια αρχική προσέγγιση, η στάση αυτή του προέδρου της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας φαίνεται να συγκροτούσε το είδωλο ενός ιστορικού αντικατοπτρισμού γεμάτου ειρωνεία. Η -πάντοτε υπό εξέταση- πρωτίστως πολιτική αδυναμία της δεκαετίας του 1970 για τιθάσευση της αύξησης των ημερομισθίων φαίνεται να είχε

⁸²⁹ Το σχετικό σκέλος της ερώτησης διατυπώνονταν ως εξής: «And my third question was whether the Governing Council believes that the risks from wage-driven inflation have risen in, say, the last six months?». Η συνέντευξη τύπου είναι διαθέσιμη στον ιστότοπο <https://www.ecb.europa.eu/press/pressconf/2006/html/is061207.en.html>

⁸³⁰ <https://www.euractiv.com/section/social-europe-jobs/news/ecb-attacks-on-wage-claims-raise-tension-with-trade-unions/> , <https://www.marketwatch.com/story/trichet-sees-acute-threat-of-wage-price-spiral-in-euro-zone>.

⁸³¹ <https://www.reuters.com/article/us-eurozone-trichet/ecbs-trichet-says-wage-rises-would-be-folly-idUSTRE71J10P20110220>

πλέον μετασηματιστεί σε περιβάλλον κρίσης - και παγκοσμιοποίησης της οικονομικής δραστηριότητας - σε αδυναμία της ενωσιακής οικονομικής πολιτικής για τιθάσευση οποιασδήποτε άλλης παραμέτρου εκτός αυτής των μισθών. Και μάλιστα εναντίον μιας φαντασιακής απειλής αφού λ.χ. τον Απρίλιο του 2013, ο πληθωρισμός της Ευρωζώνης υπολογίζοταν από τον εναρμονισμένο δείκτη τιμών καταναλωτή στην τιμή 1,2%, δηλ. 0,8% χαμηλότερος, ή ακόμη καλύτερα σχεδόν στην τιμή του μισού, από το σχετικό όριο που όριζε η θεσμοθετημένη εντολή της ΕΚΤ (Schmitt –Grohé & Uribe, 2013, σελ.209).

Με οριοθετημένους πλέον το βαθμό και τον τρόπο των πιθανών επεμβάσεων μπορεί κανείς να επικεντρωθεί στο ενωσιακό επίπεδο και να ελέγξει την μισθολογική ακαμψία και την επιδοματική λειτουργία του κράτους πρόνοιας ως σημαντικές αιτίες μακροοικονομικών αποκλίσεων. Εστιάζοντας ειδικότερα στη μισθολογική ακαμψία⁸³² και απορρίπτοντας ασαφή συμπεράσματα παιδικής έκθεσης όπως το επιμέρους εκείνο των Branten, Lamo & Rõõm (2018, σελ. 28) πως:

«We show that it (the downward nominal wage rigidity) declines during severe recessions but even then wage setting is not completely flexible, as even then the proportion of observed wage cuts stays well below the level that would correspond to a flexible regime.»

αφού η επιδιωκόμενη «flexibility» δεν ορίζεται πουθενά⁸³³, διαπιστώνεται πως η ακαμψία ονομαστικών και πραγματικών μισθών (downward nominal wage rigidity – DNWR, downward real wage rigidity – DRWR) είναι παρούσα στις ευρωπαϊκές χώρες. Ιδίως εάν η ακαμψία των ονομαστικών μισθών περιλάβει ως εκδήλωση το «πάγωμα» τους (nominal wage freezes) όπως λ.χ. στην εμπειρική μελέτη των Babecký et al. (2009), δεν τίθεται καμία αμφιβολία για την ύπαρξη αυτής. Οι Schmitt–Grohé & Uribe (2013), μελετώντας τις οικονομίες της Κύπρου, της Ελλάδας, της Ιρλανδίας, της

⁸³² Σχετικά με την επιδοματική λειτουργία του κράτους πρόνοιας, ενδεικτικά βλ. για την ετερογένεια των συστημάτων καταβολής επιδομάτων ανεργίας στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης Esser et al. (2013), για την αυστηρότητα των κριτηρίων καταβολής του επιδόματος ανεργίας σε χώρες του ΟΟΣΑ Langenbacher (2015).

⁸³³ Η επιβεβαίωση της δυσκολίας (της αυστηρότητας) των ημερομισθίων να διακυμανθούν, έστω υπό οποιοδήποτε συνθήκες, - όπως και οι περιπτώσιακές αρνητικές επιπτώσεις αυτής της δυσκολίας - αποτελούν αποδεκτό επιστημονικό συμπέρασμα και εντελώς διαφορετικό από τη διαπίστωση πως οι περικοπές των ημερομισθίων την περίοδο της κρίσης δεν ανταποκρίνονταν σε ένα ενδεχομένως φαντασιακό μα αναπόφευκτα επιστημονικά απροσδιόριστο ευέλικτο καθεστώς.

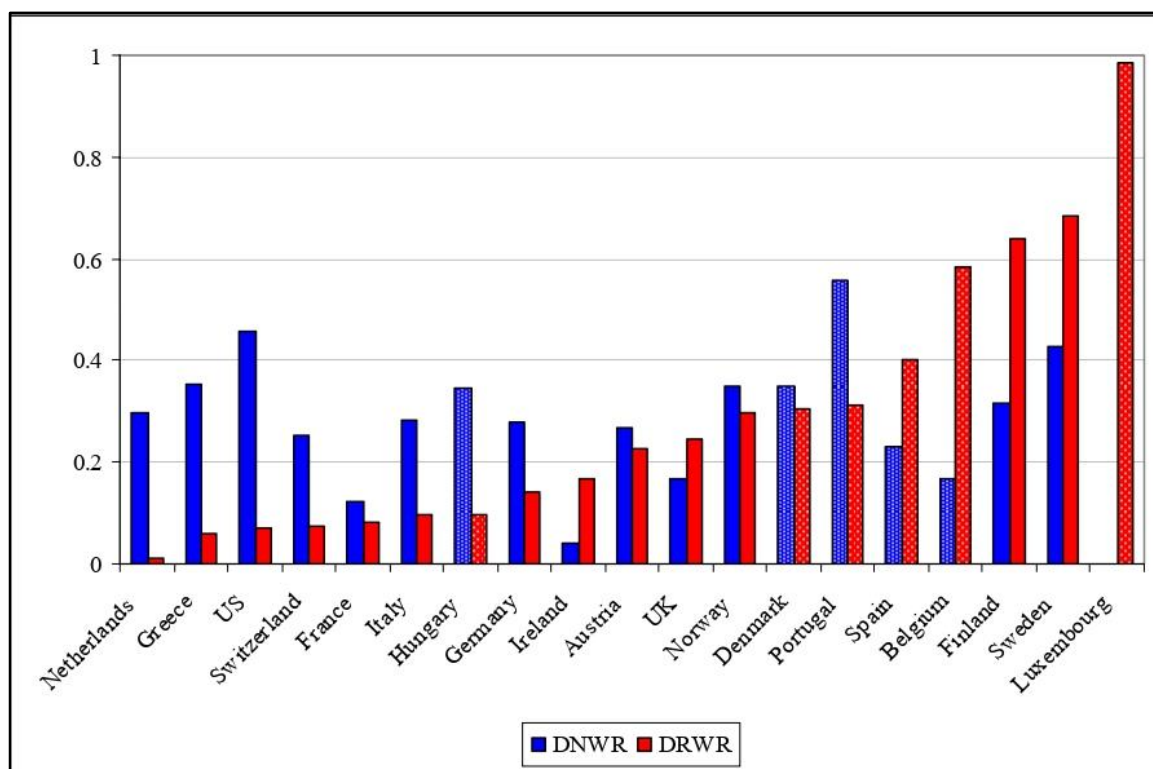
Πορτογαλίας και της Ισπανίας κατά την περίοδο 2000-2011, συμπεραίνουν τη στασιμότητα και τις ελάχιστες μειώσεις στα ονομαστικά ωριαία ημερομίσθια από το 2008 και κατά τα τρία τελευταία χρόνια του υπό εξέταση διαστήματος. Στην ίδια κατεύθυνση και στα πλαίσια του «Wage Dynamics Network» (WDN), ενός δικτύου ερευνητών από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και τις εθνικές κεντρικές τράπεζες των κρατών μελών της Ένωσης⁸³⁴, οι Babecký et al. (2009) μελετούν περισσότερες από δεκαπέντε χιλιάδες επιχειρήσεις που αντιστοιχούν σε 47,5 περίπου εκατομμύρια εργαζόμενους και επιβεβαιώνουν τόσο την ακαμψία των ονομαστικών μισθών μέσω της εφαρμογής του «παγώματός» τους, όσο και την ακαμψία των πραγματικών μισθών μέσω της ύπαρξης μηχανισμού αυτόματης αναπροσαρμογής τους στον παρελθοντικό ή αναμενόμενο πληθωρισμό⁸³⁵. Σε δείγμα δεκαπέντε χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπου παραλείπεται ατεκμηρίωτα η Γερμανία⁸³⁶, καταλήγουν πως 10% των υπό εξέταση εταιρειών εφάρμοσαν τουλάχιστον μια φορά κατά τα πέντε προηγούμενα από το 2007 έτη «πάγωμα» των ονομαστικών μισθών και 17% αυτόματα σύμφωνα με τον πληθωρισμό αναπροσαρμογή των πραγματικών ημερομισθίων. Οι ερευνητές εντοπίζουν σημαντικές διαφορές μεταξύ των κρατών. Στασιμότητα («πάγωμα») ονομαστικών ημερομισθίων εφαρμόζεται περισσότερο

⁸³⁴ Το WDN σχηματίστηκε για τη διερεύνηση της διαδικασίας και συμπεριφοράς καθορισμού μισθών στην Ευρώπη και ξεκίνησε να λειτουργεί τον Ιούλιο του 2006. Η πρώτη έρευνα το 2007 κάλυπτε δεκαεννιά κράτη-μέλη της Ένωσης, η δεύτερη το 2009 έντεκα και η τρίτη το 2014 εικοσιπέντε. Βλ. https://www.ecb.europa.eu/pub/economic-research/research-networks/html/researcher_wdn.en.html

⁸³⁵ Οι ερευνητές εξηγούν τη μεθοδολογία τους και τους λόγους για τους οποίους συνδέουν τη στασιμότητα των ονομαστικών μισθών και την πληθωριστική αναπροσαρμογή των πραγματικών μισθών με προς τα κάτω ακαμψία και όχι με ακαμψία προς ενδεχόμενες αυξήσεις (Babecký et al., 2009, σελ. 11-13). Βλ. επιπλέον Elsby (2009).

⁸³⁶ Στο δείγμα περιλαμβάνονται η Αυστρία, το Βέλγιο, η Γαλλία, η Ιταλία, η Ισπανία, η Ιρλανδία, η Ολλανδία, η Πορτογαλία, η Ελλάδα, η Σλοβενία, η Τσεχία, η Εσθονία, η Ουγγαρία, η Λιθουανία και η Πολωνία. Για την παράλειψη της Γερμανίας, οι Babecký et al. (2009, σελ.10) εξηγούν πως στη συγκεκριμένη χώρα διεξάχθηκε η μεμονωμένη μελέτη των Radowski & Bonin (2009) η οποία περιλάμβανε διαφορετικό ερωτηματολόγιο. Ωστόσο, η διεξαγωγή μελέτης στη Γερμανία με διαφορετικό ερωτηματολόγιο δεν αποκλείει τη δυνατότητα να διεξαχθεί ξανά στην χώρα μελέτη με το ίδιο ερωτηματολόγιο ώστε εκείνη να περιληφθεί στο δείγμα και να καταστεί εφικτή η σύγκριση των ευρημάτων. Το «κενό» καλύπτεται από την τελική αναφορά του WDN της 4^{ης} Δεκεμβρίου 2009, διαθέσιμη στον ιστότοπο: https://www.ecb.europa.eu/home/pdf/wdn_finalreport_dec2009.pdf. Κατά την μελέτη των Radowski & Bonin (2009) συμπεραίνεται πως η στασιμότητα των μισθών είναι πολύ συνηθέστερη από τις περικοπές και ειδικότερα οι περικοπές ημερομισθίων στις υπηρεσίες είναι σπανιότερες από εκείνες στον τομέα της παραγωγής (manufacturing).

από τον συναθροιστικό μέσο όρο στην Τσεχία (26,5%), στην Ολλανδία (23,2%) και στην Εσθονία (21,7%), ενώ είναι αρκετά πιο σπάνια στην Ισπανία (2,4%), στην Ιταλία (3,9%) και στη Γαλλία (7,1%). Μηχανισμοί αυτόματης αναπροσαρμογής πραγματικών ημερομισθίων με τον πληθωρισμό είναι ιδιαίτερα σύνηθεις στην Ισπανία (54,8%) και αποτελούν κανόνα στο Βέλγιο (98,2%), ενώ εφαρμόζονται αραιά στην Ιταλία (1,7%), στην Εσθονία (4,4%) και στην Πολωνία (6,9%). Τα συμπεράσματα αυτά δεν αντιβαίνουν στις παρατηρήσεις των παραπάνω διαγραμμάτων 56 - 59. Απόλυτα συμβατά, εντάσσονται στο γενικότερο πλαίσιο που ορίζει το πόρισμα της τελικής έκθεσης του WDN, όπου ακαμψία των ονομαστικών μισθών καταγράφεται πρωτίστως σε Ολλανδία, Ελλάδα, Γερμανία, Αυστρία και Πορτογαλία, ενώ ακαμψία των πραγματικών μισθών παρατηρείται στο Βέλγιο, στη Φιλανδία, στο Λουξεμβούργο, στην Ισπανία και στην Σουηδία (WDN σε European Central Bank, 2009).

Διάγραμμα 66: Ακαμψία ονομαστικών και πραγματικών μισθών με τη μεθοδολογία του International Wage Flexibility Project (IWFP) (WDN σε European Central Bank, 2009, σελ.40).

Για το Βέλγιο, τη Δανία, την Πορτογαλία και την Ισπανία βλ. Messina et al. (2010), για την Ουγγαρία Katay (2008b), για το Λουξεμβούργο Lünneemann & Winttr (2009b) και για τις υπόλοιπες χώρες Dickens et al (2007). Οι υπολογισμοί από το Dickens et al (2007) διαφέρουν από τους υπόλοιπους καθώς αφορούν εμπειρικές κατανομές, ενώ οι υπόλοιποι μοντέλα και έχουν διορθωθεί για σφάλματα μέτρησης.

Όπως φαίνεται και από το παραπάνω διάγραμμα στα πλαίσια του International Wage Flexibility Project των Dickens et al. (2007), στις ευρωπαϊκές χώρες καταγράφονται εν γένει χαμηλότερα επίπεδα ακαμψίας ονομαστικών μισθών και υψηλότερη αντίσταση σε περικοπές πραγματικών μισθών από ότι παρατηρείται στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής.

Η παρατηρούμενη ετερογένεια στη μισθολογική ακαμψία προέρχεται από την ετερογένεια των διαφορετικών καθεστώτων διαπραγμάτευσης μισθών (Messina et al., 2010; Holden & Wulfsberg, 2007). Η αναγωγή αυτή αποκαλύπτει τη βασική αιτία της αδυναμίας της Ένωσης για «πληθωριστικό» συγχρονισμό, επιτρέπει την κατανόηση των αιτιών της επικυριαρχίας του πληθωρισμού ως μεταβλητής, και οδηγεί στον προσδιορισμό της αποτελεσματικής μεταρρυθμιστικής επέμβασης.

Το 2013, στο κρισιακό περιβάλλον της Ευρωζώνης με τον χαμηλό πληθωρισμό, η ερευνητική ομάδα της Goldman Sachs υπολόγιζε πως η γερμανική οικονομία έπρεπε να επανακτιμηθεί μέσο όρο κατά 20% (15-25%), ενώ η γαλλική και η πορτογαλική να υποτιμηθούν αντίστοιχα κατά 20% (15-25%) και 30% (25-35%) (Sinn, 2014, σελ.3-4)⁸³⁷. Στο πλαίσιο αυτό η ακαμψία των ονομαστικών μισθών προκαλούσε αρνητικές συνέπειες καθώς ενίσχυε την ακαμψία των πραγματικών μισθών. Και αφού οι πραγματικοί μισθοί δεν προσαρμόζονταν, οι σχετικές τιμές των μη εισαγόμενων αγαθών δεν μειώνονταν, ο μηχανισμός της εσωτερικής υποτίμησης δε λειτουργούσε και η ακούσια ανεργία αυξάνοταν (Schmitt-Grohé & Uribe, 2013, σελ.210). Παραβλέποντας τα προβληματικά σημεία της γραμμικής αυτής τεκμηρίωσης όπως λ.χ. την αντιστροφή των σταδίων του μισθού και των τιμών, την αγνόηση του ζητήματος της ρευστότητας ή την μη παραμετροποίηση της κερδοφορίας των εργοδοτών και εντέλει την μη εμπειρική επαλήθευσή της⁸³⁸, η ίδια αναδεικνύει έναν κρίσιμο συσχετισμό. Η ακαμψία των ονομαστικών μισθών, διαφορετική για τους κλάδους μιας οικονομίας έπρεπε να συντονιστεί ώστε να λειτουργήσει ο μηχανισμός υποτίμησης και μάλιστα με τέτοια φορά ώστε η ακαμψία των ημερομισθίων στους

⁸³⁷ Η συγκεκριμένη μελέτη αναφέρεται στον Sinn (2014) και είναι σύμφωνα με τη βιβλιογραφία που παρατίθεται η εξής: Goldman Sachs Economics Research (2013), 'European Economics Analyst', 17 January, No. 03.

⁸³⁸ Βλ. την περίπτωση της Ελλάδας, όπου οι μισθοί μειώνονταν και η ακούσια ανεργία αυξάνοταν.

μη εμπορεύσιμους τομείς να υιοθετήσει την ευελιξία των ημερομισθίων στους εκτεθειμένους εξαγωγικούς τομείς (Hancké, 2013a)⁸³⁹. Στους τελευταίους οι ανταγωνιστικές πιέσεις της διεθνούς αγοράς προκαλούσαν μισθολογική ευελιξία και οποιαδήποτε ανατίμηση θα σήμαινε απώλεια της ανταγωνιστικότητας. Στους μη εξαγωγικούς τομείς και ιδιαίτερα στο δημόσιο τομέα, οι πιέσεις της διεθνούς αγοράς ήταν απύσες και οι ονομαστικοί μισθοί παρουσίαζαν εξ'ορισμού μεγαλύτερη ακαμψία. Εντός μιας χώρας, ο εσώτερος συντονισμός στους εξαγωγικούς κλάδους κρίνοταν απαραίτητος και το προϊόν του, η παρατηρηθείσα ακαμψία των ονομαστικών ημερομισθίων στις σχετικές δραστηριότητες, επιβλητέα ως ευελιξία στα ονομαστικά ημερομίσθια των οικονομικών δραστηριοτήτων στους άλλους κλάδους. Εντός της Ένωσης, οι χώρες έπρεπε να αναδιατάξουν αντίστοιχα τις οικονομικές τους δραστηριότητες, ώστε να ακολουθηθεί η παραπάνω διεργασία. Ιδεατά, σε ένα περιβάλλον τέλειας σύγκλισης, η ακαμψία ονομαστικών ημερομισθίων στις μη εμπορεύσιμες δραστηριότητες ενός κράτους με περιορισμένη εξαγωγική δύναμη, έπρεπε να συντονιστεί με την ευελιξία των ονομαστικών ημερομισθίων στους εξαγωγικούς τομείς ενός άλλου κράτους όπου οι εξαγωγές αποτελούσαν τον κινητήριο μάντα της οικονομίας του. Από την πλευρά της νομισματικής πολιτικής και με αφετηρία τον χαμηλό πληθωρισμό, οποιαδήποτε επεκτατική νομισματική πολιτική θα αύξανε τις πληθωριστικές πιέσεις, θα σήμαινε αύξηση της τιμής των μη εισαγόμενων προϊόντων και των μισθών των μη εμπορεύσιμων δραστηριοτήτων και θα ασκούσε επιπρόσθετες ανοδικές πιέσεις στους μισθούς των εξαγωγικών κλάδων με ενδεχόμενη πτώση της ανταγωνιστικότητας.

Η παραπάνω συλλογιστική περιγράφει τον αδιέξοδο βρόγχο και αποδεικνύει την ανάγκη εσώτερου και εξωτερικού συντονισμού των μισθολογικών πολιτικών των κρατών μελών της Ένωσης. Οι παρατηρούμενες ακαμψίες δεν είναι παρά η «κορυφή

⁸³⁹ Η μελέτη του Hancké (2013α) προστίθεται σε ένα σώμα βιβλιογραφίας που εστιάζει στη συμβολή της διαπραγμάτευσης των μισθών και των διαφορετικών σχετικών καθεστώτων στη διαμόρφωση των μακροοικονομικών ανισορροπιών στην Ευρωζώνη. Βλ. επιπλέον Collignon (2009), Johnston (2012) & Hörner & Lutter (2014). Σύμφωνα με την αφήγηση του ίδιου του Hancké (2013α), το καθεστώς διαπραγμάτευσης μισθών δεσμεύει πρωτίστως τον μη-εξαγωγικό κλάδο. Οι Hörner & Lutter (2014, σελ.4-5) επεκτείνουν τον προβληματισμό και εξηγούν με υποθετικά σενάρια την ανάγκη συγχρονισμού και συνάμα τις επιπτώσεις αυτού σε όλους τους τομείς της οικονομίας.

του παγόβουνου» και οποιοσδήποτε τρόπος μεμονωμένης υπέρβασής τους εκ προοιμίου αναποτελεσματικός. Οι Hörner & Lutter (2014, σελ.11-13) υπολογίζουν για τις πρώτες δώδεκα χώρες της ζώνης του κοινού νομίσματος στο χρονικό διάστημα 1999-2008 πως ο πληθωρισμός του ονομαστικού κόστους εργασίας αυξήθηκε κατά 24,5%, όχι πολύ μακριά από το 21,9% που υπολογίζεται εάν αθροιστεί μια ετήσια αύξηση κατά 2% κατά τη διάρκεια των δέκα ετών. Παρόλα αυτά, όπως μαρτυρά ο Πίνακας 4, τούτη η καθησυχαστική εικόνα έκρυβε τρομερές δυσαρμονίες και αξιοπρόσεκτα, χώρες όπως η Ελλάδα ή η Ισπανία δεν βρέθηκαν σε ύφεση επειδή αυξήθηκαν μονομερώς τα ημερομίσθια ή οι τιμές.

Χώρα	Αθροιστική αύξηση ονομαστικού κόστους εργασίας μονάδας (%) (nominal unit labor costs)	Αθροιστικός πληθωρισμός τιμών (%) (cumulated price inflation)
Αυστρία	6,4	21,9
Βέλγιο	20,4	24,6
Φιλανδία	16,7	19,8
Γαλλία	19,7	19,0
Γερμανία	-1,8	17,3
Ελλάδα	37,5	38,3
Ιρλανδία	48,9	44,7
Ιταλία	27,9	26,3
Λουξεμβούργο	29,4	26,9
Ολλανδία	23,0	24,6
Πορτογαλία	29,8	45,5
Ισπανία	36,3	37,3

Πίνακας 4: Πληθωρισμός κόστους εργασίας και τιμών την περίοδο 1999-2008 (Hörner & Lutter, 2014, σελ.12).

Η ακαμψία των ονομαστικών μισθών και η μη περικοπή τους σε υφέσεις χαμηλού

πληθωρισμού δεν είναι πρωτοτυπία της ζώνης του ευρώ. Ο Fortin (1996) τις εντοπίζει στην οικονομική κρίση του Καναδά κατά την περίοδο 1990-1996, οι Fehr & Goette (2005) στην χαμηλή οικονομική μεγέθυνση της Ελβετίας κατά την ίδια δεκαετία και οι Kuroda & Yamamoto (2003) στην Ιαπωνία το διάστημα 1993-1998. Η ειδοποιός διαφορά στην περίπτωση της νομισματικής ένωσης έγκειται στην ετερογένεια των καθεστώτων μισθολογικής διαπραγμάτευσης. Είτε πρόκειται για χώρες με έντονο βαθμό κορπορατισμού κατά Schmidt (1983), είτε για χώρες με στέρεες κοινωνικές εταιρικές σχέσεις και «integrated economy» κατά Siaroff (1999), είτε για κράτη συγχρονισμένου καπιταλισμού («coordinated capitalism») κατά Hall & Gingerich (2004), είτε για κράτη οργανωμένου καπιταλισμού («organized capitalism») κατά Hörner (2007), τρεις μόνο κοινές τάσεις καταγράφονται. Η πυκνότητα των συνδικάτων, δηλ. το πλήθος των εργαζομένων που είναι εγγεγραμμένοι σε αυτά, μειώνεται πρακτικά παντού, σημαντικό ποσοστό εργαζομένων, τυπικά υψηλότερο από 60% στην Ευρωζώνη και στις σκανδιναβικές χώρες και μεταξύ 30% με 40% στις κεντροανατολικές χώρες μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, παραμένει προστατευμένο από κάποιου είδους συλλογική σύμβαση, και τρίτον, οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στην Ευρωζώνη παρατηρούνται σε επίπεδο τομέα, ενώ στις κεντροανατολικές χώρες σε επίπεδο εταιρείας (WDN σε European Central Bank, 2009, σελ.1-2).

Η γενικότητα αυτών των τάσεων και η αδυναμία εντοπισμού ειδικότερων κοινών προσανατολισμών αθροίζεται δυστυχώς στην ρητή στοχοθεσία των επιβεβλημένων προγραμμάτων της τρόικας, στοχοθεσία η οποία έκπληκτα αντιβαίνει σε ένα κοινό συμπέρασμα της υφιστάμενης βιβλιογραφίας. Παρά τη διαρκή επαλήθευση της παρατήρησης πως οι συγκεντρωτικές δομές μισθολογικής διαπραγμάτευσης συμβάλλουν θετικά στην μείωση των ακαμψιών των ονομαστικών μισθών και στον εναρμονισμό τους με τον πληθωρισμό των τιμών και το πληθωριστικό στόχο της ΕΚΤ⁸⁴⁰, αφού απαλείφουν τη δυσλειτουργία των ανοργάνωτων περιφερειακών δομών που έγκειται στις ασυντόνιστες υπέρ του ασφαλούς διογκωμένες εκτιμήσεις

⁸⁴⁰ Οι Kenworthy (2002), Streeck & Kenworthy (2005) & Hancke (2013b) σε αντίθεση με τη πρότερη βιβλιογραφία όπως αυτή του Oswald (1986), υπογραμμίζουν το θετικό συσχετισμό μεταξύ της έλλειψης συγχρονισμού και συγκεντρωτισμού των δομών διαπραγμάτευσης και των μισθολογικών ακαμψιών.

του αναμενόμενου πληθωρισμού, και την αδυναμία τους να αποτελούν έναν ενιαίο διορατικό συνομιλητή μακροπρόθεσμης στρατηγικής δράσης⁸⁴¹, οι πολιτικές που επιβάλλονται στα κράτη μέλη στοχεύουν στην αποδυνάμωση των συνδικάτων και στην μετατόπιση της μισθολογικής διαπραγμάτευσης σε επίπεδο επιχείρησης (Schulten & Müller, 2013). Στο πλαίσιο αυτό, γνωρίζοντας πως τουλάχιστον 29 μισθολογικές συμφωνίες υπογράφηκαν από το 1980 σε δώδεκα ευρωπαϊκές χώρες (Schulten, 2004, Table 10.1), αναλύοντας την αποτυχία σύναψης σχετικών συμφώνων σε χώρες της Ένωσης κατά τη δεκαετία του 1990 και την περίοδο προετοιμασίας ένταξης στην νομισματική ένωση (Hancké & Rhodes, 2005)⁸⁴² και κατανοώντας πως τα συστήματα διαπραγμάτευσης δεν αντιγράφονται στιγμιαία αλλά αποτελούν ιστορικό προϊόν, αρκετοί μελετητές όπως οι Hoffer & Spiecker (2011)⁸⁴³ από τη Διεθνή Οργάνωση Εργασίας (ILO) και ο Stockhammer (2011) επανατοποθετούνται στη διαφωνία μεταξύ του Keynes και των κλασικών όπως του Ρίγου για την φύση της αγοράς εργασίας ως περίπλοκου κοινωνικού φορέα και κατ'επέκταση την ευελιξία που μπορεί να διαθέτει. Αποφεύγοντας το αδιέξοδο των Hörner και Lutter (2014) κατά το οποίο η διάλυση της νομισματικής ένωσης αντιπαραβάλλεται δήθεν αναπόφευκτα στην αποδοχή αυταρχικών παρεμβάσεων στη δημοκρατική διακυβέρνηση και στην μισθολογική πολιτική, και έννοιες όπως την περίφημη «flexicurity» που μάλλον προκαλούν περισσότερη απροσδιοριστία παρά αποτελούν

⁸⁴¹ Όπως συμπεραίνουν οι Soskice & Iversen (1998), οι κεντρικές τράπεζες μπορούν να προκαλέσουν ευκολότερα μισθολογικούς περιορισμούς, σε μια συντονισμένη δομή μισθολογικής διαπραγμάτευσης απειλώντας απλά πως θα επιβάλουν υψηλότερα επιτόκια.

⁸⁴² Οι μελετητές αναγνωρίζουν πως αρκετά από αυτά τα σύμφωνα απείχαν από τις παραδοσιακές δομές οργάνωσης της εργασίας και πραγματώθηκαν καθώς η έμφαση δίδοταν στην ένταξη στη ζώνη του κοινού νομίσματος. Ωστόσο επεκτείνουν την παρατήρησή τους και καταλήγουν πως: «Importantly, however, this macro-focus on EMU is only half the story: These macro-economically induced arrangements appear to have been most successful in achieving their aims where they dovetailed with existing microinstitutions in the labor market, or at least with elements of a protoinstitutional framework at the microlevel that could rapidly be assembled to perform the same function. In EMU Member States with labor markets that were organized around some form of interfirm coordination, which included coordinated wage setting and interfirm formalization of (local or regional) training systems, social pacts became embedded more effectively than in countries where those elements are absent.» (Hancké & Rhodes, 2005, σελ.2).

⁸⁴³ <http://column.global-labour-university.org/2011/01/change-or-lose-europe.html> . Η Spiecker είναι ανεξάρτητη οικονομολόγος και συνεργάζεται επιπλέον με την UNCTAD.

κάποιο σταθερό σημείο αναφοράς και εγγυώνται σταθερή κατεύθυνση⁸⁴⁴, οι τελευταίοι υπογραμμίζουν την ανάγκη συντονισμού των μισθολογικών πολιτικών στην Ένωση⁸⁴⁵.

⁸⁴⁴ Για τη νοηματοδότηση του όρου και τις διάφορες προσεγγίσεις αυτού από τα κράτη μέλη βλ. Sanchis i Marco (2014, σελ.41-54). Το 2006 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και ένα χρόνο αργότερα το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο καλούσαν τα κράτη-μέλη να εφαρμόσουν τις συστατικές πολιτικές της «flexicurity» και συγκεκριμένα τη σύναψη ευέλικτων και αξιόπιστων συμβολαίων, τις ενεργητικές πολιτικές στην αγορά εργασίας, τη δια βίου εκπαίδευση και τον εκσυγχρονισμό των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης.

⁸⁴⁵ Οι Stockhammer et al. (2009) εκτιμούν με επιφύλαξη πως η ζώνη του κοινού νομίσματος βρίσκεται σε «wage-led demand» φάση παρά σε «profit-led demand». Αφού η ζήτηση φαίνεται να κατευθύνεται περισσότερο από τα ημερομίσθια, η μισθολογική πολιτική καθίσταται κρίσιμος παράγοντας και στο πλαίσιο αυτό η νομισματική πολιτική πρέπει να επαναπροσανατολιστεί για την επίτευξη της σταθερότητας και η δημοσιονομική να αποκτήσει περιθώριο για αντικυκλικές πολιτικές.

Κεφάλαιο 9^ο: Στο πεδίο της ανισότητας.

Η παραπάνω ενδελεχής μελέτη του πόλου εργασίας, η οποία ολοκληρώνει την άσκηση στο πεδίο παρατήρησης που επιτρέπει η έννοια της ανταγωνιστικότητας, ανασύρει ταυτόχρονα το καίριο ζήτημα της ανισότητας και καθιστά τη μελέτη του ως λογική συνέχεια της παρούσας έρευνας. Η μεταπήδηση αυτή από την έννοια της ανταγωνιστικότητας στην έννοια της ανισότητας δε συντελείται εξαιτίας, ούτε επιβάλλεται από κάποια αξιακή υπεροχή της δεύτερης έναντι της πρώτης. Οι δύο όροι διαμορφώνουν ένα ιδιότυπο μα χρήσιμο δισδιάστατο σύστημα αναφοράς για τον τόπο της οικονομικής δραστηριότητας. Δεν βρίσκονται σε συγκρουσιακή κατάσταση - υψηλές ανισότητες παρατηρούνται τόσο σε ανταγωνιστικές όσο και μη ανταγωνιστικές οικονομίες - και συνκαθορίζουν μια θέση η οποία είναι προϊόν σύζευξης του εκάστοτε κυρίαρχου επιστημονικού παραδείγματος, εκτιμήσεων και αποφάσεων. Για τη μελέτη του μεγέθους της ανισότητας επιδιώκεται η άλλοτε σπάνια και αιρετική (Tilly, 1999, σελ.36) παρατήρηση του φαινομένου ως ένα αποτέλεσμα συσχετισμού και δεσμού και ακολουθείται σε σημαντικό βαθμό η σαφή, κρυστάλλινη μεθοδολογία του Piketty (2007/2014, 2014/2017). Η διακύμανση της έκτασης της ανισότητας, οι μετασχηματισμοί στη δομή της και οι επαναθεμελιώσεις της δικαιολόγησής της διερευνούνται καθώς προσεγγίζονται οι δύο συνιστώσες – αναπαραγωγικοί μηχανισμοί της, εκείνη του εισοδήματος εργασίας και εκείνη της ιδιοκτησίας κεφαλαίου. Στη συνέχεια, η ανισότητα σε επίπεδο συνολικού πλούτου μελετάται παράλληλα με την ανισότητα σε επίπεδο ευκαιριών και ελέγχεται το επίπεδο της φτώχειας, το ενδεχόμενο της συγκρότησης ενός «πρεκαριάτου» και ο βαθμός συρρίκνωσης της μεσαίας τάξης ως εκδηλώσεις πρωτοφανούς ασυνέχειας στην κατανομή του πλούτου στην κοινωνία. Στο πλαίσιο αυτό αξιολογείται η αναδιανεμητική λειτουργία των μηχανισμών φορολόγησης και αναγνωρίζοντας το ζήτημα της αμφίδρομης υποκατάστασης της εργασίας από το κεφάλαιο και τη σημασία των τιμών του κόστους τους, διερευνάται η αποτελεσματικότητα και η δικαιοσύνη των φορολογικών πολιτικών. Διακρατικές συγκρίσεις, σύμφωνα ωστόσο με συνθετικούς δείκτες όπως τον συντελεστή Gini και τιμές από την σχετικά

πρόσφατη βάση δεδομένων EU-SILC⁸⁴⁶, παρατίθενται όπου είναι διαθέσιμες και η ερμηνεία τους υπόκειται σε ποιοτικό έλεγχο προκειμένου να οριοθετηθούν ο βαθμός της ανισότητας και η ακαμψία της ως κοινά γνωρίσματα των οικονομιών και κοινωνιών της Ένωσης. Κατανοώντας το περιορισμένο επεξηγηματικό φορτίο των «κατωφλιών» που χωρίζουν εισοδηματικές ομάδες και του διαδεκατημοριακού λόγου, συνεπιστρατεύεται η λογική των «κοινωνικών πινάκων» και επιδιώκεται - στο βαθμό που αυτή είναι εφικτή - η μελέτη του κομβικού ρόλου του ανώτερου δεκατημορίου και εκατοστημορίου.

⁸⁴⁶ Η ιστορία της συγκεκριμένης βάσης δεδομένων EU-SILC (European Union Statistics on Income and Living Conditions) είναι ιδιαίτερη και αποδεικνύει σε ορισμένο βαθμό και εποχή τα όρια δράσης των υπερεθνικών ενωσιακών θεσμών και παράλληλα τα όρια της διαιρετικής τομής Βορρά-Νότου. Η συγκρότησή της ξεκίνησε μόλις το 2003 ύστερα από «συμφωνία κυρίων» έξι κρατών μελών - του Βελγίου, της Δανίας, της Ελλάδας, της Ιρλανδίας, του Λουξεμβούργου, της Αυστρίας – και της Νορβηγίας. Η απουσία της Γαλλίας (2004), της Γερμανίας (2005) και της Ολλανδίας (2005) που συμμετείχαν στη ζώνη του κοινού νομίσματος δεν είναι εύκολα δικαιολογήσιμη, ιδίως εάν λάβει κανείς υπ' όψιν την παρουσία της Νορβηγίας ή ακόμη και εκείνη της Δανίας που ήταν μέλος μόνο της Ένωσης. Για τη συγκεκριμένη βάση δεδομένων βλ. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/microdata/european-union-statistics-on-income-and-living-conditions>

9.1. Μια αποφασιστική στροφή στο δημόσιο λόγο και τις πολιτικές στοχοθεσίες.

Έρευνες όπως αυτή του Atkinson (2015), του Piketty (2007/2014, 2014/2017) και του Milanovic (2002, 2010, 2016) δεν κατέστησαν μόνο δημοφιλή την μελέτη της ανισότητας, μα ακόμη σημαντικότερα την επέκτειναν στο πλαίσιο των ανεπτυγμένων χωρών. Διακρίνοντάς την από εκείνη για τη φτώχεια, δημιούργησαν νέες βάσεις δεδομένων όπως την «World Top Incomes Database» των Alvaredo, Atkinson, Piketty & Saez ή προκάλεσαν τη διάδοση, επικαιροποίηση και συστηματική ενημέρωση υφιστάμενων όπως της «Luxembourg Income Study» των Schaber, Smeeding, Allegrezza, Checchi⁸⁴⁷, της «World Income Inequality Database» του UNU-WIDER⁸⁴⁸ και της «University of Texas Inequality Project» του Galbraith⁸⁴⁹. Επαναπροσδιόρισαν και ανακατεύθυναν ουσιαστικά το δημόσιο διάλογο αλλάζοντας την μονάδα ανάλυσης και αντικαθιστώντας το «ακίνδυνο», «αφόρτιστο» γεωγραφικό πεδίο των αναπτυσσόμενων χωρών με το κοινό παγκόσμιο αποδίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στην νεοαναζωπυρούσα ανισότητα στο δυτικό κόσμο⁸⁵⁰. Η δυναμική αυτή δεν περιορίστηκε στο ακαδημαϊκό επίπεδο, μα εισήλθε στη διαδικασία χάραξης πολιτικών εισάγοντας τουλάχιστον νέες στοχοθεσίες. Η μείωση των ανισοτήτων ορίζονταν έτσι στα τέλη του 2015 ως αυτοτελής, διακριτός από την εξάλειψη της πείνας και της φτώχειας δέκατος «sustainable development goal» (SDGs) στην Ατζέντα 2030 των Ηνωμένων Εθνών και προσεγγίζονταν από τον τότε γενικό γραμματέα Ban Ki-moon ως αναπόσπαστο τμήμα του «our shared vision of humanity

⁸⁴⁷ Ο ιστότοπος της βάσης δεδομένων είναι <https://www.lisdatacenter.org>.

⁸⁴⁸ Η βάση είναι διαθέσιμη στον ιστότοπο: <https://www.wider.unu.edu/data>. Το ακρωνύμιο UNU-WIDER χρησιμοποιείται για το United Nations University World Institute for Development Economics Research.

⁸⁴⁹ Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://utip.lbj.utexas.edu/papers.html>.

⁸⁵⁰ Ορισμένοι μελετητές προσεγγίζουν την ανισότητα ως το τίμημα που πληρώνουν οι ανεπτυγμένες χώρες στις αναπτυσσόμενες για να διασφαλίσουν την οικονομική τους μεγέθυνση. Καθώς το ελεύθερο εμπόριο αναδεικνύεται σε ένα περιβάλλον χαμηλής μεγέθυνσης ως σημαντικός κινητήριος ιμάντας της οικονομίας και έχει ήδη εξισωθεί μέσα από ιστορικές διεργασίες με μετατόπιση της παραγωγής στις αναπτυσσόμενες χώρες και με μία ιδιότυπη σχέση εξάρτησης, εκείνοι που πλήττονται στις ανεπτυγμένες οικονομίες αυξάνονται και εκείνοι που βρίσκονται θωρακισμένοι κατέχοντας συγκεκριμένες ειδικότητες διεκδικούν και απολαμβάνουν μεγαλύτερους μισθούς. Για μια συνοπτική εικόνα, βλ. Ohlin (1933), Stolper & Samuelson (1941) και Obstfeld (2016). Το άρθρο του τελευταίου είναι διαθέσιμο στον ιστότοπο του ΔΝΤ: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2016/12/obstfeld.htm>

and a social contract between the world's leaders and the people»⁸⁵¹. Την ίδια περίοδο ολόκληρο το δεύτερο κεφάλαιο της έκθεσης των πέντε Προέδρων της Ευρωπαϊκής Ένωσης εστίαζε στη σύγκλιση μεταξύ των κρατών μελών προς υψηλότερα επίπεδα ευημερίας και στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής ώστε να διασφαλιστεί και να αναπτυχθεί το μοναδικό ευρωπαϊκό «μοντέλο» (European Commission, 2015)⁸⁵². Δύο έτη αργότερα, τον Νοέμβριο του 2017, τα ενωσιακά θεσμικά όργανα δεσμεύονταν υπό την πρωτοβουλία του Juncker και της Επιτροπής στην προώθηση και υλοποίηση του Ευρωπαϊκού πυλώνα κοινωνικών δικαιωμάτων. Η διατύπωση των είκοσι αρχών περιλάμβανε μεταξύ άλλων την ισότητα ευκαιριών (3^η αρχή), την απόδοση δίκαιων ημερομισθίων «that provide for a decent standard of living» (6^η αρχή), το επίδομα ανεργίας (13^η αρχή), το ελάχιστο εισόδημα (14^η αρχή) και τις συντάξεις «that ensure living in dignity» (15^η αρχή)⁸⁵³. Ουσιαστικά

⁸⁵¹ Η υλοποίηση της συγκεκριμένης Ατζέντας («2030 Agenda for sustainable development») ξεκίνησε την 1^η Ιανουαρίου 2016 με προβλεπόμενο έτος ολοκλήρωσης το 2030. Οι δεκαεπτά «sustainable development goals» (SDGs) που ορίζονταν σε αυτή διαδέχθηκαν τους οκτώ «millennium development goals» (MDGs) οι οποίοι προβλέπονταν να έχουν επιτευχθεί ως το 2015. Ενώ στους οκτώ στόχους της πρώτης δεκαπενταετίας του αιώνα περιλαμβάνονταν η εξάλειψη της ακραίας φτώχειας και της πείνας (πρώτος στόχος) και η φυλετική ισότητα (τρίτος στόχος) χωρίς καμία ιδιαίτερη αναφορά στην ανισότητα, η μείωση της τελευταίας περιλαμβάνονταν ρητά στους δεκαεπτά νέους στόχους της δεύτερης δεκαπενταετίας ως αυτοτελή, διακριτή στοχοθεσία. Για την τελική αναφορά προόδου στους MDGs βλ. <https://www.un.org/millenniumgoals/> και για τους SDGs οι οποίοι περιλαμβάνουν ως επίσης αυτοτελή όγδοο στόχο το δικαίωμα στην απασχόληση και την οικονομική ανάπτυξη (Decent Work and Economic Growth) βλ. <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>.

⁸⁵² Βλ. υποσημείωση [50], δεύτερο κεφάλαιο. Το έγγραφο είναι διαθέσιμο: https://ec.europa.eu/commission/publications/five-presidents-report-completing-europes-economic-and-monetary-union_en. Για το «European way of life» βλ. Bertelsmann Stiftung (ed.), 2011, «The European Way of Life», με συμβολή των Joschka Fischer, Wolfgang Schüssel & Guy Verhofstadt και για μια γενικότερη εκτίμηση της μοναδικότητας του δυτικού κόσμου όπως αυτή εξελίσσεται ιστορικά T.G. Ash, 2004, «Free World: America, Europe, and the Surprising Future of the West». Επιπλέον για τις προσδοκίες των ίδιων των Ευρωπαίων για μια «social Europe», βλ. μεταξύ άλλων την μελέτη στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος «New sources of cohesion», μιας ποσοτικής έρευνας που διεξάχθηκε σε Βουλγαρία, Τσεχία, Φιλανδία, Γερμανία, Ελλάδα, Πολωνία και Ισπανία υπό την καθοδήγηση του demos Europa – Centre for European Strategy και τα αποτελέσματά της δημοσιεύτηκαν το 2014. Η τελική Έκθεση αποτελεσμάτων είναι προσπελάσιμη στον ιστότοπο http://crisisobs.gr/wp-content/uploads/2014/04/cohesion_raport_18_06-2.pdf.

⁸⁵³ Οι είκοσι αρχές διακρίνονται σε τρεις ενότητες: α) Equal opportunities and access to the labour market (1-4), β) Fair working conditions (5-10) και γ) Social protection and inclusion (11-20). Η επίτευξή τους θα υποστηρίζεται από το European Social Fund Plus (ESF+) και European Globalisation Adjustment Fund (EGF). Βλ. https://ec.europa.eu/commission/priorities/deeper-and-fairer-economic-and-monetary-union/european-pillar-social-rights/european-pillar-social-rights-20-principles_en

«περιτύλιγε» - μα συνάμα αποδυνάμωνε αφού δεν αναγνώριζε με σαφήνεια τον προϋποθετικό ρόλο της πραγμάτωσής της - την απαίτηση της διασφάλισης και εγγύησης των υλικών όρων συμμετοχής των Ευρωπαίων πολιτών στην οικονομική και πολιτική διαδικασία και εντέλει στην ίδια την κοινωνία. Κατά τη σύνοδο κορυφής στο Gothenburg της Σουηδίας ο Λουξεμβουργιανός πρόεδρος Juncker περιέγραφε συνοπτικά και αιτιολογούσε το περιεχόμενο της δέσμευσης, μιας δέσμευσης πρωτίστως πολιτικής και αδιαμφισβήτητα μη νομικής:

« **Our Union [...] is more than just a single market, more than money, more than the euro. It is about our values and the way we want to live.** [...] From the right to fair wages to the right to health care; from lifelong learning, a better work-life balance and gender equality to minimum income [...]. **In times of deep change** – whether in life or in politics – it is only natural to come back to what defines you and to what holds you together. [...]. **This is a joint responsibility** and it starts at national, regional and local level, with a key role for social partners and civil society.»⁸⁵⁴,

Ένα μήνα νωρίτερα ο ίδιος είχε εξηγήσει πως:

«A fair and more social Europe is key in shaping our Union’s future. This is what citizens rightly expect. **I want the EU to stand up** for the rights of its citizens in a fast-changing world. This is what European Pillar of Social Rights is all about.»⁸⁵⁵

και ένα χρόνο αργότερα, στο λόγο του «State of the Union 2018», που τιτλοφορούταν ως «The hour of European Sovereignty» υποστήριξε:

⁸⁵⁴ Βλ. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/STATEMENT_17_4706

⁸⁵⁵ https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/european_pillar_of_social_rights.pdf. Στην περίπτωση του πυλώνα των κοινωνικών δικαιωμάτων και ειδικότερα στα αποσπάσματα που παρατίθενται, διαφαίνεται η αντίθεση μεταξύ εξαγγελιών και υλοποίησης μιας πρωτοβουλίας. Κατά την εξαγγελία τα υπερεθνικά όργανα παρουσιάζονται συχνά ως κυρίαρχα υποκείμενα δράσης και αργότερα κατά την υλοποίηση της πρωτοβουλίας, η ευθύνη δράσης μεταφέρεται «φυσικά» στο επίπεδο του κράτους μέλους μαρτυρώντας έμμεσα την αμείωτη, ακόμη και όταν αυτή δεν είναι εμφανής, ισχύ του διακυβερνητικού επιπέδου. Επιπλέον, το συγκεκριμένο απόσπασμα «αποτυπώνει» την προαναφερθείσα αποδυνάμωση της απαίτησης, καθώς επιθετικοί προσδιορισμοί όπως «δίκαιη» ή «κοινωνική» αποτελούν «ευγενή» πέπλα της έννοιας της οικονομικής ελευθερίας και της μη εξαρτημένης κατάστασης και φράσεις όπως το «[...] in a fast changing world» μετασηματίζουν -έστω μερικώς- μια εγγενή απειλή η οποία εντείνεται από εξωτερικές συνθήκες σε μια απειλή η οποία προέρχεται αποκλειστικά από εξωτερικές συνθήκες.

«It is time we turned the good intentions that we proclaimed at the Gothenburg Social Summit into law». (Juncker, 2018, σελ.12)⁸⁵⁶

Στην ίδια κατεύθυνση, το 2017, η Oxfam σε συνεργασία με την Development Finance International (DFI) διαμόρφωναν το CRI index, τον πρώτο πίνακα αξιολόγησης των επιδόσεων των κυβερνήσεων στην προσπάθειά τους να μειώσουν το κενό μεταξύ πλούσιων και φτωχών⁸⁵⁷, η Lagarde (2017) υπογράμμισε την ανάγκη μοιράσματος των «καρπών» της ανάπτυξης καλώντας για «inclusive growth» και οικονομικές μεταρρυθμίσεις «designed with careful attention to the details of who gains and who loses»⁸⁵⁸, και η UNRISD καλούσε ερευνητές σε τριημερίδα με τίτλο «Overcoming inequalities in a fractured world: Between elite power and social mobilization»⁸⁵⁹.

⁸⁵⁶ Ο λόγος είναι διαθέσιμος στον ιστότοπο https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/soteu2018-speech_en_0.pdf. Χαρακτηριστικά την παρατήρηση για την ανάγκη νομοθέτησης των κοινωνικών δικαιωμάτων διαδέχεται η έμμεση υπενθύμιση της αναγκαιότητας εφαρμογής του θεσμού «Spitzenkandidaten», ο οποίος ωστόσο δεν ακολουθήθηκε κατά τις ευρωεκλογές το 2019. Στις φράσεις του ίδιου του Juncker, «I would like next year's elections to be a landmark for European democracy. **I would like to see the Spitzenkandidaten process – that small step forward for European democracy – repeated.** For me, this process would be made all the more credible if we were to have **transnational lists**. I hope these will be in place by the next European elections in 2024 at the latest.»

⁸⁵⁷ Βλ. τον ιστότοπο <http://www.inequalityindex.com/> και την παρουσίαση της δεύτερης Έκθεσης (2018) από τον Max Lawson στην τριημερίδα του UNRISD.

⁸⁵⁸ Το άρθρο της Lagarde ωστόσο, διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://blogs.imf.org/2017/01/26/the-fruits-of-growth-economic-reforms-and-lower-inequality/>, περιορίζεται σε χώρες της αφρικανικής ηπείρου. Ο όρος «inclusive growth» «διαχέεται» και χρησιμοποιείται επίσης για αναπτυσσόμενες χώρες σε Εκθέσεις του World Economic Forum (2017), του ΟΟΣΑ (OECD, 2016) και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Βλ. ενδεικτικά <https://www.weforum.org/reports/the-inclusive-growth-and-development-report-2017>, και <https://www.oecd.org/inclusive-growth/resources/> και για την αποτίμηση του «inclusive growth» στην Ευρώπη Darvas & Wolff (2016).

⁸⁵⁹ Η τριημερίδα του UNRISD πραγματοποιήθηκε στις 7-9 Νοεμβρίου 2018. Βλ. ιστότοπο [http://www.unrisd.org/unrisd/website/projects.nsf/\(httpProjects\)/259326031472FE1BC125834C0038A3B9?OpenDocument](http://www.unrisd.org/unrisd/website/projects.nsf/(httpProjects)/259326031472FE1BC125834C0038A3B9?OpenDocument).

9.2. Διακρατική και ενδοκρατική ανισότητα.

Για την παρούσα διερεύνηση της ανισότητας υιοθετούνται δύο μονάδες ανάλυσης. Η πρώτη, σύνηθης στις περισσότερες μελέτες του φαινομένου, είναι το εθνικό κράτος ή καλύτερα το κράτος μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η δεύτερη, η ίδια η Ευρωπαϊκή Ένωση. Η προσέγγιση της Ένωσης ως ενιαίο σύνολο εξασφαλίζει ως μεθοδολογική προτίμηση ένα μοναδικό πλεονέκτημα, το οποίο κατανοείται εύκολα στο θεμελιώδες έργο «Wealth of Nations» του Adam Smith. Ο Smith (1991, σελ.132-138) κατά την μελέτη της εισοδηματικής ανισότητας στα τέλη του 18^{ου} αιώνα δεν επικεντρώνεται ούτε στις πόλεις, ούτε στην υπαίθρο παρά ενσωματώνει και τα δύο πεδία στην μονάδα ανάλυσής του. Δύναται έτσι και προσεγγίζει αρκετά εύστοχα τον πλούτο των πόλεων και την φτώχεια της υπαίθρου, όχι ως αποτελέσματα ανεξάρτητων διαδικασιών, αλλά ως διαφορετική κατάληξη μιας κοινής πορείας όπου οι παραγωγοί («the traders and the artificers») των πόλεων οργανώθηκαν, περιόρισαν τον εξωτερικό ανταγωνισμό και αναδείχθηκαν «νικητές» αφού η πόλη μπορούσε «[...] to purchase with a smaller quantity of its labour, the produce of a greater quantity of the labour of the country» (Smith, 1991, σελ.133). Παρόμοια, η Ένωση ως μονάδα ανάλυσης επιτρέπει την παρατήρηση της ανισότητας μεταξύ των κρατών και κατ' επέκταση τη διεξαγωγή σημαντικών συμπερασμάτων για την συνοχή της κοινότητας, τις ενδοκοινοτικές ροές μετανάστευσης ή ακόμη και για, σύμφωνα με τη θέση του Milanovic (2010, σελ.87-92), την υποστήριξη των υπερεθνικών θεσμών⁸⁶⁰. Έπειτα από τη διαπίστωση πως:

«Social realities within Europe differ greatly, depending on where we live and work. [...]. The pace and complexity of many transformations currently underway fuel a perception — and a real risk — of disruptions and insecurity for the lives of many, as well as broader inequity and inequality.» (European

⁸⁶⁰ Ο Korzeniewicz (2018, σελ.3) και οι Korzeniewicz και Moran (2009) χρησιμοποιούν επίσης την ανάλυση του Adam Smith για να τεκμηριώσουν, πλησιάζοντας την «world-systems approach» των Hopkins & Wallerstein (1982), τη θέση πως «The key processes shaping social inequality and stratification have unfolded globally and over a long period of time — and the study of these phenomena requires a world-historical perspective.». Βλ. επιπλέον τις τρεις συλλογιστικές προσέγγισης της παγκόσμιας ανισότητας τις οποίες προσδιορίζει ο Milanovic (2007, σελ.7-11).

Commission, 2017, σελ. 6/8)⁸⁶¹,

την παρατήρηση πως η Μπραντισλάβα και η Πράγα είναι η πέμπτη και έκτη αντίστοιχα πλουσιότερη περιοχή σε όρους ΑΕΠ ανά κάτοικο ⁸⁶² και τη λογική υπόθεση:

«In recent years, Europe has been busy with «firefighting», responding to one crisis after another. Now is the time [...] to open a new chapter. [...]. **When living and working conditions converge**, it can make the difference between a person moving to another country as a result of a positive choice and being driven to move by economic necessity. **Where convergence in economic performance over time is accompanied by convergence of social conditions**, fears of 'social dumping' diminish and support for the single market is nourished. This requires, however, for convergence to take place over a reasonable period of time so that countries, people and businesses can adjust.» (European Commission, 2017, σελ. 6-8)⁸⁶³

η υιοθέτηση της Ένωσης ως μονάδας ανάλυσης και η μελέτη των διακρατικών

⁸⁶¹ Βλ. Reflection Paper on the Social Dimension of Europe (26 Απριλίου 2017). Το έγγραφο είναι διαθέσιμο στον ιστότοπο: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/reflection-paper-social-dimension-europe_en.pdf

⁸⁶² Στην προηγούμενη υποενότητα καταγράφηκαν οι διαφορές των ωρομισθίων ανά χώρα, διαφορές δυσανάλογες με εκείνες των τιμών προϊόντων σε μια κοινή αγορά. Η συγκεκριμένη παρατήρηση του εγγράφου λοιπόν εκδηλώνει την αδυναμία της Επιτροπής στην προκειμένη περίπτωση, να θέσει το ζήτημα της ανισότητας στην πραγματική του έκταση, με όλους τους όρους. Το περιεχόμενό της μπορεί να είναι ορθό, αλλά η διατύπωση και η θέση της ως επιχείρημα στη συλλογιστική της αιτιότητας είναι τέτοια που «αποφορτίζει» την ένταση σε διακρατικό επίπεδο και «αποκενώνει» τη θεματική (της ανισότητας) από οποιοδήποτε πολιτικό περιεχόμενο (από οποιοδήποτε συσχετισμό πολιτικών και οικονομικών δυνάμεων σε διακυβερνητικό / διακρατικό επίπεδο), υποβιβάζοντάς την σε ζήτημα γεωγραφίας και συντονισμού. Μάλιστα, ο μηχανισμός αυτός της «αποφόρτισης» και εντέλει της «ασφαλούς οπισθοχώρησης» από το πραγματικό διακυβεύον, βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη, καθώς στην επόμενη παράγραφο του εγγράφου υπογραμμίζεται πως η πολωνική περιφέρεια του Mazowieckie παρουσίασε την πιο ραγδαία οικονομική μεγέθυνση κατά την περίοδο 2008-2014, αφού το κατά κεφαλήν εισόδημα αυξήθηκε από χαμηλότερο του ενωσιακού μέσου όρου κατά 17,1%, σε υψηλότερο αυτού κατά 8,4%. (Οι Blanchet, Chancel & Gethin (2019, σελ 27-28) εξηγούν γιατί η διαπίστωση αυτή εν γένει για την ανάπτυξη των ανατολικών χωρών πρέπει να ερμηνευθεί με ιδιαίτερη προσοχή. Ενδεικτικά, η χαμηλή αρχική τους εισοδηματική αφετηρία και η αργόσυρτη οικονομική μεγέθυνση των παλαιότερων δεκαπέντε κρατών μελών της Ένωσης κατά την κρίση αποτελούν δύο παράγοντες που πρέπει να ληφθούν υπ' όψιν σε οποιαδήποτε δοθείσα επεξήγηση.) Ο μηχανισμός αυτός, ο οποίος αδιαμφισβήτητα δε προωθεί την εποικοδομητική κριτική του κυρίαρχου παραδείγματος δράσης των υποκειμένων, των ενωσιακών θεσμικών οργάνων και των κυβερνήσεων των κρατών μελών, είναι χαρακτηριστικός και αναλύεται στο επόμενο κεφάλαιο της πολιτικής συναίνεσης.

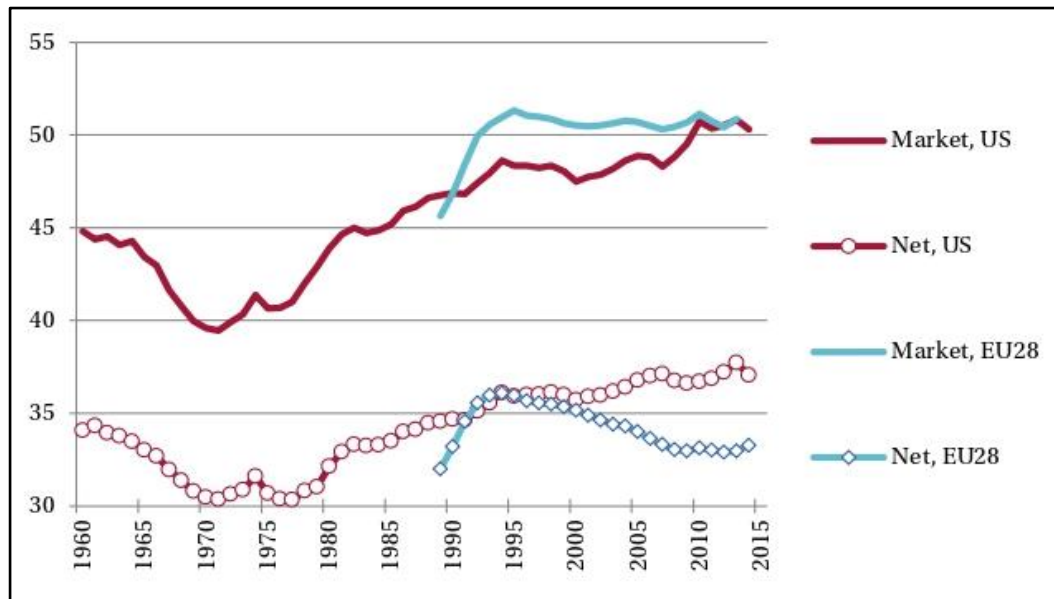
⁸⁶³ Βλ. Reflection Paper on the Social Dimension of Europe (26 Απριλίου 2017).

ανισοτήτων, συμπληρωματική προς τη μελέτη ανισοτήτων μεταξύ άλλων γεωγραφικών μονάδων, αποτελούν αναγκαία προϋπόθεση για τη χάραξη και υλοποίηση αποτελεσματικών πολιτικών σε υπερεθνικό επίπεδο.

Εστιάζοντας αρχικά λοιπόν στην Ένωση ως ενιαίο τόπο, η σύγκριση της με τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής προβάλλει αναπόφευκτη. Ο Atkinson (1996, σελ.25-26) εκτιμά πως κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1980 η ανισότητα στην Κοινότητα των δεκαπέντε κρατών μελών ήταν χαμηλότερη από εκείνη που καταγράφονταν στην αντίπερα όχθη του Ατλαντικού. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν οι Beblo & Knaus (2001, σελ.308) για τις χώρες του κοινού νομίσματος στα μέσα της δεκαετίας του 1990⁸⁶⁴. Ακόμη πιο συστηματικά και επεκτείνοντας την υπό εξέταση χρονική περίοδο, ο Darvas (2016) υπολογίζει το συντελεστή Gini από το 1989 έως το 2014⁸⁶⁵ και διαπιστώνει μια σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο περιπτώσεων η οποία ενσωματώνεται και αποτυπώνεται στο διάγραμμα 67. Η δυναμική της ανισότητας, η εξέλιξη της δηλαδή στο πέρασμα του χρόνου, καταγράφεται διαφορετική στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής από ότι στον ευρωπαϊκό ενωσιακό χώρο.

⁸⁶⁴ Ο Atkinson (1996) χρησιμοποιεί και επεξεργάζεται τιμές από την βάση δεδομένων «Luxembourg Income Study» (LIS), η οποία ξεκίνησε να δημιουργείται το 1983, ενώ οι Beblo & Knaus (2001) χρησιμοποιούν τη βάση δεδομένων European Community Household Panel (ECHP) (1994-2001) και αντλούν στοιχεία από την LIS για την Φιλανδία και τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής.

⁸⁶⁵ Γνωρίζοντας την ενδεχόμενη σύγκρουση των χρονικών οριζόντων κατά τη μελέτη της δυναμικής της κατανομής του πλούτου και την επισκίαση σύντομων μεταβολών, που ωστόσο μπορεί να καταλαμβάνουν αρκετά μεγάλο διάστημα στην κλίμακα μιας ανθρώπινης ζωής, από μακροχρόνιες εξελίξεις (Piketty, 2014/2017, σελ.353-354), η περίοδος που αφορά την εκάστοτε παρατήρηση διευκρινίζεται πάντοτε στην παρούσα μελέτη και στις τιμές που παρατίθενται. Η ανάλυση εν γένει εστιάζει στην περίοδο 2005-2018 ώστε να βρίσκεται σε εσωτερική συνέπεια με την μελέτη όλων των προαναφερθέντων παραμέτρων.

Διάγραμμα 67: Συντελεστής Gini για προ φόρων και μεταβιβάσεων και μετά αυτών εισοδηματική ανισότητα σε ΗΠΑ και Ευρωπαϊκή Ένωση των 28 κρατών μελών την περίοδο 1960-2014 (Darvas & Wolff, 2016, σελ.25)⁸⁶⁶.

Στην χώρα του John F. Kennedy, του Lyndon Johnson και της «Great Society»⁸⁶⁷, η ανισότητα μειώθηκε κατά τη δεκαετία του 1960 και διατηρήθηκε σχεδόν σταθερή κατά την επόμενη. Έπειτα ωστόσο αυξήθηκε και η πορεία αυτή, η οποία παρατηρείται αδιάκοπη έως σήμερα, δεν φάνηκε - και ακόμη σημαντικότερα δεν φαίνεται - να αναχαιτίζεται από την φορολογική αναδιανομή. Κατά την περίοδο 1977-2007 οι πλουσιότεροι του πρώτου εκατοστημορίου (1%) ιδιοποιήθηκαν σχεδόν το 60% της συνολικής μεγέθυνσης του αμερικανικού εθνικού εισοδήματος (Piketty, 2014/2017, σελ.366/358-365), ενώ το 2017 το μέσο εισόδημα προ φόρων και μεταβιβάσεων του φτωχότερου μισού στην χώρα καταγράφηκε περίπου το ίδιο, σε εμφανή αντίθεση με το αντίστοιχο στην Ευρωπαϊκή Ένωση όπου υπήρξε κατά 40% αυξημένο, με εκείνο του 1980 (Blanchet et al., 2019, σελ.52-53)⁸⁶⁸. Στον ενωσιακό

⁸⁶⁶ Για την επεξεργασία βλ. Bruegel, τα δεδομένα των ΗΠΑ αντλούνται από την βάση δεδομένων «Standardised World Income Inequality Database» από το έργο του Solt (2016), ενώ τα δεδομένα της Ε.Ε. [28] από Darvas (2016) που ακολουθεί επίσης τα δεδομένα από το έργο του Solt (2016).

⁸⁶⁷ Η αντιπαραβολή της «Great Society» στο προεκλογικό σύνθημα «Make America great again» του προέδρου Donald Trump, αν και εκφεύγει από τα όρια της εν λόγω διατριβής, δια φωτίζει ως άσκηση διαχρονικής σύγκρισης σε ορισμένο βαθμό την παρούσα κατάσταση των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής. Βλ. μεταξύ άλλων Levitsky & Ziblatt (2018).

⁸⁶⁸ Για την περίπτωση των ΗΠΑ βλ. επιπλέον Piketty, Saez & Zucman (2018).

χώρο η ανισότητα οξύνθηκε κατά την τετραετία της κατάρρευσης του υπαρκτού σοσιαλισμού (1989-1993), καθώς οι κεντροανατολικές ευρωπαϊκές χώρες καλούνταν να συνυπάρξουν με τις δυτικές⁸⁶⁹. Στην συνέχεια ωστόσο, τα εισοδήματα των φτωχότερων νοικοκυριών αυξήθηκαν δύομισυ φορές γρηγορότερα από τον μέσο όρο (Inchauste & Karver (World Bank Group), 2018, σελ.1)⁸⁷⁰ και η ανισότητα, ιδιαίτερα μετά την φορολογική αναδιανομή, εξελίχθηκε πτωτικά έως το 2008, όποτε σχεδόν σταθεροποιήθηκε (Darvas & Wolff, 2016, σελ.24-25). Το συμπέρασμα αυτό, τη συνεχή ελάττωση της ανισότητας μέχρι την έναρξη του επεισοδίου της οικονομικής κρίσης, επιβεβαιώνουν επιπλέον οι Dauderstädt και Keltek (2014) υπολογίζοντας διαχρονικά το διαδεκατημοριακό λόγο s80/s20.

Υιοθετώντας την ίδια συγκριτική διάσταση, εμπλουτισμένη με τη διάκριση μεταξύ της Ευρωπαϊκής Ένωσης των εικοσιοκτώ κρατών μελών (EU-28) και της ζώνης του κοινού νομίσματος των δεκαεννέα (EA – 19), ο Filauro (2018, σελ.12-13) μελετά την περίοδο 2006-2014. Χρησιμοποιώντας τιμές από τη βάση δεδομένων EU-SILC⁸⁷¹, υπολογίζει τον συντελεστή Gini ξεχωριστά για τους δύο υπερεθνικούς ευρωπαϊκούς σχηματισμούς και αντιπαραβάλλει τις τιμές με εκείνες των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής. Διαπιστώνει έτσι, πως η Ευρωζώνη εμφανίζει εν γένει μικρότερη⁸⁷²

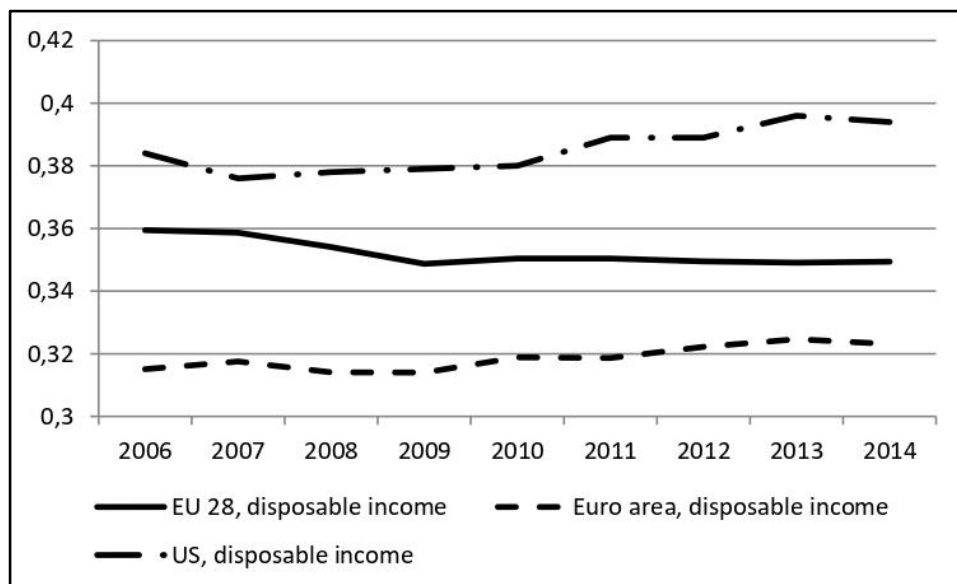
⁸⁶⁹ Ο Brandolini (2006, σελ.12-15) επιβεβαιώνει την παρατήρηση χρησιμοποιώντας τιμές από τη βάση δεδομένων European Community Household Panel για το έτος 2000.

⁸⁷⁰ Βλ. διαγράμματα Lakner & Milanovic (2013) όπως παρατίθενται σε Inchauste & Karver (World Bank Group), (2018, σελ.2).

⁸⁷¹ Τα δεδομένα της συγκεκριμένης βάσης είναι «ex-ante harmonised» και προέρχονται ανάλογα με την χώρα, είτε από έρευνες («surveys»), είτε από υφιστάμενα διοικητικά αρχεία («registers»). Με εξαίρεση το Ηνωμένο Βασίλειο, όπου οι συμμετέχοντες στην έρευνα ερωτούνται για το τρέχον εισόδημά τους, οι τιμές αφορούν το προηγούμενο έτος από εκείνο που συλλέγονται. Για τους ορισμούς του net disposable income και του market income, μεγέθη τα οποία περιλαμβάνουν εξίσου τα εισοδήματα εργασίας και τα εισοδήματα από κεφάλαιο, βλ. Filauro (2018, σελ.9/Table.1). Σημαντική παράμετρος είναι η περίληψη ή μη των τεκμαρτών ενοικίων («imputed rents») στο διαθέσιμο εισόδημα («disposable income»). Σε περίπτωση συνυπολογισμού αυτών, και εξαιτίας του υψηλού βαθμού ιδιοκατοίκησης στις νοτιοανατολικές χώρες όπως στην Ελλάδα, ο συντελεστής Gini μειώνεται περίπου κατά 4%, δηλαδή κατά 1,2 περίπου μονάδες (Filauro, 2018, σελ.24).

⁸⁷² Στο σημείο αυτό υπενθυμίζεται η κριτική του Piketty (2014/2017, σελ.327-329) για τους συνθετικούς δείκτες όπως λ.χ. τον συντελεστή Gini, κριτική ακριβής και ορθή αφού «είναι αδύνατο να συνοψίσουμε μια πολυδιάστατη πραγματικότητα σε ένα μονοδιάστατο δείκτη, εκτός και αν την απλουστεύσουμε υπερβολικά και αναμείξουμε πράγματα που δεν πρέπει.». Η υπενθύμιση καθιστά αναγκαία την παράλληλη μελέτη των πινάκων κατανομής, τακτική που ακολουθείται σε ολόκληρη τη συγκεκριμένη υποενοότητα. Για την εξέλιξη συγκροτημένης κριτικής στις προσπάθειες υπολογισμού της οικονομικής ανισότητας βλ. μεταξύ άλλων Dalton (1920), Atkinson (1970) και Deininger & Squire (1996).

ανισότητα - 0,32 έναντι 0,35 - από την πιο ετερογενή Ένωση. Όμως η ανισότητα στον χώρο του κοινού νομίσματος, όπως άλλωστε και στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, ενισχύεται μετά το 2008, ενώ καμιά παρόμοια μεταβολή δε σημειώνεται στην μεγαλύτερη ευρωπαϊκή κοινότητα.

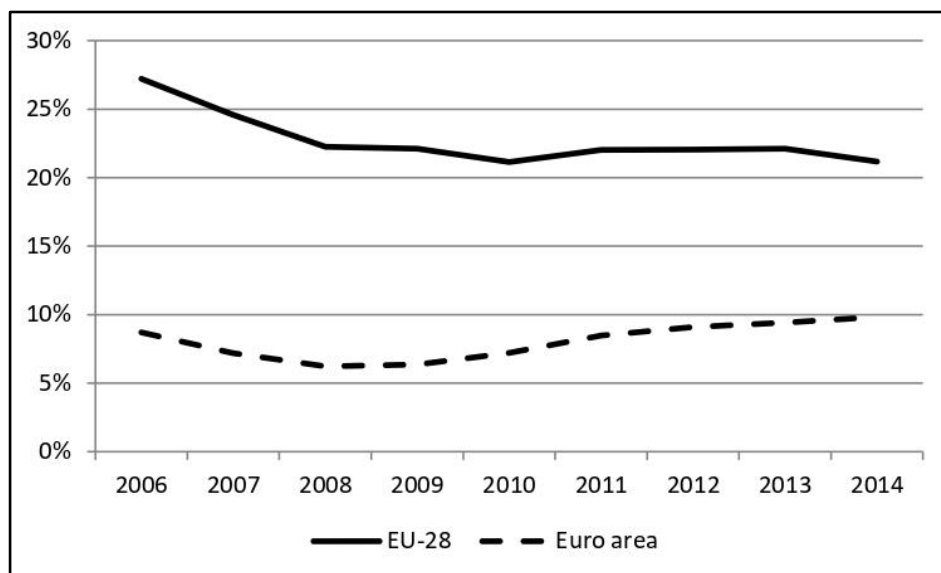
Διάγραμμα 68: Συντελεστής Gini με βάση το «καθαρό» διαθέσιμο εισόδημα (disposable income – equivalised ppp-adjusted income distributions) για την εισοδηματική ανισότητα στις ΗΠΑ, στην Ευρωπαϊκή Ένωση των εικοσοικτώ κρατών μελών και στην Ευρωζώνη των δεκαεννιά την περίοδο 2006-2014 (Filauro, 2018, σελ. 8-10/13)⁸⁷³.

Στην ίδια μελέτη (Filauro, 2018) υπολογίζεται επιπλέον μέσω του επιμερισμού τον οποίο καθιστά εφικτό ο δείκτης Theil, η συμβολή της ανισότητας μεταξύ των κρατών μελών στην συνολική καταγεγραμμένη ανισότητα στον ενωσιακό χώρο. Τα αποτελέσματα αποτυπώνονται στο διάγραμμα 69⁸⁷⁴. Παρατηρείται πως για τις χώρες της Ευρωζώνης το ειδικό βάρος της διακρατικής ανισότητας μειώνονταν έως το 2008,

⁸⁷³ Ο συντελεστής Gini για τις ΗΠΑ αντλείται από επεξεργασία δεδομένων από την βάση του ΟΟΣΑ. Βλ. Filauro (2018, σελ.13/υποσημείωση [17]).

⁸⁷⁴ Για μια μεγαλύτερη υπό εξέταση περίοδο 1980-2017 βλ. την ανάλυση των Blanchet et al. (2019, σελ. 39-40). Ο επιμερισμός της ανισότητας σε διακρατική και ενδοκρατική μπορεί στατιστικά να αποτελεί ενδιαφέρουσα πρόκληση, αλλά η ερμηνεία του οριοθετείται από την άγνοση και απροσέγγιστη αλληλεπίδραση - η οποία δεν είναι απλή άθροιση - των δύο μορφών ανισοτήτων (είναι άγνωστο λ.χ. εάν και με ποιο τρόπο η διακρατική ανισότητα συμβάλλει στην ενδοκρατική) και ακόμη σημαντικότερα από τον προσδιορισμό και την αναγνώριση της ταυτότητας των φορέων-υποκειμένων της όξυνσης των ανισοτήτων.

αγγίζοντας το ιστορικό χαμηλό του 6%, αλλά αυξάνοταν ξανά σημαντικά κατά την κρίση και μέχρι τουλάχιστον κατά το πέρας της υπό εξέταση περιόδου. Αξιοσημείωτα, το ποσοστό συμβολής της το έτος 2014 καταγράφοταν μεγαλύτερο από εκείνο το 2006. Στην Ένωση, η διακρατική ανισότητα αποδυναμώνονταν αρχικά εξαιτίας της διαδικασίας της σύγκλισης και η συμβολή της ελαττώνονταν από 30% το 2006, σε 22% το 2010. Στη συνέχεια ωστόσο το μέγεθος εμφανίζονταν σχεδόν σταθερό. Τα πορίσματα αυτά σε συνδυασμό με τις παρατηρήσεις της προηγούμενης παραγράφου υποδηλώνουν πως κατά τη περίοδο 2008-2014 σημειώθηκε αύξηση της ανισότητας στην Ευρωζώνη και μάλιστα αύξηση που προκλήθηκε σε ορισμένο υψηλό βαθμό από την όξυνση και κατ' επέκταση μεγαλύτερη συμβολή της διακρατικής ανισότητας. Αντίστοιχα, στον σχηματισμό της Ένωσης η ανισότητα παρέμεινε σταθερή, όπως άλλωστε και η συνεισφορά της διακρατικής ανισότητας. Με άλλα λόγια, οι χώρες εκτός του κοινού νομίσματος συνέχιζαν να συγκλίνουν -ενδεχομένως βραδύτερα-, αλλά οι χώρες που διέθεταν κοινό νόμισμα «απομακρύνονταν» αναμεταξύ τους. Οι δυο τάσεις φαινομενικά αλληλοεξουδετερώνονταν και η «convergence machine» κατέγραφε αθροιστικά μια παύση (Vandenbroucke et al., 2015; Bubbico & Freytag (European Investment Bank), 2018, σελ.4-5).

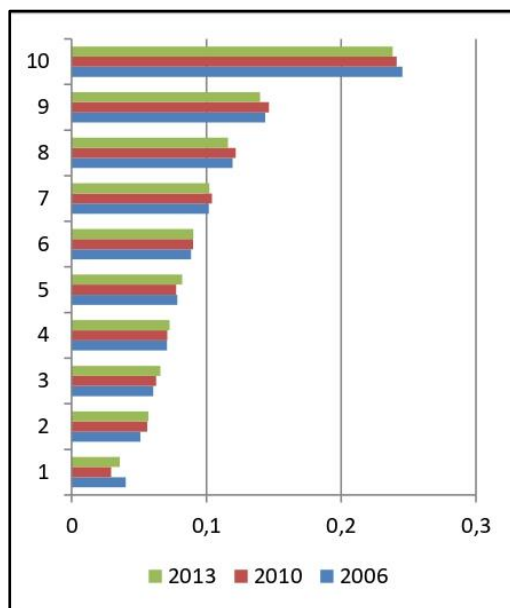
Διάγραμμα 69: Συμβολή της διακρατικής ανισότητας με βάση το «καθαρό» διαθέσιμο εισόδημα (disposable income – equalised ppp-adjusted income distributions) στην αθροιστική εισοδηματική ανισότητα (contribution to Theil index) στην Ευρωπαϊκή Ένωση των εικοσιοκτώ κρατών μελών και στην Ευρωζώνη των δεκαεπτά την περίοδο 2006-2014 (Filauro, 2018, σελ. 16).

Ερευνώντας λεπτομερέστερα τη διαδικασία σύγκλισης και χρησιμοποιώντας το ακαθάριστο εθνικό προϊόν, οι Blanchet et al. (2019, σελ.24-28) παρατηρούν πως σε κάθε διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης η διακρατική ανισότητα μεγεθύνεται. Πέρα όμως από αυτό το προβλεπόμενο συμπέρασμα, οι μελετητές κατάληγουν σε ακόμη ένα. Παρά την ακόλουθη διαδικασία σύγκλισης μετά τη διεύρυνση του 2004, οι κάτοικοι των ανατολικών ευρωπαϊκών χωρών εξακολουθούν να κερδίζουν σχεδόν 40% λιγότερο από τον μέσο ευρωπαίο, σχεδόν δηλαδή όσο και κατά την αρχή της δεκαετίας του 1980, πριν την κατάρρευση της ΕΣΣΔ⁸⁷⁵. Η διανομή των κεφαλαίων του ενωσιακού προϋπολογισμού και εκείνη των κερδών των ενδοκοινοτικών επενδύσεων ορισμένων χωρών σε άλλα κράτη μέλη διαμορφώνουν ένα εκπληκτικό αδιέξοδο, το οποίο αποτυπώνεται στις καθαρές ροές εξωτερικού κεφαλαίου (net foreign income flows). Ενώ ο ενωσιακός προϋπολογισμός ενισχύει πρωτίστως τα νεώτερα μέλη και το μεγαλύτερο τμήμα του απορροφάται από αυτά, τα περισσότερα παρουσιάζουν αρνητικό ισοζύγιο στις καθαρές ροές της τάξης 3% έως 6% του ΑΕΠ τους. Αντίθετα, οι χώρες που συμβάλλουν περισσότερο στον προϋπολογισμό και δεν ενισχύονται άμεσα ή σε μεγάλο βαθμό από αυτόν, εμφανίζουν εξαιτίας των ενδοκοινοτικών τους επενδύσεων θετικό ισοζύγιο της τάξης 2% έως 3% του ΑΕΠ τους. Επενδύσεις των τελευταίων στις ανατολικές χώρες αποδίδουν κέρδη και αναμενόμενα, λογικά, τμήμα των κερδών αυτών «επιστρέφεται» στους ενδοκοινοτικούς επενδυτές⁸⁷⁶. Όμως το μέγεθος των επιστρεφόμενων κερδών είναι τόσο υψηλό ώστε να επηρεάζεται ελάχιστα από τις ανισοβαρείς συνεισφορές στον ενωσιακό προϋπολογισμό και τη διαφορετική διανομή των πόρων του, και το υφιστάμενο χάσμα να παραμένει αμείωτο, εάν δεν εντείνεται. Ακόμη σημαντικότερα, η παρατηρηθείσα «απόσταση» περιβάλλεται από ένα κανονιστικό πλαίσιο και ένα «modus operandi» που όχι μόνο δεν προωθούν, αλλά δεσμεύουν -εάν έστω επιτρέπουν- οποιαδήποτε μονομερή ενέργεια σύγκλισης. Ο αθέμιτος ή θεμιτός αυτός «ιμπεριαλισμός», εφικτός και

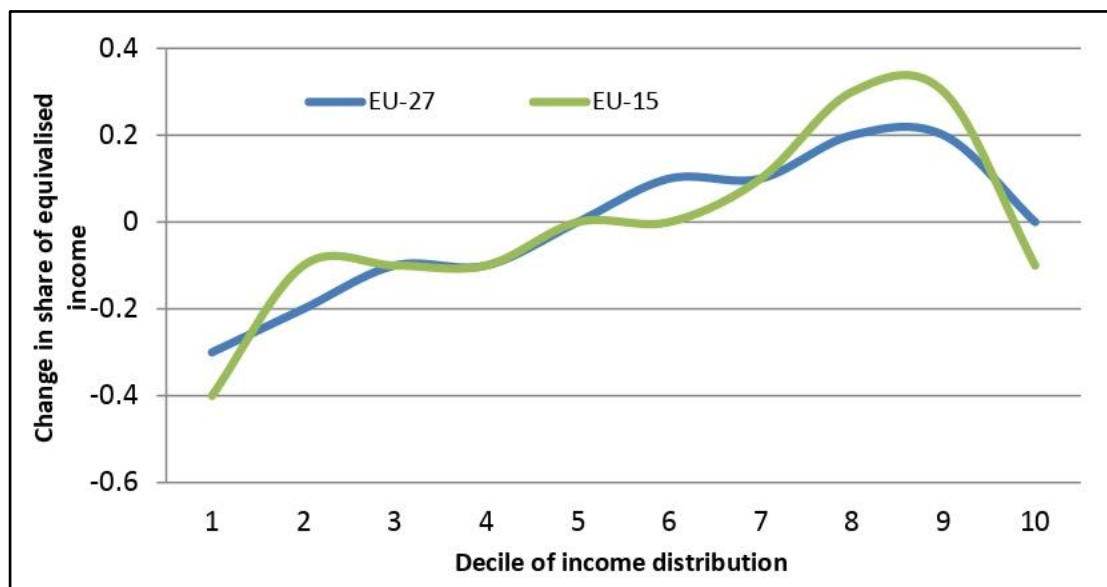
⁸⁷⁵ Το 2017, το μέσο εισόδημα στις ανατολικές χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης ισούταν με 62% του μέσου εισοδήματος των δεκαπέντε παλαιότερων κρατών μελών, ενώ το 1980 με το 54% (Blanchet et al., 2019, σελ.27)

⁸⁷⁶ Σε κάθε περίπτωση θεωρείται πως η επένδυση αποφέρει κέρδος και στην χώρα την οποία υλοποιείται.

ασφαλώς υλοποιημένος υπό το ενωσιακό πέπλο, πυρηνικό στοιχείο του ιστορικού σταδίου του νεοφιλελευθερισμού (Karatani, 2019), εντοπίζεται δυστυχώς ex post και αποτελεί ένδειξη αποτυχίας του πρωτοκόλλου της διαδικασίας σύγκλισης, εάν όχι ζωογόνα συνθήκη ενός υφέρποντος, σταδιακά αναβιώμενου εθνικισμού.

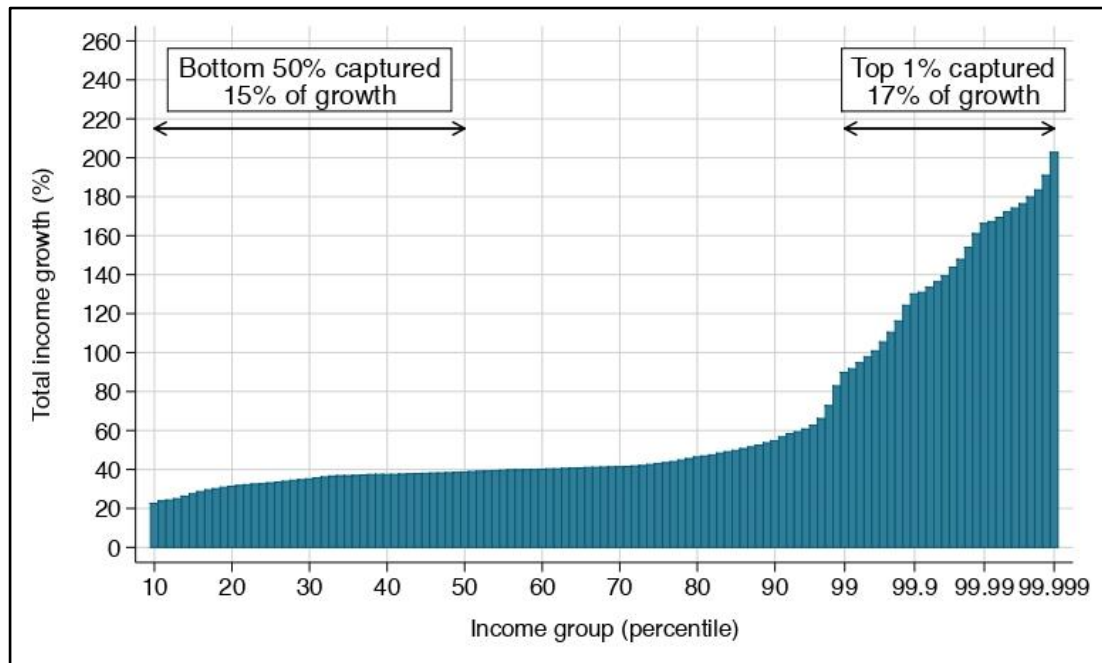
Διάγραμμα 70: Κατανομή «καθαρού» διαθέσιμου εισοδήματος (disposable income – equivalised PPP-adjusted income distributions) σε ποσόστωση ανά (εισοδηματικό) δεκατημόριο πληθυσμού στην Ευρωζώνη τα έτη 2006, 2010 και 2013 (Filauro, 2018, σελ. 14).

Διάγραμμα 71: Μεταβολή στην κατανομή του αθροιστικού εισοδήματος ανά (εισοδηματικό) δεκατημόριο πληθυσμού κατά τα έτη 2005, 2015 (Bubbico & Freytag (European Investment Bank), 2018, σελ.6)

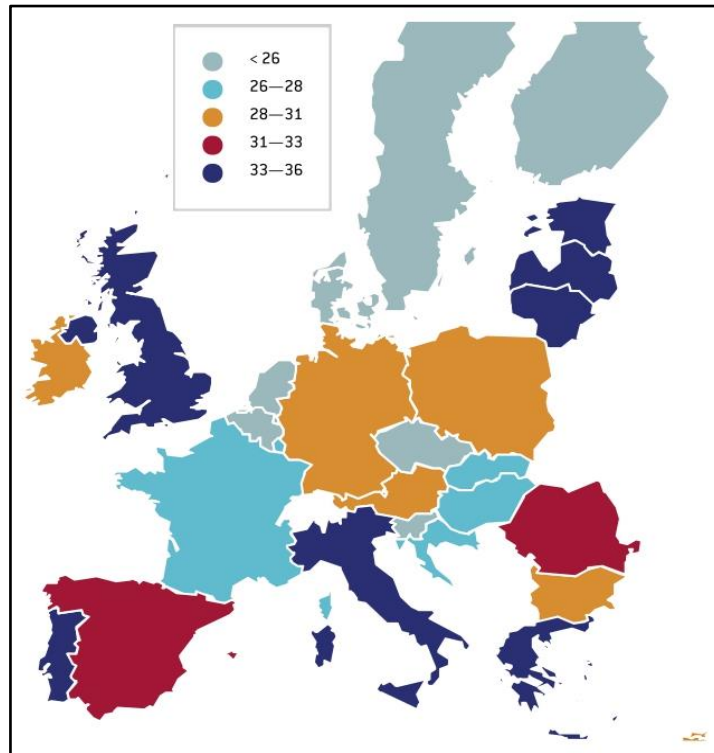
Ακολουθώντας την προσέγγιση του Piketty (2007/2014, 2014/2017) και την μελέτη των μεριδίων ανά εισοδηματικό δεκατημόριο πληθυσμού, τα δύο παραπάνω διαγράμματα διαφωτίζουν την μεταβολή της κατανομής πλούτου στην κοινωνία κατά την περίοδο 2005-2015. Στην Ευρωζώνη - όπως άλλωστε και στην Ένωση των εικοσιοκτώ κρατών μελών – μόλις ο πληθυσμός του 7^{ου} δεκατημορίου λαμβάνει προσεγγιστικά σχεδόν σταθερά το 10% του συνολικού ενωσιακού εισοδήματος, ενώ εκείνος του πλουσιότερου δεκατημορίου περισσότερο από το 20%. Ανησυχητική κοινή παρατήρηση για τους δύο υπερεθνικούς ευρωπαϊκούς σχηματισμούς εξάγεται επιπλέον από το διάγραμμα 71. Οι φτωχότεροι πληθυσμοί των πρώτων (χαμηλών) δεκατημορίων έχουν υποστεί τις μεγαλύτερες απώλειες κατά την υπό εξέταση δεκαετία, ενώ οι πληθυσμοί των πλούσιων 8^{ου} και 9^{ου} δεκατημορίων έχουν σημειώσει τις μεγαλύτερες εισοδηματικές αυξήσεις. Τέλος, η απόσταση μεταξύ των χαμηλών και των υψηλών δεκατημορίων καταγράφεται ουσιαστικά αμείωτη και μεγάλη. Η διαπίστωση αυτή είναι συμβατή με τα συμπεράσματα των Blanchet et al. (2019, σελ.4/36-38). Μελετώντας την περίοδο 1980-2017, οι τελευταίοι καταλήγουν πως το πλουσιότερο 1% των Ευρωπαίων αναπτύχθηκε περισσότερο από δυο φορές γρηγορότερα από ότι το φτωχότερο 50%⁸⁷⁷ και απέκτησε σχεδόν εξίσου πλούτο με αυτό. Προς την ίδια (αν)ισορροπία, το πλουσιότερο δεκατημόριο αύξησε το μερίδιό του στα εθνικά εισοδήματα από 29% το 1980 σε 34% το 2017, ενώ το μερίδιο του φτωχότερου 50% του πληθυσμού μειώθηκε από 24% σε 20% (Blanchet et al., 2019, σελ.36-38).

⁸⁷⁷ Η παρατήρηση συμβαδίζει με το διάγραμμα των Lakner & Milanovic (2013). Μπορεί τα εισοδήματα των φτωχότερων ευρωπαϊκών νοικοκυριών του πρώτου ή δεύτερου δεκατημορίου να αυξήθηκαν αρκετά γρήγορα κατά τη δεκαεπταετία 1993-2008 – και αυτό να αποτελεί διακριτό χαρακτηριστικό της Ένωσης σε σύγκριση με την περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής - αλλά αρκετά γρήγορα αναπτύχθηκαν επίσης κατά το υπό εξέταση διάστημα τα εισοδήματα του πλουσιότερου 1%.

Διάγραμμα 72: Ρυθμός αύξησης εισοδήματος ανά εισοδηματικό δεκατημόριο πληθυσμού την περίοδο 1980-2017 (Blanchet et al., 2019, σελ.37).

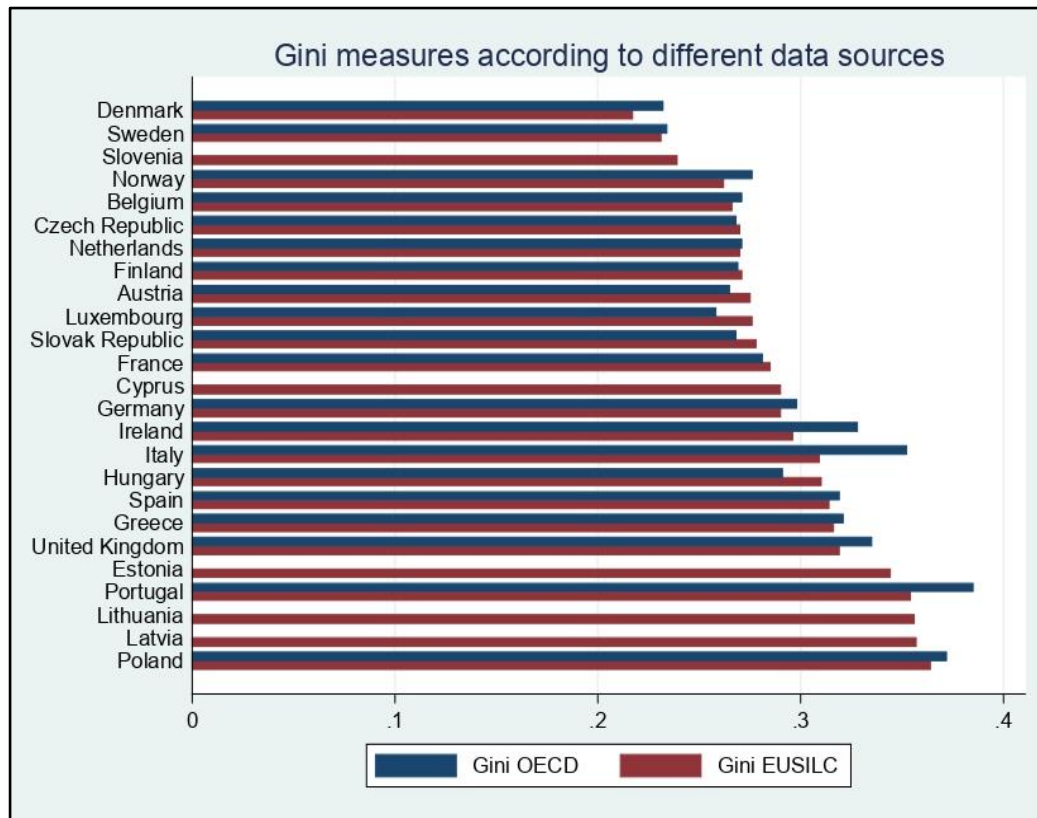
Προχωρώντας στην ανισότητα εντός των κρατών της Ένωσης, απαιτείται αρχικά να διευκρινιστεί πως η εισοδηματική ανισότητα, όπως καταγράφεται από τον συντελεστή Gini, ακόμη και στις πιο άνισες χώρες της Ένωσης είναι χαμηλότερη από εκείνη που παρατηρείται στις αναπτυσσόμενες ασιατικές οικονομίες, στην Αφρική, στη Λατινική Αμερική και στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (Darvas & Wolff, 2016, σελ.10-11/26). Σε ενδοκοινοτική συγκριτική διάσταση γενικά, οι χώρες της Βαλτικής, της Μεσογείου και το Ηνωμένο Βασίλειο εμφανίζουν υψηλή ανισότητα, ενώ χαμηλότερη καταγράφεται στις βόρειες και δυτικές χώρες. Συχνά στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, πέρα από την αναγνώριση και την επεξηγηματική βαρύτητα που αποδίδεται στην ιδιαίτερη πορεία κάθε κράτους, επιχειρείται και ακολουθείται μια πρωτίστως γεωγραφική κατηγοριοποίηση και ποιοτική ομαδοποίηση των χωρών σε βόρειες (Northern Europe – Nordic group), νότιες (Southern Europe), δυτικές (Western Europe – Continental group), αγγλοσαξονικές (Anglo-saxon group) και ανατολικές (Eastern Europe) (Raitano, 2016; Blanchet et al., 2019).

Διάγραμμα 73: Συντελεστής Gini για το «καθαρό» διαθέσιμο εισόδημα στην ΕΕ ανά χώρα για την περίοδο 2000-2014 (Darvas & Wolff, 2016, σελ.27)⁸⁷⁸.

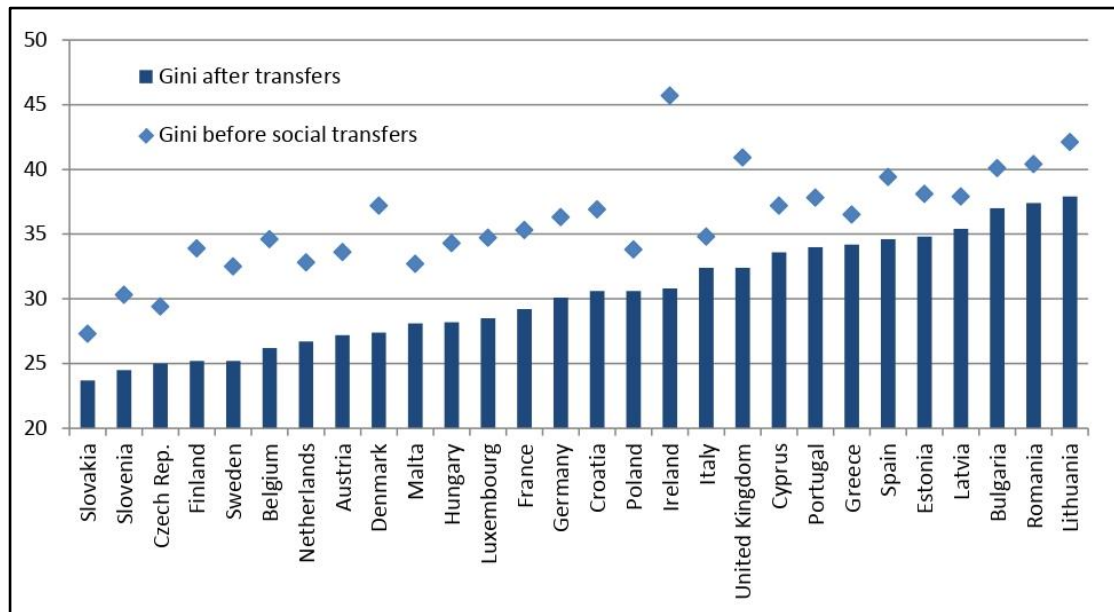
Αντλώντας και επεξεργάζοντας δεδομένα από τη βάση EU-SILC για το έτος 2005, οι Checchi, Peragine & Serlenga (2010, σελ.12/22) επαληθεύουν τις τιμές Gini που υπολογίζουν οι ΟΟΣΑ και Eurostat και την κατάταξη που προκύπτει από αυτές. Διαπιστώνουν έτσι πως οι υψηλότερες τιμές του δείκτη καταγράφονται σε Πολωνία, Λιθουανία, Λετονία, Εσθονία και Πορτογαλία. Στην κατάταξη ακολουθούν οι αγγλοσαξονικές χώρες Ηνωμένο Βασίλειο και Ιρλανδία μαζί με τις μεσογειακές Ελλάδα, Ιταλία και Ισπανία, ενώ η ύπαρξη μιας ακόμη ομάδας, αυτής των σκανδιναβικών χωρών (Δανία, Νορβηγία και Σουηδία) και της Σλοβενίας διαγράφεται στην κορυφή.

⁸⁷⁸ Για την επεξεργασία βλ. Bruegel, τα δεδομένα αντλούνται από την βάση δεδομένων «Standardised World Income Inequality Database».

Διάγραμμα 74: Συντελεστής Gini για την εισοδηματική ανισότητα στην ΕΕ ανά χώρα για το έτος 2005 (Checchi, Peragine & Serlenga, 2010, σελ. 22)

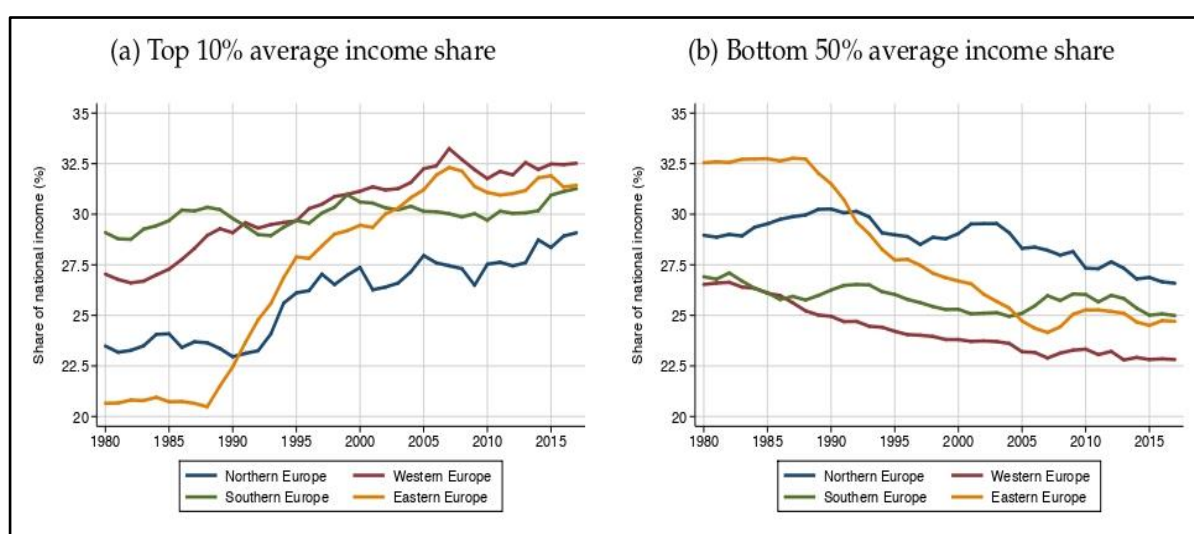
Ο Filauro (2018, σελ.13) μελετά την περίοδο 2006-2014 και καταλήγει σχεδόν στην ίδια εικόνα. Διαπιστώνει πως οι Λετονία, Βουλγαρία και Πορτογαλία χαρακτηρίζονται από την μεγαλύτερη ανισότητα εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ τα τρία S, οι Σλοβακία, Σλοβενία και Σουηδία από την μικρότερη. Σε παρόμοια κατάταξη καταλήγουν ειδικότερα για την ανισότητα των εισοδημάτων εργασίας και το έτος 2015 οι Bubbico & Freytag (2018, σελ.28). Τα αποτελέσματα των τελευταίων επιβεβαιώνουν επιπλέον οι Inchauste & Karver (2018, σελ.5) υπολογίζοντας τον δείκτη Gini με βάση το κατά κεφαλήν διαθέσιμο εισόδημα για το έτος 2014. Την πρώτη τριάδα συμπληρώνει και στις δύο μελέτες η Τσεχία με τιμή γύρω στο 0.25.

Διάγραμμα 75: Συντελεστής Gini για την ανισότητα των εισοδημάτων εργασίας στην ΕΕ ανά χώρα για το έτος 2015 (Bubbico & Freytag, (European Investment Bank), 2018, σελ. 28-29).

Κατά τη δεκαετία του 1980, οι ανισότητες στη δυτική Ευρώπη όπως λ.χ. στην Ισπανία και τη Γερμανία, ήδη εντονότερες από εκείνες στις σκανδιναβικές χώρες και στην Ανατολική Ευρώπη, διογκώνονταν. Την επόμενη ωστόσο δεκαετία υπήρξε αντιστροφή και οι ανισότητες εντείνονταν στις σκανδιναβικές χώρες όπως στην Σουηδία και στις ανατολικές που ανεξαρτητοποιούνταν έπειτα από την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης. Μακροσκοπικά, εξετάζοντας την περίοδο 1980-2017, το εισόδημα του πλουσιότερου δεκατημόριου αυξήθηκε σε όλες τις χώρες με εξαίρεση το Βέλγιο (Blanchet et al., 2019, σελ.29-30). Όπως αποτυπώνεται στο διάγραμμα 76, το εισόδημα του πλουσιότερου 10% ήταν αρχικά μεγαλύτερο στην νότια Ευρώπη, μα στη συνέχεια αυξήθηκε βραδύτερα και αθροιστικά λιγότερο από εκείνο στις βόρειες και δυτικές χώρες. Στις τελευταίες η ανισότητα μεγάλωσε σχεδόν γραμμικά, χωρίς άλματα και κατ' επέκταση χωρίς να προκαλέσει ανησυχία και προβληματισμό για την μεταβολή της κατανομής του πλούτου. Ειδικότερα, ενώ η μεταβολή της ανισότητας καταγράφηκε συνολικά - για τα τριανταεπτά έτη - μετριοπαθής στη Γαλλία, στη Σλοβακία και στην Ισπανία, υπολογίστηκε τρομακτικά υψηλή στην Βουλγαρία, την Ουγγαρία και την Πολωνία. Η χώρα του Lech Valesa (1990-1995) και αργότερα του Lech Kaczyński (2005-2010), του Bronislaw Komorowski (2010-2015) και των πρωθυπουργών Jaroslaw Kaczyński (2006-2007) και Donald Tusk (2007-2014),

αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση. Η ανισότητα σε αυτή συνέχισε να μεγαθύνεται κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 2000, όπως επίσης και κατά την κρίση, ενώ στις άλλες ανατολικές χώρες είχε σχετικά σταθεροποιηθεί⁸⁷⁹. Το 2015, το πλουσιότερο δεκατημόριο του πολωνικού πληθυσμού απορροφούσε πλέον το 40% του εθνικού εισοδήματος, από μόλις 35% το 2003. Τέτοιας έκτασης αυξητική μεταβολή είχε καταγράψει στη Γερμανία κατά την πενταετία 2003-2008 (από 32% σε 36%)⁸⁸⁰ και στη Δανία κατά την περίοδο 2008-2014 (από 26% σε 31%) (Blanchet et al., 2019, σελ.33/Figure 10).

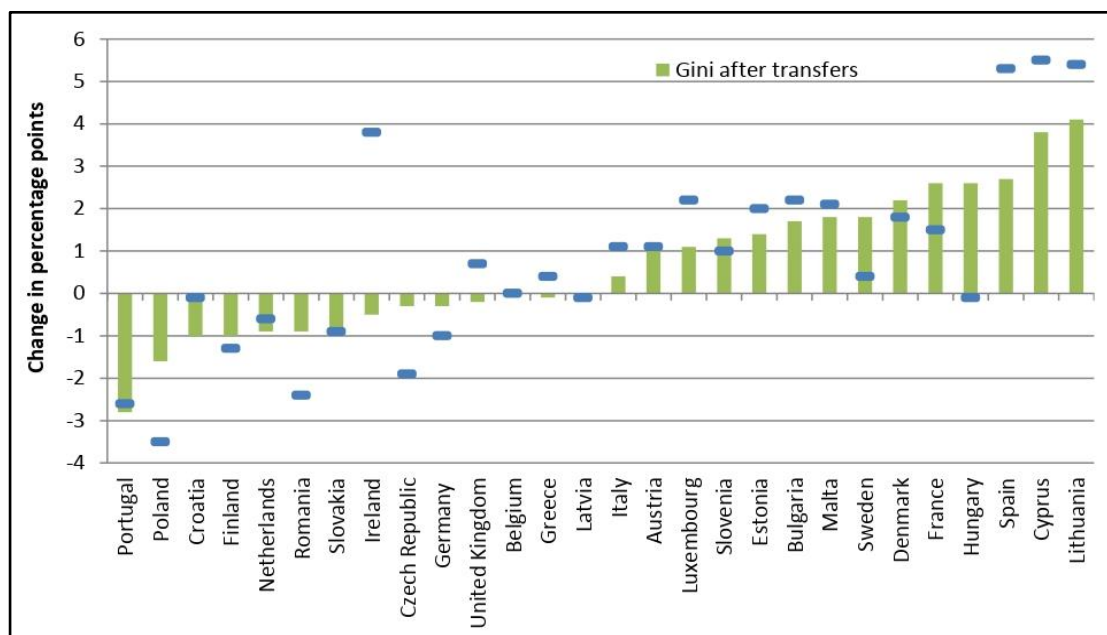
Διάγραμμα 76: Εισοδήματα του πλουσιότερου δεκατημορίου και του φτωχότερου μισού ως ποσοστά (%) των εθνικών εισοδημάτων ανά ομάδα κρατών για την περίοδο 1980-2017 (Blanchet et al., 2019, σελ.30).

Επανεστιάζοντας στην περίοδο της κρίσης, διαπιστώνεται η προϊούσα όξυνση των ανισοτήτων στη Γαλλία, στην Ισπανία, στην Κύπρο και παρά τα χαμηλά αρχικά επίπεδα, στην Σλοβενία, την Σουηδία και τη Δανία (Bubbico & Freytag (European

⁸⁷⁹ Το μερίδιο του πλουσιότερου δεκατημορίου στη Ρουμανία εμφάνιζε κορυφή το 2007, μα το 2010 είχε επανέλθει στο επίπεδο του 2000 και έκτοτε καταγράφεται σταθερό. Το μερίδιο του πλουσιότερου δεκατημορίου σε Βουλγαρία και Τσεχία εμφάνιζε μικρές διακυμάνσεις έπειτα από το 2000 και στην Ουγγαρία διέγραφε παρόμοια αυξητική πορεία με εκείνη στην Πολωνία μα ωστόσο με τιμές σχεδόν κατά δέκα μονάδες μικρότερες (Blanchet et al., 2019, σελ.33).

⁸⁸⁰ Για τη Γερμανία βλ. επιπλέον N. Fuchs-Schündeln, D. Krueger, M. Sommer: Inequality trends for Germany in the last two decades: A tale of two countries, in: Review of Economic Dynamics, Vol. 13, No. 1, 2010, pp. 103-132.

Investment Bank), 2018, σελ.29-30)⁸⁸¹. Πλέον η πλειοψηφία των νότιων και ανατολικών χωρών της Ένωσης εμφανίζουν επίπεδα ανισότητας μεγαλύτερα από τον μέσο όρο του ΟΟΣΑ (τιμή Gini για το διαθέσιμο κατά κεφαλήν εισόδημα και το έτος 2014: 0,31) και χαμηλότερα βέβαια από εκείνα των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, οι οποίες αξιοσημείωτα το 2014 εμφάνιζαν σχεδόν την ίδια τιμή του δείκτη Gini με τη Ρουμανία και τη Λιθουανία (Inchauste & Karver, 2018, σελ.3-5).

Διάγραμμα 77: Αθροιστική μεταβολή του δείκτη Gini (πριν και μετά μεταβιβάσεων) κατά την περίοδο 2007-2015 (Bubbico & Freytag (European Investment Bank), 2018, σελ.30).

Μια αναλυτικότερη προσέγγιση ανά εικοστημόρια κατά την ίδια περίοδο μαρτυρά την αδυναμία εντοπισμού ενός ειδικότερου μοτίβου εξέλιξης των ανισοτήτων στις Ευρωπαϊκές χώρες πέρα από την όξυνση ή τη διατήρησή τους όπου καταγράφονται

⁸⁸¹ Οι Inchauste & Karver (2018, σελ.4) μελετούν την μεταβολή κατά τα έτη 2010 και 2015 αντί κατά τα έτη 2007 και 2015 που εξετάζουν οι Bubbico & Freytag (European Investment Bank) (2018, σελ.30). Τα αποτελέσματα των δύο μελετών είναι γενικά συμβατά. Στις περιπτώσεις της Αυστρίας και της Γαλλίας η ανισότητα φαίνεται να αυξάνεται κατά το διάστημα 2007-2009 και διαδοχικά να μειώνεται κατά την περίοδο 2010-2015. Στις περιπτώσεις της Πορτογαλίας και της Ολλανδίας, η ανισότητα φαίνεται να μειώνεται αρκετά κατά την τριετία 2007-2009 και να αυξάνεται αθροιστικά κατά την περίοδο 2010-2015.

ήδη υψηλές⁸⁸². Σε αρκετά κράτη το μερίδιο του πλουσιότερου εικοστημόριου αυξήθηκε, ενώ σε άλλα όπως στην Πορτογαλία και στην Ολλανδία μειώθηκε. Η ερμηνεία της μείωσης αυτής απαιτεί προσοχή. Σε καμία περίπτωση δε υποδηλώνει εξορισμού ισοκατανομή ή πιο δίκαιο επιμερισμό της ζημίας της κρίσης. Πέρα από την αδιαμφισβήτητη διαφορά στη δυναμική του πλούτου του πλουσιότερου εικοστημορίου και εκείνη του πλουσιότερου εκατοστημορίου, μικρότερη μείωση στα φτωχότερα εικοστημόρια ενδέχεται να είναι καταστροφικότερη από μια μεγαλύτερη μείωση στο πλουσιότερο τμήμα του πληθυσμού. Υπό το πρίσμα αυτό, οι Bubbico & Freytag (2018, σελ. 31) καταλήγουν σε επιτόλαιο, αν όχι λανθασμένο, συμπέρασμα καθώς αντιπαραβάλλουν κοντόφθαλμα την πτώση του μεριδίου του χαμηλότερου εικοστημορίου στην Ελλάδα κατά 0,7 με εκείνη του υψηλότερου κατά 0,8 την περίοδο 2007-2015 και ισχυρίζονται πως η πτώση στο μέσο εισόδημα δε συνεπάγεται πάντοτε αύξηση της ανισότητας μέσω της χειροτέρευσης της διαβίωσης των φτωχότερων στρωμάτων⁸⁸³.

	EU	BE	BG	CZ	DK	DE	EE	IE	EL	ES	FR	IT	CY	LV
1st	-0.2	0.1	0.2	0.0	-0.3	-0.3	-0.7	0.0	-0.7	-1.2	-0.3	-0.5	-0.7	-0.2
2nd	-0.1	-0.1	-0.6	0.2	-0.7	-0.2	-0.5	0.5	0.3	-0.5	-0.6	0.2	-1.5	0.0
3rd	0.1	0.0	-0.8	0.1	-0.6	0.1	-0.1	0.2	0.5	-0.3	-0.7	0.1	-1.6	0.2
4th	0.2	0.1	-0.9	-0.1	-0.2	0.5	0.9	-0.6	0.5	0.2	-0.8	0.1	-0.7	-0.1
5th	0.0	-0.1	2.3	-0.2	2.0	-0.2	0.5	-0.1	-0.8	1.7	2.3	-0.1	4.5	0.0
	LT	LU	HU	MT	NL	AT	PL	PT	RO	SI	SK	FI	SE	UK
1st	-1.0	-0.7	-1.0	0.0	0.0	-0.5	0.3	0.0	-0.3	-0.6	-1.1	0.1	-0.9	0.0
2nd	-1.1	-0.2	-0.8	-0.6	0.2	-0.3	0.3	1.0	0.6	-0.3	0.6	0.2	-0.5	0.1
3rd	-0.9	0.2	-0.2	-0.5	0.4	0.1	0.3	1.4	0.8	0.2	0.8	0.1	0.0	-0.1
4th	-0.2	0.6	0.4	-0.3	0.5	0.2	0.3	0.7	0.5	0.0	1.0	0.2	0.5	0.3
5th	3.2	0.2	1.6	1.4	-1.2	0.4	-1.2	-3.1	-1.5	0.8	-1.2	-0.8	0.9	-0.3

Διάγραμμα 78: Εκατοστιαία (%) αθροιστική μεταβολή του μεριδίου του κάθε εικοστημορίου στο εθνικό εισόδημα ανά χώρα για την περίοδο 2007 - 2015 (Bubbico & Freytag, 2018, σελ. 31)⁸⁸⁴.

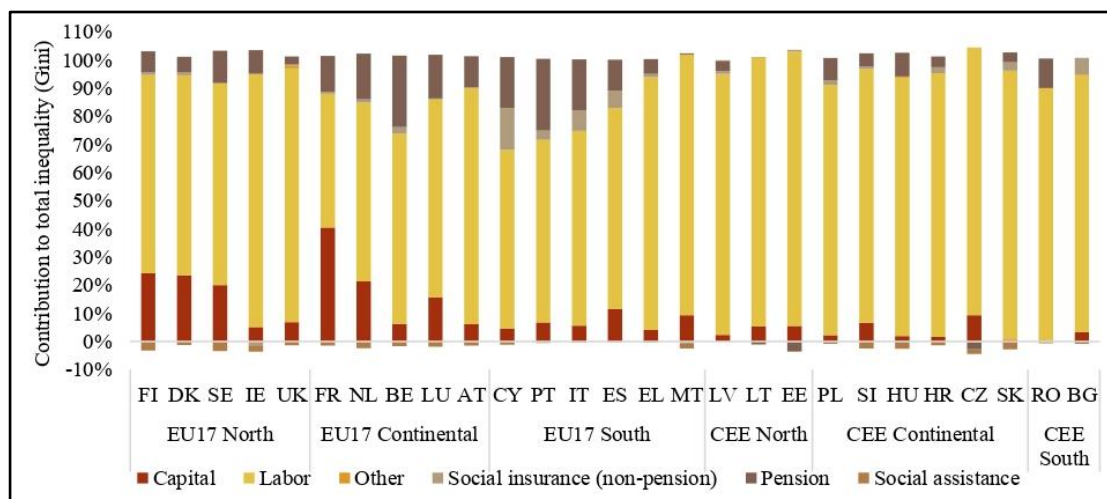
⁸⁸² Ειδικότερα η ηπειρωτική Ευρώπη, νότια και βόρεια, εμφανίζει κοινή εξέλιξη των εισοδημάτων εργασίας του πλουσιότερου εκατοστημορίου από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και έπειτα (Piketty, 2014/2017, σελ.391-393).

⁸⁸³ Οι μελετητές (Bubbico & Freytag, 2018, σελ. 31) επικαλούνται επιπλέον την Πορτογαλία ως παράδειγμα αφού τα μερίδια των φτωχότερων εικοστημορίων στην χώρα είτε παρέμειναν σταθερά, είτε αυξήθηκαν. Πασιφανώς αστοχούν, καθώς αγνοούν την υψηλή ανισότητα με την οποία η Πορτογαλία εισήλθε στην κρίση.

⁸⁸⁴ Οι τιμές για EU, DE, FR, IT, CY, LU, MT, PL, SK αφορούν το έτος 2014.

9.3. Τα εισοδήματα εργασίας και η ιδιοκτησία κεφαλαίου ως διακριτοί μηχανισμοί αναπαραγωγής της ανισότητας.

Όπως λεπτομερώς αποδεικνύουν οι Inchauste & Karver (2018, σελ.6/11) το γεγονός της κρίσης επηρέασε πολύ περισσότερο τα φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού, αναδεικνύοντας ως βασική αιτία όξυνσης της ανισότητας την καθυστέρηση ή ακόμη καλύτερα την ιδιότυπη γρηγορότερη ανάκαμψη κάποιων πληθυσμιακών ομάδων. Η ενδοκρατική αυτή ανισότητα προήλθε πρωτίστως από την ανισότητα των εισοδημάτων εργασίας (Raitano, 2016, σελ.70-72; Inchauste & Karver, 2018, σελ.8-12), η οποία ενώ παρατηρούταν ήδη από τη δεκαετία του 1990, οξύνθηκε σημαντικά κατά τη δεκαετία του 2000 και τη διάρκεια του επεισοδίου της κρίσης σε όλες τις χώρες και συνέβαλε καθοριστικά στο βαθμό ανισότητας των νότιων και κεντροανατολικών χωρών. Ο Raitano (2016, σελ.70) ακολουθώντας τον νόμο επιμερισμού του Shorrocks (1982) για το έτος 2011, παρατηρεί πως οι μισθολογικές διαφορές συνέβαλαν στην ανισότητα κατά 89,7% στη Δανία και στη Φιλανδία, 96,7% στο Ηνωμένο Βασίλειο, 86,7% στις νότιες χώρες και 63,3% στις ηπειρωτικές Αυστρία, Βέλγιο, Γαλλία και Ολλανδία⁸⁸⁵.

Διάγραμμα 79: Συμβολή των εισοδημάτων εργασίας στην ανισότητα (των νοικοκυριών) εντός των χωρών για το έτος 2014 (Inchauste & Karver, 2018, σελ.9)

⁸⁸⁵ Στο υπό εξέταση δείγμα δεν περιλαμβάνονται η Γερμανία, το Λουξεμβούργο, η Ιρλανδία και η Σουηδία.

Η χρόνια αυξανόμενη απόκλιση στα εισοδήματα εργασίας του πλουσιότερου και φτωχότερου δεκατημορίου κατέληγε λίγο πριν την κρίση στην διαμόρφωση μιας συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας και οικονομικής τάξης, η οποία είχε ουσιαστικά αποσχιστεί από το κοινωνικό σύνολο. Οι διαφορετικοί ρυθμοί ανάκαμψης από την ύφεση, προϊόν μερικώς του τρόπου διαχείρισής της, θωράκισαν περαιτέρω την «υπερτάξη» αυτή (Cohen, 2013, σελ.67 – 72), εντείναν το χάσμα και απέτρεψαν οποιαδήποτε σύγκλιση. Το ευρωπαϊκό «Richistan» (Frank, 2007) εμφάνισε απώλειες, μα τα φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού βρέθηκαν αντιμέτωπα με την ανεργία, την ημιαπασχόληση και τις επισφαλείς θέσεις εργασίας⁸⁸⁶. Όχι αναμενόμενα, ο Raitano (2016, σελ.72) υπολογίζει πως την κρίσιμη τετραετία 2008-2011, ο δείκτης Gini για τα εισοδήματα εργασίας, τόσο πριν όσο και μετά τις μεταβιβάσεις, αυξήθηκε παντού, σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. Η ανησυχία που προκαλεί το συμπέρασμα του εντείνεται από μια απλή παρατήρηση και σύνηθη στατιστική πρακτική: οι άνεργοι συχνά δεν προσμετρούνται ως πληθυσμός στον υπολογισμό της ανισότητας των εισοδημάτων εργασίας.

Το μισθολογικό πραξικόπημα της υπερτάξης, των υπερ-στελεχών και εκείνων που ασκούν οικονομικά επαγγέλματα περιλαμβανομένου του marketing (Bakija, Cole & Heim, 2012, Table 1-2-2α), δεν έλαβε χώρα σε ορισμένη χρονική στιγμή, γρήγορα και με διαφανή τρόπο. Ενδεικτικά, οι Piketty & Saez (2003, σελ.7-10), με εφελτήριο την μηχανική θεωρία του Kuznets (1955) και την αντεστραμμένη καμπύλη U ελέγχουν τη δυναμική των ανισοτήτων στις ΗΠΑ κατά την περίοδο 1913-1998 και περιγράφουν αναλυτικά την εδραίωση των «working rich» του περιοδικού Forbes⁸⁸⁷ και την όξυνση των σχετικών ανισοτήτων από τη δεκαετία του 1970 έως σήμερα. Στην ίδια

⁸⁸⁶ Οι δύο καταστάσεις της ημιαπασχόλησης και της επισφαλούς εργασίας μελετούνται αναλυτικά παρακάτω στις παραγράφους για την ανίχνευση εκφάνσεων ασυνέχειας στη σύγχρονη κατανομή του πλούτου.

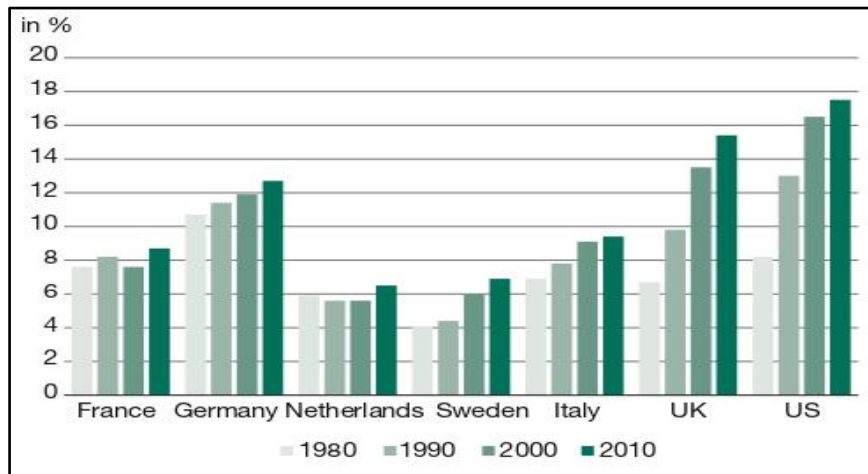
⁸⁸⁷ <https://www.forbes.com/global/1998/0706/0107036a.html#6c64b996aeb3> . Στο συγκεκριμένο δημοσίευμα (05.07.1998) το περιοδικό με μια λίστα δέκα επιχειρηματιών «γιόρταζε» την υποχώρηση των «coupon – clippers» και την επέλαση των «working rich». Η παρατήρηση του Piketty (2014/2017, σελ.370-2) πως τα εισοδήματα του κεφαλαίου έχουν μετατοπιστεί ως σημαντικότερη πηγή πόρων στο υψηλότερο χιλιοστημόριο (από εκείνους του 1% των υψηλότερων εισοδημάτων το 1929 σε εκείνους που βρίσκονται στο 0,1% των υψηλότερων εισοδημάτων το 2007) περιγράφει ακριβέστερα τη «συγκατοίκηση» στο ανώτερο εκατοστημόριο.

κατεύθυνση οι Bakija, Cole & Heim (2012)⁸⁸⁸, εξετάζοντας την περίοδο 1979-2005 και προβληματιζόμενοι για την προοδευτικότητα της φορολόγησης, περιγράφουν την εισοδηματική άνοδο των διευθυντικών στελεχών, οι οποίοι πλέον αποτελούν το 41% του ανώτερου χιλιοστημορίου, και εκείνων που εξασκούν επαγγέλματα του χρηματοοικονομικού τομέα (19%), των κτηματομεσιτών (5%) και των «superstars» καλλιτεχνών, ηθοποιών και αθλητών (5%)⁸⁸⁹. Ο Godechot (2012) εστιάζει στη Γαλλία και δείχνει την μισθολογική ανέλιξη και ιδιότυπη επιτάχυνση του ανώτερου γαλλικού χιλιοστημορίου κατά την περίοδο 1996-2007 με πρωτοστάτες όσους ασχολούνται με χρηματοοικονομικές δραστηριότητες⁸⁹⁰. Ο μέσος μισθός του πληθυσμού αυτού αυξήθηκε εντός της δεκαετίας από δωδεκαπλάσιος εκείνου σε μια κατανομή όπου όλοι κερδίζουν τους ίδιους μισθούς, σε εικοσαπλάσιο του. Τέλος, οι Franzini & Piata (2016, σελ.50-51) ακολουθώντας το έργο των Alvadero et al. (2013) και Atkinson (2015) και χαρακτηρίζοντας ως γενεσιουργό μηχανισμό της ανισότητας τη μισθολογική άνοδο των υπερπλούσιων καταλήγουν στο παρακάτω διάγραμμα για το ανώτερο εκατοστημόριο σε διάφορες ανεπτυγμένες χώρες.

⁸⁸⁸ Βλ. επιπλέον Kaplan & Rauh (2010) και σύγκριση των ευρημάτων τους με εκείνων των Bakija, Cole & Heim (2012, Table 1)

⁸⁸⁹ Αξιοσημείωτα, οι καθηγητές και επιστήμονες αποτελούν μόνο το 1,1% του ανώτερου χιλιοστημορίου. Ο Piketty (2014/2017, σελ.373) αναφέρει το συμπέρασμα των Bakija, Cole & Heim (2012) σε ένα ιδιαίτερο πλαίσιο. Χρησιμοποιώντας την έκδοση της μελέτης του 2010, προβαίνει σε μια σύγκριση μεταξύ των διευθυντικών στελεχών και των super-stars αθλητών, ηθοποιών και καλλιτεχνών και υπογραμμίζει πως οι πρώτοι αποτελούν την πλειονότητα του 0,1% των υψηλότερων εισοδημάτων, περίπου το 60%, ενώ οι δεύτεροι μόλις το 5%. Η επισήμανση είναι αναγκαία καθώς απομυθοποιεί το ποσοστό των πολύ πλούσιων super-stars. Ωστόσο, οι Bakija, Cole & Heim (2012, σελ.20-27) μελετώντας την περίοδο 1979-2005 στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής καταλήγουν πως πράγματι το 60% του 0,1% αποτελείται από executives, managers, supervisors και financial professionals, μα ταυτόχρονα προβληματίζονται για την «superstar theory» (Rosen, 1981), αναφέρουν το φαινόμενο των «superstar CEOs» που καταγράφουν οι Malmendier & Tate (2009) και ανησυχούν για την αυξανόμενη παρουσία των κτηματομεσιτών («real-estate professions») στο πλουσιότερο χιλιοστημόριο.

⁸⁹⁰ Βλ. επιπλέον την μελέτη του Landais (2007). Όπως υπολογίζει ο Godechot, το 1976 το 36% των Γάλλων εκατομμυριούχων προέρχονταν από τον κλάδο της βιομηχανίας και το 6% μόλις από το χρηματοπιστωτικό τομέα. Το 2007 τα στελέχη της βιομηχανίας που ανήκαν στους υπερπλούσιους δεν αντιπροσώπευαν πέρα το 14% και τα στελέχη του χρηματοπιστωτικού τομέα το 24%.

Διάγραμμα 80: Η μεταβολή του εισοδηματικού μεριδίου του πλουσιότερου 1% κατά την περίοδο 1980-2010 σε επτά ανεπτυγμένες οικονομίες (Franzini & Piata, 2016, σελ.51)⁸⁹¹.

Σε συμφωνία με την παρατηρηθείσα εξέλιξη, ο Piketty (2014/2017, σελ.368-370/389-397) υπενθυμίζει το στάδιο της αμερικανικής «μεγάλης συμπίεσης» (Goldin & Margo, 1992) της μισθολογικής ιεραρχίας κατά το δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και την περιοριστική δράση του Εθνικού Πολεμικού Συμβουλίου Εργασίας, διευκρινίζει πως η όξυνση των μισθολογικών ανισοτήτων δεν αντισταθμίζεται πλέον από οποιαδήποτε κινητικότητα των μισθών εντός των ατομικών σταδιοδρομιών⁸⁹² και εντοπίζει το εν λόγω φαινόμενο πρωτίστως στις αγγλοσαξονικές χώρες. Ακολουθώντας το πρότερο έργο των Atkinson, Piketty & Saez (2011), συγκρίνει τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής με το Ηνωμένο Βασίλειο, τον Καναδά και την Αυστραλία και συναντά την επεξηγηματική αδυναμία της θεωρίας της οριακής παραγωγικότητας και της τεχνολογικής εξέλιξης για την «απογείωση» των πολύ υψηλών μισθών⁸⁹³. Αναγνωρίζει το ειδικό βάρος των διαφορετικών θεσμών σε κάθε

⁸⁹¹ Τα δεδομένα έχουν ληφθεί από την World Top Income Database. Βλ. επιπλέον το διάγραμμα σε Inchauste & Karver (2018, σελ.7) για περισσότερες χώρες και τα έτη 1989, 2009 και ένα ακόμη μεταξύ 2010 και 2014 ανάλογα με τα διαθέσιμα δεδομένα ανά χώρα.

⁸⁹² Η διευκρίνιση φέρει ιδιαίτερη αξία καθώς εξουδετερώνει ένα λογικοφανές επιχείρημα σχετικοποίησης της όξυνσης των ανισοτήτων. Ποτέ κατά τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του ένας εργαζόμενος στα ορυχεία λιγνίτη του Reichwalde στην Ανατολική Γερμανία δε θα λάβει μισθό παραπλήσιο με εκείνο ενός οικονομικού συμβούλου ο οποίος εργάζεται σε μια εταιρεία hedge funds και βρίσκεται στα πρώτα στάδια του επαγγελματικού του βίου.

⁸⁹³ Παρά την παρόμοια αφετηρία κατά τη δεκαετία του 1970, η άνοδος του ανώτερου εκατοστημορίου στις ΗΠΑ κατά την περίοδο 1980-2010 ήταν περίπου δύο φορές πιο έντονη από ό,τι στο Ηνωμένο Βασίλειο και τον Καναδά και τρεις φορές πιο έντονη από ό,τι στην Αυστραλία και στη Νέα Ζηλανδία. Για τις διαφορετικές τροχιές του Καναδά και των ΗΠΑ βλ. μεταξύ άλλων Card & Freeman (1993).

χώρα και παρατηρεί, πέρα από τη διάδοση του μισθολογικού πραξικοπήματος στην Ινδία και την Κίνα, τις σχετικές αντιστάσεις στην ηπειρωτική Ευρώπη και την Ιαπωνία. Η αυξητική τάση του εισοδήματος εργασίας του πλουσιότερου εκατοστημορίου στις τελευταίες, αξιοσημείωτα κοινή για τη βόρεια και νότια ηπειρωτική Ευρώπη, διαγράφεται ομόρροπη, μα εκτιμάται εμφανώς ασθενέστερη από εκείνη στη Νέα Υόρκη ή στο Λονδίνο (Piketty, 2014/2017, σελ.391-393/408-412)⁸⁹⁴.

Στο σημείο αυτό και για την ακριβέστερη ερμηνεία των διαθέσιμων στοιχείων στις διάφορες βάσεις δεδομένων κρίνεται επιτακτική η ανάγκη διάκρισης στις κατανομές πλούτου μεταξύ του πλουσιότερου δεκατημορίου, εκατοστημορίου και χιλιοστημορίου. Η γιγάντωση του εισοδήματος εργασίας της μικρότερης πληθυσμιακής ομάδας αποτελεί πάντοτε την κύρια αιτία αύξησης του μεριδίου της διαδοχικά μεγαλύτερης. Ενδεικτικά για την αμερικανική κοινωνία, η αύξηση του μεριδίου του ανώτερου δεκατημορίου στο εθνικό εισόδημα από το 1970 οφείλεται κατά τρία τέταρτα στην αύξηση των μισθών του πλουσιότερου εκατοστημορίου (Piketty, 2014/2017, σελ.365/389)⁸⁹⁵. Παρόμοια, στην εξισωτική κατανομή της Σουηδίας το 20% του συνόλου των μισθών απορροφάται συνολικά από το καλύτερα αμειβόμενο δεκατημόριο των εργαζομένων, μα το 5% του συνόλου των μισθών λαμβάνεται από το καλύτερα αμειβόμενο εκατοστημόριο (Piketty, 2014/2017, σελ.312). Υφίστανται – ή προκαλούνται - δηλαδή εντός των υπερτάξεων επιμέρους ρήγματα και η παρατήρηση αυτή αξιοπρόσεκτα συστηματικά αγνοείται στο δημόσιο διάλογο. Υπό το πρίσμα της και λαμβάνοντας υπ'όψιν την πληθυσμιακή σπουδαιότητα ακόμη και του χιλιοστημορίου⁸⁹⁶, επικλήσεις της αόριστης φυσικής τάξης όπως η σιωπηρή μέσω του όρου «working rich» και απόπειρες επεξήγησης των

⁸⁹⁴ Από το 1980 έως το 2010, παρατηρείται αυξητική μεταβολή του μεριδίου του ανώτερου εκατοστημορίου στις βόρειες και νότιες, δυτικές χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης κατά δύο με τρεις ποσοστιαίες μονάδες του εθνικού εισοδήματος. (Η αντίστοιχη μεταβολή στις ΗΠΑ υπολογίζεται σε 10 έως 15 ποσοστιαίες μονάδες του εθνικού εισοδήματος). Στη Γερμανία το μερίδιο αυξήθηκε από περίπου 9% του εθνικού εισοδήματος σε 11%, σε Ιταλία και Ισπανία από 7% σε 9%, στη Σουηδία από 4% σε 7% και στη Δανία από 5% σε 7% (Piketty, 2014/2017, σελ.391-393/396).

⁸⁹⁵ Από τις δεκαπέντε επιπλέον μονάδες εθνικού εισοδήματος που απορροφήθηκαν από το ανώτερο δεκατημόριο, 11 προσεγγιστικά έλαβε το ανώτερο εκατοστημόριο.

⁸⁹⁶ Το ανώτερο χιλιοστημόριο στις ΗΠΑ των 260 εκατομμυρίων ενηλίκων είναι διακόσιες εξήντα χιλιάδες και στην Γαλλία των πενήντα εκατομμυρίων, πενήντα χιλιάδες, πολλοί περισσότεροι δηλαδή από τις περίφημες «διακόσιες οικογένειες» που συμμετείχαν ουσιαστικά ως μέτοχοι στην τράπεζα της Γαλλίας από το 1806 έως και το 1936, από τις οικογένειες Hermes (Dumas) και Arnault.

αυτοκαθοριζόμενων υψηλών μισθών των διευθυντών και των υπερστελεχών θεμελιωμένες στην παραγωγικότητα κλονίζονται ενδογενώς. Η αμοιβή «της τύχης» (Bertrand & Mullainathan, 2001)⁸⁹⁷ φαίνεται να αποτελεί κοινό μυστικό σε έναν «περιφρουρημένο» κόσμο «χρεοκοπημένης» εταιρικής διακυβέρνησης, άκαμπτης ιεραρχίας, αφοσίωσης και πίστης, κουλτούρας κοινής ιδιοκτησίας και ελάχιστων μηχανισμών ελέγχου και εξισορροπήσεων προς την εκτελεστική εξουσία (Neely, 2018)⁸⁹⁸. Στον κόσμο αυτό ο Cohen (2013, σελ.69) εντοπίζει μια ακόμη παράδοξη τάση. Οι πλούσιοι αρκούνται στον πλούτο τους έχοντας απωλέσει σταδιακά οποιαδήποτε επιθυμία για πολιτιστικούς δείκτες που σχετίζονται με την αλλοτινή κοινωνική τους θέση. Η έμμεση κυνική απάντηση του Ernest Hemingway στον Francis Scott Fitzgerald φαίνεται να ανταποκρίνεται ολοένα και ακριβέστερα στην πραγματικότητα⁸⁹⁹.

Εξετάζοντας την κατανομή της ιδιοκτησίας κεφαλαίου, αυτή αναδεικνύει εν γένει αρκετά εντονότερες ανισότητες σε όλες τις χώρες. Ακόμη και στις εξισωτικές σκανδιναβικές κατανομές για τις δεκαετίες 1970-1980, το πλουσιότερο δεκατημόριο κατείχε το 50% της εθνικής περιουσίας. Στις αρχές πλέον της δεκαετίας του 2010, το ανώτερο δεκατημόριο ελέγχει προσεγγιστικά το 60% της συνολικής περιουσίας στην Ευρώπη και το 72% - για τα έτη 2010-2011 - στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής⁹⁰⁰.

⁸⁹⁷ Οι Bertrand & Mullainathan (2001) αποδεικνύουν πως οι μισθοί των διευθυντικών στελεχών δε σχετίζονται με την απόδοση και τη βελτιστοποίηση των ενδογενών παραγόντων αύξησης των κερδών αλλά με εξωγενή αίτια – άρα συγκυρίες - που επιφέρουν θετικές διακυμάνσεις πωλήσεων. Στην ίδια κατεύθυνση οι Bebchuk & Fried (2004) ανιχνεύουν τον ιδιότυπο τρόπο πληρωμής των working rich όπως λ.χ. τις σκανδαλώδεις συμβάσεις δικαιωμάτων προαίρεσης με αναδρομική ισχύ.

⁸⁹⁸ Η Neely (2018) μελετά τη βιομηχανία των αντισταθμιστικών αμοιβαίων κεφαλαίων κινδύνου (hedge funds) στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Οι ιδιωτικές αυτές εταιρείες που διαχειρίζονται κεφάλαια πλούσιων επενδυτών και οργανισμών επενδύοντάς τα στην χρηματοπιστωτική αγορά υπολογίζονται περίπου στις δέκα χιλιάδες παγκοσμίως με περιουσιακά στοιχεία συνολικής αξίας 3,55 τρισεκατομμυρίων δολλαρίων και 390.000 εργαζόμενους (Acton, 2016; Prequin 2017a, b). Ο αρχικός μισθός στο επίπεδο εισόδου (entry-level) εκτιμάται στα 372,000 δολάρια ετησίως.

⁸⁹⁹ Στο βιβλίο του «The rich boy» ο Fitzgerald έγραφε: «Let me tell you about the very rich. They are different from you and me.», και ο Hemingway απαντούσε στο «The Snows of Kilimanjaro»: « Yes, they have more money.».

⁹⁰⁰ Η συσσώρευση γιγάντιων περιουσιών στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής ξεκίνησε τα τέλη του 19^{ου} αιώνα κατά την επίχρυση εποχή «Gilded Age». Ήταν η εποχή των John Rockefeller, Andrew Carnegie και William Henry Vanderbilt, οι οποίοι σύμφωνα με τους Bernstein & Swan (2007) υπήρξαν οι πλουσιότεροι Αμερικανοί στη σύγχρονη ιστορία. Για τη νοηματοδότηση της Gilded Age από τους νέους υπερπλούσιους βλ. <https://www.nytimes.com/2007/07/15/business/15gilded.html>. Εκείνη η εποχή επιπλέον, όπως υπογραμμίζει ο Piketty (2014/2017, σελ.430-433), αποτέλεσε μερικώς

Αντίθετα το φτωχότερο μισό του πληθυσμού με λιγότερο από 5% της συνολικής περιουσίας, δεν κατέχει σχεδόν τίποτα (Piketty, 2014/2017, σελ.317-321). Η μελέτη της δυναμικής της κατανομής των περιουσιακών στοιχείων αποτελεί δύσκολο εγχείρημα καθώς η διαθεσιμότητα των δεδομένων είναι περιορισμένη, η ποιότητά τους συχνά αμφισβητείται και η συγκρισιμότητα των διαφόρων πηγών εγείρει μερικά σημαντικά μεθοδολογικά ζητήματα (Bogliacino & Maestri, 2016, σελ.61; Piketty, 2014/2017, σελ.347-350)⁹⁰¹. Τέσσερις ωστόσο υποθέσεις αποδεικνύονται αληθείς. Οι μεταβολές στην κατανομή της ιδιοκτησίας κεφαλαίου συντελούνται αργά και παρατηρούνται σε μακροχρόνια οπτική⁹⁰², η μείωση των ανισοτήτων που προέκυψε από αυτές κατά τον εικοστό αιώνα είναι λιγότερο έντονη από ότι ευρέως υποστηρίζεται μα ιδιαίτερα σημαντική⁹⁰³, η σύσταση του κύριου όγκου των περιουσιών του πλουσιότερου εκατοστημορίου μετασχηματίζεται, αποτελούμενη πλέον όχι αποκλειστικά από ακίνητα, αλλά και από χρηματοοικονομικά και εταιρικά στοιχεία⁹⁰⁴, και οι πλουσιότεροι προσοδούχοι μπορούν ταυτόχρονα να ανήκουν στις καλύτερα αμειβόμενες πληθυσμιακές ομάδες αφού οι δύο μηχανισμοί ανισότητας όχι μόνο δεν βρίσκονται σε αντιπαράθεση, μα συχνά ο ένας ενισχύει τον άλλο⁹⁰⁵. Οι

γενεσιουργό αιτία για την αμερικανική εφεύρεση μιας βαριάς προοδευτικής φορολογίας στις μεγάλες κληρονομίες, αφού οι Αμερικανοί ανησυχούσαν ολοένα και περισσότερο για την εξασφάλιση του πρωτοπόρου και εξισωτικού πνεύματος στην χώρα τους και διέβλεπαν την ολίσθησή της στην πορεία που διέγραφε η Ευρώπη με την υπερβολική άνιση κατανομή των περιουσιών.

⁹⁰¹ Για παράδειγμα, οι υπεραξίες, σημαντική μορφή εισοδήματος κεφαλαίου, ισχυρά συγκεντρωμένη στα πολύ υψηλά εισοδήματα, αναφέρονται λεπτομερώς στα αμερικανικά φορολογικά δεδομένα, μα καθόλου συγκροτημένα και ομοιόμορφα στα αντίστοιχα γαλλικά.

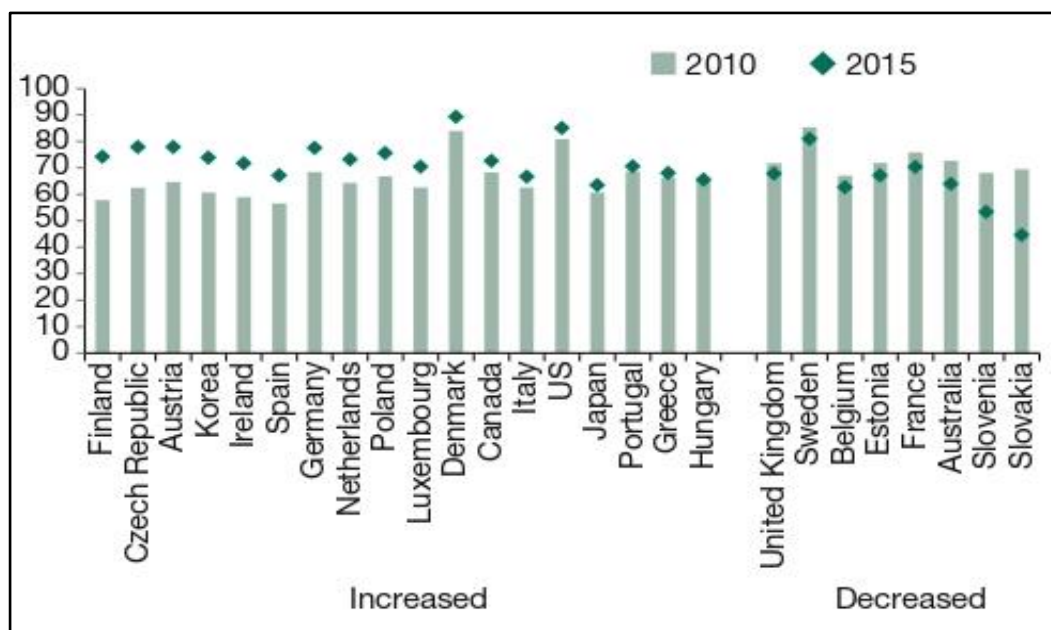
⁹⁰² Στο λεπτομερές έργο του Piketty (2014/2017, 416-465), στην μελέτη του για την εξέλιξη της ανισότητας στην ιδιοκτησία του κεφαλαίου κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα, διαφαίνονται με σαφήνεια οι αργόσυρτες μεταμορφώσεις των περιουσιοκρατικών κοινωνιών.

⁹⁰³ Ενδεικτικά, το μερίδιο του ανώτερου εκατοστημορίου στη συνολική περιουσία στην Ευρώπη μειώθηκε κατά το μισό, από 50% στις αρχές του εικοστού αιώνα σε 20-25% στα τέλη αυτού.

⁹⁰⁴ Η παρατήρηση αυτή ωθεί στην υπόθεση εργασίας της αξιοποίησης του παγκοσμιοποιημένου, δαιδαλώδους ανεπιτήρητου χρηματοπιστωτικού συστήματος ως δίαυλου απίθανα επιταχυνόμενου πλουτισμού.

⁹⁰⁵ Οι Bogliacino & Maestri (2016, σελ.64) παραθέτουν και επεξηγούν ωστόσο τον αδύναμο συσχετισμό μεταξύ της ανισότητας των εισοδημάτων εργασίας και της ανισότητας της ιδιοκτησίας κεφαλαίων. Χαρακτηριστικά, το κεφάλαιο που κατέχει κανείς εμφανίζει συνήθως «κορυφή» κατά την ηλικία της συνταξιοδότησής του, όταν τα εισοδήματά του από την εργασία αρχίζουν να μειώνονται. (Βλ. την περίφημη «life-cycle» υπόθεση των Modigliani & Brumberg (1954)). Επιπλέον σε χώρες όπως τη Δανία ή την Ολλανδία, όπου τα επιτόκια των υποθηκών μειώνουν τη φορολογία, εκείνοι με λιγότερες ιδιοκτησίες δεν αποτελούν και τους χαμηλότερα αμειβόμενους. Ο συσχετισμός

Inchauste & Karver (2018, σελ.12-13) εστιάζοντας στο εισόδημα κεφαλαίου (household capital income per capita)⁹⁰⁶ υπογραμμίζουν πως η ανισότητα της κατανομής αυξήθηκε σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες κατά τις δεκαετίες του 1990 και 2000 και ειδικότερα στις πλουσιότερες όπου το κεφάλαιο εξασφάλιζε καλύτερες αποδόσεις και τα σχετικά έσοδα δύνονταν να είναι περισσότερα. Λαμβάνοντας υπ' όψιν το σχετικό συντελεστή Gini κατά το διάστημα 2009-2014, οι ίδιοι υπολογίζουν μεγάλη όξυνση της ανισότητας των εισοδημάτων κεφαλαίου στην Ελλάδα, την Ολλανδία και την Ιταλία. Συστηματικότερα και συμπληρωματικά, οι Bogliacino & Maestri (2016, σελ.65-66), εξετάζοντας την πενταετία 2010-2015 και διακρίνοντας τους χρηματοοικονομικούς τίτλους αξίας από τα ακίνητα ως περιουσιακά στοιχεία, παραθέτουν το παρακάτω διάγραμμα του συντελεστή Gini για την ιδιοκτησία κεφαλαίου.

Διάγραμμα 81: Δείκτης Gini για την κατανομή της ιδιοκτησίας κεφαλαίου την περίοδο 2010-2015 (Bogliacino & Maestri, 2016, σελ.65)⁹⁰⁷.

υπολογίζεται ιδιαίτερα σημαντικός (>50%) στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής μα γενικά μικρότερος από τον αναμενόμενο στις υπόλοιπες χώρες του ΟΟΣΑ (μεταξύ 27% και 36%).

⁹⁰⁶ Το εισόδημα από κεφάλαιο (capital income), η ιδιοκτησία κεφαλαίου (συχνά με τον όρο wealth inequality) και η περιουσία που κληρονομείται συγκροτούν τρεις δυσδιάκριτα διαφορετικές μονάδες ανάλυσης ανισότητας οι οποίες στηρίζονται στην έννοια του κεφαλαίου και όχι της εργασίας. Ως εκ τούτου διαφοροποιούνται από το εισόδημα εργασίας.

⁹⁰⁷ Τα δεδομένα έχουν ληφθεί από A. Shorrocks, J. Davies, R. Lluberas: Global Wealth Databook 2010, Zurich 2010, Credit Suisse Research Institute, και A. Shorrocks, J. Davies, R. Lluberas: Global Wealth

Γνωρίζοντας πως οι χρηματοοικονομικοί τίτλοι είναι ακόμη πιο συγκεντρωμένοι από ότι τα ακίνητα περιουσιακά στοιχεία και ανακτούν πολύ γρηγορότερα την αξία τους από ό,τι εκείνα⁹⁰⁸, η γενική επιδείνωση της ανισότητας της ιδιοκτησίας του κεφαλαίου κατά το υπό εξέταση διάστημα ήταν αναμενόμενη. Σημαντικές εξαιρέσεις αποτέλεσαν η Σλοβακία και το Βέλγιο, όπου η ανισότητα (της ιδιοκτησίας) του κεφαλαίου όχι μόνο ακολούθησε την πρότερη πορεία σταθερής τιμής, μα μειώθηκε επιπρόσθετα κατά τη διάρκεια του επεισοδίου της κρίσης. Η Ιταλία σε αντίθεση με την Ισπανία, την Ελλάδα και την Ιρλανδία συνέχισε να εμφανίζει χαμηλή ανισότητα (της ιδιοκτησίας) του κεφαλαίου, ενώ όξυνση της τελευταίας παρατηρήθηκε σε Αυστρία, Τσεχία, Φιλανδία, Λουξεμβούργο και Ολλανδία. Οι χώρες αυτές υπέπεσαν στην κατηγορία της Σουηδίας και της Δανίας, όπου η κατανομή των εισοδημάτων εργασίας υπολογίζεται μεν εξισωτική, μα η ιδιοκτησία του κεφαλαίου παραμένει αρκετά άνιση⁹⁰⁹.

Databook 2014, Zurich 2014, Credit Suisse Research Institute.

⁹⁰⁸ Για την ιδιοκτησία κατοικίας και τον τρόπο που αυτή επηρεάζει τη σώρευση πλούτου βλ. γενικά Di, Belsky & Liu (2007) και Bickova & Sierminska (2008) και ειδικότερα για την Ισπανία Azpitarte (2007).

⁹⁰⁹ Για την εξέλιξη της ανισότητας των περιουσιών στη Σουηδία κατά την περίοδο 1810-2010 σε αντιπαραβολή με εκείνη στο Ηνωμένο Βασίλειο βλ. Piketty (2014/2017, Γράφημα 10.4, σελ.407). Για την πλάνη του εξισωτισμού στις σκανδιναβικές χώρες βλ. Skopec, Buchholz & Blossfeld (2011).

9.4. Ανισότητα ευκαιριών και κοινωνική κινητικότητα.

Προτού εξεταστούν η φτώχεια, η συγκρότηση μιας πληθυσμιακής ομάδας επισφαλούς χαμηλόμισθης απασχόλησης και η συρρίκνωση της μεσαίας τάξης ως εκδηλώσεις ασυνέχειας στην κατανομή του πλούτου, ένας ακόμη μηχανισμός αναπαραγωγής της ανισότητας, εκείνος των διαφορετικών ευκαιριών, εντοπίζεται και χρειάζεται να μελετηθεί. Παρά το γεγονός πως η ανισότητα ευκαιριών αλληλεπιδρά με και διαχέεται στις «καθαρόαιμες» οικονομικές ανισότητες, αυτές που διαμορφώνονται από τα εισοδήματα εργασίας και την ιδιοκτησία κεφαλαίου, η ίδια προσεγγίζεται ως διακριτή θεματική που φέρει ιδιαίτερη αξία. Όπως καλούσε ο αμερικανός πρόεδρος Franklin Roosevelt ήδη από τον Ιούνιο του 1936, λίγο πριν την αρχή της δεύτερης θητείας του:

«For too many of us the political equality we once had won was meaningless in the face of economic inequality. A small group had concentrated into their own hands [...]. We well remember that the collapse of 1929 showed up the despotism for what it was. [...]. **The royalists of the economic order have conceded that political freedom was the business of the Government, but they have maintained that economic slavery was nobody's business.** They granted that the Government could protect the citizen in his right to vote, but they denied that the Government could do anything to protect the citizen in his right to work and his right to live. **Today we stand committed to the proposition that freedom is no half-and-half affair. If the average citizen is guaranteed equal opportunity in the polling place, he must have equal opportunity in the market place.** These economic royalists complain that we seek to overthrow the institutions of America. What they really complain of is that we seek to take away their power. Our allegiance to American institutions requires the overthrow of this kind of power.»⁹¹⁰

Παρομοίως ογδόντα χρόνια αργότερα, η Theresa May προσδιόριζε την καταπολέμηση της ανισότητας ευκαιριών, των «burning injustices», ως πρώτη προτεραιότητα της κυβέρνησής της και εξηγούσε με αφορμή την επικείμενη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση το όραμά της για τη Μεγάλη Βρετανία που δεν θα συμμετείχε πλέον στην Ευρωπαϊκή Ένωση:

⁹¹⁰ <https://herb.ashp.cuny.edu/items/show/2023>

«I want Britain to be the world's great meritocracy – a country where everyone has a fair chance to go as far as their talent and their hard work will allow... And I want Britain to be a place where advantage is based on merit not privilege; where it's your talent and hard work that matter, not where you were born, who your parents are or what your accent sounds like.»⁹¹¹

Η ανάγκη μελέτης της ανισότητας των ευκαιριών φύεται σε δυο διαφορετικές, όχι όμως αντικρουόμενες, επιδιώξεις. Η πρώτη είναι αυτή της οικονομικής ανάπτυξης και της μεγιστοποίησής της. Εκεί, η ευκαιρία προβάλλει ως ο χαμένος κρίκος που συνδέει την όξυνση της εισοδηματικής ανισότητας με την χαμηλή μακροπρόθεσμη ανάπτυξη. Η ανισότητα των εισοδημάτων σε ανατροφοδοτική σχέση με την ανισότητα των ευκαιριών καταλήγουν σε μειωμένη κοινωνική κινητικότητα και μακροπρόθεσμη απώλεια οικονομικής ανάπτυξης. Η συλλογιστική αυτή ακολουθείται ενδεικτικά από τον ΟΟΣΑ (OECD, 2014) όταν ορίζει το «inclusive growth», από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (Aiyar & Ebeke, 2019)⁹¹² και από την Παγκόσμια Τράπεζα (World Bank, 2006) και επιβεβαιώνεται επιπλέον από αρκετούς

⁹¹¹ Ολόκληρος ο λόγος της 9^{ης} Σεπτεμβρίου 2016 <https://www.gov.uk/government/speeches/britain-the-great-meritocracy-prime-ministers-speech> . Ήδη στις 13 Ιουλίου 2016 η May, διαδεχόμενη τον Cameron, ανήγαγε την καταπολέμηση της ανισότητας ευκαιριών σε πρώτο στόχο της βρετανικής κυβέρνησης:

«[...] **if you're born poor**, you will die on average 9 years earlier than others. **If you're black**, you're treated more harshly by the criminal justice system than if you're white. **If you're a white, working-class boy**, you're less likely than anybody else in Britain to go to university. **If you're at a state school**, you're less likely to reach the top professions than if you're educated privately. **If you're a woman**, you will earn less than a man. **If you suffer from mental health problems**, there's not enough help to hand. **If you're young**, you'll find it harder than ever before to own your own home.

But the mission to make Britain **a country that works for everyone** means more than fighting these injustices. [...] if you're just managing, I want to address you directly.

I know you're working around the clock, I know you're doing your best, and I know that sometimes life can be a struggle. The government I lead will be driven not by the interests of the privileged few, but by yours. **We will do everything we can to give you more control over your lives**. When we take the big calls, we'll think not of the powerful, but you. When we pass new laws, we'll listen not to the mighty but to you. When it comes to taxes, we'll prioritise not the wealthy, but you. When it comes to opportunity, we won't entrench the advantages of the fortunate few. **We will do everything we can to help anybody, whatever your background, to go as far as your talents will take you.**» Βλ.

<https://www.gov.uk/government/speeches/statement-from-the-new-prime-minister-theresa-may> .

Για κριτική του έργου της βλ. <https://www.theguardian.com/society/2019/apr/30/theresa-mays-social-mobility-promise-branded-a-failure> & και για το Brexit ως ευκαιρία μείωσης της ανισότητας βλ. <https://www.politico.eu/article/brexit-theresa-may-eu-european-union-leave-u-k-britain-uk-article-50-david-davis/>

⁹¹² Βλ. <https://blogs.imf.org/2019/11/07/the-threat-of-inequality-of-opportunity/>

μελετητές (Galor & Zeira, 1993; Owen & Weil, 1998; Bourguignon et al., 2007)⁹¹³.

Η δεύτερη επιδίωξη η οποία καθιστά απαραίτητη τη μελέτη της ανισότητας ευκαιριών, αρθρώνεται, σχηματίζεται σε αναλυτικές παρατηρήσεις οικονομολόγων όπως του Roemer (1993, 1998)⁹¹⁴ και στη θέση φιλοσόφων όπως του Dworkin (1981a,b; 2000), ο οποίος εξελίσσοντας το έργο των Rawls (1971) και Nozick (1974), υποστήριζε πως η επιπέδωση του πεδίου («levelling the playing field»), παρά η εξίσωση του τελικού αποτελέσματος (δηλαδή η εξίσωση των εισοδημάτων), αποτελεί το στόχο μιας δίκαιης κοινωνίας ο οποίος επιτυγχάνεται μέσω της αρχής του αντισταθμίسمatos («compensation principle»). Με άλλα λόγια, η καταπολέμηση της ανισότητας των ευκαιριών καθίσταται αναγκαία για την εξασφάλιση και την ενίσχυση της δικαιοσύνης στην κοινωνία, δηλαδή για την ταυτόχρονη εκπλήρωση της ελευθερίας και της ισότητας⁹¹⁵.

Σε κάθε περίπτωση η κατανόηση της ανισότητας ευκαιριών μπορεί να αναμορφώσει επικρατούσες αντιλήψεις και συμπεριφορές, να επηρεάσει καθοριστικά τις πολιτικές

⁹¹³ Υπάρχουν ωστόσο μελετητές που εξετάζοντας εμπειρικά στοιχεία δεν καταλήγουν σε θετικό συσχετισμό μεταξύ της ισότητας και της ανάπτυξης. Για επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας βλ. Darvas & Wolff (2016, σελ.14-17). Ο Barro (2000) προβαίνει σε μια σημαντική διάκριση. Διαπιστώνει πως ενώ εν γένει ο συσχετισμός είναι ασθενής, αυτός υπολογίζεται θετικός στις φτωχές χώρες και αρνητικός στις πλούσιες. Υψηλότερες δηλαδή ανισότητες ωθούν την ανάπτυξη στις πλούσιες χώρες, ενώ την καθυστερούν στις φτωχές. Το συμπέρασμα μπορεί να γίνεται κατανοητό, μα εμφανίζεται λειψό καθώς δεν προσδιορίζονται οι συνοριακές συνθήκες ισχύος του. Με άλλα λόγια, ο Barro, ο οποίος δημοσιεύει τη μελέτη το 2000, δεν ελέγχει εάν το συμπέρασμά του ισχύει για όλους τους βαθμούς ανισότητας, δηλ. το ενδεχόμενο να υπάρχει κάποιος βαθμός πέρα από τον οποίο, η ανισότητα εμποδίζει την ανάπτυξη ακόμη και στις πλούσιες χώρες.

⁹¹⁴ Ο Roemer (1998) διακρίνει μια «πρότερη» και μια «ύστερη» προσέγγιση της έννοιας της ισότητας των ευκαιριών. Συνοπτικά απλουστευμένα, η πρώτη επιστρατεύεται πριν αρχίσει ο ανταγωνισμός μεταξύ των ατόμων και η δεύτερη αφότου τα ίδια άτομα έχουν συγκροτηθεί ως ξεχωριστές, ειδικές, συγκεκριμένες προσωπικότητες και ξεκινήσει τις ατομικές τους διαδρομές. Στις «circumstances», συνθήκες που δεν ελέγχει το άτομο, ο οικονομολόγος αντιπαραβάλλει την «effort» που συνπαράγεται από τη συμπεριφορά, τις αποφάσεις και τη δράση του ατόμου στις δοθείσες συνθήκες.

⁹¹⁵ Βλ. την έννοια της φιλελεύθερης ισότητας («liberal equality») όπως αυτή αναδύεται στη θεωρία της ισότητας των πόρων («equality of resources») του Dworkin. Βλ. επιπλέον την καθυστερημένη άρνηση της «αρχής της ουδετερότητας» του κράτους από τον φιλόσοφο νομικό και την προσπάθεια σύνδεσης της θεωρίας της δικαιοσύνης με εκείνη της ηθικής. Στην νομική επιστήμη η σύλληψη της δικαιοσύνης από τον Dworkin και η κριτική του προς το έργο του Hart αναζωπύρωσαν τη συζήτηση για τα όρια του νομικού θετικισμού και τη δυνατότητα αφαίρεσης των μη δικαϊκών στοιχείων από την επιστήμη του δικαίου. Για μια ολοκληρωμένη εικόνα βλ. επιπλέον το έργο των Paul Laband (1838-1918) και Norberto Bobbio (1909-2004), την εξαιρετική συμβολή του Hans Kelsen, την σφοδρή κριτική του Carl Schmitt και τέλος τη σύλληψη της «justice as fairness» σε μια φιλελεύθερη δημοκρατική κοινωνία από τον John Rawls.

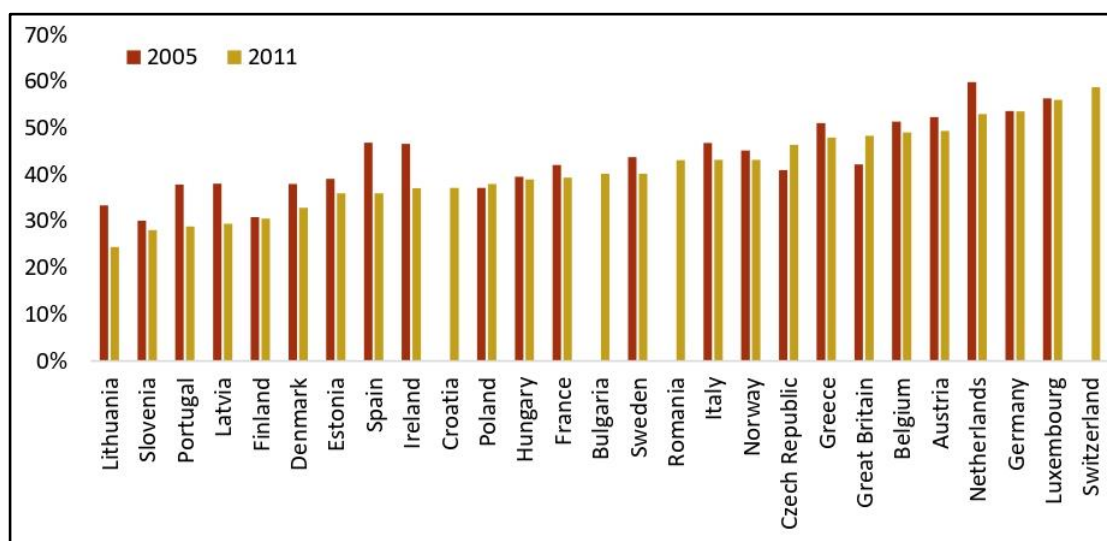
αναδιανομής και να συμβάλλει στην υλοποίηση νέων μεταρρυθμίσεων σε πεδία όπως αυτό της εκπαίδευσης ή της δημόσιας υγείας⁹¹⁶. Στην κατεύθυνση αυτή ο Milanovic (2015) μελετά την εισοδηματική ανισότητα σε παγκόσμια κλίμακα, εντοπίζει το «country effect» και διαπιστώνει πως περίπου τα δύο τρίτα (2/3) της ανισότητας στη σχετική κατανομή το 2008 εξηγούνται από ένα τυχαίο γεγονός: την χώρα προέλευσης των ανθρώπων⁹¹⁷. Παρομοίως, οι Checchi et al. (2015) συμπεραίνουν πως το ποσοστό (2/5) της ανισότητας των «καθαρών» εισοδημάτων εργασίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση οφείλεται σε παράγοντες που δεν ελέγχουν τα άτομα όπως λ.χ. το φύλο, τη γενιά, την εκπαίδευση των γονέων και την χώρα προέλευσης. Αντιμέτωπος κανείς με εγχειρήματα ποσοτικοποίησης όπως αυτό του διαγράμματος 82, ανασύρει την αξιακή θέση όπου θεμελιώνεται η εύστοχη παρομοίωση του Dalton (1920, σελ. 221-2) της εισοδηματικής ανισότητας με εκείνη των άνισων βροχοπτώσεων στις διάφορες περιοχές ενός αγροτικού τόπου, αφού όπως η δεύτερη συνεπάγεται μείωση της συνολικής σοδειάς έτσι και η πρώτη σημαίνει απώλειες στην εφικτή συνολική οικονομική ευημερία, και κατανοεί την αναγκαιότητα παραδοχών και τις δυσκολίες στον υπολογισμό της ανισότητας όταν αυτή εκτείνεται πέρα από τα εισοδήματα⁹¹⁸. Η ευκαιρία, «το αρμόζον νόμισμα της

⁹¹⁶ Βλ. ενδεικτικά Alesina & Ferrara (2001). Οι μελετητές ελέγχουν και επιβεβαιώνουν στην αμερικανική κοινωνία την υπόθεση πως η κοινωνική κινητικότητα και επιπρόσθετα η αξιολόγησή της στην κλίμακα του δίκαιου καθορίζουν την στάση των πολιτών προς τις πολιτικές αναδιανομής.

⁹¹⁷ Αρκετά διαφωτιστική είναι η κατανομή που συνθέτουν οι Korzeniewicz & Moran (2009, σελ.92). Πρόκειται για κατανομή οκτακοσίων πενήντα εθνικών εισοδηματικών δεκατημορίων δηλ. όλων των εισοδηματικών δεκατημορίων ογδονταπέντε χωρών, ως εισοδηματικά δεκατημόρια στον συνολικό πληθυσμό του δείγματος. Διαπιστώνεται πως όλα τα δεκατημόρια των ανεπτυγμένων χωρών (high-income nations) περιλαμβάνονται στα δύο πρώτα πλουσιότερα δεκατημόρια της κατανομής του συνολικού πληθυσμού (Korzeniewicz, 2018, σελ.4). Βλ. επιπλέον Atkinson (2019, σελ.16-27) και την εξαιρετική σύγκριση του ποσοστού πληθυσμού που ζει με λιγότερο από 1,90\$ ανά ημέρα κατά την περίοδο 1981-2013, σε διάφορες περιοχές του πλανήτη, την ιδιότυπη πτώση του στην ανατολική Ασία και την σχετική σταθερότητα του στην Λατινική Αμερική και στην Καραϊβική.

⁹¹⁸ Για τους τρόπους υπολογισμού της ανισότητας όταν αυτή επεκτείνεται πέρα από τα εισοδήματα και τη συσχέτισή της με την ευημερία, το αρχικό ρηξικέλευθο έργο του Dalton (1920), το αξίωμα της μεταφοράς («principle of transfers») των Dalton – Pigou, την συγκαλυμμένη απόρριψη της θέσης του Dalton από τον Gini ο οποίος ενδιαφέρονταν αυστηρά για την περιγραφή της ανισότητας και όχι «in the effects of the distribution of income upon the distribution and total amount of economic welfare, which may be derived from income» (Dalton, 1920, σελ.348), την κρίσιμη συμβολή των Kolm (1969) και Atkinson (1970), την αναγκαιότητα της διάταξης των Pattanaik & Xu (1990) για τα σύνολα ευκαιρίας ανάλογα με τον πληθάρισμό τους (cardinality ordering) βλ. Atkinson & Brandolini (2015), Ok (1997) και Cowell (2003). Βλ. επιπλέον την αναλυτική βιβλιογραφική επισκόπηση για τον υπολογισμό της ανισότητας των ευκαιριών του Pignataro (2012) και των Ramos & van de Gaer (2012).

ισονομίας»⁹¹⁹, ερμηνεύεται δύσκολα εμπειρικά και η λειτουργικοποίησή της («operationalization») ως μεταβλητή προς μέτρηση παραμένει πάντοτε ευπρόσβλητη και τρωτή. Η αδυναμία μεγεθύνεται επιπλέον αφού τα υποκείμενα που θα έπρεπε ενδεχομένως να συμμετέχουν στο αξίωμα της μεταφοράς των Dalton – Ρίγου όταν αυτό επιχειρείται να εφαρμοστεί στο πεδίο της ευκαιρίας - και όχι των εισοδημάτων -, παραμένουν ασαφή και δεν δύναται να προσδιοριστούν με τρόπο αποδεκτό από την επιστήμη. Το ερώτημα διαγράφεται εξ' αρχής ατυχές και δύναται να απαντηθεί μόνο στη σφαίρα της φιλοσοφίας: Από ποιον πρέπει να στερήσει κανείς ευκαιρία και σε ποιον πρέπει να την προσφέρει;

Διάγραμμα 82: Συμβολή της ανισότητας ευκαιριών στην ανισότητα των «καθαρών» εισοδημάτων εργασίας ανά χώρα για τα έτη 2005 και 2011 (Checchi et al., 2015).

Οι Bubbico & Freytag (2018, σελ.19-25) παραμετροποιούν την ανισότητα των ευκαιριών με τον τόπο δραστηριότητας, την εκπαίδευση και την υγεία και ελέγχουν τον τρόπο με τον οποίο οι παράγοντες αυτοί συνκαθορίζουν την οικονομική επιτυχία των ατόμων. Αρκετά πιο συστηματικά οι Checchi, Peragine & Serlenga (2010) διακρίνουν την «ex-ante» και «ex-post» ερμηνευτική προσέγγιση της ανισότητας των

⁹¹⁹ Βλ. εκτός από Dworkin (1981), Arneson (1989) και Cohen (1989). Ο Dworkin ασχολείται με την ισότητα των πόρων («equality of resources»), ο Arneson με την ισότητα των ευκαιριών για ευημερία («opportunity for welfare») και ο Cohen με την ισότητα της πρόσβασης στο πλεονέκτημα («access to advantage»).

ευκαιριών⁹²⁰ και παρατηρούν πως ενώ η πρώτη συλλαμβάνει την ανισότητα μεταξύ των κοινωνικών ομάδων αναδεικνύοντας τη σημασία της δημόσιας δαπάνης στην εκπαίδευση, η δεύτερη στοχεύει την ανισότητα μεταξύ των ατόμων που καταβάλλουν την ίδια προσπάθεια φέρνοντας στο προσκήνιο τη σημασία των θεσμών στην αγορά εργασίας και της δημοσιονομικής αναδιανομής («fiscal redistribution»), δηλ. της φορολόγησης και των κοινωνικών δαπανών του κράτους. Συμπληρωματικά, οι Darvas & Wolff (2016), οι οποίοι εμπλουτίζουν στις επιγραμματικές αναφορές τους την ισότητα ευκαιριών με την πρόσβαση στην πίστωση και στο δικαστικό σύστημα, μελετούν την κοινωνική κινητικότητα επιστρατεύοντας την κατά Krueger (2012) «Great Gatsby Curve»⁹²¹. Η τελευταία ελέγχει την κοινή πεποίθηση πως οι απόγονοι των φτωχών και πλούσιων οικογενειών τείνουν να παραμένουν φτωχοί και πλούσιοι αντίστοιχα σε κοινωνίες υψηλής εισοδηματικής ανισότητας. Συνδέει - όχι σε αιτιακή σχέση ή εφαρμόζοντας κάποιο ιδεατό μοντέλο αναφοράς - την εισοδηματική ανισότητα (οριζόντιος άξονας) με την διαγενεακή ελαστικότητα του εισοδήματος ως ένδειξη κοινωνικής κινητικότητας (κατακόρυφος άξονας). Όσο μεγαλύτερη είναι η τιμή της ελαστικότητας, όσο δηλαδή περισσότερα οικονομικά πλεονεκτήματα ή μειονεκτήματα «κληροδοτούνται», τόσο η κοινωνική κινητικότητα μειώνεται και η κατάσταση αυτή συναντάται συνήθως σε χώρες με υψηλή ανισότητα εισοδημάτων (Corak, 2013, σελ.82-83/85-86). Το αντίστροφο παρατηρείται σε χώρες με χαμηλή ανισότητα εισοδημάτων. Έτσι, σχηματίζονται αντιδιαμετρικά δύο ομάδες κρατών. Η πρώτη αποτελείται από τις σκανδιναβικές χώρες, Νορβηγία, Φιλανδία και Δανία, όπου η εισοδηματική ανισότητα εμφανίζεται περιορισμένη και λιγότερο από το ένα πέμπτο του οικονομικού πλεονεκτήματος ή μειονεκτήματος «κληροδοτείται». Εκεί η κοινωνική κινητικότητα υπολογίζεται ενισχυμένη. Στη δεύτερη ομάδα περιλαμβάνονται η Ιταλία, το Ηνωμένο Βασίλειο και οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, όπου η

⁹²⁰ Για τη σύγκριση των δύο προσεγγίσεων και των επιπτώσεών τους στον υπολογισμό της ανισότητας των ευκαιριών βλ. Brunori & Peragine (2011).

⁹²¹ Για την ονομασία της καμπύλης από τον ομώνυμο ήρωα του Fitzgerald βλ. <https://mileskorak.com/2016/12/04/how-the-great-gatsby-curve-got-its-name/> . Ο Alan Krueger διατελούσε την περίοδο εκείνη (2011-2013) πρόεδρος του «Council of Economic Advisers», συμβουλευτικού θεσμικού οργάνου προς τον Αμερικανό Πρόεδρο. Βλ. <https://www.whitehouse.gov/cea/>.

εισοδηματική ανισότητα καταγράφεται υψηλή, περίπου το 50% οποιουδήποτε ενδεχόμενου μειονεκτήματος κληρονομείται και η κοινωνική κινητικότητα παρατηρείται περιορισμένη. Αναγνωρίζοντας τη διαφορετική κινητικότητα που επιτυγχάνεται σε διαφορετικές περιοχές της ίδιας χώρας, οι Bratberg et al. (2015) προχωρούν ένα αναλυτικό βήμα ακόμη και διαπιστώνουν την τρομακτική «απόσταση» μεταξύ των χωρών. Η περιοχή με την εντονότερη κινητικότητα στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, εμφανίζει λιγότερη κινητικότητα από την περιοχή με την χαμηλότερη κινητικότητα στη Νορβηγία ή τη Σουηδία. Στο πλαίσιο αυτό οι Brunori, Ferreira & Peragine (2013, σελ.17) υπογραμμίζουν την πραγματική αναλυτική αξία που ενέχει η ανισότητα των ευκαιριών:

«[...] Inequality of opportunity is the missing link between the concepts of income inequality and social mobility: if higher inequality makes intergenerational mobility more difficult, it is likely because opportunities for economic advancement are more unequally distributed among children. Conversely, the way lower mobility may contribute to the persistence of income inequality is through making opportunity sets very different among the children of the rich and the children of the poor.”

9.5. Μετρώντας τους φτωχούς στη Δύση της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Δείκτης πληθυσμού σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, δείκτης σοβαρής υλικής στέρησης, δείκτης χαμηλής έντασης εργασίας

Η εξασθένηση της κοινωνικής κινητικότητας και η ανισότητα των ευκαιριών, διαφορετικές σε κάθε κράτος μέλος της Ένωσης, συμβάλλουν στην γένεση ασυνεχειών στην κατανομή του πλούτου και τις ενισχύουν αναλογικά, όπου αυτές ήδη υφίστανται από την φτώχεια, την χαμηλόμισθη επισφαλή εργασία και την συρρίκνωση της μεσαίας τάξης. Ουσιαστικά παγιώνουν τα προκληθέντα ρήγματα μετατρέποντάς τα σε μόνιμο, ανυπέρβλητο κενό.

Αδιαμφισβήτητα τα ρήγματα αυτά δεν εμφανίστηκαν για πρώτη φορά κατά την κρίση. Ακόμη σημαντικότερα δε συρρικνώθηκαν κατά τη διάρκειά της - τουλάχιστον έως σήμερα - , μα αντίθετα διαγράφηκαν ολοένα μεγαλύτερα, απειλητικότερα για τη κοινωνική συνοχή όπως αυτή εκφράζεται από την κατανομή του πλούτου⁹²². Το 2018, το 21,7% του πληθυσμού της Ένωσης ή αλλιώς περίπου 110 εκατομμύρια άνθρωποι βρίσκονταν σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό. Το 2012 η συγκεκριμένη υποομάδα υπολογίζονταν σε 124 εκατομμύρια (24,8%), ενώ το 2008 σε 116 (23,7%)⁹²³. Τα επιμέρους στατιστικά στοιχεία ανά χώρα μαρτυρούν τον μακροχρόνιο, σταθερό αντίκτυπο της κρίσης στην νότια Ευρώπη και στις Βαλτικές χώρες και την συχνά παραγκωνισμένη στο δημόσιο διάλογο όξυνση της συγκεκριμένου τύπου ⁹²⁴

⁹²² Εάν και φαίνεται να αποτελεί κανόνα στις κοινωνίες της Δύσης, η ασυνέχεια στην κατανομή του πλούτου δε συνεπάγεται αυτομάτως ρήγμα της κοινωνικής συνοχής. Η ισοδυναμία εξαρτάται πρωτίστως από τη δικαιολόγηση της ασυνέχειας.

Οι Bubbico & Freytag (2018, Table 1, σελ.5) μπορεί να διαπιστώνουν την οριακή αύξηση (+0,3%, από 25,8% σε 26,1%) αυτών που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας πριν τις μεταβιβάσεις στην Ένωση των 27 κρατών μελών κατά την περίοδο 2007-2015, μα ταυτόχρονα υπολογίζουν την αύξηση αυτών που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας μετά τις μεταβιβάσεις (+0,7%, από 16,6% σε 17,3%) και αυτών που ενώ εργάζονται βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας (+1,2%, από 8,3% σε 9,5%) κατά την υπό εξέταση περίοδο. Από τα δεδομένα λοιπόν εξάγεται η μονιμοποίηση της απειλής της φτώχειας και όχι η εξασθένησή της ή η διατήρησή της σε σταθερό βαθμό. Βλ. επιπλέον European Commission (2018).

⁹²³ <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/10163468/3-16102019-CP-EN.pdf/edc3178f-ae3e-9973-f147-b839ee522578>

⁹²⁴ Το κοινωνικό περιβάλλον στην περίπτωση όπου το πλουσιότερο δεκατημόριο ή εκατοστημόριο συγκεντρώνει δυσανάλογο πλούτο και «απομακρύνεται» στην κατανομή, είναι διαφορετικό από εκείνο στην περίπτωση όπου τμήμα το χαμηλότερων στρωμάτων εγκλωβίζεται στην φτώχεια και «αποκόπτεται» από τον υπόλοιπο πληθυσμό. Τα δύο φαινόμενα μπορούν να παρατηρούνται ταυτόχρονα και συχνά σε διαφορετικούς βαθμούς, συνθέτοντας κάθε φορά μια μοναδική

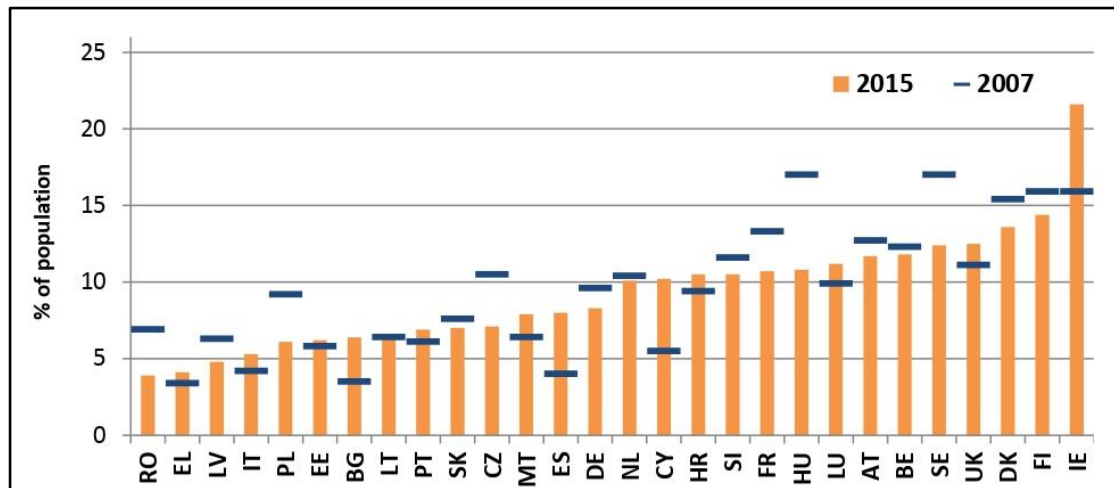
ανισότητας στο δυτικό τμήμα της ηπείρου. Ακόμη και το 2018 περισσότερο από ένα τέταρτο του πληθυσμού στην Ελλάδα (32,8%), την Ιταλία (27,3%) και την Ισπανία (26,1%) βρίσκονταν σε κίνδυνο φτώχειας⁹²⁵, ενώ ακόμη και στη Γερμανία (18,7%), την Αυστρία (17,5%), την Ολλανδία (16,7%) ή τη Φιλανδία (16,5%) το αντίστοιχο ποσοστό κυμαίνονταν γύρω στο 17%. Οι μεγαλύτερες αυξητικές μεταβολές εντός της κρίσιμης περιόδου των δέκα ετών (2008-2018) παρατηρήθηκαν εκτός από την Ελλάδα (+3,7%) και την Ισπανία (+2,3%), στην Ολλανδία (+1,8%), τη Σουηδία (+1,3%)⁹²⁶ και το Λουξεμβούργο (+6,4%)⁹²⁷. Οι Bubbico & Freitag (2018, σελ.32) υπολογίζουν επιπλέον την εξασθένηση του κατευναστικού αντίκτυπου των κοινωνικών μεταβιβάσεων κατά την περίοδο 2007-2015. Καταγράφουν το μοναδικό ιρλανδικό φαινόμενο όπου περισσότερο από 20% του πληθυσμού δεν αντιμετωπίζει τον κίνδυνο φτώχειας εξαιτίας των κοινωνικών μεταβιβάσεων, και αντιπαραβάλλουν σε αυτό την ελάχιστη συμβολή των τελευταίων στην αντιμετώπιση της φτώχειας στις Ρουμανία, Ελλάδα, Ιταλία και Πολωνία.

πραγματικότητα. Υπό το πρίσμα αυτό η ανισότητα παρουσιάζει ειδικότερες μορφές-τύπους οι οποίοι, υπό την κυρίαρχη χρήση συνθετικών δεικτών και την επεξηγηματική απλούστευση που εκείνοι εξασφαλίζουν, αναλύονται ακροθιγώς στο δημόσιο διάλογο.

⁹²⁵ Τα ποσοστά αυτά είναι παρόμοια με εκείνα της Βουλγαρίας (32,8%), της Ρουμανίας (32,5%), της Λετονίας (28,4%) και της Λιθουανίας (28,3%). Ωστόσο στις συγκεκριμένες χώρες ο πληθυσμός που βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας μειώνεται, τουλάχιστον στατιστικά και μάλιστα καταγράφοντας τις μεγαλύτερες πτώσεις. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας 2008-2018, το ποσοστό μειώθηκε στη Βουλγαρία κατά 12%, στη Ρουμανία κατά 11,7% και στη Λετονία κατά 5,8%. Στη Λιθουανία παρέμεινε σταθερό. Οι μειώσεις εκφράζονται σε απόλυτη τιμή, δηλαδή ενδεικτικά το ποσοστό στη Βουλγαρία το 2008 ήταν 44,8%.

⁹²⁶ Στη Σουηδία το ποσοστό πληθυσμού που βρίσκεται αντιμέτωπο με τον κίνδυνο φτώχειας και τον κοινωνικό αποκλεισμό αυξήθηκε σημαντικά κατά την υπό εξέταση περίοδο. Το 2018 εκτιμώταν περίπου σε 1,8 εκατομμύρια ανθρώπους και στον πληθυσμό αυτό μάλιστα δεν περιλαμβάνονταν όσοι δεν είχαν δηλωμένη διεύθυνση όπως οι άστεγοι ή οι μετανάστες χωρίς έγγραφα. Βλ. <https://www.eapn.eu/wp-content/uploads/2019/01/EAPN-EAPN-SE-Poverty-Watch-2018-En-Final.pdf>.

⁹²⁷ Οι μειώσεις εκφράζονται σε απόλυτη τιμή.

Διάγραμμα 83: Συμβολή των κοινωνικών μεταβιβάσεων στην μετακίνηση πληθυσμού πάνω από την γραμμή φτώχειας (Bubbico & Freytag, 2018, σελ.32)⁹²⁸.

Ο δείκτης που μετρά τον πληθυσμό σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό (AROPE – at risk of poverty and social exclusion) καθιερώθηκε ως ο κύριος στατιστικός δείκτης αποτίμησης της προσπάθειας καταπολέμησης της φτώχειας στα πλαίσια της ενωσιακής πολιτικής «Europe 2020»⁹²⁹. Αφορά το πλήθος των ατόμων που ζουν σε νοικοκυριά των οποίων το συνολικό ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα έπειτα από τις κοινωνικές μεταβιβάσεις είναι χαμηλότερο του 60% του εθνικού διάμεσου ⁹³⁰ ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος και όπως διευκρινίζουν οι Darvas & Wolff (2016, σελ.47), σε συμφωνία με την Eurostat⁹³¹, αποτελεί περισσότερο δείκτη

⁹²⁸ Τα δεδομένα αφορούν το έτος 2014 για DE, EL, FR, IT, CY, LU, MT, PL, SK και τη περίοδο 2010- 2014 για την Κροατία (HR).

⁹²⁹ Η συγκεκριμένη Ατζέντα ξεκίνησε να υλοποιείται το 2010. Ως στόχος σχετικός με τη φτώχεια ορίζονταν η μείωση κατά 20 εκατομμύρια του πληθυσμού που βρίσκονταν – ή που κινδύνευε να βρεθεί – σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό έως το 2020. Βλ. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/europe-2020-indicators> και αναλυτικότερα <https://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%20%200007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf>. Βλ. επιπλέον Nolan & Whelan (2011).

⁹³⁰ Επισημαίνεται η διαφορά του διάμεσου εισοδήματος, δηλαδή εκείνου του εισοδήματος κάτω από το οποίο βρίσκεται το εισόδημα του μισού πληθυσμού με τον μέσο όρο. Στην πράξη η διάμεσος είναι πάντα χαμηλότερη από το μέσο όρο διότι οι κατανομές εκτείνονται σχεδόν πάντοτε αρκετά προς τα πάνω. Για τα εισοδήματα εργασίας η διάμεσος ισούται περίπου με το 80% του μέσου όρου, ενώ για τις περιουσίες μπορεί να είναι εξαιρετικά χαμηλή. Βλ. Piketty (2014/2017, σελ.310-311).

⁹³¹ «This indicator does not measure wealth or poverty, but low income in comparison to other residents in that country, which does not necessarily imply a low standard of living», διευκρίνιση στο ευρετήριο (γλωσσάριο) της Eurostat στην ιστοσελίδα https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:At-risk-of-poverty_rate. Βλ. επιπλέον το βάθος (χάσμα) του

εισοδηματικής ανισότητας, εμφανίζοντας αρκετά υψηλό συσχετισμό με τον αντίστοιχο δείκτη Gini, παρά μέτρο υπολογισμού της φτώχειας. Άλλωστε η απόκλιση μεταξύ των «κατωφλίων» που ορίζουν τα διαφορετικά εθνικά διάμεσα εισοδήματα δεν επιτρέπει την ομαδοποίηση των πληθυσμών αυτών. Ενδεικτικά, κάποιος αντιμετώπος με τον κίνδυνο φτώχειας στην Αυστρία μπορεί να καταναλώνει δύο φορές περισσότερα αγαθά και υπηρεσίες από έναν άλλο ο οποίος συγκαταλέγεται στην αντίστοιχη ομάδα πληθυσμού στην Τσεχία⁹³².

Στην σύγχυση της σχετικοποίησης της έννοιας της φτώχειας και της σύνδεσής της με τη γενικότερη ευμάρεια της εκάστοτε κοινωνίας, ο Atkinson (2019, σελ. 28-145) αναλαμβάνει επιτυχώς την ολοκληρωμένη επεξήγηση της και διασαφηνίζει τι έχει αξία να μετρηθεί και τι μπορεί να μετρηθεί. Επισημαίνοντας την αναγκαιότητα συμπερίληψης της διηθημένης⁹³³ άποψης των ίδιων των υποκειμένων κατά τον προσδιορισμό του περιεχομένου της, διαχωρίζει τις διάφορες πορείες νοηματοδότησης της και διακρίνει δίπλα σε εκείνη της ικανοποίησης των μεταβλητών στο χρόνο βασικών αναγκών, εκείνη της εξασφάλισης των capabilities, των «actual opportunities of living» κατά τον Sen (Sen, 2009, σελ.233) και εκείνη της εξασφάλισης των ελάχιστων δικαιωμάτων όπως αυτά προσδιορίζονται από τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις διαφορετικές πολιτιστικές παραδόσεις. Υποκειμενικά και αντικειμενικά κριτήρια συγκροτούνται και συνεπιστρατεύονται ώστε να επιτευχθεί μια οικουμενική συναίνεση και ταυτόχρονα η έννοια να μην απωλέσει τη

κινδύνου φτώχειας με την υπολογισμό του οποίου επιδιώκεται η λεπτομερέστερη αναγνώριση εκείνων που βρίσκονται κάτω από το «κατώφλι» της φτώχειας (ΕΛΣΤΑΤ, 2019, σελ.6).

⁹³² Ενδεικτικά το «κατώφλι» της φτώχειας στην Ελλάδα για το έτος 2018 (με περίοδο αναφοράς εισοδήματος το 2017) ανήλθε στις 4718 ευρώ ετησίως ανά άτομο και σε 9908 ευρώ για νοικοκυριά με δύο ενήλικες και δύο εξαρτώμενα παιδιά ηλικίας κάτω των 14 ετών (ΕΛΣΤΑΤ, 2019, σελ.2). Για το προβληματικό και εντέλει ανεπαρκή υπολογισμό του πληθυσμού της Ένωσης που βρίσκεται αντιμετώπος με την φτώχεια επιστρατεύοντας αποκλειστικά εθνικά «κατώφλια» και για την αναγκαιότητα συγκρότησης της ενωσιακής πολιτικής της καταπολέμησης της φτώχειας στα πλαίσια του γενικότερου εγχειρήματος σύγκλισης μεταξύ των κρατών μελών, βλ. το πρότερο έργο του Fahey (2005). Επιπλέον βλ. την κριτική του Goedemé (2013) για τη βάση δεδομένων της EU-SILC καθώς η Eurostat δε δημοσιεύει το τυπικό σφάλμα και το διάστημα εμπιστοσύνης στις σχετικές έρευνες.

⁹³³ Εκπληκτικά ο Atkinson (2019, σελ.32-33), ο οποίος αναφέρει το «Voices of the Poor» του World Development Report 2000/2001 της Παγκόσμιας Τράπεζας, αναγνωρίζει και συνάμα οριοθετεί την αξία των υποκειμενικών ερμηνειών για τη φτώχεια αφού: «[...] there are limits to what can be learned from «asking people» and not all views are equally valid.». Εγχειριδιακά ο ερευνητής καταγράφει τους τέσσερις, διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους μπορεί κανείς να αντλήσει τις προσωπικές απόψεις και να εστιάσει αντίστοιχα στους νομισματικούς και μη νομισματικούς δείκτες της φτώχειας.

λειτουργία της ως επιμέρους μέτρο ανισότητας στο τελευταίο, χαμηλότερο τμήμα της κατανομής του πλούτου, ούτε και ενδείξεις της, αντίστοιχες με την έλλειψη του «λινού πουκαμίσου» κατά τον Adam Smith, για την οποία ένας εργάτης θα ένιωθε ντροπή πριν διακόσια πενήντα χρόνια⁹³⁴. Έτσι, τα πολυσήμαντα 1,90\$ της διεθνούς γραμμής φτώχειας τα οποία αντιστοιχούν στον μέσο όρο των εθνικών κατωφλιών φτώχειας των δεκαπέντε φτωχότερων χωρών στο δείγμα που κατασκεύασαν οι Ravallion, Chen & Sangraula (2009)⁹³⁵, και αντικατέστησαν τα 370\$ ετησίως του «World Development Report» του 1990 (World Bank, 1990, Table 2.1)⁹³⁶, συμπληρώνονται από τις στερήσεις που αναφέρονται στο «Global Multidimensional Poverty Index» (MPI) της Alkire et al. (2015)⁹³⁷ με στόχο να πλαισιωθεί η φτώχεια «σε όλες τις διαστάσεις της». Οι νομισματικοί δείκτες της φτώχειας που αφορούν το εισόδημα ή την κατανάλωση⁹³⁸ αλληλεπικαλύπτονται με τους μη νομισματικούς που

⁹³⁴ «Consumable commodities are either necessities or luxuries. By necessities I understand, not only the commodities which are indispensably necessary for the support of life, but whatever the custom of the country renders it indecent for creditable people, even of the lowest order, to be without. A linen shirt, for example, is strictly speaking, not a necessary of life. The Greeks and Romans lived, I suppose, very comfortable, though they had no linen. But in the present times, through the greater part of Europe, a **creditable day-labourer** would be ashamed to appear in public without a linen shirt, the want of which would be supposed to denote that disgraceful degree of poverty, which, it is presumed no body can well fall into without extreme bad conduct. Custom, in the same manner, has rendered leather shoes a necessary of life in England.» (Smith, 1991, σελ.541). Το παράδειγμα του λινού πουκαμίσου επιστρατεύεται συχνά ως απόδειξη της σχετικότητας του μεγέθους της φτώχειας.

⁹³⁵ Βλ. για επιπρόσθετα διεθνή κάτωφλια φτώχειας την εργασία των Jolliffe & Prydz (2016).

⁹³⁶ Στο «World Development Report» του 1990 η γραμμή φτώχειας ορίζεται σε 275\$ ετησίως για τους «extremely poor» και 370\$ ετησίως για τους «poor». Στην αντίστοιχη Αναφορά το 2001 τη «γραμμή» του ενός δολλαρίου ημερησίως, συνοδεύει το άνω «όριο» της φτώχειας των δύο δολλαρίων ημερησίως (World Bank, 2001), όριο που αντιστοιχεί σε αναπτυσσόμενες χώρες χαμηλών εισοδημάτων (lower middle income countries).

⁹³⁷ O Atkinson (2019, σελ.93-96) αντιπαραβάλλει τους κοινωνικούς δείκτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης με εκείνους του παγκόσμιου MPI και καταγράφει διαφορές στις ενδείξεις, μα ομοιότητα στη λανθάνουσα λογική. Ενδεικτικά και οι δύο κατάλογοι περιλαμβάνουν την ολοκλήρωση της σχολικής εκπαίδευσης. Ενώ όμως στον κατάλογο των Alkire et al. (2015) το σχετικό κριτήριο διαμορφώνεται ως η ολοκλήρωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, σε εκείνον της Ένωσης διαμορφώνεται ως η ολοκλήρωση της δευτεροβάθμιας. Το MPI συγκροτήθηκε από το Oxford Poverty and Human Development Initiative (OPHI) και το τμήμα του Human Development Report του United Nations Development Programme.

⁹³⁸ Για την επιλογή μεταξύ εισοδήματος και κατανάλωσης ως μέτρου υπολογισμού φτώχειας και τις απορρέουσες διαφορές βλ. Atkinson (2019, σελ.58-62). Για την Παγκόσμια Τράπεζα προέχει η κατανάλωση, αφού αυτή εντέλει μαρτυρά το βιοτικό επίπεδο που επιτυγχάνουν οι άνθρωποι. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση όπως και στις περισσότερες χώρες όμως, επιστρατεύεται το εισόδημα. Η επιλογή είναι κρίσιμη για την επακόλουθη εκτίμηση της ανισότητας. Δυνητικά, ένα άτομο μπορεί να έχει μεγάλα εισοδήματα, μα οι καθημερινές του δαπάνες να είναι χαμηλής αξίας.

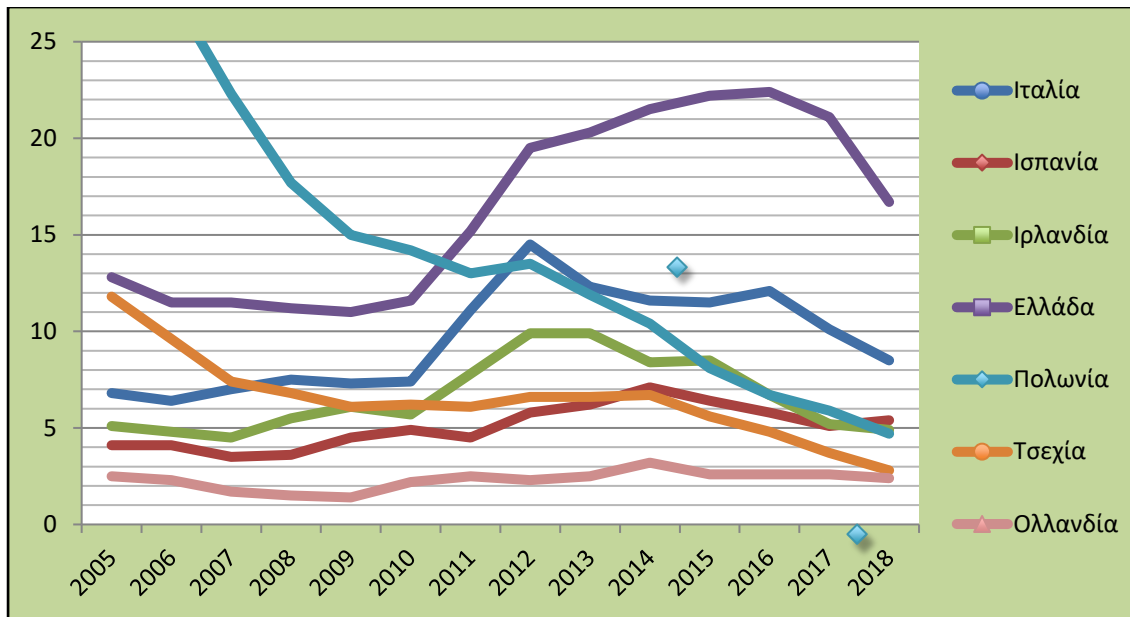
αφορούν το κοινωνικό περιβάλλον και περιγράφουν το «αδιέξοδο» των φτωχών (Atkinson, 2019, σελ.101-104).

Τους μη νομισματικούς όρους επιδιώκει ακριβώς να εσωκλείσει ο ενωσιακός δείκτης της σοβαρής υλικής στέρησης (severe material deprivation rate). Ο δείκτης αφορά τον πληθυσμό που στερείται ή αδυνατεί να εξασφαλίσει από έναν κατάλογο εννέα βασικών αναγκών τουλάχιστον τέσσερις όπως λ.χ. ικανοποιητική θέρμανση κατά την περίοδο του χειμώνα, τηλέφωνο, δυνατότητα αποπληρωμής πάγιων λογαριασμών για την χρήση δικτύων κοινής ωφέλειας ή διακοπές μιας εβδομάδας ανά έτος⁹³⁹. Στην Ελλάδα το ποσοστό αυτό αυξήθηκε από 11% το 2009 σε 15,2% το 2011, σε 20,3% το 2013 και σε 22,2% το 2015. Αύξηση του δείκτη καταγράφηκε επιπλέον στην Ισπανία, την Ιρλανδία και την Ιταλία. Αντίθετα στην Πολωνία το ποσοστό συρρικνώθηκε από 33,8% το 2005, σε 4,7% το 2018 και η Τσεχία κατόρθωσε πλέον να εμφανίζει μια από τις μικρότερες τιμές στην Ένωση (2,8% // 2018), παρόμοια με εκείνες της Αυστρίας (2,6%) και της Φιλανδίας (2,4%)⁹⁴⁰. Αξιοσημείωτα, στη γερμανική κοινωνία το 2011 - όπως και τα έτη 2008, 2009, 2013 -, όταν η αυτοκινητοβιομηχανία της Mercedes κατέγραφε στην 110ετή λειτουργία της ιστορικό υψηλό εξαγωγικών πωλήσεων αυτοκινήτων στην Κίνα, περισσότεροι από 4,2 εκατομμύρια Γερμανοί αντιμετώπιζαν σοβαρή υλική στέρηση⁹⁴¹.

⁹³⁹ Στον κατάλογο περιλαμβάνονται επιπλέον η οικονομική αδυναμία για διατροφή που να περιλαμβάνει κάθε δεύτερη ημέρα κοτόπουλο, κρέας, ψάρι ή λαχανικά ίσης θρεπτικής αξίας, η αδυναμία διάθεσης επιβατηγού αυτοκινήτου, έγχρωμης τηλεόρασης και πλυντήριου ρούχων και τέλος, η αδυναμία αντιμετώπισης εκτάκτων αλλά αναγκαίων δαπανών ύψους περίπου 375 ευρώ.

⁹⁴⁰ Ο δείκτης για τη Γερμανία κυμαίνονταν από το 2005 έως το 2015 γύρω στο 5% (4,4%, 2015 – 5,5%, 2008 – 5,4%, 2009 & 2013) ενώ το 2018, ακολουθώντας πτωτική πορεία τα τελευταία υπό εξέταση έτη, υπολογίζονταν σε 3,1%. Παρόμοια εκτιμάται η κατάσταση και στη Γαλλία, όπου το 2017 καταγράφηκαν ιστορικό χαμηλό στην υπό εξέταση περίοδο 4,1%. Με άλλα λόγια το 2017, περισσότεροι από δυόμισι εκατομμύρια Γάλλοι και άλλοι τόσοι Γερμανοί αντιμετώπιζαν σοβαρή υλική στέρηση.

⁹⁴¹ Οι τιμές έχουν ληφθεί από την αντίστοιχη βάση δεδομένων της Eurostat, η οποία είναι διαθέσιμη στο <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

Διάγραμμα 84: Ποσοστό (%) πληθυσμού που αντιμετωπίζει σοβαρή υλική στέρηση κατά την περίοδο 2005-2018 ⁹⁴².

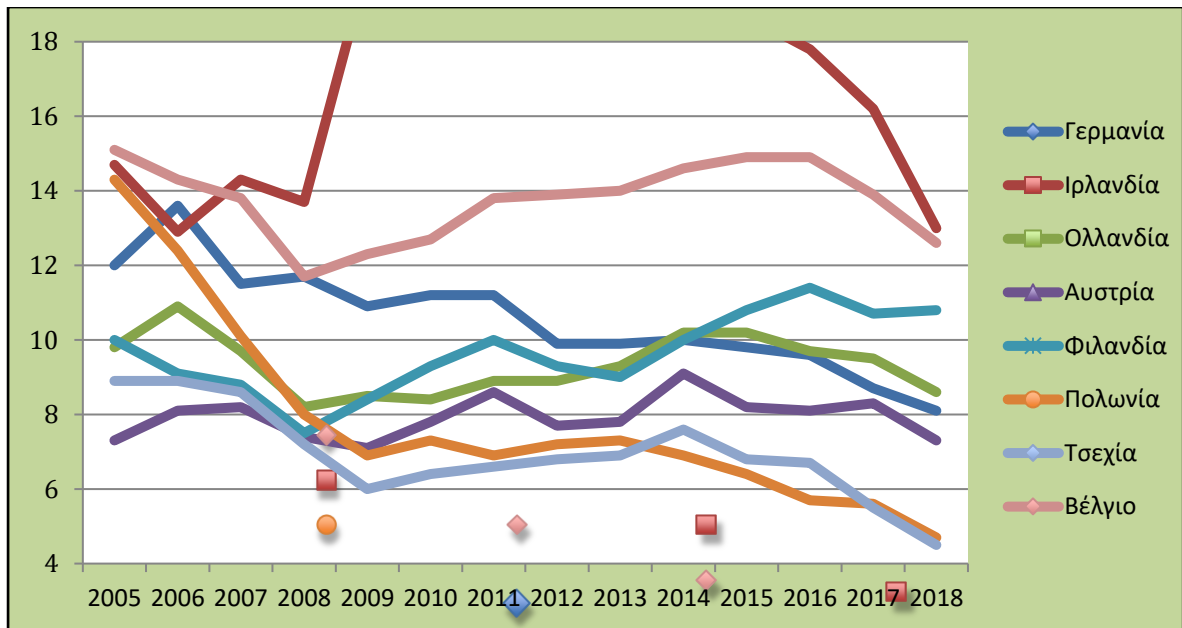
Σταθερά, τόσο πριν, όσο και κατά τη διάρκεια της κρίσης, η πλειοψηφία του πληθυσμού που αντιμετωπίζει σοβαρή υλική στέρηση έχει ολοκληρώσει μόνο την πρωτοβάθμια ή κατώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Παρόλ' αυτά στην Πολωνία και την Αυστρία κατά την περίοδο 2008-2013 η ποσόστωση του πληθυσμού που δεν κατείχε πανεπιστημιακή μόρφωση σε εκείνους που αντιμετώπιζαν σοβαρή υλική στέρηση μειώθηκε χαρακτηριστικά και μάλιστα, πολύ περισσότερο από την αντίστοιχη ποσόστωση εκείνων που κατείχαν πανεπιστημιακή μόρφωση. Αντίθετα στην Ιρλανδία, την Ελλάδα, την Κύπρο και την Ουγγαρία αυξήθηκαν σημαντικά οι άνθρωποι που ενώ είχαν ολοκληρώσει τριτοβάθμια εκπαίδευση, βρέθηκαν αντιμετώπι με την υλική στέρηση (Darvas & Wolff, 2016, σελ.50). Εξετάζοντας επιπλέον τις ηλικιακές ομάδες στην Ένωση των 27, οι Darvas & Wolff (2016, σελ.48-49) καταλήγουν σε ένα αρκετά ανησυχητικό συμπέρασμα. Διαπιστώνουν πως κατά τη διάρκεια της προαναφερθείσας περιόδου ο δείκτης σοβαρής υλικής στέρησης αυξήθηκε δυσανάλογα για τα παιδιά και παραμένει ακόμη ιδιαίτερα υψηλός, αρκετά υψηλότερος από ό,τι για τις υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες.

Ένας τελευταίος συντελεστής που σχετίζεται με τη φτώχεια είναι εκείνος της πολύ χαμηλής έντασης εργασίας. Ο δείκτης αφορά τον πληθυσμό που διαβιεί σε

⁹⁴² <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

νοικοκυριά των οποίων τα μέλη εργάστηκαν λιγότερο από 20% της συνήθους απασχόλησης κατά τη διάρκεια του προηγούμενου έτους και με τη χρήση του επιδιώκεται να αναδειχθούν όλες εκείνες οι μορφές «αδύναμης» απασχόλησης όπως λ.χ. η προσωρινή ή η απασχόληση μερικού χρόνου. Αν και πλέον περίπου 9% του πληθυσμού της Ένωσης ζει σε νοικοκυριά πολύ χαμηλής έντασης εργασίας, οι μεταβολές του δείκτη κατά την περίοδο 2008-2018, τόσο στη ζώνη του κοινού νομίσματος, όσο και στον υπερεθνικό σχηματισμό των 28 κρατών μελών απεικονίζουν, συνάμα ως αίτιο και αιτιατό, το γεγονός της κρίσης. Χαρακτηριστικά στην Ιρλανδία η ποσόστωση αυξήθηκε μόνο σε ένα έτος, μεταξύ 2008 και 2009, από 13,7% σε 20%, αγγίζοντας ιστορικό υψηλό το 2011 (24,2%) και διατηρώντας υψηλές τιμές μέχρι το 2017 (16,2%)⁹⁴³. Παρομοίως στην Ελλάδα από 7,6% το 2010 αυξήθηκε σε 12% το 2011, σημειώνοντας την υψηλότερη τιμή το 2013 (18,2%). Όμως ο δείκτης πολύ χαμηλής έντασης εργασίας δεν αποτυπώνει μόνο την διολίσθηση της απασχόλησης στις ασθενείς δανειολήπτριες χώρες σε όρους ποιότητας. Αποκαλύπτει μια κοινή αφανή προβληματική πτυχή των πραγματικά -ή κατ' ευφημισμό- ισχυρών οικονομιών της Ένωσης: της γερμανικής, της ολλανδικής, της φιλανδικής ακόμη και της δανεζικής ή της βελγικής. Ιδιότυπες, εκτός της πλήρους, μορφές απασχόλησης διαμορφώνονται, αποκτούν νομικό πλαίσιο και «κανονικοποιούνται», «προσβάλλουν» σταδιακά ακόμη και τη σουηδική οικονομία και αποφαίνονται βαθύρριζες αφού διατηρούνται - σε μικρότερο βαθμό βέβαια - ανυποχώρητες ακόμη και σε οικονομίες όπως εκείνη της Αυστρίας.

943

Διάγραμμα 85: Ποσοστό (%) πληθυσμού που ζει σε νοικοκυριά χαμηλής έντασης εργασίας κατά την περίοδο 2005-2018⁹⁴⁴.

944

https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=sdg_01_40&plugin=1

9.6. Ο πληθυσμός της εργασιακής επισφάλειας.

Το Μάιο του 2019 η γαλλίδα, ανύπαντρη μητέρα, babysitter Christelle N., ο ιταλός 57χρονος Stefano Vanzini, ο γερμανός Michael Nussbaumer, εργαζόμενος στην βιομηχανία τμημάτων αυτοκινήτων Mann+Hummel στο Marklkofen της Βαυαρίας και ο ισπανός Joan που ζούσε στην αποθήκη του μπαρ του στην Βαρκελώνη γίνονταν «πρόσωπα», καθώς ο «The Guardian» εξερευνούσε τη ζωή στο νέο ευρωπαϊκό «πρεκαριάτο»⁹⁴⁵. Το Νοέμβριο του ίδιου έτους η Wall Street Journal δημοσίευε άρθρο με τίτλο «Europe's New Jobs Lack old Guarantees – Stoking Workers' Discontent»⁹⁴⁶, ενώ τον Απρίλιο του 2020 οι Financial Times διαπίστωναν πως το γνωστό πια 99,9% νοσεί τελικά από «επισφάλεια» (precarity) και όχι από «ανισότητα» (inequality)⁹⁴⁷. Με συχνή μα ποτέ πυκνή και διεξοδική σχετική αρθρογραφία καθ'όλη την πρώτη δεκαετία του επεισοδίου της κρίσης, η επισφαλής εργασία σε διάφορες εκδηλώσεις της, από εκείνη της ανεπιθύμητης ημιαπασχόλησης ή της εργασίας ορισμένου χρόνου, έως τη γερμανική πρωτοτυπία των «mini-jobs» (geringfügige Beschäftigung) όπου εργοδότες και εργαζόμενοι εξαιρούνται από καταβολές κοινωνικής ασφάλισης αφού οι δεύτεροι αμείβονται λιγότερο από ένα ορισμένο ποσό⁹⁴⁸, περιγράφει την πρωτοφανή πραγματικότητα την οποία αντιμετωπίζουν ολοένα και περισσότεροι άνθρωποι στις χώρες της Ένωσης. Σχεδόν σαρανταένα εκατομμύρια άνθρωποι στην Ένωση των 28 κρατών μελών εργάζονταν part-time το 2018 και ακόμη εικοσιτέσσερα εκατομμύρια είχαν

⁹⁴⁵ <https://www.theguardian.com/world/2019/may/15/cash-credits-and-crisis-life-in-the-new-european-precariat>

⁹⁴⁶ <https://www.wsj.com/articles/europe-is-adding-jobs-at-the-expense-of-job-security-and-workers-are-fuming-11574020704>

⁹⁴⁷ <https://www.ft.com/content/0a566844-83e7-11ea-b6e9-a94cffd1d9bf>

⁹⁴⁸ Βλ. γενικά τους όρους «atypical employment» και «marginal employment». Στη Γερμανία η ανώτερη αμοιβή για τις mini-jobs ορίστηκε το 2013 σε 450 ευρώ μηνιαίως ή 5400 ευρώ ετησίως. Το 2018 καταγράφονταν στη χώρα 7,6 εκατομμύρια mini-jobbers οι οποίοι αντιπροσώπευαν σχεδόν το 1/5 των μισθωτών εργαζομένων. 4,9 εκατομμύρια εξ' αυτών είχαν mini-jobs ως κύρια εργασία τους Duell (2018). Βλ. επιπλέον Weinkopf σε Vosko, MacDonald & Campbell (2009, σελ.177-193) και για κριτική της αποτελεσματικότητας της εργασιακής μεταρρύθμισης των mini-jobs στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων Hartz το 2003 ήδη από την αρχή της υλοποίησής της βλ. μεταξύ άλλων Steiner & Wrohlich (2004) και λίγο αργότερα Caliendo & Wrohlich (2010).

προσληφθεί με προσωρινά συμβόλαια⁹⁴⁹. Αδιαμφισβήτητα δεν επιθυμούσαν όλοι μόνιμη απασχόληση πλήρους ωραρίου. Μα οι αριθμοί δεν επιτρέπουν περιθώρια δεύτερης ερμηνείας και οι «furlough Fridays»⁹⁵⁰ αποτελούν πλέον μια συνηθισμένη πρακτική.

Το πρεκαριάτο - ανεξάρτητα από την τελική του αποτίμηση ως τάξη ή απλούστερα ως κοινωνικο-οικονομική ομάδα πληθυσμού - είχε ξεκινήσει να συγκροτείται πολύ πριν την κρίση. Ήδη πριν το 2000, οι De Grip, Hoevenberg & Willems (1997, σελ.50-51) μελετώντας την άτυπη απασχόληση («atypical employment»)⁹⁵¹ στην Ένωση κατά την περίοδο 1985-1995, διαπίστωναν την αύξησή της κατά 15% με πρωτοπόρες χώρες την Ισπανία στην προσωρινή εργασία και την Ολλανδία στην ημιαπασχόληση⁹⁵². Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, η «περιθωριακή εργασία» (marginal employment)⁹⁵³ αυξάνοταν επιπλέον στη Γερμανία με αμφίβολες επιπτώσεις ακόμη και στην μακροχρόνια ανεργία ή στις αποδοχές (Schupp et al., 1998; Schupp & Birkner, 2004; Rudolph, 1998). Τη μεταρρύθμιση του 1999, η οποία επιδίωκε τον περιορισμό της περιθωριακής εργασίας, διαδέχονταν η μεταρρύθμιση

⁹⁴⁹ Βλ. τις αντίστοιχες βάσεις δεδομένων της Eurostat http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsi_pt_a&lang=en.

⁹⁵⁰ Πρόκειται για την πρακτική κατά την οποία οι εργαζόμενοι λαμβάνουν για μια ημέρα - συνήθως Παρασκευή - υποχρεωτικά άδεια άνευ αποδοχών. Το μέτρο διαδόθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής κατά τα πρώτα έτη της οικονομικής κρίσης, όπου μόνο στην Καλιφόρνια το 2010 επηρέασε τις απολαβές 200,000 κρατικών υπαλλήλων. Βλ. http://www.nbcnews.com/id/29057117/ns/us_news-life/t/furlough-fridays-begin-calif-state-workers/

⁹⁵¹ Σύμφωνα με τον Delsen (1991, σελ.123): «Atypical employment relations are those that deviate from full-time open-ended wage employment: part-time work, labour on-call contracts, min-max contracts, fixed-term contracts, seasonal work, agency work, home-based work, telework, apprenticeship contracts, freelancers, self-employment and informal work.»

⁹⁵² Αξιοσημείωτα η Ελλάδα εμφάνιζε το 1985 το υψηλότερο ποσοστό «άτυπης εργασίας». Αν και κατά το διάστημα 1985-1995, το ποσοστό αυτό μειώθηκε σημαντικά, η Ελλάδα παρέμενε το 1995 εντός της πρώτης τετράδας έπειτα από την Ισπανία, την Ολλανδία και τη Σουηδία (De Grip, Hoevenberg & Willems, 1997, σελ.51).

⁹⁵³ Ο όρος διαφέρει από την «περιθωριοποίηση» στην θεωρία της οποίας αναφέρεται ο Munck (2013) κατά την κριτική του προς το έργο του Standing (2011/2016) και το πρεκαριάτο. Η θεωρία της «περιθωριοποίησης», όπως υπενθυμίζει ο Munck (2013, σελ.748), προέκυψε στην Λατινική Αμερική κατά τη δεκαετία του 1960, οπότε πλήθος υποαπασχολούμενων εσωτερικών μεταναστών εγκαταστάθηκαν περιφερειακά των μεγαλουπόλεων και εμφανίζονταν σε όλους τους όρους, στο «περιθώριο» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

των mini-jobs το 2003, η οποία επιδίωκε την προώθηση της⁹⁵⁴, διχάζοντας για την αποτελεσματικότητα των συγκεκριμένων πολιτικών την επιστημονική κοινότητα (Freier & Steiner, 2007, σελ.3-4). Από την μία πλευρά, η ύπαρξη της περιθωριακής εργασίας προσέδιδε ευκαμψία στη αγορά εργασίας, εξασφάλιζε οικονομικά κίνητρα για αποδοχή χαμηλόμισθης εργασίας, καθιστούσε τις εταιρείες πιο ευέλικτες στις διακυμάνσεις της καταναλωτικής ζήτησης και ελάττωνε γενικότερα το κόστος τους αυξάνοντας τη ζήτηση για εργαζομένους χαμηλής παραγωγικότητας. Από την άλλη πλευρά ωστόσο, δεν δημιουργούσε νέες θέσεις εργασίας και εγκυμονούσε τον κίνδυνο της υποχώρησης της κανονικής, πλήρους ωραρίου και αορίστου χρόνου απασχόλησης και της σταδιακής αντικατάστασής της από την ίδια ως επιδοτούμενη μορφή απασχόλησης. Τα ευρήματα της εμπειρικής μελέτης των Böhmeim και Weber (2006) για την Αυστρία, σύμφωνα με τα οποία οι άνθρωποι που ξεκινούσαν να εργάζονται «περιθωριακά» κατέληγαν τρία έτη αργότερα περισσότερο άνεργοι και με μικρότερες αποδοχές από εκείνους που δεν εισέρχονταν καθόλου στην περιθωριακή εργασία, επαλήθευαν τη δεύτερη θέση και δικαιολογούσαν την έντονη σχετική ανησυχία⁹⁵⁵. Παρόλ' αυτά έως την κρίση η ημιαπασχόληση εκλαμβάνονταν κατά κανόνα ως επιθυμητή κατάσταση⁹⁵⁶, ερμηνεύονταν πρωτίστως ως προς τον πληθυσμό της με βάση την ηλικία ή το φύλο (Buddelmeyer, Mourre & Ward, 2004), και οι πραγματικές ή φαντασιακές θετικές επιπτώσεις της τόσο στην προσφορά και τη ζήτηση εργασίας, όσο και στην επίτευξη των πολιτικών στόχων για την ανεργία δεν

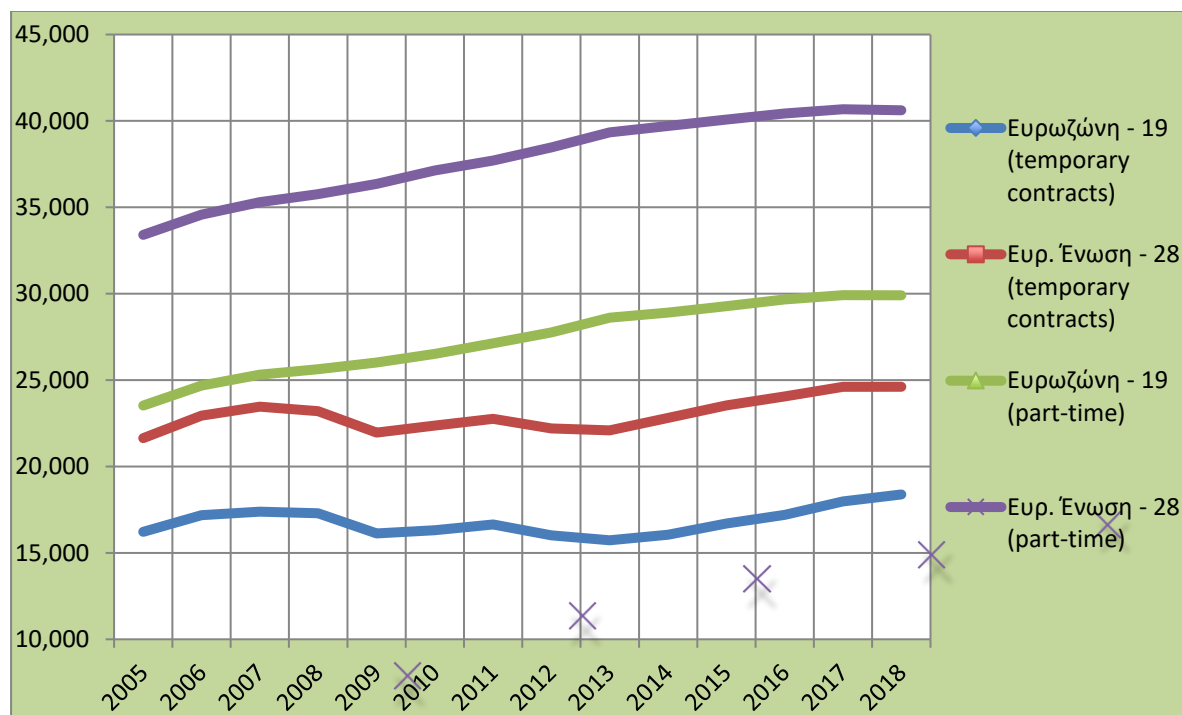
⁹⁵⁴ Με τη μεταρρύθμιση του 2003, καταργούταν το άνω όριο εργατωρών, υπό το οποίο η εργασία εκλαμβάνονταν ως «περιθωριακή», αυξάνονταν οι επιτρεπτές αποδοχές από αυτή, και διαμορφώνονταν ένα νέο καθεστώς εισφορών κοινωνικής ασφάλισης για τις εργασίες που εξασφαλίζουν μισθό μεταξύ 400 και 800 ευρώ (Freier & Steiner, 2007, σελ.3).

⁹⁵⁵ Για την αμφίβολη λειτουργία της περιθωριακής εργασίας ως μεταβατικό στάδιο προς την πλήρη απασχόληση, δηλαδή για τη λειτουργία της ως «stepping stone», στην περίπτωση της Γερμανίας βλ. Freier & Steiner (2007), Jacobi & Schaffner (2008) και Caliendo, Künn & Uhlendorff (2016). Κοινά χαρακτηριστικά των συμπερασμάτων των συγκεκριμένων μελετών είναι ο σχετικισμός και η αμφιβολία. Ενδεικτικά οι Caliendo, Künn & Uhlendorff (2016, σελ.18) καταλήγουν: «[...] the positive impact on unemployment exit and employment stability especially for longer unemployed workers is probably not driven by an increasing role of mini-jobs as a probation period. [...]having a mini-job does not seem to have the same effect for all groups, and the results suggest the instrument does not help to increase the job finding probabilities at the beginning of an unemployment spells.»

⁹⁵⁶ Ωστόσο, το ποσοστό της ημιαπασχόλησης που δηλώνονταν ως ανεπιθύμητη διέφερε σημαντικά ανά χώρα. Ενδεικτικά, 44% των εργαζομένων που ημιαπασχολούνταν στην Ελλάδα το 2001, δήλωναν πως προτιμούν θέσεις πλήρους εργασίας. Το αντίστοιχο ποσοστό στην Ολλανδία ήταν μόλις 2,3% και -ως μέσος όρος- στην Ένωση 14,4%. (Buddelmeyer, Mourre & Ward, 2004, σελ.8).

αμφισβητούνταν. Ενδεικτικά, οι Buddelmeyer, Mourre & Ward – Warmedinger (2005), παρά τη διαπίστωση πως η ημιαπασχόληση λειτουργεί ως ενδιάμεσο στάδιο για πλήρους ωραρίου και αποδοχών εργασία μόνο για ένα πολύ μικρό ποσοστό ανθρώπων στην Ένωση (λιγότερο από 5%: από σχεδόν 3% στο Βέλγιο, στη Γαλλία και στη Γερμανία, έως 7% στην Ιρλανδία) και την αναγνώριση της ιδιαίτερης σημασίας των εθνικών θεσμικών πλαισίων⁹⁵⁷, κατέληγαν πως:

«Nevertheless, the finding that workers remain within part-time jobs and that part-time jobs are more likely to promote labour market entry rather than facilitate labour market exit confirms such news forms of work contracts as important in helping into the labour market individuals who wish to work shorter hours.» (Buddelmeyer et al., 2005, σελ.24)

Διάγραμμα 86: Χιλιάδες πληθυσμού στην ζώνη του κοινού νομίσματος και στην Ευρωπαϊκή Ένωση, που εργάζονται με προσωρινά συμβόλαια ή σε καθεστώς ημιαπασχόλησης κατά την περίοδο 2005-2018⁹⁵⁸.

Διαχωρισμοί όπως αυτός του Tilly (1991) μεταξύ των «κακών» δευτερευόντων

⁹⁵⁷ Για το θεσμικό πλαίσιο της ημιαπασχόλησης ανά χώρα βλ. Buddelmeyer, Mourre & Ward (2004, Table.4.1, σελ.32-34)

⁹⁵⁸ <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

εργασιών μερικού ωραρίου («secondary part-time jobs») και των «καλών» που αποσκοπούσαν στη συντήρηση επιδέξιου εργατικού δυναμικού («retention part-time jobs») υποχωρούσαν αναλυτικά ⁹⁵⁹ και οι πρώιμοι μετασχηματισμοί της απασχόλησης, των οποίων το τέλος (2005-2008) πριν την απαρχή του επεισοδίου της κρίσης απεικονίζεται στο διάγραμμα 86, παρέμεναν εν γένει απαρατήρητοι. Οποιαδήποτε κριτική στον απόηχο των γάλλων εργατών ακτιβιστών κατά τη δεκαετία του 1980, στο πλαίσιο των ιταλών συνδικαλιστών και των ισπανικών κοινωνικών κινητοποιήσεων κατά τη δεκαετία του 1990 ⁹⁶⁰, ή του «Παγκόσμιου Κινήματος Δικαιοσύνης», του κινήματος ενάντια στην παγκοσμιοποίηση στις αρχές της δεκαετίας του 2000 ⁹⁶¹, δεν φαινόταν να διατηρούσε συγκροτημένο εκείνο το

⁹⁵⁹ Ο Tilly (1991) πέρα την βραχύχρονη εργασία μερικού ωραρίου («short-time part-time employment»), δηλ. την ανεπιθύμητη μείωση εργασιμών ωρών κατά τη διάρκεια μιας ύφεσης, μιας πτώσης στη ζήτηση, ώστε να αποφευχθεί η απόλυση εργατικού δυναμικού, διέκρινε τους δύο παραπάνω τύπους ημιαπασχόλησης. Οι «secondary part-time jobs» δεν υπόκεινται σε κοινωνική ασφάλιση, αμείβονται με χαμηλούς μισθούς και δεν εξασφαλίζουν προοπτικές επαγγελματικής σταδιοδρομίας.

⁹⁶⁰ Για την Ισπανία βλ. το ιστορικό πλαίσιο που διαμόρφωσαν τα Pactos de la Moncloa του 1978 και στην συνέχεια τις απόπειρες για μεταρρυθμίσεις του κυβερνώντος PSOE το 1990 και 1992, τη γενική απεργία του 1994, την επακόλουθη συνεργασία των συνδικάτων και των εργοδοτών, την εκλογική ήττα των σοσιαλιστών το 1996, τη συμφωνία μεταξύ της νέας συντηρητικής κυβέρνησης και των συνδικάτων για τη συνταξιοδοτική μεταρρύθμιση, τη συμφωνία μεταξύ των εργοδοτών και των συνδικάτων για την προώθηση της εργασίας και τέλος τη συμφωνία του 1998 για τους εργαζόμενους σε καθεστώς ημιαπασχόλησης. Γενικά για τις δύο χώρες βλ. το αναλυτικό έργο της Perez σε *Comparative Politics* (2000, σελ. 437-458) και την απρόσμενη επανερργοποίηση της (συγκεντρωτικής) συλλογικής διαπραγμάτευσης και την επανασύσταση του μέρους των εργαζομένων τη δεκαετία του 1990, παρά τις αποτυχημένες επιδόσεις του κατά τη δεκαετία του 1980.

⁹⁶¹ Πρόκειται για το κίνημα που πρωτοεμφανίστηκε στο Seattle το 1999 και απέτρεψε προσωρινά τη διυπουργική σύνοδο του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου. Βλ. επιπλέον τη γαλλική ΑΤΤΑC που ιδρύθηκε το 1998 με κυρίαρχο αίτημα την επιβολή του φόρου του Tobin στη διακίνηση των κεφαλαίων, πολιτική την οποία ο Ernst Welteke, διοικητής της Bundesbank εκείνη την περίοδο, εκτιμούσε «πολύ δαπανηρή και αναποτελεσματική όσον αφορά στην πάταξη των κερδοσκοπικών κινήσεων». Δήλωση διαθέσιμη στον ιστότοπο: <http://hardouvelis.gr/el/oi-stoxoi-tou-forou-tobin-kai-h-efarmogh-tous/>. Βλ. τις συγκέντρωσεις της Πρώτης Μαΐου (Euro May Day) από το 2001 έως το 2006 και την σχετική ανάλυση των Doerr & Mattoni (2014) ως περιπτώσεις ανάδυσης διεθνικών δημόσιων σφαιρών συγκροτημένων από μη θεσμικά υποκείμενα της κοινωνίας των πολιτών, δηλαδή από τα «grassroots». Υπενθυμίζεται ο ορισμός της κοινωνίας των πολιτών από τον Habermas (1996). Επιπλέον εκείνος από τους Cohen & Arato (1992, σελ. ix), ως «sphere of interaction between economy and state, composed above all of the intimate sphere (especially the family), the sphere of associations (especially voluntary organisations), social movements, and forms of public communication», η αναλυτική «απόσταση» των Foucault & Habermas όπως την εντοπίζει ο Flyvbjerg (1998) και η ευρύτερη συμβολή του Keane (1988, 1998, 2009).

κοινωνικό υποκείμενο δράσης και να προκαλούσε εκείνη την κοινωνική δυναμική⁹⁶² κατά την οποία η ποιότητα της απασχόλησης θα επαναπροσδιορίζονταν ως πρωταρχική διεκδίκηση και η εξασφάλισή της ως προϋποθετικός όρος οποιασδήποτε επικείμενης ευρύτερης διαπραγμάτευσης⁹⁶³.

Κατά την κρίση, ο Standing (2011/2016) αντιδρά ταχύτατα - και μάλλον αυθόρμητα - σε αυτή την ιστορική συνθήκη. Επαναφέροντας ⁹⁶⁴ τον νεολογισμό του «πρεκαριάτου» (precariat), ένα αμάγαλμα του επιθετικού προσδιορισμού «precarious» και του όρου «proletariat», και προσδιορίζοντας την αντίστοιχη διαδικασία της «πρεκαριατοποίησης» (precarisation) (Standing, 2011/2016, σελ. 8-29), επιχειρεί να ερμηνεύσει μια ολοένα μεγαλύτερη ομάδα του πληθυσμού ως τουλάχιστον «κοινωνική τάξη υπό συγκρότηση» (class-in-the-making), ακολουθώντας την μαρξιστική εννοιολόγηση του όρου «τάξη». Ελέγχοντας μια τυπολογία της εργασιακής ασφάλειας (labour security), ο πολύπειρος⁹⁶⁵ ερευνητής διαπιστώνει κοινά χαρακτηριστικά της υπό εξέταση ομάδας⁹⁶⁶, εντοπίζει ως ιστορικούς της προγόνους τους «βάνουσους» στην αρχαία Ελλάδα και την οριοθετεί λεπτομερώς απέναντι στα τμήματα του πληθυσμού που απλά υποφέρουν από φτώχεια ή βρίσκονται αντιμέτωπα με την επισφαλή εργασία ή την μερική απασχόληση. Οι αντιδράσεις, η πλειοψηφία των οποίων απρόσμενα προήλθε από τον χώρο της αριστεράς (Standing, 2014), δεν στοχοθετούσαν τη συμπλήρωση και βελτίωση της προτεινόμενης έννοιας του πρεκαριάτου, την ενίσχυση της αναλυτικής αυστηρότητας του όρου ή της εμπειρικής του στιβαρότητας, μα αξιοσημείωτα την πλήρη απαξίωση και εγκατάλειψή του, ωσάν αυτός να ήταν εντελώς

⁹⁶² Βλ. την αχανή βιβλιογραφία για τη συγκρουσιακή πολιτική και τα κοινωνικά κινήματα. Ενδεικτικά, McAdam, Tarrow & Tilly (2001), Tilly & Tarrow (2007).

⁹⁶³ Η παρατήρηση εξάγεται ex-post και μάλιστα τεκμηριώνεται αξιολογώντας τις επιπτώσεις των δράσεων μόνο στον χρονικό ορίζοντα εκείνης της περιόδου, χωρίς δηλαδή να εξετάζονται ενδεχόμενες μακροπρόθεσμες συνέπειες τους.

⁹⁶⁴ Ο Castel (1995) στο έργο του «Les métamorphoses de la question sociale» αποδίδει έμφαση στην «travail précaire».

⁹⁶⁵ Ο Standing εργάστηκε ως υψηλόβαθμος αξιωματούχος για τριάντα χρόνια στον Διεθνή Οργανισμό Εργασίας (ILO) υλοποιώντας αρκετά προγράμματα στο πεδίο.

⁹⁶⁶ Το πρεκαριάτο στερείται εγγυήσεις και των επτά τύπων (labour market security, employment security, job security, work security, skill reproduction security, income security, representation security), «that social democrats, labour parties and trade unions pursued as their «industrial citizenship» agenda after the Second World War, for the working class or industrial proletariat.» (Standing, 2011/2016, σελ.11-12).

αναποτελεσματικός στην προσπάθεια κατανόησης της σύγχρονης πραγματικότητας και να απομάκρυνε το σχετικό διάλογο από άλλους σημαντικότερους προβληματισμούς. Η μονομερής κριτική του Breman (2013) που συνοψίζεται σε μια αγωνία κατάτμησης του πόλου του εργατικού δυναμικού και διάβρωσης του από τον εσωτερικό ανταγωνισμό ⁹⁶⁷ ακολουθείται από τις ομόρροπες, αν και πιο επιστημονικοφανείς, αντιρρήσεις του Wright (2016) πως το πρεκαριάτο δε συγκροτεί ξεχωριστή τάξη, αφού κατ' αρχήν δεν έχει διαφορετικά υλικά συμφέροντα (material class interests) από την εργατική τάξη και επιπλέον, οι άνθρωποι που το συναποτελούν, υιοθετούν αναμεταξύ τους διαφορετικές στρατηγικές επιβίωσης και βελτίωσης του βιοτικού τους επιπέδου. Παρομοίως, η ένσταση του Scully (2016) πως το πρεκαριάτο υποστηλώνεται σε μια ευρωκεντρική ιστορική αφήγηση αγνοώντας τη διαφορετική ιστορία της επισφαλούς εργασίας στον «παγκόσμιο νότο», συνοδεύεται από την πατερναλιστική απόπειρα του Munck (2013) αποδόμησης και επαναθεμελίωσης του όρου ακολουθώντας ουσιαστικά την ίδια με τον Scully επιχειρηματολογία και επιστρατεύοντας τον όρο της «άτυπης» οικονομίας (informal economy). Οι αναλύσεις αυτές δεν προσέθεσαν δυναμική στο εγχείρημα της κατανόησης, ούτε επέτρεψαν έστω ορισμένη κατεύθυνση εξέλιξης της προβληματικής.

Για τον Standing (2011/2016; 2014, σελ 1-2) τρία κοινά χαρακτηριστικά διατρέχουν το πρεκαριάτο. Πρώτον, οι άνθρωποι που το συγκροτούν εγκλωβίζονται σε ιδιότυπες εργασιακές σχέσεις οι οποίες δεν οδηγούν μόνο σε απώλεια κύρους, μα σε εξοικείωση με τη θλιβερή προσδοκία μιας ζωής ασταθούς εργασίας, απώλειας ελέγχου εργασιακού χρόνου και απώλειας ελέγχου ανάπτυξης και χρήσης ικανοτήτων. Δεύτερον, αποκλειστική πηγή εσόδων τους είναι το ημερομίσθιο, αφού οι ίδιοι δε λαμβάνουν μη χρηματικά οφέλη από τις επιχειρήσεις - όπως άλλοτε το

⁹⁶⁷ Στις φράσεις του ίδιου του Breman (2013): « The political lesson to be drawn [...] is not to rank the various fractions of the workforce in a sequence from greater to lesser vulnerability, as Standing would, but rather to develop strategies that underline their commonalities – to form alliances between organized and informal sectors, not to pit them against each other. In the congested global labour market, with paid work in short supply, there is much greater danger that, rather than teaming up, the reserve armies will give in to the temptation to see each other as rivals and fight for whatever employment opportunity comes up. No longer mobilized on the basis of occupational identity, they see no alternative but to rely on their first –order loyalties of ethnicity, caste, race and creed.». Διαθέσιμο άρθρο στον ιστότοπο: <https://newleftreview.org/issues/1184/articles/jan-breman-a-bogus-concept>.

προλεταριάτο -, ούτε επιδόματα από το κράτος. Τέλος, ακόμη πιο ανησυχητικά, αποκτούν ιδιόμορφη σχέση με το κράτος καθώς σταδιακά απωλλύουν δικαιώματα – κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά, πολιτισμικά – τα οποία φέρουν οι πολίτες:

«[...] today it would be better to think of citizenship as a continuum, with many people having a more limited range of rights than others, without any simple dichotomy of citizen and non-citizen. [...]. The precariat lacks many of the rights provided to citizens in the core working class and salariat. Members of the precariat are denizens.» (Standing, 2014a, σελ.8/20)

Εάν τα κοινά αυτά στοιχεία αρκούν για να χαρακτηριστεί ο υπό εξέταση πληθυσμός ξεχωριστή τάξη αποτελεί προβληματισμό αρκετά διαφορετικό και εντέλει πολύ πιο γόνιμο από το εάν η τάξη εν τη γενέσει που ο Standing επικαλείται είναι διακριτή από την εργατική⁹⁶⁸. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα ερώτημα ορισμού, για μια υπόθεση σύμβασης. Σε κάθε περίπτωση, η απάντηση θα δοθεί με την πάροδο του χρόνου καθώς ο κατακερματισμός της ομάδας, ο οποίος πλέον αποτελεί προϋποθετικό της στοιχείο, ιστορικό επίγονο της άλλοτε διάσπασης του πόλου εργασίας και της εξατομίκευσης των οικονομικών συνθηκών απασχόλησης (Franzini & Pianta, 2016, σελ.53-54)⁹⁶⁹ υπό την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, θα αναμετρηθεί με τις αντίρροπες δυνάμεις συνοχής και με τους δεσμούς συνεργασίας μεταξύ των μελών της νεοσχηματιζόμενης ομάδας.

Η ετερογένεια όμως του προκαριάτου είναι κοινά αδιαμφισβήτητη. Αν και σημείο σφοδρής κριτικής (Wright, 2016, σελ.126-127) και ένδειξη αναπόφευκτα ατελούς

⁹⁶⁸ Ο Standing (2011/2016, σελ.8-9; 2016, σελ. 192-193) δεν αντιπαραβάλλει την εργατική τάξη με το προκαριάτο. Συγκρίνει το τελευταίο με το salariat, με τους proficians και τέλος με τους χειρωνακτες, τον πυρήνα της παλιάς εργατικής τάξης, το προλεταριάτο. Οι διαφορές μεταξύ προλεταριάτου και προκαριάτου είναι πολλές σύμφωνα με τον Standing (2014). Τα περισσότερα μέλη του προκαριάτου έχουν λάβει επίσημη εκπαίδευση, ανώτερη από εκείνη που απαιτείται για τη θέση εργασίας στην οποία περιμένουν ότι θα προσληφθούν. Επιπλέον, στερούνται οποιαδήποτε ταυτότητα απασχόλησης όπως εκείνες του λιμενεργάτη ή του ανθρακωρύχου, καθώς μεταπηδούν από τη μια θέση στην άλλη, από τον ένα κλάδο στον άλλο. Τέλος, πρέπει να εκτελούν πολύ περισσότερη απλήρωτη εργασία από ότι ποτέ αναγκάστηκε το προλεταριάτο.

⁹⁶⁹ Σε αυτή την εξατομίκευση των οικονομικών συνθηκών και την όξυνση της ανταγωνιστικότητας η οποία αντιστοιχεί την επιτυχία του ενός εργαζόμενου στην αποτυχία του άλλου, συνέβαλαν σημαντικά η θεωρία της κατακερματισμένης αγοράς εργασίας (segmented labour market theory) και η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου (theory of human capital), αφού η εργασία ερμηνεύσαν ως ιδιοκτησία του εργαζόμενου. Βλ. Fine (2013).

ανάλυσης, ο Standing (2011/2016, 2014) την αποδέχεται και την αποκαλύπτει, απολογούμενος πως «[...] labour and economic statistics are not presented in a way that could allow us to estimate the total number of people in the precariat, let alone the number in the varieties that make up its ranks» (Standing, 2011/2016, σελ.16). Αναγνωρίζοντας την αλήθεια που ενέχουν οι τοποθετήσεις των Choonara (2011: n.p.) «all workers can find themselves in a more or less precarious position» και Seymour (2012; 2014, n.p.):

«For precarity is something that isn't reserved for a small, specialised group of people – “the precariat” or whoever. It spreads. It affects us all. The whip of insecurity disciplines even those who were recently comfortable.»,

ο ίδιος επιχειρεί να προσδιορίσει λεπτομερώς το κριτήριο ομαδοποίησης το οποίο δεν είναι άλλο από την συμμετοχή στην ίδια αίσθηση πως «[their] labour is instrumental (to live), opportunistic (taking what comes) and precarious (insecure)» (Standing, 2011/2016, σελ.15). Φέρει έτσι στην ίδια εικόνα, μεταξύ άλλων, εργαζόμενους στα τηλεφωνικά κέντρα, εργαζόμενους μερικού ωραρίου, υποαπασχολούμενους και ασκούμενους και διαπιστώνει τις τρεις κύριες υποκατηγορίες του προκαριάτου: εκείνους από την άλλοτε ενιαία εργατική τάξη που έχουν περιθωριοποιηθεί κατά την εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, εκείνους από διάφορες μειονότητες που δεν έχουν ενταχθεί πλήρως στην κοινωνία, όπως λ.χ. ρομά, μετανάστες, άτομα με αναπηρία και πρώην κατάδικους και τέλος, εκείνους, στην πλειοψηφία τους νέοι, το πιο δυναμικό τμήμα του προκαριάτου, που ενώ έχουν ολοκληρώσει κάποιο επίπεδο εκπαίδευσης και θεωρούσαν δεδομένες τη διαρκή προσωπική ανάπτυξη, την κοινωνική ανέλιξη και την ευτυχία, έχουν σπρωχθεί και εγκλωβιστεί σε μια επισφαλή ζωή (Standing, 2014a, σελ.29). Στο πλαίσιο αυτό, η τελική εκτίμηση του Standing (2014a, σελ.30-31) πως οι διαιρετικές γραμμές του προκαριάτου θα εξασθενίσουν σύντομα, η οποία σε τελευταία ανάλυση εξισορροπείται από τον πραγματισμό που φανερώνει η πλήρη αποδοχή του προβλήματος, δεν δύναται να θεωρηθεί ανεδαφική, παρά εξίσου πιθανή με την αντίθετή της και τη διατήρηση του προκαριάτου ως μια ελαφρά συνεκτική μάζα.

Ακόμη πιο ενδιαφέρουσα είναι η κριτική των Munck (2013) και Scully (2016), η οποία ακολουθώντας την παρατήρηση των Casas-Cortés & Cobarrubias (2007, σελ. 115):

Precarity is usually defined in contrast to the previous period, Fordism. Precarity is, in a common definition, “the labor conditions that arose after the transition from life-long, stable jobs common in industrial capitalist and welfare-state economies, to temporary, insecure, low-paying jobs emerging with the globalization of the service and financial economy.”

συνοψίζεται στην μομφή πως ο Standing (2011/2016) συγκροτεί μια ιστορική αφήγηση από την οπτική της Δύσης (και του Βορρά) και την προβάλλει λανθασμένα σε όλη την υφήλιο.

«In the Global South, by contrast, it can be said that, despite significant variation, there were very few places where a golden age comparable to the one that Standing describes ever seemed like a possibility for more than a tiny portion of the working class. For workers in much of the former colonial world, precarity is not new, but has been a defining feature of work throughout the colonial past and into the present era of national independence.» (Scully, 2016, σελ.162).

Ο Standing (2016, σελ.197-199) απαντά ριζοσπαστικά πως το προκαριάτο δε προκύπτει από κανένα τερματισμό της «Golden Age», διότι αρκετά απλά δεν υπήρξε ποτέ καμμία τέτοια εποχή. Ερμηνεύοντας την συγκεκριμένη περίοδο ως περίοδο «drabness of labourism, which befuddled socialists and social democrats for far too long»⁹⁷⁰, υιοθετώντας την μονομερή αλήθεια ενός graffiti πως «The worst thing would be to go back to the old normal» και γνωρίζοντας εμπειρικά πως ο «παγκόσμιος Νότος» ως όρος «ενδύει» με μια επίπλαστη ομοιογένεια περισσότερες από 150 χώρες, ο ίδιος ισχυρίζεται πως η έννοια του προκαριάτου σχηματίστηκε αρχικά ακολουθώντας την οπτική των νότιων χωρών και επιβεβαιώθηκε με εκείνη της

⁹⁷⁰ Βλ. επιπλέον Standing (2009). Ο Standing δεν αρνείται την κοινωνικοοικονομική πρόοδο της μεταπολεμικής περιόδου αλλά εξετάζοντάς την, εντοπίζει μια παράλληλη εξέλιξη που οδηγεί στη σημερινή κατάσταση. Ξεκινώντας από τις παρατηρήσεις του Polanyi (1944), διαπιστώνει πως η μεταπολεμική αυξανόμενη αποεμπορευματοποίηση της εργασίας ήταν δυστυχώς σε μεγάλο βαθμό πλασματική (fictitious) καθώς η έννοια της μισθωτής εργασίας «κυριάρχησε» ολοκληρωτικά (βλ. τη διάκριση μεταξύ των εννοιών labour και work) και κριτικές φωνές όπως αυτή της Hannah Arendt για την μετάπτωση της κοινωνίας σε μια κοινωνία «jobholders» αγνοήθηκαν. Αυτή η επιδερμικά θετική εξέλιξη επέτρεψε από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και την πειραματική τρέλα του Pinochet στη Χιλή, την αντίδραση του νεοφιλευθερισμού με τη διαδικασία επαναεμπορευματοποίησης της εργασίας πλέον όμως υπό την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας. Κατά την τελευταία αυτή διαδικασία, η άλλοτε ισορροπία του «welfare capitalism» μετασχηματίστηκε και το κεφάλαιο πλέον δεν απολαμβάνει κέρδη ως αντάλλαγμα για την ανάληψη των σχετικών κινδύνων και τη διασφάλιση του εργατικού πόλου, μα τα σωρεύει σε ένα περιβάλλον αυξανόμενης βεβαιότητας για το ίδιο, ωθώντας τον εργατικό πόλο σε διαρκώς χαμηλότερα εισοδήματα και εντονότερη συστημική ανασφάλεια.

Δύσης. Αναγνωρίζοντας τη δόση αληθείας που ενέχουν οι δύο αντιδιαμετρικές τοποθετήσεις, εύκολα κανείς καταλήγει σε συμπέρασμα. Παραβλέποντας το ψευδοερώτημα εάν η μεταπολεμική περίοδος αποτέλεσε για τη Δύση ιστορικό διάλλειμμα ή κανόνα, μα αναγνωρίζοντας και απομονώνοντας τα θετικά της χαρακτηριστικά, η έννοια του προκαριάτου ενδυναμώνεται και επιπρόσθετα φανερώνει μια ουσιαστική ρήξη/τομή: έστω και εάν αυτή αφορά τη Δύση και δεν περικλείει όλη την αξία της εννοιολόγησης του προκαριάτου. Η ασφάλεια του φορντισμού και ο προστατευτισμός των συνδικάτων⁹⁷¹ στέκουν απλά δύο ακόμη μεγεθυντικοί φακοί της απώλειας που βιώνει η νεοσχηματιζόμενη κοινωνικο-οικονομική ομάδα ή τάξη.

Η ρήξη/τομή που φωταγωγεί η έννοια του προκαριάτου συνοδεύεται - ακολουθώντας πάντοτε το εγχείρημα εννοιολόγησης του Standing (2011/2016) - από μια έκτακτη, επιτακτική ανάγκη εκτίμησης και ελέγχου της επικινδυνότητας του ίδιου του προκαριάτου. Ο ερευνητής (Standing, 2011/2016, σελ.22-27/171-179) προσδιορίζει τη νεοσχηματιζόμενη ομάδα ως μια εν δυνάμει νέα επικίνδυνη τάξη, αφού αποξενωμένη, με αδύναμη «κοινωνική μνήμη», με θυμό και σε περιβάλλον ανομίας κατά Durkheim, εμφανίζεται ευάλωτη προς στρατολόγηση από την ρητορική του λαϊκισμού, του ρατσισμού, του ολοκληρωτισμού και της άκρας δεξιάς. Επιδιώκοντας πρωτίστως την επιβίωσή της, υποομάδες της δύνανται να συνταχθούν με οποιαδήποτε αρχή και πρόσωπο και μάλιστα «δαιμονοποιώντας» άλλες συγγενείς υποομάδες, αγνοώντας οξύμωρα τους κοινούς τους φόβους.

Η ιδέα των «les classes dangereuses», όπως πρωτοδιατύπωσε ο διοικητικός αστυνομικός Honoré Antoine Frégier (1840) παρουσιάζοντας την μελέτη του για την «τοπογραφία της ηθικής» στη γαλλική πρωτεύουσα, λίγο πριν την περίφημη ανάπλαση του Παρισιού από τον Goerges-Eugène Haussmann (1853-1870), συνοψίζοταν στην ερμηνεία και αιτιολόγηση του εγκλήματος ως απότοκο των ηθών των φτωχών, των αστέγων, των επαιτών και των ιερόδουλων:

«The poor and the vicious classes have been and will always be the most productive breeding ground of evildoers of all sorts; it is they whom we shall designate as the dangerous classes. For even when vice is not accompanied by perversity, by the very fact that it allies itself with poverty in the same

⁹⁷¹ Για την άνοδο και την πτώση του φορντισμού βλ. Iversen & Soskice (2019, σελ.102-135).

person, he is a object of fear to society, he is dangerous.»⁹⁷².

Δύο δεκαετίες αργότερα, μελετώντας τον αντίστοιχο πληθυσμό στο Λονδίνο, ο Henry Mayhew επιβεβαίωνε τα πορίσματα του Frégier, ανήγαγε τη διαίρεση μεταξύ των «workers» και «nonworkers» ως την σημαντικότερη στην κοινωνία και διέκρινε μεταξύ των επαγγελματιών εγκληματιών και των ««casual» offenders» που διέπρατταν εγκλήματα «υπό την προσωρινή πίεση των περιστάσεων» (Radzinowicz & Hood, 1986, σελ.77-84)⁹⁷³. Την ίδια περίοδο, στην Νέα Υόρκη του σχεδόν ενός εκατομμυρίου πληθυσμού, ο Charles Loring Brace άρχιζε να προσφέρει στέγη σε όλα εκείνα τα παιδιά που περιπλανώνταν στους δρόμους και εργάζονταν ως πωλητές εφημερίδων, σπύρτων, κουμπιών ή μήλων, ως λούστροι και μεταφορείς αποσκευών, ώστε να αποτρέψει την κατάληξή τους στις «dangerous classes». Γνώριζε, όπως έγραφε ήδη από το 1854, πως «no danger to the value of property or to the permanency of our institutions so great as those from the existence of a class of vagabond, ignorant, ungoverned children.»⁹⁷⁴.

Η έννοια των «επικίνδυνων τάξεων» ήδη πριν την αρχή του δεύτερου μισού του δέκατου ένατου αιώνα επεκτείνονταν, ώστε να περιλάβει την ««rough» working class» - σε αντίθεση με την «respectable» - και να την καταστήσει δέσμια στερεοτυπικής σκέψης και υποτιθέμενο φορέα εγκληματικής κουλτούρας (Bailey, 1977, 1981). Η πρότερη «alarmist campaign» του Patrick Colquhoun (1745-1820), «his strategy of exaggeration, which became a model for other «moral entrepreneurs» in the cause of police and prison reform», ακολουθούμενη από παρόμοια συμπεράσματα και προειδοποιήσεις των Edwin Chadwick (1800-1890) και William Augustus Miles (1796-

⁹⁷² <https://www.mtholyoke.edu/courses/rschwartz/hist255/popcorn/dangerousfinal.html>. Βλ. επιπλέον Frégier (1840) *Des classes dangereuses de la population dans les grandes villes, et des moyens de les rendre meilleurs*, 2 vols. Paris, Bailliere. (μτφ.«Οι επικίνδυνες τάξεις στο πληθυσμό των μεγάλων πόλεων και οι τρόποι να τις κάνεις καλύτερες») και Chavelier (1958/2000) *Laboring Classes & Dangerous Classes in Paris During the First Half of the Nineteenth Century*. Howard Fertig Pub.

⁹⁷³ Για ανάλυση των θέσεων αυτών, όπως και του γερμανικού όρου «Gauertum» - αντίστοιχου του «criminal class» - του Friedrich Christian Benedikt Ave'-Lallement, από την οπτική της εγκληματολογίας βλ. το έργο του Wetzell (2000, σελ.25-28). Η αναφορά στο έργο των Radzinowicz & Hood (1986) έχει ληφθεί από το συγκεκριμένο σύγγραμμα.

⁹⁷⁴ <https://www.city-journal.org/html/uplifting-“dangerous-classes”-13071.html>. Ο Charles Loring Brace συγκέντρωσε τα συμπεράσματά του και δημοσίευσε το έργο του το 1872 με τίτλο «The Dangerous Classes of New York and Twenty Years' Work Among Them».

1851)⁹⁷⁵, είχε ήδη προετοιμάσει το έδαφος για την καθιέρωση ενός «vocabulary of «the dangerous classes»» (Bailey, 1993, σελ.227). Πλέον οι απατεώνες, οι κλέφτες και οι τζογαδόροι των χαρτοπαιγνίων και των παράνομων στοιχημάτων συνδέονταν σε ένα εννοιολογικό άλμα του όρου με τις ορδές ανωνύμων που κατοικούσαν σε παραγκουπόλεις στις βιομηχανικές πόλεις του Manchester, του Liverpool και του Birmingham, με τους πωλητές δρόμου της βρετανικής πρωτεύουσας που εκτός από απειλή για τη βικτοριανή αστική τάξη (bourgeoisie) και τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, προωθούσαν έμπρακτα ένα διαφορετικό μοντέλο κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης (Jankiewicz, 2012)⁹⁷⁶ και τέλος με τους απεργούς εργαζομένους κατά τις «Plug Plot» απεργίες του 1842⁹⁷⁷, ή στην αντίπερα όχθη του Ατλαντικού με τους απεργούς εργαζόμενους στις εταιρείες σιδηροδρόμων κατά τις διαδοχικές περικοπές ημερομισθίων το 1877. Οι συγκρούσεις για την επιστράτευση στο Manhattan της Νέας Υόρκης το 1863⁹⁷⁸ και αργότερα, η εμπειρία της παρισινής Κομμούνας και της «Ματωμένης Εβδομάδας» το 1871 δε διέλυαν την υφέρπουσα ασάφεια στην απειλή, μα ενίσχυαν την ομαδοποίηση ανθρώπων υπό τον τίτλο «των επικίνδυνων τάξεων».

⁹⁷⁵ Για κριτική και σύγκριση του έργου των Colquhoun, Miles και Chadwick βλ. Philips (2003).

⁹⁷⁶ Ο Standing (2016, σελ.194) υπογραμμίζει το γεγονός πως αυτοί προωθούσαν το διαχωρισμό της μισθωτής εργασίας (labour) από την εργασία (work) και προάσπιζαν την τελευταία ως αξία. Σύμφωνα με τον Jankiewicz (2012), οι πωλητές δρόμου κέρδιζαν τη συμπάθεια των ανθρώπων και συχνά αναλάμβαναν το ρόλο του ρήτορα σε δημόσιες συγκεντρώσεις.

⁹⁷⁷ Οι «Plug Plot» απεργίες ξεκίνησαν όταν η Βουλή των Κοινοτήτων (House of Commons) με απόλυτη πλειοψηφία (287 ψήφοι έναντι 47) απέρριψε το υπογεγραμμένο από περίπου το ένα τρίτο του ενήλικου πληθυσμού της χώρας (3,3 εκατομμύρια), υπόμνημα των Χαρτιστών. Το ίδιο το υπόμνημα με τις υπογραφές, σε ένα μόνο ρολό χαρτιού, ζύγιζε περισσότερο από 300 κιλά και στους δρόμους του Λονδίνου το μετέφεραν ως σκυτάλη σε σκυταλοδρομία ομάδες εργατών από τον κλάδο των κατασκευών. Βλ. <https://www.parliament.uk/business/committees/committees-a-z/commons-select/petitions-committee/petition-of-the-month/1842-chartist-petition/>

⁹⁷⁸ Για την Προκήρυξη της Χειραφέτησης (Emancipation Proclamation) του προέδρου Abraham Lincoln τον Σεπτέμβριο του 1862, τις σχετικές προειδοποιήσεις του κόμματος των Δημοκρατικών προς τους Ιρλανδούς και Γερμανούς κατοίκους της Νέας Υόρκης για τις καταστροφικές συνέπειες επικύρωσής της αφού η χειραφέτηση των σκλάβων θα επιδείνωνε τις εργασιακές συνθήκες εξαιτίας του επικείμενου ανταγωνισμού, για την αποφυγή της επιστράτευσης όσων κατέβαλαν στην κυβέρνηση 300 δολάρια ή δύνονταν να μισθώσουν αντικαταστάτη τους και για την εξέλιξη των συγκρούσεων και τη σφοδρότητα αυτών από τις 13 Ιουλίου του 1863, δύο ημέρες μετά την πρώτη λοταρία στα πλαίσια του νόμου για την στρατολόγηση, βλ. <https://press.uchicago.edu/Misc/Chicago/317749.html&title=The+New+York+City+Draft+Riots+of+1863&desc=> . Για την μεταφορά του γεγονότος στον κινηματογράφο βλ. τη γνωστή ταινία «Gangs of New York». Οι συγκεκριμένες συγκρούσεις γρήγορα έλαβαν φυλετική διάσταση αφού όπως διαπιστώνει ο Weber (1968, σελ.391) «The social honour of the “poor whites” was dependent on the social déclassément of the Negroes.»

Όσο η ομαδοποίηση λάμβανε χώρα και η νοητά σχηματιζόμενη ομάδα μεγεθύνονταν, η αιτιότητα της επικινδυνότητας της για την κοινωνία αναπόφευκτα μετατοπιζόταν και το ίδιο το πρόβλημα μετασχηματιζόταν. Η ατεκμηρίωτη έλλειψη ήθους και η προδιάθεση για οκνηρία και απάτη, οι οποίες ως αίτια συμπεριφοράς και πράξεων «served the interests and relieved the conscience of those at the top» (Radzinowicz, 1965, σελ.38), αφού δικαιολογούσαν τον χαρακτηρισμό των «επικίνδυνων τάξεων» ως μεμονωμένο τμήμα του πληθυσμού, αποκομμένο του οποίου η ύπαρξη ήταν ανεξάρτητη από τις επικρατούσες κοινωνικές συνθήκες, αντικαθιστούσαν σταδιακά από τη γενική ένδεια της ομάδας αυτής και ακόμη σημαντικότερα από την καταπίεσή της από το πλουσιότερο τμήμα του πληθυσμού (Crosby, 1883)⁹⁷⁹. Ως τρόπος αποσόβησης του κινδύνου πλέον προτεινόταν παράλληλα με τις πολιτικές της καταστολής και της τιμωρίας, αν όχι αντί αυτών, εκείνες της εξισορρόπησης και ενσωμάτωσης.

Λαμβάνοντας ουσιαστικά υπόψη του το συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο, διατηρώντας την έννοια του πρεκαριάτου σε ασφαλή αναλυτική απόσταση από την προβληματική μαρξιστική έννοια του «lumpen proletariat»⁹⁸⁰ και χωρίς να υιοθετεί τον εκλεκτισμό των Hardt & Negri (2004) που εκείνοι επέδειξαν κατά τον ορισμό του συναφούς «multitude»⁹⁸¹, ο Standing (2009, 2011/2016, 2014) φαίνεται να γνωρίζει

⁹⁷⁹ Όπως καταλήγει ο Crosby (1883, σελ.345-346/350-351) για τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής στο τέλος του 19^{ου} αιώνα: «Gunpowder is innocent until you ignite it. The coarse vice which prevails in the lowest classes can be perilous to the State at large only as it is turned into insurrectionary channels by the gross injustice of the higher classes. This coarse vice [...] may generate thieves, burglars, and murderers, and it certainly will do this, but the ordinary machinery of government is sufficient to keep these developments in check. The motives which lead to the local crimes are not those which produce revolutions. They are simply personal greed or enmity. These local crimes can seldom move a multitude [...]. [...] The dangerous classes among us are those who are engaged in amassing colossal fortunes—the giants who tread ordinary men under their heel [...].The second thing for our safety is the enactment of laws to defend the poor man against the rich oppressor.»

⁹⁸⁰ «Το λούμπεν προλεταριάτο, αυτό το παθητικό προϊόν σαπίλας των πιο χαμηλών στρωμάτων της παλιάς κοινωνίας, παρασέρνεται εδώ και εκεί στο κίνημα από την προλεταριακή επανάσταση, όμως από τις συνθήκες της ζωής του είναι πάντα πρόθυμο να πουληθεί για αντιδραστικές ενέργειες.» (Μαρξ & Ένγκελς, 2004, σελ.38). Βλ. επιπλέον Bussard (1987).

⁹⁸¹ «[The multitude is] the only social subject capable of realizing democracy, that is, the rule of everyone by everyone» (Hardt & Negri, 2004, σελ.100). Συνοπτικά, το «multitude», προκύπτει από την κυριαρχία του τριτογενούς τομέα στην παραγωγική διαδικασία και συγκροτείται ως τάξη εξαιτίας της μη υλικής μισθωτής εργασίας (immaterial labour) (Hardt & Negri, 2000, 2004). Βλ. γενικότερα την ιταλική «autonomia operaia», τον postoperaismo ως εξέλιξη στην μαρξιστική σκέψη και την έννοια του post-capitalism του Mason (2015).

τον επιστημολογικό κίνδυνο που ελλοχεύει στην χρήση της έννοιας των «επικίνδυνων τάξεων» και συγκεκριμένα το ενδεχόμενο γενίκευσης, παράβλεψης ή ισοπέδωσης συνόρων ταυτότητας και υβριδισμού (Scheu, 2011). Χωρίς να αντιδρά σε ταυτολογικές κριτικές όπως εκείνη του Munck (2013, σελ.758-761)⁹⁸², μα επισημαίνοντας παρερμηνεύσεις όπως εκείνες του Wright (Standing, 2016, σελ.194) προειδοποιεί και αμύνεται του ενδεχομένου το πρεκαριάτο να αποτελεί επικίνδυνη τάξη, τόσο για τη διατήρηση, ενίσχυση και αναπαραγωγή του βλαβερού -πάντοτε κατά τον Standing (2011/2016) - κυρίαρχου παραδείγματος, όσο και για την κατάρρευση του και την εδραίωση ενός νέου. Με εκκρεμή την φορά της επικείμενης δράσης, ο ίδιος επιβεβαιώνει την πίστη του στις συλλογικότητες και επιχειρεί να αποδώσει ένα σενάριο θετικής εξέλιξης για το ιστορικό υποκείμενο το οποίο προσεγγίζει (Standing, 2011/2016, σελ.181-213)⁹⁸³. Επιδερμικός στην ανάλυσή του σε αυτό το τελευταίο τμήμα του εγχειρήματός του, εν μέρει εξαιτίας της πληθώρας των παραμέτρων με τις οποίες καταπιάνεται, συντάσσει προτάσεις κανονιστικού περιεχομένου ώστε η επικινδυνότητα του πρεκαριάτου να «εκτονωθεί» σε μια προσπάθεια εξασφάλισης συλλογικής ευμάρειας και «επαναδημοκρατισμού» της κοινωνίας.

Πέρα όμως από τις νύξεις για χάραξη πολιτικών και την προσέγγιση του πρεκαριάτου ως επικίνδυνη τάξη, μια παρατήρηση του ίδιου του Standing στις πρόσφατες αποκρίσεις του προς τους κριτές του έργου του φέρει ιδιαίτερη αξία. Ο ερευνητής

⁹⁸² Ο Munck (2013, σελ.759) αφού πρώτα, αυθαίρετα, ταυτίζει σχεδόν το πρεκαριάτο με το μαρξιστικό «lumpen proletariat», ισχυρίζεται πως τούτο δε μπορεί να αποτελέσει τάξη επειδή όπως και το δεύτερο βρίσκεται έξω από τις σχέσεις της παραγωγικής διαδικασίας και δε φέρει κανένα ρόλο σε αυτές. Ο ίδιος οξύμωρα συμπεραίνει και μάλιστα στην τελευταία παράγραφο του άρθρου του, επιστρατεύοντας μόνο το παράδειγμα της IndustriALL και παραβλέποντας πλήθος άλλα από τα οποία συνάγεται αντίθετο συμπέρασμα, πως: «But, if anything, the proletariat—in the classic Marxist sense—has become more important both numerically and politically at a global level. The organisations of the broad working class—national and transnational trade unions, social movement and grassroots organisations, etc—have also begun to revive after the long neoliberal night and cannot be so easily dismissed as relics of ‘old labour’»(Munck, 2013, σελ.760).

⁹⁸³ Βλ. επιπλέον, σε μερική αντιπαράθεση με σενάρια θετικής εξέλιξης, Charalambis (2019, σελ. 12-13) όπου αναλύονται οι επιπτώσεις του τέλους της εποχής του καπιταλισμού της βαριάς βιομηχανίας και του «κλασικού» προλεταριάτου ως του δεύτερου πόλου διαπραγμάτευσης στη διπολική συγκρότηση της κεφαλαιοκρατικής σχέσης με ενδεικτική περίπτωση ιδιαίτερης συμβολικής βαρύτητας την αποτυχία - και απόδειξη του τέλους της δύναμής τους- των συνδικάτων στην Μεγάλη Βρετανία το 1984-1985.

παρατηρεί οξυδερκώς πως οι όροι κοινωνικός αποκλεισμός και περιθωριοποίηση δεν βοηθούν στην κατανόηση του προκάριατου. Ο λόγος είναι αρκετά απλός και δεν είναι άλλος από το γεγονός πως αυτό δυστυχώς «is becoming the mainstream» (Standing, 2016, σελ.199).

9.7. Η συρρίκνωση της μεσαίας τάξης, ο κατακερματισμός της κοινωνίας.

Ο Guilluy (2018) ανταποκρίνεται στην συγκεκριμένη αγωνία του Standing (2011/2016), διαπιστώνει τον κατακερματισμό των δυτικών κοινωνιών σε μικροκοινωνίες και καταλήγει «στο τέλος της μεσαίας τάξης της Δύσης». Ο ισχυρισμός του αποκτά μοναδική βαρύτητα αφού για πρώτη φορά ως προϊόν του κοινωνικού μετασχηματισμού, νέα κατάσταση στην μετάβαση της κοινωνίας που επιφέρει το υφιστάμενο οικονομικό μοντέλο, αναγνωρίζεται η σαφή διάρρηξη αυτής. Η στόχευση στη μεσαία τάξη δεν αφήνει περιθώρια ερμηνείας όπως η μελέτη του πλουτισμού του ανώτερου εκατοστημορίου ή χιλιοστημορίου, ή εκείνη της φτώχειας στα κατώτατα και για την πλειοψηφία απόμακρα κοινωνικά στρώματα. Συγκεκριμενοποιεί και εντείνει την απειλή, τη γοργή αποσύνθεση της κοινωνίας και την αδυναμία επανασυγκρότησής της, αφού οι κυρίαρχες και ανώτερες τάξεις αποστασιοποιούνται, αναδιπλώνονται και οχυρώνονται και οι υπόλοιπες εκδιώχνονται, περιθωριοποιούνται, εξαφανίζονται.

Η μεσαία τάξη, υποσύνολο πολυσήμαντο, αποκτά ως έννοια σπουδαιότητα εξαιτίας ακριβώς της πολιτικής της χρησιμότητας (Hugrée, Penissat & Spire, 2020, σελ.55)⁹⁸⁴. Παρά την αποδυνάμωση της ευρύτερης έννοιας της τάξης⁹⁸⁵, η ίδια διατηρεί την σημασιολογική αξία της και εκτιμώμενοι τρανταγμοί της επισπεύρουν γενικότερη ανησυχία αφού, ούτε πλούσια, ούτε φτωχή, αποτελεί «the backbone of both the

⁹⁸⁴ Το ειδικό βάρος της μεσαίας τάξης στην πολιτική αποτελεί «κληροδότημα» της περιόδου της γαλλικής επανάστασης (Bigot, Croutte, Muller & Osier, 2012) και της πραγματείας του αββά Emmanuel Sieyès «Τι είναι η Τρίτη τάξη» (What is the third Estate?). Ο τελευταίος προσχώρησε μαζί με τον ευγενή Honoré Riqueti, κόμη του Mirabeau από την Aix-en-Provence, στην Τρίτη Τάξη κατά την κρίσιμη γενική συνέλευση τον Μάιο του 1789.

⁹⁸⁵ Για την έννοια της κοινωνικής τάξης βλ. τη διαπάλη της μαρξιστικής θεώρησης και της οπτικής του Weber όπως αυτή συνοψίζεται σε Αρανίτου (2019, σελ.25-46/93-111) και τη θεώρηση του Bourdieu για το δυναμικό κοινωνικό χώρο των τριών διαστάσεων (όγκος, σύνθεση και εξέλιξη κεφαλαίου) και τους οριζόντιους μηχανισμούς διαφοροποίησης. Για την αποδυνάμωση της έννοιας βλ. την κριτική που διατυπώνεται στη θεωρία του «reflexive modernization» από τους Beck (1992), Giddens (1990), Lash & Urry (1994) σύμφωνα με την οποία καθώς το κράτος πρόνοιας μετασχηματίζεται, η επιλογή ταυτοτήτων γίνεται μη συνειδητά αντανακλαστική (reflexive). Εξαρτάται δηλαδή περισσότερο από την απόφαση των ίδιων των υποκειμένων τα οποία υποχρεώνονται να επιλέξουν μεταξύ μιας πληθώρας ταυτοτήτων που αιτιολογείται μεν ορθολογικά, αλλά ουσιαστικά διαμορφώνεται υπό την πίεση των αντανακλαστικών. Βλ. επιπλέον τη συζήτηση για την «απο-ταυτοποίηση» της τάξης στο Culture, Identity and Class (Sociology, Volume 39, Number 5, Δεκέμβριος 2005).

market economy and of democracy in most advanced societies» (Birdsall, Graham & Pettinato, 2000, σελ.1). Είτε προσδιορισμένη ως ετερογενής και σε πληθυντικό αριθμό, «μεσαίες τάξεις»⁹⁸⁶, είτε προσεγγιζόμενη όπως σε παλαιότερες κυρίως μελέτες, ως πόλος συμπαγής που διαχωρίζει την αριστοκρατία από τον λαό (Tocqueville, 1956, σελ.146) ή την αστική τάξη από το προλεταριάτο, εξισώνεται με εκείνη την κρίσιμη μάζα η οποία είναι ικανή να νομιμοποιήσει τους όρους συνύπαρξης τόσο ώστε να εξασφαλιστεί η ειρηνική αναπαραγωγή της ίδιας της κοινωνίας⁹⁸⁷ και μάλιστα σε ένα περιβάλλον διαρκούς βελτίωσης των υλικών συνθηκών. Η μεσαία τάξη δηλαδή φαίνεται να φέρει την ισχύ νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος και ταυτόχρονα τη δυναμική επίτευξης και εξασφάλισης της συλλογικής οικονομικής ευημερίας, έναν παράξενο συνδυασμό «μοναδικών» ιδιοτήτων, ουσιαστικών προτερημάτων των οποίων η αξιοποίηση ανατροφοδοτεί το μέγεθος της ίδιας της τάξης. Δίπλα λοιπόν στην ακόμη δημοφιλή ρήση «no bourgeoisie, no democracy» (Moore, 1966), τοποθετείται πρωτίστως με τη συμβολή του Lipset (1959)⁹⁸⁸ ο ισχυρισμός του Landes (1998, σελ.217-218). Ο τελευταίος, επικαλούμενος τη βρετανική μεσαία τάξη και θεωρώντας αυτή κύρια αιτία για το προβάδισμα της χώρας στη διαδικασία της εκβιομηχάνισης, υπογραμμίζει πως μια κοινωνία ιδανικής οικονομικής μεγέθυνσης και ανάπτυξης θα διέθετε «a relatively large middle class».

Υπερβαίνοντας όμως τους πολλαπλούς οικονομικούς ορισμούς της⁹⁸⁹ και τις διάφορες νοηματοδοτήσεις της με βάση το κύρος του επαγγέλματος, τις

⁹⁸⁶ Βλ. λ.χ. την μικροαστική τάξη κατά Πουλαντζά (1981) και τη διάκρισή της σε παραδοσιακή και νέα μικροαστική. Βλ. επιπλέον Bernstein (1993) για τη Γαλλία και τις «classes moyennes».

⁹⁸⁷ Βλ. την αξία του «middle class consensus» έτσι όπως αυτό ορίζεται από τον Easterly (2000). Με αφετηρία τη θέση πως η επιτυχία πολιτικών ανάπτυξης εξαρτάται σημαντικά από την πόλωση της κοινωνίας (society's polarization) και το βαθμό της κοινωνικής σύγκρουσης (degree of social conflict) (Alesina, 1994, σελ.38), ο μελετητής καταλήγει στην σπουδαιότητα της συναίνεσης της μεσαίας τάξης.

⁹⁸⁸ Σύμφωνα με την Αρανίτου (Επιστήμη και Κοινωνία, 2011, σελ.159-195/166), ο Lipset (1959) ακολουθώντας τη μεθοδολογική προσέγγιση του Lerner (1958), την αντίληψη περί δημοκρατίας του Tocqueville και έως ένα βαθμό την προσέγγιση του Weber και τις αναλύσεις του Schumpeter για τη διαδικασία ανάδειξης του πολιτικού προσωπικού και της ηγεσίας υποστηρίζει πως «άμεση απόρροια του αυξημένου εθνικού εισοδήματος είναι η διαμόρφωση μιας ισχυρής μεσαίας τάξης ως θεματοφύλακα της δημοκρατικής νομιμότητας και προαγωγού των δημοκρατικών αξιών.»

⁹⁸⁹ Τα εισοδηματικά όρια της μεσαίας τάξης ορίζονται ad hoc εκατέρωθεν του διάμεσου της κατανομής του πλούτου. Ενδεικτικά ο Thurow (1987) ορίζει ως μεσαία τάξη εκείνους που διαθέτουν εισόδημα 75% έως 125% του διάμεσου, ενώ το Pew Research Center εκείνους μεταξύ 67% και 200%. Παρομοίως

πιστοποιημένες δεξιότητες ή τον τρόπο ζωής, η μεσαία τάξη πλέον απειλείται. Ειδικότερα, δεν αντιμετωπίζει σημαντική κρίση αναπαραγωγής όπως «λοξοδρομώντας» - και εν μέρει προδικάζοντας την απάντηση - διατυπώνει το σχετικό ερώτημα η Αρανίτου (2019, σελ.58) για την Ελλάδα⁹⁹⁰, αλλά κονιορτοποιείται με τον κύριο όγκο της να κατευθύνεται προς τη βάση της κατανομής του πλούτου και μερικά μέλη της προς τα ανώτερα εισοδηματικά δεκατημόρια.

Τόσο σε αντιλαμβανόμενες ως εξισωτικές κοινωνίες όπως της Νορβηγίας και της Σουηδίας, όπου η εικόνα μιας κοινωνίας «in which most people are in the middle» είναι ιδιαίτερα δημοφιλής, όσο και στη Γαλλία και τη Γερμανία όπου η πλειοψηφία αισθάνεται πως ζει σε μια «πυραμιδική» κοινωνία (Hjellbreckke, Jarness & Korsnes (2014, σελ. 187-206), οι περισσότεροι Ευρωπαίοι αναγνωρίζουν -ακόμη και σήμερα- τον εαυτό τους να ανήκει στην μεσαία τάξη. 38% περίπου των εργαζομένων ηλικίας

ο Easterly (2000) προσδιορίζει τη μεσαία τάξη μεταξύ του τρίτου και όγδοου πληθυσμιακού δεκατημορίου της κατανομής, περιλαμβάνοντας έτσι σε αυτή το 60% του συνολικού πληθυσμού, ενώ αντίθετα ο Piketty (2014/2017) την τοποθετεί μεταξύ των φτωχότερων 50% και του πλουσιότερου 10%, εστιάζοντας στο 40% του συνολικού πληθυσμού. Αξιοσημείωτα, οι Reeves, Guyot & Krause (2018) ακολουθώντας συμπληρωματικά δώδεκα από τους εγκυρότερους εισοδηματικούς ορισμούς της μεσαίας τάξης στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, διαπιστώνουν πως σχεδόν εννέα στα δέκα νοικοκυριά, με ετήσιο εισόδημα από 13.000\$ έως 230.000\$, υπάγονται στην κατηγορία της μεσαίας τάξης. Ο προβληματισμός ενισχύεται όταν κανείς επιχειρήσει να προσδιορίσει τη μεσαία τάξη σε παγκόσμια κλίμακα. Κατά την αποκαλυπτική μελέτη των Banerjee & Duflo (2008), υπολογίζεται πως σε δείγμα δεκατριών χωρών στο οποίο περιλαμβάνονται η Ινδία, το Μεξικό και η Νότια Αφρική, τα νοικοκυριά που διαθέτουν ημερήσια κατά κεφαλήν καταναλωτική δύναμη από 2\$ έως 10\$, συναπαρτίζουν τη μεσαία τάξη. Σύμφωνα όμως λ.χ. με τον γενικευμένο ορισμό των Milanovic & Yitzhaki (2002), η παγκόσμια μεσαία τάξη οριοθετείται μεταξύ των διάμεσων εισοδημάτων της Βραζιλίας και της Ιταλίας. Οι δύο ορισμοί όχι μόνο διαφέρουν, αλλά δεν παρουσιάζουν καμμία τομή, κανένα κοινό υποσύνολο στα δύο σύνολα που σχηματίζουν μιας και η διάμεση ημερήσια κατά κεφαλήν κατανάλωση στη Βραζιλία υπολογίζονταν λ.χ. το 2005 σε δώδεκα δολάρια.

⁹⁹⁰ Η ερώτηση η οποία εστιάζει στη διερεύνηση πιθανής κρίσης αναπαραγωγής, διαφέρει ουσιαστικά από εκείνη που θα εστίαζε στην πιθανή βίαιη εξωγενή υποβάθμιση της μεσαίας τάξης και εξασφαλίζει το περιθώριο λογικοφανώς τεκμηριωμένης απάντησης «ουδέτερου προσήμου». Η συγγραφέας (Αρανίτου, 2019) παρά το σημαντικό έργο της στα τέσσερα πρώτα κεφάλαια, στην τελική ανάλυσή της υποπίπτει σε παραλείψεις, λογικά άλματα και επιπόλαιες ερμηνείες. Μεταξύ άλλων δεν αναφέρεται ουδέποτε στην «κρίσιμη» τάξη των συνταξιούχων, δε διαχωρίζει εργαζόμενους δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, καταλήγει στην ανθεκτικότητα των μικρών επιχειρήσεων χωρίς να εξετάζει ουσιαστικές ποιοτικές διαστάσεις όπως το αντικείμενο ή την παραγωγικότητα αυτών και ερμηνεύει την ποσοτική κυριαρχία τους (για την παραδοσιακή μικροαστική τάξη) στο πεδίο της αγοράς – που ήταν παραπάνω από αναμενόμενη – ακολουθώντας μια ασαφή διάκριση, ως μη κοινωνικοοικονομική κατάρρευση της μεσαίας τάξης αλλά σαν οικονομική συρρίκνωσή της.

μεταξύ 25 και 68 ετών κατά μέσο όρο στα 27 κράτη μέλη της Ένωσης⁹⁹¹ κατατάσσονται σύμφωνα με το LFS (Labour Force Survey)-2014 σε αυτή και πολλοί περισσότεροι αυτοπροσδιορίζονται ως μέλη της⁹⁹². Στις χώρες που μετείχαν στην πρώην Σοβιετική Ένωση, η μεσαία τάξη έχει πλέον αντικαταστήσει την άλλοτε σε ευρεία εκτίμηση εργατική τάξη ως πεδίο επιθυμητής αναγνώρισης, ενώ στις ανατολικές χώρες, στην Πολωνία, την Ουγγαρία και την Τσεχία η συμμετοχή στην συγκεκριμένη κοινωνικοοικονομική ομάδα εγγυάται την οικονομική σταθερότητα και την κοινωνική κινητικότητα προς τις υψηλότερες τάξεις.

Λαμβάνοντας υπόψιν τη δημοφιλία αυτή, μα σχεδόν ακινητοποιημένοι από τη δυσκολία προσδιορισμού κοινών της χαρακτηριστικών⁹⁹³, οι μελετητές συχνά επιχειρούν να εκτιμήσουν τις εξελίξεις στην μεσαία τάξη κατά την περίοδο της κρίσης συγκρίνοντάς τις με αυτές στην εργατική⁹⁹⁴, ακολουθώντας ουσιαστικά μια διαδικασία η οποία θεμελιώνεται στον ετεροπροσδιορισμό. Έτσι οι Huguée, Penissat & Spire (2020, σελ.78) καταλήγουν πως η μεσαία τάξη διατηρεί τα καταναλωτικά της «προνόμια» έναντι της εργατικής, αλλά σε κάθε περίπτωση αντιμετωπίζει

⁹⁹¹ Από τους υπολογισμούς εξαιρείται η Μάλτα. Σύμφωνα με την ίδια βάση δεδομένων η ευρωπαϊκή ανώτερη τάξη, η οποία περιλαμβάνει διευθύνοντες συμβούλους, διοικητικούς διευθυντές, δικαστές, ορισμένους γιατρούς, δικηγόρους και μηχανικούς υπολογίζεται σε 19% του πληθυσμού, ενώ σε 43% υπολογίζεται η εργατική τάξη με μέλη της μεταξύ άλλων οδηγούς, χειριστές μηχανών, καθαριστές, αγρότες, νοσοκόμες, οικοδόμους. Βλ. Huguée, Penissat & Spire (2020, Appendix 3, Table 15, σελ.195-6 / Mar2, σελ. 56-59). Βλ. επιπλέον την κατάταξη των Bigot et al. (2012) οι οποίοι αντλώντας δεδομένα από την EU-SILC για το έτος 2009 υπολογίζουν την μεσαία τάξη από 35,4% στην Λετονία έως 63,4% στην Ουγγαρία. Τα συγκεκριμένα μεγέθη αντιστοιχούν σε ποσοστά νοικοκυριών που το καθαρό διαθέσιμο εισόδημα ανά ενήλικο άτομο κυμαίνεται μεταξύ 70% και 150% του διάμεσου εθνικού εισοδήματος.

⁹⁹² Στη Σουηδία, στο Λουξεμβούργο και στην Ολλανδία, τέσσερις στους πέντε ανθρώπους αυτοπροσδιορίζονται ως μέλη της μεσαίας τάξης, ενώ στο Ηνωμένο Βασίλειο και στην Πορτογαλία δύο ή λιγότεροι. (OECD, 2019, σελ.20) Για το «middle class bias», δηλ. για την πεποίθηση κάποιου να ανήκει στην μεσαία τάξη ανεξάρτητα από την πραγματική κοινωνικοοικονομική κατάστασή του, φαινόμενο ιδιαίτερα συχνό στην Ιταλία, βλ. Evans (2004). Βλ. επιπλέον Bigot (2008), ο οποίος παρατηρεί πως μόνο το 15% έως 20% του πληθυσμού των ανώτερων εισοδηματικών ομάδων αυτοκατατάσσεται στις υψηλές τάξεις.

⁹⁹³ Επιχειρώντας να επιλύσουν το συγκεκριμένο πρόβλημα οι Huguée, Penissat & Spire, 2020, σελ.68-75) όπως και ο ΟΟΣΑ (OECD, 2019) στο έγγραφό του «Under Pressure: The squeezed Middle Class», εξετάζουν την ιδιοκτησία κατοικίας και το πολιτισμικό κεφάλαιο.

⁹⁹⁴ Οι δύο τάξεις είχαν ήδη συνδεθεί στενά στη Γαλλία για πρώτη φορά κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930 και τη διακυβέρνηση του Λαϊκού Μετώπου. Η ανέλιξη στην μεσαία τάξη προβάλλοταν τότε ως το απόλυτο κοινωνικό κατόρθωμα για τα χαμηλότερα στρώματα (Bigot, Croutte, Muller & Osier, 2012).

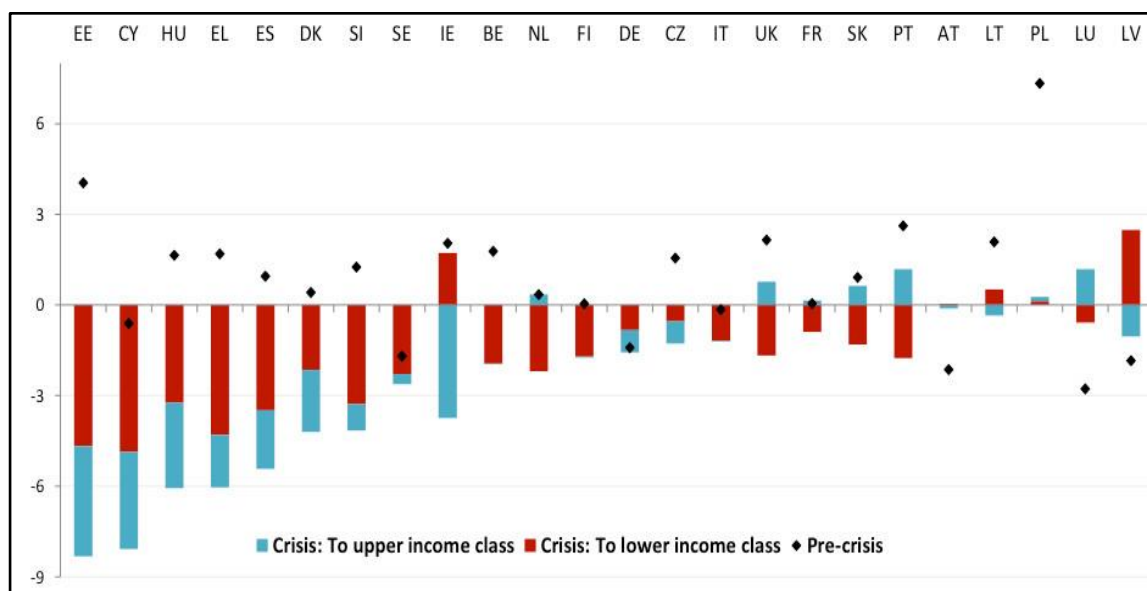
προοπτικές χαμηλότερων εισοδημάτων και μειωμένης κοινωνικής κινητικότητας συγκριτικά με προηγούμενες γενεές της ίδιας κοινωνικοοικονομικής ομάδας. Ο «αμυντικός» φόβος για ενδεχόμενη υποβάθμιση της ποιότητας ζωής έχει πλέον αντικαταστήσει την άλλοτε «επιθετική» προσδοκία ανέλιξης στις ομάδες της ευρωπαϊκής ελίτ. Αναγνωρίζοντας τη συλλογιστική αυτή και σε μια προσπάθεια αποκρυστάλλωσης του τελικού συμπεράσματος προκύπτουν διαδοχικά ποικίλοι προβληματισμοί. Αντιστοιχούν τα παραπάνω καταναλωτικά «προνόμια» στη διατήρηση μιας κρίσιμης μάζας στο μέσο της κατανομής του πλούτου ή συνιστούν τις άλλοτε δεδομένες καταναλωτικές δυνατότητες της εργατικής τάξης που πλέον έχουν καταστεί «προνόμια» της μεσαίας; Και ενδεικτικά, συμπληρωματικά, η απουσία κοινωνικής κινητικότητας στο καπιταλιστικό παραγωγικό μοντέλο και ειδικότερα για τις μεσαίες τάξεις, πέρα από οποιοδήποτε αντίκτυπο για την οικονομική μεγέθυνση ή τη δημοκρατία ως πολιτικό σύστημα, σηματοδοτεί μια κατάσταση ισορροπίας ή ισοδυναμεί νομοτελειακά με υποβάθμιση, συρρίκνωση, κονιορτοποίηση;

Στο σημείο αυτό δύο διακρίσεις εντός της μεσαίας τάξης απαιτείται να επιστρατευτούν. Η πρώτη αφορά τον οριζόντιο διαχωρισμό των εργαζομένων σε δημόσιο και ιδιωτικό τομέα. Παρά τις εθνικές διαφορές στο καθεστώς απασχόλησης και τις μισθολογικές αποδοχές, οι δημόσιοι υπάλληλοι προσφέρουν υπηρεσίες στο κοινό και απασχολούνται σε τομείς προστατευμένους από το διεθνή ανταγωνισμό. Αντιμετωπίζουν ανεργία μικρότερη από εκείνους που εργάζονται στον ιδιωτικό τομέα και ακολουθούν συγκεκριμένο εργασιακό ωράριο. Αυτές οι κοινές όμως παράμετροι υποκρύπτουν έναν σημαντικό συσχετισμό. Οι δημόσιοι υπάλληλοι εμφανίζουν την υψηλότερη ποσόστωση στην ευρωπαϊκή μεσαία τάξη (30-40%) συγκριτικά με εκείνες στην ανώτερη (20-30%) και την εργατική (10%) (Hugrée et al., 2020, σελ.60). Όταν λοιπόν η παρουσία του κράτους ως εργοδότη υποχωρεί, όπως συνέβη στη Μεγάλη Βρετανία όπου από το 2010 -οπότε ανήλθε στην εξουσία ο Cameron- έως το τέλος του 2016, 80,000 θέσεις δημοσίων υπαλλήλων καταργήθηκαν⁹⁹⁵, ή όπως συνέβη κατά την υλοποίηση πολλών πολιτικών που προβλέπονταν στα μνημόνια συνεργασίας την περίοδο της οικονομικής κρίσης, μειώνεται πρωτίστως η μεσαία τάξη. Η διαπίστωση αυτή δεν αποτελεί σε καμιά

⁹⁹⁵ <https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/nov/15/rust-belt-middle-class-wiped-out>

περίπτωση επιχείρημα άρνησης ενδεχομένως αναγκαίων μεταρρυθμίσεων, μα κρίσιμο, μη παραβλέψιμο δεδομένο τους.

Επιπρόσθετα η μεσαία τάξη διαιρείται κάθετα σε μια ανώτερη που διαθέτει σημαντικό βαθμό αυτονομίας και σε μια κατώτερη που συχνά βρίσκεται σε εξαρτημένη σχέση εργασίας (Hugrée et al., 2020, σελ.59-62)⁹⁹⁶. Στην πρώτη συγκαταλέγονται συνήθως εκείνοι με περισσότερες δεξιότητες, με καλύτερη εκπαίδευση ή απλά με περισσότερο πλούτο. Αποτελούν συνήθως τους επίγονους της άλλοτε δυτικής αστικής τάξης (bourgeoisie), τμήματος της ετερογενούς παγκόσμιας που αναδύοταν κατά τον δέκατο ένατο αιώνα και απέδιδε έμφαση στην εκπαίδευση και στα ατομικά επιτεύγματα (Dejung, Motadel & Osterhammel, 2019, σελ.2-4). Η διάκριση αυτή συμβάλλει σημαντικά στην κατανόηση του παρακάτω σχήματος:

Διάγραμμα 87: Μεταβολή (%) μεγέθους της μεσαίας τάξης κατά τα διαστήματα 2004-2008 και 2008-2013 και αποσύνθεση της μεταβολής κατά το διάστημα 2008-2013 ανάλογα με την εισοδηματική ομάδα προορισμού των φυγόντων (Vacas-Soriano & Fernández-Macias, 2017)⁹⁹⁷.

⁹⁹⁶ Ο ΟΟΣΑ ακολουθώντας τα εισοδηματικά κριτήρια διαχωρίζει την μεσαία τάξη σε τρεις κατηγορίες: εκείνη με χαμηλό εισόδημα (75-100% του διάμεσου), εκείνη με μεσαίο εισόδημα (100-150% του διάμεσου) και εκείνη με υψηλό (150-200% του διάμεσου). (OECD, 2019, σελ.21)

⁹⁹⁷ Στο συγκεκριμένο διάγραμμα η εκάστοτε εθνική μεσαία τάξη οριοθετείται μεταξύ του 75% και 200% του εθνικού διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος ανά νοικοκυριό. <https://www.eurofound.europa.eu/de/publications/blog/europes-shrinking-middle-class>. Για ένα μακρύτερο χρονικό ορίζοντα (προσεγγιστικά από το 1985 έως το 2009) βλ. την ενδελεχή μελέτη των Bigot et al. (2012).

Πριν την κρίση, η μεσαία τάξη (βλ. κουκκίδα) μειώνονταν στη Σουηδία, τη Γερμανία, την Αυστρία, το Λουξεμβούργο και τη Λετονία. Αυξάνονταν όμως στην πλειοψηφία των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αντιθέτως, κατά την πενταετία 2008-2013 η μεσαία τάξη συρρικνώνονταν σχεδόν παντού ⁹⁹⁸. Η ανησυχητική τάση δε παρατηρούταν μόνο σε χώρες οι οποίες μετείχαν σε προγράμματα οικονομικής βοήθειας όπως στην Ελλάδα, την Ισπανία και την Κύπρο, μα αξιοπρόσεκτα διαγράφοταν έντονη και σε κράτη με υγιή οικονομία όπως τη Σλοβενία, τη Σουηδία και τη Γερμανία. Ειδικότερα στις δύο τελευταίες περιπτώσεις βρίσκοταν σε συμφωνία με την πρότερη τάση, εκείνη κατά το διάστημα 2004-2008, καθιστώντας έτσι το φαινόμενο πολυετές, προσδίδοντάς του μερικώς κανονικότητα και ανάγοντάς το σε υπόδειγμα. Εξετάζοντας λεπτομερέστερα τις μετακινήσεις που επέφεραν την αρνητική μεταβολή της ευρωπαϊκής μεσαίας τάξης, διαπιστώνεται πως η συρρίκνωση δεν σηματοδοτούσε εν γένει τη μετάβαση πληθυσμού σε υψηλότερες εισοδηματικές ομάδες, μα πρωτίστως την υποβίβαση σε χαμηλότερες. Η αποκλειστικά προς τα κάτω εισοδηματική μετακίνηση της μεσαίας τάξης του Βελγίου, της Ολλανδίας και της Φιλανδίας επισκιάζει τις μεταβολές στην Ιρλανδία και την Τσεχία, οι οποίες αποτελούν αναντίρρητα δύο σημαντικές εξαιρέσεις, και επικυρώνει το παραπάνω συμπέρασμα. Σε κάθε περίπτωση η παρατηρούμενη συρρίκνωση αναδιαμόρφωνε την κοινωνική κατανομή του πλούτου προς την κλεψυδροειδή μορφή.

Στο πλαίσιο αυτό οι εθνικές μεσαίες τάξεις με κύριο εκφραστή τη νέα γενιά, η οποία διέβλεπε σαφώς διαφορετικές προοπτικές ανέλιξης από την προηγούμενη, αντιδρούσαν ποικιλοτρόπως. Στην Ιρλανδία, παρά το «squeezed middle» (Nolan et al., 2014), υπήρχε περιορισμένη πολιτική κινητοποίηση ⁹⁹⁹ σε αντίθεση με την Ισπανία, την Ελλάδα ή την Πορτογαλία. Στην τελευταία, τις διαμαρτυρίες της Geração à Rasca διαδέχονταν η μαζική μετανάστευση. Το 2012, περίπου 10.000 Πορτογάλοι εγκατέλειπαν κάθε μήνα την χώρα, αριθμός μεγαλύτερος ακόμη και από εκείνο της

⁹⁹⁸ Εξαιρέση αποτελούν οι τέσσερις χώρες στο δεξιό άκρο του διαγράμματος: η Λετονία, το Λουξεμβούργο, η Πολωνία και η Λιθουανία.

⁹⁹⁹ Βλ. ενδεικτικά την συγκέντρωση διαμαρτυρίας για τα μέτρα λιτότητας στις 27 Νοεμβρίου 2010. <https://www.theguardian.com/world/2010/nov/27/ireland-bailout-angry-demonstrators-dublin>

δεκαετίας του 1960¹⁰⁰⁰. Στη Φιλανδία, στις εκλογές του 2011 το κόμμα των «True Finns» (PS), υποστηριζόμενο από την συσπειρωμένη εθνική μεσαία τάξη (Hugrée et al., 2020, σελ.79), κατόρθωσε με την αντιμεταναστευτική και αντιενωσιακή ρητορική μια σημαντική εκλογική νίκη¹⁰⁰¹ και τέσσερα χρόνια αργότερα, συμμετείχε ως δεύτερη κοινοβουλευτική δύναμη στον κυβερνητικό συνασπισμό. Οι αριστερόστροφες αναδιανεμητικές πολιτικές που υποστήριζε και προωθούσε, δημιουργούσαν ένα μοναδικό κράμα με τον εθνικιστικό του λόγο και την εμμονική προσκόλλησή του σε συντηρητικές κοινωνικές αξίες (Arter, 2010). Ομόρροπα, στην Πολωνία κατά τις εκλογές τον Οκτώβριο του 2015, οι μεσαίες και εργατικές τάξεις έδιναν στο συντηρητικό κόμμα «Law and Justice» (PiS) την απόλυτη -για πρώτη φορά στην μεταψυχροπολεμική περίοδο- πλειοψηφία στο Sejm και στη Γερουσία¹⁰⁰². Τέσσερα χρόνια αργότερα, λίγο πριν το κόμμα επανεκλεγεί αποσπώντας το 44% των ψήφων, ο πρωθυπουργός Mateusz Morawiecki, επισήμαινε:

«It is our first and foremost concern that employees and entrepreneurs may enjoy the best possible creative conditions at their work because they work at times very hard for many hours a day. They are the burgeoning Polish middle class. [...].The Law and Justice is a party of the burgeoning Polish middle class – an ever-larger Polish middle class.»¹⁰⁰³.

¹⁰⁰⁰ Στο μεταναστευτικό κύμα κατά την κρίση οι μετανάστες δεν ήταν πλέον αγρότες ή έμποροι, μα μηχανικοί και επιστήμονες και ως γη ευκαιριών δεν προβάλλοταν η Γαλλία αλλά η Βραζιλία (Hugrée et al., 2020, σελ.79).

¹⁰⁰¹ Ήδη στις ευρωεκλογές το 2009 το κόμμα των «True Finns» (Perussuomalaisen puolue - PS) αποσπούσε 10% των ψήφων, ποσοστό σχεδόν ίσο με το καλύτερο ιστορικά εκλογικό αποτέλεσμα του κόμματος Finnish Rural Party (Suomen maaseudun puolue (SMP)) (από τη διάσπασή του οποίου προέκυψε το κόμμα «True Finns») το οποίο είχε επιτευχθεί κατά τις εθνικές εκλογές το 1970. Στις κοινοβουλευτικές εκλογές το 2011 το κόμμα αποσπούσε περισσότερο από 19% των ψήφων, δηλαδή περίπου 560 χιλιάδες, κατατάσσονταν τρίτη πολιτική δύναμη μόλις μετά το κυβερνών National Coalition Party και τους σοσιαλδημοκρατικούς με επικεφαλής την Jutta Urpilainen, και εξανάγκαζε έξι αντίπαλα κόμματα σε έναν ασθενή κυβερνητικό συνασπισμό.

¹⁰⁰² Το PiS απέσπασε στις εθνικές εκλογές το 2015 235 θέσεις από τις 460 στο Sejm και εξηνταμία από τις εκατό στη Γερουσία (Senate). <https://www.theguardian.com/world/2015/oct/27/poland-law-justice-party-wins-235-seats-can-govern-alone>

¹⁰⁰³ <https://polandin.com/44514369/law-and-justice-is-party-of-burgeoning-polish-middle-class-pm>. Για τη δημοφιλία του PiS η οποία οφείλεται στην υποσχόμενη ατζέντα των κοινωνικοοικονομικών μεταρρυθμίσεων και το πρόγραμμα «500plus» που αφορά κρατική επιδότηση για τα ανήλικα τέκνα, την προστασία της εθνικής ταυτότητας και την προώθηση των συντηρητικών αξιών βλ. μεταξύ άλλων το άρθρο του Aleks Szczerbiak (2019), διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2019/10/01/why-is-polands-law-and-justice-party-still-so->

Στη Μεγάλη Βρετανία τέλος, τον Ιούνιο του 2016, η μεσαία και η εργατική τάξη εκφράζονταν ελεύθερα στο σχετικό δημοψήφισμα. Η ανάλυση των αποτελεσμάτων δεν επέτρεπε περιθώρια πολλαπλών ερμηνειών. Εκείνοι που ψήφιζαν υπέρ της εξόδου της χώρας από την Ευρωπαϊκή Ένωση ανήκαν κατά συντριπτική πλειοψηφία σε αυτές¹⁰⁰⁴.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις επικυρώνουν το συμπέρασμα του γεωγράφου Guilluy (Γκιλλουί, 2019, σελ.24), παρόμοιο με εκείνο του Lind (2020)¹⁰⁰⁵, πως ολοένα και περισσότερο το Παρίσι, το Λονδίνο, το Μιλάνο μοιάζουν με «δωμάτια πανικού» όπου οι ανώτερες τάξεις, αρχικά αποσχιζόμενες από την κοινωνία, «χωρίς να δημιουργούν πλέον υποχρεώσεις», οχυρώνονται από τη διαδοχική αυτονόμηση των περιφερειών. Η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας ως «θρίαμβος της ελευθερίας»¹⁰⁰⁶, παρά την παύση οποιασδήποτε «Florange»¹⁰⁰⁷ ή την εγκατάλειψη οποιασδήποτε «Rust Belt»¹⁰⁰⁸ και τις άμεσες επιπτώσεις τους, φαίνεται να αποδυνάμωσε εκτός από το κράτος και την έννοια του κοινού συμφέροντος εντός αυτού. Χωρίς γραμματική του συλλογικού αγαθού σε υπερεθνικό επίπεδο, με αδύναμο το κράτος και τη σημασία της εθνικής ταυτότητας σε υποχώρηση, οι «basket of deplorables» της Hillary

popular/. Για την ανάδυση και το διαδοχικό ριζοσπαστισμό του κόμματος και την κυριαρχία του μέσω της δημαγωγίας βλ. Applebaum (2020).

¹⁰⁰⁴ Βλ. μεταξύ άλλων το άρθρο του Butcher (2019) με τίτλο «BREXIT: Working class revolt or middle class outlook.», διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://discoversociety.org/2019/07/03/brexit-working-class-revolt-or-middle-class-outlook/>. Αξιοσημείωτη επιπλέον είναι και η μαζική υποστήριξη του Brexit από τις τάξεις των συνταξιούχων (Alabrese, Becker, Fetzer & Novy, 2019), από τους «εκδιωκόμενους κληρονόμους της μεσαίας τάξης» όπως τους αποκαλεί ο Guilluy (Γκιλλουί, 2019, σελ.83-86).

¹⁰⁰⁵ Ο Guilluy (2018) τοποθετείται «αισιόδοξα» και αποδίδει στις λαϊκές τάξεις των περιφερειών μια «soft power» με την άσκηση της οποίας επιχειρείται να διατηρηθεί το συλλογικό αγαθό. Ο Lind (2020) περιγράφει την «νεοφιλελεύθερη επανάσταση από επάνω» και τη διαδοχική «λαϊκιστική αντεπανάσταση από κάτω».

¹⁰⁰⁶ Δύο έτη μετά την πτώση του Τείχους του Βερολίνου, ο George H.W. Bush παρασημοφόρουσε τον 92χρονο Friedrich von Hayek «[...] for a lifetime of looking beyond the horizon. At a time when many saw socialism as ordained by history, he foresaw **freedom's triumph**. [...]. Professor von Hayek is revered by the free people of Central and Eastern Europe as a true visionary [...].». Διαθέσιμος λόγος στον ιστότοπο <https://bush41library.tamu.edu/archives/public-papers/3642>

¹⁰⁰⁷ Η Florange, μια μικρή πόλη της βορειοανατολικής Γαλλίας έγινε σύμβολο της αποβιομηχάνισης της χώρας, όταν το 2012 έκλεισε το εργοστάσιο χαλυβουργίας της Arcelor Mittal. Βλ. Guilluy (Γκιλλουί, 2019, σελ. 66) και επιπλέον τον νόμο Loi Florange και την σχετική κριτική των Financial Times στον ιστότοπο: <https://www.ft.com/content/0527ee0-dde2-11e4-8d14-00144feab7de>.

¹⁰⁰⁸ Πρόκειται για τη γνωστή «Ζώνη της Σκουριάς» στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής.

Hilton¹⁰⁰⁹ και οι «les sans-dents» του Hollande¹⁰¹⁰ βρέθηκαν χωρίς «πυξίδα» και ταυτόχρονα σε συνθήκες οικονομικής επιδείνωσης. Στο πλαίσιο αυτό, αδιαφορώντας για τους εγκατεστημένους δημοκρατικούς θεσμούς, μα παρακινούμενοι ενδεχομένως σε σημαντικό βαθμό από την ανάγκη ατομικής και κοινωνικής αναγνώρισης (Charalambis, 2017, 2019; Wind, 2020¹⁰¹¹), προυπόθεση και πυρηνικό συστατικό της δημοκρατίας, έδειξαν οξύμωρα να απαντούν στα κελεύσματα του PVV στα περίχωρα του Ρότερνταμ, του FPÖ στην περιφέρεια της Βιέννης και του Εθνικού Μετώπου στις παρυφές του Παρισιού. Η «ανοιξιάτικη σκέψη»¹⁰¹² δεν αφορούσε τον κόσμο της αποψίλωσης της απασχόλησης¹⁰¹³, ο οποίος πλέον χωρίς αμφισβήτηση τέμνει και περιλαμβάνει σε μεγάλο βαθμό τον κόσμο της μεσαίας τάξης της Δύσης (OECD, 2019, σελ.75-101). Όχι όμως και εκείνων των υπόλοιπων χωρών. Από το 1990 έως το 2002 σχεδόν ογδόντα εκατομμύρια κάτοικοι των αναπτυσσόμενων χωρών εισήχθησαν στην μεσαία τάξη της Δύσης και τουλάχιστον 1,2 δισεκατομμύρια κατάφεραν να ανεληχθούν στις εθνικές μεσαίες τάξεις (Ravallion, 2009)¹⁰¹⁴. Ειδικότερα η κινεζική «Xiaokang society», στόχος των μεταρρυθμίσεων ήδη υπό την

¹⁰⁰⁹ <https://www.bbc.com/news/av/election-us-2016-37329812>. Στο απόπημα της υποψήφιας Προέδρου των Δημοκρατικών, η οποία αποκαλούσε τους ψηφοφόρους του ρεπουμπλικανού αντιπάλου της «αξιοθρήνητους», ο Trump διερωτόταν: «How can she be President of our country when she has **such contempt and disdain for so many great Americans?**»

<https://www.reuters.com/article/us-usa-election-clinton-idUSKCN11G063>

¹⁰¹⁰ <https://www.theguardian.com/world/2014/sep/10/francois-hollande-trierweiler-toothless-poor>

¹⁰¹¹ Από Wind (2020, σελ.15-20) βλ. την έννοια «fabricated tribalism». Βλ. επιπλέον Charalmbis (2017) για την επανεμφάνιση του ανορθολογισμού ως αποτελέσματος της αναζήτησης ταυτότητας λόγω του σταδιακού εξοβελισμού της κοινωνικής αναγνώρισης μετά τη στροφή προς την ανισότητα και για το φαινόμενο του λαϊκισμού ως της πολιτικής έκφρασης του ανορθολογισμού

¹⁰¹² Έκφραση του Emmanuel Macron στο λόγο του ως υποψήφιου στις γαλλικές προεδρικές εκλογές, στο Clermont-Ferrand στις 10 Ιανουαρίου 2017. «Penser printemps mes amis, c'est réconcilier l'ambition et le réel, c'est réconcilier la volonté de faire et les contraintes d'aujourd'hui». Ο λόγος είναι διαθέσιμος στον ιστότοπο <https://en-marche.fr/articles/discours/meeting-macron-clermont-ferrand-discours>.

¹⁰¹³ Η εκλογή του Macron και ο «καθησυχασμός» τον οποίο αυτή παρήγαγε αποκρύπτουν την εκλογική άνοδο του Εθνικού Μετώπου παρά τις αδυναμίες της υποψηφίου του. Από 6,4 εκατομμύρια ψήφους στις προεδρικές εκλογές το 2012, το κόμμα έλαβε 7, 6 εκατομμύρια κατά τον πρώτο γύρο και το ρεκόρ των 10,6 εκατομμυρίων κατά το δεύτερο (Γκιλλουί, 2019, σελ.63).

¹⁰¹⁴ Πρόκειται για μεσαίες τάξεις που παραμένουν αρκετά φτωχές συγκριτικά με εκείνες της Δύσης. Ενδεικτικά, βλ. Banerjee & Duflo (2008). Η διαπίστωση αυτή περιπλέκει το φαινόμενο καθώς τεκμηριώνει την υπόθεση πως δεν πρόκειται για μια απλή μετακύλιση πλούτου σε παγκόσμια κλίμακα, μα για την εδραίωση ενός παραδείγματος κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης και την ταυτόχρονη υποχώρηση ενός άλλου.

ηγεσία του Deng Xiaoping, με εκκρεμή την επιβεβαίωση του «tunnel effect» του Hirschman (1996)¹⁰¹⁵, φαίνεται να επιτυγχάνεται σταθερά όχι μόνο στις Tier-one μεγαλουπόλεις της Σανγκάης, του Πεκίνου ή της Guangzhou, μα και στην κινεζική ενδοχώρα (Barton, Chen & Jin στο McKinsey Quarterly, 2013) και η εγκαθίδρυσή της να συμβαδίζει με τη σταδιακή κατάρρευση της ευρωπαϊκής μεσαίας τάξης¹⁰¹⁶.

¹⁰¹⁵ Ο μελετητής (Hirschman, 1996) συσχετίζει την αύξηση της ανισότητας κατά τη διάρκεια μιας πορείας θετικής ανάπτυξης με την κίνηση στις λωρίδες σε μια κυκλοφοριακή συμφόρηση σε ένα τούνελ. Εάν όλοι βρίσκονται ακινητοποιημένοι, όλοι είναι απογοητευμένοι, μα η κατάσταση κρίνεται σταθερή. Όταν η κίνηση σε μια λωρίδα κυκλοφορίας ξεκινά, οι οδηγοί που βρίσκονται ακινητοποιημένοι στις υπόλοιπες λωρίδες αρχικά αισιοδοξούν και ελπίζουν στην αποσυμφόρηση και της δικής τους λωρίδας. Μα εάν ο χρόνος περάσει και συνεχίσει η κίνηση μόνο σε εκείνη την λωρίδα, η απογοήτευση των υπολοίπων αυξάνεται και ενδέχεται να παρατηρηθούν ακραίες συμπεριφορές όπως η καταπάτηση της ενδιάμεσης διαχωριστικής γραμμής και η απροειδοποίητη, ξαφνική μετάβαση στη συγκεκριμένη λωρίδα.

¹⁰¹⁶ Βλ. τον περίφημο «ελέφαντα» με ανυψωμένη προβοσκίδα του Milanovic (2019) στην κατανομή παγκόσμιου εισοδήματος ανά εκατοστημόριο. Βλ. επιπλέον Piketty, Yang & Zucman (2019).

9.8. Αξιολογώντας την αναδιανεμητική λειτουργία των μηχανισμών φορολόγησης.

Στο ευρύτερο πλαίσιο της ανισότητας εισοδημάτων εργασίας και της ανισότητας ιδιοκτησίας κεφαλαίου, οι τρεις παραπάνω εκδηλώσεις ασυνέχειας στην κατανομή του πλούτου και ειδικότερα, τα εξαθλιωμένα φτωχά στρώματα, η συγκρότηση μιας πληθυσμιακής ομάδας επισφαλούς χαμηλόμισθης απασχόλησης και η συρρίκνωση της μεσαίας τάξης, φέρνουν επιτακτικά στο προσκήνιο την αναδιανεμητική λειτουργία των εθνικών μηχανισμών φορολόγησης. Με αρνητικές ενδείξεις ως το σημείο αυτό, η αναπόφευκτη ολιστική αξιολόγηση της αναδιανομής, τόσο ως προς τον τρόπο, όσο και ως προς το βαθμό που η ίδια υλοποιείται, επιχειρείται με τη συγκριτική μελέτη της στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Εστιάζοντας στη δομή των φορολογικών εσόδων, οι Liapis, Rovolis, Galanos & Thalassinos (2013, σελ.54) παραθέτουν έπειτα από επεξεργασία των δεδομένων του ΟΟΣΑ (OECD, 2010), τον παρακάτω πίνακα για το έτος 2009:

Χώρα	Έσοδα από φορολόγηση εισοδήματος, κερδών κεφαλαίου και γεν. κερδών.	Εισφορές κοινωνικής ασφάλισης	Φόροι ιδιοκτησίας	Έμμεσοι φόροι σε αγαθά και υπηρεσίες (πχ. ΦΠΑ)
Γερμανία	28,82	38,80	2,29	29,65
Γαλλία	20,75	39,25	8,15	24,94
Ελλάδα	25,11	34,07	4,55	35,91
Ιταλία	32,57	31,77	6,22	24,38
Ιρλανδία	35,80	19,79	8,22	34,94
Πορτογαλία	26,32	32,74	3,63	36,60
Βέλγιο	35,91	33,39	4,72	25,17
Σουηδία	35,15	24,44	2,35	29,09
Φιλανδία	35,90	29,79	2,58	31,44
Αυστρία	27,93	34,89	1,27	28,07

Πίνακας 5: Δομή (%) φορολογικών εσόδων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το έτος 2009 (Liapis et al, 2013; OECD, 2010).

Η Γαλλία εμφανίζει τη μικρότερη ποσόστωση φορολογικών εσόδων από εισοδήματα

και κέρδη κεφαλαίου και τη μεγαλύτερη¹⁰¹⁷ από εισφορές κοινωνικής ασφάλισης. Η Ελλάδα, η Πορτογαλία και η Ιρλανδία καταγράφουν τις υψηλότερες ποσοστώσεις φορολογικών εσόδων από έμμεσους φόρους όπως το Φ.Π.Α. και η Αυστρία, ακολουθούμενη από τη Γερμανία, την χαμηλότερη από φόρους που σχετίζονται με την ιδιοκτησία. Γενικότερα, αναφορικά με τη σύσταση των φορολογικών εσόδων, διαπιστώνονται συγκλίσεις μεταξύ Ιταλίας και Βελγίου, Γερμανίας και Αυστρίας, Φιλανδίας και Σουηδίας και τέλος, Ελλάδας και Πορτογαλίας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον επιπρόσθετα εμφανίζει ο όγκος των φορολογικών εσόδων των διάφορων κρατών μελών, δηλαδή η ποσόστωσή τους προς το ΑΕΠ. Στην κατάταξη αυτή, η οποία για τα έτη 2009, 2012 και 2015 δίδεται στον Πίνακα 6., η Φιλανδία και η Αυστρία εμφανίζουν παραπλήσιες υψηλές τιμές με τη Γαλλία και την Ιταλία, ενώ στη Γερμανία παρατηρούνται τιμές χαμηλότερες και εγγύτερες με εκείνες της Ολλανδίας¹⁰¹⁸. Αναφορικά με τις χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, ο όγκος των φορολογικών εσόδων τους είναι εν γένει μικρότερος από εκείνον των παλαιότερων μελών της Ένωσης (Hallerberg, 2012, σελ.2)¹⁰¹⁹. Αξιοσημείωτα, το 2012, η Ελλάδα έπειτα από την ψήφιση του δεύτερου μνημονίου και μια τριετή περίοδο εφαρμογής πρωτόγνωρων μέτρων λιτότητας, με αύξηση των φορολογικών εσόδων και ταυτόχρονη κατακρήμνιση του ΑΕΠ, εισχώρησε ανάμεσα στην Ολλανδία και τη Γερμανία. Πέρα όμως από τις παραπάνω παρατηρήσεις τα συμπεράσματα που μπορούν να εξαχθούν από τον Πίνακα 6 είναι περιορισμένα. Το μέγεθος και η αποτελεσματικότητα της αναδιανομής παραμένουν κρίσιμες άγνωστες μεταβλητές, ενώ, για ακόμη μια φορά, παρατηρείται η αδυναμία αντιστοίχισης του σύνηθους αφαιρετικού σχήματος ανάλυσης που θεμελιώνεται στο διαχωρισμό του Ευρωπαϊκού Βορρά και Νότου στα πραγματικά δεδομένα.

¹⁰¹⁷ Η Ισπανία παρουσιάζει ακόμη μεγαλύτερη ποσόστωση φορολογικών εσόδων από εισφορές κοινωνικής ασφάλισης (39,44%) (Liapis et al, 2013, σελ.54).

¹⁰¹⁸ Για την ομαδοποίηση αυτή, οι Liapis et al. (2013, σελ.56), επεξεργάζονται τις ετήσιες μεταβολές των ποσοστώσεων των φορολογικών εσόδων ανά κατηγορία – όπως αυτές έχουν προσδιοριστεί στον Πίνακα 5- προς το ΑΕΠ για την περίοδο 2002-2009.

¹⁰¹⁹ Βλ. τιμές από τη βάση δεδομένων του ΟΟΣΑ, διαθέσιμη στον ιστότοπο: <https://data.oecd.org/tax/tax-revenue.htm>. Εξαιρέση φαίνεται να αποτελεί η Ουγγαρία, όπου το 2009 εμφάνιζε λόγο 38,9%, το 2012 38,4% και το 2015 38,7%. Οι αντίστοιχες τιμές ενδεικτικά για την Πολωνία ήταν 31,2%, 32,1% και 32,4% και για τη Τσεχία 32,3%, 33,7% και 33,3%. Σταθερά χαμηλό όγκο φορολογικών εσόδων παρουσιάζει από τα παλαιά μέλη η Ιρλανδία, η οποία από το 2015 βρίσκεται στην τελευταία θέση της κατάταξης με την χαμηλότερη τιμή λόγου φορολογικών εσόδων προς ΑΕΠ.

Χώρα	Φορολογικά έσοδα προς ΑΕΠ (%) – 2009	Φορολογικά έσοδα προς ΑΕΠ (%) – 2012	Φορολογικά έσοδα προς ΑΕΠ (%) – 2015
Βέλγιο	42,40	44,20	44,70
Γαλλία	41,50	44,40	45,30
Φιλανδία	40,90	42,70	43,90
Ιταλία	42,10	43,90	42,90
Αυστρία	41,00	41,80	43,00
Γερμανία	36,10	36,40	37,00
Ολλανδία	34,90	35,60	37,00
Ελλάδα	30,80	35,80	36,60
Πορτογαλία	29,90	31,80	34,40
Ισπανία	29,70	32,10	33,60

Πίνακας 6: Ποσοστό (%) φορολογικών εσόδων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς το ΑΕΠ για τα έτη 2009, 2012 και 2015.¹⁰²⁰

Αναφορικά με την αναδιανομή που επιτυγχάνεται μέσω των κοινωνικών μεταβιβάσεων, το μέγεθος και ο αντίκτυπος αυτής στην ανισότητα των εισοδημάτων εργασίας¹⁰²¹ και στη φτώχεια αποτυπώνονται αντίστοιχα στα διαγράμματα 75 και 83. Στο διάγραμμα 75, που αφορά το έτος 2015, διαπιστώνονται οι σχεδόν ανύπαρκτες συνέπειες των κοινωνικών μεταβιβάσεων στην τιμή του δείκτη Gini για τα εισοδήματα εργασίας στην Ελλάδα και τη Λετονία και σε πλήρη αντίθεση, ο εκπληκτικός κατεναυστικός τους αντίκτυπος στην Ιρλανδία. Οι κοινωνικές μεταβιβάσεις συγκροτούν επιπλέον σημαντικό αναδιανεμητικό μηχανισμό για τη Φιλανδία και το Βέλγιο όπου μειώνουν το δείκτη Gini κατά εννέα περίπου μονάδες και αμβλύνουν τέλος αισθητά, σχεδόν ισόποσα, την ανισότητα των εισοδημάτων εργασίας στην Αυστρία, την Ολλανδία, τη Γαλλία, τη Γερμανία και την Ουγγαρία¹⁰²².

¹⁰²⁰ Η βάση δεδομένων είναι διαθέσιμη στον ιστότοπο: <https://data.oecd.org/tax/tax-revenue.htm>

¹⁰²¹ Σύμφωνα με τους Wang & Caminada (2011, Figure 2-3/σελ.14-15), στο δείγμα 36 χωρών και για το έτος 2004, το 85% της συνολικής άμβλυνσης της ανισότητας των εισοδημάτων που επιτυγχάνοταν από την αναδιανομή οφείλοταν στις κοινωνικές μεταβιβάσεις και το 15% στους φόρους.

¹⁰²² Για μια αναλυτικότερη παρουσίαση στο πλαίσιο 36 χωρών και για το έτος 2004 χρησιμοποιώντας τις βάσεις δεδομένων του LIS βλ. Wang & Caminada (2011). Βλ. επιπλέον για το έτος 1994 την μελέτη των Heady, Mitrakos & Tsakloglou (2001) όπου η επιτυχία του Βελγίου και της Αυστρίας αντιπαραβάλλοταν στην αποτυχία της Ελλάδας και της Πορτογαλίας.

Στο διάγραμμα 83, όπου αποτυπώνεται η συμβολή των κοινωνικών μεταβιβάσεων στην μετακίνηση πληθυσμού πάνω από την γραμμή φτώχειας για τα έτη 2007 και 2015, παρατηρείται γενικότερα η διατήρηση ή η εξασθένηση της πρότερης τάσης. Μη αναμενόμενη αύξηση της συμβολής των κοινωνικών μεταβιβάσεων στην καταπολέμηση της φτώχειας καταγράφεται στην Ισπανία, την Κύπρο και την Ιρλανδία, ενώ σημαντική εξασθένηση της εξισορροπητικής τους λειτουργίας συμπεραίνεται στη Σουηδία, τη Γαλλία, την Ουγγαρία, την Τσεχία και την Πολωνία. Ιδιαίτερα για τις δύο τελευταίες χώρες, η παρατήρηση αυτή συνιστά μια αρνητική πλευρά της πρόσφατης οικονομικής ανάπτυξής τους που συχνά αγνοείται στις μελέτες οικονομικής μεγέθυνσης. Τέλος, καμμία σχετική θετική επίπτωση δε φαίνεται να έχουν διαχρονικά οι κοινωνικές μεταβιβάσεις στην Ελλάδα.

Οι παραπάνω διαφορετικές επιδόσεις, αν και καταγεγραμμένες στο συγκεκριμένο πεδίο των κοινωνικών μεταβιβάσεων, αναδεικνύουν πέρα από το ζήτημα της ικανότητας της αρχικής συγκέντρωσης εσόδων προς αναδιανομή των εθνικών συστημάτων φορολόγησης, την εξίσου κομβική σημασία του μεγέθους αυτών των εσόδων και την κρίσιμη μεταβλητή της αποτελεσματικότητας των σχετικών μηχανισμών στην ίδια την αναδιανομή. Εστιάζοντας στον όγκο των φορολογικών εσόδων, το ζήτημα της προοδευτικότητας της φορολόγησης, επικαιροποιημένο υπό τη δυναμική των παρατηρηθέντων τάσεων, ανακύπτει συχνά στην σύγχρονη βιβλιογραφία. Το πραγματικό ή επίπλαστο αδιέξοδο των περιορισμένων φορολογικών εσόδων σε περιόδους μάλιστα ύφεσης (συχνά προβαλλόμενο ως αιτία αναγκαίας συρρίκνωσης του κοινωνικού κράτους), σε συνδυασμό με την όξυνση των ανισοτήτων και τη νόμιμη, ολοένα και πιο ενισχυμένη φοροασυλία και φοροαποφυγή των υψηλών εισοδηματικών δεκατημορίων¹⁰²³ συγκροτούν ένα νέο πλαίσιο προβληματισμού για τη δικαιοσύνη και την αποτελεσματικότητα της προοδευτικής φορολόγησης, ένα πλαίσιο ωστόσο εξισορροπημένο το οποίο απέχει από τη στοχοποίηση συλλήβδην κοινωνικοοικονομικών ομάδων αφού «[...] δεν αρκεί να δούμε ποιος πληρώνει: πρέπει επίσης να λάβουμε υπόψη την επίπτωση της προτεινόμενης αναδιανομής στο σύνολο του οικονομικού συστήματος. [...] να

¹⁰²³ Βλ. ενδεικτικά για τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής Saez & Zucman (2019) και τον «Economic Recovery Tax Act» του προέδρου Reagan το 1981 ο οποίος καθιστούσε αποτελεσματικότερη την χρήση του «tax shelter» στην φοροαποφυγή. Βλ. επιπλέον Piketty (2007/2014, σελ.66-67).

μελετήσουμε τη δημοσιονομική επίπτωση του φόρου ή της εισφοράς.» (Piketty, 2007/2014, σελ.48-49). Οι Saez & Piketty (2013) προτείνουν την αύξηση φόρων στα υψηλά εισοδηματικά δεκατημόρια έως και 80%, οι Kindermann & Krueger (2014) διαπιστώνουν πως ο βέλτιστος¹⁰²⁴ οριακός φορολογικός συντελεστής¹⁰²⁵ για τα εισοδήματα εργασίας του πλουσιότερου εκατοστημορίου είναι 90%, ενώ η Αμερικανίδα Alexandria Ocasio-Cortez, από τη Βουλή των Αντιπροσώπων στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής υποστηρίζει στα πλαίσια ενός «Green New Deal» ανώτατο οριακό φορολογικό συντελεστή 70%¹⁰²⁶.

Μελετώντας ιστορικά τη φορολόγηση των πλουσίων κατά την μακριά περίοδο από το 1800 έως σήμερα, οι Scheve & Stasavage (2016, σελ.8-11/Figure 1.1.) διακρίνουν τρεις φάσεις. Η πρώτη αφορά τον 19^ο αιώνα οπότε η φορολόγηση της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας ήταν αμελητέα. Η δεύτερη, η οποία διήρκεσε προσεγγιστικά από την απαρχή του προηγούμενου αιώνα έως και τη δεκαετία του 1970, αποτέλεσε περίοδο πρωτοφανούς και γοργής αύξησης των φόρων εισοδήματος και κληρονομιάς για τους πλούσιους ενώ η τρίτη, η οποία εξελίσσεται τα τελευταία σαράντα έτη χαρακτηρίζεται από μια αδιάλλειπτη μείωση της φορολόγησης τους, δηλαδή από πλήρη αντιστροφή της προηγούμενης τάσης. Πράγματι ο μέσος όρος των υψηλότερων φορολογικών συντελεστών προσωπικού εισοδήματος σε εικοσιτρείς χώρες του ΟΟΣΑ μειώθηκε, όπως αποτυπώνεται στο διάγραμμα 88, από 66% το 1980, σε 46% το 2010 (Darvas & Wolff, 2016, σελ.69)^{1027,1028}.

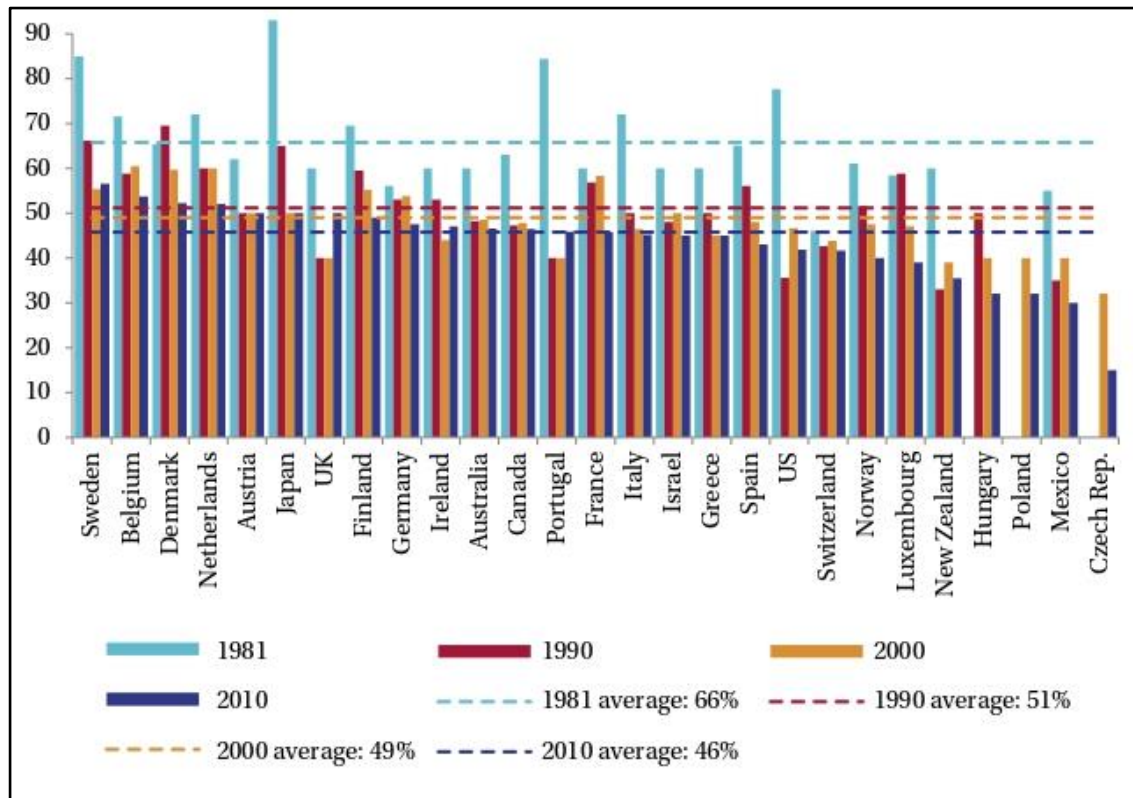
¹⁰²⁴ Βλ. καμπύλη Laffer η οποία περιγράφει θεωρητικά τη σχέση μεταξύ των συνολικών φορολογικών εσόδων του κράτους (κατακόρυφος άξονας) και του μέσου φορολογικού συντελεστή (οριζόντιος άξονας). Βλ. Burda & Wyplosz (2008, σελ.666-668).

¹⁰²⁵ «Ο οριακός συντελεστής φόρων και μεταβιβάσεων μεταξύ δύο δεδομένων επιπέδων εισοδήματος ορίζεται ως το άθροισμα όλων των πρόσθετων φόρων και μεταβιβάσεων που πρέπει να πληρώσει ή να λάβει ένα άτομο αν περάσει από το ένα δεδομένο επίπεδο εισοδήματος στο άλλο, εκφραζόμενο ως ποσοστό της διαφοράς του ακαθάριστου εισοδήματος.» (Piketty, 2007/2014, σελ.151).

¹⁰²⁶ <https://www.vox.com/policy-and-politics/2019/1/4/18168431/alexandria-ocasio-cortez-70-percent>.

¹⁰²⁷ Οι Darvas & Wolff (2016, σελ.69) εστιάζουν επιπλέον εύστοχα στο πλήθος των εισοδηματικών τάξεων για τους μηχανισμούς φορολόγησης. Διαπιστώνουν έτσι την μείωση των τάξεων αυτών από δεκατέσσερις κατά μέσο όρο το 1981, σε περίπου πέντε το 2000.

¹⁰²⁸ Στο συγκεκριμένο διάγραμμα αποδεικνύεται επιπλέον έμμεσα ο θετικός συσχετισμός μεταξύ της προοδευτικότητας της φορολογίας και της άμβλυνσης της εισοδηματικής ανισότητας, αφού σε κράτη όπως τη Σουηδία και το Βέλγιο όπου παρατηρείται χαμηλή εισοδηματική ανισότητα, το ποσοστό φορολόγησης των ανώτερων εισοδημάτων διατηρείται ακόμη σχετικά υψηλό.

Διάγραμμα 88: Μεταβολή φορολογικής βαθμίδας ανώτατων εισοδημάτων κατά την περίοδο 1980-2010 (Darvas & Wolff, 2016, σελ.70).

Η εφαρμογή της προοδευτικής φορολόγησης και η αύξηση της έντασής της συνέπεσαν με τη μεταπολεμική διαδικασία εκδημοκρατισμού στο δυτικό κόσμο. Αυτή η ιστορική συγκυρία και η ανάγνωσή της ως σχέση αιτιότητας - όπως άλλωστε και η επιδερμική εκλογίκευση της διαδοχικής πτώσης των φόρων των ανώτερων δεκατημορίων κατά την τρίτη προαναφερθείσα φάση -, θεμελίωσε απλοϊκές πεποιθήσεις και παρείχε καθησυχαστικές για το μέλλον βεβαιότητες. Η δημοκρατία φαινόταν αξιωματικά να φορολογεί περισσότερο τους πλούσιους ή να τους φορολογεί όταν η ανισότητα είναι υψηλή εξαιτίας ενός γενικευμένου αιτήματος αφηρημένης ισότητας και δικαιοσύνης ¹⁰²⁹. Οι Scheve & Stasavage (2016)

¹⁰²⁹ Παρόμοια, κατά τη προϊούσα μείωση της φορολόγησης των πλουσίων, πολλοί ισχυρίζονται πως αυτή οφείλεται στη δυνατότητα των πλουσίων να εγκλωβίζουν τη δημοκρατική πολιτική διαδικασία όπως λ.χ. συνέβη με την απόφαση Citizens United του Ανώτατου Δικαστηρίου των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής το 2010 ή στη διαδεδομένη εκτίμηση πως η υπερφορολόγηση των πλουσίων είναι καταστροφική για την οικονομική μεγέθυνση. Παρά το γεγονός πως η σχετική δυνατότητα των πλουσίων υφίσταται σε κάποιο βαθμό (βλ. ενδεικτικά Cagé (2020)) και η παραπάνω εκτίμηση μπορεί περιπτωσιακά να ισχύει, καμία από τις δύο δε λειτούργησε ως αρχικό επιχείρημα για τη μείωση της φορολόγησης των ανώτερων εισοδηματικών δεκατημορίων.

ανακαλύπτοντας τη βαρύτητα του επιχειρήματος της «αποζημίωσης/συνεισφοράς» («compensatory argument») στην αύξηση της φορολόγησης των πλουσίων κατά τη μαζική κινητοποίηση στους δύο παγκόσμιους πολέμους, διαπιστώνουν την πλάνη και προσδιορίζουν με σαφήνεια τους τρεις λόγους για τους οποίους κανείς μπορεί να υποστηρίξει την προοδευτική φορολόγηση. Δίπλα στο επιχείρημα της «αποζημίωσης/συνεισφοράς», οι μελετητές διατυπώνουν το επιχείρημα της «δυνατότητας των πλουσίων να πληρώσουν» («ability to pay»), και εκείνο το πολυσήμαντο της «ίσης αντιμετώπισης» («equal treatment»). Κατά την ιστορική παλινδρόμηση από την «ισότητα της θυσίας»¹⁰³⁰ του John Stuart Mill (1848) και τον ίδιο φόρο για όλους - είτε ως απόλυτο ποσό, είτε ως ποσόστωση -, από την αναλογική δηλαδή φορολόγηση, μέχρι την αρχή του «maximin» των Kolm (1971) και Rawls (1971), σύμφωνα με την οποία η δίκαιη κοινωνία οφείλει να μεγιστοποιεί τις ελάχιστες ευκαιρίες που προσφέρει το κοινωνικό σύστημα, μέχρι τη διάδοση και εφαρμογή της προοδευτικής φορολόγησης και τη σταδιακή εγκατάλειψή της, τα τρία επιχειρήματα εναλλάσσονται, ενισχύονται ή υποχωρούν και συνδέονται ως διαδοχικοί κρίκοι σε παροδικές «αλυσίδες» τεκμηρίωσης και δικαιολόγησης. Διάφορες επιπρόσθετα θεωρητικές αναζητήσεις, όπως ενδεικτικά η εστίαση του Saint-Lambert στον τρόπο με τον οποίο δημιουργείται ο προς φορολόγηση πλούτος¹⁰³¹ ή η απομάκρυνση των Edgeworth (1897) και Pigou (1920) από το δικαιοκρίτηριο και η στόχευσή τους στη συνολική απώλεια της κοινωνίας από τη διαδικασία της φορολόγησης, σε δεδομένες κάθε φορά κοινωνικοοικονομικές συνθήκες

Αν και οι προεκλογικές εκστρατείες στον Καναδά χρηματοδοτούνταν μέχρι πρόσφατα από το δημόσιο - δηλ. η πολιτική διαδικασία δε δεσμεύονταν από τα ανώτερα εισοδηματικά δεκατημόρια -, η καναδική Κυβέρνηση κατάργησε τον φόρο κληρονομιάς ήδη από το 1971. Παρόμοια, δε φαίνεται να υπάρχουν στοιχεία που να αποδεικνύουν πως οι κυβερνήσεις αυξάνουν ή μειώνουν την προοδευτικότητα της φορολόγησης όταν ο ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης αυξάνεται ή μειώνεται αντιστοίχως. Βλ. Scheve & Stasavage (2016, σελ.16-19/192-195).

¹⁰³⁰ Πρόκειται για τον όρο «equality of sacrifice». Όπως την όρισε ως αρχή της διανεμητικής δικαιοσύνης ο J.S. Mill: «As a government ought to make no distinction of persons or classes in the strength of their claims on it, whatever sacrifices it requires from them should be made to bear as nearly as possible with the same pressure upon all. [...] Equality of taxation, therefore, as a maxim of politics, means equality of sacrifice.» [Mill, 1848, Bk. V, Ch. II].

¹⁰³¹ Η σχετική συζήτηση εκείνη την περίοδο, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, αφορά την «πολυτέλεια» (“luxury”) και την φορολόγησή της. Αξιοσημείωτα, ο Adam Smith, παρά την υποστήριξή του προς ένα αναλογικό σύστημα φορολόγησης, τίθεται υπέρ της φορολόγησης της «πολυτέλειας». Βλ. Scheve & Stasavage (2016, σελ.28-30).

διαμόρφωσαν σημεία καμπής στην ιστορία της φορολόγησης και επέτρεψαν την παροδική κυριαρχία της μίας ή της άλλης μεθόδου.

Το μοναδικό πλέον δεδομένο, αρκετά γενικό μα θεμελιώδες, σχετίζεται με την αποτελεσματικότητα της αναδιανομής ως πυρηνικού αιτήματος της διαδικασίας της φορολόγησης. Έπειτα από τη διαμάχη των δύο Cambridge κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960, τη διαμάχη δηλαδή μεταξύ της κλασικής και της οριακής θεωρίας για την κατανομή του εισοδήματος μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας¹⁰³², έχει γίνει ευρέως αποδεκτή η υπεροχή της δημοσιονομικής αναδιανομής έναντι της απ' ευθείας αναδιανομής (Piketty, 2007/2014, σελ.40-50). Με άλλα λόγια δηλαδή, έχει αποδειχθεί πως η αναδιανομή είναι αποτελεσματικότερη στο πλαίσιο μιας οικονομίας της αγοράς με δικό της σύστημα τιμών όπου υπάρχουν δυνατότητες υποκατάστασης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας και διακλαδικών ανακατατάξεων, στο πλαίσιο δηλαδή μιας σύγχρονης οικονομίας, όταν αυτή είναι υπόθεση κράτους που επιλύεται μέσω διαφορετικής και στοχευμένης φορολόγησης συγκεκριμένων μεγεθών όπως λ.χ. των κερδών μιας εταιρείας, παρά όταν είναι αδιαμεσολάβητη υπόθεση ιδιωτών, κεφαλαιούχων και εργαζομένων¹⁰³³.

Σε περιβάλλον παγκοσμιοποίησης το οποίο αναμφισβήτητα δυσχεραίνει τη φορολόγηση των πλουσίων αλλά δε δείχνει να ευθύνεται για την παρατηρηθείσα σταδιακή μείωσή της κατά τις τελευταίες δεκαετίες (Scheeave & Stasavage, 2016, σελ.195-200), και με εξίσου ευπρόσβλητα τα τρία παραπάνω επιχειρήματα δικαιολόγησης της φορολόγησης, των οποίων η ορθή επίκληση απαιτεί τον προσδιορισμό σχετικών συνοριακών συνθηκών, τα κράτη-μέλη αποφασίζουν και

¹⁰³² Το Cambridge της Μεγάλης Βρετανίας υπογράμμισε τη διανεμητική διάσταση στην κατανομή των εισοδημάτων μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας και τη διαπραγματευτική ισχύ των δύο πόλων, ενώ το Cambridge της Μασαχουσέτης εστίαζε στον επιμεριστικό ρόλο των τιμών του κεφαλαίου και της εργασίας και τη δυνατότητα υποκατάστασης του ενός μεγέθους από το άλλο.

¹⁰³³ Η δημοσιονομική αναδιανομή επιτρέπει το διαχωρισμό της τιμής της εργασίας που πληρώνουν οι επιχειρήσεις από την τιμή που λαμβάνουν οι εργαζόμενοι. Καθώς προϋποθέτει την αποδοχή της ελαστικότητας της υποκατάστασης κεφαλαίου από εργασία, δηλαδή τη δυνατότητα των επιχειρήσεων να χρησιμοποιήσουν περισσότερο κεφάλαιο από ότι εργασία όταν η τιμή του πρώτου είναι χαμηλή και εκείνη της δεύτερης υψηλή, τροφοδοτεί τον αριστερό σκεπτικισμό απέναντι στη φορολογία ως «προνομιακό εργαλείο της κοινωνικής δικαιοσύνης». Η αντιπαράθεση για την υποκατάσταση κεφαλαίου από εργασία και το αντίστροφο εμφανίζεται συχνά ως γενικότερη αντιπαράθεση για τη νομιμότητα του καπιταλισμού και του συστήματος των τιμών (κεφαλαίου & εργασίας) (Piketty, 2007/2014, σελ. 57-61).

υλοποιούν τις φορολογικές τους πολιτικές και τα ενωσιακά θεσμικά όργανα καλούνται να τις εναρμονίσουν και να διαχειριστούν τον ανταγωνισμό μεταξύ των χωρών για τον χαμηλότερο νόμιμο φορολογικό συντελεστή εταιρειών.

Είκοσι έτη σχεδόν μετά το Ruding Report (1992)¹⁰³⁴, κράτη και ενωσιακά θεσμικά όργανα φαίνεται να λειτουργούν αποσπασματικά και ασυντόνιστα στο πεδίο της φορολόγησης. Η οριοθέτηση της αναγκαίας υπερεθνικής δράσης «focused on what is strictly necessary»¹⁰³⁵ παραμένει θολή και ουσιαστικά εκκρεμής, ο έλεγχος που ασκούν τα θεσμικά όργανα στον συγκεκριμένο τομέα γίνεται ολοένα εντονότερος, πάντοτε υποδόριος και αποκομμένος από οποιαδήποτε δημοκρατική πολιτική διαβούλευση και αντιπαράθεση (Genschel & Jachtenfuchs, 2011), ενώ τα κράτη περιορισμένα σε μια διακηρυγμένη¹⁰³⁶ μα ουσιωδώς μόνο μερική αυτονομία, η οποία μειώνεται παράδοξα ακόμη περισσότερο υπό το καθεστώς της υποχρεωτικής πλήρους ομοφωνίας για οποιαδήποτε αλλαγή στο πεδίο της φορολόγησης, επιδίδονται σε «μανιώδεις αγώνες δρόμου» (Strauss-Kahn 2004, σελ. 60)¹⁰³⁷ για μείωση της φορολόγησης των εταιρειών.

Ο φορολογικός ανταγωνισμός δεν επιτρέπει στις κυβερνήσεις να συλλέξουν επαρκείς εταιρικούς φόρους, αφού επιβάλλει ολοένα πιο χαμηλούς θεσμοθετημένους συντελεστές φορολόγησης¹⁰³⁸. Οι τελευταίοι δεν επιφέρουν μόνο γενική μείωση των εσόδων από τα φορολογηθέντα κέρδη. Συγκροτούν επιπλέον σημαντικό

¹⁰³⁴ Πρόκειται για την Αναφορά της Επιτροπής με επικεφαλή τον πρώην Ολλανδό υπουργό Οικονομικών Onno Ruding, επιτροπή η οποία συστάθηκε το 1991 με σκοπό τη διερεύνηση των αναγκών μεταρρυθμίσεων στην φορολόγηση των εταιρειών στην κοινή πλέον ευρωπαϊκή αγορά. Διαθέσιμο κείμενο στον ιστότοπο <http://aei.pitt.edu/1332/>.

¹⁰³⁵ Αξιοπρόσεκτα η Επιτροπή του Ruding διατυπώνει το σχετικό αδιέξοδο χωρίς ωστόσο να ασχολείται με αυτό αφού: «[...]considers it unlikely that Member States acting independently of each other can bring about any significant reduction in the distortions affecting the functioning of the internal market. Action must therefore be taken at Community level. In view of the importance of taxation for Member States' sovereignty, the Committee argues in favour of Community action focused on what is strictly necessary and so puts forward a programme of recommendations [...]». Απόσπασμα διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_92_197. Θεσμικά η Ένωση είναι υπεύθυνη για την εναρμόνιση των εθνικών φορολογικών πολιτικών ώστε να διασφαλιστεί η εύρυθμη λειτουργία της κοινής αγοράς (Άρθρ. 93 και 94 Σ.Ε.Ε; πλέον Άρθρ.113 και 115 Σ.Λ.Ε.Ε.).

¹⁰³⁶ Η απόλυτη αυτονομία των κρατών μελών στο πεδίο της φορολόγησης διακηρύσσεται στις συνθήκες της Ένωσης, αφού η ίδια η φορολόγηση αποτελεί πυρηνική λειτουργία των εθνικών κυβερνήσεων και θεωρείται ζήτημα αμιγούς (υψηλής) πολιτικής.

¹⁰³⁷ Στην αγγλική «mad race».

¹⁰³⁸ Στην αγγλική «statutory corporate tax rate».

πλεονέκτημα για τις μεγάλες εταιρείες που βρίσκονται σε υψηλά επίπεδα κερδοφορίας, αφού η εφαρμογή τους ισοδυναμεί ουσιαστικά με εξαίρεση συγκεκριμένων ποιοτικά κερδών από τη φορολόγηση¹⁰³⁹, και κατ' επέκταση προκαλεί απώλεια που δεν δύναται να αντισταθμιστεί από τη διαδοχική διεύρυνση της εταιρικής φορολογικής βάσης, στρατηγική η οποία συνήθως αποφασίζεται σε μια απεγνωσμένη προσπάθεια διασφάλισης των κρατικών εσόδων (Ganghof & Genschel, 2007, σελ.7-9). Επιπρόσθετα, οι χαμηλοί θεσμοθετημένοι συντελεστές εταιρικής φορολόγησης επιδρούν εμμέσως στη φορολόγηση των ατομικών εισοδημάτων. Είτε εξαναγκάζουν τις κυβερνήσεις να δεχθούν ένα χάσμα μεταξύ αυτών και των συντελεστών φορολόγησης των ατομικών εισοδημάτων, επιτρέποντας έτσι επιζήμιους για τα δημόσια οικονομικά ελιγμούς και εγχώριες οικονομικές στρεβλώσεις (tax rate gap effect), είτε τις εξαναγκάζουν σε μείωση των συντελεστών φορολόγησης των ατομικών εισοδημάτων, περιορίζοντας δραστικά τη προοδευτικότητα της φορολόγησης (pull down effect) (Ganghof & Genschel, 2007)¹⁰⁴⁰. Για τους λόγους αυτούς ο Mario Monti στην Αναφορά του «A new Strategy for the Single Market – At the service of Europe's Economy and Society» (2010) προς τον πρόεδρο της Επιτροπής Barroso, η οποία αξιοσημείωτα προλογίζοταν από απόσπασμα του Paul – Henri Spaak που επισήμαινε τη σημασία της πολιτικής

¹⁰³⁹ Οι Ganghof & Genschel (2007, σελ.7-8) διακρίνουν το εισόδημα κεφαλαίου σε κανονικό (normal) και σε «παραπάνω από κανονικό» (above-normal). Το δεύτερο, σημαντικό εισόδημα για τις μεγάλες εταιρείες, υπόκειται στο θεσμοθετημένο συντελεστή φορολόγησης και έτσι όσο πιο χαμηλός είναι αυτός, τόσο λιγότερο από το συγκεκριμένο εισόδημα κεφαλαίου φορολογείται.

¹⁰⁴⁰ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του αδιέξοδου ήταν η Γερμανία η οποία κατά την ενοποίηση το 1990 είχε ανώτατο φορολογικό συντελεστή ατομικού εισοδήματος 53% και αντίστοιχο συντελεστή φορολόγησης για τις εταιρείες 58%. Εξαιτίας του δημοσιονομικού «βάρους» της ενοποίησης οποιαδήποτε μείωση του 53% ήταν απεχθής. Από την άλλη ωστόσο πλευρά, ο συντελεστής φορολόγησης των εταιρειών ήταν αρκετά υψηλός λαμβάνοντας υπόψη το διεθνή ανταγωνισμό. Το 2006 ο ανώτατος φορολογικός συντελεστής ατομικού εισοδήματος είχε μειωθεί στο 44% ώστε να επιτρέψει το συντελεστή φορολόγησης των εταιρειών να αγγίξει το 38%. Μόνο κατά την κοκκινο-πράσινη κυβέρνηση (1998-2005) η μείωση των φορολογικών εσόδων που προκλήθηκε από τις φορολογικές μεταρρυθμίσεις υπολογίζεται σε 60 δισεκατομμύρια ευρώ ((Ganghof & Genschel, 2007, σελ.11/16).

διάστασης των ενωσιακών αποφάσεων και δράσεων¹⁰⁴¹, πρότεινε μεταξύ άλλων¹⁰⁴² κοινό θεσμοθετημένο συντελεστή φορολόγησης εταιρειών¹⁰⁴³ και υπογράμμισε τον κίνδυνο υπερβολικής μετακύλισης της φορολόγησης από κινητούς παράγοντες όπως το κεφάλαιο σε λιγότερο κινητούς όπως την εργασία, μέσω της αύξησης της φορολόγησης των ατομικών εισοδημάτων ή της αύξησης των κοινωνικών εισφορών (Monti, 2010, σελ.79-83). Η μετακύλιση αυτή, προϊούσα σε αρκετά κράτη μέλη, αποτελεί την κορύφωση ενός εσωκρατικού «χομπσιανού» ανταγωνισμού¹⁰⁴⁴, ο οποίος βρίσκεται σε απόλυτη συμφωνία με και ενισχύεται από τον αυτοκαταστροφικό διεθνή ανταγωνισμό των κρατών εντός της Ένωσης για την φαντασική σε ορισμένο βαθμό¹⁰⁴⁵ προσέλκυση εταιρειών.

Σε αυτό το δυσοίωνα πολύπλοκο περιβάλλον, η ίδια η Ένωση, η οποία στερείται φορολογικών εσόδων και σύμφωνα με τις συμβατικές αναλύσεις, αλλά και τις επικυρωμένες Συνθήκες, διαχειρίζεται αποκλειστικά τεχνικά ζητήματα της κοινής αγοράς με αμελητέες αναδιανεμητικές παρενέργειες¹⁰⁴⁶, λειτουργεί στο πεδίο της φορολόγησης δεσμευτικά, παράγοντας κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες

¹⁰⁴¹ Όπως αυτό παρατίθεται στην αναφορά (Monti, 2010, σελ.2): «All those who, in trying to meet the economic challenges set out by the treaty of Rome, neglected the political dimension have failed. As long as [those] challenges will be addressed exclusively in an economic perspective, disregarding their political angle, we will run – I am afraid – into repeated failures.»

¹⁰⁴² Ο Monti (2010, σελ.82-3) προτείνει ακόμη την έναρξη συζητήσεων για περιβαλλοντικό φόρο, τον υπερεθνικό συντονισμό των μεταβολών του Φ.Π.Α., και τη σύσταση ενός Tax Policy Group υπό την προεδρία του αρμόδιου Επιτρόπου.

¹⁰⁴³ Βλ. επιπλέον την παλαιότερη μελέτη του de Mooij (2004) για την εναρμόνιση της εταιρικής φορολόγησης μέσω της θεσμοθέτησης ενός ελάχιστου φορολογικού συντελεστή.

¹⁰⁴⁴ Στη συλλογιστική της μετακύλισης η φοροαπαλλαγή ή η ελαφριά φορολόγηση των εταιρειών σηματοδοτεί την εκτεταμένη φορολόγηση του εισοδήματος εργασίας ή την αύξηση των κοινωνικών εισφορών ώστε να συγκεντρωθεί εάν είναι εφικτό ο ίδιος όγκος φορολογικών εσόδων. Αντιστοιχίζεται έτσι στο κέρδος των επιχειρήσεων η οικονομική απώλεια των ατόμων.

¹⁰⁴⁵ Ο φορολογικός συντελεστής που εφαρμόζεται στα κέρδη μιας επιχείρησης, δεν αποτελεί την μοναδική παράμετρο στη λήψη απόφασης υλοποίησης επενδύσεων. Όπως εξηγεί ο Monti (2010, σελ.80) στην αναφορά του «Business surveys show that corporate tax levels are only one of the factors taken into account by business when weighing the attractiveness of alternative locations for direct investments. Other factors, such as stability of political and regulatory environment, infrastructure, productivity and labour costs are considered more important than corporate taxation.»

¹⁰⁴⁶ Όπως διαπιστώνει ο Hix (2008, σελ.11), «The EU is a multilevel system of government, which allows European citizens to make decisions about regulation of the continent-wide market at the European level while maintaining power over taxation and spending at the national level.», ή οι Hooghe & Marks (2008, σελ.115), «Policies that redistribute income among individuals are handled almost exclusively within national states, whereas policies having to do with trade and market integration are handled almost exclusively at the European level.».

παράδοξα¹⁰⁴⁷ ολοένα περισσότερα νομοθετήματα στο παράγωγο δίκαιο. Καθώς το πλήθος αυτών των νομοθετημάτων αυξάνεται, το περιεχόμενο τους επεκτείνεται σε ποικίλους τομείς της φορολόγησης¹⁰⁴⁸, ενώ οι ευέλικτες στην υλοποίηση οδηγίες αντικαθίστανται από υποχρεωτικές αποφάσεις και κανονισμούς. Ενδεικτικά, το διάστημα 1988-1997 εκδόθηκαν οκτώ (8) κανονισμοί, τριανταπέντε (35) οδηγίες και εβδομηνταεπτά (77) αποφάσεις, ενώ την επόμενη δεκαετία, 1998-2007, δεκατρείς (13) κανονισμοί, τριανταεννιά (39) οδηγίες και εκατόν σαρανταεπτά (147) αποφάσεις (Genschel & Jachtenfuchs, 2011, σελ.298/Table 1). Διατρέχοντας κανείς αυτόν τον όγκο νομοθετημάτων, διαπιστώνει πως η εμβολή των θεσμικών οργάνων στο πεδίο της φορολόγησης, η οποία σύμφωνα με τους Genschel & Jachtenfuchs (2011, σελ. 303-306) είναι αρκετά ισχυρότερη και από εκείνη της ομοσπονδιακής κυβέρνησης στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής όπου η κεντρική διοίκηση διαθέτει περισσότερη θεσμική δικαιοδοσία επέμβασης στο καθεστώς φορολόγησης που ακολουθούν οι πολιτείες, αφορά πρωτίστως τον φόρο προστιθέμενης αξίας και τους υπόλοιπους έμμεσους φόρους και ελάχιστα τη φορολόγηση των προσωπικών εισοδημάτων ή εταιρικών εσόδων¹⁰⁴⁹. Αν και το σχετικό κενό καλύπτει το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο με μια υπερβολική αύξηση των υποθέσεων που αφορούν την άμεση φορολόγηση (Aujean, 2007), οι συνέπειες της λανθάνουσας ασυμμετρίας δεν μπορούν να αγνοηθούν. Ο φόρος προστιθέμενης αξίας και οι έμμεσοι φόροι στην κατανάλωση, αντίθετα από τον φόρο εισοδήματος, αφορούν εξίσου ολόκληρη την κοινωνία. Ως εκ τούτου, ο κύριος όγκος τους συγκεντρώνεται από τα φτωχότερα και μεσαία στρώματα που αποτελούν την πλειοψηφία του πληθυσμού. Επομένως, η λεπτομερής - σε σύγκριση με την αντίστοιχη συγκεχυμένη για την φορολόγηση των

¹⁰⁴⁷ Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, ο όγκος του δευτερογενούς δικαίου αυξάνεται με ολοένα μικρότερο ρυθμό (König et al. 2006, σελ. 559).

¹⁰⁴⁸ Από τους φόρους ενδεικτικά που επιβαρύνουν την κατανάλωση των επεξεργασμένων καπνών το 1972 (72/464/ΕΟΚ), το 1990 το Συμβούλιο εστίασε στο κοινό φορολογικό καθεστώς των πολυεθνικών εταιρειών και εξέδωσε δύο σχετικές οδηγίες (90/434-435/ΕΟΚ), το 2003 στην φορολόγηση των υπό μορφή τόκων εισοδημάτων από αποταμιεύσεις (Οδηγία 2003/48/ΕΚ) και το 2006 στο κοινό σύστημα φόρου προστιθέμενης αξίας, ο οποίος πλέον δε θα μπορούσε να είναι μικρότερος από 15% (Οδηγία 2006/112/ΕΚ). Η σχετική οδηγία για το κοινό σύστημα φόρου προστιθέμενης αξίας αντικαθιστούσε την έκτη οδηγία του Συμβουλίου (77/388/ΕΟΚ) η οποία είχε εκδοθεί πριν τριάντα έτη, το 1977.

¹⁰⁴⁹ Βλ. επιπλέον το δίτομο βρετανικό «Mirrlees Review» (2010/2011) το οποίο εστιάζει στη διεύρυνση της φορολογικής βάσης για το Φ.Π.Α. και εν γένει στην αύξηση των φόρων κατανάλωσης. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://ifs.org.uk/publications/mirrleesreview>.

εταιρειών - θεσμοθέτησή τους επιδρά άμεσα στην κοινωνική κατανομή του πλούτου και μάλιστα μετασχηματίζοντάς την προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση όξυνσης των παρατηρηθέντων ανισοτήτων. Τούτο ισοδυναμεί με ολίσθημα¹⁰⁵⁰. Το ολίσθημα γίνεται διττό καθώς οι παρεμβάσεις των υπερεθνικών οργάνων στο πεδίο της φορολόγησης εκτελούμενες σε «γκρίζα ζώνη», στο ασαφές όριο των απαραίτητων ενεργειών για την εύρυθμη λειτουργία της ενιαίας αγοράς (Άρθρ. 93 και 94 Σ.Ε.Ε; πλέον Άρθρ.113 και 115 Σ.Λ.Ε.Ε.), είναι συχνά εξωθεσμικές και πάντοτε συντελούνται σε ένα περιβάλλον απουσίας πολιτικής διαβούλευσης και αντιπαράθεσης. Και τέλος το ολίσθημα γίνεται πολλαπλό αφού οποιαδήποτε επόμενη αλλαγή ή διαφοροποίηση στο εκάστοτε νομοθέτημα απαιτεί ομόφωνη απόφαση των κρατών μελών, ρύθμιση η οποία αν και πρωταρχικά κατοχυρώνει την εθνική αυτονομία, τελικά εναντιώνεται σε αυτή.

Μήτρα του προβλήματος αποτελεί το γεγονός πως τα ζητήματα της εύρυθμης λειτουργίας της κοινής αγοράς και των τεσσάρων ελευθεριών της Ένωσης δεν μπορούν να διαχωριστούν από τις εθνικές πολιτικές φορολόγησης και αναδιανομής. Η εθελουφλία τόσο των πολιτικών ηγεσιών των κρατών μελών, όσο και των ενωσιακών θεσμικών οργάνων απέναντι σε αυτή την πραγματικότητα είναι σχεδόν καταστροφική και μάλιστα για όλα τα εμπλεκόμενα μέρη. Τα κράτη μέλη υποκρίνονται πως διατηρούν την αυτονομία τους, ενώ απολλύουν μια ζωτική λειτουργία και εντέλει δεσμεύονται για οποιαδήποτε μεταγενέστερη μονομερή αλλαγή υπό το καθεστώς της ομοφωνίας. Τα υπερεθνικά όργανα υπερβαίνουν άτυπα τους θεσμικούς τους ρόλους και «υποφέροντας» από μια σχιζοφρενική, ανεπιθύμητη μα συνάμα βολική αφού επιτρέπει γρήγορους και ποικίλους ελιγμούς, αδυναμία αποτελεσματικότητας, φέρουν συγκαλυμμένα πολιτική τοποθέτηση την οποία

¹⁰⁵⁰ Το ολίσθημα αυτό ενδύθηκε τραγελαφικά στην περίπτωση του Sarkozy. Στην επιτυχημένη προεκλογική του εκστρατεία το 2007 ο ίδιος δεσμεύοταν να μειώσει τον φόρο προστιθέμενης αξίας, ειδικότερα για τα εστιατόρια όπου ο συγκεκριμένος φόρος ανέρχεται στο 19,6%. Αφού εκλέχθηκε πρόεδρος διαπίστωσε ότι χρειαζόταν τη συναίνεση των άλλων εικοσιέξι κρατών μελών για αυτή τη μεταρρύθμιση και μόλις έναν χρόνο αργότερα, το Νοέμβριο του 2008, συμφωνώντας με τη γερμανίδα καγκελάρια, εναντιώνεται στη στάση της Μεγάλης Βρετανίας για μείωση του ΦΠΑ και διαπίστωσε: «When we lower the VAT, what does that bring? Only lower prices. [...] We think other measures, such as emphasizing innovation and research, would be more effective for our economies.». Απόσπασμα διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://www.dw.com/en/merkel-rejects-vat-cuts-calls-for-calm-in-financial-crisis/a-3817272>

υλοποιούν υπό την μορφή επιλεγμένων πολιτικών σε περιβάλλον πλήρους απουσίας λογοδοσίας και δημοκρατικού ελέγχου, και τέλος, οι κοινωνίες «ρηγματώνονται» καθώς η κατανομή του πλούτου διαφοροποιείται και οι ανισότητες οξύνονται, ενώ ταυτόχρονα οι πολίτες απαξιώνουν τις αρχές της δημοκρατίας καθώς ταυτίζουν την πραγμάτωσή τους με μια «συμπολιτεία» όπου οι ίδιοι δεν συμμετέχουν.

Κεφάλαιο 10^ο: Ο δημόσιος τομέας.

10.1. Η κρατική παρέμβαση στις μεταπολεμικές ευρωπαϊκές οικονομίες.

Έχοντας εντοπίσει και αναλύσει τον τόπο της οικονομικής δραστηριότητας των ιδιωτών στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο δισδιάστατο σύστημα αναφοράς που συγκροτούν οι έννοιες της ανταγωνιστικότητας και της ανισότητας, η μελέτη του πόλου του δημόσιου τομέα, όχι μόνο ως συμπληρωματικού του ιδιωτικού, αλλά ως, σύμφωνα με ευρέως αποδεκτές μονομερείς και συχνά αντιφατικές ερμηνείες, κύριου υπόλογου και υπαίτιου για την οικονομική κρίση, αποτελεί το τελευταίο βήμα στην ακολουθούμενη συλλογιστική. Σε μια πλήρη αντιστροφή της μεταπολεμικής κοινωνικής ρύθμισης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής¹⁰⁵¹ και της πολιτικής των κρατικοποιήσεων, οι ιδιωτικοποιήσεις κατά την περίοδο των δύο τελευταίων δεκαετιών του προηγούμενου αιώνα και η ελαχιστοποίηση των κρατικών εσόδων από τη φορολόγηση συνοδεύονταν από τη θεσμοθέτηση ατεκμηρίωτων ορίων στα μεγέθη του δημόσιου χρέους και ελλείμματος κατά τη συνθήκη του Maastricht. Η εσωγενής υλική αποδυνάμωση του κράτους και συνάμα το εγχείρημα συμμόρφωσής του στις αυθαίρετες εξωγενείς δεσμεύσεις διαμόρφωσαν ως παράλληλες διαδικασίες το περιβάλλον πρακτικής αδυναμίας και θεσμικής εναντίωσης σε οποιαδήποτε επεκτατική δημοσιονομική πολιτική κατά την ακόλουθη ύφεση. Κατά την πολυεπίπεδη κρίση, η οποία γρήγορα πλαισιώθηκε ως κρίση δημόσιου χρέους, νέα επιπρόσθετα θεσμοθετήματα περιόρισαν το κράτος στο ρόλο του σύγχρονου ή εν δυνάμει ενόχου, μα ταυτόχρονα, οξύμωρα, και σε εκείνου που έπρεπε πρωτίστως να ενισχυθεί και να δράσει μεταλλάσσοντας και επαναπροσανατολίζοντας το δυναμικό του, αποκλειστικά επιφορτιζόμενο με τη διασφάλιση της ελευθερίας των αγορών, της απόλυτης οικονομικής ελευθερίας.

Στη γραμμική αφήγηση του Streeck (2016, σελ.54-70/95-100) από το αδιέξοδο του «φορολογικού κράτους» στη διαδοχική γένεση και εξέλιξη του πολιτικού σχηματισμού του «κράτους χρέους», η οποία υποστηρίζεται από την άρρητη

¹⁰⁵¹ Αποφεύγεται ηθελημένα ο χαρακτηρισμός της περιόδου της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης και των «les trente glorieuses» ως περίοδο δημοκρατικού καπιταλισμού, όρο τον οποίο υιοθετεί ο Streeck (2016) προκειμένου να αποδώσει έμφαση στην τομή που σηματοδοτεί η δεκαετία του 1970.

τελεολογία της κυριαρχίας του «κεφαλαίου»¹⁰⁵², παρεμβάλλονται σημαντικά δεδομένα της οικονομικής ιστορίας που την αμφισβητούν και την καθιστούν προβληματική. Οι δημόσιες επενδύσεις και οι κρατικοποιήσεις της μεταπολεμικής περιόδου, διαμόρφωσαν ένα αναμφίβολα μη παρένθετο ιστορικό πλαίσιο¹⁰⁵³, ακόμη καλύτερα ένα νέο σημείο αφετηρίας κοινωνικών μετασχηματισμών, το οποίο δεν μπορεί να ερμηνευτεί μόνο ως έμμεσο προϊόν απογοήτευσης των φασιστικών καθεστώτων των δεκαετιών του 1920 και 1930 (Streeck, 2016, σελ.80-82)¹⁰⁵⁴. Ενδεικτικά, το 1947 το ιταλικό κρατικό Ταμείο βιομηχανικών μηχανολογικών εφαρμογών διοχέτευε πενήντα δισεκατομμύρια λιρέτες στην αναδιοργάνωση και τον εκσυγχρονισμό της αντίστοιχης ιδιωτικής βιομηχανίας. Προς την ίδια κατεύθυνση λίγο αργότερα, με το γερμανικό νόμο «Investitionshilfegesetz» τον Ιανουάριο του 1952, ένα δισεκατομμύριο μάρκα χορηγούνταν ως κρατική βοήθεια σε «υστερούσες» βιομηχανίες όπως οι μεταλλουργίες, τα ανθρακωρυχεία και οι σιδηρόδρομοι (Berend, 2009, σελ. 307-8). Επιπλέον εικοσιοκτώ δισεκατομμύρια μάρκα υπό τη μορφή φορολογικών απαλλαγών διαμοιράζονταν κατά το συνολικό διάστημα 1949-1957 σε ιδιωτικές εταιρείες (Braun, 1990, σελ.179).

¹⁰⁵² Αυτή η τελεολογία, η οποία αποτελεί εκτίμηση/παραδοχή και απέχει από την επιστήμη, περιορίζει και εντέλει υποβιβάζει το γόνιμο ερώτημα της συγκρότησης και αναπαραγωγής της εξουσίας. Αποδίδοντας σε συγκεκριμένα υποκείμενα την εξουσία, οι μηχανισμοί συγκρότησης και αναπαραγωγής της υπεραπλουστεύονται και εντέλει παραγκωνίζονται αναλυτικά προκαλώντας σημαντικά κενά ερμηνείας.

¹⁰⁵³ Αναγνωρίζοντας τον κίνδυνο της υπεραπλούστευσης, στη Δυτική Ευρώπη παρατηρούνται ιστορικά κατά τον 20^ο αιώνα τρία ρεύματα κρατικοποιήσεων: Το πρώτο μετά τη Μεγάλη Ύφεση του 1929 -1933, το δεύτερο μετά το δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και το τρίτο στη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 κατά τις δύο πετρελαϊκές κρίσεις. Για το πρώτο ρεύμα βλ. ενδεικτικά τον οικονομικό διευθυντισμό των αυταρχικών φασιστικών καθεστώτων, την ιταλική Istituto per la Ricostruzione Industriale (IRI), την συγγενή ισπανική Instituto Nacional de Industria (INI), τον κορπορατισμό στην αυταρχική διακυβέρνηση του Salazar, και επιπλέον την εσωστρέφεια και την αναζήτηση εγχώριων λύσεων όπως αυτές εκφράστηκαν με τον κρατικό έλεγχο του γαλλικού και βελγικού τραπεζικού τομέα, την καθοριστική επέμβαση του φιλανδικού κράτους στην αξιοποίηση των πρώτων υλών της χώρας, την επιβληθείσα μείωση του ανταγωνισμού στη Μεγάλη Βρετανία με το νόμο για τα ανθρακωρυχεία (1930), το νόμο σιτηρών και το νόμο εισαγωγικών δασμών (1932), το συμβούλιο της βιομηχανίας ρέγγας (1934) και το συμβούλιο κινητήρων (1936). Βλ. μεταξύ άλλων Berend (2009, σελ.103-117).

¹⁰⁵⁴ Ο Streeck (2016, σελ.80-82) δικαιολογεί το συνδυασμό της καπιταλιστικής οικονομίας με το δημοκρατικό πολιτικό σύστημα στην μεταπολεμική Δύση και τον εμφανίζει ως «καθόλου τυχαίο γεγονός», αφού η μεσοπολεμική «σύγκρουση» της λύσης της μειοψηφούσας αστικής τάξης και εκείνης της «λαϊκής δημοκρατίας» «γέννησε» τα καταστροφικά φασιστικά καθεστώτα. Σε αυτή τη σύνθηση και φαινομενικά σωστή εξήγηση, η πρακτική και η πολιτισμική-αξιακή διάσταση του συγκεκριμένου συνδυασμού παραλείπονται.

Η κρατική συμβολή σε επενδυτικά κεφάλαια στον ιδιωτικό τομέα και η δημόσια ενίσχυση της έρευνας και ανάπτυξης, κατάλοιπη πολιτική του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου και της αναγκαίας κινητοποίησης στον κλάδο της άμυνας και των στρατιωτικών εξοπλισμών, συμπληρώνονταν από τους ρόλους του κράτους ως αγοραστή και εργοδότη. Στη Γαλλία η κρατική Electricite de France, η οποία το 2009 αποτέλεσε τον μεγαλύτερο παγκοσμίως παραγωγό ηλεκτρικής ενέργειας ¹⁰⁵⁵, αγόραζε το 80% των βαρέων προϊόντων εφαρμοσμένης ηλεκτρομηχανικής (Cohen, 1977, σελ.25-26), ενώ ταυτόχρονα η εθνικοποίηση θεσπιζόταν συνταγματικά ¹⁰⁵⁶, αποτελούσε ηθικοπλαστικά την τιμωρία ιδιωτών βιομηχάνων που φέρονταν να είχαν συνεργαστεί με τη ναζιστική Γερμανία ¹⁰⁵⁷ και υλοποιούνταν σε ένα ευρύ φάσμα επιχειρήσεων από τη Τράπεζα της Γαλλίας μέχρι την Air France, τις μεταλλουργικές εταιρείες και τις επιχειρήσεις ηλεκτρικής ενέργειας ¹⁰⁵⁸. Στη Μεγάλη Βρετανία την ίδια εποχή υπό την κυβέρνηση των Εργατικών εθνικοποιούνταν τα ανθρακωρυχεία, η εγχώρια ναυτιλία, οι σιδηρόδρομοι και τα εργοστάσια χάλυβα, ενώ στην Αυστρία εθνικοποιούνταν οι άλλοτε γερμανικές επιχειρήσεις του τρίτου ράιχ ώστε να αποφευχθεί η δήμευσή τους υπό τη μορφή πολεμικής αποζημίωσης στο πλαίσιο της Συμφωνίας του Potsdam. Ολόκληρη η βιομηχανία εφαρμοσμένης βιομηχανικής και διυλιστηρίων πετρελαίου μαζί με την εταιρεία ναυσιπλοΐας του Δούναβη και τις τρεις μεγαλύτερες τράπεζες περνούσαν υπό τη διοίκηση του αυστριακού κράτους, το οποίο έλεγχε ουσιαστικά στις αρχές της δεκαετίας του 1950, παρά τις αντιρρήσεις της Σοβιετικής Ένωσης ¹⁰⁵⁹, το 70% της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής της χώρας

¹⁰⁵⁵ https://www.lepoint.fr/economie/les-dix-principaux-producteurs-d-electricite-dans-le-monde-10-08-2010-1223756_28.php

¹⁰⁵⁶ Στο προοίμιο του Συντάγματος του 1946, στην παράγραφο 9 διευκρινίζονταν πως: «All property and all enterprises that have or that may acquire the character of a public service or de facto monopoly shall become the property of society».

Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/30703/118232/F-1210577200/FRA30703%20Eng%20Preamble.pdf>

¹⁰⁵⁷ Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο Louis Renault, ο οποίος σε μια διαμάχη με το συνδικάτο της εταιρείας το 1938 είχε απολύσει 2000 μέλη του. Βλ. σχετικά το άρθρο <https://www.nytimes.com/2011/05/20/business/global/20renault.html>.

¹⁰⁵⁸ Αρκετά από τα στοιχεία που παρατίθενται σε αυτή και στην επόμενη παράγραφο αντλούνται από το έργο του Berend (2009, σελ. 310-321).

¹⁰⁵⁹ Αξιοσημείωτα, στην περίπτωση της Γερμανίας, οι αμερικανικές δυνάμεις κατοχής εναντιώνονταν στις εθνικοποιήσεις του προγράμματος του Ahlen (1947), ενώ οι βρετανικές και οι γαλλικές τις

(Sassoon, 1996, σελ.161).

Η ποικιλόμορφη κρατική παρέμβαση όμως στις ευρωπαϊκές οικονομίες δεν καταγράφονταν μόνο κατά τις δυο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Ύστερα από μια σύντομη παύση αύξησης της έντασης της παρέμβασης, ένα τρίτο ¹⁰⁶⁰ κύμα κρατικοποιήσεων καταγράφονταν στο ασταθές διεθνές οικονομικό περιβάλλον της δεκαετίας του 1970. Η βρετανική Rolls-Royce και η Upper Clyde Shipbuilders διασώζονταν λίγους μήνες πριν την κατάργηση του συστήματος του Bretton Woods και η μεν πρώτη κρατικοποιούταν, η δε δεύτερη αναδιαρθρώνονταν υπό την κρατική αιγίδα. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1960, παρά την ιδιωτικοποίηση της Volkswagen ¹⁰⁶¹, 650 γερμανικές επιχειρήσεις βρίσκονταν στην πλήρη ή μερική (τουλάχιστον 25%) ομοσπονδιακή ιδιοκτησία (Hardach, 1980, σελ.154-5), ενώ οι δημόσιες επιχειρήσεις Bundesbahn και Bundespost απασχολούσαν συνολικά περίπου 900.000 άτομα (Berend, 2009, σελ.314). Έπειτα από την Επανάσταση των γαρυφάλων (1974) και την πτώση του Estado Novo στην Πορτογαλία, ένα ευρύ πρόγραμμα εθνικοποιήσεων με χαρακτηριστικότερη εκείνη της εταιρείας της οικογένειας Melo, υλοποιούταν υπό την εταιρεία χαρτοφυλακίου Investimentos e Participações do Estado (IPE). Στο πλαίσιο του έκτου πενταετούς σχεδίου (1971-1975), το γαλλικό δημόσιο επένδυε 4,7 δισεκατομμύρια δολάρια στον κλάδο της χημικής βιομηχανίας, εδραιώνοντας στην παγκόσμια αγορά πέντε σημαντικές επιχειρήσεις, τρεις δημόσιες και δύο ιδιωτικές. Λίγο αργότερα, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, ο γαλλικός κρατικός τομέας περιλάμβανε το 94% του κλάδου της ενέργειας, το 83% του κλάδου των τηλεπικοινωνιών, το 46% των μεταφορών και το 44% των τραπεζικών εργασιών, ενώ δύο εκατομμύρια Γερμανοί, περίπου το 12% του συνολικού εργατικού δυναμικού, απασχολούνταν στις δημόσιες επιχειρήσεις της χώρας τους (Berend, 2009, σελ.312-4/319).

επιδοκίμαζαν. Στην Αυστρία όμως, οι αμερικανικές δυνάμεις κατοχής υποστήριζαν τις κρατικοποιήσεις, ενώ η Σοβιετική Ένωση τις εμπόδιζε (Berend, 2009, σελ.313-4).

¹⁰⁶⁰ Βλ. υποσημείωση 582.

¹⁰⁶¹ Εξαιτίας της πώλησης της Volkswagen, ο καγκελάριος Adenauer αναφέρεται συχνά ως ο πρώτος ευρωπαίος πολιτικός ηγέτης προώθησης των ιδιωτικοποιήσεων. Απαιτείται ωστόσο να διευκρινιστεί πως η ιδιωτικοποίηση της Volkswagen πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια ενός ιδεολογικά παρακινούμενου μεταπολεμικού προγράμματος «απενεθνοποίησης».

10.2. Η πολιτική καινοτομία των ιδιωτικοποιήσεων: Εθνικές ιδιοσυγκρασίες και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση

Αυτό το τρίτο ρεύμα κρατικής παρέμβασης φαίνεται να ανακόπηκε για πρώτη φορά στη Βρετανία – αξιοσημείωτα πριν την εκλογή της Thatcher¹⁰⁶² - το 1977 από την ιδιωτικοποίηση της κρατικής εταιρείας British Petroleum (BP)¹⁰⁶³. Μια κρίση ισοζυγίου πληρωμών ως αφορμή, διεθνείς οικονομικές πιέσεις, προσωπικές πεποιθήσεις των διευθυντικών στελεχών που δύνονταν εξαιτίας της συγκεκριμένης εταιρικής δομής να δεσμεύσουν την μελλοντική εξέλιξη της εταιρείας¹⁰⁶⁴, αδιαφορία των εργαζόμενων δημόσιων υπαλλήλων για το συγκεκριμένο τμήμα και περιορισμός του ενδιαφέροντός τους αποκλειστικά στην μακροχρόνια εξασφάλιση της απασχόλησής τους στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, και τέλος το γενικότερο πολιτικό αίτημα μείωσης των δημόσιων δαπανών και η διαφαινόμενη ευκαιρία συγκρότησης προσωπικού πολιτικού κεφαλαίου¹⁰⁶⁵ ή κυριαρχίας του κόμματος των Συντηρητικών από την βολική πραγμάτωσή του μέσω της πώλησης κρατικών οργανισμών και επιχειρήσεων, αποτέλεσαν τους λόγους της πρώτης αυτής εκδήλωσης μιας εν δυνάμει επικίνδυνης, πολιτικής καινοτομίας (Hoopes, 1994). Αυτή η πολιτική καινοτομία εξελίχθηκε στη συνέχεια, μόλις έπειτα από την επιτυχημένη περίπτωση της British Telecom τον Νοέμβριο του 1984¹⁰⁶⁶, σε πάγια τακτική στη Μεγάλη Βρετανία, συγκροτώντας το «βρετανικό παράδειγμα» ιδιωτικοποιήσεων (Clifton et al., 2006, σελ.738-9) όπου η παραδοχή της υπεροχής του ιδιωτικού τομέα έναντι του

¹⁰⁶² Πρωθυπουργός της Βρετανίας την εν λόγω περίοδο (1976-1979) ήταν ο Εργατικός James Callaghan.

¹⁰⁶³ Παρόμοιες πωλήσεις κρατικών εταιρειών και περιουσιακών στοιχείων σε ιδιώτες είχαν παρατηρηθεί και νωρίτερα σε ευρωπαϊκές χώρες, όπως λ.χ. στην Ιρλανδία και την Ιταλία τη δεκαετία του 1960. Ωστόσο αυτές οι ιδιωτικοποιήσεις δεν αποτελούσαν σκοποθεσία ενός ευρύτερου πολιτικού προγράμματος.

¹⁰⁶⁴ Η σύγκριση μεταξύ των διευθυντικών στελεχών της BP και εκείνων της British National Oil Company (BNOC) και British Gas Corporation (BGC) είναι αποκαλυπτική προς αυτή την κατεύθυνση (Hoopes, 1994).

¹⁰⁶⁵ Ο John Moore, στενός συνεργάτης της Thatcher, αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση πολιτικού ο οποίος προώθησε τον εαυτό του ως υπέρμαχο των ιδιωτικοποιήσεων και κατάφερε να αναλάβει διάφορες κυβερνητικές θέσεις.

¹⁰⁶⁶ Εώς τότε οι Εργατικοί ακολουθούσαν ρητορική ακραίας εναντίωσης στις ιδιωτικοποιήσεις και η μέτρια σε οφέλη ιδιωτικοποίηση της «British Aerospace and Cable and Wireless» (Parker, 2009) δεν εξασφάλιζε στην κυβέρνηση της Thatcher τη συναίνεση για την άκριτη εφαρμογή της τακτικής και την αναγωγή της τελευταίας σε υποδειγματική πολιτική.

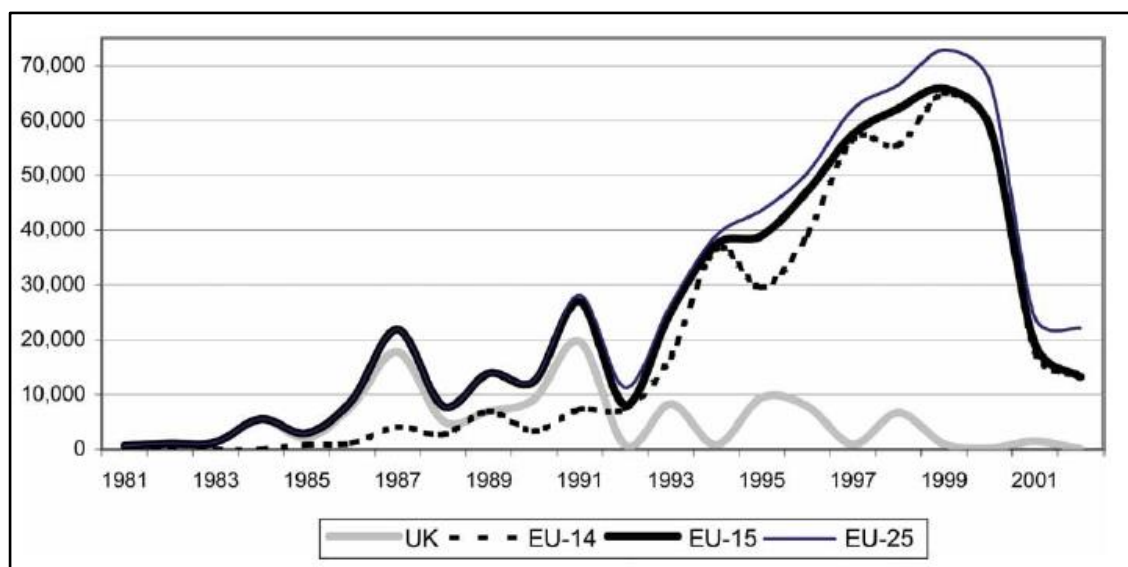
δημοσίου σε όρους αποτελεσματικότητας, αφού ο πρώτος σε αντίθεση με το δεύτερο επιδιώκει τη μεγιστοποίηση των κερδών, συνιστά πυρηνικό στοιχείο. Από το 1979 μέχρι το 1997, οπότε επανεξελέγη το κόμμα των Εργατικών, τα συνολικά έσοδα από τις ιδιωτικοποιήσεις κρατικών επιχειρήσεων και φορέων στη Μεγάλη Βρετανία, οι οποίες αξιολογούνται δεν περιλαμβάνονταν στο αρχικό πρόγραμμα των Συντηρητικών (Parker, 1998; Megginson & Netter, 1999, σελ. 3), είχαν ανέλθει περίπου σε 65 δισεκατομμύρια λίρες (Parker, 1999, σελ.10). Την ίδια περίοδο, η συμβολή των κρατικών επιχειρήσεων στη βρετανική οικονομία, από 10% του ΑΕΠ, είχε ουσιαστικά εξαλειφθεί (Megginson & Netter, 1999, σελ.3).

Η τακτική των ιδιωτικοποιήσεων υιοθετήθηκε σταδιακά από τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη. Εφαρμόστηκε σε αρκετά περιορισμένη κλίμακα και σποραδικά κατά τη δεκαετία του 1980, ενώ ολοκληρώθηκε και επικράτησε ως πολιτική κατά την επόμενη δεκαετία του 1990. Κατά τη διετία 1984-1986, στην Ισπανία του σοσιαλδημοκράτη Felipe González, γίνονταν οι πρώτες ιδιωτικοποιήσεις εκτός Ηνωμένου Βασιλείου και η γνωστή υπό κρατικό έλεγχο αυτοκινητοβιομηχανία Seat πωλούνταν στη γερμανική Volkswagen (Comín and Díaz, 2004). Παρόμοια στη Γαλλία σε διάστημα μικρότερο των δύο ετών, κατά την πρώτη περίοδο απώλειας της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας για τον Mitterand (1986-1988), δεκατέσσερις βιομηχανίες, τράπεζες και χρηματοπιστωτικές επιχειρήσεις όπως οι Paribas, Saint Gobain και Alcatel-Alsthom ιδιωτικοποιούνταν (Andreff, 1992, σελ.135)¹⁰⁶⁷, ενώ αξιολογούνται στη Γερμανία οι αντίστοιχες προτάσεις του καγκελάρου Kohl περιορίζονταν τουλάχιστον μέχρι την ενοποίηση (Hawkins, 1991), αφού προκαλούσαν τις διαμαρτυρίες των εργατικών συνδικάτων.

Η Συνθήκη του Maastricht όμως εγκαινίαζε ουσιαστικά μια νέα περίοδο για την οικονομία των ευρωπαϊκών κρατών, συγκεκριμένα τη δεκαετία 1993 - 2002, και προσέδιδε εκ νέου ώθηση στην πολιτική των ιδιωτικοποιήσεων. Οι τελευταίες εστίαζαν στη βιομηχανία, τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα και τις εταιρείες ασφάλισης, τους κλάδους των μεταφορών και της επικοινωνίας, τους τομείς αγαθών κοινής ωφέλειας. Παρά το γεγονός πως οι ιδιωτικοποιήσεις υλοποιούνταν σε

¹⁰⁶⁷ Η πράξη αυτή μπορεί να ερμηνευθεί ως αντίδραση στις κρατικοποιήσεις της πρότερης γαλλικής σοσιαλιστικής κυβέρνησης (Clifton et al., 2006, σελ.741).

διαφορετικό βαθμό και ετερόρρυθμα σε κάθε κράτος μέλος της Ένωσης, το εγχείρημα της ενωσιακής ολοκλήρωσης, της οικονομικής σύγκλισης και της ασθμαίνουσας πολιτικής ενοποίησης, σε ένα μεταβαλλόμενο παγκόσμιο περιβάλλον αδιάκοπης τεχνολογικής εξέλιξης, τις προσδιόρισε ως προεπιλεγμένη, ορθόδοξη στρατηγική προς έναν κοινό διακριτό πολιτικό προσανατολισμό, αυτόν της φιλελευθεροποίησης¹⁰⁶⁸, ώστε να διορθώσει τις ατέλειες της επιδιωκόμενης κοινής αγοράς και να προωθήσει τον ανταγωνισμό μέσω θεσμοθετημένων κανόνων (Clifton et al., 2006). Από το 1977 έως το 2004, υλοποιήθηκαν παγκοσμίως περισσότερες από 4000 ιδιωτικοποιήσεις οι οποίες απέφεραν αθροιστικά κρατικά έσοδα 1,35 τρισεκατομμύρια δολάρια. 1183 εξ' αυτών απέδωσαν σχεδόν τα μισά, 647 δισεκατομμύρια, και έλαβαν χώρα στη Δυτική Ευρώπη¹⁰⁶⁹ (Bortolotti & Milella, 2006, σελ.33).

Διάγραμμα 89: Κέρδη ιδιωτικοποιήσεων (σε εκατομμύρια \$) αθροιστικά στην Ε.Ε την περίοδο 1981-2002 (Clifton et al., 2006, σελ.742).

¹⁰⁶⁸ Η φιλελευθεροποίηση, δηλαδή το «άνοιγμα» των διάφορων κλάδων οικονομικής δραστηριότητας, διαφέρει σαφώς από την ιδιωτικοποίηση των δημόσιων επιχειρήσεων. Μάλιστα υπάρχουν μελέτες – βλ. ενδεικτικά Fridman (1997) - που συγκρίνουν την ιδιωτικοποίηση και τη φιλελευθεροποίηση των τιμών ως μεθόδους οικονομικής ανάπτυξης.

¹⁰⁶⁹ Στη γεωγραφική αυτή ομάδα οι Bortolotti & Milella (2006) περιλαμβάνουν τα δεκαπέντε πρώτα κράτη-μέλη της ΕΕ και επιπλέον την Μάλτα, την Ισλανδία, το Μονακό, τη Νορβηγία, την Ελβετία και την Τουρκία.

Συνολικά ¹⁰⁷⁰ τα έσοδα των ιδιωτικοποιήσεων στα κράτη μέλη της Ένωσης αυξάνονταν από 13 δισεκατομμύρια δολάρια το 1990 σε 66 δισεκατομμύρια το 1999 και έκτοτε μειώνονταν ξανά, αγγίζοντας το 2002 σχεδόν τη τιμή του 1990. Ενώ η συμβολή της Βρετανίας την περίοδο 1977-1992 στις ευρωπαϊκές ιδιωτικοποιήσεις των δεκαπέντε πρώτων κρατών μελών υπολογίζονταν σε 72%, το διαδοχικό διάστημα μεταξύ 1993-2002 μειώνονταν μόλις σε 8% παραχωρώντας τα σχετικά πρωτεία στην Ιταλία, τη Γαλλία και την Ισπανία. Αν όμως κανείς επιδιώξει την αξιολόγηση των εθνικών προσπαθειών ιδιωτικοποίησης και αναπόφευκτα λοιπόν συνυπολογίσει το μέγεθος των διάφορων οικονομιών και εκείνο, το πρότερο των ιδιωτικοποιήσεων, του εκάστοτε δημόσιου τομέα, διαπιστώνει τις σημαντικές προσπάθειες της Πορτογαλίας¹⁰⁷¹, της Φιλανδίας, της Αυστρίας και της Ελλάδας και συν-κατατάσσει τη Γαλλία, τη Γερμανία και το Βέλγιο στις χώρες που παρήγαγαν το χαμηλότερο ανά κεφαλή ποσό από τις ιδιωτικοποιήσεις. Για την ακρίβεια, το Βέλγιο εμφανίζεται ως ιστορική ανορθογραφία, αφού είναι η μόνη χώρα όπου ο δημόσιος τομέας αυξήθηκε κατά το υπό εξέταση διάστημα¹⁰⁷².

Σε συγκριτική διάσταση, οι ιδιωτικοποιήσεις στην Ιταλία, τη Γαλλία, την Πορτογαλία και την Αυστρία υλοποιούνταν με σταθερό ρυθμό καθ'όλη τη δεκαετία¹⁰⁷³, ενώ στο Βέλγιο, την Ολλανδία και την Ισπανία εφαρμόστηκαν κυρίως στο κλάδο των τηλεπικοινωνιών, γρήγορα και νωρίς. Το Βέλγιο έλαβε το 89% των συνολικών κρατικών εσόδων από τις ιδιωτικοποιήσεις μόλις την περίοδο 1993-1996, ενώ η Ολλανδία το 62% το διάστημα 1994-1996. Αντίθετα στη Φιλανδία, την Ελλάδα και την Ιρλανδία, μικρές οικονομίες με σχετικά μεγάλο δημόσιο τομέα, οι ιδιωτικοποιήσεις

¹⁰⁷⁰ Οι δύο επόμενες παράγραφοι βασίζονται στο έργο των Clifton et al. (2006).

¹⁰⁷¹ Χαρακτηριστικά τα συνολικά κρατικά έσοδα που προκύψαν από τις ιδιωτικοποιήσεις στην Πορτογαλία κατά το διάστημα 1977-2002 ανήλθαν σε 25,5 δισεκατομμύρια δολάρια (\$1995), δηλ. σε 19% του ΑΕΠ για το έτος 2002, ενώ για τη Γερμανία σε 73,3 δισεκατομμύρια δολάρια (\$1995), δηλ. σε 3% του ΑΕΠ για το έτος 2002 (Bortolotti & Milella, 2006, σελ. 34/Table 2).

¹⁰⁷² Βλ. σχετικά τη λειτουργία της Societe Nationale d'Investissement.

¹⁰⁷³ Ο γαλλικός νόμος ιδιωτικοποιήσεων του 1993 και η κυβέρνηση του Edouard Balladur ρύθμισαν την εξ'ολοκλήρου πώληση εικοσιένα κρατικών επιχειρήσεων και μεριδίων αρκετών ακόμη όπως της Phone Poulenc, της Pechiney και της Banque National de Paris (PNB). Τέσσερα έτη αργότερα, μερίδια δημόσιων κοινωφελών επιχειρήσεων όπως της Télécom αγοράζονταν επιπλέον από τον ιδιωτικό τομέα. Ομόρροπα, στην Πορτογαλία, το μερίδιο του κράτους συρρικνώνονταν από 20% το 1989 σε μόλις 11% το 1997 (Parker, 1999, σελ.11-12).

άργησαν να υλοποιηθούν, δεν αποτέλεσαν μακροπρόθεσμες και ευρείες πολιτικές και εφαρμόστηκαν ταχύτατα μόνο κατά τα τελευταία έτη πριν την κυκλοφορία του κοινού νομίσματος. Για τη Φιλανδία το 75% των συνολικών κρατικών εσόδων από τις ιδιωτικοποιήσεις παράχθηκε μόλις μεταξύ 1997 και 2000, ενώ για την Ελλάδα το 92% μετά το 1997 και για την Ιρλανδία το 85% έπειτα από το 1999. Τέλος, οι ιδιωτικοποιήσεις στη Γερμανία - οι οποίες αφορούσαν κυρίως περιουσιακά στοιχεία της ομοσπονδιακής κυβέρνησης και όχι των επιμέρους κρατιδίων - και τη Σουηδία έγιναν sporadικά καθ'όλη την προπαρασκευαστική περίοδο της ΟΝΕ, όποτε οι συνθήκες της αγοράς τις καθιστούσαν ελκυστικές.

Παρά λοιπόν την κοινή καταγεγραμμένη τάση των ευρωπαϊκών οικονομιών για ιδιωτικοποιήσεις έπειτα από τη Συνθήκη του Maastricht, δεν υπήρξε κοινό πρότυπο εφαρμογής ή ειδικότερος συντονισμός. Οι διαφορετικές κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και πολιτισμικές αναφορές των κρατών μελών, αλλά και το πρωτόκολλο λειτουργίας των ενωσιακών οργάνων με την έκδοση οδηγιών, δεν επέτρεψαν κοινή δράση, αλλά μια ασυγχρόνιστη και ποικιλόβαθμη αποβολή της οικονομικής δραστηριότητας από το δημόσιο τομέα. Η ίδια ποικιλότητα παρατηρήθηκε επιπλέον στα αίτια και τις επιπτώσεις των ιδιωτικοποιήσεων.

Γενικότερα η αύξηση των κρατικών εσόδων, η βελτίωση της αποδοτικότητας, η μείωση του βαθμού της εμπλοκής πολιτικών υποκειμένων στην οικονομία, ο πολλαπλασιασμός των μετοχών ιδιοκτησίας και των κατόχων τους και η προώθηση του ανταγωνισμού αποτέλεσαν λόγους εφαρμογής της συγκεκριμένης πολιτικής και μάλιστα συχνά συνεπιστρατεύονταν προκαλώντας εσωτερική ασυμφωνία στην τεκμηρίωση. Όμως, αντίθετα με την ευρέως αναπαραγόμενη θέση, η ελαχιστοποίηση της εμπλοκής της πολιτικής στην οικονομία και η συναφής βελτίωση της αποδοτικότητας δεν αποτέλεσαν πάντοτε τις, τουλάχιστον πρωταρχικές, αιτίες υλοποίησης των ιδιωτικοποιήσεων. Στη Φιλανδία όπου οι δημόσιες επιχειρήσεις βρίσκονταν ιστορικά συνδεδεμένες με την εθνική ανεξαρτησία (Kalliomäki, 1999): «Efficiency has not been an issue, because the state-owned companies' commercial performance was in general the same as in private firms» (Willner, 1994, σελ.2). Η ίδια βεβαιότητα καταγράφεται και στην Ολλανδία, ενώ αρκετοί μελετητές είχαν ήδη επισημάνει τόσο θεωρητικά, όσο και ελέγχοντας εμπειρικά στοιχεία πως το καθεστώς ιδιοκτησίας μιας επιχείρησης είναι μόνο μια από τις πολλές παράμετρους

- και μάλιστα ιδιαίτερα αδύναμη συγκριτικά με τον ανταγωνισμό, το υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο και τις ρυθμιστικές πολιτικές - που καθορίζουν την αποδοτικότητα της (Caves & Christensen, 1980; Atkinson & Halvorsen, 1986; Sappington & Stiglitz, 1987; Vickers & Yarrow, 1991). Η ακόλουθη στροφή της επιστημονικής οικονομικής βιβλιογραφίας όμως κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1990¹⁰⁷⁴ και η δέσμευση των ευρωπαϊκών πολιτικών ηγεσιών για τον περιορισμό του δημόσιου χρέους και ελλείμματος υπήρξαν καθοριστικές και διαμόρφωσαν μια συγκυριακή συνεργία. Αν και ποιος παρέσυρε ποιον παραμένει ένα αναπάντητο ερώτημα, οικονομικοί επιστήμονες και πολιτικοί αλλοίωσαν σημαντικά την ιστορική πολυσύνθετη πραγματικότητα, αποδίδοντας εμμέσως στις πεποιθήσεις της Thatcher αξιωματικό χαρακτήρα¹⁰⁷⁵. Η ιδιωτικοποίηση προσεγγίστηκε σαν το νέο ορθόδοξο εργαλείο της πολιτικής οικονομίας, το οποίο πλέον θα επέφερε πρωτίστως δημοσιονομική εξυγίανση. Μάλιστα θα έπρεπε να εφαρμοστεί και στις αναπτυσσόμενες χώρες, ενώ τα μοναδικά ερωτήματα που παρέμεναν αναπάντητα ήταν ερωτήματα μεθοδολογικής φύσης βέλτιστης υλοποίησής της.

Εστιάζοντας στην υποσχόμενη δημοσιονομική εξυγίανση οι πολιτικοί, επέτρεψαν σε οικονομολόγους να ερμηνεύσουν οποιαδήποτε επιφύλαξη ή εναντίωση τους προς τις ιδιωτικοποιήσεις, ως άρρητη επιθυμία διατήρησης της υποστήριξής τους από το εκλογικό σώμα σπαταλώντας στοχευμένα τους δημόσιους πόρους. Την τελευταία αποκαλούσε ο Nellis (1994) «common and deadly ailment of public enterprises: interference by owners who have more than profit on their minds». Στο πλαίσιο αυτό, καίριες συζητήσεις όπως εκείνες που διερευνούν την επιθυμητή ισορροπία μεταξύ των στατικών και δυναμικών κερδών που αποδίδει μια πράξη ιδιωτικοποίησης από την μία πλευρά, και της αλλαγής που αυτή επιφέρει στη διανομή των εισοδημάτων και εν γένει του πλούτου από την άλλη, υποχώρησαν και παρατηρήσεις όπως εκείνες

¹⁰⁷⁴ Βλ. μεταξύ άλλων Vining & Boardman (1992), Perotti (1995), Boubakri & Cosset (1998), Shleifer (1998), DeWenter & Malatesta (2001), Megginson & Netter (1999).

¹⁰⁷⁵ Οι Yergin & Stanislaw (1998) στην μελέτη τους για την απαξίωση των δημόσιων επιχειρήσεων και την εγκατάλειψη τους ως μεταπολεμική οικονομική ορθοδοξία από το 1979 και έπειτα, υπογραμμίζουν την ιδεολογική υπόσταση στην πολιτική της Thatcher, περιγράφοντας λεπτομερώς πως εκείνη διέκοψε στα μέσα της δεκαετίας του 1970 ένα μέλος της ομάδας έρευνας των Συντηρητικών ο οποίος επιχειρηματολόγούσε υπέρ της υιοθέτησης μιας μετριοπαθούς πολιτικής μεταξύ δεξιάς και αριστεράς, πετώντας ένα αντίγραφο του «The Constitution of Liberty» του Hayek στο γραφείο και υπενθυμίζοντας «This is what we believe» (Yergin & Stanislaw, 1998, σελ.98-107).

των Shapiro και Willig (1990, σελ.65) «The key distinction between public and private-sector enterprise . . . is that privatization gives informational autonomy to a party who is not under direct public control.» αγνοήθηκαν. Οι εγγυήσεις του αξιακού περιεχομένου του μεταπολεμικού κοινωνικού συμβολαίου εκλαμβάνονταν πλέον σαν εστίες ανεπάρκειας. Στο περιβάλλον αυτό μοναδική προσδοκώμενη επίπτωση των ιδιωτικοποιήσεων απέμενε η δημοσιονομική εξυγίανση και η μείωση του χρέους και του ελλείμματος στα επίπεδα που προέβλεπε η Συνθήκη του Maastricht. Η συμμόρφωση σε όρια υπερεθνικά προσδιορισμένα και η διαδοχική ένταξη σε μια νομισματική ένωση κατέστη λοιπόν εθνική πολιτική στοχοθεσία των κρατών μελών. Στο σημείο αυτό μια απλή σύγκριση είναι αποκαλυπτική της ευρύτερης πλάνης των πολιτικών ηγεσιών. Προαναφέρθηκε πως αθροιστικά τα κρατικά έσοδα από όλες τις ιδιωτικοποιήσεις στη Δυτική Ευρώπη που υλοποιήθηκαν κατά την περίοδο 1977-2004 ανέρχονταν σε 647 δισεκατομμύρια δολάρια (Bortolotti & Milella, 2006, σελ.33). Το δημόσιο χρέος ωστόσο μόνο των δεκαπέντε πρώτων κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το έτος 2002 υπολογίζονταν σε 5996 δισεκατομμύρια ευρώ¹⁰⁷⁶. Ειδικότερα, την περίοδο 1977-2002, η Πορτογαλία η οποία κατόρθωσε να ιδιωτικοποιήσει τις περισσότερες δημόσιες επιχειρήσεις σημειώνοντας τη μεγαλύτερη σχετική επιτυχία συγκριτικά με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρωζώνης, αποκόμισε αθροιστικά έσοδα 25,45 δισεκατομμύρια δολάρια (έτος βάσης: \$1995) και η Ιταλία με τον μεγαλύτερο όγκο ιδιωτικοποιήσεων έπειτα από το Ηνωμένο Βασίλειο, 96,44 δισεκατομμύρια δολάρια (Bortolotti & Milella, 2006, σελ.33). Στο τέλος λοιπόν αυτής της περιόδου, το 2002, το χρέος της Πορτογαλίας ανέρχονταν σε 85,59 δισεκατομμύρια ευρώ, ενώ εκείνο της Ιταλίας σε 1436 δισεκατομμύρια ευρώ. Ένα σημαντικό επιχείρημα υπέρ των ιδιωτικοποιήσεων καταρρίπτεται φανερά. Η δημοσιονομική εξυγίανση δεν επιτυγχάνεται άμεσα τουλάχιστον από την συγκεκριμένη πολιτική στρατηγική¹⁰⁷⁷. Μόνο κάποια ενδεχόμενα μακροπρόθεσμα

¹⁰⁷⁶ Οι τιμές έχουν ληφθεί από τη σχετική βάση δεδομένων της Eurostat, διαθέσιμη στον ιστότοπο https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?jsessionid=fVxv290oEaUH5BHAtCKTarit7zEcbn3YDtqmsH4NBBLv9A5SzVml!-109561162?tab=table&plugin=1&rcode=sdg_17_40&language=en

¹⁰⁷⁷ Η αδυναμία θετικού συσχετισμού των ιδιωτικοποιήσεων και της απομείωσης του δημόσιου χρέους, ενισχύεται επιπλέον από τα δύο πρώτα διαγράμματα του διαγράμματος 90. Με εξαίρεση το Βέλγιο, όπου όπως έχει προαναφερθεί δεν έλαβαν χώρα πολλές ιδιωτικοποιήσεις, την Ολλανδία, τη Φιλανδία, την Ισπανία και την Ιρλανδία, το δημόσιο χρέος παρέμεινε σταθερό ή αυξήθηκε κατά το διάστημα 2002-2007.

πολλαπλασιαστικά οφέλη θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν την επιλογή και εφαρμογή της συγκεκριμένης πολιτικής και αυτά τα οφέλη αναμφισβήτητα δεν θα σχετίζονται με το δημόσιο τομέα¹⁰⁷⁸, μα με την ελεύθερη αγορά των ιδιωτών. Θα μπορούσε για παράδειγμα κανείς να ισχυριστεί πως η ιδιωτικοποίηση προωθεί και βελτιώνει την αγορά κεφαλαίου προσελκύοντας διάφορους μικρούς επενδυτές ή συμμετέχει στην όξυνση του ανταγωνισμού και κατ' επέκταση στη βελτίωση των παραγόμενων προϊόντων και υπηρεσιών σε όρους ποιότητας και κόστους.

¹⁰⁷⁸ Θα μπορούσε κανείς να προσδιορίσει σαν όφελος για το δημόσιο τομέα την παύση μιας επιζήμιας επιχείρησης ή λειτουργίας που διογκώνει το χρέος. Αυτή ωστόσο η εξάλειψη ζημίας προσεγγίζει μόνο λογιστικά την αποκόμιση πραγματικού οφέλους και μπορεί επιπρόσθετα να επισυμβεί με αρκετούς τρόπους πέρα από την πώληση της επιζήμιας επιχείρησης, όπως λ.χ. με αλλαγή του τρόπου διοίκησης ή της γραμμής παραγωγής και ενίσχυση/αναβάθμιση του εργατικού δυναμικού.

10.3. Τα δημοσιονομικά μεγέθη: Χρέος και Έλλειμμα.

Αφήνοντας εκκρεμή τον τελικό έλεγχο αυτού του ισχυρισμού¹⁰⁷⁹ και εστιάζοντας στα θεσμικά όρια του δημόσιου χρέους και ελλείμματος κατά τη Συνθήκη του Maastricht, τα διαγράμματα 90 και 91 απεικονίζουν τις σχετικές μεταβολές για την περίοδο 1995-2018. Υπενθυμίζεται πως η συλλογιστική με την οποία επιλέχθηκαν οι προδιαγραφές δημοσιονομικής πειθαρχίας και μεταξύ αυτών¹⁰⁸⁰ τα προαναφερθέντα όρια, συγκροτήθηκε από τη σύζευξη των ανυποχώρητων απαιτήσεων της γερμανικής αποστολής υπό τον Köhler - η οποία απογοητεύοταν από την τελική εξασθένιση του αιτήματος της πολιτικής ενοποίησης - και την ιδιο-εκτιμώμενη αντοχή της γαλλικής οικονομίας από τον Mitterand, συλλογιστική η οποία επέφερε τις έντονες διαμαρτυρίες του Delors (Delors, 2004).

Ο συσχετισμός του δημόσιου χρέους με την οικονομική ανάπτυξη και η μη γραμμική τους σχέση επαληθεύεται σε ποικίλες οικονομετρικές μελέτες της σχετικής βιβλιογραφίας¹⁰⁸¹. Γενικότερα, δημόσιο χρέος ακόμη και μέτριου ύψους μπορεί να συμβαδίσει με ευμάρεια και οικονομική μεγέθυνση, αφού δυνητικά προωθεί την κατανάλωση και διευκολύνει την πίστωση. Όταν εκείνο όμως ξεπεράσει μια οριακή τιμή ποσόστωσης προς το ΑΕΠ, λειτουργεί ανασταλτικά για την ανάπτυξη και κάθε επιπρόσθετη διόγκωσή του προκαλεί πολλαπλάσια αρνητική επίπτωση στην οικονομική δραστηριότητα. Πρόκειται για τις περιπτώσεις όπου οι επενδύσεις μειώνονται εκθετικά, οι λειτουργίες του δημόσιου τομέα ολοένα περιορίζονται και η οικονομία εν γένει εμφανίζεται συνεχώς πιο ευπαθής στις μεταβολές της παγκοσμιοποιημένης αγοράς. Η εύρεση της τιμής-κατωφλιού πέρα από την οποία καταγράφεται ο εντεινόμενος αρνητικός συσχετισμός είναι ζήτημα στατιστικής ανάλυσης, για ορισμένους μελετητές το συγκεκριμένο όριο εντοπίζεται στις

¹⁰⁷⁹ Η αξιολόγηση των επιπτώσεων των ιδιωτικοποιήσεων για την ιδιωτική οικονομική δραστηριότητα εκφεύγει από τα όρια της παρούσας ενότητας και μελέτης.

¹⁰⁸⁰ Βλ. επιπλέον τη γνωστή ρήτρα μη διάσωσης, τον ασαφή «χρυσό κανόνα», τη διαδικασία διόρθωσης δημοσιονομικών ελλειμμάτων και τη δημιουργία μιας ανεξάρτητης κεντρικής τράπεζας. Βλ. κεφ.2, σελ.165-7.

¹⁰⁸¹ Βλ. μεταξύ άλλων Baum, Checherita-Westphal & Rother (2013), Cecchetti et al. (2011), Reinhart & Rogoff (2010), Kumar & Woo (2010), Cecherita & Rother (2010), Chang & Chiang (2012).

ποσοτώσεις μεταξύ 90% και 100%¹⁰⁸², ενώ κάποιιοι άλλοι το υπολογίζουν μεταξύ 70% και 80%¹⁰⁸³. Σε κάθε περίπτωση η αξιοπιστία αυτών των μαθηματικών ορίων θεωρείται περιορισμένη, ιδιαίτερα έπειτα από την μελέτη των Herndon et al. (2013) η οποία εντόπισε και γνωστοποίησε τα υπολογιστικά λάθη και τις παραλείψεις στο έργο των Reinhart & Rogoff (2010), υποχρεώνοντας τους δύο αναγνωρισμένους επιστήμονες να ζητήσουν δημοσίως μια «μετριασμένη» συγγνώμη¹⁰⁸⁴ και τους διάφορους αξιωματούχους και πολιτικούς να σταματούν να επικαλούνται την συγκεκριμένη έρευνα ως επιστημονική τεκμηρίωση για την ορθότητα της εφαρμογής πολιτικών λιτότητας.

Η παραπάνω σχετικοποίηση, μεταγενέστερη της Συνθήκης του Maastricht, όσο και αν καθιστά την επιλογή του θεσμοθετημένου ορίου του 60% υποκειμενική ή αυθαίρετη, δεν επηρεάζει διόλου τα διαφωτιστικά συμπεράσματα που εξάγονται από τη μελέτη του διαγράμματος 90. Αρχικά προκαλεί εντύπωση η ανομοιομορφία των μεταβολών, αλλά και των ίδιων των τιμών του δημόσιου χρέους των κρατών μελών κατά την υπό εξέταση περίοδο. Ενδεικτικά, το 1999, εναρκτήριο έτος του τρίτου σταδίου της νομισματικής ενοποίησης κατά το οποίο οι συναλλαγματικές ισοτιμίες μεταξύ των κρατών μελών έπαψαν να διακυμαίνονται, η Ιταλία είχε σχεδόν διπλάσιο σχετικό χρέος (113,3% ΑΕΠ) από την Ισπανία (60,8% ΑΕΠ), ενώ η Ιρλανδία (46,6% ΑΕΠ) και η Φιλανδία (44,1% ΑΕΠ) παρουσιάζαν τις μικρότερες τιμές στην κοινότητα. Ομοίως, τη κρίσιμη διετία 2009-2010 το γερμανικό δημόσιο χρέος εκτινάσσεται κατά εννέα (9) εκατοστιαίες μονάδες¹⁰⁸⁵, το ιρλανδικό κατά

¹⁰⁸² Οι Reinhart & Rogoff (2010) και Kumar & Woo (2010) συμπεραίνουν ισχυρές αρνητικές επιπτώσεις του δημόσιου χρέους στην οικονομική μεγέθυνση, όταν αυτό υπερβαίνει την τιμή 90% του ΑΕΠ. Οι πρώτοι εξετάζουν ένα δείγμα είκοσι αναπτυγμένων χωρών κατά το διάστημα 1970-2009, ενώ οι δεύτεροι ένα δείγμα 38 χωρών, συγκεκριμένα 25 αναπτυγμένων οικονομιών και 13 αναπτυσσόμενων, για την περίοδο 1970-2007. Για τα λάθη και τις παραλείψεις στο έργο των Reinhart & Rogoff (2010) βλ. Herndon et al. (2013).

¹⁰⁸³ Οι Baum, Checherita-Westphal & Rother (2013) εξετάζοντας τα πρώτα δώδεκα κράτη-μέλη της ζώνης του κοινού νομίσματος για την περίοδο 1990-2007, διαπιστώνουν πως η αύξηση του δημόσιου χρέους παύει να έχει θετική - έστω και βραχυπρόθεσμη- επίπτωση στην οικονομική μεγέθυνση όταν αυτό πλησιάζει τιμές γύρω στο 67% του ΑΕΠ.

¹⁰⁸⁴ Διαθέσιμη στον ιστότοπο <https://www.bbc.com/news/magazine-22223190>.

¹⁰⁸⁵ Υπενθυμίζεται πως ομοσπονδιακές εκλογές έλαβαν χώρα κατά τα τέλη Σεπτεμβρίου το 2009. Επιπλέον το ΑΕΠ της χώρας κατά το έτος 2010 ήταν μεγαλύτερο από εκείνο κατά το 2009. Η αύξηση λοιπόν του γερμανικού δημόσιου χρέους από 73% του ΑΕΠ το 2009 σε 82,3% του ΑΕΠ το 2010, αύξηση η οποία συνέπεσε με αύξηση του δημόσιου ελλείμματος από 3,2% σε 4,4% η οποία εξαλείφθηκε

εικοσιπέντε (25) και το γαλλικό μόλις κατά δύο (2). Η παρατηρηθείσα εικόνα των διαφορετικών πορειών και αποκρίσεων των κρατών μελών φαίνεται να ομοιογενοποιείται αρκετά έως τουλάχιστον το 2007, εάν από το δείγμα των χωρών εξαιρεθούν η Ιταλία, το Βέλγιο και η Ελλάδα. Στην πλειοψηφία των ετών, το δημόσιο χρέος των τριών αυτών κρατών καταγράφεται μεγαλύτερο από 100% του εκάστοτε ΑΕΠ, αποδεικνύοντας έτσι την υπόστασή του ως ένα ίδιο, ξεχωριστό χαρακτηριστικό κάθε εθνικής οικονομίας. Ωστόσο στο Βέλγιο των περιορισμένων ιδιωτικοποιήσεων, σε αντίθεση με τις δύο μεσογειακές χώρες, καταβάλλονταν καθ' όλη την προπαρασκευαστική περίοδο και τα πρώτα έτη της ζώνης του κοινού νομίσματος μια συστηματική προσπάθεια συμπόρευσης και εναρμόνισης με τα υπόλοιπα κράτη. Το δημόσιο χρέος μειώνονταν σταδιακά από 131,3% το 1995 σε 87,3% το 2007. Το ίδιο διάστημα, η Ολλανδία, η Φιλανδία και η Ισπανία δεσμεύονταν από το θεσμοθετημένο όριο του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης και επιδείκνυαν τη μεγαλύτερη και αποτελεσματικότερη αφοσίωση στην συγκεκριμένη στοχοθεσία. Χαρακτηριστικό παραμένει το γεγονός πως ενώ η Γαλλία και η Γερμανία αύξαναν το δημόσιο χρέος τους έπειτα από το 2002 χωρίς να επιτυγχάνουν ποτέ ξανά καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο τιμή παραπλήσια του 60%¹⁰⁸⁶, οι τρεις παραπάνω χώρες μαζί με την Ιρλανδία συνέχιζαν να το μειώνουν κατορθώνοντας να αγγίζουν τιμές το 2007 κάτω ακόμη και από την ποσόστωση 40%.

Εστιάζοντας στο δεύτερο δεξιά μισό του διαγράμματος, στα έτη δηλαδή της κρίσης, διαπιστώνεται πως οι οικονομικές αναταράξεις που αυτή προκάλεσε εμφανίζουν διάρκεια δεκαετίας. Ακόμη και επιτυχημένες δημοσιονομικά περιπτώσεις, δηλαδή χώρες που κατάφεραν να ξαναπεριορίσουν το δημόσιο χρέος τους όπως η Αυστρία, η Ολλανδία και η Γερμανία, κατέγραψαν μόλις το 2018 τιμές παραπλήσιες με εκείνες το 2008. Επιπλέον δύο από τις σημαντικότερες ευρωπαϊκές οικονομίες, η γαλλική και η ιταλική, δεν κατόρθωσαν ποτέ να επανέλθουν στα επίπεδα του 2008 και «κληρονόμησαν» από την κρίση εκτός από μια αθροιστική κατά την υπό εξέταση περίοδο διόγκωση του δημόσιου χρέους κατά περίπου 30% του ΑΕΠ, μια επίμονη αυξητική τάση φέροντας τις δύο χώρες σε πρωτόγνωρη δημοσιονομική κατάσταση.

αστραπιαία το έτος 2011 (δημοσιονομικό έλλειμμα 2011: 0,9%), αποτελεί αναντίρρητα σε ορισμένο βαθμό επεκτατική δημοσιονομική πολιτική.

¹⁰⁸⁶ Η Γερμανία κατόρθωσε μόλις το 2018 να καταγράψει δημόσιο χρέος ίσο με 61,8% του ΑΕΠ.

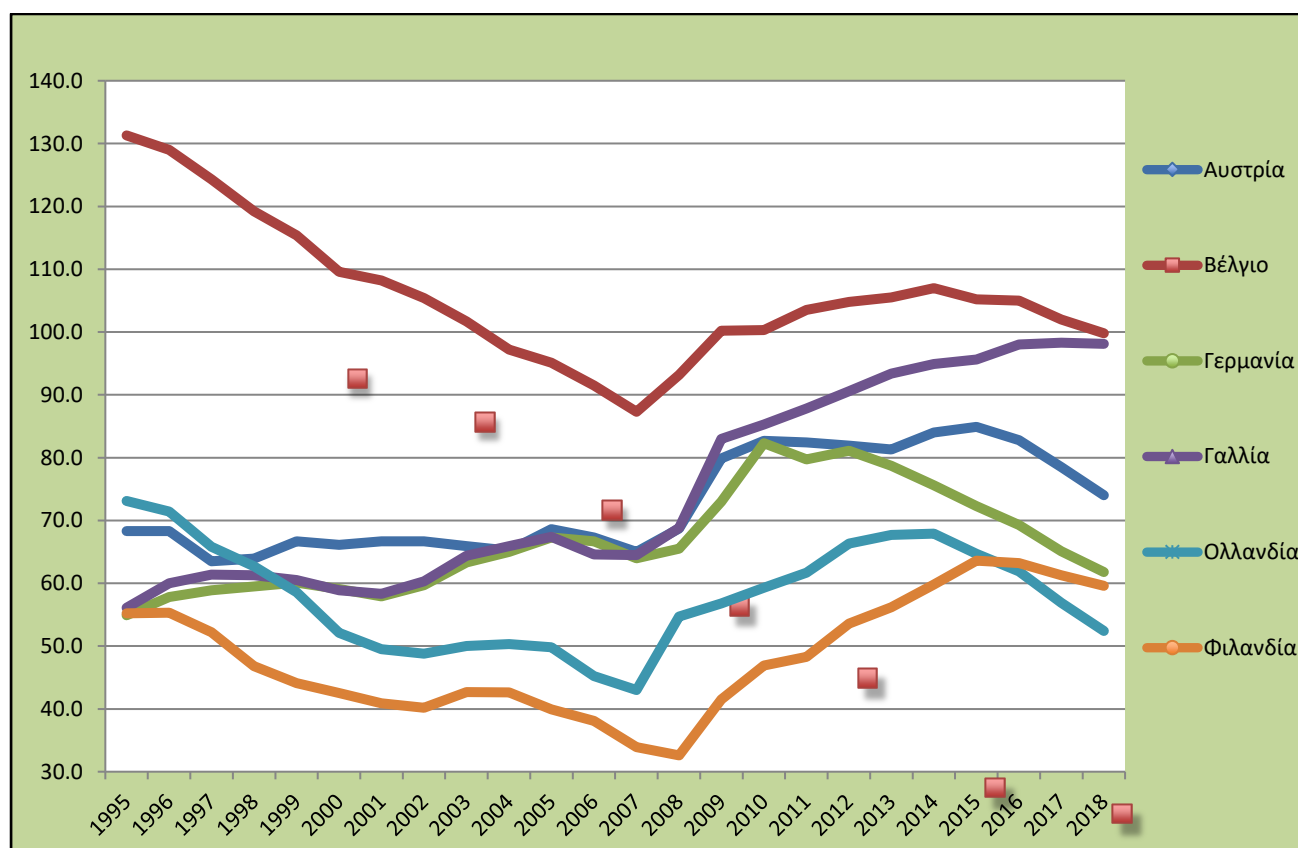
Στην ιδιότυπη περίπτωση της Ελλάδας, η μείωση του δημόσιου χρέους σύμφωνα με το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης φαίνεται να μην αποτελούσε προτεραιότητα των εφαρμοσμένων, επιβεβλημένων από την Τρόικα, πολιτικών αφού από 109,4% του ΑΕΠ το 2008 – ή ακόμη καλύτερα από 126,7% το 2009 – γιγαντώθηκε σε 180,2% του ΑΕΠ το 2014, έπειτα από πέντε έτη εφαρμογής μέτρων λιτότητας¹⁰⁸⁷. Η έκτοτε επιμονή των υψηλών τιμών του χρέους και η αστοχία απομείωσής του ακόμη και μέχρι το 2018, αποδεικνύει την κρισιμότητα της πολιτικής διαχείρισης της κρίσης και την παγίωση μιας οικονομικής ασυμβατότητας η οποία μόνο εν μέρει διαμορφωνόταν κατά την πρώτη περίοδο ένταξης της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση τη δεκαετία του 1980 (Koehler & König, 2015, σελ.346-347)¹⁰⁸⁸ και ουσιαστικά ανεπιστρεπτί εδραιωνόταν κατά τα έτη 2004-2009¹⁰⁸⁹. Επιπρόσθετα, οι σταθερά χαμηλές τιμές δημόσιου χρέους στην Ισπανία, την Ιρλανδία και την Πορτογαλία πριν τη κρίση καταρρίπτουν την πλαισίωση αυτής ως δημοσιονομικής και φέρουν αυτομάτως στο προσκήνιο τις ατέλειες λειτουργίας του χρηματοπιστωτικού τομέα,

¹⁰⁸⁷ Η ισχύς του συχνά αναπαράγόμενου οικονομικού επιχειρήματος πως η μετατροπή του δημόσιου ελλείμματος σε πλεόνασμα αποτελεί στρατηγική προτεραιότητα συγκριτικά με την απομείωση του δημόσιου χρέους, περιορίζεται λογικά από τη διόγκωση του δημόσιου χρέους που αυτή η προτεραιότητα εκτιμάται πως θα επιφέρει και από τις μέγιστες εφικτές τιμές του δυνητικού πλεονάσματος. Σε κάθε περίπτωση, το έλλειμμα της Ελλάδας, εναρμονισμένο πλήρως με το δημόσιο χρέος την τριετία 2011-2013, αυξήθηκε το 2013 έπειτα από μια παροδική πτώση το 2012. Η ταυτόχρονη σημαντική αύξηση ελλείμματος (από 9% σε 13,2%) και χρέους (από 161,9% σε 178,4%) το 2013, λοιπόν, αποδεικνύει τουλάχιστον αποτυχημένο πειραματισμό στο πεδίο της οικονομικής πολιτικής.

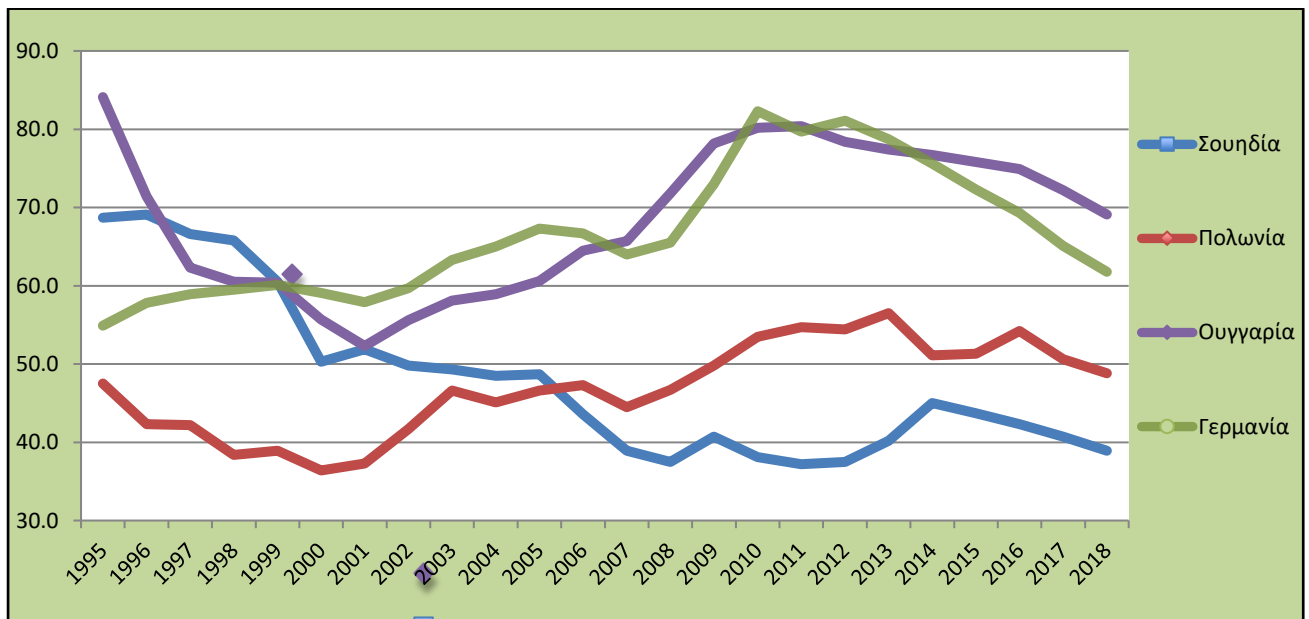
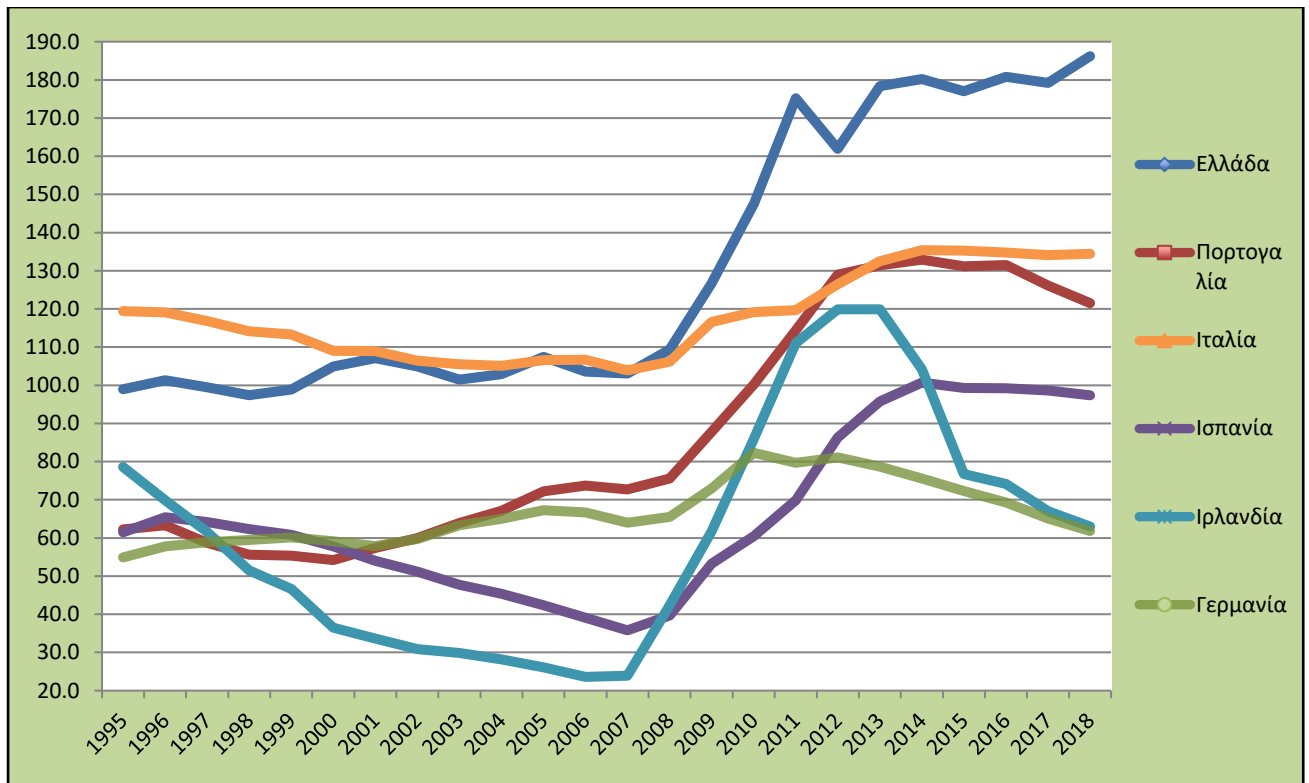
¹⁰⁸⁸ Το δημόσιο χρέος της χώρας αυξάνοταν σημαντικά καθ'όλη τη δεκαετία του 1980, στο πρώτο μισό της ακολουθώντας μια γενικότερη διεθνή τάση, και στο δεύτερο μισό σχεδόν κατακόρυφα αγγίζοντας στα τέλη της εν λόγω περιόδου το 100% του ΑΕΠ. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 το δημόσιο χρέος της Ελλάδας υπολογίζοταν περίπου στο 30% του ΑΕΠ (Koehler & König, 2015, σελ.346-347). Ο χαρακτηρισμός «μόνο εν μέρει» κρίνεται σημαντικός καθώς πρώτον, ανταποκρίνεται ακριβέστερα – βλ. επόμενη υποσημείωση - στην πραγματικότητα και δεύτερο, αγνοώντας τον και παραμένοντας μόνο σε αναγνώσεις ποσοστών οι Koehler & König (2015), τείνουν επικίνδυνα να συμπεράνουν πως για τη διόγκωση του δημόσιου χρέους της Ελλάδας δεν ευθύνονται καθόλου μηχανισμοί συναφείς με τη δημιουργία ζώνης του κοινού νομίσματος παρά αποκλειστικά η ένταξη της χώρας στην Ένωση.

¹⁰⁸⁹ Σε απόλυτες τιμές το δημόσιο χρέος της Ελλάδας αυξήθηκε από 114,95 δισεκατομμύρια ευρώ το 1996 σε 181,51 δισεκατομμύρια ευρώ το 2003 και σε 301,06 το 2009. Το γεγονός επιπλέον ότι η αύξηση κατά την περίοδο 2004-2009 δεν καταγράφοταν σταθερή μα συντελέστηκε σε συγκεκριμένα έτη – ενδεικτικά το χρέος αυξήθηκε κατά 25 δισεκατομμύρια ευρώ από το 2007 στο 2008 και κατά 36 δισεκατομμύρια από το 2008 στο 2009 - , φέρει στο προσκήνιο τις ευθύνες της κυβέρνησης Κωνσταντίνου Καραμανλή. Στοιχεία από τη βάση δεδομένων της Eurostat: https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=sdg_17_40&language=en

οι οποίες σηματοδοτούν ευθύνες συγκεκριμένων προσώπων καθώς είναι απόρροια συγκεκριμένων πολιτικών και ρυθμίσεων. Ειδικότερα η Ισπανία και η Πορτογαλία, ακόμη και στο τέλος της υπό εξέταση περιόδου, δεν έχουν καταφέρει να απαλλαγούν από το επαχθές δημοσιονομικό χρέος που προκλήθηκε κατά τη διάρκεια της κρίσης¹⁰⁹⁰. Τέλος, αναμενόμενα αν όχι κοινότοπα, η συμμετοχή στη νομισματική ένωση αποδεικνύεται δημοσιονομικά κομβική, αφού το δημόσιο χρέος στην Πολωνία και την Ουγγαρία εμφανίζει αρκετά μικρότερες διακυμάνσεις κατά το διάστημα 2008-2018 - με τιμές μάλιστα αρκετά πιο «ευρωζωνικές» όχι μόνο από τη Γαλλία αλλά ακόμη και από την Αυστρία - και η συχνά επικαλούμενη υπεραπλουστευμένη ασυμβατότητα του κοινωνικού κράτους πρόνοιας με το χαμηλό δημόσιο χρέος απομυθοποιείται όπως προκύπτει από τις σχετικές τιμές της Σουηδίας.

¹⁰⁹⁰ Το 2008 το δημόσιο χρέος της Ισπανίας ανέρχεται σε 39,7% του ΑΕΠ και εκείνο της Πορτογαλίας σε 75,6% του ΑΕΠ. Το 2014 οι αντίστοιχες τιμές ήταν 100,7% και 132,9% και το 2018 97,4% και 121,5%.

Διάγραμμα 90: Μεταβολή δημόσιου χρέους ως ποσοστώς του προς ΑΕΠ για την περίοδο 1995-2018¹⁰⁹¹.

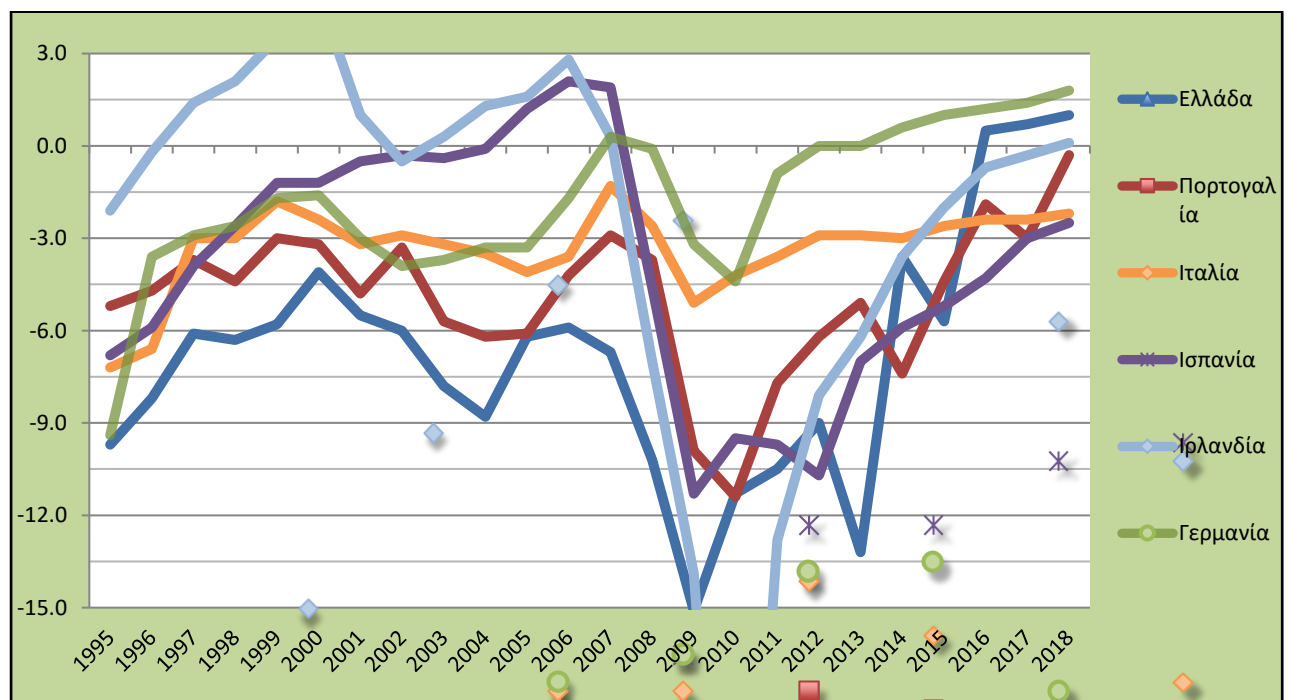
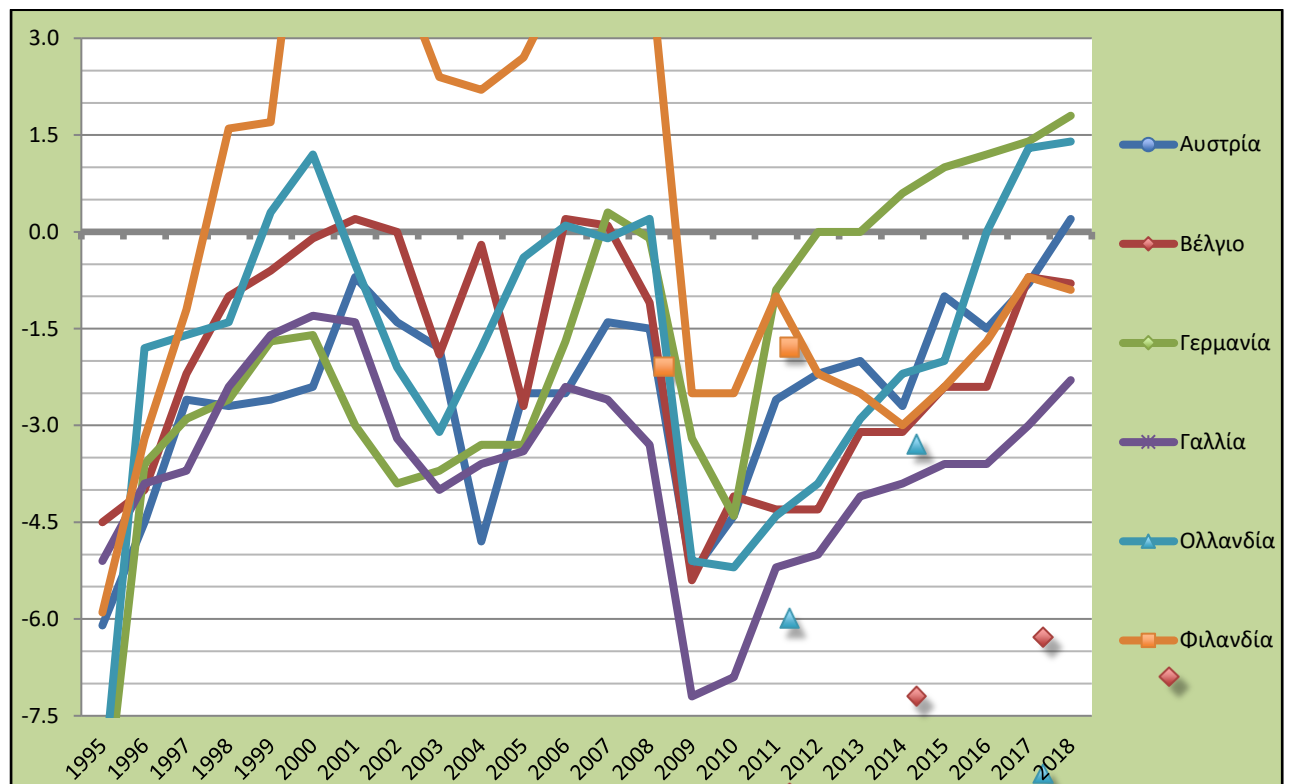
¹⁰⁹¹ Οι τιμές έχουν ληφθεί από την αντίστοιχη βάση δεδομένων της Eurostat (General government gross debt), η οποία είναι διαθέσιμη στον ιστότοπο: https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=sdg_17_40&language=en

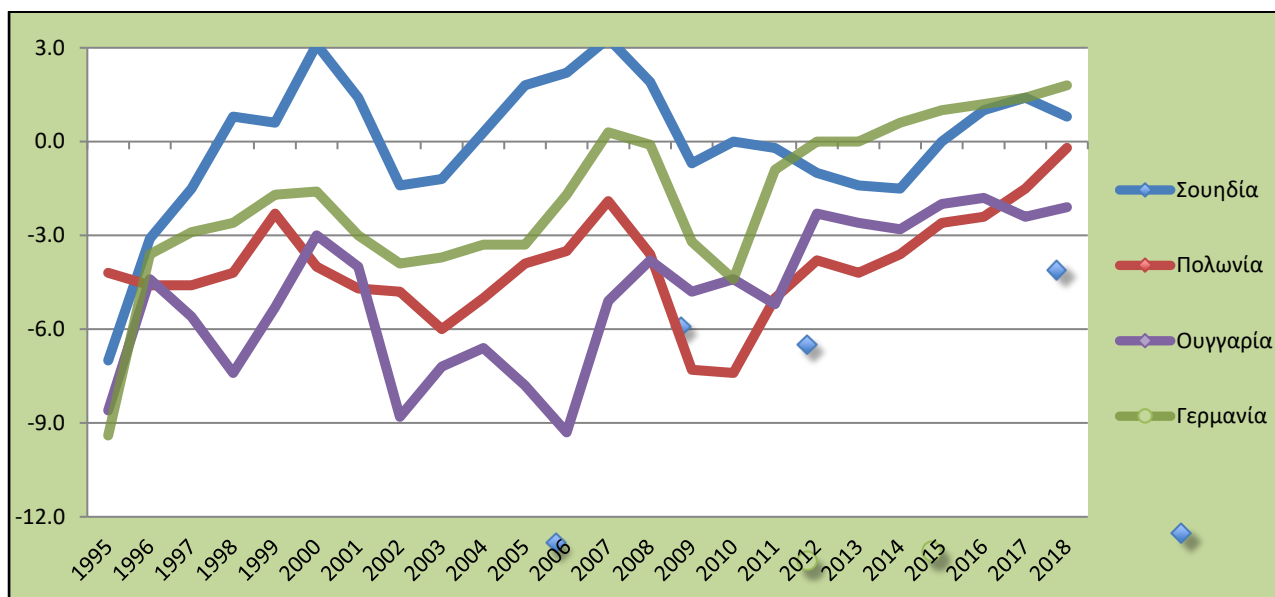
Μελετώντας το διάγραμμα 91, διαπιστώνει κανείς πως το 2003 η πλειοψηφία των κρατών μελών, εκτός από την Φιλανδία, την Αυστρία, το Βέλγιο, την Ισπανία και την Ιρλανδία, εμφάνιζε δημοσιονομικό έλλειμμα μεγαλύτερο του 3%. Για το διάστημα πριν την κρίση, εντύπωση προκαλεί το σημαντικό θετικό πλεόνασμα στη Φιλανδία κατά την περίοδο 1998-2008, το οποίο ενδεικτικά το 2001 και το 2007 ανήλθε στο 5%. Οι χώρες της Μεσογείου κατά την ίδια περίοδο συνέθεταν μια ετερογενή εικόνα, αφού τα διαχρονικά υψηλά ελλείμματα της Ελλάδας και της Πορτογαλίας συμβάδιζαν με το σχεδόν ενωσιακά θεσμικά προβλεπόμενο της Ιταλίας και το ισπανικό αμελητέο έλλειμμα από το 1999, το οποίο μάλιστα μετατρέποταν σε πλεόνασμα κατά τα διαδοχικά έτη 2005, 2006 και 2007. Εστιάζοντας στην περίοδο της κρίσης από το 2008 και έπειτα, η διετία 2009-2010 κυριαρχεί καθώς τα ελλείμματα της Ιρλανδίας, της Ισπανίας, της Ελλάδας και της Πορτογαλίας καταγράφονταν διψήφια¹⁰⁹². Το 2009 συγκεκριμένα εκτοξεύονταν και τα ελλείμματα των υγειών πιστωτών κρατών, της Γαλλίας στο 7,2%, του Βελγίου στο 5,4%, της Αυστρίας στο 5,3%, και της Ολλανδίας στο 5,1%, ενώ αντίστοιχες αρνητικές μεταβολές εμφάνιζαν επιπλέον η Γερμανία (από 0,1% σε 3,2%) και η Φιλανδία όπου το πλεόνασμα του 4,2% μετατρέποταν σε έλλειμμα 2,5%. Ακόμη πιο ενδιαφέρουσα ωστόσο προκύπτει η σύγκριση της εξέλιξης του γερμανικού ελλείμματος με εκείνου των υπόλοιπων πιστώτριων χωρών. Το 2010 ενώ τα διογκωμένα ελλείμματα των τελευταίων παραμέναν σταθερά όπως λ.χ. στην Ολλανδία ή άρχιζαν να περιορίζονται όπως λ.χ. στην Αυστρία, το Βέλγιο και τη Γαλλία, το γερμανικό έλλειμμα αυξάνοταν κατά 33%, αγγίζοντας το 4,4% του ΑΕΠ ώστε ένα έτος αργότερα σχεδόν να εξαλειφθεί και δύο έτη μετά, το 2012, να επιτευχθεί το περίφημο «Schwarze Null», μια περιέργη, δογματική πολιτική δέσμευση σε ισορροπημένο προϋπολογισμό, το οποίο κατόρθωσε να επαναλάβει μόνο η Ολλανδία μόλις το 2016¹⁰⁹³. Τέλος,

¹⁰⁹² Στην Ελλάδα το έλλειμμα γίνεται διψήφιο ήδη από το 2008 (10,2%) και παραμένει διψήφιο μαζί με το ιρλανδικό έως το 2011. Πανευρωπαϊκό ιστορικό υψηλό αποτελεί το ιρλανδικό δημόσιο έλλειμμα το 2010 αγγίζοντας το 32,1%.

¹⁰⁹³ Το «Schwarze Null» καταφέραν να υπερπηδήσουν - χωρίς να το επιτύχουν ποτέ - επιπλέον το Βέλγιο και η Ιρλανδία το 2018 καταγράφοντας πλεόνασμα 0,2% και 0,1% αντίστοιχα, όπως επίσης και η Ελλάδα από το 2016 και έκτοτε καταγράφοντας επίσης πλεόνασμα που κυμαίνονταν από 0,5% έως 1,5%.

υπογραμμίζεται πως η μέγιστη παρατηρηθείσα τιμή πλεονάσματος στο δεύτερο μισό της υπό εξέταση περιόδου καταγράφεται μόλις στο 1,8% το 2018 από τη Γερμανία. Το ίδιο έτος η Ελλάδα παρουσίαζε πλεόνασμα 1%, η Ολλανδία 1,4% και η Αυστρία 0,2%, τιμές πολύ χαμηλότερες από εκείνες του φιλανδικού (4%), ιρλανδικού (2,8%) ή ακόμη και ισπανικού (2,1%) πλεονάσματος κατά το 2006.

Διάγραμμα 91: Μεταβολή δημόσιου ελλείμματος για την περίοδο 1995-2018¹⁰⁹⁴.

¹⁰⁹⁴ Οι τιμές έχουν ληφθεί από την αντίστοιχη βάση δεδομένων της Eurostat (General government deficit surplus), η οποία είναι διαθέσιμη στον ιστότοπο: <https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=tec00127>

10.4. Στρεβλώσεις και παραλείψεις σε μια δημοσιονομική κρίση: Το κράτος ως ισχυρός νομιμοποιημένος επιζών.

Όπως έχει αναλυθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, η κρίση γρήγορα πλαισιώθηκε στην ζώνη του κοινού νομίσματος ως αποκλειστικά δημοσιονομική και η μονομερής αυτή ανάγνωση επέφερε αντίστοιχα ενωσιακά θεσμοθετήματα¹⁰⁹⁵ όπως και την πολιτική επιλογή και εφαρμογή μέτρων λιτότητας για την επανάκτηση «της εμπιστοσύνης» των αγορών. Επισκιάζοντας τόσο την κρίση του χρηματοπιστωτικού τομέα, όσο και τη διαδοχική εντεινόμενη κρίση της πραγματικής οικονομίας, οι προϋπολογισμοί των κρατών και τα μεγέθη του δημόσιου χρέους και ελλείμματος μονοπώλησαν το δημόσιο διάλογο. Η διαχείριση των δημόσιων οικονομικών, σε περιβάλλον αδυναμίας νομισματικής πολιτικής, προέκυπτε ως μοναδική εστία ύφεσης, ενδεχομένως εξαιτίας της περίπτωσης της Ελλάδας¹⁰⁹⁶ και ένα νέο καθεστώς εποπτείας της¹⁰⁹⁷, απορρέον από μια ηθικοπλαστική ρητορική, εδραιώνονταν αναγνωρίζοντας στο κράτος το «θηρίο» που δεν έπρεπε πλέον να λιμοκτονήσει¹⁰⁹⁸, μα να τιθασευτεί, να ενδυναμωθεί εκ νέου - ώστε να αντιμετωπίσει την επαπειλούμενη κατάρρευση του διεθνούς τραπεζικού συστήματος - και να υπηρετήσει τη δικαιοσύνη της αγοράς ως αρχή διανομής της απόδοσης της παραγωγής¹⁰⁹⁹ και ταυτόχρονα το ατομικό συμφέρον των ιδιωτών ως αποκλειστικό κίνητρο, υποστηλώνοντας έτσι το συγκεκριμένο πρωτόκολλο της οικονομικής δραστηριότητας. Σε αυτή την σύνθετη διαδικασία λήψης απόφασης, εκτέλεσης και νομιμοποίησης ελέγχου των δημόσιων οικονομικών, σημειώνονται δογματικές παραδοχές που εσωκλείουν πεποιθήσεις και δεν στοχεύουν σε επιστημονικές

¹⁰⁹⁵ Υπενθυμίζονται το Σύμφωνο για το ευρώ, το «ευρωπαϊκό εξάμηνο», το «εξάπτυχο» και το «δίπτυχο», και τέλος, η διακυβερνητική Συνθήκη για τη σταθερότητα, το συντονισμό και τη διακυβέρνηση στην ΟΝΕ ή αλλιώς, συντομότερα, το Δημοσιονομικό Σύμφωνο.

¹⁰⁹⁶ Βλ. μεταξύ άλλων Schmidt (2020, σελ.224-231).

¹⁰⁹⁷ Ο όρος καθεστώς χρησιμοποιείται σκόπιμα.

¹⁰⁹⁸ Η αναφορά γίνεται στον αμερικανό ακτιβιστή κατά της φορολόγησης Grover Norquist και στην πρωτόγνωρη τότε περικοπή των φόρων κατά τη διακυβέρνηση του Ronald Reagan. Για τη φορολογική πολιτική των Η.Π.Α., βλ. Χαραλάμπης (2012, σελ. 167-168) και γενικότερα Saez & Zucman (2019).

¹⁰⁹⁹ Η δικαιοσύνη της αγοράς αντιτίθεται ως ανταγωνιστική αρχή διανομής στην κοινωνική δικαιοσύνη η οποία υπόκειται σε πολιτισμικό-πολιτικό διάλογο και αδυνατεί να πάρει τυπική μορφή.

προσεγγίσεις ελλειπών δεδομένων, ουσιαστικές παραβλέψεις και άλματα επιχειρηματολογίας.

Οι γενεσιουργές αιτίες του δημόσιου χρέους και ελλείμματος δεν εξετάζονται παρά φαίνεται να γενικεύονται στις αδιευκρίνιστες σχέσεις ιδιοκτησίας της «κοινής δεξαμενής» και στο αναπόφευκτο παράπτωμα των «ορθολογικών» κυβερνήσεων να ικανοποιήσουν ιδιοτελώς δημοκρατικά εκπορευόμενες απαιτήσεις (Streeck, 2016, σελ.71-2). Οι δείκτες της πραγματικής οικονομίας, όπως περιγράφηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια, και ακόμη ειδικότερα η εξέλιξη των δημοσιονομικών μεγεθών στις περιπτώσεις της Ισπανίας και της Πορτογαλίας αποτυπώνουν το σφάλμα αυτής της γενίκευσης. Η ευημερία και η προσδοκία της κοινωνικής ανέλιξης διατηρείται στα ανώτερα και ανώτατα εισοδηματικά δεκατημόρια, τα οποία αναντίρρητα δεν αποτελούν καμμία κοινωνική πλειοψηφία, οι δημόσιες δαπάνες, επενδυτικές ή δαπάνες κοινωνικού κράτους, έχουν ήδη περικοπεί σε σημαντικό βαθμό πριν την κρίση και ταυτόχρονα τα δημόσια έσοδα από τη διαδικασία της φορολόγησης έχουν μειωθεί. Επιπρόσθετα στις παρατηρήσεις αυτές, χώρες όπως οι δύο μεσογειακές παραπάνω απόκτησαν διογκωμένο δημόσιο χρέος μόνο κατά την περίοδο μετά το 2008.

Την ίδια στιγμή, επιδιώκοντας την απλούστευση και την καθολικότητα εφαρμογής του νέου καθεστώτος, οποιαδήποτε μελέτη των επιμέρους συστατικών μερών των δημόσιων οικονομικών και αξιολόγηση των διάφορων συνιστωσών τους αποτιμάται περιττή. Το «Schwarze Null» μεταγεγραμμένο στο ενωσιακό θεσμικό σύστημα μέσω του Δημοσιονομικού Συμφώνου, του οποίου η διακυβερνητική και όχι υπερεθνική επικύρωση εγείρει ζήτημα ουσιαστικής νομιμότητας, δεν ωθεί στη διάκριση εσόδων και εξόδων και κατ' επέκταση δεν επιτρέπει την χάραξη και υλοποίηση ισορροπημένων αυτοτελών πολιτικών στους δύο κλάδους. Επιπρόσθετα αδιαφορεί πρωτοφανώς για την ποιότητα των συνιστωσών τους σε αποδοτικές και μη αποδοτικές, αφού λ.χ. δεν ξεχωρίζει τις επενδυτικές δαπάνες από τις δαπάνες του κοινωνικού κράτους ή τα έσοδα που προκύπτουν από τη φορολόγηση εταιρικών κερδών από τα έσοδα που προκύπτουν από έμμεση φορολόγηση¹¹⁰⁰.

¹¹⁰⁰ Το πρόβλημα αυτό επισημαίνει ο Fratzscher (2018, σελ.65-72) για τη Γερμανία, όταν μελετά το ενδεχόμενο επαναφοράς ενός συμπληρωματικού κανόνα δημόσιων επενδύσεων στο «φρένο χρέους» το οποίο άρχισε να εφαρμόζεται στην χώρα το 2009 έπειτα από τη δεύτερη ομοσπονδιακή

Τρίτον, η ηθικοπλαστική ρητορική ως μηχανισμός τεκμηρίωσης αναγνωρίζει επιλεκτικά και συγκροτεί αυθαίρετα υποκείμενα. Αναγνωρίζει τις κυβερνήσεις και συλλήβδην την κάθε κοινωνία, αγνοεί τους χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς, τις εταιρείες μονοπωλίων και τους επενδυτές οι οποίοι διατηρούν τη δυνατότητα «λευκών απεργιών». Στη συνέχεια, προσδίδει ηθικό περιεχόμενο στην πολιτική του δημόσιου χρέους, αποκόπτοντας μια κοινή υποχρέωση προς την Ένωση από την εξέλιξη της πραγμάτωσης των προϋποθέσεων ανάληψής της και δεσμεύει ή ακριβέστερα υποτάσσει τις μελλοντικές πολιτικές επιλογές στη σφαίρα του οικονομικού. Με άλλα λόγια, η πολυπλοκότητα της οικονομικής πολιτικής μεταερμηνεύεται σε ηθικολογικές αξιολογήσεις οι οποίες με ευκολία διαχωρίζουν υποκείμενα –κοινωνίες, κυβερνήσεις και κράτη- και επεκτείνονται λογικοφανώς σε άσχετες περιπτώσεις, ώστε αυτές οι ίδιες οι ηθικολογικές αξιολογήσεις να διασφαλίσουν διαδοχικά τη δέσμευση της πολιτικής στην οικονομία.

Τέταρτον, το υποκείμενο της εποπτείας των δημόσιων οικονομικών παραμένει απροσδιόριστο, πέρα από κάθε πλέγμα ελέγχων και ισορροπιών, ένας «ορθολογικός» λογιστής με ιδιοτελείς αναντίρρητα επιδιώξεις στη θέση που κάποτε καταλάμβαναν δημοκρατικά εκλεγμένες κυβερνήσεις. Αυτός ο λογιστής καλείται πλέον να εναρμονίσει τις επιδιώξεις του «Marktvolk» κατά τον Streeck (2016, σελ.106-117), δηλαδή των πιστωτών του κράτους χρέους, και των ταμείων αγοράς ομολόγων δημοσίου όπως λ.χ. των Calpers και PIMCO, με την αντοχή και την ανοχή του «Staatsvolk», των πολιτών δηλαδή των εθνικών κρατών. Στέκει παντοδύναμος καθώς η εποπτεία γίνεται ολοένα λεπτομερέστερη, αυστηρότερη, μονιμότερη.

Πέρα από τις παραπάνω στρεβλώσεις και παραλείψεις, υπάρχει μια κομβική μακροπρόθεσμη επίπτωση οποιουδήποτε καθεστώτος δημοσιονομικής εποπτείας. Στο βαθμό που αυτό συγκροτείται σε αυτούσιο δημοσιονομικό καθεστώς ή παράγει τέτοιο, δε διαμορφώνει μόνο τις πολιτικές για την επίτευξη της δημοσιονομικής προσαρμογής, της εξισορρόπησης δηλαδή του προϋπολογισμού, μα καθορίζει σε μεγάλο βαθμό και τις συνθήκες λήψης αποφάσεων και χάραξης μελλοντικών

μεταρρύθμιση. Σχεδόν κωμικά, κατά την ίδια μεταρρύθμιση όπου εισάγονταν το «φρένο χρέους» στην οικονομική διαχείριση, ένας παρόμοιος υφιστάμενος κανόνας καταργούταν.

πολιτικών που θα ακολουθήσουν έπειτα από την ίδια την προσαρμογή¹¹⁰¹. Ειδικότερα και ενδεικτικά για την κρίση στην Ευρωζώνη, θεσμοί που δημιουργούνται και υποχρεώνουν σε περικοπές δημόσιων εξόδων πριν τη δημοσιονομική προσαρμογή, δεσμεύουν και περιορίζουν πολιτικές πρωτοβουλίες έπειτα από την επίτευξή της. Παρομοίως, νέες στρατηγικές δημοσιονομικής προσαρμογής επιφέρουν μεταβολές στις προτεραιότητες των πολιτών και κατ' επέκταση στις τοποθετήσεις των πολιτικών κομμάτων. Οι μεταβολές αυτές δεν συντελούνται, ούτε αντιστρέφονται στιγμιαία. Η ολιστική προσέγγιση του Pierson (2001, σελ.56-7) σύμφωνα με την οποία ένα δημοσιονομικό καθεστώς ορίζεται ως:

« [...] the configuration of political interests, institutions, and policy arrangements that structure conflicts over taxes and spending. ... At the height of a particular fiscal regime, the critical components – policies, politics, and institutions – will be mutually reinforcing»

και η δόση αληθείας που εμπεριέχει το παλιό απόφθεγμα του Schattschneider (1935, σελ.288) πως «new policies create a new politics», αποδεικνύουν την πλάνη της βεβαιότητας πως οι στρατηγικές λιτότητας θα αντιστραφούν με πιο επεκτατική δημοσιονομική πολιτική όταν επιτευχθεί η προσαρμογή, βεβαιότητα η οποία συχνά υπονοεί στην υπάρχουσα βιβλιογραφία. Η παρατήρηση τούτη δεν καταργεί τα θετικά αποτελέσματα των δημοσιονομικών πλεονασμάτων ή της εξάλειψης του δημόσιου χρέους. Διευρύνει ωστόσο τα κριτήρια αξιολόγησης της επιλεγμένης πολιτικής εξετάζοντας εκτός από την επίτευξη του στόχου, το περιβάλλον που η ίδια θα έχει διαμορφώσει έπειτα από τη δημοσιονομική προσαρμογή¹¹⁰².

Στο πλαίσιο του νέου καθεστώτος δημοσιονομικής εποπτείας, το κράτος παράδοξα δεν φαίνεται να υποχωρεί. Αποδυναμωμένο πλέον υλικά και δέσμιο αυθαίρετων εξωγενών δεσμεύσεων, παραμένει εκείνος ο πολιτικός σχηματισμός ο οποίος

¹¹⁰¹ Το επιχείρημα στηρίζεται στην προσέγγιση του ιστορικού θεσμισμού («historical institutionalism») και στην υπόθεση ότι ιδέες που υποκινούν και μετασχηματίζονται σε θεσμικές αλλαγές ενδυναμώνονται και κυριαρχούν. Βλ. σχετικά Goldstein (1993), Goldstein & Keohane (1993). Στην προσέγγιση αυτή αλλαγές στους οργανισμούς εξετάζονται ως εξηγήσεις για «path dependencies» και δεσμευτικά πλαίσια εμφάνισης νέων πολιτικών.

¹¹⁰² Βλ. την μελέτη των Haffert & Mehrrens (2013), την πολιτική του «κράτους προσαρμογής» (Streeck, 2016, σελ.145-154) και την απομάκρυνση των Γερμανών από το «Schwarze Null» τον Φεβρουάριο πια του 2020, όταν εν' όψει της υγειονομικής κρίσης του κορωνοϊού, ο υπουργός Εξωτερικών Olaf Scholz κήρυξε την προσωρινή αναστολή του. <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2020-02-26/germany-s-infamous-black-zero-budget-rule-may-be-gone-forever>

καλείται να υλοποιήσει πολιτικές που εκπορεύονται από τις μετασχηματισμένες νεοφιλελεύθερες ιδέες σε πολιτικά προγράμματα. Ο μετασχηματισμός των νεοφιλελεύθερων ιδεών σε πολιτικά προγράμματα δεν είναι γραμμική διαδικασία η οποία έχει εμφανές τέλος. Όπως άλλωστε επισημαίνουν οι Schmidt & Thatcher (2013, σελ.25-39), η ανθεκτικότητα του νεοφιλελευθερισμού οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη γενικότητά του και στην προσαρμοστικότητά του^{1103,1104}. Αυτά τα χαρακτηριστικά επιτρέπουν τη διαρκή αναπαραγωγή ενός περιβάλλοντος όπου κυριαρχεί ο ισχυρισμός «ατελούς πραγματοποίησης» ή «ημιπραγμάτωσης» και σε αυτό το περιβάλλον ο ίδιος ο νεοφιλελευθερισμός δύναται να επιδεικνύει συνέχεια στον χρόνο, να παράγει διαφορετικά ή ακόμη και αντιφατικά συγκροτημένα προγράμματα πολιτικής, πάντοτε αυξημένης χρησιμότητας και αναγκαιότητας, και να εξοστρακίζει τις ανταγωνιστικές ιδέες και θεωρίες. Το κράτος καλείται ακριβώς να εξασφαλίσει την ευελιξία αυτού του μετασχηματισμού και να καλύψει την γενικότερη απόσταση που προκύπτει μεταξύ ρητορικής και πράξης.

Υπό αυτό το πρίσμα¹¹⁰⁵, το «roll-back» της δεκαετίας του 1980 από «ιδεολόγους» εκπροσώπους του νεοφιλελευθερισμού όπως τη Thatcher και τον Reagan, το «roll-out» από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και έπειτα από τους «πραγματιστές» σοσιαλδημοκράτες Blair, Schröder και Jospin, ακόμη και οι διαδοχικές πιέσεις φιλελευθεροποίησης στην Ένωση ή στους διεθνείς οργανισμούς από – σύμφωνα με τον Abdelal (2007) - γάλλους σοσιαλιστές όπως τον Lamy ή τον Camdessus, δεν αυξομείωσαν ουσιαστικά την ισχύ του κράτους. Την διοχέτευσαν όμως κάθε φορά σε συγκεκριμένο προσανατολισμό. Ο Hayek, ο Buchanan, ο Friedman φαίνεται να γνώριζαν αυτό το όριο¹¹⁰⁶. Παρομοίως κατά την κρίση στην Ευρωζώνη, οι μεταρρυθμίσεις, η συγκρότηση της αγοράς, η διεθνής διαπραγμάτευση απαιτούν ένα

¹¹⁰³ Οι Schmidt & Thatcher (2013, σελ.26-29) περιγράφουν τρεις μηχανισμούς προσαρμοστικότητας του νεοφιλελευθερισμού και συγκεκριμένα τη μεταμόρφωση και επαναπροώθηση παλαιότερων αρχών του (metamorphosis), την απορρόφηση άλλων ιδεών και θεωριών (absorption) και τέλος την υβριδικοποίηση αρχών του η οποία προκύπτει από τη σύζευξή τους με ανταγωνιστικές ιδεολογίες (hybridization).

¹¹⁰⁴ Βλ. επιπλέον Crouch (2011).

¹¹⁰⁵ Η συγκεκριμένη παράγραφο στηρίζεται στο έργο των Schmidt & Thatcher (2013, σελ.1-50/112-141) και του Gamble στο ίδιο βιβλίο (Schmidt & Thatcher (2013, σελ.53-76)

¹¹⁰⁶ Βλ. επιπλέον από μια εντελώς διαφορετική οπτική το βιβλίο του Gamble (1988) «The free economy and the strong state» για την κυβέρνηση της Thatcher.

κράτος το οποίο δεν θα επεμβαίνει μεν στις αποτυχίες της αγοράς, αφού αξιωματικά αυτή δεν αποτυγχάνει, μα θα δρα και θα εγγυάται την απρόσκοπτη λειτουργία της και τον προσδιορισμό τούτης της λειτουργίας ως πρώτη προτεραιότητα σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο¹¹⁰⁷. Στην αποστολή αυτή, τα υποκείμενα αποκτούν αναλυτική βαρύτητα. Έτσι οι κυβερνήσεις, χωρίς να είναι ανεξάρτητες, δεν έχουν αποτραβηχτεί από την πολιτική και εναποθέσει την εξουσία σε «ουδέτερους» υπερεθνικούς θεσμούς. Αντιθέτως, η κυριαρχία της διακυβερνητικής μεθόδου λήψης αποφάσεων, όπως και η παραγνώριση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και του Κοινοβουλίου, αποδεικνύουν πως ισχυρές κυβερνήσεις προωθούν και ενίοτε επιβάλλουν συγκεκριμένες θεωρίες σε διεθνές επίπεδο.

¹¹⁰⁷ Η αντιστοίχιση αυτού του κράτους στη σύνθεση «liberal neo-statism» των Schmidt & Woll (2013, σελ.113) παραμένει προβληματική αφού οι «φιλελευθερισμοί» τους οποίους - σύμφωνα με τους δύο μελετητές - οι νεοφιλελευθεροί δεν επιθυμούν και το κράτος διασφαλίζει ακόμη δεν προβάλλονται σταθεροί, δε διατηρούνται, μα συνμεταβάλλονται καθώς το ίδιο το κράτος εξελίσσεται.

11. Συμπεράσματα.

Μια θεώρηση με πρωτίστως αξιακή διάσταση, μια απορρέουσα από αυτή και επιτακτική από το προσωπικό βίωμα ανάγκη και μια παρατήρηση συνέθεσαν, όπως προαναφέρθηκε στην εισαγωγή, το έναυσμα για την παρούσα μελέτη. Η αξιολόγηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ως εγχειρήματος μοναδικής ιστορικής σημασίας για τη διατήρηση του τρόπου ζωής όπως τον γνωρίζουμε¹¹⁰⁸, η ανάγκη τερματισμού και αίσιας έκβασης της οικονομικής κρίσης και η παρατηρούμενη συναφής έντονη και πολυσχιδής δράση των ενωσιακών θεσμικών οργάνων και των εθνικών πολιτικών ηγεσιών αποτέλεσαν τους αρχικούς λόγους εστίασης στη διαχείριση της κρίσης στη ζώνη του κοινού νομίσματος.

Η κρίση στη ζώνη του κοινού νομίσματος ενέσκηψε ως μία από τις πιο οξείες και ανυποχώρητες στην ιστορία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Κατά τη διάρκειά της η ευρωπαϊκή οικονομία εξασθένησε σημαντικά, η νομισματική ένωση πλησίασε στην κατάρρευσή της και το ευρύτερο ενωσιακό εγχείρημα βρέθηκε σε κομβική καμπή. Αντιπαραθέσεις, διαμάχες και διαιρετικές τομές προκλήθηκαν τόσο μεταξύ των εθνικών πολιτικών ηγεσιών, όσο και εντός των κοινωνιών.

Αναμενόμενα λοιπόν, η σχετική βιβλιογραφία αφθονεί και συνεχώς πληθαίνει καθώς νέες διεξοδικές μελέτες ειδικότερων θεματικών δημοσιεύονται. Στον όγκο των ερευνών αυτών προστίθεται η παρούσα διατριβή με το ακόλουθο κεντρικό ερώτημα:

«Πως η νοηματοδότηση της κρίσης στη ζώνη του κοινού νομίσματος και η εναρμονισμένη σε αυτή διαχείριση της δέσμευσαν την εξέλιξη του εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης;»

Η μελέτη δεν στόχευσε σε μια λεπτομερειακή καταγραφή και περιγραφή του συσχετισμού των πολιτικών δυνάμεων, των αποφάσεων που ελήφθησαν και των

¹¹⁰⁸ Με άλλα λόγια για τη διατήρηση της συγκρότησης και αναπαραγωγής της κοινωνίας σύμφωνα με το μεταπολεμικό κοινωνικό συμβόλαιο, το οποίο μπόρεσε να αποσοβήσει την ένταση μεταξύ της Δημοκρατίας και του καπιταλισμού. Αν και κεντρικά σημεία αυτού του συμβολαίου αμφισβητούνται ή αποσύρονται από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και έπειτα, οι ευρωπαϊκές κοινωνίες παραμένουν ακόμη διαφορετικές από εκείνες των αναπτυσσόμενων οικονομιών, των απολυταρχικών καθεστώτων, από την κινεζική ή ακόμη και από εκείνη των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής.

πολιτικών που εφαρμόστηκαν. Επιπλέον δεν επικεντρώθηκε στη σχολαστική παράθεση, ανάλυση και αξιολόγηση των γενεσιουργών αιτιών της κρίσης. Παραμερίζει τη θεωρητική και ρεαλιστική «αναμέτρηση» θεσμών και υποκειμένων και δεν επιχειρεί να εντοπίσει ποια από τις δύο ανταγωνιστικές θεωρίες στο πεδίο των ευρωπαϊκών σπουδών, και συγκεκριμένα ο νεολειτουργισμός ή ο διακυβερνητισμός¹¹⁰⁹, ανταποκρίνεται καλύτερα και κυριαρχεί στην εξέλιξη του ενωσιακού εγχειρήματος.

Στηριγμένη στη βιβλιογραφία της διεθνούς και συγκριτικής πολιτικής οικονομίας (Verdun, 2003; Jones, 2003) και διηθημένη στο φίλτρο της πολιτικής επιστήμης εξετάζει αρχικά τη λειτουργία της κυρίαρχης εξήγησης της κρίσης στο πεδίο της πολιτικής διαδικασίας. Στη συνέχεια περιγράφει την ακολουθείσα τεχνοκρατική προσέγγιση και παρατηρώντας το προβάδισμα αυτής, εξηγεί την καθυστερημένη συγκρότηση μιας δεύτερης προσέγγισης, αναθεωρητικής, ολιστικής και εντόνως κριτικής προς την πρώτη, η οποία όμως περιορίστηκε στο «ρευστό» επίπεδο του δημόσιου λόγου. Στο δεύτερο μέρος, μελετώντας το αποτύπωμα των εφαρμοσμένων πολιτικών τόσο στις οφειλέτριες χώρες όσο και στις πισώτριες, και επεκτείνοντας την υπό εξέταση περίοδο σε χρόνια πριν την έναρξη της κρίσης, παρατηρεί ex-post την επικράτηση ενός κοινωνικοοικονομικού παραδείγματος και την εκ νέου εναπόθεση βεβαιοτήτων και προσδοκιών σε αυτό. Συμπεραίνει τέλος πως αντίθετα από οποιαδήποτε υπόσχεση του για υποτιθέμενη ευμάρεια, το συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό παράδειγμα ως ένα «ισχυρό πλέγμα εννοιολογικών, θεωρητικών, πειραματικών, μεθοδολογικών [...] ακόμη και «σχεδόν μεταφυσικών» παραδοχών» (Kuhn, 1970, σελ. 41-42) για την ορθότερη διαμόρφωση, λειτουργία και αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων δεν προωθεί την οικονομική ανάπτυξη για την κοινωνία και αρθρώνεται γύρω από έναν ιδιότυπο μετασχηματισμό του πολιτικού. Έξι επιμέρους βασικά συμπεράσματα προκύπτουν:

¹¹⁰⁹ Βλ. αντιστοίχως το έργο του Haas (1958, 1964) και του Hoffmann (1966), όπως επιπλέον και εκείνο του Deutsch (Deutsch et al., 1957; Deutsch, 1969). Αναλυτικά για την πολιτική θεωρία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης βλ. Τσινισιζέλης & Χρυσόχου σε Μαραβέγιας & Τσινισιζέλης επιμ. (2007, σελ. 96-163) και για την πολιτειολογία των ενώσεων ως μετεξέλιξη της κλασικής θεωρίας του κράτους και της διεθνούς οργάνωσης Χρυσόχου (2019).

A) Η κυρίαρχη αφαιρετική ερμηνεία της κρίσης ως αναπόφευκτη κρίση δημόσιου χρέους «συγκεκριμένων κρατών και ανθρώπων» (Hall, 2012, σελ.360) αποτέλεσε έναν μηχανισμό κατασκευής ειδικών όρων διαχείρισης της. Οι όροι αυτοί ενδυναμώνονταν επιπροσθέτως ως λογικές ιστορικές απολήξεις αντιλήψεων οι οποίες είχαν συμβάλει καθοριστικά στο περιεχόμενο της συνθήκης του Maastricht και αποκτήσει θεσμική και οργανωτική υπόσταση έπειτα από την επικύρωσή της.

Υπήρξαν δύο συγκρουόμενες εξηγήσεις για την κρίση¹¹¹⁰. Σύμφωνα με την πρώτη, η κρίση καταγράφοταν ως η αναπόφευκτη κατάληξη της διόγκωσης του χρέους του ιδιωτικού τομέα και της παράλληλης μετάλλαξης και γενικότερης απορρύθμισης του διεθνούς χρηματοπιστωτικού. Η ταχεία αύξηση του ιδιωτικού χρέους με τη φιλελευθεροποίηση των χρηματοπιστωτικών αγορών, ο «ιδιωτικοποιημένος κεϋνσιανισμός» όπως προσδιορίζει το εν λόγω φαινόμενο ο Crouch (2011, σελ.142-178) ως στάδιο της εξέλιξης του καπιταλιστικού συστήματος, συνδυάζονταν καταστροφικά με την υποχώρηση της κλασικής λειτουργίας του τραπεζικού συστήματος στο πλαίσιο της παραγωγικής διαδικασίας, τη διοχέτευση του ολοένα μεγεθυνόμενου χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου σε επενδύσεις κερδοσκοπικής υστερίας, αποδεσμευμένες από την πραγματική οικονομία και παρακινούμενες από μια κυρίαρχη κουλτούρα αυξημένου ρίσκου (Diamond & Rajan, 2009, σελ.5) και τη θεσμική θωράκιση αυτής της μεταστροφής¹¹¹¹. Η διαδοχική επαπειλούμενη κατάρρευση του διεθνούς τραπεζικού συστήματος το 2008, με αφετηρία την χρεωκοπία της επενδυτικής τράπεζας Lehman Brothers¹¹¹² στις Ηνωμένες Πολιτείες

¹¹¹⁰ Βλ. υποενότητες [1.3] και [4.1].

¹¹¹¹ Βλ. σελ.110 / 472-476. Υπενθυμίζεται ενδεικτικά πως το 2001 το παγκόσμιο εισόδημα ήταν 49 τρισεκατομμύρια δολάρια και τα παράγωγα προϊόντα του χρηματοπιστωτικού τομέα κυμαίνονταν στα 85 τρισεκατομμύρια δολάρια, ενώ το 2007 το παγκόσμιο εισόδημα σχεδόν διπλασιάστηκε και έφτασε 85 τρισεκατομμύρια δολάρια και η «αξία» των παραγώγων εκτινάχθηκε στα 670 τρισεκατομμύρια δολάρια (INE 17, 2011β, σελ.25). Βλ. ειδικότερα υποσημείωση [106] για τον νόμο Gramm-Leach-Bliley του 1999 από την κυβέρνηση Clinton που καταργούσε τον νόμο Glass-Steagall του 1933 και ουσιαστικά τη διάκριση μεταξύ εμπορικών και επενδυτικών τραπεζών ή τη θέσπιση Σύμφωνου Κεφαλαιακής Επάρκειας (Βασιλεία II) τον Ιούνιο του 2006.

¹¹¹² Για την καλύτερη κατανόηση της σημασίας της πτώχευσης της, υπενθυμίζεται πως η επενδυτική τράπεζα Lehman Brothers λειτούργησε αδιάκοπα για 158 χρόνια, αφού επέζησε ύστερα από έναν εμφύλιο πόλεμο, δύο παγκόσμιους και το Κράχ του 1929. Υπενθυμίζεται επιπλέον πως η βρετανική τράπεζα Northern Rock είχε ήδη ουσιαστικά καταρρεύσει πριν την Lehman, έπειτα από έναν ολόκληρο

της Αμερικής και η προϊούσα εντεινόμενη ύφεση της πραγματικής οικονομίας εξανάγκαζαν τα κράτη να αναλάβουν τη διάσωση των τραπεζών και να εξασφαλίσουν την ομαλή λειτουργία τους.

Αντιθέτως, σύμφωνα με τη δεύτερη ερμηνεία, η κρίση οφείλοταν στην ανεξέλεγκτη διόγκωση του δημόσιου χρέους ορισμένων κρατών και στην αποτυχία τους να ασκήσουν ορθή οικονομική πολιτική. Η αποτυχία αυτή «εξισώνονταν» με μια υπέρμετρη «σπατάλη» - ή στις περισσότερες αμερόληπτες αφηγήσεις με μια πολιτική «αδράνεια» - και απώλεια ανταγωνιστικότητας σε προηγούμενες περιόδους ευμάρειας. Στη συνέχεια μέσω ενός ηθικοπλαστικού λόγου που υιοθετούταν από μια ευρύτερη συμμαχία της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, της παραδόξως αδύναμης Επιτροπής, της Γερμανίας και μερικών ακόμη κρατών μελών και εδραιωνόταν ως «Σύμφωνο Βρυξελλών – Φρανκφούρτης» (Jones, 2013), τα «άτακτα» κράτη (Schmidt, 2011, σελ.72) θα έπρεπε εφ' εξής να πειθαρχήσουν σε νεοσύστατα εποπτικά σώματα και να εφαρμόσουν αυστηρές πολιτικές λιτότητας.

Η συγκεκριμένη νοηματοδότηση της κρίσης, κυρίαρχη στην Ένωση εξαιτίας μερικώς της ιδιαίτερης περίπτωσης της Ελλάδας (Krugman, 2012, σελ.204)¹¹¹³, διαμόρφωνε δύο συγκεκριμένες συνθήκες διαχείρισης της.

Αρχικά προκαλούσε μια νοητή διαίρεση της Ευρωζώνης σε «υπεύθυνες» χώρες που θα αναλάμβαναν το ρόλο του πιστωτή ή θα συναινούσαν σε προγράμματα οικονομικής βοήθειας και σε «ανεύθυνες» - οφειλέτριες, οι οποίες υποβοηθούμενες και ακριβέστερα καθοδηγούμενες, θα υλοποιούσαν πολιτικές λιτότητας και δημοσιονομικής εξυγίανσης. Η διαίρεση αυτή δεν περιοριζόταν σε επίπεδο εθνικών πολιτικών ηγεσιών αλλά επεκτείνονταν απερίσκεπτα και αυθαίρετα σε κοινωνίες. Ηθοπλαστικός λόγος, όπως ενδεικτικά εκείνος που συγκροτούταν από αναφορές σε πειθαρχημένες Σουηβές νοικοκυρές οι οποίες διήγαγαν λιτό βίο και ανάγονταν σε υπόδειγμα οικονομικής σωφροσύνης¹¹¹⁴, και η διαδοχική μετατόπιση και διάχυση

αιώνα χωρίς πτωχεύσεις τραπεζών, αφού στις 14 Σεπτεμβρίου 2007 οι καταθέτες της απέσυραν περίπου ένα δισεκατομμύριο στερλίνες μέσα σε διάστημα μόλις εικοσιτεσσάρων ωρών.

¹¹¹³ Βλ. σελ.223-4, υποσημείωση [382]. Υπενθυμίζεται ότι η νοηματοδότηση είναι καταφανώς άστοχη στην περίπτωση της Ισπανίας και στοιχειοθετημένη μα μονομερή και ελλιπή στην περίπτωση της Ελλάδας. Βλ. επιπλέον υποενότητα [10.3].

¹¹¹⁴ Βλ. σελ. 115/183-4, υποσημείωση [261] και την αναπαραγωγή της συγκεκριμένης θέσης από τον γερμανό υπουργό Οικονομικών Wolfgang Schäuble με τη γνωστή ρήση του Goethe. Η διαμόρφωση και η διάδοση ενός απλοϊκού προτύπου («poster child»), το οποίο θα συγκαλύψει τόσο τις ασάφειες

της ευθύνης για το αυξημένο δημοσιονομικό χρέος και έλλειμμα κρατών στο αντίστοιχο σώμα των πολιτών, ενίσχυαν εκατέρωθεν εθνικές ταυτότητες σε βάρος της ευρωπαϊκής και παράλληλα καλλιεργούσαν εκτός από τον οικονομικό εθνικισμό¹¹¹⁵, το λαϊκισμό. Το υπεραπλουστευμένο επεξηγηματικό σχήμα της πολιτισμικής ασυμφωνίας μεταξύ του τεμπέλη, χαρούμενου, τυχερού Νότου και του συνετού, εργατικού Βορρά (Joffe, 2011; Greenspan, 2011; Knight, 2013), παρόμοιο με εκείνο που επικαλούταν πριν πέντε δεκαετίες ο διοικητής της ολλανδικής κεντρικής τράπεζας Marius Holtrop¹¹¹⁶, συγκεκριμενοποιούσε τον εσωτερικό «άλλο» (Galpin, 2012, σελ.6) στον ενωσιακό υπερεθνικό σχηματισμό και ενέτεινε επιπλέον τη ρητορική της διαίρεσης διαρρηγνύοντας οποιαδήποτε αίσθηση πανευρωπαϊκής ενότητας.

Εκτός από την όξυνση και την παγίωση της διχοτόμησης αυτής, η παραπάνω νοσηματοδότηση της κρίσης στη ζώνη του κοινού νομίσματος ως αποκλειστικά δημοσιονομικής, εδραίωνε μια ιδιότυπη, μόνιμη κατάσταση έκτακτης ανάγκης για την οικονομία η οποία στη συνέχεια όριζε αντίστοιχες αδιαφιλονίκητες προτεραιότητες.

Η επαπειλούμενη καταστροφή στο πεδίο της οικονομίας διαμόρφωνε αρχικά μια «διεθνική κατάσταση εξαίρεσης» κατά Schmitt (Beck, 2013, σελ.61; Schmitt, 2005/2016). Όμως, πέρα από τον έκτακτο χαρακτήρα ή την ελεγχόμενη απόκλιση από πτυχές της κανονικότητας, η συγκεκριμένη κατάσταση έφερε μερικά επιπρόσθετα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Σε ένα περιβάλλον άτυπης αναμέτρησης με τον χρόνο το υποκείμενο που θα βεβαίωνε την τελική εξουδετέρωση της απειλής παρέμενε απροσδιόριστο και οι ενδείξεις της νέας ευκαταίας κατάστασης ακαθόριστες. Έτσι οι αποφάσεις που θα λαμβάνονταν και θα υλοποιούνταν θα παρέμεναν αποσπασματικές, το περιεχόμενό τους αναπόφευκτα ρευστό, το πλήθος τους αδιευκρίνιστο, η αναμεταξύ τους συνοχή

κατά τη μετουσίωση πολιτικών ιδεών σε συγκεκριμένες πολιτικές, όσο και τις δυσκολίες εφαρμογής των τελευταίων αποτελεί χαρακτηριστικό της νεοφιλελεύθερης ρητορικής το οποίο συμβάλλει στην ανθεκτικότητά της (Schmidt & Thatcher, 2013, σελ. 26-31).

¹¹¹⁵ Υπενθυμίζεται η γερμανική εκδοχή αυτού του οικονομικού εθνικισμού στο πεδίο του διεθνούς εμπορίου όπως στοιχειοθετείται ενδεικτικά στην μονομερή απάντηση του γερμανικού υπουργείου οικονομικών για το εθνικό πλεόνασμα το Νοέμβριο του 2013. Βλ. υποενότητα [7.5], σελ.371-375.

¹¹¹⁶ Βλ. σελ.231, υποσημείωση [400] για τον ολλανδικό μονεταρισμό, τον χαρακτηρισμό της Γερμανίας ως «συνετό μυρμήγκι» και της Γαλλίας ως «ανεύθυνο τριζόνι».

αδύναμη, οι οριακές συνθήκες αποτελεσματικής εφαρμογής τους επιτόλεια μελετημένες και η τεκμηρίωση τους ελλιπής. Η υφέρπουσα ασάφεια σε πολλαπλά επίπεδα θα διασφάλιζε τελικά την φαινομενική εγκυρότητα και κατ' επέκταση την ανθεκτικότητα των ληφθέντων αποφάσεων απέναντι σε κάθε κριτική ή αποτυχία, επιτρέποντας πάντοτε την καταφυγή στην μη ορθή, μη καθολική ή μη επαρκούς έκτασης εφαρμογή τους¹¹¹⁷.

Εξαιτίας επιπλέον του πολιτικού και νομικού «αναλφαβητισμού» πρωτίστως των οικονομολόγων¹¹¹⁸, παραγκωνίζοταν η γνώση πως στο πεδίο της οικονομίας, το οποίο συστήνεται σε κοινωνίες ανθρώπων, ενυπάρχουν ποικίλα ζητήματα πολιτικής. Η αδιαφορία ή η περιφρόνηση για αυτά συνδυάζοταν με τη βεβαιότητα που πήγαζε από την αποδοχή του παραλογισμού της νεοφιλελεύθερης σκέψης για τις «ιμπεριαλιστικές» επεκτάσεις της οικονομίας (Stigler, 1984) σύμφωνα με τον οποίο «επειδή οι αναλυτικές κατηγορίες (μας) - έλλειψη, κόστος, προτίμηση, ευκαιρία - έχουν πραγματικά οικουμενική εφαρμογή, [...] οι οικονομικές επιστήμες γίνονται η οικουμενική γραμματική των κοινωνικών επιστημών» (Hirschleifer, 1985, σελ.53). Η συγκεκριμένη βεβαιότητα συγκάλυπτε τη σχέση έντασης μεταξύ της λογικής της διακινδύνευσης, δηλαδή της ρητορικής της επαπειλούμενης καταστροφής και της λογικής της δημοκρατίας και συνέβαλε στη διαρκή διακυβερνητική υποβάθμιση της τελευταίας. Στο παραπάνω πλαίσιο, επικίνδυνες αποκλίσεις από την ευρωπαϊκή νομική κανονικότητα ώστε να επέλθει ακόμη και προσωρινή ισορροπία «μεταξύ των προσταγμάτων των αγορών και της ρυθμιστικής ισχύος της πολιτικής» (Habermas, 2012, σελ.62) θα νομιμοποιούνταν και χαρακτηριστικά ενός απολυταρχικού καθεστώτος όπως αυτά που διέβλεπαν οι Kreuder-Sonnen & Zangl (2015) στη νέα διακυβέρνηση της ζώνης του κοινού νομίσματος από την αυτοεξουσιοδοτημένη τεχνογραφειοκρατία θα δικαιολογούνταν¹¹¹⁹. Ομόρροπα, το χρόνιο πολιτικό έλλειμμα του ενωσιακού εγχειρήματος υπό το πρίσμα της εμπειρίας άρνησης επικύρωσης της Συνταγματικής Συνθήκης, ή ειδικότερες θεσμικές αδυναμίες και

¹¹¹⁷ Για την έννοια της ανθεκτικότητας και την καταλληλότητά της να περιγράψει την πορεία του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος τις τελευταίες δεκαετίες βλ. Schmidt & Thatcher (2013, σελ. 26-31).

¹¹¹⁸ Υπενθυμίζεται ενδεικτικά η ερώτηση που έθετε το 2012 η επιτροπή διαγωνισμού για το βραβείο Wolfson, το δεύτερο μεγαλύτερο στο πεδίο της οικονομίας μετά το βραβείο Nobel. Βλ. ειδικότερα σελ.105-107/117-119.

¹¹¹⁹ Βλ. πρωτίστως υποενότητα [4.3].

παραδοξότητες της Ένωσης, - οι οποίες θα εντοπίζονταν και επισημαίνονταν στην καθυστερημένη αναθεωρητική, ολιστική προσέγγιση της κρίσης - θα κρίνονταν, αν όχι αμετάβλητες σταθερές παράμετροι, άσχετες με το ζήτημα της διαχείρισης της κρίσης.

Οι δύο παραπάνω όροι διαχείρισης της κρίσης που διαμορφώνονταν από τη νοηματοδότηση της, δεν σηματοδοτούσαν νέες δυναμικές στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Συμβατοί με την ιστορική εξέλιξη του ενωσιακού εγχειρήματος ενδυναμώνονταν επιπροσθέτως ως λογικές ιστορικές απολήξεις αντιλήψεων οι οποίες είχαν συμβάλει καθοριστικά στο περιεχόμενο της συνθήκης του Maastricht.

Κατά τα δύο σχεδόν έτη συνεχούς επεξεργασίας και σκληρών διαπραγματεύσεων που προηγήθηκαν από τη Συνθήκη του Maastricht ¹¹²⁰, είχε δοθεί φανερά προτεραιότητα στην προώθηση της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης. Ανελαστικές τοποθετήσεις όπως αυτές της Βρετανίας και της Ισπανίας και δέσμες προτεινόμενων ρυθμίσεων όπως ενδεικτικά εκείνες για την ευρωπαϊκή ιθαγένεια, την ενδυνάμωση του ρόλου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, την αναγνώριση των ευρωπαϊκών κομματικών σχηματισμών ή την διακρατική συνεργασία στους τομείς της δικαιοσύνης και των εσωτερικών υποθέσεων¹¹²¹ επισκιάζονταν τελικά πρώτα από τη συζήτηση για το ρυθμιστικό πλαίσιο το οποίο θα εξασφάλιζε στο νέο ενιαίο νόμισμα χαρακτηριστικά σταθερού νομίσματος όπως εκείνα του γερμανικού μάρκου και στη συνέχεια, από τον προβληματισμό για την οικονομική φύση των προϋποθέσεων ένταξης μιας χώρας στον επικείμενο νέο υπερεθνικό σχηματισμό. Η προτεινόμενη δομή οικονομικής διακυβέρνησης σε κοινοτικό επίπεδο, η οποία συγκροτούταν καθώς η ιστορία «επιτάχυνε τα βήματά της»¹¹²², μετασηματιζόταν μέσα από έναν σιωπηρό γαλλο-γερμανικό συμβιβασμό για την εξέλιξη της ενωσιακής διαδικασίας. Κατά το συμβιβασμό αυτό όμως τα διάφορα αιτήματα για την συγκρότηση ή την ενίσχυση δομών εξουσίας και εποπτείας, συμπληρωματικών προς

¹¹²⁰ Υπενθυμίζεται πως η προπαρασκευαστική περίοδος για την επικύρωση της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης το 1987 είχε διαρκέσει μόλις έξι μήνες.

¹¹²¹ Βλ. για τις τοποθετήσεις Μεγάλης Βρετανίας και Ισπανίας, σελ. 32, για την ιθαγένεια σελ.36-37, για τη «διαδικασία της συναπόφασης», τις αρχές της δοτής αρμοδιότητας, της αναλογικότητας και της επικουρικότητας καθώς και την αναγνώριση των κομματικών σχηματισμών σελ.123-124/131-133, υποσημειώσεις [126/152].

¹¹²² Βλ. σελ. 30-32/74-76 για τη σοβιετική απόπειρα για πολιτική φιλελευθεροποίηση («glasnost»), το τέλος του ψυχρού πολέμου και τη γερμανική ενοποίηση.

εκείνων στο στενό πεδίο της οικονομίας που όριζε το κοινό νόμισμα, υποχωρούσαν και μετασχηματίζονταν. Η αρχική εισήγηση του γάλλου υπουργού Οικονομικών Bergeonoy για το συμπληρωματικό πολιτικό πόλο που θα αντιστάθμιζε τον ανεξάρτητο νομισματικό, όπως και η κεντρική θέση της Επιτροπής¹¹²³ για την απαραίτητη δημιουργία δομών δημοκρατικής νομιμοποίησης και δομών διαχείρισης του ρίσκου που θα προέρχονταν από ενδεχόμενη απόκλιση των στόχων της νομισματικής πολιτικής από εκείνους της δημοσιονομικής πολιτικής (Featherstone, 2012, σελ. 24), εξασθενούσαν παραδόξως από την αντίσταση σε μια ομόρροπη επιδίωξη του καγκελάριου Kohl. Ο τελευταίος υποστηρίζοντας την υπερεθνική διάσταση της ενοποίησης και επιδιώκοντας τη δημιουργία των «Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης» (Financial Times, 21 Μαΐου 1991) προσέκρουε στη γαλλική λογική της συγκρότησης ισχυρών διακυβερνητικών πολιτικών θεσμικών οργάνων «με παράλληλη υποβάθμιση των υπερεθνικών θεσμών όπως του Κοινοβουλίου και της Επιτροπής» (Ιωακειμίδης, 1995, σελ.150)¹¹²⁴. Αναγνωρίζοντας όμως την ανάγκη επιβεβαίωσης της προσήλωσης της ενωμένης Γερμανίας στην Ευρώπη, εγκατέλειπε ως προτεραιότητα την πολιτική ενοποίηση και τιθάσευε επιτυχώς τη γαλλική επιδίωξη της νομισματικής ένωσης¹¹²⁵ θέτοντας ως όρους υλοποίησής της ορισμένες αυστηρές προδιαγραφές δημοσιονομικής πειθαρχίας¹¹²⁶, τη δημιουργία μιας ανεξάρτητης κεντρικής τράπεζας αφοσιωμένης στη σταθερότητα των τιμών και τη γνωστή ρήτρα «μη διάσωσης». Οι προϋποθέσεις αυτές, διατυπωμένες ως απαράβατοι όροι της ομάδας του Horst Köhler, γενικού γραμματέα του γερμανικού υπουργείου οικονομικών και προβαλλόμενες ως αντισταθμιστικές απαιτήσεις της Γερμανίας για την εγκατάλειψη του εθνικού της νομίσματος, εξωθούσαν τον Delors

¹¹²³ Βλ. την καθοριστική Έκθεση «Delors», η οποία δημοσιεύτηκε τον Απρίλιο του 1989. Σελ.61, υποσημείωση [45].

¹¹²⁴ Υπενθυμίζεται πως από αυτή τη σημαντική διαφορά προσεγγίσης εκπορεύεται η στερεοτυπική αντίληψη που απαντάται συχνά, πως η Γερμανία επιδίωκε την ενοποίηση για να αποκρύψει την δύναμή της, ενώ η Γαλλία για να αυξήσει την ισχύ της. Βλ. υποενότητα [5.1], σελ 173-175.

¹¹²⁵ Βλ. υποενότητα [2.2], το υπόμνημα του γάλλου υπουργού Οικονομικών Ballandour «La construction monétaire Européenne» ήδη από τον Ιανουάριο του 1988, σελ.231 και υποσημείωση [399].

¹¹²⁶ Βλ. τα τέσσερα κριτήρια σύγκλισης για τη συμμετοχή μιας χώρας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση σελ.76, υποσημείωση [65].

σε δύσκολες ασκήσεις ισορροπίας (Delors, 2004, σελ.429; Mody, 2018, σελ.84-93)¹¹²⁷ μα γίνονταν αποδεκτές από τους εταίρους αφού ο Kohl, αναφερόμενος στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση ως ζήτημα «πολέμου ή ειρήνης στον 21^ο αιώνα» (Τσούκαλης σε Μαραβέγια & Τσινισιζέλη, 2007, σελ.295; Feldstein, 1997a, σ.25), δεσμεύονταν στο γάλλο πρόεδρο Mitterand για συγκεκριμένη και οριστική ημερομηνία έναρξης της τρίτης φάσης της νομισματικής ένωσης (Dyson, 1999, σελ.29).

Στο πλαίσιο αυτό η Συνθήκη του Maastricht ως «απόφαση απόδουσης» σε μια μη αναστρέψιμη διαδικασία με άγνωστη δυναμική, η οποία καλούταν μάλιστα να ληφθεί σε περιβάλλον αναταραχής στις αγορές συναλλάγματος, ήταν πρωτίστως μια οικονομική και, λαμβάνοντας υπόψιν ειδικότερα τις ατέλειες της νεοσύστατης ένωσης όπως αποκαλύφθηκαν αργότερα κατά την κρίση, νομισματική¹¹²⁸ απόφαση. Η λήψη της απόφασης αυτής πραγματοποιούνταν παρομοίως σε ένα περιβάλλον κατεπείγουσας κατάστασης, διαφορετικό από εκείνο της σύγχρονης οικονομικής κρίσης, μα εξίσου ρευστό το οποίο έπρεπε να σταθεροποιηθεί το ταχύτερο δυνατό, με μόνη εναλλακτική επιλογή την απουσία λήψης οποιασδήποτε κοινής απόφασης. Επιπλέον η ίδια η Συνθήκη, παρά τη θέση του Judt (2012, σελ.529), δεν αφορούσε μια πραγματιστική απόκριση στα οικονομικά αδιέξοδα της εποχής όπως η καθιέρωση του «φιδιού» ή η ίδρυση του ΕΝΣ παλαιότερα, αλλά ένα συγκεκριμένο προσανατολισμό ολοκλήρωσης και μια στρατηγική πολιτικής συγκεκριμένων προτεραιοτήτων, όπως άλλωστε αποδεικνυε η μεταγενέστερη θέσπιση του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης. Εξίσου σημαντικά και πρόδρομο γεγονός της καθιέρωσης της συμβατικής προσέγγισης της οικονομίας ως πλήρους και αυτεξούσιας οντότητας, η νεο-αποκτηθείσα αυτοτέλεια του σταδίου της νομισματικής ενοποίησης δεν θα αντισταθμίζονταν, ούτε θα δεσμεύονταν από ρυθμίσεις προώθησης της πολιτικής ενοποίησης κατά τις επόμενες Συνθήκες του

¹¹²⁷ Βλ. υποενότητες [5.6], σελ.230-231 και [7.1], σελ.307-309. Υπενθυμίζεται η κριτική του άλλοτε προέδρου της Fed Volcker για την ανεξαρτησία της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας που ερμηνευόταν ως πλήρη απουσία πολιτικής λογοδοσίας του οργανισμού. Ο ίδιος υπογράμμισε πως μια κεντρική τράπεζα τουλάχιστον «must be able to justify its policies to the general public and to political leaders» (Volcker, 1997, σελ.256).

¹¹²⁸ Βλ. υποενότητα [2.3], σελ.86.

Άμστερνταμ και της Νίκαιας και αναντίρρητα θα επιβεβαιωνόταν οριστικά με την απόρριψη της Συνταγματικής Συνθήκης.

Παράλληλα όμως με το πρόταγμα του πεδίου της οικονομίας κατά τη Συνθήκη του Maastricht, μια διαιρετική τομή σχηματίζοταν και ένας ιδιότυπος, διττός τρόπος διακυβέρνησης θεμελιώνοταν. Οι αυστηρές οικονομικές προϋποθέσεις που ορίζονταν για την ένταξη μιας χώρας στη ζώνη του κοινού νομίσματος οριοθετούσαν την ενωσιακή ρητορική και συνιστούσαν ουσιαστικά μια πρώτη γραμμή αποκλεισμού πολλών και κατά κανόνα φτωχών χωρών. Η μεταγενέστερη θέσπιση των κριτηρίων της Κοπεγχάγης (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, 1993, σελ.13)¹¹²⁹ με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ το 1997 - παρά την οποιαδήποτε ιστορική τεκμηρίωση της καθυστέρησής της - αποκάλυπτε την λανθάνουσα πεποίθηση αυτής της γραμμής αποκλεισμού: Οι εφάμιλλα εύρωστες των ευρωπαϊκών δημοκρατιών θα συγκροτούσαν εφ' εξής τον νεοσύστατο πυρήνα του ενωσιακού εγχειρήματος¹¹³⁰. Αυτή η κρίσιμη εκτροπή-εξέλιξη της ενοποιητικής διαδικασίας¹¹³¹, υποστηρικτική αργότερα, κατά τη διαχείριση της κρίσης, της άποψης της εξόδου της Ελλάδας με το υπέρογκο σχετικά δημοσιονομικό χρέος από τη ζώνη του κοινού νομίσματος ή ακόμη και από την ίδια την Ένωση, θα συνοδεύοταν επιπλέον από μια πολιτική επιλογή: τη θεμελίωση της πολιτικής διαδικασίας σε μια ιδιόμορφη σύζευξη υπερεθνικών και διακυβερνητικών οργάνων. Τα τελευταία θα λειτουργούσαν ως θύλακες των «κυρίαρχων κρατών» και παρά τη διαφαινόμενη νέα ένταση που προέκυπτε κατά τη διαδικασία της επικύρωσης της Συνθήκης, εκείνη μεταξύ των πολιτών και των πολλαπλών κέντρων λήψης αποφάσεων¹¹³², θα διατηρούνταν, θα ενδυναμώνονταν και θα λειτουργούσαν με σχετική επιτυχία στο μεσοδιάστημα μεταξύ της Συνθήκης και της κρίσης. Στη συνέχεια όμως η νοηματοδότηση της κρίσης θα τα έφερνε στο

¹¹²⁹ Διαθέσιμο έγγραφο στον ιστότοπο <https://www.consilium.europa.eu/media/21220/72928.pdf>

¹¹³⁰ Στο πλαίσιο αυτό η φράση του Jean Monnet «Αν ήταν να ξαναρχίζαμε, αντί να αρχίσουμε από την οικονομική Ευρώπη, εγώ θα άρχιζα από τον πολιτισμό» (Mitterrand, 2000, σελ.235) και η συζήτηση περί ευρωπαϊκότητας και ευρωπαϊκής ταυτότητας αποτελεί αφετηρία ανασκόπησης του ενωσιακού εγχειρήματος και αναστοχασμού της σκοποθεσίας του.

¹¹³¹ Σε μια αντίστροφη ανάγνωση, η εκτροπή αυτή «μαρτυρά» την ψυχοπολεμική διάσταση στην ίδρυση της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

¹¹³² Η νέα αυτή ένταση αποτυπώνοταν στο σταδιακό μετασχηματισμό της «επιτρεπτικής συναίνεσης» της κοινής γνώμης στις πολιτικές ελίτ (Lindberg και Scheingold, 1970; Inglehart, 1971; Moravcsic, 1991) σε «περιοριστική διαφωνία» (Hooghe & Marks, 2008, σελ.5) και την άνοδο του ευρωσκεπτικισμού. Βλ. υποενότητα [1.2], σελ.34-36. Βλ. επιπλέον θεωρία των γνωστικών συντομεύσεων και σελ.133.

προσκήνιο αφού τα εθνικά κράτη θα καθιστούνταν αποδιοπομπαίοι τράγοι μα ταυτόχρονα και «μοναδικοί νομιμοποιημένοι επιζώντες»¹¹³³, και θα τα ενεργοποιούσε με τρόπο διαφορετικό από τον σύνηθη αποδεικνύοντας απρόσμενα την αναποτελεσματική τους λειτουργία. Όπως εύστοχα διατείνεται ο Fabbrini (2019, σελ.7): «The choice made in Maastricht thus came to a head with the crises that followed in the second decade of the twenty-first century.»

Β) Η τεχνοκρατική προσέγγιση στη διαχείριση της κρίσης, προωθημένη από την παραπάνω νοηματοδότηση και προβαλλόμενη ως η πλέον κατάλληλη και καθολικά ορθή προσέγγιση εξαιτίας του πραγματιστικού της χαρακτήρα, κυριάρχησε ως μοναδική επιλογή εκτοπίζοντας στο επίπεδο της πολιτικής διαδικασίας την καθυστερημένα συγκροτημένη αναθεωρητική, ολιστική, κριτική προσέγγιση κατά την οποία η αυθεντία της οικονομικής σκέψης αμφισβητούταν¹¹³⁴.

Η κατανόηση των σχέσεων αλληλεξάρτησης των κρατών μελών, η αναγωγή της διασφάλισης της χρηματοπιστωτικής σταθερότητας σε υπόθεση «κοινής ευθύνης» και η διαπίστωση, όταν πλέον την άνοιξη του 2012 ο ισπανικός τραπεζικός τομέας εμφάνιζε έντονα σημάδια ενδεχόμενης κατάρρευσης, πως μια συστημική κρίση εξελίσσεται (Van Rompuy, 2014, σελ.22; Cohn-Bendit & Verhofstadt, 2012, σελ.118-121), καθιστούσαν αναγκαία την αλλαγή του συστήματος οικονομικής διακυβέρνησης στη νομισματική ένωση. Η ισχύουσα αναθεωρημένη εκδοχή του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης έπειτα από την τροποποίησή του το 2005, σε συνδυασμό με τη Στρατηγική της Λισαβόνας και τους Γενικούς Προσανατολισμούς Οικονομικής Πολιτικής που είχε δημοσιεύσει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή το 2000, δεν αρκούσαν ώστε να επιδιορθωθεί το παρατηρούμενο «κατασκευαστικό λάθος» στο υπερεθνικό οικοδόμημα. Το πλαίσιο συντονισμού των εθνικών οικονομικών και δημοσιονομικών πολιτικών ήταν ιδιαίτερα χαλαρό (Degryse, 2012, σελ.17) και η

¹¹³³ Βλ. τη σύγκριση των προτάσεων της Έκθεσης «Intra-Euro-Area Competitiveness and Imbalances» της Επιτροπής το 2010 και εκείνων της Έκθεσης «One-Market-One-Money» της Επιτροπής το 1990. Σελ.142-143.

¹¹³⁴ Βλ. κεφάλαια [2], [3] και [4].

χάραξή τους σε συμφωνία με τη νομισματική πολιτική της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας ανύπαρκτη. Αυτή η συνθήκη και ειδικότερες ελλείψεις, ατέλειες, ή σφάλματα της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης, έμμεσες γενεσιουργές αιτίες της κρίσης ή λόγοι όξυνσης και παράτασης της, καθιστούσαν αναγκαία την εισαγωγή μιας σειράς νέων νομοθετημάτων για την αντιμετώπιση της¹¹³⁵.

Σε ένα γενικότερο πλαίσιο όπου η κρίση νοηματοδοτούταν κυρίως ως κρίση χρέους ορισμένων κρατών και στοχεύοντας στη διόρθωση των παραπάνω παραμέτρων μέσω νέων μηχανισμών, διαρθρωτικών αλλαγών και βελτιωτικών ρυθμίσεων¹¹³⁶, η τεχνοκρατική προσέγγιση επεδείκνυε ρεαλισμό και το κύριο υποκείμενό της, η τεχνογραφειοκρατία (Χατζησταύρου, 2018, σελ.83-120), αποκτούσε κύρος. Καινοτόμες πολιτικές όπως η ίδρυση του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας και η έναρξη οριστικών αγορών κρατικών ομολόγων από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, αν και όχι ανεμπόδιστα και ομόφωνα επιτεύξιμες¹¹³⁷, δηλωτικές σε ορισμένο βαθμό της αλληλεγγύης μεταξύ των κρατών μελών, συγκάλυπταν την ελαχιστοποίηση της απόστασης μεταξύ της τεχνοκρατικής αξιολόγησης και της πολιτικής απόφασης (Bevir, 2010), όπως επίσης την επερχόμενη διαφοροποίηση στο νέο, υπό διαμόρφωση, σύστημα οικονομικής διακυβέρνησης των νομικών και πολιτικών υποχρεώσεων του κάθε κράτους μέλους ανάλογα με τη δημοσιονομική του θέση (Dawson, 2015).

Ιδιαίτερα κριτική προς την ακολουθείσα πολιτική, η αναθεωρητική, ολιστική προσέγγιση συγκροτούταν καθυστερημένα, όχι ως εναλλακτική, αλλά ως πληρέστερη, ακριβέστερη και αποτελεσματικότερη. Θεμελιώνονταν στο υφιστάμενο θεσμικό οργανωτικό και πολιτικό έλλειμμα της Ένωσης σε όρους δημοκρατίας και στην ελλιπή έπαιτα από την απόρριψη της Συνταγματικής Συνθήκης ενωσιακή έννομη

¹¹³⁵ Για μια αναλυτική περιγραφή των ελλείψεων, όπως λ.χ. της απουσίας κοινού προϋπολογισμού, των ατελειών όπως ενδεικτικά εκείνων στο ρυθμιστικό πλαίσιο λειτουργίας του χρηματοπιστωτικού τομέα και των σφαλμάτων όπως της θεσμοθέτησης των ανελαστικών και αυθαίρετων δημοσιονομικών κριτηρίων βλ. υποενότητα [2.3].

¹¹³⁶ Για τις διαρθρωτικές αλλαγές και τις βελτιωτικές ρυθμίσεις στην οικονομική διακυβέρνηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης βλ. υποενότητα [3.1] και για την αξιολόγησή τους υποενότητα [3.2].

¹¹³⁷ Υπενθυμίζεται ενδεικτικά σε επίπεδο πολιτών, η υπόθεση του Thomas Pringle κατά της κυβέρνησης της Ιρλανδίας στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο για τη συναίνεση της στην εγκαθίδρυση του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας.

τάξη. Επεσήμαινε τις επιπρόσθετες στρεβλώσεις που η τεχνοκρατική προσέγγιση προκαλούσε και εντόπιζε τις ιστορικές τους συνδέσεις.

Έτσι, παρά την σταδιακή ενίσχυση του κοινοβουλευτικού ελέγχου σε υπερεθνικό επίπεδο και την ολοένα μεγαλύτερη συμβολή των εθνικών κοινοβουλίων στην ενωσιακή πολιτική διαδικασία ή την αναγωγή, μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας, του πολίτη σε κύριο φορέα νομιμοποίησης του ενωσιακού εγχειρήματος (Παπαδοπούλου, 2012, σελ.7), η ίδια υπογράμμιζε την χρόνια αδυναμία αναχαίτισης της ισχύος της εκτελεστικής εξουσίας σε υπερεθνικό επίπεδο (Andersen & Burns, 1996; Raunio, 1999 σε Hix, 2009), τους ασθενείς ευρωπαϊκούς κομματικούς σχηματισμούς και τη λειτουργία του αυτόνομου πλέον, έπειτα από την προεδροποίησή του, Ευρωπαϊκού Συμβουλίου ως «συνδικάτου των εθνικών συμφερόντων» (Cohn-Bendit & Verhofstadt, 2012, σελ.38)¹¹³⁸. Αποδομούσε τις ετερόκλητες θέσεις των Majone (1998) και Moravcsik (2002, 2004, 2008) περί απουσίας δημοκρατικού ελλείμματος¹¹³⁹, κατέγραφε τις αναδιανεμητικές επιπτώσεις των ενωσιακών άλλοτε αποκλειστικά «ρυθμιστικών» πολιτικών και διασαφηνίζε την αξία της δημοκρατικής αμφισβήτησης και αντιπαράθεσης υπενθυμίζοντας το συμπέρασμα του Schattschneider (1960, σελ.68) πως «the definition of the alternatives is the supreme instrument of power». Παρατηρώντας ακόμη την κανονιστική θεμελίωση της δημοκρατικής θεωρίας στην εθνική κυριαρχία και το αδιέξοδο της στο σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, προβληματίζοταν για το μετα-βεσπάλιο έλλειμμα οικουμενισμού της¹¹⁴⁰.

Εξετάζοντας τις νεοσύστατες δομές διακυβέρνησης και αξιολογώντας την προϊούσα αυτοματοποίηση της πολιτικής μέσω διαδικασιών, η αναθεωρητική προσέγγιση διαπίστωνε την πρωτοφανή διάχυση της ευθύνης της πολιτικής απόφασης και την

¹¹³⁸ Βλ. υποενότητα [2.2].

¹¹³⁹ Υπενθυμίζεται πως οι θέσεις αυτές «πακτώνονται σε τρεις ευρέως διαδεδομένες, ομόρροπες πεποιθήσεις. Η Ένωση, ως πεδίο όπου οι αποφάσεις λαμβάνονται ομόφωνα, δεν απαιτείται να είναι δημοκρατική, ή είναι τόσο δημοκρατική όσο χρειάζεται, ή τέλος, εάν γίνει περισσότερη δημοκρατική είναι ανεπιθύμητη. Κοινό στοιχείο των τοποθετήσεων αυτών είναι ο εφησυχασμός που ενέχουν σχετικά με την ποιότητα της δημοκρατίας στο ενωσιακό εγχείρημα (Lord, 2008, σελ.317)» (απόσπασμα από την σελ.136). Βλ. σελ.134-137.

¹¹⁴⁰ Ειδικότερα για το μετα-βεσπάλιο έλλειμμα οικουμενισμού της δημοκρατικής θεωρίας βλ. σελ.137-140 και το έργο των Goodhart (2007), Bellamy & Castiglione (2000), Schmitter (1998) και Christiansen (1998).

κατάχρηση της διακυβερνητικής προσέγγισης ώστε αυστηρότεροι κανόνες δημοσιονομικής εξυγίανσης με ασαφές περιεχόμενο και σκληρότεροι μηχανισμοί επιβολής να αντικαταστήσουν πρότερα εργαλεία «ήπιου» δικαίου (Terpan, 2015, σελ.35-36) και να νομιμοποιηθούν διακυβερνητικά και υπό συνθήκες ασύμμετρης πίεσης προς τα κράτη μέλη (Schimmelfennig, 2015, σελ.184-188). Συμπληρωματικά διέβλεπε πως κατά τη τεχνοκρατική προσέγγιση αναπτύσσεται έντονη δράση «στο νεκρό σημείο του πολιτικού ελέγχου» (Hennette et al., 2017, σελ.11), δράση που δεν υποστηρίζεται από αντίστοιχους μηχανισμούς πρωτογενούς δημοκρατικής νομιμοποίησης¹¹⁴¹. Όπως εύστοχα παρατηρούσε ο Scharpf (2013, σελ.23), ακόμη και ο αναβαθμισμένος ρόλος της Κεντρικής Τράπεζας στο νέο καθεστώς, ο οποίος επισφραγίζονταν με τη σωτήρια ρηξικέλευθη θέση «what it takes to save the euro», σχηματιζόταν σε ένα εξωθεσμικό επίπεδο¹¹⁴² και αποτελούσε δυνητική αφετηρία για μελλοντικές ασαφείς αρμοδιότητες και αμφιλεγόμενες παρεμβάσεις. Ο ρόλος διέφερε φανερά πλέον από εκείνον που εξασφάλιζε η προηγούμενη σαφή θεσμική εντολή του οργανισμού για τη διασφάλιση ενός αδιάψευστου συλλογικού αγαθού, της σταθερότητας των τιμών, από την εκπλήρωση της οποίας ο ίδιος ο οργανισμός αντλούσε την απαραίτητη νομιμοποίηση.

Συνεχίζοντας την κριτική προς την υλοποιούσα τεχνοκρατική προσέγγιση, η αναθεωρητική προσέγγιση εξέταζε τον «ανέξοδο» φόβο του πρώην δικαστή του γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου Udo Di Fabio για «στρεβλό πραγματισμό» και την παρατηρούμενη τάση αποσύνδεσης της πολιτικής από το δίκαιο (Beck, 2013, σελ.71). Αξιολογώντας τις πολιτικές που προκαλούσε η ανεξέλεγκτη διακινδύνευση-«Ευρώπη» (Beck, 2013, σελ.56) υπό το πρίσμα του δικαίου, του δέοντος και του κανονιστικού, εστίαζε στον επιτακτικό συνταγματικό εκπολιτισμό του ενωσιακού εγχειρήματος και στην πλήρωση του κενού το οποίο είχε προκαλέσει η απόρριψη της Συνταγματικής Συνθήκης και δεν είχε καταφέρει να καλύψει η διαδοχική Μεταρρυθμιστική Συνθήκη. Η συνταγματική ισορροπία της Ευρωπαϊκής Ένωσης έπρεπε να επαναεφευρεθεί καθώς η Ένωση για πρώτη φορά προωθούσε και εμπλέκοταν σε πολιτικές αναδιανομής αμφισβητώντας το πεδίο αρμοδιοτήτων των

¹¹⁴¹ Βλ. υποενότητα [4.3], σελ. 145-150.

¹¹⁴² Υπενθυμίζεται η συνομιλία μεταξύ των van Rompuy και Draghi, σελ. 147, υποσημείωση [174].

κυρίαρχων κρατών, επανακατανέμοντας ρόλους στα θεσμικά της όργανα με κριτήριο μια μάλλον πρόχειρη ερμηνευτική προσέγγιση της έννοιας της αποτελεσματικότητας και επαναπροσδιορίζοντας την έννοια της ισότητας μεταξύ των χωρών μελών (Dawson & de Witte, 2016, σελ.206-209). Στην προσπάθεια αυτή η άλλοτε προειδοποίηση του Joerges (1996) να ληφθεί σοβαρά ο νόμος στο ενωσιακό εγχείρημα τόσο από τους νομικούς, όσο και από τους πολιτικούς επιστήμονες αντηχούσε ακόμη έγκαιρη και έγκυρη.

Μια καθιερωμένη τακτική επιπλέον, η λειτουργία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, χρειαζόταν να επαναξιολογηθεί στο κρισιακό περιβάλλον (Weiler, 2012, σελ.263-267). Η αρχική, καινοτόμα και σοφή επιλογή να διαδραματίσει το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο καθοριστικό υποστηρικτικό ρόλο για την ολοκλήρωση και να εξελιχθεί σε εκείνο το θεσμικό φορέα που παρεμβαίνει και επιλύει προβλήματα ουσιαστικά πολιτικής φύσης που δεν θα μπορούσαν να επιλυθούν αλλιώς, μα σε κάθε περίπτωση εξωγενή προς αυτό, παρέμενε ως αξιωματική αρχή καθ'όλη την πορεία του ενωσιακού εγχειρήματος. Έτσι όμως, ο κανόνας δικαίου (rule of law), πυρηνικό συστατικό και θεμελιώδες πλεονέκτημα μιας δημοκρατίας, δεν συγκροτούταν συμπαγής και ερμηνεύοταν υπό το πρίσμα της συγκεκριμένης πολιτικής διαδικασίας ενοποίησης με τις εκάστοτε ερμηνείες του να αποτελούν αποκρίσεις στα μη λειτουργικά της στοιχεία και στις αδιέξοδες φάσεις της. Με άλλα λόγια εργαλειοποιούταν και κατ' επέκταση αποδυναμώνονταν¹¹⁴³.

Συμπερασματικά, η αναθεωρητική, ολιστική προσέγγιση οικοδομούταν γύρω από την υποχώρηση της δημοκρατικής αρχής έτσι όπως εκείνη αποκαλύπτοταν κατά τη διαχείριση της κρίσης. Διαπίστωνε τη δημοκρατική έκπτωση της μετα-πολιτειακής υπερεθνικής ευρωπαϊκής οντότητας στη μορφή ενός ιδιόμορφου «εκτελεστικού φεντεραλισμού» (Habermas, 2012) ή σε ένα «εκτελεστικό-διευθυντικό καθεστώς» (Joerges & Weimer, 2013) - όροι τόσο διαφορετικοί από εκείνον του «συνεργατικού ομοσπονδισμού» - και καλούσε επιτακτικά στην σύναψη ενός νέου κοινωνικού συμβολαίου στην Ευρώπη (Beck, 2012; Cohn-Bendit & Verhofstadt, 2012; Τσούκαλης, 2014) και στην αποδοχή της δημοκρατικής αρχής στην πλέον αφηρημένη σύλληψή της, σε εκείνη της ιδέας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και της αναγνώρισης όλων των

¹¹⁴³ Βλ. υποενότητα [4.3], σελ.151-156.

ανθρώπων ως φορέων ίσων και αναπαλλοτριώτων δικαιωμάτων¹¹⁴⁴, ως κοινού διεθνικού γνωρίσματος¹¹⁴⁵. Επιχειρούσε να επανεκκινήσει τη συζήτηση για την τελεολογία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και στόχευε σε ποιοτικές τομές αφού το πρότερο, απλό σχετικιστικό συμπέρασμα πως η Ένωση, όσο εμβάθυνση και αν επιτυγχάνοταν, θα παρέμενε ένα ιστορικό και πολιτικό *aliud* έναντι του κράτους (Τσάτσος, 2007, σελ.135) έπαυε να εφησυχάζει, αποτιμώταν ανεπαρκές και φαινόταν να αποπροσανατολίζει από τον αναγκαίο ορθολογικό προβληματισμό για την οραματική κατάληξη του μεταπολιτειακού εγχειρήματος.

Η αναθεωρητική, ολιστική προσέγγιση συγκροτούταν επιτυχώς στο πλαίσιο μιας διαιρετικής τομής που σχημάτιζε το δίλημμα μεταξύ εφαρμογής μέτρων λιτότητας και ανάπτυξης, ένα δίλημμα διατυπωμένο με μανιχαιστικούς όρους «άσπρου/μαύρου» όπου η τραπεζική και η δημοσιονομική κρίση «στριμώχνονταν» αφαιρετικά¹¹⁴⁶. Οι υποστηρικτές της περικοπής των δημόσιων δαπανών, της αύξησης των επιτοκίων και της διεύρυνσης της φορολογικής βάσης αντιτάσσονταν σε εκείνους που διαπίστωναν μια άδικη «κοινωνικοποίηση των ζημιών» (Χαραλάμπης, 2012, σελ.151), το πρόσχημα μιας ανίκανης να αντιμετωπίσει τον άμεσο υφεσιακό αντίκτυπο εμπιστοσύνης (Krugman, 2012, σελ.222-227) και τέλος, μια ισχυρή πίεση να λάβει η κοινωνία την επικίνδυνη μορφή κλεψύδρας εξαιτίας της συρρίκνωσης της μεσαίας τάξης (Münkler, 2011). Για τους πρώτους, η αποκατάσταση της εμπιστοσύνης στις αγορές ήταν ζήτημα κομβικής σημασίας, απαραίτητη και επέβαλε ευελιξία εργασιακών σχέσεων και συμπίεση των μισθών. Για τους δεύτερους, οι απροσδιόριστες αγορές προσωποποιούνταν ως εκείνοι που «ιδιωτικοποιούνταν το κέρδος» και οι οίκοι αξιολόγησης πιστοληπτικής ικανότητας απομυθοποιούνταν ως αν όχι κερδοσκοπικοί, τουλάχιστον ιδιωτικοί οργανισμοί που διαδραμάτιζαν

¹¹⁴⁴ Βλ. τον Χάρτη των Θεμελιωδών δικαιωμάτων και τη νομική δεσμευτικότητά του, όπως επίσης το απόσπασμα της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων της Virginia του George Mason το Μάιο του 1776, απόσπασμα το οποίο επέλεξε και επεξεργάστηκε ο Thomas Jefferson κατά τη συγγραφή της δεύτερης παραγράφου της Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής (Maier, 1999, σελ. 878). Σελ. 137-138.

¹¹⁴⁵ Υπενθυμίζονται η ιδέα του Habermas (2012) για «συνταγματικό πατριωτισμό» και ο όρος «demosocracy» της Nicolaidis (2013). Σελ. 138/155-159.

¹¹⁴⁶ Βλ. υποενότητες [3.3] και [4.1].

σημαντικό ρόλο στην αποσταθεροποίηση της οικονομίας¹¹⁴⁷. Η πόλωση αυτή, απότοκο του προαναφερθέντος διλήμματος, απάλλαξε το δημόσιο διάλογο από περίπλοκους οικονομοτεχνικούς όρους αποκαλύπτοντας τη θεμελιώδη σημασία της οικονομικής οργάνωσης στην προαγωγή μιας ελεύθερης κοινωνίας. Φαινόμενα όπως η ανισότητα, το κράτος πρόνοιας, η συγκέντρωση πλούτου, η αναδιανομή πόρων ή η ανεργία «επέστρεφαν» ως κυρίαρχα ζητήματα που χρειάζονταν επιτακτικά να μελετηθούν και «αντικαθιστούσαν» ή «ερμήνευαν» όρους οικονομικής πολιτικής όπως αυτούς της ποσοτικής χαλάρωσης ή της εσωτερικής υποτίμησης.

Παρά την ευνοϊκή ιστορική συγκυρία και την επιτυχή συγκρότησή της, η αναθεωρητική, ολιστική προσέγγιση δεν κατάφερε ποτέ να βρει ισχυρούς εκφραστές στο επίπεδο της πολιτικής διαδικασίας, να προωθηθεί και να μετουσιωθεί σε πολιτικές. Αν και αποτέλεσε μια ολοκληρωμένη, τεκμηριωμένη προσέγγιση, η επίδρασή της, ίσως εξαιτίας μερικώς του ολιστικού της χαρακτήρα, εξασθενούσε με την πάροδο του χρόνου. Ενδεικτικά, η σύγκριση των τριών εκθέσεων των προέδρων των ενωσιακών θεσμικών οργάνων για το 2012, το 2015 και το 2017 είναι αποκαλυπτική της τάσης αυτής, αφού η ιδέα της δημοσιονομικής ενοποίησης υποχωρούσε βαθμωτά με την άμβλυνση της οικονομικής διάστασης της κρίσης και καμμία ευρύτερη, συστηματική αλλαγή προσανατολισμού προς τις τακτικές εναρμόνισης των οικονομικών πολιτικών των κρατών μελών δεν προγραμματιζόταν ή συντελούταν¹¹⁴⁸.

Γ) Οι γερμανικοί κυβερνητικοί συνασπισμοί υπό την καγκελάρια Merkel, όπως αποδεικνύεται από την αποδόμηση της ασαφούς κατηγορίας περί γερμανικής ηγεμονίας σε τέσσερις συγκεκριμένες και αληθείς επιμέρους μομφές (η οποία επιχειρήθηκε στην μελέτη αυτή), ήταν εκείνο το πολιτικό υποκείμενο το οποίο

¹¹⁴⁷ Ενδεικτικά βλ. τις ανεξήγητες διακυμάνσεις της τιμής των ασφάλιστρων κινδύνου (CDS) των ελληνικών πενταετών ομολόγων με απότομη αύξηση σε τέτοιο βαθμό ώστε η εξασφάλιση της αποπληρωμής του ελληνικού χρέους να κοστίζει περισσότερο από την εξασφάλιση αποπληρωμής χρέους οποιασδήποτε άλλης χώρας στην υφήλιο κατά την εξωθεσμική δραματική συνάντηση του ΔΝΤ και της ΕΚΤ με την καγκελάρια στις 28 Απριλίου του 2010. Βλ. σελ.199 και υποσημειώσεις [312] και [313]. Βλ. επιπλέον σελ.116-117 και τη δήλωση του προέδρου του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου Strauss-Kahn στην σελ. 117, υποσημείωση [118].

¹¹⁴⁸ Για τη σύγκριση των τριών Εκθέσεων βλ. σελ.102.

καθορίζοντας την έκβαση της κρίσης, επέλεξε, συνδιαμόρφωσε, υπερασπίστηκε και συνεπέβαλε την τεχνοκρατική προσέγγιση στη διαχείριση της.

Το δεύτερο γερμανικό «οικονομικό θαύμα» (Fratzcher, 2018, σελ.20), η εντυπωσιακά γρήγορη ανάκαμψη και η αδιάκοπη στη συνέχεια βελτίωση της οικονομίας της χώρας κατά τη διάρκεια της κρίσης, είναι ο λόγος για τον οποίο η Γερμανία βρέθηκε στο επίκεντρο των εξελίξεων. «Μοναδική που μπορεί να παρέχει τις απαραίτητες εγγυήσεις» σε περίοδο δημοσιονομικής κρίσης (Soros, 2014, σελ.90)¹¹⁴⁹, η χώρα κλήθηκε στην κεντρική σκηνή ήδη από το Μάιο του 2010 καθώς εγγυούταν το 27,13% των επτακοσίων πενήντα δισεκατομμυρίων ευρώ που θα αποτελούσαν το αρχικό δίκτυ ασφαλείας του EFSF (Paterson, 2011, σελ.69). Σε αυτό το κάλεσμα ανάληψης απροσδιόριστου - αφού στο αίτημα για αλληλεγγύη των πληγέντων από την κρίση χωρών δεν διευκρινίζονταν ούτε η ύπαρξη ιεραρχικής εξάρτησης μεταξύ των μελών κρατών, ούτε η ένταση μιας τέτοιας σχέσης - μα σε κάθε περίπτωση βαρυσήμαντου ρόλου, η απόκριση δεν ήταν τυχαία. Μια αργόσυρτη, σταδιακή μετάλλαξη στη ψυχολογία των γερμανικών πολιτικών ηγεσιών κατά τη διαδοχή της μίας από την άλλη και καθ' όλη την εξέλιξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εγκιβώτιζε την προϊούσα ασυμμετρία και τη νέα εκπορευόμενη από το ασταθές οικονομικό κρισιακό περιβάλλον ένταση στον καθιερωμένο κινητήριο για το ενωσιακό εγχείρημα ιμάντα της γαλλο-γερμανικής συνεργασίας, κατευθύνοντας τη Γερμανία στην άσκηση μιας ακούσιας και ανεπιθύμητης ηγεμονικής εξουσίας που δεν θα έπρεπε να θέσει εγχώρια σε κίνδυνο την υποστήριξη της πλειοψηφίας του εκλογικού σώματος προς την κυβέρνηση, και της οποίας οι «κληρονομικές» ιδιοτυπίες λαξεύονταν από και αναπτύσσονταν εντός των θεσμικών περιορισμών και του καθεστώτος διακυβέρνησης του ενωσιακού οικοδομήματος.

Ο μεταπολεμικός «οικονομικός γίγαντας και πολιτικός νάνος» κατά τη γνωστή κριτική αλληγορία του Willy Brandt, με το σύνδρομο του «reflexive multilateralism» (Paterson, 2011, σελ.58), της πολύπλευρης προσέγγισης των ζητημάτων με τη

¹¹⁴⁹ Η θέση αυτή φαίνεται να επαναλαμβάνεται στην άρνηση του αμερικανού προέδρου Obama κατά το συνέδριο των G20 το Νοέμβριο του 2011, στην «συμφιλιωτική» πρόταση του Sarkozy για τον «εξοπλισμό» του ταμείου διάσωσης της Ευρωζώνης με SDRs χωρίς τη συμμετοχή της Γερμανίας. Σελ.201-204.

ταυτόχρονη συμμετοχή πολλών δρώντων και της αντανάκλαστικής αποφυγής ανάληψης ηγετικού ρόλου (Bulmer & Paterson, 2013, σελ.1396)¹¹⁵⁰, εξελισσόμενος σταδιακά σε μια νέα υπερδύναμη με δέσμευση την μόνιμη και αδιάσειστη προσήλωση των καγκελάρων Schmidt (1974-1982) και Kohl (1982-1998) στην Ενωμένη Ευρώπη, κατέληγε με αυτοπεποίθηση μετά την ενοποίηση των εννιακοσίων δισεκατομμυρίων ευρώ (SVR, 2004, σελ.644)¹¹⁵¹ και υπό τη διακυβέρνηση του Schröder να επιστρέφει στην «κανονικότητα», όπου όπως κάθε κανονική χώρα, έτσι και αυτή, θα υπολόγιζε και θα υπερασπιζόταν πλέον το εθνικό της συμφέρον¹¹⁵². Εφαρμόζοντας την Ατζέντα 2010 και υλοποιώντας τις μεταρρυθμιστικές προτάσεις της επιτροπής του Peter Hartz, ο καγκελάριος Schröder κληροδοτούσε στη διάδοχό του Merkel, εκτός από μια απόπειρα ημιτελούς, εάν όχι αποτυχημένου, ορισμού της «νέας» σοσιαλδημοκρατίας στην ευρωπαϊκή ήπειρο, μια «γκρίνια» παρόμοια με εκείνη της Thatcher για τις επιταγές της (Le Nouvel Observateur, 18 Μαΐου 1995, No. 1953, σελ.16) και την τακτική εργαλειοποίησης των ενωσιακών ζητημάτων για την εξυπηρέτηση εθνικών συμφερόντων¹¹⁵³.

Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο και καθώς η γαλλο-γερμανική «συνεργατική ηγεμονία» που διαπίστωνε άλλοτε ο Pedersen (1998) είχε αρχίσει να μοιάζει με την αγγλο-αμερικανική ειδική σχέση (Paterson, 2011, σελ.72-73), η καγκελάριος Merkel, αποκτούσε και συσσώρευε το πολιτικό της κεφάλαιο ¹¹⁵⁴, εξουδετερώνοντας παράλληλα όλους τους εσωκομματικούς της «ανταγωνιστές»¹¹⁵⁵. Συμβάλλοντας κομβικά στην επίτευξη συμβιβασμού για την ενωσιακή «δημοσιονομική πολιτική 2007-2013» το Δεκέμβριο του 2005 αφού είχε καταπλήξει τον Chirac και αιφνιδιάσει τον Blair, και ολοκληρώνοντας μια σημαντική συνταγματική μεταρρύθμιση στην χώρα της, η καγκελάριος κατατάσσεται από το περιοδικό Forbes ως η ισχυρότερη

¹¹⁵⁰ Υπενθυμίζεται η ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα σύνδεση της ΕΚΑΧ με τη λογική του «reflexive multilateralism» την οποία επιχειρεί ο Paterson (2011, σελ.58). Βλ. υποσημείωση [207].

¹¹⁵¹ Βλ. σελ.160-161 και την εκμυστήρευση του Kohl στο βρετανό πρωθυπουργό Major, υποσημείωση [196].

¹¹⁵² Βλ. σελ. 167-170, υποσημείωση [215].

¹¹⁵³ Για την ανάλυση αυτής της ιστορικής πορείας βλ. υποενότητα [6.1]. Για την εργαλειοποίηση των ενωσιακών ζητημάτων από τον καγκελάριο Schröder και την πολιτική «Keine EU Erweiterung ohne Finanzreform» ειδικότερα βλ. 167-171.

¹¹⁵⁴ Βλ. ειδικότερα την έννοια «leadership capital» Bennister, Worthy & T Hart (2016, σελ.1-26).

¹¹⁵⁵ Βλ. τη συνταγματική μεταρρύθμιση τον Ιούλιο του 2006 και υποσημείωση [247] στις σελ. 180-181.

γυναίκα στον κόσμο. Επανεκκινώντας στη συνέχεια επιτυχώς και με τρόπο καθουσιαστικό για όλα τα κράτη μέλη – εκτός από τη Μεγάλη Βρετανία και την Πολωνία - τη συζήτηση για τη Συνταγματική Συνθήκη κατά τη γερμανική προεδρία στο Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης το πρώτο εξάμηνο του 2007, συζήτηση η οποία θα κατέληγε στην επικύρωση της μεταρρυθμιστικής Συνθήκης της Λισαβόνας, «κέρδιζε δόξα» - «won kudos» -(Economist, 2009)¹¹⁵⁶ και αποδείκνυε τη στιβαρότητα και αποτελεσματικότητα της γερμανικής πρωτοβουλίας και ηγεσίας. Στην αρχή της δεύτερης θητείας της συνέχιζε με επιτυχία να σφυρηλατεί τον ρόλο της «μεγάλης Ελβετίας» (Gujer στην Neue Zürcher Zeitung, 21.07.2012)¹¹⁵⁷ για τη χώρα της και να επεκτείνει τη δημοφιλία της σε ιδιαίτερα ευνοϊκές συνθήκες αφού ο γάλλος πρόεδρος Sarkozy έχανε διαρκώς εγχώρια και διεθνή υποστήριξη, ο άγγλος πρωθυπουργός Brown, άλλοτε επιτυχημένος ηγέτης, «έφευγε, σαν να μην έχει υπάρξει ποτέ» (The Guardian, 16 Μαΐου 2010) και ο ιταλός Berlusconi αποδοκιμάζοταν ως «κλόουν» («buffoon») και καταγκρεμνίζοταν αντιμέτωπος με σωρεία σκανδάλων¹¹⁵⁸.

Κατά την αντιμετώπιση της συστημικής κρίσης στη ζώνη του κοινού νομίσματος, οι θέσεις και οι ενέργειες της γερμανίδας καγκελάρου προκάλεσαν έντονη κριτική. Η χώρα της παρουσιάστηκε ως αδιαμφισβήτητη και απρόθυμη ηγεμόνας του ενωσιακού εγχειρήματος (Proissl, 2010; Paterson, 2011; Bulmer, 2014; Schoeller, 2017; Otero-Iglesias, 2017) και η ίδια ως δαιμόνια ηγέτης που «συνδυάζοντας τη fortuna με τη μερκιαβελλική virtu κατάφερε να εκμεταλλευτεί την ιστορική ευκαιρία και να επωφεληθεί από αυτήν τόσο στο πεδίο της εξωτερικής όσο και της εσωτερικής πολιτικής» (Beck, 2013, σελ.101). Κανένας ωστόσο δεν μπορεί να κατηγορήσει έναν ηγέτη επειδή είναι απλά απρόθυμος να ηγηθεί άλλων ηγετών και μιας κοινότητας κρατών ή επειδή επιδιώκει την υποστήριξη του εκλογικού του σώματος. Με τη λογική

¹¹⁵⁶ <https://www.economist.com/leaders/2009/06/25/the-mystery-of-mrs-merkel>

¹¹⁵⁷ Ο ρόλος της «μεγάλης Ελβετίας» είναι ένας ρόλος «κατά προτίμηση οικονομικός, σπανίως εξωτερικής πολιτικής και ποτέ στρατιωτικός». Για τη διεκδίκηση αυτού του ρόλου από τη Γερμανία βλ. ειδικότερα σελ.176-178, την υποσημείωση [244] η οποία αναφέρεται σε παλαιότερο έγγραφο των Schäuble και Lamers (1994) και την υποσημείωση [243] για την απρόσμενη άρνηση της Merkel να στηρίξει την επέμβαση της Ένωσης για την πτώση του καθεστώτος του συνταγματάρχη Gaddafi στην Λιβύη.

¹¹⁵⁸ Για την πορεία της Merkel στην ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή βλ. υποενότητα [5.2].

αυτή παραδοχή ως αφετηρία συλλογιστικής, η συχνά γενικευμένη και τελικά ασαφής κατηγορία περί γερμανικής ηγεμονίας ελέγχθηκε στην παρούσα διατριβή και αποδομήθηκε σε τέσσερις επιμέρους επικρίσεις. Οι συστατικές αυτές μορφές, συγκεκριμένες και αληθείς, αποτυπώνουν τον τρόπο με τον οποίο η Merkel και οι κυβερνητικοί συνασπισμοί υπό την ηγεσία της, συγκρότησαν εκείνο το πολιτικό υποκείμενο το οποίο καθορίζοντας την έκβαση της κρίσης, επέλεξε, συνδιαμόρφωσε, υπερασπίστηκε και συνεπέβαλε την τεχνοκρατική προσέγγιση στη διαχείριση της.

Η πρώτη συστατική μορφή¹¹⁵⁹ αφορά την αντιφατική θέση της χώρας, έτσι όπως αρχικά και με έναν μοναδικά «βίαιο»¹¹⁶⁰ τρόπο που θεμελιώνεται στην αντιστοιχία δράσης και ευθύνης, έχει επισημανθεί από τον Soros (2014). Γνωρίζοντας την ιδιαίτερη ισχύ της χώρας της και συνειδητοποιώντας την σχετική αδυναμία των υπόλοιπων κρατών - μελών, η καγκελάριος επέβαλε καθ' όλη την περίοδο της κρίσης τις απόψεις της σε όλα τα καίρια ζητήματα που ανέκυπταν και σε όλα τα συμβαλλόμενα μέρη¹¹⁶¹ και μάλιστα, ενώ αυτές μεταβάλλονταν σε αρκετές περιπτώσεις με την πάροδο του χρόνου, προκαλώντας ασυνέχειες και ανακολουθίες στον τρόπο διαχείρισης της ίδιας της κρίσης. Η περίπτωση της έκδοσης ευρωομόλογων ως ενδεχόμενου μέτρου αλληλεγγύης και άμβλυνσης της πίεσης στη ζώνη του κοινού νομίσματος και το ζήτημα της συμμετοχής του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ) στο νεοσύστατο εποπτικό σώμα αποτελούν δύο μόνο από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα επιβολής των θέσεων της γερμανίδας ηγέτιδας στους εταίρους της¹¹⁶². Ιδίως όμως κατά την κρίσιμη τριετία 2010-2012, η ίδια η Merkel φαινόταν εντελώς απρόθυμη να αναλάβει περισσότερη ευθύνη από εκείνη που τυπικά και νομικά της αντιστοιχούσε ως αρχηγού ενός κράτους-μέλους στην νομισματική Ένωση. Και η συγκεκριμένη άρνηση ανάληψης περισσότερης ευθύνης, ευθύνης αντίστοιχης με το μέγεθος της δράσης και τη δεσμευτικότητα των αποφάσεών της, συγκροτεί την πρώτη από τις τέσσερις συστατικές μορφές της γενικής κατηγορίας περί απρόθυμης γερμανικής ηγεμονίας. Υπό το πρίσμα της, η φαινομενικά παράδοξη εναλλακτική επιλογή της Γερμανίας στο συμπέρασμα του

¹¹⁵⁹ Για τις τέσσερις συστατικές μορφές βλ. αντίστοιχα υποενότητες [5.3] έως [5.6].

¹¹⁶⁰ Βλ. σελ. 185, υποσημείωση [262].

¹¹⁶¹ Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η εξωθεσμική γαλλο-γερμανική συμφωνία στο Deauville, η οποία υπό την πίεση του Trichet δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Βλ.σελ.200, υποσημείωση [316].

¹¹⁶² Βλ. ειδικότερα σελ.187-195.

Soros (2014, σελ. 63) δεν προβάλλει καθόλου αναιτιολόγητη. Αφού η Γερμανία δεν ήθελε να ηγηθεί της Ευρωζώνης και να διαδραματίσει το ρόλο του «αγαθού ηγεμόνα» όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής στη Δύση μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, έπρεπε να την εγκαταλείψει και να πάψει «να εμποδίζει οποιαδήποτε συστημική λύση» (Soros, 2014, σελ. 89-91). Ή έστω απλά να πάψει να επιβάλλεται στους υπόλοιπους εταίρους δίχως να αναλαμβάνει το «κόστος» της τελικής απόφασης.

Η δεύτερη συστατική μομφή που συγκροτεί την κατηγορία της γερμανικής ηγεμονίας αφορά την χαρακτηριστική καθυστέρηση στις αποφάσεις της καγκελάρου, καθυστέρηση που αρκετά συχνά ήταν υπερβολική και ισοδυναμούσε ουσιαστικά με απραξία. Πότε ως αναγκαία και κατ' επέκταση δικαιολογημένη αντίδραση για την εκτίμηση και ερμηνεία πολλαπλών μεταβλητών δεδομένων, και πότε ως τέχνη που επιστρατεύονταν όχι μόνο στοχευμένα ως προς τα κράτη-οφειλέτες όπως υπογραμμίζει ο Beck (2013, σελ.94) αλλά και επιλεκτικά περιπτωσιακά ως προς την εκάστοτε θεματική, η βραδύτητα και αναποφασιστικότητα της Merkel ευθύνονται για πολλούς αποδεδειγμένα επιζήμιους για την Ένωση χειρισμούς της κρίσης.

Αδιαμφισβήτητα, είναι αδύνατο να προσδιορίσει κανείς με βεβαιότητα το χρονικό εκείνο σημείο οπότε η αιτιολογημένη αμφιταλάντευση της καγκελάρου έπαυε να είναι τέτοια και καθίστατο πλέον αδικαιολόγητη. Ομοίως αδύνατο είναι να διακρίνει κανείς τις περιπτώσεις εκείνες όπου η αιτιολογημένη αμφιταλάντευση δεν ενείχε πολιτικό ελιγμό, δεν εξισώνονταν δηλαδή με στρατηγική πειθάρχησης των εταίρων κρατών-μελών ή με τακτική εξοικονόμησης χρόνου εκτόνωσης για τη δυσαρέσκεια του γερμανικού εκλογικού σώματος. Όμως η μομφή για την αναποφασιστικότητα της καγκελάρου και για «την κλίση που έχει στο να μη δρα, να μη δράσει ακόμη, να δράσει αργότερα» (Beck, 2013, σελ.91) στηρίζεται σε αδιάψευστα τεκμήρια. Η στάση αναμονής που διατήρησε στις αρχές του 2010 για την κρίση στην Ελλάδα, δε διέφερε ούτε από την αδράνειά της στην τραπεζογενή κρίση της Ιρλανδίας, ούτε από τον εφησυχασμό της στη δημιουργία των προσωρινών μηχανισμών διάσωσης και την άρνηση ανάληψης επιπρόσθετης δράσης για την κρίση στην Πορτογαλία και αργότερα την Ισπανία, ούτε από την αντίδρασή της κατά την άτυπη σύσκεψη στα πλαίσια της Συνόδου Κορυφής των G20 το Νοέμβριο του 2011. Η απραξία του «Ich

bringe mich nicht selbst um»¹¹⁶³ τερματιζόταν μόνο από τη γερμανική πρόταση και τη διαδοχική επικύρωση του Δημοσιονομικού Συμφώνου, ενός χαρακτηριστικού νομοθετήματος της τεχνοκρατικής προσέγγισης.

Στον κρισιμότερο συσχετισμό αυτής της αναποφασιστικότητας εστίαζε η αυστηρή και δηκτική κριτική του Timothy Geithner στη γερμανίδα καγκελάρια στις 23 Ιουλίου 2012, όταν ο οίκος Moody's έκρινε την δανειοληπτική ικανότητα πλέον του ίδιου του EFSF σε «negative watch»¹¹⁶⁴. Η γερμανίδα καγκελάρια φαινόταν να παίζει ένα «πόκερ εξουσίας» απαντώντας διαρκώς με «ναι-όχι» («j-ein») για την χορήγηση οικονομικής βοήθειας στις χώρες που βρίσκονταν σε κρίση (Beck, 2013, σελ.93), ώστε να πιέσει τις κυβερνήσεις τους για μεταρρυθμίσεις που η ίδια έκρινε απαραίτητες. Η υπόθεση αυτή της εργαλειοποίησης της συμμετοχής της χώρας στα προγράμματα και στους μηχανισμούς διάσωσης, που ουσιαστικά ισοδυναμούσε με εργαλειοποίηση των ίδιων των προγραμμάτων και μηχανισμών, δεν βρίσκοταν σε αντίφαση με τη γερμανική πρωτοβουλία για το Δημοσιονομικό Σύμφωνο¹¹⁶⁵ και με τη θέση της Merkel ήδη στις 5 Μαΐου 2010 όταν η ίδια η καγκελάρια υπογράμμιζε πως:

«Ein guter Europäer ist nicht unbedingt der, der schnell hilft. Ein guter Europäer ist der, der die europäischen Verträge und das jeweilige nationale Recht achtet und so hilft, dass die Stabilität der Eurozone keinen Schaden nimmt.» (Sitzung 39- Deutscher Bundestag, 2010, σελ.3722).

Όπως προαναφέρθηκε παραπάνω κανένας δε μπορεί να γνωρίζει με βεβαιότητα τις περιπτώσεις όπου η αναποφασιστικότητα της γερμανίδας ηγέτιδας συγκάλυπτε την συγκεκριμένη πολιτική απαίτηση. Και ενώ, παραμερίζοντας τη συζήτηση για την ορθότητα της παραδοχής πως η σταθερότητα της Ευρωζώνης αποτελεί αυτοσκοπό του ενωσιακού εγχειρήματος, η απαίτηση αυτή καθ' αυτή θα μπορούσε ακόμη να

¹¹⁶³ Βλ. πηγή αναφοράς στην υποσημείωση [330] και για τα γεγονότα στην προαναφερθείσα άτυπη σύσκεψη και την ημέρα εκείνη, όπου μεταξύ άλλων αποφασίστηκε ο σχηματισμός «κυβέρνησης εθνικής ενότητας» στην Ελλάδα, σελ.201-204.

¹¹⁶⁴ Για τον υποβιβασμό της δανειοληπτικής ικανότητας της Γαλλίας και της Αυστρίας και το «θρίλερ» του ισπανικού bailout βλ. σελ.206-207 και υποσημειώσεις [335] και [336].

¹¹⁶⁵ Για το Δημοσιονομικό Σύμφωνο βλ. σελ.204-206 και επιπλέον 4^ο και 6^ο συμπέρασμα. Υπενθυμίζονται οι παρατηρήσεις του Beach (2013) και η ιδιαίτερη θεσμική αντίληψη του Van Rompuy (2014) έτσι όπως αυτή αποτυπώνεται εμμέσως στη δική του μαρτυρία για τη συγκεκριμένη συμφωνία. Υπενθυμίζεται επιπλέον η σχετική δήλωση του Kauder το Νοέμβριο του 2011, σελ.216-217.

δικαιολογηθεί εάν τίθονταν με «φανερούς» όρους σε όλα τα συμβαλλόμενα μέρη - υποδηλώνοντας ταυτόχρονα βέβαια μια τρομερή αξιακή έκπτωση του ίδιου του ενωσιακού εγχειρήματος και καθολικό επαναπροσδιορισμό του -, η συγκάλυψη της και μάλιστα με το στοιχείο της αναποφασιστικότητας, τακτικισμός που οδήγησε στην όξυνση της κρίσης, συγκροτεί μαζί με όλες εκείνες τις περιπτώσεις της επιζήμιας καθυστέρησης και της απραξίας της Merkel τη δεύτερη συστατική μομφή της κατηγορίας περί απρόθυμης γερμανικής ηγεμονίας.

Η τρίτη συστατική επίκριση εστιάζει σε μια στενή και κοντόφθαλμη ερμηνεία του εθνικού συμφέροντος, στην προτεραιότητα εξυπηρέτησης και διασφάλισης του έναντι του ενωσιακού συλλογικού και στη συνακόλουθη διάκριση των «λειτουργικών» και «μη λειτουργικών» στοιχείων της νομισματικής ένωσης. Η καγκελάριας καλούσαν ταυτόχρονα να ανταποκριθεί στα αιτήματα του εκλογικού σώματος, να διατηρήσει την εύθραστη ισορροπία μεταξύ των πολιτικών κομμάτων και του κόμματός της που αποτελούσαν τον εκάστοτε κυβερνητικό συνασπισμό, να εξασφαλίσει τη συνοχή στον ίδιο τον κομματικό σχηματισμό των CDU/CSU και τέλος, να αποφύγει ενδεχόμενες συγκρούσεις με το ισχυρό Συνταγματικό Δικαστήριο της Καρλσρούης. Η ίδια φαινόταν να έχει εφεύρει και να ακολουθεί μια αποτελεσματική -πάντοτε για τους ίδιους τους Γερμανούς- φόρμουλα διακυβέρνησης. Υπηρετώντας την προϊούσα «κανονικοποίηση» της χώρας η οποία θεμελιωνόταν στη δέσμευση του Kohl για ανέξοδη εγκατάλειψη του μάρκου και αιτιολογείτο από τις παλαιότερες αντιστάσεις των εταίρων για τη δημιουργία πολιτικής ένωσης, η Merkel, έπειτα από την εκλογική ήττα στο κρατίδιο της Βόρειας Ρηνανίας – Βεστφαλίας το Μάιο του 2010¹¹⁶⁶, καθισχύραζε τους γερμανούς πολίτες για μια πιθανή ύπουλη μετάλλαξη της νομισματικής ένωσης σε μια ένωση αμοιβαιοποίησης των δεσμεύσεων εξόφλησης των χρεών των κρατών μελών¹¹⁶⁷ και παράλληλα εγγυούταν τη διατήρηση του εγχώριου οικονομικού «θαύματος». Ταυτόχρονα παρέτεινε μια στρατηγική απόσυρσης από την κοινοτική δράση, η οποία είχε ήδη εγκαινιαστεί από τη Συνθήκη

¹¹⁶⁶ βλ. σελ.210-211.

¹¹⁶⁷ Υπενθυμίζεται πως ο συγκεκριμένος φόβος διατυπώνονταν ήδη με σαφήνεια από τον πρόεδρο von Weizsacker τον Απρίλιο του 1992. βλ. σελ.209-211 και υποσημείωση [342].

της Λισαβόνας¹¹⁶⁸ και εξασφάλιζε την ελαχιστοποίηση των προβλημάτων που προκαλούνταν από το Συνταγματικό Δικαστήριο και τον ιδιότυπα νοηματοδοτημένο ρόλο του ως θεματοφύλακα της εθνικής κυριαρχίας. Στο πλαίσιο αυτό διαβεβαίωνε επιτυχώς στο τέλος της Συνόδου Κορυφής του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου το Δεκέμβριο του 2012, σε μια ανακοίνωση διαμετρικά αντίθετη από εκείνη του γάλλου προέδρου Hollande¹¹⁶⁹, πως δεν υπήρξαν ως θέμα συζήτησης ενδεχόμενες τροποποιήσεις των συνθηκών και οποιεσδήποτε αλλαγές δεν θα μπορούσαν να συνεπάγονται και δε θα συνεπάγονταν επιπρόσθετα έξοδα για τους φορολογούμενους.

Η προαναφερθείσα απόσυρση ωστόσο από την κοινοτική δράση συνοδεύεται από την έκπτωση του ευρωπαϊκού οράματος στη διατήρηση της ανταγωνιστικότητας της Ένωσης στην παγκόσμια αγορά, δηλαδή στη διατήρηση ενός οικονομικού μεγέθους, και την παράλληλη απογύμνωση του εγχειρήματος της ολοκλήρωσης από την κινητήρια προσδοκία μιας ιδανικής μελλοντικής κατάστασης¹¹⁷⁰. Η τοποθέτηση αυτή δεν βρίσκονταν σε ασυμφωνία ούτε με την υπεράσπιση του γερμανικού συμφέροντος έτσι όπως εκείνο είχε νοηματοδοτηθεί στο αυστηρό πλαίσιο της εθνικής οικονομίας, ούτε με την «πολιτική των μικρών βημάτων»¹¹⁷¹ που εφάρμοζε η καγκελάρια από την αρχή της θητείας της στην εγχώρια πολιτική σκηνή. Υπό αυτό το πρίσμα, η γερμανίδα ηγέτιδα δεν ακολουθούσε κατά τη διαχείριση της κρίσης στη ζώνη του κοινού νομίσματος δυο διαφορετικές τακτικές, μια στο εσωτερικό της χώρας και μια στο εξωτερικό, όπως ισχυρίζεται ο Beck στην «μερκιαβελλική» ανάλυση του (Beck, 2013, σελ.97). Κατά τη κρίση στην ευρωζώνη η Merkel πρόβαλλε το εθνικό συμφέρον έτσι όπως το αντιλαμβανόταν, στο ενωσιακό περιβάλλον και με την ίδια τακτική που εφάρμοζε στην χώρα της επιχειρούσε την υπεράσπισή του πλέον ως συλλογικού. Αυτή η ιδιότυπη αναγωγή, γεμάτη από παραβλέψεις, παρερμηνείες

¹¹⁶⁸ Υπενθυμίζεται πως μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας η γερμανίδα καγκελάρια δε δήλωνε κάποια προτίμηση για τις νεοσύστατες θέσεις των προέδρων του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου και της Ευρωομάδας. Βλ. σελ. 219-220.

¹¹⁶⁹ Βλ. σελ.211-213.

¹¹⁷⁰ Υπενθυμίζονται οι αποκρίσεις της καγκελάριας στη συνέντευξη τύπου τον Ιούλιο του 2011, μία ημέρα μετά την έγκριση του δεύτερου πακέτου διάσωσης για την Ελλάδα, όταν κάποιος δημοσιογράφος τη ρώτησε τι θα αποκρίνοταν σε εκείνους που της ασκούν κριτική για έλλειψη «πάθους» («Leidenschaft»). Βλ. σελ.219-222.

¹¹⁷¹ <https://www.spiegel.de/international/spiegel/interview-merkel-pledges-to-revamp-germany-in-small-steps-a-394188.html>

και αστοχίες, συνοδεύονταν από την επιλογή ανάληψης του ρόλου της «Frau Germania»¹¹⁷² και την προτεραιότητα υπεράσπισης του εθνικού συμφέροντος έναντι του κοινοτικού, και μαζί αποτελούν την τρίτη συστατική μομφή της κατηγορίας περί γερμανικής ηγεμονίας. Σε αυτές τις συνθήκες, όπως εύστοχα σημειώνει ο Marsh (2012), η καγκελάρια βρισκόταν μονίμως εγκλωβισμένη στο αποτέλεσμα μιας διεκυστίνδας το οποίο θα ισοδυναμούσε πάντοτε με ήττα της¹¹⁷³.

Τέλος η τέταρτη συστατική μομφή της κατηγορίας περί γερμανικής ηγεμονίας συνίσταται στην εμμονική προσκόλληση της καγκελάριας στις πολιτικές λιτότητας και σε ένα σύνολο συγκεκριμένων υποστηρικτικών ή συμπληρωματικών πεποιθήσεων, ως μοναδική μέθοδο άμβλυνσης και τελικά υπέρβασης της κρίσης. Με την υποστήριξη ορισμένων βόρειων κρατών όπως της Φιλανδίας και της Ολλανδίας, η Γερμανία και η καγκελάρια επέβαλαν στις χρεωμένες και οφειλέτριες χώρες της Ευρωζώνης προγράμματα μακροοικονομίας που είχαν στο επίκεντρό τους τη λιτότητα και την αυστηρότερη δημοσιονομική πειθαρχία (Fratzscher, 2018, σελ.132; Stiglitz, 2016, σελ.202-206; Dullien & Guérot, 2012, σελ.1; Beck, 2013, σελ.97). Αυτά τα προγράμματα, διαφορετικά από εκείνα που αποσκοπούν στη δημοσιονομική σύνεση, προκαλούσαν μαζικές διαμαρτυρίες πολιτών στις οφειλέτριες χώρες και η αποτελεσματικότητά τους αμφισβητούταν έντονα όχι μόνο από κυβερνήσεις και ειδικούς των κοινωνικών επιστημών, αλλά και από αρκετούς οικονομολόγους. Διαμορφώνονταν όμως υπό το πρίσμα ορισμένων αντιλήψεων που φέροντας κύρος αξιώματος, είχαν «εγγραφεί» ως κανόνες στο ίδιο το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης¹¹⁷⁴ και η ορθότητα του περιεχομένου τους φαινόταν να αντλείται και να ενισχύεται από την πολιτικο-οικονομική παράδοση του ορντολιμπεραλισμού στη Γερμανία (Kundnani, 2012; Biebricher, 2014; Dullien & Guérot, 2012; Nedergaard και Snaith, 2015; Ryner, 2015, σελ. 282; The Economist, 2015¹¹⁷⁵). Τόσο οι υποστηρικτές

¹¹⁷² Πηγή: <https://www.neweurope.eu/article/ms-europe-or-frau-germania/>. Βλ. την κριτική του Fischer προς την καγκελάρια τον Απρίλιο του 2010 για τη στάση της δεύτερης απέναντι στην Ελλάδα και την κριτική του ισπανού πρωθυπουργού Zapatero το Φεβρουάριο του 2011. Σελ. 211.

¹¹⁷³ Βλ. τον «Merkel's law of permanent disappointment», σελ.222.

¹¹⁷⁴ Τέτοιες ήταν η ανεξαρτησία της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και η υπεράσπισή της, η καταστατική εντολή του οργανισμού για διασφάλιση της νομισματικής σταθερότητας στην κοινότητα και η εκπλήρωση αυτής ως κύρια, πρωταρχική προτεραιότητα του και η θεώρηση της ανταγωνιστικότητας ως το βασικό μέγεθος αξιολόγησης των εθνικών οικονομιών.

¹¹⁷⁵ <https://www.economist.com/europe/2015/05/09/of-rules-and-order>

της λιτότητας, όσο και εκείνοι που ασκούσαν οξεία κριτική για την επιβολή της, αναγνώριζαν τη σύνδεση μεταξύ της γνωστής γερμανικής οικονομικής θεωρίας, της συμβατής κυρίαρχης εξήγησης της κρίσης, που περιλάμβανε ως αιτίες της τη συγκέντρωση υπέρμετρου δημόσιου χρέους, την παραβίαση κανόνων και την απώλεια ανταγωνιστικότητας (Blyth, 2013, σελ.141) και της επιλογής και εφαρμογής των συγκεκριμένων στρατηγικών οικονομικής ανάκαμψης στην Ευρωζώνη. Οι αρχές του ορντολιμπεραλισμού, αποτιμώμενες ως ορθές και αποτελεσματικές, κυρίως έπειτα από τη σχέση αίτιου – αιτιατού με την τρομερή μεταπολεμική ανάπτυξη της Γερμανίας, συγκροτούσαν το «ideological edifice behind German orthodoxy» (Dullien & Guérot, 2012, σελ.2) το οποίο φαίνονταν να χρειάζεται να κατανοήσουν και να αποδεχθούν οι ευρωπαίοι εταίροι.

Ακολουθώντας τη λογική αυτή, η γερμανίδα ηγέτιδα την πρωτοχρονιά του 2009, υιοθετώντας παρόμοια ρητορική με εκείνη του προκατόχου της Kohl για τη «social market economy» κατά το συνέδριο του κυβερνώντος κόμματος στην Στουτγκάρδη το 1984¹¹⁷⁶, και μάλιστα με τόνο αρκετά πιο επιθετικό, δήλωνε:

«Only if we identify the causes, can we lead the world out of the crisis. To this end, we need clear principles: the state is the guardian of economic and social order. Competition needs a sense of proportion and social responsibility. These are the principles of the social market economy. They apply to us, but that is not sufficient. These principles must be followed worldwide.»¹¹⁷⁷

Η δήλωση της, όπως και αρκετές άλλες¹¹⁷⁸, προσομοίαζε στη δήλωση του προέδρου της Bundesbank Helmut Schlesinger το 1992: «There is a Kultur of stability in Germany that is what we need in Europe as well.» (Marsh, 1992β, σελ.252) και σε

¹¹⁷⁶ Βλ. το έργο του Leaman (2009) και σελ.244-246.

¹¹⁷⁷ Βλ. σελ.246-247, πηγή στην υποσημείωση [441] και στην υποσημείωση [442] για το παρακάτω απόσπασμα του Weizsäcker.

¹¹⁷⁸ Ενδεικτικά, βλ. την ετήσια συνέντευξη τύπου τον Ιούλιο του 2011, μία ημέρα μετά την έγκριση του δεύτερου πακέτου διάσωσης για την Ελλάδα, όπου «η Merkel αναστοχαζόμενη την πρόοδο της γερμανικής οικονομίας και την αύξηση των ημερομισθίων, διαπίστωνε πως «Deutschland geht es so gut wie lange nicht mehr. [...]Das müssen wir auch in Europa schaffen. Ich will, dass Europa stärker aus der Krise herauskommt, als es hineingegangen ist.» και ερμηνεύοντας την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων ως εκπλήρωση του «ιστορικού» καθήκοντος να προστατευτεί το ευρώ, δήλωνε ευτυχής για την επιτυχή σταυροφορία της:

«Das ist das, was mich antreibt. Deswegen kämpfe ich an der Stelle auch sehr hart, muss ich sagen. Ganz Europa hat begonnen, Reformen zu machen»». Σελ. 220.

συμφωνία με τη διαπίστωση του άλλοτε γερμανού προέδρου Richard von Weizsäcker, δεκαεπτά χρόνια νωρίτερα σε ένα άρθρο του στην Frankfurter Allgemeinen Zeitung πως:

«Doch eben in dieser Richtung liegen die Stärken der Maastrichter Verträge. [...]. Die Wirtschafts- und Währungsunion wird nach Prinzipien funktionieren, die ohnehin für uns selbst maßgebend bleiben müssen: Unabhängigkeit der Zentralbank, Geldwertstabilität, Haushaltsdisziplin. Es ist keine Übertreibung zu sagen, daß unser Währungskonzept zur europäischen Verfassung, unsere Soziale Marktwirtschaft nun zum europäischen wirtschaftspolitischen Grundgesetz gemacht wird.»

στηρίζοταν σε ένα σχεδόν ενήλικο πλέον, εξευρωπαϊσμένο «οικονομικό σύνταγμα» («economic constitution») γερμανικής συγγραφής το οποίο έπρεπε να εφαρμοστεί παγκόσμια. Αν και το «σύνταγμα» αυτό μόνο μερικώς, αν όχι κατ' επίφαση, συνδέοταν με τον ορντολιμπεραλισμό και τις σημαντικές αρχές της γερμανικής κοινωνικοοικονομικής θεωρίας, η εμμονή στις συγκεκριμένες θέσεις μακροοικονομίας και η προώθηση των πολιτικών λιτότητας ως πολιτικών δημοσιονομικής σύνεσης, συνδυασμένη με την a priori απόρριψη κευνσιανών στρατηγικών και μέτρων στην πλευρά της ζήτησης επισκίαζαν φανερά πλέον τις μεταρρυθμίσεις της οικονομικής διακυβέρνησης στη νομισματική ένωση και συγκροτούν τον πυρήνα της τέταρτης συστατικής μομφής για τη γερμανική ηγεμονία.

Δ) Η τεχνοκρατική προσέγγιση, παρά τα καινοτόμα στοιχεία της, συμμορφώθηκε σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό παράδειγμα, αυτό των απολυτοποιημένων αγορών με αυτορρυθμιστική ικανότητα και αυτοαναφερόμενους μηχανισμούς αξιολόγησης, όπου η οικονομική ελευθερία του ιδιώτη δεσπόζει απαλλαγμένη από (αυτό)δεσμευτικούς κανόνες και η αναπαραγωγή της εξουσίας της είναι διασφαλισμένη. Ένας σταδιακός «απαρατήρητος» μετασχηματισμός της γερμανικής θεωρίας του ορντολιμπεραλισμού και η παράλληλη προϊούσα σύγκλιση της με ιδέες του νεοφιλελευθερισμού επέτρεψαν αυτή τη συμμόρφωση και αναδραστικά, η τεχνοκρατική προσέγγιση επαναβεβαίωσε την ισχύ του εν λόγω παραδείγματος και εναπόθεσε εκ νέου σε αυτό βεβαιότητες και προσδοκίες.

Αναμενόμενα, το πλαίσιο που διαμορφώθηκε από την εγκαθίδρυση των καινοτόμων μηχανισμών χρηματοπιστωτικής συνδρομής και την εισαγωγή νέων κανονισμών κατά την τεχνοκρατική προσέγγιση αξιολογήθηκε υπό το πρίσμα των καταδεδειγμένων αδυναμιών του προηγούμενου συστήματος οικονομικής διακυβέρνησης της νομισματικής Ένωσης και των ανισορροπιών που εκείνο αναπαρήγαγε¹¹⁷⁹. Παρά το νεωτεριστικό χαρακτήρα των μηχανισμών EFSM και EFSF, όπως και του πιο πρόσφατου ESM με την πλήρη δικαιοπρακτική ικανότητα, οι νομοθετικές δέσμες της τεχνοκρατικής προσέγγισης, το «Εξάπτυχο» και το «Δίπτυχο», και ο συμπληρωματικός θεσμός του «Ευρωπαϊκού Εξαμήνου», ενίσχυσαν τη θεμέλια συλλογιστική του ίδιου του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης και δεν στόχευσαν την υπέρβασή της. Η ενοποίηση της οικονομικής και δημοσιονομικής πολιτικής αποφεύχθηκε, ενώ διατηρήθηκε και ενισχύθηκε η προσέγγιση της «ατομικής ευθύνης» των εθνικών κυβερνήσεων (Μαραβέγιας & Κατσίκας, 2016^α, σελ.179). Ακόμη και για τα διακριτά στη ζώνη του κοινού νομίσματος - σε αντίθεση με τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής - ζητήματα εγγύησης των καταθέσεων και εξυγίανσης των τραπεζών, διατηρήθηκαν αντιστοίχως τα εθνικά σχήματα εγγύησης (ώστε να αποφευχθεί η αμοιβαιοποίηση των κινδύνων) και η ανάθεση της εποπτείας στις εθνικές αρχές. Ομόρροπα, η λειτουργία του ίδιου του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας σύμφωνα με την ιδρυτική του Συνθήκη υπάχθηκε στο διεθνές δίκαιο, μαρτυρώντας την απροθυμία των κρατών μελών για επέκταση του κοινοτικού κεκτημένου, ενώ το καίριο ζήτημα ύπαρξης ενός κοινού προϋπολογισμού για τη ζώνη του κοινού νομίσματος, ο οποίος θα καθιστούσε εφικτή τη δυνατότητα μεταβιβαστικών πληρωμών μεταξύ των κρατών μελών, αναδείχθηκε αρκετά καθυστερημένα, μόλις το Νοέμβριο του 2018. Όπως έχει προαναφερθεί, η σύγκριση των τριών εκθέσεων των Προέδρων της Ένωσης για τα έτη 2012, 2015 και 2017 φανερώνει τη σταδιακή εξασθένηση των πρωτοβουλιών για επαναπροσανατολισμό και ριζικές μεταρρυθμίσεις της δημοσιονομικής και οικονομικής πολιτικής σε ενωσιακό επίπεδο και αποκαλύπτει μια άτυπη επιστροφή στην οικεία τακτική της δημιουργίας εποπτικών «θεσμών για τη δημοσιονομική σταθεροποίηση» όπως του

¹¹⁷⁹ Βλ. υποενότητες [3.1] και [3.2].

συμβουλευτικού «European Fiscal Board» με σκοπό τη συμμόρφωση των κρατών μελών στους υφιστάμενους δημοσιονομικούς κανόνες.

Η έμμεση και καθυστερημένη σε αντίθεση με τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, αποοικονομικοποίηση του δημόσιου διαλόγου στην Ευρώπη μέσα από το δίλημμα «λιτότητα ή ανάπτυξη», δεν συνέβαλε στην άρθρωση της προκληθείσας αντιπαράθεσης με πολιτικούς όρους και στην ιδεολογική ερμηνεία/αποτίμηση της τεχνοκρατικής προσέγγισης ¹¹⁸⁰. Χωρίς να έχει υπάρξει προγενέστερη σύγκρουση μεταξύ «θαλασσινών» οικονομολόγων που προωθούσαν κενυσιανές πολιτικές και «στεργιανών» που υποστήριζαν άκριτα το αμιγές «laissez-faire» (Krugman, 2012, σελ.123-127) και με σταδιακή εξάλειψη των ιδεολογικών διαφορών μεταξύ σοσιαλφιλελεύθερων και συντηρητικών κυβερνήσεων για την οικονομική οργάνωση της κοινωνίας κατά τις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες¹¹⁸¹, η περίφημη διαμάχη των Keynes και Hayek για την Ύφεση του 1929¹¹⁸² ήταν στη δική μας ήπειρο του «δυτικού» κόσμου απόηχος πλέον της Ιστορίας. Στο πλαίσιο αυτό, όπου παράλληλα τα ενωσιακά θεσμικά όργανα και οι κυβερνήσεις των πιστών χωρών εκτιμώνταν αδύναμες ή ήταν απρόθυμες να αξιολογήσουν τη λειτουργία του παγκοσμιοποιημένου χρηματοπιστωτικού συστήματος και των οικονομικών πρακτικών και βρίσκονταν δέσμιες υφιστάμενων Συνθηκών, αναμενόμενα ο van Rompuy (2014, σελ.57-59) παρουσίαζε το δίλημμα μεταξύ εφαρμογής μέτρων λιτότητας ή ανάπτυξης ως ψευδοδίλημμα, αφού «κανείς δεν είναι ενάντια στην οικονομική ανάπτυξη», αδιαφορώντας πως υπάρχουν πάμπολλοι τρόποι προσαρμογής των χωρών σε μια οικονομική κρίση και αρκετοί συνδυασμοί πολιτικών και στρατηγικών με διαφορετικά σε κάθε περίπτωση αποτελέσματα. Παράλληλα ειδήμονες τεχνοκράτες απόλλυαν την επαγγελματική τους αυτονομία και ανεξαρτησία και λάμβαναν οι ίδιοι πολιτικές αποφάσεις συμμετέχοντας στην «τεχνοκρατική στροφή» της Ευρώπης κατά Brunclik (2015) ή δεσμεύαν το πολιτικό

¹¹⁸⁰ Βλ. υποενότητα [4.1].

¹¹⁸¹ Υπενθυμίζεται επιπλέον πως οι κυβερνήσεις των περισσότερων κρατών μελών της ζώνης του κοινού νομίσματος κατά την τριετία 2010-2012 σχηματίζονταν από κόμματα που τοποθετούνται στο δεξιό ή κεντρικό δεξιό τμήμα του πολιτικού φάσματος. Εξάιρεση αποτελούσαν οι κυβερνήσεις των Brown, Παπανδρέου, Zapatero, Di Rupo και Faymann και αργότερα οι κυβερνήσεις των Hollande και Τσίπρα.

¹¹⁸² Βλ. σελ. 114, υποσημείωση [113].

πεδίο καθ'όλη τη διαδρομή λήψης της πολιτικής απόφασης με αξιολογήσεις και κρίσεις που παράγονταν σε προπαρασκευαστικούς φορείς όπως λ.χ. την ομάδα εργασίας της Ευρωμάδας (EuroWorking Group) υπό συνθήκες κατεπείγοντος και σύνδρομα όπως εκείνο του «group think»¹¹⁸³. Σε κάθε περίπτωση επιχειρούσαν να μονοπωλήσουν τον προσανατολισμό της ορθολογικής δράσης, απαλλάσσοντας την επιστημονική γνώση από ανταγωνιστικές θεωρίες (Χατζησταύρου, 2018, σελ.83-86). Η σφαίρα της δημόσιας συζήτησης περιοριζόταν και οι διαθέσιμες ρεαλιστικές και αντιθετικές επιλογές όπως λ.χ. εκείνες της Έκθεσης Tommaso Padoa – Schioppa Group γρήγορα απαξιώνονταν ως «γραφικές». Αθόρυβα αναπαράγονταν και ενδυναμώνονταν η λανθάνουσα λογική στην αγαπημένη φράση της άλλοτε βρετανίδας πρωθυπουργού Thatcher «there is no alternative».

Αυτό το μοτίβο δράσης επιβεβαιώθηκε πολλαπλώς και σε διάφορες φάσεις της κρίσης¹¹⁸⁴. Ενδεικτικά, η πεποίθηση της ανυπαρξίας εναλλακτικής στρατηγικής, συμφυής και υποστηρικτική της τεχνοκρατικής προσέγγισης, αποτυπώθηκε στην έντονη δημόσια αντιπαράθεση του Schäuble με την Wall Street Journal για την αναγκαιότητα αναδιάρθρωσης του ελληνικού χρέους τον Απρίλιο του 2010 (Mody, 2018, σελ.250-254) ύστερα από την πλασματική εικόνα βελτίωσης της εθνικής οικονομίας που εξασφάλιζαν «εύκολα» και αρκετά κερδοφόρα οι τράπεζες της μεσογειακής χώρας¹¹⁸⁵. Ομοίως διαφάνηκε στην επαναλαμβανόμενη αλαζονεία του Trichet έτσι όπως αυτή καταγράφοταν τον Ιανουάριο του 2011, λίγο πριν «one of the most misguided decisions in the history of monetary policy» (Tooze, 2018, σελ.378), όταν ως πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας σε συνέντευξή του, «αμύνονταν» υπέρ της εφαρμογής των πολιτικών λιτότητας, ανησυχούσε μήπως χαθεί το «momentum» για αναγκαίες δομικές μεταρρυθμίσεις αφού πλέον «βιώνονταν» η οικονομική ανάκαμψη στην Ευρωζώνη και κατέκρινε την αντίθετη πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής κατά την οποία εισάγονταν και ενισχύονταν δημοσιονομικά κίνητρα («fiscal stimulus»), ή τον Μάιο του 2013, όταν ο ίδιος τόνιζε την «τεράστια πρόοδο» που είχε συντελεστεί στην Ευρωζώνη και συνιστούσε την

¹¹⁸³ Ο όρος αποδεικνύει την «αυστηρότητα» και ρηχότητα της αυτοκριτικής της τεχνογραφειοκρατίας. Βλ. σελ.146 και υποσημείωση [171].

¹¹⁸⁴ Βλ. υποενότητα [5.6].

¹¹⁸⁵ Βλ. σελ.198-199.

αποφυγή της χρήσης του όρου «λιτότητα» ως ακατάλληλου για τον επιθετικό προσδιορισμό των εφαρμοσμένων πολιτικών ¹¹⁸⁶. Μα το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα της συγκεκριμένης παράλογης πεποίθησης αποτέλεσε η οργισμένη επιστολή του Olli Rehn (2013) στους ευρωπαίους υπουργούς οικονομικών - ακλόνητο έμμεσο αντεπιχείρημα διάψευσης της ευρέως και συχνά αναπαραγόμενης αντίληψης που αναφέρει ο Fratzscher (2018) και σύμφωνα με την οποία η Τρόικα επέβαλε τις πολιτικές λιτότητας και η Γερμανία στάθηκε ο αποδιοπομπαίος τράγος για τις δομικές μεταρρυθμίσεις στις χρεωμένες χώρες της Ευρωζώνης (Fratzscher, 2018, σελ.133) - κατά την οποία ο επίτροπος δεν έκρινε μόνο λανθασμένη την έρευνα των Blanchard & Leigh (IMF, 2012) για το δημοσιονομικό πολλαπλασιαστή σε μια υφεσιακή οικονομία, αλλά συμπέραινε πως οι οικονομολόγοι του ΔΝΤ, προβληματιζόμενοι δημοσίως για τις συνέπειες των πολιτικών λιτότητας, υπονόμειαν «the confidence that we have painstakingly built up over the past years in numerous late-night meetings»¹¹⁸⁷. Η στάση του ήταν τόσο δηκτική, όχι μόνο απέναντι στα ευρήματα της μελέτης αλλά αξιοπερίεργα ακόμη και στην ίδια τη θεματική της, που δικαιολογημένα προκαλούσε την εύστοχη, καυστική κριτική του καθηγητή Portes (2013) με τίτλο «No debate please, we're Europeans».

Παρά τις μαζικές διαμαρτυρίες πολιτών στις οφειλέτριες χώρες και τις ενστάσεις κυβερνήσεων, κοινωνικών επιστημόνων και οικονομολόγων (Baum et al. στο IMF – WP/12/286; Schröder, 2012; Blyth, 2013; De Grauwe & Ji, 2013; Krugman, 2012; Stiglitz, 2014)¹¹⁸⁸, η ενωσιακή ροπή προς τις πολιτικές της λιτότητας είχε ήδη δοθεί από τη γερμανίδα καγκελάρια η οποία υπερβαίνοντας μια διαχρονική διακριτικότητα – ή με άλλα λόγια ένα ταμπού - των γερμανικών ηγεσιών και διακινδυνεύοντας να θεωρηθεί πως παραβιάζει την ανεξαρτησία των κεντρικών τραπεζών, κατέκρινε πρωτοφανώς τον Ιούνιο του 2009 την τακτική της Fed, της Κεντρικής τράπεζας της Αγγλίας και της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας για την εκκίνηση ενός προγράμματος αγοράς περιουσιακών στοιχείων (asset purchase programme) ώστε να ανακάμψει η παγκόσμια οικονομία, τακτική η οποία «[...] has somewhat bowed to international pressure with its purchase of covered bonds.». Η ίδια φαινόταν

¹¹⁸⁶ Υπενθυμίζεται σελ.226, υποσημείωση [389].

¹¹⁸⁷ Υπενθυμίζεται σελ.228, υποσημείωση [391].

¹¹⁸⁸ Βλ. σελ 224-225 και τη διαμάχη των γερμανών οικονομολόγων τον Ιούλιο του 2012 σελ.254-256.

επηρεασμένη από τη θεωρία του ορντολιμπεραλισμού, όπως όμως έχει ήδη αναφερθεί ακροθιγώς στο τρίτο συμπέρασμα, η γνωστή γερμανική θεωρία είχε μετασηματιστεί με την πάροδο του χρόνου αποβάλλοντας αρκετές αρχικές πυρηνικές θέσεις της και ενσωματώνοντας ορισμένες ξένες ιδέες προς αυτή¹¹⁸⁹.

Ο μετασηματισμός του ορντολιμπεραλισμού των Eucken και Böhm με το τέλος του πολέμου και για περισσότερο από τρεις δεκαετίες ήταν αδιάλειπτος¹¹⁹⁰. Η «συνταγματική» διάσταση του φιλελεύθερου παραδείγματος με τη μορφή των «κανόνων του παιχνιδιού» («Spielregeln - rules of the game» - Eucken, 1989, σελ.240; Böhm, 1937, σελ.120), προϊόν ανθρώπινου σχεδιασμού και πολιτικής επιλογής των ατόμων με όρους σχετικής ελκυστικότητας (Vanberg, 2004, σελ.5/7), εμπλουτίζοταν αρχικά κοινωνικά με τις παρεμβάσεις των Rüstow, Rörke και Müller-Armack ύστερα από σιωπηλή καθοριστική αναθεώρηση της βασικής ορντολιμπεραλιστικής αντίληψης για την «competitive market order»¹¹⁹¹. Στη συνέχεια αναμειγνύοταν στρατηγικά ως «social market economy» με «κευσιανές» αρχές και αντίστοιχες πολιτικές, μα γρήγορα η νέα ισορροπία διαταράσσεται από την κατάρρευση του συστήματος Bretton Woods και τον πληθωρισμό. Υπό τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης και χρηματιστικοποίησης, καθώς οι οικονομικές σχέσεις γίνονταν πολυπλοκότερες, πύκνωναν και διεθνοποιούνταν και η μακροοικονομία αποκτούσε «εκτόπισμα», ο ορντολιμπεραλισμός εμβαπτίζοταν στον μονεταρισμό και σταδιακά κατέληγε σε ένα μόρφωμα ιδεών με στέρεο περίβλημα την ανάγκη θεσμοθέτησης κανόνων και περιεχόμενο εμμέσως αντιφατικό και ρευστό τη διασφάλιση (εθνικής) ανταγωνιστικότητας στην αναπόφευκτα παγκοσμιοποιημένη και ανεξέλεγκτη αγορά όπου κράτη και κεντρικές τράπεζες αναζητούν πλέον σήμερα εκ νέου ρόλους και πολιτικές (Economist^{hc}, 2019, σελ.13).

Έπειτα από τη δεκαετία του 1970, εξαιτίας και παράλληλα με τον παραπάνω

¹¹⁸⁹ βλ. σελ.232-252.

¹¹⁹⁰ Οι δύο επόμενες παράγραφοι αποτελούν αυτολεξεί απόσπασμα του κυρίως κειμένου.

¹¹⁹¹ Υπενθυμίζεται σελ.248, υποσημείωση [444]. Όπως έχει ήδη αναφερθεί σε προηγούμενη υποσημείωση για τον Rörke, παρομοίως ο Müller-Armack δεν απέδιδε στις «market orders» εγγενείς ηθικές ποιότητες. Έτσι, σε αντίθεση με τους Böhm και Eucken που αντιλαμβάνονταν μια χωρίς διακρίσεις, ελεύθερη προνομίων, «competitive market order» πρωτίστως ως ηθική τάξη, ο Müller-Armack την αντιλαμβάνοταν ως ένα τεχνικό μέσο το οποίο θα χρησιμοποιούσε η κοινωνία ώστε να παράγει πλούτο και το οποίο θα χρειαζόταν να συνοδεύεται από κοινωνικές πολιτικές ώστε η χρήση του να καθίσταται ηθική (Vanberg, 2004, σελ.2).

μετασχηματισμό, μια περίεργη απρόσμενη σύγκλιση λαμβάνει χώρα. Η θεωρία του ορντολιμπεραλισμού και η μεταγενέστερη έννοια της «social market economy», ερμηνευόμενες συχνά τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες σαν ιστορικά συνεχείς και αμετάβλητες, μυθοποιημένες σε μια επιλεκτική αφήγηση διαχρονικής προόδου της γερμανικής κοινωνίας και επιτυχίας της εθνικής οικονομίας της χώρας, πλησιάζουν και αγκαλιάζουν οξύμωρα το περιεχόμενο του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος¹¹⁹². Υποθέτοντας ακόμη και πως συγκροτούν πραγματικό και καθολικό και όχι φαντασικό ή μερικό μοντέλο επιτυχίας για ένα κράτος, η εφαρμογή του μοντέλου αυτού προωθείται αντιφατικά και διαρκώς σε μεγαλύτερους σχηματισμούς: στην νομισματική Ένωση, την Ευρωπαϊκή Ένωση, την σύνολη παγκόσμια οικονομία. Όμως, ο ορντολιμπεραλισμός, «at heart a microeconomic model»¹¹⁹³, που προσεγγίζει όλα τα υποκείμενα της οικονομικής δραστηριότητας ως ανεξάρτητα νοικοκυριά, αποτυγχάνει να κάνει «the aggregation step»¹¹⁹⁴ και σταδιακά «απογυμνώνεται» και εκπίπτει σε μια στοχευμένη, κανονιστική λαγνεία, συχνά ακόμη συγκεκριμένων υποκειμένων¹¹⁹⁵. Η αρχική απόσταση του Eucken από την ασαφή φαντασική κατασκευή της «unhampered market economy» του von Mises (1949, σελ.238f), καταγγεγραμμένη από τον Rörke κατά τη συνάντηση της εταιρείας του Mont Pelerin το 1949 (Vanberg, 2004, σελ 3-5; Rörke, 1961, σελ. 10f)¹¹⁹⁶ μικραίνει, και η έντονη διαφωνία του γερμανού οικονομολόγου με τον Hayek για την απλουστευμένη - αν όχι σκεπτικιστική, τερματική κάθε προβληματισμού και εντέλει άνευ σημασίας¹¹⁹⁷ - πλαισίωση της αγοράς ως «game of catallaxy» (Hayek, 1976, κεφ.10) απορροφάται στο απορρυθμισμένο, πλέον, παγκοσμιοποιημένο χρηματοπιστωτικό σύστημα. Η θέση για τη σύσταση μιας λειτουργικής και ανθρώπινης «economic order» σύμφωνα

¹¹⁹² Βλ., εκτός άλλων, σελ.108-109.

¹¹⁹³ Πρόκειται για την τοποθέτηση του αμερικανού καθηγητή Burda στο πανεπιστήμιο Humboldt που προσθέτει «Ordoliberalism is not very practical, it's religion».

Βλ. <https://www.economist.com/europe/2015/05/09/of-rules-and-order>

¹¹⁹⁴ Ο.π.

¹¹⁹⁵ Οι σύγχρονοι «ορντολιμπεραλιστικοί» κανόνες δεν αφορούν τη σύνολη οικονομική δραστηριότητα αλλά συγκεκριμένα ζητήματα αυτής όπως λ.χ. τις δημόσιες «επεκτατικές» δαπάνες και όχι την φορολογία. Επιπλέον επιβάλλονται όχι από κάποιο σχηματισμό παρόμοιο του κράτους, αλλά από συγκεκριμένα μεμονωμένα υποκείμενα και ομάδες.

¹¹⁹⁶ Για το πρωτότυπο κείμενο υπενθυμίζεται σελ.249, υποσημείωση [448].

¹¹⁹⁷ Βλ. επιπλέον Χαραλάμπης (2019) για τη σχέση μετανεωτερικότητας, ανορθολογισμού και νεοφιλελεύθερου παραδείγματος.

με την οποία:

«The problem will not solve itself simply by our letting economic systems grow up spontaneously. The history of the last century has shown this plainly enough. The economic system has to be consciously shaped. The detailed problems of economic policy, trade policy, credit, monopoly, or tax policy, or of company or bankruptcy law, are part of the great problem of how the whole economy, national and international, and its rules, are to be shaped.» (Eucken, 1992, σελ.314),

προβάλλει ανεδαφική σε συνθήκες αδυναμίας συμφωνίας και επιβολής οικουμενικών κανόνων διεξαγωγής της οικονομικής δραστηριότητας, μιας αδυναμίας καθοριστικής που σπανίως επισύρει την προσοχή αφού γίνεται συνήθως αποδεκτή ως φυσική και αναπόφευκτη. Στο πλαίσιο αυτό ο ανταγωνισμός, θεμελιώδης έννοια του ορντολιμπεραλισμού αποστερείται τη λειτουργία του και το περιεχόμενό του ως «an instrument for the deprivation of power (Entmachtungsinstrument) [...]the most magnificent and most ingenious instrument of deprivation of power in history» (Böhm, 1960, σελ.22) και αντικαθίσταται από την διασφάλιση της αμυντικά νοηματοδοτημένης ανταγωνιστικότητας σε ένα φοβικό περιβάλλον όπου όχι μόνο τα υποκείμενα της οικονομικής δραστηριότητας δεν είναι συγκεκριμένα και ποικίλουν από ιδιώτες έως ολόκληρα κράτη, αλλά και το περιεχόμενο της ίδιας της οικονομικής δραστηριότητας παραμένει αρκετά θολό¹¹⁹⁸. Ομοίως η αδιαμφισβήτητη προτεραιότητα της σχολής του Freiburg στην εξουδετέρωση της αρκετά πιθανής και σε περίπτωση πραγμάτωσης ιδιαίτερα ζημιογόνας, απειλής σχηματισμού **μονοπωλίων**, διατυπωμένη ρητά πρωτίστως στην άρνηση της ενσωμάτωσης οποιουδήποτε «self-produced law of the business community / selbstgeschaffene Recht der Wirtschaft» (Großmann-Doerth 1933; Eucken 1989: 56) στην συμφωνημένη νομική τάξη και λίγο γενικότερα, στην ισχύ της ελευθερίας του συμβολαίου («freedom of contract») σε όλες τις περιπτώσεις εκτός από εκείνες όπου η χρήση της αφορά «contracts which restrict or eliminate the

¹¹⁹⁸ Στο σημείο αυτό τίθεται το ερώτημα κατά πόσο η δημιουργία και η αγοραπωλησία χρηματοπιστωτικών παραγώγων όπως λ.χ. CDOs, CDO-squared και ασφαλίσεων CDS και όχι μόνο τοξικών όπως των ομολόγων Abacus 2007- AC1 CDO που δημιούργησε η Goldman Sachs με το επενδυτικό σχήμα Paulson & Co το 2007, συνιστούν οικονομική δραστηριότητα.

freedom of contract» (Eucken, 1982, σελ.125)¹¹⁹⁹, παραγκωνίζεται εντελώς και η καταγεγραμμένη όξυνση των ανισοτήτων (Piketty, 2014), εκλαμβάνομενη σαν να πραγματώνεται σε ένα δίκαιο, μη μονοπωλιακό, απελευθερωμένο προνομίων περιβάλλον ανόθευτης και διαφανούς αγοράς προϊόντων και υπηρεσιών, αδυνατεί να την επαναφέρει στο προσκήνιο. Όσο για την περίφημη ορντολιμπεραλιστική **αρχή της ευθύνης** (liability) που συνοψίζεται στη θεώρηση του Eucken «whoever stands to benefit [from an action] should bear the damage» (Eucken, 1952/2004, σελ.279) και στην πεποίθησή του πως εάν η ευθύνη («Haftung») διαχωριστεί από την πράξη («Lenkungsbefugnis»), η απουσία της πρώτης θα επιφέρει αδιάφορο και επιτόλαιο σχεδιασμό της δεύτερης αφού κόστος και διακινδυνεύσεις θα εκτιμηθούν διαφορετικά (Eucken, 1952/2004, σελ.280-282), ενεργοποιείται και εφαρμόζεται επιλεκτικά σε χρεωμένα κράτη όπως λ.χ. της Ιρλανδίας¹²⁰⁰, ή συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες¹²⁰¹, σπανίως ωστόσο σε χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς, στελέχη τους ή μεγαλοεπενδυτές ιδιωτικού κεφαλαίου¹²⁰². Με άλλα λόγια και επιστρατεύοντας λίγο περιπαικτικά τη διάκριση των δύο κύριων ειδών οικονομικής τάξης του Hayek (1973, κεφ.2), ο ορντολιμπεραλισμός μέσω του μετασχηματισμού του καταλήγει να συμβάλλει στη διαμόρφωση της κανονιστικής διάστασης μιας

¹¹⁹⁹ «Freedom to contract may serve not only to promote but also to destroy competition.» (Eucken, 1982, σελ.124).

¹²⁰⁰ Υπενθυμίζεται σελ.251, υποσημείωση [453]. Η Ελλάδα αποτελεί προβληματικό παράδειγμα για τον συγκεκριμένο ισχυρισμό για δύο λόγους.

¹²⁰¹ Υπενθυμίζεται σελ.251, υποσημείωση [454]. Χαρακτηριστικό είναι το σχόλιο του Paul Thomsen, ο οποίος έπειτα από τη μεταρρύθμιση στο συνταξιοδοτικό σύστημα στην Ελλάδα τον Αύγουστο του 2010, την οποία χαρακτήρισε «sweeping change in one step», διευκρίνιζε «wealthy will have to pay their share, after pensioners and workers did their bit», διαθέσιμο στο <https://blogs.wsj.com/source/2010/08/09/imf-pushes-blue-sky-view-of-greek-achievements/>

¹²⁰² Υπενθυμίζεται σελ.251, υποσημείωση [455]. Έπειτα από τη συνάντησή τους στο Deauville τον Οκτώβριο του 2010, η γερμανίδα καγκελάρια και ο γάλλος πρόεδρος συμφώνησαν στη θεώρηση πως επίσημοι και ιδιώτες πιστωτές θα αποζημιώνονται ως «senior» και «junior» αντίστοιχα για χρέη των κρατών μελών προκληθέντα από το 2013 και έπειτα, αποδεχόμενοι το γεγονός πως για την ενεργοποίηση των υποστηρικτικών κοινοτικών οικονομικών μηχανισμών - άρα και για την εξόφληση των πιστωτών -, το χρέος θα υπόκειτο σε αναδιάρθρωση. Η θέση αυτή διατυπωνόταν σε όρους ορντολιμπεραλιστικής ευθύνης από την Lagarde «All stakeholders must participate in the gains and losses of any particular situation», και από την Merkel: «We can't constantly explain to our voters that taxpayers have to be on the hook for certain risks, rather than those who make a lot of money taking those risks». Ο Trichet ήταν εκείνος που εναντιώθηκε και μάλιστα με επιτυχία στη θεσμοθέτηση μιας τέτοιας αντίληψης. Βλ. <https://www.spiegel.de/international/europe/dublin-s-merkel-problem-irish-debt-causing-new-jitters-across-europe-a-728582.html> και <https://www.wsj.com/articles/SB10001424052748703814804576035682984688312>

τρίτης semi-spontaneous order of not centralised subordination ή αλλιώς ημιαυθόρμητης τάξης μη συγκεντρωμένης υποταγής με τη θετική πλέον συνιστώσα του αυθόρμητου να διασφαλίζεται σχεδόν αποκλειστικά στο πεδίο της τεχνολογικής εξέλιξης και την έννοια της υποταγής να αφορά τον ιδιωτικό τομέα.

Στο προϊόν αυτού του «απαρατήρητου» μετασχηματισμού της γερμανικής θεωρίας¹²⁰³ προστίθενται ορισμένα ισχυρά συμπεράσματα μακροοικονομίας τα οποία είχαν ήδη εξαχθεί από τον ίδιο τον Eucken κατά την μελέτη του και αντιστρατεύονται σχετικά πορίσματα του Keynes¹²⁰⁴. Ο Eucken ερμηνεύοντας τη γερμανική εμπειρία και την ανάληψη της εξουσίας από το ναζιστικό κόμμα, είχε αποκηρύξει την πολιτική πλήρους απασχόλησης ως προτεραιότητα - σε ενδιαφέρουσα, βασική αντίθεση με τους μεταπολεμικούς οικονομολόγους της θεωρίας των άριστων νομισματικών περιοχών¹²⁰⁵ - , αντιλαμβάνονταν τα συνδικάτα σαν απειλή και φοβόταν τις διακυμάνσεις του πληθωρισμού. Οι αρχικές αυτές τοποθετήσεις του, οι οποίες δεν συνοδεύονταν από στατιστική ή άλλη μαθηματική ανάλυση, διαφαίνονται¹²⁰⁶ πλέον αντίστοιχα στην άρνηση της Γερμανίας για επεκτατική δημοσιονομική πολιτική, στην υποστήριξη της χώρας για προτεινόμενες «δομικές μεταρρυθμίσεις» στις οφειλέτριες χώρες της Ευρωζώνης και τέλος στη φειδωλή στάση για τη νομισματική πολιτική, στάση η οποία συνεπικουρείται ιδιαίτερα από τον εστερνισμό του μονεταρισμού και της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος (Bofinger, 2016).

Με σημαντική απόσταση λοιπόν από την μεταπολεμική «social market economy» και παρά τους ισχυρισμούς της, η γερμανική πολιτική ηγεσία η οποία συνδιαμόρφωσε και συνεπέβαλε, όπως έχει αναλυθεί στο τρίτο συμπέρασμα, την τεχνοκρατική προσέγγιση, θεώρησε τελικώς πως το κοινωνικοοικονομικό παράδειγμα των

¹²⁰³ Υπενθυμίζεται η προσεκτικά οριοθετημένη - τόσο χρονολογικά όσο και σε όρους περιεχομένου - ανάλυση της γερμανικής οικονομικής θεωρίας από τον Vanberg (2017) στην προσπάθειά του να εξηγήσει τη σημασία των κανόνων στην πολιτική και να υπερασπιστεί εύκολα, αναμενόμενα και απροβλημάτιστα την κατά Berghahn & Young (2013, σελ.714) «rule-based legal approach» της χώρας του στην κρίση της Ευρωζώνης. Βλ. σελ. 233.

¹²⁰⁴ Υπενθυμίζεται ότι η αντιπαράθεση μεταξύ των δύο συχνά παρουσιάζεται λανθασμένα απλουστευμένη ή καθολική. Για αυτή, όπως και για την ερμηνεία της γερμανικής ναζιστικής εμπειρίας από τον Eucken βλ. σελ.252-254.

¹²⁰⁵ Βλ. σελ.78-81.

¹²⁰⁶ Η σχέση μπορεί να μην είναι αποκλειστικά αιτιακή όπως ισχυρίζεται ο Bofinger (2016), αλλά οπωσδήποτε δεν είναι συγκρουσιακή.

απολυτοποιημένων και αυτορρυθμιζόμενων αγορών, το παράδειγμα της ακραίας εκδοχής της αγοράς, εγγυόταν τον τερματισμό της κρίσης. Αυτό το πρότυπο, μια ενότητα με εγγενή ελαστικότητα (Schmidt & Thatcher, 2013, σελ.25-39) «που δεν ανάγεται με πληρότητα σε λογικά ανεξάρτητες ατομικές συνιστώσες ικανές να λειτουργήσουν στη θέση της» (Kuhn, 2008, σελ. 74), αρκετά πιο πολύπλοκο, σύνθετο και βαθύρριζο από ένα πλαίσιο πράξης/δράσης, ουσιαστικά δέσμευσε το περιεχόμενο της τεχνοκρατικής προσέγγισης, όλες τις διαρθρωτικές αλλαγές που υλοποιήθηκαν και τους νέους κανονισμούς που εισήχθησαν στη ζώνη του κοινού νομίσματος, επιβάλλοντας έναν αυστηρό ορισμό της κοινωνικής οργάνωσης. Υποστηρικτές της τεχνοκρατικής προσέγγισης, όπως ο Trichet, ο De Gucht και ο Rehn ενίσχυσαν, συντήρησαν και διαφύλαξαν εμπράκτως και σθεναρά την παραπάνω δέσμευση¹²⁰⁷, ενώ άλλοι με μερικώς ή καθολικά αντίθετες θέσεις όπως ο Hollande (2012), ορισμένοι γερμανοί οικονομολόγοι¹²⁰⁸ ή ομάδες ερευνητών που εργάζονταν στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο δεν μπόρεσαν να εναντιωθούν ή δεν εναντιώθηκαν αποτελεσματικά και οπισθοχώρησαν. Ειδικότερα, η εφαρμογή μέτρων αυστηρής λιτότητας και η εμμοτική εναντίωση στην επεκτατική δημοσιονομική πολιτική, η περιστολή του αντιλαμβανόμενου ως δαπανηρού κοινωνικού κράτους, η πρωταρχική στόχευση στο μέγεθος της ανταγωνιστικότητας όπως αυτή εκφράζοταν με τα παράλληλα αιτήματα για βελτίωση των εθνικών επιδόσεων στο «νεοδαρβινικό» (Frank, 2011) πεδίο του διεθνούς εμπορίου και για συρρίκνωση του γενικότερου κόστους εργασίας, η επιτακτική απαίτηση για συγκεκριμένες δομικές μεταρρυθμίσεις και η υλοποίησή τους, η απουσία συζήτησης ουσιαστικών μεταρρυθμίσεων στο σύστημα φορολόγησης στις οφειλέτριες χώρες για τα φαινόμενα της φοροδιαφυγής και της νόμιμης φοροαποφυγής στις τάξεις με υψηλά εισοδήματα εργασίας ή μεγάλη ιδιοκτησία κεφαλαίου και η γενικότερη αποφυγή προσπάθειας εναρμόνισης των εθνικών φορολογικών συστημάτων και τέλος, η

¹²⁰⁷ Υπενθυμίζονται η εμμοτική στάση του Trichet για την προβολή της στασιμότητας των μισθών ως τον ενδεξιγμένο τρόπο αντιμετώπισης του πληθωριστικού κινδύνου που διαφαινόταν από την ανεξέλεγκτη αύξηση των τιμών και οι λόγοι του De Gucht το 2010 όπου μεταξύ άλλων ορίζεται η προβληματική έννοια του «smart growth». Υποενότητα [8.7], σελ.437-439 & υποενότητα [7.5], σελ. 353-355.

¹²⁰⁸ Υπενθυμίζεται η σφοδρή διαμάχη μεταξύ των γερμανών οικονομολόγων το καλοκαίρι του 2012 για την πολιτική που προωθούσε η χώρα τους στην κρίση της Ευρωζώνης. Βλ. σελ.254-256.

διατήρηση μιας χαλαρής επίβλεψης στον χρηματοπιστωτικό τομέα, πάντοτε σε διαμετρική αντίθεση με την αυστηρή εποπτεία στις δημοσιονομικές επιλογές των κρατών, συνέθεσαν την πολιτική πρόταση που υπαγορεύεται από το συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό παράδειγμα και υλοποιήθηκε κατά την τεχνοκρατική προσέγγιση.

Οι παραπάνω συνιστώσες - πολιτικές φαίνεται να αγνοούσαν τα περισσότερα συστημικά σφάλματα στη ζώνη του κοινού νομίσματος, έτσι όπως εκείνα αποκαλύπτονταν κατά την κρίση. Εστίαζαν σχεδόν αποκλειστικά στη βελτίωση των μηχανισμών εποπτείας και επιβολής κυρώσεων, ενώ ο ενδοκοινοτικός ανταγωνισμός περιοριζόταν μόνο από τους καινοτόμους μηχανισμούς διακρατικής υποστήριξης. Ακριβέστερα δεν απομακρύνονταν από την εσφαλμένη παραδοχή της μονεταριστικής θεωρίας πως η χρήση του ενιαίου νομίσματος θα επέφερε σύγκλιση σε όρους ανάπτυξης, ανταγωνιστικότητας και απασχόλησης, ούτε αντέστρεφαν την πρότερη, μετά τη Συνθήκη του Maastricht, αποδοχή της συγκεκριμένης πεποίθησης συνοδευόμενες λ.χ. από πολιτικές σύγκλισης τεχνογνωσίας, παραγωγικότητας, ημερομισθίων και φορολόγησης. Ομοίως δεν ενίσχυαν την προσπάθεια της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης να συγκροτήσει άριστη νομισματική περιοχή ενθαρρύνοντας λ.χ. την κινητικότητα των συντελεστών παραγωγής ή ενισχύοντας το ενδοκοινοτικό εμπόριο, ούτε απέβλεπαν σε ουσιαστικό επανέλεγχο των ανελαστικών και αυθαίρετων δημοσιονομικών κριτηρίων που εφαρμόζονταν σύμφωνα με το αναθεωρημένο Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης.

Οξύμωρα, μέσω αυτών των πολιτικών, ένα κοινωνικοοικονομικό παράδειγμα που ακολουθούταν ήδη μερικώς κατά την περίοδο πριν την κρίση στη ζώνη του κοινού νομίσματος και προσδιόριζε μια συγκεκριμένη τροχιά εξέλιξης των ευρωπαϊκών κοινωνιών, φαινόταν να μην αποδυναμώνεται – ή ορθότερα να μην απομυθοποιείται - καθόλου κατά την απρόσμενη, οξεία κρίση και εξίσου με πριν φερέγγυο, λειτουργικό και αποτελεσματικό να εγγυάται πλέον την υπέρβαση της ίδιας, την οικονομική βελτίωση και την ευμάρεια. Απαλλαγμένο δια ενός συγκεκριμένου συνασπισμού προσώπων, φορέων πολιτικής και οικονομικής εξουσίας, και όχι πάντοτε εξαιτίας ιδιοτέλειας, από τη διερεύνηση ενδεχόμενων, επαγωγικά συναγόμενων, αιτιακών σχέσεων με την προϊούσα ύφεση και την όξυνσή της, και δίχως καμμία απόπειρα επανεξέτασης των πυρηνικών παραδοχών του, το

συγκεκριμένο παράδειγμα, «ρευστό» εξ' ορισμού, ως μια «τάση οικονομικών ιδεών» που εντόπιζε άλλοτε ο ελβετός οικονομολόγος Honegger (1925)¹²⁰⁹, ανασυγκροτούταν παράλληλα με την κρίση, εμπλουτιζόταν, ενδυναμώνονταν και θεωρητικά σηματοδοτούσε τον τερματισμό της. Το εύστοχο ερώτημα που έθετε ο Callinicos (2010) «[why] the illusions have survived the bonfire?» υποχωρούσε ήδη από τη μονομερή μα κυρίαρχη νοηματοδότηση της κρίσης σαν δημοσιονομικής. Ενδείξεις της πίστης στις απολυτοποιημένες, ανεξάρτητες από κάθε προσδιορισμό και περιορισμό αγορές, οι οποίες μπορούν να αυτορρυθμίζονται και να αξιολογούνται υπόλοιπα υποκείμενα διασφαλίζοντας την ατομική οικονομική ελευθερία που τείνει να ταυτιστεί και εντέλει να αντικαταστήσει το δημόσιο συμφέρον «αφού η απρόσκοπτη και ανεξέλεγκτη λειτουργία της ανακηρύσσεται σε υπέρτατο αγαθό» (Χαραλάμπης, 2012, σελ.114), παρατηρούταν ήδη στα κράτη μέλη κατά τις τελευταίες δεκαετίες και αρκετά πριν την κρίση στη ζώνη του κοινού νομίσματος. Τα διάσπαρτα επεισόδια επιβράδυνσης της οικονομικής μεγέθυνσης σε χώρες της Ένωσης που επιλέχθηκαν και αναλύονται στην παρούσα διατριβή προσφέρουν μερικά αδιάσειστα σχετικά στοιχεία¹²¹⁰. Όπως ενδεικτικά καταγράφεται στο επεισόδιο της επιβράδυνσης της οικονομικής μεγέθυνσης της Σουηδίας κατά την περίοδο 1984-1995 με αποκορύφωμα την τραπεζική κρίση του 1991-1993, υπήρξε σφοδρή αντιπαράθεση μεταξύ εκείνων των μελετητών που συμπέραναν τη ζημιογόνα επέκταση του «cradle to grave» κράτους κοινωνικής πρόνοιας και κατέκριναν το σουηδικό κορπορατισμό και τις παρεμβατικές πολιτικές σταθεροποίησης της πλήρους απασχόλησης σαν αιτίες της περίφημης «eurosclerosis»¹²¹¹ και εκείνων που ερμήνευαν την εν λόγω τοποθέτηση ως «sclerosis of objectivity» και υπογράμμιζαν τον προβληματικό χαρακτήρα των στατιστικών μετρήσεων και την προκατειλημμένη επιλογή της υπό εξέταση περιόδου. Η διαμάχη έληγε υπέρ των πρώτων με την υιοθέτηση ενός συγκεκριμένου πληθωριστικού

¹²⁰⁹ Οι Mirowski & Plehwe (2015, σελ.10-15) διαπιστώνουν την εμφάνιση του όρου «neoliberalism» για πρώτη φορά στο έργο του Honegger (1925) με τίτλο «Trends of Economic Ideas». Ειδικότερα, ο ελβετός οικονομολόγος αναγνωρίζει τον «theoretical neoliberalism» ως θεωρία που θεμελιώνεται στο έργο των Marshall, Cassel, von Wieser και άλλων, προωθεί την ιδέα της επιχειρηματικότητας και την αξία του ανταγωνισμού και απορρίπτει τον σοσιαλισμό και τον μποσελβικισμό. Βλ. επιπλέον το «Walter Lippmann Colloque» στο Παρίσι το 1938 και Slobodian (2018, σελ.3-5).

¹²¹⁰ Βλ. υποενότητα [6.4], σελ.287-303.

¹²¹¹ Για τον ορισμό της «eurosclerosis» βλ. Giersch (1985, σελ.4) και σελ.290 υποσημείωση [529].

στόχου και την επανακατανομή ρόλων στην κυβέρνηση και στην αυτόνομη πλέον κεντρική τράπεζα¹²¹². Ομόρροπα, στην Ιταλία, όπου το «διαζύγιο» μεταξύ του υπουργείου Οικονομικών και της κεντρικής τράπεζας της χώρας είχε ήδη πραγματοποιηθεί από το 1981 κατά τη θητεία των Andreatta και Ciampi¹²¹³, η προβληματική «scala mobile», σύστημα τιμαριθμικής αναπροσαρμογής των ημερομισθίων, καταργούταν άκριτα συμπαρασύροντας διάφορους εργασιακούς νόμους που προσεγγίζονταν ως τροχοπέδη της ανάπτυξης κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1990, περίοδο επανεκκίνησης του ιταλικού πολιτικού συστήματος. Κατά την «post-ERM» κρίση του 1995 - και όχι κατά την έξοδο της χώρας από το ΕΝΣ το 1992 όπως υποστηρίζεται λανθασμένα συνήθως -, το προβληματικό δημοσιονομικό χρέος ανέκυπτε ως κυρίαρχο ζήτημα (Gros, 2014, σελ.3/6) και οι ιδιωτικοποιήσεις εταιρειών που άνηκαν σε δημόσιες επιχειρήσεις εντατικοποιούνταν και επιταχύνονταν στη χώρα που δε δίσταζε άλλοτε να επιλέξει και να ακολουθήσει και μάλιστα επιτυχώς, μοναχικές πολιτικές όπως ενδεικτικά την επεκτατική νομισματική πολιτική μετά τη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση. Τέλος, στην ιδιαίτερη περίπτωση της Ιρλανδίας, της χώρας του κρατικού IDA (Industrial Development Authority), του ιδιότυπου φορολογικού συστήματος και των όμορων συντηρητικών (κεντροδεξιών) Fianna Fáil και Fine Gael, ήδη από το 2001, όταν η οικονομία έπαυε να αναπτύσσεται από τη δραστηριοποίηση στον κλάδο τεχνολογιών πληροφορικής και λάμβανε χώρα το «dotcom crash», ο τραπεζικός τομέας επιδίδοταν ανεξέλεγκτα σε πρωτοφανή χορήγηση δανείων και υπέρογκο διατραπεζικό δανεισμό αξιοποιώντας τις μειώσεις στο κυμαινόμενο επιτόκιο της ΕΚΤ και τη ζήτηση που διαμορφώνονταν από τις διαδοχικές φορολογικές ελαφρύνσεις

¹²¹² Υπενθυμίζεται σελ.289, υποσημείωση [527]. Διευκρινίζεται πως αυστηρή δημοσιονομική και νομισματική πολιτική με σκοπό την αποφυγή του πληθωρισμού προβλέπονταν και στο παραδοσιακό σουηδικό μοντέλο «Rehn-Meidner». Αυτή ωστόσο εξισορροπούνταν από πολιτικές που θα εξασφάλιζαν τη πλήρη απασχόληση, μια κεντρική και συντονισμένη δομή διαπραγμάτευσης ημερομισθίων που θα διασφάλιζε τη δικαιοσύνη στην αγορά εργασίας (ίση πληρωμή για ίση εργασία) και τέλος την εφαρμογή των προγραμμάτων ALMP (active labor market policy) που ευνοούσε τη γεωγραφική και διεπαγγελματική κινητικότητα του εργατικού δυναμικού από τομείς που βρίσκονταν σε ύφεση σε άλλους αναπτυσσόμενους.

¹²¹³ Υπενθυμίζεται πως την εποχή εκείνη, ο πληθωρισμός που είχε προκαλέσει με τις κινήσεις του ως νέος πρόεδρος της Fed ο Volcker, ανέρχονταν στην Ιταλία στο 21,1% (Felice, 2015, statistical appendix, σελ.48), ένα ποσοστό αδιανόητο τρεις δεκαετίες αργότερα.

στον ευρύ τομέα των κατασκευών και του real – estate¹²¹⁴. Η «celtic tiger», η οποία μόλις το 1996 απολάμβανε μια ιστορική συμβολική νίκη ξεπερνώντας για πρώτη φορά στα εβδομηντατέσσερα (74) χρόνια από την ανεξαρτησία της σε κατά κεφαλήν εισόδημα το Ηνωμένο Βασίλειο, οδηγούταν με τον τρόπο αυτό σε λιγότερο από μια δεκαετία, στα όρια της οικονομικής κατάρρευσης και καλούταν να διαχειριστεί την κρατικοποίηση της Anglo Irish Bank, την αρχική επανακεφαλαιοποίηση των δύο μεγαλύτερων τράπεζων, Allied Irish και Bank of Ireland και τέλος τη σύσταση μιας «κακής» τράπεζας, της NAMA, στην οποία κατέληγαν 74 δισεκατομμύρια ευρώ χρέη ιδιοκτησιών.

Όμως το συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό παράδειγμα δεν είχε εισχωρήσει μόνο σε μεμονωμένα κράτη μέλη διαγράφοντας μια με διαφορετική ένταση ανά περίπτωση, μα προς κοινή κατεύθυνση, δυναμική εξέλιξης των κοινωνιών¹²¹⁵. Είχε επιπλέον μεταγραφεί και ως θεσμικό περιεχόμενο στην ίδια την Ένωση όπως αποδεικνύεται ήδη από την νοηματοδότηση της έννοιας της ανταγωνιστικότητας στις Λευκές Βίβλους το 1985 και το 1993: επιθετική, ελλιπή και «ανηγμένη» στην κοινότητα κατά την πρώτη, συγκεχυμένη, θολή και εστιασμένη στον αναπτυσσόμενο τομέα της πληροφορικής κατά τη δεύτερη¹²¹⁶. Έπειτα από τα δύο κείμενα, κατά την Ατζέντα της Λισαβόνας το 2000, οι στρατηγικές προώθησης και εξασφάλισης της

¹²¹⁴ Υπενθυμίζονται σελ.302, υποσημειώσεις [561] & [562]. Η συνολική πίστωση των ιρλανδικών νοικοκυριών τον Ιανουάριο του 2003 ανέρχεται σε 56,95 δισεκατομμύρια ευρώ. Το Μάιο του 2008 το εν λόγω ποσό υπολογιζόταν σε 156,80 δισεκατομμύρια ευρώ (Gurdgiev et al., 2011, σελ. 22). Οι τιμές των ακινήτων αυξάνονταν εντός μόλις επτά ετών, από το 2000 έως το 2007, κατά μέσο όρο δύο φορές (Department of the Environment, Heritage and Local Government, 2019). Η μέση τιμή ενός νέου ακινήτου (σπιτιού) στην χώρα ήταν το 1997 εκατόν δύο χιλιάδες ευρώ, το 2000 εκατόν εξηναέξι χιλιάδες και το 2007 τριακόσιες είκοσι χιλιάδες. Το 2012 η τιμή είχε επαναυποχωρήσει στις διακόσιες εικοσιτρεις χιλιάδες ευρώ. Διαθέσιμα στοιχεία στο <https://www.housing.gov.ie/housing/statistics/housing-statistics>. Βλ. Kelly (2009, σελ.9-14).

¹²¹⁵ Υπενθυμίζεται ο μετασχηματισμός των ευρωπαϊκών μικτών οικονομιών των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών υπό την πίεση της δεκαετίας του 1970, η σταδιακή κατάργηση των κεφαλαιακών ελέγχων κατά τη δεκαετία του 1980 και η έναρξη της κυριαρχίας του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Βλ. σελ. 321 και ειδικότερα υποσημείωση [613] για την εκλογή της Thatcher (1979-1990), την απορρύθμιση του χρηματιστηρίου αξιών του Λονδίνου το 1986, την «geistig-moralische Wende» του καγκελάριου Kohl και τη δράση των γάλλων υπουργών Édouard Balladur (1986-1988) και Pierre Bérégovoy (1984-1986 & 1988-1982) κατά τη θητεία του οποίου το σκάνδαλο Triangle Industries – Réchiney έλαβε χώρα.

¹²¹⁶ Βλ.υποενότητα [7.1]. Υπενθυμίζεται η διαφωτιστική τριπλή νοηματοδότηση της έννοιας της ανταγωνιστικότητας κατά Chiochetti (Chiochetti & Allemand, 2019, σελ.20-22).

ανταγωνιστικότητας ανάχθηκαν σε πρώτη προτεραιότητα της Ένωσης και ακολούθησαν η δράση και οι σχετικές αναφορές των Επιτρόπων Εμπορίου, του γάλλου σοσιαλιστή Lamy (1999-2004) και του βρετανού «εργατικού» Mandelson (2004-2009). Ο «τρίτος δρόμος» των Blair και Schröder μετεξελίσσονταν σε μια αποτυχημένη «τιθάσωση της παγκοσμιοποίησης» όπου εκείνοι που επιχειρούσαν να τιθασεύσουν την οικονομική δραστηριότητα σε ένα πλαίσιο σταδιακής απελευθέρωσης του διεθνούς εμπορίου, επιδίωκαν πρωτίστως και ιδιοτελώς την επαγγελματική αποκατάστασή τους και δεν δίσταζαν τη, σύνηθη και αποδεκτή στις ιδιωτικές επιχειρήσεις, αντιστροφή της σκοποθεσίας τους όταν αναλάμβαναν νέες θέσεις εργασίας σε διαφορετικούς οργανισμούς. Η απόστασή τους από τη δράση των «statesmen of interdependence», του Monnet και του Delors, καταγράφονταν θλιβερά μεγάλη¹²¹⁷.

Πέρα από κάθε θεσμική δράση, στο πεδίο της πραγματικής οικονομίας, ακόμη και αυτή η επιθετικά προσδιορισμένη διεθνής ανταγωνιστικότητα της κοινοτικής οικονομίας καταλύονταν ως μέγεθος και αντικαθιστούσαν από την επιμέρους ανταγωνιστικότητα των κρατών – μελών καθώς ο ενδοκοινοτικός ανταγωνισμός οξύνονταν και η ενδοευρωπαϊκή συνεργασία, η οποία είχε ενταθεί κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980, έφθινε σημαντικά στις αρχές της δεκαετίας του 1990¹²¹⁸. Νέες στρατηγικές συμμαχίες στον χώρο της έρευνας και της ανάπτυξης μεταξύ επιχειρήσεων των κρατών μελών της Ένωσης και των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής ή της Ιαπωνίας (Narula, 1999, σελ.716) συνόδευαν την καθυστερημένη ευρωπαϊκή στροφή προς την τεχνολογία των πληροφοριών και της επικοινωνίας. Η στροφή αυτή πραγματώνονταν υπό μια μονομερή ανάγνωση της αιτιότητας της οικονομικής μεγέθυνσης των ΗΠΑ και την επιτόλεια αναγωγή των οφελών από τις επενδύσεις στους κλάδους παραγωγής λογισμικών και εξαρτημάτων για τους

¹²¹⁷ Υπενθυμίζονται οι υποσημειώσεις [576] & [579], σελ.308 & 309-310 αντίστοιχα.

¹²¹⁸ βλ. σελ.325-326 και υποσημείωση [627], σελ.326. Ο Narula (1999, σελ.715-717)) ακολουθώντας την βάση δεδομένων MERIT-CATI, διαπιστώνει πως το διάστημα 1985-1989 κυρώθηκαν 534 συμφωνίες συνεργασίας μεταξύ ευρωπαϊκών εταιρειών. Την αμέσως επόμενη περίοδο 1990-1994, ο αριθμός αυτών των συμφωνιών μειώθηκε σημαντικά, σχεδόν κατά το μισό. Σε αντίθεση, ο αριθμός συμμαχιών τεχνολογίας μεταξύ ιαπωνικών και ευρωπαϊκών εταιρειών παρέμεινε σχεδόν σταθερός και εκείνος μεταξύ αμερικανικών και ευρωπαϊκών αυξήθηκε για τις δύο μεγαλύτερες χώρες της Ένωσης, Γερμανία και Γαλλία, από 177 σε 263 (Για τη Γερμανία αυξήθηκαν από 108 σε 163 και για τη Γαλλία από 69 σε 100).

ηλεκτρονικούς υπολογιστές, σε οφέλη από γενικές επενδύσεις στις τεχνολογίες πληροφορικής¹²¹⁹. Η εξαγγελία μετάβασης της κοινής αγοράς σε «a knowledge - based economy and society by better policies for the information society and R&D», παραγκώνιζε ειδικότερους προβληματισμούς για τη σχέση μεταξύ της οικονομικής μεγέθυνσης, της παραγωγικότητας και των συγκεκριμένων επενδύσεων και αποπροσανατόλιζε την Ένωση από την επιδίωξη της εξασθένισης/άρσης των αποκλίσεων, των ιδιομορφιών και των ασυμμετριών. Το συλλογικό σύνθετο μειονέκτημα, και συγκεκριμένα οι περιορισμένες δαπάνες σε έρευνα και ανάπτυξη, η εγκατάλειψη των παραγωγικών κλάδων υψηλής τεχνολογικής έντασης και η στροφή της απασχόλησης στον τομέα των υπηρεσιών, η υπερβολικά συγκεντρωμένη γεωγραφική κατανομή μεγάλων επιχειρήσεων και το αχαρτογράφητο μα σημαντικό πεδίο των μικρής και μεσαίας κλίμακας επιχειρήσεων, παρέμενε «απαρατήρητο»¹²²⁰.

Παράλληλα, μια άλλη τακτική η οποία παράγοταν από και αναδραστικά, σχεδόν ταυτολογικά, ενίσχυε την κυριαρχία του παραδείγματος των απολυτοποιημένων και αυτορρυθμιζόμενων αγορών, οι ιδιωτικοποιήσεις, εντείνονταν στην ηπειρωτική Ευρώπη, δίχως μάλιστα να ακολουθούν κανένα κοινό πρότυπο εφαρμογής ή ειδικότερο συντονισμό. Έπειτα από το «βρετανικό παράδειγμα» (Clifton et al., 2006, σελ.738-9) και τη Συνθήκη του Maastricht, η αποβολή της οικονομικής δραστηριότητας από το δημόσιο τομέα, προσεγγίζονταν σαν το νέο ορθόδοξο εργαλείο της πολιτικής οικονομίας το οποίο θα επέφερε πρωτίστως δημοσιονομική εξυγίανση και θα βοηθούσε εν γένει την πορεία προς έναν κοινό διακριτό πολιτικό προσανατολισμό, αυτόν της φιλελευθεροποίησης¹²²¹.

Συνοπτικά, το κοινωνικοοικονομικό παράδειγμα της ακραίας εκδοχής της αγοράς, δεν συγκροτήθηκε ή παρατηρήθηκε για πρώτη φορά στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά την κρίση. Ήδη κατά τη δεκαετία του 1980 πυρηνικά του στοιχεία είχαν

¹²¹⁹ Βλ. σελ.327-328.

¹²²⁰ Βλ. για τις δαπάνες σε έρευνα και ανάπτυξη υποενότητα [7.3], σελ.329-338 και συμπεράσματα ουσιαστικά ανορθολογικά όπως εκείνο στην υποσημείωση [639], για την στροφή της απασχόλησης στον τομέα των υπηρεσιών υποενότητα [7.2], σελ.312-321 και για τη γεωγραφική κατανομή των επιχειρήσεων ανά το μέγεθός τους όπως και τη σπουδαιότητα των μικρής και μεσαίας κλίμακας επιχειρήσεων για την κοινοτική οικονομία υποενότητα [7.2], σελ.321-325.

¹²²¹ Βλ. υποενότητα [10.2], σελ.541-548.

διαδοθεί και εδραιωθεί στη Δυτική Ευρώπη καθώς η τελευταία, σε ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο διεθνές περιβάλλον, επιχειρούσε να επιτύχει την οικονομική ευμάρεια των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής¹²²². Συστατικές έννοιες, νόμοι και θεωρίες μεταγράφονταν παράλληλα θεσμικά στην ίδια την Ένωση και διαχέονταν σταδιακά από τον υπερεθνικό σχηματισμό στα κράτη μέλη. Το ίδιο παράδειγμα ανασυντάχθηκε και ενισχύθηκε οξύμωρα κατά την κρίση στη ζώνη του κοινού νομίσματος, εγγυούμενο αυτή τη φορά την υπέρβασή της, όταν η τεχνοκρατική προσέγγιση εξαιτίας της θεμέλιας λίθου της, της μετασχηματισμένης θεωρίας του ορντολιμπεραλισμού και της προϊούσας σύγκλισής της με ιδέες του νεφελώματος του νεοφιλελευθερισμού, συμμορφώθηκε ουσιαστικά με αυτό. Υπό τις νέες συνθήκες, κάθε ανταγωνιστική πολιτική πρόταση, εκτίμηση ή θεωρία εκτοπίστηκε ως μη αποτελεσματική ή λανθασμένη και η προϊούσα όξυνση των κοινωνικών φαινομένων της ανισότητας, της φτώχειας, της εργασιακής επισφάλειας και της ανεργίας, σε κοινοτικό επίπεδο και όχι αποκλειστικά σε επίπεδο των οφειλέτριων χωρών, αγνοήθηκε.

Ε) Η τεχνοκρατική προσέγγιση αποτυγχάνει. Το κοινωνικοοικονομικό παράδειγμα των απολυτοποιημένων αγορών με αυτορρυθμιστική ικανότητα και αυτοαναφερόμενους μηχανισμούς αξιολόγησης, ως υπόδειγμα προσδιορισμού, άρθρωσης, λειτουργίας και αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων, κυριολεκτικά δεν προωθεί την οικονομική ανάπτυξη, οπότε δεν εξουδετερώνει την οικονομική διάσταση της κρίσης.

Επιδιώκοντας να ελεγχθεί η αποτελεσματικότητα της τεχνοκρατικής προσέγγισης και του κοινωνικοοικονομικού παραδείγματος της ακραίας εκδοχής της αγοράς, μελετήθηκε λεπτομερώς το αποτύπωμα των εφαρμοσμένων πολιτικών τόσο στις οφειλέτριες χώρες, όσο και στις πιστώτριες. Ως γενική υπό εξέταση περίοδο προσδιορίστηκε το χρονικό διάστημα 2005-2018, αφού η έρευνα σε έτη πριν την έναρξη της κρίσης επέτρεψε την καταγραφή των ιδιαίτερων γνωρισμάτων της οικονομίας κάθε κράτους και κατ' επέκταση τον εντοπισμό και την ακριβέστερη

¹²²² Βλ. υποενότητα [6.3],, σελ.282-286.

κατανόηση μεταβολών κατά τη διάρκεια της, ενώ η έρευνα σε έτη έπειτα από το 2015 εξασφάλισε τη διερεύνηση της ποιότητας του αναπόφευκτα απροσδιόριστου χρονικά τερματισμού της.

Κατανοώντας τις συστάσεις για φειδωλή χρήση του πολυσήμαντου¹²²³ ΑΕΠ ως δείκτη της οικονομικής επίδοσης και της κοινωνικής προόδου (Stiglitz et al., 2010) και αναγνωρίζοντας τα μεθοδολογικά ζητήματα που προκύπτουν στις σχετικές διαχρονικές συγκρίσεις¹²²⁴, η παρούσα διατριβή εστίασε αρχικά στο αποπληθωρισμένο, «πραγματικό» ΑΕΠ των ευρωπαϊκών κρατών κατά την περίοδο 2007-2015. Οι χώρες ταξινομήθηκαν σε τέσσερις ομάδες με διαδοχικά κριτήρια την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση, τη συμμετοχή στη ζώνη του κοινού νομίσματος και το χρονικό σημείο έναρξης αυτής της συμμετοχής με έτος αναφοράς το 2007 και στη συνέχεια, διαπιστώθηκε η μέτρια, εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων όπως εκείνης της Πολωνίας, οικονομική επίδοση τους καθ' όλη την συγκεκριμένη υπό εξέταση περίοδο.

Ειδικότερα¹²²⁵ οι χώρες της Ευρωζώνης παρουσίαζαν κατά το επιλεγμένο διάστημα στάσιμες ή πτωτικές οικονομίες. Η εικόνα της Ελλάδας, η οποία είχε απωλέσει αθροιστικά κατά τη διάρκεια των εννέα ετών 136% του ΑΕΠ του 2007, ισοδυναμούσε με εκείνη μιας υποθετικής χώρας που είχε διατηρήσει σταθερή παραγωγή χωρίς καμία οικονομική ανάπτυξη για επτάμιση έτη και δεν είχε παράξει τίποτε για σχεδόν ενάμιση. Παρομοίως στην Ιταλία «χανόταν» μισό έτος παραγωγής, ενώ στο «αισιόδοξο» άκρο της κατάταξης, στο Βέλγιο και στη Γερμανία, οι θετικοί μέσοι ετήσιοι ρυθμοί ανάπτυξης καταγράφονταν αντιστοίχως 0,60% και 0,55%, δηλαδή σχεδόν μηδενικοί. Το συνολικό αποπληθωρισμένο ΑΕΠ των δώδεκα αρχικών κρατών μελών το 2015 υπολογιζόταν μόλις κατά 1,74% μεγαλύτερο από εκείνο του 2007.

Καταλήγοντας σε τέτοιες τιμές και επιδιώκοντας πλέον την ακριβέστερη κατανόηση της πορείας της οικονομίας της Ευρωζώνης και την ανίχνευση των προοπτικών της, ο άξονας του χρόνου επεκτάθηκε προς το παρελθόν και το παρόν. Επιλέγοντας και εξετάζοντας το ευρύτερο διάστημα 1980-2018, προέκυψαν τρία βασικά συμπεράσματα:

¹²²³ Βλ. Πίνακα 3.1, σελ.266-267.

¹²²⁴ Βλ. υποενότητα [6.1], σελ.264-269.

¹²²⁵ Βλ. υποενότητα [6.2], σελ.270-281.

α) η δημιουργία της ζώνης του κοινού νομίσματος δεν προκάλεσε κανένα αναπτυξιακό ξέσπασμα, καμμία δηλαδή επιτάχυνση της οικονομικής μεγέθυνσης, β) η σωρευτική αθροιστική απώλεια κατά την περίοδο 2007-2018 υπερέβη τα έντεκα τρισεκατομμύρια δολάρια (με έτος βάσης το 2010) και γ) οι σύγχρονοι ρυθμοί ανάκαμψης είναι τόσο χαμηλοί ώστε η σωρευτική απώλεια αναμένεται να αυξηθεί αρκετά κατά το επόμενο, εγγύ χρονικό διάστημα¹²²⁶.

Σε συνέχεια των συγκεκριμένων συμπερασμάτων επιστρατεύτηκε η μοναδικά πολλών και πολλαπλών συναρμογών έννοια της ανταγωνιστικότητας ως πλαίσιο ανάλυσης («analytic frame») (Ragin, 1994, σελ.60-66), έννοια κεντρική στην τεχνοκρατική προσέγγιση αφού η βελτίωσή της αποτελούσε τον πρωταρχικό στόχο των ακολουθούμενων πολιτικών. Η ανταγωνιστικότητα ως μέγεθος επέτρεψε την παράλληλη μελέτη του πόλου της εργασίας και των δύο κυρίαρχων κατηγοριών ζήτησης, αυτών των εμπορικών εξαγωγών και των επενδύσεων του ιδιωτικού τομέα. Αξιοποιώντας έτσι το λεξιλόγιο και τη γραμματική του ίδιου του κοινωνικοοικονομικού παραδείγματος, επιδιώχθηκε η διεξοδική ανάλυση και λεπτομερειακή αξιολόγησή του. Οι επιδόσεις και οι αποκλίσεις που παρουσίαζαν οι χώρες της Ένωσης στον τομέα του εμπορίου, σε επενδύσεις σε έρευνα και ανάπτυξη ή σε εκείνες πάγιου κεφαλαίου, μα και παράλληλα, στα ημερομίσθια, στις πολιτικές μισθών και την ανεργία διερευνήθηκαν, καταγράφηκαν και συνέθεσαν το αποτέλεσμα της υλοποιούσας τεχνοκρατικής προσέγγισης.

Εξετάζοντας τις επενδύσεις τόσο στο πεδίο της έρευνας και ανάπτυξης όσο και στο πεδίο των υποδομών και των εξοπλισμών – δηλ. των αγαθών που δεν προορίζονται για κατανάλωση -, διαπιστώνονταν συλλογική «οκνηρία», διατήρηση πάγιων, υψηλών και διαχρονικά ανυποχώρητων αποκλίσεων μεταξύ των κρατών μελών, ενίσχυση τάσεων απομάκρυνσης και εμφάνιση νέων ρηγμάτων στο στενότερο αρχικό πυρήνα της ζώνης του κοινού νομίσματος και τέλος προώθηση ενός συγκεκριμένου επενδυτικού προτύπου κατά το οποίο ο ιδιωτικός τομέας αποτελεί όχι μόνο τον κυρίαρχο, μα σχεδόν τον αποκλειστικό φορέα επενδύσεων και η δράση του επικεντρώνεται πρωτίστως εκτός της εκάστοτε εθνικής επικράτειας.

¹²²⁶ Η πανδημική κρίση επιδεινώνει επιπλέον τους αργούς ρυθμούς ανάκαμψης.

Στο πεδίο της έρευνας και ανάπτυξης¹²²⁷, παρά τις κοινοτικές δεσμεύσεις στη Στρατηγική της Λισαβόνας (2000) και του Göteborg (2001), η Ευρωπαϊκή Ένωση δαπανούσε κατά το υπό εξέταση διάστημα όπως αυτό προσεγγίζοταν από τρία έτη αναφοράς¹²²⁸ σημαντικά λιγότερους αναλογικά πόρους από την Ιαπωνία και τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, ενώ έπειτα από το 2014 σημείωνε μικρότερη σχετική δαπάνη ακόμη και από την Κίνα. Στην εικόνα της συλλογικής «νωθρότητας» παρατηρούνταν χρόνιες υψηλές αποκλίσεις μεταξύ των κρατών μελών. Δεν ήταν μόνο τα κράτη που είχαν ενταχθεί στη ζώνη του κοινού νομίσματος κατά την περίοδο 2007-2015 τα οποία με μοναδική εξαίρεση τη Σλοβενία, εμφάνιζαν αναιμικές επενδύσεις. Η Ολλανδία βρισκόταν αρκετά πιο «πίσω» από την Αυστρία και ακόμη περισσότερο από τη Φιλανδία ή τη Σουηδία. Η τρίτη και η τέταρτη σε απόλυτο μέγεθος ευρωπαϊκές οικονομίες, η ιταλική και η ισπανική, υστερούσαν εμφανώς, ενώ μια ακόμη θλιβερή εθνική επίδοση, εκείνη της Ελλάδας, καταφαίνονταν στα σχετικά διαγράμματα¹²²⁹. Σε τούτα τα συμπεράσματα προστίθονταν ακόμη η κατάρρευση ενός μύθου. Η ευρέως αναπαραγόμενη θέση σύμφωνα με την οποία η αφοσίωση στην έρευνα και ανάπτυξη αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της γερμανικής οικονομίας και συνέβαλε καθοριστικά στη θωράκιση της χώρας έναντι της κρίσης, αποδεικνύονταν ψευδής. Η συγκεκριμένη θέση, συστατική του γερμανικού οικονομικού εθνικισμού, η οποία συχνά συνυποστηρίζει ή καταλήγει στον μονομερή προσδιορισμό της κρίσης ως κρίση δημόσιου χρέους και δημοσιονομικής ανευθυνότητας, δεν επαληθεύονταν σε κανένα βαθμό από τα διαθέσιμα δεδομένα. Εστιάζοντας στις πηγές χρηματοδότησης, η συμβολή του δημόσιου τομέα κατά τα δύο πρώτα έτη αναφοράς καταγράφοταν αρκετά διαφορετική στα κράτη μέλη. Ήταν αρκετά υψηλή στις μεσογειακές και αργότερα οφειλέτριες χώρες, ενώ υπολογίζονταν αρκετά περιορισμένη σε χώρες όπως το Βέλγιο ή τη Γερμανία. Ενδεικτικά, όταν το 2010 η σχετική συμβολή στην πρωτοπόρο Φιλανδία υπολογίζονταν σε 25,7%, η

¹²²⁷ Βλ. υποενότητα [7.3], σελ.329-338.

¹²²⁸ Υπενθυμίζεται πως ως έτη αναφοράς για τις επενδύσεις σε έρευνα και ανάπτυξη έχουν χρησιμοποιηθεί τα έτη 2007, 2010 και 2016. Βλ. ειδικότερα υποσημείωση [644], σελ.331.

¹²²⁹ Υπενθυμίζεται πως η Ελλάδα παρουσίαζε καθ'όλη την υπό εξέταση περίοδο τη μικρότερη σχετική δαπάνη σε σύγκριση με τα υπόλοιπα πρώτα έντεκα κράτη μέλη της ζώνης του κοινού νομίσματος, δαπάνη η οποία ενδεικτικά για τα έτη αναφοράς 2007 και 2010 ήταν έξι φορές μικρότερη από εκείνη της Φιλανδίας και δύο φορές μικρότερη από εκείνη της Ιταλίας ή της Πορτογαλίας

αντίστοιχη στην Ισπανία του ενός τρίτου των συνολικών φιλανδικών επενδύσεων σε έρευνα και ανάπτυξη, ανέρχεται σε 46,6%. Το 2016 όμως, η συμβολή του δημόσιου τομέα, με εξαίρεση τη Νορβηγία, καταγράφεται πλέον εν γένει¹²³⁰ μειωμένη και μάλιστα αρκετά στην πλειοψηφία των κρατών. Η μείωση αυτή δεν εξισορροπούταν σε όλες τις περιπτώσεις με αντίστοιχη μεγέθυνση της συμβολής του ιδιωτικού τομέα¹²³¹ ή με επιπρόσθετη χρηματοδότηση από το εξωτερικό¹²³². Η γενικότερη δυναμική, η οποία φαινόταν να εναρμονίζεται με την συμπερασματική οδηγία του Coccia (2010) πως οι δαπάνες του δημόσιου τομέα στην έρευνα και ανάπτυξη πρέπει να είναι χαμηλότερες – με απροσδιόριστη την οριακή διαφορά - από εκείνες του ιδιωτικού τομέα ώστε να συμβάλλουν θετικά στην αύξηση της παραγωγικότητας μιας χώρας, σήμαινε ουσιαστικά την άκριτη συστολή της δράσης του δημόσιου τομέα η οποία πλαισιωνόταν από μια ασαφή, αν όχι ερμηνευόμενη με ιδιαίτερο παραλογισμό¹²³³, βέλτιστη αποδοτικότητα των πηγών χρηματοδότησης. Αγνοούσε το επιτόκιο που «εισέπραττε» η κοινωνία από κάθε επένδυση που αποδίδει κοινωνικά (Griliches, 1958) και αδιαφορούσε για την παρατήρηση του Schumpeter (1942) πως διαρκείς επενδύσεις στην έρευνα από ιδιωτικές επιχειρήσεις δύνανται να μετατρέψουν προσωρινά μονοπώλια σε μόνιμα. Η τάση αυτή σε συνδυασμό με την απουσία συστηματικής αντιμετώπισης των υπόλοιπων υφιστάμενων ασυμμετριών και τη διατήρηση των πλεονεκτημάτων γνώσης, τη γενικότερη υποεπένδυση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και την «ώριμη» πλέον, επεκτατική και πολυεπίπεδη

¹²³⁰ Εκτός από τη Νορβηγία, σταθερή παρέμενε στη Δανία, ενώ είχε αυξηθεί στη Φιλανδία και στη Λετονία.

¹²³¹ Υπενθυμίζεται ωστόσο η περίπτωση της Πολωνίας. Ενώ η συνολική δαπάνη σε έρευνα και ανάπτυξη αυξήθηκε ελάχιστα μεταξύ των δύο διαδοχικών ετών αναφοράς (2010/2016), παρατηρήθηκε μια μοναδική διόγκωση της συμβολής του ιδιωτικού τομέα κατά 30%.

¹²³² Εάν και είναι σχεδόν ασήμαντη για τη Γερμανία (3,9%-2010), η συγκεκριμένη πηγή χρηματοδότησης εμφανίζεται ιδιαίτερα σημαντική για χώρες όπως την Ιρλανδία (17%-2010), την Αυστρία (16,1%-2010) ή το Βέλγιο (13,3%-2010).

¹²³³ Το «stock of knowledge» ως «R&D capital stock», εξαρτάται εκτός από το μέγεθος της επένδυσης, από την περιοδικότητα της και ενδεχομένως από τη γεωγραφική συγκέντρωσή της. Συχνά αναζητώντας τη βελτιστοποίηση της αποδοτικότητας των επενδύσεων σε έρευνα και ανάπτυξη μαθηματοποιούνται παράμετροι και δίχως να αμφισβητείται η κυριαρχία της εξασφάλισης της οικονομικής μεγέθυνσης ως πρωταρχικός ανθρώπινος στόχος ή χωρίς να μελετάται καμία ποιοτική διάσταση της ίδιας, παρέχονται «επικίνδυνες» απαντήσεις σε λανθασμένες ερωτήσεις όπως αυτή που θέτουν οι Bilbao – Osorio και Rodríguez-Pose (2004), εάν οι περιφερειακές χώρες ή περιοχές της Ένωσης πρέπει να επενδύουν σε έρευνα και ανάπτυξη. Βλ. σελ.330-331 και υποσημείωση [639].

κυβερνητική στρατηγική «Zouchuqu» («going out») των κινεζικών πολυεθνικών εταιρειών¹²³⁴, καταστούσε δυσκολότερη τη συλλογική οικονομική ανάκαμψη των κρατών μελών της Ένωσης – στο βαθμό που αυτή ήταν συνδεδεμένη με την έρευνα και ανάπτυξη - και προκαλούσε περιπτωσιακή όξυνση της ύφεσης.

Εστιάζοντας στις επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου (Gross fixed capital formation - GFCF)¹²³⁵, η διαχείριση της κρίσης στη ζώνη του κοινού νομίσματος αποδεικνυόταν επίσης διάτρητη. Παρά την ανησυχητική υποχώρηση και αναστολή αυτών των επενδύσεων κατά τα πρώτα έτη της κρίσης, τον αποδεδειγμένο θετικό συσχετισμό τους με την οικονομική ανάπτυξη και τις σχετικές προειδοποιήσεις, καμμία προσπάθεια εναρμόνισης των διαφορετικών επενδυτικών συμπεριφορών στα κράτη μέλη προς υψηλότερες σχετικές δαπάνες δεν λάμβανε χώρα. Η Γερμανία, η χώρα της οποίας οι κυβερνήσεις καθόρισαν την τεχνοκρατική προσέγγιση, επένδυε λιγότερο από τη Γαλλία, τη Σουηδία και τη Τσεχία καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο, ενώ κατά το διάστημα 2005-2009, οι σχετικές αθροιστικές δαπάνες ως ποσόστωση του ΑΕΠ ήταν μικρότερες ακόμη και από εκείνες στην Ελλάδα, την Πορτογαλία, την Ιταλία, την Ιρλανδία και την Ουγγαρία¹²³⁶. Η χώρα του ορντολιμπεραλισμού εμφάνιζε ένα σημαντικό σωρευτικό κενό επενδύσεων στο εσωτερικό της σε σύγκριση τόσο με τον μέσο όρο των δεκαεννιά χωρών της Ευρωζώνης, όσο και με εκείνον της Ένωσης των εικοσιοκτώ κρατών μελών¹²³⁷, κενό το οποίο ως ιδιομορφία της χώρας αποκρύπτεται σε μελέτες όπως εκείνη του Fratzscher (2018, Figure.6.1), είχε αρχίσει να σχηματίζεται τουλάχιστον από τη συγκρότηση της νομισματικής ένωσης το 1999 και έπαυε να μεγαλώνει προσεγγιστικά το 2012. Η σύγκλιση δεν επιτυγχάνοταν πλέον επειδή οι επενδύσεις στη Γερμανία αυξάνονταν, αλλά επειδή οι υπόλοιπες χώρες-μέλη των ευρωπαϊκών υπερεθνικών σχηματισμών και πρωτίστως οι οφειλέτριες χώρες «παρασύρονταν» από το ειδικό βάρος της Γερμανίας και υιοθετούσαν το χρόνιο, αναμικρό εντός της εθνικής επικράτειας, επενδυτικό πρότυπο της.

¹²³⁴ Βλ. ειδικότερα σελ.337-338.

¹²³⁵ Βλ. υποενότητα [7.4], σελ.339-350.

¹²³⁶ Βλ. Διάγραμμα 34, σελ.341. Ο γερμανικός επιχειρηματικός ιδιωτικός τομέας, εναρμονισμένος με το δημόσιο και τα νοικοκυριά της χώρας, επιβεβαίωνε την προαναφερθείσα «αμυντική», αν όχι αντιπαραγωγική, στάση για τις επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου καθώς επένδυε διαχρονικά περισσότερο μόνο από εκείνον της Ιταλίας και της Ελλάδας και από το 2010 και έκτοτε από εκείνον της Πορτογαλίας.

¹²³⁷ Βλ. Διάγραμμα 41, σελ.346.

Η παραπάνω συμμόρφωση ως μεταβολή καταγράφοταν έντονη στη συνιστώσα των επενδύσεων του δημόσιου τομέα και στη συνιστώσα των νοικοκυριών. Στις χώρες που αναγκάστηκαν να ζητήσουν οικονομική βοήθεια από τους εταίρους τους, ο δημόσιος τομέας μείωνε ραγδαία τις επενδυτικές δαπάνες του και εξουδετερώνονταν, ωθώντας ουσιαστικά τις μεσογειακές χώρες σε επενδυτικό τέλμα. Ειδικότερα στην Πορτογαλία, την Ιταλία και την Ιρλανδία η επενδυτική δράση του δημόσιου τομέα ακολουθούσε εκείνη του δημόσιου τομέα της Γερμανίας, παρά τα διαφορετικά υποδείγματα που προσφέρουν χώρες όπως η Σουηδία ή η πιο «μετριοπαθής» Ολλανδία και παρά τις επισημάνσεις της αναιμικότητας των επενδύσεων του γερμανικού δημοσίου και του θετικού συσχετισμού της με τη συρρίκνωση των επενδύσεων του επιχειρηματικού ιδιωτικού τομέα (Fratzscher, 2018, σελ.82-86; Butti & Mohl, 2014). Αναφορικά με την επενδυτική δράση των νοικοκυριών στις οφειλέτριες χώρες, επίσης περιοριζόταν σημαντικά ώστε να καθιερωθεί η «γερμανική οροφή». Ωστόσο η συρρίκνωση της συμβολής τους, καθοριστική για την Ελλάδα και την Ιρλανδία, αποκάλυπτε για ακόμη μια φορά τη σπουδαιότητα του επιχειρηματικού ιδιωτικού τομέα, ο οποίος αποτελούσε κατά κανόνα και για την υπό εξέταση περίοδο έναν στάσιμο «αμυντικό» στη ζώνη του κοινού νομίσματος. Στη νησιωτική χώρα του ευρωπαϊκού βορρά ο ιδιωτικός τομέας μετά το 2011, αντικαταστάθηκε σταδιακά τις περικομμένες επενδύσεις από τους υπόλοιπους τομείς και έπειτα μάλιστα από το 2015, εκτόξευε τις συνολικές σχετικές δαπάνες σε επίπεδα μεγαλύτερα από εκείνα του 2008. Στην μεσογειακή χώρα αντίθετα, ο ιδιωτικός τομέας με τη διαχρονικά αναιμική σε ενωσιακή διακρατική σύγκριση επενδυτική συμβολή, δεν εμφάνιζε καμιά πρωτοβουλία αύξησης των επενδύσεων και αντιστάθμισης των περικομμένων σχετικών δαπανών από άλλους τομείς¹²³⁸. Πρόκειται για δύο χώρες όπου ο επιχειρησιακός ιδιωτικός τομέας τους ανέπτυξε στο κρίσιμo περιβάλλον διαμετρικά αντίθετες δράσεις, αναλαμβάνοντας διαμετρικά αντίθετα μερίδια ευθύνης για την εθνική οικονομική ανάκαμψη.

¹²³⁸ Ο ελληνικός επιχειρησιακός ιδιωτικός τομέας που επένδυσε το 2007 το εθνικά ιστορικά υψηλό 7,84 % του ΑΕΠ, το 2010 επένδυε μόλις το 6,59% του ΑΕΠ σε αντίθεση με την Πορτογαλία που δαπανούσε το 10,74%, την Ιρλανδία (10,67%) και την Ιταλία (9,87%). Η ανάλυση εστιάζει στο υπό εξέταση έτος 2010, καθώς οι τιμές για τη συμβολή του ιδιωτικού τομέα στις επενδυτικές δαπάνες τα έτη 2011 -2018 είναι ανεπίσημες (provisional).

Έπειτα από το πεδίο των επενδύσεων, ο τομέας του εμπορίου, ένας τομέας που τα τελευταία πενήντα έτη αυξάνεται πολύ γρηγορότερα από το παγκόσμιο ΑΕΠ και συμβάλλει ολοένα και περισσότερο στην παραγωγή του, αποτέλεσε αναμενόμενα το επόμενο πεδίο ελέγχου της αποτελεσματικότητας της τεχνοκρατικής προσέγγισης και του συγκεκριμένου κοινωνικοοικονομικού παραδείγματος¹²³⁹. Αν και η κατάρρευσή του το 2009 είχε προκαλέσει ανησυχία για μια νέα «σπείρα του Kindleberger» και λίγο αργότερα προβληματισμό για τη λειτουργία του ως μέσο οικονομικής ανάπτυξης και μεγέθυνσης (Bertoldi & Mc Innes σε Paganetto, 2015, σελ.13-29; UN, 2016, σελ. 87-101; IMF, The World Bank & WTO, 2017), η βελτίωση των επιδόσεων σε αυτό, η αύξηση δηλαδή των «καθαρών» εμπορικών εξαγωγών, εξισώνονταν συχνά με τον πιο αποτελεσματικό και βιώσιμο τρόπο οικονομικής ανάκαμψης για τις οφειλέτριες χώρες (Dadush and Wyrne, 2012; Regan, 2016, σελ.970). Το ενδεχόμενο ύπαρξης ζεύγους αντίρροπων επιδόσεων στα υπό εξέταση κράτη και κατ' επέκταση η διεξαγωγή λανθασμένων μα φαινομενικά ορθών συμπερασμάτων σε περίπτωση αγνόησής του, κατέστησε υποχρεωτική μια μεθοδολογική επιλογή, τη διάκριση μεταξύ των ενδοκοινοτικών και εξωκοινοτικών συναλλαγών. Η διάκριση αυτή επέτρεψε την καταγραφή των εξαρτήσεων, ασυμμετριών και συμπληρωματικοτήτων που προκύπτουν τόσο από τη διακρατικά κυμαινόμενη συνεισφορά του τομέα του εμπορίου, όσο και από τη διαφορετική βαρύτητα που φέρει εκείνος για το εκάστοτε κράτος στα δύο πεδία, ενωσιακό και διεθνές.

Στο ενδοκοινοτικό εμπόριο η Ολλανδία, η Γερμανία και το Βέλγιο εμφάνιζαν διαχρονικά τα μεγαλύτερα θετικά ισοζύγια, ενώ η Γαλλία, η Αυστρία, η Σουηδία και το Ηνωμένο Βασίλειο δημιουργούσαν σταθερά «καθαρή ζήτηση». Οι θέσεις των κρατών μελών καταγράφονταν σχεδόν παγιωμένες στα δεκατέσσερα υπό εξέταση έτη (2005-2018) με τρεις ωστόσο εξαιρέσεις: την Ιταλία, την Ισπανία και την Πολωνία. Παρατηρώντας την πορεία των χωρών αυτών επιβεβαιώνονταν μια τρωτή ενδοκοινοτική δυναμική, υπογραμμίζονταν μια σύμπτωση, εν δυνάμει τεκμήριο της σημασίας της πολιτικής ηγεσίας και εντοπιζόταν μια ένδειξη αναποτελεσματικότητας ή ασυνέχειας της τεχνοκρατικής προσέγγισης. Η δυναμική αφορούσε την Πολωνία η οποία, αυξάνοντας από το 2009 τις ενδοκοινοτικές καθαρές εξαγωγές της, κέρδιζε το

¹²³⁹ Βλ. υποενότητα [7.5], σελ.351-382.

2015 και διατηρούσε έως το τέλος της υπό εξέταση περιόδου εμπορικό προβάδισμα έναντι των άλλων δύο χωρών. Δυστυχώς το προβάδισμα αυτό δεν συνεπάγεται και τη μείωση των εξωκοινοτικών καθαρών εισαγωγών της χώρας, οι οποίες έπειτα από κυκλικές αυξομειώσεις ανέρχονταν το 2018 στη πρωτοφανή αξία των 25 δισεκατομμυρίων ευρώ. Η σύμπτωση παρατηρούταν στην Ιταλία. Το 2012, πρώτο έτος διακυβέρνησης χωρίς την παρουσία του Berlusconi, η χώρα επανέρχεται ενδοκοινοτικά στην προηγούμενη προ τετραετίας πλεονασματική της απόδοση και παράλληλα αντέστρεψε για πρώτη φορά το εξωκοινοτικό της ισοζύγιο, μοναδική περίπτωση ανάμεσα στα κράτη μέλη, επιτυγχάνοντας εφ'εξής και συνεχώς σημαντικό εμπορικό πλεόνασμα. Τέλος, η ανησυχητική ένδειξη για την αποτελεσματικότητα των εφαρμοσμένων πολιτικών εντοπιζόταν στην Ισπανία, όπου η μεγαλύτερη βελτίωση στο ενδοκοινοτικό ισοζύγιο καταγράφηκε τη διετία 2008-2009, δηλαδή το διάστημα πριν την εφαρμογή των μέτρων λιτότητας και την παρεπόμενη συρρίκνωση της εσωτερικής κατανάλωσης.

Εστιάζοντας στο εξωκοινοτικό εμπόριο, η Ένωση κατόρθωσε το 2013 να καταστήσει θετικό το ισοζύγιό της, ενώ το μεγαλύτερο εμπορικό πλεόνασμα της, εξηνταπέντε (65) δισεκατομμύρια ευρώ, σχεδόν όσο ο μισός ετήσιος προϋπολογισμός της, καταγράφηκε το 2015. Αρκετές χώρες εμφάνιζαν τα έτη της υπό εξέταση περιόδου εξωκοινοτικό ισοζύγιο αντίστροφο του ενδοκοινοτικού τους και ενώ λ.χ. ενίσχυαν διεθνώς τον ρόλο του παραγωγού για την Ένωση, κατέγραφαν στις ενδοκοινοτικές τους συναλλαγές έλλειμμα, ή αντίστροφα, επιτύγχαναν ενδοκοινοτικά πλεονάσματα ενώ συμμετείχαν αρνητικά στο ενωσιακό ισοζύγιο των διεθνών συναλλαγών. Ωστόσο η Γερμανία και η Ιρλανδία εμφανίζονταν παραγωγοί και στα δύο πεδία, σε πλήρη και μοναδική αντίθεση με την Ελλάδα και την Πορτογαλία αφού οι τελευταίες παρουσίαζαν καθ'όλο το διάστημα καθαρό έλλειμμα και στις δύο αγορές¹²⁴⁰.

Με τη γνώση πλέον των αριθμών, η κρισιμότερη μεταβολή που εντοπιζόταν στα επιμέρους ισοζύγια των ευρωπαϊκών χωρών, η υποχώρηση των γερμανικών

¹²⁴⁰ Μια ενδιαφέρουσα ποιοτική διαφορά καταγράφηκε μεταξύ των δύο μεσογειακών χωρών, οι οποίες μείωσαν τις καθαρές εισαγωγές τους από το 2010 και έπειτα. Αυτή εντοπίζεται στην τετραετία 2005-2009, όπου το ήδη αρνητικό εξωκοινοτικό εμπορικό ισοζύγιο της Ελλάδας επιδεινώθηκε σημαντικά.

καθαρών εξαγωγών ενδοκοινοτικά κατά την περίοδο 2007 – 2013¹²⁴¹, ξεδίπλωνε έναν συλλογισμό που αποκάλυπτε ανορθόδοξα μα στοιχειοθετημένα την αποτυχία της τεχνοκρατικής προσέγγισης και την αναποτελεσματικότητα του συγκεκριμένου κοινωνικοοικονομικού παραδείγματος.

Η υποχώρηση των γερμανικών καθαρών εξαγωγών σε συνδυασμό με το υπερβολικό θετικό εμπορικό πλεόνασμα της Ολλανδίας στις ενδοκοινοτικές συναλλαγές, διπλάσιο έως τετραπλάσιο σε απόλυτη τιμή από εκείνο της Γερμανίας κατά το διάστημα 2009-2018, αποδυνάμωνε αρχικά την αρκετά συχνά αναπαραγόμενη και αόριστη θέση πως η Γερμανία ευθύνεται για το εμπορικό έλλειμμα των υπόλοιπων κρατών μελών της ζώνης του ευρώ. Όμως ο συγκεκριμένος ισχυρισμός επαληθεύεται για το χρονικό διάστημα πριν την κρίση, αφού μια καθοριστική εμπορική ανισορροπία διαμορφώνονταν τα έτη πριν το 2007. Οι γερμανικές εξαγωγικές εταιρείες, αδιαμφισβήτητα παραγωγικός και καινοτόμος τομέας, ενδογενώς ενισχυμένες από τις μεταρρυθμίσεις της Γερμανίας κατά τη δεκαετία του 2000 - με παραβίαση του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης το 2003 -, «αφανείς» σε περιβάλλον γαλλικής ανακούφισης, γενικευμένης προοπτικής της βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου και αισιοδοξίας που απέπνεε η νεαρή νομισματική ένωση, είχαν βρεθεί σε μια ανατροφοδοτούμενη σχέση με δομικές παθογένειες της τελευταίας και μέσω της εφικτής πλέον στα πλαίσια του νεοσύστατου σχηματισμού ακίνδυνης¹²⁴² κερδοφόρας εκροής των κεφαλαίων από τη χώρα σε άλλα κράτη – μέλη, εκροή η οποία συντελούταν μέσα από το τραπεζικό σύστημα και σε συνδυασμό με τα χαμηλά πραγματικά επιτόκια ερμηνεύονταν από τα δεύτερα ως φθηνός δανεισμός, είχαν γιγαντωθεί σε καθεστώς θεσμοθετημένου υφέρποντος μονοπωλίου, είχαν πολλαπλασιάσει τη συμβολή τους στο γερμανικό ΑΕΠ και αναζητούσαν νέες οδούς ανάπτυξης από το 2007 και έπειτα.

Κατανοώντας πως η Γερμανία με την άλλοτε «bazaar economy» δεν ευθύνονταν για την προβληματική νομισματική Ένωση, ούτε για την κερδοφόρα φυγή των κεφαλαίων της προς άλλες χώρες, ούτε τέλος για την αντίληψη του φθηνού δανεισμού και τις ατυχείς στρατηγικές και πολιτικές των εταίρων της, αλλά

¹²⁴¹ Βλ. σελ. 368 και υποσημείωση [699].

¹²⁴² Υπενθυμίζεται πως στη ζώνη του κοινού νομίσματος δεν υπάρχει πλέον ο κίνδυνος μεταβολών της συναλλαγματικής ισοτιμίας.

ευθύνοταν αποκλειστικά για την παραγνώριση, αν όχι άρνηση, του προαναφερθέντος μηχανισμού κατά τη διαχείριση της κρίσης¹²⁴³, ο ετεροχρονισμός της σχετικής μομφής αποσαφηνίζει και η επιστημονική βιβλιογραφία επιβεβαιώνει τον συσχετισμό της χώρας της καγκελάριας Merkel με τα ενδοκοινοτικά εμπορικά ελλείμματα των υπόλοιπων κρατών κατά την περίοδο της κρίσης. Αυτός προέρχεται από την πλευρά της κατανάλωσης και αφορούσε τη γερμανική εμμόνη αποταμίευσης. Από την οπτική της οικονομίας μιας νομισματικής ένωσης, η αύξηση της εγχώριας ζήτησης σε ένα κράτος μέλος προκαλεί αύξηση της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας (real exchange rate) που διέπει την οικονομία του και ενώ δε συνεπάγεται άμεση αύξηση των εισαγωγών από τους κοινοτικούς εταίρους ή γενικότερα αύξηση της εξαγωγικής δραστηριότητας των τελευταίων σε εξωκοινοτικό, διεθνές επίπεδο ¹²⁴⁴, καθιστά εμμέσως – αφού οι αποπληθωριστικές πιέσεις μειώνονται - πιο φθηνά και κατ' επέκταση πιο ανταγωνιστικά τα προϊόντα τους από όσο εκείνα θα ήταν εάν η εγχώρια ζήτηση στο συγκεκριμένο κράτος μέλος παρέμενε σε χαμηλά επίπεδα (Springford & Tilford, 2013)¹²⁴⁵. Η γερμανική αποταμίευση και η γενικότερη συστολή δαπανών και επενδύσεων λοιπόν μέσω της παραπάνω «υπόγειας» δυναμικής δύνονταν να και πράγματι επηρέαζαν τα ισοζύγια των υπόλοιπων κρατών.

Οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή είχαν καταγγείλει ή επικρίνει αρκετές φορές τη Γερμανία για το θετικό εμπορικό ισοζύγιο το οποίο όχι μόνο διατηρούσε, μα επιπλέον αύξανε. Το 2015 το πλεόνασμα των τρέχουσων συναλλαγών στη χώρα είχε αγγίξει το υψηλό ιστορικό των 249,1 δισεκατομμυρίων ευρώ ή αλλιώς το 8,5% του ονομαστικού ΑΕΠ, ξεπερνώντας το αντίστοιχο της Κίνας. Σε αυτό το πλαίσιο η αμυντική μονομερής σύνδεση του γερμανικού πλεονάσματος με την ανταγωνιστικότητα των προϊόντων

¹²⁴³ Πρόκειται για την ευθύνη που δεν θίγει καθόλου ο Fratzscher (2018, σελ.46) όταν με απόλυτη σαφήνεια εξετάζει τη διττή φύση της κριτικής κατά του γερμανικού εμπορικού πλεονάσματος. Ο Fratzscher (2018, σελ.46) αποσυνθέτει ορθά την κριτική κατά του εμπορικού πλεονάσματος της Γερμανίας χωρίς να ακολουθεί ωστόσο το διαχωρισμό του ενδοκοινοτικού και διεθνούς εμπορίου: «Hence, there are two criticisms of Germany's current account surplus: that it is harmful to its European neighbors and that it is detrimental to Germany itself. Let us examine each argument in turn.»

¹²⁴⁴ Στη φράση αυτή ο όρος κοινότητα αντιστοιχεί στη ζώνη του κοινού νομίσματος.

¹²⁴⁵ Βλ. σελ.372, υποσημείωση [709], αλλά και σελ.376-377.

της χώρας, αδιανόητη στην εσωστρεφή και λογικοφανή επιχειρηματολογία του Weidmann (2014) υπέρ του πλεονάσματος της χώρας του που θεμελιώνονταν στη γήρανση του πληθυσμού, μα κυρίαρχη στην απάντηση του γερμανικού υπουργείου οικονομικών τον Νοέμβριο του 2013, και συχνά επικαλούμενη ως επιχείρημα κατά της σπουδαιότητας μιας ενδεχόμενης αύξησης της γερμανικής εγχώριας ζήτησης για τις υπόλοιπες οικονομίες της ευρωζώνης, αποτελούσε μια διαθλαστική αφετηριακή θέση προβληματισμού. Δεν κρίνονταν οι γερμανικές επιτυχείς εμπορικές επιδόσεις, ούτε οποιοδήποτε πλεόνασμα, αλλά τα εμπορικά πλεονάσματα της χώρας τα οποία ήταν αρκετά μεγάλα και δεν ξοδεύονταν. Και ενώ το πλεόνασμα της Γερμανίας στο ενδοκοινοτικό ισοζύγιο ως ποσόστωση του ΑΕΠ ήταν χαμηλότερο από εκείνο πολλών χωρών, ή στο ισοζύγιο των εξωκοινοτικών τρέχουσων συναλλαγών εμφανίζονταν εξίσου σημαντικό με εκείνο λ.χ. της Σουηδίας -και πολύ μικρότερο από εκείνο της Ιρλανδίας-, η απόλυτη τιμή του το καθιστούσε καταστροφικό για τα υπόλοιπα κράτη μέλη. Το 2016 το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο εκτιμούσε πως η πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία στη Γερμανία ήταν 15% έως 20% υποτιμημένη (IMF, 2016, σελ.7).

Η χώρα εκτιμούσε πως ισορροπεί επιτυχώς μεταξύ των δύο πεδίων αγοράς και εστιάζοντας έγκαιρα στο υποσχόμενο διεθνές, μπορούσε να καταγράψει πλεόνασμα σε περιβάλλον κρίσης. Αυτοχρισμένη ως υπόδειγμα, ωθούσε λοιπόν μέσω της αφήγησης της καχύποπτα ακίνδυνης¹²⁴⁶ ανταγωνιστικότητας τις υπόλοιπες χώρες της νομισματικής ένωσης προς την πράγματι κερδοφόρα εξωκοινοτική εξαγωγική δραστηριότητα. Παραβλέπονταν όμως μια σειρά κρίσιμων παραμέτρων. Παραβλέπονταν οι ασυμμετρίες που είχαν προκληθεί ιστορικά στο περιβάλλον της Ένωσης. Παραβλέπονταν ο συσχετισμός του απόλυτου μεγέθους του συσσωρευμένου ή μη πλεονάσματος ενός κράτους μέλους με τα εμπορικά ισοζύγια των υπόλοιπων κρατών μελών, συσχετισμός ο οποίος λειτουργούσε ως εγγενές φρένο στην προσπάθεια συλλογικής οικονομικής ανάπτυξης μέσω της εξωκοινοτικής εξαγωγικής

¹²⁴⁶ Σε έναν ελαφρά καχύποπτο συλλογισμό και κάνοντας την απλοική μα προσφιλή στους οικονομολόγους παραδοχή «*ceteris paribus*», η Γερμανία δεν φαίνεται να απειλείται από μια τέτοια πορεία. Αύξηση της ανταγωνιστικότητας των υπόλοιπων χωρών θα μείωνε την επίδραση του διαγράμματος 52 στο διάγραμμα 53 και η Γερμανία, θα είχε ασφαλές προβάδισμα ώστε να αντιμετωπίσει οποιαδήποτε τάση «επικίνδυνης» ανακατάταξης, προίον της σύγκλισης της ανταγωνιστικότητας.

δραστηριότητας, φρένο που οξύμωρα ¹²⁴⁷ ενδυναμώνοταν όσο ενισχύοταν η αντίστοιχη προσπάθεια. Τέλος παραβλέπονταν οι επιβλαβείς συνέπειες της αποταμίευσης και του μοντέλου που ακολουθούσε¹²⁴⁸ η Γερμανία για την ίδια την χώρα (Fratzscher, 2018, κεφ.4/6). Η συγκεκριμένη στρατηγική για την καταπολέμηση της κρίσης, κεντρική στην τεχνοκρατική προσέγγιση και πυρηνική στο συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό παράδειγμα, θα μπορούσε να λειτουργήσει για την Ένωση, ένα περιβάλλον «κατασκευής διακρατικών συνάψεων» όπου οποιοδήποτε πλεόνασμα ή έλλειμμα επικοινωνείται ως σήμα, μόνο εάν αμβλύνονταν οι ιστορικές ασυμμετρίες και αυξάνοταν η κατανάλωση στη Γερμανία. Και πάλι τότε η επιτυχία της θα εξαρτούταν από την προϊούσα πολυπλοκότητα του διεθνούς εμπορίου, την εξέλιξη της λανθάνουσας, ολοένα και πιο έντονης εξάρτησης στην επιτυχία της εξαγωγικής δραστηριότητας και τα όρια αυτής της πολιτικής οικονομικής μεγέθυνσης.

Έπειτα από τις ιδιωτικές επενδύσεις και τα εμπορικά ισοζύγια, η παρούσα μελέτη επικεντρώθηκε στον πόλο της εργασίας. Εξετάζοντας τις μεταβολές του κόστους εργασίας και τις διακυμάνσεις των συνιστωσών του κατά την υπό εξέταση περίοδο, διερευνήθηκε η ορθότητα της εξήγησης σύμφωνα με την οποία η αύξηση των εργασιακών απολαβών αποτέλεσε πρωταρχική αιτία ολίσθησης συγκεκριμένων κρατών σε καθεστώς δανειολήπτη και αξιολογήθηκε η αποτελεσματικότητα του συναφούς μηχανισμού εσωτερικής υποτίμησης.

Τόσο στον κλάδο της βιομηχανίας, όσο και σε εκείνο των υπηρεσιών¹²⁴⁹, οι χώρες φαίνονταν να συσπειρώνονται σε δύο ομάδες, σε μία με διαχρονικά υψηλό κόστος εργασίας και σε μία με αρκετά μικρό, το οποίο ενδεικτικά ακόμη και το 2018, τελευταίο έτος αναφοράς της υπό εξέταση περιόδου, παρέμενε δύομιση έως τρεις φορές χαμηλότερο από εκείνο της πρώτης ομάδας. Η πρώτη ομάδα περιλάμβανε κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως την Ολλανδία και τη Σουηδία, ενώ η δεύτερη αποκλειστικά κράτη τα οποία είχαν ενταχθεί στην Ένωση μετά τη διεύρυνση

¹²⁴⁷ Θεωρώντας ότι τα προϊόντα ενός κράτους μέλους δεν εκτοπίζουν τα προϊόντα ενός άλλου κράτους μέλους στη διεθνή αγορά και κανένα κράτος δε μεταβάλλει παρά μόνο αυτοβούλως την εσωτερική του ζήτηση.

¹²⁴⁸ Ο Fratzscher (2018, σελ.44), όπως έχει προαναφερθεί, επισημαίνει τον κίνδυνο του μονομερούς ενδιαφέροντος στις εξαγωγικές επιχειρήσεις. Διαπιστώνει πως η οικονομία της Γερμανίας είναι διαιρεμένη και ο τομέας των μη εμπορικών δραστηριοτήτων και των υπηρεσιών έχει παραμείνει αναμικτός.

¹²⁴⁹ Βλ. υποενότητα [8.1].

το 2004 και επιπροσθέτως την Πορτογαλία για τον κλάδο της βιομηχανίας. Στο εκτενές, «αραιό» ενδιαμέσο διάστημα το οποίο εμφανίζοταν παρόμοιο στις δύο κατανομές, βρίσκονταν πάντοτε η Ιρλανδία, η Ιταλία, η Ισπανία και η Ελλάδα. Εξετάζοντας λεπτομερέστερα το κόστος εργασίας, οι «καθαρές» απολαβές, οι μεταβολές τους στον χρόνο και η ποσόστωσή τους στο ωριαίο κόστος εργασίας εμφανίζονταν παρεμφερείς στη Γερμανία, την Ολλανδία και τη Φιλανδία. Η ομοιότητα μάλιστα καταγράφοταν και στους δύο υπό εξέταση κλάδους, συγκροτώντας με τον τρόπο αυτό ένα μοντέλο υψηλών ωρομισθίων, σταθερών διαχρονικά αυξήσεων τους και χαμηλού ποσοστιαία υπόλοιπου κόστους εργασίας. Στον αντίποδα του συγκεκριμένου υποδείγματος βρίσκονταν το Βέλγιο, η Γαλλία και η Σουηδία. Οι τρεις τούτες χώρες κατατάσσονταν σε ίδια ομάδα με κριτήριο τα υψηλά ημερομίσθια, την ανοδική τους πορεία που εμφάνιζε ωστόσο σύντομες παύσεις ή αντιστροφές και την υψηλή συμβολή του υπόλοιπου κόστους εργασίας. Αναφορικά με την Ελλάδα, η μεσογειακή χώρα αποτελούσε περίπτωση *suis generis*, αφού οι «καθαρές» απολαβές μειώνονταν πρωτοφανώς κατά τη δεκαετία 2008-2018 στους δύο κλάδους και πρωτίστως στη βιομηχανία (βιομ.: -5,2% / υπηρ.: - 0,8%), ενώ καμμία ιδιαίτερη αύξηση δεν είχε καταγραφεί κατά την τετραετία 2004-2008 (βιομ.:11,40-13,30€ / υπηρ.:10,90-12,40€) και η πτωτική πορεία των ωρομισθίων είχε ήδη αρχίσει κατά την τετραετία 2008-2012 (βιομ.:13,30-12,40€ / υπηρ.:12,40-12,00€). Ένας ακόμη ελληνικός μύθος τέλος, εκείνος των υπερβολικών εργοδοτικών εισφορών, διαψεύδοταν, αφού η Ελλάδα δεν φαινόταν να φέρει ιδιαίτερη υψηλή ποσόστωση λοιπών δαπανών στο κόστος εργασίας.

Εστιάζοντας ειδικότερα στην μεταβλητή του υπόλοιπου κόστους εργασίας, δεν διαφαίνονταν καμμία άλλη σαφή τάση και δεν επαληθεύονταν η ισχύς καμμίας διαιρετικής τομής. Δεν επαναλαμβανόταν ούτε η διάκριση των δύο αρχικών ομάδων κρατών με κριτήριο το ολικό κόστος εργασίας, αφού ενδεικτικά η μεταβλητή μειώνονταν την υπό εξέταση περίοδο εξίσου στο Βέλγιο και στην Ουγγαρία, ούτε παρατηρούταν καμμία διαφορά μεταξύ των χωρών που εισήλθαν σε προγράμματα οικονομικής βοήθειας και εκείνων που δεν εισήλθαν, αφού ενδεικτικά πάλι, η μεταβλητή λάμβανε σχεδόν τις ίδιες τιμές για την Πορτογαλία και τη Γερμανία.

Συνοπτικά οι μεταβλητές του κόστους εργασίας δεν ανάγονταν σε κρίσιμες για τη γένεση του επεισοδίου της κρίσης. Καμμία ιδιαίτερη μεταβολή, κανένα σημαντικό

άλμα δεν είχε συντελεστεί στην περιπτωσιακή διαχρονική συγκριτική διάσταση και καμμία ιδιαίτερη μεταβολή της απόστασης των ωρομισθίων δεν είχε παρατηρηθεί στη διακρατική συγκριτική διάσταση για τις χώρες εντός της ζώνης του κοινού νομίσματος κατά την τετραετία 2004-2008 ή την επόμενη αυτής, ώστε να υπάρξει διαδικασία φανεράς αποστοίχισης του κόστους εργασίας από την παραγωγικότητα. Κατά την περίοδο της κρίσης όμως, οι ενδοκοινοτικές αποκλίσεις ενισχύονταν και φαινόταν πλέον να παγιώνεται μια ιδιότυπη διαστρωμάτωση ωρομισθίων στην Ένωση, διαστρωμάτωση η οποία θα εμφανίζει εφ'εξής ολοένα μεγαλύτερα κενά. Σε αυτή την εικόνα φυσικά δεν υφίσταται κανένας λόγος αισιοδοξίας για τη σύγκλιση και τη ραγδαία αύξηση των ημερομισθίων που σημειώνονταν στη δεύτερη ομάδα των κρατών-μελών κατά το υπό εξέταση διάστημα.

Η παραπάνω ανάλυση έφερε στο προσκήνιο το κρίσιμο μέγεθος των τιμών των αγαθών και των υπηρεσιών¹²⁵⁰, καθιστώντας συνήθεις συλλογιστικές όπως εκείνη του Thimann (2015), του μέλους της εκτελεστικής επιτροπής της AXA Group, επιδερμικές αν όχι ιδεοληπτικές και λανθασμένες. Η ατεκμηρίωτη αύξηση των τιμών, η ακρίβεια δηλαδή, αναδεικνύονταν γενεσιουργός αιτία της κρίσης στις οφειλέτριες χώρες, ενώ η μη μείωσή τους αποτελούσε πλέον την πρωταρχική αιτία αποτυχίας του μηχανισμού εσωτερικής υποτίμησης. Ο μηχανισμός εσωτερικής υποτίμησης που εφαρμόζονταν στα πλαίσια της τεχνοκρατικής προσέγγισης υπερπηδώντας τη θεωρητική και πρακτική δυσκολία των περικοπών μισθών, επιδείνωνε την κατάσταση αφού εκτελούνταν ουσιαστικά αλλοιωμένος χωρίς να περιλαμβάνει το καθοριστικό βήμα της μετακύλισης των πτώσεων των ημερομισθίων στις τιμές και αρκετές παραδοχές που αυτός έφερε και είχαν κατά το σχεδιασμό της τεχνοκρατικής προσέγγισης υποτιμηθεί, δεν ικανοποιούνταν μερικώς ή απολύτως. Οι αβεβαιότητες στο γραμμικό συλλογισμό ενός υπέρμαχου των πολιτικών λιτότητας με ταυτόχρονη εμπιστοσύνη στον μηχανισμό εσωτερικής υποτίμησης για μια χώρα που αντιμετωπίζει ελλειμματικό ισοζύγιο και ανεργία αποκαλύπτονταν στο κρίσιμακό περιβάλλον με καταστρεπτικές συνέπειες. Η μαζική ανεργία δεν οδηγούσε απαραίτητα σε μείωση μισθών, η μείωση των μισθών δεν οδηγούσε απαραίτητα σε μείωση των τιμών, ή ειδικότερα σε μείωση των τιμών των εξαγωγίμων προϊόντων και

¹²⁵⁰ Βλ. υποενότητα [8.2].

η μείωση των τιμών των εξαγωγικών προϊόντων δε συνεπάγοταν αύξηση των εξαγωγών, ή ειδικότερα επαρκή αύξηση ώστε να αντιστραφεί το προβληματικό εμπορικό ισοζύγιο και να αποκατασταθεί η πλήρης απασχόληση, στραμμένη πια πρωτοφανώς προς τον κλάδο του εμπορίου και των εξαγωγικών αγαθών και εκπληρούμενη σε ένα πλαίσιο νεομερκαντισμού. Συνάμα με τη μερική ή ολική διάψευση των παραπάνω παραδοχών, οι εγγενείς αρνητικές συνέπειες του μηχανισμού εσωτερικής υποτίμησης, η συρρίκνωση της ονομαστικής οικονομικής μεγέθυνσης και κατ' επέκταση η έλλειψη ρευστότητας και η δυστοκία δανεισμού, συνέχιζαν να υφίστανται, αποτελούσαν δυσεπίλυτα προβλήματα στο ενωσιακό περιβάλλον, ιδίως πριν τη ρηξικέλευθη απάντηση του Draghi το Σεπτέμβριο του 2012, και δεν έπαυαν να ασκούν πιέσεις στα ασθενέστερα κράτη μέλη για δανεισμό στον ιδιωτικό τομέα, ώστε να μετασχηματιστούν στη συνέχεια σε αδιέξοδο χρέους.

Το πρόβλημα γιγαντώνοταν καθώς η διόρθωση των παραπάνω συνθηκών «περιοριζόταν» σε ένα εμμονικό αίτημα για μείωση του εργατικού κόστους εγκαινιάζοντας σχεδόν πάντοτε ταυτόχρονα τη γνωστή πια συζήτηση των «δομικών μεταρρυθμίσεων». Σε αυτή τη τελευταία, όπου θεωρητικά και πρωτίστως εστιάζει σε αποοικονομικοποιημένα, αποπολιτικοποιημένα αιτήματα των ευρωπαϊκών δημοκρατιών, υπεισέρχονταν ζητήματα που αποτελούν πεδία προστριβής στην οικονομική επιστήμη ή θέματα για τα οποία οποιαδήποτε σχετική τοποθέτηση θεμελιώνεται τελικά αναπόφευκτα σε υποκειμενικές εκτιμήσεις. Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις η συζήτηση, αντί να διακρίνεται από διαφάνεια, αναλυτικό προσδιορισμό και διαρκή προβληματισμό για τις παραδοχές του συσχετισμού της εκάστοτε μεταβλητής με την ανταγωνιστικότητα, κυριαρχούταν από γενικεύσεις που θεμελιώνονταν ως δόγματα, επίμονες και ατεκμηρίωτες εναντιώσεις σε οποιαδήποτε επιφύλαξη, ταυτολογίες και αδιαφορία για την ειδικότερη γνώση και τις περιπτώσιακές μελέτες. Αυτή η στάση δεν επέτρεπε τη διερεύνηση συμπληρωματικών μηχανισμών διαχείρισης της κρίσης όπως την έκδοση ευρωομολόγων, την ποσοτική χαλάρωση ή την αναθεώρηση της θεσμοθετημένης εντολής της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας για την σταθερότητα των τιμών.

Κατανοώντας την «υποτιμημένη» δύναμη στο δεσμό του κόστους εργασίας με το μέγεθος των τιμών, αυτή που δεν αφορά την κοινότοπη σχέση αμοιβαίας αύξησης μα ακριβώς την αντίστροφή της, εκείνη της πέδησης και μάλιστα όταν αυτή ασκείται

από τον πρώτο πόλο, τον πόλο των ημερομισθίων, στο δεύτερο, η μελέτη εστίασε διαδοχικά στο κρίσιμο μέγεθος της ανεργίας και στη συνάρθρωση της μισθολογικής πολιτικής (wage policy) με την πλήρη απασχόληση¹²⁵¹. Γνωρίζοντας τον αρνητικό αντίκτυπο της ανεργίας στην υγεία και στη ψυχολογία του ατόμου και τις συναρθρώσεις της με πλειάδα αρνητικών κοινωνικών φαινομένων, η διαχείριση της κρίσης στην Ευρωπαϊκή Ένωση διαγράφεται αρκετά δυσοίωνη. Πέρα από οποιαδήποτε εννοιολογική ή υπολογιστική ρευστότητα της ανεργίας, οι αριθμοί δεν επέτρεπαν κανένα περιθώριο σχετικοποίησης ή παράβλεψης της κρισιμότητας της. Η ανεργία συγκροτούσε πράγματι έναν «κοινό εχθρό» (Straehle et al., 1999) για τις χώρες μέλη της Ένωσης, αφού σταθερά περισσότεροι από είκοσι εκατομμύρια άνθρωποι στον ενεργό πληθυσμό της δεν απασχολούνταν κατά το διάστημα 2009-2016, και ουδέποτε στην δεκατετραετή υπό εξέταση περίοδο δεν υπολογίζονταν λιγότεροι από δεκαέξι εκατομμύρια. Ο κύριος όγκος των ανέργων συγκεντρώνονταν στην Ευρωζώνη. Το γεγονός τούτο θα μπορούσε να θεωρηθεί μόνο επιπόλαια απόρροια των πληθυσμών που προσμετρούνται στους δύο υπερεθνικούς σχηματισμούς, αφού η αναλυτικότερη μελέτη των μεταβολών του πληθυσμού των ανέργων στις δύο κοινότητες κατέληγε σε ένα απροσδόκητο συμπέρασμα. Αν και στις δύο κοινότητες η ανεργία αυξάνοταν ομόρρυθμα το 2009, οι χώρες μέλη της νομισματικής ένωσης έδειχναν να πλήττονται λιγότερο κατά τα επόμενα δύο έτη και να καταφέρνουν να σταθεροποιούν τη μεταβλητή το 2011. Όμως από το 2012 οι ρόλοι αντιστρέφονταν. Ενώ ο πληθυσμός των ανέργων στην Ευρωζώνη αυξάνοταν κατά 12,3%, δηλ. δύο εκατομμύρια πρώην εργαζόμενους, ο αντίστοιχος εκτός της ζώνης του κοινού νομίσματος αυξανόταν μόλις κατά 2%. Όταν λοιπόν καταγράφοταν τα ιστορικά υψηλά σε χώρες όπως το Βέλγιο, την Αυστρία, τη Γαλλία ή την Ολλανδία, οι χώρες της Ένωσης που δεν ανήκαν στο κοινό νόμισμα είχαν ήδη εισέλθει σε τροχιά ραγδαίας συρρίκνωσης με σταθερό ρυθμό μεγαλύτερο του 12% (max. -13,91% / 2016), ρυθμό τον οποίο η ζώνη του κοινού νομίσματος δεν είχε καταφέρει ουδέποτε στην υπό εξέταση περίοδο να επιτύχει.

Η άστοχη διαχείριση της κρίσης στη ζώνη του κοινού νομίσματος καταφαίνονταν επιπλέον από τις ραγδαίες μεταβολές της ανεργίας στα κράτη μέλη. Εντός πέντε ετών

¹²⁵¹ Βλ. υποενότητες [8.3] και [8.4].

εώς το 2013, η ανεργία είχε διπλασιαστεί στην Πορτογαλία και αυξηθεί κατά τρεισήμισυ φορές στην Ελλάδα. Η τελευταία μαζί με την Ισπανία ίσως αποτελούσαν τις πιο δραματικές περιπτώσεις αφού όταν έσπασαν το φράγμα του 20%, παρέμεναν σε υψηλότερες τιμές για έξι διαδοχικά έτη. Εστιάζοντας στην ανάκαμψη τέλος, η κοινή φθίνουσα πορεία των τριών τελευταίων ετών στα εύρωστα αρχικά κράτη μέλη χαρακτηριζόταν από σύγκλιση μικρότερη από εκείνη που είχε επιτευχθεί κατά τα έτη 2007-2008, ενώ η αρνητική απόσταση της Ιταλίας από τις υπόλοιπες χώρες έδειχνε να επιμένει.

Γνωρίζοντας πως η εργασία, πέρα από οποιοδήποτε κοινωνικό φορτίο φέρει, δεν είναι τυπικό εμπόρευμα, μελετήθηκε στη συνέχεια η καμπύλη Beveridge για διάφορες ευρωπαϊκές οικονομίες¹²⁵². Διαπιστώθηκε πως το βάθος της ύφεσης και η αναιμική ανάκαμψη της Ένωσης οδήγησαν στη δημιουργία λιγοστών θέσεων εργασίας από τα τέλη του 2009. Στο πλαίσιο αυτό, σε χώρες που αντιμετώπισαν μεγαλύτερη ύφεση και δρομολογήθηκαν περισσότερες δομικές μεταρρυθμίσεις και συγκεκριμένα στην Ισπανία, στην Πορτογαλία και σε μικρότερο βαθμό στην Ελλάδα και στην Ιρλανδία, η διαδικασία συνταϊριάσματος έγινε λιγότερο αποτελεσματική και ο βαθμός κατάργησης θέσεων εργασίας καταγράφηκε επίμονα υψηλότερος¹²⁵³. Αυτή η ελλιπής, έμπρυσμη επανευθυγράμμιση των οικονομιών των συγκεκριμένων χωρών συνοδεύτηκε με κρίσιμη μεγέθυνση της ανακολουθίας μεταξύ αποκτημένων και ζητούμενων δεξιοτήτων.

Η αναγνώριση των αιτιών αύξησης της ανεργίας στην κρίση της Ευρωζώνης δεν αποτέλεσε αντικείμενο συστηματικού προβληματισμού και δομημένου δημόσιου διαλόγου, σε αντίθεση με τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (Agraia, Kiss & Turrini, 2014, σελ.1) όπου αντίθετες κυρίαρχες συναινέσεις συγκροτήθηκαν αντίστοιχα για το κυκλικό και δομικό χαρακτήρα της παρατηρηθείσας αρνητικής μεταβολής¹²⁵⁴. Παρομοίως και εστιάζοντας στο συσχετισμό της μισθολογικής πολιτικής και της πλήρους απασχόλησης, ο συντονισμός των μισθολογικών πολιτικών των κρατών μελών, αξιοσημείωτα ανύπαρκτος στην Ένωση, δεν τέθηκε ποτέ ως αντικείμενο πολιτικής στο κρισιακό περιβάλλον και ουσιαστικά επικαλύφθηκε από το επιδερμικό

¹²⁵² βλ. υποενότητα [8.5].

¹²⁵³ βλ. σελ.422, υποσημείωση [797].

¹²⁵⁴ βλ. σελ.419, υποσημείωση [792].

ζήτημα της ακαμψίας των ονομαστικών και πραγματικών μισθών, η άρση της οποίας αποτέλεσε μόνιμο αίτημα της Τρόικας για τις οφειλέτριες χώρες.

Ολοκληρώνοντας την άσκηση στο πεδίο παρατήρησης που επιτρέπει η έννοια της ανταγωνιστικότητας, η παρούσα διατριβή εξέτασε στη συνέχεια την ανισότητα ως το δεύτερο όρο ενός δισδιάστατου συστήματος αναφοράς για τον τόπο της οικονομικής δραστηριότητας και μελέτησε την μεταβολή της στο κρισιακό περιβάλλον. Τα στοιχεία που προέκυψαν, προσεγγίζοντας εκτός από το κράτος μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και την ίδια την Ευρωπαϊκή Ένωση ως ενιαίο σύνολο και ξεχωριστή μονάδα ανάλυσης¹²⁵⁵, επαναβεβαίωσαν την αστοχία της τεχνοκρατικής προσέγγισης και την αδυναμία του συγκεκριμένου κοινωνικοοικονομικού παραδείγματος να παράξει συλλογική ευμάρεια για τους πολίτες των χωρών που συμμετέχουν στο ενωσιακό εγχείρημα.

Πριν την κρίση, τα κράτη μέλη της Ένωσης δεν χαρακτηρίζονταν από την ίδια ανισότητα¹²⁵⁶. Ενδεικτικά οι χώρες της Βαλτικής, η Πολωνία και η Πορτογαλία εμφάνιζαν υψηλές τιμές του συντελεστή Gini, σε αντίθεση με τις βόρειες και δυτικές χώρες όπου η ανισότητα υπολογιζόταν χαμηλότερη. Παρά αυτές τις διαφορές, στο κρισιακό περιβάλλον, η τάση καταγράφεται κοινή. Η ενδοκρατική ανισότητα είτε αυξάνονταν, είτε διατηρούταν σε προηγούμενα επίπεδα όπου είχε υπάρξει ήδη υψηλή με την πλειοψηφία των ανατολικών και νότιων χωρών πλέον να εμφανίζουν επίπεδα ανισότητας υψηλότερα από τον μέσο όρο του ΟΟΣΑ. Αναφορικά με τη διακρατική διάσταση της ανισότητας, οι χώρες εκτός του κοινού νομίσματος συνέχιζαν να συγκλίνουν -ενδεχομένως βραδύτερα-, αλλά οι χώρες που διέθεταν κοινό νόμισμα «απομακρύνονταν» αναμεταξύ τους (Filauro, 2018). Οι δυο τάσεις φαινομενικά αλληλοεξουδετερώνονταν και η «convergence machine» κατέγραφε αθροιστικά μια παύση (Vandenbroucke et al., 2015; Bubbico & Freytag (European Investment Bank), 2018, σελ.4-5). Η απομάκρυνση από το στόχο της συλλογικής ευμάρειας και το ρήγμα στο σχηματισμό του κοινού νομίσματος συνοδεύονταν από το διαχρονικό «εγκλωβισμό» των κατοίκων των ανατολικών χωρών σε μια συγκριτική με τον μέσο Ευρωπαϊκό στασιμότητα (Blanchet et al., 2019, σελ.27), «εγκλωβισμός» ο

¹²⁵⁵ Βλ. σελ. 454-455.

¹²⁵⁶ Βλ. υποενότητα [9.2].

οποίος δεν δύνотαν να «λυθεί» με εργαλείο τον υφιστάμενο ενωσιακό προϋπολογισμό και τις καθιερωμένες πρακτικές.

Συμπληρωματικά, ακολουθώντας την προσέγγιση του Piketty (2007/2014, 2014/2017) και επιστρατεύοντας τη λογική των κοινωνικών πινάκων, υπολογίζοταν πως κατά τη δεκαετία 2005-2015 οι φτωχότεροι πληθυσμοί των πρώτων (χαμηλών) δεκατημορίων τόσο στον σχηματισμό της Ευρωζώνης, όσο και στην Ευρωπαϊκή Ένωση υπέφεραν τις μεγαλύτερες απώλειες, ενώ οι πληθυσμοί των πλούσιων 8^{ου} και 9^{ου} δεκατημορίου σημείωναν κατά το ίδιο διάστημα τις μεγαλύτερες εισοδηματικές αυξήσεις. Οι διαφορετικοί ρυθμοί ανάκαμψης των πληθυσμιακών ομάδων αναδεικνύονταν ως βασική αιτία όξυνσης της ανισότητας στο κρισιακό περιβάλλον. Αυτοί οφείλονταν πρωτίστως στην υφιστάμενη ανισότητα των εισοδημάτων εργασίας (Raitano, 2016, σελ.70-72; Inchauste & Karver, 2018, σελ.8-12), η οποία ενώ παρατηρούταν ήδη από τη δεκαετία του 1980, οξύνοταν σημαντικά κατά τη δεκαετία του 2000, συνέχιζε να διογκώνεται κατά τη διάρκεια της κρίσης και θωράκιζε την «υπερτάξη» (Cohen, 2013, σελ.67 – 72) που είχε πλέον αποσχιστεί από το κοινωνικό σύνολο. Το ευρωπαϊκό «Richistan» (Frank, 2007) αναμφίβολα εμφάνιζε απώλειες, μα τα υψηλά εισοδήματα εργασίας, σε συνδυασμό με την συγκέντρωση ιδιοκτησίας κεφαλαίου επέτρεπαν την ταχύτατη αναπλήρωσή τους¹²⁵⁷. Απεναντίας τα φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού, αντιμέτωπα με την ανεργία, την ημιαπασχόληση και τις επισφαλείς θέσεις εργασίας, καλούνταν να αντιμετωπίσουν ακόμη έναν μηχανισμό αναπαραγωγής της ανισότητας, εκείνον των διαφορετικών ευκαιριών¹²⁵⁸, ο οποίος ενδυναμώνοταν συρρικνώνοντας την κοινωνική κινητικότητα και καθιστώντας τις ευρωπαϊκές κοινωνίες ακόμη πιο άνισες.

ΣΤ) Στο κοινωνικοοικονομικό παράδειγμα των απολυτοποιημένων αγορών με αυτορρυθμιστική ικανότητα και αυτοαναφερόμενους μηχανισμούς αξιολόγησης, το πολιτικό στοιχείο μετασχηματίζεται. Δεν υποχωρεί και δεν εκλείπει. Απαλλάσσεται από τις προ – Maastricht αναφορές του και συμπληρώνοντας την ατελή φύση της οικονομικής επιστήμης, οργανώνει την οικονομία προς την απόλυτη εξουσία της οικονομικής ελευθερίας του ιδιώτη και τη διασφάλιση της

¹²⁵⁷ Βλ. υποενότητα [9.3].

¹²⁵⁸ Βλ. υποενότητα [9.4].

αναπαραγωγής αυτής. Καθώς η σκοποθεσία των υποκειμένων της πολιτικής εξουσίας αλλάζει οιορτουμιστικά ή από αξιωματική θέση και το δυναμικό του κράτους αμείωτο επαναπροσανατολίζεται, διαγράφεται η πορεία προς την κατεύθυνση μιας κατακερματισμένης κοινωνίας και της προνεωτερικής κανονικοποίησης και αποδοχής της όξυνσης των ανισοτήτων.

Το κοινωνικοοικονομικό παράδειγμα της ακραίας εκδοχής της αγοράς, αξιώματα, κανόνες, θεωρίες και πρακτικές του οποίου είχαν διαδοθεί και εδραιωθεί στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης ήδη κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες πριν την κρίση, δέσμευσε το περιεχόμενο της τεχνοκρατικής προσέγγισης, όλες τις διαρθρωτικές αλλαγές που υλοποιήθηκαν και τους νέους κανονισμούς που εισήχθησαν στη ζώνη του κοινού νομίσματος, επιβάλλοντας έναν αυστηρό ορισμό της κοινωνικής οργάνωσης. Κατά τη διαδικασία αυτή, η σφαίρα της δημόσιας συζήτησης περιοριζόταν και ειδήμονες τεχνοκράτες είτε καταλάμβαναν επίσημα πολιτικά αξιώματα, είτε επέλεγαν, ρύθμιζαν και ελέγχαν τους βαθμούς ελευθερίας καθ' όλη τη διαδρομή λήψης της πολιτικής απόφασης με αξιολογήσεις και κρίσεις που παράγονταν σε ενωσιακούς ή εθνικούς προπαρασκευαστικούς φορείς. Δεν ήταν λοιπόν λίγοι εκείνοι που υποστήριζαν πως η πολιτική «μοιάζει να έχει χαθεί» (Χαραλάμπης, 2012), ισχυρίζονταν πως οι πολιτικοί έχουν «μετατραπεί [...] σε εκτελεστική ελίτ» (Χάμπερμας, 2012, σελ.13), ή διέβλεπαν στην εποχή την αναγκαιότητα η πολιτική να ξαναγίνει «μεγάλη» (Beck, 2013, σελ.45).

Και όμως κατά τη διαχείριση της κρίσης στη ζώνη του κοινού νομίσματος το πολιτικό στοιχείο δεν εξέλειψε και δεν υποχώρησε. Πάντοτε παρόν, μετασχηματίστηκε όχι σε όρους ισχύος αλλά σε όρους μορφής, περιεχομένου και σκοποθεσίας. Η φύση της σχέσης αυτού του μετασχηματισμού με την ανασύνταξη και την επαναεπικύρωση του κοινωνικοοικονομικού παραδείγματος καθώς εκείνο μεταφράζονταν σε συγκεκριμένες πολιτικές δεν αποκαλύπτεται, ούτε μπορεί να τεκμηριωθεί από τη χρονολογική σειρά έναρξης των δύο διαδικασιών¹²⁵⁹. Σε μια μακροσκοπική ανάλυση, η σύνηθης αφήγηση σύμφωνα με την οποία η οικονομία, υποταγμένη στην

¹²⁵⁹ Ο προβληματισμός για το συγκεκριμένο ζήτημα γρήγορα καταλήγει στο γνωστό, άνευ ουσίας, ερώτημα της κότας και του αβγού.

νεοφιλελεύθερη σκέψη, «εισβάλλει» στον χώρο του πολιτικού, τον «αποικιοποιεί» και οδηγεί σε άρνησή του, δεν ευσταθεί. Η σχέση πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης μιας κοινωνίας είναι σχέση δυναμική μεταξύ ισότιμων μερών, μη αυτόνομα εξελισσίων, όπου μικρές μεταβολές στη μία συνιστώσα, επιφέρουν εξίσου μικρές μεταβολές στην άλλη και συχνά ακόμη μεγαλύτερες στην κοινή συνισταμένη τους. Μάλιστα, οι αντίρροπες ως προς την εξέλιξη της κοινωνίας δυνάμεις που δύναται να εμφανίζονται σε αυτή τη σχέση υπακούουν σε ένα ανώτατο, αρκετά χαμηλό όριο, το οποίο ορίζει ο βαθμός ωρίμανσης και κατ' επέκταση οι αντιστάσεις της κοινωνίας στο ένα ή στο άλλο πεδίο¹²⁶⁰.

Έχοντας διασαφηνίσει τα παραπάνω και εστιάζοντας στον τρόπο με τον οποίο οι οικονομικές σχολές σκέψης οργανώνουν την οικονομία και επιδρούν στο πεδίο του πολιτικού, αυτός γίνεται κατανοητός κατά την ανασκόπηση της καμπύλης Phillips και του δείκτη NAIRU¹²⁶¹. Αλλάζοντας τα θεωρητικά υποδείγματα τα οποία συνδέουν την ανεργία με τους μισθούς και τις τιμές, διαφοροποιούνταν οι πολιτικές που θεωρούνταν βέλτιστες και κατ' επέκταση το ίδιο το πολιτικό. Τα υποδείγματα αυτά έφεραν κοινωνικές παραδοχές και εκείνη την «φαινομενικά αυθαίρετη συνιστώσα, που προκύπτει από προσωπικές και ιστορικές συμπτώσεις [και] είναι πάντοτε ένα από τα στοιχεία που διαμορφώνουν τις πεποιθήσεις μιας δεδομένης επιστημονικής κοινότητας σ' ένα δεδομένο χρονικό σημείο.» (Kuhn, 1981, σελ.66)¹²⁶².

Το πρώτο σημείο του πολιτικού που μετασχηματιζόταν¹²⁶³ κατά τη διαχείριση της κρίσης στη ζώνη του κοινού νομίσματος γίνονταν ορατό κατά την πρόταση και επικύρωση του Δημοσιονομικού Συμφώνου με σκοπό τον περιορισμό των διαρθρωτικών ελλειμμάτων¹²⁶⁴. Η δήλωση της γερμανίδας καγκελάρου περι

¹²⁶⁰ Η παρακάτω φράση, παρά τις ασάφειες της, θα μπορούσε να διατυπωθεί ως σχηματική επεξήγηση της θέσης αυτής εναλλακτικά. Ουδέποτε μια κοινωνία εμπόρων ή ανθρώπων που συμμετέχουν και υποστηρίζουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής θα αναγνώριζαν μια απολυταρχική πολιτική δομή ή άνθρωποι με ισχυρές δημοκρατικές αντιλήψεις θα αποδέχονταν μια οικονομική οργάνωση της κοινωνίας η οποία θα προκαλούσε και εδραίωνε βαθιά οικονομική ανισότητα που θα «εγκλώβιζε» ανθρώπους σε σχέσεις «εξάρτησης».

¹²⁶¹ βλ. υποενότητα [8.6].

¹²⁶² Υπενθυμίζεται η ατελής φύση της οικονομικής επιστήμης, βλ. υποενότητα [6.1], σελ. 268-269.

¹²⁶³ Για τη σχέση του Πολιτικού και της πολιτικής στο πλαίσιο της εναλλαγής των κοινωνικοοικονομικών παραδειγμάτων γενικότερα, βλ. Χαραλάμπης (2016).

¹²⁶⁴ βλ. υποενότητα [5.4], σελ.204-206.

προσαρμοσμένης στην αγορά δημοκρατίας κατά την οποία διευκρινίζοταν πως:

«The debt brakes will be binding and valid forever (...) Never will you be able to change them through a parliamentary majority.»

δεν σηματοδοτούσε μια έκπτωση του πολιτικού. Αντιθέτως στόχευε τα «νέα» όρια της πολιτικής συναίνεσης και ουσιαστικά εγκαινίαζε μια νέα πολιτική η οποία εφ' εξής θα περιόριζε την πολιτική συναίνεση εντός των συγκεκριμένων ορίων και θα επέπτευε τη συγκρότησή της ώστε να προλάβει πιθανές υπερβάσεις. Δεν παρατηρούταν καμμία υποχώρηση του πολιτικού, αφού την ίδια εποχή ο Schäuble προωθούσε τη θέση της ολλανδικής κυβέρνησης για ενδυνάμωση των αρμοδιοτήτων του Επιτρόπου Οικονομικών και Δημοσιονομικών Υποθέσεων – μια πρόταση που επανέρχεται ελαφρώς τροποποιημένη τον Αύγουστο του 2014 από τον Lamers και τον ίδιο, ενώ ο Trichet υποστήριζε την ιδέα ενός Υπουργού Οικονομικών για τις χώρες της ζώνης του ευρώ, σκέψη η οποία πρόβαλε πάλι στη δημοσιότητα το Φεβρουάριο του 2016 από τους διοικητές των κεντρικών τραπεζών της Γερμανίας και της Γαλλίας Weidmann και de Galhau.

Πέρα από τα όρια της πολιτικής συναίνεσης, το δεύτερο σημείο του πολιτικού το οποίο μετασχηματιζόταν κατά τη διαχείριση της κρίσης στην Ευρωζώνη αφορούσε την ισχύ των θεσμών της αγοράς εργασίας που είχαν εγκαθιδρυθεί μεταπολεμικά, αποτελώντας πλέον σχετικά πρόσφατα χαρακτηριστικά των δυτικών δημοκρατικών κοινωνιών ¹²⁶⁵. Η τεχνοκρατική προσέγγιση στόχευε τη λειτουργία τους, την αποτελεσματικότητα και την αναγκαιότητά τους. Η εμμονική ρητορική της άρσης της μισθολογικής ακαμψίας – η οποία ακαμψία ωστόσο καταγράφεται ιστορικά σε αρκετές υφέσεις χαμηλού πληθωρισμού, υφέσεις οι οποίες έχουν πάψει χωρίς να αρθρεί η ίδια - και των προνοιακών επιδομάτων, έφερνε τους δύο ιστορικούς θεσμούς, αυτόν της κοινωνικής εταιρικής σχέσης και του κράτους πρόνοιας στο επίκεντρο της διαχείρισης της κρίσης και αντί να εξεταστεί λ.χ. η ετερογένεια των καθεστώτων μισθολογικής διαπραγμάτευσης στις χώρες της Ένωσης, αμφισβητούνταν η κυρίαρχη αξία τους. Το πολιτικό λοιπόν απομακρύνεται από, εάν δεν απώλλυε, δύο σταθερά κατά τις τελευταίες δεκαετίες σημεία αναφοράς και

¹²⁶⁵ Βλ. υποενότητα [8.7].

υποβίβαζε ως προτεραιότητα του την κοινωνική αλληλεγγύη η οποία άλλοτε προσεγγίζοταν ως το θεμελιώδες πυρηνικό στοιχείο που θα εξασφάλιζε την επιτυχία της συλλογικής προσπάθειας προς τη συγκρότηση ευημερούσων κοινωνιών.

Ο συγκεκριμένος υποβιβασμός της κοινωνικής αλληλεγγύης στην σκοποθεσία του πολιτικού δε σηματοδοτούσε μια απλή ηθική έκπτωση, αλλά έθετε σε κίνδυνο την εξασφάλιση εκείνης της υλικής βάσης που επιτρέπει την υπό όρους ίσης ασφάλειας πολιτική συμμετοχή των ατόμων. Η καθυστερημένη και αναποτελεσματική προσπάθεια του Juncker να ενισχυθεί η κοινωνική συνοχή ώστε να διασφαλιστεί και να αναπτυχθεί το μοναδικό ευρωπαϊκό «μοντέλο» (Juncker et al., 2015), και να υλοποιηθεί ο πυλώνας κοινωνικών δικαιωμάτων, μετατρέποντας τις καλές προθέσεις που διατυπώθηκαν κατά τη σύνοδο κορυφής στο Gothenburg της Σουηδίας σε νόμο, αποδείκνυε τη ρεαλιστικότητα του προαναφερθέντος κινδύνου και τον υψηλό βαθμό απειλής του¹²⁶⁶. Υπό τις συνθήκες αυτές, το πολιτικό όπως μετασχηματίζοταν κατά τη διαχείριση της κρίσης, δεν αδιαφορούσε μόνο για την κοινωνική αλληλεγγύη, μα και για τον σταδιακό εξ-ελιτισμό του και την απόσχισή του από τμήματα της κοινωνίας όπου βρίσκονταν σε σχέση «εξάρτησης» στο βαθμό επιβίωσης εντός του συστήματος της υλικής αναπαραγωγής της κοινωνίας. Η διαδικασία λήψης αποφάσεων γίνονταν υπόθεση ολιγομελών ομάδων, συγκεκριμένων ατόμων που δεν ανήκαν στην συρρικνωμένη μεσαία τάξη ή στο νεοσύστατο «πρεκαριάτο» το οποίο εγκλωβίζοταν σε ιδιότυπες εργασιακές σχέσεις και αποκλειστική πηγή εσόδων του ήταν το ημερομίσθιο¹²⁶⁷.

Το τελευταίο σημείο του πολιτικού το οποίο μετασχηματίζοταν κατά τη διαχείριση της κρίσης στη ζώνη του κοινού νομίσματος και την προώθηση και εδραίωση του κοινωνικοοικονομικού παραδείγματος της ακραίας εκδοχής της αγοράς, ήταν η ικανότητα οικονομικής δράσης του δημόσιου τομέα¹²⁶⁸. Η αποβολή της οικονομικής δραστηριότητας από το δημόσιο τομέα και η υλική αποστράγγιση του πολιτικού σχηματισμού του κράτους, στάδια τα οποία ήδη καταγράφονταν κατά τη δεκαετία έπειτα τη Συνθήκη του Maastricht, ενισχύονταν ως πολιτικές καθώς οι προϋπολογισμοί των κρατών και τα μεγέθη του δημόσιου χρέους και ελλείμματος

¹²⁶⁶ Βλ. υποενότητα [9.1].

¹²⁶⁷ Βλ. υποενότητες [9.6] και [9.7].

¹²⁶⁸ Βλ. κεφάλαιο [10] και κυρίως υποενότητα [10.4].

μονοπωλούσαν το δημόσιο διάλογο. Έτσι, το πολιτικό πλέον δεν διέθετε - και επιπλέον στερούταν την αρμοδιότητα σχετικής διαχείρισης - εκείνους τους πόρους τους οποίους θα δυνόταν υπό άλλες περιπτώσεις να αφιερώσει ώστε να προστατεύσει το δημόσιο έναντι του ιδιωτικού και κατ' επέκταση τη λειτουργία του κράτους που στηρίζεται στον συγκεκριμένο διαχωρισμό. Αυτό δεν σήμαινε ότι το δυναμικό του κράτους μειωνόταν. Απλά επαναπροσανατολιζόταν αφού εφ' εξής το ίδιο το κράτος δεν θα επέμβαινε στις αποτυχίες της αγοράς, καθώς αξιωματικά αυτή δεν αποτυγχάνει, μα θα δρούσε και θα εγγυόταν την απρόσκοπτη λειτουργία της και τον προσδιορισμό τούτης της λειτουργίας ως πρώτη προτεραιότητα σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο. Θα υπηρετούσε τη δικαιοσύνη της αγοράς ως αρχή διανομής της απόδοσης της παραγωγής και ταυτόχρονα το ατομικό συμφέρον των ιδιωτών ως αποκλειστικό κίνητρο, υποστηλώνοντας έτσι το συγκεκριμένο πρωτόκολλο της οικονομικής δραστηριότητας. Στο πλαίσιο αυτό η χρόνια θέση της συντακτικής ομάδας των «Global Competitiveness Reports» του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ η οποία αναφέρεται στον έκτο πυλώνα («Goods market efficiency») το 2010 και διατυπώνεται ως:

«The best possible environment for the exchange of goods requires a minimum of impediments to business activity through government intervention» (World Economic Forum, 2010, σελ.5)¹²⁶⁹.

δε συντηρείται μόνο, μα ενδυναμώνεται, εξελίσσεται διαχρονικά και διατυπώνεται ολοένα και πιο παρόμοια με οδηγία εγχειρίδιου χρήσης. Ελεύθερη προς ερμηνεία, σχετικιστική, ευέλικτη και λογικοφανώς αλάνθαστη ως πρωταρχική πλέον οδηγία της κυβερνητικής λειτουργίας, επιτρέπει την πολιτική σε όλα τα υπόλοιπα πεδία εκτός από εκείνο των επιχειρήσεων, όπου εποπτεύεται και εξασφαλίζεται η «ελάχιστη κυβερνητική παρέμβαση». Το κράτος από τον ορντολιμπεραλιστικό Hüter der Wettbewerbsordnung, καταλήγει σε Hüter der Ordnung des Geschäftsmann, όπου πλέον η αρχή του ανταγωνισμού αντικαθίσταται από την υποκειμενική, ρευστή αξιολόγηση και ερμηνεία μιας υφιστάμενης κατάστασης.

¹²⁶⁹ Η ίδια φράση στο Global Competitiveness Report για το έτος 2013-2014 διατυπώνεται ως «The best possible environment for the exchange of goods requires a minimum of government intervention that impedes business activity.» (World Economic Forum, 2013, σελ.6). Βλ. σελ 400-402.

Δεν μπορεί να αγνοηθεί το γεγονός πως οι παραπάνω μετασχηματισμοί του πολιτικού κατά τη διαχείριση της κρίσης στη ζώνη του κοινού νομίσματος λάμβαναν χώρα μέσα από υπερεθνικούς, ενωσιακούς διαύλους. Αυτό συνέβη σε μια περίοδο όπου το ίδιο το πολιτικό στη σφαίρα του ενωσιακού εγχειρήματος είχε απωλέσει όλες τις προ-Maastricht αναφορές του. Οι πρωτοβουλίες για την προώθηση της πολιτικής διάστασης της ενοποίησης είχαν προ πολλού σταματήσει, έπειτα από την πρόταση του Spinelii και την θέσπιση της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης. Ο προβληματισμός και οι διαφωνίες για τις προτεραιότητες και τον τρόπο υλοποίησης της ενοποιητικής διαδικασίας, όπως εκείνοι που διαγράφονταν κατά τη σύγγραφή της Έκθεσης Werner, απουσίαζαν καταφανώς στο κρισιακό περιβάλλον¹²⁷⁰. Πλέον, οι αποστειρωμένες αναφορές του πολιτικού, όπως αποδεικνύοταν από την παρότρυνση του ίδιου του Schäuble για την εγκαθίδρυση του θεσμού του «SpitzenKandidat» κατά την βράβειυσή του με το βραβείο του Καρλομάγνου, αφορούσαν μια χρόνια εκκρεμότητα η οποία έπρεπε διαδικαστικά να λυθεί και μάλιστα ακολουθώντας το δρόμο της τυπικής δημοκρατίας¹²⁷¹. Όμως παρά τη διαπραγματευτική ισχύ του γερμανού υπουργού Οικονομικών και το παράλληλο διαρκές αίτημα του Juncker, ακόμη και αυτή η εξέλιξη δεν κατάφερε να παγιωθεί. Το μετασχηματισμένο πολιτικό κατά τη διαχείριση της κρίσης απέχει τρομακτικά από εκείνο το πολιτικό που εξέφραζε ο αμερικανός πρόεδρος Franklin Roosevelt ήδη από τον Ιούνιο του 1936, όταν διατείνονταν πως « [...] freedom is no half-and-half affair. If the average citizen is guaranteed equal opportunity in the polling place, he must have equal opportunity in the market place. [...]». Αυτό το μετασχηματισμένο πολιτικό πια, φέρνει αντιμέτωπους αρκετούς πολίτες με την υλική στέρηση, αυξάνει την εργασιακή επισφάλεια και συρρικνώνει τη μεσαία τάξη¹²⁷². Χωρίς να αξιοποιεί τους μηχανισμούς φορολόγησης¹²⁷³, ωθεί μια κατακερματισμένη κοινωνία στην κατεύθυνση της προνεωτερικής κανονικοποίησης και αποδοχής της όξυνσης των ανισοτήτων.

¹²⁷⁰ Βλ. υποενότητα [2.2].

¹²⁷¹ Υπενθυμίζεται υποσημείωση [39], σελ.47.

¹²⁷² Βλ. αντίστοιχα για τη φτώχεια στην Ευρωπαϊκή Ένωση υποενότητα [9.5], για τον πληθυσμό που βρίσκεται αντιμέτωπος με την εργασιακή επισφάλεια και το «πρεκαριάτο» υποενότητα [9.6] και για τη συρρίκνωση της μεσαίας τάξης υποενότητα [9.7].

¹²⁷³ Βλ. υποενότητα [9.8].

Αντί επιλόγου – Unterm Strich

Η παραπάνω εργασία δεν αποτελεί αποκλειστικά στοχαστική, θεωρητική περιπλάνηση. Επιδιώκει να αποτελέσει μια πρακτική συμβολή στην πολιτική διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Όπως μελετήθηκε ο τρόπος της οικονομικής δραστηριότητας στο δισδιάστατο σύστημα της ανταγωνιστικότητας και της ανισότητας, διαπιστώθηκε πως η τεχνοκρατική προσέγγιση, απόρροια της συνεργασίας των εθνικών κυβερνήσεων και των θεσμικών οργάνων της Ένωσης δε λειτουργεί προς την κατεύθυνση της οικονομικής μεγέθυνσης και συνάμα καθιστά τις ευρωπαϊκές κοινωνίες ιδιαίτερα άνισες εσωτερικά και διακρατικά, ωθώντας σημαντικά τμήματα του κοινοτικού πληθυσμού στην ένδεια και στο περιθώριο. Όπως στοιχειοθετείται πρωτίστως στο δεύτερο μέρος της μελέτης, ο πληθωρισμικός συντονισμός και ο συντονισμός των μισθολογικών πολιτικών μεταξύ των κρατών - μελών, η τήρηση της διάκρισης ενδοκοινοτικού και εξωκοινοτικού εμπορίου και ο συνυπολογισμός της σε κάθε προτεινόμενη συναφή στρατηγική, η κοινοτική εξασφάλιση της πρόσβασης στην πίστωση και η διάχυση της έρευνας και ανάπτυξης στο σύνολο των κρατών-μελών της Ένωσης αποτελούν ορισμένες συμπερασματικές προτάσεις εφαρμοσμένης πολιτικής για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Η σημαντικότερη ωστόσο από αυτές τις προτάσεις αφορά τη συνειδητοποίηση της σημασίας της ειδικής σχέσης του πολιτικού με το οικονομικό για την κοινωνική οργάνωση και τούτη η επίγνωση μπορεί να ληφθεί μόνο ως πλαίσιο διαμόρφωσης γενικότερων κατευθυντήριων προτάσεων κοινωνικής μηχανικής.

Μακράν από οποιαδήποτε εργαλειακή ερμηνεία του πολιτικού που ενδεχομένως θα οδηγούσε στο κλασικό ερώτημα ποιος κατέχει την εξουσία και με στραμμένο το ερευνητικό ενδιαφέρον στο ζήτημα της συγκρότησης και αναπαραγωγής της εξουσίας, διερευνήθηκε κατά την παρούσα μελέτη η νοηματοδότηση της κρίσης στη ζώνη του κοινού νομίσματος και η αποτελεσματικότητα των πολιτικών διαχείρισης της. Η διατριβή κατέδειξε πως η Ευρωπαϊκή Ένωση ακολούθησε, με κύριο οδηγό τις γερμανικές κυβερνήσεις, το κοινωνικοοικονομικό παράδειγμα της ακραίας εκδοχής της αγοράς, το παράδειγμα της όξυνσης και κανονικοποίησης των ανισοτήτων. Ειδικότερα, δεν παρατηρήθηκε μια πολιτική «κακών επιλογών» σε μια κοινότητα πιστών με πλεόνασμα και οφειλέτριων με έλλειμμα χωρών όπως ισχυρίζονται οι

Walter et al. (2020), αλλά σμιλεύθηκε μια δέσμευση διαμόρφωσης των κοινωνικών σχέσεων, η οποία, αν και όχι ισόβαθμα, διατρέχει τις κοινωνίες όλων των κρατών μελών και συγχρόνως τα αξιακά θεμέλια και την πολιτική πράξη της εξέλιξης του εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Η τρέχουσα βιβλιογραφία φαίνεται να προσπερνά αυτή τη δέσμευση καθώς η Ένωση βρίσκεται στο επίκεντρο τριών ακόμη κρίσεων: της μεταναστευτικής, της υγειονομικής και της περιβαλλοντικής. Νέες μελέτες για τις αποκρίσεις της Κοινότητας στην πανδημία του COVID-19 (βλ. ενδεικτικά Schmidt (2020)) και καινούριες ανησυχητικές προβλέψεις για τις μεταναστευτικές ροές έπειτα από το «τέλος του Αμερικανικού αιώνα» (Borger, 2021) και την έξοδο των αμερικανικών δυνάμεων από το Αφγανιστάν, επισκιάζουν - εάν δε παραγκωνίζουν - τις αναλύσεις για την οικονομική κρίση στη ζώνη του κοινού νομίσματος στις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας. Παράλληλα, συλλογικοί τόμοι όπως εκείνος τον οποίο επιμελείται ο Jones (2020), εστιάζουν στη σύνηθη, χρόνια θεματολογία των ευρωπαϊκών σπουδών και επαναφέρουν ανεπίγνωστα το δημόσιο διάλογο σε ένα προγενέστερο, οικειότερο και αναμφισβήτητα «ασφαλέστερο», χωρίς έντονες αντιπαραθέσεις, στάδιο. Ο προβληματισμός για την ποιότητα των εθνικών δημοκρατιών των κρατών μελών, η συζήτηση για την πολυπολιτισμικότητα και τη θεμιτή στάση των ευρωπαϊκών κοινωνιών στη πρόκληση της μετανάστευσης, η διερεύνηση κατάλληλης στρατηγικής για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και ο αναστοχασμός για τον παγκόσμιο ρόλο της Ένωσης - ακόμη και λαμβάνοντας υπ' όψιν το γενικότερο πλαίσιο των εβδομήντα σχεδόν ετών του ενωσιακού εγχειρήματος - αποτελούν δικαιολογημένα και εύστοχα αφετηρίες πονημάτων, αλλά ταυτόχρονα εγκυμονούν τον κίνδυνο αγνόησης μιας καθολικότερης κοινωνικής διεργασίας εντός των ευρωπαϊκών κοινωνιών, όπως αυτή αναδεικνύεται στην παρούσα διατριβή.

Σε αντιδιαστολή προς τις παραπάνω δύο αναμενόμενες τάσεις, πιστεύω ότι η ανά χειρας μελέτη επιτρέπει, στοχεύει και καθιστά εφικτή μια νέα προσέγγιση των πρόσφατων γεγονότων σύμφωνα με την οποία η μεταναστευτική, η υγειονομική και η περιβαλλοντική κρίση δεν αποτελούν μόνο νέες προκλήσεις για το ενωσιακό εγχείρημα. Οι τρεις αυτές κρίσεις αποτελούν πεδία ελέγχου της ορθότητας και πληρότητας των μηχανισμών και των κανονισμών που εδραιώθηκαν και

υιοθετήθηκαν ήδη κατά την προηγούμενη -εάν θεωρηθεί ότι έχει πλέον τερματιστεί- οικονομική κρίση.

Μέχρι στιγμής αυτοί οι μηχανισμοί και οδηγίες/ρυθμίσεις φαίνεται να αποδεικνύονται ανεπαρκείς, εάν όχι λανθασμένοι. Ενδεικτικά, ενώ ο νέος πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής Joe Biden ενέκρινε τον Μάρτιο ως πρώτο βήμα το ποσό των 1,9 τρισεκατομμυρίων δολλαρίων για τη λήψη μέτρων ενίσχυσης της εθνικής οικονομίας με στόχο την αντιμετώπιση της πανδημικής κρίσης ¹²⁷⁴, η Ένωση ενέκρινε την πρώτη δόση του αντίστοιχου προγράμματος ενίσχυσης, συνολικής αξίας μόλις 800 δισεκατομμυρίων δολλαρίων, τέσσερις μήνες αργότερα ¹²⁷⁵. Για όσους ισχυρίζονται πως η ταχύτητα της απόκρισης και το μέγεθος της οικονομικής βοήθειας δεν αποδεικνύουν τίποτε αρνητικό για την Ένωση, αλλά μαρτυρούν απλά ένα διαφορετικό τρόπο αντιμετώπισης της συγκεκριμένης κρίσης, ας ανατρέξουν στις δηλώσεις του Trichet για τις πολιτικές λιτότητας τον Ιανουάριο του 2011 και στη συνέχεια στα διαγράμματα οικονομικής μεγέθυνσης που παρατίθενται στην παρούσα μελέτη, στοιχεία τα οποία διαφωτίζουν τις συνέπειες αυτής της διαφοροποίησης.

Υπό το παραπάνω πρίσμα επομένως της αναμφισβήτητα μερικώς τουλάχιστον αποτυχίας, προκύπτουν ποικίλα ερωτήματα με σημαντικότερο εκείνο που αφορά την επόμενη και πάντοτε προσωρινή θέση του εκκρεμούς. Θα καταφέρει το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης να αποδευτεθεί από το νεφέλωμα του νεοφιλελευθερισμού και να επιστρέψει σε μια ανδιαμόρφωση και ανασυγκρότηση του μεταπολεμικού κεϋνσιανού, σοσιαλ-δημοκρατικού μοντέλου ή η μεταπολεμική κεϋνσιανή τριακονταετία θα αποτελέσει απλά ένα ιστορικό διάλειμμα; Ποιο πολιτικό υποκείμενο και υπό ποιους όρους θα μπορέσει να εξουδετερώσει, να άρει τις σχετικές αντιστάσεις; Μέχρι να δοθεί απάντηση σε αυτό το ερώτημα, μια βεβαιότητα προβάλλει. Όσο οι δυνάμεις του εξω-ευρωπαϊκού αντιδημοκρατικού κόσμου ενισχύονται και το κοινωνικοοικονομικό παράδειγμα της ακραίας εκδοχής της αγοράς θεμελιώνεται ενδοκοινοτικά, ένας κατεξοχήν τόπος δημοκρατικής κοινωνικής οργάνωσης, ο ευρωπαϊκός, συρρικνώνεται. Η επέκταση της δημοκρατίας από την πολιτική στην οικονομία, «ένα ατελές πρόγραμμα που ο φασισμός

¹²⁷⁴ <https://www.nytimes.com/2021/03/07/us/politics/whats-in-the-stimulus-bill.html>

¹²⁷⁵ <https://www.dw.com/en/eu-approves-first-stage-of-covid-rescue-plan/a-58253280>

κατήργησε πλήρως», όπως επισημαίνει ο Polanyi (Polanyi, 2021, σελ. 33), συνεχίζει να αναστέλλεται.

Στις συνθήκες αυτές, μια ανορθόδοξη αναμέτρηση διαφαίνεται. Η οικονομική ελευθερία της ιδιωτικής ιδιοποίησης, η οποία επιχειρεί να απαλλαγεί από (αυτό)δεσμευτικούς κανόνες με κάθε τίμημα, ενδεχομένως να κληθεί να συμπράξει και να συνεργαστεί με τέτοιες κεντρικές πολιτικές ελέγχου και επιτήρησης, εξαιτίας των οποίων θα βρεθεί στη συνέχεια και αιφνιδιαστικά αντιμέτωπη με την ολοκληρωτική της άρση. Κατάσταση στην οποία θα οδηγούσε η υπό αυτούς τους όρους εσωτερική διάβρωση της φιλελεύθερης δημοκρατίας και η επικράτηση του αυταρχικού κινεζικού καπιταλισμού ως πλουτοπαραγωγικού μοντέλου σε παγκόσμια κλίμακα.

Ελληνική Βιβλιογραφία (Αναφορές)

Αρανίτου, Β. (2011). Ξαναδιαβάζοντας τους κλασικούς. «Όσο περισσότερο ευημερεί μια χώρα, τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα να διατηρηθεί σε αυτήν η δημοκρατία». Η επικαιρότητα (;) μιας αναλυτικής παρατήρησης. *Επιστήμη και Κοινωνία*, Τεύχος 27.

Αρανίτου, Β. (2019). *Η μεσαία τάξη στην Ελλάδα την εποχή των μνημονίων. Μεταξύ κατάρρευσης και ανθεκτικότητας, β' έκδοση*. Εκδόσεις: Θεμέλιο.

Αφεντούλη, Ι. (1997). Εισαγωγή. Στο: Ι. Αφεντούλη (Επιμ.), *Ποια Ευρώπη θέλουμε* (σσ. 9-35). Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης.

Βαρουφάκης, Γ. (2011). *Κρίσης λεξιλόγιο. Οι οικονομικοί όροι που μας καταδυναστεύουν*. Αθήνα: Εκδόσεις Ποταμός.

Βοσκόπουλος, Γ. (2009). *Ευρωπαϊκή Ένωση. Θεσμοί, Πολιτικές, Προκλήσεις, Προβληματισμοί*. Αθήνα: Επίκεντρο.

Γκαργκάνας, Ν. (2013). *Η αντιμετώπιση της κρίσης της ζώνης του ευρώ και η μετάβαση προς μια πιο ολοκληρωμένη Οικονομική και Νομισματική Ένωση*. Ανακτήθηκε από ΕΛΙΑΜΕΠ, Παρατηρητήριο για την Κρίση, Κείμενο πολιτικής, Νο. 10, Μάιος, στον ιστότοπο http://crisisobs.gr/wp-content/uploads/2013/05/POLICY-PAPER-No10.2013_N%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CE%BB%CE%B1%CE%BF%CF%82-%CE%93%CE%BA%CE%B1%CF%81%CE%B3%CE%BA%CE%AC%CE%BD%CE%B1%CF%82.pdf.

Γκιλλουί, Κ. (2019). *No Society: Το τέλος της μεσαίας τάξης της Δύσης*. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.

Γναρδέλλης, Χ. (2003). *Εφαρμοσμένη Στατιστική*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Δεδουσόπουλος, Α. (2000). *Θεωρίες της Ανεργίας*. Αθήνα: Τυπωθύτω/Δαρδανός.

Δριτσάκης, Ν. (2011). Ισοτιμία αγοραστικής δύναμης και έλεγχοι μοναδιαίας ρίζας σε πάνελ δεδομένα. Στο 24^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Στατιστικής, 27 Απριλίου – 1^η Μαΐου 2011 (σσ. 113-124). Πάτρα: Ελληνικό Στατιστικό Ινστιτούτο (Ε.Σ.Ι.).

Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ) (2019). Δελτίο Τύπου. Κίνδυνος Φτώχειας. Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών: Έτος 2018 (Περίοδος αναφοράς εισοδήματος 2017). *Δελτίο Τύπου*, 21 Ιουνίου. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου

2021, από <https://crisisobs.gr/2019/06/deltio-tyroy-ereyna-eisodimatos-kai-synthikon-diaviosis-ton-noikokyriion-etos-2018/>

Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, (2008). *Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στο Συμβούλιο, στην Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και στην Επιτροπή των Περιφερειών. Προτεραιότητα στις μικρές επιχειρήσεις. Μια «Small Business Act» για την Ευρώπη, COM(2008) 394 τελικό.*

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (1997). *Η οικονομική κατάσταση στην Ευρωπαϊκή Ένωση.* Ανακτήθηκε από https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/IP_97_331

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2018). *Έκθεση Σύγκλισης 2018, COM(2018) 370 final.*

Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, (2011). ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΘΕΣΗ 2011. Ανακτήθηκε από <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/annrep/ar2011el.pdf>

Ηλιόπουλος, Κ. Π. (2007). Η πολιτική ανταγωνισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στο Ν. Μαραβέγιας & Μ. Τσινιζέλης (Επιμ.), *Νέα Ευρωπαϊκή Ένωση. Οργάνωση και Πολιτικές. 50 χρόνια* (σσ. 540-583). Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.

INE (2011α). *Αναδιαρθρώσεις και κλαδική εξειδίκευση της ελληνικής οικονομίας και των περιφερειών στις απαρχές του 21ου αιώνα.* Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, μελέτες (Studies), No. 10, Φεβρουάριος.

INE (2011β). *Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα και την Ευρώπη το 2011.* Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, μελέτες (Studies), No. 17, Δεκέμβριος.

Ιωακειμίδης, Π. Κ. (1995). *Ευρωπαϊκή Πολιτική Ένωση. Θεωρία – Διαπραγμάτευση. Θεσμοί και Πολιτικές. Η συνθήκη του Maastricht και η Ελλάδα* (2^η έκδ.). Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.

Ιωακειμίδης, Π. Κ. (2008). *Η Συνθήκη της Λισσαβώνας: Παρουσίαση, ανάλυση, αξιολόγηση.* Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.

Καζάκος, Π. (2004). Η ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στο Ν. Μαραβέγιας & Μ. Τσινιζέλης (επιμ.), *Η ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Θεσμικές πολιτικές και οικονομικές πτυχές* (σσ. 241-285). Αθήνα: Εκδόσεις ΘΕΜΕΛΙΟ.

Κονιτσιώτη, Ε. (2011). Εθνικά Κοινοβούλια και Υπερ-Εθνική Δημοκρατία: Η πρόκληση της Συνθήκης της Λισσαβώνας. *Κέντρο Ευρωπαϊκής Διακυβέρνησης (Κ.Ε.ΔΙΑ)*, Working Paper, No. 02.

Κουτσιαράς, Ν. (2013). *Οι καιροί αλλάζουν – εμείς; Κείμενα για την Ευρωπαϊκή πολιτική οικονομία πριν και μετά την κρίση*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Μαντζούφας, Π. (2013). Ο "χρυσός" δημοσιονομικός κανόνας στο Σύνταγμα. Λύση του προβλήματος ή ένα ακόμα εμπόδιο στην οικονομική προσαρμογή και στην προστασία των δικαιωμάτων.

Μαραβέγιας, Ν. & Τσινισιζέλης, Μ. (Επιμ.) (2004). *Η ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θεσμικές, Πολιτικές και Οικονομικές Πτυχές*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.

Μαραβέγιας, Ν. & Τσινισιζέλης, Μ. (Επιμ.) (2007). *Νέα Ευρωπαϊκή Ένωση. Οργάνωση και Πολιτικές. 50 χρόνια*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.

Μαραβέγιας, Ν. & Κατσίκας, Δ. (2016α). Τα οικονομικά της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Στο: Ν. Μαραβέγιας (Επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ένωση: Δημιουργία, εξέλιξη, προοπτικές* (σσ. 149-189). Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Μαραβέγιας, Ν. & Κατσίκας, Δ. (2016β). Οι πολιτικές προϋποθέσεις της ευρωπαϊκής οικονομικής διακυβέρνησης. Στο: Α-Ι. Δ. Μεταξάς (Επιμ.), *Πολιτική Επιστήμη: Τόμος VII, Διεθνείς Σχέσεις* (σσ. 291-314). Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης.

Μαρκής, Ι. (2000). *Η κατασκευή της Ευρώπης. Παραδοξίες της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Μαρξ, Κ. & Εγκελς, Φ. (2004). *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρτίνος, Ν. (2004). Θεωρία της διεθνούς οικονομικής ολοκλήρωσης. Στο Ν. Μαραβέγιας & Μ. Τσινισιζέλης (επιμ.), *Η ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Θεσμικές πολιτικές και οικονομικές πτυχές* (σσ. 221-240). Αθήνα: Εκδόσεις ΘΕΜΕΛΙΟ.

Μαυρογορδάτος, Γ.Θ. (2001). *Ομάδες Πίεσης και Δημοκρατία*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Μηλιός, Γ., Λαπασιώρας, Σ. & Οικονομάκης Γ. (2011). *Εισαγωγή στην οικονομική ανάλυση*. Αθήνα: Εκδόσεις νήσος.

Μιχαλόπουλος, Ν. (2003). *Από τη Δημόσια Γραφειοκρατία στο Δημόσιο Management*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Μοσχονάς, Γ. (2008). Ισχυρή Ευρώπη, Ασθενή Κόμματα. *ΤΑ ΝΕΑ*. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.tanea.gr/2008/06/13/greece/triti-apopsi-isxyri-eyrwpi-astheni-kommata/>.

Μούσης, Ν. (2015). *Ευρωπαϊκή Ένωση: Δίκαιο, Οικονομία, Πολιτική* (15^η έκδ.) Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Μπλαϊρ, Τ. (1997). Το στοίχημα της Κεντροαριστεράς. Στο: Ι. Αφεντούλη (Επιμ.), *Ποια Ευρώπη θέλουμε* (σσ. 57-76). Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης.

Νικολακοπούλου-Στεφάνου, Η. (1993). Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική: Κατευθύνσεις και Προοπτικές. Στο Θ. Χριστοδουλίδης & Κ. Στεφάνου (Επιμ.), *Η συνθήκη του Μάαστριχτ. Συνθετική Θεώρηση* (σσ. 191-228). Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης.

Ντούρας, Α., Πατσουράκης, Ε., Ρώτας, Κ. & Πέτρου, Α. (2015). Η Οικονομική Διακυβέρνηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση. *Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης*, Ομαδική Εργασία.

Ολάντ, Φ. (2012). *Να αλλάξουμε το πεπρωμένο*. Αθήνα: Εκδόσεις ΠΟΛΙΣ.

Παπαγιάννης, Δ. Ι. (2016). *Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, 5^η έκδοση. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Παπαδοπούλου, Λ. (2012). Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Τίτλος II: Διατάξεις Περί Δημοκρατικών Αρχών. Στο Β. Σκουρής (Επιμ.) (2020), *Συνθήκη της Λισσαβώνας. Ερμηνεία κατ' άρθρον. Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση - Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης – Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων* (σσ. 112-136). Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από https://www.constitutionalism.gr/wp-content/uploads/2014/03/2012_Papadopoulou_SEE_arthra_10-11-12_europaiki-dimokratia.pdf.

Πασσάς, Α. (2012). *Η Εθνική Δημόσια Διοίκηση στην Ευρωπαϊκή Ενωσιακή Πολιτική Διαδικασία*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Πολάνυι, Κ. (2021). *Ο Φασιστικός Ιός: Κείμενα της περιόδου 1923-1960*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Πουλαντζάς, Ν. (1981). *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*. Αθήνα:

Θεμέλιο.

Σκανδάμης, Ν. (1990). *Η κοινοτική λειτουργία της εθνικής διοίκησης*. Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.

Σκανδάμης, Ν. (1994). *Κράτος, Δίκαιο & Κοινωνία στην ενοποιημένη Ευρώπη – Διεπιστημονικές προσεγγίσεις με άξονα το Δίκαιο*. Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.

Σκανδάμης, Ν. (2006). *Το παράδειγμα της Ευρωπαϊκής Διακυβέρνησης. Μεταξύ κυριαρχίας και αγοράς*. Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.

Σμιτ, Χ. (1997). *Η Γερμανία μετά τον Ψυχρό Πόλεμο και η Ευρώπη*. Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης.

Στεφάνου, Κ. & Καταπόδης, Γ. (Επιμ.) (2008). *Οι Ευρωπαϊκές Συνθήκες μετά την αναθεώρηση της Λισσαβώνας*. Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.

Στεφάνου, Κ., Τσινισιζέλης, Μ., Φατούρος, Α. & Χριστοδουλίδης, Θ. (Επιμ.) (2006). *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές, Τόμος Α: Ενοποιητική δυναμική – Δικαιοταξία – Διακυβέρνηση*. Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης.

Συμβούλιο Ευρωπαϊκής Ένωσης (2003). *Οδηγία 2003/48/ΕΚ του Συμβουλίου της 3^{ης} Ιουνίου 2003 για τη φορολόγηση των υπό μορφή τόκων εισοδημάτων από αποταμιεύσεις (2003/48/ΕΚ)*. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32003L0048&qid=1626720152511&from=EN>

Συμβούλιο Ευρωπαϊκής Ένωσης (2006). *Οδηγία 2006/112/ΕΚ του Συμβουλίου της 28^{ης} Νοεμβρίου 2006 σχετικά με το κοινό σύστημα φόρου προστιθέμενης αξίας (2006/112/ΕΚ)*. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32006L0112&qid=1626720309748&from=EN>

Συμβούλιο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (1972). *Οδηγία του Συμβουλίου της 19^{ης} Δεκεμβρίου 1972 περί των φόρων, πλην των φόρων κύκλου εργασιών, οι οποίοι επιβαρύνουν την κατανάλωση των επεξεργασμένων καπνών (72/464/ΕΟΚ)*. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:31972L0464&qid=1626719078906&from=EN>

Συμβούλιο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (1977). *Έκτη Οδηγία του Συμβουλίου της 17^{ης} Μαΐου 1972 περί έναρμονίσεως των νομοθεσιών των Κρατών μελών, των σχετικών*

μέ τους φόρους κύκλου εργασιών - Κοινό σύστημα φόρου προστιθεμένης αξίας: ομοιόμορφη φορολογική βάση (77/388/ΕΟΚ). Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:31977L0388&qid=1626719806522&from=EN>

Συμβούλιο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (1989). *Δεύτερη Τραπεζική Οδηγία* (89/646/ΕΟΚ). Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A31989L0646>.

Συμβούλιο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (1990). *Οδηγία του Συμβουλίου της 23^{ης} Ιουλίου 1990 σχετικά με το κοινό φορολογικό καθεστώς για τις συγχωνεύσεις, διασπάσεις, εισφορές ενεργητικού και ανταλλαγές μετοχών που αφορούν εταιρείες διαφορετικών κρατών μελών* (90/434/ΕΟΚ). Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:31990L0434&qid=1626719345134&from=EN>

Συμβούλιο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (1990). *Οδηγία του Συμβουλίου της 23^{ης} Ιουλίου 1990 σχετικά με το κοινό φορολογικό καθεστώς το οποίο ισχύει για τις μητρικές και τις θυγατρικές εταιρείες διαφορετικών κρατών μελών* (90/435/ΕΟΚ). Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:31990L0435&qid=1626719628608&from=EN>

Ταγαράς, Χ. (2004). Η ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στο Ν. Μαραβέγιας & Μ. Τσινισιζέλης (επιμ.), *Η ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Θεσμικές πολιτικές και οικονομικές πτυχές* (σσ. 97-126). Αθήνα: Εκδόσεις ΘΕΜΕΛΙΟ.

Τσαντίλης, Δ. & Χατζημπίρος, Κ. (2007). Η περιβαλλοντική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στο Ν. Μαραβέγιας & Μ. Τσινισιζέλης (Επιμ.), *Νέα Ευρωπαϊκή Ένωση. Οργάνωση και Πολιτικές. 50 χρόνια* (σσ. 634-669). Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.

Τσάτσος, Δ. (1997). *Επίμαχες έννοιες της ευρωπαϊκής ενωσιακής τάξης: Μεθοδολογική συμβολή στην ερμηνεία των ευρωπαϊκών ενωσιακών θεσμών*. Αθήνα - Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλα.

Τσάτσος, Δ. (2001). *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία. Για μια ένωση λαών με ισχυρές πατρίδες*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Τσάτσος, Δ. (2007). *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία. Για μια Ευρωπαϊκή Ένωση των Κρατών, των Λαών, των Πολιτών και του Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Πολιτισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Α.Α. Λιβάνη.

- Τσβάιχ, Σ. (1932/2017). *Έκκληση προς τους Ευρωπαίους*. Αθήνα: Εκδόσεις Μελάι.
- Τσινισιζέλης, Μ. & Χρυσόχου, Δ. (2007). Πολιτική Θεωρία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης: Από το λειτουργισμό στο νέο ρεπουμπλικανισμό. Στο Ν. Μαραβέγιας & Μ. Τσινισιζέλης (Επιμ.), *Νέα Ευρωπαϊκή Ένωση. Οργάνωση και Πολιτικές. 50 χρόνια* (σσ. 96-163). Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.
- Τσούκαλης, Λ. (1998). *Η νέα ευρωπαϊκή οικονομία: Στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Τσούκαλης, Λ. (2007). Η Ευρωπαϊκή Νομισματική Ένωση. Στο: Ν. Μαραβέγιας & Μ. Τσινισιζέλης (Επιμ.), *Νέα Ευρωπαϊκή Ένωση. Οργάνωση και Πολιτικές. 50 χρόνια* (σσ. 289-315). Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.
- Τσούκαλης, Λ. (2014). *Η δυστυχής Ένωση: Η Ευρώπη χρειάζεται μια Νέα Μεγάλη Συμφωνία*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Τσούκαλης, Λ. (2015). *Ποια Ευρώπη;* (2^η εκδ.). Αθήνα: Εκδόσεις Ποταμός.
- Τσούκαλης, Λ. (2016). *Υπεράσπιση της Ευρώπης. Μπορεί να σωθεί το ευρωπαϊκό εγχείρημα και με ποια μορφή;*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδόπουλος.
- Υφαντόπουλος, Γ. (2007). Η κοινωνική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στο: Ν. Μαραβέγιας & Μ. Τσινισιζέλης (Επιμ.), *Νέα Ευρωπαϊκή Ένωση. Οργάνωση και Πολιτικές. 50 χρόνια* (σσ. 670-698). Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.
- Φίλιας, Β. (επ.) (1996). *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών – Δεύτερη Συμπληρωμένη Έκδοση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Φερώνας, Α. (2009). Κοινωνία των πολιτών: η θεσμική συγκρότηση και ο ρόλος της σε Ευρωπαϊκή Ένωση και Ελλάδα. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τόμος ΙΔ (56), σσ. 43-69.
- Χάμπερμας, Γ. (2012). *Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Χαραλάμπης, Δ. (1985). *Στρατός και Πολιτική Εξουσία: Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Αθήνα: Εξάντας.
- Χαραλάμπης, Δ. (1998). *Δημοκρατία και Παγκοσμιοποίηση. Η έννοια του ανθρώπου στη Νεωτερικότητα: Πραγματική αφαίρεση και ορθός λόγος*. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη

Καράγιωργα.

Χαραλάμπης, Δ. (2012). Οι έννοιες του Δημόσιου Αγαθού και του Συμφέροντος εις την Κανονιστική Πολιτική Θεωρία και οι επιπτώσεις της Απορρύθμισης. Στο Ι. Στράγγας, Α. Χάνος, Χ. Παπαχαραλάμπους και Χ. Τσούκα (επιμ.), *Αγαθό, συμφέρον και δίκαιο* (σελ.131-193). Baden-Baden, Paris, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Nomos, L' Harmattan, Εκδόσεις Σάκκουλα.

Χαραλάμπης, Δ. (2013). Προσαρμοσμένη στην αγορά Δημοκρατία και ανισότητα. Στο *Επετειακός τόμος για τη συμπλήρωση 20 χρόνων λειτουργίας του Τμήματος Επικοινωνίας και Μέσων Ενημέρωσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*, (σελ. 122-145). Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Χαραλάμπης, Δ. (2016). Η έννοια του Πολιτικού και της πολιτικής. Σημασιολογικές αποκλίσεις και συγκλίσεις περιεχομένων. Στο Α-Ι. Δ. Μεταξάς (επιμ.), *Πολιτική Επιστήμη, Διακλαδική και συγχρονική διερεύνηση της πολιτικής πράξης, τόμοι Ι-Χ* (Τόμος VIII, σελ. 128-157). Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης.

Χαραλάμπης, Δ. (2018). Πολιτική και κοινωνική συμμετοχή: πραγματικότητα και αυταπάτη. (Η αντοχή του κυρίαρχου παραδείγματος: Ανισότητα και μετα-δημοκρατία). Στο Μ. Αγγελίδης (επιμ.), *Κοινωνική και πολιτική Εκπροσώπηση. Προκλήσεις και Προοπτικές στη Δημοκρατία τον 21^ο αιώνα*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.

Χατζησταύρου, Φ. (2018). *Ποιος κυβερνά την Ευρώπη; Οι δομές εξουσίας μετά την οικονομική κρίση*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Τζιόλα.

Χίου-Μανιατοπούλου, Θ. (2008). *Η Μεταρρυθμιστική Συνθήκη της Λισαβώνας*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Χρυσόχοου, Δ. Ν. (2019). *Πολιτειολογία των ενώσεων*. Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης.

Acemoglu, D. & Robinson, J. A. (2013). *Γιατί αποτυγχάνουν τα έθνη: Οι καταβολές της ισχύος, της ευημερίας και της φτώχειας*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Α.Α. Λιβάνη.

Agamben, G. (2013). Εισαγωγικό σημείωμα πάνω στην έννοια της δημοκρατίας. Στο Δ. Βεργέτης (επιμ.), *Πού πηγαίνει η δημοκρατία;*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Bale, T. (2011). *Πολιτική στις χώρες της Ευρώπης. Πολυεπίπεδη διακυβέρνηση και αλληλεπιδράσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Beck, U. (2013). *Από τον Μακιαβέλλι στη Μερκιαβέλλι. Η γερμανική Ευρώπη και οι στρατηγικές εξουσίας της κρίσης*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Berend, I. T. (2009). *Οικονομική Ιστορία του Ευρωπαϊκού 20^{ου} Αιώνα. Τα οικονομικά καθεστώτα από το Laissez-Faire στην Παγκοσμιοποίηση*. Εκδόσεις: GUTENBERG.

Berstein, S. & Milza, P. (1997). *Ιστορία της Ευρώπης 1. Από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά Κράτη 5^{ος} – 18^{ος} Αιώνας*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Burda, M. & Wyplosz, C. (2008). *Ευρωπαϊκή Μακροοικονομική*. Αθήνα: GUTENBERG.

Cohen, D. (2013). *HOMO ECONOMICUS, Ένας (παραστρατημένος) προφήτης της νέας εποχής*. Αθήνα: ΠΟΛΙΣ

Cohn-Bendit, D. & Verhofstadt, G. (2012). *Ξύπνα Ευρώπη! Ένα μανιφέστο για μια άλλη Ευρώπη*. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.

Crouch, C. (2011). *Ο περίεργος μη θάνατος του νεοφιλελευθερισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Εκκρεμές.

Delanty, G. (2016). *Επινοώντας την Ευρώπη. Ιδέα, Ταυτότητα, Πραγματικότητα*. Αθήνα: Εκδόσεις Ασίνη.

Eichengreen, B. (2013). *Η Ευρωπαϊκή Οικονομία μετά το 1945*. Εκδόσεις: Αλεξάνδρεια.

Featherstone, K. (2012). *Le choc de la nouvelle? Maastricht, déjà vu and EMU reform. Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, 39, σσ. 20-39.*

Friedman, M. (2012). *Καπιταλισμός και Ελευθερία*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδόπουλος.

Gilpin, R. (2009). *Παγκόσμια Πολιτική Οικονομία. Η διεθνής οικονομική τάξη*. Αθήνα: Ποιότητα.

Glencross, A. (2015). *Η Πολιτική της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης*. Εκδόσεις: Ι. Σιδέρης.

Greenspan, A. (2007). *Η εποχή των αναταράξεων: Περιπέτειες σε ένα νέο κόσμο*. Αθήνα: Ωκεανίδα.

Hayek, F. A. (2016). *Ο δρόμος προς τη δουλεία, 2^η έκδοση*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδόπουλος.

Hennette, S., Piketty, T., Sacriste, G. & Vauchez, A. (2017). *Για μια συνθήκη εκδημοκρατισμού της Ευρώπης*. Αθήνα: Εκδόσεις ΠΟΛΙΣ.

Heywood, A. (2006). *Εισαγωγή στην Πολιτική*. Αθήνα: Εκδόσεις ΠΟΛΙΣ.

Hix, S. (2009). *Το πολιτικό σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.

James, H. (2010). Η πτώση και η άνοδος της ευρωπαϊκής οικονομίας τον 20^ο αιώνα. Στο: T.C.W. Blanning (Επιμ.), *Ιστορία της Σύγχρονης Ευρώπης* (σσ. 257-293). Αθήνα: Εκδόσεις Τουρίκη.

Judt, T. (2012). *Η Ευρώπη μετά τον Πόλεμο*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Karatani, K. (2019). *Ο νεοφιλελευθερισμός ως ιστορικό στάδιο*. Αθήνα: Εκδόσεις ΠΛΕΘΡΟΝ Ε.Ε..

Kuhn, T.S. (1981/2008). *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*. Αθήνα: Εκδόσεις ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ.

Krugman, P. & Obstfeld, M. (2011). *Διεθνής Οικονομική. Θεωρία και Πολιτική* (3^η έκδ.). Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική

Krugman, P. (2012). *Τέλος στην ύφεση τώρα!* (2^η έκδ.). Αθήνα: Εκδόσεις ΠΟΛΙΣ.

Levitsky, S. & Ziblatt, D. (2018). *Πώς πεθαίνουν οι δημοκρατίες*. Εκδόσεις: Μεταίχμιο.

Mankiw, G.N. & Taylor, M.P. (2010α). *Αρχές Οικονομικής Θεωρίας. Με αναφορά στις Ευρωπαϊκές Οικονομίες. ΜΙΚΡΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ*. Αθήνα: GUTENBERG.

Mankiw, G.N. & Taylor, M.P. (2010β). *Αρχές Οικονομικής Θεωρίας. Με αναφορά στις Ευρωπαϊκές Οικονομίες. ΜΑΚΡΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ*. Αθήνα: GUTENBERG.

Martinussen, J. (2007). *Κοινωνία, Κράτος, Αγορά. Θεωρίες της Ανάπτυξης*. Αθήνα: Σαββάλας.

Mazower, M. (2013). *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο Ευρωπαϊκός Εικοστός Αιώνας* (5^η έκδ.). Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Milanovic, B. (2019). *Παγκόσμια ανισότητα: Η οικονομική ανισότητα στην εποχή της*

παγκοσμιοποίησης. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Mitterrand, F. (2000). *Περί Γερμανίας, Περί Γαλλίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Προσκήνιο.

Nugent, N. (2003). *Πολιτική και Διακυβέρνηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση*. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας.

Nugent, N. (2012). *Πολιτική και Διακυβέρνηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Ιστορία, Θεσμοί, Πολιτικές (Γ' πλήρως αναθεωρημένη έκδοση)*. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας.

Parrella, B. & Krikoni, V. (Επιμ.) (2013). *Η Ευρώπη σε κρίση. Κάλυψη από τα Μέσα των Πολιτών στο Global Voices*.

Piketty, T. (2007/2014). *Η οικονομία των ανισοτήτων*. Αθήνα: Εκδόσεις ΠΟΛΙΣ.

Piketty, T. (2014/2017). *Το Κεφάλαιο τον 21^ο αιώνα*. Αθήνα: Εκδόσεις ΠΟΛΙΣ.

Pisani – Ferry, J. (2012). *Η αφύπνιση των δαιμόνων. Η κρίση του ευρώ και πώς να βγούμε από αυτήν*. Αθήνα: Εκδόσεις ΠΟΛΙΣ.

Qvortrup, M. (2019). *ΑΝΓΚΕΛΑ ΜΕΡΚΕΛ. Η Σιδηρά Κυρία της Ευρώπης*. Αθήνα: Εκδόσεις ΟΞΥ.

Reynolds, D. (2010). *Η διαίρεση και η επανένωση της Ευρώπης (1945-1995)*. Στο: T.C.W. Blanning (Επιμ.), *Ιστορία της Σύγχρονης Ευρώπης* (σσ. 385-418). Αθήνα: Εκδόσεις Τουρίκη.

Robertson, J. (2019). *Διαφωτισμός. Μια συνοπτική εισαγωγή*. Αθήνα: Επίκεντρο Α.Ε..

Rousseau, J. – J. (2019). *Χειρόγραφο της Γενεύης. Το Κοινωνικό Συμβόλαιο πριν το Κοινωνικό Συμβόλαιο*. Αθήνα: Εκδόσεις ΕΡΜΑ.

Schmidt, M. G. (2004). *Θεωρίες της Δημοκρατίας*. Αθήνα: Σαββάλας.

Soros, G. (2014). *Το στοίχημα για την Ευρώπη. Συνομιλώντας με τον Γκρέγκορ Πέτερ Σμιτς*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Stiglitz, J. (2016). *ΕΥΡΩ. Πως ένα κοινό νόμισμα απειλεί το μέλλον της Ευρώπης*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδόπουλος.

Streeck, W. (2016). *ΚΕΡΔΙΖΟΝΤΑΣ ΧΡΟΝΟ. Η καθυστερημένη κρίση του δημοκρατικού*

καπιταλισμού. Αθήνα: Εκδόσεις ΤΟΠΟΣ.

Toussaint, E. (2012). *Ο Νεοφιλελευθερισμός από τις απαρχές του μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Van Rompuy, H. (2014). *Η Ευρώπη στη θύελλα. Υποσχέσεις και Προκαταλήψεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδόπουλος.

Wallerstein, I. (2010). *Ευρωπαϊκός Οικουμενισμός. Η ρητορική της δύναμης*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Θύραθεν.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία (Αναφορές)

Τριακόσιες σαράντα επτά (347) δευτερεύουσες πηγές σε δικτυακούς τόπους, κυρίως δημοσιογραφικούς ιστότοπους ή ιστότοπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αναφέρονται για λόγους οικονομίας χώρου εντός του κειμένου στα αντίστοιχα σημεία σε υποσημειώσεις.

Aa. Vv. (2011). *L'autonomia della politica monetaria. Il divorzio Tesoro-Banca d'Italia trent'anni dopo*. Bologna: Il Mulino.

Abdelal, R. (2007). *Capital Rules: The Construction of Global Finance*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Abelshausen, W. (2009). *Des Kaisers neue Kleider? Wandlungen der Sozialen Marktwirtschaft*. Munich: Roman Herzog Institut.

Acton, G. (2016). Number of hedge funds continues to Shrink as Launches Fall to Financial Crisis Levels. News Story, CNBC, 16th December. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://finance.yahoo.com/news/number-hedge-funds-continues-shrink-093953907.html>.

Aeschimann, E. & Riché, P. (1996). *La Guerre de Sept Ans: Histoire secrete du franc fort 1989-1996*. Paris: Calmann-Levy.

Ahn, N., García, J. R. & Jimeno, J. F. (2004). The Impact of Unemployment on Individual Well-Being in the EU. *European Network of Economic Policy Research Institutes (ENEPRI)*, Working Paper, No. 29.

Aiyar, S. & Ebeke, C. H. (2019). The Threat of Inequality of Opportunity. *IMFBlog*. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://blogs.imf.org/2019/11/07/the-threat-of-inequality-of-opportunity/>.

Aizenman, J., Hutchison, M. & Jinjark, Y. (2013). What is the risk of European sovereign debt defaults? Fiscal space, CDS spreads and market pricing of risk. *Journal of International Money and Finance*, Vol. 34 (C), pp. 37–59.

Akerlof, G. & Yellen, J. (Eds.) (1986). *Efficiency Wage Models of the Labor Market*. New York: Cambridge University Press.

Akerlof, G. & Yellen, J. (1990). The fair wage-effort hypothesis and unemployment.

The Quarterly Journal of Economics, Vol. 105 (2), pp. 255-283.

Alabrese, E., Becker, S. O., Fetzer, T. & Novy, D. (2019). Who voted for Brexit? Individual and regional data combined. *European Journal of Political Economy*, Vol. 56 (C), pp. 132-150. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2018.08.002>

Aldington Report (1985). *Report from the Select Committee of the House of Lords on Overseas Trade*. London: HMSO.

Aldred, J. (2019). *License to be bad. How Economics Corrupted Us*. UK: Allen Lane.

Alesina, A. (1994). Political Models of Macroeconomic Policy and Fiscal Reforms. Στο S. Haggard & S. Webb, (Eds.), *Voting for Reform: Democracy, Political Liberalization, and Economic Adjustment*. New York, NY: Oxford University Press.

Alesina, A. & Ardagna, S. (1998). Tales of Fiscal Adjustments. *Economic Policy*, Vol. 13 (27), pp. 489-545.

Alesina, A. & Ardagna, S. (2010). Large Changes in Fiscal Policy: Taxes versus Spending. Στο J. R. Brown (Ed.), *Tax Policy and the Economy*, Volume 24 (pp.35-68). Chicago: University of Chicago Press.

Alesina, A. & Ferrara, E. L. (2001). Preferences for Redistribution in the Land of Opportunities. *National Bureau of Economic Research (NBER)*, Working Paper, No. 8267.

Alkire, S., Foster, J., Seth, S., Santos, M. E., Roche, J. M. & Ballon, P. (2015). *Multidimensional poverty measurement and analysis*. Oxford: Oxford University Press.

Alvadero, F., Atkinson, A. B., Piketty, T. & Saez, E. (2013). The Top 1 Percent in International and Historical Perspective. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 27 (3), pp.3-20.

Andersen, J. G. (2012). *Welfare States and Welfare State Theory*. Centre for Comparative Welfare Studies, Working Paper, Aalborg. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από https://www.politics-society.aau.dk/digitalAssets/684/684889_nr80_welfare-states-and-welfare-state-theory.pdf.

Andersen, S. S. & Burns, T. (1996). The European Union and the Erosion of Parliamentary Democracy: A Study of Post-parliamentary Governance. Στο S. S. Andersen & K. A. Eliassen (Eds.), *The European Union: How Democratic Is It?*. London:

Sage.

Anderson, C. (1998). When in doubt, use proxies: Attitudes toward domestic politics and support for European Integration. *Comparative Political Studies*, Vol. 31 (5), pp. 569–601.

Anderson, C., & Reichert, S. M. (1995). Economic benefits and support for membership in the EU: A cross-national analysis. *Journal of Public Policy*, Vol. 15 (3), pp. 231–249.

Andreff, W. (1992). French Privatization Techniques and Experience: A Model for Central-Eastern Europe?. Στο F. Targetti (Ed.), *Privatization in Europe: West and East Experiences*. Aldershot, UK: Dartmouth Publishing Company.

Angelini, E., Camba-Mendez, G., Giannone, D., Reichlin, L. & Rünstler, G. (2011). Short-term forecasts of euro area GDP growth. *The Econometrics Journal*, Vol. 14, pp. C25-C44. doi: 10.1111/j.1368-423X.2010.00328.x.

Anunziata, L. (2013) “Renzi Says goodbye to the “best generation”. The Generational Rebellion changes the Narrative”. Huffington Post Italy, December 15 2013. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από http://www.huffingtonpost.it/lucia-annunziata/renzi-da-laddio-alla-meglio-gioventu-la-ribellione-generazionale-cambia-la-narrativa-del-paese_b_4449682.html

Anxo, D. & Niklasson, H. (2006). The Swedish Model in Turbulent Times: Decline or Renaissance. *LERA 59th Annual Proceedings*, pp. 37-44. *International Labour Review*, Vol. 145, no. 4, pp. 339-371.

Applebaum, A. (2020). *Twilight of Democracy. The Failure of Politics And The Parting Of Friends*. London: Allen Lane.

Arcelli, M. & Micossi, S. (1997). La politica economica negli anni Ottanta (e nei primi anni novanta). Στο M. Arcelli (Ed.), *Storia, economia e società in Italia, 1947-1997*. Bari: Laterza.

Arestis, P. & Caner, A. (2010). Capital account liberalization and poverty: how close is the link?. *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 34 (2), pp. 295-323.

Armingeon, K. & Baccaro L. (2012). Political Economy of the Sovereign Debt Crisis: The Limits of Internal Devaluation. *Industrial Law Journal*, Vol. 41 (3), pp. 254- 275.

Armingeon, K. & Ceka, B. (2014). The loss of trust in the European Union during the great recession since 2007: The role of heuristics from the national political system. *European Union Politics*, Vol. 15 (1), pp. 82-107.

Arneson, R. (1989). *Equality and Equal Opportunity for Welfare*. *Philosophical Studies*, Vol. 56 (1), pp.77-93.

Arnold, M. & Buck, T. (2019). German economy contracts as global trade slowdown takes toll. *Financial Times*, 14 August 2019. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.ft.com/content/4d84e028-be58-11e9-b350-db00d509634e>.

Arpaia, A., Kiss, A. & Turrini, A. (2014). Is Unemployment Structural or Cyclical? Main Features of Job Matching in the EU after the Crisis. *Institute of Labor Economics (IZA)*, Policy Paper, No.91.

Arter, D. (2010). The Breakthrough of Another West European Populist Radical Right Party? The Case of the True Finns. *Government and Opposition*, Vol. 45 (4), pp. 484-504.

Ash, T. G. (2004). *Free World: America, Europe, and the Surprising Future of the West*. New York, NY: Random House.

Asmussen, J. (2012) 'Building Trust in a World of Unknown Unknowns: Central Bank Communication between Markets and Politics in the Crisis', Speech at the European Communication Summit 2012 (Brussels, 6 July).

Atkinson, A. B. (1970). On the measurement of inequality. *Journal of Economic Theory*, Vol. 2(3), pp.244-263.

Atkinson, A. B. (1996). Income distribution in Europe and the United States. *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 12 (1), pp.15-28.

Atkinson, A. (2015). *INEQUALITY: What can be done?*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Atkinson, A. (2019). *Measuring Poverty around the world*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.

Atkinson, A. B. & Brandolini, A. (2015). Unveiling the Ethics Behind Inequality Measurement: Dalton's Contribution to Economics. *The Economic Journal*, Vol. 125 (583), pp.209-234.

Atkinson, A. B., Piketty, T. & Saez, E. (2011). Top Incomes in the Long Run of History. *Journal of Economic Literature*, Vol. 49 (1), pp. 3-71.

Atkinson, R. D. (2007). *Boosting European Prosperity Through the Widespread Use of ICT*. Information Technology and Innovation Foundation (ITIF), November 2007. Ανακτήθηκε 2 Ιουλίου 2021, από <https://itif.org/publications/2007/11/07/boosting-european-prosperity-through-widespread-use-ict>.

Atkinson, S. E. & Halvorsen, R. (1986). The relative efficiency of public and private firms in a regulated environment: The case of U.S. electric utilities. *Journal of Public Economics*, Vol. 29 (3), pp. 281-294.

Audretsch, D. B. & Feldman, M. P. (1996). R&D spillovers and the geography of innovation and production. *The American Economic Review*, Vol. 86 (3), pp. 630-640.

Aujean, M. (2007). The future of non-discrimination: Direct taxation in Community law. Στο R. S. Avi-Yonah, J. R. Hines & M. Lang (Eds.), *Comparative fiscal federalism: Comparing the Court of Justice and the US Supreme Court's tax jurisprudence*. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International.

Avbelj, M. (2009). Can the New European Constitution Remedy the EU "Democratic Deficit"? Open Society Institute. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου, από <https://www.opensocietyfoundations.org/publications/can-new-european-constitution-remedy-eu-democratic-deficit>

Azpitarte, F. (2010). The Household Wealth Distribution in Spain: the Role of Housing and Financial Wealth. *Hacienda Publica Española/Revista de Economía Publica*, Vol. 94 (3), pp. 65-90.

Babecký, J., Du Caju, P., Kosma, T., Lawless, M., Messina, J. & Rõõm, T. (2009). Downward Nominal and Real Wage Rigidity. Survey Evidence from European Firms. *European Central Bank, Working Paper*, No. 1105.

Backhouse, R. E. (1994). *Economists and the Economy. The Evolution of Economic Ideas, Second Edition*. London: Routledge.

Badinger, H. (2005). Growth Effects of Economic Integration: Evidence from the EU Member States. *Review of World Economics*, Vol. 141 (1), pp. 50-78. DOI: 10.1007/s10290-005-0015-y.

Bahr, E. (1998). *Deutsche Interessen. Streitschrift zu Macht, Sicherheit und Außenpolitik*. München: Blessing Karl Verlag.

Bahr, E. (2003). *Der Deutsche Weg. Selbstverständlich und Normal*. München: Blessing Karl Verlag.

Bailey, V. (1977). Salvation army riots, the «Skeleton Army» and legal authority in the provincial town. Στο A. P. Donajgrodzki (Ed.), *Social Control in Nineteenth Century Britain* (pp. 231-253). London: Croom Helm.

Bailey, V. (Ed.) (1981). *Policing and Punishment in Nineteenth Century Britain*. London: Croom Helm. DOI : 10.4324/9781315673011

Bailey, V. (1993). The fabrication of deviance: «dangerous classes» and «criminal classes» in Victorian England. Στο J. Rule & R. Malcolmson (Eds.), *Protest and Survival. The Historical Experience. Essays for E.P. Thompson* (pp. 221-256). London: Merlin Press.

Baily, M. N. & Kirkegaard, J. F. (2004). *Transforming the European Economy*. Washington, DC: Institute for International Economics.

Baker, S., Bloom, N. & Davis, S. (2013). Measuring Economic Policy Uncertainty. *National Bureau of Economic Research (NBER)*, Working paper, No. 21633.

Bakija, J., Cole, A. & Heim, B. T. (2012). Jobs and Income Growth of Top Earners and the Causes of Changing Income Inequality: Evidence from U.S. Tax Return Data. *Williams College*, Department of Economics, Working Paper, No. 2010-22.

Bal, M. (2009). *Narratology: Introduction to the theory of narrative*. Toronto: University of Toronto Press.

Balassa, B. (1962). *Recent developments in the competitiveness of American industry and prospect for the future*. New Haven, CT: Yale University Press.

Balcerowicz, L., Rzonca, A., Kalina, L. & Łaszek, A. (2013). *Lisbon Council e-book - Economic Growth in the European Union*. Belgium: The Lisbon Council asbl.

Ball, L. & Mankiw, N. G. (2002). The NAIRU in Theory and Practice. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 16 (4), pp.115-136.

Bambra, C. & Eikemo, A. (2009). Welfare State Regimes, Unemployment and Health: A Comparative Study of Relationship Between Unemployment and Self-Reported Health in 23 European Countries. *Journal of Epidemiology and Community Health*, Vol. 63 (2), pp. 92-98. DOI: 10.1136/jech.2008.077354.

Banerjee, A. V. & Duflo, E. (2008). What is Middle Class about the Middle Classes around the World?. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 22 (2), pp. 3-28.

Barhoumi, K., Benk, S., Cristadoro, R., Reijer, A., Jakaitiene, A., Jelonek, P., Rua, A., Runstler, G., Ruth, K. Van, Nieuwenhuyze, Ch. (2008). Short-term forecasting of GDP using large monthly datasets a pseudo real-time forecast evaluation exercise. *ECB occasional paper No. 84*.

Barr, N. (2001). *The Welfare State as Piggy Bank: Information, Risk, Uncertainty, and the Role of the State*. Oxford: Oxford University Press.

Barro, R. J. (2000). Inequality and Growth in a Panel of Countries. *Journal of Economic Growth*, Vol. 5 (1), pp. 5-32.

Barry, F. (2003). Tax Policy, FDI and the Irish Economic Boom of the 1990s. *Economic Analysis and Policy*, Vol. 33 (2), pp.221-236. DOI: [10.1016/S0313-5926\(03\)50018-2](https://doi.org/10.1016/S0313-5926(03)50018-2)

Bartley, M. & Owen, C. (1996). Relationship between socioeconomic status, employment and health during economic change 1973-93. *British Medical Journal*, Vol. 313 (7055), pp.445-449.

Barton, D., Chen, Y. & Jin, A. (2013). Mapping China's middle class. *McKinsey Quarterly*, June.

Bastin, G. (2004). "Die Abrechnung". *Message*, No. 1, pp. 17–19.

Baum, A., Checherita-Westphal, C. & Rother, P. (2013). Debt and growth: New evidence for the euro area. *Journal of International Money and Finance*, Vol. 32 (c), pp. 809-821.

Baum, A., Ribeiro, M. P. & Weber, A. (2012). Fiscal Multipliers and the State of the Economy. *International Monetary Fund (IMF)*, Working Paper, No. 12/286.

Baxandall, P. (2004). *Constructing Unemployment: The Politics of Joblessness in East and West*. Aldershot: Ashgate.

Beach, D. (2013). The Fiscal Compact, Euro-Reforms and the Challenge for the Euro-Outs. Στο N. Hvidt & H. Mouritzen (Eds.), *Danish Foreign Policy Yearbook 2013* (pp. 113-133). Copenhagen: Danish Institute for International Studies (DIIS).

Bebchuk, L. & Fried, J. (2004). *Pay without Performance: The Unfulfilled Promise of Executive Compensation*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Beblo, M. & Knaus, T. (2001). Measuring income inequality in Euroland. *Review of Income and Wealth*, Vol. 47 (3), pp.301-333.

Bebr, G. (1994). Court of Justice: Judicial Protection and the Rule of Law. Στο D. Curtin & T. Heukels (Eds.), *Institutional Dynamics of European Integration: Essays in Honour of Henry G. Schermers, Volume II* (pp. 303-334). Dordrecht/Boston/London: Martinus Nijhoff Publishers.

Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.

Beck, U. (2004). Cosmopolitical realism: On the distinction between cosmopolitanism in philosophy and the social sciences. *Global Networks*, Vol. 4 (2), pp. 131–156.

Beetham, D. (1991). *The legitimation of power*. London: Macmillan.

Beetham, D. & Lord, C. (1998a). *Legitimacy and the EU*. Essex: Longman.

Beetham, D. & Lord, C. (1998b). Legitimacy and the European Union. Στο A. Weale & M. Nentwich (Eds.), *Political Theory and the European Union: Legitimacy, Constitutional Choice, and Citizenship* (Pt.I, 2). London: Routledge.

Beirne, J. & Fratzscher, M. (2013). The pricing of sovereign risk and contagion during the European sovereign debt crisis. *European Central Bank, Working Paper*, No. 1625.

Belkacem, L. (2002). Meaning and Definitions of Competitiveness. Στο *e-conference on Arab competitiveness*, The Arab Planning Institute – Kuwait. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από http://www.arabapi.org/ecac/posting_e2.htm.

Bellamy, R., & Castiglione, D. (2000). The uses of democracy: Reflections on the European democratic deficit. Στο E. O. Eriksen & J. E. Fossum (Eds.), *Democracy in the European Union: Integration through Deliberation?*. London: Routledge.

Bellofiore, R., Garibaldo, F. & Halevi, J. (2010). The global crisis and the crisis of European neomercantilism. Στο L. Panitch, G. Albo & V. Chibber (Eds.), *Socialist*

Register 2011: The crisis this time, (pp. 129-146). London: The Merlin Press.

Bennister, M., Worthy, B. & 'T Hart, P. (Eds.) (2017). *The Leadership Capital Index. A New Perspective On Political Leadership*. Oxford: Oxford University Press.

Ben-David, D. & Papell, D. (1995). Slowdowns and Meltdowns: Post-War Growth Evidence from 74 countries. *Centre for Economic Policy Research, Discussion Paper Series No. 1111*, February 1995.

Benoit, B. & Atkins, R. (2009). *Merkel mauls central banks*. Financial Times, June 3rd. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.ft.com/content/846fd756-4f90-11de-a692-00144feabdc0>.

Benson, D. & Jordan, A. (2011). Exploring the Tool-kit of European Integration Theory: What Role for Cooperative Federalism?. *Journal of European Integration*, Vol. 33 (1), pp. 1-17.

Berghanh, V. & Young, B. (2013). Reflections on Werner Bonefeld's 'Freedom and the Strong State: On German Ordoliberalism' and the Continuing Importance of the Ideas of Ordoliberalism to Understand Germany's (Contested) Role in Resolving the Eurozone Crisis. *New Political Economy*, Vol. 18 (5), pp. 768-778. DOI: 10.1080/13563467.2013.736959.

Bernstein, P. W. & Swan, A. (2007). *All the Money in the World: How The Forbes 400 Make – and Spend – Their Fortunes*. New York, NY: Alfred A. Knopf.

Bernstein, S. (1993). Les classes moyennes devant l'histoire. *Vingtième Siècle, Revue d' Histoire*, No. 37, pp. 3-12.

Bertelsmann Stiftung (Ed.) (2011). *The European Way of Life*. Gütersloh: Verlag Bertelsmann Stiftung.

Bertoldi, M. & Mc Innes, C. (2015). Can Trade Become Again an Engine of Growth for Europe and the World?. Στο L. Paganetto (Ed.), *Achieving Dynamism in an Anaemic Europe*, pp. 13-28. Switzerland: Springer International Publishing.

Bertrand, M. & Mullainathan, S. (2001). Are CEOs Rewarded for Luck? The Ones Without Principals Are. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 116 (3), pp. 901-932.

Beveridge, W. (1942). *Social Insurance and Allied Services*. London: His Majesty's Stationery Office.

Bevir, M. (2010). *Democratic governance*. Princeton University Press.

Bicakova, A. & Sierminska, E. M. (2008). Mortgage Market Maturity and Homeownership Inequality among Young Households: A Five-Country Perspective. *DIW Berlin, The German Socio-Economic Panel (SOEP)*, SOEPpapers on Multidisciplinary Panel Data Research, No. 90.

Biebricher, T. (2014). The Return of Ordoliberalism in Europe – Notes on a Research Agenda. *I – lex, Scienze Giuridiche, Scienze Cognitive e Intelligenza artificiale, Maggio*, No. 21, pp. 1-24.

Bigot, R. (2008). Les classes moyennes sous pression. *Cahier de Recherche du CREDOC*, No. 249

Bigot, R., Croutte, P., Muller, J. & Osier, G. (2012). The Middle Classes in Europe: Evidence from the LIS Data. *Luxembourg Income Study (LIS)*, Working Paper, No. 580.

Bilbao-Osorio, B. & Rodríguez-Pose, A. (2004). From R&D to Innovation and Economic Growth in the EU. *Growth and Change*, Vol.35 (4), pp. 434-455.

Birdsall, N., Graham, C. & Pettinato, S. (2000). Stuck in the Tunnel: Is Globalization Muddling the Middle Class?. Brookings Institution, Center on Social and Economic Dynamics, Working Paper, No. 14.

Blanchard, O. & Gali, J. (2007). The Macroeconomic Effects of Oil Shocks. Why are the 2000s So Different from the 1970s?. *National Bureau of Economic Research (NBER)*, Working Paper, No. 13368.

Blanchard, O. & Giavazzi, F. (2003). Macroeconomic Effects of Regulation and Deregulation in Goods and Labor Markets. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 118 (3), pp. 879-907.

Blanchard, O. & Wolfers, J. (2000). The Role of Shocks and Institutions in the Rise of European Unemployment: The Aggregate Evidence. *Economic Journal*, Vol. 110 (462), pp. C1-33.

Blanchet, T., Chancel, L. & Gethin, A. (2019). How Unequal Is Europe? Evidence from Distributional National Accounts, 1980-2017. *World Inequality Database (WID), The Global Data Source*, Working Paper, No. 2019/06.

Blankenburg, S., King, L., Konzelmann, S., Wilkinson, F. (2013). Prospects for the Eurozone. *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 37 (3), pp. 463-477.

Bloom, N. (2009). The Impact of Uncertainty Shocks. *Econometrica*, Vol. 77 (3), pp. 623- 685.

Blundell-Wignall, A., Atkinson, P. & Lee, S. H. (2008). The Current Financial Crisis: Causes and Policy Issues. *OECD, Financial Market Trends*, ISSN 1995-2864.

Blyth, M. (2013). *Austerity: The History of a Dangerous Idea*. Oxford: Oxford University Press.

Bofinger, P. (2016). *German macroeconomics: The long shadow of Walter Eucken*. VoxEU, Centre for Economic Policy Research. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://voxeu.org/article/german-macroeconomics-long-shadow-walter-eucken#:~:text=While%20Keynes%20saw%20the%20Depression,and%20an%20inadequate%20monetary%20order>.

Bofinger, P., Horn, G., Hüther, M., Marin, D., Rürup, B., Schneider, F. & Straubhaar, T. (2012). *Keine Schreckgespenster!*. Handelsblatt. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.handelsblatt.com/politik/international/gegenposition-im-wortlaut-keine-schreckgespenster/6846830.html?ticket=ST-2521059-h99fqkyoUbi9wlUKPQXb-ap2>.

Bogliacino, F. & Maestri, V. (2016). Wealth Inequality and the Great Recession. *Intereconomics*, Vol. 51 (2), pp. 61-66.

Böheim, R. & Weber, A. (2006). The effects of marginal employment on subsequent labour market outcomes. *Institute for the Study of Labor (IZA)*, Discussion Paper, No. 2221.

Böhm, F. (1937). Die Ordnung der Wirtschaft als geschichtliche Aufgabe und rechtsschöpferische Leistung. Στο F. Böhm, W. Eucken & H. Großmann-Doerth (Eds.), *Vol. 1 of Ordnung der Wirtschaft*. Stuttgart, Berlin: W. Kohlhammer.

Böhm, F. (1960). *Reden und Schriften*. Karlsruhe: C. F. Müller.

Bohn, F. & de Jong, E. (2011). The 2010 euro crisis stand-off between France and Germany: leadership styles and political culture. *International Economics and Economic Policy*, Vol. 8 (1), pp. 7-14.

Boltho, A. (2011). Italy, Germany, Japan: From Economic Miracles to Virtual Stagnation. *Banca d' Italia*, Economic History Working Papers (Quaderni di Storia economica), No. 14.

Bonefeld, W. (2012). Freedom and the Strong State: On German Ordoliberalism. *New Political Economy*, Vol. 17 (5), pp. 633-656. DOI: 10.1080/13563467.2012.656082.

Booth, C. (1901). *Life and Labour of the People in London*. London: Macmillan.

Bortolotti, B. & Milella, V. (2006). Privatization in Western Europe Stylized Facts, Outcomes, and Open Issues. *Fondazione Eni Enrico Mattei (FEEM), Nota di Lavoro*, No. 124.

Börzel, T. A. & Hosli, M. O. (2003). Brussels between Bern and Berlin: Comparative Federalism meets the European Union. *Governance*, Vol. 16 (2), pp. 179-202.

Boskovits, K. (2015). The Greek Economic Adjustment Programmes as an Institutional Experiment: Patterns of Enhanced Surveillance. *European Politeia*, No. 1. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://eplopublications.eu/publication/digital-edition/greek-economic-adjustment-programmes-institutional-experiment-patterns>.

Boubakri, N. & Cosset, J. - C. (1998). The Financial and operating Performance of Newly Privatized Firms: Evidence from Developing Countries. *The Journal of Finance*, Vol. 53 (3), pp. 1081-1110.

Bouis, R., Causa, O., Demmou, L., Duval, R. & Zdzienicka, A. (2012). The Short-Term Effects of Structural Reforms: An Empirical Analysis. *OECD Economics Department, Working Paper*, No. 949.

Bourguignon, F., Ferreira, F. H. G., Menendez, M. (2007). Inequality of Opportunity in Brazil. *Review of Income and Wealth*, Vol. 53 (4), pp. 585-618.

Bovens, M. (1998). *The Quest for Responsibility*. Cambridge: Cambridge University Press.

Boyer, Y. (1996). France and Germany. Στο B. Heurlin (Ed.), *Germany in Europe in the Nineties* (pp. 241-256). Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.

Bradley, J. & Whelan, K. (1997). The Irish Expansionary Fiscal Contraction: A Tale from One Small European Economy. *Economic Modelling*, 14 (2), pp. 175-201.

Brandolini, A. (2006). Measurement of Income Distribution in Supranational Entities: The Case of the European Union. *Luxembourg Income Study (LIS)*, Working Paper, No.452.

Branten, E., Lamo, A. & Rööm, T. (2018). Nominal wage rigidity in the EU countries before and after the Great Recession: evidence from the WDN surveys. *European Central Bank*, Working Paper, No. 2159.

Bratberg, E., Davis, J., Mazumder, B., Nybom, M., Schnitzlein, D. & Vaage, K. (2015). A comparison of intergenerational mobility curves in Germany, Norway, Sweden and the US. *University of Bergen, Department of Economics*, Working Paper, No. 01.

Braun, D. & Trein, P. (2014). Federal dynamics in times of economic and financial crisis. *European Journal of Political Research*, Vol. 53 (4), pp. 803-821.

Braun, H. – J. (1990). *The German Economy in the Twentieth Century*. London: Routledge.

Breman, J. (2013). A bogus concept?. *New Left Review*, Vol.84, pp. 130-138.

Bremer, B. (2017). *The crisis of the SPD: Where now for Germany's social democrats?*. LSE Blog, September 28th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://blogs.lse.ac.uk/euoppblog/2017/09/28/the-crisis-of-the-spd-where-now-for-germanys-social-democrats/>

Breathnach, P. (1998). Exploring the “Celtic Tiger” phenomenon: Causes and consequences of Ireland’s economic miracle. *European Urban and Regional Studies*, Vol. 5 (4), pp. 305-316.

Briggs, A. (1961). The Welfare State in Historical Perspective. *European Journal of Sociology*, Vol. 2 (2), pp. 221-258.

Brinegar, A. & Jolly, S. (2005). Location, location, location: National contextual factors and public support for European integration. *European Union Politics*, Vol. 6 (2), pp. 155–180.

Brunclik, M. (2015). The rise of technocratic cabinets – What we know, and what we should like to know. *Austrian Journal of Political Science*, Vol. 44 (3), pp. 57-67.

Brunori, P., Ferreira, F. H. G., Peragine, V. (2013). Inequality of opportunity, income inequality and economic mobility: Some international comparisons. *The World Bank*,

Policy Research Working Paper, No. 6304.

Brunori, P. & Peragine, V. (2011). Compensation, reward, and the measurement of unfair inequalities. Στο J. G. Rodriguez (Ed.), *Inequality of opportunity: Theory and Measurement (Research on Economic Inequality Vol. 19)*, (pp.1-21). Bingley: Emerald Group Publishing Limited.

Bryman, A. (2012). *Social Research methods, 4th edition*. Oxford: Oxford University Press.

Bubbico, R. L. & Freytag, L. (2018). *Inequality in Europe*. European Investment Bank.

Buddelmeyer, H., Mourre, G. & Ward, M. E. (2004). Recent Developments in Part-Time Work in EU-15 Countries: Trends and Policy. *Institute for the Study of Labor (IZA)*, Discussion Paper, No. 1415.

Buddelmeyer, H., Mourre, G. & Ward-Warmedinger, M. (2005). Part-time work in EU countries. Labour market mobility, entry and exit. *European Central Bank (ECB)*, Working Paper, No. 460.

Buffel, V., Van de Velde, S. & Bracke, P. (2015). The mental health consequences of the economic crisis in Europe among the employed, the unemployed, and the non-employed. *Social Science Research*, Vol. 54, pp.263-288.

Bulmer, S. (2014). Germany and the Eurozone Crisis: Between Hegemony and Domestic Politics. *West European Politics*, Vol. 37 (6), pp. 1244-1263.

Bulmer, S. & Paterson, W. E. (1987). *The Federal Republic of Germany and the European Community*. London: Allen & Unwin.

Bulmer, S. & Paterson, W. (2013). Germany as the EU's reluctant hegemon? Of economic strength and political constraints. *Journal of European Public Policy*, Vol. 20 (10), pp. 1387-1405. doi:10.1080/13501763.2013.822824.

Bundesregierung (2006). Regierungserklärung von Bundeskanzlerin Dr. Angela Merkel zur Europapolitik vor dem Deutschen Bundestag am 11. Mai 2006, Berlin. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.bundesregierung.de/breg-de/service/bulletin/regierungserklaerung-von-bundeskanzlerin-dr-angela-merkel-793764>

Bundesregierung (2008). Neujahrsansprache 2009 von Bundeskanzlerin Dr. Angela

Merkel am 31. Dezember 2008, Berlin. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <http://www.bundesregierung.de/Content/DE/Bulletin/2009/01/01-1-bk-neujahr.html>.

Bundesverfassungsgericht (2009). Entscheidung 2 BvE 2/08, 30 Juni. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2009/06/es20090630_2bve000208.html.

Bundesverfassungsgericht (2012). Press release no. 67/2012 of 12 September 2012. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2012/09/rs20120912_2bvr139012en.html.

Burda, M., Grüner, H. P., Heinemann, F., Hellwig, M., Hoffmann, M., Illing, G., Kotz, H.-H., Krebs, T., Krahen, J. P., Müller, G., Schnabel, I., Schabert, A., Schularick, M., Snower, D., Sunde, U. & Di Mauro, B. W. (2012). *In support of a European banking union, done properly: A manifesto by economists in Germany, Austria and Switzerland*. VoxEU, Centre for Economic Policy Research. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://voxeu.org/article/manifesto-banking-union-economists-germany-austria-and-switzerland>.

Busch, K., Hermann, C., Hinrichs, K. & Schulten, T. (2013). Euro crisis, austerity policy and the European social model: How crisis policies in Southern Europe threaten the EU's social dimension. *Friedrich Ebert Foundation, International Policy Analysis*, February 2013.

Bussard, R. L. (1987). The "Dangerous Class" of Marx and Engels: The Rise of the idea of the Lumpenproletariat. *History of European Ideas*, Vol. 8 (6), pp. 675-692.

Butcher, J. (2019). BREXIT: Working Class Revolt or Middle Class Outlook? *Discover Society, Article*, 03rd July. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://archive.discover society.org/2019/07/03/brexit-working-class-revolt-or-middle-class-outlook/>

Buti, M. & Mohl, P. (2014). *Lacklustre investment in the Eurozone: Is there a puzzle?*. VoxEU, Centre for Economic Policy Research. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://voxeu.org/article/raising-investment-eurozone>.

Cagé, J. (2020). *The Price Of Democracy. How Money Shapes Politics And What To Do About It*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Caliendo, M., Künn, S. & Uhlenhorff, A. (2016). Earning Exemptions for Unemployed Workers: The Relationship between Marginal Employment, Unemployment Duration and Job Quality. *Institute of Labour Economics (IZA)*, Discussion Paper, No. 10177.

Caliendo, M. & Wrohlich, K. (2010). Evaluating the German 'Mini-Job' reform using a natural experiment. *Applied Economics*, Vol. 42 (19), pp. 2475-2489.

Camacho, M., Perez-Quiros, G. (2010). Introducing the euro-sting: short-term indicator of euro area growth. *Journal of Applied Econometrics*, Vol. 25 (4), σελ. 663-694. DOI: 10.1002/jae.1174.

Caprio, G., Klingebiel, D., Laeven, L. & Noguera, G. (2005). Banking Crisis Database. Στο P. Honohan & L. Laeven (Eds.), *Systemic Financial Crises* (pp. 341-360). Cambridge: Cambridge University Press.

Card, D. (2011). Origins of the Unemployment Rate: The Lasting Legacy of Measurement without Theory. *American Economic Review*, Vol. 101 (3), pp. 552-557.

Card, D. & Freeman, R. (1993). *Small Differences that Matter: Labor Markets and Income Maintenance in Canada and the United States*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Carneiro, A., Portugal, P. & Varejão, J. (2014). Catastrophic job Destruction during the Portuguese Economic Crisis. *Journal of Macroeconomics*, Vol. 39 (part B), pp. 444-457.

Carroll, A. B. (1979). A three-dimensional conceptual model of corporate social performance. *Academy of Management Review*, Vol. 4 (4), pp. 497-505.

Carroll, A. B. (1991). The pyramid of corporate social responsibility: toward the moral management of organizational stakeholders. *Business Horizons*, Vol. 34 (4), pp. 39-48.

Carruba, C.J. (2001). The electoral connection in European Union politics. *Journal of Politics*, Vol. 63 (1), pp. 141-158.

Casas-Cortés, MI & Cobarrubias, S. (2007). Drifting through the knowledge machine. Στο S. Shukaitis, D. Graeber & E. Biddle (Eds.), *Constituent Imagination: Militant Investigations, Collective Theorization* (pp. 109-122). Oakland, CA: AK Press.

Cassel, G. (1922). *Money And Foreign Exchange After 1914*. New York: The Macmillan Company.

Castel, R. (1995). *Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat*. Paris: Fayard.

Castel, R. (2003). *From Manual Workers to Wage Laborers: Transformation of the Social Question*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.

Castells, M. & Hall, P. (1994). *Technopoles of the World*. London: Routledge.

Caves, D. & Christensen, I. (1980). The Relative Efficiency of Public and Private Firms in a Competitive Environment: The Case of Canadian Railroads. *Journal of Political Economy*, Vol. 88 (5), pp.958-976.

Cecchetti, S. G., Mohanty, M. S. & Zampolli, F. (2011). The Real Effects of Debt. *Bank for International Settlements (BIS)*, Working Paper, No. 352, September.

Censis (2013) "Politics in the Time of the Impersonal Society." Study Summary Press Release. Rome, June 2013. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από http://www.censis.it/7?shadow_comunicato_stampato=120914

Cerra, V. & Saxena, S. C. (2005). Eurosclerosis or Financial Collapse: Why Did Swedish Incomes Fall Behind?. *International Monetary Fund*, Working Paper WP/05/29.

CEC (1993a). *The White Paper on Growth, Competitiveness and Employment. The Challenges and Ways Forward into the 21st century*. COM [93] 700 final. Brussels: Commission of the European Communities.

Chang, T. & Chiang, G. (2012). Transitional behavior of government debt ratio on growth: The case of OECD countries. *Romanian Journal of Economic Forecasting*, No. 2/2012, pp. 24-37.

Charalambis, D. (2017). Das Minsky-Moment der Demokratie. Das Irrationale als Systemrationalität der Ungleichheit. Στο: D. Charalambis & C. Papacharalambous (Eds.), *Jus, ars, philosophia et historia*, (pp.455-498). Baden-Baden & Athens-Thessaloniki: Nomos & Sakkoulas Publications.

Charalambis, D. (2019). Inequality, Recognition, Irrationalism and Populism. From liberal Democracy and the democratic Rule of Law to post-Democracy. Two crucial historical moments and their consequences: 1945 and 1989/91. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Vol. 45 (1), pp. 7-58. DOI: <https://doi.org/10.12681/hpsa.22312>

Charalambis, D. (2021). Die Erosion der liberalen Demokratie und des demokratischen Rechtsstaates. Post-Demokratie, Irrationalität und Anerkennung. Στο J. Iliopoulos, E. Levits, M. Potacs & J. Ziller (Eds.), *The Challenges of Digital Communication for the State and its Democratic State Form, Societas Juris Publici Europaei, Vol.14*, (pp. 81-118). Baden-Baden, Bern & Athens-Thessaloniki: Nomos, Staempfli Verlag & Sakkoulas Publications.

Chavelier, L. (1958/2000). *Laboring Classes & Dangerous Classes in Paris During the First Half of the Nineteenth Century*. New York, NY: Howard Fertig Pub.

Checchi, D., Peragine, V. & Serlenga, L. (2010). Fair and unfair income inequalities in Europe. *Institute for the Study of Labor (IZA)*, Discussion Paper, No. 5025.

Checchi, D., Peragine, V. & Serlenga, L. (2015). Income Inequality and Opportunity Inequality in Europe: Recent Trends and Explaining Factors. Paper presented at the 6th ECINEQ meeting University of Luxembourg, July 2015.

Checherita, C. & Rother, P. (2010). The Impact of High and Growing Government Debt on Economic Growth—an Empirical Investigation for the Euro Area. *European Central Bank (ECB)*, Working Paper, No. 1237.

Chen, J., Kannan, P., Loungani, P. & Trehan B. (2011). New Evidence on Cyclical and Structural Sources of Unemployment. *Federal Reserve Bank of San Francisco*, Working Paper, No. 2011-17.

Child, J. & Rodrigues, S. B. (2005). The internationalization of Chinese firms: A case for theoretical extension?. *Management and Organization Review*, Vol. 1 (3), pp. 381–410.

Chiocchetti, P. & Allemand, F. (Eds.) (2019). *Competitiveness and Solidarity in the European Union: Interdisciplinary Perspectives*. New York: Routledge.

Choonara, E. (2011). Is there a precariat?. *Socialist Review*, No. 362, October. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <http://www.socialistreview.org.uk/article.php?articlenumber=11781>

Christiansen, T. (1998). Legitimacy dilemmas of supranational governance: The European Commission between accountability and independence. Στο A. Weale & M. Nentwich (Eds.), *Political Theory and the European Union: Legitimacy, Constitutional Choice, and Citizenship*. London: Routledge.

Christlich Demokratische Union (CDU), (1949). *Düsseldorfer Leitsätze über Wirtschaftspolitik, Landwirtschaftspolitik, Sozialpolitik, Wohnungsbau*. Hamburg: Appel.

Christlich Demokratische Union (CDU), (1984a). *Deutschlands Zukunft als moderne und humane Industrienation. Stuttgarter Leitsätze für die 80er Jahre*. Bonn.

Christlich Demokratische Union (CDU), (1984b). *Erneuerung der Sozialen Marktwirtschaft. Materialien zur Diskussion der Stuttgarter Leitsätze*. Bonn.

Clark, C. (2012). *The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*. London: Allen Lane, Penguin Group.

Clayton, T. (2005). *IT Investment, ICT Use and UK Firm Productivity*. National Statistics, August 2005.

Clifton, J., Comín, F. & Fuentes, D. D. (2006). Privatizing public enterprises in the European Union 1960-2002: ideological, pragmatic, inevitable?. *Journal of European Public Policy*, Vol. 13 (5), pp. 736-756.

Closson, C. C. (1895). Review of 'Unemployment'. *Journal of Political Economy*, Vol. 3 (4), pp. 488-492.

Coccia, M. (2010). Public and private R&D investments as complementary inputs for productivity growth. *International Journal of Technology Policy and Management*, Vol. 10 (1), pp. 73-91.

Cockfield, L. (1994). *The European Union. Creating the Single Market*. London: Chancery Law.

Coen, D. & Richardson, J. (2009). *Lobbying the European Union, institutions, actors, and issues*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Cohen, G. A. (1989). On the Currency of Egalitarian Justice. *Ethics*, Vol.99 (4), pp.906-944.

Cohen, J. L. & Arato, A. (1992). *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, MA: MIT Press.

Cohen, S. S. (1977). *Recent Development in French Planning*. Washington, DC: United States GPO.

Cole, A. (2001). *Franco-German Relations*. London: Routledge.

Collignon, S. (2009). The failure of the macroeconomic dialogue on wages (and how to fix it). Στο R. Letelier & A. J. Menéndez (Eds.), *The Sinews of European Peace – Reconstituting the Democratic Legitimacy of the Socio-Economic Constitution of the European Union* (pp. 427–467). ARENA, Report, No. 7/09, & RECON, Report, No. 10. Oslo, Norway: ARENA Centre for European Studies.

Collignon, S. & Diessner, S. (2016). The ECB's Monetary Dialogue with the European Parliament: Efficiency and Accountability during the Euro Crisis?. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 54 (6), pp. 1296-1312.

Comín, F. & Fuentes, D. D. (2004). *La Empresa Pública en Europa*. Madrid: Síntesis.

Commission of the European Communities (1990). One Market, One Money: An Evaluation of the Potential Benefits and Costs of Forming an Economic and Monetary Union. October, No. 44, Brussels, Directorate-General for Economic and Financial Affairs. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/pages/publication7454_en.pdf

Commission of the European Communities (2001). European governance. A White Paper. COM (2001), 428 fin., Brussels. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <http://europa.eu.int/eur-lex/en/com/cnc/2001/com2001=0428en01.pdf>.

Commission of the European Communities (2006). White Paper on a European communication policy. COM (2006), 35 fin. Brussels: Commission of the European Communities.

Conniffe, D. & Kennedy K. A. (Eds.) (1984). *Employment and Unemployment Policy for Ireland*. Dublin: The Economic and Social Research institute.

Consolo, A. & Dias Da Silva, A. (2019). The euro area labour market through the lens of the Beveridge curve. *European Central Bank (ECB), Economic Bulletin Articles*, Vol. 4.

Contini, B., Leombruni, R., Pacelli, L. & Villosio, C. (2009). Wage Mobility and Dynamics in Italy in the 1990s. Στο E. P. Lazear & K. L. Shaw (Eds.), *The Structure of Wages: An International Comparison* (pp. 373 - 400). Chicago, IL: University of Chicago Press.

Corak, M. (2013). Income Inequality, Equality of Opportunity, and Intergenerational Mobility. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 27 (3), pp.79-102.

Corden, W. (1972). Monetary Integration. Princeton University, *Essays in International Finance*, No. 93.

Costa, O. (2009). Les élections de juin 2009 vont-elles bouleverser le fonctionnement du Parlement européen?. *Parlement Européen: Quelques Enseignements suite aux Dernières Elections, Notre Europe, Juillet*. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://institutdelors.eu/publications/parlement-europeen-quelques-enseignements-suite-aux-elections-de-juin-2009/>

Costa, O. (2011). The European Parliament and the Community Method. Στο R. Dehousse (Ed.), *The 'community method': obstinate or obsolete?* (pp. 60-75). Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.

Cowell, F. A. (2003). Introduction. Στο F. A. Cowell (Ed.), *The Economics of Poverty and Inequality. vol. 1* (pp. xiii– xxxv). Cheltenham: Elgar.

Crawford, B. (2007). *Power and German Foreign Policy: Embedded Hegemony in Europe*. Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.

Creed, P. A. & Watson, T. (2003). Age, gender, psychological well-being and the impact of losing the latent and manifest benefits of employment in unemployed people. *Australian Journal of Psychology*, Vol. 55 (2), pp.95-103.

Crespy, A. & Schmidt, V. (2012). *The Clash of Titans/ The White Knight and the Iron Lady: France, Germany and the Discursive Double Game of EMU Reform*. Paper prepared for presentation to the ECSA-Canada Biennial Conference (April 27-28).

Crespy, A. & Vanheuverzwijn, P. (2019). What “Brussels” means by structural reforms: empty signifier or constructive ambiguity?. *Comparative European Politics*, Vol. 17, pp. 92-111.

Crombez, C. (2003). The Democratic Deficit in the European Union. Much Ado about Nothing?. *European Union Politics*, Vol. 4 (1), pp. 101-120.

Crome, E. (2012). Deutschland in Europa: Eine neue Hegemoniedebatte. *WeltTrends: Zeitschrift für international Politik*, No. 86, pp. 59–68.

Crome, E. (2013). Germany in Europe. A New Role after the Financial Crisis?. *Rosa-Luxemburg-Stiftung*, Policy Paper, No. 03.

Crosby, H. (1883). The Dangerous Classes. *The North American Review*, Vol. 136 (317), pp. 345-352.

Crum, B. (2013). Saving the Euro at the Cost of Democracy?. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 51 (4), pp. 614-630. DOI: 10.1111/jcms.12019.

CSO (2002b). Central Statistical Office in Poland, Labour Force Survey in Poland in Quarter 2002.

Cunha, A. (2015). Underwriting Democracy: Portugal and European Economic Community's Accession. *Cahiers de la Mediterranee*, No. 90, pp. 47-58. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://journals.openedition.org/cdlm/7879>.

Dadush, U. & Wyne, Z. (2012). *Can Spain and Italy export their way out of trouble?*. VoxEU, Centre for Economic Policy Research. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://voxeu.org/article/can-spain-and-italy-export-their-way-out-trouble>.

Dahl, R. A. (1990). *After the Revolution? Authority in a Good Society*. New Haven, Conn.: Yale University Press.

Dalton, H. (1920). The Measurement of the Inequality of Incomes. *The Economic Journal*, Vol. 30 (119), pp. 348-361.

Darity, Jr. W. & Goldsmith, A. H. (1996). Social psychology, unemployment and macroeconomics. *Journal of Economic Perspective*, Vol. 10 (1), pp. 121-140.

Darvas, Z. (2016). Some are more equal than others: new estimates of global and regional inequality. *Bruegel*, Working Paper, No. 2016/08.

Darvas, Z. & Wolff, G. B. (2016). An Anatomy of Inclusive Growth in Europe. *Bruegel*, Blueprint Series, No. 26. Brussels: Bruegel.

Dauderstädt, M. & Keltek C. (2014). Crisis, Austerity and Cohesion. Europe's Stagnating Inequality. *International Journal of Health Services*, Vol. 45 (1), pp.25-31.

Dawson, M. (2015). The Legal and Political Accountability Structure of 'Post-Crisis' EU Economic Governance. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 53 (5), pp. 976-993.

Dawson, M. & de Witte, F. (2016). From balance to conflict: a new constitution for the EU. *European Law Journal*, Vol. 22 (2), pp. 204-224.

Deaton, A. & Aten, B. (2015). Trying to understand the PPPs in ICP 2011: why are the results so different?. *National Bureau of Economic Research*, Working Paper 20244, DOI: 10.3386/w20244.

Decker, F. (2002). Governance Beyond the Nation - State. Reflections on the Democratic Deficit of the European Union. *Journal of European Public Policy*, Vol. 9 (2), pp. 256-272.

Deflem, M., & Pampel, F.C. (1996). The myth of postnational identity: Popular support for European unification. *Social Forces*, Vol. 75 (1), pp. 119-143.

Degryse, C. (2012). *The new european economic governance*. Brussels: European Trade Union Institute.

Deininger, K. & Squire, L. (1996). A New Data Set Measuring Income Inequality. *The World Bank Economic Review*, Vol. 10 (3), pp. 565-591. DOI:10.1093/wber/10.3.565

Dejung, C., Motadel, D. & Osterhammel, J. (2019). *The Global Bourgeoisie. The Rise of the Middle Classes in the Age of Empire*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Delanty, G. (2008). Fear of Others: Social Exclusion and the European Crisis of Solidarity. *Social Policy & Administration*, Vol. 42 (6), pp. 676-90. doi:10.1111/1467-9515.2008.00631.

Delanty, G. (2012). Europe in an age of austerity: Contradictions of capitalism and democracy. *International Critical Thought*, Vol. 2 (4), pp. 445-455.

Delors, J. (1994b). *L'Unité d'un homme. Entretiens avec Dominique Wolton*. Paris: Odile Jacob.

Delors, J. (2004). *Memoires*. Paris: Plon.

Delsen, L. (1991). Atypical employment relations and government policy in Europe. *Labour*, Vol. 5 (3), pp. 123-149.

Demetriou, C. (2009). The Realist Approach to Explanatory Mechanisms in Social Science: More than a Heuristic?. *Philosophy of the Social Sciences*, Vol. 39 (3), pp.440-462.

Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. (1998). Entering the Field of Qualitative Research. Στο N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (επιμ.), *The Landscape of Qualitative Research: Theories and Issues*. Thousand Oaks, Calif.: Sage.

Department of the Environment, Heritage and Local Government (2019). *New property prices by area by year*. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.housing.gov.ie/housing/statistics/housing-statistics>.

Deutsch, K. W. (1969). *Nationalism and Its Alternatives*. New York: Alfred Knopf Inc.

Deutsch, K. W., Burrell, S. A., Kann, R. A. & Lee, M. (1957). *Political Community and the North Atlantic Area*. New York: Greenwood Press Publishers.

Deutscher Bundestag (2010). Sitzung 30. 17 März 2010. Plenarprotokoll 17/30.

Deutscher Bundestag (2010). Sitzung 39. 05 Mai 2010. Plenarprotokoll 17/39. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://dserver.bundestag.de/btp/17/17039.pdf>.

Development Finance International & Oxfam (2018). Commitment to Reducing Inequality (CRI) Index, 2nd Edition. Report, UNRISD International Conference, *Overcoming Inequalities in a Fractured World: Between Elite Power and Social Mobilization*, 7-9 November 2018.

DeWenter, K. L. & Malatesta, P. H. (2001). State-Owned and Privately Owned Firms: An Empirical Analysis of Profitability, Leverage, and Labor Intensity. *American Economic Review*, Vol. 91 (1), pp. 320-334.

De Búrca, G. (1996). The Quest for Legitimacy in the European Union. *The Modern Law Review*, Vol. 59 (3), pp. 349-376.

De Dijn, A. (2020). *Freedom: an unruly history*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

De Grauwe, P. (1994). *The economics of monetary integration*. Oxford: Oxford University Press.

De Grauwe, P. (2007). *Economics of Monetary Union*. Oxford: Oxford University Press.

De Grauwe, P. (2010). Crisis in the eurozone and how to deal with it. *Centre for European Policy Studies (CEPS)*, Policy Brief, No. 204.

De Grauwe, P. (2011). The Governance of a Fragile Eurozone. *Centre for European Policy Studies (CEPS)*, Working Document, No.346.

De Grauwe, P. & Ji, Y. (2012). Mispricing of sovereign risk and macroeconomic stability in the Eurozone. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 50 (6), pp. 866–880.

De Grauwe, P. & Ji, Y. (2013). The Legacy of Austerity in the Eurozone. *Centre for European Policy Studies (CEPS)*, Policy Brief, October 4th.

De Grip, A., Hoevenberg, J. & Willems, E. (1997). Atypical employment in the European Union. *International Labour Review*, Vol. 136 (1), pp. 49-71.

De Gucht, K. (2010f). *Reflections on the Current State of the European Economy*. Speech in Chamber of Commerce of Belgium and Luxemburg to Spain, Madrid, 17 September.

De Master, S., & Le Roy, M.K. (2000). Xenophobia and the European Union. *Comparative Politics*, 32(4), pp. 419–436.

De Mooij, R. A. (2004). A Minimum Corporate Tax Rate in the EU Combines the Best of Two Worlds. *Intereconomics*, Vol. 39 (4), pp.180-182.

De Tocqueville, A. (2003). *Democracy in America*. Harmondsworth, Midx.: Penguin.

De Ville, F. & Orbie, J. (2014). The European Commission's Neoliberal Trade Discourse Since the Crisis: Legitimizing Continuity through Subtle Discursive Change. *The British Journal of Politics and International Relations (BJPIR)*, Vol. 16 (1), pp. 149-167. doi: 10.1111/1467-856X.12022.

De Vries, C.E., & Edwards, E. (2009). Taking Europe to its extremes: Extremist parties and public euroscepticism. *Party Politics*, Vol. 15 (1), pp. 5–28.

den Haan, W., Ellison, M., Ilzetzki, E., McMahon, M. & Reis, R. (2016). *The danger of Germany's current account surpluses: Results of the CFM and CEPR Survey*. VoxEU, Centre for Economic Policy Research. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://voxeu.org/article/danger-germanys-current-account-surpluses-results-cfm>

and-cepr-survey.

Di, Z. - X., Belsky, E. & Liu, X. (2007). Do homeowners achieve more household wealth in the long run?. *Journal of Housing Economics*, Vol. 16 (3-4), pp.274-290.

Diamond, A. M. (1999). Does federal funding “crowd in” private funding of science?. *Contemporary Economic Policy, Western Economic Association International*, Vol. 17 (4), pp. 423 – 431.

Diamond, D. W. & Rajan, R. (2009). The Credit Crisis: Conjectures about Causes and Remedies. *National Bureau of Economic Research (NBER), Working Paper*, No. 14739.

Dias Da Silva, A., Givone, A. & Sondermann D. (2017). When do countries implement structural reforms?. *European Central Bank, Working Paper*, No. 2078.

Dickens, W. T., Goette, L., Groshen, E. L., Holden, S., Messina, J., Schweitzer, M. E., Turunen, J. & Ward, M. E. (2007). How Wages Change: Micro Evidence from the International Wage Flexibility Project. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 21 (2), pp. 195-214.

Díez Medrano, J. (2003). *Framing Europe: Attitudes to European integration in Germany, Spain and the United Kingdom*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Diez Medrano, J.D. & Gutierrez, P. (2001). Nested identities: National and European identity in Spain. *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 24 (5), pp. 753–778.

Dinan, D. (1994). *Ever Closer Union? An Introduction to the European Community*. Basingstoke: Macmillan.

Dixon, J. C. (2008). A clash of civilizations? Examining liberal-democratic values in Turkey and the European Union. *The British Journal of Sociology*, Vol. 59 (4), pp. 681–708.

Di Minin, A., Zhang, J. & Gammeltoft, P. (2012). Chinese foreign direct investment in R&D in Europe: A new model of R&D internationalization?. *European Management Journal*, Vol. 30 (3), pp. 189-203.

Doerr, N. & Mattoni, A. (2014). Public Spaces and Alternative Media Practices in Europe: The Case of the EuroMayDay Parade against Precarity. Στο K. Fahlenbrach, E. Sivertsen, & R. Werenskjold (Eds.), *Media and Revolt: Strategies and Performances from the 1960s to the Present* (Chapter 22). New York, NY:

Berghahn.

Donovan, M. (1995). The Politics of Electoral Reform in Italy. *International Political Science Review*, vol. 16 (1), pp.47-64.

Dorgan, S. (2006). How Ireland Became the Celtic Tiger. *Backgrounder*, The Heritage Foundation, No.1945.

Down, I., & Wilson, C. J. (2008). From 'permissive consensus' to 'constraining dissensus': A polarizing union?. *Acta Politica*, Vol. 43 (1), pp. 26–49.

Down, I., & Wilson, C. (2013). A rising generation of Europeans? Life-cycle and cohort effects on support for 'Europe'. *European Journal of Political Research*, Vol. 52 (4), pp. 431-456. doi: 10.1111/1475-6765.12001.

Drake, H. (2000). *Jacques Delors: perspectives on a European leader*. London: Routledge.

Drydakis, N. (2015). The effect of unemployment on self-reported health and mental health in Greece from 2008 to 2013: a longitudinal study before and during the financial crisis. *Social Science & Medicine*, Vol. 128 (C), pp.43-51.

Dube, A., Lester, T. W. & Reich, M. (2010). Minimum Wage Effects across State Borders: Estimates Using Contiguous Counties. *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 92 (4), pp. 945-964.

Duchêne, F. (1994). *Jean Monnet. The First Statesman of Interdependence*. London: Norton.

Duell, N. (2018). *Case study – gaps in access to social protection for mini-jobs in Germany*. European Commission, Directorate – General for Employment, Social Affairs and Inclusion. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Dullien, S. & Guérot, U. (2012). The Long Shadow of Ordoliberalism: Germany's Approach to the Euro Crisis. *European Council on Foreign Relations (ECFR)*, Policy Brief, No. 49.

Dustmann, C., Fitzenberger, B., Schönberg, U. & Spitz-Oener, A. (2014). *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 28 (1), pp. 167-188.

Dworkin, R. (1981a). What is Equality? Part 1: Equality of Welfare. *Philosophy and*

Public Affairs, Vol. 10 (3), pp.185-246.

Dworkin, R. (1981b). What is Equality? Part 2: Equality of Resources. *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 10 (4), pp. 283-345.

Dworkin, R. (2000). *Sovereign Virtue. The Theory and Practice of Equality*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Dyson, K. (1999). The Franco-German relationship and Economic and Monetary Union: Using Europe to 'bind Leviathan'. *West European Politics*, Vol. 22 (1), pp. 25-44.

Easterly, W. (2000). The Middle Class Consensus and Economic Development. *The World Bank*, Policy Research Working Paper, No. 2346.

Easton, D. (1975). A re-assessment of the concept of political support. *British Journal of Political Science*, Vol. 5 (4), pp. 435–457.

Eaton, J. & Kortum, S. (2002). Technology, Geography, and Trade. *Econometrica*, Vol. 70 (5), pp. 1741-1779.

Eaton, J. & Kortum, S. (2012). Putting Ricardo to work. *Journal of Economic Perspectives*, Vol.26 (2), pp. 65–90.

Eaton, J., Kortum, S. & Kramarz, F. (2011). An anatomy of international trade: Evidence from french firms. *Econometrica*, Vol. 79 (5), pp. 1453-1498.

Eder, E., (2013) 'Hungarian Economic Sentiment Improves to Strongest in 11 Years', *Bloomberg News*, December 19 2013. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <http://www.bloomberg.com/news/2013-12-19/hungarian-economic-sentiment-improves-to-strongest-in-11-years.html>

Edgeworth, F. (1897). The Pure Theory of Taxation. *The Economic Journal*, Vol. 7 (25), pp. 46-70.

Edmark, K. (2005). Unemployment and Crime: Is there a Connection?. *The Scandinavian Journal of Economics*, Vol. 107 (2), pp. 353-373.

Eichenberg, R. C. & Dalton, R.J. (1993). Europeans and the European Community: The dynamics of public support for European integration. *International Organization*, Vol. 47 (4), pp. 507–534.

Eichenberg, R. & Dalton, R. J. (2007). Post-Maastricht blues: The transformation of citizen support for European integration, 1973–2004. *Acta Politica*, Vol. 42 (2–3), pp. 128–152.

Eichengreen, B. (1996). Institutions and economic growth: Europe after World War II. Στο N. Crafts & G. Toniolo (Eds.), *Economic Growth in Europe since 1945* (pp. 38-72). Cambridge: Cambridge University Press.

Eichengreen, B. & Wyplosz, C. (1998). The Stability Pact: More than a Minor Nuisance?. *Economic Policy*, Vol. 13 (26), pp. 67-113.

Einzig, P. (1970). *The History of Foreign Exchange*. New York: St. Martin's P.

Elsby, M. W. (2009). Evaluating the Economic Significance of Downward Nominal Wage Rigidity. *Journal of Monetary Economics*, Vol. 56 (2), pp. 154–169.

Endo, K. (1999). *The Presidency of the European Commission under Jacques Delors. The Politics of Shared Leadership*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.

Eriksen, E. O. (2004). Conceptualizing European Public Spheres. General, Segmented and Strong Publics. *Oslo, ARENA Working Paper*, No. 3.

Eriksen, E. O., & Fossum, J.E. (2000b). Post-national integration. Στο E. O. Eriksen and J. E. Fossum (Eds.) *Democracy in the European Union: Integration through Deliberation?*. London: Routledge.

Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.

Esser, I., Ferrarini, T., Nelson, K., Palme, J. & Sjöberg, O. (2013). Unemployment Benefits in EU Member States. *European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion, Report*, July.

ESPON, (2018). *Small and Medium-Sized Enterprises in European Regions and Cities, Applied Research, Final Report*. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.espon.eu/sme>.

Eucken, W. (1948). On the Theory of the Centrally Administered Economy: An Analysis of the German Experiment (translated by T. W. Hutchison). *Economica*, New Series, Vol. 15 (58), pp. 79-100.

Eucken, W. (1952/2004). *Grundsätze der Wirtschaftspolitik*. Tübingen: Mohr Siebeck.

Eucken, W. (1952a). *This Unsuccessful Age or The Pains of Economic Progress*. New York, NY: Oxford University Press.

Eucken, W. (1982). A Policy for Establishing a System of Free Enterprise. Στο W. Stützel, C. Watrin, H. Willgerodt & K. Hohmann (Eds.), *Standard Texts on the Social Market Economy: 2 centuries of discussion*, (pp. 115-131). Stuttgart, New York: Gustav Fischer Verlag.

Eucken, W. (1989). *Die Grundlagen der Nationalökonomie (9th ed.)*. Berlin: Springer (English translation Eucken 1992).

Eucken, W. (1990). *Grundsätze der Wirtschaftspolitik, 6th edition*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).

Eucken, W. (1992). *The Foundations of Economics - History and Theory in the Analysis of Economic Reality*. Berlin, New York: Springer. (Reprint of the first English edition published 1950 by William Hodge, London).

Eucken, W., Böhm, F. & Grossman-Doerth, H. (1989). The Ordo Manifesto of 1936. Στο A. Peacock & H. Willgerodt (Eds.), *Germany's Social Market Economy: Origins and Evolution* (pp.15-26). Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.

European Central Bank (2002). *Labour Market Mismatches in Euro Area Countries*. Report, March 2002. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/labourmarket2002en.pdf>.

European Central Bank (2005). *Monthly Bulletin, August 2005*. Ανακτήθηκε 02, Ιουλίου 2021, από <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/mobu/mb200508en.pdf>.

European Central Bank (2009). *Wage Dynamics in Europe. Final Report of the Wage Dynamics Network (WDN)*. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από https://www.ecb.europa.eu/home/pdf/wdn_finalreport_dec2009.pdf.

European Central Bank (2012). Euro Area Labour Markets and the Crisis. Task Force of the Monetary Policy Committee of the European System of Central Banks, Occasional Paper series, No.138. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpops/ecbocp138.pdf>

European Commission (2010a). EUROPE 2020: A strategy for smart, sustainable and

inclusive growth. COM (2010) 2020 final. Brussels, 3.3.2010. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex:52010DC2020>.

European Commission (2010b). Trade, Growth and World Affairs. Trade Policy as a core component of the EU'S 2020 strategy. COM (2010) 612 final. Brussels, 9.11.2010. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0612:FIN:EN:PDF>

European Commission (2010). Surveillance of Intra-Euro-Area Competitiveness and Imbalances: European Economy No. 1, Brussels: Directorate-General for Economic and Financial Affairs. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/european_economy/2010/pdf/ee-2010-1_en.pdf.

European Commission (2011). Labour Market Developments in Europe, 2011. Directorate General for Economic and Financial Affairs, European Economy, Report. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/european_economy/2011/ee2_en.htm.

European Commission (2012a). Statistical annex of European economy. DG Economic and Financial Affairs, Spring. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/european_economy/2012/pdf/2012-05-11-stat-annex_en.pdf.

European Commission (2012b). First Alert Mechanism Report on Macroeconomic Imbalances in Member States. Memo/12/104. Brussels, 14 February 2012. Brussels: European Commission. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_12_104.

European Commission (2012c). Communication from the Commission. A blueprint for a deep and genuine economic and monetary union. Launching a European Debate. COM (2012) 777 Final, November 28th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52012DC0777>.

European Commission (2013). Labour Market Developments in Europe 2013. Directorate General for Economic and Financial Affairs, European Economy, Report No.6. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/european_economy/2013/pdf/ee6_en.pdf.

European Commission (2013a). Assessing the impact of uncertainty on consumption and investment. *Quarterly Report on the Euro Area*, 12 (2), pp. 7–16.

European Commission (2014c). Recommendation on a new approach to business failure and insolvency, 12 March, 2014/135/EE.

European Commission (2015). *Completing Europe's Economic and Monetary Union*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

European Commission (2016). *Country Report Germany 2016*. Commission Staff Working Document SWD (2016), 75 final.

European Commission (2017). Reflection Paper on the Social Dimension of Europe. COM(2017) 206, 26 April 2017. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/reflection-paper-social-dimension-europe_en.pdf

European Council (1994). Conclusions of the Presidency: Essen European Council (Essen, 9 and 10 December). Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <http://aei.pitt.edu/1447/>.

European Council (2000). *Presidency Conclusions: Lisbon European Council* (Lisbon, 23 and 24 March). Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <http://aei.pitt.edu/43340/>.

European Council (2012). *Conclusions of the European Council 13/14 December 2012*. EUCO 205/12. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/134353.pdf.

European Stability Mechanism (2019). *Safeguarding the Euro in Times of Crisis. The inside story of the ESM*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Eurostat, (2016). *Euro area and European Union GDP flash estimates at 30 days*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Eurostat, (2016). *Business economy – size class analysis, Statistics Explained*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Evans, G. (1999). Europe: A new electoral cleavage?. Στο G. Evans & P. Norris (Eds), *Critical elections: British political parties and voters in long-term perspective*. London:

Sage.

Evans, M. (2004). Subjective Social Location: Data From 21 Nations. *International Journal of Public Opinion Research*, Vol. 16 (1), pp. 3-38.

Evans, G. & Butt, S. (2007). Explaining change in British public opinion on the European Union: Top down or bottom up?. *Acta Politica*, Vol. 42(2-3), pp. 173-190.

Fabbrini, S. (2013). Intergovernmentalism and its limits assessing the European Union's answer to the Euro Crisis. *Comparative Political Studies*, Vol. 46 (9), pp. 1003-1029.

Fabbrini, S. (2019). *Europe's Future. Decoupling and Reforming*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Fahey, T. (2005). The case for an EU-wide measure of poverty. *The Economic and Social Research Institute (ESRI)*, Dublin, Working Paper, No. 169.

Feather, N. T. (1990). *The psychological impact of unemployment*. New York: Springer-Verlag.

Featherstone, K. (1994). Jean Monnet and the 'Democratic Deficit' in the European Union. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 32 (2), pp. 149-170.

Feenstra, R.C., & Taylor, A.M. (2007). *International Economics*. New York, N.Y.: Worth Publishers.

Fehr, E. & Goette, L. (2005). Robustness and Real Consequences of Nominal Wage Rigidity. *Journal of Monetary Economics*, Vol. 52 (4), pp.779-804.

Feld, L. P., Köhler, E. A. & Nientiedt, D. (2015). Ordoliberalism, pragmatism and the eurozone crisis: How the German tradition shaped economic policy in Europe. *Freiburger Diskussionspapiere zur Ordnungsökonomik*, No. 15/04, pp. 1-25.

Feldstein, M. (1997α). The Political Economy of the European Economic and Monetary Union: Political Sources of an Economic Liability. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 11 (4), pp. 23-42.

Feldstein, M. (1997β). EMU and International Conflict. *Foreign Affairs*, 76(6), Nov./Dec., pp. 60-73.

- Felice, E. (2015). *Ascesa e declino. Storia economica d'Italia*. Bologna: Il Mulino.
- Filauro, S. (2018). *The EU-wide income distribution: inequality levels and decompositions*. European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion, Study. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Filippini, C. (2014). Small and Medium-Sized Enterprises (SMEs) in Italy and Japan. Στο S. Beretta, A. Berkofsky & F. Ruggie, (Eds.), *Italy and Japan: How Similar Are They? A comparative Analysis of Politics, Economics, and International Relations* (pp.235-243). Springer- Verlag.
- Fine, B. (2013). *Labour Market Theory: A Constructive Reassessment*. London: Routledge.
- Finnemore, M. (1996). Norms, Culture, and World Politics: Insights from Sociology's Institutionalism. *International Organization*, Vol. 50 (2), pp. 325–47.
- Fiori, G., Nicoletti, G., Scarpetta, S. & Schiantarelli, F. (2007). Employment Outcomes and the Interaction between Product and Labor Market Deregulation: Are They Substitutes or Complements?. *Institute of Labor Economics (IZA)*, Discussion Paper, No. 2770.
- Fischer, J. (2010). *Ms. Europe or Frau Germania?*. New Europe, April 11th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.neweurope.eu/article/ms-europe-or-frau-germania/>.
- Fischer, S. (1997). *Capital Account Liberalization and the Role of the IMF*. Paper presented at the seminar on Asia and the IMF, Hong Kong, China 19 September.
- Fischer, S. (2011). Merkel macht Urlaub: Tschüss, Krise!. *Spiegel, Politik*, July 22nd. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/merkel-macht-urlaub-tschuess-krise-a-775984.html>.
- Fligstein, N. (2008). *Euro-clash: The EU, European identity and the future of Europe*. New York, NY: Oxford University Press.
- Flock, E. (2012): “Angela Merkel depicted as Nazi in Greece, as anti-German sentiment grows” *Washington Post*, 2 February 2012. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από http://www.washingtonpost.com/blogs/blogpost/post/angela-merkel-depicted-as-nazi-in-greece-as-anti-german-sentiment-grows/2012/02/10/gIQASbZP4Q_blog.html

Flyvbjerg, B. (1998). Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?. *The British Journal of Sociology*, Vol. 49 (2), pp.210-233.

Follesdal, A. & Hix, S. (2006). Why There is a Democratic Deficit in the EU: A Response to Majone and Moravcsik. *Journal of Common Market Studies (JCMS)*, Vol. 44 (3), pp. 533-562.

Fortin, P. (1996). The Great Canadian Slump. *Canadian Journal of Economics*, Vol. 29 (4), pp. 761-787.

Fougère, D., Kramarz, F. & Pouget, J. (2006). Youth Unemployment and Crime in France. *Institute of Labor Economics (IZA)*, Discussion Paper, No. 2009.

Frank, R. (2007). *Richistan: A Journey Through the American Wealth Boom and the Lives of the New Rich*. New York, NY: Crown Publishing Group.

Frank, R. H. (2011). *The Darwin economy: liberty, competition, and the common good*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Franzini, M. & Pianta, M. (2016). The Engines of Inequality. *Intereconomics*, Vol. 51, pp.49-55.

Fratzscher, M. (2018). *The Germany Illusion. Between Economic Euphoria and Despair*. New York, NY: Oxford University Press.

Frégier, H. A. (1840). *Des classes dangereuses de la population dans les grandes villes, et des moyens de les rendre meilleurs, 2 vols*. Paris: Bailliere.

Freier, R. & Steiner, V. (2007). Marginal employment: stepping stone or dead end? Evaluating the German experience. *Institute for the Study of Labor (IZA)*, Discussion Paper, No. 3175.

Fridman, A. (1997). Privatization and price liberalization: Comparative analysis. *Journal of Comparative Economics*, Vol. 24 (3), pp. 313-334.

Friedman, M. (1962). *Price Theory*. Chicago, IL: Aldine Publishing Company.

Friedman, M. (1968). The Role of Monetary Policy. *The American Economic Review*, Vol. 68 (1), pp. 1-17.

Froud, J., Nilsson, A., Moran, M., and Williams, K. (2012). Stories and Interests in Finance: Agendas of Governance before and after the Financial Crisis. *Governance*, Vol. 25 (1), pp. 35-59.

Fubini, F. (2013). The Save-States Fund Buys German Bunds and Italy Finances Berlin. *La Repubblica*, October 21 2013. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από http://www.repubblica.it/economia/2013/10/21/news/il_fondo_salva-stati_compra_bund_tedeschi_e_l_italia_finanzia_berlino-69053049/?ref=search

Fuchs - Schündeln, N., Krueger, D. & Sommer, M. (2010). Inequality Trends for Germany in the Last Two Decades: A Tale of Two Countries. *Review of Economic Dynamics*, 2010, Vol. 13 (1), pp.103-132.

Gabel, M., & Palmer, H. (1995). Understanding Variation in Public Support for European Integration. *European Journal of Political Research*, Vol. 27 (1), pp. 3-19.

Gabel, M. (1998a). *Interests and integration: Market liberalization, public opinion and European Union*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.

Gabel, M. (1998b). Economic integration and mass politics: Market liberalization and public attitudes in the European Union. *American Journal of Political Science*, Vol. 42 (3), pp. 936–953.

Gabel M. (1998c). Public support for European integration: An empirical test of Five Theories. *The Journal of Politics*, Vol. 60 (2), pp. 333–354.

Gali, J., & Monacelli, T. (2008). Optimal Monetary and Fiscal Policy in a Currency Union. *Journal of International Economics*, Vol. 76 (1), pp. 116–32.

Galor, O. & Zeira, J. (1993). Income Distribution and Macroeconomics. *The Review of Economic Studies*, Vol. 60 (1), pp. 35–52.

Gamble, A. (1988). *The Free Economy and the Strong State: The Politics of Thatcherism*. London: Macmillan.

Gamble, A. (2013). Neo-liberalism and fiscal conservatism. Στο V. A. Schmidt & M. Thatcher (Eds.), *Resilient Liberalism in Europe's Political Economy*, (pp. 53-76). Cambridge: Cambridge University Press.

Ganghof, S. & Genschel, P. (2007). Taxation and Democracy in the EU. Max Planck Institute for the Study of Societies (MPIfG), Discussion Paper, No. 07/02.

Genschel, P. & Jachtenfuchs, M. (2011). How the European Union constrains the state: Multilevel governance of taxation. *European Journal of Political Research*, Vol. 50 (3), pp. 293-314.

Genschel, P. & Jachtenfuchs, M. (2013). Alles ganz normal! Eine institutionelle Analyse der Euro-Krise. *Zeitschrift für Internationale Beziehungen*, Vol. 20 (1), pp. 75–88.

Georgakakis, D. (2013b). Technocracy is dead. Long live Bureaucracy! On Some recent changes to the civil service and the European Commission. Στο M. Chang & J. Monar (Eds.) *The European Commission in the Post-Lisbon Era of Crises. Between Political Leadership and Policy Management*. Brussels: P.I.E., Peter Lang.

Georgakakis, D. (2014). A la fois pilote et victime de l'austérité? Les transformations de l'administration de l'UE sous l'effet de la crise économique et financière. *Revue Française d'Administration Publique*, ENA, 151-152(3), pp. 805-824.

Giannone, D., Reichlin, L. & Small D. (2008). Nowcasting: the real-time informational content of macroeconomic data. *Journal of Monetary Economics*, Vol. 55 (4), pp. 665–676.

Giavazzi, F., & Giovannini, A. (1988). The role of the exchange-rate regime in a disinflation. Στο F. Giavazzi & M. Miller (Eds.), *The European Monetary System* (pp. 85-111). Cambridge: Cambridge University Press.

Giavazzi, F. & Spaventa, L. (1989). Italy: The Real Effects of Inflation and Disinflation. *Economic Policy*, Vol. 8 (4), pp. 133-171.

Giavazzi, F. & Tabellini, G. (2014). *How to jumpstart the Eurozone economy*. VoxEU, Centre for Economic Policy Research. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://voxeu.org/article/how-jumpstart-eurozone-economy>.

Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge, UK: Polity Press.

Giersch, H. (1985). Eurosclerosis. *Kieler Diskussionsbeiträge*, No. 112, Institut für Weltwirtschaft (IfW), Kiel.

Giersch, H., Paqué K. – H. & Schmieding, H. (1992). *The Fading Miracle: Four Decades of Market Economy in Germany*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gilbert, M. (2018). *The Italian Revolution. The End of Politics, Italian Style?*. New York:

Routledge.

Gilley, B. (2009). *The right to rule, how states win and lose legitimacy*. New York, NY: Columbia University Press.

Gilpin, R. (1987). *The Political Economy of International Relations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Godechot, O. (2012). Is finance responsible for the rise in wage inequality in France?. *Socio-Economic Review*, Vol. 10 (3), pp.447-470.

Goedemé, T. (2013). How much confidence can we have in EU-SILC? Complex sample designs and the standard error of the Europe 2020 poverty indicators. *Social Indicators Research*, Vol. 110 (1), pp. 89-110.

Goetschy, J. (1999). The European Employment Strategy: Genesis and Development. *European Journal of Industrial Relations*, Vol. 5 (2), pp. 117-137.

Goetz, K. (1996). Integration Policy in a Europeanised State. *Journal of European Public Policy*, Vol. 3 (1), pp. 23–44.

Goldin, C. & Margo, R. (1992). The Great Compression: The Wage Structure in the United States at Mid-Century. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 107 (1), pp.1-34.

Goldman Sachs (2013). European Economics Analyst. *Goldman Sachs*, Economics Research, Issue No.03, January 17.

Goldstein, J. (1993). *Ideas, Interests, and American Trade Policy*. Ithaca, NY.: Cornell University Press.

Goldstein, J. & Koehane, R. O. (1993). *Ideas and Foreign Policy. Beliefs, Institutions, and Political Change*. Ithaca, NY.: Cornell University Press.

Goodhart, M. (2007). Europe's Democratic Deficits through the Looking Glass: The European Union as a Challenge for Democracy. *Perspectives on Politics*, Vol.5 (3), pp. 567 – 584. DOI: 10.1017/S1537592707071551.

Goodman, J. B. (1992). *Monetary Sovereignty: The Politics of Central Banking In Western Europe*. Ithaca and London: Cornell University Press.

Goolsbee, A. (1998). Does government R&D policy mainly benefit scientists and engineers?. *National Bureau of Economic Research (NBER)*, Working Paper No. 6532.

Gordon, P. H. (1994). The normalization of German foreign policy. *Orbis*, Vol. 38 (2), pp. 225-243.

Government (1958). *Programme for economic expansion. Laid by the Government before each House of the Oireachtas, November, 1958*. Dublin: The Stationery Office.

Government (1965). *Investment in Education. Report of the Survey Team appointed by the Minister for Education in October, 1962*. Dublin: The Stationery Office.

Gow, D. (2007, April 4). Germany no longer the sick man of Europe. *The Guardian*. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.theguardian.com/business/2007/apr/04/davidgowoneurope.europe>.

Grant, C. (2005). Germany's foreign policy: What lessons can be learned from the Schröder years?. Centre for European Reform (CER), Essay, September 2nd. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από https://www.cer.eu/sites/default/files/publications/attachments/pdf/2011/essay_germ_for_pol_2sep05-2154.pdf

Greenan, N., Mairesse, J. & Topiol-Bensaid, A. (2001). Information Technology and Research and Development Impacts on Productivity and Skills: Looking for Correlations on French Firm Level Data. *National Bureau of Economic Research (NBER)*, Working Paper, No. 8075.

Greenspan, A. (2011). Europe's crisis is all about the north-south split. *Financial Times*, October 6th 2011.

Greenwood, J. (2007). Review Article: Organized Civil Society and Democratic Legitimacy in the European Union. *British Journal of Political Science*, Vol. 37 (2), pp. 333-357.

Greven, M. T. (2000). Can the European Union Finally Become a Democracy?. Στο M. T. Greven & L. W. Pauly (Eds.), *Democracy Beyond the State? The European Dilemma and the Emerging Global Order* (pp. 35-61). Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.

Griffith, R., Redding, S. & van Reenen, J. (2004). Mapping the two faces of R&D: productivity growth in a panel of OECD industries. *Review of Economics and Statistics*,

Vol. 86 (4), pp. 883–895.

Griliches, Z. (1958). Research costs and social returns: hybrid corn and related innovations. *Journal of Political Economy*, Vol. 66 (5), pp. 419–431.

Grimm, R. (2015). The rise of the German Eurosceptic party Alternative für Deutschland, between ordoliberal critique and popular anxiety. *International Political Science Review*, Vol. 36 (3), pp. 264-278.

Gros, D. (2014). The EMS Crisis of the 1990s Parallels with the present crisis?. *Centre for European Policy Studies (CEPS)*, Working Document No.393 / March 2014.

Grosser, D. (1988). Erfolge und Mißerfolge. Στο D. Grosser, T. Lange, A. Müller-Armack & B. Neuss, *Soziale Marktwirtschaft. Geschichte-Konzept-Leistung*, (pp.74-181). Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz: Verlag W. Kohlhammer.

Großmann-Doerth, H. (1933). *Selbstgeschaffenes Recht der Wirtschaft und staatliches Recht Antrittsvorlesg*. Freiburg: Wagner'sche Univ. Buchhandlung

Grossman, G. M. & Helpman, E. (1994). Endogenous innovation in the theory of growth. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 8 (1), pp.23-44.

Grossman, G. M. & Helpman, E. (1997). *Innovation and Growth in the Global Economy. Second edition*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Guérot, U. (2012). *Europa braucht Großzügigkeit, nicht Härte*. Deutschlandfunk Kultur, June 11th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από https://www.deutschlandfunkkultur.de/europa-braucht-grosszuegigkeit-nicht-haerte.1005.de.html?dram:article_id=208522

Guerrieri, P. & Esposito, P. (2012). Intra-European imbalances, adjustment, and growth in the eurozone. *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 28 (3), pp. 532-550.

Guilluy, C. (2018). *No Society. La fin de la classe moyenne occidentale*. Paris: Editions Flammarion.

Guinet, J. (1987). Adapting industrial supply to changing demand. *The OECD Observer*, No. 149 (December 1987/January 1988), pp.12-15. Paris: OECD Publications Services.

Gurdgiev, C., Lucey, B. M., Mac an Bhaird, C. & Roche-Kelly, L. (2011). The Irish Economy: Three Strikes and You 're Out?. *Panoeconomicus*, Vol. 58 (1), pp.19-41.

- Gurr, T.R. (1970). *Why men rebel*. Princeton: Princeton University Press.
- Haas, E.B. (1958). *The Uniting of Europe*. Palo Alto, Calif.: Stanford University Press.
- Haas, E. B. (1964). *Beyond the Nation-state: Functionalism and International Organization*. Stanford: Stanford University Press.
- Häberle, P. (1991). Gemeineuropäisches Verfassungsrecht. *Europäische Grundrechte Zeitschrift (EuGRZ)*, pp. 261-274.
- Habermas, J. (1996). *Between facts and norms: Contributions to a discourse theory of law and democracy*. Cambridge, MA: Polity Press.
- Habermas, J. (1998). Die postnationale Konstellation. Στο J. Habermas (Ed.), *Die postnationale Konstellation. Politische Essays*, (pp.91-169). Frankfurt a.M.: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. (2001). Why Europe needs a constitution. *New Left Review*, Vol. 11, pp. 5-26.
- Habermas, J. (2010). A pact for or against Europe?. Στο U. Guérot & J. Hénard (Eds.) *What does Germany think about Europe?* (pp.83-89). London: ECFR.
- Habermas, J. (2012). *The crisis of the European Union. A response*. Cambridge: Polity Press.
- Haffert, L. & Mehrtens, P. (2013). From Austerity to Expansion? Consolidation, Budget Surpluses, and the Decline of Fiscal Capacity. *Max Planck Institute for the Study of Societies (MPIfG)*, Discussion Paper, No. 13/16.
- Hall, B. H. & Lerner, J. (2009). The Financing of R&D and Innovation. *National Bureau of Economic Research (NBER)*, Working Paper, No. 15325.
- Hall, P. (1993). Policy Paradigms, Social Learning and the State: The Case of Economic Policy-Making in Britain. *Comparative Politics*, Vol. 25, pp. 275–96.
- Hall, P. A. (2012). The economics and politics of the Euro crisis. *German Politics*, Vol. 21 (4), pp. 355–371.
- Hall, P. A. (2014). Varieties of Capitalism and the Euro Crisis. *West European Politics*,

Vol. 37 (6), pp. 1223-1243.

Hall, P. A. & Soskice, D. (2001). *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford: Oxford University Press.

Hall, P. A., Gingerich, D. W. (2004). Varieties of Capitalism and Institutional Complementarities in the Political Economy: An Empirical Analysis. *Max Planck Institute for the Study of Societies (MPIfG)*, Discussion Paper, No. 04/5.

Hallerberg, M. (2012). Explaining European Patterns of Taxation: From the Introduction of the Euro to the Euro-Crisis. *Inter-American Development Bank, Department of Research and Chief Economist*, Technical Notes, No. IDB-TN-400.

Hancké, B. (2013a). *Unions, Central Banks, and EMU: Labor Market Institutions and Monetary Integration in Europe*. Oxford: Oxford University Press.

Hancké, B. (2013b). The Missing Link: Labor Unions, Central Banks and Monetary Integration in Europe. *Transfer*, Vol. 19 (1), pp. 89–101.

Hancké, B. & Rhodes, M. (2005). EMU and Labor Market Institutions in Europe: The Rise and Fall of National Social Pacts. *Work and Occupations*, Vol. 32 (2), pp. 196-228.

Handl, V. & Jeffery, C. (2001). Germany and Europe after Kohl: Between Social Democracy and Normalization?. *German Studies Review*, Vol. 24 (1), pp. 55-82.

Handley, D. H. (1981). Public Opinion and European Integration: The Crisis of the 1970's. *European Journal of Political Research*, Vol. 9 (4), pp. 335-64.

Hardach, K. (1980). *The Political Economy of Germany in the Twentieth Century*. Berkeley, CA: University of California Press.

Hardt, M. & Negri, A. (2000). *Empire*. Cambridge, MA and London: Harvard University Press

Hardt, M. & Negri, A. (2004). *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. New York: Penguin.

Harlow, C. (2002). *Accountability in the European Union*. Oxford: Oxford University Press.

Harteveld, E., van der Meer, T. & De Vries, C. E. (2013). In Europe we trust? Exploring

three logics of trust in the European Union. *European Union Politics*, Vol. 14 (4), pp. 542-565.

Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.

Hawkins, R. A. (1991). Privatisation in Western Germany, 1957 to 1990. *National Westminster Bank Quarterly Review*, November, pp.14-22.

Hay, C. (1996). Narrating crisis: The discursive construction of the 'Winter of Discontent'. *Sociology*, Vol. 30 (2), pp. 253-277.

Hay, C. (2010). Chronicles of a death foretold: the Winter of Discontent and construction of the crisis of British Keynesianism. *Parliamentary Affairs*, Vol. 63 (3), pp. 446- 470.

Hay, C. (2013). Treating the symptom not the condition: Crisis definition, deficit reduction and the search for a new British growth model. *British Journal for Politics and International Relations*, Vol. 15 (1), pp. 23-37.

Hayo, B. & Hefeker, C. (2002). Reconsidering central bank independence. *European Journal of Political Economy*, Vol. 18 (4), pp. 653-674.

Hayward, J. (Ed.) (1995). *The Crisis of Representation in Europe*. London: Frank Cass.

Heady, C., Mitrakos, T. & Tsakloglou, P. (2001). The distributional impact of social transfers in the European Union: evidence from the ECHP. *Fiscal Studies*, Vol. 22 (4), pp. 547-565.

Heilemann, U., Gebhardt, H. & Loeffelholz, H. D. (2003). *Wirtschaftspolitische Chronik 1949-2002*. Stuttgart: Lucius & Lucius Verlagsgesellschaft.

Helleiner, E. (1994). *States and the Reemergence of Global Finance: From Bretton Woods to the 1990s*. Ithaca: Cornell University Press.

Helliwell, J. F., Sturm, P. H. & Salou, G. (1985). International comparison of the sources of productivity slowdown 1973-1982. *European Economic Review*, Vol. 28 (1-2), pp. 157-191.

Henricsson, J. P. E., Ericsson, S., Flanagan, F. & Jewell, C. A. (2004). Rethinking competitiveness for the construction industry. Στο F. Khosrowshahi (Ed.), *20th Annual ARCOM Conference*, 1-3 September 2004, Heriot Watt University. Association of

Researchers in Construction Management, Vol. 1, 335-342.

Herndon, T., Ash, M. & Pollin, R. (2013). Does High Public Debt Consistently Stifle Economic Growth? A Critique of Reinhart and Rogoff. *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 38 (2), pp. 257-279.

Heritier, A. (1999). Elements of democratic legitimation in Europe: an alternative perspective. *Journal of European Public Policy*, Vol. 6 (2), pp. 269-282.

Hewstone, M. (1986). *Understanding Attitudes towards the European Community*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hirsch, S. (1967). *Location of industry and international competitiveness*. Oxford: Clarendon Press.

Hirschman, A. (1996). Changing Tolerance for Income Inequality in the Course of Economic Development. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 87 (4), pp.544-566.

Hix, S. (2002). 'Parliamentary behavior with two principals: preferences, parties, and voting in the European Parliament'. *American Journal of Political Science*, Vol. 46 (3), pp. 688–98.

Hix, S. (2008). *What's Wrong with the European Union and How to Fix It*. Chichester: John Wiley & Sons.

Hix, S. & Høyland, B. (2011). *The Political System of the European Union*. Basingstoke, NY: Palgrave Macmillan.

Hjellbrekke, J., Jarness, V. & Korsnes, O. (2014). Cultural Distinctions in an "Egalitarian" Society. Στο P. Coulangeon & J. Duval (Eds.), *The Routledge Companion to Bourdieu's Distinction* (pp. 187-206). London: Routledge.

Hobolt, S. B. (2007). Taking cues on Europe? Voter competence and party endorsements in referendums on European integration. *European Journal of Political Research*, Vol. 46 (2), pp. 151–182.

Hobolt, S. B. (2012). Citizen satisfaction with democracy in the European Union. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 50 (s1), pp. 88–105.

Hoffer, F. & Spiecker, F. (2011). *Change or lose Europe*. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <http://column.global-labour-university.org/2011/01/change-or-lose->

europe.html.

Hoffmann, S. (1966). Obsolete or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe. *Daedalus*, Vol. 95 (3), pp. 862-915.

Hofmann, H. & Türk, A. H. (επιμ.) (2006). *EU Administrative Governance*. Cheltenham: Edward Elgar.

Hofmann, C., Osnago, A. & Ruta, M. (2017). Horizontal Depth: A New Database on the Content of Preferential Trade Agreements. *World Bank*, Policy Research Working Paper, No: 7981.

Hohmann, K. (1997). *Ludwig Erhard (1897-1977). Eine Biographie*. Düsseldorf: Ludwig-Erhard-Stiftung e.V. Bonn, ST-Verlag.

Holden, S. & Nymoan, R. (2002). Measuring structural unemployment: NAWRU estimates in the Nordic countries. *The Scandinavian Journal of Economics*, Vol. 104 (1), pp.87-104.

Holden, S. & Wulfsberg, F. (2007). How Strong is the Macroeconomic Case for Downward Real Wage Rigidity?. *Federal Reserve Bank of Boston*, Working Paper, No. 07-6.

Holland, S. (1980). *Uncommon Market: Capital, Class, and Power in the European Community*. New York, NY: St. Martin's Press.

Honkapohja, S. (2009). The 1990's financial crises in Nordic countries. *Bank of Finland Research*, Discussion Papers, No. 5.

Honohan, P. (1992). Fiscal Adjustment in Ireland in the 1980s. *The Economic and Social Review*, Vol. 23 (3), April, pp.285-314.

Hooghe L., Marks G. & Wilson C.J. (2002). Does left/right structure party positions on European integration?. *Comparative Political Studies*, Vol. 35 (8), pp. 965–989.

Hooghe, L. & Marks, G. (1997). The Making of a Polity: the Struggle over European Integration. *European Integration online Papers (EIoP)*, Vol. 1 (4). Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=302663.

Hooghe, L. & Marks, G. (2003). Unraveling the central state, but how? Types of multi-

level governance. *American Political Science Review*, Vol. 97 (2), pp. 233–43.

Hooghe, L. & Marks, G. (2008). A Postfunctionalist Theory of European Integration: From Permissive Consensus to Constraining Dissensus. *British Journal of Political Science*, Vol. 39 (1), pp. 1-23. doi: 10.1017/S0007123408000409.

Hooghe, L. & Marks, G. (2008). European Union?. *West European Politics* Vol. 31 (1–2), pp. 108– 129.

Hoopes, S. M. (1994). *The Privatization of UK Oil Assets 1977-87: Rational Policy-Making, International Changes and Domestic Constraints* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή). Department of Government, Department of International Relations, London School of Economics, London.

Hopkins, T. & Wallerstein, I. (Eds.) (1982). *World-Systems Analysis: Theory and Methodology*. Beverly Hills: Sage Publications.

Höpner, M. (2007). Coordination and Organization: The Two Dimensions of Nonliberal Capitalism. *Max Planck Institute for the Study of Societies (MPIfG)*, Discussion Paper, No. 07/12.

Höpner, M. & Lutter, M. (2014). One currency and many modes of wage formation: Why the eurozone is too heterogeneous for the euro. *Max Planck Institute for the Study of Societies (MPIfG)*, Discussion Paper, No.14.

Hoppman, E. (Ed.) (1971). *Konzertierte Aktion: Kritische Beiträge zu einem Experiment*. Frankfurt a.M.: Athenaum Verlag.

Hsu, S. (2017). China's GDP Numbers: Can We Trust The Data?. *Forbes*. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου, 2021, από <https://www.forbes.com/sites/graisiondangor/2021/07/02/engine-trouble-forces-boeing-737-cargo-plane-to-make-emergency-landing-off-hawaii/?sh=3c975343697a>.

Hugrée, C., Penissat, E. & Spire, A. (2020). *Social Class in Europe. New Inequalities in the Old World*. London: Verso.

Hulten, C. R. (2000). Total Factor Productivity: A Short Biography. *National Bureau of Economic Research (NBER)*, Working Paper No.7471.

Hutchison, T. (1979). Notes on the Effects of Economic Ideas on Policy: The Example of the German Social Market Economy. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*

(*Journal of Institutional and Theoretical Economics*), Bd. 135, H. 3, pp. 426-441.

Hutter, S. & Grande, E. (2014). *Politicizing Europe in the national electoral arena: A comparative analysis of five West European countries, 1970–2010*. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 52 (5), pp. 1002-1018.

Inchauste, G. & Karver, J. (2018). Understanding Changes in Inequality in the EU. Background to “Growing United: Upgrading Europe’s Convergence Machine”. World Bank Report On the European Union. World Bank Group. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από: <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/319381520461242480-0080022018/original/EUIGReportUnderstandingchangesinInequality.pdf>

Inglehart, R., Rabier, J. – R., & Reif, K. (1991). The Evolution of Public Attitudes toward European Integration: 1970-86. Στο K. Reif & R. Inglehart (Eds.), *Eurobarometer: The Dynamics of European Public Opinion*. London: Macmillan.

International Monetary Fund (2012). *World Economic Outlook, October 2012. Coping with High Debt and Sluggish Growth*. Washington, DC.: International Monetary Fund, Publication Services. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2016/12/31/Coping-with-High-Debt-and-Sluggish-Growth>.

International Monetary Fund (2016). *The IMF and the crises in Greece, Ireland, and Portugal*. Report by the IMF’s Independent Evaluation Office (IEO), July 2016.

International Monetary Fund (2016). *Germany 2016: Article IV Consultation—Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Germany*. IMF Country Report No. 16/202.

International Monetary Fund, The World Bank & World Trade Organization (2017). *Making Trade an Engine of Growth for All. The Case for Trade and for Policies to Facilitate Adjustment*. Prepared Report for Discussion at the Meeting of G20 Sherpas, March 23-24, 2017, Frankfurt, Germany.

Inglehart, R. (1971). Public opinion and European integration. Στο L. Lindberg & S. Scheingold (Eds.), *European Integration* (σσ. 160–191). Cambridge, MA: Harvard University Press.

Irwin, D.A. (2015). *Free Trade under Fire: Fourth Edition*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Iversen, T. & Soskice, D. (2019). *Democracy and Prosperity. Reinventing Capitalism through A Turbulent Century*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Jäckel, H. (1984). Twenty Annual Reports of the German Council of Economic Experts: A Short Survey. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft (Journal of Institutional and Theoretical Economics)*, Bd. 140, H. 2, pp. 380-386.

Jacobi, L. & Schaffner, S. (2008). Does Marginal Employment Substitute Regular Employment? - A Heterogeneous Dynamic Labor Demand Approach for Germany. *Rheinisch-Westfälisches Institut für Wirtschaftsforschung (RWI)*, Ruhr Economic Paper, No. 56.

Jaffe, A. B. (1989). Real effects of academic research. *The American Economic Review*, Vol. 79 (5), pp. 957–970.

Jahoda, M. (1982). *Employment and Unemployment*. Cambridge, England: University Press.

Janis, I. (1991). Groupthink. Στο E. Griffin (Ed.), *A First Look at Communication Theory* (pp. 235 - 246). New York: McGrawHill.

Jankiewicz, S. (2012). A Dangerous Class: The Street Sellers of Nineteenth-Century London. *Journal of Social History*, Vol. 46 (2), pp. 391-415. DOI:10.2307/23354136.

Jensen, T. (2009). The Democratic Deficit of the European Union. *Living Reviews in Democracy*, Vol. 1. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.1019.3674&rep=rep1&type=pdf>.

Jewkes, J (1952). *Introduction to Walter Eucken, This Unsuccessful Age*. New York, NY: Oxford University Press.

Joerges, C. (1996). Taking the Law Seriously: On Political Science and the Role of Law in the Process of European Integration. *European Law Journal*, Vol. 2 (2), pp. 105–135.

Joerges, C. (2014b). Three Transformations of Europe and the Search for a Way out of its Crisis. Στο C. Joerges & C. Glinski (Eds.), *The European Crisis and the Transformation of Transnational Governance. Authoritarian Managerialism versus Democratic Governance* (Chapter 1). Oxford: Hart Publishing.

Joerges, C. & Weimer, M. (2013). A Crisis of Executive Managerialism in the EU: No

Alternative?. Στο D. M. Trubek, G. de Búrca, C. Kilpatrick, & J. Scott (Eds.), *Critical legal perspectives on global governance: Liber amicorum David M. Trubek* (Section IV – 14). Oxford: Hart Publishing.

Joffe, J. (2011). The Euro widens the culture gap. *The New York Times*, September 12th 2011.

Johnson, D. (1989). Exiles and half-exiles: Wilhelm Röpke, Alexander Rüstow and Walter Eucken. Στο A. Peacock & H. Willgerodt (Eds.), *German Neo-liberals and the Social Market Economy*, (pp. 40-68). London: Palgrave Macmillan.

Johnston, A. (2012). European economic and monetary union's perverse effects on sectoral wage inflation: negative feedback effects from institutional change?. *European Union Politics*, Vol. 13 (3), pp. 345–366.

Jolliffe, D. & Prydz, E. B. (2016). Estimating International Poverty Lines from Comparable National Thresholds. *World Bank Group*, Policy Research, Working Paper, No. 7606.

Jones, G. & Schroter, H. G. (Eds.) (1993). *The Rise of Multinationals in Continental Europe*. Aldershot: Edward Elgar.

Jones, E. (2010). Merkel's Folly. *Survival*, Vol. 52 (3), pp. 21–38.

Jones, E. (2013). The Collapse of the Brussels-Frankfurt Consensus and the Future of the Euro. Στο V. A. Schmidt & M. Thatcher (Eds.), *Resilient Liberalism: European Political Economy through Boom and Bust*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Jones, E. (Ed.) (2020). *European Studies. Past, Present and Future*. Newcastle: Agenda Publishing.

Jonung, L., Schuknecht, L. & Tujula, M. (2005). The boom-bust cycle in Finland and Sweden 1984-1995 in an international perspective. *Center for Financial Studies (CFS), Goethe University*, Working Paper, No. 2006/13, Frankfurt a. M..

Judge, D. & Earnshaw, D. (2002). The European Parliament and the Commission Crisis: A new Assertiveness?. *Governance* Vol. 15 (3), pp.345-374.

Juncker, J. - C. (2018). *State of the Union 2018: The Hour of European Sovereignty*. Speech. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από

https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/soteu2018-speech_en_0.pdf

Kaelble, H. (1987). *Auf dem Weg zu einer Europäischen Gesellschaft*. Munich: Beck.

Kaiser, J. (2013). One Made It Out of the Debt Trap. Lessons from the London Debt Agreement of 1953 for Current Debt Crisis. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung, International Policy Analysis.

Kaldor, M. and Selchow, S. (2012). The “Bubbling Up” of Subterranean Politics in Europe. *London School of Economics and Political Science*, Initial Report. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από www.subterraneanpolitics.eu.

Kalliomäki, A. (1999). Finland: optimism continues. Στο H. Gibbon, (Ed.), *Privatisation International Yearbook 1999* (pp. 85-86). London, UK: Privatisation International Ltd.

Kaminsky, G. L., & C. M. Reinhart (1999). The Twin Crises: The Causes of Banking and Balance-of-Payments Problems. *American Economic Review*, Vol. 89 (3), pp. 473–500.

Kaplan, S. N. & Rauh, J. (2010). Wall Street and Main Street: What Contributes to the Rise in the Highest Incomes?. *The Review of Financial Studies*, Vol. 23 (3), pp. 1004-1050.

Kátay, G. (2008). Downward Wage Rigidities in Hungary. Mimeo (WDN).

Katzenstein, P. (1985). *Small States in World Markets: Industrial Policy in Europe*. Ithaca, NY.: Cornell University Press.

Keane, J. (1988). *Democracy and Civil Society. On the Predicaments of European Socialism, the Prospects for Democracy, and the Problem of Controlling Social and Political Power*. London: Verso.

Keane, J. (1998). *Civil Society: Old images, new visions*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Keane, J. (2009). *Civil Society, Definitions and Approaches*. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από http://www.johnkeane.net/wp-content/uploads/2009/01/jk_civil_society_definitions_encyclopedia.pdf

Kellstedt, P. M. & Whitten, G. D. (2013). *The Fundamentals of Political Science Research, Second Edition*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

Kelly, M. (2009). The Irish credit bubble. *UCD Centre for Economic Research, Working Paper Series, No. 09/32*, University College Dublin.

Kenen, P. (1967). The theory of Optimum Currency Areas: An eclectic view. In R. Mundell & A. Swoboda (Eds.), *Monetary Problems of the International Economy* (pp.41-60). Chicago: University of Chicago Press.

Kennedy, K. A. (1984). *Labour Market Policies and Employment Growth*. Paper delivered to a Symposium at the Seventh Annual Economic Policy Conference of the Dublin Economics Workshop, Kenmare, 19-21 October 1984.

Kennedy, R. (2013). The role of supranational identity in promoting democratic values. *European Union Politics*, Vol. 14 (2), pp. 228–249.

Kenworthy, L. (2002). Corporatism and Unemployment in the 1980s and 1990s. *American Sociological Review*, Vol. 67 (3), pp. 367–388.

Keohane, R. O. (1980). The theory of hegemonic stability and changes in international economic regimes, 1967 – 77. Στο O. R. Holsti, R. M. Siverson & A. L. George (Eds.), *Change in the International System*, (pp.131-162). Boulder, CO: Westview Press.

Keohane, R. O. (1984). *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Key, V. O. Jr. (1961). *Public Opinion and American Democracy*. New York, NY: Knopf.

Keynes, J. M. (1936). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London: Macmillan and Company Limited.

Keynes, J. M. (1973). *The General Theory of Employment, Interest and Money. Collected Writings, Vol. VII*. London: Macmillan.

Kim, Y., (1990). Purchasing power parity in the long run: A cointegration approach. *Journal of Money Credit and Banking*, 4, 491-503.

Kindermann, F. & Krueger, D. (2014). High Marginal Tax Rates on the Top 1%? Lessons from a Life Cycle Model with Idiosyncratic Income Risk. *National Bureau of Economic Research (NBER), Working Paper, No. 20601*.

Kindleberger, C. P. (1973). *The World in Depression, 1929-1939*. Berkeley, CA: University of California Press.

Kindleberger, C. & Ostrand, F. (2003). The 1948 Monetary Reform in Western Germany. Στο M. Flandreau, C. Holtfrerich & H. James (Eds.), *International Financial History in the Twentieth Century: System and Anarchy*, (pp. 169-196). Cambridge: Cambridge University Press.

Kirby, E. J. (2013). Why has Spain fallen out of love with the European Union?. *BBC News Magazine*, July 1st. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <http://www.bbc.co.uk/news/magazine-23064490>.

Kirman, A. (2010). The economic crisis is a crisis for economic theory. *CESifo Economic Studies*, Vol. 56 (4), pp. 498–535. doi:10.1093/cesifo/ifq017.

Kitchin, R., O' Callaghan, C., Boyle, M., Gleeson, J. & Keaveney K. (2012). Placing neoliberalism: the rise and fall of Ireland's Celtic Tiger. *Environment and Planning A*, Vol. 44 (6), pp.1302-1326. DOI:10.1068/a44349.

Knight, D. M. (2013). Greece is used to justify unpopular domestic reforms. *Social Europe Journal*, January 30th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <http://www.social-europe.eu/2013/01/greece-is-used-to-justify-unpopular-domestic-reforms/>.

Koalitionsvertrag, (2013). *Koalitionsvertrag CDU/CSU, SPD, Deutschlands Zukunft Gestalten*. November 27th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <http://www.tagesschau.de/inland/koalitionsvertrag136.pdf>

Koehler, S. & König, T. (2015). Fiscal Governance in the Eurozone: How Effectively Does the Stability and Growth Pact Limit Governmental Debt in the Euro Countries?. *Political Science Research and Methods*, Vol. 3 (2), pp. 329-351.

Kohl, H. (1982). *Regierungserklärung, Oktober 13th*. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0144_koh&object=translation&l=de.

Köhler, E. A. & Kolev, S. (2013). The Conjoint Quest for a Liberal Positive Program. Στο D. Levy & S. Peart (Eds.), *The Modern Economy – Economic Organization and Activity* (pp. 211-228). Basingstoke: Palgrave MacMillan.

Kolm, S. - C. (1969). The optimal production of social justice. Στο J. Margolis & H. Guitton (Eds.), *Public Economics: An Analysis of Public Production and Consumption and Their Relations to the Private Sectors* (pp. 145– 200). London: Macmillan.

- Kolm, S.-Ch. (1971). *Justice et équité*. Paris: CEPREMAP. Reprinted Paris: CNRS, 1972.
- König, T., Luetgert, B. & Dannwolf, T. (2006). Quantifying legislative research: Using CELEX and PreLex in EU legislative studies. *European Union Politics*, Vol. 7 (4), pp. 553–574.
- Korpi, W. (1996). Eurosclerosis and the Sclerosis of Objectivity: On the Role of Values among Economic Policy Experts. *Economic Journal*, Royal Economic Society, Vol. 106 (439), pp. 1727-1746, November.
- Korzeniewicz, R. P. (2018). Inequality: A World - Historical Perspective. Paper, UNRISD International Conference, *Overcoming Inequalities in a Fractured World: Between Elite Power and Social Mobilization*, 7-9 November 2018.
- Korzeniewicz, R. P. & Moran, T. P. (2009). *Unveiling Inequality*. New York: Russell Sage Foundation.
- Kose, M. A. & Terrones, M. (2012). *Uncertainty weighing on the global recovery*. VoxEU, Centre for Economic Policy Research. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://voxeu.org/article/uncertainty-weighing-global-recovery>.
- Koziel, S., Łopuszańska, M., Szklarska, A. & Lipowicz, A. (2010). The negative health consequences of unemployment: The case of Poland. *Economics and Human Biology*, Vol. 8 (2), pp.255-260.
- Kremer, J. (1993). *Reform der Sozialen Marktwirtschaft*. Köln: Verlag Wissenschaft u Politik.
- Kreuder-Sonnen, C. & Zangl, B. (2015). Which post-Westphalia? International organizations between constitutionalism and authoritarianism. *European Journal of International Relations*, Vol. 21 (3), pp. 568-594.
- Kriesi, H., Grande, E., Lachat, R., Dolezal, M., Bornschie, S., & Frey, T. (2006). Globalization and the transformation of the national political space: Six European countries compared. *European Journal of Political Research*, Vol. 45 (6), pp. 921–956.
- Kriesi, H. (2007). The role of European integration in national election campaigns. *European Union Politics*, Vol. 8 (1), pp. 83–108.
- Kriesi, H. & Grande, E. (2014). The Europeanization of the national political debate.

Στο O. Cramme & S. Hobolt (Eds.), *Democratic Politics in a European Union Under Stress*, (Part I, Chapt.4). Oxford: Oxford University Press.

Krotz, U. (2010). Regularized intergovernmentalism: France –Germany and beyond (1963 – 2009). *Foreign Policy Analysis*, Vol. 6 (2), pp. 147–185.

Krotz, U. & Schild, J. (2013). *Shaping Europe: France, Germany, and Embedded Bilateralism from the Elysée Treaty to Twenty-First Century Politics*. Oxford: Oxford University Press.

Krueger, A. B. (2012). The Rise and Consequences of Inequality in the United States. Ομιλία, Center for American Progress (CAP), January 12th, Washington, DC. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/krueger_cap_speech_final_remarks.pdf

Krugman, P. (2008). We all go together when we go. *The Guardian*, December 6th.

Krugman, P. (2010). Lands of Ice and Ire. *The New York Times*, 24th November. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://krugman.blogs.nytimes.com/2010/11/24/lands-of-ice-and-ire/>.

Kumar, M. & Woo J. (2010). Public Debt and Growth. *International Monetary Fund (IMF)*, Working Paper, No. 10/174.

Kundnani, H. (2011): Paradoxon Deutschland. Eine geoökonomische Macht in der Zwickmühle. *Internationale Politik*, Berlin, Heft 6/2012.

Kundnani, H. (2012). The eurozone will pay a high price for Germany's economic narcissism. *The Guardian*, January, 6th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.theguardian.com/commentisfree/2012/jan/06/eurozone-germany-ordoliberalism>

Kuo, M. - S. (2014). The Moment of Schmittian Truth: Conceiving of the State of Exception in the Wake of the Financial Crisis. Στο C. Joerges & C. Glinski (Eds.), *The European Crisis and the Transformation of Transnational Governance. Authoritarian Managerialism versus Democratic Governance* (Chapter 2). Oxford: Hart Publishing.

Kuroda, S. & Yamamoto, I. (2003). Are Japanese Nominal Wages Downwardly Rigid? (Part I): Examinations of Nominal Wage Change Distributions. *Monetary and Economic Studies*, Vol. 21 (2), pp. 1-29.

Kutlay, M. (2011). Stopping 'Blame Game': Revealing the Euro Zone's Design Faults: Complex Interdependence within the Nation-State Framework. *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt 7, Sayı 27, σσ. 87-111.

Kuznets, S. (1955). Economic Growth and Economic Inequality. *American Economic Review*, Vol. 45 (1), pp.1-28.

Lagarde, C. (2017). *The Fruits of Growth: Economic Reforms and Lower Inequality*. IMFBlog. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://blogs.imf.org/2017/01/26/the-fruits-of-growth-economic-reforms-and-lower-inequality/>

Lakner, C. & Milanovic, B. (2013). Global Income Distribution: From the Fall of the Berlin Wall to the Great Recession. *World Bank*, Policy Research Working Paper, No. 6719. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021 από: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/16935>

Lamartina, S. & Zaghini, A. (2011). Increasing Public Expenditure: Wagner's Law in OECD Countries. *German Economic Review*, Vol. 12 (2), pp. 149-164.

Lamers, K. & Schäuble, W. (2014). More integration is still the right goal for Europe. *Financial Times*, August 31st. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.ft.com/content/5565f134-2d48-11e4-8105-00144feabdc0?siteedition=intl>.

Landais, C. (2007). Les hauts revenus en France (1998-2006): Une explosion des inégalités ?. *Paris School of Economics*, Working Paper. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.inegalites.fr/IMG/pdf/hautsrevenuslandais.pdf>

Landes, D. (1998). *The Wealth and Poverty of Nations*. New York, NY: Norton.

Lane, P. R. (2012). The European Sovereign Debt Crisis. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 26 (3), pp. 49-68.

Lang, S. (2011). *World Trade Law After Neoliberalism: Re-imagining the Global Economic Order*. Oxford: Oxford university Press.

Langenbucher, K. (2015). How demanding are eligibility criteria for unemployment benefits, quantitative indicators for OECD and EU countries. *OECD*, Social, Employment and Migration Working Paper, No. 166.

Lapavitsas, C., Kaltenbrunner, A., Labrinidis, G., Lindo, D., Meadway, J., Mitchell, J., Paineira, J. P., Pires, E., Powell, J., Stenfors, A., Teles, N. & Vatikiotis, L. (2012). *Crisis in the Eurozone*. London: Verso.

Laqueur, W. (1992). *Europe in Our Time: A History 1945-1992*. New York, NY: Penguin Books.

Lash, S., & Urry, J. (1994). *Economies of signs and space*. London: Sage.

Lawrence, A. T. & Weber, J. (2013). *Business and Society: Stakeholders, Ethics, Public Policy, 14th Edition*. New York: McGraw - Hill Education.

Lazear, E. P. & Spletzer J. R. (2012). The United States Labor Market: Status Quo or A New Normal?. *National Bureau of Economic Research (NBER)*, Working Paper, No. 18386.

Le Nouvel Observateur 18 Maiou 1995, No. 1953.

Leaman, J. (2009). *The political economy of Germany under Chancellors Kohl and Schroder: decline of the German model?*. New York: Berghahn Books.

Leconte, C. (2010). *Understanding Euroscepticism*. Houndsmill, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Leddin, A. & Walsh, B. (1997). Economic Stabilisation, Recovery and Growth: Ireland 1979-1996. *Irish Banking Review*, Summer, pp. 2-18.

Lentner, H. (2005). Hegemony and Autonomy. *Political Studies*, Vol. 53 (4), pp. 735-752.

Lerner, D. (1958). *The Passing of Traditional Society*. New York, NY: Free Press.

Levine, L. (2013). The Increase in Unemployment Since 2007: Is it Cyclical or Structural?. *Congressional Research Service*, Report for Congress, 24 January.

Levy, D. M. & Terleckyj, N. E. (1983). Effects of government R&D on private R&D investment and productivity: a macroeconomic analysis. *Bell Journal of Economics*, Vol. 14 (2), pp. 551–561.

Lewer, J. J., and Van den Berg, H. (2003). How Large Is International Trade's Effect on Economic Growth. *Journal of Economic Surveys*, Vol. 17 (3), pp. 363–396.

Liapis, K., Rovolis, A., Galanos, C. & Thalassinos, E. (2013). The Clusters of Economic Similarities between EU Countries: A View Under Recent Financial and Debt Crisis. *European Research Studies*, Vol. XVI (1), pp. 41-66.

Lichtenberg, F. R. (1992). R&D investment and international productivity differences. *National Bureau of Economic Research (NBER)*, Working Paper, No. 4161.

Lin, M.-J. (2008). Does Unemployment Increase Crime? Evidence from US Data 1974-2000. *The Journal of Human Resources*, Vol. 43 (2), pp. 413-436.

Lind, M. (2020). *The New Class War: Saving Democracy from the Metropolitan Elite*. London: Atlantic Books.

Lindbeck, A. (1997). The Swedish Experiment. *Journal of Economic Literature*, Vol. XXXV (September 1997), pp.1273-1319.

Lindbeck, A., Molander, P., Persson, T., Petersson, O., Sandmo A., Swedenborg, B. & Thygesen, N. (1994). *Turning Sweden around*. Cambridge, MA: MIT Press.

Lindbeck, A. & Snower, D. J. (1988). *The Insider-Outsider Theory of Employment and Unemployment*. Cambridge, MA: MIT Press.

Lindberg, L. & Scheingold, S. (1970). *Europe's Would-be Polity: Patterns of Change in the European Community*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

Lipset, S. M. (1959). Some Social Requisites for Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *The American Political Science Review*, Vol. 53 (1), pp.69-105.

Lipset, S. M. & Rokkan, S. (1967). Cleavage structures, party systems, and voter alignments: An introduction. Στο S. M. Lipset & S. Rokkan (Eds.), *Party Systems and Voter Alignments* (pp. 1-64). New York: Free Press.

Lipsey, R. G. (1960). The Relation between Unemployment and the Rate of Change of Money Wage Rates in the United Kingdom, 1862-1957: A further Analysis. *Economica*, Vol. 27 (105), pp. 1-31.

Livingston, R. G. (1976). Germany Steps Up. *Foreign Policy*, No. 22 (Spring), pp. 114-128+177-182.

Lodge, J. (1994). The European Parliament and the Authority-Democracy Crisis. *The*

Annals of the American Academy of Political and Social Science, Vol. 531, pp.69-83.

Lohse, E. (1998, December 9th). Ministerpräsidenten wollen Steuerreform zustimmen. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*.

Long, C. D. (1944). Introduction – The Labor Force Idea. Στο C. D. Long, *The Labor Force in Wartime America* (pp.5-10). National Bureau of Economic Research (NBER), Occasional Paper, No.14.

Lord, C. (1998). *Democracy in the European Union*. Sheffield, UK: Sheffield Academic Press.

Lord, C. (2008). Still in democratic deficit. *Intereconomics*, Vol. 43 (6), pp. 316-320.

Lünnemann, P. & Wintr, L. (2009b). Downward Wage Rigidity and Automatic Wage Indexation: Evidence from Monthly Micro Wage Data. Mimeo (WDN).

Lusinyan, L. & Muir, D. (2013). Assessing the Macroeconomic Impact of Structural Reforms: The Case of Italy. *International Monetary Fund, Working Paper, WP/13/22*.

Maad, S. (2017). *Research and Development Evolving Trends and Practices - Towards Human, Institutional and Economic Sectors Growth*. Croatia: InTech.

Maas, H. (2014). *Economic Methodology. A Historical Introduction (Translated by Liz Waters)*. London & New York: Routledge.

MacDonald, R., (1993). Long-run purchasing power parity: is it for real?. *Review of Economics and Statistics*, Vol. 75 (4), pp. 690-695.

Machin, S. & Manning, A. (1994). The effects of minimum wages on wage dispersion and employment: Evidence from the UK wages councils. *Industrial and Labor Relations Review*, Vol. 47 (2), pp. 319–329.

Macmillan, C. (2014). The Return of the Reich? A Gothic Tale of Germany and the Eurozone Crisis. *Journal of Contemporary European Studies*, Vol. 22 (1), pp. 24-38.

Maddison, A. (1995). *Monitoring the World Economy 1820–1992*. Paris: OECD.

Madison, J., Hamilton, A. & Jay, J. (1987). *The Federalist Papers*. Harmondsworth, Midx.: Penguin.

Maes, I. (2002). *Economic Thought and the making of European Monetary Union*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing Limited.

Magnani, M. (1997). Alla ricerca di regole nelle relazioni industriali: breve storia di due fallimenti. Στο F. Barca (Ed.), *Storia del capitalismo italiano dal dopoguerra a oggi* (pp. 501-544). Roma: Donzelli editore.

Magnette, P. (2001). Appointing and Censuring the European Commission: The Adaptation of Parliamentary Institutions to the Community Context. *European Law Journal*, Vol. 7 (3), pp. 292 - 310.

Mahnkopf, Birgit (2012). The euro crisis: German politics of blame and austerity – a neoliberal nightmare. *International Critical Thought*, Vol. 2 (4), pp. 472-485.

Mair, P. (2005). Popular Democracy and the European Union Polity. *European Governance Papers (EUROGOV)*, No. C-05-03. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/3292/egp-connex-C-05-03.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Majone, G. (1998). “Europe’s Democratic Deficit”: The Question of Standards. *European Law Journal*, Vol. 4 (1), pp. 5-28.

Majone, G. (2000). The Credibility Crisis of Community Regulation. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 38 (2), pp. 273-302.

Maldwyn, J. (1987). Accidents, Hazards of Existing Chemicals Dominate High-Level Meeting. *The OECD Observer*, No. 146 (June /July 1987), pp. 4-7. Paris: OECD Publications Services.

Malmendier, U. & Tate, G. (2009). Superstar CEOs. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 124 (4), pp. 1593-1638.

Mancini, F. (2000). *Democracy and Constitutionalism in the European Union: Collected Essays*. Oxford and Portland, Oregon: Hart Publishing.

Mankiw, N. G. (2012). *Principles of Economics, sixth edition*. Mason, OH: South-Western Cengage Learning.

Marcus, J. (2013). The effect of unemployment on the mental health of spouses – Evidence from plant closures in Germany. *Journal of Health Economics*, Vol. 32 (3), pp. 546-558.

Marelli, E. P., Patuelli, R. & Signorelli, M. (2011). Regional Unemployment in the EU before and after the Global Crisis. *University of Bologna, Department of Economics (DSE), Quaderni, Working Paper, No. 791.*

Markovits, A. & Reich, S. (1997). *The German Predicament: Memory and Power in the New Europe*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Marquand, D. (1979). *Parliament for Europe*. London: Jonathan Cape.

Marsh, D. (1992). *The Bundesbank. The Bank that Rules Europe*. London: Heinemann.

Marsh, D. (2012). The calm before the EU storm. *MarketWatch*, Article, April 2nd. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.marketwatch.com/story/the-calm-before-the-eu-storm-2012-04-02>

Marsh, M. (1998). Testing the Second-Order Election Model after Four European Elections. *British Journal of Political Science*, Vol. 28 (4), pp. 591-607.

Marshall, T. H. (1950). *Citizenship and Social Class and Other Essays*. Cambridge: Cambridge University Press.

Marshall, T. H. (1965). *Social Policy*. London: Hutchinson.

Martinelli, A. (Ed.) (1991). *International Markets and Global Firms. A Comparative Study of Organized Business in the Chemical Industry*. London: SAGE Publications.

Mason, P. (2015). *Postcapitalism: A Guide to Our Future*. London: Allen Lane.

Matthijs, M. & Blyth, M. (2011). Why Only Germany can fix the euro. Reading Kindleberger in Berlin. *Foreign Affairs*, November 17. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.foreignaffairs.com/articles/germany/2011-11-17/why-only-germany-can-fix-euro>.

Mazzolini, G. & Mody, A. (2014). Austerity Tales: the Netherlands and Italy. *Bruegel*, October 26th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.bruegel.org/2014/10/austerity-tales-the-netherlands-and-italy/>.

McAdam, D., Tarrow, S. & Tilly, C. (2001). *Dynamics of Contention*. Cambridge: Cambridge University Press.

- McCormick, J. (2010). *Europeanism*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- McKinnon, R. (1963). Optimum Currency Areas. *American Economic Review*, Sept. pp. 717-725.
- McLaren, L.M. (2006). *Identity, interests and attitudes to European integration*. New York: Palgrave Macmillan.
- McMorrow, K. & Röger, W. (2009). R&D capital and economic growth: The empirical evidence. *European Investment Bank (EIB), Papers*, Vol. 14 (1), pp. 94-118.
- McNally, D. (2011). Slump, austerity and resistance. In L. Panitch, G. Albo & V. Chibber (Eds.) *Socialist Register 2012: The crisis and the left* (pp. 36-63). Pontypool: The Merlin Press.
- McNamara, K. (1998). *The Currency of Ideas: Monetary Politics in the European Union*. Ithaca: Cornell University Press.
- Meggison, W. L. & Netter, J. M. (1999). From State to Market: A Survey of Empirical Studies on Privatization. *Fondazione Eni Enrico Mattei (FEEM), Nota di Lavoro*, No. 1.
- Melitz, M. J. (2003). The Impact of Trade on Intra-Industry Reallocations and Aggregate Industry Productivity. *Econometrica*, Vol. 71 (6), pp. 1695-1725.
- Melitz, M. J. & Redding, S. (2012). Heterogeneous firms and Trade. *National Bureau of Economic Research (NBER), Working Paper*, No: 18652.
- Mendes, J. (2011). Participation and the Role of Law After Lisbon: A Legal View on Article 11 TEU. *Common Market Law Review*, Vol. 48 (6), pp. 1849-1878.
- Merritt, R. L. (1980). Political Perspectives in Germany: The years of semisovereignty, 1949-1955. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, No. 13 (January), pp.16-26.
- Merz, M., Haufler, A., Richter, W. & Lucke, B. (2011). *The plenum of German economists on the European debt crisis*. VoxEU, Centre for Economic Policy Research. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://voxeu.org/article/plenum-german-economists-european-debt-crisis>.
- Messina, J., Du Caju, Ph., Duarte, C. F., Hansen, N. L. & M. Izquierdo (2010). The Incidence of Nominal and Real Wage Rigidity: An Individual Based Sectoral Approach.

European Central Bank, Working Paper, No.1213.

Meyer, C. O. (2003). Die Wächterfunktion von europäischer Öffentlichkeit. Das Brüsseler Pressecorps und der Rücktritt der EU-Kommission'. Στο A. Klein, R. Koopmans, H. – J. Trezz, L. Klein, C. Lahusen & D. Rucht (Eds.), *Bürgerschaft, Öffentlichkeit und Demokratie in Europa* (pp. 233-245). Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften.

Middlemas, K. (1995). *Orchestrating Europe: the informal politics the European Union, 1973-95*. London: Fontana Press.

Miksch, L. (1949a). Die Geldordnung der Zukunft. *Zeitschrift für das gesamte Kreditwesen* 2, pp. 155-158.

Miksch, L. (1949b). Die künftige Bundes-Bank. *Zeitschrift für das gesamte Kreditwesen* 2, pp. 517-519.

Milana, C. & Zeli, A. (2002). The Contribution of ICT to Production Efficiency in Italy: Firm-Level Evidence Using Data Envelopment Analysis and Econometric Estimations. *OECD, Directorate for Science, Technology and Industry, STI Working Paper 2002/13*. Paris: OECD Publications.

Milanovic, B. (2002). *Inter-National and World Inequality 1950-2000*. New York, NY: Basic Books.

Milanovic, B. (2007). *Worlds Apart: Measuring International and Global Inequality*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Milanovic, B. (2010). *The Haves and the Have-Nots: A Brief and Idiosyncratic History of Global Inequality*. New York, NY: Basic Books.

Milanovic, B. (2015). Global Inequality of Opportunity: How Much of Our Income Is Determined by Where We Live?. *Review of Economics and Statistics*, Vol. 97 (2), pp. 452-60.

Milanovic, B. (2016). *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.

Milanovic, B. (2019). *Capitalism, alone. The Future of the System That Rules the World*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.

Milanovic, B. & Yitzhaki, S. (2002). Decomposing World Income Distribution: Does the World Have a Middle Class?. *Review of Income and Wealth*, Vol. 48 (2), pp. 155-78.

- Mill, J. S. (1848). *Principles of Political Economy*. London: John W. Parker.
- Milward, A. S. (1997). The Social Bases of Monetary Union. Στο P. Gowan & P. Anderson (Eds.), *The Question of Europe*, pp. 149–61. London: Verso.
- Milward, A. S. (2000). *The European Rescue of the Nation-State, 2nd edition*. London: Routledge.
- Mirowski, P. & Plehwe, D. (Eds.) (2015). *The Road from Mont Pelerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Mitrany, D. (1966). *A Working Peace System*. Chicago: Quadrangle.
- Modigliani, F. and Brumberg, R. H. (1954). Utility Analysis and the Consumption Function: An Interpretation of Cross-Section Data. Στο K. K. Kurihara (Ed.), *Post-Keynesian Economics* (pp.388-436). New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Modigliani, F. & Papademos, L. (1975). Targets for Monetary Policy in the Coming Year. *Brookings Papers on Economic Activity*, Vol. 6 (1), pp. 141-166.
- Mody, A. (2018). *EUROTRAGEDY. A drama in nine acts*. New York, NY: Oxford University Press.
- Monti, M. (2010). *A New Strategy for the Single Market. At the Service of Europe's Economy and Society. Report to the President of the European Commission José Manuel Barroso*. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.irpa.eu/en/a-new-strategy-for-the-single-market/>.
- Moody's Deutschland GmbH (2012). *Announcement: Moody's changes outlook on the EFSF'S (P)Aaa rating to negative*. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.euractiv.com/section/future-eu/news/german-french-central-bankers-call-for-eurozone-finance-ministry/>.
- Moore, B. Jr. (1966). *The Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston, MA: Beacon Press.
- Moravcsik, A. (1991). Negotiating the Single European Act: National interests and conventional statecraft in the European Community. *International Organization* Vol. 45 (1), pp. 19–56.

Moravcsik, A. (1994). Why the European Community Strengthens the State. *Centre for European Studies*, Working Paper, No. 52 (Cambridge: Harvard University Press).

Moravcsik, A. (1998). *The Choice for Europe*. Ithaca: Cornell University Press.

Moravcsik, A. (2002). In Defense of the “Democratic Deficit”: Reassessing the Legitimacy of the European Union. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 40 (4), pp. 603-634.

Moravcsik, A. (2004). Is there a “Democratic Deficit” in World Politics? A Framework for Analysis. *Government and Opposition*, Vol. 39 (2), pp. 336-363.

Moravcsik, A. (2008). The myth of Europe’s ‘democratic deficit’. *Intereconomics*, Vol. 43 (6), pp. 331-340.

Morrell, S., Taylor, R., Quine, S., Kerr, C. & Western, J. (1994). A cohort study of unemployment as a cause of psychological disturbance in Australian youth. *Social Science & Medicine*, Vol. 38 (11), pp.1553–1564

Mouffe, C. (2005). *On The Political*. London, New York: Routledge.

Mudde, C. (2007). *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge: University Press.

Muller, P. (1995). Les politiques publiques comme construction d’un rapport au monde. Στο A. Faure, G. Pollet, & P. Warin (Eds.), *La Construction du Sens dans les Politiques Publiques* (pp.153–79). Paris: L’Harmattan.

Münchau, W. (2014). The wacky economics of Germany’s parallel universe. *Financial Times*, November, 16th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.ft.com/content/e257ed96-6b2c-11e4-be68-00144feabdc0>.

Munck, R. (2013). The Precariat: a view from the South. *Third World Quarterly*, Vol. 34 (5), pp. 747-762. DOI: 10.1080/01436597.2013.800751

Mundell, R. (1961). A Theory of Optimum Currency Areas. *American Economic Review*, Sept., 657-665.

Mundell, R. A., Zak, P. J. & Schaeffer, D. (Eds.) (2005). *International Monetary Policy after the Euro*. Cheltenham: Edward Elgar.

Munoz, R., Torcal, M. & Bonet, E. (2011). Institutional trust and multilevel government in the European Union: Congruence or compensation?. *European Union Politics*, Vol. 12 (4), pp. 551–574.

Münkler, H. (2011). Spaltet sich die Mitte? Über soziale and politische Stabilität. *Recherche*, Zeitung für Wissenschaft, No. 1.

Mureşan, Ş. S. (2014). *Social Market Economy. The Case of Germany*. Heidelberg: Springer.

Murphy, A. (1997). *The Celtic Tiger – The Great Misnomer*. Dublin: MMI Stockbrokers.

Murray-Leach, T. (2014). Crisis Discourses in Europe: Media EU-phemisms and Alternative Narratives. *Euro Crisis in the Press*, November 20th. London: London School of Economics and Political Science

Mylonas, Y. (2012). Media and the economic crisis of the EU: The ‘culturalization’ of a systemic crisis and Bild-Zeitung’s framing of Greece. *TripleC*, Vol. 10 (2), pp. 646-671.

Narayan, P. K., (2007). Are nominal exchange rates and price levels co-integrated? New evidence from threshold autoregressive and momentum threshold autoregressive models. *Economic Record*, Vol. 83 (260), pp. 74- 85.

Narula, R. (1999). Explaining the Growth of Strategic R&D Alliances by European Firms. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 37 (4), pp. 711-723.

Nauwerck, K. (1844). *Berliner Blätter Vol. 5: 1. Ueber den Verein zur Hebung der untern Volksklasse. 2. Dies und jenes*. Berlin: Julius Springer.

Nedergaard, P. & Snaith, H. (2015). ‘As I Drifted on a River I Could Not Control’: The Unintended Ordoliberal Cosequences of the Eurozone Crisis. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 53 (5), pp. 1094-1109.

Nellis, J. (1994) Is privatization necessary?. *The World Bank, Public Policy for the Private Sector*, FDP Note, No. 7.

Nelly, M. T. (2018). Hedged Out: Inside the “Boys’ Club” on Wall Street. Paper, UNRISD International Conference, *Overcoming Inequalities in a Fractured World: Between Elite Power and Social Mobilization*, 7-9 November 2018.

Neumark, D. & Wascher W. (1992). Employment effects of minimum wages and

subminimum wages: Panel data on state minimum wage laws. *Industrial and Labor Relations Review*, Vol. 46 (1), pp. 55-81.

Newman, M. (1997). Democracy and the European Union. Στο V. Symes, C. Levy & J. Littlewood (Eds.), *The Future of Europe* (pp. 15-42). London: Palgrave Macmillan.

Nicholls, A. (1994). *Freedom with Responsibility: The Social Market Economy in Germany, 1918-1963*. Oxford: Clarendon Press.

Nicolaidis, K. (2013). European Democracy and Its Crisis. *Journal of Common Market Studies (JCMS)*, Vol. 51 (2), pp. 351-369.

Nolan, S. (1983). The Telesis Report – A Review Essay. *The Economic and Social Review*, Vol. 14 (4), July, pp. 281-290.

Nolan, B. & Whelan, C. T. (2011). The EU 2020 Poverty Target. *GINI*, Discussion Paper, No. 19.

Nolan, B., Whelan, C. T., Calvert, E., Fahey, T., Healy, D., Mulcahy, A., Maître, B. & Norris, M. (2014). Ireland: Inequality and Its Impact in Boom and Bust. Στο B. Nolan, W. Salverda, D. Checchi, I. Marx, A. McKnight, I. G. Toth & H. van de Werfhorst (Eds.), *Changing Inequalities and Societal Impact in Rich Countries. Thirty Countries' Experiences* (15th Chapter). Oxford: Oxford University Press

Nozick, R. (1974). *Anarchy, State, and Utopia*. New York, NY: Basic Books.

Nye, J. S. (1990). *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*. New York, NY: Basic Books.

Obstfeld, M. (2016). Get on Track with Trade. *Finance & Development*, Vol. 53 (4), pp. 12-16.

Offe, C. (1975). *Berufbildungsreform: Eine Fallstudie über Reformpolitik*. Frankfurt am Mein: Suhrkamp.

Offe, C. (2003). The European model of “social” capitalism: Can it survive European integration?. *Journal of Political Philosophy*, Vol. 11 (4), pp. 437-469.

Offe, C. (2006). Erneute Lektüre: Die “Strukturprobleme” nach 33 Jahren. Στο J. Borchert & S. Lessenich (Eds.), *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates. Veränderte Neuausgabe* (pp. 181-196). Frankfurt am Main: Campus.

Ohlin, B. G. (1933). *Interregional and international trade*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Ojala, M. & Harjuniemi, T. (2016). Mediating the German Ideology: Ordoliberal Framing in European Press Coverage of the Eurozone Crisis. *Journal of Contemporary European Studies*, Vol. 24 (3), pp. 414-430. DOI: 10.1080/14782804.2015.1135109.

Ok, E. A. (1997). On Opportunity Inequality Measurement. *Journal of Economic Theory*, Vol. 77 (2), pp. 300-329.

Oliner, S. D. and Sichel, D. E. (2000). The Resurgence of Growth in the late 1990s: Is Information Technology Story?. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 14 (4), pp.3-22.

Oppermann, T. (2003). Eine Verfassung für die Europäische Union. Der Entwurf des Europäischen Konvents. *Deutsches Verwaltungsblatt (DVBL)*, pp.1165-1176.

Orlandi, F. (2012). Structural unemployment and its determinants in the EU countries. *European Commission, Directorate-General for Economic and Financial Affairs*, Economic Paper, No.455.

Oshri, O., Sheaffer, T. & Shenhav, S. R. (2016). A community of values: Democratic identity formation in the European Union. *European Union Politics*, Vol. 17 (1), pp. 114-137.

Oswald, A. (1986). Unemployment Insurance and Labor Contracts under Asymmetric Information: Theory and Facts. *American Economic Review*, Vol. 76 (3), pp. 365–77.

Otero-Iglesias, M. (2017). Still waiting for Paris: Germany's reluctant hegemony in pursuing political union in the Euro Area. *Journal of European Integration*, Vol. 39 (3), pp. 349-364.

Overbeek, H. (2012). Sovereign debt crisis in Euroland: Root causes and implications for European integration. *The International Spectator*, Vol. 47 (1), pp. 30–48.

Owen, A. L. & Weil, D. N. (1998). Intergenerational earnings mobility, inequality and growth. *Journal of Monetary Economics*, Vol. 41 (1), pp.71-104.

OECD (2000). *Historical Statistics 1970-1999*. Paris: OECD.

OECD (2014). *All On Board: Making Inclusive Growth Happen*. Paris: OECD.

OECD (2016). *The Governance of Inclusive Growth*. Paris: OECD.

OECD (2019). *Under Pressure: The Squeezed Middle Class*. Paris: OECD Publishing.

O' Brennan, J. & Raunio, T. (Eds.) (2007). *National Parliaments within the Enlarged European Union. From 'victims' of integration to competitive actors?*. New York, NY: Routledge.

O' Farrell, J. (1984). ESPRIT: The European Strategic Programme for Research and development in Information Technology. *Journal of Information Science*, Vol. 8 (3), pp. 131-135. DOI: 10.1177/016555158400800305

O' Riain, S. (1997). An Offshore Silicon Valley? The Emerging Irish Software Industry. *Competition & Change*, Vol. 2 (2), pp. 175-212. DOI: 10.1177/102452949700200202.

O' Rourke, K. (2012). Notes from the continent where good times are always just around the corner. *The Irish Economy*, December 10th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <http://www.irisheconomy.ie/index.php/2012/12/10/notes-from-the-continent-where-good-times-are-always-just-around-the-corner/>.

O' Sullivan, K.P.V. & Kennedy, T. (2010). What caused the Irish banking crisis?. *Journal of Financial Regulation and Compliance* Vol. 18 (3), pp.224-242. DOI: 10.1108/13581981011060808

Packer, G. (2014). The Quiet German. The astonishing rise of Angela Merkel, the most powerful woman in the world. *The New Yorker*, November 24th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.newyorker.com/magazine/2014/12/01/quiet-german>.

Papadopoulos, Y. (2004). Network Governance: Governance without Parties?. Workshop "Democracy and Political Parties", paper prepared for the *ECPR Joint Sessions*, Granada, 14- 19 April.

Parker, D. (1998). Privatisation in the EU: An Overview. Στο D. Parker (Ed.), *Privatisation in the European Union: Theory and Policy Perspectives*. London: Routledge.

Parker, D. (1999). Privatization in the European Union: A Critical Assessment of its Development, Rational and Consequences. *Economic and Industrial Democracy*, Vol. 20 (1), pp. 9-38.

Parker, D. (2009). Privatising British Aerospace and Cable and Wireless. Στο D. Parker, *The Official History of Privatisation Vol. I: The formative years 1970-1987* (Chapter 5). London: Routledge.

Patel, K. K. (2020). *Project Europe. A History*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Paterson, T. (2010). Merkel woos the state she cannot afford to lose. *Independent*, May 7th.

Paterson, W. E. (1992). Gulliver Unbound: The Changing Context of Foreign Policy. Στο G. Smith, W. E. Paterson, P. H. Merkl & S. Padgett (Eds.), *Developments in German Politics*, (pp.137-152). London: Palgrave.

Paterson, W. E. (1998). Helmut Kohl, 'The Vision Thing' and Escaping the Semi-Sovereignty Trap. Στο C. Clemens & W. E. Paterson (Eds.), *The Kohl Chancellorship* (pp. 17-36). London and New York, NY.: Frank Cass and Co. Ltd / Routledge.

Paterson, W. E. (2011). The Reluctant Hegemon? Germany Moves Centre Stage in the European Union. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 49 (1), pp.57-75.

Pattanaik, P. K. & Xu, Y. (1990). On ranking opportunity sets in terms of freedom of choice. *Louvain Economic Review*, Vol. 56 (3-4), pp. 383-390.

Pattanaik, S. (2004). EU Tests Budget Disciplining Power with Greek Step-Update 2. *Reuters News*, December 22nd.

Paul, K. I. & Moser, K. (2009). Unemployment Impairs Mental Health: Meta-Analyses. *Journal of Vocational Behavior*, Vol. 74 (3), pp. 264-282.

Pedersen, T. (1998). *Germany, France and the Integration of Europe*. London: Pinter Publishers.

Peel, Q. & Chaffin, J. (2011). *Merkel stays calm in the eye of Greece storm*. *Financial Times*, July 22nd. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.ft.com/content/f71b769e-b47d-11e0-a21d-00144feabdc0>.

Pekkarinen, J., Pohjola, M. & Rowthorn, B. (Eds.) (1992). *Social Corporatism: A Superior Economic System?*. Oxford: Clarendon Press.

Pentland, C. (1973). *International Theory and European Integration*. London: Faber and Faber.

Pérez, S. A. (2000). From Decentralization to Reorganization: Explaining the Return to National Bargaining in Italy and Spain. *Comparative Politics*, Vol. 32 (4), pp.437-458.

Perotti, E. C. (1995). Credible Privatization. *The American Economic Review*, Vol. 85 (4), pp. 847-859.

Pescatore, P. (1983). *The Doctrine of Direct Effect: An Infant Disease of Community Law*. 8 Eur. L. Rev. 155 at 157.

Peters, B. & Wessler, H. (2006). Transnationale Öffentlichkeiten – analytische Dimensionen, normative Standards, sozialkulturelle Produktionsstrukturen. Στο K. Imhof, R. Blum, H. Bonfadelli, & O. Jarren (Eds.), *Demokratie in der Mediengesellschaft* (pp.125-144). Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften.

Peters, B., Sifft, S., Wimmel, A., Brüggemann, M. & Kleinen-von Königslöw (2005). National and Transnational Public Spheres: the case of the EU. *European Review*, Vol. 13 (1), pp. 139-160.

Petersen, K. & Petersen, J. (2013). Confusion and divergence: Origins and meanings of the term ‘welfare state’ in Germany and Britain, 1840–1940. *Journal of European Social Policy*, Vol. 23 (1), pp. 37-51.

Petersen, T. (2011). *Gemeinsames Interesse an Europa in Gefahr*. Frankfurter Allgemeine Zeitung, January 25th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.faz.net/aktuell/politik/europaeische-union/allensbach-umfrage-gemeinsames-interesse-an-europa-in-gefahr-1579998.html>

Peterson, J. (2001). The choice for EU theorists: establishing a common framework for analysis. *European Journal of Political Research*, Vol. 39 (3), pp. 289–318.

Peukert, H. (2010). Walter Eucken (1891-1950) and the Historical School. Στο P. Koslowski (Ed.), *The Theory of Capitalism in the German Economic Tradition. Historism, Ordo-Liberalism, Critical Theory, Solidarity* (pp.93-147). Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag.

Phelps, E. S. (1967). Phillips Curves, Expectations of Inflation and Optimal Unemployment over Time. *Economica*, Vol. 34 (135), pp.254-281.

Philips, D. (2003). Three “moral entrepreneurs” and the creation of a “criminal class” in England, c. 1790s-1840s. *Crime, History & Societies*, Vol. 7 (1), pp. 79-107.

Phillips, A. W. (1958). The Relation Between Unemployment and the Rate of Change of Money Wage Rates in the United Kingdom, 1861-1957. *Economica*, Vol. 25 (100), pp. 283-299.

Pianta, M. (2011). The road to Europe: The making of the Union’s crisis. *OpenDemocracy*, August 24th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από http://www.opendemocracy.net/mario-pianta/road-to-europe-making-of-union%25E2%2580%2599s-crisis?referer=http%3A%2F%2Fworks.bepress.com%2Fmario_pianta%2F79%2F.

Pierson, P. (2001). From Expansion to Austerity. The New Politics of Taxing and Spending. Στο M. Levin, M. Landy & M. Shapiro (Eds.), *Seeking the Center: Politics and Policymaking in the New Century*, (pp.54-80). Washington, DC: Georgetown University Press.

Pignataro, G. (2012). Equality of Opportunity: Policy and Measurement Paradigms. *Journal of Economic Surveys*, Vol. 26 (5), pp.800-834.

Pigou, A. C. (1920). *The Economics of Welfare*. London: Macmillan & Co.

Piketty, T. & Saez, E. (2003). Income Inequality in the United States, 1913-1998. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 118 (1), pp. 1-41.

Piketty, T. & Saez, E. (2013). Top Incomes and the Great Recession: Recent Evolutions and Policy Implications. *IMF Economic Review*, Vol. 61 (3), pp. 456 – 478.

Piketty, T., Saez, E. & Zucman, G. (2018). Distributional National Accounts: Methods and Estimates for the United States. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 133 (2), pp. 553– 609.

Piketty, T., Yang, L. & Zucman, G. (2016). Capital Accumulation, Private Property and Rising Inequality in China, 1978 -2015. *American Economic Review*, Vol. 109 (7), pp. 2469-2496.

Plickert, P. (2012). “Wir sehen die Bankenunion mit großer Sorge”. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.faz.net/aktuell/wirtschaft/protestaufruf-der-wirtschaftsprofessoren-wir-sehen-die-bankenunion-mit-grosser-sorge-11810620.html>.

Polanyi, K. (1944/2001). *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston, MA: Beacon Press.

Pontusson, J. (1992). At the End of the Third Road: Swedish Social Democracy in Crisis. *Politics & Society*, Vol.20 (3), pp. 305-332, September, SAGE journals.

Porter, M. E. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. London: Macmillan.

Porter, M. E. (1998a). Clusters and competition: New agendas for companies, governments, and institutions. Στο M. Porter, *On competition* (pp. 197-287). Boston: Harvard Business School Press.

Porter, M. E. (2000). Location, Competition, and Economic Development: Local Clusters in a Global Economy. *Economic Development Quarterly*, Vol. 14 (1), pp.15-34. DOI: 10.1177/089124240001400105.

Portes, J. (2013). No debate please, we're Europeans. *National Institute of Economic and Social Research*, February 15th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.niesr.ac.uk/blog/no-debate-please-were-europeans>.

Portes, J. (2012). "Ubi solitudinem faciunt, pacem appellant". *National Institute of Economic and Social Research*, December 12th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.niesr.ac.uk/blog/ubi-solitudinem-faciunt-pacem-appellant>

Powell, D. J. (2013). *The trader's guide to the euro area: economic indicators, the ECB and the euro crisis*. Chichester, West Sussex: John Wiley & Sons Ltd / Bloomberg Press.

Pöhl, K.-O. (1990). Plaidoyer pour une Politique Monétaire Indépendante, *Le Monde*, 18 Janvier.

Pradhan, R. P., Arvin, M., Hall, J. H. & Nair, M. (2017). Trade openness, foreign direct investment, and finance-growth nexus in the Eurozone countries. *The Journal of International Trade & Economic Development*, Vol 26 (3), pp. 336-360.

Preqin (2017a). *Preqin Global Hedge Fund Report*. London: Preqin, Ltd.

Preqin (2017b). *Preqin Hedge Funds Research*. London: Preqin, Ltd.

Pritchett, L. (1997). Divergence, Big Time. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 11 (3), pp. 3-17.

Proissl, W. (2010). Why Germany Fell Out of Love with Europe. *Bruegel* Essay and Lecture Series. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.bruegel.org/2010/06/why-germany-fell-out-of-love-with-europe/>.

Przeworski, A., Stokes, S. C. & Manin, B. (Eds.) (1999). *Democracy, Accountability and Representation*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pühringer, S. (2013). The implementation of the European Fiscal Compact in Austria as a post-democratic phenomenon. *Institute for Comprehensive Analysis of Economy (ICAE)*, Working Paper, No.15.

Radowski, D. and Bonin, H. (2009). Downward Nominal Wage Rigidity in Services: Direct Evidence from a Firm Survey. *Institute for the Study of Labor (IZA)*, Discussion Paper, No. 3923.

Radzinowicz, L. & Hood, R. (1986). *A History of English Criminal Law Vol. 5: The Emergence of Penal Policy*. London: Stevens & Son.

Ragin, C. (1994). *Constructing Social Research: the unity and diversity of method*. Thousand Oaks, California: Pine Forge Press.

Raitano, M. (2016). Income Inequality in Europe Since the Crisis. *Intereconomics*, Vol. 51 (2), pp. 67-72.

Rajan, R. G. (2011). *Fault Lines: How hidden fractures still threaten the world economy*. Princeton: Princeton University Press.

Ramos, X. & van de Gaer, D. (2012). Empirical Approaches to Inequality of Opportunity: Principles, Measures and Evidence. *Institute of Labor Economics (IZA)*, Discussion Paper, No. 6672.

Raphael, S. & Winter-Ebmer, R. (2001). Identifying the Effect of Unemployment on Crime. *The Journal of Law and Economics*, Vol. 44 (1), pp.259-283.

Rasmussen, H. (1986). *On Law and Policy in the European Court of Justice*. Dordrecht: Martinus Nijhoff.

Rasmussen, A. (2007). Challenging the Commission's right of initiative? Conditions for institutional change and stability. *West European Politics*, Vol. 30 (2), pp. 244-264.

Rauh, C. (2015). Communicating supranational governance? The salience of EU affairs in the German Bundestag, 1991-2013. *European Union Politics*, Vol. 16 (1), pp. 116-138.

Raunio, T. (1999). Always One Step Behind? National Legislatures and the European Union. *Government and Opposition*, Vol. 34 (2), pp. 180-202.

Ravallion, M. (2009). The Developing World's Bulging (but Vulnerable) "Middle Class". *The World Bank*, Policy Research Working Paper, No. 4816.

Ravallion, M., Chen, S. & Sangraula, P. (2009). Dollar a day revisited. *World Bank Economic Review*, Vol. 23 (2), pp. 163-184.

Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University.

Reeves, R. V., Guyot, K. & Krause, E. (2018). A dozen ways to be middle class. Brookings, May 8th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.brookings.edu/interactives/a-dozen-ways-to-be-middle-class/>

Regan, A. (2016). The imbalance of capitalisms in the Eurozone: Can the north and south of Europe converge?. *Comparative European Politics*, Vol. 15 (6), pp. 969-990.

Rege, M., Telle, K. & Votruba, M. (2011). Parental Job Loss and Children's School Performance. *Review of Economic Studies*, Vol. 78 (4), pp.1462-1489.

Rehn, O. (2012). *Europe must stay the austerity course*. Financial Times, December 10th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.ft.com/content/35b77c12-42d6-11e2-a3d2-00144feabdc0>.

Rehn, O. (2013). *Letter to Michael Noonan and Other European Finance Ministers*. Brussels, February 10th.

Reif, K. & Schmitt, H. (1980). Nine Second -Order National Elections: A Conceptual Framework for the Analysis of European Elections Results. *European Journal of Political Research*, Vol. 8 (1), pp. 3-45.

Reinhart, C. M. & Rogoff, K. S. (2008). Is the 2007 US sub-prime financial crisis so different? An international historical comparison. *American Economic Review*, Vol. 98 (2), pp. 339-344.

Reinhart, C. M. & Rogoff, K. S. (2010). Growth in a time of debt. *National Bureau of Economic Research (NBER)*, Working Paper No. 15639, January.

Rentoul, J. (2001). *Tony Blair: Prime Minister*. London: Time Warner.

Reuters News (2009). *Greece Must Slash Budget Gap in 2 Yrs-cbank [Central Bank], October 20th*. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.reuters.com/article/greece-economy-cenbank-idUSLK34444820091020>.

Reuters (2012). *EUROGEDDON. The First Two and a Half Years of the Euro Crisis*. Reuters Breakingviews, July.

Ricardo, D. (1817). *On the Principles of Political Economy and Taxation*. London: J. Murray.

Richardson, J. (Ed.) (2001). *European Union. Power and policy-making, 2nd edition*. London & New York: Routledge.

Richter, R. (1999). *Deutsche Geldpolitik 1948-1998*. Tübingen: Mohr Siebeck.

Riese, H. (1972). Ordnungsidee und Ordnungspolitik – Kritik einer wirtschaftspolitischen Konzeption. *Kyklos*, Vol. 25 (1), pp. 24-48.

Rittberger, B. (2003). Removing conceptual blinders: Under what conditions does the 'democratic deficit' affect institutional design decisions?. *ConWEB, Webpapers on Constitutionalism & Governance beyond the State*, No. 5.

Rittershausen, J. R. B. (2007). The postwar West German economic transition: From ordoliberalism to Keynesianism. *Institut für Wirtschaftspolitik (IWP)*, Discussion Paper, No. 2007/1.

Roche, W. K., O'Connell, P. J., & Prothero, A. (Eds.) (2017). *Austerity and Recovery in Ireland. Europe's Poster Child and the Great Recession*. Oxford: Oxford University Press.

Rodrik, D. (2011). *The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy*. New York, NY: W.W. Norton.

Rodrik, D. (2019). *Straight Talk on Trade: Ideas for a Sane World Economy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Roe, E. (1994). *Narrative Policy Analysis*. Durham: Duke University Press.
- Roemer, J. E. (1993). A Pragmatic Theory of Responsibility for the Egalitarian Planner. *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 22 (2), pp. 146-166.
- Roemer, J. E. (1998). *Equality of Opportunity*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rohrschneider, R. (2002). The democracy deficit and mass support for an EU-wide government. *American Journal of Political Science*, Vol. 46 (2), pp. 463–475.
- Romei, V. (2017, August 14). Germany: from ‘sick man’ of Europe to engine of growth. *Financial Times*. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.ft.com/content/bd4c856e-6de7-11e7-b9c7-15af748b60d0>.
- Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, 98 (5), pp. S71-102.
- Röpke, W. (1942). *International Economic Disintegration*. London, Edinburgh & Glasgow: William Hodge and Company Limited.
- Röpke, W. (1944). *Civitas Humana: a Humane Order of Society*. London: William Hodge & Co. Ltd.
- Röpke, W. (1961). Blätter der Erinnerung an Walter Eucken. *ORDO: Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft*, Vol. 12, pp. 3-19.
- Röpke, W. (1962). Wettbewerb [II] Ideengeschichte und ordnungspolitische Stellung. Στο *Handwörterbusch der Sozialwissenschaften*. Stuttgart: Gustav Fischer Verlag.
- Röpke, W. (1963). *Die Kraft zu Leben: Bekenntnisse unserer Zeit*. Gütersloh: Bertelsmann Verlag.
- Röpke, W. (1994). *Die Lehre von der Wirtschaft*. Bern: Haupt Verlag AG.
- Rosanvallon, P. (1981). *La crise de l'État-providence*. Paris: Seuil.
- Rosen, S. (1981). The Economics of Superstars. *American Economic Review*, Vol. 71 (5), pp.845-858.

Rowthorn, R. E. (1977). Conflict, Inflation and Money. *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 1 (3), pp.215-239.

Rubalcaba, L. (2017) Competitiveness. Στο D. Richardson, N. Castree, M. F. Goodchild, A. Kobayashi, W. Liu & R. A. Marston (Eds.) *The International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment and Technology*. Hoboken, N.J.: Wiley and Sons.

Ruding, O. (1992). Conclusions and Recommendations of the Committee of Independent Experts on Company Taxation. *Commission of the European Communities, Report*. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <http://aei.pitt.edu/1332/>

Rudolph, H. (1998). Geringfügige Beschäftigung mit steigender Tendenz. Erhebungskonzepte, Ergebnisse und Interpretationsprobleme der verfügbaren Datenquellen. *IAB Werkstattbericht*, 9, Nuremberg.

Rüstow, A. (1942). Appendix: General Sociological Causes of the Economic Disintegration and Possibilities of Reconstruction. Στο W. Röpke, *International Economic Disintegration*. London, Edinburgh & Glasgow: William Hodge and Company Limited.

Ryner, M. (2015). Europe's ordoliberal iron cage: critical political economy, the euro area crisis and its management. *Journal of European Public Policy*, Vol. 22 (2), pp. 275-294. DOI: 10.1080/13501763.2014.995119.

Sacchi, S. (2014). Conditionality by other means: EU involvement in Italy's structural reforms in the sovereign debt crisis. *Comparative European Politics*, Vol. 13 (1), pp.77-92. DOI:10.1057/cep.2014.42

Sachverständigenrat zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung (1973). *Mut zur Stabilisierung. Jahresgutachten 1973/74*. Jahresgutachten, No. 1973/74. Stuttgart: Kohlhammer.

Sachverständigenrat zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung (1974). *Vollbeschäftigung für morgen. Jahresgutachten 1974/75*. Jahresgutachten, No. 1974/75. Stuttgart: Kohlhammer.

Saez, E. & Zucman, G. (2019). *The Triumph of Injustice. How the Rich Dodge Taxes and How to Make Them Pay*. New York, NY: W. W. Norton & Company.

Sally, R. (1996). Ordoliberalism and the social market: Classical political economy from Germany. *New Political Economy*, Vol. 1 (2), pp. 233-257. DOI: 10.1080/13563469608406254.

Samuelson, P. A. & Solow, R. M. (1960). Analytical Aspects of Anti-Inflation Policy. *American Economic Review*, Papers and Proceedings, Vol. 50 (2), pp. 177-94.

Sánchez-Cuenca, I. (2000). The political basis of support for European integration. *European Union Politics*, Vol. 1 (2), pp. 147–171.

Sanchis i Marco, M. (2014). *The Economics of the Monetary Union and the Eurozone Crisis*. Heidelberg: Springer.

Sappington, D. & Stiglitz, J. (1987). Privatization, Information and Incentives. *Journal of Policy Analysis and Management*, Vol. 6 (4), pp. 567-582.

Saraceno, P. (1955). Iri: Its Origin and its Position in the Italian Industrial Economy (1933 - 1953). *The Journal of Industrial Economics*, Vol. 3 (3), Jul., pp. 197-221.

Sassoon, D. (1996). *One Hundred Years of Socialism. The West European Left in the Twentieth Century*. New York, NY: The New Press.

Sautter, C. (1982). France. Στο A. Boltho (Ed.), *The European economy: growth and crisis*. Oxford: Oxford University Press.

Sbragia, A. M. (2003). Post-National Democracy: A Challenge to Political Science?. Presented at the Italian Political Science Association (SISP) meeting, Trento, September 15th.

Scharpf, F. W. (1997). *Games Real Actors Play*. Boulder, CO: Westview Press.

Scharpf, F. W. (1997). Economic integration, democracy, and the welfare state. *Journal of European Public Policy*, Vol. 4 (1), pp. 18-36.

Scharpf, F. W. (1998). Interdependence and Democratic Legitimation. *Max Planck Institute for the Study of Societies (MPIfG)*, Working Paper, No. 98/2.

Scharpf, F. W. (1999). *Governing in Europe: Effective and Democratic?*. Oxford: Oxford University Press.

Scharpf, F. W. (2013). Political legitimacy in an non-optimal currency area. *Max-*

Planck-Institut für Gesellschaftsforschung (MPIfG), Discussion Paper, No. 13/15, , Köln.

Schattschneider, E. E. (1935). *Politics, pressures and the tariff*. New York, NY: Prentice-Hall, Inc.

Schattschneider, E. E. (1960). *The Semi-Sovereign People: A Realist's View of Democracy in America*. New York, NY: Holt, Rinehart & Winston.

Schäuble, W. (2013). *Ignore the doomsayers: Europe is being fixed*. Financial Times, September 16th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.ft.com/content/e88c842a-1c67-11e3-a8a3-00144feab7de>

Schäuble, W. & Lamers, K. (1994). Überlegungen zur europäischen Politik. Bonn, September 1st. Positionspapier der CDU/CSU-Fraktion. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από https://www.bundesfinanzministerium.de/Content/DE/Downloads/schaeuble-lamers-papier-1994.pdf?__blob=publicationFile&v=1.

Schäuble, W. & Lamers, K. (1999). *Überlegungen zur europäischen Politik II – zum Fortgang des europäischen Einigungsprozesses*. Bonn, May 3rd. Positionspapier der CDU/CSU-Fraktion.

Scheu, J. (2011). Dangerous classes: tracing back an epistemological fear. *Distinktion: Journal of Social Theory*, Vol. 12 (2), pp. 115-134.

Scheve, K. & Stasavage, D. (2016). *Taxing the Rich. A History of Fiscal Fairness in the United States and Europe*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Shiller, R. J. (2006). Tools for Financial Innovation: The Neoclassical versus Behavioural Finance. *The Financial Review*, Vol. 41 (1), pp.1–8.

Schimmelfennig, F. (2010). The normative origins of democracy in the European Union: Toward a transformationalist theory of democratization. *European Political Science Review*, Vol. 2 (2), pp. 211–233.

Schmidt, M. G. (1983). The Welfare State and the Economy in Periods of Economic Crisis: A Comparative Study of Twenty-three OECD Nations. *European Journal of Political Research*, Vol. 11 (1), pp. 1–26.

Schmidt, I. (2011). European capitalism: Varieties of crisis. *Alternate Routes: A Journal of Critical Social Research*, Vol. 22, pp. 71-85.

Schmidt, V. A. (2002). *The Futures of European Capitalism*. Oxford: Oxford University Press.

Schmidt, V. A. (2013). Arguing about the Eurozone Crisis: A discursive Institutional Analysis. *Critical Policy studies*, Vol. 7 (4), pp. 455-462.

Schmidt, V. A. (2013b). Democracy and legitimacy in the European Union Revisited: Input, Output and 'Throughput'. *Political Studies*, Vol. 61 (1), pp. 2-22.

Schmidt, V. A. (2020). *Europe's Crisis of Legitimacy. Governing by Rules and Ruling by Numbers in the Eurozone*. Oxford: Oxford University Press.

Schmidt, V. A. & Thatcher, M. (2013). Theorizing ideational continuity: The resilience of neo-liberal ideas in Europe. Στο V. A. Schmidt & M. Thatcher (Eds.), *Resilient Liberalism in Europe's Political Economy*, (pp. 1-50). Cambridge: Cambridge University Press.

Schmidt, V. A. & Woll, C. (2013). The state: The bête noire of neo-liberalism or its greatest conquest?. Στο V. A. Schmidt & M. Thatcher (Eds.), *Resilient Liberalism in Europe's Political Economy*, (pp. 112-141). Cambridge: Cambridge University Press.

Schmiemann, M. (2008). *Enterprises by size class – overview of SMEs in the EU*. Eurostat Statistics in focus, 31/2008. Luxembourg: Publications Office of the European Communities.

Schmitt-Grohé, S. & Uribe, M. (2013). Downward Nominal Wage Rigidity and the Case for Temporary Inflation in the Eurozone. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 27 (3), pp. 193-212.

Schmitter, P. C. (1998). Is it really possible to democratize the Europolity? In A. Føllesdal and P. Koslowski (Eds.), *Democracy in the European Union* (pp.13-36). Berlin: Springer-Verlag.

Schmitter, P. C. & Karl, T. L. (1991). What Democracy Is ... and Is Not. *Journal of Democracy*, Vol. 2 (3), pp. 75-88.

Schoeller, M. G. (2017). Providing political leadership? Three case studies on Germany's ambiguous role in the eurozone crisis. *Journal of European Public Policy*, Vol. 24 (1), pp. 1-20.

Schönberger, C. (2012). Hegemon wider Willen. Zur Stellung Deutschlands in der

Europäischen Union. *Merkur*, Jahrgang 66, Heft 01. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από https://www.klett-cotta.de/ausgabe/MERKUR_Heft_01_Januar_2012/21486?bereich_subnavi=zusammenfassung&artikel_id=23634

Schoutete, P. de (2000). *The case for Europe: Unity, Diversity, and Democracy in the European Union*. Boulder, CO: Lynne Rienner.

Schulten, T. (2004). *Solidarische Lohnpolitik in Europa. Zur Politischen Ökonomie der Gewerkschaften*. Hamburg: VSA-Verlag.

Schulten, T. (2012). European minimum wage policy: A concept for wage-led growth and fair wages in Europe. *International Journal of Labour Research*, Vol. 4 (1), pp. 85-103.

Schulten, T. & Müller, T. (2013). A new European interventionism? The impact of the new European economic governance on wages and collective bargaining. Στο D. Natali & B. Vanhercke (Eds.), *Social Developments in the EU 2012* (pp. 181–213). Brussels: European Trade Union Institute (ETUI).

Schulz, M. (2014). Ageing, Debt and Growth Crises: Two Forerunners. Στο S. Beretta, A. Berkofsky & F. Ruggie (Eds.), *Italy and Japan: How Similar Are They? A comparative Analysis of Politics, Economics, and International Relations* (pp.205-233). Springer-Verlag.

Schumpeter, J.A. (1942). *Capitalism, Socialism and Democracy* (4th edition). London: George Allen and Unwin.

Schupp, J. & Birkner, E. (2004). Kleine Beschäftigung: Kein Jobwunder. DIW Wochenbericht, No. 34/2004, pp. 467-497.

Schupp, J., Schwarze, J., Wagner, G. (1998). Methodische Probleme und neue empirische Ergebnisse für die Messung geringfügiger Beschäftigung. Στο J. Schupp, F. Büchel & R. Habich (Eds.), *Arbeitsmarktstatistik zwischen Fiktion und Realität*, edition sigma, Berlin.

Scobie, H. M., Mortali, S., Persaud, S. & Docile, P. (1996). *The Italian Economy in the 1990s*. New York: Routledge.

Scott, B. R. & Lodge, G. C. (1985). *US Competitiveness in the World Economy*. Boston: Harvard Business School Press.

Scruggs, L. & Allan, J. (2006a). Welfare-state decommodification in 18 OECD countries: a replication and revision. *Journal of European Social Policy*, Vol. 16 (1), pp. 55-72.

Scully, B. (2016). Precarity North and South: A Southern Critique of Guy Standing. *Global Labour Journal*, Vol. 7 (2), pp. 160-173.

Sen, A. K. (2009). *The idea of justice*. London: Allen Lane.

Seymour, R. (2012). We are all precarious – On the concept of the “precariat” and its misuses. *New Left Project*, February 10th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <http://tinyurl.com/85s9rtz>.

Seymour, R. (2014). Zero-hours contracts, and the sharp whip of insecurity that controls us all. *The Guardian*, May 1st. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από http://www.theguardian.com/commentisfree/2014/may/01/zero-hours-contracts-insecurity-work?CMP=tw_t_gu

Shaikh, A. (2016). *Capitalism: Competition, Conflict, Crises*. Oxford: Oxford University Press.

Shapiro, C. & Stiglitz, J. (1984). Equilibrium Unemployment as a Worker Discipline Device. *The American Economic Review*, Vol. 74 (3), pp. 433-444.

Shapiro, C. & Willig, R. D. (1990). Economic Rationales for the Scope of Privatization. Στο E. N. Suleiman & J. Waterbury (Eds.), *The Political Economy of Public Sector Reform and Privatization* (Chapter 3). London: Westview Press.

Shleifer, A. (1998). State versus Private Ownership. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 12 (4), pp. 133-150.

Shorrocks, A. (1982). Inequality Decomposition by Factor Components. *Econometrica*, Vol. 50 (1), pp.193-211.

Shorrocks, A., Davies, J. & Lluberias, R. (2010). Global Wealth Databook 2010. *Credit Suisse Research Institute*, Zurich.

Shorrocks, A., Davies, J. & Lluberias, R. (2014). Global Wealth Databook 2014. *Credit Suisse Research Institute*, Zurich.

Siaroff, A. (1999). Corporatism in 24 Industrial Democracies: Meaning and

Measurement. *European Journal of Political Research*, Vol. 36 (2), pp. 175–205.

Sievert, O. (1993). Geld, das man nicht selbst herstellen kann í Ein ordnungspolitisches Plädoyer für die Europäische Währungsunion. Στο P. Bofinger, S. Collignon, & E. Lipp (Eds.), *Währungsunion oder Währungschaos? Was kommt nach der D-Mark* (pp.13-24). Wiesbaden: Gabler.

Silveri, U. G. (2015). Italy 1990-2014: the transition that never happened. *Journal of Modern Italian Studies*, Vol. 20 (2), pp. 171-175. DOI: 10.1080/1354571X.2015.997489.

Simons, H. (1934/1948). A Positive Program for Laissez Faire: Some Proposals for a Liberal Economic Policy. Στο H. Simons, *Economic Policy for a Free Society* (pp.40-77). Chicago: University of Chicago Press.

Sinn, H-W. (2014). Austerity, Growth and Inflation: Remarks on the Eurozone's Unresolved Competitiveness Problem. *The World Economy*, Vol. 37 (1), pp. 1-13. DOI: 10.1111/twec.12130.

Skopek, N., Buchholz, S. & Blossfeld, H. – P. (2011). Wealth inequality in Europe and the delusive egalitarianism of Scandinavian countries. *Munich Personal RePEc Archive (MPRA)*, Paper, No. 35307.

Smeeding, T.M. (2005). Public policy, economic inequality, and poverty: The United States in comparative perspective. *Social Science Quarterly*, Vol. 86 (Issue Supplement s1), pp. 955–983.

Smith, A. (1991). *Wealth of Nations*. Amherst, NY: Prometheus Books.

Smith, J. G. (1994). The Delors white paper on unemployment. Reviewing: Growth, competitiveness, employment: the challenges and ways forward into the 21st century. Commission of the European Communities, December, 1993. *International Review of Applied Economics*, Vol. 8 (3), pp. 341-347.

Solt, F. (2016). The Standardized World Income Inequality Database. *Social Science Quarterly*, Vol. 97 (5), pp. 1267-1281. SWIID Version 5.1, dataset διαθέσιμο στο: The SWIID · Frederick Solt (fsolt.org).

Soskice, D. & Iversen, T. (1998). Multiple Wage-bargaining Systems in the Single European Currency Area. *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 14 (3), pp. 110–124.

Special Eurobarometer 470 (2017). *Report: Corruption*. DOI:10.2837/513267.

Spiegel (2012). EU Summit Reveals a Paralyzed Continent. Spiegel International, December 27th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.spiegel.de/international/europe/eu-summit-reveals-a-paralyzed-continent-a-874359.html>

Spiegel, P. (2014). How the euro was saved. *Financial Times*, May 11th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.ft.com/content/f6f4d6b4-ca2e-11e3-ac05-00144feabdc0>.

Springford, J. & Tilford, S. (2013). Why Germany's trade surplus is bad for the eurozone. *Centre for European Reform Bulletin*, Issue 93 (December 2013/January 2014). Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από https://www.cer.org.uk/sites/default/files/publications/attachments/pdf/2013/bulletin_93_js_st_article2-8164.pdf.

Standing, G. (2009). *Work after Globalisation: Building Occupational Citizenship*. Cheltenham, UK: Edgar Elgar.

Standing, G. (2011/2016). *The Precariat: The New Dangerous Class, Bloomsbury Revelations edition*. London: Bloomsbury Academic.

Standing, G. (2014). *Why the precariat is not a "bogus concept"*. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.opendemocracy.net/en/why-precariat-is-not-bogus-concept/>.

Standing, G. (2014a). *A Precariat Charter: From Denizens to Citizens*. London: Bloomsbury Academic.

Standing, G. (2016). The Precariat, Class and Progressive Politics: A Response. *Global Labour Journal*, Vol. 7 (2), pp. 189-200.

Starbatty, J. (1994). Ordoliberalismus. Στο O. Issing (Ed.), *Geschichte der Nationalökonomie, 3rd edn* (pp.239-254). Munich: Vahlen.

Steenbergen, M.R., Edwards, E., & De Vries, C.E. (2007). Who is cueing whom?. *European Union Politics*, Vol. 8 (1), pp. 13–35.

Stein, H. (2010). Financial liberalisation, institutional transformation and credit allocation in developing countries: the World Bank and the internationalisation of

banking. *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 34 (2), pp. 257-273.

Steiner, V. & Wrohlich, K. (2004). Work Incentives and Labor Supply Effects of the “Mini-Jobs Reform” in Germany. *Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung (DIW)*, Discussion Paper, No. 438.

Stigler, G. J. (1984). Economics: The Imperial Science? . *The Scandinavian Journal of Economics*, Vol. 86 (3), pp. 301-313.

Stiglitz, J. E. (1974). Alternative Theories of Wage Determination and Unemployment in LDC's: The Labor Turnover Model. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 88 (2), pp. 194-227.

Stiglitz, J. E. (2003). *The Roaring Nineties: A New History of the World's Most Prosperous Decade*. New York: W. W. Norton & Company.

Stiglitz, J. E. (2010). *Freefall: America, Free Markets, and the Sinking of the World Economy*. New York, NY: W. W. Norton & Company.

Stiglitz, J. E. (2014). The chinese century. *Vanity Fair*. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου, 2021, από <https://www.vanityfair.com/news/2015/01/china-worlds-largest-economy>.

Stiglitz, J. E. (2014b). Europe's Austerity Disaster. *Social Europe*, Article, September 29th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://socialeurope.eu/europes-austerity-disaster#>.

Stiglitz, J. E., Sen, A. & Fitoussi, J. (2010). *Mismeasuring our lives: why GDP doesn't add up / the report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. New York: The New Press.

Stockhammer, E. (2011). Peripheral Europe's Debt and German Wages: The Role of Wage Policy in the Euro Area. *International Journal of Public Policy*, Vol. 7 (1), pp. 83-96.

Stockhammer, E., Onaran, Ö. & Ederer, S. (2009). Functional income distribution and aggregate demand in the Euro area. *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 33 (1), pp. 139-159. DOI: 10.1093/cje/ben026

Stolper, W. F. & Samuelson, P. (1941). Protection and Real Wages. *Review of Economic Studies*, Vol. 9 (1), pp. 58-73.

Storper, M. (1995). The Resurgence of Regional Economies, Ten Years Later: The Region as a Nexus of Untraded Interdependencies. *European Urban and Regional Studies*, Vol. 2 (3), pp.191-221.

Straehle, C., Weiss, G., Wodak, R., Muntigl, P. & Sedlak, M. (1999). Struggle as metaphor in European Union discourses on unemployment. *Discourse & Society*, Vol. 10 (1), pp.67-99.

Strandh, M., Winefield, A. H., Nilsson, K. & Hammarström, A. (2014). Unemployment and mental health scarring during the life course. *The European Journal of Public Health*, Vol. 24 (3), pp. 440-445. DOI: 10.1093/eurpub/cku005

Strauss-Kahn, D. (2004). Building a Political Europe: 50 Proposals for Tomorrow's Europe. Brussels: European Commission Publications.

Streeck, W. (2015). *German hegemony: Unintended and unwanted*. Eurozine.

Streeck, W. & Kenworthy, L. (2005). Theories and Practices of Neocorporatism. Στο T., Janoski, R. R. Alford, A. M. Hicks & M. A. Schwartz (Eds.), *The Handbook of Political Sociology: States, Civil Societies, and Globalization* (pp. 441-460). Cambridge: Cambridge University Press.

Summers, L. (2000). International financial crises: causes, prevention and cures. *American Economic Review*, Papers and Proceedings, Vol. 90 (1), pp. 1–16.

SVR (2004). Erfolge im Ausland—Herausforderungen im Inland. Annual Report to the Government. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από http://www.sachverstaendigenrat-wirtschaft.de/fruehere_jahresgutachten.html.

Sweeney, J. & Sweeney, R. J. (1977). Monetary Theory and the Great Capitol Hill Baby Sitting Co-op Crisis: A Comment. *Journal of Money, Credit and Banking*, Vol. 9 (1, Part 1), pp. 86-89.

Szczerbiak, A. (2019). Why is Poland's Law and Justice party still so popular? *LSE Blog, Article*, 1st October. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2019/10/01/why-is-polands-law-and-justice-party-still-so-popular/>.

Tabellini, G. (1987). Central bank reputation and the monetization of deficits: the 1981 Italy monetary reform. *Economic Inquiry*, Vol. 25 (2), pp.185-200.

Talani, L. S. (2000/2018). *Betting For and Against EMU. Who wins and who loses in Italy and in the UK from the process of European monetary integration*. New York: Routledge.

Targetti-Lenti, R. (2014). The Italian Economy 1961-2010: From Economic “Miracle” to Decline. In S. Beretta, A. Berkofsky & F. Rugge, (Eds.), *Italy and Japan: How Similar Are They? A comparative Analysis of Politics, Economics, and International Relations*, (pp.185-204). Springer- Verlag.

Telesis Consultancy Group (1982). *A Review of Industrial Policy No.64*. Dublin: National Economic and Social Council.

Terpan, F. (2015). Soft Law in the European Union – The changing Nature of EU Law. *European Law Journal, Wiley*, Vol. 21 (1), pp.68-96.

Thatcher, M. (1995). *The Path to Power*. London: HarperCollins.

The Conference Board (2013). *The Conference Board Total Economy Database 2013*.

The Economist (1999). The sick man of the euro. *The Economist*, June 3rd. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.economist.com/special/1999/06/03/the-sick-man-of-the-euro>

The Economist (2004). Germany on the mend. *The Economist*, November 17th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.economist.com/news/2004/11/17/germany-on-the-mend>.

The Economist (2008). The magnificence of Nicolas Sarkozy. France tries a novel approach: anticipating the Lisbon treaty. *The Economist*, Charlemagne, December 18th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.economist.com/europe/2008/12/18/the-magnificence-of-nicolas-sarkozy>

The Economist (2011). Behind the smiles. The meaning of the Franco-German deal to salvage the euro. *The Economist*, Charlemagne, December 5th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.economist.com/charlemagne/2011/12/05/behind-the-smiles>.

The Economist (2015). Of rules and order. *The Economist*, 9th May. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.economist.com/europe/2015/05/09/of-rules-and-order>.

The Economist (2019). The world economy's strange new rules. A special Report. *The Economist*, Vol. 433 (9164), 12th-18th October.

Therborn, G. (1992). Lessons from "Corporatist" Theorizations. Στο J. Pekkarinen, M. Pohjola & B. Rowthorn (Eds.), *Social Corporatism: A Superior Economic System?* (pp. 24-43). Oxford: Clarendon Press.

Therborn, G. (2020). *Inequality and the Labyrinths of Democracy*. London: Verso.

Thimann, C. (2015). The Microeconomic Dimensions of the Eurozone Crisis and Why European Politics Cannot Solve Them. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 29 (3), pp. 141-164.

Thomson, R. (2010). The Relative Power of Member States in the Council: Large and Small, Old and New. Στο D. Naurin & H. Wallace (Eds.), *Unveiling the Council of the European Union: Games Governments Play in Brussels*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.

Thurow, L. C. (1987). A Surge in Inequality. *Scientific American*, Vol. 256 (5), pp. 30-37.

Tillman, E. (2004). The European Union at the ballot box? European integration and voting behavior in the new Member States. *Comparative Political Studies*, Vol. 37 (5), pp. 590-610.

Tilly, C. (1991). Reasons for the continuing growth of part-time employment. *Monthly Labor Review*, Vol. 114 (3), pp. 10-18.

Tilly, C. (1999). *Durable Inequality*. Berkeley: University of California Press.

Tilly, C. & Tarrow, S. (2007). *Contentious Politics*. Boulder, London: Paradigm Publishers.

Tobin, J. (1997). Supply Constraints on Employment and Output: NAIRU versus Natural Rate. *Cowles Foundation*, Discussion Paper, No. 1150. International Conference in memory of Fausto Vicarelli, Rome, November, 21-23, 1998.

Tocqueville, A. De (1956). *Democracy in America*. New York, NY: New American Library.

Tocqueville, A. De (1986). *De la democratie en Amerique, 2 vols., 12th edition*. Paris:

Follio, Gallimard.

Tooze, A. (2018). *Crashed. How a decade of financial crises changed the world*. USA: Penguin Random House.

Torreblanca, J. I. (2013). El problema no es Alemania, sino Europa. *El País*, September 9th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από http://internacional.elpais.com/internacional/2013/09/09/actualidad/1378719738_521304.html.

Trajtenberg, M. (1990). *Economic analysis of product innovation*. Cambridge: Cambridge University Press.

Triplet, J. E. (1999). The Solow productivity paradox: what do computers do to productivity?. *The Canadian Journal of Economics*, Vol. 32 (2), pp. 309-334.

Turner, A. (2001). *Just Capital: The Liberal Economy*. London: Macmillan.

Udry, C. A. (1997). Los orígenes del neoliberalismo. F. von Hayek: el apóstol del neoliberalismo. *VIENTO SUR*, No. 31 (Marzo), pp. 89-94.

United Nations (2008). *International Standard Industrial Classification of All Economic Activities (ISIC) Revision 4*. Series M: Miscellaneous Statistical Papers, No. 4 Rev. 4. New York: United Nations.

United Nations (2016). *Addis Ababa Action Agenda. Monitoring commitments and actions. Inaugural Report 2016*. New York: United Nations.

United Nations (2018). *World Statistics Pocketbook, 2018 edition*. New York: United Nations.

United Nations Conference on Trade and Development (2019a). International trade in developing countries. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://sdgpulse.unctad.org/developing-economies-in-international-trade/>.

Uppenberg, K. (2009). *R&D in Europe. Expenditures across sectors, regions and firm sizes*. Brussels: Centre for European Policy Studies (CEPS).

Urayen, C.C. (2014). Europa: tecnòcrates i populistes. *El Periódico*, January 8 2014. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <http://www.elperiodico.cat/ca/noticias/opinio/europa-tecnocrates-populistes->

[2989909](#).

U.S. Treasury (2016a). *Foreign Exchange Policies of Major Trading Partners of the United States, Report to Congress*. U.S. Department of the Treasury, Office of International Affairs, April 29th.

U.S. Treasury (2016b). *Foreign Exchange Policies of Major Trading Partners of the United States, Report to Congress*. U.S. Department of the Treasury, Office of International Affairs, October 14th.

Vacas – Soriano, C. & Fernández-Macías, E. (2017). Europe's shrinking middle class. *Eurofound*, Blog Article, Juni 23rd. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.eurofound.europa.eu/de/publications/blog/europes-shrinking-middle-class>

Van Ark, B., Melka, J., Mulder, N., Timmer, M. & Ypma, G. (2003). *ICT Investments and Growth Accounts for the European Union, 1980-2000. Final Report on «ICT and Growth Accounting» for the DG Economics and Finance of the European Commission, Brussels*. Groningen Growth and Development Centre.

Van Ark, B., O'Mahoney, M. & Timmer M. P. (2008). The Productivity Gap between Europe and the United States: Trends and Causes. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 22 (1), pp.25-44.

Van der Eijk, C. & Franklin, M. N. (2004). Potential for contestation on European matters at national elections in Europe. Στο G. Marks & M. R. Steenbergen (Eds.) *European Integration and Political Conflict*, (pp.33-50). Cambridge: Cambridge University Press.

Van der Meer, T. (2010). In what we trust? A multi-level study into trust in parliament as an evaluation of state characteristics. *International Review of Administrative Sciences*, Vol. 76 (3), pp. 517–536.

Van Esch, F. A. W. J. (2014). Exploring the Keynesian – Ordoliberal Divide. Flexibility and Convergence in French and German Leaders' Economic Ideas During the Euro-Crisis. *Journal of Contemporary European Studies*, Vol. 22 (3), pp. 288-302. DOI: 10.1080/14782804.2014.937679. DOI: 10.1080/14782804.2014.937679.

Van Kleeck, M. (1923). Charting the Course of Employment. Στο Committee of the President's Conference on Unemployment, *Business Cycles and Unemployment* (pp.344-362). New York: McGraw-Hill.

Van Spanje, J. and de Vreese, C. (2011). So what's wrong with the EU? Motivations underlying the Eurosceptic vote in the 2009 European elections. *European Union Politics*, Vol. 12 (3), pp. 405–429.

Van Suntum, U., Böhm, T., Oelgemöller, J. & Ilgmann, C. (2011). Walter Eucken's Principles of Economic Policy Today. *Center of Applied Economic Research Münster (CAWM)*, Discussion Paper, No. 49, August.

Vanberg, V. J. (2004). The Freiburg School: Walter Eucken and Ordoliberalism. *Freiburger Diskussionspapiere zur Ordnungsökonomik*, No. 04/11.

Vanberg, V. J. (2011). *The Freiburg School: Walter Eucken and Ordoliberalism*. Freiburg Discussion Papers on Constitutional Economics.

Vanberg, V. J. (2017). *Ordoliberalism and Ordnungspolitik. A Brief Explanation*. Freiburg i. Br.: Aktionskreis Freiburger Schule – Initiative für Ordnungspolitik e.V..

Vandenbroucke, F. & Rinaldi, D. (2015). Social inequalities in Europe - The challenge of convergence and cohesion. Στο K. Barié, E. Thode & S. Bartels (Eds.), *Redesigning European welfare states-Ways forward* (pp. 38-77). Gütersloh: BertelsmannStiftung

Vannucci, A. (2009). The Controversial Legacy of 'Mani Pulite': A Critical Analysis of Italian Corruption and Anti-Corruption Policies. *Bulletin of Italian Politics*, Vol. 1 (2), pp. 233-264.

Van Rompuy, H., Barroso, J. M., Juncker, J. – C. & Draghi, M. (2012). Towards a Genuine Economic and Monetary Union. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/134069.pdf.

Varga, J. & in't Veld, J. (2014). European Economy. The potential growth impact of structural reforms in the EU. A benchmarking exercise. *European Commission, Directorate-General for Economic and Financial Affairs*, Economic Paper, No. 541.

Verde, A. (2011). The Greek debt crisis: Causes, policy responses and consequences. Στο P. Della Posta & L. S. Talani (Eds.), *Europe and the Financial Crisis* (143-164). Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Verdun, A. (2003). An American/European divide in European integration studies: bridging the gap with international political economy. *Journal of European Public*

Policy, Vol. 10 (1), pp. 84–101.

Verheugen, G. (1999). Deutschland und die EU-Ratspräsidentschaft: Erwartungen und Realitäten. *Integration*, Vol. 22 (1), pp. 1-8.

Vickers, J. & Yarrow, G. (1991). Economic Perspectives on Privatization. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 5 (2), pp. 111-132.

Vignon, J. (2014). The rich legacy of the White Paper on “Growth, Competitiveness and Employment”. *Notre Europe - Jacques Delors Institute*, Tribune, February 13th.

Vining, A. & Boardman, A. E. (1992). Ownership Versus Competition: Efficiency in Public Enterprise. *Public Choice*, Vol. 73 (2), pp. 205-239. DOI:10.1007/BF00145092.

Vogel, L. (2012). Structural reforms, fiscal consolidation and external rebalancing in monetary union: A model-based analysis. *Economic Modelling*, Vol. 29 (4), pp. 1286-1298.

Vogel, L. (2014). European Economy. Structural reforms at the zero bound. *European Commission, Directorate – General for Economic and Financial Affairs*, Economic papers, No.537.

Volcker, P. A. (1997). An American Perspective on EMU. Στο P. Masson, T. Krueger & B. Turtelboom (Eds.), *EMU and the International Monetary System*, (pp.254-262). Washington, DC.: International Monetary Fund.

Von Bogdandy, A. (2009). Grundprinzipien. Στο A. Bogdandy & J. Bast (Eds.), *Europäisches Verfassungsrecht* (pp 13-71). Heidelberg: Springer.

Von Hayek, F. A. (1931). Reflections on the Pure Theory of Money of Mr. J. M. Keynes. *Economica*, No. 33, pp. 270-295.

Von Hayek, F. A. (1964). Kinds of Order in Society. *New Individualist Review*, Vol. 1 (3).

Von Hayek, F. A. (1967). *Studies in Philosophy, Politics and Economics*. London: Routledge and Kegan Paul.

Von Hayek, F. A. (1973). *Rules and Order. Vol. 1 of Law, Legislation and Liberty*. London and Henley: Routledge & Kegan Paul.

Von Hayek, F.A. (1976). *The Mirage of Social Justice. Vol. 2 of Law, Legislation and*

Liberty. London and Henley: Routledge & Kegan Paul.

Von Hayek, F. A. (1992). *The rediscovery of freedom: personal recollections*. Στο P. G. Klein (Ed.), *The Fortunes of liberalism: Essays on Austrian Economics and the Ideal Of Freedom*. London and New York: Routledge.

Von Mises, L. (1922). *Gemeinwirtschaft*. Jena, DE: Fischer.

Von Mises, L. (1949). *Human Action – A Treatise on Economics*. New Haven, CT: Yale University Press.

Von Weizäcker, R. (1992). *Meilenstein Maastricht*. Frankfurter Allgemeinen Zeitung. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από https://www.cvce.eu/en/obj/richard_von_weizsacker_meilenstein_maastricht-de-5387ed12-5f1a-468f-8962-ad53ababcdd7.html.

Wagstyl, S. (2015). Angela Merkel wins German parliament's backing fr Greece bailout. *Financial Times*, July 17th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.ft.com/content/0c909836-2c72-11e5-8613-e7aedbb7bdb7>.

Wallace, H. (1986). Bilateral, trilateral and multilateral negotiations in the European Community. Στο R. Morgan & C. Bray (Eds.), *Partners and Rivals in Western Europe: Britain, France and Germany*, (pp.156-174). Aldershot: Gower Pub Co.

Wallace, H. (2002). The Council: An Institutional Chameleon?. *Governance*, Vol. 15 (3), pp. 325-344.

Wallace, W. (1991). Germany at the Centre of Europe. Στο E. Kolinsky (Ed.), *The Federal Republic of Germany: The End of an Era*. Oxford: Berg.

Walsh, B. M. (2004). The transformation of the Irish labour market: 1980-2003. *Journal of the Statistical and Social Inquiry Society of Ireland*, Vol. 33 (2003/2004), pp. 83-115.

Walter, S., Ray, A. & Redeker, N. (2020). *The Politics of Bad Options. Why the Eurozone's Problems Have Been So Hard to Resolve*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Walters, A. (1990). *Sterling in Danger: the economic consequences of pegged exchange rates*. London: Fontana.

Wang, C. & Caminada, K. (2011). Disentangling income inequality and the

redistributive effect of social transfers and taxes in 36 LIS countries. *Leiden Law School, Department of Economics*, Research Memorandum 2011.02.

Wapshott, N. (2011). *Keynes Hayek: The Clash that Defined Modern Economics*. London: W. W. Norton & Company.

Warr, P. B. (1987). *Work, Unemployment and Mental Health*. Oxford, England: Clarendon Press.

Wasserman, J. (2019). *The Marginal Revolutionaries. How Austrian Economists Fought the War of Ideas*. New Haven, CT: Yale University Press.

Watrín, C. (1979). The Principles of the Social Market Economy -its Origin and Early History. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft (Journal of Institutional and Theoretical Economics)*, Bd. 135, H.3, pp. 405-425.

Watrín, C. (1998). The social market economy: The main ideas and their influence on economic policy. Στο P. Kosłowski (Ed.), *The social market economy. Theory and ethics of the economic order* (pp. 13-28). Berlin & Heidelberg: Springer.

Webb, J. N. 1939. Concepts Used in Unemployment Surveys. *Journal of the American Statistical Association*, Vol. 34 (205), pp. 49-59.

Weber, M. (1968). *Economy and Society*. New York, NY: Bedminster Press Incorporated.

Weber, M. (2010). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism, Revised 1920 ed. Edition*. Oxford: Oxford University Press.

Wee, A. (2012). Europe's Childish Blame Game: Who is Really to Blame in the Euro Crisis?. PolicyMic. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <http://www.policymic.com/articles/4707/europe-s-childish-blame-game-who-is-really-to-blame-in-the-euro-crisis>.

Weeks, J. (2011). Those Lazy PIGS: Deciphering the Euro Blame Game. *Social Europe Journal*, 07/12/2011. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <http://www.social-europe.eu/2011/12/those-lazy-pigs-deciphering-the-euro-blame-game/>.

Weidmann, J. (2011). *Stellungnahme anlässlich der öffentlichen Anhörung des Haushaltsausschusses des Deutschen Bundestags. Gesetz zur Änderung des Gesetzes zur Übernahme von Gewährleistungen im Rahmen eines europäischen*

Stabilisierungsmechanismus. Berlin, September 19th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.bundesbank.de/de/presse/stellungnahmen>.

Weidmann, J. (2014). *External imbalances in the euro area*. Speech at the International Business Cycle Conference, Kiel Institute for the World Economy, Kiel, March 17th. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <https://www.bis.org/review/r140318a.pdf>.

Weiler, J. H. H. (2012). Europe in Crisis – On ‘political messianism’, ‘legitimacy’ and the ‘rule of law’. *Singapore Journal of Legal Studies*, pp. 248-268.

Weiler, J. H. H., Haltern, U. R. & Mayer, F. (1995). European Democracy and its Critique. *West European Politics*, Vol. 18 (3), pp. 4-39.

Weinkopf, C. (2009). Germany: Precarious employment and the rise of mini-jobs. Στο L., Vosko, M. MacDonald & I. Campbell (Eds.), *Gender and the Contours of Precarious Employment* (pp.177-193). Oxon: Routledge.

Wendler, F. (2017). Parliaments as Arenas of Representation and Public Contestation: Insights from the Eurozone Crisis. Στο D. Jančić (Ed.), *National Parliaments after the Lisbon Treaty and the Euro Crisis. Resilience or Resignation?* (Μέρος II/ Κεφάλαιο 10). Oxford, UK: Oxford University Press.

Wetzell, R. F. (2000). *Inventing the Criminal: A History of German Criminology, 1880-1945*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

White, J. (2015b). Emergency Europe. *Political Studies*, Vol. 63 (2), pp. 300–318.

Williams, S. (1991). Sovereignty and Accountability. Στο R. O. Keohane & S. Hoffmann (Eds.), *The New European Community*. Boulder, CO: Westview.

Willner, J. (1994). Efficiency under Public and Private Ownership: A Survey. *Åbo Akademi University, Department of Economics, Paper, No. A:422*.

Wind, M. (2020). *The tribalization of Europe. A defense of our liberal values*. Cambridge: Polity Press.

Winnwa, I. (2014). *The German grand coalition: governing without opposition?*. Nouvelle Europe, January 3rd. Ανακτήθηκε 02 Ιουλίου 2021, από <http://www.nouvelle-europe.eu/en/german-grand-coalition-governing-without-opposition>.

Witt, M. A. & Jackson, G. (2016). Varieties of Capitalism and institutional comparative advantage: A test and reinterpretation. *Journal of International Business Studies*, Vol. 47 (7), pp. 778-806.

Wohlgemuth, M. (2001). The Present Relevance of Ordnungstheorie for the Politics and the Economics of the Social Order. Στο A. Labrousse & J.- D. Weisz (Eds.), *Institutional Economics in France and Germany. German Ordoliberalism versus the French Regulation School*, (pp. 200-243). Berlin Heidelberg: Springer-Verlag.

Wolfe, A. J. (1919). *Theory and practice of international commerce*. New York: International Book Publishing Company.

Wolfers, A. (1962). *Discord and Collaboration: Essays on International Politics*. Baltimore: The Johns Hopkins Press.

World Bank (1990). *World Development Report 1990: Poverty*. Oxford: Oxford University Press.

World Bank (1998). *World Development Report 1998/99. Knowledge for Development*. Washington, DC.: The World Bank.

World Bank (2001). *World Development Report 2000/2001: Attacking poverty*. Oxford: Oxford University Press.

World Bank (2006). *World Development Report 2006: Equity and Development*. Washington, DC.: The World Bank.

World Economic Forum (2010). *The Global Competitiveness Report 2010-2011*. Geneva: World Economic Forum.

World Economic Forum (2013). *The Global Competitiveness Report 2013-2014: Full Data Edition*. Geneva: World Economic Forum.

World Economic Forum (2017). *The Inclusive Growth and Development Report 2017. Insight Report*. Geneva: World Economic Forum.

World Economic Forum (2018). *The Global Competitiveness Report 2018*. Geneva: World Economic Forum.

Wright, E. O. (2016). Is the Precariat a Class?. *Global Labour Journal*, Vol. 7 (2), pp.123-135.

Wyplosz, C. (1997). EMU: Why and How It Might Happen. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 11(4), pp. 3–22.

Wyplosz, C. (2010). The Eurozone in the Current Crisis. *Asian Development Bank Institute (ADB)*, Working Paper, No. 207, March.

Wyplosz, C. (2013). The Eurozone Crisis and the Competitiveness Legend. *Asian Economic Papers*, Vol. 12 (3), pp. 63-81. DOI: 10.1162/ASEP_a_00238.

Yergin, D. & Stanislaw, J. (1998). *The Commanding Heights: The Battle Between Government and the Marketplace that is Remaking the Modern World*. New York, NY: Simon & Schuster.

Young, B. (2014). German Ordoliberalism as Agenda Setter for the Euro Crisis: Myth Trumps Reality. *Journal of Contemporary European Studies*, Vol. 22 (3), pp. 276-287. DOI: 10.1080/14782804.2014.937408.

Young, B. & Semmler, W. (2011). The European sovereign debt crisis: Is Germany to blame?. *German Politics and Society*, Vol. 29 (1), pp. 1-24.

Young, H. H. (1916). Physical and mental factors involved in the formboard test. *The Psychological Clinic*, Vol. 10 (6), pp. 149-167.

Zeiler, T. W. (1999). *Free Trade, Free World: The Advent of GATT*. Chapel Hill, NC: The University of North Carolina Press.

Žižek, S. (2010). A permanent economic emergency. *New Left Review*, Vol. 64, pp. 85-96.

Zweifel, T. D. (2002). *Democratic Deficit? Institutions and Regulation in the European Union, Switzerland, and the United States*. New York, NY: Lexington Books.

Zweig, K. (1980). *The Origins of the German Social Market Economy. The leading ideas and their intellectual roots*. London and Virginia: Adam Smith Institute.